

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

LXX. ÉVF.

1974. JANUÁR

1. SZÁM

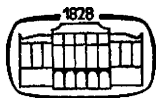

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

469. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

Felelős szerkesztő
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, MIKESY SÁNDOR, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Kirdály Péter</i> : A magyarok említése a Konstantín-legendában	1
<i>Czeglédy Károly</i> : A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)	11
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A tájszógyűjtő Csokonai	17
<i>Éder Zoltán</i> : Az Addenda szerzője a Pápai-Páriz-szótár Bod-féle átdolgozásában ..	36
<i>Balázs János</i> : Belső keletkezési szavaink történetéhez	44
<i>Papp Ferenc</i> : A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete	55
<i>Szende Tamás</i> : A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében	68
Kisebb közlemények. <i>Katona Imre</i> : Nyelv és társadalom	77
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Buza János</i> : <i>Fertály</i> szavunk XVI—XVII. századi jelentéstörténetéhez. — <i>Erdődi József</i> : Néhány sémi apróság. Toldalék két etimológiához. — <i>Kubinyi László</i> : <i>Sáf és láda</i> . — <i>Reuter Camillo</i> : <i>Ostormány</i> (<i>Ostorményes</i>) és <i>Esztramos</i>	80
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	89
Nyelvjárások. <i>R. Rostás Mária</i> : A Nógrád megyei Buják nyelvjárásából ..	97
Szemle. <i>A szerkesztő</i> : Szemle rovatunk újjáalakításáról. — <i>Szépe György</i> : The Hungarian Language. — <i>Papp László</i> : A magyar nyelvjárások atlasza. — <i>Ruzsiczky Éva</i> : Magyar értelmező kéziszótár. — <i>Imre Samu</i> : Teiszler Pál, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. — <i>Kázmér Miklós</i> : Mező András—Németh Péter, Szabolcs—Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára	102
Különfélék. <i>D. Bartha Katalin</i> : Bárczi Géza 80 éves. — <i>Benkő Loránd</i> — <i>Szathmári István</i> : Búcsú Kubinyi Lászlótól	122
Levélszekrény	128

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXX. ÉVF.

1974. JANUÁR

1. SZÁM

A magyarok említése a Konstantín-legendában

1. Bevezető. — A hazai történettudomány a honfoglalás előtti korszak magyar vonatkozású forrásai között a Konstantín (Cirill)- és a Metód-legendát, avagy más néven a Pannóniai Legendákat is számon tartja (MHK. 352–4). S bár a magyarokra vonatkozó rész mindkét legendában igen rövid, mégis e két magyar-epizód gyakran szerepel a tudományos értekezések témajaként. De nem is elsősorban a hazai, magyar szerzők térnek vissza újra meg újra e két epizódhoz, hanem a külföldi szlavisták.

Mi az oka ennek a nagy érdeklődésnek? Az egyik az, hogy hitelt érdemlő forrásokról van szó; emellett az események Konstantínnal és Metóddal, a szlávok nagynevű térítőivel és tanítóival kapcsolatosak; a további ok az, hogy e források a magyarok *Оугри* nevének legrégebbi említését tartalmazzák; de nem utolsó sorban az a körülmény is növeli az érdeklődést e két részlet iránt, hogy a legendában említett eseményeket a szakemberek különbözőképp magyarázzák.

A következőkben négy kérdéssel fogok foglalkozni: a) a KonstL. Cherszón-környéki magyar-epizódjával; b) a MetL. „magyar király”-ának kérdésével; c) a KijL. IV. miséjének szövegével; d) a MetL. *сгрижыници* szavának problémájával.

2. A KonstL. és a MetL. magyar részletének szövegkritikai elemzése. — Hallgassuk meg először a két legenda megfelelő részeit magyar nyelvű fordításban:

KonstL. VIII, 22–5.: 22. Visszatért pedig a Filozófus [Konstantín] a maga útjára. 23. És amikor az első órában [az első óra] imáját mondta, rátámadtak az ugrok [magyarok], farkasmódra üvöltve, meg akarván őt ölni. 24. Ő azonban nem ijedt meg, nem szakította meg imáját sem, csak Kyrie eleisont mondott, mert már befejezte ájtatoskodását. 25. Ők pedig látván [őt], és isteni rendelés folytán megszéledültek, és elkezdtek hajlongani előtte, és meghallgatván szájából tanító szavait [intelmeit], elengedték [őt] az egész kíséretével. (K. P. fordítása; a régebbi fordítás THALLÓCZYTÓL — HODINKÁTÓL származik: MHK. 353; az újabb KNEZSÁTÓL, vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1958. 89 [= MEH.]).

MetL. XVI, 1–4.: 1. Midőn pedig az ugor [magyar] király a dunai részekre érkezett, látni akarta [őt, Metódot]. 2. És midőn némelyek mondták és [úgy] vélték, hogy [Metód] ezt nem éli túl kínszenvedések nélkül, elment hozzá. 3. Ő [a király] pedig, mint uralkodóhoz illik, azonképp tisztességgel, fényesen és örömmel fogadta [Metódot]. 4. És beszélgetve vele [Metóddal], miként az

ilyen férfiaknak illetl beszélgetni, megszeretvén, megcsókolván és nagy ajándékokkal elbocsátotta, mondván néki: emlékezzél meg mindig rólam, tisztelendő atya, szent imáidban. (K. P. fordítása; vö. még: БОТКА ТИВОР, Millennium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig: Századok XII, 537; МНК. 354—5; МЕН. 90).

Vizsgáljuk most meg a két emléket szövegkritikai vonatkozásban.

A KonstL. több mint 50 kéziratban (másolatban) maradt fenn, de ezek egyike sem régibb a XV. századnál. A fontosabb emlékek: a) orosz szerkesztésű: a moszkvai Hittudományi Akadémia 19. jelzetű kézirata; b) szerb szerkesztésűek: Vladislav Gramatik 1469-től származó kézirata (a zágrábi Tud. Akad. könyvtárában); Vladislav Gramatik 1479. évi kézirata, az úgynevezett rilai panegirikus (a rilai kolostor tulajdona); a Ivovi (Ivivi) szent Onufrius bazilita kolostor könyvtárában őrzött XV. századi kézirat (П. Динев — К. Кув — Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература.² София, 1967. 94 [= Христ.]; A. САЛАЈКА, Prameny k životům a dějinám Konstantina—Cyrila a Metoděje: Solunští bratři. Praha, 1963. 194—5).

A KonstL. fontosabb kiadásai, feldolgozásai: P. J. ŠAFÁŘÍK, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův. V Praze, 1851. 1873.² [= ŠAF: Pam.]; A. Теодоровъ — Баланъ, Кирилъ и Методи I. София, 1920. [= Балан]; П. Лавров, Кирило та Методій в давньо — слов'янському письменстві. У Київі, 1928. [= Лавров, К.-М.]; уő., Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930. — The Hague—Paris, 1966. Mouton [= Лавров, Мат.]; F. DVORNÍK, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933. [= DVORNÍK, Les Légendes]; J. STANISLAV, Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Pannonsko-moravské legendy. Bratislava, 1933. [= STAN: Životy]; уő., Slovanskí apoštolí Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši. Bratislava, 1945. [= STAN: SlovApošt.]; F. GRÍVEC—F. TOMŠIČ, Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes. Zagreb, 1960. [= GRÍVEC—TOMŠIČ].

Magyarországi vonatkozású adalékként megemlítendő, hogy ŠAFÁŘÍK szerint a KonstL. egy igen régi pergamen kéziratának két lapja, amely Észak-Magyarországból származik, J. SREZNEVSKIJ-nél található, Pétervárott (ŠAF: Pam.² III). LAVROV azonban ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy ŠAFÁŘÍK-nak ez a közlése valószínűen tévedésen alapszik: SREZNEVSKIJ könyvtárában ugyanis nincsenek semmilyen, a KonstL.-ból származó hártyalapok, és ha ilyenek lennének, SREZNEVSKIJ azokat már közzétette volna (Лавров, Мат. X).

Hogy a magyarországi kéziratárak őriznek-e valahol KonstL.-t (vagy MetL.-t), erre pillanatnyilag még nem tudok választ adni, mivel a feltáró munkát csak most kezdtem el.

Magyarországi vonatkozású, pontosabban a budai egyetemi nyomdához kapcsolódó adalék még a következő: E. DÜMLER—F. MIKLOSICH művében (Die Legende vom Heiligen Cyrillus: Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. Philos.-Hist. Cl. 19. Bd., 1870. 203) olvassuk, hogy a KonstL.-nak a Ivovi szt. Onufrius bazilita kolostorban őrzött XV. századi kéziratáról elsőként egy, a budai egyetemi nyomdában 1837-ben megjelent mű ad hírt. S valóban, a Русалка днѣстровая. У Будимѣ, Письмом Корол. Всеучилища Пештанского (1837.) című kiadvány 124—5., illetőleg 126. lapján JAROSLAV HOLOVACKIJ arról tudósít, hogy a Ivovi Nagy Szent Vazul monostorának két kódexe egy-egy KonstL.-t tartalmaz.

A MetL.-nak nyolc kézírata (másolata) maradt az utókorra. A legrégebbi a XII. századból származó moszkvai Uspenszki-kolostor kézírata, de a többi másolat nyelve is orosz szerkesztésű, ilyen pl. a XV–XVI. századi volokolamszki kézirat (Христ. 105). A fontosabb kiadások, feldolgozások: *O. M. Бодянский, Кирилл и Мефодий, собрание памятников...: Чтения в Обществе истории и древностей российских*, кн. 2. Москва, 1863–1864.; *F. PASTRNEK, Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozbořem a otiskem hlavních pramenů. V Praze, 1902.*

A KonstL. és a MetL. nagy életrajzainak, az úgynevezett Пространные Житие-knek eddig ismeretes kézirat-variánsai alapján az a tanulság vonható le, hogy lényeges eltérések közöttük nincsenek. S ami eltérés mégis megfigyelhető, az elsősorban nyelvi, helyesírási jellegű és nem tartalmi vonatkozású. Ez tehát annyit is jelent, hogy a későbbi másolatok viszonylag híven, megőrizték az eredeti szövegeket.

Lássuk most, mutatnak-e valamilyen szövegteltéréseket a kézirat-másolatok a magyarokra vonatkozó két részlet szövegében.

A KonstL.-nak a magyarokra vonatkozó, legtöbbet interpretált részlete a következő: *нападоша на нь Оугри, яко и влччскы бѣюще, хотѣше и оубити* = „rátámadtak az ugrok [magyarok], farkasmódra üvöltve, meg akarták őt ölni” (a moszkvai Hittud. Akad. XV. századi kézírata alapján; *Лапсов* Mat. 13).

LAVROV i. m.-ben majdnem húsz variánst vetett egybe, de a fenti mondatához semmiféle szövegváltozatot nem közölt.

LAVROV ezenkívül Ladislav Gramatik 1469-ből származó kéziratát is bemutatja, s ebben az idézett mondat a következőképp hangzik: *нападоше на нь Оугри яко влччскы бѣюще, хотѣше оубити и его* (i. m. 49). Láthatjuk tehát, hogy ez a szöveg a már idézett moszkvai variánssal szinte betűről betűre megegyezik. LAVROV az 1469. évi változathoz mindössze az alábbi variánsokat közli: *влчччкы* (a zágrábi kéziratban), *влччскы* (az P.-kéziratban), *влччскыи* (az d.-kéziratban) (i. m. 49, XIX).

A KonstL. újabb szövegkritikai kiadását GRIVEC–TOMŠIČ jelentette meg (Const. et Met. 110–1), de LAVROV művéhez viszonyítva itt sem találunk újabb szövegvariánsokat.

A fentiek alapján tehát valóban az a tanulság vonható le, hogy a KonstL. itt idézett részletével kapcsolatosan semmiféle eltérés, szövegvariáns nem mutatható ki.

A MetL.-nak a leggyakrabban tárgyalt részlete a következőképp hangzik: *пришѣдъшю же на странѣ доунаицкѣи королю оугръскому, възхотѣ и видѣти* (a moszkvai Uspenszki-kolostor XII. századi kézírata alapján; *Лапсов*, Mat. 77) = „Midőn pedig az ugor király a dunai részekre érkezett, látni akarta [őzt, Metódot]”. LAVROV e részlethez nem közöl szövegvariánsokat (i. h.). Hasonló kép tárul eléink GRIVEC–TOMŠIČ újabb szövegkritikai kiadása alapján is (Const. et Met. 165).

Mint látható, itt is ugyanaz a helyzet, mint a KonstL.-val kapcsolatosan: e magyar-epizódnak sem ismeretesek szövegváltozatai.

A KonstL. és a MetL. már idézett, de előbb nem említett részeivel kapcsolatosan is hasonló a helyzet: szövegvariánsok itt is alig találhatók. Vö. KonstL.: *възврати* helyett *възвративъ* (*Балан* I, 70); a moszkvai kézirat *господи помилоуи* invokációja helyett az 5., 6., 8., 9., 14. és a 16. kéziratban

кѡрелѣконѡ található (Лавров, Мат. 12); az 1469. évi kézirat г[оспо]ди пом[и]лоуи invokációja helyett az Л.-kéziratban szintén кѡрне еленѣон fordul elő (i. m. 49); оукротѣше helyett оукротишасѣ а 3—4., 10. kéziratban (Лавров, Мат. 12). — MetL.: етеромѡ helyett нѣккнимѣ valamennyi többi kéziratban (Балан I, 104; Лавров, Мат. 77); пѣцѣкѣмѣ helyett помѣшлѣкѣнимѣ а 2—5., 7—8. kéziratban (Балан i. h.; Лавров i. m. 77); бесѣдобавѣкѣ helyett поѣсѣдобавѣкѣ mindenütt egyebűtt (i. h.); оулабѣкѣ helyett сѣлкѣовиѣ а többi kéziratban (i. h.).

Amint egyik előbbi megjegyzésemből kivehető, a két magyar-epizódnak új fordítását készítettem el. Erre azért volt szükség, mivel jelenleg а КНИЕЗСА-féle fordítás forog közkén (vö. МЕН.), s ez a fordítás nem elég pontos, illetve helyenként hibás is.

Lássuk először а KonstL.-t. Előzetesen annyit jegyeznék meg, hogy szövegű fordításra törekedtem, hogy ezáltal jobban tudjam érzékelteni az eredeti szöveget. Ezzel függ össze pl. az, hogy въ прѣвѣи часѣ fordítása nálam „az első órában” (hasonlóan miként ТНАЛЛОЦЗНА — НОДИКАНА, вö. МНХ.), de а magyar nyelvi hagyományoknak megfelelően zárójelben közlöm „az első óra” variánsát is (amint ez КНИЕЗСНА — ТНАЛЛОЦЗНА — НОДИКАНА „nekiestek”, КНИЕЗСНА „megtámadták”; én а „rátámadtak” kifejezést használom, amivel azt akarom érzékelteni, hogy а magyarok — miként ez egyébként а VIII. fejezet szövegösszefüggéseiből világosan kitűnik — nem intéztek fegyveres támadást Константин és kísérete ellen, nem ölték és nem sebesítettek meg senkit sem, tehát nem „támadták meg” őket, hanem minden valószínűség szerint egyszerűen az ismeretlen idegenek felé „nyargaltak”, mivel azok az ellenőrzésük alatt álló területre hatoltak be. — слѡужькоу: nem „imáját” (КНИЕЗСА), hanem inkább „ájtatoskodását” (ТНАЛЛОЦЗНА — НОДИКАНА); вö. слѡужько „...; молитвенное правило; богослужение; ...” (Срезн.: Мат. III, 428—30); „mise”, вö., да не поѣмѣшѣ, рѣкѣше слѡужькоу (MetL. X. 1); „сѣтворивѣше и слѡужькоу цѣркѣноу” (MetL. XVIII. 11).

А MetL. első mondatának а fordítása КНИЕЗСНА — а következőképp hangzik: „Megérkezve pedig а Duna tájékára, egy magyar király akarta őt látni”. А legenda szövegéből azonban világosan kitűnik, hogy а „пришѣдѣшию ... королѣ оугръскому” tartozik össze, tehát аз а rész, amely аз ósláv nyelv egyik jellegzetes participiumos szerkezetével, а dativus absolutusszal van kifejezve (vö.: VONDRÁK, Vergl. sl. Gram. II², 403; K. HORÁLEK, Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, 1955. 229; J. HAMM, Staroslavenska gramatika. Zagreb, 1958. 185). А fenti mondat helyes fordítása tehát: „Midőn pedig аз ugor király ... [meg]érkezett, ...”. — на странѣ доунаискѣи; ТНАЛЛОЦЗНА — НОДИКАНА és КНИЕЗСНА is „а Duna tájékára/tájékaira” olvasható. Áttekintettem а MetL. teljes anyagát abból а célból, hogy megállapítsam а страна, странѣ szó jelentését. Kitűnt, hogy jelentései: 'regio (Szaloniki vidéke; Szaloniki szlovien fejedelemsége; Moravia ~ Nagymorva Birodalom)'; 'partes (valamennyi szláv terület)'; 'fines (országhatár)'. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy а „tájékára” kevésnek látszik а странѣ magyar megfelelőjeként, ennél több kell: „regio” vagy „partes”, azaz magyarul

„részek, területek, vidékek”; BOTKÁNál is „a Duna részeire” olvasható (vö. Századok 1878: 537). Vö. részletesebben a továbbiakban. — *ѣтеромъ глаголющимъ и не ꙗзвѣющимъ*: szintén dativus absolutusi szerkezet, a kíváncsú fordítása tehát: „Midőn némelyek mondták . . .”. — *ѣако достоитъ владѣти*: KNIEZSÁNál („A király pedig, mint főpapot illik, tisztelettel, ünnepélyesen és örömmel fogadta”) és THALLÓCZYNál — HODINKÁNál is („. . . miként úrhoz illik . . .”) helytelenül van lefordítva, helyes magyar fordítása ugyanis: „miként uralkodóhoz illik”; vö. még „jak náleži vladaři” (Magna Moraviae Fontes Historici. II. Brno, 1967. 161 [= MMFH.]). Ennél is ismét csak a MetL. anyagából levont tanulságokra hivatkozhatom, nevezetesen arra, hogy a *владѣти* szó jelentése: ’uralkodó (pontosabban a bizánci, ill. a német császár)’; ugyanez a jelentése olvasható a KonstL.-ban is: ’uralkodó (a bizánci császár)’. A prágai ósláv szótár adatai szerint is jelentése: ’vládce, vladař; правитель, владыка; Herrscher, stb.’ (Slovník jazyka staroslověnského. 5. Praha, 1962. 195–6 [= SJStsl.]). — *ѣа дази великимъ*: KNIEZSÁNál „értékes ajándékokkal”, de szószerint „nagy . . .” (ugyanígy BOTKÁNál, valamint THALLÓCZYNál — HODINKÁNál is). — *присно*: „okvetlenül” KNIEZSÁNál, „mindig” BOTKÁNál, valamint THALLÓCZYNál — HODINKÁNál; az utóbbi a helyes.

3. A KonstL. és a MetL., mint hitelt érdemlő történeti források. — A KonstL. és a MetL. műfaji vonatkozásban az életírások csoportjába tartozik. Mindkettő forrásértékű életrajzi írásnak tekintendő, tehát egyik sem jámbor legenda. A két legenda történelmi hitelét az körülmény támasztotta alá, hogy az idők folyamán előkerültek olyan dokumentumok (pápai regeszták, pápai levelek, az ún. Itáliai Legenda stb.), amelyek tényszerűen is igazolták a KonstL.-ban és a MetL.-ban megírt események történelmi megalapozottságát (vö.: F. GRIVEC, Konstantin und Method. Lehrer der Slawen. Wiesbaden, 1960. 82–83, 247 [= GRIVEC, Konst. u. Met.]; V. VAVŘÍNEK, Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha, 1963. 174–81; SALAJKA i. m. 198).

Ennek ellenére azonban a valóságban is lejátszódott események mellett mindkét legendában megtalálhatók a legendaszerű elemek, a csodatételek is. A két írásmű, egészében, a bizánci hagiografikus írásművekre emlékeztet.

Lássuk először a KonstL.-t. Mint ismeretes, Konstantín röviddel a halála előtt Rómában szerzetes lett, és felvette a Cirill nevet; 869. február 14-én halt meg. Nem sokkal ezután már szentként kezdték tisztelni, s az akkori szokás szerint összeállították életírását. Valószínűnek mondható, hogy ennek első, görög nyelvű változatát Metód és tanítványai állíthatták össze feltehetően még Rómában. E görög nyelvű életírás feltevése azért szükséges, mivel csak így érthetők meg az ósláv nyelvű KonstL. és a latin nyelvű Itáliai Legenda közötti egyezések. Valószínűnek mondható az is, hogy Konstantín élettörténetének ósláv nyelvű változata is még Metód római tartózkodásának ideje alatt, 870 őszéig készülhetett el.

Hallgassunk meg néhány erre vonatkozó véleményt: LAVROV szerint a két Žitie-t (legendát) a IX. században Moraviában írták (Кирило та Методій 238); TEODOROV—BALAN szerint Konstantín életírása még Metód idejében Moravia—Pannónia területén készült el (Балан I, 19); K. KUJEV viszont annak a véleményének ad hangot, hogy a KonstL. szerzőségének a kérdése még nem tekinthető tisztázottnak (Христ. 104).

Ahhoz nem fér kétség, hogy a KonstL. összeállításában Metód nagy mértékben közreműködhetett. Ugyanis csak Metód ismerhette a Konstantín fiatal éveire vonatkozó részleteket, valamint a kazár-misszióval kapcsolatos eseményeket. Én ehhez még azt is hozzátenném, hogy Metód, aki 815 körül született Szalonikiben (apja magas rangú katonatiszt volt, vö. GRIVEC, Konst. u. Met. 19–20) már a szülői házában vagy Konstantinápolyban hallhatott a magyarokról, akik 837-ben (esetleg 831/832-ben) a bolgárok szövetségeseiként résztvettek az adrianupolisi (drinápolyi) makedón foglyok miatt kirobbant Bizánc elleni akcióban (MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953. 39; T. WASILEWSKI szerint a makedón foglyok lázadása 831-ben vagy 832-ben robbant ki, vö. Bizancjum is Słowianie w IX. wieku. Warszawa, 1972. 84, 86–87). Mégis — GRIVEC véleménye szerint is — kérdéses, hogy tulajdonképpen ki tekintendő a KonstL. szerzőjének (Konst. u. Met. 248).

A bizánci legendák és a pannóniai legendák (KonstL. és MetL.) egymáshoz való viszonyát E. PROCHÁZKOVÁ—P. SUCHÁ vizsgálták meg (Poměr t. zv. pannonských legend k legendám byzantským stol. 8—10: Čas. Matice moravské XXXIX [1915], 28—66). Vizsgálódásuk abban összegezhető, hogy e két legenda történeti értékű forrásmű, és bennük a retorikai jellegű elemek száma viszonylag alacsony (GRIVEC i. m. 249).

A MetL. keletkezésével kapcsolatos fontosabb tudnivalók: A szlavisták többsége azt az álláspontot képviseli, hogy Metód életírása Moraviában, nem sokkal Metód halála után, de még tanítványainak kiűzése előtt, tehát legkésőbb 885 végén keletkezhetett. Megállapítást nyert az is, hogy a KonstL. és a MetL. között szövegátfedések alig találhatók, vagyis ebből arra lehet következtetni, hogy a MetL. szerzője jól ismerhette a KonstL. szövegét. Ugyanakkor tisztázódott az is, hogy a KonstL. és a MetL. felépítésében nazianzi szent Gergely hatása is érvényesült, pontosabban szólva, hogy a két legenda szövegére szt. Gergelynek a szt. Atanasius emlékére írott beszéde is hatással volt (vö. F. GNIDOVEC, Vpliv sv. Gregorija Nazianskega na sv. Cirilla in Metodija. Ljubljana, 1942.: lásd GRIVEC i. m. 251).

Több szlavista a MetL. (sőt a KonstL.) szerzőjének Klimentet, Cirill és Metód tanítványát tartja (GRIVEC i. h.). KUJEV véleménye szerint azonban a MetL. szerzőjeként nem a már említett Ochridai Kliment, hanem Preslavi Konstantín jöhet számításba (Христ. 105.)

A MetL. történeti forrásértékét — a KonstL.-hoz hasonlóan — a szlavisták szintén általánosan elismerik.

4. A magyarok említése a „Cirill halála” című életírásban. — A teljesség kedvéért megemlítendő még, hogy a KonstL.-nak egy olyan fiatalabb változata is ismeretes, az ún. Успению Кирилла (Cirill halála), amelyben a Cherszón-környéki magyar esemény is, lerövidítve, megtalálható. Ez az emlék, mely a KonstL. eredeti szövegét lerövidítve közli, a XI—XIII. századból származik, és bolgár szerkesztésű. Legrégibb kéziratai (másolatai) a XIV—XVI. századból valók (vö. ММФН. II, 245, 248).

Hallgassuk meg először a magyar-epizód bolgár szövegét: „и от того град(а) изъшѣа ѿлософъ, поут(ѣ)шъствоуе. и се ратници бое угръстни нападоше на нь, ѿлософ же, м(о)л(и)твоу сътвори въ, онѣх оувѣща въ, и съсѣдше поклонише с(е) емоу, и опровоудише и съ чьстюу”. — Az угръстни szónak LAVROV két variánsát közli: въгръсти (d.-kézirat), егръси (Б.-kézirat) (vö. Мат. 155). Magyar fordítása: 'És midőn Cherszónba érkez-

tek. ... És ebből a városból eltávozván a Filozófus [Konstantín-Cyrril] továbbutazott. És itt ugor [magyar] harci csapatok rátámadtak, a Filozófus azonban elvégezte imáját, szőlött hozzájuk, és [az ugrok] leszállván [a lovakról], meghajoltak előtte és tisztelettel elkísérték őt.'

A MMFH. i. m.-ben ugyan azt olvassuk, hogy e fenti részletben az eredeti KonstL. kazár- és magyar-epizódja van összevonva (i. m. 248/13.), de én az idézett szövegrészlet alapján ezt az elképzelést nem tartom indokoltnak.

5. Konstantín és Metod találkozásának időpontja a magyarokkal és a találkozás helye. — Az általánosan elfogadott vélemény szerint Konstantín a magyarokkal 861-ben találkozott. A KonstL. VIII—IX. fejezete ugyanis a következőket beszéli el: A bizánci császárhoz követek érkeztek a kazár kagántól, kérve hogy a császár küldjön hozzájuk olyan tanult férfiút, aki a zsidókkal és a mohamedán szaracénusokkal folytatandó hitvitákban megvédi a keresztény egyház tanait; s ha e férfiú a hitvitákból győztesen kerül ki, a kazárok készek felvenni a bizánciak vallását. A császár eleget tett a kazárok kérésének, követséget állított össze, s ennek egyik (vagy talán vezető) tagja a szaloniki születésű Konstantín, a Filozófus lett. A követség útnak indult (860 őszén), s először a Krím-félszigeten levő görög városba, Cherszónba érkeztek. Itt hallott Konstantín arról, hogy szent Kelemen vértanú földi maradványai itt fekszenek a tengerben; a cherszóni érsek és a helybeli papság segítségével sikerült is megtalálnia szent Kelemen földi maradványait (861. január 30-án). Ezután a kazárok egyik vezére (козар'икъ же воиѣбода: GRIVEC—Томšić 110) katonasággal körülvett és elfoglalt egy keresztény várost. Konstantín közbenjárására a kazár vezér megszüntette a város megszállását, és kivonult a városból. Konstantín később továbbfolytatta az útját, majd imádkozni kezdett el, de magyarok rohantak rá. A magyarokat is meg tudta szelídíteni. Végül hajóra szállhatott, és elindult a kazárokhoz, a Meótisz-tengeren át a Kaukázusi hegyek Káspi-hágója felé. (Itt megemlíteném, hogy АРТАМОНОВ véleménye szerint a Ка[с]пискаа Врата a. m. 'Derbent', vö. М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1963. 123 + térkép; а врата tulajdonképpen 'hágó; hegyszoros; szűk átjáró'. Egyesek szerint azonban az idézett kifejezés az 'Alán kapu'-t jelenti; CZEGLÉDY KÁROLY szíves közlése). — Megjegyzem még, hogy a zárójelben levő évszámokat GRIVEC műve alapján (Konst. u. Met. 48—50) közlöm.

A fentiek tehát valóban azt a véleményt erősítik meg, hogy Konstantín 861-ben találkozhatott a magyarokkal. Sőt a találkozás helye is pontosabban rögzíthető: ez a mai Krím-félszigeti Cherszón városának környéke lehetett, s e találkozássra azon a szakaszon kerülhetett sor, amikor Konstantín Cherszönt elhagyva a tenger felé vette útját, hogy hajóval eljusson a kazárok kánjához. Kiegészítésként megemlíteném még, hogy Cherszónról a KonstL. VIII. 10.-ben és a KonstL. XII. 7.-ben történik említés: *акиже поути се кьста и Херсона дошѣдъ* = 'Statim autem iter ingressus, Chersonem venit'; *въ Херсонѣ же вечера съ архієпископомъ* = 'Chersone vero, coenans cum archiepiscopo, ...' (GRIVEC—Томšić 109, 183; 126, 197). Cherszónon a Chersonesus Taurica-ban vagy Scythica-ban alapított heracleai Chersonesos város értendő (Ch.-ra vö. Ókori lexikon. I. Budapest, 1902. 408—9). Így értelmezi Cherszönt valamennyi szlavista; pontosabb földrajzi elhelyezkedésére vö. LACKO M., Sv. Cyril a Metod. Rím, 1969. 47, 52, 53 (térkép); ma már csak rom, a mai Szebasztopoltól két-három kilométerre délnyugatra, a tenger mellett.

Metód és a magyarok találkozásának az időpontja és a helye már nem ennyire biztos. Ennek magyarázatára vö. az alábbiakat:

A MetL. XIII. fejezete arról szól, hogy Metód Konstantinápolyba indult a császárhoz (881 második felében vagy 882-ben, vö. GRIVEC, Konst. u. Met. 131), majd onnan visszatért. A XIV. fejezet arról számol be, hogy Metódot különféle útjain — a pusztaságokon, a tengeren, a folyókon — mennyi veszedelem érte (vö. GRIVEC—TOMŠIČ 163). A XV. fejezet Metód fordítási tevékenységével (bibliafordításával stb.) foglalkozik. E fejezet a következő szavakkal kezdődik: „Azután minden zajtól távoltartotta magát és gondjait az Úrra bízva, . . .”, és a befejező mondat: „Ekkor a nomokánont is . . . és az egyház-atyák könyveit is lefordította”. Metód itt említett fordítói tevékenységét a Konstantinápolyból történt visszatérése után végezhetette (vö. GRIVEC, Konst. u. Met. 132–3). Ezután következik a XVI. fejezet, amely rögtön a magyar-epizóddal kezdődik: „Midőn pedig az ugor [magyar] király a dunai részekre érkezett, látni akarta őt . . .”. Végül a XVII. fejezet Metód halálát (885. április 6.) írja le.

Mivel a KonstL. és a MetL. egyes fejezetei az események elbeszélésében betartják az időrendiséget, ezért joggal következtethetünk arra, hogy ez vonatkoztatható a MetL. XVI. fejezetére is. Más szóval, ennek alapján arra gondolhatunk, hogy a XVI. fejezetben leírt események közvetlenül Metód halála előtt, 884-ben vagy 885 első hónapjaiban játszódhattak le. Mégis, mivel a XIV. fejezet Metód egész életére vonatkozik („veszedelmek”), s ezzel a legenda szigorú időrendisége megbomlik, joggal felvethető a kérdés, vajon a XVI. fejezetben megírt esemény is (a magyar-epizód) valóban 884/885-ben játszódott-e le, s nem egy-két évvel korábban?

Továbbá feltehető az is, hogy Metód a fordítói tevékenységet talán nem is fő tartózkodási helyén folytatta. Vö. „Azután azonban minden zajtól távoltartotta magát, és gondjait az Úrra bízta, de előbb tanítványaiából két gyorsíró papot választott, lefordította . . .” (XV. fej.). Hogy ennek a feltevésnek reális alapja is lehet, erre a MetL. III. fejezetének szövege alapján lehet következtetni. E részben ugyanis arról van szó, hogy Metód, minekutána sok éven át egy bizánci szlovien fejedelemség kormányzója volt, és miután életében már sok felfordulást látott, hátat fordított a földi bajoknak, és az égi dolgoknak szentelte életét: (. . . и оузырѣ мнози мѧл’взи кѣцинизи бѣ житии семѣ, прѣложи землиа тѣмзи болю на небеснѣмъ мѧсли = ‘et videns multas turbas inordinatas in hac vita, transmutavit terrestrium tenebrarum voluntatem caelestibus cogitationibus’; vö. GRIVEC—TOMŠIČ i. m. 154, 111). Ezután az előázsiai Olympos kolostorba vonult, ahol szerzetes lett, és a könyveknek szentelte életét: а книгахъ прилежа = „et in libros incumbens” (i. h.).

Számomra úgy tűnik, hogy a MetL. III. és XV. fejezete között tartalmi párhuzam állapítható meg, s ennek alapján arra következtetnek, hogy a MetL. XV. fejezete tulajdonképpen azt akarja elmondani, hogy Metód egy csendes helyre (kolostorba?) vonult el alkotni (fordítani). Hogy ez a hely hol lehetett, erre nehéz válaszolni. De ha arra gondolunk, hogy Metód érseksége tulajdonképpen a régi pannóniai (vagy másképpen nyugati illír) egyházi provinciának — szent Andronicus (Adorján) örökének — felújítását jelentette, melynek székhelye Sirmium (Szerém, Srēm) volt (vö. MetL. VIII. 17, IX. 1–6; I. Vašica, Literární památky epochy velkomoravské i. m. 46–7), de mindenekelőtt a „dunai részek” kifejezés alapján, mely az alsó-dunai részeket jelenthette, ebből talán az következne, hogy a „magyar király” és Metód találkozására

nem a Duna-kanyarban vagy a Középső-Duna vidékén, hanem az Alsó-Duna részein került sor. A találkozás pontosabb helyét azonban lehetetlen meghatározni. Elképzelhető, hogy a magyar vezér Metóddal akkor találkozott, amikor Metód éppen úton volt, de az sincs kizárva, hogy akkor „akarta őt látni”, akkor kérte magához Metódot, amikor az éppen valamelyik, a magyarok tartózkodási helyéhez közel eső egyházi vagy világi központban tartózkodott. (Párhuzamként megemlítem, hogy a bizánci császár szintén „látni akarta őt”, s ezért levelet küldött Metódnak, vö. MetL. XIII. 2–4.)

Mégis hol és mikor találkozhatott a magyar főnök Metóddal? Erre az alábbiakban próbálom válaszolni. Tudjuk azt, hogy a magyarok 881-ben Bécs mellett, illetőleg a kabarok a Culmite nevű helységnél (Kollmitz vagy Kulmburg) a frankok ellen harcoltak (vö. Annales Iuvavenses maximi, I. MMFH. I, 131). Másrészt ismeretes az is, hogy 882-ben a bolgárok megtámadták Svatopluk fejedelem országát (vö. Fuldai Évkönyvek regensburgi folytatása, ad a. 884.: Svatopluk üzenete Arnulfhoz: „Az embereid életem és birodalmam ellen cselet szöve, szövetkeztek a bolgárokkal, akik az előző évben még az országát [Arnulfét] pusztították...” = „Tui homines in vitam meam, nec minus in regnum meum, dolose cum Bulgaris conciliaverunt, qui priori anno suum regnum vastavere...”; RATKOŠ, Pramene 106 és MMFH. I, 114 szerint e harcok a Tisza–Duna köze déli részein folytak.

A magyar–bolgár–frank–morva kapcsolatokra vö. még az alábbiakat: 836–838. (esetleg már 831–832.): Krum bolgár fejedelem Adrianupolisból mintegy tízezer makedónt telepített le a Dunán túl, s ezért a bizánciak hajókkal vissza akarták őket szállítani; a kitört harcban a bolgárok az ungrokhoz folyamodtak segítségül, s a hunok (magyarok) meg is jelentek (minden valószínűség szerint a Duna alsó szakaszánál; vö. György Barát Krónikájának folytatása, I. MEH. 68–9). — 862.: A magyarok Lajos német király birodalmának területére is behatoltak „...; sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur” (Hincmari Remensis Annales ad a. 862., I. PERTZ: MGH. SS. I, 458; vö. még a hozzá fűzött magyarázatot: „memoratu dignum, hoc iam anno 862 Ungros Germaniam invasisse”: i. h.). — 892.: Az erdélyi sóbányák a bolgár uralkodó ellenőrzése alatt állanak, s a frank király azt kéri, hogy a bolgárok ne adjanak sót a morváknak (vö. Fuldai Évkönyvek, I.: MHK. 316; MEH. 163). — 894–896.: Simeon, Bolgária fejedelme hadjáratot indít Bizánc ellen, s ezért a császár egyik emberét hadihajókkal a Duna folyóhoz küldi, hogy a türköket (magyarokat) Simeon ellen harcra készítse. A türkök átkelven a Duna túlsó partjára, megütköznek a bolgárokkal, és Simeon alig tud épségben Disztrába eljutni (György Barát Krónikájának folytatása, I. MEH. 69–71).

Láthatjuk tehát hogy: 831–832-ben a magyarok feltűnnek a Duna alsó szakaszánál; 862-ben a magyarok a német birodalom területére is behatoltak, és 881-ben Bécsnél harcolnak; 882-ben a bolgárok megtámadják Svatopluk országát; a 890-es évek elején Erdély a bolgárok fennhatósága alá tartozott; 894–896-ban a magyarok átkelnek a Duna jobb partjára és eljutnak Disztráig.

Felmerül a kérdés, mely területeken tartózkodhattak a magyarok (helyesebben a magyarok egyes csapatai) a 880-as évek elején? A fenti adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a magyarok az Etelközben, illetőleg a Duna alsó folyásától északra elterülő — s részben bolgár fennhatóság alatt álló — területen tanyázhattak, feltehetően a bolgárok szövetségeseiként, s a Bécs alatti megjelenésük csak az idézett eseménnyel volt kapcsolatos.

Ugyanakkor Metód 881 második felében vagy 882-ben utazott Konstantinápolyba a bizánci császárhoz. A fent elmondottak alapján tehát Metód és a magyar főnök — elvben — a Duna középső szakaszánál és az Alsó-Duna vidékén is találkozhattak egymással. Mégis, mivel a MetL. „dunai részek” kifejezése a „bolgár” részeket jelenti, ezért arra kell gondolnunk, hogy e találkozásra a Duna bolgár részein került sor.

Tájékoztatásul hadd álljon itt a Moraviát és a Konstantinápolyt összekötő főbb vízi és szárazföldi útvonalak leírása: a) Konstantinápoly—Szaloniki—Dyrrhachion (Durazzo)—Velence—Carnuntum (Pozsony) (hajóút, ez az ún. Via Egnatia); b) Konstantinápoly—Adrianupolis—Serdika (Szófia)—Naissos (Nis)—Singidunum (Belgrád), vagy: Konstantinápoly—Adrianupolis—Nikopolis—a Duna jobb partja—Bononia (Vidin)—Singidunum—Pannónia (a Duna mentén)—Brigetio (Szőny)—Carnuntum (ez az ún. borostyán út); c) Konstantinápoly—Serdika—Naissos—Viminacium (Kostolac)—Sarmizegetusa (Várhely, Hunyad m.)—Erdély; d) Konstantinápoly—Preslav—az Ólt folyó bal partja (vö.: MMFH. II, 155 (térkép); Атлас. Стара и средновековна история за пети и шести клас. София, 1965/1966. 10. térkép; Tafel Th. L. F., Via Egnatia. Tübingen, 1837—1842.; MÜLLER K., Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Stuttgart, 1926.; CIBULKA J., Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin—Cyrillus und Methodius in Mähren: Byzantinoslavica XXVI [1965.], 318—64; DVORNÍK F., Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970. 298—302).

S kiegészítésül hallgassuk még meg, mi olvasható a Fuldai Évkönyvekben a Pannóniát Bolgáriával összekötő útról: 892.: „Innen küldte el [a frank király] követeit szeptember havában ajándékokkal a bolgárokhöz is, és azok királyához, Laodomirhez, a régi békeszerződés megújítása céljából, és azt kérte tőle, hogy ne engedélyezze onnan a sóvásárlást a morváknak. A követek pedig Zwentibald fejedelem lesei miatt (»propter insidias«) nem választhatván a szárazföldi utat (»terrestre iter«), Brazlav országából az Odagra folyón a Gulpáig hajóztak, azután meg a Száva folyó vizein (»per fluenta save fluminis«) jutottak Bulgáriába, ahol a király méltóságteljesen fogadta őket. Május havában ajándékokkal együtt ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek volt.” (Vö. Fuldai Évkönyvek; l.: MHK. 316; MEH. 163—4.)

Ebből tehát megtudjuk, hogy a szárazföldi út veszélyekkel járt, s ezért kellett a frank király követeknek a Száva folyón lehajózniuk Bolgáriába. Igen, az utazóknak a veszélyekkel, rajtaütésekkel mindig számolniuk kellett. S nyilván ez volt érvényes Metód utazásaira is. Mégis, az ő útjai talán azért lehettek biztonságosabbak, mivel mint főpap bizonyos megbecsülésnek s így védettségnek is örvendhetett. Hogy Metód melyik Konstantinápolyba vezető utat választhatta? Mivel a MetL.-ban arról olvashatunk, hogy a magyar király a „dunai részeken” találkozott Metóddal, azért valószínű, hogy Metód a Dunához közelebb eső utak egyikét választhatta. A találkozásra a Dunától északra és a Dunától délre is sor kerülhetett, hiszen a magyarok a Duna jobb partjára is átjuthattak.

Ami a találkozás időpontját illeti, én 882-re gondolok, amikor Metód Konstantinápolyban járt. Nem hiszem ugyanis, hogy a mintegy 70 éves Metód a 881/882. évi konstantinápolyi út után még egy hosszabb útra vállalkozott volna.

S hogy miért akarthatta a magyar vezér Metódot látni? Erre többféle magyarázat kínálkozik: a) a magyar vezér már húsz

évvel ezelőtt Cherszón közelében találkozott Metóddal (Konstantín társaságában), emlékezett még rá, s mint egykori ismerősével akart vele találkozni; b) a magyar főnök hallott Metód apostoli működésének eredményeiről, Metód megbecsüléséről a pápánál és a bizánci császárnál, s ezért saját maga is meg akart ismerkedni e híres férfiúval; c) Metód (és kísérete) a magyarok által ellenőrzött területen utazott át, s ezért a magyar vezért — érthetően — érdekelte Metód személye és utazásának célja.

A legelfogadhatóbb feltevésnek számomra az utolsó pontban elmondott lehetőség látszik. Hogy miért? Azért, mivel a 880-as években a magyarok még nem voltak végleges urai a Duna-medencének, s ezért — biztonsági okokból — minden idegenre nagyon fel kellett figyelniük. S hogy miképpen folyhatott le ez a találkozás? Hallgassuk meg erre vonatkozóan, párhuzamként, egy 1054. évi esemény elbeszélését: Lietbert cambrai-i püspök és zarándoktársai azon országba érkeztek, amelyet a barbár hunok (magyarok) laktak. Átkeltek a Dunán, majd Pannóniába érkeztek. „Az ország királyának hírül hozták, hogy idegenek akarnak országán áthaladni. Terveikről meggyőződni akarván, az uralkodó maga elé hívatta őket. A kereszttel díszített főpap láttára az Isten megengedte, hogy gonosz szándéka megváltozzék; a főpapot maga mellé ültette és utazásának célja után tudakozódván, . . . néhány poroszlójának elrendelte az utasok szemmeltartását, de midőn látta, hogy a főpap és társai böjtöléssel és imával töltik idejüket, minden szükségleteikről maga is gondoskodott.” (Vö.: J. F. MICHAUD, *Histoire des croisades* I. Paris, 1812.; Szent Lietbert cambrai-i püspök és háromezer zarándok utazása a Szentföldre 1054-ben; I. SZAMOTA ISTVÁN, *Régi utazások Magyarországon*. Budapest, 1891. 14.)

Valószínűnek tartom, hogy a magyar főnök a fentiekhez hasonló indítékokból akarta látni Metódot, s az is feltehető, hogy a találkozás az itt leírt formák és külsőségek között zajlott le.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)

I. A szakrális királyság kérdéskörének kutatását nagy mértékben vitte előre a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság 1955. évi római kongresszusa, amelynek előadói több mint száz előadásban foglalkoztak a királyság szakrális jellegének kérdésével. A haladást egyfelől a kongresszuson bemutatott gazdag új forrásanyag, másfelől a sok értékes összehasonlító vallástörténeti megfigyelés tette lehetővé. Aligha kétes tehát, hogy ez a kongresszus, illetőleg az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötet (*La régalità sacra: Contributi al tema dell'VIII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni*. Roma, 1955.; *The Sacral Kingship: Studies in the History of Religions. Supplement to „Numen”, n° 4*. Leiden, 1959.) nevezetes eseménye a szakrális királyság kutatásának. Ugyanakkor azonban már a kongresszuson magán is jelentek bizonyos terminológiai nehézségek. Kitűnt ugyanis, hogy a királyság, illetőleg fejedelemség intézménye, mind vallási tartalmát, mind pedig szertartásait tekintve, mindenütt és mindig nagyszámú szakrális vonást tartalmazott. E különböző eredetű és különböző korokból származó vonások együttes tárgyalása azonban óhatatlanul káoszt eredményez. Éppen ezért

célszerű a királyság szakrális jellegének olyan tanulmányozása, amikor a királyság szakrális vonásainak csak bizonyos tartalmilag és történetileg összefüggő csoportja kerül megtárgyalásra.

2. Ebből a szempontból különösen két holland vallástörténésznek a kongresszus után tett javaslatai járultak hozzá jelentős mértékben a helyzet tisztázásához. Egyikőjük, TH. P. VAN BAAREN (*Nederlands Theol. Tijdschr.* X, 204—5) meggyőzően mutatott rá, hogy a leghelyesebb, ha visszatérünk J. G. FRAZER eredeti terminológiájához, és a „szakrális királyság” kifejezést kizárólag a királyságnak azokra a példáira vonatkoztatjuk, ahol együtt megvannak a következő vonások: 1. a király trónralépése után földönjáró istenségnek számít; 2. népét isteni hatalommal kormányozza; 3. ahol a király felelős a kozmikus rendért; 4. ahol éppen ezért a király életének és halálának kozmikus jelentősége is van. A király halála, mint az ősidők dema-istenségeinek esetében, új élet forrásává válik népe számára, tehát helyettesítő jellegű. — Olyan példa azonban — érthetően — kevés van, amelyben a királyság a felsorolt vonások mindegyikét tartalmazza. VAN BAAREN véleménye szerint az általánosan „szakrális”-ként jellemzett esetek közül egyedül az afrikaiak esetében beszélhetünk tulajdonképpeni szakrális királyságról.

Az afrikai példákat újabban többször is feldolgozták monografikusan, így elsősorban TOR IRSTAM (*The King of Ganda: The Ethnographical Museum of Sweden. New Ser., n° 8. Stockholm, 1944.*) és P. HADFIELD (*Traits of Divine Kingship in Africa. London, 1949.*). E két tanulmány, mely főbb mondanivalóiban elég messzemenően egyezik, az Afrika-kutatók (köztük C. G. SELIGMAN, C. K. MEEK, P. A. TALBOT, E. E. EVANS PRITCHARD és mások) vizsgálatinak kritikai feldolgozását is tartalmazza. Újabban ismertté váltak egy afrikai (a ruandai) szakrális királyság rituális szövegei is (fordításban: M. D'HERTEFELT—A. COUPEZ, *La royauté sacrée de l'ancien Rwanda: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Tervuren, Belgie. Annalen, Reeks in 8. Wetenschappen van de Mens, n° 52. 1964.*). Ugyanebben a belga sorozatban (n° 63. 1969.) jelent meg az afrikai szakrális királyság legújabb monografikus feldolgozása is (E. D. HECHT, *Der Herrscher und seine Ratgeber im afrikanischen Sakralen Königtum*).

Ami a szakrális királyság társadalomtörténeti vonatkozásait illeti, a római kongresszus óta a legfontosabb megfigyelést — nézetem szerint — a másik holland vallástörténész, F. SIERKSMA tette, amikor „Religie en primitieve culturen” című értekezésében (*Ned. Th. Tijdschr.* X, 209—36) rámutatott arra, hogy szakrális királyság minden eddig ismert esetben ott fejlődött ki, ahol előzőleg felülrétegezett társadalom jött létre, vagyis: egy törzscsoport hódítással és erőszakkal kényszerítette uralmát egy vagy több másikra. Ezekben az esetekben tehát mindig egyfajta nagyfejedelemségről, vagy mondhatjuk úgy is, barbár „császárság”-ról van szó.

3. Az elmondottak azonban legalábbis egy ponton lényeges kiegészítésre szorúlnak. Ez pedig az, hogy a királyságnak az afrikai példákon kívül is vannak olyan esetei, amelyek nemcsak idetartoznak, hanem egyenesen klasszikus példái a szakrális királyságnak. A kazár, illetőleg nyugati türk, valamint a honfoglalás előtti magyar királyságra gondolunk, melyeket a steppei és a magyar történelemmel foglalkozó szakirodalom már sokszor vizsgált. Ez az intézmény a három említett népnél közös történeti gyökerekre megy vissza. A kazárok ugyanis a nyugati türkök egyik önálló ágát alkották, s a magyar

szakrális királyság, amely az egykorú leírás szerint pontos mása volt a kazárnak, tekintettel a magyarok és kazárok IX. századi szoros kapcsolataira, valamint más, alább tárgyalandó körülményekre, szintén a kazárra, illetőleg végső fokon a türk szakrális királyságra vezethető vissza. Ugor vagy finnugor eredetének mindenesetre eddig semmilyen bizonyítéka nem került elő.

A türk szakrális királyságról a kínai dinasztikus történetírók szórványos megjegyzéseiből tudunk (Čou-šu, 50. cap.; LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken [T'u-küe]: Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10. Wiesbaden, 1958. 8, 459, 496 46. jegy.; vö.: P. BOOD-BERG: Harvard Journal of Asiatic Studies IV, 245; K. A. WITTFOGEL—FÊNG CHIA-SHÊNG, History of Chinese Society. Liao. New York, 1949. 274 189. jegy.; C. MACKERRAS, The Uighur Empire.² Canberra, 1972. 28). A kazár és a magyar szakrális királyságról arab földrajz- és történetírók tudósítanak. Mind a kínai, mind pedig az arab feljegyzések feltétlenül hitelt érdemlők. A kínaiak ugyanis szoros kapcsolatban voltak a türkökkel, s a császár családját kínai hercegnők révén családi kötelékek is összefűzték a türk Asina uralkodói családdal. Az arabok pedig gyakran küldtek népes kereskedő karavánokat Horezmen keresztül a steppe népeihez, közöttük a volgai bolgárokhoz és a kazárokhöz, s bár ezt a források külön nem említik, a magyarokhoz is. A karavánok útjelentései, tekintettel az északi, steppei népekhez szállított és onnan visszahozott óriási értékű szállítmányokra, mindig fontos dokumentumok voltak a következő karavánok számára. Feljegyzőik éppen ezért megbízható és pontos értesüléseket kívántak szolgáltatni. Mindaz, amit közölnek, alapvetően fontos a délkelet-európai steppe története szempontjából.

A szakrális királyság steppei példáira RÓHEIM GÉZA először 1915-ben (Man XV, 25—8) hívta fel egy Angliában kiadott rövid cikkében a figyelmet. Két évvel később itthon (Ethnographia XXVIII, 58—99) tette közzé nagy értekezését, amelyben az összehasonlító néprajztudomány módszereit mestersen alkalmazva először tárgyalta meg behatóan a steppei, főleg a kazár és magyar szakrális királyság intézményét. RÓHEIM sok tekintetben J. G. FRAZER nagy művének akkoriban új, harmadik kiadásához (1907—1913.), különösen annak a mágiáról és a királyság kialakulásáról, valamint a „meghaló” istenekről szóló részeihez igazodva vizsgálta a kérdéseket. Eredményei a legújabb nemzetközi szakirodalom fényében is időtállóak, legfeljebb módszerét tekinthetjük bizonyos mértékben túlhaladottnak. RÓHEIM ugyanis egészen élete végéig a freudi pszichoanalízis elvi alapján állt, és azt alkalmazta következetesen minden munkájában (vö. Psychoanalysis and Culture: Essays in Honour of Géza Róheim ed. G. B. WILBUR—W. MUENSTERBERGER. New York, 1951. 456).

A szakrális királyság tárgyalásában is sorra megtaláljuk FREUD legfőbb módszertani elveit (az Oedipus-komplexum, az álom- és szexuális pszichológia, a serdülőkor pszichológiája, az ambivalencia pszichológiai törvényének alkalmazása a jelenségek magyarázatában stb.), amelyek RÓHEIM szemében a sikeres interpretáció biztos zálogai voltak. Bár FREUDot, mint kitűnő gyakorlati pszichoanalitikust legújabbban a haladó pszichológia képviselői is pozitívan értékelik, a szakrális királyság freudista magyarázata, pontosabban a szakrális királyság jelenségeit végső okaikra visszavezető pszichológiai módszer egyre inkább veszít hiteléből (vö. P. RADIN megjegyzéseit is: The World of the Primitive Man. New York, 1953. 308—10). FRAZER maga, akinek a kazár királyölésre vonatkozó adatok a „Golden Bough” megírásakor még nem álltak rendelkezé-

sére, RÓHEIM Man-beli cikkét olvasva elég fontosnak találta ezeket az adatokat arra, hogy — mintegy kiegészítésként nagy művéhez — közétegye a legfontosabb arab adatok számára hozzáférhető angol fordítását (Folk-lore XXVIII [1917.], 382—407). Később, az „Aftermath”-ban FRAZER még egyszer érintette a kérdést. Mindenesetre ezzel a steppei adatok a holland vallástörténeteszek számára is hozzáférhetővé váltak, s így még inkább sajnálatos, hogy nem voltak tekintettel rájuk. Az azonban így is világos, hogy a szakrális királyságnak a FRAZERTől és VAN BAARENTól megállapított fő vonásai hiánytalanul megvannak a kazár nagyfejedelemség esetében is, továbbá, hogy a SIERKSMATól megállapított társadalomtörténeti vonás, a felülrétegezettség ugyanúgy megvolt a magyaroknál, mint a kazároknál. Különösen a kazár nagyfejedelem állt a meghódított népek és törzscsoportok valóságos piramisának tetején, de a magyarokról is feljegyezte Dzsajhání, hogy a szlávok felett (bizonyos szláv törzsekről van szó, amelyek a steppei végek közelében laktak) kényük-kedvük szerint uralkodva súlyos adókat vetettek ki rájuk, sőt rabszolgákat ejtve közöttük, azokat a krími bizánci városok piacain adták el. Mind a hatalmas birodalom felett uralkodó kazár kagán, mind pedig az Al-Duna és a Don között szintén nagy területeket birtokló magyar szakrális nagyfejedelem 870 táján Kelet-Európa leghatalmasabb uralkodói közé tartozott.

4. Azzal, hogy a szakrális királyság legrégibb gyökerei a varázsló-királyság korába mennek vissza, a nagy összehasonlító anyag alapján a legújabb kutatás is egyetért. Amint az afrikai példák világosan mutatják, a király mágikus varázssereje, uralma a kozmosz felett s képessége, hogy egész országa életerejét magában megtestesítse, alapja a steppei szakrális nagyfejedelem uralmának is. Ugyanakkor ma már alig követhetjük FRAZERT abban, hogy a király mágikus hatalmának a kozmikus erők — különösen az eső — felett mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk, és azt tartsuk, hogy a legrégibb vallás éppen a király istenségébe vetett hit volt. A magam részéről teljes mértékben osztom G. WIDENGREN (Hochgottglaube im alten Iran. Uppsala, 1938. 352—4) véleményét, aki szerint a király nem azért király, mert hatalma van az eső felett, hanem azért van hatalma az eső felett, mert király. Ugyancsak nehézségek állnak — véleményem szerint — GYÖRFFY GYÖRGY magyarázatának útjában is (Tanulmányok a magyar állam eredetéről 135), amelynek értelmében a szakrális uralom kialakulásában el nem hanyagolható szerepe volt a materiális érdek szempontjának is, amennyiben a főnök arra szokott törekedni, hogy vagyonát és hatalmát nemzetsége számára biztosítsa. Ennek érdekében nemzetségének uralmát kiszolgálói örökösnek nyilvánítják, őt magát és környezetét pedig szentnek ismerik el. A materiális és politikai hatalom azonban még nem jelent egyben szakrális uralmat is, s a király nemzetségének anyagi és dinasztikus érdekeit kiszolgáló emberek mágikus hatalmat nem biztosíthatnak számára. Viszont egyet kell értenünk GYÖRFFYVEL (134—5), mikor meggyőzően bizonyítja, hogy a szakrális királyság nem vezethető le az úgynevezett duális rendszerekből, így például a törzs ALFÖLDITől idevont exogám fratriákra való felosztásának rendszeréből. Magam is (A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 119) ALFÖLDI és Z. V. TOGAN elméleteire gondoltam, amikor egy régebbi fejtegetésemben a szakrális királyság intézményének helytelen eredeztetéséről szóltam.

5. A kazár és a magyar szakrális királyság arab leírásainak egyik legfontosabb tanulsága, s ebben az újabb szakirodalom teljesen egyetért, hogy e két

népnel a királyt mágikus varázserejének megóvása végett annyi tabu-előírással vették körül, hogy uralma végül is teljes mértékben szakrálissá vált, s így a király mindennapi teendőivel egy ügyvezető királynak kellett foglalkoznia. Létrejött tehát a szakrális kettős királyság intézménye. Az arab források az ügyvezető királyt is „király”-nak (*malik*) nevezik ugyan, de nem szabad szem elől tévesztenünk azt aényt, hogy a szakrális kettős királyságban voltaképpen csak egy király van: maga a földönjáró isten, a dinasztia. Az ügyvezető viszont, bármekkora is hatalma a törzsszövetség ügyeiben, teljes mértékben ember. Vonatkozik ez a magyar szakrális kettős királyságra is, amennyiben Ibn Ruszta, illetőleg Dzsajhání leírása szerint a magyar ügyvezető király, a *gyula* intézi a törzsek összes ügyét: „A főnököt *kündé*-nek nevezik. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek neve, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzsula*. Minden magyar a dzsulának nevezett főnökük parancsait követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.” (Vö. fordításomat: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 52.) A ’megkülönböztető cím’ jelentésű arab *šī‘ār* szó további főbb jelentései, a ’jelszó, jelvény, mottó, megkülönböztető ruha’ alapján lehetséges és értelem szerint pontos fordítás volna a következő is: „Főnöküket *kündé*-nek nevezik. Ez a név azonban csak címe királyuknak.” Dzsajhání szerint tehát a magyar nagyfejedelem ugyanolyan szakrális király volt 870–880 táján, mint a kazár kagán. Némileg ellentétben van e felfogással GYÖRFFY (Tanulmányok 141–2) magyarázata, aki általános meggondolások alapján úgy véli, hogy a nomadizáló és még nemzeti szervezeten élő magyaroknál a két uralkodó, a künde és a gyula hatalma között csak mérsékelt volt az eltérés.

A sok tabu-előírás, amellyel a kazár és magyar nagyfejedelmet körülvezték, gyakorlatilag teljesen elkülönítette az uralkodót népétől. A kazár kagán állandóan palotájában, háremében tartózkodott (Masz’údí: A Magyar Honfoglalás Kútfői, arab szöveg 254, fordítás 259; Isztahrí: MHK. 232, 237–8; Ibn Fadlán: MHK 216, 219). Senki sem láthatta őt, és amikor négyhavonként elhagyta a palotát, egy mérfölddel a kísérő csapatok előtt lovagolt, ha útjába került valaki, annak arccal a földre kellett borulnia (Ibn Fadlán. MHK. 214, 217; 216, 219). Hasonló előírások voltak érvényben az afrikai szakrális uralkodók esetében is (TOR IRSTAM i. m. 23–5, 77–8; HADFIELD i. m. 33–40). A kazárok a szakrális királyt tekintették felelősnek az esőért és a szárazságért, általában a kozmikus jelenségekért és a hadiszerencséért (Masz’údí: MHK. 254, 259). Szárazság vagy vesztett háború esetén, tehát ha a kazár kagán nem teljesítette hivatását, megölték (Masz’údí: i. h.). Megölése, illetőleg feláldozása akkor is bekövetkezett, ha egy meghatározott ideig már uralkodott, minthogy értelme ekkor már — alattvalói felfogása szerint — meggyengült (Ibn Fadlán: MHK. 216, 219). A király feláldozása, amint az afrikai párhuzamok mutatják, azt célozta, hogy varázsereje még idejében átszármazzék utódjára. Ugyanezzel a szemlélettel találkozunk az Afrika-kutatók leírásaiban is, akik arról tudósítanak, hogy a szakrális király megöszülése, megöregedése és impotenciája alattvalói szemében veszélyt jelent egész országa számára.

A kazár uralkodó uralmának éveit előre meghatározták, mégpedig Ibn Fadlán (MHK. 216, 219) szerint negyven esztendőben. Ez a király beiktatásakor történt, mégpedig egy igen furcsa szertartás keretében. A türök uralkodónak ugyanis (a kínai dinasztikus történetírók feljegyzése szerint), ugyanúgy, mint a kazár uralkodónak (Isztahrí 231, 237) egy zsineget vagy kendőt dobtak a nya-

kára, s azt szorosra húzva addig fojtogatták vele, amíg végső kínjában és halálfélelmében ki nem nyögött egy szót, mégpedig egy számot, amely jövendő uralmának esztendeit jelölte. Ennek a steppei szertartásnak szinte tökéletes párhuzamát CH. MONTEIL egyik művében (*Les Bambara de Ségou et du Kaarta*. Paris, 1924. 305) találtam meg, ahol arról van szó, hogy a szegu-i bambarák szakrális királyuk beiktatásakor szintén fojtogatják királyukat, aki elé egy baobab-fa leveleivel megtöltött edényt helyeznek. A jövendő uralkodó azután kínjában belemarkol a levelekbe, és ahány a kezében marad, annyi évig fog tartani uralma. Erről a valóban megkapó vallástörténeti párhuzamról a strasbourgi vallástörténeti konferencián (1964.) azt mondtam, hogy itt is feltehetőleg konvergencia néprajzi fejlődésről van szó, s hogy a steppei és az afrikai egyező szertartások nincsenek genetikus kapcsolatban. A jelenlevő KERÉNYI KÁROLY professzor hozzászólásában ellenkező véleményének adott kifejezést. Szerinte ugyanis fel lehet tenni olyan régi kontinensek közötti kapcsolatot, amely megmagyarázná az afrikai és az eurázsiai steppei szertartás között mutatkozó meglepő egyezést. Más összefüggésben hasonló véleményének adott ismételt kifejezést a királyság intézményének ismert kutatója, A. M. HOCARTH is, aki a királyságot szintén mindenütt közös történeti előzményre akarta visszavezetni. A magam részéről nem kívánok és nem is tudok e feltett, igen régi kontinensek közötti kapcsolatokról nyilatkozni, azt azonban még mindig lehetségesnek tartom, hogy itt párhuzamos fejlődésről, nem pedig közös eredetről van szó. Ha ugyanis meggondoljuk azt, amit a fenomenológiai iskola képviselői (G. VAN DER LEEUW és mások) a „szent szó” kérdéskörében megállapítottak, vagyis figyelembe vesszük a halál árnyékában tett eskü, fogadalom, áldás és átok mágikus erejét, akkor nem lesz talán helytelen, ha a következő magyarázatra gondolunk: az afrikai és a steppei szakrális király alattvalói féltek attól, hogy a király majd hanyatló testi erővel is uralkodni kíván felettük. Ezért feltétlen érvényű, a mágikus „szent szó” erejét hordozó ígéretet akartak tőle venni, hogy uralmát meghatározott idő után abbahagyja. Ennek kínálkozó módja az volt, hogy a királyt valamilyen módon a halál küszöbére juttassák, és olyan ígéretet vegyenek ki tőle, amelyet soha sem merészel megszegni. A szakrális királyság tartalmi egyezése arra mutat, hogy mind Afrikában, mind a steppen azonosak voltak az előzmények. Nem lehetséges-e tehát, hogy ugyanazokból az előzményekből ugyanazok a gondolatmenetek és ezzel együtt szertartások születtek?

6. A kazár és magyar szakrális királyság közötti történeti összefüggés kérdését némileg elhomályosította, hogy egészen a legutóbbi időkig nem láttunk világosan a *künde* méltóságnév eredetének kérdésében. A bizonytalanságot az okozta, hogy a kazárok harmadik főméltósága egy hasonló hangalakú méltóságnévet viselt ugyan (*k.n.d.r*), ennek szövége azonban nem látszott egyeztethetőnek a *künde* méltóságnévével. Sokan tehát önálló létet tulajdonítottak a *k.n.d.r* formának, és elutasították azt a javaslatot, hogy e név arab írásformáját alig megváltoztatva *k.n.d.w*-t olvassunk helyette (az arab *r* és a *w* betűk egyes írásfajtákban teljesen egybeesnek). Bizonytalan volt ezenkívül az is, hogy milyen viszonyban vannak egymással a magyar hagyományból ismert *kündü* (Anonymus: *Cundü*) és a magyar régiségből is jól ismert *kende* változatok, továbbá, hogy mi volt az átvett török név eredeti hangalakja.

E kérdésekre, amint azt már 1966-ban jeleztem (Numen VIII, 25–8), az arab források adják meg a választ, amelyek a IX. század második felének történetéről szólva szinte kivétel nélkül részletesen tárgyalják a Kalifátus egyik

leg híresebb hadvezérének, Ishāq ibn Kundāḡīqnak jelentős szerepét a kor mozgalmas eseményeiben. E név viselője gyakran szerepel az *al-Ḥazarī* jelzővel is az arab krónikákban. Viselője tehát kazár zsoldos volt. Erre mutat egyébként apjának török neve, a *Kundāḡīq* is. Világos ugyanis, hogy itt a kazár *kündā* méltóságnévről van szó, amely a török *-čik* kicsinyítő képzővel van ellátva. A krónikákban használt névalak, a *Kundāḡīq* a *Kündāčik* török névnek az araboknál használatos formáját tükrözi, amely pontosan megfelel az arab hangtörténet tanulságainak. Az arab *Kundāḡīq*-ban ugyanis a török *k* megmaradt a rákövetkező *ū* palatalizáló hatása miatt. Az *ā* az arabban jól ismert helyettesítése a török *ā*-nek. Ugyancsak közönséges a török *č*-nek az itt található arab képviselője, a *ğ* is. Szabályos a szóvégi *q* is a török eredeti *k*-jának helyén, minthogy az arabok az örmény és a bizánci *k*-t is *q*-val helyettesítették, tekintve hogy saját *k*-juk aspirált hang volt. Természetes végül az *u* is a török eredeti *ū*-jének helyén. Az arabban ugyanis minden korban *u* helyettesítette az idegen nyelvi *ū*-t.

A magyar *kende* és *kündü* formák mögött tehát végső fokon egy eredeti *kündā* forma áll. Vokalizmusa előre, illetőleg hátra ható hasonulással jól magyarázható. Talán ugyanezt mondhatjuk el azonban a kazár *kündü*-ről is, amennyiben — s ezt én is így vélem — *kündü*-t kell olvasnunk a kézirati *k.n.d.r* helyett.

Érdekes, hogy a *kündā* méltóságnév kicsinyítő képzős formában maradt fenn a *Kündāčik* névben. Hasonló példát a magyar régiségből is ismerünk: *Gyeücsa* nevét, amelyben a török *yabyu* méltóságnév kazár *dzsevu* ~ *dzsevi* formájához járult a magyar *-csa* kicsinyítő képző. Feltehető, hogy ebben az esetben a jövődő méltóságviselő, az örökös nevének gyermekkori kicsinyítéséről van szó. Egészen más lapra tartoznak a „kis” jelzővel összetett török méltóságnevek, amelyekről (pl. a *kis kagán*-ról) kimutatható, hogy nem fiatal vagy gyermekkori méltóságviselőket jelöltek, hanem — mint meghatározott családokban öröklődő címek — felnőtt és idősebb embereket is.

CZEGLÉDY KÁROLY

A tájszógyűjtő Csokonai

(A költő születésének 200. évfordulójára)

1. Csokonai szókincséről, annak népnyelvi gazdagságáról sokan sokat írtak, anélkül, hogy megpróbálták volna helyhez kötni stílusának nyelvjárási elemeit. Általában a Tizsántúlt, közelebbről debreceni anyanyelvjárását tekintették legfőbb népnyelvi forrásának, s legföljebb csak utaltak „A tavasz” című Kleist-fordításának nevezetes Előbeszédére, ahol a magyar írónak feladatává teszi, hogy „forgolódjék a felföldi, duna- és tiszamelléki s erdélyi magyarokkal . . . figyelmezzék a mesteremberekre . . . ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, egvűgyű — de nála meg lehet jobb magyar — községhez, aljnéphez . . .” (I. HARSÁNYI ISTVÁN és DR. GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest, é. n. I, 628).¹ Ugyanitt értekezik a „provinciális” szókról, s fordításának betűrendes szómagyarázataiban külön feltünteteti a Tisza, a Duna melléki vagy felföldi tájszavakat (I. i. h. 689—93.). Néhol a

¹ A következőkben Csokonait e kiadás kötetei alapján idézem.

Dorottya jegyzeteiben is utal rá, hogy dunántúli tájszót használ, de például a *kráfl* vagy a *sterc*, a *dévaj* vagy a *tislér* esetében nem; pedig itt is somogyi tájszóval élénkíti a vígeposz burleszk stílusát. Másutt is, pl. az első somogyi oskoláról (= a csurgói gimnáziumról) szóló híres versében ma már csak nyelv-járástörténész ismeri föl a tájszót:

Hát csak sertést nevelt é
Itt a makk s *haraszt*?
Hát csak kanásznak termett
A somogysági paraszt?

(I, 392–3.)

A *haraszt* itt nem rímkenyszerből elkövetett logikátlanság, hanem helyi szín, „couleur locale” a somogyi tárgyú versben: azt jelenti a somogyi nyelv-járásban: ’tölgy’. Azt sem nagyon értjük ma már nyelvjárástörténeti ismeretek nélkül, hogy miért éppen a *polgár* állt zsványnak?

Hány jó ész lett vaddá,
Hogy nem mívelték?
Hány *polgár* búnyikká?
Hogy jóba nem nevelték!

(I, 393.)

A *polgár* jelentése itt a somogyi tájnyelv szerint: ’paraszt, földműves’. A dunántúli versekbe s fordításokba (A tavasz, Georgicon) becsempé-szett tájszavak a tájszógyűjtő költőről vallanak.

A szótáríró Márton Józsefhez küldött leveléből ismeretes volt eddig is, hogy a bécsi tudós számára tájszavakat és szakmai kifejezéseket — ipari, tudományos stb. — műszavakat gyűjtött: „Már én az Úrnak jelentésére, s édes hazám s anyai nyelvem díszére és előmenetelére, a mint tudtam s a mit tudtam a ritkább régi, kevésbé gyakorlott, nyomtatásban esmérletlen, tartományos és mesterszavakból 2000 és egynéhányat öszveszedtem, s mind ez ideig az Úrnak barátságos rendtételét vártam; és most is kész szívvel kívánom őket az Úrral közleni, mihelyt levélbe tett bizonyos akaratját megértem” (II, 673–4).

Ismertük azt is, hogy Márton többször sürgette, hogy gyűjtését juttassa el hozzá; 1802. október 19-én ezt írta Pozsonyból a költőnek: „Kérem a’ gyűjtött szókat.” (Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA BALÁZS. Budapest, 1960. 123.) 1802. dec. 7-én újból megsürgette: „Édes lelkem, küldje az Úr a’ szókat, ezt a’ kincset óhajtvá várom...” (Uo. 126.) Márton szótárának 1803-i kiadásához várta az új szavakat. Magát Csokonai szógyűjtését azonban mindeddig nem ismertük, még töredékesen sem. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Csokonai-gyűjteményében sikerült megtalálnom a költőnek egy kb. ötven tájszót tartalmazó somogyi tájszójegyzékét. E szójegyzéknek nemcsak az ad jelentőséget, hogy kiviláglik belőle: a felvilágosodás korának legnagyobb magyar költője tudatos érdeklődéssel fordult a népnyelv forrásaihoz, s közvetlenül részt vett a korszak legjelentősebb szótárírójának munkájában, hanem megvan nyelvjárástörténeti értéke is: sok esetben első lejegyzésben tartalmaz tájszavakat, sőt van olyan szava, amely sem előbb, sem később nem fordul elő másutt.

A szójegyzék a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában abban a gyűjteményben található, amelyet 1950-ben kötöttek egybe Csokonai dunán-

túli eredetű kézírataiból, „Kisebb költemények I.” címmel. Jelzete: K 672/I. E kötetben, az 1798. szeptember 29-i keltezésű „Mihály-napi Álom” hátlapján maradt fenn a tájszójegyzék, mégpedig úgy, hogy az eredetileg négyrétbe hajtott ívnek mind a négy mezőjébe jut egy-egy oszlopnyi szó; az utolsó, negyedik mezőt azonban nem töltik meg egészen a tájszavak: ide mindössze hat szó jutott. A verset alkamasint Nagybjajomban írta, szójegyzékét is itt és Csökölyben állíthatta össze.

A szójegyzék írónnal van írva, jelölül annak, hogy hallás, élőszóbeli közlés alapján jegyezte le a költő: egyik úttörőjeként a hazai nyelvjárásgyűjtésnek. A közvetlen lejegyzésre mutat, hogy nem ábécé-rendben s nem is fogalomkörök szerint csoportosítva sorakoznak a szavak egymás után, hanem úgy, ahogy a közlőknek éppen eszükbe jutott egy-egy helyi szó, noha bizonyos tárgy szerinti összefüggés is megfigyelhető (pl.: *Rag, Héj; Putzik, Cziha, Bikla; Palatzk, Flaskó, Pintes; Gánitza, Pempő; Tsávás, Melentze*).

Az író ónnal történt lejegyzés az oka, hogy néhány szó csak nehezen, némelyik pedig egyáltalán nem olvasható. A kibetűzésben némi segítséget jelent Toldy Ferencnek a szójegyzékből készített kéziratos kivonata, amely Csokonai műveiről készített másolatgyűjteményében maradt fenn ugyancsak az MTA Kézirattárában (RUI 4° 30/I, 344). Toldy azonban csak a szójegyzék 3. és utolsó, 4. mezőjét másolta le (a *Fáre* szót kihagyta), s a jegyzék végére írta még az 1. oszlop két utolsó szavát.

A jegyzék összeállításakor Csokonai a ma is szokásban levő eljárást alkalmazta: a dunántúli tájszó után írta annak köznyelvi (pontosabban az általa ismert: tiszántúli) megfelelőjét, több esetben azonban más dunántúli szinonimáját is bevette az értelmezésbe, s így voltaképpen több somogyi tájszót tartalmaz a jegyzék, mint ahány címszót.

A következőkben az eredeti lejegyzés szerint közöljük a szójegyzéket:

a) Rag	= Szarufa.
Héj	= Házhéj.
Porosza	= Puliszka.
Csuma	= Kukoritza hajja.
Doneszi	= Bászli.
Penkkator [?]	
Hán	= Igen.
Hál	= Hová.
Káts	= Kováts.
He?	= Tessék.
Bun [?]	= Bajon.
Szunk	= Szúnyog.
Csók	= Kézfogó.
b) Ablegény	= Pite. Lábatlan tyúk.
Kákompilli	= Élhetetlen.
Bubota	= Tészta sütemény neme.
Putzik	= Vánkos
Cziha	= — héjja
Bikla	= Péntő
Arra bé	= Zselitz.
Tul a vizen	= a Dráván

Kis vendégség	= Lagzi után vő [való] Vasárnap
Palatzk	= Általag.
Flaskó	= Palatzk
Pintes	= Fazék, tsupor
Vadas	= Disznótor.
c) Gánitza	= Hajdina. Tésztás étel.
Pempő	= Vizbe főtt liszt.
Fáre	= Hivatal. Offic. [= Officium], (Korfes [?])
Paszit	= Keresztelő-tom
Tsávás	= Moslékos.
Melentze	= Fatál.
Üstök	= Eresz.
Szekszóma	= Sessio.
Kuka	= Néma.
Istóla [?]	= Lajstrom.
Kusztora	= Bitskia.
Keszőtze	= Tzibere.
Zs — v &	= s. v & [?]
d) Kanyaró	= Himlő.
Sipújjú ing	= Magyar ing.
Murzsika	= Musika.
Muka	= Munka.
Búzászkas	= Hombár
Csurka	= Hurka.

A következőkben alak szerinti, jelentésbeli és valódi tájszók szerint csoportosítva dolgozom fel a szójegyzék anyagát, az egyes csoportokon belül betűrendet alkalmazva.

2. Alak szerinti tájszók a somogyi szójegyzékben

Csurka. — Csokonai tájszójegyzékének utolsó szava; értelmezése: „Hurka”. — A NySz. a *csurka* alakot nem ismeri; a TESz. az OklSz. alapján idéz egy *Churka* személynevet 1476-ból, következő adata SI.-ből van, 1808-ból. A TESz. a köznyelvi *hurká*-nak *csurka* változatát dél-dunántúlinak mondja. — Csokonai adata egy évtizeddel korábbi a SÁNDOR ISTVÁNÉNÁL, s biztosan helyhez köthető.

Hál. (? *Hovál*) — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Hová”. Sajnos, a szójegyzéken a szó rosszul olvasható: lehet esetleg *Húl* vagy — erős összerántást tételezve föl — *Hovál*. A *hová*-nak *há* alakját a MTsz. és az ÚMTsz. a Dunántúlról adatolja, Somogyból is ismeri; a *hál*-ra viszont csak egy adatot találtam: az OrmSz. közli a *há* ('hova') változataként „megh. [? magánhangzó] előtt”; ugyancsak ismeri a *hovál*-t is 'hová' jelentésben. — A *hová*-nak erre az utóbbi alakváltozatára is csak a Dél-Dunántúlról vannak adataink. A TESz. az ÚMTsz. alapján szintén idézi a *hovál* alakot, azzal a megjegyzéssel, hogy „A *holá*, *hovál* alakok esetleg a *hol* analógiás hatására is létrejöhetnek.” (A *húl*-ra 'hová' jelentésben nem találtam nyelvjárási adatokat.) — Csokonai kéziratos följegyzése a nyomtatásban megjelent, ismert adatoknál több mint egy évszázaddal korábban rögzítette ezt az érdekes alak szerinti somogyi tájszót.

K á c s. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Kováts”. — Jellegzetesen dél-dunántúli nyelvjárási alakváltozata a köznyelvi *kovács* szónak (vö. MTsz., OrmSz., CzF.) — Az első adatot eddig 1828-ból ismertük: a TESz. a Tudományos Gyűjteményre utal (1828. 10: 69). A megadott helyen Jeremiás Sámuel „Baranyai Szótár-pótolék”-ában találjuk: „káts — kováts”. Az irodalom nyelvében nem találunk példát erre az erősen nyelvjárásias alakra. A debreceni költő első följegyzője volt ennek az érdekes alak szerinti tájszónak.

M e l e n c e. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Fatál”. — A NySz.-ban nincs rá adat. Tájszótáraink (l. Tsz., MTsz., ÚMTsz.) egyértelműen dunántúli tájszónak mutatják, s ezt megerősíti CzF. és a Nyatl. kéziratos térképlapja is (II, 299a). A TESz. a *medence* címszó alatt annyit mond a *melence* változatról, hogy „minden bizonnyal a *szelence* analógiás hatására keletkezett” — elterjedését azonban nem jelzi. A NSz. irodalmi adatai szintén megerősítik a *melence* dunántúli tájszó voltát; egy 1795-i, föltehetően Somogy megyei gazdasági munkában is előfordul: „számadásba kell [venni] a’ Tekenyőket, *melentzéket* . . .” (Festetits Urod. Instr. 362). — A dunántúli, Győr megyei születésű Győry Vilmos is ezt a tájnyelvi alakváltozatot használta 1875-ben megjelent Don Quijote fordításában: „Az egyiknél [ti. sihedernél] egy *melenceze* volt, teli vízzel” (III, 420). Később kiszorult az irodalomból a dunántúli alakváltozat sajátságos (‘kerek fateknő’) jelentésével, s csak alkalmanként — tisztább rímhatás okából — bukkant fel, mint például Kosztolányi Dezső egyik rímjátékában:

Te régi századok lelence
Azúr, aranyló, mély *melence*.

(Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei.
Budapest, 1971. II, 294.)

A dunántúli Illyés Gyula azonban napjainkban is használja (l. Hunok Párizsban. Budapest, 1946. 365.). Az 1795-i — föltehetően Somogy megyei eredetű — adat után Csokonaié az első helyhez köthető hiteles adatunk a dunántúli tájszóra.

M u k a. — Csokonai tájszójegyzékén közvetlenül a *Murzsika* után fordul elő mint másik alak szerinti tájszó „Munka” értelmezéssel. — Mai köznyelvi *munka* szavunknak ez az eredetibb alakja a kódexek korában is ismert volt: a NySz. a Debreceni-, az Érdy-, a Guary-, a Jordánszki-, a Thewrewk- és a Kulcsár-kódexből idéz rá adatokat. A MTsz. szerint a *muka* Vasban, Zalában és Somogyban fordul elő, a *múka* pedig Baranyában, a *múká* Szlavóniában. A *múká*-ra egy adatot a Palócságból is idéz a szótár. Baranyából a MTsz. első adata 1841-ből van, de Jeremiás Sámuel már 1828-ban közölte Baranyai Szótár-pótolékjában: „múka — munka.” (TudGyűjt. 1828. X, 69.) Az ÚMTsz. Baranyából, Zalából, Szlavóniából, Pest és Heves megyéből közöl adatokat. CzF. Baranyára hivatkozik a *muka* alakváltozatról szólva. Az irodalom nyelvében ez a táji alakváltozat nem vert gyökeret. — Csokonai adata az első a *muka* alakváltozatra Somogyból.

M u r z s i k a. — A költő szójegyzékén „Musika” értelmezéssel található. Toldy Ferenc is így olvasta a szót a tájszójegyzékről készített másolatában. A „Musika” itt bizonyára ‘hangszer’, közelebbről ‘hegedű’ jelentésű. Csokonai föltehetően alakja miatt jegyezte le a tájszót, tehát mint alak szerinti tájszót lajstromozta. — Tájszógyűjteményeinkben nem akadtam nyo-

mára a *murzsika* alaknak; figyelemre méltó azonban, hogy a Dunántúl déli részéről több alakváltozatát közli a MTsz. a *muzsiká*-nak 'hegedű' jelentéssel: *mózsika*, *mouzsika* (Ormányság), *múzsika* (Dráva mellék). Az OrmSz. mai köznyelvi alakját vette föl a szónak 'zene', illetőleg 'hegedű' jelentéssel. — Érdekes volna tudni, Somogyban él-e ma a Csokonai által 1798-ban lejegyzett *murzsika* alakváltozat.

P é n t ő. — Csokonai tájszójegyzékén nem önálló címszó, csak mint a *Bikla* értelmezése fordul elő, de így is igen érdekes számunkra, mert első adunk a *pendely* szó e dél-dunántúli alakváltozatára. — A NySz. csupán a hasonló alakú *pentől* alakváltozatot közli a XVII–XVIII. századból, Thaly alapján (VÉ. II, 79). A *péntő* alakra a MTsz. Somogyból, Zalából és Tolnából közöl adatokat, többek között már az 1838-i Tsz. alapján is a Marcal mellékéről. Az ÚMTsz., a Nyatl. is zömmel a Dunántúlról adatozza ezt az alakváltozatot; a NSz. nem ismeri az irodalom nyelvéből ezt az alakot. — Csokonai négy évtizeddel a Tsz. előtt már följegyezte a *péntő* alakot Somogyból. Az alak szerinti tájszót azonban már túlzottan nyelvjárásinak érezte, ezért használta az egyébként dunántúli környezetben játszó Dorottyában is a szó ismertebb, közkeletűbb változatát:

„Egészen bolondot csináltak belőlünk,
„A mondért, süveget elkapkodták tőlünk,
„Azt mondták, hogy jobban illik ökemeknek,
„Csak *pendely*¹ kell nekünk, bodzfa legényeknek.

(I, 605.)

S z u n k. — Csokonai értelmezése szerint a szó köznyelvi megfelelője: „Szúnyog”. Úgy tűnik, mintha csak alakváltozata volna a köznyelvi *szúnyog*-nak; meglepő viszont, hogy a MTsz. s az ÚMTsz. nem ismeri. Az OrmSz.-ban viszont megtaláljuk a Csokonai által lejegyzett alakkal csaknem pontosan megegyező *szung* alakváltozatot. — A zöngétlen mássalhangzón végződő somogyi *szunk* s a megfelelő zöngés mássalhangzón végződő baranyai *szung* összetartozása kétségtelen. Az utóbbi egyben hitelesíti is Csokonainak a Dél-Dunántúlon följegyzett adatát, amely tudomásunk szerint első — s mindmáig egyetlen — lejegyzése ennek az érdekes tájnyelvi alakváltozatnak.

3. Jelentésbeli tájszók a somogyi szójegyzékben

B u z á s k a s. — Csokonai tájszójegyzékén a szó értelmezése: „Hombar”. — A NySz. is ismeri a *búzás-kas*-t: PÁRIZ PÁPAI szótáraiból idézi. Tájszótárainkban azonban nincs rá adat: sem a MTsz., sem az ÚMTsz. nem tartalmaz rá vonatkozó adatot. CzF. egy alakváltozatát fölvette, de nem minősítette tájszónak, csupán ualt tájjelegű használatára szinonimájával, a *hombár*-ral, amelyet Csokonai is használt értelmezésében. A NSz. irodalmi adatai — amennyire helyhez köthetők — részben a Dunántúlra, részben a Székelyföldre mutatnak. — Csokonai 1798-i somogyi följegyzése első biztosan helyhez köthető adatunk a szóról.

C s á v á s. — Csokonai szójegyzékén *Tsávás* alakban találjuk „Moslékos” értelmezéssel. Hogy a Dorottyában 'moslék' jelentésben kétszer is előfordul

¹ A kiadott szövegben itt *szoknya* van, de amint HG. is rámutat a jegyzetekben (I, 619), az eredeti kéziratban a *szoknya* helyén *pendely* olvasható.

csáva (HG. I, 573, 605) valóban somogyi tájszóként került a vígeposz nyelvébe, azt Csokonai dunántúli tájszójegyzéke is igazolja. — A költő bizonyára főnévként használja a szót tájszójegyzékén, bár a Dunántúlról melléknévként is ismerjük. A MTsz. szerint Zalában a *csávás sajtár* jelentése 'moslékos sajtár', idézi még a *csávás hordó*-t is 'moslékos hordó' értelemben Hevesből. Legtöbb adatot azonban a főnévi használatra idéz a MTsz. 'moslékos dézsa' jelentéssel: zömmel a Dunántúlról. A TudGyűjt. 1832-ben Göcsejből idézte 'moslékos sajtár' jelentésben (III, 70). Az ÚMTsz. adatai is túlnyomóan dunántúliak. A szó irodalmi előfordulásáról nem tudunk; a dunántúli Kónyi János azonban 1786-ban megjelent munkájában a „*tsávás fazekat*” említi 'moslékos fazék' jelentésben (Democr. I, 10). — Csokonai somogyi adata több mint három évtizeddel megelőzi a TudGyűjt. 1832-i első (göcseji) adatát.

C s ó k. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Kézfogó”. — Tájszótáraink, általános szótáraink a *csók*-nak Csokonai által följegyzett érdekes jelentését nem ismerik. Hogy mégsem alaptalan a költő által följegyzett jelentés, megerősíti a néprajzi szakirodalom. A kézfogónak, az eljegyzésnek napján sok vidéken a menyasszony sorra csókolta a vendégeket, akikől ezért pénzt, úgynevezett „csókpénz”-t kapott (vö. MNépr. IV, 197). Egy néprajzi adat ugyan azt állítja, hogy „*csókpénz* Csökölyben nincs és nem is volt soha” (Ethn. XL, 200), de ez jóval későbbi adat Csokonai koránál, és Somogy más helységeiben bizonyára divatozott ez a régi szokás. JANKÓ JÁNOS 1902-ből származó följegyzése szerint is fontos mozzanata volt a csók a kézfogónak: „Ha egyszer a legény a leányt elgyűrűzte, a balatoni magyar azt mondja rá: »elvette«. Ekkor kezdődik a jegyesek boldog korszaka, s a legény hetenkint 2—3-szor meglátogatja mátkáját; ezt úgy mondják a Balaton mellékén, hogy csókolóba megy. Mikor a vőlegény először megy csókolóba, rendszeren 5—10 frt ajándékot ad a leálynak, a mivel a csókolózás engedélyét váltja meg” (BalNépr. 385). — Csokonai följegyzése első hiteles adatunk a kézfogónak erről az érdekes mozzanatáról, illetőleg a kézfogónak e mozzanattal összefüggő érdekes tájnyelvi elnevezéséről.

C s u m a. — Csokonai tájszójegyzékén a következő értelmezéssel fordul elő: „Kukoritza hajja”. — Ebben a jelentésében jellegzetesen dunántúli, közelebbről dél-dunántúli szónak mutatják adataink; l. MTsz, ÚMTsz., Nyatl. A régi nyelvből egyetlen — helymegjelölés nélküli — adatunk van a szóra, BARÓTI SZABÓTÓL, 1803-ból: „*Tsumma*: a' le-fosztott tengerinek (*kukuritznak*, *török-búzának*, *málénak*) levelei, mellyekkel öszve-kötöttettnek a' *tsók* v. kalászkok. Egy *tsó*-, v. kalász kukuritza.” (Told. 14). A TESz. is ezt idézi a 'csuhé' jelentésre. — Ennél négy-öt évvel korábbi, s biztosan helyhez köthető adat a Csokonaié: legelső megbízható tudósításunk a dél-dunántúli tájszóról.

H e ? — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Tessék”. — A *he* indulatszót mint állatterelő, illetőleg figyelemfölkeltő szót ismerik szótáraink, de a Csokonai által megadott jelentésre csak 1940-ből van első adatunk Baranyából: „*He!* 'tessék!’ (L. BERZE NAGY JÁNOS, Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III, 15). S talán ide vonható a SzlavSz. adata: „*he* . . . megszólításra adott válasz szava. *Juliska! He?*” — Csokonaié az első adat Somogyból, s majd másfél száz évvel megelőzi valamennyi későbbi adatunkat.

H é j. — A szójegyzéken közvetlenül a ház tetőszerkezetéhez tartozó *rag* után fordul elő „Házhéj” értelmezéssel. — Úgy látszik, hogy a *rag*-gal ellentétben ez csupán alaki, illetőleg jelentésbeli tájszó volt a debreceni költő számára:

'padlás' jelentésben ugyanis élt s él a szó a keleti nyelvjárasterületen is, a Tiszától egészen a Székelyföldre (vö. MTsz., ÚMTsz., Nyatl.). PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM a „dunai [= dunántúli] dialectus” szókincséből idézi a *hél, ház-hél* alakot: „*haj, fé-haj* (félhaj) *hél, ház-hél* (másutt padlás itt is mondják padlás)” (MDial. 57.). Szótárba viszonylag korán belekerült: már MA. közölte 1708-ban a *tectum* értelmezésében. — Csokonai érdeme, hogy tőle van első közelebbi helyhez — Somogy: Csököly — köthető adatunk a 'tető' jelentésű *hěj-ra*, a XVIII. század végéről.

Istóla. — Csokonai szójegyzékén nehezen kibetűzhető szó, de már Toldy is így olvasta; értelmezése jól olvashatóan: „Lajstrom”. — Föltehetően a 'palást, szalag' jelentésű latin *stola* szóval függ össze, de a *stóla*-nak nem találkoztam hasonló jelentésével sem szótárainkban, sem az irodalom nyelvében. Jó volna tudni, él-e ma is még az *istóla* Somogyban a Csokonai által megadott jelentésben.

Kisvendégség. — Csokonai értelmezése szerint a kifejezés jelentése: „Lagzi után vő [= való] Vasárnap”. — A szót a MTsz. nem ismeri, az ÚMTsz.-nak azonban van néhány közép-, illetőleg dél-dunántúli adata, amelyeknek jelentése pontosan egybevág a Csokonai által megadott jelentéssel. A Tolna megyei Szakcsról az ÚMTsz. nyomán ezt az adatot idézhetjük: „a lakodalmat követő vasárnap pedig az új asszony szülei tartanak »kisvendégséget« szűkebb körben . . .” Másik adatunk a Balaton vidékéről van, JANKÓ JÁNOSTÓL: „Esküvő után első vasárnap az új férj szülei a menyecske szüleihez látogatnak el, második vasárnapon a menyecske szülei a férj szüleihez; mindkét esetben szűkebb körű családi vendégséget tartanak, melyet az új párral együtt költenek el. Ez a *nászebéd, kisvendégség, kislakodalom* vagy *kárlátó*.” (BalNépr. 392.) Harmadik adatunk Csokonai dunántúli tartózkodási helyéről, Dél-Somogyból való: „A lakodalmat követő második vasárnap a fiatal pár a legény hozzátartozóival hazajön a lány szüleihez *kisvendégségre*. | A *kisvendégségen* a legény részéről csak annyian vehetnek részt, ahányan a lány családjából a lakodalmon voltak. A *kisvendégség* is nagy evés-ivás, mely legtöbbször reggelig tart.” (ELŐD GÉZA, Életképek Dél-Somogyból: Ethn. XL, 44.) A *kisvendégség* párjaként ELŐD említi a *nagyvendégség*-et is 'lakodalom' értelemben: „Nagy buzgalommal készítik a »nagyvendégség«-re a jobbnál-jobb dolgokat” (i. h.). — Csokonai följegyzése több mint százharminc évvel megelőzte az első somogyi adatot, s több mint száz évvel korábbi a máshonnan lejegyzett dunántúli adatoknál.

Lábatlantyúk (lábatlan-tik). — Csokonai szójegyzékén nem önálló címszó, hanem az *ablegény* értelmezésében fordul elő mint rokon értelmű szó. — Igaz, hogy a keleti nyelvjárasterületről is van adatunk: a MTsz. Heves megyéből idézi, s a Matyóföldről, Mezőkövesdről is ismerjük (l. Ethn. VII, 173), továbbá a SzegSz. is közöl rá adatot; mégis úgy látszik, hogy jellegzetesen dunántúli tájszó ez az ételnév, s Csokonai is mint ilyet ismerte meg. A Tsz. Balaton mellékinek mondja, a MTsz. Győr megyéből s a Csallóközből idéz rá adatot, a következő értelmezéssel: 'pite, zsírban v. vajban kisütött v. pogácsa-szerű száraz tészta, a melyet forrált tejjel v. tejes lével leöntve adnak az asztalra'. Az ÚMTsz.-nak 'tojásos lepény' értelmezéssel Vas megyéből van adata a *lábatlan tik*-ra a századforduló idejéből, s hasonló jelentésben adatolja a Balaton vidékéről és a Veszprém megyei Szentgálról is. Komárom megyéből (Komáromszentpéterről) is van egy adata s a Nógrád megyei Húgyagról: az utóbbi helyen azonban 'gömbölyű edényben sült tiszta fehér kalács' a jelentése. Egy-

szerűen *lábatlan* alakban 'kelt tészta', 'csehpimasz', illetőleg 'sült levestészta' jelentéssel Pozsony, Komárom, Győr, Tolna és Veszprém megyéből idézi az ÚMTsz. CzF. is hivatkozik rá az *aggregény* értelmezésében: „Balaton-melléken tréfásan, tészta étel neme, máskép *lábatlan tik*.” Meglehetősen korán szótározták: a Komárom megyei SIMAI KRISTÓF nyilván saját nyelvjárásából vette föl szótárába: „Pite: *lábotlon* thúk ... Puls, pullicula, puls ex ovis cum lacte coeta” (VSzót. I, 17). Előfordul nála még egyszer: „*Lábatlan-tyúk: (pite)* Pasta ex ovis cum lacte facta” (I. h. 66). *Lábatlan csirke* változatban azonban megvan már egy évvel korábban is SI.-ban: „Vesztett tyúkfí, *Lábatlan tsirke*. Tyúkmony leves” (443). (A *lábatlan csirke* változatra Borsodból is van adatunk; l. Ethn. VII, 173). A SzegSz. adata azért érdekes, mert rávilágít a szó eredetére: „*lábatlan-tyúk* fn. 'a *tyúkláb* nevű mártásnak az a szegényesebb fajtája, amelyből kimarad a tojás'. *Csak lábatlan tyúk vót ebédre*. Tá[pé]. Vö. *tyúkláb*.” A *tyúkláb* értelmezésében ezt találjuk 'a sűrű mártásnak egyik fajtája' Nr. Úgy készül, hogy zsírban vöröshagymát pirítanak, majd lisztet és egy kevés paprikát szórnak bele, vízzel fölengedik. Forrás után tojást kavarnak bele. Ha tojás nincs benne, akkor tréfásan *lábatlan tyúk* a neve. Tá[pé].” — Mindenesetre Csokonaitól ismerjük első lejegyzését a tájszónak: utána SIMAINál fordul elő újra, egy évtizeddel később. Bár néhány adatunk a Dunántúlon kívülről is van, bizonyosra vehető, hogy a költő e szót is dunántúli útján, a Somogyságban ismerte meg.

P a l a c k. — Csokonai tájszójegyzékén „Általag” értelmezéssel fordul elő ez a szó. Ez is mutatja, hogy a költő számára voltaképpen jelentésbeli tájszó lehetett, mivel közvetlenül utána a tájnyelvnek minősülő *Flaskó* értelmezésében a *Palatzk*-ot 'hosszú nyakú üveg' értelemben használja. — A *palack*-nak 'általag', tehát 'hordó, faedény' jelentése nincs meg a NySz.-ban, viszont megvan a *fa-palack* 'obba; karafine' értelmezéssel. Adataink szerint csakugyan élt a *palack* a Csokonai szójegyzékén előforduló jelentésben. A MTsz. Somogyból s Baranyából adatolja a szót ezzel a jelentéssel: 'kulacsforma lapos faedény, a melyben innivalót hordanak (csobolyó)'. Az egyik Baranya megyei adatot — Sziget vidékéről — a Tsz. alapján közli. A Tsz. forrása Jeremiás Sámuel baranyai tájszókölzése volt, ahol a *palatzk* értelmezése ez: 'kondér, csobolyó' (l. TudGyűjt. 1828: 72). A MTsz. 'kulacs, csutora' jelentésben a Székelyföldről is adatolja a szót a Tsz. nyomán, s a Székelyföld szomszédságából, Brassó megyéből a *palackó* alakot is közli 'kulacs' értelemben. Az ÚMTsz. is tartalmaz Somogyból adatot, igaz, hogy a *palackó* alakváltozatra:

Jádi Laczkó, nagy *palatzkó*,
Ugorjatok lányok . . .

(NépkGy. VI, 268).

A Somogy megyei Eddéről 1905-ben lejegyzett versben a *palatzkó* jelentése bizonyára 'hordó, csobolyó'. Ezt megerősíti a Zala megyei Kiskanizsáról 1958-ban lejegyzett adat, amely szerint a *palackó* ott azt jelenti: '8–10 literes lapos, fából készített edény bor szállítására'. Az ÚMTsz. ezeken kívül még — a MTsz.-hoz hasonlóan — a Brassó megyei Pütkörecről ismeri a *palackó* szót a századfordulóról 'kulacs' jelentésben. A TESz. kéziratban levő III. kötete is külön fölvette 'csutora, kulacs' jelentését a *palack* szónak, az első adatot BARÓTI SZABÓ 1784-i szótárából idézve.

P i n t e s. — Csokonai tájszójegyzékén a szó értelmezése: „Fazék, tsupor”. — A *pintes edény*, *pintes korsó* jelzős szerkezetből tapadással önállósult *pintes* főnévre viszonylag kevés adatunk van. A MTsz. nem közöl rá adatot,

az OrmSz. ismeri *pintős* alakban 'pintes-üveg' ['1 és 1/2 literes üveg'] értelmezéssel. Az irodalom nyelvében a XIX. században gyakran előfordul, de csak borosüvegre vonatkoztatva. Csokonai maga is használta ebben az értelemben a szót. A régebbi irodalomban azonban nem csupán *pintes üveg* járta, hanem a NySz. szerint *pintes serleg* és *pintes pohár* is, s gyakori volt a *pintes-korsó*; de van adatunk a *pintes fazék*-ra is Madách Gáspár verséből:

Három *pintes fazékban* hogy férjen nem itélem
(l. ItK. XI, 148).

— Úgy látszik, regionális használatban 'fazék', 'csupor' jelentésben is előfordult a szó a XVIII. század végén; Csokonainak köszönhetjük, hogy ezt az érdekes jelentésbeli tájszót a Dunántúlon lejegyezte.

Üstök. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Eresz”. — A NySz. ebben a jelentésben nem ismeri; a MTsz., az ÚMTsz. és a Nyatl. adatai viszont e jelentésében határozottan dunántúli tájszónak mutatják. Irodalmi adataink is a Dunántúlra utalnak; a Vas megyei Faludi Ferencnél 1771-ben így fordul elő: „Annak [ti. a kapunak] *üstékén* ez a' szó vala írva régi Gottus-bötükkal: Silentium” (Nemes urfi 180—1). Egy dunántúli — föltehetően somogyi — gazdasági munkában 1795-ben így találjuk: „Az *üstöke* a Kemenczének [téglaégető kemence] cseréppel van földve” (Festetits Urod. Instr. 272: NSz.). A győri Csukássy (Hechtl) József 1879-ben kiadott munkájában szintén előfordul a szó, föltehetően mint eredeti tájszó, bár itt az *üstök* metaforikus használatára is gondolhatunk:

„Elterpeszkedik egy rossz hosszú istálló.
Tetejét, *üstökét* megtépte a vihar”

(Cler. ad. 390 NSz.).

— Csokonai adata mindenestre egyik legkorábbi helyhez köthető adatunk az érdekes jelentésbeli tájszóra, amellyel somogyi tartózkodása során ismerkedhetett meg.

Vadas. — Csokonai szójegyzékén ezzel az értelmezéssel fordul elő: „Disznótör”. — Szótárainkban a *vadas*-nak ilyen jelentésével nem találkozunk. Van azonban egy főnévi jelentése a *vadas*-nak a MTsz.-ban: 'barnaszőrű sertés'-t jelent Tokaj környékén. Ilyesfajta jelentését Békésből is ismerem a szónak: ott fekete harántcsíkos kismalacot, illetőleg a MTsz. adatához hasonlóan sötét barna, vöröses színű disznót jelent. A SzegSz.-ban sertésre vonatkozó jelentéssel található a *vadas* melléknév; azt jelenti: 'a hátgerincén felálló szőrű <disznó>'. A szó bizonyára a vadon élő sertés, a vaddisznó sertéjének, szőrének színére, illetőleg formájára utal. — Ismerve a somogyi makkoltató sertéstartást s a régi „vadas” fajtájú sertésekből álló kondákat, legalábbis valamiféle fogódzót kapunk a szójelentés kialakulásának tisztázásához, ha nem tudjuk is azt véglegesen megfejtani. Hacsak nem jelentéstapadással keletkezett egy *vadasölés*-, *vadastor*-féle kifejezésből; ilyen összetételre azonban nincs adatunk, amint hogy a *vadas*-nak 'disznótör' jelentésére is Csokonaitól ismerjük az egyetlen adatot.

4. Valódi tájszók a somogyi szójegyzékben

Ablegény. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Pite. Lábatlan tyúk”. — Az igen sok alakváltozatban élő szó első lejegyzője Csokonai volt. Utána csak a Tsz.-ban, 1838-ban bukkan föl újra, HORVÁTH JÓZSEF

mint Vas megyei tájszót közli: „A b l e g é n y v. h a b l e g é n y, tojás és darával készült tészta, melly pogácsaként zsir v. vajban sülvé, aztán levessel adatik fel. Vas várm. szó.” A Tsz. másik adata az *agglegény* alakot Balaton mellékinek mondja: „*Agglegény* . . . 2) tészta étel neme, mit Balaton mellett l á b a t l a n t i k n a k hívnak. *Horváth Zsigmond*.” A következő adatunk 1846-ból van a szóra, szintén a Dunántúlról, Szombathelyről; Erdélyi János gyűjteménye közli egy népi rigmusból:

Kukoricza prósza és málé belestül,
Ableginy, szaladós vakarcs mindenestül

(NépkGy. I, 126.)

CzF. mellett a MTsz. az ÚMTsz. adatai (számos alakváltozat) szintén dunántúli tájszónak mutatják. Az érdekes nyugat- és közép-dunántúli tájszó nem került bele az irodalom nyelvébe, Csokonai sem élt vele műveiben, noha a *sterc*-et s a *kráfli*-t klasszikus vígeposzában is használta, a *gánca*-t pedig színjátékában. — A dunántúli tájszó eredetével nem foglalkozott a szófejtő szakirodalom; bizonyosnak látszik, hogy az alakváltozatok többsége az *agglegény*, a *hab-legén*, a *hab-lepény* és az *ablepin* mind népetimológiás alakja a föltehetően bajor-osztrák eredetű, eddig tisztázatlan etimológiájú dunántúli tájszónak.

B á s z l i. — Csokonai szójegyzékén az ismeretlen *Doneszi* szó értelmezéseként fordul elő a „*Bászli*”. A Dunántúlon írt Dorottyában is felbukkan:

„Mit ér a fodroshaj? a mándsét? a tászli?
 „A zsinoros nadrág, ha az ember *bászli*?

(I, 586—7.)

A szóhoz jegyzetet is csatolt: „A *bászli* némely környékeken annyit tesz mint másutt baszuta, liphec, pipogya, és a mi oda-alább előfordul, Kákompillli sat.” (I, 587). — Tájszótáraink — MTsz., ÚMTsz. — szinte kivétel nélkül dunántúli szónak mutatják. CzF. is — naiv etimológiával — határozottan dunántúlinak mondja: „*Bászli*, (bá-m-ész-li) mn. . . . együgyü, bamba, bákó, mamlasz, haszontalan gyáva. Dunántúli tájszó.” Ugyanott fölvette a *bászliság* címszót is. Az EtSz. s a TESz. is egyaránt dunántúli tájszónak minősíti. Irodalmi adataink is megerősítik ezt; a székelyföldi BARÓTI SZABÓ DÁVID bizonyára országos gyűjtése során ismerkedett meg a szóval: „Pimafz: pifzma, bibafz*, báfzli, fzfzli-mufzi, fzfzma, ragyivátlan, lé-hüttő, p.o. ember” (SzD.², 178). TAKÁTS RAFAEL valószínűleg SZABÓ DÁVID alapján vette föl szótárába: „*Bászli* pizma pimasz lé’ hütü szuszma bibász ragyivátlan szuszimuszi Kamasz: Segnis” (Told. R. r.). — BARÓTI SZABÓ és TAKÁCS RAFAEL helyhez nem köthető szótári adatai után első hiteles, helyhez (Dél-Somogyhoz köthető adatunk Csokonaitól van a tájszóra, 1798-ból, s ugyanebben az évben már a Dorottyában is használta a szót, stiláris, hangulatkeltő céllal.

B i k l a. — Csokonai tájszójegyzékében a szó értelmezése: „Péntő”; a költő tehát ez esetben is jellegzetes módon egy másik dunántúli tájszóval, a *pendely* somogyi alakváltozatával értelmezte a szót. (Talán — tréfából — azért így, mivel a közlő is ezzel a másik tájszóval értelmezte az előbbi.) — A MTsz., az ÚMTsz. és a Nyatl. adatai határozottan dél-dunántúli tájszónak mutatják a *biklá*-t. CzF. is dél-dunántúlinak jelzi: „Somogy és Baranyában pendelyszabású, ezerránczos vászonszoknya.” A TESz. szintén azt írja: „Baranyai és somogyi nyelvjárási szó.” Első adatunk a szóra BARÓTI SZABÓ

DÁVIDTÓL van, 1792-ből; ő is határozottan dunántúli tájszónak mondja: „Rokolya: vászon szoknya*, *bikla*. Ezen utolsó szóval Dunántúl több Vár-megyék élnek; azért fel-lehet fogni a' tót szuknya (szoknya) helyett.” (SzD.² 192; a csillag BARÓTI SZABÓTÓL származik.) — BARÓTI SZABÓ adata után az első, most már pontosan helyhez kötött adatunkat Csokonai 1798-i somogyi tájszójegyzékének köszönhetjük.

B u b o t a. — Csokonai értelmezése szerint a jelentése: „Tészta sütemény neme”. — A MTsz. *bubota* s *bubuta* alakban ebben a jelentésben ismeri: „kenyértésztából készült pogácsaszerű karácsonyi sütemény”; kizárólag Somogyból vannak adatai, a múlt század utolsó harmadából. Az ÚMTsz.-nak a *bubuta* alakra a Somogy megyei Nagyszakácsiból van adata 1941-ből: „Máma délbe csak *bubutát* öttem.” Az értelmezés szerint a szó itt 'kelt tészta' jelentésű. Ugyancsak az ÚMTsz. szerint a Veszprém megyei Zalaváron 'öntött perec' a *babuta* jelentése, Sümegen pedig így ismerik: „Kolbász alakú sült tészta, melyet elmetélve forró vízzel leöntenek és túróval, mákkal ízesítve esznek (Más vidéken *bukta*).” A Veszprém megyei Czerszegtomajon 1950 körül ezzel a jelentéssel jegyezték le a szót: 'kovással sütött kelt tészta, felaprítva annyi vizet öntenek rá, amennyit éppen magába szív, s ezt a felaprított, áztatott tésztát túróval meghintik s úgy fogyasztják' (ÚMTsz.). — Adataink mind közép-dunántúlinak jelzik a szót; Csokonai somogyi szójegyzéke háromnegyed századdal előzi meg legelső ismert adatainkat.

C i h a. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Vánkos héjja”. — A szóra a TESz. az első adatot 1752-ből közli 'párna-, dunyhahuzat' értelmezéssel. Nyelvjárási jellegéről annyit jelez, hogy „dunántúli—tiszántúli” szó. CzF. azonban határozottan dunántúlinak mondja: „*Cziha* . . . Dunántúl am. holmi ágyneműek, ú. m. dunyha, párna, vánkos héja, tokja. *Dunyhacziha*, *vánkosciha*.” A MTsz., az ÚMTsz., a Nyatl. adatai, valamint a NSz. irodalmi példái nagy többségükben a Dunántúlról származnak. Az 1752-i adat történetesen tiszántúli, a hódmezővásárhelyi városi jegyzőkönyvből való: „*Cziha*, (*párnatok*) Egy diktás vánkosom . . . cziháját a feleségem lehuzta.” (Idézve: ItK. I, 162). — Az 1752-i első adat után a következőt mindjárt Csokonaitól ismerjük. A hódmezővásárhelyi városi jegyzőkönyv bizonytalan eredetű adata után Csokonaié az első pontosan helyhez köthető nyelvjárási adatunk a dunántúli jellegű tájszóra.

D o n e s z i. — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Bászli”. A *Doneszi* értelmezésében is úgy járt el tehát a költő, mint akkor, amikor például az *Ablegény* után „Lábatlan tyúk”-ot, a *Bikla* után „Péntő”-t, a *Paszit* után „Keresztelő-tom”-ot írt: azaz a dunántúli tájszót egy szintén dunántúli szinonimájával értelmezte. — A *doneszi*-ra sem nyelvjárás, sem irodalmi adatot nem sikerült találnom. Érdekes volna tudni, él-e ma Belső-Somogy vidékén ilyen tájszó.

F á r e. — A tájszót Csokonai több rokon értelmű szóval értelmezte: 'Hivatal. Offic[ium], Korfes [?]. — Jellegzetes dunántúli tájszó. A NySz. nem ismeri. A MTsz. és az ÚMTsz. adatai dunántúli tájszónak mutatják. A TESz. 'papi-tanítói javadalmas állás', illetőleg 'egyházközség' értelmezéssel közli mint a német *Pfarre* szó származékát, ezzel a megjegyzéssel: „Elsősorban dunántúli nyelvjárási szó.” Első adata 1750-ből van WAGNER Phraseológiájából, ahol még *Fáre* alakban a *Parochia* magyar megfelelője. MÁRIAFI [SZAITZ LEO] 1788-i tájszóanyagában is *Fára* alakban fordul elő, határozottan dunántúli tájszónak jelezve: „Tiszán innen: Plébánia. | Dunán-túl: Plébánia. *Fára*.”

(Fráz. 156). Későbbi adataink is még csaknem egy évszázadig az *a* végű változatot tartalmazzák. — Csokonai adata mindenképpen érdekes: a *fáré* alakra a TESz. csak 1876-ból ismeri az első adatot a Nyr.-ból (A Nyr. idézett adata Fejér megyéből való: „*fáré*-ja van imá: plébánus”: V, 273). Csokonai somogyi adata ennél háromnegyed századdal korábbi.

Flaskó. — Csokonai tájszójegyzékén a szó értelmezése: 'Palatzk', s itt a *Palatzk* bizonyára 'hosszú nyakú üveg, lagéna' értelemben áll. (Ezt azért emeljük ki, mivel a szójegyzék megelőző szava éppen a *Palatzk*, de „Általag” értelmezéssel!) Hogy a szót mint somogyi tájszót ismerte meg a költő, azt versei is bizonyítják: két Dunántúlon írt alkalmi versében is előfordul, mégpedig olyan névnapi köszöntőkben, amelyekben a hallgatóság kedvéért, hatáskeltésből, illetőleg a háziak iránti figyelmességből újonnan megismert dunántúli tájszavakat kevert nyelvébe. Így a Komáromban írt Bálint napi köszöntőben már előfordul a *flaskó*:

Apropos bizony majd el is felejtettem,
Hogy én komáromi poétává lettem.
Az eszem-izsom közt nem is jut eszembe,
Hogy egy-két rozsdás vers van itt a zsebembe' . . .
Csak elolvasom hát; aki nem hallgatja,
Flaskót emelgethet, fogát piszkálhatja.

(II, 183—4.)

A „*Flaskó*”-hoz hasonló céllal került a versbe a *glazli* is („Habzó *glazli*-kat ki kell inni salveval”). A Bálint napi verset dolgozta át egy évvel később Krisztina napra írt köszöntőjében, Korpádon, ahol szinte megismételte a komáromi vers egyes sorait, de itt már a somogyi *tikmony* s a *klázli* is szerepel a versben. — Tájszótáraink kevés eligazítást adnak: a MTsz. a *flaska* alakváltozatot Nógrád megyéből, a *flaskó*-t Baranyából és Szegedről, a *falaskó*-t Alsó-Baranyából közli. Az ÚMTsz.-ban csak a *flaska* szerepel, s egy adata van a *falaskó*-ra; az előbbire nagy nyelvterületről, de főként Erdélyből s a Palócságból vannak adatai. CzF. szerint „magyarosabban: *palaczk*, (néhutt: fisek). Dunántúli köznép nyelvén: *üveg*. *Üvegekre lehúzni a bort*.” A TESz. a *flaska* adatot tette címszóvá, s erre az első adatot 1650-ből idézi; a *flaskó*-ra 1785-ből való az első adata. — A tiszántúli Csokonai Somogyban figyelt föl a tájszóra: 1798-i adata fontos helyhez köthető adatunk a szó XVIII. századi történetében. — Az erdélyi s dunántúli adatok egyébként arra mutatnak, hogy a hazai német — szász, illetőleg sváb — lakosság nyelvi hatásával is számolnunk kell *flaskó* szavunk történetében.

Hajdina. — Csokonai somogyi szójegyzékén nem önálló szó, hanem a *Gánitza* értelmezésében fordul elő, hasonlóan ahhoz, ahogy a költő pl. a *Bikla* vagy a *Doneszi* esetében a dunántúli tájszót egy másik — rokon értelmű — helyi tájszóval értelmezte. — A NySz. alapján szélesebb elterjedésűnek gondolhatnánk: a Vas megyei BEYTHE ANDRÁS Nomenclatorából, CALEPINUSBÓL, SZENCZI MOLNÁR, PÁRIZ PÁPAI szótáraiból s COMENIUSBÓL találunk rá adatokat; a MTsz. azonban csak a Dunántúlról ismeri, s az ÚMTsz.-nak is Zalából, Vasból, Somogyból és Baranyából vannak adatai, szép számmal. Egyetlen adata van Szabolcs—Szatmárból, 1952-ből. Az OrmSz. is ismeri a *hajdiná*-t, s a SzlavSz.-ban is megvan a *hajdinakása*. CzF. határozottan dunántúlinak mondja, a TESz. is azt írja a *hajdiná*-ról, hogy „A dunántúli nyelvjárások szava.” A Magyar Hírmondó egy 1780-i tudósítása arra mutat, hogy abban a

korban is csak tájszóként, regionálisan élt: „ki-vévén a haricskát, melyet Magyar Országban *hajdinának* . . . is neveznek” (MHirm. 1780: 595). — Nem lehet vitás, hogy a máig is dunántúlinak ismert tájszót Csokonai Somogyban ismerte meg, mégpedig sajátos módon ’hajdinagánica, hajdinakása’ jelentésben jegyezte föl, s erre a jelentésre tőle van első hiteles adatunk.

K á k o m p i l l i. — Csokonai somogyi tájszójegyzékén ezzel az értelmezéssel fordul elő a szó: „Élhetetlen”. A Dorottya 43. jegyzetében, a *bászli* magyarázatában is használta: „Bászli némely környékeken annyit tesz, mint másutt baszuta, liphec, pipogya, és a mi oda-alább előfordul, *Kákompilli* sat.” (I, 587.) Az „oda-alább” arra utal, hogy magában a Dorottya szövegében is él a költő a szóval; a Harmadik könyvben missz Rebeka így fakad ki:

„Azért, mert az urak mind csak *kákompillik*!”

— Korábbról egyetlen adatot ismerünk csak: *kákompillis* alakváltozatát a NySz. a XVII. századból idézi a szónak Czeplédi Istvántól: „*Kákom-pillis*: [?] Hogy nem mondtak néki: Vai *Kákom pillis*!” Következő adatunk — pontosan helyhez köthetően — Csokonaitól van 1798-ból. A TESz. nem tartalmazza.

K a n y a r ó. — Csokonai értelmezése szerint a somogyi tájszó jelentése: „Himlő”. — A *kanyaró* ma köznyelvi szó, de Csokonai korában még tájszó volt. A NySz. BARÓTI SZABÓ DÁVID és SÁNDOR ISTVÁN szótári jellegű felsorolása mellett a Vas megyei Frankovics Gergely 1588-i orvosi könyvéből idézi, emellett a szintén Vas megyei, sárvári születésű Beythe András 1595-ben megjelent fűvészkönyvéből. A MTsz. is kizárólag a Dunántúlról adatozza a szót ’himlő’ jelentéssel, az ÚMTsz. is zömmel a Dunántúlról közli, egy szórványos adata van csak Mezőtúrról; fölvette a SzegSz. is. Az irodalmi adatok a Dunántúl felé mutatnak: a soproni születésű Neuhold János Jakab, Nógrád megye tiszti orvosa, 1736-ban megjelent orvosi munkájának címlapján használta (Fundamentomos oktatás . . . Sopron, 1736.). A rosznyói születésű, de Sopronban, Győrben is megfordult Gömöri Dániel 1739-ben megjelent orvosi munkájában a *Kanyarú* változatot használta (A pestisről. Győr. 71: NSz.). A győri Csapó József szinonimaként említi 1771-ben: „veres himlő, vagy *kanyaró*” (Kis gyermekek iskolája . . . 83: NSz.). A Veszprém megyei, vanyolai születésű Vajda Péter szintén élt a szóval 1843-ban megjelent munkájában: „a *kanyarón*, himlőn és számárhurton keresztül esett” (Éj. I, 80: NSz.) A Komárom megyei születésű Hamary Dánielnél szintén felbukkan a szó 1855-ben (Vas G. napt. 1855. 7: NSz.). BARÓTI SZABÓ után 1800-ban MÁRTON is szótároztta, s 1838-ban a Tsz. is szentesítette irodalmi használatát. A TESz. már nem jelzi tájszónak, s az ótörökből származtatja. Mindenesetre a szó eredete szempontjából is elgondolkasztató, hogy a régiségben, sőt egész a századfordulóig kizárólag a Dunántúlról vannak adataink. — Csokonai 1798-i adatát mintegy féltucatnyi adat megelőzi a Dunántúlról, tőle van azonban első hiteles somogyi adatunk.

K e s z ő c e. — Csokonai értelmezése szerint a dunántúli tájszó jelentése „Tzibere”. — A NySz. a bihari születésű Telegdi Miklóstól idéz rá adatokat; MOLNÁR ALBERT és PÁRIZ PÁPAI szótárának 1767-i kiadása is tartalmazza. Tájszótáraink — a MTsz., ÚMTsz. — elsősorban a Dunántúlról adatozzák. Irodalmi adataink nem mindig köthetők biztosan helyhez; Csokonai 1798-i ’cibere’ jelentésű adata egyike legkorábbi helyhez köthető adatainknak, s igazolni látszik KNEZSA következtetését, aki a szó eredetéről ezt írta: „A m[agyar] szó földrajzi elterjedésére való tekintettel a déli-szláv nyelvek egyikéből (szerb,

horvát, vagy szlovénből) való. Téved tehát Valló, Tót el, amikor szavunkat a szlovákból származtatja” (SzlJsz. 266).

K u k a. — Csokonai szójegyzékén a tájszó értelmezése ez: „Néma”. Azok közé a somogyi tájszavak közé tartozik, amelyeket szépirodalmi munkáiban is fölhasznált a költő. A Csurgón írt „Özveggy Karnyóné”-ban Kuruzs, a rímfaragó vándor zsbivásáros mondja Karnyóné fiának, hogy elhallgattassa:

„Samuka! légy *kuka*.”

(III, 318).

A szó jelentése itt is nyilvánvalóan: 'néma'. — A NySz. nem ismeri. A MTsz. szerint a 'néma, süketnéma' jelentésű *kuka* zömével a Dunántúlon fordul elő. A '(süket)néma' jelentésű *kuká*-ra az ÚMTsz. is elsősorban a Dunántúlról idéz adatokat. Az OrmSz.-ban is megvan a *kuka* 'néma' értelemben. Először SI. szótározta 1808-ban, 'néma' értelmezéssel: „*Kuka*. Motus. Néma. Szótalan.” (212.) MÁRTON szótárai nem vették föl, viszont a normatív szerepű Tzs. 1838-ban címszóvá tette: „*Kuka*, mn. stumm.” CzF. már nem utalt a tájjellegű használatra, csupán a *huka* alakváltozatnál nevezte meg lelőhelyként Göcsejt. A szó irodalmi előfordulásai is a Dunántúl felé mutatnak: Csokonai Karnyónébeli adata után első adatunk Pálóczi Horváth Ádámotól, Csokonai dunántúli barátjától s vendéglátójától van, 1813-ból:

Mig hallgat, okosnak vélünk minden ostobát;
Beszédesnek, mig nem mokog, akarmi *kukát*.

(Ötödf. én. 153.)

— Adataink szerint az eredetileg a Dunántúlon elterjedt tájszót Csokonai jegyezte föl először, s a következő évben már színművében is alkalmazta.

K u s z t o r a. — Csokonai dunántúli tájszójegyzékén „Bitskia”, azaz 'bicska' értelmezéssel fordul elő a 37. helyen. Azok közé a somogyi tájszavak közé tartozik ez is, amelyeket műveiben is fölhasznált a költő, ahogyan a *paszit*-ot például a Dorottýában, a *gánicá*-t, a *kuká*-t a Karnyónéban. A Csurgón írt *Cultura* Második felvonásának második jelenésében Pofóknak arra a kérdésére hogy „ki lesz a vendégünk?”, Firkász, a secretárius ezt a választ adja: „Saltem az az úr, aki már kétszer megfordult nálunk és most ott az alsó vendégfogadóba, ott az *arany kusztorába* van szállva” (III, 340). — A *kusztora* 'hitvány fanyelű bicska, bugyli bicska' jelentésben elsősorban a dunántúli nyelvjárásokból került tájszógyűjteményeinkbe. A MTsz. Kemenesaljáról, az Őrségből, a Balaton mellékéről, Göcsejből, Zalából, Somogyból, Baranyából és Fejérből adatolja, a Dunántúlon kívülről csak a Palócságból, Hajdúból és Zemplénből van egy-egy adata (a Dunántúlról némely vidékről több is). Az alakváltozatok egy része is csak a Dunántúlon divatos, de a *kusztura* főként Erdélyben. (Ezek elterjedésére vonatkozóan l. KNEZSA, SlJsz. 207). A Nyatl. II, 259. térképlapja (*fanyelű bicska*) szerint a Dunántúlon, a Balaton északi és déli partján széles mezőben él a *kusztora*, illetőleg a *kusztorabicsak*, *kusztorabicska*. A jugoszláviai kutatópontokról is közöl adatokat a Nyatl. A szó irodalmi nyelvi útja így rajzolódik ki: elsőnek SzD.² szótározta (21): „Bitsak: *kusztora*. Légrádi bitsak.” Utána TAKÁTS RAFAEL (Told. R. r.), SI. és SIMAI (VSzót. I, 15). — Csokonai ez esetben is egyik legkorábbi lejegyzője s első irodalmi nyelvi forgalmazója volt a szónak.

P a s z i t. — Csokonai somogyi tájszójegyzékén a szó értelmezése: „Keresztelő-tom”. Az értelmezés második tagja, a 'lakoma, vendégség' jelen-

tésű *tom* maga is somogyi tájszó. Csokonai tehát itt is olyasformán járt el, mint a *bikla*, a *doneszi* vagy a *gánica* esetében, amikor ugyancsak somogyi nyelvjárási szinonimával (*péntő*, *bászli*, ill. *hajdina*) értelmezte a szót. A *paszit* egyszersmind azok közé a somogyi tájszavak közé tartozik, amelyeket műveibe is beleépített a költő, így többek között a klasszikus értékű Dorottyába:

Így táncol a tátos banyák *paszitjába*
Varázsló pemetjén a vasorrú bába.

(I, 571).

A Dorottya e tájszavával egy régebbi dolgozatomban részletesen foglalkoztam (l. IrNyDolg. 117–8).

P e m p ő. — Csokonai tájszójegyzékének értelmezése szerint a szó jelentése: „Vízbe főtt liszt”. Toldy Ferencnek Csokonai tájszójegyzékéből készített kivonatán *Pompó* alakban fordul elő a szó; ez azonban nyilvánvalóan elírás vagy téves olvasat. — A NySz. nem ismeri. A MTsz. 'pép, gyermekpép' értelmezéssel a Dunántúlról közölte. A Tsz. alapján 'rosszul sült, szalonnás kenyér' jelentéssel Pápa vidékéről is adatolta. Legkorábbi adata Baranya megyei: ezt KASSAI JÓZSEF „Magyar-diák szókönyv”-ének IV. kötetéből idézte 1833–1836-ból; KASSAINál ezt találjuk: „*Pép*: Pulmentum, Puls, tis, Pappa, ae. (M. A.) — In Com. Baranyensi dicitur *Pempő* cum *m* epenthético, et *ő* paragogico.” (IV, 90.) Az ÚMTsz. is elsősorban a Dunántúlról adatolta. — KASSAI 1832–1836-i baranyai adatát több mint három évtizeddel megelőzve Csokonaitól van első hiteles adatunk e jellegzetes dunántúli tájszóra: 1798-ból, Somogyból.

P o r o s z a. — Csokonai szójegyzékében „Puliszka” értelmezéssel fordul elő; egyik bizonyítéka a költő érdeklődésének a dunántúli népi ételek irányában. E fogalomkörbe tartozik még tájszójegyzékén az *Ablegény*, a *Gánitza*, a *Bubota*, a *Pempő*, s idetartozik még a Dorottyában előforduló *kráfli* és a *sterc* is. — A MTsz. és az ÚMTsz. *porósza*, *prósza*, *poróca* alakban a Dunántúlról adatolja 'kukoricapogácsa' jelentéssel. A Csokonai által lejegyzett *porosza* alakra 1798-ból van az első irodalmi adatunk, Veszelszki Antaltól: „a' föld népe . . . [a kukoricából] *poroszá*t pogátsát, málét puliskát . . . készét . . . téjjel, 's vízzel” (Fa- és fűsz. 229: NSz.). A szerzőről SZINNYEI azt írja, hogy „nyelvezete szerint túl a Dunán, hihetőleg Sopronban a XVIII. század harminczas éveiben született . . .” (Mfr.). — Az adatokból nyilvánvaló, hogy Csokonai mint dunántúli, közelebből: somogyi, csökölyi tájszót ismerte meg a *poroszá*-t. Vajda Sámuel 1772-ből származó, Vas megyére visszavezethető adata (NySz.) *prósza* alakban őrizte meg a dunántúli tájszót; a *porosza* alakra, helyhez köthetően Somogyból Csokonaié a legelső hiteles adat. — A 'köles' jelentésű szláv *poroso*-ra visszavezethető szó föltehetően szerb-horvát eredetű nyelvünkben. Dunántúli, közelebből somogyi elterjedtsége is déli szláv eredetét igazolja. A TESz. kéziratos III. kötete valószínűnek tartja a déli szláv átvételt: „Szláv, közelebből valószínűleg szerb-horvát eredetű . . .” Csokonainak nyelvjárástörténetileg is értékes dél-dunántúli adata szintén a déli szláv átvétel mellett szól.

P u c i k. — Csokonai szójegyzékén *Putzik* írásformában „Vánkos” értelmezéssel fordul elő. — Ebben az alakban s jelentésben nem találtam adatot a szóra, csupán megközelítő jelentésű alakváltozatokat. A MTsz. a *pucék* szót adatolta a Veszprém megyei Szentgálról 'batyu, butyor' értelmezéssel. A Nyatl.-nak *vánkos*-térképlapján (II, 216.) nincs adat a *pucik*-ra. A SzegSz.-ban elő-

fordul a kiveszőnek jelzett *pućika* szó 'holmi, bútor, batyu' értelmezéssel, s bizonyára e szócsaládba tartozik a *pućora* is, amelyet az OrmSz. 'kőcólék, batyu, ruhába v. lepedőbe kötött holmi' értelmezéssel közölt. Példamondatai között van egy, amelyben a Csokonai értelmezésében szereplő *vánkoss* is előfordul: „Add éde a *pućorámat!* — Dunyhád vánkost *pućorába* köttem, belenyomták az üléskosárba . . .” — Lehetséges, hogy Csokonai is ilyen „*pućorá*”-ba, illetőleg „*pućik*”-ba kötött vánkossra kérdezett rá, s így adta meg a szó jelentését, amely pontosabban talán 'batyu, göngyöleg' lett volna. — Bizonyára ide tartozik a 'poggyász, csomag' jelentésű *pućika* is, amelyre Orczy Lőrincről van első adatunk, 1789-ből: „Fel is vagyunk rakva nehéz *putzíkátok*” (Két Nagys. Elm. 155: NSz.). Egy másik adatunk Verseghytől van: „Alig hogy leszedtem úti *pućikáját*” (Kolomp. II, 78: NSz.). Több adatot nem is ismerünk az irodalomból a szóra; valószínűleg ide tartozik még a *pućina* is, amelyet 'poggyász' értelmezéssel a Dunántúlról idézett a MTsz. — Csokonai adata első a *pućik* alakváltozatra, s ha a szó értelmezése talán nem is egészen pontos, viszonylag jól egybevág a Szentgálról följegyzett *pućék*-kal.

R a g. — Csokonai tájszójegyzékének első szava; értelmezése szerint a jelentése „Szarufa”. Úgy látszik, a költő számba vette a ház részeinek a Dunántúlon szokásos megnevezéseit, mert mindjárt utána a *hég* következik 'háztető' értelmezéssel. — A MTsz. s az ÚMTsz. adatai a *rag*-ra kivétel nélkül a Dunántúlról valók. A szó történetét tekintve a NySz. szerint először COMENIUS jegyezte le; utána csak majd másfél évszázaddal később van újra adatunk a tájszóra: SzD.¹ s SzD.² szótároztta. Szöveges irodalmi adatunk Csokonai idejéből, 1795-ből van, s föltehetően éppen somogyi nyelvjárásból: „Akár minémű épületnek kellessen fedelét tsinálni, az alá szarufák vonassanak, és a *ragra* való fedél egészen ki irtasson” (Festetits Urod. Instr. 223: NSz.). Zakál György adata két évtizeddel később az Őrségből való: „A' Házfödelet Olló-lábokra és Szelemenekre rakott *ragokra*, létzekre kötözött szalma zsupp teszi” (Őrség 43: NSz.). — Csokonai nem olvastotta be ezt a frissen megismert tájszót irodalmi műveibe, de Festetits 1795-i instructióinak adata mellett övé az egyik legkorábbi, helyhez köthető adatunk a dunántúli tájszóra: bizonyosan Somogyban ismerte meg s jegyezte le az élő nyelvből. — Csokonai somogyi szójegyzéke is megerősíti KNEZSÁNAK azt a föltevését, hogy a szót déli szláv nyelvből vettük át (vö. SzlJsz. 454).

S i p u j j ú i n g. — Csokonai szójegyzékének értelmezése szerint a szó jelentése: „Magyar ing”. — A NySz. ismeri a *sípújju menté*-t: három adata is van rá a XVII. századból, s a *Síp-újju ingvál*-ra is van adata; ezek az adatok azonban nehezen köthetők helyhez. A Tsz. két jelentésben is ismeri a szót: mindkét jelentésre a Dunántúlról idéz adatokat. A 'bőszájú, kézelő nélküli ('borjúszájú') ing'-re a Fertő mellékéről, Győr megyéből és Somogyból vannak adatai, a 'szűk- és rövid-ujjú női ing' jelentésre Sopron és Vas megyéből idéz adatokat. Az ÚMTsz.-ban számos adat van a szóra a Dunántúlról. Az OrmSz. szintén tartalmazza a *sípújju imög*-öt 'rövid, elől nyitott, vége felé szélesedő szájú ujjal ellátott férfiing' értelmezéssel. A Dunántúlon kívül Pest, Hont, Csongrád és Torda megyéből tartalmaz egy-egy adatot az ÚMTsz. Irodalmi adataink is inkább a Dunántúl felé mutatnak: a Magyar Hirmondó 1785-i adata nem köthető pontosan helyhez, de az *ümeg* a Dunántúlra vall: „*Edgy Po'sonyi érdemes Jo akarok'* Levele [Gróff Berényi Ferentz] valóságos Eöseinnek nyomdokát követvén, magyar öltözetet, ugmint, széles lobogos s i p u j j ú ü m e g e t, tsákos-süveget, botskort, magyar Juhász-Bundát, a' kezébe

tsákánt hordozván” (MHírm. 1785: 509—10). BARÓTI SZABÓ 1792-ben így szótározta: „*Síp újjú*: szűk újjú, p. o. Köntös, ing, mente.” (SzD². 201.) (Előfordul még a 139. lapon is.) SI. szintén szótározta: „Lobogós újjú ing. *Síp újjú magyar ümeg*.” (235.) Adatainkból úgy látszik, hogy a szó régebben nagyobb területen el volt terjedve, s más szókapcsolatokban (*sípújjú mente*) is élt. Hogy a *sípújjú ing* jellegzetesen dunántúli tájszóként maradt meg, abban része lehetett annak is, hogy a lótenyésztő és marhatartó Alföldön a jellegzetes csikós- és gulyásviselet a lobogós borjúsájú ing volt, míg a sertés-tartó Dunántúlon, különösen a makkoltató Somogyban a kanászok jellegzetes szűk ujjú inge vált népi divattá. — Csokonai adata első hiteles somogyi adatunk a tájszóra.

S z e k s z ó m a [?] — Csokonai értelmezése szerint a szó jelentése: „Sessio”. Így olvasta Toldy Ferenc is a költő szójegyzékéről készített másolata szerint. — *Szekszóma* szót nem ismernek szótáraink; a hasonló hangzású szavak közül legközelebb van hozzá a *szükszēna*, amelyet ’sagma, clitellae; saumsattel’ értelmezéssel adatolt a NySz. A ’teherhordó nyereg’ jelentésű *clitellae*-hez némileg közel áll az ’ülés’ jelentésű *sessio*, amellyel Csokonai a tájszót értelmezte. A NySz. a székelyföldi Matkó Istvántól idéz egy adatot, s PÁRIZ PÁPAI szótárának 1767-i kiadásából is közli a szót. A ’clitellarius’ jelentésű *szekszenás*-ra a dunántúli Zrínyitől is idéz példát: „Sok *szekszenás* lovak ezek után jűnnek” (SzV.). A MTsz.-ban található ’mindenfēle portēka, holmi, lim-lom, cók-mók’ jelentésű *szekszēna* is bizonyára ide tartozik; a szótár a Székelyföldről idézi. CzF. is tartalmazza a *szekszena*-t, ezzel az értelmezéssel: „A teherhordó barmok nyerge, a felrakott motyóval, poggyással együtt; honnan: *szekszenás ló, őszvér, számár*. Idegen szónak látszik. (Saumsottel?).” Az irodalmi adatok sem sokat segítenek a kérdés tisztázásában: a ’málhanyereg’ jelentésű *szekszena* a székelyföldi BARÓTI SZABÓNál fordul elő (SzD.¹, SzD.², Par. maj. 89). Megvan SÁNDOR ISTVÁNNál is: „*Szekszena*. Sagma.” (Sokf. XII, 130), és SIMAI szótárában: „*Szek-szēna*: (terh-hordozó nyereg) . . . clitella, sagma” (VSzót. I, 13). MÁRTON 1818-i kiadású szótára is tartalmazza: „Sagma . . . tsótár, tsujtár, tsábráj, lótakaró, *szekszena*; eine Rossdecke, ein Saumsattel”. — Lehetséges, hogy Csokonai *szekszóma*-ja félrehallás eredménye.

T o m. — Csokonai dunántúli tájszójegyzékén a *Paszit* értelmezésében fordul elő a szó, ilyenformán: „Keresztelő-tom”. Toldy Ferencnek Csokonai szójegyzékéről készített másolatán így találjuk: „Paszita, keresztelő tor”. Korábban magam is *tor*-nak olvastam az értelmezés második elemét, de tüzetesebb vizsgálat meggyőzött róla, hogy itt Csokonai eredeti somogyi tájszót használt az értelmezésben, akárcsak a *gánica* vagy a *bikla* esetében. A szó előfordul 1795-ben egy korábban Csokonainak tulajdonított terjedelmesebb alkalmi diákversben, a „Currens de lepore”-ban is, a nyúl „Epitáfium”-ában:

Gondoskodtál ugyan rólunk,
Azért felőled jól szólunk . . .
Mert tettél testamentomot,
Szalmából csináltál *tomot* . . .

(HG. II, 164).

(A vers keletkezésére nézve DOMBY MÁRTON csak annyit mond, hogy a megénekelt történetben Csokonainak is szerepe volt, de azt nem állítja, hogy ő írta; l. Csokonai V. Mihály élete . . . Pesten, 1817. 138). Többek között ez az

adat is megerősítette azt az egyéb mozzanatokból leszűrt következtetésem, hogy az említett verset nem Csokonai, hanem a Fejér megyei, zámolyi születésű Nagy István írta. (A „Currens de lepore” mindaddig Csokonai műveként szerepelt a kiadásokban.) — A MTsz. a 'lakoma, vendégség, mulatság' jelentésű *tom*-ot Somogyból, Baranyából és a Duna—Tisza közéről, Kiskunhalasról adatolja. (A Duna—Tisza közére dunántúli telepések is vihették.) A MTsz. egyik somogyi adata KASSAI JÓZSEFTŐL ered; Szókönyvében ezt találjuk: „Somogybann Tor-helyett mondatik *Tom*, minden vendégségnek jelentésére” (V, 136). Mint RUZSICZKY is rámutatott (KazTájsz. 378—9), GÁLDI LÁSZLÓ a *tom*-ot Kazinnaczynak a régiségből följújtott szavai között említette (Szótir. 318); ezzel szemben RUZSICZKY úgy vélte, hogy: „Kass.-nak az MTsz.-tól is igazolt adata alapján... bizvást föltehető, hogy egyes nyelvjárásokban Kazinczy korában is élt” (378). E nyelvjárásokat közelebből nem lokalizálta, csupán annyit mondott, hogy: „a *tom* szót Kazinczy korában csak egyes vidékeken használhatták. Kazinczy a saját nyelvjárásából nem ismerhette”. (I. h.). Szerintünk dunántúli tájszó volt már akkor is, s ezt KASSAI, Csokonai, a zámolyi Nagy István, s a szintén Fejér megyei Egyed Antal, továbbá Fábián Gábor adata mellett megerősítik a Fejér megyei MÁRTON JÓZSEF szótári adatai is: ő is bizonyára saját nyelvjárása alapján szótározta a *tom*-ot. Az ugyancsak Fejér megyei VÖRÖSMARTY által szerkesztett Tzs. — talán tekintettel Kazinczy fordítására is — 1838-ban még fölvette a szót 'der Schmaus, die Gasterey, der Jubel' értelmezéssel, később azonban eltűnt az irodalom nyelvéből. — A „Currens de lepore” bizonytalanabb eredetű 1795-i adata után első, pontosan helyhez köthető adatunk Csokonaitól van a szóra, s így följegyzésének nyelvjárástörténeti értéke is van.

5. A felsorolt szavakon kívül van még két be nem sorolható kifejezés Csokonai szójegyzékében.

Arra bé. — Csokonai tájszójegyzékén e kifejezés így van értelmezve: „Zselitz”. Nyilvánvalóan a Kaposvár környéki somogyi Zselicségre utal az értelmezés, s a falunév itt föltehetően nem a nyelvi fordulat használatának, illetőleg lejegyzésének helyére vonatkozik, hanem a helyhatározóval jelölt irányra; Nagybajomban vagy Csökölyben, ahol Csokonai föltehetően tájszójegyzékét összeállította, az *Arra bé* kifejezés a keletre eső Zselicségre utalhatott. Érdekes helyi irány-, illetőleg helymegjelölést rögzített tehát a költő ezzel a határozós kifejezéssel, éppúgy, mint a szójegyzéken közvetlenül utána következő *Túl a vizen* esetében.

Túl a vizen. — Csokonai így adta meg e kifejezés értelmét: „[Túl] a Dráván”. A Belső-Somogyiak szempontjából a legközelebbi nagyobb folyóvíz a megye déli határát alkotó Dráva volt. Természetesnek vehetjük, hogy Belső-Somogyban — Nagybajomban vagy Csökölyben — ezt az iránymegjelölést használták a Dráván túli területekre vonatkoztatva. — Talán itt említhető az a szinonimapár, amelyet SZAITZ LEO idéz: „Tiszán i. *Tunnan*. Dunánt. *Túl*.” (Fráz. 155.) Akárcsak az *Arra bé* kifejezés esetében, ezúttal is érdekes helyi iránymegjelölést rögzített a költő.

Nem vettem föl tárgyalásomba a szójegyzék bizonytalan olvasatú s értelmezetlen 6. szavát, valamint homályos 11. és 39. adatát.

6. Csokonainak mintegy félszáz somogyi tájszót tartalmazó 1798-i szójegyzéke nemcsak azért fontos számunkra, mert új oldaláról mutatja be a debreceni költőt, hanem megvan munkájának nyelvjárástörténeti értéke is,

sőt eddig ismeretlen s megfejtetlen adatai még etimológusaink figyelmét is fölkelthetik.

A korszak legnagyobb magyar költőjének s legjelentékenyebb szótár-írójának együttműködése pedig jól jellemzi azt a nagy korszakot, amelyben íróink, költőink élen jártak az akadémiai szótár előkészítésében, sőt később megalkotásában is.

Csokonai somogyi tájszójegyzéke szervesen egészíti ki mindazt, amit eddig szerzőjének enciklopédikus műveltségéről, tudatos nyelvgazdagító törekvéseiről s néprajz iránti érdeklődéséről tudtunk.

SZILÁGYI FERENC

Az Addenda szerzője a Pápai-Páriz-szótár Bod-féle átdolgozásában

I. Valljuk meg: különös ez az Addenda PÁPAI PÁRIZ magyar—latin szótárának harmadik, BOD PÉTER-től sajtó alá rendezett és jelentősen bővített, valamint német értelmezésekkel is ellátott, 1767-ben, Szebenben megjelent kiadása végén. Nagy divatja volt ugyan a XVIII. században a toldalékoknak, megszerzéseknek és pótlásoknak. Elég ezúttal és körünkben maradva csupán BARÓTI SZABÓ DÁVID-nak a Kisded Szó-tárhoz kiadott kiegészítéseire utalnunk: mégpedig először is magára az SzD.¹ végén föllelhető Tóldaléokra; továbbá az SzD.¹-hez kapcsolódóra, amely „Bővítése a' Tóldaléknak” címmel az 1786-ban napvilágot látott költeményes műve, a Vers-koszorú harmadik kötetének végén található toldalékokhoz van illesztve (vö. GÁLDI: Pais-Eml. 45—50); valamint az SzD.²-höz csatlakozóra, amely „Tóldalék a' Kisded Szótárhoz” címmel „A' magyarság' virági” (1803.) végén jelent meg (vö. GÁLDI, Szótárir. 53—6). Az Addendát azért találom én mégis különösnek, mert a műnek csak egy részére vonatkozik: az átdolgozott szótár mintájára készült 110 szócikk ugyanis csupán az A betűtől az L betűig tartalmaz pótlásokat.

S hozzátehetjük mindjárt azt is: szótártörténeti irodalmunk nem sok ügyet vetett az Addendára. Tudtommal egyedül SZABÓ T. ATTILA vizsgálta meg nemrégiben tüzetesebben — bár sajátos szempontból — az Addenda szóanyagát, s kockáztatott meg néhány körütekintő feltevést a toldalék keletkezésének körülményeiről („A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókinésének román eredetű kölcsönszó-anyaga” című tanulmányában: StUBB. 1960/2. 15—28 és kny. 14 l.; újra: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 196—210. Az alábbi lapszámok a kötetre utalnak.)

Bod Péter kiegészítéseinek-bővítéseinek eredetét — különösen pedig a kiadásba újonnan felvett román kölcsönszók forrásait — kutatva SZABÓ egyebek közt így vélekedik: „Hogy Bod mit vett át Pápai Páriz jegyzeteiből, és mit toldott bele a szótár törzsébe maga, ma — Pápai Páriz jegyzeteinek elpusztulása (1849) után — megállapítani nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy a román eredetű kölcsönszóanyag bővítése tekintetében Bod keveset kaphatott Pápai Páriz jegyzeteiben. Ezt abból következtetem, hogy a PPB.-ban az előbbi két kiadással való összehasonlításban új román kölcsönszók legtöbbször a PPB. toldalékában (PPBAd.) van. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy ezekre Bodnak csak a szótár anyagának kisértéke, illetőleg kinyomtatása után tere-

lódhetett rá a figyelme. Minthogy ki nem hagyhatónak ítélte őket, más szókkal együtt az *Addenda*-ba besorolásukkal igyekezett pótolni a szótár törzsanyagában e tekintetben mutatkozó hiányt.” (I. m. 203.) Miután pedig számba vette a PPBm. törzsanyagában található négy, addig nem szótározott jövevényszót, így folytatja: „Ha az előbbi csoportba sorolt szavakkal kapcsolatban feltehetjük is, hogy esetleg Pápai Páriz hátrahagyott jegyzeteiből kerülhettek Bod tolla alá, a PPBAd.-ba utólagosan, nyilván a szótár nyomási munkálatainak előrehaladott szakaszában, sőt talán már a nyomás befejezése után pótlásként összeállított szóanyagba iktatott román eredetű kölcsönszók a legnagyobb valószínűséggel Bod gyűjtéséből kerülhettek be a szótárba.” (I. m. 204.)

SZABÓ T. ATTILA tehát az *Addendáról* való ismereteinket két vonatkozásban alapozta meg. Egyrészt bemutatta a szójegyzékben föllelhető román eredetű kölcsönszókat: a PPBm. törzsanyagában szereplő 4 tőszó (*burdo, katrintza, mokány, radina*) mellett az *Addendából* 5 tőszót: *armás, bálmós, deget, kalács, kompona*, 1 képzett származékot: *kalácsos* és 1 összetételt: *kalákpénz* sorolva föl. (Összegező számításába azonban hiba csúszott: „A PPBm. tehát . . . összesen tíz szóval gyarapította a szótár román eredetű anyagát”: Uo. 205. Ám a felsorolt szavak száma tizenegy.) Másrészt az *Addenda* keletkezésére, illetőleg szerzőségére nézve két feltevést adott elő: a toldalék a szótár anyagának kisérdése, sőt talán már a nyomtatás befejezése után készült; és a román eredetű kölcsönszók anyaga — következésképpen az egész szójegyzék — Bod gyűjtéséből származik. A román kölcsönszók bemutatását csak köszönettel nyugtázzhatjuk. Ami az első feltevést illeti, nagy valószínűsége miatt, minden további nélkül elfogadhatjuk. A másik feltevést azonban, újabb adatok birtokában, új megállapítással kell helyettesítenünk. A toldalék gyűjtőjét ugyanis — teljes bizonyossággal — középpajtai BENKŐ JÓZSEF személyében jelölhetjük meg.

2. A fenti bizonyossághoz igen egyszerű úton, Benkő Józsefnek „A' Magyar és Török Nyelv mely keveset edgyezzen; A' Magyar Szókról való külömb-külobb Jegyzésekkel edgyütt” című, 1791–1792-ben írt kéziratos munkáját tanulmányozva jutottam el. (A kéziratot az OSZK. Kézirattára őrzi Oct. Hung. 2. jelzet alatt. Hírt és némi ismertetést adott róla HEGEDŰS JÓZSEF: MNy. LV, 107–8. Írásmódját vizsgálta és értékelte BENKŐ LORÁND, Felv. Ir. számos helyen; őneki köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a munkára.) A kézirat Elő-Beszédeben, amely nagyrészt az alcímbe megjelölt témával foglalkozik, nevezetesen pedig a PPBm.-hez közlő saját gyűjtéséből származó pótlásokat és javításokat, a szerző a következőket mondja (a 3b levélen): „Sok ilyeneket közlöttem vólt néhai T. Bod Urammal, Enyedi Deák koromban, a' mint ízép Leveleivel bizonyithatom; de a' késedelem miatt tsak az L. betűig valókból tétethetett toldalékul, *Addenda* név alatt, a' Szótár végére.” Ami tehát az alapvető tényt illeti, tudniillik, hogy a toldalék szóanyaga Benkő gyűjtéséből való, afelől ez a rövid tájékoztató sem hagy semmi kétséget maga után. Némi — bár igen szűkszavú — magyarázatot kapunk arra nézve is, hogy e szójegyzékből miért lett toldalék. De még tovább mehetünk: Benkő közreműködéséből arra következtethetünk, hogy Bod a szótár anyagának gyarapítására gyűjtőket is foglalkoztatott. Bizonyára egyéb részletekre is fényt derítenének a Benkő által említett, hozzá írt Bod-levelek, amelyeket azonban — ha egyáltalán fennmaradtak — nem volt eddig módomban felkutatni. Viszont sikerült néhány olyan adalékot összegyűjtenem, amelyek egyrészt Benkő nyelvi érdeklődésére és szógyűjtő tevékenységének egy-egy mozzana-

tára vonatkoznak; másrészt pedig Bod és Benkő kapcsolatára, együttműködésére, valamint a szótár új kiadását előkészítő munkára szolgáltatnak értékes tájékoztatást. Minthogy mindezek az adalékok és a belőlük kihámozható összefüggések nem kaptak helyet tudománytörténetünkben, az alábbiakban ismertetem őket.

3. Úgy látszik, Benkő nyelvi érdeklődése, közelebből pedig a régi és ritka szavak iránti figyelme gyermekkorában gyökerezik, a szülői házra és környezetére megy vissza, különösen édesapja örökéből való. Legalábbis erről vallott ő maga utolsó, 1796-ban megjelent (de részben kéziratban maradt) „A' Közép-Ajtai Szkumpia vagy esmeretesebb Neven Etzet fa és annak kordovány Bőr készítésére való haszna” című kis munkájában. (A műnek teljesebb, MIKÓ IMRÉNEK „Benkő József élete és munkái” Pest, 1867. című könyvében közzétett szövegéből idézünk.) Benkő a művecske első részében a *szkumpiá*-nak mint egy *fatság*-nak a neméről s ezzel kapcsolatban a *fa*, a *fatság*, a *csemete* és a *kóro* különbségeiről értekezvén, egyebek közt ezt jegyezte meg: [bekezdés] „Meg ne borzadjon Valaki midőn a *Fatságot* hallja, mert nem új; de nem is helytelen szó ez; [. . .] [bekezdés] Mellyre nézve, ha netalám másutt, vagy felhagyták, vagy nem is éltek a *Fatság* névvel, hanem tsak a Székely Földnek némelly szélső faluiban lakó, s kiváltképpen idősb Emberek; kik közül való volt az én néhai Tiszteletes atyám, Benkő Mihállj Esperest is, kitől sok régi hathatós szókat tanultam; ne engedjük mindazonáltal meghalni az ilyen szükséges és hatós szókat.” (I. m. 321.) A tiszteletes atya véste tehát a fiatal fogékony elmébe a nyelv régi kincsei iránti megbecsülést, a feledésbe menő — de környezetében még fellelhető — ritka szavak megőrzésének és felelevenítésének gondolatát. Így nem is csodálkozhatunk rajta, hogy diákkorában Benkő rendszeresen gyűjti is az ilyen szavakat. Aranka Györgynek, 1791. máj. 9-én Középajtáról írt levelében (I. OSZK. Kézirattár, Quart. Hung. 1994.) ritka szavak előfordulásait ismertetve, így számolt be erről: „*Szabadék*, Privilegium; a Mlgs Ur hajdani nevelkedése helyén is Széken, hallottam Getse Samuel Fazakasnál, oda való Emberektől Nagy-Bányán a' Kántortól 1762-ben, és mindjárt könyvbe írtam: mert még Deák koromban colligáltam mindenfelé az efméretlenebb fzőkat. nb. Felső-Bányán pedig ugyan akkor a' Héti Válarban ezt hallám: *Hány* Petét *ád edgy garason?* 's [itt néhány szó a papír megrongálódása következtében olvashatatlan] ottan a' Tyuk tojás *Peté*-nek neveztetik.” (I. h. 38b lev.) Íme a huszonnégy éves diák már verbeli nyelvészként jegyzi — szűkebb hazáján, a Székelyföldön, sőt Erdélyen is túl — az ismeretlen (nem szótározott) régi és nyelvjárási szavakat.

1762-ben Benkő — miután Udvarhelyen a „classis”-okat elvégezte volt — már javában a nagyenyedi diák életét élte: önéletrajzi jegyzete tanúsága szerint 1757. május 27-én lett „Tógás Deákká Enyeden” (I.: OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 1181, 51b lev.), 1760. január 15-én írta alá a kollégium törvényeit, mégpedig ekképp: „Ego Josephus Benkő Subscripsi legibus Ill. Coll: N.Enyedensis Aő 1760, Die 15 ta Januar” (I.: Matricula studiosorum Ill. Coll. Ref. Alb. N. Enyedensi 1667—1794. Bethlen Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 243/7, 116b lev.) — majd „1767-ben sz. György napkor” ment onnan papnak Középajtára (vö. MIKÓ IMRE, i. m. 26). Nagyjából erre az időre esik Bod Péter szótárírói-szerkesztői tevékenysége is: 1759-ben fogott a munkához, és 1767 szeptemberében fejezte be (I. SÁMUEL ALADÁR, Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Bp., 1899. 192). Nem lesz talán érdektelen ide iktatnunk Bod saját vallomását szótári munkálatainak készületeiről. Bányai István

pataki professzorhoz Magyarigenből 1760. május 25-én írt levelében a következőket olvashatjuk (I. MTA. Könyvtára. Kézirattár. M. Irod. Lev. 4-r. 121. sz. 2b lev.):

„Én látván felette való szükségét az Dictionáriumnak kivált a' Pápaiénak, a' melly a' tanuló gyermekek állapotjokhoz intéztett, [!] meg egyeztem a' Szebeni Könyvnyomtatóval hogy kinyomtassa. Magam bővitem a' mivel illőnek tartom, téfzek bele 1.) az elmaradott szók közül némellyeket; 2.) a' Medicinára tartozó szokat; 3.) holmi közmondásokat, a' mellyeknek mindenkor hasznokat lehet venni. Az nem régen francia és egyéb anyaktól született, és az Magyar Historiában elő forduló 's Ecclesiasticus terminufoknak pedig irtam egy Glossarium Hungarico-Latin. a' melly a' dictionarium mellé leszen ragasztva, hogy a' tudatlan gyermekek tudják meg választani a' jó és rofz szókat egymástól. Sancta Superstitio L. Latinae! Máris az Adparatus többen ál[!] két ezer forintyánál az Tipographusnak, a' fáradság pedig az enyém. Mi vége leszen ennek is az Isten tudja 's ő felsége igazítsa el. Én örömet dolgozom Ohi [?] si suam habet [?] — L. Lingvae facult: — Sok az akadály tsak az ilyen dolgokb. is, de már megtanultam a patientiát.”

Vajon a nagyenyedi diák nem Bod indítására vagy éppen megbízásából „írta könyvbe” a ritka szavakat? Néhány elszórt adat ezt látszik valószínűsíteni.

4. Benkő életrajzírói nem szólnak Boddal való kapcsolatáról. Viszont maga Bod hagyott erről emléket kéziratot diáriumában. MIKÓ IMRE (Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. Kny. a BpSz.-ból) ennek nyomán az alábbiakat írja: „[Bod] Rokon érzéssel viseltetett a szegény sorsú tehetséges tanuló ifjakhoz, valamint általában a nevelés ügyéhez: a közvizsgálatokat látogatta, szótárát különösen amazok érdekében adta ki; költség jegyzékében állandó rovatot képeznek ily című kiadásai: »Benkő Akadémizánsnak adtam jun. 11. 1673. [nyilván: 1763.] . . . s más Akadémizánsoknak egy vagy több forintot . . .«” (I. m. 93.) Sőt Mikó egy helyütt azt mondja, hogy Benkő Bodnak „ügyszólván tanítványa volt” (uo. 53). SÁMUEL ALADÁR is érinti Bod-életrajzában a kérdést: „[Bod] Házi diáriumában napról napra följegyezte bevételeit és kiadásait, s 1756-tól fogva évi költségeit is összeszámította. Ebből láthatjuk, hogy tíz év alatt (1756–1765) 4687. m. frt. és 58. drt. költött . . . Ennek az összegnek mintegy harmadát könyveinek kiadására fordította. A többiből is sokat áldozott tudományos levelezésekre, könyvek vásárlására és szegénysorsú tanulók gyámolítására. Így segítette a többek közt Benkő Józsefet . . .” (I. m. 77.) E megjegyzések nyomán a kettejük közti szorosabb kapcsolat körvonalai bontakoznak ki előttünk. Bodnak személyesen is ismernie kellett pártfogoltját. Benkő enyedi éveiben már régi kéziratok búvárlója, másolója, gyűjtője, és megfogant benne főműve, a Transsilvania megírásának eszméje is (vö. MIKÓ IMRE idézett Benkő-életrajzát, 15 kk.). A tudós hajlamokat eláruló, sőt életét már a tudománynak elkötelezett ifjút Bod talán éppen azért is vette szárnyai alá, mert szótári munkálataihoz segítőtársat látott benne. Benkő pedig, akinek amúgy is szívügye volt a régi nyelvkincsek megőrzése, már csak azért is szívesen vállalkozhatott a munkára, hogy ezzel némiképpen viszonzza jótévője támogatását. Teljesen bizonyosnak vehető, hogy pártfogó és pártfogolt között ismételt találkozások révén is szilárdult, és vált hovatovább munkatársivá a kapcsolat. Miként Benkő a másik patrónusánál, gróf IV. Teleki Mihálynál Aranyosgyéresen hosszabb időt töltött 1761-ben a nyári vakációban, és a gróf számára Laskai János kéziratot történetét másolta (vö. MIKÓ

i. m. 21), úgy (a grófnak még ez év őszén, Benkő jelenlétében bekövetkezett halála után) bizonyára Bod magyarigeni parókiájába is meghívást kapott, és segített neki a szótár szerkesztésében. Hogy ez nem pusztá feltevés, s hogy Benkő nemcsak az Addenda révén járult hozzá a szótár gyarapításához, hanem a megszerkesztés előtti anyagválogató munkában is részt vett, mégpedig Bod Péter társaságában, azt magától Benkőtől tudjuk. Főművében a Bod Péter irodalmi működését tárgyaló, műveit méltató részben a szótárról szólva ezt jegyezte föl közös munkálkodásukról: „5. *Dictionarium Latino-Hungaricum, & Hungarico-Latino-Germanicum*, edidit, Cibinii, 1767, 4. Hoc quidem Dictionarium ab origine est *Papaianum*; at Noster partem Operis Latino-Hungaricum, Proverbiis felectionibus, Glossariolo vocum Medii & Noſtri aevi, & aliis neceffariis acceſſionibus locupletam dedit; partem verò Hungarico-Latinam, tam ex Pápaii ſecundis curis ac notationibus, quam propriis & aliorum (quos inter nos quoque Collectiones Vocabulorum libenter communicaveramus) Obſervationibus, auctam & in meliorem ordinem redactam, vulgavit.” (Transsilvania. Vindobonae, 1778. Tom. II. pag. 462, a „De Ervditis Transſilvaniae” című, XX. fejezetben.) E becses tudósítás két mozzanattal is öregbíti a szótár elő-munkálataira vonatkozó ismereteinket. Egyrészt azzal, hogy Bod — Pápai Páriz jegyzetei és saját gyűjtése mellett — mások adalékait is felhasználta szótára bővítéséhez. Másrészt pedig azzal, hogy az összegyűlt anyag válogatásában Bod Benkő közreműködését is igénybe vette, meghányva-vetve vele a felmerülő kérdéseket.

Bod bizonyára meg volt elégedve Benkő közreműködésével. S ha most erről szóló leveleit nem olvashatjuk, emlékezzünk meg ennek egy másik, szimbolikusan is felfogható jeléről. Úgy gondolom ugyanis, hogy Pápai Páriznak — úgy látszik, a PPBm.-ben fel nem használt — jegyzeteit Bod hagyta örökül Benkőre, pártfogoltjára és munkatársára, akiben e téren végzett munkájának folytatóját láthatta. E jegyzetéről Benkő Arankához írt, már említett levelében ezeket mondja: „*Páriz Pápainak* birom valami töldalékjait kéz írásban, melyeket a’ végre ſedegetett vólt, hogy közbe közbe tenné, ha *Dictionariumát* újra *edálhatná*, ’s abban van az *hazafiságos* szó; deákul *Patrioticus*, mely is *Ammianus*-nál találtatik.” (I. h. 38a lev.) Benkő pedig a névtelen munka mellett azzal is lerótta Bod iránti háláját, hogy „jubente pietate” megírt tudósi portréjával adózott emlékének (Transsilvania II, 461–4). Ennek befejező jellemzését csak olyan ember írhatta, aki személyesen is ismerte a művelt prédikátort: „Erat Noſter, erecti rectique ingenii, proceri corporis, obefi ventris, venerandi undique adſpectus &c. in lectione & auctione Bibliothecae ſuae indefſus.”

5. Az Addenda jelentőségét — azt, hogy a benne foglalt szóanyag először kapott helyet magyar–latin (német) szótárban — még növeli az a körülmény, hogy a 110 szótári adatnak tekintélyes hányadát első előfordulásként tarthatjuk számon. A TESz. alapján (az oda is bekerült 71 szó közül) 24-ről ugyanis kétségtelenül megállapítható, hogy első előfordulása. A TESz.-ben nem szereplő 39 szó (szókapcsolat, összetétel) e tekintetben még további s e cikk kereteit meghaladó vizsgálatra szorul, de bizonyosnak vehető, hogy köztük is több szó első adatként itt fordul elő.

A PPB. megjelenésének éppen kétszázadik évfordulóján látott napvilágot a TESz. első kötete. Úgy gondolom, érdemes egy pillantást vetnünk arra: az elmúlt két évszázad során hogyan sáfárkodott szótárirodalmunk az Addenda örökségével. Némi ízelítőt kaphatunk belőle, ha az említett 24, kétségtelenül első előfordulása szó adatolását nyomon kísérjük szótörténeti irodalmunk két

összefoglaló, reprezentatív művében, a NySz.-ben és a TESz.-ben. E célból egy összevető jegyzéket állítottam össze. Benne az egyes címszók alatt az 1. pontban az Addenda szócikkeket közlöm, a 2.-ban a NySz., a 3.-ban pedig a TESz. megfelelő adatait sorolom föl. A címszó után a zárójelben írt (alakvált.) és (jelentésvált.) azt jelzi, hogy a szó alakváltozatként vagy jelentésváltozatként első előfordulása. Amely címszó mellett ilyen megjegyzés nincs, abban az esetben abszolút első előfordulása adatról van szó.

á k a v i t a (alakvált.)

1. ÁKavita: *Aqua vitae*. füßer Brandtwein, Aquavit, Lebens-Waffer.
2. ø
3. (ákovita a.) 1767: *ÁKavita* (PPB. Addenda).

a l a m u s z t a

1. Alamußta: *Subleptus*. fehlecht, gering, plump, nichtswürdig.
2. *alamusztá*: sublestus; schlecht, gering, plump, nichtswürdig PP. (Addenda).
3. *alamuszi* 1767: „*Alamußta*: Subeftus [!], fehlecht, gering, plump, nichtswürdig” (PPB. Addenda).

b e l e z n a

1. Belezna: *Vitium telae*. das Unterfchoffene in der Leinwand, Eintrag.
2. *bélēzna*: vitium telae PPB. [fadenbruch, fehlfwurf im weben]. Gáncs a vászonban a bél fonál rendetlen esete miatt SzD.
3. *belezna* 1784: „*belezna*: gántsa a' válfzonnak a' bél-fonal rendetlen efete miatt” (SzD. 12).

b ó d o r g ó

1. Bódorgó: *Vagus*. Nirgendzuhaus, ein Irrgänger, Herumftreicher.
2. *bódorgó*: vagus PP. [vagabund]
3. (*bódorog* a.) 1776: *bodorgó* sz. (É'sopus' meséi 2: 24: NSz.).

b ü t ű (jelentésvált.)

1. Bütű: *Finis*. das Ende eines Dinges.
2. *bütű*: finis, ende PPB.
3. (*bütü* 1688: a.) 1784: *bütű* (SzD. 15); [...] J: [...] 2. 1784: 'valaminek a tompa hegye, vége; die stumpfe Spitze eines Gegenstands' (l. fent).

d i k i s

1. Dikis: *Linea futoria*. Schufter-Polier-Eifen.
2. *dikis*: linea sutoria (PPB1.) schuster-polier-eisen PPB. [schneidkneip].
3. *dikics* 1767: „*Dikis*: Linea futoria. Schuster-Polier-Eisen” (PPB. Addenda).

d r á g o n y o s (alakvált.)

1. Drágonyos: *Dimacha*. ein Dragoner.
2. *dragonyos*: dimacha; dragoner PPB.
3. (*dragony* a.) [...] 1767: *Drágonyos* sz. (PPB. 403.)

e s z k á b a (alakvált.).

1. Eßkába: *Fibula*. die Klammer. Band.
2. *észkába*: fibula; klammer, band PPB. Addenda
3. (*eszkába* 1348. a.) 1767: *Eßkába* (PPB. 403).

eszkábázni

1. EBkábázni: *Fibulis adstringere*. mit Klammern befetzigen, verbinden.
2. *észkábaz*: *gibulis adstringo*; mit klammern befestigen, verbinden PPB. Addenda.
3. (*eszkába* 1348 a.) Sz.: ~ z: 1767: *EBkábázni sz.* 'vaskapcsokkal megerősít' (PPB. 403).

falángatom

1. Falángatom: *Objurgo*. ich Ichelte, gebe ein Verweiß.
2. ø
3. (*falángat* a.) 1767: „*Falángatom*: *Objurgo*, ich schelte, gebe ein Verweiß” (PPB. Addenda).

fin sia (alakvált.)

1. Finfia: *Scyphus Indicus*. Thee, oder Kaffee Schaale.
2. (*findsa*, *findsia* a.) [. . .] *scyphus indicus*; tasse PPB.
3. (*findzsa* 1604 a.) 1793: *fin'siákat* gr. (Bethlen I.: *Posta Tzug*. 91: NSz.).

foncsika

1. Fonsika: *Vestis lacera*. eine Fetzen zerrißenes Kleid, ein Hader Stückchen.
2. *foncsika*: *vestis lacera*; fetzen, lumpen PPB.
3. *foncsika* 1767: „Fonsika: *Vestis lacera*” (PPB. Addenda); [. . .] J: l. 1767: 'rongydarab; Fetzen, Lumpen' (l. fent).

gajdulok (alak- és jelentésvált.)

1. Gajdulok: *Inebrior*. vom Wein einen Spitz haben.
2. *gajdul*: *inebrior*; vom wein einen spitz haben PPB.
3. (*gajdol* 1604 a.) 1784: *gajdulni sz.* (SzD. 30); [. . .] J: [. . .] 2. 1784: 'becsíp; sich berauschen' (l. fent).

gübű

1. Gübű: *Fluvii vortex*. ein Waffer-Wirbel, Strudel.
2. *gübű*: *fluvvi vortex*; wasserwirbel, strudel PPB.
3. *gübű* 1784: „turbokolni, zurbolni a vizet *gübűvel*, vagy rúddal” (SzD. 30); [. . .] J: A) fn. 1. 1784: 'halhajtó rúd; Fischtrampe' (l. fent).

kajsza

1. Kajsa: *Obliquus*. schief. schräg, zwerch.
2. *kajsza*: *obliquus*; schief, schreg, zwerch PPB. 404.
3. *kajsza* [. . .] 1767: „*Kajsa*: *Obliquus*. schief, schräg” (PPB. Addenda 404).

kaptatóhely (jelentésvált.)

1. Kaptató-hely: *Locus acclivis*. Berg-an, steil.
2. (*kaptató*: a.) Kaptató hely: *locus acclivis*, steil PPB. 404.
3. (*kaptat* 1762 a.) [. . .] J: [. . .] 2. 1767: 'meredek úton, nehezen kapaszkodva fölfelé halad; bergauf gehen | <állatot, járművet> meredek úton fölfelé hajt; bergauf treiben, fahren' (PPB. Abbenda).

karafin (alakvált.)

1. Karafin: *Scyphus vitreus*. ein Carafindel, Boutell.

2. *karafin*: *scyphus vitreus*; ein carafindel, bouteille PPB. 404.

3. (*karafina* a.) 1767: *Karafin* (PPB. 404 Addenda);

k á s z ú (alakvált.).

1. *KÁBÚ*: *Corticeum*. ein Koppert, Rind-Schachtel.

2. *kászu*: *corticeum*; koppert, rindschachtel PPB. 404.

3. (*kászu* 1714 a.) 1767: *KÁBÚ* (PPB. 404.).

k i s z i l (alakvált.)

1. *KiBil*: *Puls avenacea*. Haber-Pap, eine Speife.

2. *kiszil*: *puls avenacea*; haberpapp, eine speise PPB. 404.

3. (*kiszi* 1759–62 a.) 1767: *KiBil* (PPB. 404.).

k ö h é c s e l e k

1. Köhétslek: *Tuffio*. ich hüftele.

2. ø.

3. (*köhög* a.) *köhétsel* 1776: „Ha a' beteg *köhétsel*, akkor lágyító orvosságok jövოსoltatnak” (Rátság S.: Orvosi okt. 15: NSz.); 1784: *köhétsel* (SzD. 49).

k u l l a n c s (alakvált.)

1. Kullants: *Afilus*. Schaaf-Laus, Schaaf-Wanze.

2. *kullancs*: [...] *asilus* PP. 404. schaflaus, schafwanze PPB.

3. [...] 1784: *Kullants* (SzD. 43).

k u n c o g o k

1. Kuntzogok: *Abjectè insto*. etwas zu öffters und unverchämt begehren.

2. *kuncog*: *objecte* [!] *insto* PP. etwas öfters und unverschämt begehren PP.

3. *kuncog* 1767: „*Kuntzogok*: *Abjectè insto*. etwas zu öfters und unverschämt begehren” (PPB. Addenda).

l é h a (jelentésvált.)

1. Léha: *Rubigo*, *Res vilis*. die Milt-Thaue, Brand, im Getraide schmillige Uehren.

2. *léha*: 1) *rubigo*, *res vilis* PPB. [kornbrand].

3. *léha* [...] J: B/fn. [...] 2. 1767: 'gabonaüszök; Kornbrand' (PPB. Addenda); 3. 1767: 'hitvány dolog; schundige Sache. Schundzeug' (PPB. Addenda).

l e l k e n d e z e k

1. Lelkendezek: *Anhelo*, *Respiro*. ich hole Athem, ich schöpfe Luft.

2. *lélkëndöz*: *anhelo*, *respiro*; athem holen, luft schöpfen PPB.

3. (*lélek* a.) *lelkendez* 1767: *Lelkendezek* gr. (PPB. Addenda).

A fenti összevetés meglehetősen tarka képet tár elénk az Addenda utóéletéről. Arról tanúskodik, hogy az Addenda is a szótári toldalékok sajátos sorsára jutott: a kutatók a törzsanyag adatai mellett nemegyszer megfigyeltek a pótlás adalékairól. Szembetűnő ez mindjárt a következőket (és részben hibás) forráshivatkozásokban-rövidítésekben is. A NySz.-ban ezek így festenek: PPB. Addenda (kétszer), PPB. 404. (ötször), PPB. (tizenkétszer), PPB. (egyszer), PP. (Addenda) (egyszer), PP. 404. (egyszer), PP. (négyyszer). Következésképpen a TESz. sem marad nagyon mögötte; a forrásrövidítések

alábbi változatai lelhetők föl benne; PPB. Addenda (tízszor), PPB. Addenda 404 (egyszer), PPB. 404 Addenda (egyszer), PPB. 403 (háromszor), PPB. 404 (kétszer).

Ami az Addendabeli első előfordulásokat illeti: a NySz. 21 esetben számon tartja őket (nem különböztetve azonban meg az abszolút első adatot az alak- és jelentésváltozatok első előfordulásától); elfelejt fölüntetni egy alakváltozatot (*áKavita*), és egyáltalában nem vesz fel két szót (*falángat*, *kőhécsel*). A TESz.-ben sem kifogástalan e téren a helyzet; szótárunk ugyanis mindössze 16 esetben iktatja be szócikkeibe az Addenda adatait, mégpedig abszolút első adatként nyolcszor, alakváltozatként hatszor, jelentésváltozatként egyszer. Ezzel szemben 7 esetben nem veszi tudomásul az Addendában foglaltakat, nevezetesen pedig későbbi adatot tüntet föl abszolút első előfordulásként háromszor: *belezna* (1784.), *gübü* (1784.), *kőhécsel* (1776.); mellőz egy jelentésváltozatot: *bütü* (1784.); későbbre tesz két alakváltozatot: *finsia* (1793.), *kullancs* (1784.), valamint egy alak- és jelentésváltozatot: *gajdul* (1784.). A *bódorgó* szót számításán kívül hagytuk, mert a *bódorgó* (1776.) alakváltozatnak a TESz. szerkesztési elvei szerint nem kellene szerepelnie a szótárban. A NySz. és a TESz. adatai közti eltérések továbbá arról árulkodnak, hogy a TESz. adatgyűjtői az említett 7 esetben nemcsak az Addendát felejtették el megnézni, hanem az Addendából a NySz.-ba helyesen besorolt szóanyagot sem méltatták kellő figyelemre. A 7 szó közül ugyanis a NySz.-ba csak egyetlen, a *kőhécsel* nincs fölvéve.

6. Az Addenda Benkő Józsefnek első, nyomtatásban is fennmaradt, nyelvészeti munkája. Jelentősége folytán önmagában is elegendő ahhoz, hogy szerzője nevét a magyar szótárirodalom történetébe beiktassuk. Ám Benkő a szótár megjelenése, illetőleg Bodnak két évvel később bekövetkezett halála után sem hagyta abba a megkezdett munkát, továbbra is lankadatlanul gyűjtögette az adatokat: immár a PPBm. hiányainak pótlására és hibáinak kijavítására.

ÉDER ZOLTÁN

Belső keletkezésű szavaink történetéhez

Pais Dezső emlékének

Kilenc, eddig ismeretlen eredetű, közkeletű szavunk etimológiáját próbálom földeríteni. Amit velük kapcsolatban előadok, az talán a mindnyájunk feledhetetlen mesterétől, PAIS DEZSŐTől oly mintaszerűen vizsgált belső keletkezésű származékok problematikájához is szolgáltat némi adalékot.

B o g á r. — A TESz. méltán tartja tévesnek az EtSz.-től is megkérdőjelezett finnugor egyeztetését, valamint a románból való magyarázatát. Helyesen ítéli valószínűtlennek szavunknak a magyar *bog* szóból származtatását is. Így e szó mindmáig ismeretlen eredetű.

Eredetére azonban szerintem mégis rábukkanhatunk, ha figyelembe vesszük az alábbi körülményeket. A szó legrégibb adatai többnyire *u*-sak, vö.: 1138/1329: „manfiones carpentarium . . . *Bugardi*” sz. szn. (MNY. XXXII, 204; TESz.); 1221: „Quorum nomina sunt hec Gueca Gosol Zubus *Bugar*” (OklSz.); 1240 k.: *Bugar* (OklSz.). A nyelvjárásokban is gyakori a *bugár* alak

(MTsz.). Ezért véli — mint alább látni fogjuk, joggal — új etimológiai szótárunk, hogy az *u-s* alakok talán eredetibbek az *o-sok*nál.

A szó eredetét szerintem a régi nyelvben is élő *dongó bogár*, *dongó légy*-féle kapcsolatok alapján lehet földeríteniünk. Ezekre számos adatunk van a XVI. századtól kezdve; vö. BodK. 8: *dongó leg*; CAL.: „bombylius — Dongo méh, *dongo bogár*”; Zvon: Post. I, 526: „Öregb *dongo bogarac*” (NySz.); 1737: *dongó bogarak* (OkISz.). De maga a *dongó* is járatos 'crabro; zúgó hangot adó rovar' jelentésben, vö.: 1616: „Szárnya szeghett *dongho*” (NySz.; TESz.). Az pedig köztudomású, hogy ez a szavunk annak a hangutánzó eredetű *dong* igének a származéka, melyről a TESz. ezeket írja: „Hangalakja elsősorban bizonyos fajta rovaroknak tompa, tartósan zúgó hangját jeleníti meg” (Én ritkítottam. — B. J.). Maga a *zúg* is gyakori a rovarok (= bogarak) tompa hangjának jelölésére. Gondoljunk a „Családi kör” közismert sorára: „*Zúg* az éji bogár, neki megy a falnak . . .” Az ÉrtSz. ezért tünteti fel a *zúg* ige alábbi jelentését: „Apró szárnyas állat, rendsz. rovar, szárnyainak gyors mozgatásával ilyen [= t. a levegő súrlódása következtében, huzamosabb időn át egyenletes, mély] hangot ad”. Arany fenti során kívül e szótárunk még József Attilától is idézi az alábbiakat: „[A jámbor tehén.] Hozza adóját, sok zsíros tejet. | Dús tőgye duzzadt, nagy szemére *zúgva* | bögölyhad-köd telepszik”. A *zúg* tehát a rovarok (= bogarak) repülése közben támadt tompa hang jelölésére közkeletűnek mondható.

A *zúg* azonban jelentése szerint rokon a *bűg*-gal, mellyel egyébként, *zúg-bűg* formában, ikerszói viszonyba is gyakran kerül. De ismeretes a *sűg-bűg* ikerszó is, melyre legrégebbi adatunk Tinódiból van, vö. RMK. III, 103: „Ők ott alattomba *sűgnak-bőgnak* vala, hogy böles vezérjök nincs, azt orolyák vala” (NySz.). Jegyezzük meg, hogy itt a *bűg*-nak *bóg* alakját találjuk. A TESz. nyilvánvalóan helyesen állapítja meg, hogy a *bűg*, melynek hangalakja a „mély, bűgó hangot érzékelteti”, hangutánzó eredetű, s hogy valamiképpen összefügg a *bú* indulatszóval. De ugyanígy hangutánzó a *sűg* is, mely a SzófSz. kétségtávol helytálló magyarázata szerint „alkalmasint a *suh*- hangutánzó tő szárm.[azék]a, a *suhog* alakv.[áltozat]a”. De az is nyilvánvaló, hogy a *sugár*, melyre személynévi adatunk már 1479-ből van (OkISz.), a 'suhog' jelentésű *sűg* ige származéka. A jelentésfejlődés a SzófSz. szerint ez lehetett: 'suhogó vessző' → 'sudár, egyenes, mint a suhogó vessző' → 'napsugár'. Ezzel a magyarázattal feltétlenül egyetérthetünk, hiszen már PPB.-nál előkerül: „*sugár* — *veszsző*, mellyel kötnek: vimen” (NySz.).

Mármost ha a *sűg-bűg* (~ R. *sűg-bóg*) ikerszó első elemének, a *sűg*-nak ismeretes *-ár* képzős *sugár* (~ *sudár*) származéka, lehetett ugyanilyen fejleménye a *bűg*-nak is. Szerintem volt is! A *bogár* fentebb idézett, legrégebbi alakváltozata, a *bugár* rejtje e származékot, amelyből később alakult a *bogár*, úgy ahogy a *sűg-bűg* is *sűg-bóg* alakú Tinódinál!

Ha e feltevésem helyes, akkor *bogár* szavunk eredetibb, *u-s*, *bugár* formájában a rovarok mély, bűgó-zúgó hangját jelölte, éppúgy, mint a *dongó* is, mely a *dongó bogár*, *dongó légy* kapcsolatok tanúsága szerint is mintegy szinonimája a *bogár*-nak. Azt se feledjük, hogy a *légy*, melyet *dongó*-nak is neveznek, sok vidéken (így Dunántúl is) *bogár*.

Nem hiszem, hogy fenti magyarázatomnak akár alaktani, akár jelentéstani akadályai lehetnek.

C s e l e k e d i k. — E szavunk finnugor egyeztetését és török származtatását a TESz. tévesnek minősíti. Más érdemleges magyarázat nincs. Így

hát e szó is ismeretlen eredetű. Új etimológiai szótárunk nyilván helyesen véli, hogy ez az ige feltehetően egy *csele-* ige-tőnek a gyakorító-visszaható képzős származéka. De mi lehet ez a *csele-*(ige)tő? Úgy gondolom, erre is megfelelhetünk, ha figyelembe vesszük, hogy a *cselekedik*-nek régtől fogva ismeretesekek kissé rosszalló jelentésárnyalatai. Felfigyelt erre az ÉrtSz. is, amikor a *valahogyan cselekedik vkivel* szókapcsolatot kissé választékosnak, s rendszerint rosszallónak minősítve így értelmezte: 'úgy bánik vele, hogy azzal árt; bajt, fájdalmat, keserűséget okoz neki; elbánik vele'. Példaként erre ezek a mondatok következnek: *Igy ~tek velünk álnok szövetségeseink. Hogyan ~hettek ily módon velük?! Ugyanilyen minősítéssel látta el e szótárunk a vmit cselekedik vkivel* szókapcsolatot is, melyet így értelmez: '〈olyan cselekvést〉 folytat, végez, amelyből vkinek kára v. ritk. haszna származik'. Erre a jelentésárnyalatra az alábbi példákat közli a szótár: „Ezt ~te velem az a hitvány. □ Cselekedjék velem, amit tetszik. Ar.—Arisz. Mit cselekedett az a fenevad azzal a szegény leánnyal . . . ! Gárd.”. A *tesz* vagy a *csinál* igéknek efféle rosszalló jelentéseiről az ÉrtSz. nem tesz említést. Vajon véletlen-e ez? Talán nem. Számolnunk kell azzal, hogy a *cselekedik* jelentése régtől (kezdetől?) fogva kissé rosszalló lehetett. A NySz. idézte régi adatok között ugyanis feltűnően gyakoriak a pejoratív árnyalatúak (*ellene, gonoszul cselekszik; éktelenséget cselekszik; latorul cselekszik*). A *cselekedet* csak akkor nem ártalmas, ha hangsúlyozottan jó *cselekedet*. A varázslással is kapcsolatosak lehettek e szónak egyes régi jelentései, bár erre csak kevés adatunk van; vö. mégis: Adámi: SprachK. 190: „*Megcselekedni valakinek*: jemanden bezaubern” (NySz.).

Ha valóban helytálló az a sejtelmünk, hogy a *cselekedet* és a *cselekvés* eredetileg 'valamiféle fondorlatos művelet' jelentésű volt, akkor arra gondolhatunk, hogy mindezeknek a *csele-* töve nem más, mint a 'mások kárára, megtévesztésére alkalmazott ravasz eljárás, csalás; List' jelentésű *cel(e)-* névszó, mely a TESz. szerint is — éppen a *csal*-lal való etimológiai azonossága folytán — „valamikor igenévszói szerepű volt”. Azt pedig tudjuk, főleg HEGEDŰS LAJOS meggyőző tanulmánya alapján, hogy a *cel(e)-* régente főként vadászati és katonai műszóként járt, mint a *cselet hány, cselet vet-féle*, a régiségben igen gyakori szókapcsolatok is tanúsítják (MNy. XLVI, 123 kk.; TESz. I, 492).

Elm e. — Ennek eredetéről sem tudunk semmi bizonyosat. E tény regisztrálásán kívül a TESz. csak annyit jegyez meg, hogy e szavunknak származékszóként és összetételként való magyarázata éppoly téves, mint kaukázusi származtatása is.

Úgy gondolom azonban, hogy mégsem lehetetlen e szavunk eredetének kibogozása sem. Gondoljunk arra, hogy a hasonló jelentésű szavak számos nyelvben gyakran az életműködésre is utalnak, illetőleg a pszichikai tevékenységnek az életmegnyilvánulással való szoros és elválaszthatatlan kapcsolatát juttatják kifejezésre. Legismertebb példa erre a latin *anima* és *animus*, amelyek mindegyike tudvalevőleg nemcsak 'lélek', hanem 'életerő, élet' jelentésben is közkeletű. A lat. *dum anima est* kifejezés értelme 'amíg él'. Az *animo* ige jelentése is 'éltet; megelevenít'; *animal* (mely az *anima* származéka) is a. m. 'élőlény; teremtmény'; *animalis* pedig a. m. 'éltető, eleven, élő'.

Az életet, az eleveniséget ezek szerint a lelki, elméleti tevékenység biztosítja. Eleven az, akiben még működik a lélek, az elme; ha a lélek elszáll, az élet is megszűnik. *Eleven* szavunk, melynek eredeti jelentése 'életerős, egészséges; lebenskräftig, gesund', köztudomás szerint megszilárdult ragos alakulat-

ként az *élő* melléknévi igenév **ëleŕe- ~ *eleŕe-*, illetőleg **ëleye-, *eleye-* előzményeinek *-n* határozóragos alakja (TESz.). A szóban forgó előzmények töve, mely az *él* igében tárul elénk, egy joggal föltehető uráli **elä-* alapalakból vezethető le (MSzFgrE.; TESz.). A régiségben gyakori *élemik ~ megélemik; élemedik ~ megélemedik* igéknek nemcsak az élet előre haladott korára utaló 'consenesco; alt werden' jelentései ismeretesek, hanem ezek mellett az utóbbiak 'revivisco', vagyis 'életre kap; föléled' értelemben is kimutathatók; vö.: BécsiK. 160: „Monda: ne akarih felned, batoróggal meg; es *megelemedem* (convalui) es mondec: zol en vram, mert megbatoreital engemet”; Fal: SzE. 521: „Fáradjon testünk, *élemedjen* lelkünk” (NySz.). A nyelvjárásokban járatos az *élemedett*-nek 'élénk, vidám' jelentése, a MTsz. Szolnok-Doboka megyéből idézi erre az alábbi adatot: „A gyermek ajan beteg vót, de most mán *élemedettyebb*”. Ugyanez a szótárunk Háromszék megyéből az *elemes* melléknevet közli 'élénk, életrevaló', továbbá az Ipoly vidékéről az *elementesség* származékot, mely a. m. 'elevenség, élénkség'. Az utóbbira példa: „Möte olyan beteg vót az én Mârikâm, azüte nincs bennë sëmmi *elementesség*” (MTsz.). Az utóbbi adat azért tanulságos a mi számunkra, mivel sejtetni engedi az elevenségre, életre kapásra utaló *elem-* igetőnek joggal föltehető régebbi **elem-* alakját is, ami az *él* < R. *ele-* igetőnek éppolyan származéka, mint a *tér* < R. *tere-* igetőnek a *terem*. S amiként az utóbbinak *-ő* képzős melléknévi igeneve *termő*, ugyanígy lehetett az **elem-* igetőnek is **elmő* származéka, ami azt jelenthette, hogy 'az, ami éltet, életet, életerőt ad'. Ne feledjük azonban, hogy számos ilyen melléknévi igenévi származék végződése *-e* < *-é*; ilyenek *ferde, fürge, kerge, penge, pille* stb. (vö. TESz. I, 1002). Így hát elképzelhető, hogy az *elme* sem más, mint az *elem(ik)* < R. *elem-* igetőnek az *-ő* melléknévi igenévképző *-e* változatával alakult származéka.

Nem gondolom, hogy e származtatásnak akár komolyabb alaktani, akár pedig bármiféle jelentéstani akadályai volnának.

H e l y. — Mindmáig homály fedi *hely* szavunk eredetét is. Komolyan számba vehető megfigyelési kísérletről nem tudunk. BUDENZTÓL és DONNERTÓL javasolt finnugor egybevetései éppúgy nem fogadhatók el, mint török származtatása (vö.: BÁRCZI, TihAl. 21; TESz. I, 88). Pedig létrejöttét véleményem szerint mégis földeiríthetjük, valahogy úgy, ahogyan ezt *idő* szavunk esetében megkísértem (MNY. LXI, 404 kk.). Ezt az utóbbi szófejtésemet kitűnő új etimológiai szótárunk hangtanilag problémamentesnek ítéli, ám a szó történetében föltett grammatikai-funkcionális változásokat nem találja eléggé világosnak. A megfontolt, egészséges kételkedés a tudományban — tudjuk — alapvető követelmény. Ám most előadandó magyarázatom talán arra is alkalmas lesz, hogy ezt a kételyt is némileg eloszlassa, s egyben *hely* szavunk eredetére is fényt derítsen.

Tér (hely) és idő rokon kategóriák. S ha szerintem őseinknek nem okvetlenül kellett idegenből kölcsön venniük szót az utóbbi megjelölésére, föltehető, hogy ősi finnugor eredetű szókincsünk elemeiből az előbbinek a kifejezésére is tellett. Hogy hogyan és miképpen, arra mindjárt rá is térek.

Szótáraink már régóta számba vették csupán a régi nyelvben és a székely nyelvjárásokban járatos *ahajt* és *chejt* szavainkat. Mindenikre GYARMATHI SÁMUELnek 1816-ban megjelent szótárából kerül elő az eddig ismert legrégebbi adat (vö. TESz. I, 709, 729). Önként kínálkozik az a magyarázat, hogy e szavak összetételek; az előbbi az *a-* mutató névmás(i tő) és a *hely* főnév helyhatározó ragos alakjának összetapadásából keletkezett, az utóbbi lényegé-

ben ugyanígy, de első eleme természetesen az *e*-mutató névmás(i tő) (EtSz.; TESz.). Eszerint az *ehejt* az eredetibb, hiszen *hely* szavunkat ez őrzi hívebben, míg az *ahajt* (nyilván a ki is mutatható eredetibb *ahejt*-féle alakból) az utótag magánhangzójának hasonulásával keletkezett, s vált elhomályosult összetétellé (vö. TESz. I, 109). De vajon bizonyos-e ez? Nem képzelhető-e el ennek az ellenkezője is, nevezetesen az, hogy az *ahajt* előzményei az eredetibbek? Ha ezt a lehetőséget is számba vesszük, ne feledjük, hogy az *ehejt* maga is régebbi *e helyt*, *e helt*-félékből eredeztethető, s így az *ahajt* előzményeit kutatva (ha ezt tartjuk eredetibbnek), régebbi **a halyt* < **a halt* < **a holt*-féle alakokra gondolhatunk. Ezekkel hajszálnyira egyező alakulatokat, igaz, nem tudunk előkeríteni, vö. azonban egyfelől JókK. 88: *aholot* (TESz. I, 87), másfelől pedig Görcs. Máty. 18: *néholt*, KLócs. 1674. 24: *neholt*, Pázm: Fel. 28: *nehult*, valamint LevT. II, 200: *sehult*, GyöngyK. 69: *soholt*, Helt: Krón. 56: *sohult* stb. (NySz.). Ha voltak régen *neholt*, *néholt*, *néhult*, továbbá *sehult*, *sohult*, *soholt*-félék, miért ne lehettek volna a R. *aholot* mellett *aholt*, *ahult*-féle képződmények is, mint az *a*-távra mutató névmási tőnek és a *hol* ~ *hul* kérdő és vonatkozó névmási határozószó -*t* helyhatározóragos alakjának összetételai? S amiképpen a R. *aholot* a. m. 'azon a helyen, amelyen', vö. JókK. . . .: „meg czokoluan vallat *aholot* az kenereet vyfeljűuala” (vö. TESz. I, 87), a R. *néhult*, *neholt* a. m. 'némely helyen; an manchen stellen', vö. Sám. 3 Fel. 121: „*Néhult* ugy hozza elő, a mint vannak” (NySz.), a R. *sehult*, *soholt* pedig a. m. 'semmi-féle helyen sem', vö. Pázm: Préd. 36: „*Sohult* nyugodalmat nem találá” (NySz.), a joggal föltehető R. *aholt* ~ *ahult* értelme is ez lehetett: 'azon a helyen'. Vagyis efféle szókapcsolatokban a *hol* ~ *hul* névmási határozószónak éppúgy kialakulhatott 'Stelle', vagyis 'hely' jelentése, mint ahogyan a R. *othon* ~ *othun*, illetőleg R. *oth honn* ~ *othunn*-félékben is fölfedezhető a 'Heimat' jelentés előzménye, vagy ahogyan a *haza* határozószó főnevesülésével a *haza* névszó keletkezett. Lényegében ugyanígy jött létre a *közel*, *messze*, *rokon* is, korábbi határozószói előzményekből (vö. TESz. II, 76). Mint korábban előadtam, *idő* szavunk is efféleképpen képződhetett meg, a R. *ez idétt* a. m. 'ebben az időben'-féle kapcsolatokban (MNy. LXI, 410 kk.).

Mindebből az is következik, hogy a székely nyelvjárási *ahajt* ~ *ahhalyt* (vö.: KASSAI I, 131; TESz. 109) eredetibb *ahalt* ~ *aholt*-félékből bízást származtatható. Mármost számos példát találunk arra, hogy az ilyen jellegű névmási határozószók, éppen a gyakori használat folytán, alaki változásokat szenvednek. Így lett a R. *sehult*, *sehun*, *sehunt*-ból a második elem asszimiláló hatására *sohult*, *sohun*, *sohunt*, s az sem kétséges, hogy a R. *soholt* előzménye csak *seholt* lehetett (vö. NySz. I, 1473). De arra is akad példa, hogy az első tag hasonítja magához a másodikat. Így keletkezett a R. *ihon* 'en, ecce' jelentésű alakulattól a R. *ihen*; vö.: Land: ÚjSegíts. I, 522: „*Ihen* jő: ecce venit”; Bátai: LPrób. 108: „*Ihen*, mely háladatlan lőn az ő urához”; TörtT. XV, 76: „*Ihen* máris eluntam csak gondolkodni is ezekről” (NySz.).

Ne feledjük azt sem, hogy nyelvünkben a közelre mutató névmások töveiben magas, a távol(abb)ra mutatókéban viszont köztudomás szerint mély magánhangzó szokott állni; vö.: *ez* ~ *az*; *itt* ~ *ott*; *így* ~ *úgy*; *ily(en)* ~ *oly(an)*; *emitt* ~ *amott*; stb. Mivel az efféle alakpárok jelentésanilag korrelatív viszonyban állnak egymással, vagyis egymást kölcsönösen föltételezik, alakilag is szükségképpen hatnak egymásra. Ezért gyakoriak bennük az alak-tani keveredések is; vö. *együtt* ~ *egyebütt* ~ *másutt* ~ *másütt*; *együvé* ~ *egyebüvé* ~ *másüvé* (vö. TESz. II, 857). Nyelvjárásainkban is az *ihon* ~ *ëhon* ~ *ëhun*

mellett sokféle változatban táruznak élénk a magas (vagy ha úgy tetszik: vegyes) hangrendű első tag asszimiláló hatását tükröző *ēhēn* ~ *ehēn* ~ *ehen* ~ *ehēn* ~ *ihēn* ~ *ihin*-féle képződmények (MTsz. I, 933–4). Nyilvánvaló, hogy az effélék második tagjában a *ho*- névmási tőnek elhasonult *he*- alakjával van dolgunk. Véleményem szerint ugyanígy keletkezhetek az eredetibb székely nyelvjárási *ahajt* (<*ahalt) ~ *aholt* ~ *ehajt* (<*ehalt ~ *eholt)-féle alakpároknak is *ahajt* ~ *ehejt*-féle fejleményeik. Mert ne feledjük, hogy a MTsz. közöl egy Udvarhely megyében följegyzett *ehajt* alakot is. Ez pedig szerintem úgy tekintendő, mint az *ehejt*-nek még nem hasonult eredetibb alakja: *ehajt* < *ehalt ~ *ehult ~ *eholt!

Mindezeket fontolóra véve okkal hihetjük, hogy a székely nyelvjárási *ahajt*~*ehejt* alakpárnak éppúgy nem az utóbbi az ősbibb, eredetibb tagja, mint ahogyan a N. *ahon* ~ *ēhēn* korrelatív helyhatározószói párnak sem az *ēhēn*, hanem az *ēhon* ~ *ēhun* a föltétlenül eredetibb második eleme. Ez már csak azért is kétségtelen, mivel nyelvünkben van *ho*- ~ *hu*- kérdő névmási tő, mely az uráli kori *ko- ~ *ku--névmási tő szabályos folytatása, de nincs és nem is lehetett soha *he- ~ *hi- névmási tő, mivel az imént említett mély hangú uráli névmástőnek *ke- ~ *ki- magas hangú alakpárja az ősmagyar kortól kezdve mindmáig változatlan maradt, s legfeljebb a N. *ēhēn* ~ *ihin*-félékben jött létre elhasonulással egy fiktív *hē- ~ *he- ~ *hi- névmási tő.

Ilyenformán tehát *hely* szavunk a székely nyelvjárási *ahajt*-félék ősi *aholt*, illetőleg a R. *nēholt*, *sehult* ~ *sohult*-félékkel párhuzamosan használt, közelre mutató *eholt*-félék elhasonult képződményeiben, mint a székely nyelvjárási *ehejt* joggal föltehető ősi előzményeiben alakulhatott ki. Ezt a föltevést igazolhatja a *hely* névszónak régi *helyt* helyhatározóragos alakja is, mely egyfelől ősi helynevekben él (vö. *Vásárhelyt*, *Szombathelyt* stb.), másfelől pedig a 'helyben' jelentésű *helyt* a *helyt* ül-féle, székely nyelvjárási és egyéb kapcsolatokban (MTsz.).

A fenti magyarázatot támogathatják ezeken felül a *mihelyt* mély hangú régi alakváltozatai is. Míg a *mihelyt*-re a legrégebb eddig ismert adat 1518 k.: *myhelth* (PeerK. 60), 1552-ből előkerül *myholth* (LevT. I, 98), 1553-ból pedig *myhalth* (LevT. I, 118) is (vö.: NySz.; TESz. II, 919). Vajon bizonyos-e, hogy az utóbbiak keletkeztek a magas hangú R. *mihelt*-félékből? Aligha hiszem. Véleményem szerint ezek közül is föltétlenül a mély hangúak az eredetibbek. Mert vajon miért kellett a magas hangú *mi*- névmástő társaságában mély hangúvá, vagyis *miholt* ~ *mihalt* alakúvá elhasonulnia az állítólag eredetibb R. *mihelt*-nek? Sokkal hihetőbb, hogy éppen fordítva történt itt is: a R. *mihelt* keletkezett az eredetibb R. *miholt* ~ *mihalt*-félékből, a magas hangú *mi* asszimiláló hatására, ugyanúgy, mint a valószínűleg igen ősi előzményekre visszanyúló, s a *mihelyt* ~ R. *miholt*-félékkel egyébként is korrelatív viszonyban levő székely nyelvjárási *ehejt* is a korábbi s fentebb már említett *ehajt* (~ *ehalt* ~ *eholt*)-alakulattól jött létre.

Ezek szerint alkalmasint még a honfoglalás előtti időkben, mindenestre már nyelvünk külön életében *hely* < *hel* szavunk oly névmási kapcsolatokban alakulhatott ki, amelyeknek egyik eleme korábban a *hol* ~ *hul* ~ *hal* névmási határozószó lehetett. 1055 táján ugyanis, mint a TihAl.-ból is kitűnik, *hely* szavunk *hel* alakban már közzóként és összetételek elemeként is közeletű volt (vö. TihAl.: *kert hel*). Ha fenti magyarázatom elfogadhatónak bizonyul, talán némileg, közvetett formában az *idő* eredetéről vallott felfogásom helyességét is támogatja.

Igen. — Ezt a szavunkat szintén ismeretlen eredetűnek mondja a TESz. Helyesen állapítja meg e szótárunk, hogy az *igen*-t sem hangtani, sem pedig jelentéstani szempontból nem magyarázhatjuk úgy, hogy az *így* határozószó -n módhatározóragos *ígyen* alakjából jött létre, ennek elkülönült változataként. Arra ugyanis nem nagyon van példa, hogy a szóbelseji *g* ilyen módon váltakozik a *gy*-vel. Így hát a TESz. csak annyit tart valószínűnek, hogy e szavunk szóvégi -n-je modalisrag, de a tő etimológiai hovatartozása szerinte meghatározhatatlan.

Úgy látom azonban, hogy az *igen* eredetét is föl lehet derítenünk. Ha abból indulunk ki, hogy az említett szóvégi -n valóban módhatározórag, ami szerintem is eléggé valószínű, akkor a megmaradó részt az *i*- közelre mutató névmási tő és a *míg* ~ *eddig* ~ *addig*-félék végén levő -*g* toldalék kapcsolataként foghatjuk fel. E névmási tő — tudjuk — *e*-vel szokott váltakozni. Nos, ilyen kezdetű alakjai az *igen*-nek is vannak egyes nyelvjárásokban, vö. *ëgen*, *ëgën*, *ëgên* stb. (MTsz.; ÜMTsz.; TESz.), valamint a régiségben is, vö.: 1767: *Egën-is* (Kereskényi: Cyrus 74: NySz.). Annak tehát, hogy szavunk tövét *e* mutató névmási tővel egyeztessük, semmi akadályja nincs. A -*g* toldalék is gyakran járult különféle névmási tövekhez. Ne feledjük, hogy a *míg* is lényegében így jött létre, a *mi*- kérdő-határozatlan névmási tő és a határvető -*ëg* ~ -*ig* rag összetapadásával (TESz.). Igen ám, de nemcsak *míg* volt régen, hanem *migen* is, mégpedig egyrészt 'quousque?; wie lange?' jelentésű határozószói szerepű kérdő névmási származékként, úgy, mint a *ameddig*, másrészt pedig 'dum, donec; bis' jelentésű, vagyis 'amíg' értelmű időhatározói kötőszóként, vö. egyfelől: KulcsK. 20: „*Mygen* fordeytod el the orcadath een twlem? = usquequo avertis faciem tuam a me?”; másfelől uo. 176. RMNy. II, 168: „*Mygen* bel megyek = donec intrem” (NySz.). A 'meddig?; mennyi ideig?; mennyire?; mily mértékben' jelentésű R. *migen*-re pedig alkalmas feleletként kínálkozhatott a vele korrelatív viszonyban levő *igen*, amelynek értelme eredetileg ez lehetett: 'ennyire' → 'ily (nagy) mértékben'. Nyomatékos használatban azután könnyen kifejlődhetett e névmási származéknak mai 'valde, nimis; sehr' jelentése. S hogy kezdetben az *igen*-nek az *ilyen*-hez hasonló értelme lehetett, arra bizonyíték is akad; vö. Mel: SzJán. 411: „*Illen igen* a pad alá esic” (NySz.); vö. még Czegl: Japh. 133: „Azért szomorkodnak *ily igen*” (NySz.). Az eredetibb nyomatékos 'ennyire' jelentés elég világosan előtűnik az effélékből is: Pázm: Préd. 964: „Azért kívánom *igen*, hogy minnyájan két dolgot tanuljunk” (NySz.).

A szóban forgó -*g* toldalék azonban más névmási tövekhez is járult. A közelre mutató *tē*- névmási tő és *e* -*g* összekapcsolódásával jött létre a *tégnap* első részében elénk táruló *tég*, melynek régen *tëgë* 'gestern' jelentésű változata is élt, sőt oly raghalmozással keletkezett alakokról is tudunk, mint *tëgëtën* (NySz.). Az utóbbi, ha a benne levő időhatározói szerepű, de eredetileg lokativusi értelmű -*t* elemet nem tekintjük, ezek szerint ugyanazon toldalékokat s ugyanolyan sorrendben tartalmazza, mint az *igen* és a R. *migen*!

Az utóbbiak (vagyis: *igen*, *migen*, *tëgë*) véleményem szerint ugyanazt a -*g* toldalékot rejtik magukban, mint a szintén nyomatékosító szerepű *leg*- is, melynek eredetéről már korábban írtam (Pais-Eml. 127; vö. TESz. II, 739).

Mádar. — Ez a szavunk is teljesen ismeretlen eredetű. Finnugor egyeztetését, valamint török és árja származtatását a TESz. méltán tartja elfogadhatatlannak. Szerintem ez is belső keletkezésű képződmény, éppúgy, mint a *bogár*. Az -*ár* ugyanaz a deverbális nomen képző, mint *bogár* szavunkon. Ne feledjük azonban, hogy az ilyen jellegű származékok között akad néhány

velaris hangrendű is, amelyben középzártságú rövid magánhangzót találunk. Ilyenek a *fondor* (*fon* ige + *-d* gyakorító + *-r* névszóképző), a *hunyor* (a *húny* igéből), vagy a *kajtor* a *kajt(at)*-ból (vö. D. BARTHA, Szóképz. 82). Úgy gondolom, hasonló alakulat lehet *madár* szavunknak régi *modor* alakváltozata is; vö.: 1211, 1236/1239: *Modoros*, személynévként (Oklsz.); 1240: *Modor*, személynévként (Oklsz. 2. jó a., vö. TESz. II, 809). A nyilván eredetibb o-s alakok nyomai még nyelvjárásainkban is fellelhetők; vö.: *modár* (ÚMTsz.; idézi TESz. i. h.).

Köztudomású, hogy a szóban forgó képzővel alakult származékok nagy része a cselekvőt jelenti, mint *búvár*, *csaplár*, *vezér* stb. (vö. D. BARTHA, i.h.). Az ilyenek közül a mi szempontunkból különösen a *csapodár* tanulságos. E szavunk — mint már régóta tudjuk — a *csap* ige *-d* gyakorító képzős, 'csapong, ide-oda csap' jelentésű *csapod* származékából jött létre a szóban forgó *-ár* névszóképzővel (ÉtSz.; SzófSz.; TESz.). Hogy a madár szárnyával csapkodva száll a levegőben, azt jól tudjuk. Ismeretes azonban a *csap* ige *csapong* származékának régi 'discurso; hin und her laufen' jelentése is, vö.: Misk: VKert. 173: „A nyul a kergetés közben *tsapongva* szokott futni, hogy az ebeket megtsalhassa” (NySz.). Erről mindjárt eszünkbe jut Arany híres sora is: „*Csapong* a denevér az ereszt sodorván” (Családi kör). Ezért teszi első helyre az ÉrtSz. ennek az igéneknek 'ide-oda, össze-vissza röpköd' jelentését, s hogy ez azért mégsem olyan ritka, mint az itt található minősítés alapján gondolhatnánk, arra bizonyosság ugyanitt az alábbi, Gárdonyitól vett idézet is: „A fecskék vidáman *csapongtak* fölöttük a levegőben”.

A *csap* ige *csapodár* származéka gyakran s nem ok nélkül kerül kapcsolatba a szárnyait csapkodva ide-oda szálló madár repkedésével, majd pedig az állhatatlansággal; vö. GyöngyD : Cup. 653: „A galamb nem *csapodár*, hanem igaz állhatatos” (NySz.); Vör.: „A leányka, mint *madár*, Repkedő és *csapodár*” (ÉrtSz.). Vörösmartynk e két sorában *madár* szavunk még rimel is a *csapodár*-ral! Vajon véletlen-e ez? Szerintem aligha. Először is gondoljunk arra, hogy a csapkodva ide-oda röpködés, a csapodárság valóban a legjellemzőbb megnyilvánulása a madárnak, mely népdalaink és Arany szerint is „ágrúl-ágra száll”. A szüntelen helyváltoztatás, az állandó *mozgás*, vagy ha úgy tetszik, *mocorgás* tehát a legfeltűnőbb sajátága a madárnak. Ezzel kapcsolatban pedig célszerű eszünkbe idéznünk a belső keletkezésű szavaink eredetét is oly kitűnően magyarázó új etimológiai szótárunknak *moccan* és *mocorog* igéink eredetével kapcsolatos megjegyzését, mely szerint itt alkalmasint „egy a *morog*, *murrog* stb. távolabbi rokonságába tartozó hangutánzó eredetű és egy a *mozog*-gal rokon, játszi-hangfestő típusú szócsoporthoz egybeeséséről van szó” (TESz. II, 938). Mármost ha az itt említett igék rokon eredetűek, akkor tövük végső soron *mo-* lehetett. Ebből pedig éppúgy keletkezhetett a *-d* gyakorító igeképző, valamint az *-ár* névszóképző hozzátoldásával *modár* > *madár*, mint a *suhog*-nak *su-* tövéből *sudár*, a *csap* igtövből pedig *csapodár*. A régi *modor* pedig ugyanennek a *mo-* tönek szakasztott olyan származéka lehet, mint a *fon*-nak a *fondor*, amelyről már fentebb is szoltunk.

A *mo-* tö hangutánzó jellegű származéka a N. *mocog* 'elfojtva nevet, kuncog' (vö. TESz. II, 938). Annyi kétségtelen, hogy e tö alapjelentésében a hangjelenségre és a mozgásra utaló elemek szinte elválaszthatatlanul szövédek egybe. Mivel pedig a madárra a szüntelen csapongás és hangot adás egyaránt jellemző, érthetőnek látszik, hogy őseink e szárnyas állatokat éppen egy ilyen belső keletkezésű származékkal jelölték.

Ne feledjük, hogy a *lepke*, *pillangó* és *pille* is köztudomás szerint hangfestő tövekből származnak. S hogy a *lepke*, a *pillangó* lebegő röpte a kis madárét juttatja eszünkbe, arra már Vörösmarty is utalt gyönyörű soraiiban: „Tarka lepke, szép arany pillangó! | Lepj meg engem, szállj rám kis madár...”.

Nagy. — Új etimológiai szótárunk ezt is bizonytalan eredetűnek mondja. Javasolt finnugor egyeztetése eléggé vitatható. Úgy látom, e szavunk létrejöttére is találhatunk megfelelő magyarázatot. Eddig nem sok figyelemre szokták méltatni azt az érdekes körülményt, hogy e melléknév régente közkeletű volt határozószóként is. S ami különösen fontos: nemcsak mellékneveket nyomatékosíthatott, mint az *elég*, hanem igékkel is társulhatott; vö.: Decsi: Adag. 65: „Az ki *nagy* fel hág, nagyot esik”; Born: Préd. 26: „Janos az Christust is czuda *nagy* fel magasztallya”; uo. 34: „Ötet *nagy* felmagasztaltac” (NySz.). Arra pedig, hogy a *nagy* melléknévek előtt szokott állni ’valde; sehr’ jelentésben, csöstül idézhetnénk példákat a régiségből, vö. VirgK. 71: „Az varosnak nepet meg vygasztaltak volna *nagi* dicheretes szoual” stb. (NySz.). Se szeri, se száma a nyelvelmékekben található *nagy erős*, *nagy felséges*, *nagy fényes*, *nagy igaz*-féle szókapcsolatoknak.

Ismét máskor a *nagy* különféle határozószókat nyomatékosított, mint ezt a régen szintén közkeletű *nagy sokszor*, *nagy távol*, *nagy szépen*, *nagy szívesen* stb.-félék tanúsíthatják. Gyakoriak voltak hajdanán a *nagy sírva*, *nagy örömmest*, *nagy sokáig*, *nagy sokszor*-féle kapcsolatok is.

Kérdés mármost, hogy vajon jelöletlen határozószóként látta-e el efféle funkcióit e rejtélyes szavunk, vagy pedig — amire eddig tudtommal alig-alig gondolt valaki komolyan — valamiféle toldalékelem utalt a *nagy*-nak efféle szerepére. Szerintem az utóbbi lehetőséggel kell számolnunk, mégpedig komolyan. Ha ugyanis van nyelvünkben *hogy*, *így* és *úgy*, amelyek a *ho-*, illetőleg az *i-* és az *u-* névmási töveknek és a *-gy* toldaléknak az összekapcsolódásával keletkeztek, hasonló származéka jöhetett létre más névmási elemnek, így a *no-* ~ *na-* mutató névmási tőnek is, amelyet véleményem szerint is teljes joggal kereshetünk a *nála* tövében, s számos uráli mutató névmási származékban; vö.: finn *naa* ’ez, emez’; lp. N. *nā* ~ *nāvt* ’mint ez; úgy, mint ez’; szelk. *na* ’ez, az’ (TESz. II, 996).

Ne feledjük, hogy az *úgy*-nak is van erős hangsúllyal, erős érzelmi nyomatékkal, a mutató értéknek szinte teljes háttérbe szorításával kifejezésre juttatott ’rendkívül nagy mértékben, fokban; annyira’ jelentése, amelyet értelmező szótárunk is gondosan számba vett, s amelyre több példát is idéz, ilyenek: *úgy neveltünk rajta*; *úgy fáj a fejem*; *úgy futottam, hogy ide érjek* stb. (vö. ÉrtSz. VII, 20). De, mint ugyanez a szótárunk is említi, bosszús, szánakozó, csodálkozó, elismerő vagy rosszalló felkiáltásban a *hogy* is előkerül ’milyen nagyon ...!’; milyen rendkívüli fokban, mértékben ...!’; mennyire ...!’ jelentésben ilyesféle kapcsolatokban: *hogy nagyzol!*; *hogy ordít ez a gyerek!*; *hogy sajnálom szegényt!* stb. (vö. ÉrtSz. III, 299.). Hasonló esetekben az *így*-nek is lehet ’nagy mértékben, ennyire’ jelentése, melyet az idézett mű szintén föltüntet, s amelyre ilyesféle példákat közöl: „*Így* hazudni! Hogy tudtad *így* rászedetni magad?” stb. (vö. ÉrtSz. III, 457.). Ha tehát a *hogy*, *így*, *úgy* mint névmási származékok mindmáig közkeletűek efféle fokhatározói szerepben, úgy gondolom, semmi akadály nincs annak, hogy a *nagy*-ot is ezekhez hasonló képződménynek tekintsük, tövében az említett ősuráli eredetű *no-* ~ *na-* mutató névmási elemet gyanítva, *-gy* toldalékának pontos megfelelőjét pedig

az említett névmási határozószók végződésében keresve. A *nagy* tehát eredetileg névmási határozószó volt, úgy, mint a *hogy*, *így* és az *úgy*, s csak később lett melléknévvé, mint a *messze* vagy a *távol* s még annyi társa.

T a l á l. — Tudtommal ennek eredete is teljesen ismeretlen. Ám, véleményem szerint ez a szavunk is belső keletkezésű fejlemény, akárcsak az előbbieik is mind. Létrejöttének körülményeire — úgy gondolom — legjobban az efféle mondatok vetnek némi fényt: Otr: Tökéll. 195: „Ha valaki a föld alatt valami kincset sajdít és az keresvén *találkozik* valamire”; Zrínyi II, 14: „Ágyuból ki lüt fényes, tüzes labdák, melyek levegőben *öszve-találkoznak*”; PSzer-Tört. 201: „Az adósleveleket tartozzék ki keresni Kőrösön és Kecskeméten bíró uram, és ha *ki találja*, kezemhez küldeni” (NySz.). Hogyan *t a l á l k o z i k* valamire, aki a földbe ás? Nyilván úgy, hogy hozzáütődik, hozzá taszítódik. A Zrínyitől említett ágyúgolyók is úgy *t a l á l k o z h a t t a k* össze, ha egymáshoz taszítottak, csapódtak, ütődtek. A *taszít* ~ *toszít* pedig — tudjuk — egy töről sarjadt a *tol*-lal (SzófSz.). Az utóbbinak pedig a *talál* < *tolál olyan származéka lehet, mint a *dob*-nak a *dobál*, vagy az *ugrik*-nak az *ugrál*. Ennek megfelelőleg *eltalál* eredetibb jelentése ez lehetett: 'valamit hozzávágva s így megtaszítva hozzáér'. Az *elő-talál*, *elől-talál vkit* értelme is kezdetben alkalmasint ez volt: 'váratlanul összeakad vkivel, mintegy hozzáütődve, hozzátaszítódva'; vö.: TihK. 117: „Ötet az aran kapun *elől talála*”; Helt: Bibl. IV 129: „Mikoron bemegy a városba, *elől talál* tégedet a prophétáknak egy falakaia”; Helt: Krón. 25b: „Mindent le vagánac, a kit *elő talál*nac vala” (NySz.).

Hivatkozhatunk más hasonló kifejezőmódokra is, amelyek a véletlen találkozást, egybeseregést jelölik. Ilyenek az *egybeverődik*, *összeverődik*, amelyeknek kezdetben csak eredetibb, konkrétabb 'collidor', illetőleg 'comprimor' jelentése volt (vö. NySz. III, 1069—70), ma azonban e két igénk a váratlan, véletlen, előre nem sejtett találkozást is kifejezheti. Az utóbbinak e jelentését az ÉrtSz. így definiálja: '〈Több ember〉 innen-onnan, nehézkesen, lassan egy csoportba, egy helyre gyűl, amely egységgé alakul'. Konkrétabb, eredetibb jelentését viszont így fogalmazza meg: '〈Két, néha több dolog, tárgy〉 ismételten egymáshoz ütődik'. Nos, akik a szűk utcán *összetalálkoznak*, gyakran szintén ilyenféleképpen ütődnek, taszítódnak egymáshoz. Az *összeakad vki vkivel* jelentése is az ÉrtSz. szerint a. m. 'véletlenül találkozik, illetőleg így ismeretségbe, kapcsolatba kerül vkivel'. Ne feledjük, hogy az *összetorlódik*, amely a népnyelvből került az irodalmi nyelvbe, s amely szintén a *tol* ige származéka, a 'torlódik' jelentésű R. *torlik*-on át (SzófSz.) szintén azt fejezi ki, hogy '〈sok személy, egyed, közlekedési eszköz, nagy mennyiségű anyag mozgás, ill. szállítás közben〉 akadályba ütközve, torlódva egy tömegbe v. halomba gyűlik össze" (ÉrtSz.). Az összetorlódás pedig végső soron nem más, mint a találkozásnak, összeverődésnek, összeakadásnak sajátos módja, formája.

De más nyelvekben is akadnak erre a szemléletre utaló megjelölések. A német *treffen* a dobással megtaszítva, hozzáütődve való eltalálást éppúgy jelenti, mint a véletlen találkozást. Ugyanígy az angol *meet*-nek is van 'az ellenséggel, ellenféllel összecsap' jelentése is a szokásos 'találkozik' mellett. Legtökéletesebb párhuzamként azonban az orosz *столкнуться* jelentéseinek alakulása kínálkozik. Ennek eredetibb jelentése 'egymáshoz ütődik, taszítódik'. Átvitt értelemben azonban azt is jelentheti, hogy 'váratlanul találkozik, összeakad vkivel' (vö. D. N. USAKOV, TolkSzlov. *столкнуться* a.).

Mindezt figyelembe véve — úgy hiszem — okkal hihetjük, hogy a *talál* a *taszít* ~ *toszít*-tal azonos töről sarjadt *tol*-nak a származéka.

T e k i n t. — Úgy látom, ennek a szavunknak az eredetéről sem tudunk eddig semmi bizonyosat. Egy esetleges R. *tetint*-ből eredeztetni aligha lehet, mivel ilyen nincs kimutatva (SzófSz.). De talán ennek az igénknek az etimológiáját is kideríthetjük, ha figyelembe vesszük a vele rokon *kacsint* és *pillant* létrejöttének körülményeit. Az előbbit minden bizonnyal helyesen származtatták a régi, igenévszói természetű *kacs-* többől, arra hivatkozva, hogy a *kacsint* származék, s a vele rokon szócsalád (*kacsing*, *kuncsorog* stb.) eredeti jelentése 'ferdén, félre néz' lehetett (SzófSz.; TESz.; vö. még BENKŐ: MNy. LVII, 301). A *pillant* a *pill-* hangfestő többől valahogy úgy keletkezhetett, mint a *kacsint* a *kacs-* többől. Nem alaptalan ezek után az a sejtésünk, hogy a *tekint* is ugyanezt a *-nt* ~ *-int* mozzanatos képzőbokrót rejti.

Kérdés azonban, hogy mi lehet az így kikövetkeztethető *tek-* tő. Talán elfogadható az a feltevés, hogy ez az ige-tő nem más, mint a *teker*-nek oly, talán csak analogikusan elvont gyöke, mint a *töpörödik* mellett a *tőpik*, a *dübörög* mellett a *dübög*, vagy a *cseperedik* ellenében a *csep(e)* (vö. TESz. I, 501). Az effélek analogikus hatása még akkor is érvényesülhetett, ha a *teker* török eredetű, mint joggal hisszük (vö. SzófSz.), hiszen az idegen eredet tudata a beszélőkben hamar elhalványodik. Erre számtalan példát idézhetnénk; elég itt *kapa* szavunkra hivatkoznom, mely tudvalevőleg a szláv eredetű *kapál* igéből keletkezett elvonással, a *borona* : > *boronál*, *borotva* : > *borotvál* stb.-féle szópárok hatására. Ezért éppen nem elképzelhetetlen, hogy teljes meghonosodása és az említett igék körébe való vonódása után a *teker*- is származékként kezdett élni a nyelvtudatban, s a beszélők elvontak belőle egy *tek*-féle, teljesen imaginárius szógyököt. Ne feledjük, hogy a szem becsukását jelölő *huny* mellett is van régtől fogva *hunyorít*. Föltehetőleg az effélek analógiája érvényesült akkor is, amikor a *kacsint* és a *pillant*-félekkel párhuzamosan, a *teker* ~ *tekerít* mellett létrejött a *tekint* is. Ismeretes, hogy a *-nt* ~ *-int* mozzanatos képzőbokról számos olyan származékban jelentkezik, amelyek a különféle érzékszervek és testrészek működésére utalnak, vö. *hörpönt* ~ *hörpönt*, *köhönt*, *vakarint*, N. *falint*, *fuvint* (vö. D. BARTHA, Szóképz. 39–40; ugyanitt fontos megállapításokat találhatunk a *tekint*-nek R. *tekünt* alakváltozatára vonatkozólag is).

Mármint, ha a *tekint* létrejöttének ezt a magyarázatát elvben lehetőnek gondoljuk, csupán arra kell megfelelnünk, hogy milyen szemléletmód alapján jelölhették a valamire való rápillantást őseink a *teker* elvont *tek-* gyökének ilyesféle mozzanatos jelentésű származékával. Ezzel kapcsolatban elég utalnunk magára a *kacsint*-ra, mely a fél szem hunyorításának, félre fordításának sajátos módját jelöli. Ha valakire, valamire vagy valahová tekintünk, akkor szemgolyónkat arra felé fordítjuk, irányítjuk, mondhatnók: *tekerjünk*, *tekerítjünk*, amerre az illető személy vagy dolog van. Az egyik német értelmező szótár is a *blicken* jelentését így fogalmazza meg: 'seine Augen bewußt auf ein Ziel richten' (Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Akademie Verlag, Berlin, 1964. *blicken* a.). A magyar *tekintet* legelső jelentését értelmező szótárunk is hasonlóképpen fogalmazta meg: „A *tekint* igével kifejezett megnyilatkozás, vkinek rendsz. vmely érzést kifejező nézése, szeme, arca [...], ill. vkire, vmire irányított pillantása” (ÉrtSz. VI, 571). Valóban, a valahová irányuló tekintés el sem képzelhető szemgolyónk elfordítása, *eltekerése* nélkül. Így hát jelentéstani szempontból sem lehet komolyabb akadálya a fenti magyarázatnak.

BALÁZS JÁNOS

A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete

1. A címben foglalt három fogalmat a következő módon kívánjuk kapcsolatba állítani. Az ÉrtSz. önálló szócikkkel rendelkező címszóanyaga alapján azt akarjuk megvizsgálni, hogy a különféle alaktani szerkezetű (erről bővebben l. MNy. LXVIII, 23 kk.) lexémák az egyes szófajokban hogyan oszlanak meg eredetük szerint (ez utóbbi tényezőt — tekintve a TESz. befejezetlenségét — a SzófSz. alapján vesszük figyelembe). Tehát, néhány példán megvilágítva jelen írásunk célját: 1. Ismeretes, hogy az ÉrtSz.-ban foglalt szigorú értelemben vett tőszókincsünknek mintegy 10%-a finnugor eredetű (vö. NytudÉrt. 58. sz. 521); — vajon ezen belül a tőigék között nagyobb vagy kisebb arányban szerepelnek-e ezek az ősi elemek? — 2. Alább látni fogjuk, hogy tőigéinknek közel 40%-a finnugor eredetű; — vajon ez a magas ősi elemarány vagy valamely ahhoz hasonló megmarad-e a lexikográfiai szempontból fontosnak mutatkozott igekötős összetételeken belül is? — 3. Alább látni fogjuk, hogy főneveinknek mintegy 7%-a finnugor eredetű; — vajon ehhez hasonlóan alacsony marad-e ez az ősi elemarány akkor is, ha a képzős egytöví főnevek tövének etimológiai megoszlását tekintjük (itt is a lexikográfiai szempontból fontosnak mutatkozott, vagyis az ÉrtSz.-ba önálló szócikkkel felvett lexémákat tartva szem előtt)? E kérdések némelyike részben már válaszolni kezdett egymásra (így a 2. az 1.-re).

Tárgyunkat úgy is megfogalmazhattuk volna, hogy szótári szókészletünk eredet szerinti megoszlását vizsgáljuk, az egyes szófajokat képviselő lexémák és azok szerkezete szerinti bontásokban. Hiszen világos, hogy egy szótár, így az ÉrtSz. is nem egyebet tartalmaz, mint igéket, főneveket, mellékneveket stb., még hozzá képzőtlen egytövíeket, két töből álló összetételeket, képzős egytövíeket és így tovább. Látnunk kell, hogy ez a kérdésfeltevés különbözik attól, ahogy eddig általában meg szokták közelíteni a „szókincsünk magyarsága” vagy ehhez hasonló kérdést. Ezen ugyanis általában a magyar szavak szövegbeli, használati gyakoriságát szokták érteni (vö. HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek 22; ugyanott hivatkozás korábbi vizsgálatokra). Egyszerűbben és terminologikusan szólva: míg eddig általában azt vizsgálták, hogy a szövegszók milyen arányban tartalmaznak finnugor, török, szláv stb. elemeket, addig mi ugyanezt a kérdést a lexémák szintjén szemléljük. Világos, milyen elméleti és gyakorlati szempontokból lényeges az első, a szövegszók felől történő megközelítés. A szövegek arculatát nem a szótári szókincs határozza meg, illetőleg a szótári szókincs a maga egészében nem triviálisan határozza azt meg: a gyakran, sok szövegszóban ismétlődő lexémák meghatározó jellegűek a szöveg arculatára; különféle magyar szövegek 86—90%-a is állhat ősi lexémákat képviselő szövegszókból (vö. HAJDÚ: i. h.). (Amikor hazánk határát átlépi még egy eléggé művelt külföldi is [természetesen nem éppen finnugrista vagy magyar szakos], akkor teljesen tanácstalanul és mintegy nem-Európában éppen azért fogja érezni magát, mert rendre ilyen feliratok fogadják: *kijárat, pénztár, ivóvíz, férfiak, nők, útlevél- és vámvizsgálat* stb. stb.) Ugyanakkor nem lehet kétséges, mennyire fontos számunkra a második, a lexémák oldaláról történő megközelítés: nem érdektelen számunkra, hogy maga a rendelkezésre álló szókincsünk, minden töelemével, mindenféle képzős-összetett származékaival milyen arányokat mutat fel e szempontból, még ha ezt a kérdést csupán egy olyan korlátozott korpusz alapján tudjuk is

vizsgálni, mint az ÉrtSz. (A szövegszó-megközelítés sem végtelen magyar nyelvi anyagokra épült persze, hanem egyes kisebb-nagyobb szövegekre mint mintákra.)

2. T ő s z a v a i n k eredet szerinti megoszlását egy ízben közöltük már, most mégis újból magunk elé idézzük ezeket az adatokat a további összehasonlítások céljából (1. NytudÉrt. 58. sz. 521; 1. táblázat). Eszerint, hogy csak a legszembeötlőbb vonásokat emeljük ki, mintegy 6000 lexémás tőszóállományunk több mint 40%-a nem is szerepel a SzófSz.-ban, és csupán alig több mint 18%-a finnugor eredetű, illetőleg belső magyar keletkezésű. Valamivel plasztikusabban ugyanez leolvasható az 1. ábra jobb oldali „1/0” oszlopáról is. Ez utóbbi helyen egyébként már kissé másképp, az egyes lexémák korát (megjelenési időpontját) nagyjából-egészéből tükröző sorrendben közöltük az egyes etimológiai rétegekre vonatkozó adatokat: ezért elől állnak a finnugor eredetűek (számkódjuk: „1”), majd a magyar belső keletkezésűek („2”), a bizonytalan ismeretlen eredetűek („9”: ezek tömegükben általában régebbiek, mint a „2”-esek, mégis így, valódi helyüknél kissé később soroltuk fel őket, hogy az „eredeti” vagyis a finnugor és magyar belső keletkezésű elemek közvetlenül egymás mellé kerülhessenek az ábrán s a táblázatokban) — és így tovább. Látható az ábráról (pontosabban kiszámítható az 1. táblázatról), hogy zömükben a honfoglalás koráig megjelent és/vagy magyar belső keletkezésű elemek az egész tőszókincsnek nem egészen a 40%-át teszik ki (ez a rész az ábrán vonalkázva; ezen belül az „1” és „2” eredetűek függőlegesen vonalkázva).

1. táblázat: A tőszókincs eredet szerinti megoszlása (NytudÉrt. 58. sz. 521)

Etimológiai minősítés	Mennyiség	Százalék (100 = 6078)
„0” (= nincs benne a SzófSz.-ban)	2619	43,09
finnugor	614	10,10
magyar belső keletkezésű	497	8,18
török	279	4,59
szláv	569	9,36
német	330	5,43
latin—görög	180	2,96
neolatin	76	1,25
„8” (= egyéb)	25	0,41
„9” (= bizonytalan, ismeretlen)	889	14,63
Összesen	6078	100,00

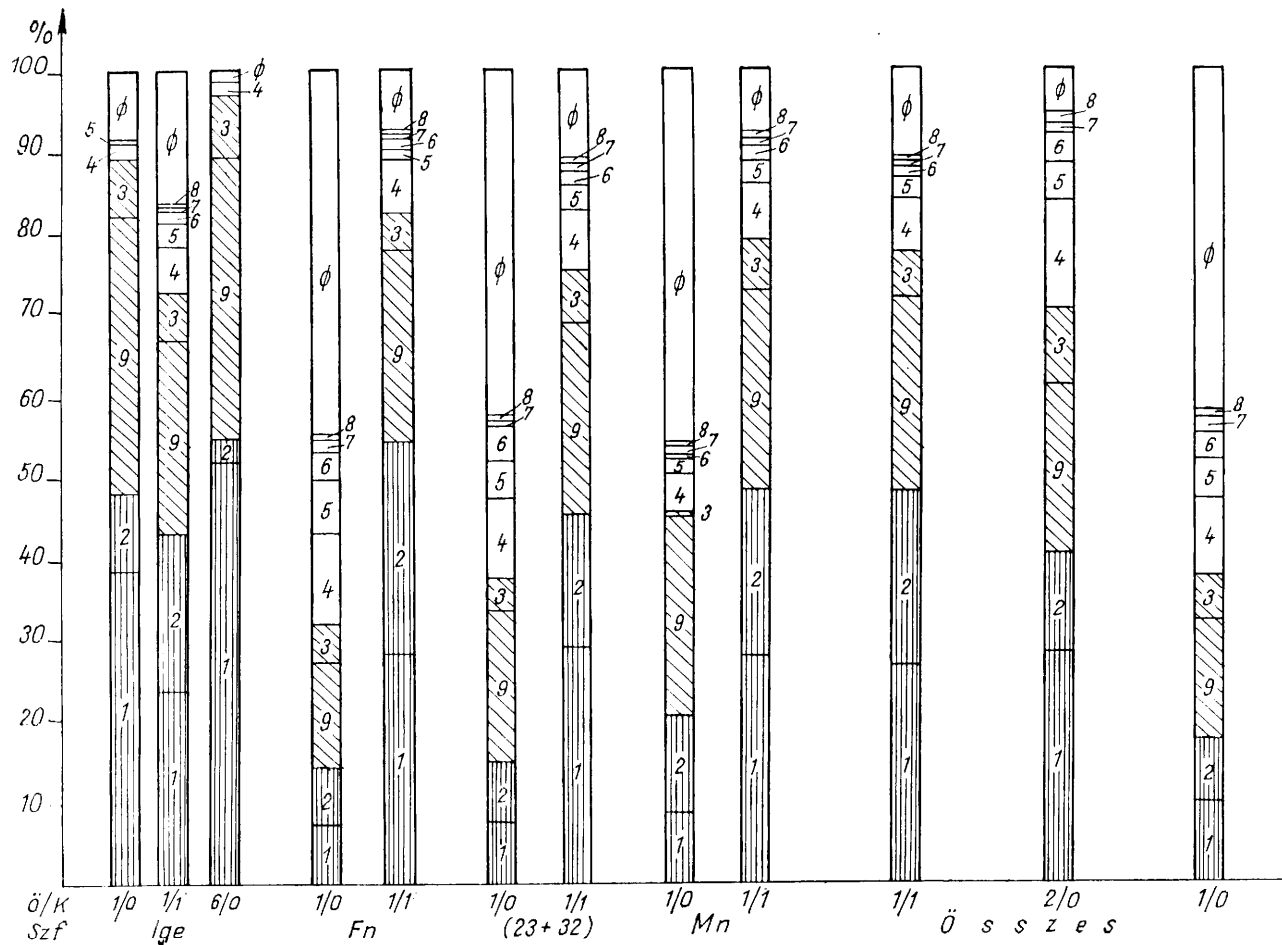
Megjegyzés: A további táblázatokon (így pl. 2. táblázat) a tőszavak 100%-át nem 6078, hanem annál kevesebb (5623) fogja jelenteni két okból: a) a nem tömeges szófajok képviselői (számnévek, névmások stb.) jelen vizsgálatunkban nem szerepelnek; b) a tömeges szófajok képviselői közül is elhagytuk azokat, amelyeknek etimológiai hovatartozása és/vagy képzettségének-összetettségének a megállapítása valamilyen oknál fogva nehézségbe ütközött.

Ez az összkép érdekesen bomlik részeire, ha megtekintjük a 2. táblázatot és az 1. ábra ennek megfelelő oszlopait (1/0 az egyes szófajokon belül). Itt külön vizsgáljuk az igéket, a főneveket és a főnév—melléknéveket, illetőleg a melléknév—főneveket (az ábrán ez utóbbi két csoport összevonva: „23 + 32”), pontosabban: e szófajok tőlexémák által képviselt egyedeinek eredet szerinti

2. táblázat: Tőszavaink (Ö/K = 1/0) szófaj és eredet szerinti megoszlása

szófaj eredet	ige	főnév	melléknév	„23”	„32”	Össz/eredet
finnugor	28,95 154 38,69	60,34 321 7,11	3,38 18 8,49	2,07 11 4,31	5,26 28 11,52	532 9,46
magyar	8,53 37 9,30	77,42 336 7,44	5,76 25 11,79	3,46 15 5,88	4,84 21 8,64	434 7,72
„9”	15,98 136 34,17	67,33 573 12,69	5,64 48 22,64	2,47 21 8,24	8,58 73 30,04	851 15,13
török	10,70 29 7,29	80,07 217 4,81	1,85 5 2,36	2,95 8 3,14	4,43 12 4,94	271 4,82
szláv	1,06 6 1,51	88,56 503 11,14	1,76 10 4,72	5,81 33 12,94	2,82 16 6,58	568 10,10
német	0,31 1 0,25	91,64 296 6,56	1,24 4 1,89	3,10 10 3,92	3,72 12 4,94	323 5,74
latin—görög		86,93 153 3,39	1,70 3 1,42	6,82 12 4,71	4,55 8 3,29	176 3,13
neolatin		90,79 69 1,53	3,95 3 1,42	2,63 2 0,78	2,63 2 0,82	76 1,35
egyéb		91,30 21 0,47	4,35 1 0,47		4,35 1 0,41	23 0,41
„0”	1,48 35 8,79	85,52 2026 44,87	4,01 95 44,81	6,04 143 56,08	2,95 70 28,81	2369 42,13
Össz/szófaj	398 7,08	4515 80,30	212 3,77	255 4,53	243 4,32	5623 100,00

megoszlását. Kiemelkedik a tőigék zömében rendkívül archaikus blokkja: ehhez képest lényegesen kisebb az ősi elemek aránya a tőnévszók körében. Ez a jelenség eléggé ismertnek mondható s könnyen is magyarázható: az új dolgok neveit kölcsönözzük azokból a nyelvekből, ahol a dolgok—nevek már megvannak; ugyanakkora cselekvéseket kifejező igéket inkább képezzük a meglévő ősi vagy kölcsönzött nominalis vagy verbalis tövekből. És egészen más oldalról, ezzel összhangban vannak az alaktani követelmények: míg főnévként bármi beleillik agglutináló rend-

1. ábra. A tömegesebb szófajok eredet szerinti megoszlása fontosabb ÖK-csoportjaikban. — Megjegyzés: Az ábra jobb oldalán elhelyezett három oszlop a teljes 1/1-es (=képzős egytöví), 2/0-s (=képtöví, képző nélküli összetételek) és 1/0-s (=tőszavak) állomány etimológiai eloszlását ábrázolja.

szerünkbe, az igéket valahogy (képzők segítségével) meg kell formálnunk, hogy kezelhetők legyenek. Jellemző ez utóbbi szempontból, hogy illeszkedési kérdések csak vagy úgyszólván csak a névszók körében vannak: az igéknél a (legtöbbször magánhangzót is tartalmazó) képző egyértelműen eldönti a lexéma illeszkedési osztályát.

3. A képzős egytövéket (*lassít, óvodás, aggódás* stb.) tövük eredete szerint csoportosítva vizsgáljuk. Az 1. ábrán az egyes szófaji csoportokban az „1/1” oszlopok ábrázolják a megfelelő értékeket („1/1” = 'egy tő + egy képző') az ezeknek megfelelő pontos számértékek a 3. táblázatról olvashatók le.

3. táblázat: Képzős egytöví szavaink szófaj és eredet szerinti megoszlása

szófaj eredet	ige	főnév	melléknév	„23”	„32”	Össz/eredet
finnugor	32,27 1252 23,78	31,75 1232 28,17	21,65 840 27,66	0,57 22 16,06	13,76 534 30,74	3880 26,67
magyar	33,08 1014 19,26	37,10 1137 25,99	20,10 616 20,28	0,72 22 16,06	9,00 276 15,89	3065 21,07
„9”	35,94 1240 23,55	29,77 1027 23,48	21,30 735 24,20	0,41 14 10,22	12,58 434 24,99	3450 23,71
török	35,87 302 5,74	26,13 220 5,03	23,63 199 6,55	0,48 4 2,92	13,90 117 6,74	842 5,79
szláv	34,16 317 6,02	27,91 259 5,92	22,63 210 6,91	0,97 9 6,57	14,33 133 7,66	928 6,38
német	44,84 165 3,13	19,02 70 1,60	20,92 77 2,54	1,36 5 3,65	13,86 51 2,94	368 2,53
latin—görög	34,88 75 1,42	21,86 47 1,07	28,37 61 2,01	1,40 3 2,19	13,49 29 1,67	215 1,48
neolatin	32,89 25 0,47	25,00 19 0,43	31,58 24 0,79	2,63 2 1,46	7,89 6 0,35	76 0,52
egyéb	24,49 24 0,46	30,61 30 0,69	26,53 26 0,86	0,00 0 0,00	18,37 18 1,04	98 0,67
„0”	52,27 851 16,16	20,45 333 7,51	15,29 249 8,20	3,44 56 40,88	8,54 139 8,00	1628 11,19
Össz/szófaj	5265 36,19	4374 30,06	3037 20,87	137 0,94	1737 11,94	14550 100,00

Mintha e képzős elemekben bizonyos nivellálódás, a névszó—ige közti különbség csökkenése lenne tapasztalható a tőszavakhoz képest. Nevezetesen: a képzős igék között némileg csökken az ősi elemek aránya, ugyanakkor a képzős névszók között némileg nő a tőszavak közt tapasztaltakhoz képest. Az arányváltozás megbecsülhető az 1. ábra jelzett oszlopairól, de pontosabb számértékek is nyerhetők a 2. és a 3. táblázat megfelelő adatainak összehasonlításából.

Erre az összehasonlításra (az 1. ábra 1/1 oszlopainak számszerű összevetésére) például a következő módszert javasolhatjuk. Tekintsük 100-nak azt a százalékos értéket, amelyet valamely adott etimológiai réteg a tőszavak (1/0-sok) között elfoglal; majd hasonlítsuk ehhez azt a százalékos értéket, amelyet ugyanez a réteg a képzős egytövék között mutat fel. Például, a 2. táblázat legelső mezejéből látható, hogy a tőigék között a finnugor eredetűek 38,69%-ot tesznek ki; ha ezt tekintjük 100-nak, akkor az 1/1-esek közötti helyzetet rögzítő 3. táblázat ugyanezen mezejében található 23,78%-os finnugor érték csupán 61. Szavakkal: a fgr. eredetű elemeknek a tőigék között tapasztalt a r a n y a kevesebb mint kétharmadára csökken a képzős egytövék között. Hasonló mértékben (100-ról 69-re) csökken az arányok aránya a bizonytalan, ismeretlen eredetű tövek vonatkozásában. Viszont a képzős egytövék között ez a mutató 207 a magyar belső keletkezésűekre, egyenesen 400 a szláv eredetűekre. — A főnevek között ugyanez a mutató így alakul: finnugor 396, magyar belső 350, bizonytalan 185, török 105; tehát ezen elemek aránya ugyanakkora (a török vonatkozásában), vagy kétszer-négyszer akkora a képzős egytövék között, mint a tőfőnevek körében. A képzős egytövék között viszont lényegesen kisebb — a következő mutatók arányában — ezeknek a rétegeknek a súlya: nem szerepel a SzófSz.-ban: 17, német 24, neolatin 28, latin—görög 32, szláv 53. — A képzős egytövék melléknevek között a tőmelléknevek körében tapasztalható képest ugyanannyi, vagy másfélszeresére-háromszorosára nő a legtöbb etimológiai réteg aránya kivált a „ $\emptyset$ ” jelzetűek (vagyis a SzófSz.-ban nem szereplők) rovására.

Lehet összehasonlítást végezni egy másik irányban is. Nevezetesen: Vegyük az eddig érintett két Ö/K-csoportot (a tőszavakét meg a képzős egytövékét) külön-külön, és azt nézzük meg, hogy a szófajtól függően mekkora is a súlya az egyes etimológiai rétegeknek. Ezeket az összehasonlító adatokat tartalmazza a 4. táblázat. Ebből kiderül, hogy ha a tőlexémák csoportjában az egyes etimológiai rétegeknek az igék között elért arányát tekintjük 100-nak, akkor a finnugor elemek aránya a névszók között ennek mintegy egy ötöde, a török s a bizonytalan-ismeretlen eredetűeké ennek egy-kétharmada; háromszorosára-ötszörösére-hétszeresére nő viszont a szláv és a SzófSz.-ban nem szereplő elemek aránya a névszók körében az igékhez tapasztalható képest. (A német eredetű tőigék eredményét nem szabad komolyan vennünk: mindössze egyetlen ilyen tőige volt, az egész tőigeállomány 0,25%-a; ilyen kis arányok esetében az összehasonlító eredmények is megbízhatatlanok lesznek.) — A képzős egytövék esetében, ha etimológiai rétegenként ott is az igék közötti arányt tekintjük 100-nak, ettől csak kissé eltérő arányok mutatkoznak a névszók között. Így ehhez képest jóval kisebb a német tőből képzett főnevek aránya (51), kisebb a latin—görög tőből képezetteké (75), majdnem ugyanilyen vagy egyenesen ugyanilyen az arány a bizonytalan-ismeretlen és a neolatin tövék esetében; viszont 118—150-re nő a finnugor, magyar belső, „egyéb” etimológiájú tövek aránya a képzős egytövék között a megfelelő tőfőnevek közt tapasztalt arányhoz képest. A 4. táblázat két része jól mutat egy másik fajta

4. táblázat: Egytöví főnevek és melléknévek etimológiai megoszlása a hasonló igékhez képest

szófaj eredet	ige	főnév	melléknév
Ö/K = 1/0			
finnugor	100	18	22
magyar	100	80	127
„9”	100	37	66
török	100	66	32
szláv	100	738	313
német	100	2624	1888
latin—görög	—	—	—
neolatin	—	—	—
egyéb	—	—	—
„0”	100	510	510
Ö/K = 1/1			
finnugor	100	118	116
magyar	100	135	105
„9”	100	100	103
török	100	88	114
szláv	100	98	115
német	100	51	81
latin—görög	100	75	142
neolatin	100	91	168
egyéb	100	150	187
„0”	100	47	51

nivellálódást is: míg a tőlexémák körében a szófajtól függően igen nagy lehetett a különbség az egyes etimológiai rétegek súlyát illetően (22 és 239 között ingadozhatott, ha a német elemeket nem tekintjük); addig ez az eltérés a képzős egytövíek között lényegesen kisebb (47—188).

4. Az ö s s z e t e t t szavak között az „egy ige + egy tő” (Ö/K = 6/0; a „6” jelenti az igekötős összetételt) a legáttekinthetőbb (vö. 5. táblázat, továbbá az 1. ábra 6/0-s oszlopa). Egészen summásan azt mondhatjuk, hogy

5. táblázat: Az igekötős igék (Ö/K = 6/0) eredet szerinti megoszlása

eredet	fgt.	magyar	„9”	török	szláv	„0”	Összesen
mennyiség	915	84	629	7,62	35	21	1823
százalék	50,19	4,91	34,50	139	1,92	1,15	100,00

ez az osztály még ősiabb összetételű, mint a tőigéké volt; lényegesen megnőtt benne kivált a finnugor tövíek aránya. Ez szavakkal azt jelenti, hogy — legalábbis nagyszótárunkban — nem egyszerűen a tőigék közt tapasztalt eredetarányban jelentek meg az igekötős összetételek, kivált finnugor tőigéink több igekötős összetétellel szerepeltek, mint a fiatalabb rétegekből való tőigék. — Már a képzős alakulatok közti arány vizsgálata is erősen feltételes volt forrásunk korlátai miatt: nem lehetett biztosan tudni, mely képzős alakulat, milyen ismérvek alapján kap külön szócikket; melyik kerül csak a szoknyába, melyik marad ki végül teljesen, jöllehet létezik. Ezen

fentebb úgy segítettünk, hogy a „lexikográfiai szempontból fontos” kikötést alkalmaztuk azon elemekre, amelyek bekerültek anyagunkba. Ugyanez áll, esetleg még fokozottabb mértékben, az összetételekre s ezen belül az igekötős összetételekre: valószínűleg igen sok további, az ÉrtSz.-ban nem szereplő, igekötős összetételre is lehetne előfordulást felmutatni. Ám mégsem lehet teljesen véletlen, hogy mi került be az ÉrtSz.-ba, és mi maradt ki onnan. Így a jelen esetben is jól interpretálható az eredmény: legősibb tőigéink nyilván több történeti idővel és szükséggel rendelkeztek ahhoz, hogy több igekötővel tartós, lexikográfiai szempontból is rögzítendőnek ítélt kapcsolatot alkossanak. Ez az eredmény annál is inkább meggyőző, mert az ÉrtSz. összeállítói aligha gondoltak erre a szempontra, amikor a címszólístát összeállították; azt meg semmiképpen sem láthatták előre, hogy címlistájuk statisztikai elemzése erre az eredményre fog vezetni.

A további összetételek közül csupán a tömeges kéttövű képzőtleneket (Ö/K = 2/0: *próbababa*, *falevél* stb.) vizsgáltuk, s az eredményeket itt szófaji bontás nélkül közöljük (zömükben természetesen főnevek). A 6. táblázat egyet-

6. táblázat: Kéttövű képzőtlen szavakban szereplő tövek etimológia szerinti eloszlása

eredet	mennyiség	százalék	kumulált százalék
finnugor	4 586	28,04	28,04
magyar	1 956	11,96	40,00
„9”	3 503	21,42	61,42
török	1 356	8,29	69,71
szláv	2 186	13,37	83,08
német	704	4,30	87,39
latin—görög	602	3,68	91,07
neolatin	215	1,31	92,38
egyéb	283	1,73	94,11
„0”	963	5,89	100,00
Összesen	16354	100,00	

len összefüggő adatsort tár elénk: itt a vizsgált 8177 lexémában előforduló 16 354 tő eredet szerinti megoszlását látjuk. (Vö. még az 1. ábra „2/0” oszlopával.) Az eredmény talán nem meglepő és hasonlít az igekötős összetételek között tapasztaltra: az összetételekben az ősi tövek magasabb aránnyal szerepelnek, mint a tónévszók körében; az ősi töveknek több történeti idejük és szükségük volt arra, hogy tartósabb, lexikográfiai is rögzíthető és rögzítendő kapcsolatra lépjenek egymással.— A 7. táblázat részletezi ezt a képet: erről a táblázatról leolvasható, hogy a mondott mennyiségű kéttövű összetétel elő-, illetőleg utótagjában hányszor észleltünk finnugor, magyar belső, bizonytalan, török stb. stb. tövet. A sok számot ne is tekintse az olvasó: inkább csak azért közöljük, hogy a nyelvész számára adatokkal szolgáljunk arra, milyen nagyságrendek mellett mekkora eltérések is lehetségesek, amikor teljesen véletlen tényező szerint bontunk egy jelenségcsoportot. Az ugyanis — és erről e táblázat győzött meg bennünket véglegesen — véletlennek tekinthető, hogy valamely kételemű összetétel, mondjuk, „finnugor + török” tövekből állt, ebben a sorrendben, vagy „török + finnugor”-ból. Mégis, példánknaál maradva, „finnugor + török” sorrendű összetételünk volt 175 (vagy az egész vizsgált mennyiség 2,14%-a), ugyanakkor „török + finnugor” sorrendű volt 217 (vagy az egész

	$\begin{matrix} \rightarrow \\ 2. \text{tő} \\ \swarrow \\ 1. \text{tő} \\ \downarrow \end{matrix}$	<i>fgr</i>	<i>ma</i>	<i>"g"</i>	<i>tör</i>	<i>szl</i>	<i>ném</i>	<i>lat</i>	<i>neol</i>	<i>"8"</i>	<i>"0"</i>
<i>fgr</i>		$\times$	$\circ$	$+$	Δ	$!$	$?$	$\#$	H	$\square$	$\sim$
<i>ma</i>		$\circ$	$\times$	∇	$\vee$	$\cap$	$\setminus$	Σ	$\square$	$\square$	$\#$
<i>"g"</i>		$+$	∇	$\times$	$/$	$\cup$	$\diamond$	$!$	$?$	$\setminus$	$+$
<i>tör</i>		Δ	$\vee$	$/$	$\times$	$-$	$\circ$	Δ	$\square$	$\square$	$\approx$
<i>szl</i>		$!$	$\cap$	$\cup$	$-$	$\times$	$+$	∇	$\cap$	$\cup$	$\circ$
<i>ném</i>		$?$	$\setminus$	$\diamond$	$\circ$	$+$	$\times$	$\vee$	$\square$	H	$\circ$
<i>lat</i>		$\#$	Σ	$!$	Δ	∇	$\vee$	$\times$	$\square$	$\square$	$\square$
<i>neol</i>		H	$\square$	$?$	$\square$	$\cap$	$\square$	$\square$	$\square$	$\square$	$\square$
<i>"8"</i>		$\square$	$\square$	$\setminus$	$\square$	$\cup$	$\circ$	$\square$	$\square$	$\square$	$\square$
<i>"0"</i>		$\sim$	$\#$	$+$	$\approx$	$\circ$	$\circ$	$\square$	$\square$	$\square$	$\times$

2. ábra: A két töből álló összetételek etimológiai megoszlása. — Megjegyzések: a) a két azonos eredetű tövekből, csupán eltérő sorrendben alkotott összetételek (pl.: „finnugor + magyar” és „magyar + finnugor”, „török + szláv” és „szláv + török”) páronként azonos jellel (kereszttel, körrel stb.) jelölve.

7. táblázat: A két tőből álló

2. tő 1. tő	finnugor	magyar	„9”	török	szláv
finnugor	29,91 697 30,90	11,59 270 25,99	25,41 592 31,71	7,51 175 29,17	13,09 305 25,83
magyar	24,75 227 10,06	20,72 190 18,29	19,96 183 9,80	8,62 79 13,17	13,20 121 10,25
„9”	27,81 455 20,17	13,33 218 20,98	22,56 369 19,76	7,95 130 21,67	14,36 235 19,90
török	28,70 217 9,67	12,04 91 8,76	20,77 157 8,41	7,80 59 9,83	17,59 133 11,26
szláv	31,94 321 14,23	10,45 105 10,11	24,28 244 13,07	7,26 73 12,17	14,13 142 12,02
német	22,56 88 3,90	11,54 45 4,33	24,36 95 5,09	5,64 22 3,67	16,67 65 5,50
latin	29,04 79 3,50	11,03 30 2,89	27,47 62 3,32	6,25 17 2,83	17,65 48 4,06
neolatin	26,37 24 1,06	7,69 7 0,67	27,47 25 1,34	4,40 4 0,67	21,98 20 1,69
„8”	21,62 32 1,42	12,84 19 1,83	22,30 33 1,77	6,08 9 1,50	19,59 29 2,46
„0”	18,35 116 5,14	10,13 64 6,16	16,93 107 5,73	5,06 32 5,33	13,13 83 7,03
Össz. 2. tő	2256 27,59	1039 12,71	1867 22,83	600 7,34	1181 14,44

vizsgált mennyiség 2,65%-a); további példák: „finnugor + magyar” 270 (3,30%), „magyar + finnugor” 227 (2,78%); „finnugor + szláv” 305 (3,73%), „szláv + finnugor” 321 (3,93%) és így tovább. De talán beszédesebb a 2. ábra, mely a 7. táblázat abszolút számértékeit érzékelteti úgy, hogy az egyes négyzetek területe arányos a megfelelő abszolút számokkal. E táblázaton „×” jelet tettünk a két azonos eredetű tőből álló összetételeket ábrázoló négyzetekbe (tehát pl. „finnugor + finnugor”, magyar + magyar” stb.); továbbá azonos jelet tettünk (kis kört, háromszöget stb.) abba a két-két négyzetbe, mely az

összetételek etimológiai eloszlása

német	latin—görög	neolatin	„egyéb”	„0”	Össz. 1. tő
3,18 74 23,57	3,69 86 26,06	1,37 32 25,81	1,72 40 29,63	2,53 59 17,82	2330 28,49
3,38 31 9,87	4,69 43 13,03	1,09 10 8,06	1,31 12 8,89	2,29 21 2,29	917 11,21
3,30 54 17,20	4,58 75 22,73	1,47 24 19,35	2,02 33 24,44	2,63 43 2,63	1636 20,01
3,70 28 8,92	3,31 25 7,58	1,85 14 11,29	0,93 7 5,19	3,31 25 7,55	756 9,25
2,59 26 8,28	3,08 31 9,39	1,99 20 16,13	2,09 21 15,56	2,19 22 6,65	1005 12,29
5,13 20 6,37	6,92 27 8,18	2,05 8 6,45	1,28 8 3,70	3,85 15 4,53	390 4,77
5,15 14 4,46	3,68 10 3,03	1,10 3 2,42	0,74 2 1,48	2,57 7 2,57	272 3,33
5,49 5 1,59	2,20 2 0,61	1,10 1 0,81	0,00 0 0,00	3,30 3 3,30	91 1,11
8,11 12 3,82	2,03 3 0,91	2,70 4 3,23	4,05 6 4,44	0,68 1 0,68	148 1,81
7,91 50 15,92	4,43 28 8,48	1,27 8 6,45	1,42 9 6,67	21,36 135 21,36	632 7,73
314 3,84	330 4,04	124 1,52	135 1,65	331 4,05	8177 100,0

előbb említett „mindegy”-viszonyban áll egymással: az első tő török, a második finnugor, illetőleg az első finnugor és a második török; az első tő szláv és a második neolatin, illetőleg az első neolatin és a második szláv stb. Ez az ábra mintha azt is mutatná, hogy talán kár volt megcserélni a „belső magyar keletkezésű” és a „bizonytalan, ismeretlen eredetű” közt fennálló természetes időbeli sorrendet, melyben a bizonytalanok-ismeretlenek régebbiek, mint a belső magyar keletkezésűek: bizonytalan-ismeretlen tővel szemmel láthatóan több összetétel keletkezett, mint belső magyar keletkezésűvel. Van továbbá

egy anomália, mégpedig a szláv tövek körül: ezek mintha időrendbeli helyüket meghaladó arányban adnának összetételeket. Itt valószínűleg arról van szó, hogy a névszótövek között a szláv elemek aránya magas, jóval magasabb, mint a belső magyar keletkezésűeké és mint a törököké. Mármint az összetételekben elfoglalt többé vagy kevésbé előkelő szerep feltehetően két tényezőtől függ: az adott réteg ősi voltától — és az adott réteg mennyiségétől, súlyától még a tőszavak között. A szláv elemek viszonylag fiatalok ugyan, de sokan vannak: e két, lényegében ellentétes irányú összetevő eredőjét észleljük a mért adatokban. Hasonló ok magyarázhatja a „0”-sok, vagyis a SzófSz.-ban nem szereplő elemek viszonylag szép szereplését az összetételekben. Ezek kétségtelenül a legfiatalabb elemek; zömükben épp azért nem kerültek bele a SzófSz.-ba, mert hiszen átlátszó, friss német, nemzetközi stb. kölcsönzések (erről vö. pl. NyK. LXXI, 134). Ám tőnévszó-állományunkban igen sokan vannak, annak majdnem a felét egymaguk kiteszik! Ez azután — amint látható — némileg ellensúlyozza fiatal, gyökértelen voltukat: a sok idegen vaktjük is talál szemet, egybe-egybeforr egy-egy ősi elemmel (vagy hozzá hasonló fiatalal).

Végül a 8. táblázat azokat a leggyakoribb etimológiai kombinációjú elemeket sorolja fel a kéttövék köréből, melyek — mint az utolsó oszlopból kiderül — az összes kéttöví állomány felét teszik ki. Eszerint ha vaktában belenyúlunk a kéttöví összetételek közé, a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy az összetétel mind elő-, mind utótagjában a két legősibb réteg (finnugor és bizonytalan) egy-egy képviselőjét tartalmazza: 100 közül 12–13 esetben ez lesz a helyzet. Ha ehhez hozzávesszük még a „11”, vagyis „finnugor + finnugor” összetételű elemeket, valamint a „99” összetételűeket — akkor kiderül, hogy a kéttövék körében minden negyedik lexéma e legősibb elemek valamely kombinációjából kerül ki. Az „1”-es és a „9”-es ősi elemek a többi gyakori csoportban is mindenütt ott vannak: e csoportokban a szláv, illetőleg a belső magyar keletkezésű elemekkel kerülnek valamilyen kombinációba.

8. táblázat: A két tőből álló összetételekben tapasztalható leggyakoribb etimológiai kombinációk (100 = 8177)

Sorszám	A két tő etimológiai hovatartozása	Mennyiség	Százalék	Kumulált százalék
1.	19 + 91	1047	12,80	12,80
2.	11	697	8,52	21,33
3.	14 + 41	626	7,66	28,98
4.	12 + 21	497	6,08	35,06
5.	49 + 94	479	5,86	40,92
6.	29 + 92	401	4,90	45,82
7.	99	369	4,51	50,34

Az etimológiai hovatartozás oszlopában előbb az első, majd a második tő etimológiája az alábbi kódolásban: 1 = fgr., 2 = magyar belső, 4 = szláv, 9 = bizonytalan, ismeretlen. Példa: „19” = első tő fgr., második — bizonytalan eredetű; „11” = mindkét tő fgr. eredetű stb.

5. A képzés és az összetétel további kombinációit is lehetne vizsgálni ezek után, ahogy azt nemrég folyóiratunk hasábjain (vö. i. h.) megtettük: a két tövet és egy képzőt tartalmazókat, a két tövet és két képzőt tartalmazókat stb. Ám jelen esetben ezt már csak a számokkal való többé-

kevésbé öncélú játéknak tartottuk volna; az itt szükséges körvonalak nézetünk szerint az eddigiekből is elég élesen kirajzolódnak.

A szóképzés — összetétel vonatkozásában elvégezhetünk azonban még egy összehasonlítást, csupán az eddigi adatok alapján. A várható eleve az volt, és nagyjából-egészéből (ti. az 1/1-es igéktől eltekintve) valóban azt is kaptuk, hogy a szóképzés — szóösszetétel megnöveli az ősi elemek (tövek) szereplési arányát. Vajon kimutatható-e, hogy e két szóalkotási mód közül melyik sűríti jobban az ősi töveket és melyik kevésbé? Erre a kérdésre az igék vonatkozásában úgyszólván már feleltünk is fentebb, de könnyen le is olvasható ez az eredmény az 1. ábráról. Nevezetesen: 1. Az igék között a képzés nemhogy megnövelte volna, de csökkentette az ősi elemek arányát (természetesen — hiszen igéképzés távolról sem csupán a nagyon ősi igei tőállományból jön létre, hanem a sokkal fiatalabb átlag-állagú névszóiból is!). 2. Az igékötös összetételek között valóban eredeti súlyuknál nagyobb szerepeltek az ősi elemek (kivált a finnugor tövek nagy igékötösödési hajlandósága miatt). A névszók közt némileg bonyolultabb a helyzet, ezt a 9. táblázat érzékelteti. Eszerint

9. táblázat: Az egytővű képzőtlen és egytővű képzős névszók (szófaj = fn., mn., fn. — mn. mn. — fn.), valamint a kéttővű képzőtlen szavak ($\bar{O}/K = 2/0$) megoszlásának Σ összehasonlítása

$\bar{O}/K$ eredet	1/0		1/1		2/0	
	1	B	A	B	A	B
finnugor	7,11	7,11	28,17	28,17	28,04	28,04
magyar	7,44	14,55	26,00	54,16	11,96	40,00
„9”	12,69	27,24	23,48	77,64	21,42	61,42
török	4,81	32,05	5,03	82,67	8,29	69,71
szláv	11,14	43,19	5,92	88,59	13,37	83,08
német	6,56	49,75	1,60	90,19	4,30	87,39
latin — görög	3,39	53,13	1,08	91,27	3,68	91,07
neolatin	1,53	54,66	0,43	91,70	1,31	92,38
egyéb	0,47	55,13	0,69	92,39	1,73	94,11
„0”	44,87	100,00	7,61	100,00	5,89	100,00

Megjegyzés: A = százalék, B = kumulált százalék.

— mint látjuk — a finnugor tövek még nagyon hasonló, a tőállománybeli proporció négyszeresét jelentő aránnyal szerepelnek mind az 1/1-es, mind a 2/0-s csoportban. Szavakkal: a finnugor tövek épp oly népszerűek voltak szóképzés alapjául, mint kételemű összetétel valamely tagjául. Tovább azután ellentmondásos a kép: a magyar belső keletkezésű tövek sokkal inkább alkalmasak új lexémák képzési alapjául, mint összetételi elemnek; a bizonytalan-ismeretlen eredetű tövek — a finnugor tövekhez hasonlóan — eléggé egyformán viselkednek a két szóalkotási módban; kiemelhető még a szláv tövek sokkal nagyobb összetételi hajlandósága, mint képzés alapjául szolgálása. (Az arányok mindenütt az adott két szóalkotási módon belül értendők: a t ö b b i ö s s z e t é t e l i e l e m e t alkotó etimológiai réteghez képest a szláv rétegnek kiemelkedő szerepe van, míg a t ö b b i s z ó k é p z é s a l a p j á u l s z o l g á l ó t ö között ilyen szerepe nincs.)

6. Ha a bevezetőben említett idegen ajkú, magyarul tanulni kívánó stb. külföldi nem szövegeinket üti fel, nem az őt fogadó feliratok összességére mint

szövegre figyel, hanem valamely szótárunkat veszi kezébe — pl. az ÉrtSz.-t —, ebben már — mint látható — számára kedvezőbb kép fogadja: a szótár nagyobb arányban tartalmaz, bár ritkábban használatos, idegen szavakat. Ez természetes, ez várható is volt. Ugyanakkor azonban azt is látnunk kellett, hogy szótárunkban is igen markánsan megmutatkozott nyelvünk származása. Az ősi elemek majd minden bonyolult szerkezeti csoportban s majd minden tömegesebb szófajban még inkább előtérbe léptek, mint a tölexémák között. (Itt tudatosan nem beszéltünk a szótárnak csak kis hányadát kitevő kisebb taglétszámú szófajokról, mint a névmásokról, számnevekről stb. — világos, mennyire ősiek tömegükben ezek is.) Szókincsünk szép számú idegen eleme arról tanúskodik, hogy több mint ezer év óta itt élünk, s nem vettük, nem vehettük magunkat körül kínai fallal: az állandó érintkezés fennmaradásunk egyik előfeltétele volt. Ugyanakkor azonban ősi töveink hallatlan dinamizmussal szövik át meg át képzős alakulatainkat, összetételeinket: az ősi karakter e tömeges és szilárd megtartása fennmaradásunk másik természetes előfeltétele.

PAPP FERENC

A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében

I. A röntgentechnika alkalmazása a fonetika kutatásban alig két esztendővel követte a röntgensugarak felfedezését (1895.): SCHEIER Berlinben 1897-ben már mérési eredményekről számolt be. Általában azonban e módszer felhasználói is a megfigyeléssel kezdték (vö. MEYER, E. A., Vorlesung über die Röntgenographie: Medizinisch-pädagogische Monatsschrift für die gesamte Sprachheilkunde XVII [1907.], 9 kk. — utalásokból idézve; vö., Untersuchungen über Lautbildung: Viëtor Festschrift. Marburg, 1910. 166—248; BARTH, E.—GRUNMACH, E., Röntgenographische Beiträge zur Stimmphysiologie: Archiv für Laryngologie XIII [1907.], 3 — utalásokból idézve). A metódus igazi kísérleti módszerré csak a röntgen- és a filmtechnika összekapcsolásával alakult (l. SUBTELNY, JOANNE D.—PRUZANSKY, S.—SUBTELNY, J. DANIEL, The application of roentgenography in the study of speech: Manual of Phonetics. Amsterdam, 1957. 166—79).

Eleinte csak a magánhangzókat vizsgálták, s ezekkel kapcsolatban merült föl az első elvi kérdés is, hogy tudniillik meghatározza-e a vizsgált magánhangzó minőségét. Kezdeti melléfogások után (vö. RUSSEL, G. O., The vowel. Columbia, 1928.) PARMENTER és TREVIÑO helyes következtetésre jutnak (Quarterly Journal of Speech XVIII [1932.], 351 kk.), majd CARMODY megfogalmazza általánosan is az összefüggést: anatómiai és egyéb különbségek ellenére valamely hang ejtése lényegében mindig ugyanaz (vö. CARMODY, F. J.—HOLBROOK, R. T., X-ray studies of speech articulation. Berkeley/Calif. 1937. — utalások alapján). E fölfedezés megnyitotta az utat a konkrét vizsgálatok előtt: a negyvenes években valóságos divattá vált röntgenfilmek készítése, főleg Amerikában (l. SUBTELNY—PRUZANSKY—SUBTELNY i. m. 178—9, irodalomjegyzék). Röntgenfilmek alapján még műanyagmodellt is készítettek, amelyen három dimenzióban lehetett tanulmányozni a beszédszervek állásának szerepét a hangminőség kialakulásában (CHIBA T.—KAJIYAMA M., The vowel, its nature and structure. Tokio, 1941.).

De a röntgenográfia igazi lehetősége a fiziológiai és az akusztikai tényezők közötti összefüggések felderítésében rejlik. A beszédhang minősége a szájszatorna méretének és alakjának függvénye: nők, férfiak, gyerekek beszédében ugyanannak az egyébként azonos struktúrájú magánhangzónak a részhangcsoportjai magasabban, illetőleg alacsonyabban vannak, mert a szájszatorna hossza más és más (vö. PETERSON, G. E.—BARNEY, H. L., Control methods used in a study of the vowel: J. Ac. s. Amer. XXIV [1952.], 175—84). Az egymástól eltérő magánhangzók képzésének legközvetlenebbül észlelhető közelsége abban van, hogy a beszélő másként formálja szájszatornáját. A kérdés most már az, van-e az egyes magánhangzók képzésében olyan — mértékegységekben is kifejezhető — tényező, amelyik a különböző magánhangzókat azzá teszi, amik. A magánhangzók részhangcsoportjai (az akusztikai vetület), valamint a beszédszervek működése (a fiziológiai mozzanatok) közötti összefüggésre MARTIN JOOS (Acoustic phonetics. Baltimore, 1948. 49—59), majd — a megfeleléseket szélesebb keretben taglalva — P. DELATTRE (The physiological interpretation of sound spectrograms: PMLA LXVI [1951.], 864—75) derített fényt, és G. FANT dolgozott ki — teljes matematikai apparátussal — átfogó elméletet (Acoustic theory of speech production. Hága, 1960.; uő., Formants and cavities: Proc. 5th int. Congr. phon. Sci. Münster 1964. Bázél—New York, 1965. 120—41). A tézis alapja a síp működési elve: minél hosszabb a rezonátortér, annál mélyebb lesz a síp hangja, és attól függően, hogy a rezonátorteret hol szakítjuk meg vagy akadályozzuk, tehát hogy melyik részhangot oltjuk ki, alapvetően változik a hang minősége. A beszédhang képzése e tétel fiziológiai megfelelője. Maga a képzés persze egyben folyamat is, a beszédszervek helyzete pillanatról pillanatra változik. TRUBY (Synchronized cineradiography and visual-acoustic analysis: Proc. 4th int. Congr. phon. Sci. Helsinki 1961. Hága, 1962. 265—79) megfigyelte, hogy a hang, a hangkapcsolat és a többszótagú szavak ejtésekor a lágy szájpaddlás másfajta mozgástípusokat végez. SUBTELNYÉK (Roentgenographic techniques and phonetic research: Proc. 4th int. Congr. phon. Sci. Helsinki, 1961.; Hága, 1962. 129—46) észrevették, hogy ejtés közben a rezonátortér nem mindig szimmetrikus. Igen fontos előrelépés hangok, hangcsoportok, képzésmozzanatok összevetése: P. H. DAMSTÉ (Cineradiographic observations of velar and glottal movements: Proc. 4th int. Congr. phon. Sci. Helsinki, 1961.; Hága, 1962. 147—8) rámutatott, hogy a „glottális zár” terminus nem egyértelmű, mivel a zöngések és zöngétlenek lazább, illetőleg szorosabb záródásának eltérő állapotok felelnek meg; a hangszalagállás és a hangfekvés fajtái közötti összefüggésre mutatott rá SONNINEN (Paratasis-gram of the vocal folds and the dimensions of the voice: uo. 250—8); GENDRON a kanadai és a párizsi francia magánhangzókat hasonlító össze (La méthode radiographique appliquée à la comparaison des articulations vocalique en français canadien et en français parisien: uo. 155—66); francia gégecszék egy csoportja a nyelőcsőbeszédet vizsgálta (VALLANCIEN, B.—DINVILLE, C., Réalisation du phonème dans la voix oesophagienne: Proc. 5th int. Congr. phon. Sci. Münster. 1964.; Bázél—New York, 1965. 565—8).

Idővel egyre szaporodik azoknak a munkáknak a száma, amelyek alapos akusztikai mérés eredményeikkel vetik egybe a röntgenfilmek képkockáin előtáruló alakzatokat, képzési szakaszokat (SIMON, P., Les consonnes françaises et leurs variations dans la chaîne parlée d'après les film radiologiques: Proc. 4th int. Congr. phon. Sci. Helsinki, 1961.;

Hága, 1962. 241—9; ONDRÁČKOVÁ, J., Rentgenologický výzkum artikulace českých vokálů. Prága, 1964.; SOVIJÄRVI, A., Über die Veränderlichkeit der Zungstellung und der entsprechenden akustischen Schwankungsgebiete der Vokale auf Grund eines Röntgentonfilms gesprochener finnische Sätze: *Phonetica* IV [1959.], Suppl. 74—84; UŐ., Röntgenkinematographisch-akustische Untersuchungen über die Artikulation der Diphtonge: *Proc. 4th int. Congr. phon. Sci.* Helsinki, 1961.; Hága 1962. 111—28; UŐ., A nyelv artikulációs mozgásairól a röntgenfilmek fényében: *MNy. LXIV*, 1—5; stb.).

Viszonylag kevés azoknak a vizsgálatoknak a száma, amelyek a röntgenográfikus tényezők mérésén alapulnak. GENDRON (i. m.) az oldalnézetből fényképezett szájszatórna alábbi távolságait veszi tekintetbe: a metszőfogak közötti eltávolodást, illetőleg nyílást — a záródást, azaz a szájszatórna legnagyobb mértékű összeszűkülésének méretét — az artikulációs pontnak a metszőfogaktól való távolságát — a pharyngalis szatórna legszűkebb pontjának méretét — nasalis mássalhangzók esetében a nasopharyngalis szatórna méretét, annak legszűkebb pontján. R. CERDÀ 1967-ben megvédett disszertációjában (*Aportación al estudio experimental del timbre vocálico en catalán. Barcelona, 1967.* — utalás alapján) a képzési jelenségeket szintén akusztikai következményeik függvényében vizsgálja. Mindenekelőtt arkhimédészi pontot keres, amelyhez mindent viszonyíthat. Ez a metszőfogak hegye, amelyet egy koordináta-rendszer origójának tekint (a tengelyek: függőlegesen a metszőfogak vonala, vízszintesen az ezt keresztező merőleges). A két, mozgó és álló tengely mellé felvett melléktengelyek és merőlegesek segítségével pontosan meghatározható távolságokhoz jutunk, ami egyebek mellett lehetővé teszi a labializáció mértékének és a nyelv mozgásának kimérését. A mérési eredmények interpretációja alapján azt is meg lehet állapítani, melyik hang mennyire stabil ejtésű. (Vö. CERDÀ, R., *Une méthode pour la mesure physiologique d'après les films radiologiques: Zeitschrift für Phonetik XXI* [1968.], 518—20.) Ám a viszonyítási pont és hálórendszer rögzítése a kisebbik nehézség. Ha lehet, még bajosabb az egyes beszédszervek viszonylag pontos kontúrjainak fölismerése, ami nélkül mindenfajta mérés természetszerűleg lehetetlen. Nincs mit csodálkozni hát azon, hogy a hangképzésről készített röntgenfilmek jobbára az illusztrálás célját szolgálták és szolgálják (l. pl.: G. PANCONCELLI-CALZIA, *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft.* Berlin, 1924. 76—90; H. H. WÄNGLER, *Atlas deutscher Sprachlaute.*² Berlin, 1961.; DVONČOVÁ, J.—JENČA, G.—KRÁE, Á., *Atlas slovenských hlások.* Pozsony, 1970.; MOLNÁR JÓZSEF, *A magyar beszédhangok atlasza.* Budapest, 1970.; stb.).

2. LOTZ JÁNOS professzor több tekintetben is újat hozott a röntgentechnika nyelvészeti alkalmazásának területén. Mindenekelőtt ő szorgalmazta olyan műszaki eljárások kidolgozását, amelyek megoldják a kép és a hangjelenség pontos, torzításmentes illesztésének problémáját. Maga is több filmet készített munkatársaival, s elsőként alkalmazta a módszert eltérő nyelvek artikulációs típusainak összevetésére. Segítségül tudta hívni röntgenfilmjeit fonológiai rejtélyek tisztázáshoz, ezt a magyarra vonatkozólag, s amellet többször vett föl magyar beszédprodukción hangos röntgenfilmre (filmjei és az ezekre vonatkozó tanulmányok: RAMSEY, G. H., WATSON, J. S., GRAMIAK, R., WEINBERG, S. A., COOPER, F. S. közreműködésével: *Some aspects of the speech event.* New York, 1953.; UŐK. és FOSTER, H., *Experimental syllables.* New York, 1954.; ABRAMSON, A. S.,

COOPER, F. S. és SEEMAN, W. B. közreműködésével: Hungarian x-ray film. New York, 1961.; FERGUSON C. A. közreműködésével: X-ray sound motion picture film in Arabic, Chinese and Russian. New York, 1964.; l. még: LOTZ: Proceedings of the Washington Linguistics Club II [1964.], 6; űő., Hungarian x-ray film project No. 49: Research Studies in Uralic and Altaic Languages of the American Council of Learned Societies. New York, 1964. 1—35; űő., An x-ray sound motion picture and some phonological questions of Hungarian: UrAltJb. XXXVI [1965.], 31—8; űő., Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés: MNy. LXII, 257—66; űő., Hangos röntgenfilmvetítés a magyar nyelv hangképéséről: NytudÉrt. 58. sz. 255—8).

3. LOTZ JÁNOS 1960-ban a „beszédaktus dinamikus aspektusainak” rögzítése céljából nagy apparátussal hangos röntgenfilmet készített a beszéd egyidejű hangfelvételével. A felvételek a test median-sagittális (a test hossz tengelyén és középvonalán átmenő és a homlok síkjára merőleges) keresztmetszetét mutatják (i. h.). Kontrasztanyagot használt, hogy az egyes, főleg lágy részekből álló beszédszervek világosabban (azaz sötétebben) előtűnjenek. A röntgenfelvételeket frontális optikai képet mutató filmszalag egészíti ki. Az egyidejűleg rögzített hang mindig szinkrónban van a képpel. A röntgenfilmen másodpercenként 60 képkocka van, a normál filmrész sebessége a szokásos 24 képkocka/másodperc. A röntgenképek tehát megközelítőleg két és félszeres lassításban mutatják a beszéd folyamatot. Ehhez természetesen a hangot is megfelelően nyújtani kellett, mégpedig a hangmagasság megtartásával (a frekvencia torzításmentes beszédlassítását LOTZ professzor egy tizennyolc csatornás Vocoderral végezte el, l. MNy. LXXII, 258.).

A szerző kizárólag a beszéd folyamatra vonatkozó — annak fonológiai aspektusai szempontjából fölbecsülhetetlen értékű — következtetések levonására használja fel a filmet, de maga is kíváncsún látja a képkockák mérésén alapuló feldolgozását. (Lotz professzor úr őszintén örült, amikor engedélyt kértem tőle a szalag feldolgozására. Maga segített e tanulmány angol összefoglalójának elkészítésében, hogy az eredményeket mielőbb elküldhesse a Haskinsnak, ahol a filmet forgatták. Szerettem volna különnyomattal is megköszönni neki szívességét, készséges útbaigazításait. A dolgozatot immár csak emlékének ajánlhatom.)

A röntgenográfiai mérésekkel kapcsolatos első és legfontosabb kérdés a mérendő tényezők definíciója. Mind GENDRON, mind CERDÀ számára a bázis legalább egy olyan tényező, amely állandónak tekinthető, s amelyhez tetszőlegesen viszonyítási pontok állíthatók. Méréseinkben ez a metszőfog hegye, illetőleg a metszőfog vonala. Tekintettel arra, hogy a meghatározó képzési momentum a hangok két nagy csoportjánál alapvetően eltér, ezért a magánhangzók és a mássalhangzók vizsgálatában is különböző mérési tényezőket kell figyelembe venni. A magánhangzók adatai az (1), (2), (3) és (4) tényezőnek felelnek meg, a mássalhangzóké az (1), (2) és (5) tényezőnek. A méréseket (a normatív ejtésű férfi közlő ejtésében) mm pontossággal, az első tizedes becslésével a filmről kimásolt rajzokon végeztük el. Az egyes rajzok a képzési maximumot mutatják.

Az egyes beszédhangok röntgenografikus definícióját az alábbi adatok alapján állapítottuk meg: (1.) A metszőfog hegye és a nyelv hegye közötti távolság. Az adatot úgy kaptuk, hogy a metszőfog vonalára emelt merőlegesen lemértük azt a legkisebb távolságot, amely a metszőfog hegye és az említett merőleges, illetve a nyelv vonalának metszéspontja között van. — (2.) A nyelv

szegélyének és középvonalának egymástól való távolsága. Az adathoz úgy jutottunk, hogy összekötöttük a nyelv hegyét (l. az előző, a) pontban) és a nyelv, valamint az állkapocs vonalának metszéspontját, utána az erre emelt merőlegesen lemértük azt a távolságot, amely a merőlegesen a nyelv középvonala és a szegélye között volt tapasztalható. — (3.) A nyelv hát vonala és a szájpaddás középvonala között mérhető legkisebb távolság. — (4.) A szájcatornában tapasztalható legnagyobb távolság. A szájúreg hosszanti keresztmetszetében (többnyire a nyelv hegyével egy vonalban) van egy távolság, amely a szájcatorna legnagyobb szélességét határozza meg; kiszámításakor a metszőfog vonalával párhuzamosan megkerestük a legnagyobb kiterjedést. — (5.) A szájpaddás és a nyelvhegy és/vagy a nyelv hát legnagyobb érintkezési felülete.

Egyedi ejtésekre vonatkozó vizsgálatokban fölmerül annak szükségessége, hogy a z a d a t o k a t n o r m á l j u k, ezzel mintegy általánosítva őket. Ha fölteszük, hogy a méréseredmények egyfelől az ejtés, másrészt pedig az anatómiai adottságok révén determináltak, akkor találnunk kell egy olyan domináns, anatómiailag egyértelmű távolságot, amely „általánosan egyéni”, azaz minden egyénél föllelhető, és valamilyen alapadottságot fejez ki. Kézenfekvőnek mutatkozott, hogy a metszőfog vonala és a hátsó garatfal távolságát válasszuk ki a normálás céljára. Ha ezzel a távolsággal elosztjuk valamennyi mm-es adatunkat, olyan viszonyszámokhoz jutunk, amelyek már az egyéni sajátosságok nélkül tartalmazzák az összefüggéseket, mindazonáltal azok konkrét jellegének megtartása mellett. (Elvileg tehát: ha egy ilyen viszonyszámot megszorozunk bármely közlő megfelelő normálási értékével, szükségképpen ahhoz a mérethez jutunk, amely az illető valóságos ejtésében az adott hang megfelelő adatát kifejezi.)

Az eredmények az összes előfordulások átlagát tartalmazzák. A hangsúlyos magánhangzókra vonatkozó adatok mellett (ebben a tekintetben a film hiánytalan) többnyire szerepelnek a hangsúlytalan megfelelőkre vonatkozó eredmények is. A mássalhangzóknál helyenként mód volt a rövid/hosszú párok összehasonlítására is. Mivel az elsősorban a demonstráció céljait szolgáló film két mássalhangzót nem tartalmazott, ezeket más anyagból pótoltuk.

M a g á n h a n g z ó k

hangsúlyos helyzetben				rövidék	hangsúlytalan helyzetben			
[a]					[a]			
(1) 290	(2) 035	(3) 034	(4) 451		(1) 270	(2) 034	(3) 028	(4) 403
[ε]					[ε]			
(1) 201	(2) 036	(3) 049	(4) 355		(1) 206	(2) 031	(3) 039	(4) 336
[i]					[i]			
(1) 150	(2) 020	(3) 033	(4) 229		(1) 113	(2) 027	(3) 024	(4) 241
[o]					[o]			
(1) 314	(2) 051	(3) 027	(4) 437		(1) 261	(2) 050	(3) 016	(4) 237
[ø]					[ø]			
(1) 290	(2) 046	(3) 062	(4) 446					
[u]					[u]			
(1) 262	(2) 033	(3) 028	(4) 361		(1) 177	(2) 029	(3) 021	(4) 306
[y]					[y]			
(1) 153	(2) 077	(3) 041	(4) 204					

hosszúak

(1) 281	(2) 055	(3) 039	(4) 276	(1) 204	(2) 035	(3) 015	(4) 281
[a:]				[a:]			
(1) 189	(2) 010	(3) 043	(4) 276	(1) 168	(2) 011	(3) 041	(4) 281
[e:]				[e:]			
(1) 164	(2) 032	(3) 025	(4) 288				
[i:]				[i:]			
(1) 218	(2) 023	(3) 056	(4) 359	(1) 227	(2) 048	(3) 036	(4) 395
[o:]				[o:]			
(1) 229	(2) 023	(3) 061	(4) 359				
[ø:]				[ø:]			
(1) 267	(2) 027	(3) 029	(4) 391				
[u:]				[u:]			
(1) 221	(2) 0	(3) 036	(4) 336				

M á s s a l h a n g z ó k
zárhangok

(1) 198	(2) 027						
[p]							
(1) 255	(2) 036						
[b]							
(1) 101	(2) 050	(5) 032		(1) 132	(2) 023	(5) 014	
[t]				[t:]			
(1) 093	(2) 021	(5) 047		(1) 117	(2) nem	konstatálható	
[d]				[d:]			
				(5) 026			
(1) 270	(2) 021	(5) 161					
[k]							
(1) 317	(2) 0	(5) 138		(1) 309	(2) 050	(5) 068	
[g]				[g:]			

részhangok

(1) 214	(2) 038						
[f]							
(1) 086	(2) 0						
[v]							
(1) 177	(2) 070	(5) 073					
[s]							
(1) 107	(2) 035	(5) 045					
[z]							
(1) 218	(2) nem	konstatálható					
[f]							
(5) 414							
(1) 174	(2) 031	(5) 155					
[ç]							
(1) 268	(2) 033	(5) 0					
[h]							
(1) 150	(2) 054	(5) nem	konstatálható				
[j]							

						affrikáták					
			[ts]						[ts:]		
(1)	083	(2)	036	(5)	079	(1)	018	(2)	025	(5)	136
			[dz]								
(1)	0	(2)	035	(5)	148						
			[tʃ]						[tʃ:]		
(1)	118	(2)	nem konstatalható			(1)	104	(2)	022	(5)	243
(5)	232										
			[dʒ]								
(1)	073	(2)	014	(5)	358						
			[c]						[c:]		
(1)	079	(2)	024	(5)	210	(1)	077	(2)	016	(5)	077
			[f]						[f:]		
(1)	081	(2)	016	(5)	396	(1)	082	(2)	nem konstatalható		
						(5)	536				
						likvidák					
			[l]						[l:]		
(1)	109	(2)	026	(5)	037	(1)	104	(2)	016	(5)	088
			[r]						[r:]		
(1)	111	(2)	031	(3)	042	(1)	120	(2)	039	(5)	091
						nasalisok					
			[m]								
(1)	138	(2)	020								
			[n]						[n:]		
(1)	082	(2)	025	(5)	046	(1)	113	(2)	027	(5)	059
			[ɲ]						[ɲ:]		
(1)	104	(2)	041	(5)	018	(1)	068	(2)	018	(5)	104

(Megjegyzések. — Tekintettel arra, hogy a normáláshoz viszonylag nagy távolságot vettünk alapul, a számértékek 1 egésznél kisebbek; az egyszerűség kedvéért mindig csak a tizedesvessző utáni adatokat írtuk ki. [h] esetében a két fő variánst a film külön regisztrálja. [r] és [r:] adatai az első perdülés esetében tapasztalt érintkezésre vonatkoznak. Elképzelhető volna, hogy kikeressük az ejtési optimumokat, majd az ezeknek megfelelő képkockákat kiválasszuk a röntgenfilmről. Mivel megfelelő minőségű másolatokat csak az eredeti negatív alapján lehetne készíteni, erről kénytelenek voltunk lemondani.)

4. Annak ellenére, hogy a röntgenográfiai vizsgálatok adatainak statisztikai arányai meglehetősen szűkek, néhány, a hangállomány rendszerére vonatkozó következtetés világosan körvonalazódik.

A) A magánhangzók állományát mint rendszert két fő alternatíva tagolja: a hangsúlyhelyzet (hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók) és az időtartam (rövid és hosszú magánhangzók). Az alternatívák tartalma a szájcsatorna rezonátoralakító szerepének szintjén az alábbi.

A hangsúlyos magánhangzókat hangsúlytalan párjaikkal szemben az jellemzi, hogy a hangsúlyosak képzésekor a szájcsatornában keletkező legnagyobb távolság (azaz az (4) jellemző) nagyobb, mint a megfelelő hangsúlytalanok képzésekor kialakuló legnagyobb elnyílás

(tehát pl.: [a] hangsúlyos helyzetben 451 — hangsúlytalan helyzetben 403, [ε] hangsúlyos helyzetben 355 — hangsúlytalan helyzetben 336, [o] hangsúlyos helyzetben 437 — hangsúlytalan helyzetben 237, [u] hangsúlyos helyzetben 361 — hangsúlytalan helyzetben 306, [a:] hangsúlyos helyzetben 439 — hangsúlytalan helyzetben 391 viszonyszámot mutat).

Az [i] és az [e:] zárt magánhangzók esetében a szembenállás fordított irányú, itt ugyanis a rés szűkülése következik be a hangsúlyosak ejtésében, illetőleg nagyobb a szájszatórna maximális szélessége a hangsúlytalan helyzetben álló [i]-nél és [e:] -nél. A szájszatórna erőteljesebb szűkítése e két hangnál is a fokozottabb izomtevékenységből fakad, az elv tehát itt is az, ami a többi magánhangzónál. Vagyis: a hangsúly megnyilvánulási módja a feszítettebb ejtés (l. erre vonatkozólag FÓNAGY IVÁN, A hangsúlyról: NytudÉrt. 18. sz., további irodalom uo.).

Látszólag kivétel az [o:], amelynek hangsúlyos változata a hangsúlytaltól abban tér el, hogy hangsúlytalan [o:] ejtésekor a szájszatórnában egyenletesebb, „hengersizű” alakzat jön létre; ezt fejezi ki a szájszatórna legnagyobb és legszűkebb keresztmetszet-távolságának különbsége (hangsúlyos [o:] 359—56; hangsúlytalan [o:] 395—36), ez a sajátos formáció azonban lényegét tekintve szintén a feszítettebb ejtés egyik változata.

Ugyancsak a szájszatórnában kialakuló legnagyobb távolság adatainak összevetése ad magyarázatot a rövid/hosszú magánhangzó-oppozícióra vonatkozólag is: [a] 451 — [a:] 439, [ε] 355 — [e:] 276, [o] 437 — [o:] 359, [ø] 446 — [ø:] 359, [u] 361 — [u:] 391, [y] 204 — [y:] 336. (A sorozatból ki kell emelnünk [a] — [a:] és [ε] — [e:] párokat, amelyek eltérő képzésmódnak felelnek meg.)

Minél nyíltabb a magánhangzópár, annál inkább a rövid pár javára mutatkozik nagyobb elnyílás, illetve megfordítva: minél zártabb a magánhangzópár, annál inkább a hosszú megfelelőnél jelentkezik nagyobb elnyílás. A nyelv állásának módosulása a rövid/hosszú párok viszonylatán belül úgy változik, hogy a hosszúak esetében kisebb a kitérés a „természetes”, a légzőálláshoz viszonyítva. Ami az ajakartikuláció szintjén a kiegyenlített, stabilabb ejtés, az a nyelv rezonátorképző tevékenységében a kisebb kitérés. Az elv valójában ugyanaz: a tartósabb, stabilabb beidegzés. (A magyar beszédhangok, különösen a magánhangzók időtartamviszonyaira l. FÓNAGY IVÁN, Über den Verlauf des Lautwandels: ALingu. VI, 173—278, különösen 193—5; MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok időtartama: NyK. LXVIII, 125—39; SZENDE TAMÁS, A köznyelvi magyar ejtésnorma felé: NyK. LXXI, 345—85, különösen 370—3; KASSAI ILONA, Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához: NyK. LXXIII, 171—90; — az időtartam és a hosszúság elméleti kérdéseire l. LAZICZUS GYULA, Zur Lautquantität: Selected writings of Gy. L. Hága—Párizs, 1966. 71—6; SZENDE TAMÁS, A beszédhangok időtartama és a hosszúság: Nyr. XCVI, 461—7; KASSAI ILONA, A magánhangzó-men nyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben: NyK. megjelenőben; ui. további bibliográfiai áttekintés.)

B) A mássalhangzók állományára mint rendszerre vonatkozólag az alábbi összefüggések állapíthatók meg.

A zárhangok röntgenogramjain a rövid/hosszú oppozícióban az ejtéskor kialakuló érintkezési felület (a szájszatórnának természetesen hosszanti keresztmetszetét véve figyelembe) a rövid zárhangok esetében nagyobb, hosszú megfelelőik esetében kisebb (pl. [t] 32 — [t:] 14, [d] 47 — [d:] 26, [g] 138 — [g:] 68).

A hosszabban tartó zár tehát lazább. Mivel az adatok a képzési maximumra vonatkoznak, a fedésfelületek említett arányai úgy alakulnak ki, hogy a vizsgált képzési fázis a rövid és a megfelelő hosszú zárhangoknál nem feltétlen azonos. Míg a rövid hang esetében (a „rövid” időtartamnak megfelelően) a képzésmaximum a zár kialakulásának, a zárképzésnek kellős közepén, kulminációs pontjában van, amikor a nyelv feszülése a legszorosabb, a hosszú megfelelőnél a zár kialakulása csak a kezdő fázis, a hangfolyamat domináns része, maga a zár tartama. A hosszú zárhangok eme időtartam-megosztottsága valamelyes párhuzamot mutat az affrikáták képzésének kettős jellegével.

Minden további mássalhangzó ejtésekor, amikor tehát az érintkezési felület, amely az akadályképzést jelenti, nem pontszerű, hanem olyan valóságos felület, amelynek kialakulásában a nyelv dorzális és/vagy laterális része is szerepet kap, a felületnövekedés a hosszú megfelelők javára következik be. Az utóbbi hangok ejtése folyamán a huzamosabb akadályképző izomtevékenység nagyobb felületet szorít a szájpadrátnak ([c:] esetében egy kivétel akad).

Mind a zár-, mind a réshangoknál, mind pedig az affrikáták esetében azt tapasztaljuk, hogy a zöngétlen/zöngés oppozícióban a meghatározó különbség a nyelv ejtés közbeni megfeszülése. A zöngétlen változatokban ennek megfelelően a nyelv erősebben feldomborodik, a zöngés párok ejtésekor pedig ez a feldomborodás csekélyebb. A zöngétlen mássalhangzók tehát feszítettebb ejtésűek.

A [c] és a [j] hangrendszerbeli státuszának eldöntésére ismét megvizsgálhatjuk az érintkezési felületek arányait.

Az érintkezési felület átlagosan:

	zöngés	zöngétlen
zárhangoknál	52,5	96,5
affrikátáknál	273,3	155,5

A [c] és a [j] esetében ezek az értékek 398, illetve 210, tehát valószínűnek kell tartanunk, hogy [c] és [j] helye a magyar hangrendszerben az affrikáták között van, ahogy GOMBOCZ is állította (Magyar történeti nyelvtan. II. Hangtan. Budapest, 1925. 79–80).

A nyelv helyzetét, pontosabban a nyelv helyzetváltoztatásait alapul véve (az (1) paraméter felhasználásával) kiszámíthatjuk az egyes mássalhangzócsoportok stabilitási indexszámait.

Kiválasztjuk a legkisebb és a legnagyobb adatot az egyes hangcsoportokon belül, majd ezek különbségét elosztjuk a hangcsoport tagjainak számával. Az így nyert eredmények hozzávetőleg kifejezik az ingadozások mértékét.

A hangcsoportonkénti ejtésingadozások: zárhangoknál 37,33; réshangoknál 20,22; affrikátáknál 19,67; nasalisoknál 18,67; (l), (r) esetén: 1,0 (kizárólag a rövid mássalhangzók figyelembevételével; az adatok dimenzió nélküli viszonyszámok, arányokat fejeznek ki).

A magyar mássalhangzóállomány történeti változásaira — nagy általánosságban tekintve — a zárhang → réshang és a réshang → affrikáta fejlődés jellemző (l. BÁRCZI, Htört.² 84 és 102–3). A változások lefolyásának iránya szemmel látható összefüggésben van a különféle hangcsoportok ejtésének ingadozásával/stabilitásával. Minél nagyobb egy hangcsoporton belül az ejtésingadozás, annál nagyobb mértékben vannak kitéve a

hangsoport tagjai a változásnak. Nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok, amelyek reprezentálnák e hangtörténeti változásokat, de igen nagy valószínűséggel föltehető, hogy az említett tendenciáknak megfelelő irányú változást mutató hangok mennyiségileg is azt bizonyítanák, hogy a z e j t é s - i n g a d o z á s / e j t é s s t a b i l i t á s m e g h a t á r o z ó t é n y e z ő j e a h a n g v á l t o z á s o k n a k.

SZENDE TAMÁS

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Nyelv és társadalom

(A vállalkozói rendszer egyik alakjának népnyelvi és szakirodalmi elnevezései)

A tőkés vállalkozói rendszer jellegzetesen új társadalmi képződmény, ennél fogva a rá vonatkozó szókinés is újszerű, gazdagon árnyalt és nem teljesen megállapodott. Népünk a különféle vállalatok belső életének és szerkezetének szakkifejezéseit csak kevéssé ismerte, annál változatosabban nevezte meg azokat a személyeket, akikkel közvetlen kapcsolatban volt. A szakirodalomban éppen fordított a helyzet; az esetben pedig, ha ugyanazokat a személyeket nevezik meg, a népi és a szakirodalmi elnevezések többsége mögött jelentős szemléleti eltérést tapasztalhatunk. A jobb megértéshez egyaránt szükséges a „felülről” (a munkaadóktól) és az „alulról” (a munkásoktól) kiinduló megközelítés.

A *vállalkozó* voltaképpen a munkások és a munkaadók közé beékelődő tőkés, aki az anyagi eszközök és a szükséges munkaerő előteremtésével és megszervezésével az időszaki munka elvégzését lehetővé teszi. Elsősorban a nagyobb tőkebefektetést, több munkáskezelést és külön ügyintéző szervezetet kívánó munkálatokat végeztették. A vállalkozói rendszer legkorábban az út- és vasútépítésekben alakult ki, majd az ott bevált módszereket alkalmazták az ármentesítési, főként a töltésemelési munkálatokon.

Nagyobb és hosszantartó tömegmunkákon elkülönült a *fő-* és az *alvállalkozó* szerepe és munkaköre; az utóbbi a munkálatok egy részét végeztette, és voltaképpen a vállalkozó alkalmazottja vagy társa volt. Az alvállalkozó hatásköre bizonyos mértékig korlátozott volt, ugyanakkor viszont közvetlen és személyes felügyeletet is gyakorolhatott, esetleg a munkások toborzását is személyesen végezte. A gazdasági fellendülés időszakában az alvállalkozó külön *munkavezető*-t (felügyelőt), sőt *toborzó ügynök*-öt is fogadott. Ez utóbbi személy érdekel bennünket közelebbről, mivel ő volt a legközvetlenebb kapcsolatban a munkásokkal.

A sokféle névvel illetett *munkástoborzó* a vállalkozó vagy az alvállalkozó külön megbízottja volt, aki a különféle építőipari és mezőgazdasági idénymunkákra személyes tárgyalás útján szedte össze az embereket. E munkájáért rendszerint *fejpénz*-t kapott, a toborzás után esetleg munkavezetővé (felügyelővé) szegődött el. (Esetenként maguk az alvállalkozók végezték a toborzást.) E toborzóknak csak egy része dolgozott vállalati megbízásból, a többség úgynevezett *magánközvetítő* volt; ez utóbbiak követték el a legtöbb visszaélést: nemcsak a munkásokat, hanem a vállalkozókat is igyekeztek egymás ellen kijátszani. A toborzás során a munkaadók és megbízottaik élvezték a szabad verseny előnyeit, a munkások azonban nem: a kereslet-kínálat törvényei szerint bocsátották áruba munkaerejüket, esetleg éppen az *embervásár*-okon ácsorogva. A sorozatos becsapá-

sok és a mohó kizsákmányolás miatt a legélesebb harc éppen a toborzó ügynökök és a munkások között dúlt, nem is egy *emberkereskedő* fizetett életével mohóságáért.

A tömérdek visszaélést maguk a hatóságok s főként a közvetlenül érdekelt munkások igyekeztek kiküszöbölni. A hivatalos szervek korlátozó intézkedéseket (pl. az 1899: XLII. t.-c. III. fej. stb.) foganatosítottak, hatósági munkaközvetítőket szerveztek. Ez utóbbiaknál eredményesebbnek bizonyult a baloldali Földmunkások Országos Szövetségének több évtizedes működése. (Jobboldali ellenpárja volt a két háború között a Földmunkások Vállalkozó Szövetsége.) Maguk a munkások sem maradtak tétlenek: úgynevezett *munkanéző*-ket küldtek ki, kiknek felderítése alapján a *bandagazdák* (csoportvezetők) maguk szedték össze és állították munkába embereiket. A toborzó ügynök alakja így egyre jobban háttérbe szorult, emlékéit azonban megőrizték a visszaemlékezések, továbbá a népi és szakirodalmi elnevezések.

A *munkástoborzó*-ra vonatkozólag az 1950-es években Csongrád megye 5 helységében 27-féle népnyelvi, a kérdésre vonatkozó 11 szakmunkából pedig 18-féle irodalmi elnevezést gyűjtöttem össze; bár mindkét forrásból még további kifejezések előkerülése remélhető, már az eddigi eredmények is tanulságosak. Ugyanarra a foglalkozásra vonatkozólag összesen éppen 40-féle elnevezésünk van, mivel 5 kifejezés közös a népnyelvben és a szakirodalomban: így a népi *emberkereskedő*-t (KISS LAJOS, A szegény ember élete 114, 115, 116, 274) és *emberkupec*-et (FÉJA GÉZA, Viharsarok 68) az irodalom idézi, 3 elnevezés (*megbízott, munkásközvetítő, ügynök*) pedig közös. A 40 különböző elnevezés önmagában is meglepően sok, e nagy szám a jelenség újszerűségére, a nyelvi alkotás elevenségére éppúgy vall, mint a nép és a szakemberek társadalomszemléletének kettősségére is. A népnyelvi kifejezések nagyobb száma egyben a közvetlen érdekelttség mutatója is: a munkások valóban kénytelenek voltak kendőzés nélkül nevükön nevezni az illetőket.

A 40 elnevezés nem mindegyike vonatkozik szorosabb értelemben a toborzást végző ügynökökre, a nép a vállalkozói rendszer működésének megfelelően gyakran használta a *vállalkozó, alvállalkozó* s ez utóbbival azonos jelentésű *akortáncs* (Szd.),¹ *akortáncsos* (Szs.), továbbá a *felügyelő, munkafelügyelő* stb. kifejezést, tehát a többféle munkát végző azonos személyeket azonos elnevezésekkel is illette. E többjelentésű népi kifejezések között azonban egyetlen olyan nem akad, mely a saját soraikból kikerült közvetítők elnevezéseit vinné át vállalati emberekre! A szakirodalmi szóhasználat hasonlóan kettős, mint a népnyelvi, tehát egyetlen kifejezés több foglalkozást is jelölhet, ámde a társadalmi szemlélet éppen az ellenkező: e kettős jelentésű szavak mindig a munkások soraiból kiemelkedő toborzókat jelölik, így pl. az *aratógazda* (CZETTLER JENŐ, Magyar mezőgazdasági szociálpolitika 957), *bandagazda* (több szerzőnél is), *bandavezér* (CZETTLER i. m. 957), *toborzó gazda* (STEUER GYÖRGY, 12 év a munkásügy szolgálatában 1935. 144, 145, 146; K. JUHÁSZ LÁSZLÓ, A mezőgazdasági munkások mai helyzete Magyarországon 29, 30) stb. Ha mindezeket a többjelentésű szavakat leszámítjuk, a munkástoborzóra vonatkozólag még akkor is marad 30 kifejezés, melynek kétharmada népnyelvi, harmada pedig szakirodalmi.

A Csongrád megyében összegyűjtött 27-féle elnevezésből az egyes helységek a következő arányban részletek:

Csongrádon	15-féle elnevezést ismertek
Szentesen	12-féle elnevezést ismertek
Vásárhelyen	10-féle elnevezést ismertek
Szegeden	3-féle elnevezést ismertek
Mindszenten	3-féle elnevezést ismertek

¹ A helységnév-rövidítések feloldása: Cs. = Csongrád; H. = Hódmezővásárhely; M. = Mindszent; Szd. = Szeged; Szs. = Szentes.

Ezek a számok azonban mindössze a gyűjtés intenzitására árulkodnak; bizvást mondhatjuk, hogy egy-egy kubikos-lakta helységben legalább tucatnyi különféle elnevezést ismertek. Az egyes helységek szóhasználatára között árnyalati, de annál tanulságosabb különbségek vannak. Így pl. a hagyományosabban gondolkodó mindszeri munkások elnevezései „tisztességtudóbbak” (*munkásszállító, mögbízott, vállalat embőre*), mint a többi helységé; a csongrádi elnevezések között a legtöbb a tájszó (a ’gazember’ jelentésű *csozë, kupcihër* stb.), míg a közigazgatási eredetű *biztos* szót eddig csak Csongrádon és Hódmezővásárhelyen hallottam.

Hasonló vizsgálatot a gyéribb adatok miatt a szakirodalomban ma még nem lehet végezni, legfeljebb az egyes szerzők egyéni szóhasználatára, „hivatalos” vagy szabadabb gondolkodására lehetne némi következtetést levonni.

A 27-féle Csongrád megyei népi elnevezés nem örvend egyforma népszerűségnek: a *hajcsár, emberhajcsár* kifejezést mindenütt ismerik, s ezt is használják a leggyakrabban, mégpedig kb. egyenlő arányban egyszerű és összetett alakjában. Több évszázados népi-paraszti szemlélet él tovább ebben a munkás-elnevezésben, amely egyszerre képes kifejezni az emberhez méltatlan bánásmódot, a toborzás és a munka kényszer jellegét, továbbá a munkaerő áru jellegét is. A régi hajcsár ugyanis a felvásárlás színhelyéről az átvétel helyére lábon hajtott jószágok alkalmi kísérője volt, akit mindig a vevő fogadott fel és fizetett utólag. Az „új” hajcsár lényegében az emberekkel tette ugyanazt; esetenként felettük maradt felügyelőnek, akit hajcsárnak is neveztek.

Az előző szóval népszerűségben vetekszik a *kupec, emberkupec* elnevezés, azzal a különbséggel, hogy egyszerű alakját (*kopëc*) eddig csak Csongrádon, míg összetételét minden helységben hallottam. E kifejezésről is hasonlót lehet mondani, mint az előzőről, ahogy FÉJA meg is fogalmazta: „Nemcsak lókupecok s marhakupecok kufárkodnak, hanem embőrkupécek is” (68); sőt kiegészíthetjük azzal, hogy leggyakrabban talán a *disznókupec* kifejezést használják. Az *emberkupec* szó elsősorban az említett magánközevitőket jelentette. A *hajcsár* és a *kupec* elnevezés között is megvolt ez a különbség: a *kupec* mindig maga vette és adta el haszonnal a lovat, a marhát és a sertést, tehát „saját szakállára” dolgozott.

Általánosan ismert, bár nem annyira népszerű az *emberkereskedő* elnevezés, melynek helyi változata az *embőrvásárló* (Cs.) és a régies zamatú, biblikus *embőrkúfár* (Szs.). Az előzőkkel szemben az *emberkereskedő* kifejezést már-már hajlandók lennénk egészen modernnek tekinteni, de ugyanígy hívták régen a *rabszolgakereskedő*-ket (Nyr. XL, 464) is. A szakirodalomban is e népi elnevezés szerepel leggyakrabban, néha bővítve: *emberhúskereskedő* (STEUER i. m. 146), máskor csak a gondolat rokon: *embőrhús* mint áru (MÉREY KLÁRA, A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántúlon 170)

E három legnépszerűbb elnevezésben nyíltan vagy burkoltan, de jelen van az elítélő vélemény; még nyíltabban összegez néhány helyileg használatos elnevezés: *csibész* (Szs.), *csozë* (Cs.), *kupcihër* (Cs.) stb., melyek még jelentésárnyalatokban sem térnek el egymástól. Ilyen és hasonló kifejezéseket azonban hiába is keresnénk a tárgyilagosság látszatában tetszelgő szakirodalomban.

A többé-kevésbé hagyományosnak tekinthető és népi eredetű kifejezések mellett nem annyira népszerűek és nem is közismertek a valóban modern elnevezések. Így az üzleti nyelvhasználatból kölcsönözött *ügynök* szót még csak ismerik, de jobbára csak a szentesiek használták; a *munkásszállító* (M.) szintén helyi kifejezés, minden bizonnyal a *gabonaszállító* és hasonló összetételek mintájára készült, mindenesetre a munkaerő áru jellegét még ez is kifejezi. Nehéz lenne eldönteni, hogy a néhány helyen (H., Szs.) hallható *felhajtó* szó még az előző korszakok szemléletét vagy már az újét tükrözi? (Feltűnően és következetesen hiányzik viszont a szakirodalomban használatos *toborzó* szó minden alakja és összetétele, holott az erőszakos vagy cseles katonafogás éppen elég párhuzamot kínált volna.)

A viszonylag modernebb kifejezések közé tartoznak a vállalati rendszerrel kapcsolatos — részben már idézett — elnevezések. Ezek közül szórványosan ismert a körülírással *vállalat embőre* (M.), *vállalat küldötte* (Cs.), a szakirodalmi *munkaközvetítő* helyett inkább használják a nyelvilag is helyesebb *munkásközvetítő*-t (Szs.) stb. A vállalati kifejezések közül a *referens*, illetőleg ennek különböző népnyelvi alakjai (*rëfëráncs*: Cs., H., Szd., Szs.; *rifëráns*: Szd.; *rifërás*: Szs. stb.) a legismertebbek, ugyanakkor a vonatkozó szakirodalomból e szó szinte teljesen hiányzik.

A szakirodalmi kifejezések gyakoriságát elegendő számú adat híján nehéz lenne megállapítani, mégis talán a *munkaközvetítő* (MILOTAY ISTVÁN, Az ismeretlen Magyarország 216—7; a különféle hivatalos iratok stb.), *munkástoborzó* (STEUER i. m. 144); *megbízott* (CZETTLER i. m. 971; SCHERER PÉTER PÁL, Így látom én 87), *ügynök* (CZETTLER i. m. 957; KISS i. m. 114, 124) szavakat említik gyakrabban. A szakirodalomban nem honosodtak meg a népi és hagyományos elnevezések, majdnem minden kifejezés a vállalkozói rendszerhez kapcsolódik: pl. az *extraneus* ('kívülálló' értelemben CZETTLERNÉL, i. m. 971), *munkásközvetítő* (uo. 958), *munkástoborzó* (STEUER i. m. 144), *toborzó* (STEUER i. m. 145), *toborzó gazda* (K. JUHÁSZ i. m. 29; STEUER i. m. 144—6) és hasonlóak. Mindezek között vannak egyéni leleményre valló, másutt sehol nem található kifejezések is, mint pl. a *kubikosközvetítő* (MILOTAY 216.), *professzionista munkaközvetítő* (uo.) stb.

Ha nem is ilyen gazdagon, de eléggé árnyalt az emberkereskedő alakja köré fűződő *embervásár*, *fejpenz*, *banda*, *bandagazda*, *munkanéző* stb. fogalomköre, ezek vizsgálata azonban külön fejezetet kíván.

E térben, időben és fogalomkör szerint is megszűkített terminológia viszonylagos árnyaltsága és gazdagsága az előzőkön kívül adósságainkra is utal: a magyar társadalom, az egyes osztályok, rétegek, csoportok és foglalkozások elnevezéseit még nem vizsgáltuk meg kellő alaposítással. E munka sokáig már nem halasztható!

KATONA IMRE

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fertály szavunk XVI—XVII. századi jelentéstörténetéhez. 1. *Fertály* szavunk származását tekintve német eredetű jövevényszó, változatai kimutathatók a környező szláv nyelvek egy részében, ismert a román nyelvben is, van rá példa, hogy átvétele a magyar nyelv közvetítésével történt (TESZ.). Nyelvünkben legkésőbb a XIV. század második felében honosodott meg a *fertály* (BENKŐ: MNy. LII, 199).

Jelentése „...negyedrés, negyed; töredék, darab általában; egy fajta ür- és területmérték” (TESZ.). Amennyiben nem átvitt értelemben használatos, a mai magyar nyelvben többnyire 'negyedrés' a tágabb jelentése (ÉrtSz.).

2. Jelen esetben a *fertály*-nak csupán mint űrmértéket jelölő szónak a jelentésével kívánunk foglalkozni. Előljáróban utalni kívánunk arra, hogy gabonaneműek mérésére hazánkban ma már nem használnak űrmértékeket, az egykor országosan elterjedt köblök és mérők felett eljárt az idő. Régi mértékegységeink űrtartalma nem volt egységes, nagyságukban — néha kisebb tájegységeken belül is — jelentős eltérések mutatkoztak. A meglehetősen nagy befogadóképességű űrmértékek közül némelyik száz literen felüli volt, ezek a gyakorlatban sokszor csak számítási egységül szolgáltak, tényleges mérőeszközként kisebb egységeiket alkalmazták. Mellőzve a részletezést, kiragadott példaként említjük meg a quartalet, a szaput, a vékát s nem utolsósorban a fertályt.

Nyelvtörténeti szótáraink értelmezése szerint a *fertály* mint űrmérték valamely mérőeszköz kisebb hányada, gyakrabban egynegyed része: „*Fertály*, véka, negyed rész köböl” (NySz.), zömében ugyanerre, de ettől eltérő változatra is találunk példát: „*Fel keobeol*” (OkISz.); e szótárak vonatkozó példaanyaga bőséges. A fentebb már idézett ’egy fajta űr- és területmérték’ (TESz.) értelmezés megengedi annak feltételezését, hogy a *fertály* mint űrmérték jelölje nemcsak valamely mérő törtresze, hanem önálló mérőféleség, ’egy egész’ is lehetett, konkrét példát erre azonban nem hoz az idézett mű. Területmértékként — tájnyelvi jelleggel — ismeretes, hogy a *fertály* nem töredéket, hanem egészet, egy egész telket jelentett (MTsz.).

Az alábbiakban konkrét példákkal kívánjuk bizonyítani, hogy *fertály* szavunk a XVII. században a Duna—Tisza közének egyes területein mint űrmérték nem egy meghatározott mérő negyedrésze, hanem egy teljes mérő értelemben volt használatos, s mint ilyen négy kisebb egységből, négy negyedből állt. Ebből következik annak megállapítása, hogy az adott időszakban a *fertály* és a *negyed* — amennyiben gabona mérésére szolgáltak — nem azonos, hanem eltérő jelentésű szavak voltak.

3. Ártörténeti anyaggyűjtés céljából tanulmányoztuk Nagykőrös XVII. századi számadáskönyveit, s azt tapasztaltuk, hogy a piacra vitt gabona mennyiségét *fertályban*, illetve *negyedben* adták-vették a kor emberei. Említett levéltári forrásainkból már a múlt század közepén publikáltak szemelvényeket, s a közzétett anyagban fellelhető mind a *fertály* (MonTME. I. 26, 285, 286), mind pedig a *negyed* (i. m. 183, 221) külön-külön és egymás mellett is (i. m. 284). A kiadvány szerkesztői sem a szövegben, sem a tárgymutatóban nem utaltak azonban arra, hogy azonosnak vagy egymástól eltérő mennyiségűeknek tekintették-e a *fertályt* és a *negyedet*.

Nagykőrösön kívül a szomszédos Kecskemét számadáskönyveiben ugyancsak megtalálható a *fertály* és a *negyed*; az utóbbi mint eszköz kizárólag gabona mérésére szolgált, az előbbi viszont bor mérésére is használták. Kecskemét múltjának neves kutatója arra az álláspontra helyezkedett, hogy „Egy *fertály* vagy *negyed* száraz mérték nem jelenthet egyebet, mint az e kötetben sokszor előforduló kassai köbölnek egy negyedét, vagyis egy közönséges vékát” (HORNVIK JÁNOS, Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskeméten, 1862. III, 89); mint az idézetből kitűnik, azonos nagyságúnak vélte a *fertályt* és a *negyedet*, ismert és a XVII. században eléggé elterjedt űrmérték egy-negyedének tekintette mindkettőt.

Gyűjtőmunkánk jellege megkövetelte a mértékegységek viszonyának tisztázását, s Nagykőrös gabonavásárlásának ártörténeti szempontból hasznosítható mintegy 850 egyedi adata arról győzött meg, hogy a XVII. században e jelentős mezőváros területén a *fertály* és a *negyed*, mint gabonamértéket jelölő szó, semmiképpen sem jelenthetett azonos mennyiséget. Állításunkat az alábbi, 1663-ból származó idézetekkel kívánjuk igazolni: „Az Nagy Vezér számára Kecsei Somodi Jánostul vettünk Árpát 98 negyeddet facit 24)” *fertályt* 24) „Tall.”¹ [24)” = 24,5]; „Úrhaziektul Zabott 64 negyeddet azo Vezérk 16 *fertály* facit f. 19 d. 20.” (Nagykőrös, 1663. 135). Az első esetben 98 negyed 24,5, *fertály*val, a másodikban 64 negyed 16 *fertály*val egyenlő, ami csak akkor lehetséges, ha a *fertály* négy negyedből áll, s így természetesen a *fertály* nem azonos mennyiségű a *negyeddal*.

¹ Kecskeméti Állami Levéltár. Nagykőrös város számadáskönyvei. 1663. 134. lap: Országos Levéltár, filmtár 3415. sz. tekercs. Továbbiakban idézeteink után csak a helység nevét, a számadáskönyv keletkezési évét s a lapszámot adjuk meg. Forrásaink mikrofilmen az OL. filmtárában találhatók meg: Nagykőrös: 1643—44/3412. számú tekercs; 1649/3413; 1653/3414; 1669/3415; 1676, 1680, 1681/3416; 1682/3417; illetőleg Kecskemét: 1676, 1677/3402.

Ennyire egyértelmű bizonyítékra fél évszázad levéltári forrásainak átnézése során sem bukkantunk többször, s mivel idézeteink egyetlen év írásos emlékeiből származnak, továbbá a feudalizmus idején egységes mértékrendszer hiányában azonos helyi piacon belül sem lehetetlen a mértékviszonyok változása, továbbá a véletlen kizárása céljából is, szükségesnek tartjuk több év anyagának felhasználásával közvetett bizonyítási módszer alkalmazását.

1643/1644: „Arpat adot 3 Negiedet d. 60” (Nagykőrös, 1643/44. 20); „Arpat vettünk Nagi Mihaltul a Meszaros apiatull egi *fertalt* den. 80.”; „Az Abani Praedikatorul 12 Negied Arpat wettünk f. 2. d. 40” (i. m. 179). Példáinkból kitűnik, hogy 1 negyed árpa 20 dénárba került, 1 *fertály* ára pedig 80 dénár volt; megállapítható tehát, hogy a *fertály* négyszerese a negyednek.

1649: „Egi Abani embertül wettünk Tiz *fertály* Arpat f. 10.” (Nagykőrös, 1649. 214); „Eggy Toßögih embertül wettünk Tißönöt Negied arpat f. 3. d. 75” (i. m. 216). Ebben az évben tehát 1 *fertály* árpa ára 1 forint, azaz 100 dénár volt, 1 negyedé pedig 25 dénár; megállapítható, hogy a *fertály* ebben az összefüggésben is négy negyeddel egyenlő.

1653: „Kisiri Aßonytul vöttem 57 Negyedet Arpatt *Fertallyat* per f. 1. d. 50. Facit f. 21. d. 37” (Nagykőrös, 1653. 200). Ha a dénárban kifejezett vételár összegét (2137,5) elosztjuk a negyedek számával, akkor 1 negyedre 37,5 dénár jut, ez pedig pontosan egynegyede a *fertály* eredetiben megadott 1 forint 50 dénárnyi egységárának.

1669: „Sentei Szabó Mihálytul vettünk 15” *Fertály* és egy Negyed Arpatt Fert. d. 80. Facit flor. 12 den. 60.” (Nagykőrös, 1669. 205). A 80 dénáros egységár ismeretében, eddigi példáink eredményeinek felhasználásával megállapítható, hogy a vásárolt árpa mennyisége 15,5 *fertály* és 1 negyed, összesen 63 negyed, a vételár pedig 1260 dénár, vagyis 1 negyed ára 20 dénárba rúgott, 1 *fertály* árának éppen egynegyedét tette ki.

1681: „Muslaitul vettünk 9 *Fertály* s 1 N. Árpát, *Fertallyat* 1 Tal Fac. 9 Tal. d. 60.” (Nagykőrös, 1681. 219). 1680–1682 között Nagykovácsán a mintegy 2,5 deka-gramm ezüstöt tartalmazó tallér árfolyama többnyire 240 dénár volt (Nagykovács, 1680. 59, 98, 99, 106; 1682. 56), így 1 *fertály* árpa ára 240 dénár, 1 negyedé pedig 60 dénár, egyenlő, vagyis mint minden korábbi példánkban, a *fertály* ez alkalommal is négyszerese a negyednek.

Fentebb utaltunk arra, hogy mind a *fertály*, mind pedig a *negyed* szó Nagykovácsán kívül Kecskemét számadáskönyveiben is előfordul. Ez utóbbi település számadáskönyvei, bár időben és mennyiségileg korlátozottabb mértékben, ugyancsak lehetőséget nyújtanak arra, hogy a két mértékegységet az eddigiekhez hasonló módon párhuzamba állítsuk.

1676: „Nagy Ferencztől 4 *fert'* 1 negyed [árpát] Tall. 4 d. 60”, „Török Gergelytől 3 *fert'* Arpat 1 negyed Tall. 3 den. 60” (Kecskemét, 1676. 127). Az idézetek nem tartalmaznak ugyan egységárakat, annyi azonban kiviláglik belőlük, hogy 1 *fertály* árpa 1 tallérba, 1 negyed pedig 60 dénárba került. Feltéve azt, hogy a tallér árfolyama Kecskeméten sem tért el a nagykovácsi kurzustól (Nagykovács, 1676. 88, 92, 108), azaz 240 dénár volt, arra az eredményre jutunk, hogy a *fertály* Kecskeméten is négyszerese volt a negyednek.

1677: „Item 3 *fertály* kölestis vedtünk ugyan ezen toth Janostul es egy negyed. Egy Egy forinton advan ide *fertallyat* facit flo. 3 den. 24” (Kecskemét, 1677. 102). Az eredetiben adott egységár szerint 1 negyed kölesért 25 dénárt kellett volna fizetni, az 1 dénárnyi eltérés, amely a mérő csapat s nem tetézett voltából, aprópénz hiányából, alkuból, a vásárló városi tisztségviselő fukarságából stb. egyaránt adódhatott, nem teheti kétséggé bizonyításunkat.

Az idézetek összességét figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy Nagykőrösön és Kecskeméten a gabona mérésére szolgáló fertály és negyed eltérően más területek gyakorlatától, valamint szemben a korábbi téves helyi értelmezéssel, nem azonos mennyiséget jelentett; a *fertály* szó mint mértékegység neve nem valamely mérő törtrészét jelölte, hanem mérőként vagy köböként funkcionált, egész értelemmel bírt, a *negyed* pedig ebből adódóan nem szinonímája volt a *fertály*-nak, hanem egynegyed része.

4. Anyaggyűjtésünk a magyarországi török uralom utolsó harmadára szorítkozott; a viszonylag szűk időmetszetre az ad magyarázatot, hogy a Duna–Tisza között meglehetősen kevés forrással rendelkezünk a török uralom időszakából. Nagykőrös napjainkig fennmaradt, a korábbiak elpusztulása miatt elsőnek tekinthető számadáskönyve 1626-ban keletkezett. Kecskemét a második világháborúig gazdagabb anyaggal rendelkezett, a nagy világégés azonban jelentős részét elpusztította annak, amit korábbi évszázadok viharai megkíméltek.

A *fertály* és a *negyed* bemutatott viszonyának kialakulását keresve HORNYIK JÁNOS anyagközlése nyújt támpontot. Segítségével megállapítható, hogy a XVI. század végén már a fentebb bemutatottal egyező módon használták gabona mérésére a fertályt és a negyedet. 1599-ből származik a következő feljegyzés: „Kelemen Bálint, Ferenci Simonék vöttenek 1 veröm buzat flor. 3 de. 45 fertályát, az város penig elvötte tüle 4 fl. *fertályát* az szegénységnek egy-egy negyedenként, az két prédikátoroknak adtanak 1 *fert.* pénzért.” (HORNYIK i. m. II, 115.) Az idézet a tizenöt éves háború inséges viszonyait tükrözi, témánk szempontjából pedig következtetni enged arra, hogy a *fertály* és a *negyed* már ekkor sem azonos mennyiséget jelölt, csupán a prédikátorok kaptak egy fertályt a lefoglalt búzából, a szegénységnek a kisebb úrtartalmú negyeddal mértek belőle.

5. Befejezésül választ keresünk arra a kérdésre, hogy mivel magyarázható a *fertály* sajátos, 'egész', nem pedig 'törtrész, hányad' értelmű jelentése.

Igen egyszerű lenne helyzetünk, ha azt mondhatnánk, hogy a fertály kiszorított a gyakorlatból egy olyan mérőféleséget, amelynek eredetileg egynegyed részét képezte, ezt követően önállósult, s mint ilyen, oszlott négy negyedre. E feltevést praktikus okokból el kell vetnünk.

Becsülésünk szerint az idézeteinkben szereplő fertály 80–125 liter gabona befogadására lehetett alkalmas,¹ olyan mértékegységről azonban, amelynek úrtartalma 320–500 liter körüli lett volna, nincs tudomásunk. (A mértékek történetére l. LEDERER EMMA, Régi magyar úrmértékek: Századok 1923.)

Nézetünk szerint a Nagykőrösön, Kecskeméten s feltehetően a piackörzetükbe tartozó kisebb helységek egy részében használatos gabonamérő eszköz *fertály* nevét névátvitel révén kapta legkésőbb a XVI. században. Ilyen jelenségre az általunk vizsgált időszakból is tudunk példát hozni. Magyarország egyik legelterjedtebb gabonamértéke a pozsonyi mérő volt. Ha a török uralom idején Nógrád megyében ülésező Pest megye gabonát vagy annak fejében pénzt követelt a nagykőrösiektől, pozsonyi mérőben adta meg a kívánt mennyiséget. A két felé — török rendre és magyar pártra — adózó mezőváros jegyzője azonban „két-két posoni kila buzá”-ról írt (l. MAJLÁT JOLÁN, Egy alföldi cívis-város kialakulása. Bp., 1943. 28), mert a gabonát gyakrabban és lényegesen nagyobb mennyiségben követelő török ezt a mértékegységet használta a szállítmányok átvételekor. Névátvitel ez is, amelynek alapját a gabona adó jellege képezte, ezért alkalmazták a *kila* megjelölést a pozsonyi mérőre, noha befogadóképességük jelentősen eltért egymástól.

¹ Erre a következtetésre ár- és mértékkombinációs eljárással jutottam. Részletezése itt nem megokolt, megtalálható „A gabonaneműek XVII. századi ártörténetéhez” című (Bp., 1971.) egyetemi doktori értekezésemben: MKKE könyvtára.

Végezetül megadjuk az idézetekben előforduló helységnévi utalások feloldását, mai megfelelőit: abani, abonyi: Abony; kecskei, kécskei: Tiszakécske; kisiri, kíséri: Jászkisér; toßöghi, tószegi: Tószeg.

Összefoglalás: *Fertály* szavunk, mint gabonamérték, nyelvünkben többnyire valamely mérő vagy köből negyedét, kisebb hányadát jelentette. A XVII. században a Duna—Tisza közének egy részén, Kecskeméten és Nagykőrösön bizonyíthatóan nem hányadot, hanem egészet, egy mérőnyi gabonát jelentett. A *fertály* mellett előforduló *negyed* nem szinonímája volt a *fertály*-nak, hanem egynegyed része. Feltevésünk szerint a jelzett térség gabonamérője *fertály* nevét névátvitel révén kapta.

BUZA JÁNOS

Néhány sémi apróság. A TESz. jövevényszavaink végső forrását felderítendő gyakorta utal egy-egy elem sémi voltára, s megrajzolja hosszas vándorútját. Ekként cselekszik — többek közt — az *apát*, *balzsam*, *kaszap*, *kád*, *karton*, *kömény*, *manna* szócikkekben. Néhány adattal tetéznők nyomozását, s pótolnók két mulasztását.

a r a n y. A TESz. utal az esetleges árja megfelelőkre: óind *hyranya*-, av. *zaranya*-, újperzsa *zerin*. A MSzFE. szerkesztői fgr. *s* szókezdettel számolnak (vö. mdE. *siŕne*, komi *zarni* stb.). — Az arany importtermék volt számos országban, s vele együtt a megjelölése is, vö. gr. *χρυσός*, amely sémi (föníciai) jövevényszó: fön. *ħrs*, akkád *ħurṣu*, ugarit *ħrṣ*, héber *hārus* (I. EMILIA MASSON, Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en Grec. Párizs, 1967. 38).

e l e f á n t. E. LAROCHE szerint a görög *ἐλέφας* szó összefügg a hetita *lahpa*- főnévvel. Mindkettő jelentése 'elefántcsont'. A Keletről jött elem végső átadója ismeretlen, de az áru származása sémi területre utal (idézi MASSON 83). A görög szó eleinte csak az állat agyaráát jelölte, majd Herodotosztól kezdve az állatot is. A görög-hetita szópár nem kapcsolható egybe a sémi 'bika' jelentésű jelölésekkel: akkád *alpu*, héber 'elep, fön. 'lp, mert ezen szavak sohasem jelölték az elefántcsontot meg az állatot. — A magyar szó a németből is származtatható, talán ez az utolsó átadó, vö. ófeln. *ēlefant*, *hēlfant*, újfeln. *Elefant*.

g á l y a. Végső forrása tisztázatlan — írja a TESz. Nem kellett volna kérdőjellel utalni a gör. *γαῦλος* 'gyorsjáratú hajó' szóra? Ez a hajótípus, valamint neve föníciai eredetű.

h e n n a 'hajfestékeknek használt növény, *Lawsonia inermis*, L. alba'. A TESz. nem említi, de az ÉrtSz.-ban megtalálható: *hēnna* 1. Délszaki fa vagy cserje. 2. Ennek leveleiből készült barnásvörös főzet, ill. festék. *Hennával* festi a haját. Származékai: *hennás*, *hennáz*. — Jómagam még hallottam az 50-es években: „*hennázza* a haját”.

Ez az Ázsiában meg Afrikában található bokorfajta régi kultúrnövény; barnásvörös festéket készítenek belőle, gyapjat, selymet festenek vele. Keleten (pl. az arabok) hajfestékül is használják (szókit-vörösit). A magyarban hajfesték neveként volt használatos, magát a szót valószínűleg közvetlenül a németből eredeztethetjük, vö. ném. *Henna*, de a német nyelvben arab származék. Ugyanígy a franciában *henné* (1553.) < arab *hinna* (A. DAUZAT, Dictionnaire étymologique. Párizs, 1938.). Az arab névelős változat *al-henna* > középkori latin *alchanna* > ófr. *alchanne* (XIII. sz.) > *arcanne* (1611.) 'festéket adó növény' (DAUZAT); kicsinyítő képzővel: *orcanette*.

j á s p i s. Ez a szó nem került bele a TESz.-be. Hiányzik tehát a *jáspiskigyó* összetétel is.¹ A szó a görögbe *ιασπις* alakban valamelyik sémi nyelvből jutott: vö. héber *jāšēpheh*, asszír *ašpu*. A középfelnémetben *jaspis*, a maiiban *Jaspis* (E. WASSER-

¹ A szót — s az összetételt is — tárgyalja a TESz., de *áspis* címszó alatt. A sémi háttérre azonban valóban nem utal, csak a görögig követi vissza a szó útját. — A SZERK.

ZIEHER, Woher?¹⁴ Bonn, 1959.). Megjegyzendő, hogy a görög *σάππειος* 'lapis lazuli' szintén sémiből való (MASSON 65), vö. héber *sappir*. A magyar *zafir* hangalak szókezdő z-je újabbkori németből történt átvételről tanúskodik. Az óindból való származtatása (*šanipriyam* 'Szaturnusz-bolygótól kedvelt': WASSERZIEHER 349) elvetendő (vö. M. MAYRHOFFER, Kurzgefaßtes altindisches Wörterbuch).

kittel, *kitli*. A TESz.-ben gondosan közlik a vándorszavak végső forrását, ha erre mód adódik. Éppen ezért a *kittel*, *kitli* szócikkben hozzáfűzném: sémi eredetű, vö. ugarit és föníciai *ktn* 'len, lenből készült tunika', héber *kutonet/ketonet*. A szó eljutott a görögbe: *χιτών* 'rövid, combig érő tunika' jelentésben (l. E. MASSON i. m. 27–39). — Az Ótestamentum szerint Jahve *kutonet*-be öltöztette Ádám-Évát (Genesis 3.21.). — Úgy vélem, hogy a m. *kitli* szó hazai jiddis, valamint német mesteremberektől került nyelvünkbe.

lilium. A TESz. véleménye szerint a lat. *lilium* „végső forrása nincs kellőképpen tisztázva”. Ámde E. MASSON megállapítja: sémiből átvett szó, miként a gör. *λεῖγιον* is (58–9). Az utóbbiból a latin *lirinum* 'liliomolaj' (A. MEILLET: MSL. XV, 1908–9: 163). — Megjegyzem, hogy a gör. *σοῦσον* 'egy liliumfajta neve' ugyancsak sémi eredetű, vö. héber *šūšan* 'liliom, lótusz'. A héber szó a *Susanna* ~ *Zsuzsanna* személynévben is megjelenik. A héber szó viszont az egyiptomiból jön: *ššu* 'liliom, lótusz' (MASSON 58).

Toldalék két etimológiához. A TESz. két származtatását toldanám meg egy lépéssel.

c sikló 'a női szeméremtest egy része'. A szótár helyesen kapcsolja a *csiklandoz* igéhez ezt a nyelvújításkor csinált, Bugát Pál teremtette szót. Csak annyit kellene hozzáfűznünk, hogy német mintára keletkezett tükörszavaink sorába tartozik; a német nyelvben is műszó, vö. *kitzeln* 'csiklandozni': *Kitzler* 'csikló'. A németben valószínűleg latin példára formálták.

c sóró 'szegény'. A TESz. közli a cigány nyelvből átvett *csór* 'ellop, eltulajdonít' szó etimológiáját, de elmulasztja megemlíteni a *csóró* névszót. Aligha mellőzték azért, mivel a *csór* ige melléknévi igenevének vélték. A címben említett szó főként ebben a kapcsolatban használatos: *szegény csóró*. Ez tkp. pleonazmus, mivel a *csóró* eredetileg szintén 'szegény' jelentésű lehetett, amint ezt etimonja mutatja. Az pedig a cigány nyelvi *čoro* 'arm, elend, dürfing, erbärmlich' (vö. SIEGMUND A. WOLF, Großes Wörterbuch der Zigeunersprache (romani tšiw). Mannheim, 1960. 241. l.). ERDÓDI JÓZSEF

Sáf és láda. 1. A 'dézsa, sajtár, kád, hordó stb.' jelentésű R. és N. *sáf* első biztos adata 1526-ból való: „Ad domum Balnei emi *Saaphokat*” (Oklsz.). A szó német eredetű (CzF.; STEINER: Nyr. II, 215; MELICH: Nyr. XXIV, 394; LUMTZER—MELICH, DOLw. 228): vö. középfelnémet *schaf* 'folyadéktartó edény; gabona mértékegysége' (LEXER, Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch.²⁵ Leipzig, 1949.), német *Schaff* 'sajtár, dézsa, kád', felsőnémet 'szekrény, láda' is (Sprach—Brockhaus.⁷ Wiesbaden, 1956.), bajor-osztrák *schaff*, *schäff* 'gabonamérték; fából készült fürdőkád' (SCHMELLER, Bayerisches Wörterbuch.² München, 1872–1878.), tiroli *schäff*, *schaff* 'dézsa, sajtár; gabonamérték' (SCHATZ, Wörterbuch der Tiroler Mundarten. Innsbruck, 1955–1956.); német nyelvtörténeti adatokban a bemutatott jelentéseken kívül 'merítőedény, víztartó edény, favödör', 'mosóteknő', 'lapos tál', 'serpenyő', 'hús besózására, tartására szolgáló edény' is mutatkozik, a 'láda' pedig közép- és alnémet területen is jelentkezik (GRIMM, Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854–. VIII. 2013–5). A német szó közép- és alnémet alakja *schap* (i. h. 2015). (Etimológiáját l. KLUGE, DtEtWb.²⁰ 631.)

A magyar *sáf* részint dunántúli és csallóközi, részint pedig székely nyelvjárási szó. A Tsz. szerint „*Sáf*, csupor edény. Székely szó”; a MTsz. Csallóközből és Baranya megyéből közli ’sajtár, dézsa’ jelentéssel; újabb adata került elő még a régi Pozsony megyéből (’*dézsza*’: MNy. L, 503). E nyelvjárási megoszlás régiségét nem cáfolják, inkább tanúsítják a helyhez, illetőleg személyhez némiképpen köthető történeti adatok (l. főként OklSz., NySz.; vö. még 1588: „feördeő *Saffocskakoth*” Nagyszombat városának pénztárnaplóiból: MNy. LXII, 238). Tehát a *sáf* igen régi, még abból az időből való átvételnek látszik, amikor a mai székelység elődeinek jelentékenyebb csoportjai még nem költöztek át a nyugati szélékről (vagy más részekről) a keletiekre (l. erről BENKŐ: I. ÖK. XXIV, 38, 41–8). Az áttelepülők nyugatról vihették magukkal a szót, ugyanis a székely *sáf* ’csupor’ hangtani és részben jelentési okból nem lehet sem az erdélyi szász *scháp* ’merítőedény’ (KISCH, Vergleichendes Wörterbuch der Nösner [siebenbürgischen] und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart: Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen. I. Heft. Hermannstadt, 1905.), sem az erdélyi bajor-osztrák *şöf* ’faedény, dézsa, sajtár’ (KRAUß, Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen. Sieburg, 1957. átvétele. A székelységi ’csupor’ jelentés a sok évszázados nyelvjárási elkülönültség következményeként az eredetibb ’*dézsza, sajtár, fakád* stb.’ jelentésekből a ’víztartó edény’ és Erdélyben régebben elterjedtebb ’*korsó*’ jelentésen át fejlődhetett ki; ez utóbbiakra vö.: 1573: „Egy *saf* viz” (Pont. 87: NySz.); 1708: „*SÁf*: Scaphium, Urceus, Orca” (PP.); stb.

2. A *sáf*-nak nevezett, többnyire fából készített edényt (illetőleg változatait) számos célra használták: lehetett ez fürdőkád vagy fürdőházi vízfordó *dézsza*, csöbör (1526, 1588: l. előbb), tartottak benne bort (1544: OklSz.), növényi magvakat (1586: Radv: Csal. II, 59: NySz.), aszalt gyümölcsöt (1597: OklSz. Pótl. *fa-sáf* a.), marhahúst (1600 k.: Radv: Szak. 18: NySz.), hordtak benne halat (1597: OklSz.) stb.; szerepe egyébként általában megegyezett a csöbörével, sajtárával, dézsáival (az említett adatokon kívül vö.: 1549: OklSz.; 1573: l. előbb; stb.). Ha a tárgynak e felhasználási módjait a szó jelentésárnyalatainak tekintenők, akkor — legalábbis egy részüket illetően — a németből való többszörös átvételre is gondolhatunk, mivel ezek a jelentésárnyalatok a németben is megvannak, illetőleg megvoltak. Mindenesetre többszörös átvételre mutathat a német ejtészváltozatoknak megfelelő *f* és *ff* a magyarban (l. többek közt OklSz.).

3. Számításba vehetjük annak lehetőségét, hogy a legkorábbi átvétel már akkor megtörténhetett, amikor a magyar még *p*-vel helyettesítette a szóbelseji, szóvégi idegen nyelvi *f*-et (BÁRCZI, Htört.² 129, 137). Ide vonhatónak látszik ugyanis a bakonybéli apátság birtokainak és jogainak összeírását tartalmazó oklevél két, alább kiemelt személynévi adatának egyike: 1086/XII. sz.: „In Cupan hii sunt e q u i t e s : Keca, Dohron, Gurcu . . . In Kyar: Catapan, Mon . . ., Vgrin, Petyr, Ezti, Lada, Sap, Thatu, Sekeh . . .” (PRT. VIII, 269). A *Lada* szomszédságában szereplő, *Sáp*, *Sap* vagy *Sáp* hangalakú személynév közszói jelentése — figyelembe véve a nevezettek foglalkozását is — ’gabonatarató edény’, ’abrakos edény, zabosláda’ vagy esetleg ’lóitató csöbör’ lehetett, így beletartozhatik a művelődési indítékú neveknek, közülük szorosabban a foglalkozásneveknek abba a csoportjába, amely a foglalkozás tárgyával, eszközével jelképezi a személyt (PAIS: MNyTK. 115. sz. 21–2). — Az adat kora megengedi, sőt megkívánja a német *f* > magyar *p* hanghelyettesítés esetének föltevését, a magyar forma tehát a bajor-osztrákból származtatható, nem kell középnémet forrásra gondolnunk, még ha nem is zárható ki ez utóbbi.

E föltett, igen korai, *p*-s átvételnek talán nem egyetlen adata az előbbi oklevélben említett lovas neve. Lehet hogy a *sáf* közszónak a régiségben *ph*-val írott adatai (1526: l. előbb; 1600 k.: Radv: Szak. 18: NySz.; — vö. még talán: 1213: „*Saph* priftaldo eorum”:

VárReg. 165) legalábbis részben *p-s* ejtést tükröznek, a *ph* betűkapcsolat a *p*-nek is, az *f*-nek is lehet a jele (KNEZSA, HírTört. 57, 91). — A számos *Sáp* helynévnek vagy ezek egy részének idetartozása fölött megfelelő vizsgálatok híján korai volna ítélkezni.

4. A bakonybéli összeírásban szereplő *Sap* és *Ladu* személyneveknek a *sáf*, illetőleg a *láda* közszóval való azonosítását támogatja egymás mellett való előfordulásuk. Személynevek efféle vonatkozására PAIS hívta fel számos alkalommal a figyelmet (vö. utóbb FEHÉRTÓI: MNy. LXVIII, 214). A *Lada: láda* — különösen az istállós lótartás tárgy-, illetőleg fogalomkörében — a *Sap: sáf*-nak mintegy szinonimája lehet: 'zabos-láda, abrakos láda'. A *láda* ugyancsak német jövevényszó (SzófSz.; TESz.), s a német szó adatolt régi jelentései alapján (GRIMM, DtWb. VI, 36–8) a 'zabosláda, abrakos láda' bízvást föltehető.

5. Ha a *Sap* és a *Lada* személynevek előadott magyarázó kísérlete helyes, akkor ez azt jelenti, hogy a *sáf* és a *láda* az eddig ismert első előfordulásuknál (1526., illetőleg 1494.) mintegy három évszázaddal korábbi időből adatolhatók, s hogy ez a két szó a legrégibb német jövevényszavaink közé tartozik.

† KUBÍNYI LÁSZLÓ

Ostormány (Ostorményes) és Esztramos. A MNy. LXVIII, 454–5. lapjain jelent meg ANTAL ISTVÁN BERTALAN igen tanulságos írása „A gömöri karszt *Ostorményes* helynevei” címmel Pelsőc városka egy helynévéről. Az adatokat ILA BÁLINT munkája (Gömör megye. III, 181) fedte fel előttünk, ahol valóban a 81. számú lapalji jegyzetben az *Ostormány* helynevet a szláv *stremeň* 'declivis' szóból származtatják. Miután a szerző helyismerete alapján egy igen érdekes néprajzi megfigyeléssel is támogatja az *Ostormány* (~ *Ostorményes*) helynév most már magyarból megfejtett jelentését, látom szükségesnek álláspontját, magyarázatát megtámogatni. Névfejtésünkben elsőrendűen fontos, hogy a területen az *ostormén* 'Viburnum Lantana L.' nemcsak mint a növényvilág tagja jelentős, hanem kiemeli szerepét az, hogy a paraszti életben szinte nélkülözhetetlen rendeltetésű (a meszesek munkájában).

Magam kutatásai is azt bizonyítják, hogy a növénynevek kialakulása elsősorban a fölhasználhatóságon múlik, teljesen függetlenül botanikai egyedi vagy rokonsági tulajdonságaitól. FABRICIUS-KOVÁCS FERENC *fagyal*-szófejtésével kapcsolatban már rámutattam ennek fontosságára (MNy. LXIV, 346–7), de ugyanezzel az elvvel találkoztam a „*Gyűrű(fa)* és *sörgye(fa)*” című szófejtésem kidolgozása alkalmával is (MNy. XV, 99–111). — Ilyen független névadással találkozunk a magyar *bangita* (KISS LAJOS: MNy. LVI, 368–9), a jövevény *kánya* ~ *gányafa* (TESz. I, 1020) 'Viburnum opulus L.' és az *ostormén* 'Viburnum Lantana L.' egymáshoz nem hasonlító, mégis azonos genusba tartozó növényfajoknál is. Meggyőződésem, hogy a pelsőci helynév megfejtése a magyar *ostormén* növénynévből helyes. Elismerem azonban, hogy a meggyőződés a névfejtésben még nem bizonyíték, igazolás. Miután a szerkesztőség a cikk megjelenése előtt véleményemet kérte elsősorban növénynév-életteni, névadási és növénytani oldalról, kötelességemnek érzem, hogy meggyőződésemet — és a szerzőt is — igazoljam.

Valóban az *Ostormány* (~ *Ostorményes*) helynév előttem is egyedülálló (ami a magyar helynévanyag feltáratlansága mellett nem biztos, hogy páratlanságot is jelent). A növénynév országosan ismert, így helynévadásban még előkerülhet. Kár hogy a szerző — PAIS DEZSŐTŐL is hiányolt — okleveles adatait nem közölte, mert ilyet magam sem ismerlek. Rámutatok arra, hogy Vaja községben 1522 körül a *Kechkeragos* helynév előkerül (MAKSAI, A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 230 és OklSz. 466), amely a magyar *kecskerágó* 'Euonymus' növénynévből magyarázható meg. Hogy azután a bara-

nyai Adorjás községben tőlem 1967-ben feljegyzett *Kecske rágó* helynév, mint adatközlő mondta „azért mert ott legeltették régen a kecskéket” népetimologikus helynévmagyarázat, vagy helyesen az említett növénynevet őrizi, nem kétséges. Mint tudjuk ugyanis, a kecsketartás nem volt divatos magyar népünknel (az OrmSz. Adorjásból ismer egyébként is *Kecskés* helynevet), én a növénynév magyarázatot fogadom el (vö. még REUTER, Két vízrajzi köznév: *kégy* és *kengyel*: MNy. LXVII, 343—7). Így tehát e növénynévnél is megvolna a névpár: *Kecskerágó* és *Kecskerágós*, mint *Ostormány* és *Ostorményes* (vö. 1260: *Galnasuelg*: OklSz. 292). Miután e növények harmadrendű fává fejlődhetnek, a magyar (finnugor) növénynév (fanév) → belőle lett (vagy benne jellemző) állomány → erdőnév (helynév) kifejlődhetett. Ez a fejlődés közismert (vö. N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek régi nevei az urali nyelvekben. Bp., 1943. passim).

A magyarok a kecskerágót valóban fának tartották, amit adatolni tudok: 1520—30: *Kechkeragoja* 'agnus castus' (MNy. XI, 38 és későbből 132). Tehát ez az akadály is elhárítható.

Említett előadás-kivonatomban hivatkoztam azokra a *kecske* és *kecske* szóval összetett helynevekre, amelyeket én a magyar *kégy*-ből vezettem le. Előadásom hivatkozott helyen meg nem jelent részében (REUTER, A tudományos helynév-gyűjtés a történeti és többnyelvű névanyag figyelembevételével. Tanulmányok a névélettan köréből. Pécs, 1970. 3. sz. 17—8) azonban foglalkoztam a Vas megyei régi *Esztürmén* (ma *Csik*) víznévvel, s rámutattam, hogy megfejtéséhez a szláv *strbmъ* 'steil' szó fel nem használható. Ellenben ismerünk számos *Strmec* helységnevet Horvátországból (közük 1402-ben említik *Sturmeccz* ~ *Stirmeccz* néven a mai *Majka božja strmačka* búcsújáróhelyet: Levtközl. VI, 195—6).

Ha tehát *Ostormány* (~ *Ostorményes*) helynevünket az említett, meredek jelentésű *strbmъ* szláv szóból származtatnók, megmagyarázatlanul marad, miért változott a szókezdő *sz* hang a magyarban *s* hanggá? Hiszen a hasonló szláv eredetű *sztr* ~ *szk* hangtörölődásokat a magyar *Esztürmén*, *Oszro* ~ *Iszró*, *Eszkáros* stb. névként oldja fel, mindig megőrizve az *sz* hangot.

Nemrégem jutottam hozzá a Bodvarákó és Tornaszentandrás községek határában levő *Esztramos* helynévhez,¹ amely, úgy látom, megnyugtató módon tudja szétválasztani az *Ostormány* (~ *Ostorményes*) helyneveket. ŠMILAUER VLADIMÍR jeles kézikönyve (Přiručka slovanské toponomastiky. Prága, 1970.) a *strbmъ* 'meredek' szónál említ egy *Strmoš* helynevet, — azonban Macedóniából. E névből *Esztramos* helynevünk szépen levezethető. Különösen, ha tudjuk, hogy az *Esztramos* egy erdőborította hegy, amelynek egyik oldala meglehetősen meredek. KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I/1 passim) a szlovákból a hasonló képzésű *bridoš*, *blbloš*, *fujnoš*, *kostroš* stb., magyarba részben jövevénytájként átkerült tájnyelvi szokat említi. Ugyancsak ő említi „A magyar és szlovák családnevek rendszere” című (Bp., 1965.) munkájában a szlovák -oš ~ -osā képzőt, amely közszavakban gyakori, és ilyenkor valami tulajdonságot vagy foglalkozást jelöl (*Drahoš*, *Hrdoš*, *Dluhoš* stb.).² Ebbe a névadásba az említett, meredek oldalú *Esztramos* hegy neve szépen beleillik.³

¹ V. Szabó Ferenc egri erdőmérnök kollégámnak tartozom érte köszönettel.

² KNEZSÁTÓL említett *Gajdos* ~ *Gajdoš* nevet nem vonnám ide. Magamnak is volt Ung megyéből ilyen nevű református, de szlovák anyanyelvű, magyarul jól beszélő katonatársam. A *gajd*, *hegedű* stb. hangszernevekből a magyar -s ellátottságot jelentő képzővel számos magyar vezetéknev ismert.

³ Kéziratom leadása után tudtam meg az Onoma bibliográfiájának XVI (1971.) 3. sz. 781. lapjáról, hogy FORSTINGER R. „Ostromos — Esztramos — Esztramos — Strmý” címen írt — egyébként sajnos előttem nem ismert — tanulmányt a ZMK. XI (1970.), 545—6. lapján e hazai hegynévről.

Kötelességemnek tartom azonban rámutatni arra, hogy ILA BÁLINT — mint szerző — művében előfordul egy-egy hibás szófejtés közléséért nem felelős. Ő csak az adatfeltárást végezte, és a segítségére volt szlavisták végezték el a feltárt név- és helynévanyag „determinálás”-át. Az óriási adathalmaz mellett könnyen megeshetett (mint meg is esett), hogy tévedtek. Így például az ILA BÁLINT Rozsnyóról közölte (i. m. III, 344) „Az *csörkölő* felett való — Az Varga pataka” 1699. évi *Csörkölő* nevét STRIPSZKY HIADOR a rutén *csurkalo* ’csorgó, válucskán kifolyó forrásvíz’ szóból magyarázta. Pedig az a magyar *cserköllyü* ’csertörő, cserzúzó (malom)’ szóval azonos, amit a vele együtt említett *Varga pataka* helynév is jól magyaráz. A *cserköllyü* > *Csörkölő* olyan változást mutat, mint a *borstörő* > népi *böstörő*, a baranyai *Okorvölgy* község régi és népnyelvi *Ökörvölgy* stb. adatok. Állíthatjuk azonban, hogy munkájuk még így is kitűnő volt, különösen ha összevetjük más külföldi, a Kárpát-medence hely(ség)neveivel foglalkozó — a magyar nyelvet nem is ismerő — szerzők műveivel.

ANTAL ISTVÁN BERTALAN névfejtése ismételt tanúbizonysága annak, hogy a helyismerettel, jó megfigyelőképességgel rendelkezők igen hasznos segítséget tudnak nyújtani a névtudomány művelőinek. Ezt a segítséget köszönettel várják mindazok, akiknek szívügye a magyar helynévkutatás további virágzó fejlődése.

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Az alábbi adalékok a XVIII. századból és a XIX. század első feléből valók nagyjából a Békés megyei Levéltárból, kis részben az Országos Levéltár Harruckern-irataiból. Az idézett adalékok után a MNy. LVII, 486, LX, 217 és LXV, 225. lapokon közölt rövidítéseket használtam.

ablakráma ’ablakráma’. — 1744: [Limitációban:] „Egy réfes [rőfös] *ablakra-mot* tölgy fabul” (k. ir. 110–111). — Vö. *rám*, *rámos*.

abroncsfa 1838: Tzs. — 1755: „10. Csomo *abrontsjákért* a kéményhez fizet-
t[ünk]” (k. ir. 51).

ácsorodik; alakv. *áncsorodik* l. alább; vö. *ácsorog*; alakv. *áncsorog* 1780: TESz. — 1788: „Soha ennél keserveseb hivatalom nem volt, itt Szegeden *áncsorodom*” (k. ir. 863).

[*adtáz* 1776: TESz.] *adtáz-teremtettéz* 1862: CzF. — 1750: „meg haragudván *adtazta teremtetttézte* a Tettes Nemes Vármegyét” (k. ir. 1).

adtázás-teremtettézés. — 1794: „sok *attázása, teremtetttézése* között azt mondotta” (t. ir. 12).

akadályos ’verwickelt, verwirrt’ 1767: PPB. — ’Akadozó, zavaros’ 1764: „*akadályos beszédü*” (k. ir. 112).

akasztófácímer ’akasztott ember’, vö. *akasztófa czímere* ’ua.’ 1838: Tzs. — 1818: „Ha én reám sül [bizonyul], én légyek első *akasztófa czímer* Orosházán” (Cs. ir. 131. cs.).

[*akasztófáravaló* fn. 1592: NySz.] *megakasztófáravalóz* ’akasztófáravalónak szid’. — 1829: „*meg huntzvutoztatott, akasztófáravalóztatoti*” (Mgy. jk. 122).

akkurate ’pontosan, rendesen’ 1839: TESz. — 1740: „a rendelt... fizetés *accuratè* megh fogh adatnyi nékiek” (k. ir. 57).

[*a k ó z* 'a hordó bormennyiségét mérőpálcaival méri' 1703: TESz.; *akózó* 'Visierer' 1838: Tzs.] *a k ó z ó v a s*. — 1794: „*Akózó-vas*” (OL. P. 418. S 183).

al b a 'aláírt tiszta papír' 1816: EtSz. — 1717: „Tiz *Albakat* Viven el Követ Vraimek magokkal, azokrol . . . számot adni tartoznak” (k. jk. I, 165) | 1791: „Kállai Péternek egy bizonyos *Albája*, mely a Postán el veszett, semmivé tétessen” (Ö. 37 : 16) | 1843: „Nagy András Jegyző Úrnak pedig *Albákat* adni többé nem fogok” (Ngy. 14: 5).

al i á s 'másként, más szóval, aliász' 1865: BABOS. — 1724: *áliás* l. *megesz* a. | 1726: „Fabján *aliás* Fejér István” (k. jk. II, 573) | 1726: „Toth György *alias* Gornyyik” (OL. P. 418. N 9).

[*á l l o n g* 1792: NyÚSz.] *á l l o n g ó* 'álldogáló, ácsorgó.' — 1776: „az ottan *állongó* három vagy négy *Gyólcso*sok” (k. ir. 92).

a l s z é l r ő l 'dél felől'; vö. *alszél* 'déli szél' 1508: NySz. — 1750: „tudgya, hogy először is ugyan délről Kétegyházi *oldalast aly szélről*, Eleki, úgy [valamint] nap kelet felől Gyulai határok *őszve ütköztvén* . . .” (OL. P. 418. C 19). — Vö. *felszélnek*.

a m u l e t t; alakv. *amulet* 1789: TESz., *amulét* 1838: Tzs. — 1778: „El lopott . . . egy ezüst Filigrán *Amouletet*” (Ö. 32: 22) | 1785: „Egy ezüstműből való *Amulétot* [vitt el]” (Gyo. 15 : 13).

a n g i n (vászonfajta) 1799: TESz. — 1785: „*Anginból* való Nadrág” (k. ir. 786. 4. mell.) | 1836: „sárga *angin* nadrágot [vitt el]” (Mgy. 116: 24). — Vö.: 1792: „2 Weisse *angienene* Westen” (k. ir. 33) | ném. *Nankin, Nanking*: '(meist gelbes, festes) Baumwollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *anginét, nankin*.

a n g i n é t (vászonfajta). — 1812: „Bunda varrás *anginétből*” (Mgy. 109: 124) | 1820: „nadrágja fehéres *Anginét*” (Ö. 48: 10). — Vö. ném. *Nankinet, Nanquinet*: 'dem Nankin ähnliches, feineres Zeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *angin, nankin*.

a r a n y b o r i t á s 'Goldgallone' 1838: Tzs.; vö. *borítás* 'Besetzsehnur' 1807: MÁRTON. — 1780: „sötét-kék nadrágban *arany borítással*” (k. ir. 147) | 1785: „fekete tsizmát hordozz, kopott *arany borításra*, nadrágot hasonló *borításra*” (B. 9: 14) | 1786: „*arany borítással* körül vett ótska köpönyegben” (B. 8: 67). — Vö. *borítás*.

á r k i v á r i u s 'levéltáros'. — 1801: „*Archivarius* ő Kegyelemének meghagyatik” (k. jk. 103).

á r k i v u m 1. 'levéltár' 1807: MÁRTON; 2. 'levéltári szekrény' 1851: MNy. LXV, 341. — 1786: „Az írásainknak való *Archivumot* nagy Költségünkkel fel állítottuk” (k. ir. 644) | 1786: „ha ki tehetnénk is az *Archivumot*” (uo.) | 1786: „az Vármegye *Archivumában*” (B. 8: 79) | 1828: „a megye *archiviumába*” (Ö. 56: 3) | 1835: „Békés Vármegye *Árkhivuma*” (Ref. egyh. akv. 1).

a r m á s 'községi szolga' 1572: EtSz.; 1716: MNy. LVII, 486; alakv. *ármás* 1807: MÁRTON. — 1729: „Visza térvén ismit *Armással* és tizedessel” (OL. P. 418. U 31) | 1743: „jelen lévén úgy mint *Ármás* a Birákkal” (úrisz. jk.) | 1752: „a Fiát . . . kborlásban találván az *Ármások* fogták meg” (OL. P. 418. U 58).

a u s z c i g e l 'kontójegyzék, számlakivonat'. — 1785: „*Austzigel*” (k. ir. 427).

a u s z c i g l i 'ua.' 1799: MNy. LX, 218; vö. *auszcug* 'ua.' 1559: EtSz. — 1787: „Lakatos *Auszczigli*” (k. ir. 539) | 1787: „A többi aprólékos Reparatiók iránt . . . az *Ausztzigliket* őszve nem szedhettem” (k. ir. 2142).

b a j a d é r (kendőfajta); 'fátyol' 1842: TESz. — 1837: „fél *bajáder* sejem rozsa virágokkal” (Mgy. 116 : 175) | 1839: „Egy atlacz ró'sás *bajadeur*” (Mgy. 116: 465). — Vö. ném. *Bajaderen* 'kleine Umschlagetücher' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

b a k 'cölöpverő nehéz vassúlyok' 1888: MTsz. — 1847: „A Czöllöp verő *bak* masinájához 10. kaptst tsináltam” (B. ir. 7. cs.) | 1847: „A *Bakhoz* a két vigire 2 nagy karikát tsináltam” (uo.).

b a k o s e s z k ö z. — 1795: „Czöllöp verő meg vasalt *Bakos Eszköz*” (OL. P. 418. S 183).

bakoslegény; vö. *bakos* 'olajütő malomban dolgozó munkás' 1888: MTsz. — 1812: „Minden 1. pogásától az Olajos molnárnak a *Bakos legénnyel* együtt határoztatik 4 xr [krajcár]” (Fgy. 56: 21).

balogos szarvú 'szabálytalan szarvú'; vö. *balog ökör* 'melynek az egyik szarva előre, a másik hátra áll' 1840: MTsz. — 1785: „*balogos szarvú*, jegytelen ökör” (k. ir. 1028/1786) | 1785: „egyik [üsző] *balogos szarvú*” (uo.) | 1823: „*balogos szarvú Juh*” (Ö. 77: 2).

balog szarvú 'ua.' — 1785: „[Az ökör] *kék szőrű, balog szarvú*” (k. ir. 1028/1786) | 1788: „rőtös *balog szarvú* [ökör]” (Ö. 35: 47).

bandzsalit 1838: Tzs.; alakv. *bancsalit* 1879: EtSz. — 1791: „nézésben egy keveset *bantsalit*” (Fgy. 42: 41).

barázdás 'földszomszéd, tőszomszéd' 1890: MTsz. — 1786: „[A szőlő] az Hajdu István Uraméval *barázdás* volt” (k. ir. 1944).

barsony; alakv. *barsom*. — 1776: „*Kamilot Rékli Bársonnal*” (OL. P. 418. U 79). *békás* 'békát fog' 1838: Tzs. — 'Teknősbékát fog' 1795: „szabadságot adván, halászni, *békászni*, Csikászni, és Madarászni” (Fgy. úrb. ir. 26. cs.).

békator 'keskeny levelű gyékény' 1885: MTsz. — 1757: „[Sebes lábára] *béka tört* commendáltak, hogy ássanak, mert az igen jó vesztés [rontás] ellen” (úrisz. jk.).

berlini hintó. — 1765: „edgy *Berlini* a vagy nagy négy személyre való *hintó*” (k. ir. 72/1766. 17).

bibliotéka 'könyvtár' 1765: TESz. — 'Könyvszekrény' 1787: „Puha fábull készült... *Bibliotheca*, vagyis Könyvtartó Armárium” (k. ir. 558).

bicskás 'főleg vásári tolvaj' 1795 k.: TESz. — 1782: „Amely Réklnek való posztód volt, hol vetted...? Baján vettem a *bítskás* Aszszonyoktul” (t. ir. 1782. IX. 18.) | 1784: „a *Bítskásoknak*... hajok töben nyirettessenek el” (Fgy. 30: 51).

[*bicskáz* 1863: TESz.] *bicskázás* 'zsebtolvajlás'. — 1786: „több tolvajság, és *bítskázás* miatt bé hozattattak” (Ö. 33/3: 2).

biribics 'Mariandelspiel' 1775: OklSz. — 1773: „*Biribits* nevezetű Játék, mely holmi figurakra rajzolt asztalkán hasonló festékű felyülrül le bocsátó Golyóbisotkával vásárookban szokott jadzottatni... tellyességgel tilalmaztatik” (Ö. 30: 17).

[*bitó* 1784: NyÚSz.] *bitófa* (halászszerző) 'szigony'. — 1811: „Két *Bito*. vagy *kánczfa*” (Fgy. ir. 21. cs.) | [A másik példányban] 1811: „két *Bittó* vagy *káncz fát* [becsültünk meg]” (uo.).

bitófa 'határfa' 1862: CzF. — 1811: „Az Ország uttyán lévő gátaknak ujjonnan fel osztásáról... végeztetett, hogy... [minden helyséből egy-egy esküdtnek] kötelessége lészen onnan-hazúl két ell készült *bitó fákat* hozni, a mellyen a Békes V[árme]gyei billeg és N[ume]rus [a helység rendszáma] sűtve talaltassek [,] a gátoknak két végire valokat” (Mgy. 109: 19).

bodon 1887: TESz. 6. jel. — 1817: „*bodonyok*, a millyenekkel a láposok szoktak élni” (kgy. jk. 1244) | 1844: „A Nagyhajlási átvágásnál... if. Enyedi György... az tönkök kiszedéséhez szükséges *bodonyokat* szállitotta” (Mgy. ir. jún. 21.).

[*bodonoz*] *kibodonoztatás*. — 1827: „A Ttes Ns Vgye Hidlás fájainak a Remeteházi Viz partról leendő *ki bodonoztatása*” (Ngy. 12—1: 291).

[*bodzfa* 1862: CzF., *bocfa* 1759: TESz.] *bodzfabót*. — 1786: „*boczfa bottal* volt ott” (k. ir. 1207).

boglyáz 'boglyát rak' 1787: MNy. LVIII, 500; vö. *boglyázó* 1775: MNy. LX, 220. — 1742: „látta tulajdon szemeivel nem igen távul szénát *baglázván*” (OL. P. 418. C 3) | 1745: „azon Szigetben lévén Fiastul *boglyázni*” (OL. P. 418. U 51).

boj; vö. *bojposztó* 1838: Tzs. — 1784: „*Boibol* leiblit... hord” (Fgy. 30: 72). — Vö. 1789: ném. „Tuch, ... Flanell, und *Futterboy*” (k. ir. 1282); *Boi* 1846: 'eine Art wollenen Zeuges' (ADELUNG, Hwb.⁵).

bordúr 'szegély, bordűr'. — 1821: „nagy... kendő körül kis *bordurral*” (Mb. 25: 180) | 1830: „Egy sejem Mise Mondo Ruha, ezüst *porturral*” (Mgy. 114: 149).

borfűzér 'rovátkos bot, mellyel a hordóban levő bor mennyiségét mérik; Visierstab'. — 1806: „Vass *borfűzér*, bádog lopó és 1 kiss töltésér” (Mgy. árv. 27) | 1813: „*Bor fizér*” (Mgy. árv. 104). — Vö. *fűzervas*.

borítás 'Besetzschnur' 1807: MÁRTON. — 1760: l. *uniforma* a. | 1785: l. *aranyborítás* a.

boszorkányszél 'boszorkányhír'; vö. *szél* 'hír' adatok 1657-től: Nyr. LXXXIX, 389. — 1757: „nagy *boszorkány szél* fú ellened” 'boszorkányhíred van' (úrisz. jk.).

bödön. — 1809: „*Bödöny*, s kiss dézsában találtató tepertővel” (Cs. ir. 129. cs.) | 1809: (uo. más adat is) | 1816: „kemény fa *büdöny*” (Cs. ir. 130). — Vö. *vajasbödön*.

braszalét 'karperec'; alakv. *braszlett* MNy. LXV, 229. — 1786: „két kézre való *Braszalét*” (Ö. 33/3: 33). — Vö. *praszolét*.

briliánt 1790: NySz. — 1772: „*prilliántal* ékesített Gyűrő” (Ö. 29: 11) | 1786: „rajta egy rósa *Briliántból*” (B. 9: 234).

briliántgyűrű 1862: CzF. — 1774: „el loptak... *Briliánt gyűröket*” (Fgy. 27/1: 16).

[*briliántíroz* 'fényez' 1790: NySz.] *briliántírozott*. — 1785: „1. Pár *briliántírozott* aczél Csat Nadrágra való” (k. ir. 786) | 1785: „fain *briliántírozott*... csattok, spádék, óra lánczok” (Fgy. 31: 16). — Vö. ném. *brillantieren* 'ua.' (FOGARASI, Wb.⁵).

briliántos 1780: MNy. LX, 221. — 1786: „Egy *Briliantus* Medajlom” (B. 9: 234) | 1786: „Egy *Briliantus* gyűrű” (B. 9: 235).

briliántos kő; vö. *briliántkő* 1769: MNy. LX, 221. — 1788: „egy borsó nagyságú *briliántos kő*” (Fgy. 38: 54).

brillantíroz. — 1785: l. *briliántíroz* a.

buger 'ázsios tallér' XVIII. sz. v.: EtSz. — 1781: [A megyei pénztár kimutatásában:] „In diversae speciei Taleris Coronatis nempe et *Buger dictis*” (k. ir. 65) | 1782: „In Taleris *Buger dictis*” (k. ir. 153). — Vö. *bugertallér*.

bugertallér 'ua.' XVIII. sz. v.: EtSz. — 1817: „Egy darab *Buger Tallér*” (Mgy. árv. 164). — Vö. *buger*.

bugyelláris 'irattárca'; alakv. *bugyellaris* 1834: TESz., *bugyilláris* 1857: uo. — 1817: „*Bugillaris* abban Bankó helyett 2 darab törődött papiros” (Ö. 71: 47) | 1833: „*Budjillárisban* Banknottákban... 340 f” (Mgy. 115: 26) | 1841: „Egy nagy *budelaris*” (Mb. ir. 4. cs.) | 1846: „1. d. *bugyellaris* 16. d. kisebb s nagyobb darab papiros jegyzékekkel” (Mgy. 131: 11). — Vö. *pugyilláris*.

bugyor 'batyu' 1789: TESz. — 1788: „2 lepedő, melynek egyike a *bugyorta* volt, a másikában pedig a *bugyor* volt takarva” (Fgy. 40: 82). — Vö. *butyor*.

[*bukta* 1795 k.: TESz.] *buktasütő*. — 1806: „1. *Buktasütő* réz edény” (Mgy. [árv.] 26) | 1810: „Egy *Bukta sütő Tál*” (Uo. 14) | 1817: „Két cserép *butta sütő*” (uo. 158) | 1818: „egy *butta sütő*” (uo. 201).

butyor 'batyu' 1594: TESz. — 1789: „szörös *butyorban* hordoz magával aprolékos partékát” (k. ir. 1587). — Vö. *bugyor*.

cájj 'olesó cérnaszövet' 1793: TESz. — 1769: „Gyöngyszinű dolmánya *Zaich* materiabul való” (Ö. 27: 61) | 1785: „*czaig*” l. *veszti* a. | 1786: „fekete *tzáig* bugyogoban” (Or. 490: 29) | 1788: „visel... fekete *czaichbul* németh nadragot” (k. ir. 13) | 1788: „visel fejér *Czajkbul*... laiblit” (B. 12: 150).

cic 'finom, tarka karton' 1827: EtSz. — 1787: „Egy egész *Czicz* Ruha vörös Pántlikára” (k. ir. 1658) | 1789: „*cziczből* tsináltt hegyes fejkötőt... visel” (k. ir. 1587) | 1818: „5. Róf *Tzittz*” (Mgy. 111: 101). — Vö. *cickarton*, *fáincie*.

c i c k a r t o n 1847: MTsz. — 1775: „Kilentz röff czicz kárton” (Ö. 31: 21) | 1789: „Két darab fehér cziczkartony” (k. ir. 1587). — Vö. *cic*.

c i c k a r t o n o s. — 1785: „egy Cziczkartonyos előkötő” (Fgy. 32: 27).

c i n á b o r 1. ’cinóber’ 1821: TESz.; 2. ’sovány, vézna’ 1839: MTsz.; *cinábor ábrázatú* 1771: MNy. LX, 222. — 1. 1788: „Bizonyos Harisnya Kis János Makai Lakos... bátorkodott a hozzá folyamodott betegeket *Czináborral*, és más tiltott szerekekkel füstölni” (k. ir. 3309). — 2. 1775: „*Czinábor* természetü [férfi]” (Ö. 30: 62) | 1786: „közép *Czinábor* természetü” (B. 9: 229) | 1786: „Vékony *cinábor ábrázatú*” (k. ir. 260).

c i n t e r e m ’templom körüli temető’ XV. sz. 1. f.: EtSz. — 1775: „a *Czinteremek* vagy is temetők... nem a Templom körül avagy a Házok közt legyenek... hanem kívül a Hellységeken” (Fgy. 27/1: 50) | 1775: „a *Czintiremben* az közönséges temetőben [köztemetőben] mentül mélyebben lehet temetessék” (uo.) | 1775: „a *Czéntermek* vagyis temető helyek” (Ö. 31: 7) | 1777: „*Czinteremekben* el követett gyilkosságoknak szerzői” (Ö. 32: 1).

c i p ő k. A *czépők* (1744: MNy. LX, 222) egyes számú alak. Vö. 1768: „a *tzépőkök* [cipőkjük, ’cipőjük] el-nem szakadott” (B. P., Szent Hilárus 102; az 1789. évi kiadásban „*tzípőkök*” i. m. 85). — 1774: „fekete *tzípőkje* sárga tsattal” (Ö. 30: 30).

c i r k á s z (kelme). — 1838: „egy vörös *cirkász* vesti [veszti ’mellény’]” (kgy. ir. 424; Cs. ir. 138. cs.). — Vö. ném. *Circassienne* ’feines Wollenzeug (Halbtuch)’ (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *félcirkász*.

c i r k á s z k e n d ő. — 1847: „Egy *cirkász* nagy női *kendő*” (id. biz. ir. 418/1848) | 1853: „*czirkász kendő*” (Ngy. 17: 161).

c i v o l ó d i k ’civódik’. — 1752: „látta a földön egy massal eőket *czivolódni*” (OL. P. 418. U 56).

c o p f 1769: MNy. LX, 222; alakv. *caff* 1775: uo.; *cof* 1776: uo.; *cap*, *cop* 1816: GYARM., Voc; *cóp* 1892: MTsz.; *cóf* 1915: EtSz. — 1769: „*czoffot* hordoz” (Ö. 27: 51) | 1771: „hosszu pántlikában tekert *Czoffja*” (Fgy. 27: 55) | 1776: „néha hosszú *tzafot* visel” (Ö. 31: 34) | 1787: „setétes hajú, mellyet *Czófban* hordoz” (Fgy. 37: 24) | 1788: „szőke *haju* mellyet *czapban* visel” (B. 12: 149) | 1802: „[haja] kúrta *Czóppba* van kötve” (Ngy. 12: 27).

c o p f l i ’hajfonat, copf’. — 1768: „haját *Czopfliba* pántlikával köti” (Ö. 27: 21) | 1769: „vastag veres *Czófliba* hordozott hajú” (Ö. 27: 47) | 1771: „hosszu hajú *czafliba* fonva” (Fgy. 27: 56) | 1775: „haja vékony *czofliba* van fonva” (Ö. 31: 9).

c o p f o s 1792: TESz. — 1786: „szürke hajú, *tzafos*” (Fgy. 35: 20) | 1798: „veres sárgás hajú, *Czapos*” (Fgy. 47: 9).

c v a j d r ó t ’kétnyüstös szövet’. — 1786: „*Czvai-drothbul* készült két rendbéli... Laiblik” (k. ir. 1820). — Vö. *trajdrót*.

c s á d é s 1770: MNy. LX, 222. — 1741: „azon szakadékan sáros, és *csátés* viz lévén” (OL. P. 418. U 49) | 1769: „az idén... oszthattunk némely Lakosainknak valamely nádas és *csádés* kaszállókat” (OL. P. 418. S 177).

c s a j l a ’kajla’ 1885: MTsz. *kajla* a. — 1803: „egy ötödfü szőke [tehén] balszarva *csajla*, a másika fellyebbáll” (Mgy. 105: 59).

c s á k á n y o r r ú ’sasorru’ XIX. sz. v.: MTsz. — 1775: „*Csákány* nagy *Orrú*” (k. ir. 16).

c s a p l á r k o d i k 1792: EtSz. — 1786: „[Az] Uraság Kortsmájában... *tsaplárokodott*” (B. 9: 252).

[*c s a p i n ó* ’rézsútos rész’ 1862: CzF.] *b e c s a p a n ó* ’az árok rézsútos oldala’. — 1788: „A Remeteházi Arok mellett... az oldalaslag lévő *be csapanok* is, a hol a víz a Töltés mellé bé vette magát, jo magos Töltéssel két helett be zárotattak” (k. ir. 1248).

[*c s a p i n ó s* ’rézsútos’ 1799: TESz.] *c s a p i n ó s s á g* 1838: Tzs. — 1817: „az árkokat úgy kell ásni, hogy... mentül nagyobb *tsaponossággal* legyen le-ásva” (Mgy.

111: 67) | 1817: „Az árok nem meredeken: hanem mentől nagyobb *tsappanóssággal* légyen le ásva” (Fgy. ir. 23. cs.).

[*csapzott* 1792: TESz.] *összecsapzott*. — 1773: „*öszve tsapzott* serenyű [ló]” (Ö. 30: 4/a).

[*csavarít* 1767: PPB.] *elcsavarít* ’ellop, elcsór’. — 1791: „*El csavarított* egy egy sellyem kalapot” (Fgy. 42: 39).

megcsavarít. — 1791: „ha azon tsapotsko [*csapocska*] . . . *meg tsavarítatik*” (Ö. 37: 7).

csecsemős 1838: Tzs. — 1775: „*csecsemős* Leány gyermekével együtt” (Ö. 31: 22) | 1784: *csöcsömös* 1. *szabdal* a. | 1837: „*csötsemős* gyermekkel” (k. ir. 582; Cs. ir. 138. cs.).

csecserész 1831: SzófSz. — 1824: „a szóbában bé-mentt a Leányokhoz azokat *tsitserézte*” (Mgy. 1/1: 347).

cseplesz ’csenevész, hitvány’ 1816: EtSz. — 1798: „vékony *cseplesz* farku ló” (Fgy. 47: 6).

cserepcsik ’csiptetőfa’ 1710: OklSz. — 1814: „[Az útjavításhoz] el mulhatatlan szükség lévén a vesszőre, és azokat jó számos kévékbenn megvágván, vagy *tserep tsipban* vagy Tsomókon [összerakják]” (Mgy. 110: 87) | 1822: „Egy *cserepcsikbenn* be rakott nádtól, a hid alatt való által bocsátása után 1 xr. [fizetődjön]” (Mb. 25: 318).

cserepcsikrúd ’rúd, mellyel nád- és vesszőkévét csiptetnek össze’. — 1841: „Három *tserep tsip rúd*” (Mb. ir. 4. cs.).

csévélő; alakv. 1. EtSz. — 1786: „Egy *Csővöllő*” (k. ir. 1820) | 1811: „Egy *Tsüvellő*” (Mgy. árv. 79) | 1815: „3 *tsüvellő* deszka” (uo. 137) | 1840: „egy *csüöllő* szerszám” (uo. 332) | 1841: „Egy *csüvöllő* Szövőhöz” (Mb. ir. 4. cs.).

csibuk 1833: TESz. — 1823: „Egy Török *Csibuk*” (Mb. 25: 334).

csigáztat. — 1770: „a száraz Malmokban *csigáztatni* Marháinkat kénteleni-tetünk” (OL. O. 418. S 178).

[*csikar* 1784: SzófSz.] *elcsikar* ’abzwingen, kicsikar’ 1807: MÁRTON. — 1787: „az volt Gazdájától közel száz forintot *el tsikarván*, . . . el szökött” (Fgy. 31: 58).

megcsikar ’csikarva megsért’ 1868: BALL., TeljSz. — 1756: „nagyon meg kinozta s a testét igen *meg csikarta*” (úrisz. jk.).

összecsikar ’összekarmol’. — 1756: „mindenütt szederjes volt [a teste] valahol *öszve csikarta*” (úrisz. jk.).

csikkas ’csikfogó kas’. — 1795: „Az[t] kérdezni jöt hogy az én Vram vitt é *Csik kasokat* a rétre vagy sem” (k. ir. 7) | 1819: „*csik kasainkat* többé nem háborították” (Szolnok m. Lt. Dévaványa I. k. 51).

[*csobán* ’csobolyó’ XV. sz. e.: TESz.] *csobán szarvú*. — 1849: „fakos szürke *csobán szarvú* ökör borjú” (Ngy. 14: 398) | 1849: „egy szürke szőrű *Csabán szarvú* [ökör]” (uo. 400).

[*csobánc* ’kétfülű vizesveder’ 1838: Tzs.] *csobánc szarvú*. — 1850: „fenálló *csobonc szarvú* ökrök” (Ngy. 15: 60).

csóka ’csókaszemű’ 1879: MTsz. — 1776: „agár, Kinek *Csoka* az egyik szeme” (k. ir. 103).

csókás ’ua.’ 1862: CzF. — 1788: „Kantza . . . az bal szeme *Csókás*” (k. ir. 4561) | 1794: „jobb szeme *csókás*” (Ö. 39/2: 4).

csókás szemű ’ua.’ — 1802: „*csókás szemű*” (Ngy. 12: 83).

csókaszemű ’glaucoptis’ 1585: CAL.; ’glasüdig’ 1838: Tzs. — 1787: „[A ló] mind a két szemére *tsóka szemű*” (Ö. 34: 22).

csókolózik 1838: Tzs. — 1752: „Latade [látta-e] valamikor, hogy *csókoloztak* vagy eöölgetik volna egy mast” (OL. P. 418. U 56).

[*csomoszló(fa)* 1784: EtSz.] *csomoszlódézsza* ’dézsa, amelyben a szőlőt összeűzzák’. — 1796: „*Csomoszló Dézsa*” (OL. P. 418. S 183). — Vö. *csömöszlő*.

csonka hét; vö.: „Husvét *csonka hetiben*” 1774: MNy. LX, 224. — 1792: „Pünköst *Csonka hetében*” (úrisz. jk.) | 1827: „most az unepek után valo *Csonka heten*” (Mgy. 113: 43).

csödörös 1800: MNy. LX, 224. — 1785: „*Csödörösök* Instructioja” (B. 8: 4) | 1794: „Vas villa *Tsöderesnek* adódott” (OL. P. 418. S 183).

csög-bög 'hibás testalkatú ember' 1882: MTsz., de *csög-bog* 'hibás, satnya, csenevész testalkatú (ember)' 1863: uo. — 1788: „Az [szék]Arendátorok nem *tsök, bök* sovány, hanem hizott meddő Teheneket, ... egészséges, és fris Marhát tartozzanak vágni” (B. 12: 18). — Vö. *csugabuga*.

[*csömöszöl* 1798: TESz.] *csömöszlő* 1. 'szőlőzúzó fa' 1862: CzF. *csomoszló* a. — 1841: „egy *csömöszlő*” (Mb. ir. 4. cs.) — 2. 'Aki szüretkor a szőlőt összezúzza' 1818: „Szüretkor a Putton hordónak és *Csömöszlőnek* ... 20 x [krajcár]” (Mb. 24: 648). — Vö. *csomoszló*.

összezsömöszölt 'összetört (lépesméz)'. — 1834: „az *ösze tsömöszölt* méznek akóját 51 f 30 xrkon (krajcárokon) ... számítva” (Mb. ir. 3. cs.).

[*csörmölye* 'csormolya; Kuhweizen' 1791: TESz.] *csörmölyés* 'csormolyamagos'. — 1792: „[Szegeden] a közönséges piacon *tsörmölés* buzából készített kenyeret árultak, mellyen sokan halálra is betegedtek” (Ö. 37: 51).

csugabuga 'hitvány, csenevész, satnya testalkatú'. — 1842: „lovaink *macskák, marháink Tsuga bugák*” (B. jk. I: 1. sz.). — Vö. *csög-bög*.

csuhadt 'tépett, kopott'; alakv. *suvadt* MTsz.: vö. *suvaszt*, alakv. *csuhaszt* MTsz. — 1788: „fekete Kancza *csuhat* farku” (k. ir. 137) | 1813: „*csuhat* farkú [ló]” (k. ir. 71).

csuhé. — 1830: I. *kukoricacsuhé*.

csukló 'der Hinterbug des Pferdes' 1792: NyÚSz. — 1775: „az hátulsó egyik lábán *csuklyóban* ... vastag” (k. ir. 177) | 1791: „bal hátulsó lába *Csuklóba* kékes” (Fgy. 42: 38) | 1826: „[A ló] lába *csuklotul* térdig fehér” (k. ir. 1471). — Vö. *sikló*.

csüd; alakv. *csüg* 1836: EtSz., *csüg* 1846: uo. — 1759: „[A ló] hatulso fel ülő lába a *Csüdeig* bonta” (Ö. 26: 7) | 1772: „az első lába *tsügbe* kesely” (Ö. 29: 17) | 1786: „az első jobb lábára *tsügbe* meg romlott” (Fgy. 35: 5).

csüd 1647: EtSz. 7. jel. — 1784: „A jobb keze *tsügjén* felül seb hely láttzatik” (Or. 489: 13).

[*csüng* 1792: EtSz.] *csüngő*; vö. *lecsüngő* 1790: TESz. — 1786: „hosszan *csüngő* sodorított Huntzfutkát visel” (B. 9: 157).

csüngős. — 1787: „Egy pár máslis arany fülbe való *Csüngös*” (k. ir. 2656) | 1829: „öreg kotza ... bal füle *csüngösen* le hasitva” (Mgy. 3: 4).

dadri 'dadogós' 1873: MTsz. — 1761: „azt mondotta nékie [:] várj várj Te *Dadry* Kutya” (úrisz. jk.).

dántes 'játékpénz' 1807: MÁRTON. — 1784: „*Dántes* és játékhöz való pénzek” (Fgy. 31: 17) | 1785: „*Dantesek*, mellyekkel az játékosok főként élni szoktak” (Or. 489: 39).

darulábbélyeg. — 1769: „setét pej [ló], kinek ilyen $\wedge$ *daru Láb forma bélyeg* van a hátulsó czombján” (Ö. 27: 15) | 1781: „Ezen Loo ... ball Czombján ... *daru-láb billeg*h” (k. ir. 121) | 1785: „[Az ökör] bal szarván *Daru láb bëlleg* vagyon” (k. ir. 1028/1786. 10) | 1823: „[A] Lonak a bal czombján $\wedge$ vagy is ugy nevezett *Darú láb billeg* [vagyon]” (Ö. 77: 31).

darulábbélyeg 'ua.'. — 1792: „[A ló] jobb czombján *daru labu bileg*” (k. ir. 170).

dászkal 'román tanító' 1799: TESz. — 1830: „Simándán Miklos *Dászkár*” (Ngy. 3: 28) | 1830: „a *Daszkár*” (uo.).

derekú; alakv. *derkú*, vö. *dërkam* MTsz. — 1788: „hoszu *derkú* [ló]” (k. ir. 4561) | 1788: „egyenes *derkú* Tsikó” (uo.).

- derelyefülű* 1890: MTsz. — 1786: l. *irgalmatlan nagy a*.
- deres* 1748: NySz. — 1743: „kit meg fogatván az *Deresben* tétettek és meg verték” (úrisz. ir.) | 1756: „a méz Lopásért a *Deresben*... meg veretett” (úrisz. ir.).
- deresedik* ’öszülni kezd, szürkül’ 1792: SzófSz. — 1786: „haja imit amot kezd *deresedni*” (B. 8: 107).
- deresel* ’deresen megbotoz’ — 1773: „Ha hogy pedig ezekben ellenkezők találkoznának, ... *dereseltessék*” (Ö. 30: 19).
- megderesel*. — 1743: „Garaj Mártont kalodában tették, és meg *deresöltették* az Birák” (úrisz. ir.).
- dereselés*. — 1743: „Garay Mártont az *kalodázásnak* és *Dereselésnek* utanna hivatván az Birák” (úrisz. ir.).
- disznó*, birt. szragos alakja *diszna* EtSz. — 1717: „Egy szegény Aszonynak ... léven edgy *diszna*, a Barnáne sajtyát megh ette azon szegény Aszonynak a *diszna*, ... ki hajtotta az *disznát*” (t. ir. 4) | 1720: „a farkas meg ölte egy András nevű kondásnak a *disznát*” (t. ir. 3).
- dohánypóré*. — 1812: „*Dohány Zsineg* vagy *Póré*” (Mb. ir. 2. cs.) | 1845: „[A kötélverő] menyíért csinálja fontját a *Dohány pórénak*’i (Mb. ir. 4. cs.). — Vö. *póré c*.
- dohánypórémadzag*. — 1841: „két csomó *Zsineg dohány póré madzagnak* való” (Mgy. 11: 37).
- dohányzsineg*. — 1812: l. *dohánypóré a*.
- dokány* 1862: CzF. — 1848: „Öltözte: rongyos durva vászony nadrág ..., mellény és *dokány*” (Áll. biz. ir. l: 580).
- doktoros asszony* ’gyógyítással foglalkozó asszony, javasasszony’. — 1748: „felelt *Doktoros asszony*, bizony ha én le veszem az én kezeimet róla soha nem gyógyul meg” (úrisz. ir.). — Vö. *orvosasszony*.
- dolgocska* ’kis dolog’ 1767: PPB. — 1743: „az fatensnek kevés *dolgocskája* vala” (úrisz. ir.).
- dolmányszűr* 1833: MTsz. — 1771: „rövid *dolmány szűrt* viselt” (Fgy. 27: 61) | 1775: „egy *dolmány szűrben* szökött el” (k. ir. 36).
- dombéroz* ’dorbézol, tivornyáz’ 1764: TESz. — 1768: „estvéli Harangozás után ... *Dombirozni* ... senki ne méreszellyen” (Ö. 27: 19).
- dombérozás* 1807: MÁRTON. — 1773: „*Dombérozásoknak* haszontalan hijjába való dalloknak szünete légyen” (Ö. 30: 18).
- [*dombol* ’tombol’ 1765: TESz., 1838: Tzs.] *dombolt*, jelentésére vö. *megdombol* 1736: OklSz. — 1757: „Ördög tenyerén *dombolt* gaz verebel” (úrisz. ir.).
- [*dorbélyoz* 1838: MTsz.] *dorbélyozás* ’dorbérolás’. — 1821: „A cselédek ... korcsmabeli lármás és erkölestelen *dorbélyozásai*” (Ö. 49: 14).
- dorbérozás* ’ua.’ — 1834: „A tekintetes nemes vármegye az ... éjtszakai *dorbérozásokat* a legkeményebb büntetések terhe alatt el tiltotta” (Ngy. 13: 126).
- [*dörmög* 1784: NyÚSz.] *dörmögős*. — 1780: „*dörmögös*, hakkal [halkan] édesdeden beszédű” (k. ir. 193).
- dragét*. — Vö. *halbdragét*.
- drapp szín*, *drapszín* 1843: TESz. — 1818: „edgy *drapszin* kaputrok” (Mgy. ir.) | 1820: l. *hózentráger a*. | 1829: „*drab szín géhrokba jár*” (Mgy. 114: 74).
- drapp színű*. — 1848: „Elvitt ... egy *drapszinű gérokat*” (id. biz. ir. 270).
- drótoskatona* ’szabadcsapatbeli önkéntes katona gúnyneve’. — 1825: „[Ezt] csupán csak a *volonusokról* ... kell érteni, kik a köz néptől helytelenül *drotos katonáknak* is neveztetnek” (Mb. 25: 375).
- dugasz* ’rejtekhely’ 1807: MÁRTON. — 1850: „egy kanalast [kanáltartót] mely volt *Dugatzba* Szakmárinénál a nádba” (Mgy. 131: 23).
- dupé* 1741: MNy. LX, 225. — 1769: „Czopfot és *Dupét* visel” (Ö. 27: 56) | 1769:

„haját hátúl bétekerve, elől pedig *duppéba* viseli” (Fgy. 27: 22) | 1786: „sárgás hajú, elől rövid *Duppéval*” (Fgy. 35: 18). — Vö. *tupé*.

dupés. — 1771: „magossan fel fodorított *dupes* hajú” (Fgy. 27: 55).

duruzsol 1840: MTsz. — 1814: „el ment nagy *duru'solva*” (Mgy. ir.).

durva. — Vö. 1787: *torva*.

[*d z s i d a*; alakv. *csida* 1669: TESz.; *zsida* 1767: PPBl. *falerica* és *hasta* a.] *d z s i d á s* 1751: NySz. — 1833: „*Csidás* ezred” (Mgy. 114: 419) | 1833: „a Császár nevét viselő *Zsidás* Nemes Ezred” (Ngy. 13: 101) | 1833: „*Zsidás* 4ik számú Ezred” (Mgy. 115: 5).

[*edz*] *beedz* 'tetová!'. — 1847: „j. [jobb] karján sas [van] *beedzve*” (Mgy. 118: 349).

égi csattanás 'ézzengés'. — 1748: „csak hamar az *ighi csattanás* következővén” (úrisz. ir.).

égi csuda fia (szitokszó). — 1725: „pogány születte, csuf, veress pogány, *égi csuda Fia*” (OL. P. 418. U 18).

előlről 1838: Tzs. — 1785: „*előről* kopasz fejű” (B. 9: 23) | 1803: „*előlről* 3 ágbán fonvánna a haját” (Fgy. 51: 17).

emalíroz 'zománcoz' 1835: KUNOSS, Gyál. — 1833: „Egy nagy melj fő [melltű]... *emalírozva* fehér, s veresre” (Mgy. 115: 7) | 1839: „ezüst tobák pixis a te tején Minerva *emalírozva*” (Mgy. 116: 463) | 1842: „Egy arany zseb óra *emalírozva*” (Mgy. 117: 216).

emalírozott 'zománcozott'. — 1837: „Egy páár *emalírozott* függő” (kgy. ir. 582; Cs. ir. 138. cs.) | 1851: „egy *emalírozott* arany gyűrű” (Mgy. 120: 156) | 1851: „fekete *emalírozott*... fülönfüggő” (uo. 36).

essődzés 'esőzés'. — 1847: „a bé következő *essődzések*” (Mgy. 118: 411).

[*essődik* 1864: CzF.] *megerőssődik* é.n.: NySz. — 1769: „ha az idő egy kevéssé *meg essőszik*, [a földet] a víz mingyart el lepi” (OL. P. 418. S 177).

essés 1808: Szófsz. — 1784: „pénteken reggel az *essés* miatt nem munkálkodhatott” (k. ir. 912).

[*eszik*] *megesz* 'megront' 1731: OklSz. — 1717: „meg gyógyicz [gyógyítsd] a feleségemet, mert te *etted meg*” (t. ir. 1.) | 1717: „Hallottam... hogy Hatházi Istvánt Barnáné *ette* volna *meg*” (t. ir. 4) | 1724: „Praedikátor uram[at]... már egyszer *meg ettik* (: *álías* vesztették):” (OL. P. 418. U 4) | 1748: „tudom... hogy Váczinera van gyanuságod hogy ő *ette meg* a lábodat, de nem ő *ette meg* hanem más” (úrisz. ir.) | 1748: 1. *kiskésnek a vége* a.

esztrenga 1586: TESz. — 1778: „Az Helység *isztringájába*... a tehenet fejtem” (t. ir. 23) | 1786: „[A juhokat] egy *Isztringába* bé zárták” (k. ir. 2234). — Vö. *juhesztrenga*.

esztrengahajtó. — 1775: „*Esztrenga* hajtonak fizetése lészen 4 f [Ft]” (k. ir. 199) | 1778: „*Isztringa* hajto *dyermekeknek*” (Cs. ir. 128. cs.).

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

A Nógrád megyei Buják nyelvjárásából

M: *Fársáng előtt vān, āszt mīnk űty híjjuk, hoty kővérhét. Ákkor mindēn nāp mājnēm mō mindēn hāznāl hūs vān. Mer mīnk is vōtunk ēdēsānyōmmāk nēgyen, mindēc hāt szerētük ā hust ugýē mīn gyērēkēk, nāty csālāqōd vōt, tizēnhēten vōtunk ēggyūt. Sztmontunk, māmā,*

jáj, süssön mē húst, vágy főzze, váty akq̄rhoty, csak hús lēgyēn. Vq̄rjátok, fijajim, a gyüvő hētēn māj kövérhét lész, akkor mindēn nāp lēssz. Annnyirā vq̄rtuk āszt a kövér hetet, hogy mēk. No oszt tēnyleg úgy is vót, akkor mindēn nāp váty kq̄posztq̄bq̄ váty sülve váty főve, mindēn nāp vót akkor hus. No de mēk a kövércsütörtök ānnyibō elvq̄tozot, hoty akkor mēk pālácsintā váty pāmpuskā, mīfelénk úty híják mēn, fāknāk is híják āszt, de mīnk úty híjuk: pāmpuskā, váty akq̄rmi sūtēmīny, rétes, akkor váty herōke, illyet mē akkor sūttek. Mer āszt ārrō tuttq̄k no hoty most kövér csütörtök vān. Hq̄t akkor hq̄rom nāp tāncótunk ugyē, hq̄rom nāp. A fijā-falok tāncótunk mōn vāsqrnāp, hetfūn, keddēn. Az ōregebbek mēg mēntek, a szencségimq̄dqs vót. A tēmplombā, tēmplombā. No de hq̄t āzé ugyē mē ollyān nēgyven évesek is úty csinq̄ták, hoty hāmārāb, no hocy elindūtāk a tēmplombā, de elō mēgnészték a mulácsq̄got, no mēg mēgin mikor gyütttek vissza a szencségimq̄dqsro is, csak begyütttek āzēr ugyi odā is. De hq̄t!

I: Tudod hoty utdōs este mēn akkor mi vót?

M: Já.

I: Amikor mēkszólált a hārāng. Keddēn...

M: Tudom. Keddēn este. Tizenēgy ōrákor mēkszólált a hārāng, mōn akkor āz āszt jelēszte, hogy mōn kezdōgyik a nāgybōt. Nāgybōt. Mē ēdēsānyq̄m is akkor mēkszólított ben-nūnkōt: no fijājim, hq̄rom nāp mē elég vót a mulácsq̄g, mos mē sz gyērūnk szq̄pen házā, akkor hoty otā othon lēhessūnk ēfēre. Mēk hā esetleg vālkimīt ākārtok ēnnyi, mer kocsonnyq̄t szoktunk főznyi, mē ēdēsānyq̄mēk szokták, mēk āmī vót uq̄yē hūshagyōrō, mēgmārāt, akkor mē mēg tuttunk belōle ēnnyi. Akkor q̄sz mē māsnap kisuhōtq̄k a fāzēkākot úty, hogy zsīrvā nem fōsztūnk. Csāk olājāl váty hq̄t illyen hāsonlō vājvāl vācy így akkor, csāk egēszēn hūsvétkor, āsz úty híjjuk nāgy vāsqrnāp, csāk akkor ēttūnk mēgin zsīrossāt, zsīrossāt. Hāt hūsvétkor is ugyē hāt hāt bizony mēq̄ illyenkor vq̄rtuk mēgint, mēgint hūsvétot, mer akkor āz a jó sonkā, hāt āzē csāk jó dolog āz. Fōsztūnk sunkq̄t, tojāst, kolbāsz, kocsonnyq̄t fōsztek, mēg sūtēs is vót, mēgis el nācy nāpokon, mēg illyen jelēs ünnepēkēn jōb vót a koztollq̄s is. Jobbākot fōsztek, oszt āzē csāk job vót uq̄yē. Mē osztq̄ így ez vót uq̄yē mēn a hūsvét, akkor gyūt utānnā mēq̄ mēgint pūnkōzsd, ākkorrā is szokták kocsonnyq̄t főznyi. Akkor oszt mōn q̄nnek, ākkor mōn q̄stq̄n elfotyták a kocsonnyq̄ho vālók, uq̄yē.

I: A hūsvétot tudod Margitunk āzē mījen szépen ünnepeltük. Hogy vq̄rtuk a szombātot, a fōltq̄mādōst. Mōn ākkor kiōtōsztek a lq̄nyok fehér ruhq̄bā... Fehér ruhq̄bā. Nāgyon...

M: Hā jāj hq̄t āsz tudom. Fehér kozsorúkbā, gyōcsālsókba.

I: Koszorúkbā, gyōcsālsót vitték, igēn...

M: Nāgyon...

I: Szt ākor hētfōn mēg mēgindult āz ōntōszkōdēs. Gyütttek a legēnyek hq̄zrō hq̄zq̄ ōntōszkōnyi. Kivitték a lq̄nyt a kútho, ott vōdōrsq̄mra, vōdōrrel ōntōtték le. Vōdōrvel. Māmq̄ mē nincsen, igāz ē?

M: Nem mām most, mām most mās, mām most szāgosvizvel ōntōszkōnnek. Mām most finomāB a nq̄p.

I: A jó. Akkor āttāk ēre igāz ē, uq̄yē? Mē mēg ākor nāty kālq̄cs is vót āsztālra téve. Kocsonnyā, sunkā, a legēnyek āzē ēhettek.

M: Jó, hq̄t most is vān.

I: Most is vān.

M: Node ākkor idēhāllgāsson, ākkor odātētték egīszbē a sunkq̄t.

I: És?

M: Nem vót āz jō.

I: Mēr?

M: Hāt mē? Hāt mēllyik legēny mer hozzq̄nyūnyi, hogy vq̄gjon māq̄nāk. Uq̄yē, csupā zsīr let vōnā a kēzi. Mosmō fōlszeletēlik.

I: Fōl?

M: Fōl bizon.

I: Szúlyi . . .

M: Pecsennyéstől.

I: Á!

M: Á tojás mekpucóvá. Oszt akkor elvágdosvá az is melléj ppoe. A kolbász alát az oda vón téve úgy szépen sorba körül. Ásztá . . .

I: Akkor elmáratt a vödörrel is víz, amit a nyákuk közé öntöttek valamikor, ha mő ilyen, ilyen, ilyen okossák, vágy hq ilyen szépen esznek.

M: Hāt mā mő ásztát is, mindēnt mekpucóvännak, tojāst is, de mink még amā ázelőtt még mikor mink lyānyok vótunk, egésze vót a sunká, tojās egy māsik tānyéron. No, így vót. Így vót.

I: Így mūt el a husvét.

M: Mos még mā földseletelik.

I: Igēn. És ákkor halottunk, ugyē, mongyuk rā, nna, mi következett utānnā?

Pünköszt?

M: Pünköszd.

I: Mos husvétkor is vót lá tānc.

M: Akkor is.

I: Még pünkösztkor is vót. Még Pāpéterre vót, még őszön kisásson.

M: Kisásson.

I: Mos még mindig vón. [Összezsapja a kezét.]

M: Nem is vót töböz.

I: Négy esetleg vagy öt. S ákkò azé is fojámották. Vót legémbíró. Á legémbíró még azoné vót, hogy legémbíró ász tēplomba, búcsúnápon . . .

M: Áz vitte a feszületét.

I: Hosztá ki a feszületét. Á búcsú előtt a . . .

M: Á két pógqr még két odárlól a lāmpāst . . . Amikor búcsú vót. Ezek vóták. Még ezek^s fogátták mā a fálubá is a legīnsīgnēk a cigānt nā mā. Mer hāt aggyig úgy kelle^t kérvényezni, oszt csak úgy átták még az engedelt, oszt akkor csak úgy lehetett mulātsāg. Nem úgy, mint most, hoty amikor még gondollyāk, csak muzsikānák még tāncónák. Sékelés, még sékelés még sékelés. [Nevetés.]

I: Nā pizsre āták.

M: Két részre. Amēllyiknek töb szāvázója vót, vót kijelōvg hārom.

I: Igē.

M: Akkor ászt amēllyiknek töb szāváz, csak így mondom, hā Péternek töb szāvázója vót vāty Pālnak vāty Jāncsinak, amēllyiknek töb szāvázója vót, megolvāstāk, a bíró mer az vót köszték a rēndező, a fő . . .

I: Igē. Á fálusi bíró.

M: Fálusi bíró. Akkor osztā nō, ere csak így mondom, hoty kīssibē, hogy negyven szāvázott, a māsiknák csak hārmincöt szāvázója vót, hāt amēllyik legīnyre lēktōbb szāvázó vót ál lett a legémbíró.

I: Nāgyon szīpen megōtt megint a pünköszi ünnep. Akkor mő zöldellōtt az erdōnk nāgy erdōnk vón. Bzernētyszāz ōlné is töb vágy mit tudom mi kātászteri hold. Nāgyon gyōnyōrū erdōségünk vā. Akkor mő legēnyek kilopóckották éccákā ászt vāgták mōjffōt. Ilyen mágos mōjffōt, [cuppantás] oszt elvitték éccákā lyānyngak az udvárābo bēhūstāk, ászt ákkó sēmmit nem szóták ōk, eltűntek. Pērsze rēggel a lyāny mikor fölkel mō, ákkor a māmā vágy az ápā montā, hōjnye it vóták az éccákā a legēnyek. Ollyān mōjffā vón it az udvárba, gyertek, kellyēték, oszt diszījēték föl.

M: Édēsāpām is úgy montā. Ászt mongyā Ōrsi, hāt kellyé mām, ászongyā. Hāt, ollyān mōjffō vón az udvárba, ászonyā, hāt nem tudom esztet, ászongyā, mā bisztos a legīnyek hoszāk, oszt ákko kellyēték, ász föl kell diszītēni. Ákko szállāgokot, mām pāntlyikā, rōzsās pānt-

lyikāt, mēg fejkendőköt, selyemkendőköt, selyemkendőköt, delinkendőköt, nyákrá váló csipkés kendőköt, rojtoskendőköt.

I: Pssz!

M: Oszt ákkor ávvál vót földíszítve. Akkor osztān . . .

I: Igēn. ez vót a pünköszd . . . Ugyē?

M: Ez vót a pünköszd. A legínyek úgy vittek, ákik măn gondótāk, ákit szerettek vóna, vágy ámellyiknek udváróták.

I: Udváróták.

M: Délutān mēg mā ákko^r mēgkezdődött a mulácsqg, ákko ászt pünköszre osztā hā tānc is vót. Tāncótunk.

I: Á búcsú? Á búcsú măn ámmink a szenthā az pünköszd utān vān ēty hétre, ákko mēntünk a szentkúthoz, az nekünk Mātráverebély, it a sálgótárjānyi vonálon vān. Nágyon száj sz kápolná, gyönyörűsígēs, az egysz kössíg odámēnt, sōkán mēntünk gyálog . . .

M: Lobogókval, lobogók, feszületék, így.

I: Lobogókval mēntünk a szentkúthō. Elmēntünk szombáton réggel, és vásārnāp este tértünk vissza. Á szenthóromsóg vásārnāpjtō árra tisztelték a bujākiak. Igēn.

M: Ná mēgy mō.

Á szenthóromsóg utā válló csütörtökön mēg úrnāpjā. Ákko négy gulyibā vān, oszt úty csinātāk hōgy a fālu négy sárkān vót. Osz körű búcsúval mēntek, a falū nágyon szép vót. Mēg az áblákokbā is ámore elhálatt a búcsú, mindēniut illye mājászobrā, feszület vāty Jézus szívi, két gyērtā, két gyērti mellettē, kivirágozvā az áblákok, így vóták mā. . . mōjtāk végig az úton, azon az úton, ámore mēnt a búcsú. Úty két ódārrā, ollyān bizonyos tāvolsāgokra vót. Á kis gyērkēk, mēg măn kis lyōnyok szépen fölötōszkōdve, ugyē, vóták a fehēr ruhābā hāt a bujāki ruhābā ná. Hāt a bujā, hāt a kis, ákik az első āldozók vóták, mindnek vót szép fehērru^u-hāk, ázok mēg kis kosārbō, virāgos kis kosārbō, ámore mēnt a búcsú, az oltāri szencsēg előtt, szépen mindēniut ity pērgették a virāgot. Körbe az egēsz fālu. Ez vót az úrnāpjā.

[Egyházi ének.]

M: Ugyi ez az áratāsnāk a kezdēsi. Măn illyenkor elmēntünk a tēmplombā. Nnāgy nāp, nāgy nāp vót ná. Măn mēgebédōtünk. Nekünk is áratónk is vót. Măn ákko édesāpām fjrtā, hōgy gyūn az áratō, szmā délutān elmēnünk a hátārbā, végigmēnünk mindēn dārāb búzá-völdet mēgnēzzük, hōgy mēllyikēt lehet hāmārāb áratnyi. Ákko oszt úgyis vót, măn délutān, măn telē vót a hátā, măn mindēnki mēnt, az áratōjāvā^l, vágy ákinek nem vót áratōjā, keveseb fjgyi vót, hōgy sajāt mágā áratott, mō az is, az a gāzdā is szépen elmēnt, elbállāgott, s mēgnēszte hōgy, no măn eszt keddēn keszthetēm, vágy emez a lucernāsbān jobbān mēg vān érve, vágy vān itten Vānkerek, Tātārvōgy, Bukrihēgy, mēntek mindēn dālōbe. Hāt ez vót ugyē a Pētēr-Pāl, e érre hāsznātuk fōl, ugyē.

I: Igēn.

M: Hāt ugyē az áratāst vót úty, hōgy kettō is ēggyūt áratott. Példāul mīnk is úgy vótunk; vót ittēn a szomszēdbā ēty fījātalembēr, ōneki így a észākābb ódālon vót a búzājā. Ákko emmīnk mēg hāmārāb mēgért. Ászt montā hōgy elgyūn nekünk segitenyi. No nágyon jó lēs. Mikor mim lēárāttuk ittēn, ōneki mēg ámort Gālāmboson vót a fjgyi, măn ákko mēg mīnc mēntünk odā neki segitenyi. Hāt az embērēk ugyē kāsztōt, gereblyēt vitték, mīnk az ásszonyok perszē a kīmitmō az ēnnyivālót, az ēnnyivālót. Korsō vizet, sállót, hāt ákko osztān ná nágyon-nágyon fjrisztō munkā ez ázīr, tessik elhīnnyi, hōgy mō ugyē job most ná. Ász mondom. Hōgy job most. Mer mō, mikor elmēntünk, vásārnāp este is vót, hōgy elmēntünk a tállórā, mer nágyon messzi vót, ámort odale hēnyeli hátōron ēty fōdünk, ász elmēntünk vásārnāp este, hōgy odaérjünk éfēre, ēty csēppet ott legurnyāszottunk, ázēr hā nyōr vān is, éccākā, csāk éccākā, csāk hideg vān. Ákko mīhānt lōttrunk mō, két órá felē mō nekifoktāk ugyē az embērēk kāsztōvāl mīn mōg utānnok a mārkot szēnnyi. Útyhoty hāt mikorrā bizony hét órá vót, măn lē vót vāqvā ēcy jó hold. De jó is esēt a réggelyi. [Nevetēs.]

Tessék elhinni, hogy jól is esett a reggelyi. Akkor. [Tessék mondani!]

M: *Hā akkor mikor mən lēarāttuk, mārōgbā vertük mīnk, akkor nā mārōgbō szēttük akkor mēkcsinātuk mīnk az ásszonyok a kötélét, lēterigettük a földre, mīnk a mārkokot belē-rāktuk, az embērēk, az embērēk csak köttek. Azutōn āszt ōk mən csinōtāk a rākōsokāt, mīnk ity híjuk, hogy rākōs. De māsutt a āzé sok helyyēn úgy mongyāk, hogy kērēst. Hogy kērēst. De mīnk rākōsokōt. Tizēnhārom kēvīt tēttek ēgybe. Az embērēk. Mīnk mēg mā akkor az āsz-szonyok gereblyēsztünk. Ōk mēg mən akkor raktāk a rākōsokāt.*

[S a kēvét . . . ?]

M: *Āsztāt montāk, hogy ez a pāp.*

I: *Ted rā! Hū!*

M: *Āszt mongyā: ted rā ā, jó vigyāz, közsd lē a pāpot, āszongyā, hogy a szēj el nē vessē! No āz, az vōt a legfōsō, a pāpnāk hittāk.*

[Köhögés.] *Kēvīt.*

I: *Igēn, ārātās utān āsztān bēhosztōk a fālubā a kis csokrot, szēttek össze itti kālāst . .*

M: *Mā mikor végesztek, mā mikor végesztek az ārātāsvāl, akkor ēgy gyōnyōrū szēp koszorūt kötött mindēggyik. No de mən csak így mondom, mīnk ígyēn a fālūhelyyēn ē, ākik mīgunknāk ārāttunk, csā mindēty csomō virōg, ollyā¹. Ugyē vōt bennē búzavirōg, szēp kālōsz, hāt mā szēbjei, akkor pipács . .*

I: *Búzavi . .*

M: *Mēg āz ā, hāt a pipács mēg āz a fehír fordobōhā, a is, vāty hogy hittāk.*

I: *Nem tudom nā, mārārēt . .*

M: *Mārārētā? Nā de ollyān, ollyān, de āmāz, de mégis szēp. Szēp vōt āsztā.*

I: *Urādālmākhō mēgyēk visszā.*

M: *Mēgin szārkalōbāt. Ollyān kék virōggjā vān ānnāk. Nem tōm, teccik is ismērni. No, uty, hogy hāt āzé mégis hosztunk mīnk is ēty kis csomōt házā.*

I: *Igēn.*

M: *Szt mā ithon māmā, mā jó āsszon vōt, az istēn nyuktāssā, ānyōsom, mōn akkor mēgint ēty kicsit jobbāt kīsztētt, mer mā elvégesztük az ārātāst, mer āzēr nāgy dolog vōt āsz szēntārātās. Mān akkor.*

I: *Igē.*

M: *Hāt ugyē az urādālmāk vōtāk, āggyig hāt āszt mā mēg lēhetēt hāllānyi: gyüttēk ēnekōvē, pēngettēk a kāszt.*

I: *Kāszt, kāszt vertek.*

M: *Jājāj, sállót, mindēnt. Hāt āzok ūty gyüttēk ēnekōve mən, mer ugyē . .*

I: *Így gyüttēk bē az intēzō . .*

M: *Vōt ūty hogy hāt nēgyven meg ötven pār ēgygütt ārātott. Akkor mā [ottan] nācy, hāngvāl gyüttēk, mō ūty szālāttunk: Gyūnnēk az ārātók, mikor kislānyok vōtunk, jāy, māmā gyūnnēk az ārātók, híjāgbō montāk, hocy nē szālāggy, ez e dolog vān, vāgy emez, ereggyē a mālāc elejibe inkōbb . .*

I: *A libākat csugd bē!*

M: *. . . vāgy a libākat csugd bē, vāgy ā ākārmit montāk, jāy mēnünk, az ārātók gyūnnēk. Szālāttunk ugyē mīg gyerēkēk.*

1971. október 8. — Adatközlők: M = Pásztor Lászlóné Géczi Margit 60 éves róm. kat. és I = Oravec Péterné Géczi Ilona 71 éves róm. kat.

Gyűjtötte és lejegyezte R. ROSTÁS MÁRIA

S Z E M L E

Szemle rovatunk újjáalakításáról

Folyóiratunk ez évi első számától kezdve Szemle rovatunkat jelentékenyen kibővítjük, és bizonyos mértékig tartalmilag is átalakítjuk. Mielőtt e változás okáról és jellegéről rövid tájékoztatást adnánk olvasóinknak, vessünk egy rövid visszapillantást a korábbi időkre.

Legrégebbi számaink arról tanúskodnak, hogy a Magyar Nyelv indulásakor a szerkesztőség nem iktatta terveibe a megjelent nyelvtudományi művek ismertetését, bírálatát. Ha e hiányt nem is lehet menteni, a századelő tudományos viszonyai és tudomány-szemlélete adhatnak rá bizonyos magyarázatot. A helyzet csak majd két évtized múltán, a XVIII. kötettől (1922.) változott, amikor a folyóirat *K ö n y v i s m e r t e t é s e k* címen új rovatot nyitott. Tudománytörténeti érdekesség, hogy ez évben lépett be Gombocz Zoltán a szerkesztésbe, föltehető tehát, hogy a változás valamilyen formában hozzá kapcsolódik. A rovat a harmincas évek közepéig szinte minden számban szerepelt, együttesen eléggé változatos tartalommal; onnan kezdve azonban erősen gyérült, sőt a negyvenes években lényegében el is halt.

A XLVIII. kötetben (1952-ben) *S z e m l e* címen kelt a rovat újjá, s azóta a számok nagyobb részében szerepelt is. Új szint jelentett benne az 1955-től rendszeresített összefoglaló ismertetés, amely a magyar nyelvtudomány egy-egy részterületének 10–15 éves termését tekintette át. Máig több mint két tucat ilyen összefoglaló jelent meg, némelyik szakterületről folytatólagosan is. Az egyes művek ismertetése, bírálata azonban e rovatban szórványos és némileg ötletszerű maradt mindmáig. Kétségtelen, hogy az összefoglaló szemlék viszonylag nagy terjedelme sok teret elvett a rovatból. Sőt az is igaz, hogy a folyóirat a nagyobb szabású nyelvtudományi művekről, eseményekről a cikkek sorában eléggé gyakran adott közre elemzéseket, ismertetéseket, továbbá a „Társasági ügyek” rovatban — az évi közgyűlési beszámolókon kívül — rendszeresen közzétette a Társaság minden szakosztályában elhangzott előadások rövid foglatát.

Bármennyire véges volt is azonban a nyolc íves számok teherbíró képessége, s ezt bármennyire próbára tették is azok az említett — szükséges és hasznos — közlemények, amelyek a Szemle rovatban vagy azon kívül ismertető jellegűek voltak, az évről évre nagyobb számban megjelenő egyedi művek gyors számbavétele, bemutatása, kritikája erősen hiányzott folyóiratunk hasábjairól.

E hiány kiküszöbölésének szándéka teszi megokolttá mostani elhatározásunkat, mely a szerkesztő bizottság részéről is teljes egyetértésre talált. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy Szemlénkben minden hazai, továbbá minden magyar vonatkozású vagy elvi—módszertani szempontból különösen tanulságos külföldi nyelvtudományi munkát felölleljünk. E célt — ha egyáltalán elérhető — csak nyelvtudományi folyóirataink együttes erőfeszítése, jellegüknek megfelelő munkamegosztása valósíthatja meg. Igyekezni fogunk azonban arra, hogy a Magyar Nyelvben ezután a folyóirat jellegének, művelt szakterületeinek megfelelő minden számottevő munkát figyelembe vegyünk, a hazai speciális magyar nyelvészeti (leíró és történeti) publikációkon kívül ide értve a legközlebbi társtudományok számunkra tanulságos produkcióit, a jelentősebb külföldi magyar nyelvészeti tárgyú műveket, valamint — esetenként — fontos általános nyelvészeti megnyilatkozásokat is.

Szeretnők, ha Szemle rovatunk közleményei — amennyiben a terjedelem engedi — valóban szakmai számbavételek, visszajelzések lennének, amelyek a méltányos elismerés mellett nem nélkülöznék a jogos bírálatot, az elvi alapú vitaszellemet sem, melyre nyelvtudományunk fejlődése érdekében igen nagy szükség van. Mivel a kritika akkor ér és

segít legtöbbet, ha nem késedelmes, arra törekszünk, hogy reagálásaink a számba vett művekre minél gyorsabbak legyenek (bár egy-két korábbi adósságunk törlesztésére is sort kell közben keríteniünk). Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bírálat etikájának biztosítása érdekében csak a szerkesztőség felkérésére írt közleményeknek adunk helyet rovatunkban.

Szemlénk kibővítése magától értetődően némi terjedelemcsökkenéssel fog járni más rovataink viszonylatában, ezt azonban vállalnunk kell. Ugyanakkor korábbi ismeretetés-típusainkat igyekszünk továbbra is az eddigi jelleggel fenntartani.

Reméljük, hogy jelzett szándékainkat folyóiratunk olvasóinak megelégedésére tudjuk valóra váltani.

A SZERKESZTŐ

The Hungarian Language

(Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 379. lap + 16 facsimile. — A könyv változatlan szöveggel, de más külső címlappal megjelent a Mouton Kiadó [Párizs és Hága] kiadásában is.)

1. Az angol nyelvterület olvasóinak és általában az angolul olvasóknak nagyon nagy nyereség, hogy végre színvonalas és informatív összefoglaló könyvet kaphattak a kezükbe a magyar nyelvről. A magyar nyelvterületnek és általában a magyarul olvasóknak pedig nagy veszteség, hogy ez a könyv nem magyarul jelent meg. A nemzetközi tudományos kapcsolatok és a külkereskedelem egyenlőtlen fejlődési igénye produkálta azt a furcsaságot, hogy ezt a *m a g y a r u l* megírt könyvet angolra fordították, s a magyar olvasó nem fér hozzá (a nyelve miatt és borsos ára miatt).

Tekintettel arra, hogy angol nyelven máig semmi hasonló nem állt rendelkezésre — s ezt a magam kárán tapasztaltam, amikor a New York-i Columbia Egyetemen tanítottam a „Bevezetés a magyar stúdiumokba” című tantárgyat —, ezért a könyv a magyar nyelvről szóló ismeretek elterjesztésében korszakalkotó jelentőségű. Az angol nyelv ugyanis ma kétségtelenül a nyelvészet első számú publikációs nyelve nemzetközi viszonylatban. A magyar nyelv nem lévén indoeurópai nyelv, nem kapott teret az indoeurópai nyelvekre épülő bevezetésekben, áttekintésekben. A magyar nyelvről szóló szakirodalom fő nyelve is a magyar volt, ezért nem nagyon értek hozzá rendszeresen csak azok, akik olvastak magyarul. S mivel egészen a legutolsó évekig a Magyarországról jövő általános nyelvészeti termés eléggé szórványos volt a nemzetközi arénában, ezért ezen a csatornán keresztül sem kapott információt a nem magyar specialista nyelvész vagy más érdekelt személy.

2. A kötetet a budapesti iskola úgynevezett középnyemzedékének tagjai szerkesztették és írták. Mivel ma már voltaképpen ez a középnyemzedék tekinthető a magyarországi magyar nyelvészet (és némileg a nem magyar nyelvészet) reprezentatív rétegének, ezért a könyv úgy is felfogható, mint ennek a nyemzedéknek a szintézise. Eggyel több ok' hogy sajnálkozunk a magyar változat kiadásának elmaradásán.

Hét szerző kilenc tanulmányát tartalmazza a kötet (a két szerkesztő két-két fejezetet vállalt). A személyek kiválasztásával nem érdemes foglalkozni, mivel az részben szubjektív választás kérdése, de ha nem az volna, akkor is majdnem mindenki nagyjában hasonló gárdára javasolta volna rábízni ezt a fajta feladatot.

A kötet célja ugyanis — ahogy az előszó első mondata angolból visszafordítva mondja — az, hogy „az olvasó számára a magyar nyelv állapotáról és történetéről általános áttekintést nyújtson” (11). S ez teljesen összhangban áll magával a kötet szerkesztésével és a legutolsó — nyelvészettörténeti — fejezetben kifejezett nyelvészeti felfogás-

sal. Ez a felfogás gyakorlati szempontból indokolt; a külföldi olvasónak elsősorban arra van szüksége, hogy anyagot kapjon a magyar nyelvről, illetőleg közvetítő eszközöket ahhoz, ahogy ezt az anyagot a magyar nyelvészek feldolgozták. A kötet szerzői ezt a feladatot el is látják.

Más kérdés, hogy a nyelvészet mai szintjén — épp az angolul író országokban — ennél továbbmenő igények is fölmerülnek. Ez pedig épp a feldolgozó módszerekre és az azok alapjául szolgáló, velük összefüggő elméletekre irányul. Köztudomású ugyanis — s ezt a nyelvészettörténeti tanulmány is érzékelteti —, hogy a magyarországi nyelvészet inkább az adatokra irányul, mintsem az elméletekre. (Nem mintha ugyanez az oldala nem fejlődne egyre gyorsabban az utolsó évtizedben.) Természetesen ez érvényes például a lengyelországi vagy az olaszországi nyelvészetre is. — Mindezzel azt szerettem volna mondani, hogy ez a szükséges első lépés nem teszi fölősslegessé, hanem inkább kifejezetten szükségessé teszi azt is, hogy egy másik angol nyelvű kötetben a magyarországi és első sorban a magyar nyelvre vonatkozó nyelvészet kerüljön bemutatásra.

3. A kötet szerkezete a szerkesztőknek s velük együtt a budapesti iskola közép-nemzedéknek a felfogását tükrözi a magyarországi, illetőleg a magyar nyelvre vonatkozó stúdiumok szerkezetéről. (Persze ezt nem kell azért tudományelméleti krédónak tekinteni, hiszen annak van sok technikai és szervezésbeli vonatkozása is, hogy egy kötetet miért és hogyan osztanak fel fejezetekre.) Az egyes fejezetek a következők:

- HAJDÚ PÉTER, A magyar nyelv eredete (15—48);
 KÁLMÁN BÉLA, Magyar történeti fonológia (49—83);
 KÁROLY SÁNDOR, A magyar nyelv grammatikai rendszere (85—170);
 BENKŐ LORÁND, A magyar nyelv szókincse (171—226);
 BENKŐ LORÁND A magyar tulajdonnevek (227—63);
 DEME LÁSZLÓ A sztenderd magyar nyelv (265—97);
 IMRE SAMU A magyar nyelvjárások (299—325);
 IMRE SAMU, Magyar nyelvmlékek (327—48);
 SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar nyelvészet történetének vázlata (349—77).

(A fentiekhez csatlakozik a 379. lapon „A Magyarországon publikált magyar és finnugor nyelvészet legfontosabb könyvészeti tételei”.)

Hadd jegyezzem meg, hogy a visszafordítás némileg kockázatos, mert a szerző és a visszafordítást végző magyar olvasó közé ugyanis odakerült a fordító. S éppen ezért most sem vagyok benne biztos, hogy KÁLMÁN BÉLA és DEME LÁSZLÓ az általam visszafordított címet adta-e írásának a magyar eredetiben.

Ez a kilenc tanulmány jórészt átfogja a magyarországi magyar nyelvészetet (beleértve a finnugor nyelvészetet), másrészt pedig egy-két kérdéskört mintegy különféle kiindulópontból pásztáz át.

Az egymástól többé-kevésbé független tanulmányok természetesen hagynak némi senki földjét. Ilyen például a szupraszegmentális fonetika, a magyar költői nyelv nyelvészeti kutatása és az alkalmazott, illetőleg normatív nyelvészetnek számos témaköre. Ezekről is szó esik azért itt-ott, de nem kerülnek rendszeres tárgyalásra. — Az már inkább a magyarországi nyelvészet jellegével függ össze, hogy nincs külön fejezete a jelentéstannak, s hogy sehogyan sem kerül tárgyalásra a nálunk meglehetősen csenevész fejlett nyelvészeti frazeológia vagy az írástan (nem helyesírás).

Angol szemmel olvasva viszont (amit természetesen én legföljebb szimulálni tudok) váratlan, s éppen ezért viszonylag nagy hírértékkel rendelkezik a névtani fejezet és a sztenderd magyarról írott fejezet. Egyes szigorú angol — vagy még inkább amerikai — bírálók a nyelvmlékekről írott fejezetet tárgyánál fogva nem minősítenék nyelvészetnek,

hanem filológiának neveznék; azok viszont, akik küszködtek külföldön a magyar nyelvről való tudományos ismeretek átadásával, nagyon is hasznosnak fogják minősíteni egy ilyen fejezet beiktatását. Ugyanez vonatkozik a legutolsó fejezetre is; itt azonban énnekem is, talán az angolszász olvasónak is érthetetlen, hogy miért épp ezen kellett takeréskodni, hogy csak vázlata és nem (legalább) rövid története olvasható a magyarországi nyelvészetnek — kitekintéssel a magyar nyelv és a finnugor nyelvek külföldi kutatására.

4. Bár az egyes tanulmányok nagyon is megérdemelnék a méltatást, én itt eltekintek a részletes bírálattól. Ha a könyv megjelenik magyarul, akkor erre is sort lehet majd keríteni.

A szerzők jól ismert tudományos tevékenysége ment föl ez alól a kötelezettség alól. (S természetesen az is, hogy a fejezetek egy részében nagyon csekély a kompetenciám.) Nem hiszem, hogy itt kellene bírálni vagy bemutatni ezeket a gondolatokat, amelyek külön-külön sok magyar nyelvű publikációban hozzáférhetők.

Mivel azonban a könyv mégiscsak egységes mű, ezért az egyes tanulmányok folyamatos olvasásával kapcsolatban olyan szempontok is fölvetethetők, amelyek más összefüggésben nem válhatnak ennyire nyilvánvalóvá.

HAJDÚ PÉTER urálistikái (nem finnugrisztikai) háttérét adja meg nagy ökonómiával a magyar nyelvet tárgyaló további fejezeteknek. Áttekinthető szerkezetű, korszerű felfogású írás.

KÁLMÁN BÉLA írása címének fordításával kapcsolatban már utaltam arra, hogy a „Hungarian historical phonology” szó szerint „Magyar történeti fonológia”; de az is meglehet, hogy magyar hangtörténetről van szó, vagy a magyar fonológiáról történeti háttérrel, sőt esetleg a magyar történeti nyelvtan fonológiai (hangtani) részéről. Ezek az elnevezésbeli árnyalatok tudományos orientációbeli különbségek lehetőségeire utalnak. A tanulmány elolvasásából kiderül, hogy maga a szerző közelebb áll a (prágai) fonológiához, mint forrásainak többsége. A fejezet (és a hozzá tartozó tartalomjegyzékbeli rész) szerkesztésének kétértelmősége következtében nem dönthető el, hogy a mai magyar fonológiai rendszert bemutató alfejezet a fejezet fő szövegéhez tartozik-e, vagy pedig csupán egy belső függelék. A fejezet nagyon szolid összefoglalása a történeti és leíró hangtani ismereteknek; a leíró részből azonban hiányzik több olyan vonatkozás, ami a történeti részben sajátos vizsgálati okok miatt nem kerülhetett sorra (ilyen például a szuprasegmentáliák jellemzése).

KÁROLY SÁNDOR írása a kötet legterjedelmesebb tanulmánya; önmagában is könyv méretű a bibliográfiai konvenciók szerint. Az ő kiindulópontja egyértelműen szinkronikus-rendszertani; a történetiség figyelembevétele nála sem hiányzik, de ez nála világosan kiegészítő vagy bevezető jellegű ismeretanyag. A fejezet hármas tagolása (mondatalkotás, szóalkotás, morfológia) elmosódott. KÁROLY felfogása különféle poszt-klasszikus iskoláknak (beleértve a formális nyelvészet egyes irányzatainak és a generatív nyelvészet második CHOMSKY-féle korszakának) a szintézise, — nagyon sok eredeti megoldással. A hozzáállás és a szemlélet kiegészíthető lett volna néhány, a negyvenes évektől kezdve megjelent amerikai deszkriptivista munka által, pl. R. A. HALL, T. A. SEBEOK és főleg LOTZ JÁNOS írásaival, márcsak az angol nyelvű olvasó alapműveltsége miatt is.

BENKŐ LORÁND első tanulmányában összekapcsolta a „magyar szókincs eredete” szokásos név alatt tárgyalt etimológiai összefoglalást a szókincs történetének és jellemzésének feladatával. Az első részből kiemelkedik a belső eredetű szavak tárgyalása. A második részben a szerző nagymértékben tekintetbe veszi a gépi és a nyelvtatisztikai jellegű kutatások eredményeit is. A leíró lexikológia persze olyan tudományszak, amely idáig nagyon kevés segítséget kapott az elméleti nyelvészettől, s voltaképpen máig sincs tisztázva: milyen jellegű viszonyban is áll a grammatikával. Mindenesetre idáig ez a leginformatívabb összefoglalása a témakörnek,

BENKŐ LORÁND névtani tanulmánya a magyar személynévek és földrajzi nevek megbízható, történeti megalapozottságú összefoglalását nyújtja. A szókincstani és névtani fejezet közötti közbülső területre esik a frazeológia, az intézmények, márkák, állatok nevének köre, valamint az a problémakör, hogy a magyar nyelvű szövegek egészében voltaképpen a szóanyag és a névanyag sajátos egységet alkot. Nem lett volna haszontalan, ha a névtan klasszikus két fejezetén kívül ezekről is olvashatott volna az angol érdeklődő.

DEME LÁSZLÓ írásának angol címe: *Standard Hungarian*. Ez is többféle magyar kiinduló műszónak felelhet meg; a szerző tanulmányának bevezető részében foglalkozik is az elméleti és terminológiai vonatkozásokkal. Nem ez a fórum, ahol ehhez a kérdéshez hozzá kellene szólni. Annyit azonban szeretnék megjegyezni, hogy — úgy látszik — a magyar sztenderd (nevezzük most így) fogalma sokoldalúan ki van művelve történeti és nyelvföldrajzi szempontból, de mintha a nyelv társadalmi és stilisztikai változatainak kérdéskörében csekélyebb mélységű volna a jellemzése; bár a szerző a jelenre vonatkozó részében ezzel is behatóan foglalkozik. Érdekes módon DEME dolgozatának történeti része bizonyos vonatkozásban szintetizálja a nyelvtörténet különféle fejezeteit. (Ugyanezt a funkciót a mai magyar nyelv teljes jellemzésével kapcsolatban nem látja el egyetlen írás sem.)

IMRE SAMU viszont rövid történeti bevezetés után lényegében a mai magyar nyelvjárási rendszert írja le. Fonológiai írásmódja nincs egészen összhangban KÁLMÁN BÉLÁÉVAL. Az általa kialakított komplex (fonológiai, fonetikai-szubfonológiai, statisztikai, rendszertani) módszer keretében mutatja be elsősorban a nyelvjáráások hangrendszerét; csekélyebb kitekintés történik a magyarországi dialektológiai hagyománynak megfelelően a nyelvéírás egyéb részeire. Végül rövid osztályozást olvashatunk a magyar nyelvjárássokról (sajnos, földrajzi szemléltetés nélkül!). A fejezetet szerencsés ötletként néhány magyar nyelvjárási szövegdarab illusztrálja. Ezeknek köznyelvi átírását is megkapjuk; sajnálatos módon azonban az elemzés és a szöveg angol fordítása elmaradt.

IMRE SAMU második írásának angol címe: *Early Hungarian texts*. Ez voltaképpen régi magyar szövegek bemutatását ígéri, tehát a nyelvemlékek szokásos bemutatásának csak egy részét. A későbbi korokra vonatkozóan utal arra, hogy a régi magyar nyelvemlékek (mert hiszen nemcsak szövegekről van szó, hacsak a szótárakat nem jellemezzük speciális szövegtípusként) a könyvnyomtatás során megszorodtak. S a téma folytatása megtalálható a magyar irodalmi nyelvről (vagyis a sztenderd nyelvről) és a nyelvészet történetéről szóló fejezetekben. A rövid, de informatív fejezetet a függelékben jól megválasztott facsimilék szemléltetik.

SZATHMÁRI ISTVÁN témaköre voltaképpen nem tartozik hozzá szorosan a magyar nyelvet bemutató könyv feladatai közé. A nyelvészet története azonban éppen arra alkalmas, hogy keretbe foglalja a kutatás eredményét. A kutatás történetét bemutató rész természetesen közvetve bemutatja a nyelvfelfogás történetét is. Nagyobb súly helyeződik azonban a magyarországi nyelvészetnek a magyarországi művelődés történetébe való beágyazására. A fejezet olyan sok fontos adatot tartalmaz, hogy kétszer akkora terjedelemben is tömören hatna. A szerző nyelvészettörténeti koncepciójának már nagyon sok vonatkozása hozzáférhető, ez a rövid áttekintés azonban rövid szinopszissnak is felfogható egy rendszeres igényű magyar nyelvészettörténet előképeként. Igaz, hogy a külföld számára történő prezentálás sajátos korlátozó szempontként is felfogható; nyilvánvaló, hogy egy belső fogyasztás számára készülő összefoglalásban erősebben kidomborodnának a konfliktusok is a magyarországi nyelvészet történetén belül, illetőleg a nyelvészet és más szférák viszonylatában. A tanulságos áttekintésben — technikailag — zavaró az, hogy a *modern* angol szót a fordító valamilyen oknál fogva a múlt század hetvenes éveitől kezdve elkezdődött folyamat egészére használja. Ez esetleg így használható lett volna a

második világháború előtt, ma már azonban a *modern linguistics* kifejezést aligha használná bárki 1925 előtti időkre, sőt a legtöbben arra sem.

Hadd jegyezzem meg, hogy az egyes tanulmányokat rövid bibliográfiai összeállítások követik. Ezek azonban szerzőről szerzőre különböznek (nyilván az eltérő témák természeté miatt is). Aligha helyeselhető azonban az, hogy akadt olyan szerző, aki csak önálló könyveket tüntetett föl, hiszen ez könyvkötészeti szempont.

A könyv végéről hiányzik a magyarországi nyelvészeti kiadványokban olyan gyakori név- és tárgymutató. Egy esetleges második kiadás számára ezt föltétlenül pótolni kellene.

5. Bármennyire is Magyarországon jelent meg ez a könyv, egyúttal angol könyvnek is számít. Ez főleg formai vonatkozásokban nyilvánul meg.

A könyv angol fordítása magas színvonalú munka eredménye általában. (Nem kívánok az egyes fordítók között különbséget tenni.) Természetesen nem áll az olvasó számára rendelkezésre a magyar alapszöveg; az angol szöveg azonban így is jól olvasható — brit jellegű — próza. A magyar eredetit az angollal címek fordításában és egy-két terminológiai vonatkozásban lehet összevetni. Itt már nagyon sok minden akad, amit én másként oldottam volna meg az angolban. Részben pontosabban ragaszkodtam volna a magyarhoz (s nem használtam volna helyette brit ekvivalenseket), részben pedig a ma érvényes amerikai-angol nyelvészeti terminusok keretében próbáltam volna mozogni. S bár a kötetnek volt angol munkanyelvű nyelvész átolvasója (AUSTERLITZ RÓBERT), ő valószínűleg a magyar oldalt nem tette patikamérlegre, csupán az angolra összpontosíthatott, — amennyire én meg tudtam ítélni.

A bibliográfiai tételek között néhány helyen a magyarra hivatkoznak a szerzők, holott — mint például ZSIRAI MIKLÓS és LAKÓ GYÖRGY egy-egy műve esetében — helyesebb lett volna ugyanannak a műnek angol változatára utalni.

A magyar nyelvi anyag átírása és értelmezése jól átgondolt megoldást eredményezett végülis. Ez nyilván a szerkesztők, szerzők és amerikai tanácsadók együttes munkája.

A könyv tipográfiája és a nyelvészeti vonatkozású technikai szerkesztése azonban a hatvanas évek elejének jobb magyar szokásait tükrözi — nagyon kevés angolos áttétellel. Ez így angol (s főleg amerikai angol) nyelvészeti könyvként nem nagyon szép megoldás.

Az látszik a könyvön, hogy voltaképpen nem volt angol nyelvész-szerkesztője. Ami a könyvben magyar nyelvész munka, az eléri a magyarországi kiadványok legjobbjainak színvonalát. Ami a tisztán angol nyelvi vonatkozásokat illeti, azokról is nagyjában ugyanez mondható el. De többé-kevésbé hiányzik az a munka, amely a magyarországi nyelvészetet az angol olvasó számára átteszi, ha úgy tetszik: átkódolja. Egy-két fejezetben — azt hiszem — a szerzők helytakarékoság céljából épp azokat a magyarázó szövegeket takarították meg, amelyek a külföldi olvasó számára megvilágították volna a bemutatott adatok háttérét, jelentőségét. Valószínűleg ilyen jellegű lektorálásban sem részesült a könyv.

6. A magyar könyv angol változatának megjelenése nem megfelelő apropó a budapesti nyelvészeti iskola orientációjának, tudományelméleti felfogásának, nyelvésztörténeti szemléletének elemzésére. Mindazok, akik már nem tartoznak szorosan a budapesti iskolához, vagy nem kötődnek a középnemzedékhez, természetesen nagyon sok ponton másként és másról írtak volna. Egyébként erre utal a szerzők heterogén stílusa is; nehéz volna teljes felfogásbeli azonosságot számonkérni ettől a hét szerzőtől is.

Akkor azonban, amikor egy ilyen reprezentatív vállalkozásról van szó, természetesen félre lehet tenni ezeket a felfogásbeli különbségeket. A könyv vállalt feladatát betölti; adott szerzői gárdával — aminél sokkal jobbat nehéz elképzelni — valószínűleg a sok

lehetséges megoldás közül egy igen jót nyújt az olvasó számára. A magyarországi nyelvészet külföldi elterjesztésében hosszú évekig kiemelkedő szerep jut majd számára mind a nyelvész olvasóközönség, mind az érdeklődők körében (beleértve a magyarul már nem olvasó magyar származású olvasók egy rétegét is).

SZÉPE GYÖRGY

A magyar nyelvjárások atlasza

(Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a magyar nyelvatlasz munkaközössége: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkaközösség elnöke BÁRCZI GÉZA. II. rész (193–388. térkép). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. III. rész (389–570. térkép). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. A magyar nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU.)

1. Az Atlasz I. része 1968-ban jelent meg, s ezt folyóiratunk 1969. évi 2. számában mutattam be (MNY. LXV, 129–35). Számos tényező játszott közre abban, hogy az 1970-ben megjelent II. részről nem írhattam. Így most együtt számolok be a II. és III. részről, összesen 378 térképről.

Először most is egy általános áttekintést kívánok adni a térképlapokról. A II. rész 196 térképe közül szóföldrajzi 167 (jelzetük „lex.”), hangtani 24 (jelzetük „fon.”), alaktani 5 (jelzetük „morf.”). A III. rész 182 térképe közül szóföldrajzi 172, hangtani 1, alaktani 9. A most tárgyalt II. és III. rész 378 térképe közül tehát — szándék szerint — 339 szóföldrajzi, 25 hangtani és 14 alaktani. Ez a statisztikai megoszlás azonban nem egészen pontosan tükrözi a való helyzetet. Hiszen hangtani célú vizsgálatokra minden szóföldrajzi és alaktani lap felhasználható, sőt felhasználandó, és alaktani meg szóföldrajzi kiértékelésre bizonyos mértékben a hangtani lapok is felhasználhatók, sőt felhasználandók.

Az egyes lapokhoz kapcsolódó megjegyzéseim előtt bemutatom, hogy milyen fogalomköröket ölelnek fel a szóföldrajzi térképek. — Először tehát nézzük a II. részt! Építkezés, épületrészek: 11 térkép (193–4., 196–9., 204–8.); — berendezés, berendezési tárgyak: 10 térkép (209–17., 219.); — otthoni (női) munkával kapcsolatos cselekvés (igék): 4 térkép (220–3.); — világítás, fűtés, kenyérsütés, étkezés (edények): 29 térkép (228–31., 233–5., 237–43., 245–56., 259–61.); — munkaeszközök és különféle munkákkal kapcsolatos kifejezések, szavak: 28 térkép (264–70., 272–4., 276–86., 288., 290–5.); — a belső telek: 10 térkép (296–305.); — növénytermesztéssel kapcsolatos kifejezések: 4 térkép (307., 309., 311–2.); — állattartás: 68 térkép (313–24., 326–32., 334., 336–40., 342–57., 359–85.). — A III. rész szóföldrajzi térképeinek megoszlása a következő: étkezés: 5 térkép (389–90., 392–4.); — tejtermékek: 4 térkép (395–8.); — ételek, ennivalók: 19 térkép (399–417.); — *élesztő* és *korpa* (418., 419.); *megkel* (422.); *vág (kenyeret)* (423.); *súrol* (424.); — házi disznóölés: 14 térkép (425–38.); — öltözködés (anyagok, viselet): 19 térkép (439–43., 445–58.); — család, rokonság: 22 térkép (460–77., 480–3.); — gyerek: 3 térkép (484–5., 487.); — testrészek, testi rendellenességek, cselekvések, betegségek: 81 térkép (488–515., 517–69.). — Azt hiszem, most sem árt figyelmeztetnem a szerkesztőket a fogalmak körüli csoportosítás következetesebb megvalósítására (vö. MNY. LXV, 130–1).

2. Először néhány hangtani lapot kívánok bemutatni. — A 195. térkép a *tégla* 'brique' adatait tárja elénk. Szóföldrajzi vonatkozásban teljesen egyhangú ez a lap, de még hangtani szempontból is csupán két kutatópont (Csz-4. és 5.) *i*-ző adatai tűnnek fel.

Az ilyen típusú *i*-ző adatok rendkívül fontosak az *i*-zés általános vizsgálatára. E kérdéssel én magam is sokat foglalkoztam — mind anyanyelvjárásom *i*-zésével, mind a XVI. századi *i*-zéssel —, de mind ez ideig nem sikerült egyértelműen meghatározni vagy csak egyértelműen megközelíteni is, hogy milyen eredetűek is azok az *é* hangok, amelyeknek az *i*-ző nyelvjárásokban *i* felel meg. Nagyon általános megállapításokat tehetünk csak, és az is kétségtelen, hogy az *i*-zés mértékében még a szomszédos — és egyébként *i*-ző — községek között is vannak különbségek. Egyéb tekintetben a *tégla*-lap is sok értékes adatot tár elénk a szó magánhangzóinak realizálódásával kapcsolatban. Ugyanilyen szempontból érdemel figyelmet a 200. *tető* 'toit' térkép is. Ezzel szemben a 202. *zsindely* 'bardeau' lap rendkívül érdekes hangtani vonatkozásban. Elsősorban a szókezdő *s* igen nagy területen való megőrzése érdemel figyelmet (vö. ném. *Schindel* 'ua.'). De ugyanilyen érdekes a második szótag és a szóvég alakulása is. Számomra a legfeltűnőbb, hogy a szóvégi *ly* a palóc területen is csak néhány kutatóponton jelentkezik. A 203. *küszőb* 'seuil' lényegi egyhangúságából a nyelvtérület középső — és szórványosan nyugati — részéről közölt *küszög* változatok érdemelnek figyelmet. Ennek magyarázatával a TESz. is adós marad, pedig nyilván nem egyszerű hangtani változattal van dolgunk. A II. részben még 20 hangtani térkép van az említetteken kívül. Ezek közül a 257. *kés* 'couteau' és 275. *kapa* 'houe' viszonylagos egyhangúságára, továbbá a 244. *söprű* 'balai' és a 306. *szérű* 'aire' viszonylagos változatosságára hívom fel a figyelmet. Ez utóbbi térképlappal kapcsolatosan még az is rendkívül érdekes, hogy honnan nincs adat a szóra.

A III. rész egyetlen hangtaninak minősített térképe a 459. *pulóver* 'pullover'. Maga a szó természetesen csak újabban került be a nyelvjárások szókincsébe, több — igaz, hogy az országhatáron kívüli — kutatópontról nincs is rá adat. (E hiány okaira utal a térkép „Megjegyzések” rovata is.) A lap változatosságát a második és harmadik szótag magánhangzójának realizációi idézik elő, de néhány nyugati ponton két szótagú, *pl* kezdetű formával is találkozunk. Ez még általános nyelvészeti szempontból is figyelmet érdemel. Hiszen a szöveleji mássalhangzó-torlódás a magyar nyelv régi jövevényszavaiban ilyen vagy olyan módon feloldódik — újabban már nem feltétlenül —, s e szóban, amelyben eredetileg nincs torlódás, némely magyar nyelvjárásban bekövetkezik.

3. Az Atlasz két most tárgyalt részében összesen 14 alaktani („morf.” jelzésű) térkép van. Szeretném ezeket most sorban bemutatni. — A 201. *teteje* 'son toit' azt bizonyítja, hogy — a hangtani változatoktól eltekintve — az egész nyelvtérületen a *teteje* változat uralkodik. A „Megjegyzések” rovatban találkozunk néhány *tetője* típusú adattal. Ilyen újabb, analógiás forma még ide sem került a 232. *szenet* 'charbon (à l'accusatif)' lapon. A 258. *késsel* 'avec le couteau' lapon a hasonulás *késsel* (illetőleg ennek hangtani változata) uralkodik, de feltétlenül figyelmet érdemelnek a viszonylag nagy területről közölt *késvel* típusú adatok. Nemcsak alaktani, hanem hangtani szempontból is igen érdekes a 325. *sárlík* '(la jument) est en rut' térkép. A *sárlík* különféle hangtani változatai mellett ilyen alaktani variánsokat találunk: *sárlík*, *sárlíknék*, *sárlíatna*, *sárlít*, *sárlíatík*, *sárlíhozík* stb.; l. még a „Megjegyzések” rovatot is. Ezzel szemben a 335. *kérdőzik* 'il rumine' térképe — eltekintve természetesen a hangtani változatoktól — viszonylag egységes. Ez az öt „morf.” jelzésű lap van a II. részben.

A III. rész kilenc „morf.” jelzésű lapja a következő. A 391. *ebédel* 'il déjeune' térképen határozottan elválík egymástól az *ebédel* és az *ebédez(ik)* területe. Viszont a 420. *megőrli* 'il le moud' térképen már a *megőrli* változatai uralkodnak. Az eredetibb *megőri* keletre, észak-keletre szorult vissza, de itt sem egyeduralkodó már. A 421. *megdohosodik* 'il moisit' térképen az uralkodó *megdohosodik* mellett találkozunk *megdohosul*, *megdohul*, *összedollik* változatokkal is. A 444. *kötény* 'tablier' lapon elég világosan elválík a *kötény* és a *kött*; nagyjából a Duna a határ. Ezzel szemben a 478. *feleségem* 'ma femme' lap alaktani szempontból teljesen egységes, csupán hangtani változatokat találunk. Még

egyhangúbb a 479. *uram* 'mon mari' térkép. A 486. *szoptatja* 'elle lui donne le sein' térkép kérdése úgy van megfogalmazva, hogy arra a *szoptatja* és a *megszoptatja* válasz egyaránt várható és elfogadható. Ezt tükrözik a térképre került adatok is. Általában a *szoptatja* hangtani változatai uralkodnak, de nem ritka a *szoptati* és *szoptassa* sem. Az 516. *csípője* 'sa hanche' lapon a *csípője* ~ *csipeje* megoszlás nem rajzolódik ki élesen, de e két fő változat mellett szórványosan egyéb alakokkal is találkozunk. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek a dél-dunántúli *csipőle* típusú formák és a *csipe* alakok. Az utolsó térképlap, az 570. is „morf.” jelzésű: a *meggyógyul* 'il se rétablit' adatait tartalmazza, ez azonban alak-tani szempontból teljesen egyhangú.

4. A szóföldrajzi térképek közül a II. rész anyagából bemutatott hat edénynevet. Igen változatos a 248. *zsírosbödön* 'pot à graisse' lapja. A Dunántúlon a *véndely* változatai uralkodnak, nagy területet foglal el a *bödön* ~ *döbön* különféle alakja, de ezeken kívül a *kanna*, *kupa*, *bádóg* stb. szavakkal is találkozunk. Ezzel szemben a 249. *tál* 'plat' és 250. *tányér* 'assiette' teljesen egyhangú szóföldrajzi vonatkozásban. A 251. *bögre* 'petit pot' térképe számomra igen nagy meglepetés. A kérdés teljesen egyértelmű: „Mi az a többnyire zománcozott, kis, füles edény, amiből tejet vagy vizet isznak?” Igen nagy területen — a Dunántúlon és a csehszlovákiai kutatópontok egy részén is — a *pohár* uralkodik, a *bögre* főleg a nyelvterület középső részén. Nagy területet foglal el a *bádóg*, viszonylag kicsit a *csupor*; ez utóbbi Erdélyben és az Erdélyhez viszonylag közel levő hazai területeken fordul elő. Elég határozott választó vonal rajzolódik ki a 252. *kancsó* 'cruche' lapján is: a Dunától nyugatra *korsó*, keletre *kancsó*. Szórványosan előfordulnak más elnevezések is. A 253. *tepsi* 'tôle à gateaux' néhány *pléh*, *vas*, *sütővas* típusú adatától eltekintve igen érdekes a *tepsi* és a *tepszi* változatok megoszlása. Számomra feltűnő, hogy a régi nyelvben viszonylag gyakori *tepszia* változat egyáltalán nem jelentkezik, *tipszia* is csupán a Ro-19. ponton. Az *a* végű formák ilyen nagy hiánya arra mutathat, hogy a szó magyarba kerülését mégsem támogatta annyira a szerb-horvát, mint a nyelvtörténeti adatok alapján gondolni lehetne, illetőleg hogy a szó szerb-horvát közvetítéssel is bekerült nyelvünkbe, de ez sokkal jelentéktlenebb, mint az oszmán-törökből való közvetlen átvétel.

A III. rész szóföldrajzi anyagából tíz egymás után következő térképet mutatok be. A 425. *böllér* 'saigneur de porcs' lapján számomra a legnagyobb meglepetés a több kutatópontról is adatolt *pintér*; ezt egyelőre nem értem, és nem is próbálom magyarázni. A 426. *máj* 'foie' térképen a Dunántúlról adatolt *mája* típusú adatok érdemelnek figyelmet mint megszilárdult birtokos személyragos alakok. A 427. *vese* 'rognon' laphoz kérdező mondat nem volt, viszont kép sincs; ennek ellenére az egész nyelvterületen a *vese* uralkodik, csupán néhány ponton találkozunk más elnevezéssel. Valamivel több helyről közölnek más szót az *epe* 'bile' (428. térkép) megnevezésére, de az uralkodó változat itt is az *epe*. A 429. *hurka* 'boudin' térképen a *csurka* változat (erre l. TESz. *hurka* a.) földrajza érdemel figyelmet, továbbá a nyugati részeken előforduló *kolbász*. A 430. *kolbász* 'saucisse' viszont egységes térkép, csak hangtani változatokat találunk rajta. Ezzel szemben a 431. *abált szalonna* 'lard cuit' lapján az *abált* és *abárolt szalonna* (ezek megoszlása is érdekes) mellett a Dunántúlon a *kövesztett szalonna* uralkodik, és szórványosan más kifejezésekkel is találkozunk. Még változatosabb a 432. *töporthyű* 'grillons' térképe. A 433. *sonka* 'jambon' térképen elsősorban a *sonka* hangtani változatainak megoszlása, a *sódar* földrajza érdemel figyelmet. Meg kell jegyeznem, hogy szórványosan más elnevezések is előfordulnak. S végül a 434. *disznósajt* 'fromage de tête' lapot nézzük meg. A Duna vonalától nyugatra igen nagy a tarkaság. A német eredetű megnevezések és a szintén német mintára keletkezett félfordítás, a *préshurka*, de más kifejezések is találhatók ezen a területen. Ezzel szemben a Duna vonalától keletre főként a *sajt*-tal találkozunk. Viszonylag ritka a *disznósajt* összetétel. Nem tudom eldönteni, hogy azok a *gömböc* változatok, amelyekhez nincs megjegyzés, tárgyilag ugyanazt jelölik-e, mint amire a kérdés vonatkozott.

5. Az Atlasz nemcsak a magyar nyelvtudomány egyik legfontosabb munkaeszköze, hanem az emberrel foglalkozó minden tudomány igen nagy haszonnal forgathatja lapjait. Éppen ezért mindnyájunk számára igen nagy öröm, hogy már három részét használhatjuk, s rövidesen az egész előttünk lesz.

Arról is értesültünk már BALOGH LAJOS közlése alapján, hogy az Atlasz körülbelül 1500 térképéből mintegy 300 marad kéziratban (vö. MNy. LXVII, 362—9, LXIX, 239—44). BALOGHnak ez a közleménye azért is fontos, mert eddig voltaképpen csak a Nyelvtudományi Intézet tagjai, illetőleg az Atlasszal szorosabb kapcsolatban levő nem intézeti tagok tudtak arról, hogy a kiadásra kerülő lapokon kívül még elég gazdag anyag tanulmányozható. E térképeknek közzé nem vételét az Atlasz munkálataiból adódó módszertani tanulságokat összegező kötetben okolja meg a munkaközösség. A további köteteken kívül nagy érdeklődéssel várjuk ezt a módszertani tanulmánygyűjteményt is.

PAPP LÁSZLÓ

Magyar értelmező kéziszótár

(Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, továbbá O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 1550 l.)

Alig telt el tíz esztendő „A magyar nyelv értelmező szótára” utolsó kötetének megjelenése óta, s a magyar szótárirodalom máris újabb jelentős művel gazdagodott: napvilágot látott a „Magyar értelmező kéziszótár”.

Ha csak a terjedelmét (egy kötet!) nézzük, az ÉKsz. BALLAGI MÓR és BALASSA JÓZSEF szótárához csatlakozik (az — mint tudjuk — 1873-ban jelent meg mint „A magyar nyelv teljes szótára”, ez 1940-ben „A magyar nyelv szótára” címen), ha ellenben igényességét is figyelembe vesszük, az ÉrtSz. méltó párját kell benne üdvözlőnk. Ezt az igényességet természetesen az ÉKsz. saját műfaján belül kell értenünk. Ám ezzel máris az alapvető kérdésnél tartunk. Nevezetesen: bár az a gondolat, hogy az ÉrtSz.-t nyomon kell követnie egy egykötetes „válozat”-nak, mindvégig benne élt az ÉrtSz. szerkesztése során az erre hivatottak „köztudatában”, az ÉKsz. mégsem az ÉrtSz. „kicsinyített”, „rövidített” másaként jött létre, hanem vele rokon, sőt sok tekintetben tőle függő, de mégis önálló alkotásként.

Már az ÉrtSz. megjelenése idején nyilvánvaló volt, hogy az ÉrtSz. — bármilyen kiváló alkotás is — e g y m a g a nem töltheti be azt a szerepet, sőt hivatást, amely a nyelvi kultúra fejlesztésében az egynyelvű s közelebből az értelmező szótárra, illetőleg szótárakra vár: „Társadalmunk egésze, a szélesebb nagyközönség számára... — írta BENKŐ LORÁND az ÉrtSz. méltatása során — egy kisebb terjedelmű, kevésbé részletező és elmélyedő formára” van szükség (MTud. VIII, 371). Éppen ezért, amikor 1962-ben elkezdődtek a munkálatok, a szerkesztők mindenekelőtt azt szögezték le, hogy a szótárt az ÉrtSz.-tól eltérően a szerényebb műveltségű, illetőleg a műveltségét most szerző, vagyis a művelődő, nem csupán a művelt közönségnek szánják, s — a külföldi kis- és kézisótárak különféle típusainak gondos tanulmányozása után — ennek jegyében alakították ki a szótár arculatát. Egyszersmind természetesen azokat a feladatokat is megjelölték, amelyeket a szótár szerkesztése során végre kívántak hajtani a maguk elé tűzött cél elérésére.

Minderről részletesen tájékoztatták az érdeklődőket (MNy. LX, 257—73), így nem szükséges elismételni, milyen teendők hárultak rájuk. E helyütt inkább arra kell feleletet keresnem, hogy mennyire sikerült a szótár szerkesztőinek világosan látott és pontosan meghatározott feladataiknak megfelelniük. Helyzetem nem könnyű. Tisztá-

ban vagyok ugyanis vele, hogy a bírálat szellemében kellene szólnom, mégis kénytelen vagyok a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozni. Mert az ÉKsz. szinte minden tekintetben azt nyújtja, amit tőle — a fentiek értelmében — várni lehet.

Az ÉKsz. először is igen gazdag: 70 000 értelmezett szót ölel fel (ez 12 000-rel több, mint az ÉrtSz. értelmezett szavainak a száma, ami persze nem jelenti azt, hogy az ÉrtSz. kevesebb szót tartalmaz, hiszen az ÉrtSz. — mint tudjuk — az értelmezett címszavak végén még nagyon sok képzett szót és összetételt is közöl). Ugyanakkor az ÉKsz. szóanyaga jóval frissebb, élőbb, „maibb” is, mint a klasszikusaink szóhasználatának reprezentálására is hivatott ÉrtSz.-é.

Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az ÉKsz. szép számmal regisztrál olyan jórészt új fogalmakat vagy új fogalmakat is jelölő szavakat, amelyek az utóbbi tíztizenöt évben kerültek előtérbe a különféle szakterületek szóhasználatában, a sajtóban vagy éppenséggel a mindennapi beszédben. Ilyenek kapásból kiragadva: *autómentő* (Közl), *beatzene* (Zene), *bungáló* (modern 'kis (fa)ház, nyári lak' jelentésben is!), *csaó* (biz minősítéssel), *csibilámpa* (Közl, biz minősítéssel), *fénysorompó* (Közl, Vasút), *gázkonvektor* (Műsz), *hangosító* (Távk), *habszivacs* (Ker), *házgár* (sajtónyelvinek minősítve), *ingpulóver* (Ruha), *kempingezik*, *képelem* (Távk), *kombi* (Gépk), *konyhakész* (Ker), *légikisasszony* (Rep, nem hiv), *miniszoknya*, *mirelit*, *műbolygó* (Űrk), *nadrágkosztüm* (Ruha), *ostoronyeles* (lámpa), *szkáj* (Ker), *szállodaipar*, *teflon*, *telexgép* (Műsz, Távk), *tizenéves*. Arra, hogy az ÉKsz. szerkesztői a bizonyos területeken szinte szédületes iramú fejlődéssel is mennyire lépést igyekeztek tartani, szép példa az ÉrtSz.-beli *úr*-család kiterelvényesítése az azóta keletkezett *úrhajósöltözet*, *úrkabin*, *úrkutatás*, *úrlaboratórium*, *úrpilóta*, *úrrendevő*, *úrrepülés*, *úrruha*, *úrséta*, *úrszonda* szavak felvételével, valamint az *úrhajózás* jelentésének differenciálásával, pontosabban: differenciálódásának rögzítésével (az ÉrtSz. még csak 'a világ-úrben történő közlekedés', illetőleg 'a Föld és más égitestek között úrhajóval létesítendő összeköttetés, kapcsolat, fogalom' jelentésben közli, az ÉKsz. ellenben az 'úrrepülés' mellett már az 'úrkutatás' értelmet is feltünteteti!).

Olyan újabb, vagy ha úgy tetszik, „mai” szó, amelyet jogosan számon kérhetne az ÉKsz. használója, alig akad. E vonatkozásban szerintem legföljebb a *kempingsátor* társait (*kempingasztal*, *kempingkészlet*, *kempingszék* stb.), a *telex*-t vagy az újabban sajnálatos módon mind gyakrabban szóba kerülő *levegőszennyeződés*-t, *repülőgép-eltérítés*-t lehetne említeni (kivált hogy az *eltérít* értelmezéséből is hiányzik az erőszak alkalmazásának, a kényszerítésnek a mozzanata!), bár esetleg a kézi erővel való takarékoskodás folytán mind jelentősebbé váló *rakodólap*-ra vagy a szállítás modern szervezési formájára, a *szállítólánc*-ra is lehetett volna gondolni. Az új szójelentések közül ugyanakkor kár, hogy kimaradt az *ábécé* 'modern üzletfajta' értelme, annál is inkább, mivel ebben az értelemben az *ábécé* a *supermarket* magyar nevének tekinthető. De esetleg az *angyal* 'autómentő' jelentése is számba jöhetett volna. Mindehhez persze sietek hozzátenni: a teljességet semmiféle szótártól, így az ÉKsz.-től sem kívánhatjuk meg, az egészen „naprakész” szótár utolérhetetlen álom.

A mai beszélt nyelv minél jobb megközelítésére való törekvés jegyében meglehetősen nagy számban kaptak helyet a szótárban olyan szavak, amelyek az alacsonyabb szintű, kevésbé művelt társalgási nyelvre, illetőleg a pongyola stílusra jellemzők (vulgarisnak minősítve), sőt ezen túlmenően még gyakoribb argószavak is. Ez utóbbiakból egy csokorra való: *bekáfol*, *bekasztliz*, *csehó*, *csövez*, *firol*, *flemm*, *flepni*, *kégli*, *krapek*, *smafu*, *smár*, *smárol*, *smasszer*.

Napjaink szóhasználatának minél tökéletesebb rögzítésére törekedve a szerkesztők még a szavak hangulati értékében, illetőleg használati körében végbement változásokat is igyekeztek megragadni. Egy példa: az ÉrtSz. csak az egy birtokosra utaló *hazámfia* alakot vette fel, régiesnek, választékosnak minősítve. Ellen-

ben az ÉKsz. — nyilván a *külföldre szakadt hazánkfia* kifejezésre való tekintettel — már a több birtokosra utaló *hazánkfia* alakot is számba vette, mégpedig irodalminak vagy tréfásnak minősítve (a hangsúly az utóbbin van!). Igaz — elvétele — egy-egy ellenpélda is akad, de a dolog lényegén ez alig változtat. Ilyen: magam a *szia* köszönést már nem minősítettem volna argónak, hanem „megszavaztam volna” neki a biz minősítést (a Sáros-patak és Füzérkomlós között közlekedő kisvonaton ráncos szoknyát viselő, idősebb falusi asszonyok szájából is hallottam már, évekkel ezelőtt: magától értetődő természetességgel így üdvözölték egymást, és így köszöntek el egymástól leszálláskor!), annál inkább, mivel a *csaó* már részesült e kedvezésben.

A modernség jeleinek tekinthetők végül a szótárban a betűszók is: *ékágé* (biz minősítéssel), *téesz*, *téeszcsé*, még akkor is, ha bizonyos esetekben csak utalók: *ktsz*, *vb*.

A mai köznyelvi állapot minél hívebb tükröztetése érdekében a szerkesztők tervbe vették még a tájszók megrostálását is (l. i. h.). Ezt azonban nem vitték túlzásba, sőt helyenként mintha teljesen el is tekintettek volna tőle. Így pl. az ÉrtSz.-beli *cs* betűs tájszókat egy-két kivételt (*cselepatáz*, *csirás*¹, *csirás*², *csőrege* 'csöröge' *csög-bög*) nem tekintve sorra megtaláljuk az ÉKsz.-ban is: *csába* 'bárgyú', *csadé*, *csalit* 'sáásszerű gaz', *csajbókos*, *csajvadék*, *csal* 'cse', *csali* 'csalfa', *csanak*, *cseplesz*¹, *csepőte*, *csereklye*, *cserge* 'gyapjúszóttas; pokróc', *cserpák*, *csigat*, *csikés*, *csikmák*, *csimota*, *csimpolya*, *csivog*, *csobán*¹, *csobán*² stb. Legföljebb másként minősítve: *csámborog* (nép, pejor), *csestet* (nép), vagy — tévedésből? — minősítés nélkül: *csánk*, *csűrűhész*. Sőt az ÉrtSz.-hoz képest még a tájszók megszerzésére is akad példa. Szintén a *cs* betűben: *csajhos*, *csajla*, *csámpázik*, *csatak*², *csalét*, *csupadon-csupa*, *csüllöng*. Ez kétségtávol jelent bizonyos értelemben némi következetlenséget, de a szótár használója aligha fogja felróni, kivált ha kedveli a szépirodalomban s magában a nyelvben is a — népi — ízeket. Inkább hálás lesz, ha egy-egy számára ismeretlent tájsoznak, amellyel valahol találkozók, megtudhatja a jelentését.

Számottevő újdonság az ÉrtSz.-hoz képest az ÉKsz.-ban, hogy a g o k a t és k é p z ó k e t is közöl, továbbá hogy a lehetőségek határain belül utal a szócikkek végén a s z a v a k e r e d e t é r e. Mivel ezzel szintén a közönség igényeinek kielégítését szolgálja, eljárását helyeselni lehet.

Az ÉKsz. n o r m a t í v s z ó t á r kívánt lenni. Ennek jegyében csillag hívja föl benne a figyelmet a helyesebb kifejezéssel helyettesíthető, kerülendő szavakra vagy szójelentésekre. Ami az idegen szavakat illeti, ezek közül elsősorban a kevésbé igényes beszélt nyelvek s különösen a vulgárisnak minősítettek kaptak csillagot. Ezzel az eljárással természetesen teljesen egyet lehet érteni. Legföljebb arról lehet szó, hogy valaki esetleg másutt húzná meg a határt: egy-egy esetben elhagyná a csillagot, más esetben kitenné. Magam például egy-két esetben még tettem volna csillagot. Így a vulgárisnak minősített *k* betűs idegen szavak közül a *krajzleráj* vagy a *kupleráj* mellé. Ugyanakkor az újabb idegen szavak közül esetleg a *konténer* kaphatott volna csillagot (vö. *szállítótartály*). Végül néhány argó szót is meg lehetett volna még csillagozni (pl. *bekasztiliz*, *kégli*, *krapek*, *smár*, *smasszer*), a *flemm**, *flepni**, *smafu** mintájára.

Mindazonáltal: nézetem szerint az ÉKsz. nem csupán, sőt elsősorban nem a különféle kifejezések helytelenítésével tölti be normatív szerepét. Sokkal inkább példamutató szótári nyelvvel. Mert az értelmezések nemcsak hogy nem mentek túl a jelentések tagolásában a kívánt mértéken (vö. BENKŐ i. h. 377), hanem megfogalmazásukban is világosak, egyszerűek, könnyen érthetők, mondhatni tömörségük ellenére is a beszélt nyelv természetességével hatnak.

A tömör szótári nyelvnek abban is része van, természetesen, hogy — akármekkora, de mégis csak egy — kötetbe annyi címszó, annyi értelmezés, etimológia s egyéb információ belefért. De ehhez természetesen a t e c h n i k a i f e l é p í t é s, nevezetesen az ügyes rövidítési technika (zárójel alkalmazásával a mn és fn értelmezésének, továbbá a ts

és ténylegnek az összevonása!), valamint a bokrosítás is nagymértékben hozzájárult. Ez utóbbival kapcsolatban külön ki kell emelni azt a józan mértékletességet, amit a szerkesztők a bokrosítás terén tanúsítottak, tudniillik hogy képzett szavakat nem foglaltak egy bokorba összetételekkel. S másfelől: hogy a bokrosítással nem forgatták fel az ábécét. Igaz, így az egyébként egy bokorba tartozó szavak, például összetételek néha két-három bokorba kerültek, de mivel ez egy elsőbrendű elv érvényesülése érdekében történt, el kell fogadnunk.

Az ÉrtSz. — mint ismeretes — igen gazdag és igen színes példaanyaggal, köztük költői idézetek nagy bőségével „szemlélteti” a szavakat, szójelentéseket. Ezzel szemben az ÉKsz. csupán szólást és köznyelvi példát ad, azt is csak ott, ahol okvetlenül szükség van rá. Ugyanakkor a j z o k k a l igyekszik elősegíteni egy-egy kevésbé ismert tárgy, eszköz stb. jelentésének megértését. Erre a magyar szótáriródalomban eddig nem volt példa. Ezért csak üdvözölhetjük ezt az „újítást”, annál inkább, mivel jópár rajz (pl. a csegegy, a kéve, a muff rajza) valóban szerencsésen egészíti ki az értelmezést. Kár azonban, hogy kevésbé sikerült rajzok is akadnak. Pl. a szénásszekérre első ránézésre alig ismerünk rá a rajzon. Ennek elsősorban a vendégoldal az oka. Minthogy azonban a vendégoldalt külön rajz is szemlélteti, a szénásszekérrel bízvást el lehetett volna hagyni. Olykor meg nincs is összhangban a rajz az értelmezéssel. Így a járókáról azt olvassuk, hogy „rácsos bútordarab”, a rajzon ellenben valamiféle olyan szerkezet látható, amely éppenséggel nem rácsos, s a forgalomban, illetőleg használatban levő járókára se nagyon hasonlít. Ugyanígy nincs kellőképpen összehangolva a kövirózsa rajza sem az értelmezéssel.

Végül még egy technikai kérdés: a szótár k ü l l e m é r e gondolok. Ezt jobban összhangba lehetett volna hozni a tartalommal: a szerkesztők valóban mindent elkövettek, hogy a kézisztár műfajának megfeleljenek, ugyanakkor a papír vastagsága folytán a szótárról aligha mondható el, hogy „kézben hordozható” (l. a kézi értelmezését). Ha a szótár vékonyabb papíron jelenhetett volna meg, nyilván arra is lehetett volna gondolni, hogy a szótárban használt rövidítések s jelek jegyzéke valamilyen könnyebben használható formát öltönn, kihúzható (vö. ÉrtSz.) vagy kiemelhető kartonlapra kerüljön. Jelenlegi formájában a szótár elején található felhívás ellenére is elég nehéz hozzáférni, kivált ha kézben akarnánk a szótárt lapozni.

Befejezésül: nem szeretném, ha azok az apró-cseprő dolgok, amelyeket szóba hoztam, azt a látszatot keltenék, mintha ellentétbe kerültem volna magammal, az ismertetés elején mondottakkal. Ezért hadd áruljam el: úgy akadtam rájuk, hogy belefeledkeztem a szótárba, egyre csak lapozgattam, szemelgettem benne. Ha ez másokkal is megeshet — ezt bízvást remélhetjük! —, mindazokkal, akiknek a szerkesztők munkájukat szánták, az egész szélesebb körű nagyközönséggel, akkor akik annyi erőt, fáradságot s esztendőket áldoztak az ÉKsz.-ra, méltán lehetnek elégedettek munkájuk gyümölcseivel.

RUZSICZKY ÉVA

Teiszler Pál, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere

(Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973. 200 lap.)

Általánosan ismert tény, hogy a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszéke a magyar nyelvjáráskutatás egyik legszármottevőbb műhelye. Az erdélyi nyelvjárás atlaszok sorának alig két évtized alatt történt összeállításával a nyelvjárás anyaggyűjtés terén olyan munkát végeztek, amely egyedülálló nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is. S e teljesítmény iránti elismerést mégcsak fokozza az, hogy ezt a hatal-

mas munkát olyan tudósok végezték el, akiknek főhivatásuk a nem kevés időt és nem kis energiát lekötő egyetemi oktatás.

Sajnálatos tényként kellett viszont hosszú időn keresztül tudomásul venni azt, hogy — kiadási nehézségek folytán — ebből a felbecsülhetetlen értékű anyagból, ennek konkrét nyelvjárástani vagy általánosabb tanulságaiból lehetőségeiben eleve szűkre szabott folyóiratcikkeken túl szinte semmi sem került a szélesebb szakmai nyilvánosság elé.

Összinté örömmel üdvözljük tehát azt a tényt, hogy az utóbbi időben e tekintetben is változás történt. A Kriterion Könyvkiadó feladatának tekinti nyelvjárástani monográfiák kiadását is, és 1972-ben megjelenhetett MÁRTON GYULA „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” című, méreteiben is impozáns — hatszáz lapos — monográfiája, s 1973-ban egy újabb jelentős nyelvjárásleírás, TEISZLER PÁLÉ.

Teiszler Pál munkáját olvasva egy kicsit furcsa és ellentmondásos helyzetbe kerül az olvasó és ismertető-bíráló egyaránt. Az „Előszó”-ból megtudjuk, hogy a közreadott monográfia a szerző 1969-ben elkészült doktori értekezésének rövidített változata. Ahogy a közölt bibliográfiából kikövetkeztethető, a szakirodalom felhasználását Teiszler Pál 1967-tel zárta le. A munka azonban csak 1973-ban jelent meg. S ennek a sajnálatosan kényszerű hat esztendő „fekvés”-nek az ideje alatt a magyar dialektológiai szakirodalom alkotott egyet-mást. Többek között megjelent két olyan átfogóbb igényű munka is (MÁRTON GYULA, Magyar nyelvjárás. Cluj, 1972. [egyetemi jegyzet] és IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.), amelyek az általuk feldolgozott anyagot többé-kevésbé hasonló koncepció alapján végezték el, mint Teiszler; módszertani eljárásaikban is — érthető módon — sok a hasonló vonás; sőt nemegyszer általánosabb érvényű következtetések is megegyeznek.

Nyilvánvaló, hogy ezek a közös vonások függetlenek egymástól. Nem lenne teljesen méltányos — több okból sem — azt szemére vetni Teiszler Pálnak, hogy megjelenése előtt kéziratát miért nem vetette össze ezekkel a munkákkal, s miért nem végezte el a szokásos egybevető utalásokat, márcsak azért sem, mert az 1967 előtti szakirodalmat ilyen vonatkozásban messzemenően felhasználta.

Úgy gondolom azonban, hogy azt talán mindenképpen el lehetett volna várni a szerzőtől, hogy mindezekre a tényekre a munka előszavában, ha csak egy lábjegyzet formájában is, de utaljon.

Az első nagyobb fejezetben (7–27. lap) viszonylag részletes tájékoztatást ad a szerző munkájának módszertani kérdéseiről. A kérdőív jellegéről, a magánhangzó-gyakoriság arányairól a kérdőív köznyelvi címszavaiban; a kutatópontokról; a gyűjtés idejéről; az adatközlők kiválasztásáról; a gyűjtés — a kérdezés és a lejegyzés — módszeréről. Külön fejezetben foglalkozik a szövegfelvétellel és gyűjtéssel, ugyanis — ez Teiszler tanulmányának külön pozitívuma — a feldolgozásban a kérdőíves gyűjtés anyaga mellett felhasznált szöveges magnetofon-felvételeket is. Közli a nyelvjárási adatok lejegyzésében használt jeleket, s végül egy önálló fejezetben ismerteti az anyagfeldolgozás módszerét.

Ez a gazdaságosan és a legnagyobb szakszerűséggel összeállított tájékoztató megfelelő képet ad minden fontosabb módszertani problémáról, s ezek ismeretében reálisabban lehet megítélni a feldolgozott nyelvi anyag tanulságait is. Ebből a viszonylag részletes tájékoztatásból mindössze azt hiányolom: nem derül ki elég világosan, hogy egy-egy adatot általában csak egyetlen adatközlőtől kérdezett-e meg, vagy következetesen minden adatot többitől; illetőleg ez utóbbi esetben az adatközlők közötti generációs különbségek hogyan jelentkeztek a gyűjtésben. Törekedett-e arra, hogy egyazon címszóra idősebbektől és fiatalabbaktól is gyűjtsön anyagot, vagy megelégedett-e ebből a szempontból a véletlen megoszlással.

Módszertani tájékoztatójában egy nagyon érdekes és fontos kérdést vet fel Teiszler Pál, és egyértelműen állást is foglal e kérdésben. Ez: a kérdőíves gyűjtés nyújtotta adatok

és a magnetofon-felvételek „megbízhatóságá”-nak a problémája. Ezzel kapcsolatban így ír: „A mindig egyszeri és egyéni hangjelenségekből fölül az általánosan túl viszonylag keveset érzékelünk. A hangtani finomságok rögzítésében ezért eléggé érezhető eltérés van a kérdőíves meg a magnetofonnal gyűjtött anyag között. A kérdőíves gyűjtésben rendszerint egyszeri — az esetek többségében nem kielégítő körülmények között történő — kiejtést kell azonnal egészében és sajátos részleteiben felfognunk meg viszonyítanunk, értékelnünk, s mindezt rögzítenünk. Megismétléskor már részben módosult egységet kapunk, s az első alkalommal bizonytalanul hallott szegmentumot nem mindig tudjuk megnyugtatóan megfigyelni. A magnetofonnal gyűjtött anyag lejegyzése egészen más lehetőségeket nyújt” (18).

Nem vitás, hogy ebben a megjegyzésben sok az igazság. Mégis úgy gondolom, hogy ez az összehasonlítás a kérdőíves gyűjtésnek egy kissé egyoldalúan csak a negatív, a magnetofonos gyűjtésnek csak a pozitív vonásait veszi figyelembe. A magam részéről nem hiszem, hogy az általában egyetlen szóból álló válaszokból, amelyekben gyakorlatilag többnyire csak egy-két fonémarealizáció szokott problematikus lenni, fölül „az általánosan túl viszonylag keveset érzékelünk”. Gyakorlott fül — tapasztalataim szerint — viszonylag nagyon is sokat tud érzékelni. Sokkal fontosabb azonban szerintem ennél az, hogy magnetofon-gyűjtés esetében az adatközlő és a fül közé beiktatódik a magnetofon. Aligha lehet vitás, hogy a gép „színezheti” az emberi hangot, s nem feltétlenül biztos, hogy az az árnyalati eltérés, amelyet ugyanaz a fül érzékelhet az egyszer kimondott adat és ugyanannak az adatnak a magnetofonszalagra fölvelt és így lehallgatott változata között, az feltétlenül a beszélőre és nem a magnetofonra jellemző.

A magyar nyelvatlasz munkaközösségének közös lemezlehallgatási gyakorlatai több tanulsággal szolgáltak. Ezekről többek között DEME LÁSZLÓ így ír: „A közös lehallgatási gyakorlatok során értékes tapasztalatokat szereztek a munkaközösség tagjai a gépi rögzítés és visszaadás torzításainak felismerésében is. Ma már mindannyian tudjuk pl., hogy a gépi lehallgatásban a szokásosnál egy árnyalatnyival labializáltabbként jelentkező hangok olykor — normális forgási sebességgel is — nem a nyelvjárásra, hanem csak a gép tökéletlenségére jellemzők.” (A magyar nyelvatlasz munkamódszere 219.) Újabb tapasztalataim alapján hozzá merem ehhez tenni még azt is, hogy a labialitás irányában való torzítással bizonyos fokig együtt jár a palatalis magánhangzóknak — ha csak minimális mértékben is — a velaritás irányában való eltorzulása.

Ha mindezek ismeretében vizsgáljuk meg azt a közlést, amelyet Teiszler ad az [e] fonémának a kérdőíves anyagból és a magnetofongyűjtésből előkerülő változatairól (35. lap), meglepő eredményre jutunk. A kérdőíves gyűjtés 7 megadott változatából egyre sem jellemző a legenyhébb fokú labialitás és velaritás sem. A „főleg a szövegfelvételen” előforduló 14 változatból négy kivételével ez a két jellegzetesség mindegyikre jellemző, sőt tulajdonképpen a kiemelt négyből is idesorolhatjuk a két sva-féle változatot.

Ha mindezek mellett még figyelembe vesszük azt is, hogy a mikrofonba történő beszélés egyáltalán nem természetes beszédhelyzet az adatközlő számára; hogy az elektromos hálózatban szinte elkerülhetetlenül jelentkező minimális feszültségingadozás vagy a felvétel és lejátszás között jelentkező elektromos feszültségkülönbség is hangszínbeli eltérésként realizálódhat, egyáltalán nem lesz annyira magától értetődő, hogy a kérdőíves gyűjtéssel lejegyzett adatok a „fonetikai húság” szempontjából kevésbé lennének megbízhatóak, mint a magnetofon-felvétel adatai. Illetőleg hogy a gépi felvételtől lehallgatott adatoknak feltétlenül valamiféle abszolút „objektív” jelleget tulajdoníthatnánk a közvetlenül az adatközlő beszéde alapján lejegyzett adatok „szubjektív” jellegével szemben.

A tanulmány gerincét a magánhangzó-állomány tagjainak a leírása adja (28—135). Sorra számbeveszi a nyelvjárástípus magánhangzóit (7 rövid, 7 hosszú fonéma);

megadja a vizsgált fonéma releváns jegyeit, majd tárgyalja a „fonémaváltokozás”-t, a fonémarealizációkat, s végül elvégzi a „változatok lecsökkentését”. Ahol szükségesnek mutatkozik, tárgyalja a régebbi szakirodalomban jelentkező nézeteket.

Teiszler állásfoglalása a legtöbb esetben — pl. a kettőshangzók fonológiai értékelése, az $\ddot{u} : \ddot{y} : \dot{i} : \dot{e}$ típusú sorok közbülső tagjainak, illetőleg a félhosszú változatoknak a fonológiai besorolása józan, reális, megokolt; és számomra teljes mértékben elfogadható. Ugyanarra az eredményre jut ezekben a kérdésekben, mint én is jutottam idézett munkámban.

Ilyen jellegű okfejtései közül talán egyedül a polifonémikus $\bar{a}$, $\bar{e}$ esetében nem tudok egyetérteni vele. De még itt sem elsősorban magát a végső állásfoglalását nem tartom elfogadhatónak, hanem az érvelését.

Teiszler a *táp*, *nyéve* típusú alakokban az $\bar{a}$ -t, $\bar{e}$ -t a rövid *a*, *e* fonéma változatának tekinti. Álláspontját a következőkkel okolja meg: a) ma már rendszerint szabad vagy stiláris értékű változatai egymásnak nyelvjárásainkban a polifonémikus értékű hang és a hangkapcsolat; b) a polifonémikus értékű $\bar{a}$ -t, $\bar{e}$ -t csak akkor tekinthetnénk fonémának, ha az *a* + *l*, *e* + *l* hangkapcsolat az illető nyelvjárásban kizárt lenne; c) az *a* és $\bar{a}$, az *e* és $\bar{e}$ nincs kommutálható viszonyban egymással (vö. 100–1).

Ezek az érvek — szerintem — eléggé önkényesek. A magyar nyelvatlasz anyaga és saját tapasztalataim azt mutatják, hogy a polifonémikus értékű $\bar{a}$, $\bar{e}$ azokban a nyelvjárásokban, amelyekben jelentkezésük számottevő — a Nagykároly környéki nem ilyen —, nem változik szabadon a hangkapcsolattal. Jelentkezése a nyelvjárás belső rendszerében semmivel sem kötetlenebb, mint a nyelvjárási hangtani jelenségek zöméé (*i*-zés, *ö*-zés, *l*-ezés stb.). Ha az $\bar{a}$ -t, $\bar{e}$ -t csak akkor minősíthetnénk fonémának, ha az *a* + *l*, *e* + *l* hangkapcsolat az illető nyelvjárásban kizárt lenne, akkor ugyanúgy kellene eljárni a *föd*, *vót* típusú formák *ö*, *ó* hangjával is, hiszen a hangkapcsolat jelentkezése itt sem kizárt, s ezeket is a rövid *ö*, *o* fonéma változatának kellene minősítenünk. De éppen maga Teiszler érvel nagyon meggyőzően amellett (77. lap), hogy a *föd* alak *ö*-jét a Nagykároly környéki nyelvjárásban az *ö* fonéma alá kell sorolni, annak ellenére, hogy a *föld* ejtése is jelentkezik mellette. Harmadik érve, hogy az *a* és $\bar{a}$ „nincs kommutálható viszonyban egymással”, nem világos számomra; ha azt érti ezen Teiszler, hogy nem alkothatnak ellentétpárokat egyazon nyelvjáráson belül, ebben nyilvánvalóan téved. A *dobba* : *dobbá*, *házat* : *házát*, *ara* : *ára*, illetőleg *eső* : *ész* stb. párok semmivel sem erőltetettebbek, mint amiket *ö* sorol fel az *i* : *í* szembenállás bizonyítására: *kis* : *kis(ér)*, *vízzel* 'vizzel': *vizel*; sőt *sír* : *sér(ült)* : *sűr(ű)*.

Figyelembe veendő viszont az, hogy az *al*, *el* hangkapcsolat helyén a polifonémikus értékű hang megjelenése egyetlen nyelvjárásban sem „kivétel nélküli hangtörvény”. A nyelvjárástípus belső törvényszerűségeire jellemző, hogy mely morfémákban jelenhet meg a polifonémikus értékű hang, és melyekben nem; s ez a belső törvényszerűség nyelvjárástípusonként más és más lehet. Egyébként felmerül az a kérdés is, ha a polifonémikus értékű $\bar{a}$ -t, $\bar{e}$ -t a rövid *a*, *e* realizáció közé soroljuk, hogyan járunk el azokban a nyelvjárástípusokban, amelyben az *al*, *el* hangkapcsolat — az előbb ismertetetthez hasonló törvényszerűséggel — *ó*-ban, illetőleg *é*-ben realizálódik (*tóp*, ill. *tuop*; *nyéve*, ill. *nyívév* stb.). Úgy gondolom, a kérdés eldöntésében ezeket a tényeket is figyelembe kell venni.

Ahogy említettem, az egyes fonémákat Teiszler a fonéma releváns jegyeinek (hosszú : rövid, velaris : palatalis, labialis : illabialis, zárt : nyílt, magánhangzós : más-salhangzós) felsorolásával jellemzi. Ez az eljárása — bár adott esetben evidens tényeket közöl, minthogy a vizsgált nyelvjárás magánhangzó-rendszere azonos a köznyelvivel — módszertani meggondolásból elfogadható. Kevésbé mondhatnám el ugyanezt az egyes egységek zárófejezetéről, amelyben a változatok „lecsökkentését” végzi el. A megelőző részben ugyanis azt ismerteti, hogy a tárgyalt fonémának milyen változatai vannak,

ebben pedig azt, hogy a felsorolt változatok mely fonémának a realizációi. Ez olyan redundancia a dolgozatban, amelyet szerintem a „módszertani következetesség” elve sem okol meg. Formai játéknak tartom inkább, mintsem valóban szükséges, valamennyire is újat adó tudományos eljárásnak. Nem bizonyít semmit, csak más oldalról ismétli a már egyszer elmondottakat.

Minden egyes fonéma tárgyalása során fontos helyet kap a dolgozatban annak bemutatása, hogy a vizsgált fonéma milyen köznyelvi fonémák terhére jelentkezik a nyelvjárásban. Ezek a fejezetek nagyon érdekes, tanulságos, fonológiai szempontból is sok újat nyújtó részei a tanulmánynak. Csak sajnálni lehet, hogy egy nem szerencsés műszóhasználat ennek az egyébként is viszonylag nagy figyelmet kívánó résznek a pontos megértését igen nagy mértékben megnehezíti, nemegyszer szinte lehetetlenné teszi. „Fonémaváltakozás”-nak nevezi ugyanis Teiszler azt a jelenséget is, ha egy bizonyos köznyelvi fonémának a nyelvjárásban általában egy másik fonéma felel meg (pl.: *üveg* : *öveg* stb.), de azt is, ha egy köznyelvi fonémának a nyelvjárásban belül két fonéma értékű realizációja van (*kérviny* ~ *kírviny*, *föd* ~ *föld* stb.). Így azután a „váltakozás” láttán az olvasó szinte állandó bizonytalanságban van, hogy adott esetben melyik jelenségről is van szó. Úgy vélem, sokkal szerencsésebb lett volna, ha az előző esetben a „megfelelés”, „szembenállás” elnevezést használta volna, a „váltakozás”-t az utóbbira tartva fenn. Nehezíti a megértést még az is, hogy ez a fejezet sajnálatosan néma. Megtudjuk ugyan, hogy a nyelvjárásban van pl. *i/é*, *i/ü*, *i/ű*, *i/ő*, *i/ö*, *i/a* „váltakozás”, ezekről kapunk esetleg statisztikai adatokat is, de arról, hogy a vizsgált jelenséget mely morfémák hordozzák, csak kivételesen ritkán kapunk valamiféle képet. Tipikus esete annak az újabb irányzatoknál nem ritka jelenségnek, hogy a nyelvi „rendszer” vagy részrendszer bemutatása öncéllá válik, s a rendszer mögött elvész a nyelvi. Hisz dialektológiai tapasztalataink kétségtelenül igazolják, hogy a különböző hangtani megfelelések zömében az azonos mennyiségi mutatók mögött nyelvjárástípusonként minőségileg alapvetően más anyag található, — ahogy erre a vizsgált nyelvjárás és a köznyelv viszonylatában Teiszler is nemegyszer rámutat. S úgy gondolom, hogy ilyen esetekben a minőségi eltérés vagy egyezés a nyelvi-nyelvjárási leírás szempontjából legalább annyira fontos, mint a mennyiségi.

A magánhangzó-fonémák leírását tartalmazó fejezeteknek kitűnő részei azok, amelyek a fonémarealizációkat tárgyalják. Részletesen és világosan leírja a szerző minden változatról a rendszerben való megjelenésének a módját, a felhasználás esetleges kötöttségének a fokát, megismerjük az előfordulás gyakoriságát, és — nagyon helyesen — nem csupán a tipikus, a gyakoribb változatokat adja meg, hanem az egészen ritkákat, a csupán alkalmi vagy egyedi realizációknak látszó „hapax”-okat is. Jelölési rendszere világos, részletességben sem megy túl általában a — megítélésem szerint — füllel is reálisan megkülönböztethető árnyalatok feltüntetésén — kivéve az *|e|* fonéma-realizációt. Úgy vélem, hogy 14-féle rövid *e*-realizáció jelölése egy olyan nyelvjárásban, amely az erősen nyílt *e* hangokat nem is ismeri, túl van már a realitás határán. Az már csupán technikai kérdés, hogy ezeknek a változatoknak a grafikai megkülönböztetése egyáltalán nem sikerült. Néhány változatot gyakorlatilag nem lehet elkülöníteni egymástól. Legalábbis a könyv hozzám eljuttatott példányából nem tudom megítélni, hogy a 35. lapon felsorolt változatok közül miben különbözik az 1. a 6.-tól, a 8. a 10.-től, a 13. a 21.-től. Lehetséges persze, hogy ebben nem a szerző hibás elsősorban, hanem a nem megfelelő nyomdatechnika.

„Rendszertani összefoglalás” (134 — 60) címen a korrelációkkal, a fonémamegfelelésekkel kapcsolatos általános jellegű mondanivalóit summázza a szerző, kitérve a „sváb és a magyar fonológiai rendszer keveredésének általános sajátosságai”-ra is.

Az „Adattár” (161 — 83) a mezőfényi kérdőíves anyag magánhangzó-fonémáinak változatait és gyakoriságát mutatja megfelelően bontott táblázatokban; közli a hangtani kérdőív címszavait; majd szövegmutatványt ad Mezőfényről.

Ezt követi a kutatópontok jegyzéke, a rövidítések jegyzéke, a szakirodalom felsorolása, illetőleg a román nyelvű összefoglalás.

Teiszler Pál munkája kiemelkedő teljesítmény, a kolozsvári egyetemen folyó magyar nyelvjáráskutatás újabb fontos eredménye. Jelentőségét növeli, hogy eljárásaiban, módszerében is újat, korszerűt kívánt adni, s ez nem kis mértékben sikerült is neki. Igaz, hogy Teiszler Pál nézeteivel, módszertani eljárásaival ne mindig tudtam egyetérteni, de az új utak keresésének érdemét még ez esetben sem lehet elvitatni tőle, — ami szintén nem lebecsülendő.

S meg vagyok róla győződve, éppen ezek a viták fogják elősegíteni azt, hogy az újabban — úgy látszik — ismét jobban az érdeklődés előterébe kerülő nyelvjárási monográfiák korszerű módszerekkel tudják folytatni a magyar nyelvjáráskutatás szép hagyományait, tudják növelni eredményeit. Ha ez így lesz, akkor ebben nem kis része lesz Teiszler Pálnak, Teiszler Pál most ismertetett munkájának. IMRE SAMU

Mező András—Németh Péter, Szabolcs—Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára

(Kiadja a Szabolcs—Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Nyíregyháza, 1972. 158 l.)

A VÉGH JÓZSEF indította országos helynévgyűjtő mozgalom Zalában érte el első s mindjárt igen nagy sikerét (I. a „Zala megye földrajzi nevei” című művet). Most Szabolcs—Szatmárban jelent meg egy olyan névtani munka, amely példamutató színvonalával nagyon alkalmas mintája lehet hasonló megyei feldolgozásoknak. Két fiatal nyíregyházi kutató, egy nyelvész és egy történész: MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER fogott össze, hogy Szabolcs—Szatmár településeinek legfontosabb és hiteles történeti adatait, illetőleg a helységnevek megbízható etimológiáját tegye hozzáférhetővé a helytörténeti kutatás számára. Egy ilyenfajta munka fontosságát aligha kell hangsúlyozni: nincs történeti helységnévtárunk, CSÁNKI kötetei, a településtörténeti megyei monográfiák alig hozzáférhetőek, GYÖRFFY nagy műve még közel sincs befejezve, KISS LAJOS helynévetimológiai szótárának munkálatait csak 1970-ben kezdte meg (vö. Nyr. XCIV, 334), tehát egy olyan megyei sorozatot, amely a szabolcs—szatmári kötet mintájára készülne, mindenki örömmel üdvözlölné.

Mit tartalmaz MEZŐ és NÉMETH munkája?

A bevezető szól a kötet céljáról, szerkezetéről, majd annak a három történeti megyének: Borsovának, Szabolcsnak és Szatmárnak rövid történetét, főleg régi birtokviszonyait mutatja be, amely régen a mai Szabolcs—Szatmár megye területén osztozott. Hasznos és érdekes része a bevezetőnek a helynévtipológiai összefoglalás: a névadás indítéka és a kronológiai vonatkozások alapján elhatárolható névesoportok felsorolása alkalmas arra, hogy a magyar helynévkutatás jónéhány, szilárdnak bizonyult eredményével ismeresse meg a névtan területén kevésbé jártas kutatót. A bevezető szól a hivatalos névadó tevékenységről is, arról, hogy a hatóság milyen mértékben és hogyan avatkozott be a megye mai névrendszerének kialakulásába.

A Rövidítések című fejezet közli az irodalmat: oklevélkiadványok, történeti és nyelvészeti monográfiák és folyóiratok hosszú sorát, amely alapja volt a feldolgozásnak. A tekintélyes lajstrom természetesen önmagában nem érdem, a teljességre törekvés az igényes filológiai munka velejárója, azt viszont megnyugtatóan igazolja, hogy a szerzők a történettudomány és a nyelvtudomány forrásaiban és szakirodalmában teljesen otthonosak, ami egy ilyenfajta vállalkozásban — mint tudjuk — nélkülözhetetlen.

A munka gerincét azok a történeti-etimológiai cikkek alkotják (összesen 234), amelyek a mai és eltűnt Szabolcs–Szatmár megyei települések összegyűjtött és feldolgozott adatait mutatják be. (Az „Adattár” fejezetcím túlságosan szerénykedő és nem is fedi a tényeket: nemcsak adatok pusztá felsorolásáról van szó, hanem értékelésről, összefüggések kiderítéséről, a nyelvészeti részben új magyarázati lehetőségek felvillantásáról is stb.) A cikkek értékét tartalmuk is igazolja: a település legfontosabb mai adatait (a település hivatalos neve, közigazgatási hovatartozása, területe, lakosainak száma) a történetiek követik, az oklevél keltével (jelezve azt is, ha átírásról vagy hamis oklevélről van szó), az adatok betűhív átírásával és pontos forrásjelzéssel; ezután a legkorábbi történeti mozzanatoknak, elsősorban birtoklástörténeti vonatkozásoknak számbavételére kerül sor, végül az etimológiára. Ez utóbbi — igen helyesen — a szakirodalom teljes áttekintésére törekszik, a szóbajöhető magyarázatokat kritikailag is értékeli. — Ha a mai község határában elpusztult vagy beolvadt település mutatható ki, ennek történetét, nevének eredetét a fentiekhez hasonló módon elemzik a szerzők.

A jól megszerkesztett térképek a megye mai, illetőleg X–XI. századi településhálózatát, a régi megyei határokat, valamint a legfontosabb névtípus, a pusztá személynevekből keletkezett helységnevek etimológiai szóföldrajzát mutatják be. A kötet használatát részletes névmutató könnyíti meg.

Miben jelölhetnénk meg MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER művének legfőbb értékeit? Abban, hogy Szabolcs–Szatmár településeinek korára, kezdtéi történetére, nevüknek eredetére hiteles, megbízható adatokat tettek közzé. Abban, hogy munkájuk filológiai apparátusa mintaszerű, minden adatnak „gazdája” van, azaz visszakereshető és ellenőrizhető. Abban, hogy a kötet szövege nem terjengős, szerkezete könnyen áttekinthető, a cikkek felépítésében a szerzők jól átgondolt szempontokat választottak, és ezeket következetesen érvényesítették. — MEZŐ és NÉMETH műve tehát céljának kitűnően megfelel, a helytörténeti kutatók haszonnal forgathatják. Sőt — úgy vélem — nyelvészek is gyakran kézbe fogják venni, hiszen a magyar helységnevek egy tekintélyes csoportjáról nyújt megbízható információt.

Vitatható elvi szempontok vagy gyakorlati megoldások természetesen még oly színvonalas tudományos munkában is találhatók, akadnak ebben is. Ez aligha kerülhet el, hiszen a különböző tudományágak képviselői más-más igényt támasztanak egy ilyenfajta művel szemben. A nyelvész például a történeti-etimológiai helységnevtár fogalmát egy kissé másként értelmezné: a település történeti vonatkozásaiból a minimálissal is beérné, kevésbé érdekli maga a település, sokkal inkább a név (a település története csak akkor, ha az a nevet is befolyásolja), szívesebben látna egy jóval bővebb adattárat, amelyben nemcsak a korai, de a későbbi századok (XV–XVIII. sz.) névadatai is megtalálhatók, azok is, amelyek éppen a helyi levéltárak anyagából tárhatók fel. Nem látná haszontalannak a nyomtatott régi helységnevtárak (KORABINSZKY, VÁLYI, LIPSZKY stb.) adatainak közlését sem.

A nem nyelvész számára a történeti névadatoknak egy igen fontos vonatkozása marad rejtve, nevezetesen a korabeli kiejtésük. Az oklevelek adatainak rossz értelmezése, nem egy naív etimológia (természetesen nem a kötet magyarázataira gondolok) úgy keletkezik, hogy az okleveles adat betűinek mai hangértéket tulajdonítanak. Az olvasat megadásával sok tévedésnek lehetne elejét venni.

Több szempont is indokolná, hogy az elpusztult vagy beolvadt települések külön cikkben szerepeljenek. A mai állapot kétségtelenül a legfontosabb a számunkra, de azt tudatosítani, hogy ez is csak egy folyamat egyik állomása, éppen a történeti munkáknak a feladata. A településhálózat állandó változásának hangsúlyozása (például azzal, hogy az eltűnt településeket nem tekintjük másodrendűeknek) nagyon is alkalmas a történeti szemlélet elmélyítésére. Az említett települések formailag is egyenrangú tárgyalását

ennél nyomósabb érv is támogatná. Tudjuk, hogy a névtörténetnek milyen sok fáradsággal és egyáltalán nem látványos eredménnyel járó munkaszakasza a lokalizálás, a történeti adatok helyhez rögzítése. A szerzők az elpusztult falvak esetében ezt teljes egészében maguk végezték el, korábbi munkálatokra nem támaszkodhattak. Lokalizálásaik nagy része nyilván szilárdnak fog bizonyulni, néhány esetben azonban a cikkek formai megoldása, az tudniillik, hogy minden eltűnt falut besoroltak valamilyen élő településhez, nem kívánatos kompromisszumot is eredményezett. Ha a lokalizálásra nincs biztos fogódzó, akkor aligha van jogunk — még feltételes módon fogalmazva sem — az eltűnt helynevet egy mai falu határterületén elhelyezni. A feldolgozott forrásokban nyilván akadt olyan adat is, amelynek csak megyei hovatartozása volt tisztázható, ezeket besorolni egy mai település szócikkébe semmiképpen sem lehet.

Nagyon rokonszenves az az elvi alapállás, amelyet a bevezető a helységnevek legkényesebb problémájáról, az etimológiáról fejt ki. Valóban a különböző megfigytési kísérleteket értékelni, a legvalószínűbbet vagy éppen biztosat kiválasztani csak a legnagyobb körültekintéssel és óvatossággal szabad, a névfejtés módszertani alapelveinek biztos ismerete nélkülözhetetlen a mérlegeléshez. Ezek a kritériumok következetesen érvényesülnek az etimológiákban. Az természetesen előfordulhat, hogy egyik-másik kutató — több lehetőség esetében — nem ugyanazt a megfigytést tartja meggyőzőnek, a tudományos névfejtés gyakorlatában ez megszokott jelenség. Magam például a *Tornypálca* helynév utótagját inkább személynévből, tehát magyar eredetűnek magyaráznom és nem szlávnak. Hangtanilag ez kevésbé problematikus, mint a szláv *polica* földrajzi köznévvél való összevetése, bár ugyanakkor meggondolkoztató, hogy a szlávból helynévi analógiák is bőven kimutathatók (l. ŠMILAUER, Příručka slovanské toponomastiky II, 348). A cikkek etimológiai fejezetében igen gyakran a köznévi vagy személynévi előzmény eredete is megtalálható. Dicsérendő ez a fáradságos többletmunka, bár sem elvileg, sem gyakorlatilag nem feltétlenül indokolt. Egy helynév megfigytését tisztázottnak tekinthetjük, ha a köznévi vagy a személynévi előzményt (illetőleg ezek kombinációját) ki tudjuk mutatni, a további etimologizálás már a személynév kutatás, illetőleg a szófejtés feladata. Az természetesen érdekes lehet a helytörténeti kutató számára, hogy falujának neve például szláv eredetű személynévből ered, ugyanakkor fennáll az a veszély, hogy egy szláv személynév → magyar személynév → magyar helynév (pl. szláv *Neporad személynév > magyar *Nábrád* személynév > magyar *Nábrád* helynév) etimológiai sorból csupán a szláv etimont tudatosítja, s így az a tény, hogy a helynév m a g y a r n é v a d á s eredménye, esetleg háttérbe szorul. Maguk a szerzők is nyilván érezték, hogy nem kötelességük a köznévi előzmény eredetét rendszeresen bemutatni, hiszen jónéhány helységnévnél — szerintem igen helyesen — el is maradt (pl. *Kék*, Szamos-*újlak*, *Újfehértó* nevében, szemben a *Nyírcsászári*, Szabolcs-*veresmart* nevekkel). Ez a következtetlenség a személynévi előzmények elemzésében is megjelenik (*Fábiánháza*, *Mátyus*, Szatmár-*cseke*, *Tiborszállás* cikkében szólnak a személynév eredetéről, *Baktalórántháza*, *Pócspetri*, *Kálmánháza* esetében nem). Az etimológiánál fontosabb lett volna a ritkább személynévek egykori meglétét egy-egy — természetesen nem feltétlenül Szabolcs—Szatmár megyei — okleveles adattal igazolni.

E kifogások — hangsúlyozzuk — az önként vállalt többletmunkát érintik, az etimológiák lényeges részét nem.

Ha summázni kellene véleményemet a kötetről, ezt mondhatnám: a két nyíregyházi kutató színvonalas, korszerű módszertani alapelvekre épülő és gondos filológiai apparátussal megírt művet tett közzé, méltót arra, hogy hasonlóra más megyékben is vállalkozzanak. A kötet a Szabolcs—Szatmár megyei helytörténeti kutatásban nyilván nélkülözhetetlenné válik, de a szaktudományok képviselői is haszonnal forgathatják. Elismerés illeti a Szabolcs—Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztályát, hogy a munka kiadását lehetővé tette.

KÁZMÉR MIKLÓS

K Ü L Ö N F É L E K

Bárcezi Géza 80 éves

Ákik személyesen ismerik, és naponta látják, amint fiatalokat megszügyenítő fürgeséggel siet végig az egyetemi folyosókon, akik közelebből csodálhatják munkabíráását, szellemének lankadatlan elevenségét, alkotó kedvét és erejét, hihetetlenül soknak érzik ezt a számot. Ha azonban valaki munkásságának teljes körét próbálná áttekinteni, száz évet is kevésnek gondolna ennek a mérhetetlen tudásanyaggon épülő, hatalmas életműnek a megalkotására.

Nagyon nehéz megfelelő szavakat találni ahhoz, hogy méltóképpen köszöntsük Bárcezi Gézát ezen a születésnapon. Szeretnénk, hogy szavainkban tükröződjék a feléje áradó őszinte szeretet és nagyrabecsülés, hogy rendkívüli egyéniségéhez és a rendkívüli alkalomhoz illő köszöntéssel ünnepeljük személyében az ember, a tudós és a tanár eszményének ideális megtestesítőjét. Tudjuk, hogy Bárcezi Géza minden ünnepléstől irtózik. Személyiségének egyik alapvető vonása a mélységes, igaz szerénység, amely viszolyogva húzódozik az érdemek fölemlegetésétől, a „szembedicsérés” minden formájától. Most mégis arra kérjük, ne támasszon benne ez a szűkszavú és cicomátlan köszöntés kínos érzéseket, nézze szándékunk tisztaságát, érzéseink őszinteségét, s bocsássa meg és viselje el jó szívvel, ha a pusztá tények említése, felsorakoztatása is dicséretnek hangzik.

Természetesen nem lehet célunk, hogy e rövid köszöntő keretében megrajzoljuk Bárcezi Géza emberi, tudósi és tanári arcképét, bár szívesen megtennénk azok kedvéért, akiknek nem volt alkalmuk őt megismerni vagy igazán megismerni. Egyéniségének komplex és hű ábrázolása azonban nemcsak az adott keretet feszítené szét, hanem annak szerény képességeit is fölülmúlóná, aki ezen a helyen, sok tisztelgő nevében vállalkozott a köszöntés tolmácsolására. Arról azonban nem mondhatunk le, hogy föl ne villantsunk néhány olyan jellegzetes vonást, amely egyéniségének rendkívüli voltából valamit megvilágít, s arról is vall, miért veszi körül alakját mély tisztelet és szeretet.

Köszöntjük Bárcezi Gézát, az embert, aki egyéni jellemvonásaival, életének minden cselekedetével a magasabb rendű emberi eszmény megvalósítását szolgálja. Köszöntjük benne a jellemzilárdság megtestesítőjét, akinek állhatatossága akaratlanul is Horatius „Iustum ac tenacem propositi virum” kezdetű ódáját juttatja eszünkbe; aki az igazság és becsület ellenében semmi áron nem volt soha hajlandó engedmények tételére. Ünnepeljük hűségéért, amellyel ragaszkodott minden becses emberi értékhez, amellyel kitartott önhibájukon kívül nehéz helyzetbe került barátai mellett, nem törődve az ezért őt is célba vevő támadásokkal, a neki is kijutó kellemetlenségekkel. Köszöntjük benne a mások gyöngéivel szemben megértő és példásan türelmes embert, aki soha bosszút nem állt a személye ellen irányuló, kicsinyes és nem éppen jószándékú áskálódásokért, sőt ha az ellene acsarkodóban egyébként biztató értékeket látott, minden erejét latbavetette, hogy számára megfelelő pozíciót szerezzen, s hozzásegítse képességei kifejtésének lehetőségéhez. Ünnepeljük benne az emberi kultúra minden alkotása iránt érdeklődő szellemet, a sokoldalúan művelt elmét, aki az irodalomtudomány terén éppen olyan otthonosan mozog, mint például a hadtörténetben, a botanikában vagy a művészetek történetében. Ünnepeljük emberszeretetét, mások iránti megbecsülését, az emberek egyenrangúságáról vallott hitét, amelyet semmiféle külsőséges vagy alacsonyrendű szempont nem bírt rá kivételezésre, csak a jellemesség és a hitványság, a becsület és a becsstelenség különbsége. Mindezen jellemvonásai s személyiségének egyéb összetevői ismeretében újra és újra ünnepeljük személyében az emberség, a tiszta humánus legnemesebb normáinak megvalósulását, áldozatkészségét, önmegtagadását a magasabb célok érdekében, nagyjelkü segítő készségét a ráutaltak iránt, utánozhatatlan, legbelsőbb énjéből fakadó sze-

rénységét, közvetlen kedvességét, vagyis mindazt, ami őt szemünkben az emberi nagyság megtestesítőjévé avatja.

Bárcai Géza, a tudós ma nemcsak hazánkban tartozik a legkiemelkedőbb tudományos tekintélyek sorába. Nevét országunk határain túl is, mindenütt, ahol nyelvtudományt művelnek, a legnagyobbak között tartják számon. Életműve mind kiterjedésében, mind témakörének gazdagságában, mind tudományos színvonalát tekintve a nyelvtudomány legjava termékei közé sorolható. Kivételes képességei az árnyalatnyi részletek kibogozására éppen úgy alkalmassá teszik, mint valamely nagyobb terület eredményeinek, rendszerhálózatának, törvényszerűségeinek átfogó összegezésére. A szintézisalkotásban éppen olyan nagy, mint a részletezésben. Nyelvtudományunk nem egy részterülete, mint például a hangtörténet, a tőtan, a szókészlet története neki köszönheti alapvető szintézisét, s a „Magyar nyelv életrajza”, melyben a mű tudomány-népszerűsítő jellege érdekében sem mondott le a tudományos igényesség szabta kívánalmairól, olyan összefoglaló alkotás, amit laikusok és szakemberek egyaránt haszonnal és élvezettel olvashatnak, s melyben nyelvünk elemeinek és egész rendszerének alakulására vonatkozólag nyomon követhetők — nagy lépésekben, épp azért jól áttekinthetően — a korok szerinti fejlődés menetét. Témáinak gazdag változatossága ismereteinek és érdeklődési körének nem mindennapi nagyságáról árulkodik. Alig akad a nyelvtudománynak olyan részterülete, amit ne ajándékozott volna meg egy-két kiváló tanulmánnyal. Munkássága, túlzás nélkül mondhatjuk, korszakalkotó jelentőségű a magyar nyelvtudományban.

S most, amikor Bárcai Gézát, a tudóst szeretnénk ünnepelni, nemcsak életművének hatalmas mérete és jelentősége előtt hajtunk fejet, hanem alkotója tudományos erkölcsének nagysága előtt is. Mindenki tudja, hogy alkotásai számának állandó gyarapításában, abban, hogy sokszor betegen is önsanyargató buzgalommal dolgozott, soha önérdemeinek növelése, egyéni érvényesülési vágy nem játszott szerepet a leghalványabb motívumként sem, csak a tudományszeretet, a tudományos igazságkeresés tiszteletreméltó kényszere. Számára ez volt az egyetlen természetes és lehetséges magatartás. (Azt hiszem, fölösleges bizonygatnunk, hogy akadnak tudományos életünkben, akik nem így viszonyulnak a tudományos munkássághoz.)

Azt is tudjuk róla, hogy a tudományos igazság érvényesülése mindig többet jelentett számára, mint saját elgondolásának csálhatatlansága. Ha előfordult, hogy tévedett (s kivel nem történik ez meg?), készséggel elismerte tévedését, amint valaki meggyőző érvekkel cáfolta föltevése helyességét, állásfoglalása igazát. Mások meggyőződésének tiszteletben tartása magyarázza türelmét a számára elfogadhatatlan ellenvéleményt képviselők iránt, még akkor is, amikor ez a vélemény ellene irányuló támadás formájában nyilvánult meg. Soha meg nem sértődött, soha haragot nem tartott a tudományos vitákban kapott sérelmekért, s ha válaszolt, nem vette át az ellenféltől azokat a fegyvereket, amelyeket a tudományhoz s annak művelőihez méltatlanoknak érzett. Haragja és felháborodása csak azok ellen fordult, akik a tudományban is fellépő divatoknak hódolva s egyéni érvényesülésüket mindenek fölé emelve jobb meggyőződésük ellenére hirdettek tévtanokat vagy műveltek tudományt tudományos érték és igazság nélkül. Ilyen szerep vállalására Bárcai Gézát még a létét fenyegető veszélyek sem bírhatták volna rá soha.

Jó érzés úgy ünnepelni személyében a kiváló tudóst, hogy míg életműve nagyságát és időtálló jelentőségét méltatjuk, tudományos egyéniségét és morálját a mai és a jövőendő korok tudósai számára követésre érdemes eszményül állíthatjuk.

Köszöntjük Bárcai Gézában nemzedékek tudós tanító mesterét, a vérbeli tanárt és nevelőt, aki évtizedeken keresztül a tudomány átörökítésének vágyával és gyönyörűségével avatta be anyanyelvünk történetének titkaiba tanítványait. Mindazok a kivételes adottságai, amelyek emberi személyiségét és tudományos karakterét meghatározzák, szerencsés ötvözetben épülnek bele tanári egyéniségébe. A rendszerező elme tiszta logi-

kája világította át magas tudományos színvonalú előadásait, melyek a nyelvudomány csodálatos távlatait és rejtett belső összefüggéseit tárták föl a nyitott füllel és értelemmel hallgatók számára. Ezeket az előadásokat mindig, még a legkiélezettebb nyelvészetellenesség éveiben is telt ház hallgatta végig. Szemináriumain, speciális kollégiumain a legjobb képességű, igazán érdeklődő hallgatók viszonylag népes csoportját vezette évről évre a problémalátás, a válaszkérés, a nyelvészeti gondolkodás elsajátítása és gyakorlása útján, minden lépéssel közelebb a tudomány alkotó művelésének megvalósításához. Ezekből nőtt ki nem egy kiváló szakember, fiatalok és még fiatalabbak, akik emberi magatartásukban, tudományos életükben, tanári pályájukon egyaránt mesterük méltó tanítványainak bizonyultak. Speciális kollégiumot ma is tart, s ezt nemcsak hallgatók látogatják szép számban, hanem egyetemi oktatók is. A tanítás életeleme, azért nem érezte soha terhesnek, fárasztónak. Betegségei könnyebb vagy súlyosabb voltát azon lehetett lemérni, hogy megtartotta-e óráit, vagy nem. Amikor távolmaradt a tanítási órától, minden okunk megvolt a komoly aggodalomra.

Bárcki Géza nyolcvan éves! Szinte hallom, amint éppen úgy, mint előző születésnapjain, arcán kesernyős mosollyal mondogatja: „Szomorú dátum ez, nagyon szomorú”. Pedig bizonyára ő is érzi: ha valaki fölött úgy szállnak el az évek, hogy érintetlenül hagyják szelleme tiszta ragyogását és alkotó erejét, ha valaki úgy tekinthet vissza a letűnt időkre, hogy minden mögötte hagyott esztendőből alkotásai néznek vissza rá a becsülettel végzett munka bizonyosságaként, ha valaki nyugodt lelkiismerettel idézheti az „exegi monumentum” szép szavait, s ha számára még a jövő a munka, az alkotás újabb lehetőségeit ígéri, nem lehet szomorú dátum a nyolcvanadik születésnap meg az utána következők. S most teljes szívvel kívánjuk: legyen kegyes Bárcki Géza személyéhez az elkövetkező évek hosszú sora is. Hagyja meg épségben teste fiatalos mozgékonyágát, szelleme töretlen frissességét, kedvét és képességét újabb nagy művek alkotására, tanítványai vezetésére, hogy vidám és kedves dátumok legyenek számára majdan születésének további évfordulóit is.

D. BARTHA KATALIN

Búcsú Kubínyi Lászlótól*

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvészeti tanszékeinek a nevében megrendült lélekkel búcsúzom Kubínyi Lászlótól, hűséges munkatársunktól és felejthetetlen barátunktól. Azok a fájdalmas, pótolhatatlan veszteségek, amelyek nyelvtudományunkat, nyelvészeink közösségét legjobbaink elvesztésével sorozatosan érik, most tovább növekedtek. Örökre eltávozott körünkől az a társunk, akiről egész tragikus életsora, körülményeinek emésztő nehézségei, gyenge fizikuma, a szervezetében lappangó súlyos kórok sejtették ugyan, hogy nem lesz hosszú életű, de aki most mégis oly megdöbbenő hirtelenséggel vált szorosan körünkbe tartozó, közösségünkben dolgozó, örömet és bánatot velünk megosztó meleg szívű, élő emberből bennünket és a világot visszavonhatatlanul elhagyott hideg tetemmé. Benne és általa olyan értékek veszttek el a tudomány, a pedagógia és az emberi közösség számára, amelyek csak nagyritkán ötvöződnek egyetlen személyben ilyen harmonikus egységbe.

Gyászoljuk Kubínyi Lászlóban mindenekelőtt a tudóst, a magyar nyelvet és annak tudományát mélyen ismerő, szerető és átélő kutatót. A nagy tanítványnevelőnek,

* Az itt közölt két búcsúztató Kubínyi László temetésén, 1973. december 11-én hangzott el.

Pais Dezsőnek az érdeme, hogy felfigyelt rá mint kiemelkedő tehetségű hallgatóra, s az egyetem padjaiból tanszékére szólította. Az Eötvös-egyetem magyar nyelvészeti tanszékén eltöltött évek jelentették Kubínyi László számára azt az időszakot, amikor nemcsak a megismerés, hanem az alkotás síkján is kitért előtte a tudomány világa, amikor kibontakozott tudói és pedagógusi egyénisége. Pályáján kétségtelen törést jelentett, hogy — önhibáján kívül — elkerült az egyetemről, de kiváló nevelői adottságai az Eötvös-gimnáziumban eltöltött évek alatt is gazdagon gyümölcsöztek. Amikor a Nyelvtudományi Intézet munkatársa lett, ismét közelebb került a tudományhoz, s a legutóbbi években — bizonyos mértékű igazságot is szolgáltatva számára — mint oktató előtt is újra megnyíltak előtte az egyetem kapui.

Mesteréhez, Pais Dezsőhöz hasonlóan nem alkotott nagy, könyvméretű egyéni műveket, közel félszáz cikke, tanulmánya, valamint a magyar etimológiai szótárnak tolla alól kikerült anyaga mégis éles kontúrokkal rajzolják ki tudói egyéniségét és értékeit. E teljesítmény mennyisége talán nem nagy, ha ahhoz mérjük, hogy kiemelkedő tehetsége, hatalmas anyagtudása, módszerbeli felkészültsége, éles ítélőképesége, ötletessége révén mire lett volna képes; de arányaiban is tiszteletre méltó akkor, ha tekintetbe vesszük életútjának alakulását, személyes adottságait és körülményeit, több oldalról is szűkre szabott munkalehetőségeit. A tudományban azonban a mennyiségnél sokkalta döntőbb dolog a minőség, s e tekintetben Kubínyi Lászlót minden írása, szinte a legapróbb keznyoma is nyelvészetünk legjobbjainak a sorába emeli.

Közleményei, amelyeknek legnagyobb részét — mint a folyóirat egyik leghűségesebb munkatársa —, a Magyar Nyelv hasábjain tette közzé, nyelvtörténetünknek lényegében minden fontos területét érintik. Híven tanúskodnak arról, hogy egyaránt otthonosan mozgott a történeti hangtan, alaktan, mondat- és jelentéstan témakörében, hogy kitűnő érzéke volt a nyelvjárástörténeti problémák iránt, hogy szakavatott ismerője volt a névtan munkaterületének. „A magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről” című tanulmánya (MNY. LIV, 213–32) egyik legkiemelkedőbb bizonyítéka elméleti felkészültségének, lényeglátásának, a nyelvi fejlődés mély ismeretének. Komplex nyelvészeti tudása és nagy történeti-művelődéstörténeti fogékonysága talán a szótörténeti-etimológiai kutatásban nyilvánult meg legjobban, amely — kedves munkaterületeként — első közleményének (A *roh* színnév tulajdonneveinkben: MNY. XLIX, 409–19) témáját éppúgy adta, mint a napjainkban megjelent utolsóét (Német jövevényigéink egy csoportjáról: MNY. LXIX, 287–96). A szavak életének kiváló ismerete és éles ítélőképesége mutatkozott meg a magyar etimológiai szótárnál végzett tevékenységében, ahol nem érdemtelenül került a szerkesztői posztra, hiszen munkája különleges szint és színvonalat jelentett a szótár számára. Nemcsak szorosabb értelemben vett magyar nyelvészeti tudását kamatoztatta itt magas mércével mérhetően, hanem tanúságát adta alapos általános nyelvészeti, finnugrisztikai és germanisztikai ismereteinek is.

Gyászoljuk Kubínyi Lászlóban a tudományos ismeretek átadásának ragyogó készségével rendelkező tanárt, akiben tudói énje mellett mindvégig elevenen élt a tanító-nevelő hajlam és szándék. Korábbi egyetemi oktatói működése meg középiskolai tanárkodása idején is a tanítványok egész sorával szerettette meg nemcsak az anyanyelvet, hanem az ezt vizsgáló tudományt is. Egyetemi oktató tevékenységét — mint tudományos munkáját is — hősi helytállással folytatta élete végső szakaszáig, s még az utolsó hetekben is olyan előadásokat, szemináriumokat tartott, amelyek különleges szakmai élményt jelentettek hallgatósága számára.

És gyászoljuk Kubínyi Lászlóban — semmiképpen nem utolsósorban — az embert, a munkatársat, a barátot. Szótlanságában is beszélő énje, szelíd, halk, sohasem hivalkodó egyénisége megbecsülést, tiszteletet váltott ki azokból is, akik csak távolabbról ismerték. De csak közvetlenebb környezete tudta értékelni és felmérni igazán, milyen

emberi értékek rejlettek ebben az egyedülállóan szerény, szinte kiskiűs félszegségű személyiségben. Műveltsége és készségei messze túlmutattak a nyelvtudomány körén, nemcsak más tudományok, hanem a szépirodalom és a művészetek irányába is. Jellemvonásai közül alighanem a hűség az, amelyik életének leginkább meghatározója volt: a hűség tudománya, eszméi, kötelezettségei, barátai iránt. A hűség, amely sohasem külsőségekben nyilvánult meg, hanem amely befelé, az emberi lélek bennső szféráiban irányította életét. Róla biztosan el lehet mondani, hogy időleges előnyökért, múltó divatért sohasem áldozta volna föl sem hivatását, sem tudományos meggyőződését; hogy jobb sorsa érdemességét sohasem kiharcolni, legföljebb kiérdemelni törekedett; hogy ha valaki jót tett vele, az ellen soha, semmi körülmények között nem fordult volna. Ha kötelezettségvállalásainak — körülményei miatt — nem tudott mindenben eleget tenni, akkor ez lelkét marcangoló tépelődésben, önvizsgálatokban jelentkezett. Nem könnyű életét szó nélkül viselte, sok nehézsége mellett is mindig keresve és meglátva az élet értékeit, a szépet és a jót, sokszor szinte gyermeki játékosággal vidítva sajátmagát és környezetét.

Alig néhány hónapja, hogy e temetőben oly keresetlen egyszerűséggel, de mégis oly mélyen szívbe markoló hatással mondta el az utolsó búcsú szavait egykori mesterének és atyai jóakarójának, Pais Dezsőnek a koporsójánál. És íme, a rossz sors úgy fordult, hogy most őt kell e helyen búcsúztatnunk, az eltávozása okozta megdöbbenéssel és elkeseredéssel, de a megmásíthatatlanba való beletörődéssel. Őt, aki sokkal többre lett volna hivatott és érdemes, mint amennyit megért, de aki tudományában és emberségében mégsem élt hiába.

Kubínyi Laci, kedves barátunk, nyugodj békében!

BENKŐ LORÁND

II.

Még szinte halljuk, amint keresetlen és mégis olyannyira rá jellemző szavakkan vesz örök búcsút legszeretettebb professzorától, Pais Dezsőtől; még itt van a fülünkben a mérhetetlen fájdalomtól egy kissé monoton hangja, ahogy Pais Dezső koporsója mellett állva kijelenti: „... úgy érezzük, csak akkor maradhatunk tanítványai, akkor maradhatunk érdemesek sorsunknak arra a kedvezésére, hogy megadatott őt ismernünk, tisztelhetnünk, és tőle kedveltetnünk, ha láthatjuk, aminthogy látjuk is, és tudva tudjuk, hogy tanítása egész életünkre elegendő feladatot, célt adott mind szaktudományunk művelésében, mind a magunk emberségének megmunkálásában, — csak győzzük teljesíteni e feladatokat, győzzük követni ezeket a célokat” (MNy. LXIX, 136) — és már az ő koporsója mellett hajtjuk meg utolsó búcsúra fejünket. Kubínyi László, a felejthetetlen jóbarát, a ritka eredményességű tudós és tanár, a művészi képességekkel is megáldott, de annál szerényebb kolléga nincs többé. Utána ment kedves tanárának, mintha nem tudta volna elviselni az életet a Pais tanár úr „derűs, mérhetetlenül gazdagon áradó sugárzása”, az ő „mindent értő és mindenkit megértő tekintete” nélkül. Nem teljesítette hát a vállalt feladatokat, csak az egyiket: a maga „emberségének megmunkálását”, igaz, azt aztán az emberi lehetőségek végső határáig. Szaktudományunk művelését: a magyar nyelv múltjának és jelenének vizsgálatát, törvényszerűségeinek, szépségeinek kifürkészését — ami mindent jelentett számára — abba kellett hagynia, mert a kegyetlen halál oly hamar kitepte kezéből a tudósi tollat és a művészi ceruzát . . .

Kubínyi László a szó legteljesebb értelmében sokoldalú és sajátos egyéniség volt: az elmélet elvontságában és a gyakorlati munkában egyaránt biztosan mozgó nyelvész; a tudomány eredményeit, szépségeit bámulatos érzékkel átadni tudó tanár; rajzaiban, tanulmányainak stílusában különös szint képviselő művész; ugyanakkor nagyon is a mindenkori mában élő ember, családjához, barátaihoz a végtelenségig ragaszkodó kolléga. És mindez milyen harmóniában egyesült benne!

Most, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak utolsó szomorú üdvözlétét hoztam el ide a ravatalhoz, hadd idézzem meg Kubinyi Lászlónak, a tanárnak az alakját. 1955 ősze jut eszembe, amikor az Idegen Nyelvek Főiskolájáról az egyetemre kerülve úgy adódott, hogy egy magyar–latin szakos csoportot tőle kellett átvennem. Emlékszem, nem volt könnyű dolgom. Sok időbe telt, sok erőfeszítembe került, amíg ugyanúgy tekintettek rám, mint elődömrre. És nem volt kevésbé eredményes tanár Kubinyi László a középiskolában sem. Tanítványai, az általa vezetett magyar nyelvészeti szakkör tagjai éppen úgy ragaszkodtak hozzá, éppen úgy mintakép volt a számukra, — amit az is bizonyít, hogy akkoriban nagy számban jöttek hozzánk magyar szakra az Eötvös József Gimnázium diákjai. Mivel magyarázható mindez? Mindenekelőtt a Kubinyi László rendkívül sokrétű és lenyűgöző tudásával. Már egyetemista korában foglalkozott a magyar nyelvészeten kívül finnugrisztikával, germanisztikával, szlavisztikával, turkológiával és az általános nyelvészet kérdéseivel. Tanulmányai pedig — rövid, és sok tekintetben hányatott élete ellenére — tematikájukat illetően érintik a történeti és leíró nyelvészetnek szinte valamennyi ágát. A szavak, szócsoporthoz tartozásuk eredetével (A *roh* színnév tulajdonneveinkben: MNy. XLIX, 409–19; *Rohad*: MNy. LI, 92–5; *Béna*: MNy. LIII, 474; *Rút, rothad*: MNy. LV, 207–12; *Zsineg*: MNy. LXIII, 156–60; Német jövevénységünk egy csoportjáról: MNy. LXIX, 287–96), a hangtannal (A magánhangzóközi *γ* egy kései nyoma: MNy. LI, 334–5; Adalék a tővéghangzók történetéhez: MNy. LI, 335–6; A régi magyar *ġ* kettőshangzó kérdéséhez: MNy. LIII, 456–7; Az *ε* (*ε*) hang hajdani jelöléséhez: MNy. LVI, 247–8; Az ősi magyar névszótővégi *h* finnugor előzményének kérdésessége néhány rokon nyelvi párhuzam vizsgálatában: MNy. LX, 146–55) és a nyelvjárástörténeti kérdésekkel (Hangtani adalékok a Dunántúl nyelvjárástörténetéhez: MNy. LII, 373–5; — egyébként minden bizonnyal nem véletlen, hogy éppen Zala megye nyelvi múltját tanulmányozta: Adalékok Zala megye nyelvjárástörténetéhez: Pais-Emlékkönyv 453–8; Zala megyei helységnevek eredete: Zala XII. évf. 241., 242. és 243. sz.; Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez: MNy. LXI, 412–9), valamint mai nyelvünk egy-egy jelenségével foglalkozó dolgozatai (A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez: MNy. L, 198–200; Hozzászólás az iskolai elemzés kérdéseihöz: Nyr. LXXIX, 195–8; A határozói tárgyról: MNy. LV, 167) stb. — tartalmukkal, eredményeikkel és megfogalmazásukkal egyaránt — tanulságosak a mának, és tanulságosak a jövőnek.

De hatott Kubinyi László a nyelv és nyelvtudomány iránti határtalan szeretetével. Számára nem volt a gimnáziumban sem külön nyelvtan és irodalom. Azt vallotta, hogy „a nyelv nemcsak a társadalmi érintkezés szigorú szükségleteit kiszolgáló eszköz, nemcsak a társadalmilag szükséges gondolatok higgadt megalkotásának és kimért kifejezésének eszköze, továbbá nemcsak bizonyos jeleknek organikus és többé-kevésbé logikus rendszere, hanem egyben bizonyos mértékben — műalkotás is. A beszéd — a legegyszerűbb, a leghétköznapi is — nem mindig pusztán közlés, hanem igen gyakran át- és átszövődik játékos, művészi elemekkel. Azt mondhatjuk, minden ember egy kissé művész is azáltal, hogy beszél; mindenki költő, író a szónak egy bizonyos — ősi — értelmében.” (Nyr. LXXXIII, 64.) Ezért tudta olyan mintaszerű módon elemezni Arany János Borvitézét is (i. h. 64–75, l. még MNy. LIX, 350–1).

És hatott kitűnő pedagógiai érzékével, szerény és éppen ezért ellenállhatatlan egyéniségével. Kubinyi László tanított nemcsak az órán, hanem minden cikkével, tanulmányával. Erről nemcsak a pedagógiai tárgyak („Valakivel próbáljunk összetűzni!” — Adalékok a huliganizmusról: Pedagógiai Szemle 1961. 7–8. sz. 720–8; A tanár és a diák szocialista viszonyáról: Az Eötvös József Gimnázium Évkönyve 1962. 10–1; Koedukáció a gimnázium I. osztályában: Az Eötvös József Gimnázium Évkönyve 1963.) tanúskodnak, hanem az olyanok is, mint „Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez,”

című, amely mintapéldánya lehetne a módszeresen felépített, hatásosan megírt tudományos dolgozatnak (MNY. L, 408—19). De — rendkívül jó gyakorlati érzéktől indítatva — Kubínyi László kezdte el ezelőtt csaknem húsz évvel a diákok számára annyira fontos terminológiai szótár összeállítását, a Nyelvészeti műszavak és műkifejezések kis tárát is (Anyanyelvünk az általános iskolában II, 91—3, 123—5, 189—92; III, 93—6), amelynek csak napjainkban lesz folytatása . . .

Kubínyi László élete kettétörött, mégis milyen gazdagságot mondhat a magáénak! A fájdalomtól nehéz órákban csak az lehet a vigasztalásunk, hogy sajátos stílusú cikkeiben; szeretettől, ragaszkodástól áthatott tréfás — és mégis olyan komoly — rajzaiban; a bennünk kitörölhetetlenül élő kedves, felejthetetlen egyéniségével örökre itt marad közöttünk.

SZATHMÁRI ISTVÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Kiss Jenő írja: SZALONTAY GABRIELLA „A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége” című munkájában (Nyelvtudományi Dolgozatok 13. sz. 22) idézi H. BECKERT, aki szerint a magyar nyelv a „fremdwortfrei” nyelvek között a sorban elől áll Európában (Zwei Sprachanschlüsse. Leipzig und Berlin, 1948. 94). SZALONTAY megállapítja, hogy „A finn nyelv e tekintetben felülmúlja a magyart, hiszen közkeletű nemzetközi szavak helyett is finn szót használ” (uo.). Tizenegy szót sorol föl (*konzerv, konzervatív, lexikon, meteorológia, modern, program, reklám, sport, statisztika, sztrájk, telefon* — hol maradtak a hónapnevek?) német és finn megfelelőekkel (i. m. 22—3), megállapítását bizonyítandó. Az éremnek van azonban másik oldala is. Fölállítható ugyanis olyan szólista is, amely az ellenkezőjét bizonyítja, mint például: finn *teatteri* — német *Theater* — magyar *színház*, finn *historia* — német *Historie* — m. *történelem*, finn *hotelli* — német *Hotel* — m. *szálloda*, finn *katedraali* — német *Kathedrale* — m. *székesegyház*, finn *komissio* — német *Kommission* — m. *bizottság* stb. Sőt ugyanazt megtehetjük a némettel is, vö.: m. *rádió* — finn *radio* — német *Rundfunk*; m. *televízió* — finn *televisio* — német *Fernsehen*; m. *helikopter* — finn *helikopteri* — német *Hubschrauber*; stb.

Megbízható eredmények csak akkor várhatók, ha nyelvenként összeállítjuk a teljes vonatkozó szóanyagot, és elvégezzük azt követőleg az egybevetést.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

51. Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. Perrot Jean: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét→absztrakt jelentésféjlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest. 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlav Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvén. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszlávai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rováslelék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Eder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbania et Conscriptio” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahi Lajos: A zárt *t*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz község *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az oroshazi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Érdi Éva: Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portókötséget számíttunk fel.

LXX. ÉVF.

1974. JÚNIUS

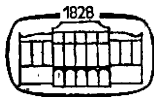
2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

470. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1974

Felelős szerkesztő
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, MIKESY SÁNDOR, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Tompa József: A magyar Nyelvőr száz éve és nyelv művelésünk ügye</i>	129
<i>Szabó T. Attila: Lencsés György „Ars medica”-ja kéziratának kérdéséhez</i>	144
<i>Király Péter: A magyarok említése a Konstantín-legendában</i>	157
<i>Moór Elemér: A szóegyüttesek és a csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények</i>	173
<i>Molnár Ilona: Hangutánzó igék tranzitív vá válása a magyarban</i>	181
<i>Antal László: Szinkrón vázlatok</i>	193
Kiseb b közlem ények. <i>Korompay Bertalan: Hol, mikor, kitől tanult a magyar ember kaszálni?</i>	200
Szó- és szólásmag yaráz atok. <i>S. Hámori Antónia: Snassz. — Kálmán Béla: Kabosd. Lomb. Sismánd. — K. Palló Margit: A N. gyarat 'gerebenez' ~ gyárt ~ gyarapodik igék összefüggése. — Scheiber Sándor: Még egyszer a Bár Kochba-játékról. — Vas József: Még egyszer a Csorna név eredetéről</i>	203
Nyelv művelés. <i>Fábián Pál: Helyesírásunk alapelvei</i>	212
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József: Szótörténeti adalékok</i>	222
Nyelv járá s ok. <i>Soós Kálmán: A hajdinatermesztés nyelvi emlékei Kercaszomorrról</i>	229
Szemle. <i>S. Meggyes Klára: Petőfi-szótár. — Imre Samu: Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon. — Mollay Károly: Kobilarov-Götze, Gudrun, Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. — Zalcz Gábor: A finnugor őshaza nyomában. — Papp László: A szláv nyelvek új etimológiai szótára</i>	232
Külö n fé lé k. <i>Fried István: Szláv jövevényszavaink kutatásának történetéből</i>	245
Társasá gi ügyek. <i>Bárczi Géza köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban születésének nyolevanadik évfordulóján: Benkő Loránd üdvözlése, Bárczi Géza válasza. — Mikesy Sándor: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből</i>	249
Levélszekrény.	256

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNál: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postaútvánnyon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNál: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXX. ÉVF.

1974. JÚNIUS

2. SZÁM

A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelv művelésünk ügye*

I. Immár több mint száz esztendeje, 1872. „januarius” közepén indult meg első szigorúan magyar nyelvészeti folyóiratunk: a Magyar Nyelvőr. Mikor most a Magyar Nyelv hasábjain a nyelv művelésben — leg-sajátabb területén — végzett munkájának felmérésével köszöntjük, mindenek-előtt igaz örömmel emlékezünk meg arról, hogy 1945 óta végképp eltűnt a két közlőnyt valaha elválasztó, ránk erőszakolt szembenállás. Nem célom most az egykori áldatlan ellentét részleteinek túlhangsúlyozása vagy egészen pontos összeállítás, hogy azonban az eddigi öt szerkesztő kisebb korszakának számbavételekor ne kelljen majd újra meg újra kitérni a háttérben ható viszályra, emlékeztetőül előrebecsátok néhány — ezt is megvilágító — törté-neti mozzanatot.

A) Mikor az akkori Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1871 végén megteremtette az új folyóirat életfeltételeit, a szerkesztői tisztre a nincstelen adai kovácsnak csak nemrég tüzes nyelvvédőként ismertté lett fiát, SZARVAS GÁBORT jelölte ki. Ezzel azonban nem csupán a tervbe vett fő cél felé indította el a Nyelvőrt (hogy véget vessen a nyelvi felelőtlenségnek), hanem tartós és súlyos akadémiai, sőt országos szellemi viharok magvát is elhintette. Ám a gyűlölködésbe át-átcsapó villongás ez esetben is több tekintetben elő-segítette a tudánypolitikai eszmélkedést, s így végül a haladást is jelenté-kenyen szolgálta.

A plebejus felfogású, de eléggé szenvedélyes és inkább autodidakta Szarvas ugyanis a magyar nyelvi fejlődés megítélésében akkor jól érthető, egészében mégis téves nézetet vallott. Így mások felfogásához hasonlóan úgy gondolta, hogy a nép nyelve általában a műveltek mesterséges beavat-kozása nélkül, mintegy belső természeti erőinek ösztönös kibontakozása által alakul — pontosabban marad meg eszményien tisztának, szépnek. Ezért a neo-lógia előtt nyelvallapotot tartotta mintaképének, amint ez az emlékekben s az országosan beszélt, népies használatban úgy-ahogy fennmaradt. Ezt kívánta hát ismét „jogaiba” iktatni. Így azonban előbb-utóbb okvetlenül össze kellett különböznie az újabb művelt nyelvi fejlődést megbecsülő köl-tőkkel és akadémiai vezetőkkel, sőt szembe kellett kerülnie az Akadémia (világ)polgári ellenzékével — s részben magával a nyelvi jelennel is.

* Még 1972 karácsonya előtt ajánlotta néhai PAIS DEZSŐ szerkesztő, hogy fog-laljam össze a Magyar Nyelv mai olvasói számára a jubiláló folyóirat nyelv művelő munkásságának eddigi fő állomásait és korszerű tanulságait. Írásom bizony lassan készült, mint a Luca széke — de nem utolsósorban a megbízó halála okozta megrendü-lésem miatt.

Bátor népi álláspontjáról persze támadni merte királyi és más „felső” leiratok, sajtótekintélyek stb. stílushibáit. Szívesen karolt fel az újra erősödő feudális vezetés korában is alulról jött munkatársakat, s fegyverbaráti körével meleg, szíves viszonyt tartott fenn. Meg akarta könnyíteni a társadalom mindennapi munkáját is, ám a helyesírásban — BUDENZCAL együtt — szintén részben új-verseggyanus szellemű visszalépést javasolt, „reformgondolataival” tehát ismét csak sokakat visszariasztott. És hát a szellemi világban immár kissé korszerűtlenné vált népies élőbeszédnek a nyelvművelésben való túlzott érvényesítésével, egy-két másféle szakmai tévedésével ugyancsak nagy tekintélyű ellenfeleket dühített maga ellen; s hatásos, eleven, gúnyos-vagdalkozó vitastílusa, olykor némileg pufogó népieskedése mögött is kitűnt, ha érvelése esetleg inkább csak érzelmekre épült.

B) Szerencsére az ő oldalán felnőtt SIMONYI (korábban: STEINER) ZSIGMOND lett a szerkesztésben az utóda, aki akkor már nyelvtudományunknak is legkorszerűbben képzett vezető tagja volt. A Nyelvőrnek Simonyi kezdettől fogva igen termékeny belső munkatársa lévén, már korábban is „besegített” a szerkesztésbe, bár hivatalosan csak Szarvas halála után, 1895-ben vette át az irányítást. A tudományos kutatásban immár elért nagy tekintélye és sok jól képzett tanítványának segítségével lehetővé tette, hogy elődjének legviharosabb ellentmondásokra vezető, tarthatatlan nézeteit előbb-utóbb elhagyja vagy enyhítse — anélkül, hogy a Nyelvőr népszerűsége erősebben megcsappant volna. Sőt: társadalmi és szakmai súlya csak nőtt, ha az olvasók egy része számon kérte is tőle a hagyományos, engesztelhetetlen harccosságot. Az öröklött ellenfelek egy része sem akarta tudomásul venni a Nyelvőr fel fogásának tisztulását, sőt egyszer-egyszer még Simonyi zsidó származására is mint érvre utalt némelyik lesipuskás vitatkozó fél. Gyulai Pálakat pedig tudvalevőleg az bőszítette föl leginkább, hogy ő a haladó polgári értelmiség új erőinek — főleg a nevelőknek — harcos támogatásával 1903-ban az Akadémia „truccára” bevezettette a szelídebb formájában is némileg Szarvas gondolataira emlékeztető iskolai helyesírást. Ekkor tehát a korábbi, inkább nyelvművelői vagy személyi ellentétek már nyíltan művelődéspolitikai és hatalmi erőpróbába csaptak át.

A másik fél válasza persze nem maradt el. A jórészt idegen szakos akadémikusok Gyulai Pál javaslatára 1905-ben megvonták a Nyelvőrtől az akadémiai folyóirat jelleget és az anyagi támogatást. S noha 1903-ban az egész hazai nyelvészetet összefogó Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítására vonatkozó felhívást még a Nyelvőr szerkesztője és több belső munkatársa szintén aláírta, a belépők pedig az akkori terv szerint a tagdíjért „egyelőre” a Nyelvőrt kapták volna illetményül: mire a Társaság SZILY KÁLMÁN elnökségével megalakult és 1905-ben lendületesen működni kezdett, Simonyi és elvbarátai már kimaradtak a vezetőségből, s a tagoknak az egyesület saját folyóirata, a Magyar Nyelv járt illetményként.

Simonyi és társai közben még több szerepet vállaltak a baloldali polgárság politikai küzdelmeiben, egyebek közt az általános, titkos választójogért folyó harcban is. Az ellentétek tehát csakugyan mélyebb gyökerűek voltak. — A Nyelvőr egy ideig játszva bírta a hivatalos mellőzést. A radikális nevelői tábor, sőt általában az olvasók zöme hű maradt hozzá, és Simonyi meg a tanítványaiból még újra meg újra feltöltődő szakértői gárda közleményei továbbra is biztosították az egyes kötetek vonzerejét. A versengés és a szakmai viták a tudományos életet is pezsgőbbé, termékenyebbé tették. A Ma-

gyar Nyelv körül kifejeződő, utóbb „budapesti iskola” néven emlegetett nyelvészek azonban egyre nagyobb tekintélyt szereztek közlönyüknek, s a legtöbb kisebb-nagyobb vitában már sikeresen mérkőztek meg Simonyiékkal. A Nyelvőrben túlnyomó n e m e t ú j g r a m m a t i k u s befolyáshoz képest pedig az új fórumon bővebben érvényesültek más: román és szláv tudományos hatások is. A Nyelvőrnek Simonyi vagy éppen Szarvas toborozta közönsége tehát lassan mégiscsak megérezte az ifjabb laptárs irányának fokozódó súlyát. Az első világháború s a vele kapcsolatos papírhány aztán anyagi gondjaikat is meghatározta.

A háborús események és az őszirózsás f o r r a d a l o m viszont egyszeriben megrendítette a vezető osztálynak s tudománypolitikai képviselőinek hitelét és társadalmi erejét. A Nyelvőr — főleg a Tanácsköztársaság idején — valóban szívvel-lélekkel az átalakulást hirdette, s végül a Közoktatási Népbiztosság hivatalos folyóirata lett. Utóbb aztán, az 1919 kora őszén megindult reakciós meghurcolásból ezért bőven kijutott neki: magának Simonyinak a szíve is e súlyos támadások nyomán mondta fel a szolgálatot.

C) 1920-tól BALASSA JÓZSEF, a következő szerkesztő, már végképp emberfölötti n e h é z s é g e k között iparkodott biztosítani a folyóirat pusztá fönntmaradását. Bár a jórészt régi Simonyi-tanítványokból álló szerzői csoport híven kitartott a nagy múltú közlőny mellett, a helyzet csak tovább súlyosbodott. Az idős munkatársak közül egyre többen dőltek ki, másoknak a munkalehetőségeit dúlta szét a politikai üldözés. S közben az előfizetők száma fogyton-fogyott, már csak a leplezetlen politikai nyomás miatt is. A közélet további elfajulásakor, 1939-től már csupán az Országos Néptanulmányi Egyesület folyóirataként jelenhetett meg, de 1940-ben így is megvonták engedélyét.

Közben a jelzett okok miatt a Nyelvőr füzetei még ösztövérebbek lettek. Ennek velejárója volt, hogy ritkán tartalmaztak egészen nagy, magvas tanulmányokat: inkább csak vegyes tárgyú, kis közleményeknek adhattak helyet. Megszaporodtak hát a sok szerzőt szóhoz juttató, rövidke ismertetések, adatközlések, hozzászólások. A nyelvhelyességnek Szarvas és Simonyi idején országos viharokat kirobbantó vitacikkeit is jórészt hagyományos szellemű, de aprócska bírálatok váltották fel, s ezek súlyukban, hatásukban már nem vetekezhettek SZINNYEI JÓZSEF, NAGY J. BÉLA, ZSIRAI MIKLÓS és mások egyebűtt megjelenő, fontos tanulmányaival.

D) A f e l s z a b a d u l á s után Balassa betegsége, majd halála miatt 1946-ban már a negyedik szerkesztő, BEKE ÖDÖN hívta új életre a Nyelvőrt. Ez a jó ötéves kényszerszünet után végre egész szabadon folytatta működését, s kezdeti marista tévedései ellenére növekvő sikerrel küzdött tudományunk marxista—leninista átalakításáért. Szellemi életünk szervezeti változásai részben a címlapon is tükröződtek: 1948-ban (a LXXII. évfolyamtól) elmaradt „Az Országos Néptanulmányi Egyesület folyóirata” szöveg, s helyét az 1950-i (LXXIV.) kötettől „A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata”, majd az 1953-i (LXXVII.) évfolyam óta „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Főbizottságának [majd: Bizottságának stb.] folyóirata” tájékoztatás foglalta el. A fokozatos megbecsüléssel párhuzamosan a tartalom is mind gazdagabb és súlyosabb lett, s az általános érdeklődést biztosító apró közlések mellett lassan újra megjelentek a magvasabb, teste-sebb, nemegyszer elvi érdekű tanulmányok. A lap korszerű szinten ismét a magyar nyelvművelésnek, továbbá az anyanyelvi oktatásnak és a lingvisztikai ismeretterjesztésnek fontos orgánuma lett, s nagy figyelmet szentelt

az írói nyelv elemzésének is. Amellett a népnyelv vizsgálatát, nyelvünk múltjának és jelenének kutatását, sőt még a fontosabb általános nyelvészeti felfogások bemutatását sem rekesztette ki — de mindez inkább már a következő időszakban vált a Nyelvőrnek egészen állandó jellemzőjévé.

E) A folyóirat tartalma, a többi hasonló közlönyhöz viszonyított „profilja”, szerzői gárdája és terjedelme tehát lassan egészen átalakult. 1954-ben aztán az újjáélesztésben maradandó érdemű, de főképp összehasonlítható nyelvész és népnyelvkutató BEKE ÖDÖN — még Simonyi neveltje — a szerkesztést is átadta az ifjabb nemzedék egyik sokoldalú és igen népszerű tagjának, aki nyelvművelésünk korszerű elvi tisztázásában és gyakorlati megszervezésében már Beke oldalán is legtöbbet tett: LŐRINCZE LAJOSnak. Ő egyben az MTA Nyelvművelő Bizottságának — a folyóirat „gazdájának” — akkori titkára, KODÁLY ZOLTÁN után pedig elnöke lévén, általa most a kiadó testület közvetlenül irányítja a Nyelvőrt. (1971 óta ez az intézmény „az MTA Anyanyelvi Bizottsága” néven működik; társelnökei ILLYÉS GYULA és LŐRINCZE LAJOS.)¹

A Magyar Nyelvőrnek tehát száz esztendő alatt (1872–1971.) öt szerkesztő irányításával kilencvenöt évfolyama jelent meg; az 1940-i (LXIX.) kötet ebből is csonka maradt. Minthogy én e sorozat gazdag tartalmából alább csak a nyelvművelő anyagot vizsgálom, soraimból a folyóirat egész jelentősége nem rajzolódhat ki; de még a szorosan vett nyelvművelői értékeléshez is hozzátartoznék például annak tárgyalása, hogy miként vélekedett a szerkesztőség a nyelv és a nyelvészet elvi kérdéseiről, s kivált, hogy mennyire foglalkoztak a szerzők az egykorú (szinkron) nyelvtanítás és a történeti kutatások viszonyával, hogyan tértek ki a dialektológiára, a folklór szövegek gyűjtésére és megismertetésére stb. Az olvasónak azért eleve figyelmébe ajánlom az olyan, némileg más irányú összefoglaló értékeléseket is, amilyenek közlését maga a jubiláló folyóirat kezdte el nemrég (vö. BÁRCZI GÉZA, A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. XCVI, 257–66). S mondanom sem kell, hogy bár a tőlem vizsgált idő 1971-ig tart, a legvégső évek kezdeményeire már alig lehetek figyelemmel.

2. A folyóiratnak alapításakor bizonyosan az volt a fő rendeltetése, hogy anyanyelvünknek újabb, a szabadságharc utáni fejleményeit — főként torzulásait — kritikai vizsgálat alá vegye, s a továbbiakban már céltudatosan és erélyesen szabályozza, irányítsa is a nyelv használatát, egész-séges fejlődését.

Egyrészt tehát a nyelvújításnak legvégső, BUGÁT PÁL szabású szógyártói ellen kellett fölvennie a harcot, akiknek nyakatekert és magyar-talan műszóit szórványosan már az ötvenes évektől kezdve meg-megbírálták tudósaink (így TOLDY FERENC: Új Magyar Múzeum 1871/I, 425 kk.). — Másrészt az 1867-ig hivatalosan is osztrák irányítással működő államapparátus

¹ Az eddigiekben fölvezetett tudománytörténeti események régebbi szakaszaira részletes anyagot és további szakirodalmat tartalmazó nagyobb forrásmunkák: TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929.; BALASSA JÓZSEF, A Magyar Nyelvőr története 1872–1940. Bp., 1941.; NÉMETH G. BÉLA, A századvégi Nyelvőr-vitához (I. PAIS DEZSŐ [szerk.], Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1961. 225–61); KIRÁLY PÉTER (szerk.), A nyelvtudomány a haladásért — Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából: NytudÉrt. 65. sz. Bp., 1969.; SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története 1832–1954. (Kandidátusi értekezés. Bp., 1971.; sajtó alatt); NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán. Bp., 1972. (A Múlt Magyar Tudósai sorozatban); TOMPA JÓZSEF, Simonyi Zsigmond. (A Múlt Magyar Tudósai sorozatban; sajtó alatt.)

és az éppen megmagyarosodó kis- és nagypolgári iparos, kereskedő stb. családok nyelvhasználatában, továbbá a municipiális és egyesületi életben s egyúttal a sajtóban elburjánzó idegenszerű mondat szerkesztés és visszaszorítása várt alkalmas gárdára. Ilyen kívánságot szintén többen hangoztattak akkoriban; elégedjünk meg most két szerző (ARANY JÁNOS és SZARVAS GÁBOR) néhány szavával. 1865-ben, megszűnő folyóiratának szinte reménytelen stílustisztító munkájáról Arany mentegetőzve mondotta: „Végre a Koszorú azt sem utolsó szolgálatnak tekinti, amit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala. Nem nyelvkérdések olykori rövid tisztázását értjük, ezt minél szűkebb térre kellett szorítanunk: hanem a szerkesztői folytonos törekvést, hogy minél kevesebb magyartalanság lásson világot e lap hasábjain. Az idegen szólásformák — különösen a németesség — óriási terjedése mellett nyelvünkben, a valódi magyar nyelvérzék általános gyöngültével csak kitartó figyelem képes az idegen szólásokat — nem teljesen kiirtani, mert az némely kézirat újraöntése nélkül szinte lehetetlen, hanem tűrhető mértékre apasztani össze. A Koszorúban ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revízió) — s ha mégis maradtak benne hibák, az csak az emberi erőtelenségről tanuskodik.” (ÖM. [krit. kiadás] XI, 523.) SZARVAS pedig híres pozsonyi programértekezésében (1867.) mármár úgy látta, hogy „mi is szerencsésen eljutunk oda, hova egykor német szomszédaink a boldogult weimari »Palmenorden« megalapítása előtt; hogy t.i. kénytelenek leszünk társulatot szervezni, melynek feladata legyen: nyelvünket a fattyúhajtások s idegen szólamódok bilincsei alól felszabadítani” (újranyomva Nyr. XXIV, 501).

Hadd emlékeztessék rögtön arra, hogy Akadémiáinknak a Marczibányi-jutalomra 1863-tól többször is meghirdetett pályatétele szintén „a nyelvújítás diadala óta” elterjedt káros idegenszerűségekről, illetőleg „az új szólamódok alkotásánál szem előtt tartandó” helyes elvekről várt szakszerű véleményt. 1872 táján tehát — a hirdetésre ekkor érkezett végre pályamunka, mégpedig kettő: PONORI THEWREWK EMILÉ és IMRE SÁNDORÉ — valóban ezek a bajok izgatták legjobban a magyar nyelvfejlődésért felelősséget érzőket.

Nyelvünk tudományos feldolgozása persze szintén ott szerepelt az 1872 előtti törekvésekben, csak a Nyelvőr megindításában nem kapott külön súlyt. Az MTA említett bizottsága pl. már 1862-ben áttekintette idevágó tennivalóinkat kutatási és kiadványtervében (I. KIRÁLY PÉTER i. m. 14), s az addigi, magánkezdeményre létrejött Magyar Nyelvészet utódaként szintén 1862-ben indította meg új elméleti folyóiratát, a Nyelvtudományi Közleményeket. És amint a kiegyezés utáni gazdasági alakulás során mégiscsak több pénz és jóindulat segíthette a „nemzeti” tudományokat, még 1872-ben összehasonlító tanszéket kapott Pesten BUDENZ JÓZSEF. Ám ugyanakkor a kolozsvári egyetemen a kiváló IMRE SÁNDOR részére még csak egyseges magyar nyelvi és irodalmi katedra létesült, s a fővárosban magyar nyelvészeti tárgykörre helyettes tanári megbízást is csupán 1878-ban kapott SIMONYI ZSIGMOND!

SZARVAS 1872 előtt főleg nyelvművelőként szerzett nevet, Magyartalanságok című tanulmányával: benne egyrészt tüzes nyelvtisztító hajlama, másrészt sajátosan kedélyes, gúnyos vitastílusa tűnhetett föl. Fogalmazására, mely aztán a Nyelvőrt is eléggé jellemezte, mindjárt idézek is két példát. a) „A történelem az életnek *mesternője*” típusú, idegenszerű nőiesítést „A nem-es család” alcímmel is nevetségessé tette. b) A hagyományos

agyam veleje szerkezet helyetti újabb, *agyvelőm* jellegű — egyszerűen személyragozott — összetett szavakat pedig „A balházasságban élők” név alatt foglalta össze nem kevesebb gúnnyal — s a természetes belső nyelvfejlődés iránt némi érzéketlenséggel. — 1869-ben kitüntetett „A magyar igeidők” című, még kiadatlan művének nagy értékeit a szélesebb olvasóközönség 1872-ig nem ismerhette. — Az új folyóirat neve szintén a harcok nyelvtisztítást, az anyanyelvnek féltő őrzését hangsúlyozta. Ezt a „pozitív nyelvművelés”-t, a „preventív gyógykezelés”-t, azaz a mélyebb és általánosabb anyanyelvi tájékozottságot hangsúlyozó mai korszakban különösen tudnunk kell. Jellemző, szinte adomába illő filológiai mozzanat, hogy Szarvasnak egyik heveskedő fegyvertársa, VOLF GYÖRGY felszólalt ugyan a *Magyar Nyelvőr* cím ellen, de csak azzal, hogy a szövegben a *magyar* jelző pusztán az *őr* utótagra vonatkozik, a helyes forma így hangzanék: *A magyar nyelv őre* (Nyr. I, 13—4).

3. Az első kötet híres beköszöntőjében (címe: Mit akarunk?) már nagyjában ott szerepeltek a helyesen is, túlzóan is alkalmazható főbb nyelvművelő elvek, a későbbi véres viták csírái. Vö. egyrészt: „Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását”. Másrészt meghirdette a folyóirat „Az újabb irodalmi nyelv körében” végzendő bíráló-ellenőrző munkát is. S bár e tisztogató feladatok mellett szóba került egyéb, már inkább a mi pozitív nyelvművelésünkhöz illő munka is (az újabb nyelv tudományos kutatása, szakkönyvek ismertetése, „A nép-nyelv körében” végzendő gyűjtés stb.), mindez csupán mellékhangsúlyt kapott.

Ami a nyelvújítás „szabályellenes” szóalkotásait illeti, SZARVAS — már jeleztem — igazában a nyelvújítás előtti normákat akarta érvényesíteni a nyelvújítás után is (pl. Nyr. II, 339; a nyelvi szabályoknak ilyen furcsa, anakronisztikus értelmezését tanulságosan bírálja NÉMETH G. Béla i. m.). S VOLF GYÖRGY olykor még órá is rálicitált. Így fanyar elismeréssel mondta ugyan 1873-ban: „Ígaz, hogy [egykori] puristáink egy cseppet se gondoltak azzal, hogy mit adnak a kiküszöbölt idegen kifejezés helyébe, s így a pusztavéletlennnek kell tulajdonítanunk, ha néha jó magyar képzésű értelmes szót is kaptunk, de utóljára mégis csak kaptunk, és ha ezt nem emeljük ki, mi marad még dicsérni való az egész nyelvújításon?” (II, 541). De a folytatásban már kerekén tagadta, hogy „verba valent usu” (azaz, hogy a tartós nyelvhasználat utóbb igazolja a nyelvtani szabályaink szerint helytelen szavakat is), s ezért a merőben nélkülözhetetlen „rossz” alkotású szavaknak sem irgalmazott volna. Egy év múlva pedig kibuggyant belőle a Kazinczyék korszakára vonatkozó egyetemes ítélet: „Ez... nem nyelvművelés..., hanem... nyelvrontás” (III, 55—6). S a hangnemnek a viták hevében való, hasonló élesedését nem nehéz kimutatni SZARVASNAK ez idő tájt keletkezett írásából sem. Két évvel még utóbb például „A nyelvjavítás ügye” című, aláírás nélküli cikke is elismeri, hogy a közben elhangzott ellenvélemények hatására megcsappant az új ortológia népszerűsége (V, 49—55), de szenvedélyes konokságán ez sem változtat. Pedig idevágó érvelése néha akkor sem igen lehetett meggyőző. Aki — mondta többek közt — elfogadná a torz *dalnok* szót *dalos*, a *tanár-t tanító* helyett, az hasonló elvtelenséggel megtűrhetné akár *jóság* helyett a *jóheit*, a *szálka* helyett a *szák*, a *lázító* helyett a *lázár* alakulatot! S bár többször hangsúlyozta, hogy a nyelvújítás szabályos alkotásait nem üldözi, azért mint a nyelvromlás ős-okára is a neológiára utalgotott (így Nyr. VIII, 247).

De hagyjuk most a korai Nyelvőrnek nyelvújításunkról vallott elveit, s vessünk még egy pillantást a művelt irodalmi nyelvnek eszményi szerepéről kialakított álláspontjára. A szóalkotás helyes módjait vizsgálva 1873-ban megvesztegető szépen írta a szerkesztő: „A forrás, a melyből merítünk, tiszta, eredeti, az anyag a melyből alkotunk, ép, erős legyen. Keressük fel tehát először is a népet tüzhelyénél, hallgassuk meg övéi körében, akkor, mikor a bizalom napja szívét ajkára fakasztja s nem egy oly találó szót vagy kifejezést leshetünk el tőle, a melyen magunk ugyan csak törhettük volna a fejünket. A nép nyelvén kívül gazdag bányát tár fel előttünk a régi irodalom. Hány elfelejtett szó, mennyi homályba borult jelentésárnyalat s velős kifejezés lappang e porette munkák lapjain! Ha e két helyen tett kutatásunk sikertelen marad, ha sem a szerte ágazó népnelv, sem a régi irodalom választ nem ad kérdezőskedésünkre”, csak akkor van helye a lelkiismeretes és hozzáértő új kezdeménynek. (II, 338—9.) A népi nyelvhasználatot tehát az általános szókészlet gazdagításában még a régiségnél is fontosabb kincsestárnak vallotta, a nyelvújítás megteremtette újabb lehetőségeket ellenben szigorúan kirekesztette — holott a még hiányzó gazdasági, társadalmi-politikai, szellemi stb. fogalmakra a korábbi forrásokban s a népi beszédben igazán csak kivételesen lehetett kész, találó — s az újabb köznyelvi divathoz is illő — elnevezésre bukkanni. A nemzetközi terminusok alkalmas tükörfordítására pedig nem is vesztegette szavát.

Jellemző az is, ahogy SZARVAS 1874-ben egy pufogóan népieskedő íróat agyondicsért. Ennek, mint mondta, egyik könyve „nem csak hogy hibátlan magyarsággal van írva, hanem első sorától az utolsóig mindenütt magyaros, népies; kifejezései, szólásmódjai magyar földön termettek, magyar ajkról vannak ellesve, magyaros gondolkodásmód foganatjai; az idegenszerűségeknek semmi nyoma bennük” (III, 418). Idézett példái, melyek NÉMETH G. BÉLÁT is meghökkenették nemrég: „István gazdával beleasszonyultunk a trécselésbe. Füstöltük a világot a trafikával és szedtük magunkba, a mi nézni, látni való volt. Ruhájáról lelátszik a becsülete, s zűre újjából kikandikál a gondolata; még szemet kap a holmira. Egy kupa pálinkát! van píz csústúl. Röhögés hallatszott át a kiütött szemű ablakon. Alszik, mint a bötű a pecsét alatt. Vállon szóllítottam a mutató újjammal” stb. (Nyr. III, 419; Sz. G. ritkításával.) Bizony érthető, hogy ez a korszerűtlen, dugonicsi stíluseszmény már nemcsak az Arany János, Gyulai Pál, Szász Károly képviselte félhivatalos „nemzeti” irodalmi ízléshez képest volt riasztó, hanem taszította a polgári haladás kozmopolitább íróit is (l. NÉMETH G. B.: i. h. 240).

Azt pedig már az I. A) szakaszban láttuk, hogy SZARVAS egészében szemben állt irodalmi és köznyelvünknek a felvilágosodás óta végzett megújításával. Az előbb bemutatott „minta” tehát alighanem több is, mint az ő egyéni fogalmazásmódjának eszménye: valamiképp nemzeti nyelvünknek régebbi, plebejusabb stádiumát csodálta benne. (Saját vitatkozó stílusának dugonicsi ízeiről bőven írt NÉMETH G. B.: i. h.)

Mégis nagyon egyoldalú volna értékelésünk, ha csak az eddigiek szerint ítélnénk meg a Nyelvőr Szarvas-korszakát. Hiszen a Kazinczyék szellemében végzett szókincsgazdagítás és stílusújítás — tudjuk — csakugyan eléggé arisztokratikus volt, s gyakran engedett egyes értelmiségiek (HELMECZY, BUGÁT stb.) egyéni önkényének; sőt olykor valami kései szentimentális

finomkodás, illetőleg idegenmajmolás is megérzik e mozgalmon. Mindez ismertebb dolog, semhogy bizonyítanom kellene. A táguló és mélyülő közműveltség neológus műszavai pedig sokszor inkább elhomályosították a szellemi élet sodrától messzebb maradt, tanulatlan tömegek számára a fogalmakat, mint ha megmaradtunk volna a korábbi német vagy latin eredetű megnevezéseknél. Igaz, hogy 1872-re a nyelvi-művelődésbeli „összerázódás” némileg csökkentette a szakadékokat (nem utolsósorban a népies költők, a forradalom s a szabadságharc stb. népmozgalmai, az iskola, a sajtó, a belső migráció stb. által). Mégis kétségtelen, hogy mondjuk a *higany* szó még mindig több embernek csengett kínaiul, mint a hagyományos *kéneseő*, s talán az *álladalom* > *állam* is idegenebb volt a megszokott *státus*-nál, a *laktanya* a *kaszárnya*-nál. Sőt: németes ('vmilyennek látszik') jelentésében a *kinéz* ige sem csupán Arany János magyar kommunikációs eszközeivel állt kibékíthetetlennek látszó ellentétben — divatosodó használata ellenére.

Ilyen értelemben tehát SZARVAS a nyelvújítás torz szói és az újabb, jórészt német mintájú idegenszerűségek ellen küzdve, egyaránt a tömegeknek könnyebben érthető, természetes, ízes magyar nyelvhasználatot védte. S ha némely szerkezet megítélésében, sőt egész nyelvújításunk értékelésében téves vagy legalább túlzó véleményen volt is, ha nézetein a támadások tüzeiben, sokszor világos ellenérvek fényében se igen változtatott (jellemje is inkább az eposzi hősök statikusságát mutatta!), az új oratógiát nagyjában a hasznos mértékig *diadalra* tudta vinni. Hiszen csak a népies, tisztább magyar beszédnek ilyen lángoló szeretetével lehetett az újságok s a közélet nyelvének idegenszerűségeit legalább megritkítani s a magyaros szerkesztés rangját visszaszerezni! A nyelvújításnak már-már törvényesülő önkényesebb szabályait is csupán az ő „furor grammaticus”-ával lehetett kiszorítani a divatból, olykor így is pusztán ideig-óráig. Sőt talán a Nyelvőrnek költői stb. szabadságot nem ismerő, kegyetlenül gúnyos bírálatától való félelem is hozzájárult, hogy helyreállt népünk anyanyelvi felelősségtudata. (Vö. Dóczy: Nyr. XXVI, 562—3.)

Érdekes, hogy a magyar nyelvi tisztaságnak ez a kérlelhetetlen védelmezője az idegen eredetű szavak iránt sok kortársánál — szövetségesénél és ellenfelénél — jóval megértőbb volt. Talán a nyelvújítás túlzó purizmusa is óvatosságra intette, hisz láttuk: a parasztság nemegyszer idegenebbnek érezte a neológus „magyar” szót sok százada megszokott „idegen” elődénél. Szinte jelképes dolog, hogy 1894-ben — mintegy végakaratul — napvilágot látott „Hazafiaskodás a tudományban” című írása (Nyr. XXIV, 1—14): ebben főleg azokat támadta, akik nacionalista elfogultságukban megmárták etimológusainkat, ha egy szavunkat is idegen eredetűnek merték mondani. Népszerű tanulmányából még ma is okulhatunk.¹

4. Mikor tehát 1895-ben SIMONYI ZSIGMOND átvette a Nyelvőr szerkesztését, már jelentékeny nyelvművelői *e r e d m é n y e k r e* támaszkodhatott: 1. Az anyanyelv ápolása éppúgy közügyé lett, mint a XVIII—XIX. század fordulóján. 2. A nyelvhasználat — kivált az újságoké, az idegenből fordított

¹ SZARVAS szakirodalmi feldolgozásai a már említett, általánosabb műveken kívül: Nyelvőr-Emlék Sz. G.-nak. Bp., 1870.; SIMONYI, Sz. G. emlékezete: Nyr. XXVI, 481—94; Uő., Emlékbeszéd Sz. G. . . felett: AkNyÉrt. XV/8. sz. Bp., 1912.; RUBINYI, A százhusz éves Sz. G.: Nyr. LXXVI, 81—7 és 161—71; s végül az újvidéki Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek 1970. évi II. számában megjelent ünnepi megemlékezések.

szövegeké és a hivatali iratoké, de némelyik szaknyelvé is — lényegesen kevesebb bántó idegenszerűséget tartalmazott már, mint 1872 táján. 3. A közvélemény nagyjában elfogadta, hogy lehetőleg kerülni kell a nyelvújításig nem szokásos, erőszakos szóalkotó módokat, s az idegen szavak helyett csak épkézláb magyar szavakat szabad ajánlani. 4. A népi nyelvhasználatot — főként a magyaros szólásokat, közmondásokat — a nyelvművelés jobban megbecsülte a nemzeti nyelv írott stílusváltozataiban is, mint a Nyelvőr megjelenése előtt. (Ebben azonban nem beszélhetünk igazi egységről.) 5. Jól képzett nyelvművelői gárda és tekintélyes olvasótábor erősítette a folyóiratot. (De az ellene intézett támadásokat is szívesen közölte sok szerkesztő, s ezek gyakran éppúgy nagy port vertek föl a közvéleményben, mint a Nyelvőrben megjelent élesebb bírálatok.)

A folyóirat 1896-i XXV. kötetét SIMONYI egy kis „Beköszöntő”-vel nyitotta meg, s ebben még némileg az elődjétől meghonosított, kedélyesen népies hangnemet igyekezett megütni. Első két mondata: „*Amilyen a jó nap, olyan a fogadj Isten.* Rendkívül örülnék, ha ez a régi magyar mondás ezúttal is valónak bizonyulna.” Az olvasókat egyebekben is arról kívánta meggyőzni, hogy töretlenül folytatja az addigi tüzes vitákat, kérlelhetetlen harcot. De azt is jelezte, hogy „immár rég elkövetkezett a békés, gyümölcsöző munka kora”, melynek tudományosan és kritikusan számba kell vennie a magyar nyelv szabályosságait, megszerzett kincseit — s „az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait”: azaz ő valami pozitív nyelvművelésfélét is tervbe vett a pusztá hibáztatás mellett. A szakmai vitákat pedig ezután inkább a szakemberekkel, nem a nyilvánosság előtt akarta lefolytatni: ezzel pedig kétségtelenül jó taktikai érzékről tett tanúságot.

Nagyobb távon ható nyelv tudomán yi né z e t e i közül egyetkettőt szintén érdemes itt számba vennünk. Tüzetes magyar nyelvtanának (1895.) elvi bevezetésében teljes mértékben a német újgrammatikusok történeti szemléletét hirdette, de az iskola újabb, tisztultabb változatához illően a nyelvi múlttal is elsősorban a jelent kívánta helyesen megérteni és megítélni. Ha tehát a nyelv egész történeti feldolgozásának középpontjában a legújabb fejlődési fokot látta, akkor viszont a nyelvművelést sem szakíthatta el az így elért tudományos eredményektől — annyira sem, amennyire esetleg a kissé autodidakta SZARVASTól talán kitelt volna. Ezért nem csodálhatjuk, hogy SIMONYI és tanítványai oly sok újabbkori nyelvi fejleményt tártak föl, s annyira eleven érdeklődést tanúsítottak eredményeiknek g y a k o r l a t i, elsősorban nyelvhelyességi és helyesírási hasznosítása, továbbá tankönyvekben és népszerűsítő tömegkiadványokban való terjesztése iránt. — Az sem érdektelen, hogy nyelvtanaiban SIMONYI kezdettől fogva a m o n d a t o t állította a középpontba, így az ő szemlélete már kevésbé kapaszkodott „a szavak egérfarkába”: a nyelvújítás szavai felől fokozatosan a mondat szerkesztés hibái felé terelte a közönség figyelmét — anélkül, hogy mesterét, Szarvast szó szerint megtagadta volna.

A k o r á b b i o r t o l ó g i á n a k nem egy apróbb tételét azért szintén igyekezett a legújabb nyelvfejlődés alapján enyhíteni vagy mellőzni. Rögtön a folyóirat átvételekor kizárta a tisztán grammatikusi szemléletet a nyelvművelésből, melyet ő a stilisztika körébe utalt (Nyr. XXVI, 488); a nélkülözhetetlenné vált, bár torz alkotású szók ellen végképp tüzet szüntetett (uo. 487); kevésbé tagadta meg az írói-költői stílusformálás szabadságát elődjénél (uo.); stb. A németes *jól néz ki* szerkezetet is (egypár tanítványával

ellentétben) már 1899-ben hajlandó volt nyelvténynek elfogadni. Ha a Szarvas-korszakban keletkezett *Antibarbarus* 1. kiadásának (1879.) anyagát összevetjük a „Magyar nyelvhelyesség” 3. kiadásával (1914.), egész világosan kirajzolódik, hogy az ő nézetei egyáltalán nem maradtak statikusak, hanem jobbra fokozatosan alkalmazkodtak a nyelv és a nyelvtudomány fejlődéséhez. Hadd ismételjem el az egykor ARANY LÁSZLÓtól kipécézett példát: előző munkájában SIMONYI még SZARVAS módján súlyosan helytelenítette a *tanár* szót, holott a címlap már a szerző foglalkozását magától értetődően így nevezte meg! Mondanom sem kell, hogy későbbi műveiből másokkal együtt a *tanár* szó rosszallása is elmaradt. — De maga az is jelzi a nézetek fokozatos tisztulását, hogy az *Antibarbarus* cím még az üldözni való hibatípust emelte a gyújtópontba, a *Magyar nyelvhelyesség* fölírat s az alatta olvasható értelmezés („A magyaros stílus kézikönyve”) ellenben már inkább a követni való jó formákat kívánta hangsúlyozni.

Ugyanígy elhalványult nála az a SZARVAS—VOLF-féle fölfogás, hogy a művelt irodalmi nyelv helyett egészében vissza kell térnünk a népi és régi nyelvhasználat hagyományaihoz. Azt azonban (MÜLLER MIKSA nyomán?) mindvégig vallotta, hogy az országos előbeszéd fokozatosan benyomul az előbbinek a rendszerébe, s így lassacskán átveszi amannak a szerepét is. Talán ezért folytatta olyan szívesen SZARVASnak az ikes igeragozás előbeszédbeli kisebb szerepéről írt gondolatait, amelyeket ez főként még a maga anyanyelvjárására alapított (másutt részben máig is él); talán ezért túlozta el a kérdés társadalmi hátterét is az „úri igeragozás”, „ikes iga” stb. szólammal (vö. PAIS: MNyTK. 83. sz. 164). Az élő nyelvi fejlődés alapján állva, még Szarvaséknak azt a régebbi próbálkozását is többször elhárította, hogy az igeidők hajdani, gazdagabb rendszerét „fölülről” terjessze el a nyelvművelés (l. pl. HM.³ 8).

SIMONYI-nak és folyóiratának anyanyelvünk gyakorlati kérdéseivel foglalkozó tevékenységéhez fontos volna még számba vennünk helyesírási reformjait is, melyek oly végtelenen megrontották az Akadémiával való kapcsolatait (l. I. B) pontunkat); erre azonban elég SZEMERE GYULÁ-nak már idézett monográfiájára meg „Simonyi és a helyesírás” című tanulmányára (Nyr. XCVI, 385—92) utalnom.

A századforduló táján a nagyközönség anyanyelvi irányításának leg-hatásosabb eszközei már nem annyira a Nyelvőr füzetei, mint a helyes nyelvhasználat kézikönyvei. Effélet SIMONYI munkatársai — elsősorban KELEMEN BÉLA és BALASSA JÓZSEF — szintén készítették. A szellemi közép-p o n t mintegy a Tanácsköztársaságig mégis a Nyelvőr maradt — pontosabban SIMONYI Nyelvőrje. Ezt sok minden biztosította: a régibb sikerek nimbusza, a cikkek tudományos tekintélye, az iskolai helyesírás jó társadalmi visszhangja, az egyes törvényjavaslatokon végzett szövegsziszolás sikere (ilyen aprómunkára SIMONYI maga is vállalkozott), a szerkesztő és a belső munkatársak haladó politikai szerepvállalása, a legjobb nevelők, újságírók és írók növekvő elismerése. (A nyugatosok mindig különösen nagy rokonszenvvel írtak Simonyiról.) — Ám a természettudományi nyelvnek épkezésszerű alakításával nyelvművelői tekintéllyé vált SZILY KÁLMÁN, a népnyelvet s a közelmúlt irodalmi nyelvét egyaránt pompásan ismerő LEHR ALBERT, továbbá az Akadémia meg az Eötvös Collegium köre már a Magyar Nyelv nyelvművelői súlyát is érezhetően növelték — kivált, hogy a nyelvművelésnek mozgalom jellege a szenvedélyesebb Szarvas-korszak után fokozatosan halványodott,

nyelvtudományi és pedagógiai oldala viszont mind több fényt kapott. Nem véletlen, hogy HORVÁTH JÁNOS már nem a Nyr.-ben, hanem a MNy.-ben tette közzé a nyugatos stílusról írt bírálatait (VII—X. kötet). A MNy. szerkesztőségében érvényesülő stílusfelfogás egyébként egy kissé már kezdettől eltért az új ortológia eszményeitől: érezhetően közelebb állt a korábban ARANY—GYULAI képviselte, választékos irodalmi stílushagyományhoz. Ez nemcsak a nyelvújítás számos vívmányának természetesebb befogadását jelentette — amiben már SIMONYI is előbbre lépett elődjénél —, hanem pl. az ikes ragozáshoz, a *-nök*, *-nök* használatához való érezhető ragaszkodást is. S egészében talán azzal is összefüggött, hogy a Nyelvőr láthatólag kezdettől kevésbé vállalta az Akadémiának nagyjában reformkori keletű, szigorúbb nyelvi irányítót munkáját, mint Gyulaiék várták, s most Szilyék — a helyesíráshoz hasonlóan — ebben is határozottabban a régi akadémiai szellemben irányították a közszokást. (Hatott esetleg a régi francia Akadémia példája is?) — Igazi szakadék mégsem támadt a két folyóirat nyelvművelői tevékenysége közt e korban sem, s a MNy. szakírói sorában nem egy olyan névvel lehetett találkozni, amely még a Nyr. hasábjain vált ismertté. Így végül az sem véletlen, hogy még 1953-ban is a MNy. nyelvművelésével évtizedeken át összeforrt NAGY J. BÉLA írt szép összefoglaló méltatást az MTA folyóiratába a nyelvművelő SIMONYIról! (Megjelent 1954-ben: I. OK. V, 503—20).

Nyilván méltánytalanság tőlem, hogy nem foglalkozom külön-külön a korszaknak SIMONYI oldalán fáradozó többi érdemes szakírójával is: BALASSÁVAL, RUBINYIVAL, KARDOS ALBERTTAL, KERTÉSZ MANÓVAL és társaikkal. De úgy gondolom: ők más területeken még értékesebb munkásságot fejtettek ki, másrészt a Nyelvőr fő nyelvművelői irányvonalát jobban jellemezhettem magának a szerkesztőnek a felfogásával, működésével.¹

5. A harmadik szerkesztő, BALASSA JÓZSEF Beköszöntőjében „merészség”-nek mondta, hogy SZARVAS és SIMONYI után „a feladat súlya” ellenére vállalkozik az irányításra. Szavaiból őszintén kicsendül, hogy csak „a kötelesség kényszerítő erejét” érezve fogadta el tisztségét, hiszen „nem szabad cserben hagyni az ő folyóiratukat, nem szabad porba ejteni a [rég]i zászlót” (Nyr. XLIX, 1). A pontosabb célkitűzés során azonban nála a nyelvművelés már igen háttérbe szorult. Legfontosabb feladatként ugyanis ő általában „a magyar nyelvtudomány művelését” jelölte meg, s nem kívánt „harcos folyóirat”-ot szerkeszteni. Az új világban inkább szellemi összekötő kapocsnak szánta közlönyét az országhatárok által elválasztott magyarság számára (uo. 2; a szomszédos államokbeli magyarokkal az ő vezetése alatt csakugyan eléggé eleven kapcsolata volt a Nyr.-nek). Csak a tudományos és egyéb részfeladatok elsorolása után tért BALASSA a minket érdeklő munkára: „Emellett nem szabad elhanyagolnunk a magyar nyelv művelését s a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását sem”, ha nem is „az egyoldalú ortológia szempontjából”, hanem esetleg „a nyelvfejlődés megállapodott eredményeibe” bele-nyugodva (uo.).

¹ A SIMONYI folyóiratának nyelvgondozására vonatkozó szakirodalom fő forrásaira már a 2. pont végén levő jegyzetben utaltam. Rajtuk kívül csupán a Nyr. XLVIII., LXXVII. és XCIII. kötetének SIMONYI-emlékszámban megjelent méltató cikkeket idézném az olvasók emlékezetébe; továbbá egy nagyobb s egy kisebb értekezést: RUBINYI, S. Zs. helye a magyar nyelvtudomány történetében: *AkNyÉrt.* XXVI/10. sz. Bp., 1949.; TOMPA, Zs. S., le plus présent des disparus de la linguistique hongroise: *Sauvageot-Eml.* Bp., 1972. 287—93.

Ekkorra tehát végképp nyoma veszett SZARVAS harcos szellemének; legfőljebb „jóakaró bíráló”-tal (ez is B. J. kifejezése!) figyelte a folyóirat a nyelvi gyakorlatot. A legjobb, új adatgyűjtésen alapuló nyelv művelő írásokat szerintem DÉNES SZILÁRD, KARDOS ALBERT, PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES, ZSOLDOS JENŐ — s egy darabig még ZOLNAI GYULA — tollából közölte ekkor a lap. BALASSA maga most elsősorban általános nyelvészeti írásai és ismertetései által tűnt ki; a közlönyön kívül pedig „A magyar nyelv könyve” című nagy munkájával (1943.), melynek nyelv művelő anyaga is igen jelentékeny.

Nem érdektelen, hogy nem sokkal Simonyi halála után, 1922-ben az Akadémia nagyrészt elfogadta az iskolai helyesírásban 1903 óta már társadalmi érvényhez jutott újításokat, s ezzel végre megszűnt ortográfiánk kettőssége. Ám BALASSA — szintén 1922-től — egy újabb helyesírási megoszlás kezdeményezői közt vállalt vezérséget: több változatban kiadta a később nyomdai helyesírás néven emlegetett gyakorlat kézikönyvét (l. MNy. XIX, 54; XXIV, 143; XXVI, 226; stb.). Ebben azonban már korántsem érvényesültek olyan nyilvánvalóan hasznos korszerűsítő elvek, mint az iskolai helyesírásban, s létrejöttében bizonyára szerephez jutott BALASSÁNAK s a mögötte álló, haladó nyomdász és korrektori körnek a Horthy-korszak Akadémiájától való elkülönülő törekvése is. A kérdés tüzetesebb vizsgálata messze vezetne (l. SZEMERE GYULA sajtó alatt levő helyesírás-történeti munkáját); de az eddigiek is jelzik, hogy a BALASSA és tudományos életünk akkori vezetői közti politikai háttérű ellentét továbbra is éles volt.

A Nyelvőrnek tehát a tartós elnyomás idején éppen nyelv művelő munkássága zsugorodott össze leginkább. Nem volt hát különösebben meglepő, hogy az MTA 1932-ben új, népszerűbb havi nyelv művelő folyóirat, a Magyarosan kiadására vállalkozott. S az is várható volt, hogy ezt a NÉGYESY LÁSZLÓ közreműködésével tevékenykedő kiváló szerkesztői kettős, NAGY J. BÉLA és ZSIRAI MIKLÓS már a legelső számtól kezdve fontosabbá és hasznosabbá tudta tenni a magyar nyelv művelésben, mint amilyen a nagy múltú Nyelvőr akkortájt volt. Ott jelent meg pl. ZSIRAIK SZARVASRÓL ÍRT, kegyeletességében is tárgyilagos megemlékezése és NAGY J. B. elvi fejtegetése, „A nyelv művelés elvei” című. De maga a „Veszélyben a magyar nyelv!” jelszó is jól mutatja, mennyire föl akarta rázni a folyóirat az ismét elernyedő anyanyelvi felelősségérzetet. Egészében a Msn. szelleme ekkor mégsem állt ellentétben a Nyelvőr hajdani, SIMONYI irányította felfogásával. Az első kötetek néhány szerzője még Szarvas idején kezdett ott publikálni (így SZINNYEI JÓZSEF, ZOLNAI GYULA). De szóhoz jutottak a Msn.-ban az Akadémiától jóval messzebb álló, tekintélyes írók és publicisták: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, SCHÖPFLIN ALADÁR, HALÁSZ GYULA és mások; sőt olykor az újabb Nyelvőr-gárdából ismert szerzők is, mint DÉNES SZILÁRD, RADÓ ANTAL. Szívesen dolgoztak ide akkoriban a MNy. középkorú vagy ifjabb szerzői CSÚRY BÁLINTTÓL, ZLINSZKY ALADÁRTÓL, SÁGI ISTVÁNTÓL és BÁRCZI GÉZÁTÓL kezdve NYÍRI ANTALIG, PAIS KÁROLYIG vagy akár TECHERT JÓZSEFIG; ugyanígy nagy számban voltak nevelők a cikkírók közt. (Az előzők jó része is az.)

Nem célom, hogy a Nyelvőr ürügyén végigtekintsem a korszak nyelv művelésének egészét. Csak azt hangsúlyozom, hogy a megtépzott Nyelvőr s köre lassan kívül esett a fő sodráson. Jellemző tény, hogy a folyóiratban a magyar hangtan egykori nagy szakértője, BALASSA JÓZSEF szerkesztő csupán másfél lapnyi ismertetéssel járult hozzá a szintén baloldali KODÁLY

ZOLTÁNTól másutt megindított kiejtésjavító mozgalomhoz. Sajnos 1940 táján, nagyjában a Nyelvőr elnémításától kezdve a nyelvvédelem már nem is tudott eléggé ellentállni a nacionalista túlzásoknak, sem a katonai, iskolai stb. nyelvművelésben nem biztosíthatta eléggé a szükséges tudományos meg-alapozottságot.

6. Az alábbiakban együtt tárgyalom a Nyelvőr BEKE-korszakát és LŐRINCZE LAJOS szerkesztése alatti életének korábbi szakaszait, mivel a fel-szabadulás után nyelvművelésünk igazi kibontakozása már a negyedik szer-kesztő idején is mindinkább LŐRINCZE szervezésében folyt. A legutóbbi évek rajzáról viszont itt lemondok: egyrészt, mert az anyanyelvi társadalomnevelés több most erősödő ágának kisebb vagy nagyobb hasznát még nehéz ma helyesen értékelni, másrészt, mert ez a munka immár olyan szélesen hömpö-lyög, hogy a Nyelvőr ebbeli szerepét mostani kereteim közt alig lehetne áttekinthetően bemutatnom.

A folyóiratot mindenesetre BEKE ÖDÖN és más régibb munkatársak lelkes és áldozatos fáradozása s nem utolsósorban társadalmunk növekvő felelősségvállalása együttesen segítette újjászületésében. S aki nem élte végig, az azt is alig tudja felmérni, milyen hosszú utat kellett megtennie a megújult Nyelvőrnek az MTA átszervezése óta, míg anyanyelvi művelődésünk kiszélesítésében és elmélyítésében akár csak az ötvenes-hatvanas évek színvonaláig eljutott!

1945 után egy romokban heverő, kifosztott ország megtizedelt népe a gazdasági, politikai és szellemi újjáépítés s egyben a forradalmi méretű társadalmi átalakulás gondjaival volt elfoglalva. A korábbi eszmények jó részéből kiábrándult, de sokan még igen hosszú évekig alig tudták, hogy me-lyektől nem — vagy nem egészen — kell elfordulniuk. A közéletbe bekapcsolódó munkás- és paraszttömegek nyelvhasználatát lehetetlen volt merőben a Horthy-korszak művelt nyelvi normái szerint megítélni, de e „szabályok” egy része már úgyszólván csak papíron élt, hisz a művelt köznyelv is gyakran rég túllépett rajta. Az idegen mintájú kifejezéseket „poloska”, „csótány”-féle nevekkkel illető, minden idegen szót elvakultan üldöző, korábbi „nyelvművelő” kilengések miatt némelyek nemzeti nyelvünk ápolását egészében hajlandók voltak szégyenletes nacionalizmusnak vagy kicsinyeskedésnek bélyegezni. A magyar nyelvészet pedig az oktatásban nem sokkal a felszabadulás után — különösen a marrista felfogás divatja idején — elég mostoha sorsra jutott. (Adassék tisztelet és hála mindazoknak, akik a nehézségek leküzdésében a nyilvánosság előtt vagy a különféle bizottsági üléseken helytálltak!)

BEKE ÖDÖN közlönyében LACZKÓ GÉZA — SIMONYI hajdani neveltje — már 1946-ban bejelentette: „Az Írók Szövetsége nyelvvédő mozgalmat indított”, s rögtön egy kis nyelvi tízparancsolatot is megfogalmazott (LXX, 115—7). DÉRY TIBOR pedig részletesebben tájékoztatta a nyilvánosságot az írói Nyelvvédő Bizottság megalakulásáról, céljairól és munkájáról (uo. 117—9). S NAGY LAJOS egy sor, irodalmi nyelvünkben frissiben gyűjtött hibás kifeje-zést is idézett ugyanott (74—5). Az Akadémia eleinte (1948-ig) — ha vékonyka füzetekben is — igyekezett a Msn.-t fölntartani; az ügyesen, jó szellemben készült számokat ekkor NAGY J. BÉLA közreműködésével KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztette. Amellett a MNy.-et is tovább foglalkoztatták a nyel-művelés korszerű kérdései, az erre fordítható terjedelem azonban itt sem volt megnyugtató.

Jó kezdeményekben tehát nem volt éppen hiány, de a teendők helyesen irányított, hatalmas arányú, k o r s z e r ű m o z g a l m a t tettek volna szük-

ségessé, az pedig még váratott magára. A Nyelvőrben a régi munkatársak nagy része már idős is volt az új harcra (DÉNES SZILÁRD, KALLÓS ENDRE, PROHÁSZKA JÁNOS, RÉVAY JÓZSEF, RUBINYI MÓZES, ZSOLDOS JENŐ stb.). S közben a mozgalmi nyelv, a hivatali zsargon, a mindennapi társalgás nyelve romlott, a művelt nyelvi egységet pedig a táji nyelvhasználat szépirodalmi felbukkanása kezdte ki. Az iskolai anyanyelvi oktatás-nevelés jobb megszervezése szintén mind sürgetőbbé vált. A kérdés már az MDP. II. kongresszusán is szóba került (RÉVAY JÓZSEF!), s a Szabad Nép 1950. október 22-én közölte LŐRINCZE LAJOSnak „Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége” című írását. Az új szándékok kiérlelődését jelezte az is, hogy átszervezésével egyidejűleg az MTA megszüntette ugyan a Msn. kiadását, de helyette egyre jobban felkarolta a legnagyobb múltú magyar nyelvészeti folyóiratot, a Nyelvőrt. Bár még mindig BEKE ÖDÖN szerkesztette, a munkatársak közé fokozatosan felzárkózott egy jórészt ifjabb nyelvész csoport: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, KÁLMÁN BÉLA, LŐRINCZE LAJOS, SOLTÉSZ KATALIN, utóbb IMRE SAMU, KOVALOVSKY MIKLÓS, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF stb. (Nevüket már többnyire a MNy.-ből vagy egyebünnen jól ismerte az olvasóközönség.)

Az elvi problémák nagy, korszakhatárnak is vehető megvitatására 1951. december 12-én, az akadémiai nagyhét egyik napján került sor. A referátumot KODÁLY ZOLTÁN elnöki megnyitója után — „A nyelvművelés elvi kérdései” címmel — LŐRINCZE tartotta. Nyelvész hozzászólói közt képviselve volt ugyan a vezető akadémikus nemzedék is (BÁRCZI, MÉSZÖLY), de többségben a fiatalabb kutatók (ANGYAL ENDRE, DEME, FÁBIÁN, KOVALOVSKY, NÉMETH G. B., SOLTÉSZ) vállaltak szerepet.

A v i t á n elhangzott állásfoglalásból egyértelműen kitűnt, hogy LŐRINCZE is ellenzi a művelt nyelvi egységgel szemben a nyelvjárások nagyobb szerephez juttatását (vö. I. OK. II, 417), de az egységen belül inkább csak a nyelv gondolatközlő funkciójának megkönnyítését várja a nyelvműveléstől (418). A nyelvi fejlődés elgáncsolása helyett ott, ahol „az írott nyelvi normák” és az élőnyelv között ellentmondás támadt, általában az utóbbi javára ajánlja a kiegyenlítést (uo.). A „tiltó szabályok” helyett inkább „a nyelvben rejlő lehetőségek” kifejtését támogatná, s a diktatórikus egyéni ítélkezés helyett a nyelvi elemzés alapján végzett felvilágosítást, a tárgyi érvekkel való meggyőzést — s általában a n y e l v i k ö z m ű v e l t s é g szélesítését és mélyítését ajánlja (419). Ennek megfelelően türelmesebben — és árnyaltabban — beszél az idegen szókról, mint a korábbi nyelvművelők többsége tette, s tüzet szüntetne sok közkeletűvé lett németesség ellen is (pl. *alaposan*; érvekkel *alátámaszt*; l. i. h. 410—3). — Noha BÁRCZI GÉZA már ezen az ülésen is néhány ponton határozottabban a magyar eredetű szavak, a választékos, magyaros szerkezetek, a finom stílári árnyalás szigorúbb védelmében emelt szót, a referátum egészében kedvező fogadtatásra talált, s az új nyelvművelés lényegében az itt javasolt szellemben fejlődött ki. A Nyelvőrben s nem egy más folyóiratban is — elsősorban az említett szakírók jócskán kibővült gárdájának közreműködésével — ritka lendületes munka indult meg: ezt tüzetesen már alig tudom e megemlékezés keretében részletezni. Hiszen jól képzett nyelvészek vállalkoztak különféle fokú iskolai nyelvtanok írására, s ezekben természetesen a nyelvművelő szempont is világosan érvényesült. A jelenkori szókészlet, illetőleg nyelvtani rendszer tudományos feldolgozásának melléktermékeiként is számtalan újabb nyelvi fejlődményt sikerült (a

MNy. és) a Nyr. hasábjain megismertetni. Ugyanezzel kapcsolatban nem egy idejétmúlt vagy régen is téves tilalomfát el kellett távolítani, de még többször elevenebb színezéssel, esetleg egy kissé átszövegezve most is érvényben maradt a tiltó jelzés, sőt sok egészen új, azelőtt számba sem vett hibára szintén föl kellett hívni a közönség figyelmét — a sok helyeselt, egészen modern kifejezőeszköz mellett. Fontos mérőföldkő volt az új elméleti alapokat tisztázó tanulmánykötetnek a megjelenése: a LŐRINCZE szerkesztette és bevezette „Nyelv művelésünk főbb kérdései”-é (1953.), melynek egyes részeit DEME, FÁBIÁN, KOVALOVSKY, NAGY J. B. és TOMPA írta. Ez a névsor is jól mutatja, hogy a kétirányú nyelvvédő mozgalomban idősebb, középkorú és viszonylag ifjabb kutatók egyaránt részt vettek, s voltak a szerzők közt valamivel türelmesebb meg szigorúbb felfogásúak. A fő elvek egységében mégis meg tudott állapodni a szerzői közösség, s ez nagyban növelte a mű társadalmi súlyát, meghatározta kisugárzásának erejét. Szelleme a Nyelvőr e korbeli cikkeit is eléggé jellemezte, nyilvános vitájának anyaga szintén a lap hasábjain jelent meg (LXXVIII, 129—65). A nagyközönséghez szóló szövegek megnyerő stílusára pedig ugyancsak 1953-ban pompás példa volt a „Nyelv és élet” címen LŐRINCZE előadásaiból összeálló kötet. Az 1954 óta már szintén ötöle szerkesztett Nyelvőrben nagyjában aztán szerencsésen váltogatták egymást az elvibb, az anyagfeltáró és a túlnyomóan gyakorlati tanácsokat adó kisebb és nagyobb közlemények: idősebb és ifjabb, fővárosi és távolabb működő szerzők művei. Különösen jól mutatták az olvasókkal-levelezőkkel való kapcsolat elevenességét és gyümölcsöző voltát a beérkező kérdésekre adott válaszok. (Zömük a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának levelezéséből került ki, s jelentékeny részben FERENCZY GÉZA gondos aprómunkáját igazolta.) Rendkívül érdekesek voltak a külföldön élő magyarok anyanyelvi gondjairól szóló beszámolók, s néhány idegen nyelvű nép nyelvápolásáról is tanulságos ismertetést közölt a lap. Helyet adott egy-egy olyan nyelv művelő — vagy ezzel rokon — tárgyú előadásnak is, amely a rádióban, valamely nevelői, ismeretterjesztői vagy nyelvtudományi „rendezvényen” már elhangzott; másokról legalább bő tájékoztatót közölt. Nem véletlen, hogy a szerkesztő — a Nyelvőr sok munkatársát is maga mellé állítva — a rádió egyik legnépszerűbb állandó rovatává fejlesztette „Édes anyanyelvünk” című színes műsorszámát: bizony ez „ötpercek” közül is többet szívesen olvastunk volna a Nyelvőrben, esetleg egy kevésbé kibővített változatban! Az egyetemes anyanyelvi műveltséget hasznosan szolgálták a folyóiratban a magyar nyelv történetével és jelenkori rendszerével, a költői-írói nyelvvel, a nyelvjárásokkal, a nyelvtudomány történetével, az anyanyelvtanítás módszertanával stb. foglalkozó változatos írások. Az írásbeli kommunikáción túl szóba kerülnek az élőbeszéd korszerű fejlesztésének kérdései; s állandóan olvashatjuk a „közönségszolgálat” válaszait a beérkező, nemegyszer eléggé nehéz problémákat felvető levelekre. A szerzői tábor LŐRINCZE szerkesztősége óta pedig csak tovább fiatalodott: ha a Nyelvőr régi, hűséges dolgozótársai s a hajdan egybeült indulók közül mind több kiváló fegyverbarátunk halálát el kellett is szenvednünk, a folyóirat életrevalóságát mindig számos új név jelentkezése igazolta egész máig — még a szerkesztőbizottság tagjainak sorában is.

Persze az évek múltával a Nyelvőrrel kapcsolatban szintén újabb meg újabb teendők vagy eztán megvitatandó kérdések, leküzdendő nehézségek jelentkeztek s fognak jelentkezni. Ezek közül most csak találmra írom le a leginkább tollamra kívánczozókat: Biztosítva van-e a lap nyelv művelő

rovatához a további, jól képzett és tehetséges szakértői utánpótlás? — Nem változott-e olyan mértékben a magyar társadalom anyanyelvi műveltsége, illetőleg stílári igényessége, hogy a jórészt még az ötvenes évek elején kialakult elvek, munkamegosztás, szervezet stb. dolgában mélyreható és gyors tervmódosítást kelljen megvitatnunk? (Egypár részletben már a nyilvánosság előtt is fölvetődtek efféle javaslatok; az iskolai tennivalókra vonatkozólag ankétok is voltak. De mintha több volna ilyenkor a szépen hangzó, ígéretes szó, mint a mögötte álló, megnyugtató aprómunka.) — Itt van a „profil” kérdése is: ha pl. a régen várt, fürgébb és népszerűbb nyelv-művelő lap továbbra is vágyálom marad, nem kellene-e a Nyelvőrben még többször helyt adni egészen mai jelenségeket tárgyaló, színes egy-három lapnyi cikkeknek is? (Most nem az olykor eléggé öncélú nyelvi játékok szaporítására vagy a mélyebb tudományos ismeretektől mentesített „ismeretterjesztés”-re gondolok!) — Nem kellene-e némelyik nyelv-művelő újságciikk téves vagy vitatható megállapításait — még ha a szerző a mi tágabb körünkből való is — nyomban tisztáznunk folyóiratunkban? A megokolatlan kétkedés fogadta véleményeket pedig tudományosan igazolnunk? (Gondoljunk csak a „nyelvi közérzet”-ről napjainkban is meg-megújuló sajtóvitára.) — A szaknyelvi terminológiák idegen vagy idegenszerű zsargoneszközei elleni harcot nem kellene-e nekünk elsősorban a Nyelvőrben s nyelvészetünk egyik-másik ágánál elkezdenünk? — A Nyelvőr könyvszemléje általában üdítően friss, sokoldalú s legtöbbnyire jólesően mentes minden elfogultságtól. Nem lehetne-e mégis tovább javítani ez értékein? (Akár a napisajtóban vagy a rádióban, tévében közzétett téves felfogások gyors és szakszerű értékelésére is több figyelmet szentelhetnénk: pl. nemrég is több nagy újságciikk népszerűsített a szintagmák hangsúlyozásában olyan tanítást, amely erősebben eltér a „szakmáétól”). — S végül: várhatunk-e a száz évről (vagy legalább közelesen az első száz évfolyamról) igazi, jó mutatót?

Nem folytatom a sort. Az első száz év sikerei megnyugtatók: a Nyelvőr bizonyosan ennél több jövőbeli feladatot is meg tud oldani, s mindig korszerűen fogja szolgálni legfőbb társadalmi hivatását: nyelvünk szakszerű ápolását.

TOMPA JÓZSEF

Lencsés György „Ars medica”-ja kéziratának kérdéséhez

I.

I. Éppen hat évtizeddel ezelőtt,¹ 1913-ban hívta fel elsőként a figyelmet GULYÁS KÁROLY, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár akkori őre a gondozásában levő kéziratanyagnak egy XVI. század végi darabjára: egy, akkor még ismeretlenségben rejtekező szerzőtől származó orvosi könyvre. Pontosan három évtizednek kellett azonban elteltie addig, míg VARJAS BÉLA 1943-ban az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványaként — a legkényesebb írástörténeti igényeket is kielégítően — közzétette az Ars Medica (AM) teljes szövegét.²

¹ A szerző e sorokat 1973 nyarán vetette papírra.

² A rövidség kedvéért Lencsés György orvosi könyvének két eddig ismert és egy újabbban előkerült kéziratára a következő rövidítések utalnak: AM^a = Lencsés 1577 tájáról való, sajátkezű kézírata; ennek a szövegét adta ki VARJAS BÉLA. — AM^b = Az 1757-i erdőszentgyörgyi másolat. — AM^c = Az erdőszádai kézirat (1610.).

A kiadvány megjelenése utáni évben ALFÖLDI REZSŐ egy ismertetésben felhívta a figyelmet arra, hogy a XVI. századi példányt őrző könyvtár kéziratai között — helyrajzilag a kiadás alapjául szolgáló kézirat közvetlen közelében — a XVI. századi orvosi könyvnek van egy — szerinte — 1754-ből való másolata (AM^b) is. ALFÖLDI szerint a kötet leírója előtt a másolás rendjén a VARJAS kiadta kézirat (AM^a) feküdt (ItK. LIV, 62—8). Minthogy ALFÖLDI cikke az idézett folyóiratnak egy olyan számában jelent meg, amelynek példányai a háborús pusztítások következtében 1945 táján jórészt megsemmisültek, és annak idején hozzánk, Kolozsvárra egyetlen példány sem jutott el, nem csodálható, ha magam nem is ALFÖLDI ismertetése, hanem KÓNYA IMRÉNEK, a Teleki Könyvtár akkori bibliográfusának előbb szóbeli, majd Marosvásárhelyt nyomtatásban is megjelent tájékoztatása (Orvosi Szemle 1956/4. 85—6) nyomán szereztem tudomást az „Ars medica” e sok szempontból figyelemre méltó kéziratainak (AM^b) meglétéről. Így azután néhány évvel később FARCZÁDY ELEK társaságában úgy kerítettem sort a XVI. századi orvosi könyvvel kapcsolatos néhány kérdés, főként éppen a két kézirat egymáshoz való viszonyának vizsgálatára (MNY. LVII, 173—83),¹ hogy nem ismertem ALFÖLDINEK a két kéziraatra vonatkozó tájékoztatása rendjén tett megállapításait. Mivel azonban akkor már levéltári kutatás közben a szerencsés véletlen olyan adatok birtokába juttatott, amelyek döntő tanúságot szolgáltatottak a XVI. századi kéziratpéldány Lencsés György keze alól való kikerülésére, sőt a kézirat további sorsára vonatkozóan is, nem lehet feltűnő, hogy vizsgálódásaim során valamelyes mértékig más eredményekre jutottam, mint juthatott annak idején ALFÖLDI (így JAKAB LÁSZLÓ: MNY. LVIII, 76 is).

2. Mielőtt a következőkben az „Ars medica”-nak egy újabban előkerült, harmadik kézirataról (AM^c) szólanék, előbb sort kerítek ALFÖLDI néhány, a magam eredményeitől jórészt eltérő megállapításának kritikai vizsgálatára. Pontokba szedett észrevételeim itt következnek.

A) Mivel az Ars Medica VARJAS kiadta kéziratainak (AM^a) címlapja hiányzik, ALFÖLDI az AM^b szerencsésen megőrzött címlapján az 1757-i másolat alapjául szolgáló kézirat példány leírasi évétől odajegyzett 1610-es évszám tájékoztatásának figyelembe vételével a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló AM^a kéziratot is nem XVI. századi keletkezésűnek, hanem 1610-ből valónak, de Lencsés György kezétől származónak tartotta.

Ezzel szemben magam merőben az AM^a és Lencsésnek akkor egyetlen sajátkezű, 1577-ből származó levele írásképeinek egybevetése és egyezése eredményeképpen a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló AM^a keletkezési idejét a XVI. század utolsó negyedére tettem (MNY. LVII, 179—80). Amióta SPIELMANN JÓZSEF és L. SZINI KAROLA tájékoztatásából tudjuk, hogy Lencsés György 1593. május 6-án meghalt (vö. Orvosi Szemle XVI, 111), már maga ez a pusztá életrajzi mozzanat is lehetetlenné teszi, hogy a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló, kétségtelenül Lencsés sajátkezű írásában fennmaradt, eredeti kéziratot 1610-ben papírra vetett eredetinek vagy másolatnak valljuk.

¹ Jóllehet az itt hivatkozott hozzászólás FARCZÁDY ELEKkel társszerzőségben jelent meg, mivel azonban FARCZÁDY csak az AM^a és az AM^b szövegének egybevetését végezte el, illetőleg az utóbbi kézirat sorsára vonatkozó néhány adalékot szolgáltatott, viszont az ismertetésbe foglalt összes következtetések és feltevések e sorok írójától származnak, a tudományos felelősség megoszlása érdekében ajánlatosnak látszik ezt a körülményt az itt következő hozzászólásban a társszerzők szerepére való világos utalással kellően érzékeltetni.

Az AM^a-nak feltétlenül a Lencsés halála, azaz 1593 előtt kellett keletkeznie. A kézirat gondos, fegyelmezett, egyáltalában nem öregesen reszketeg betűvetése miatt ajánlatosabb a kézirat leírását nem Lencsés halála, hihetőleg élemedett kora utolsó éveire, hanem inkább minél előbbre, az egyetlen sajátkezü levele keltezése (1577.) körüli évekre tenni.

A továbbiakban tehát kilátástalan vállalkozásnak látszik az AM^a 1610-ben való keletkezésének álláspontját védelmezni.

B) Igen ám, de az 1757-ben másolt AM^b címlapján a mű szerzőjeként Lencsés György, az anyag összeszededegetésének időpontjául 1610. május 26. szerepel. A hivatkozott címlapnak ez a tájékoztatása elfogadhatatlan, hiszen Lencsés 1610-ben már régen nem volt az élők sorában. De ha nem hagyta volna is itt akkor már 17 éve az árnyékvilágot, egy nap alatt nyilván amúgy sem szedegethette volna össze ezt a testes kötetet. A címlap tehát mind a szerző és egyben leíró személyére, mind az „Ars medica” keletkezésének időpontjára nézve hanyagul megfogalmazott, sőt a valóságnak meg nem felelő adatokat tartalmaz. Nyilvánvaló, hogy ez a tájékoztatás nem származhatik Lencséstől, és világos az is, hogy az AM^a valóságos keletkezésének időpontját 1610-ben a kéziratot másoló a maga korához igazította, azaz utóbbkeltezte. A nap szerinti pontos keltezés is csak a kézirat másolása, — pontosabban — az orvosi könyv első nagy fejezete befejezésének vagy a címlap leírásának napját őrizhette meg.

Az AM^b címlapjának azzal a tájékoztatásával kapcsolatban, hogy a kéziratot Lencsés György 1610-ben szedegette össze, erre a lehetőségre is gondolhatunk: Az apa kéziratát hasonló keresztnévű fia örökölhette, s az atyai szellemi örökséget birtokba vevő fiú az 1610-ben készített másolatban a keltezés évét természetszerűen a maga korához közelítve rögzítette. E lehetséges feltevésnek az az egyik buktatója, hogy Lencsés György családi viszonyaira vonatkozó adataink szerint az Ars Medica szerzőjének — két (?) leányán kívül — csak két fiát, Gábort és Mihályt ismerjük; harmadik, György nevű fiáról azonban nem tudunk (vö. Orvosi Szemle XVI/1. 111 és saját levéltári kut.).

C) A fennebb mondottak alapján — úgy hiszem — figyelmen kívül kell hagynunk ALFÖLDINEK azt a feltevését is, hogy Lencsés György „munkájának forrásait” már kora ifjúságában megkezdte gyűjtögetni, kutató munkáját évtizedekig folytatta, s csak késő öreg korában fejezte be. Noha az kétségtelen, hogy egy ilyen terjedelmű orvosi könyv betegség-leírásait és gyógyításmódjait Lencsés — esetleg — évek, évtizedek kitartó munkájával szedegethette össze, az AM^a határozott, nagy gyakorlatra valló, egyáltalában nem öreges írása nem valószínűsíti a kéziratnak öreg korban való egybeállítását, leírását, az 1610-ben való befejezést — az előbb mondottak szerint — meg éppen nem. Azt a magyarázatot, amelyet ALFÖLDI a kézirat 1610-ben való keletkezésének bizonyítása érdekében az ifjúkori gyakorlatból megőrzött írással és az évtizedekkel előbb beszerzett papírral kapcsolatban kifejt, a továbbiakban aligha szükséges számon tartanunk.

D) Az AM^a betoldásai — VARJAS és ALFÖLDI szerint — úgy keletkezhettek, hogy Lencsés az „Ars medica” egybeszerkesztése után szerzett gyógyításbéli értesüléseit papírszeletekre írva ragasztotta be az AM^a kéziratpéldányba. Ezek a papírszeletek elnézésből néha rossz helyre kerültek, és innen itt-ott némi zavar keletkezett a két kézirat, az eredeti (AM^a) és a másolat (AM^b) szövegében.

E vélekedés elfogadásával egyidejűleg nincs miért elutasítanunk azt a lehetőséget sem, hogy az „Ars medica” eddig ismert három kéziratának szövegbeli eltérései, a többletek és a hiányok onnan is származhatnak, hogy a másolók előtt más-más kéziratok feküdtek, és így a más-más kéziratok eltérő lapszéli és lapalji bejegyzéseinek az egyik új másolatba beiktatásából, a másiktól való kimaradásából adódnak a szövegbeli eltérések. Az újabban előkerült AM^c ilyen jellegű bejegyzései alapján e lehetőséget — a VARJAS és ALFÖLDI adta magyarázat határozott számontartásával egyidejűleg — ezután ajánlatos tekintetbe vennünk.

E) Egyetlen kézirat, az AM^a ismeretében VARJAS még csak annyit kockáztathatott meg, hogy a kiadványa alapjául szolgáló kéziratot Lencsés másolatának és ne eredeti munkájának tartsa. Ezt a vélekedést ő körültekintő megokolással kellően meg is indokolta. Az AM^b felbukkanása után ALFÖLDINEK már fel kellett vetnie az AM^a és az AM^b egymáshoz való viszonyának kérdését. Szerinte az AM^b hű másolata az AM^a-nak. E véleménynel ellentétben magam részletes indokolással megkockáztattam azt a feltevést, hogy a két kézirat szövegbeli eltéréseit legalább négy egykorú kézirati másolat felvételével lehet megnyugtató módon megmagyarázni (l. MNy. LVII, 180). Akkor úgy vélekedtem, hogy a négy másolat közül kettő, az AM^a és az AM^b fennmaradt, kettő pedig megsemmisült vagy lappang. E feltevésem helytálló volta az AM^c előkerülésével részben már igazolódott. Hogy továbbmenőleg is mennyiben, arra nézve alább még van egy s más elmondani valóm.

F) Magam FARCÁDYVAL társszerzőségben közzétett hozzászólásunk megjelenése után közvetlenül értesültem ugyan ALFÖLDI ismertetéséről, de csak jóval azután jutottam másolatban hozzá az ismertetés szövegéhez, hogy JAKAB LÁSZLÓ egy rövid hozzászólást tett közzé az ALFÖLDI ismertető-véleménynyilvánító közleménye és a magunk cikke eredményeinek egybevetéséről (MNy. LVII, 76—7). Az egybevetés rendjén észrevételezett fontosabb mozzanatokra nézve az előbbieken már tettem észrevételeket. Most még csak az AM^b keletkezési ideje vonatkozásában kell nyomatékosan helyesbítenem ALFÖLDINEK azt a megállapítását, hogy a hivatkozott XVIII. századi másolat 1754-ben készült volna. JAKAB ugyancsak valószínűbbnek tartja a tőlünk megállapított 1757-es évszámot, én azonban — noha nem vagyok a végletes fogalmazások embere — ez esetben határozottan csakis ezt az olvasatot tarthatom számba vehetőnek. Ez állítás határozottságának indokolt voltát a közölt hasonmásból (MNy. LVII, 180 l. utáni 2. mell.) — minden különösebb írástörténeti gyakorlat nélkül — bárki ellenőrizheti. Az évszám második számjegyének, a 7-esnek írásképe szakasztott azonos a negyedik számjegy írásképevel. Nem kétséges tehát, hogy ez is csak 7-esnek olvasható.

G) Már ami az AM^b másolója személyét jelző hármass betűjegy középső betűjének — ALFÖLDI szerint — *F*, szerintünk *J* olvasatát illeti, igaza van JAKABNAK, mikor inkább az ALFÖLDI olvasta *F*, s nem a tőlünk jelzett elfogadása felé hajlik. Olvasatunkat utólag tévesnek kell minősítenem.

H) Az azonban a MNy.-ben közzétett hasonmás alapján is kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy a másoló nevét rejtő hármass betűjegy harmadik betűje *S* és nem *L*, mint ALFÖLDI vélte. Szó sem lehet arról, hogy a névbetű-csoport „csak azért lenne *Z. F. S.*-nek olvasható, mert az *L* befejező vonása elhalványult vagy elmaradt.” A kéziratolvasásban kevésbé gyakorlott szem is könnyen megállapíthatja, hogy a harmadik betű esetében lehetetlen egy *L* betű befejező vonalának elhalványulásáról vagy elmaradásáról beszélni.

I) Az olvasat ilyen erőszakolt kiigazítására ALFÖLDinek azért volt szüksége, hogy felfedezhesse Zabolai Finna László geryeszegi prédikátor személyében a — szerinte — ZFL betűcsoport mögé rejtkező másolót. Jóllehet ötletesen megejtő mindaz, amit a feltételezett másolóval kapcsolatban mond, és valakit vizsgálódásra készíthet az a lehetőség is, amelyet a másik másoló személyére nézve feltevészerűen papírra vet, mégis a névbetű-csoport harmadik tagjának kétségtelenül *S* olvasata miatt *László* keresztnévű másolóra gondolni az írástörténeti képtelenségre alapított feltevések közé tartozik.

Minthogy ilyenformán Zabolai Finna Lászlót meglehetősen határozottsággal ki kell rekesztenünk a másoló-jelöltségből, az ezutáni vizsgálódás egyáltalában nem könnyű, a lényegét illetően azonban nem különösebben fontos feladata felfedni az igazi másoló személyét.

3. Mint ahogy az előbbieken sorra vettem és — a helyreigazítás célkitűzésével — kritikai megjegyzésekkel kísértem ALFÖLDinek néhány megállapítását, éppen úgy önbírálattal módosítanom kell két, Lencsés György személyével kapcsolatban tett régebbi megállapításomat.

A) Az AM^b címlapjának azt a tájékoztatását, hogy a kéziratot Lencsés 1610. május 26-án fejezte volna be, magam annak idején kétségtelen hitelű megállapításnak véve bizonyos megokolással úgy nyilatkoztam, hogy Lencsésnek az AM^a egybeállításakor, azaz 1610-ben legalább 70 éves embernek kellett lennie (MNY. LVII, 179). Annak a kétségtelen életrajzi ténynek a világánál, hogy Lencsés 1593. május 6-án eltávozott az élők sorából (l. erre az 2. A) alatt írtakat), előbbi megállapításom tarthatatlannak bizonyul, és így Lencsést már csak azért sem lehet az AM^c egybeállítójának, illetőleg másolójának tekinteni. E megállapítással egybevág az is, hogy az itt szóban forgó kézirat írásjellege a kétségtelenül Lencsés keze alól kikerült AM^a írásjellegétől elütő, néhány évtizeddel későbbi másolóra vall.

B) Másik helyesbitendő előbbi — most már tévesnek tartható — vélekedésem a Báthoryak korabeli erdélyi fejedelmi udvari élet, illetőleg szervezet tisztázatlan voltából került bele megelőző közleményembe. Emiatt annak idején nem volt más lehetőség számomra, mint az, hogy — az udvari szervezet hagyományörző jellegére utalva — SZÁDECZKY BÉLÁnak az egy századdal későbbi időszakaszra, I. Apafi Mihály kora udvartartására vonatkozó megállapításait vetítsem vissza az egy századdal előbbi időkre. Éppen ezért akkor úgy vélekedtem, hogy Lencsés György mint főhopmester (főudvarmester) a fejedelmi udvartartás egész személyzete felett és annak belső ügyeiben legfelsőbb felügyeleti joggal felruházott udvari ember lehetett (i. h. 178). Amióta azonban olyan, annak idején ismeretlen adalékok kerültek elő, amelyek Lencsésnek nem a fejedelmi udvar személyzete feletti legfelsőbb felügyeleti jogát bizonyítják, hanem kizárólag csak az udvar gazdasági ügyeiben játszott vezető szerepére utalnak (l. ezekre: Orvosi Szemle XVI/1. 111), előbbi vélekedésemet feltétlenül módosítandónak tartom. Most már úgy vélekedem, hogy Lencsés nem az udvartartás személyi ügyeivel bajoskodó udvari ember és nem szertartásmester volt (erre — a kor felfogása szerint — köznemesi származása sem érdemesítette); a fejedelmi udvar gazdasági ügyeinek fő irányítója, rendezője és ellenőrzője szerepkörére utalhat tehát az 1577-i levelén sajátkezü aláírásában szereplő főhopmester önminősítés (l. a MNY. LVII, 180. l. után a hasonmásán).

II.

1. A XVI. századi orvosi könyv legfontosabb kérdéseit felvető és részint tisztázó MNy.-beli közleményünk itt még nem említett eredményei és SPIELMANN JÓZSEFnek az „Ars medica” szerző- és forrás-kutatására vonatkozó összegező tanulmánya (Korunk XXXII, 294—304) után még sok tisztázni való kérdés várt már az eddig ismert két kézirati példány birtokában is a továbbkutatóra, mikor a szerencsés véletlen 1972 elején az „Ars medica” egy eddig lappangó, az AM^b-hez sok tekintetben közel eső másolatát vetette elénk. Az AM^c előkerülésével a további kutatás feladatai ugyan megszaporodtak, de persze ugyanakkor három kéziratváltozat birtokában az egyes kérdésekben való döntésre most már jóval kedvezőbb lehetőség kínálkozik.

2. Úgy vélem, még az újabb kézirattal kapcsolatban felvetődő és megoldásra váró kérdésekre való utalásnál is inkább érdekli az „Ars medica”-val foglalkozó kutatót az AM^c előkerülésére és a kézirat tüzetesebb leírására vonatkozó tájékoztatás. Ezért először erről szólok.

Ez év elején Spielmann József orvosprofesszornak, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet orvostörténeti tanszéke vezetőjének felhatalmazásával Lázárné Szini Karola a következőképpen volt szíves tájékoztatni az „Ars medica”-kutatás ez újabb eseményéről: A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet egyik volt hallgatója, Fóris Zoltán nagybányai ideggyógyász-főorvos 1972 elején egy nagyterjedelmű kézirattal és azzal a dicséretes szándékkal jelentkezett Spielmann professzor tanszékén, hogy a szóban forgó kéziratot megőrzésre az orvostörténeti tanszék könyvtárának vagy valamely más közgyűjteménynek adja át. Mivel tudomásom szerint a marosvásárhelyi orvostörténeti tanszék az egyetlen egyetemi fokú kutatóhely, amelynek egyik legfontosabb célkitűzése az „Ars medica” orvostörténeti, sőt szótörténeti vizsgálata, Spielmann és munkatársai már a bemutatott kézirat első lapjainak gyors átlapozása során kétségtelen bizonyossággal és érthető örömmel erősíthették meg Fórisnak azt a vélekedését, hogy valóban értékes kéziratról: Lencsés György orvosi könyvének egy újabb, immár harmadik (másolati) példányáról van szó.

Az AM^c megmentésével és illetékes helyre juttatásával az orvos- és nyelvtörténeti kutatásnak nagy szolgálatot tevő Fóris a másolati példány előkerüléséről két alkalommal — a lényegtelen részletekben egymástól eltérő, a lényegét illetően azonban egybehangzó — felvilágosítással szolgált. Az egyik felvilágosítás szerint mikor néhány évvel előbb megelőző munkahelyén, a Szatmár megyei Erdőszádán körorvosi minőségben egyik betegét látogatta meg, a mestergerendára téve egy testes könyvet vett észre. Levette, megnézegette, sejtekezéssel értékesnek ítélte, elkérte a betegtől, az pedig örömmel adta oda orvosának a számára különösebb értéket nem jelentő kötetet. A felbukkanás másik változata szerint egy erdőszádai betege ajándékként vitte a kötetet Fórisnak nagybányai munkahelyére. Ami mindkét tájékoztatásváltozatban számunkra fontos, az az a mozzanat, hogy a kötet Fórishoz kerüléséig minden valószínűséggel Erdőszádán lappangott, s innen került előbb átmenetileg Nagybányára, majd — remélhetőleg — véglegesen Marosvásárhelyre. (Az orvostörténeti tanszék vezetőjének lekötelőző előzékenységéből most kolozsvári dolgozószobámban tanulmányozhatom a kéziratot.)

3. Az AM^c erdőszádai vonatkozását azért kell külön is kiemelnem, mert így szinte kétségtelen, hogy ez a kézirat gr. Degenfeld Miksának

az 1944. őszi hadműveletek és a rákövetkező zavarok idején feldúlt erdőszádai kastélya könyvtárából kerülhetett átmenetileg — lehet, hogy más kezek közbeiktatódásával — az ajándékozó beteg,¹ majd Főris doktor birtokába. Mivel pedig az erdőszádai uradalom eredetileg a gr. Teleki-családé volt, és házasság révén került a gróf Degenfeld-család kezére, e birtoklás-, illetőleg családtörténeti mozzanat figyelembevételével a továbbiakban tisztázandó kérdések közé tartozik az ugyancsak gr. Teleki Sámuel alapította marosvásárhelyi Tékában megőrzött két eddig ismert kézirat, az AM^a és AM^b meg az AM^c egykori birtoklási kérdése, illetőleg e kéziratok egymáshoz való viszonya. Mielőtt erre nézve — részletező vizsgálódás nélkül — alább még futó megjegyzést teszek, előbb néhány adatot közlök a Főris Zoltán gondoságából Marosvásárhelyre került AM^c-re vonatkozólag.

4. Az AM^c-nek XVIII. század végére vagy legkésőbb a XVIII—XIX. századforduló tájára utaló félbörkötése és az első 22 lapnak valamivel előbbi időre, a XVIII. század közepe tájára valló írásjellege az első pillanatra nem sejtetheti a kutatóval, hogy itt jóval előbb, másfél-két századdal megelőzően egybeállított kézitról van szó. A kézitról magáról ezeket az adatokat közölhetem: A kézirat 20 × 29,5 cm nagyságú, oromzsinórokkal öt mezőre osztott bőrgerinces és mindkét tábláján ugyanilyen sarkos, egyébként kopottas tarka márványpapírral borított, szíjazás-maradványokat őrző félbörkötésben 356 beírt + 3 beíratlan ívrét levelet foglal magába. A kötetnek a XVIII. század végére vagy a XVIII—XIX. század fordulójára tehető újrakötetése alkalmával bekerült előzéklapja — a levélcsonkokból ítélve — valamiképpen kiszakadhatott. Ezt a hiányt később sem pótolták egyebek mellett valószínűleg már csak azért sem, mert maga az első tábla és a kézirat két első, beíratlan levele jól védte a kézirat 3. levelén kezdődő szöveget. A kézirat leveleinek eredeti nagysága nagyjából a mai kötetábla méreteivel azonos lehetett, csakhogy a legalább kétszeri kötetítés során (l. erre alább a II. pontot) a könyvkötők kése a levelek három szélén legkevesebb 1—1 cm-nyit lemetszhetett. E műveleteknek a lapszéli és -alji bejegyzések néhány sora is áldozatul esett. A lemetszés folytán ma felül 1 cm-re, a lapszálen és a lap alján kb. 2,4—2,8 cm-re kisebbedett margójú leveleken az írástükör kb. 15 × 26 cm méretű. A már eredetileg legnagyobbbrészt lapszámozással ellátott leveleken a számsor a 23—690. lapon a másoló kezére valló egykorú számozással fut, a 8—23. lap amattól eltérő írásjellegű, javítgatott lapszámozásának okára a továbbiakban világítok rá. A számozatlanul maradt első három, valamint az Index generalis-t tartalmazó, de hiányzó lapszámozású 340—356. levelet kénytelen voltam magam 1—6., illetőleg 691—712. számjegyes ceruza-lapszámozással jelölni.

5. Az AM^c kéziratának eredetibb részét a 23—712. lap foglalja magába. Ennek már az írásjelleg alapján első pillanatra XVII. század elejére keltezhető résznek keletkezési korát a 438. lap alján szerénykedő egyetlen évszámos bejegyzés pontosan meghatározza. E kortájékoztató bejegyzés nem kis meg-

¹ E könyvtár anyagából — talán még a pusztulás előtt — maga a tulajdonos is elmenekíthetett egyes darabokat, mert 1945 folyamán őtől került vásárlás útján birtokomba egy — sajnos csonka — MA.-példány (1621.). Noha a szétdőlt, szertehordott könyvtár anyaga jórészt megsemmisülhetett, egy erdőszádai állomásfőnök több darabot valamiképpen megmenthetett belőle; ezeknek javarésze vásárlás útján J a k ó Z s i g m o n d kolozvári egyetemi tanár könyvtárába, egy (P. GEGŐ ELEK, A' moldvai magyar telepekről. Budán, 1838.) pedig Jakó szíves közvetítésével a magam könyvei közé került.

lepetésemre ez: 26. may 1610. Varadini. — A meglepetést az váltja belőlem ki, hogy a pontos keltezés és a másolási helyjelölés — mint előbbi fejtegetéseimből megállapítható (l. I. 2. B) pontot) — megegyezik az AM^b-ből ismert hasonjellegű adatokkal. Ennek a megállapításnak figyelembevétele nagyon fontos fogódzó az AM^b és az AM^c egymáshoz való viszonyának ezután elvégzendő beható vizsgálata szempontjából.

Ugyancsak jelentőséget tulajdoníthatunk ebből a szempontból a két kézirat papírosanyaga vízjel-vizsgálatának is. Mivel előttem e sorok írásának pillanatában csak az AM^c fekszik, csak erre a kéziratra nézve tehetek egészen általánosságban mozgó észrevételt. A kézirat beíratlan 1—4., 713—6., valamint a beírt 7—22. lapjának vízjele előtt a kézirat 23—712. lapját magába foglaló XVII. század eleji rész leveleinek vízjelétől. Ez a különbség onnan ered, hogy a törzsrész írója 1610-ben természetesen a maga korában szerzett papírányagot használt a másolás céljaira, míg a XVIII. század közepére megcsonkult kéziratot az 5—22. lapra írt szöveggel: az „Ars medica”-nak az AM^b-ből ismert „Praefatio az az Elöl-járó beszéd”-ével meg a különböző főfájásokról szóló terjedelmes résszel a XVIII. század közepe táján kiegészítő kéz pedig ugyancsak a maga korából származó, amattól természetszerűen eltérő vízjelű papírányagra rótta sorait, gondosan vigyázva, hogy a hiányzó lapok mindenikére csak az eredeti terjedelemmel megegyező szövegrész kerüljön. E törekvés eredményeként aztán valóban pontosan a pótlásszöveg 22. lapját teljesen betöltő szöveg *répát* őrszavával folytatódik az 1610-ből megőrződött szövegrész első levelének első sora. (23. l.) Az AM^b szövege ilyenformán a hiányt pótló XVIII. századi kéz jóvoltából kiegészült ugyan, a kiegészítő azonban nem iktatta bele másolatába azt a címlapot, amely az AM^b-ben szerencsésen ránk maradt. Ez annál feltűnőbb, mert hiszen a hivatkozott címlapon a mi kéziratunk 438. lapjáról előbb idézett keltezéssel szakasztott azonos időörögzítés áll, tehát a másolónak feltehetőleg az AM^b másolati alapjául szolgáló vagy azzal valamiképpen összetartozó kézirat alapján kellett munkáját végeznie. A talány megoldására a két kézirat (az AM^b és AM^c) elvégzendő aprólékos egybevetése rendjén — legalább valószínű feltevéssel — feltétlenül sort kell keríteni. (L. még alább a 13—17. pontot.)

6. A lapszámozással és főként az 1610-i rész eredeti lapszámozásával kapcsolatban még a következő aprólékoskodásnak tetsző, de a másolás módja szempontjából mégsem lényegtelen észrevételt kell tennem: Az, hogy a hiányt pótló XVIII. századi kéz két levelet beíratlanul hagyott a Praefatio előtt, arra mutat, hogy egyik levélre, a 3. lapra a címlapot szándékozott írni; a 4. lap így természetesen amúgy is beíratlan maradt volna. Hogy a címet a 3. lapra a másoló azért nem írta-e rá, mivel a címlap a másolat alapjául szolgáló példányból is hiányzott, vagy pedig csak azért nem, mert — esetleg — későbbre halasztotta, de aztán valamiért a be nem teljesedő szándékok sorára juttatta a címlap díszesebb leírását, ez ma — úgy hiszem — a nehezen megválaszolható vagy inkább a megválaszolhatatlan kérdések közé tartozik.

7. Magának a kézirat eredeti törzsrészáének, a 23—712. lapnak lapszámozásával kapcsolatban érdekes megjegyezni, hogy a számozás az 1610. évi másoló kezével a 23. lapszámtól a 690.-ig fut. A rá következő levelen, a 691. lapon kezdődő Index generalis 11 levelét a mutatót készítő, illetőleg leíró, egyébként a megelőző rész leírójával azonos kéz valamilyen okból nem lapszámozta. (Mint már jeleztem, ezt a hiányt folytatólagos ceruzaszámozással

magam pótoltam, s ugyancsak így lapszámoztam a kézirat utolsó három, beíratlanul maradt levelét is.)

Ugyanitt kell szövétennem azt is, hogy az 1610-ben leírt törzsrész 23–448. lapját a leíró folytatólagos lapszámozással írta le, a rá következő laptól kezdve — jöllehet 449-cel folytatódik a futószámozás — a folytatólagosan futó lapszámok felett a 449, 493, 541, 579, 627. lapon mindig fejezetenként 1-gyel újra meg újra kezdődő és aztán a következő számjegyekkel folytatódó külön lapszámozás is van. Nyilvánvaló, hogy a többször újrakezdődő lapszámozás lehet az eredeti, és az egész kézirat testét átölelő folytatólagos lapszámozás a másodlagos. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy a másoló be-kötetlen íveken gyors iramban egyfolytában végezte munkáját, az így elkészült leveleket — az első, legterjedelmesebb fejezet lapjait — a 448. lapig folytatólagos lapszámozással látta el, azután azonban a másolást feltehetőleg nagyobb időközökben, esetleg nem is azonos munkahelyen végezte, és ezért az egyes, tőle lemásolt kéziratrészeket, fejezeteket újra-újrakezdődő lapszámozással látta el. Az egész kézirat elkészülte után, de még a 691. számozatlan lapon kezdődő általános mutató elkészítése előtt föltétlenül szükséges volt a 448. lap után következő, fejezetenként új lapszámozással ellátott részének folytatólagos futószámozása is, hiszen csak így készülhetett el az egész kötet összes orvosságairól szóló általános mutató.

8. Mivel a VARJAS-kiadás alapjául szolgáló AM^a-ból hiányzik az „Index generalis”, és továbbmenőleg a VARJAS-kiadás 647. lapján a szarvas kegyő harapásának gyógyításmódjairól szóló résszel záródik az AM^a anyaga, viszont az AM^c 677–690. lapján még más gyógyításmódok ismertetésével¹ és természetesen az „Index generalis”-sal (691–712. l.) teljesebb a kézirat, nyilvánvaló, hogy az AM^c másolója előtt vagy az AM^a még meg nem csonkult szövege, vagy az „Ars medica”-nak egy olyan másolatváltozata feküldhetett, mely az AM^a mai terjedelménél nemcsak az „Előljáró-beszéd”-del, hanem a jelzett befejező résszel is teljesebb volt.

9. Az előbbieken említett hiánnyal és többlettel kapcsolatban mármost további vizsgálódásra kényszerültem. Ennek rendjén feltűnőnek látszott számomra az, hogy míg Lencsés a legtöbb betegség esetében több gyógyításmódot sorol fel, és csak ritkán egyetlenben egyet, az AM^a-nál — mint láttuk — a 677–690. lappal teljesebb AM^c, sőt az AM^b utolsó gyógyítási „vény”-e alig egy sornyi egyetlen gyógyításmódot foglal magában egy olyan közönséges „nyavalya” esetében, amilyen a „Hideg víznek bántása”. Ebből sejtekezéssel arra gondoltam, hogy az AM^c-nek az a másolója, aki az „Index generalis”-t, azaz az egész orvosi könyv összes betegségeiről és gyógyításmódjairól szóló mutatót készítette, e mutató egybeszerkesztésének időpontjában egy olyan másolati példányt használhatott, amely a 690. lap után még néhány levéllyel teljesebb lehetett. Mivel gyanú ébredt bennem arra nézve is,

¹ Előzetes tájékoztatásként nem árt ide jegyezni, hogy az AM^c és az AM^b többletként jelentkező gyógyításanyaga ilyen címek alatt sorakozik fel: Aspis kegyorol (677–8), Basiliscus kegyorol (678–9), Akarmi fele kegyoknak harapásiról (679–81), Kegyo avagy beka ha emberben buvik (681–2), Menyet harapasrol (682), Eb harapasrol ki nem dwhós (682–3), Csillagos tarka gikrol (683), Salamandra gikrol (683–4), Crocodilus harapasrol (684), Tallas (!) avagy Csirke bekarol (684–5), Nadalrol (685–6), Kőrös ferőgről (686–8), Fenyő fa hernyojarol, es barom wző bogarrol (688–9), Minden merőgh ellen (689), Mergős allatok el tavoztatasarol (690), Gyomorban levő alut verről (690), Hideg víznek bantasarol (690).

hogyan a kézirat esetleges csonkulása valamiképpen az AM^c Indexének készítése után következett be, átfutottam az eredetiben előttem fekvő AM^c, sőt hasonlóan a mutató-résében szakasztott azonos AM^b Indexét is. E vizsgálódás rendjén nem csekély meglepetésemre mindkét másolati példánynak e részében az ábécé-rend megfelelő helyén a következő utalásokra bukkantam:

Bornak bantasarol	691	Nicocea	693
Hideg husnak hálnak bantasarol	691	Tabacum	693
Szent kórózt fwnek haznay	693	Rosa	697

E mutatóbeli többlet figyelembevételével megállapíthattam, hogy az „Index generalis” készítésekor még az AM^c maga (vagy az AM^c másolója előtt fekvő egy másik kéziratpéldány) az AM^c mai levélállományánál legalább az akkori 691–8. lapot magába foglaló négy levéllel teljesebb volt. Az AM^c kéziratának csonkulása, azaz a 691–8. lap valahogyan való elveszése azonban — a mutatóbeli 691, 693 és 697. lapra való utalás miatt — feltétlenül csak az Index készítése utáni időben következhetett be.

10. Az újabban előkerült kézirat ismertetésének teljesebbé tételéhez hozzátartozik még annak megemlítése, hogy e másolatban több lapszéli és lapalji bejegyzés csatlakozik a szöveghez. Ezeknek egy része a kézirat törzsszövegének leírójától származik, tehát 1610-re vagy közvetlenül ezutánra, más része más kezektől későbbi időpontra csak hozzávetőlegesen keltezhető. Ilyen, rövidebb-terjedelmesebb bejegyzések például az AM^c 118, 122, 138, 158, 171–2, 178, 187, 234, 256, 271, 287, 289, 291, 303, 308, 325, 367, 399, 400, 417, 460, 484–5, 500, 574. lapján olvashatók.

Abból a körülményből, hogy e bejegyzések közül a lapszélieknek a külső szélére, lapaljiaknak pedig a lap alsó szélére eső részét a kötetés alkalmával a könyvkötők lemetstették, nagy valószínűséggel megállapítható, hogy ezeket a bejegyzéseket a jegyzetek írói a kézirat első bekötetése után róhatták a lapokra, az első kötés elrongálódása vagy éppen teljes elrongyolódása után a XVIII. század végén vagy a XVIII–XIX. század fordulója táján történt újrakötetés alkalmával barbárul dolgozó könyvkötő kése metszhette le a bejegyzések teljesen hiányzó sorait, illetőleg részben hiányzó betűit. — Egyébként a könyvkötő kése csak ritka esetben tette teljesen érthetatlenné a bejegyzéseket; ezért ezek is majd jól felhasználhatók a szövegkritikai vizsgáldás rendjén a kéziratváltozatok egymáshoz való viszonyának tisztázásához.

11. Az itt jelzett mozzanatok alapján az eddig ismeretes három kéziratra nézve a következő megállapításokra juthatunk:

A) Az AM^a ma előttünk fekvő szövege az elején a címlapot és a Praefatio-t magába foglaló részében ismeretlen időpontban megcsonkult, de jelentős mértékben a csonkulás sorsára jutott a kéziratnak befejező része is.

B) A címlap, a Praefatio, valamint az AM^a-ból hiányzó befejező rész az 1757-i másolatban (AM^b) megvan, s ugyanez megvan — a címlap kivételével — az 1610-i AM^c-ben is.

C) Semmi jel nem mutat arra, hogy az AM^a-nak, azaz a VARJAS kiadta kéziratnak lett volna a kézirat egész anyagára vonatkozó mutatója. Ennek elkészítésére — úgy látszik — csak a mindennapi gyakorlat rendjén, a terjedelmes kötet gyógyítás-rengetegében való nehéz tájékozódás során szerzett számtalan kellemetlen tapasztalat után kerülhetett sor. A mutatót vagy az AM^c másolója, vagy az a másoló készíthette, akinek másolati példánya az AM^c másolója előtt fekdühetett.

D) Ennek alapján nem csekély bizonyossággal feltehető, hogy az „Ars medica”-nak már birtokunkban levő három kézirati példányán kívül volt legalább még egy olyan teljesebb példánya, amely az AM^a kéziratáénál a címlappal, a Praefatio-val, a befejező gyógyításrésszel és az „Index generalis”-szal teljesebb volt.

12. Lehetett tehát egy AM^d kéziratmásolat is. Időbelileg e másolat az AM^a kézírata után, de még az AM^c másolása előtt, alkalmasint a XVI–XVII. század fordulóján vagy a század első évtizedében keletkezhetett.

13. Bár az orvosi könyv kézíratainak története szempontjából nem utolsó rendűen fontos mozzanat, utoljára hagytam a címlap kérdésére vonatkozó észrevételek papírra vetését.

A címlapról már csak azért is érdemes szót ejteni, mert az „Ars medica”-val körültekintő alapossággal először foglalkozó VARJAS maga sem első híradásában (MNY. XXXVI, 159–69), sem a munkának párját ritkítóan gondos kiadása terjedelmes bevezetőjében nem foglalkozott e kérdéssel. Ez azonban egyáltalában nem feltűnő. A tőle — akkor — egyetlenül ismert AM^a-ról ugyanis többet, mint azt a nemleges tény, hogy a kézirat címlaptalan, — a merő feltevések közlésén kívül — aligha mondhatott volna. Mikor aztán ALFÖLDI elsőként hírt adott az AM^b meglétéről, az 1757. évi másolat címlapját leírta ugyan, de — jogosan — abban a hiedelemben élt, hogy a címlap minden adaléka a kézirat keletkezésére nézve valóságos tényt rögzít.

Most, mikor a kérdést nekem megint elő kell vennem, azért, hogy az érdeklődőnek ne kelljen a már grafikai hűséggel, sőt hasonmásban is közölt címlapszöveget (l. i. h. és a 3. hasonmáslapot) fellapozni, de meg az alább közlendő észrevételek könnyebb megértése céljából is ajánlatosnak tartom a címlapot betű szerinti átírásban a következőkben újra magunk elé idézni:

ARS MEDICA | az az | Olly Könyv melliben minde(n) | féle nyavallyák ellen :/ mellyek szok | tanak történni az emberi testben:/ | sok hasznos es gyakorta meg próbált ORVOSSÁGOK találtnak | Mellyet először öszve szedegetet, Tudos emberek | nek Observatiojokból LENTSÉS GYÖRGY | Waradon 1610 Esztend: 26 Maii | Most pediglen ujjalag (!), szent es Istenes szán|dékából hogy mind maga Uri Házában eshető |/: mellytől ISTEN őróz-ze,:/ mind pedig más ügje | fogjottakon történhető mérges és meg eméztő | nyavallyák ellen tudjon használni Mlgs és Gróff | Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, kedves élete | Párjával B. Weseleny Kata Aszszonnyal | le irattatott Erdő sz: Györgjon 1757 Ianuario | Z. F. S. által.

14. Mielőtt az AM^b e — szerencsére — barokkosan bőbeszédű címlapjának elemzésére térnék rá, előbb fel kell vetnem egy olyan kérdést, amely alapvetően fontos az „Ars medica” időrendben első kézírata (AM^a) eredeti formájának, szerkezetének ismerete szempontjából: Volt-e egyáltalában eredetileg az „Orvosságos könyv” Lencsés György keze írásában fennmaradt példányának címlapja?

Erre a kérdésre habozás nélkül így felelhetünk: Minden valószínűséggel volt. — Az AM^a belső szerkezete ugyanis olyan részletezően módszeres felépítésről, az egyes könyvek végéhez csatlakozó — eredetiben fennmaradt — öt tájékoztató tábla (tartalomjegyzék) olyan gondos, körültekintő alaposságról, a „Praefatio az az Előljáró beszéd” az olvasóhoz intézett ajánlással mind arról tanúskodik, hogy a kéziratot Lencsés nyomtatás céljaira írta egybe, illetőleg másolta le. Nyomtatott könyvhöz pedig — a XVI. század második

felében — a címlap már elmaradhatatlanul hozzátartozott. De ha a nyomtatásbeli szándék feltevését ki is rekesztjük, akkor is lehetetlennek kell tartanunk, hogy az előbbi szerkezetbeli tulajdonságokkal rendelkező, akár csak kéziratolvasgatásra, tanulmányozgatásra szánt kötet egybeállítója ne szerkesztett volna kézikönyvszerű műve elé a kézirat tárgyáról, az egybeállító személyéről, esetleg az egybeállítás idejéről és helyéről tájékoztató címlapot. Éppen ezért — szerintem — az AM^a-ról eredeti, teljes formájában címlaptalanságot feltenni a meglehetősen védhetetlen vélekedések közé tartozik.

15. E hiedelem határozott megfogalmazásakor azonban sietek megjegyezni, hogy magától értetődőleg nem az AM^b-ben 1757-ből ránk maradt címlap, illetőleg e címlapnak nem ez a formája lehetett az AM^a eredeti címlapja. Az előbb betűhűen közölt címlapnak mindössze a Lencsés keresztnévvel záródó részéig terjedhetett az első címlap, az AM^a címlapjának szövege. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ezután a Váradon ekkor és ekkor való egybeírásra vonatkozó rész már nem tartozhatott hozzá az eredeti címlaphoz, hiszen 1593-ban a földi életből eltávozott Lencsés maga semmiképpen sem írhatta a keze alól kikerülő kézirat címlapjára az egybeszedégetés évéül a halála utáni tizenhetedik esztendő jelölő 1610-es számot. Szinte felesleges továbbmenően megjegyezni, hogy az 1757-i másolat (AM^b) készítésére, a másolat-leíratók személyére, a leíratás helyére, idejére és magára a névbetűk mögé rejtekező leíró személyére vonatkozó szövegrész meg éppen nem tartozhatott hozzá Lencsés sajátkezű példánya, az AM^a címlapjához.

16. Arra a kérdésre, hogy mikor kerülhetett hát rá a címlapra az 1610. május 26-i keltezés, csak ezzel a valószínű feltevéssel szolgálhatok: Az AM^a-ban vagy egy közbeeső AM^d-ben egy olyan címlapnak kellett lennie, amely az 1757-i AM^b-ben megőrződött címlap szövegének a Lencsés keresztnévvel záródó részét — esetleg az AM^a leírása évére és helyére vonatkozó tájékoztatással együtt — tartalmazta. Ezt a címlapot az 1610-ben másoló AM^c vagy a közbeiktató AM^d leírója Nagyváradon dolgoztában egészíthette ki e város nevével, de ugyanakkor az AM^a kéziratán — esetleg — szereplő, feltehetően a XVI. század 70-es–80-as éveire utaló évszámot saját másolata készülésének időpontjával helyettesíthette. Az egybeszerkesztés helyére való utalásként is Váradra elsőként ő hivatkozhatott.

Ugyancsak feltevészerűen lehet azonban arra gondolni, hogy a Váradon és környékén birtokos Lencsés maga rótta rá a keze alól kikerülő AM^a címlapjára az egybeszedégetés helyéül Szent László városa nevét és a leírás évszámát. Az eredeti címlap ilyen tájékoztatásából az AM^c-t Váradon körmölgető másoló azonban csak a város nevét tartotta meg, az összeszedégetés esztendejét azonban a maga korához közelítve, a másolás évére, 1610-re rögzítette.

17. Ha azonban a gondos filológiai egybevetés eredményeképpen beigazolódik az a sejtelemszerű feltevésem, hogy az AM^b másolat alapjául az AM^c szolgált, nem lehet elutasítani a következő vélekedést sem: A jelenlegi állapotánál az 1757-i másolás időpontjában még a címlappal és az „Előljáró beszéd”-del teljesebb, de azóta e részeiben valamiképpen megcsonkult AM^c-nek 438. lapján levő *26. may 1610. Varadini* kelet-, illetőleg településnévjelölés útmutatása alapján az AM^b-t 1757-ben másoló, betűjegy mögé rejtőzködő kéz egészítette ki az előtte álló hiányos címlapot nemcsak a másolásra vonatkozó szövegrésszel, hanem a Lencsés keresztnéve után álló kelet- és városnév-jelzés részben magyarosan átírt változatával is. Ő aztán igazán

nem tudhatott a számára ismeretlen időpontban élt kézíratszerző személyéről semmi évszámszerű adatot, és így az előbb jelzett lapon talált egyetlen kelet-bejegyzést jogosan vonatkoztathatta az eredeti kézirat anyagának össze-szedégetési időpontjára.

Jóllehet mindez feltehető, de hogy valóban ilyen módon került-e bele az AM^b-be a kiegészítő szövegrész, vagy valamelyik másik, a címlappal teljesebb példányból-e, ez — azt hiszem — még a három ránk hagyományozódott kézíratos példány anyagának majdani gondos egybevetése és a kéziratok egymáshoz való viszonyának tisztázása után is örökre csak feltevésekkel megválaszolható kérdés marad.

18. Az „Ars medica” kézírataira és a feltehető eredeti, valamint a fennmaradt 1757. évi címlapra vonatkozó vizsgálódás rendjén tett észrevételek után — mintegy a II. pontban részletezett megállapítások kiegészítése-, illetőleg továbbviteleként — a kéziratok keletkezését, egymáshoz való viszonyát illető vélekedésemet összegezve így fogalmazhatom meg:

A) A FARCZÁDY társaságában közzétett hozzászólásban — akkor, mikor még csak két kézíratos példányt, az AM^a-t és az AM^b-t ismertük — már felvetettem azt a lehetőséget, hogy Lencsés AM-jának legalább két XVI. századi—XVII. század eleji, meg egy 1610-beli és egy 1757-ben keletkezett kézíratos másolati példánya volt (MNY. LVII, 180).

B) Akkor valamiképpen elmulasztottam számba venni azt az írástörténeti tényt, amelyre pedig már VARJAS részletes bizonyítással utalt, azt tudniillik, hogy az AM^a egyfolytában leírt gondos írása, a csak másolásakor elkövethető hibák és hiányok mind arra vallanak: az AM^a nem fogalmazvány; ezt Lencsés egy előbbi kézíratos példányról, feltehetőleg a mű első fogalmazványáról másolhatta. A tőlem jelzett négy példányon kívül kellett lennie tehát még egy ötödik példánynak is. Ilyenformán teljes valószínűséggel felvehető az AMFog. egykori megléte is.

C) Mivel időközben valóban előkerült legalábbis egy harmadik kézíratos példány, s — mint fennebb újól foglaltam feltevésszerűen bizonyítottam — valóban lehet számolni időbelileg az AM^a és AM^c közé eső negyedik kézírati másolat (AM^d) egykori meglétével is, az előbbieken mondottak alapján az Ars Medica kézíratainak sora időrendben így következhetett egymás után: 1. Lencsés első fogalmazványának kézírata: AMFog. (megsemmisült vagy lappang). 2. A szerző sajátkezű, 1577 táján készült tisztázata: AM^a (ma Marosvásárhelyt a Teleki Könyvtárban; e példány szövegét adta ki VARJAS). 3. A XVI. század végétől 1610 előttig terjedő időszakban keletkezhetett egy olyan másolat, amely az AM^c másolati alapjául szolgált: AM^d (megsemmisült vagy lappang). 4. Az 1752 elején előkerült váradi másolati példány: AM^e (Marosvásárhelyt az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet birtokában). 5. Az 1757-i erdőszentgyörgyi másolat: AM^b (Marosvásárhelyt a Teleki Könyvtárban).

D) Abból a körülményből, hogy az 1757-ben másolt AM^b eredeti törzsrészeiben, a 22. laptól a 690. lapig pontosan követi az AM^c szövegét és lap-számozását úgyannyira, hogy az AM^b minden lapjára szóról-szóra az AM^c megfelelő lapjának szövege került, ebből — még a részletes egybevetés előtt — a két másolati példánynak egymással való legszorosabb kapcsolatára következtethetünk. Szoros kapcsolat felvételére kényszerít a két másolati példányban a teljesen azonos szövegű Index (generalis) is. A két másolati példánynak az az első pillanatra feltűnő különbsége, hogy a korábbi AM^c-ben nincsenek lapalji őrszók, az AM^b-ben viszont vannak, ez az 1757-i kései másolónak a

kor általános írásszerkesztő gyakorlatával magyarázható kiegészítő munkája eredményének tekinthető.

E) A negyedik kéziratváltozat egykori meglétének lehetősége a következő gondolatsor tekintetbe vételével rekeszthető ki: Ha bebizonyosodik, hogy az AM^c testében nincsen olyan szöveg, amely az AM^a-ban ne volna meg, az AM^a elején és végén megállapított hiányt utólagos, de csak az AM^c keletkezése (1610.) után szenvedett csonkulásnak tekinthetjük. Ezek szerint az AM^c-t másolhatták magáról az eredetileg teljesebb AM^a-ról is.

Abban az esetben azonban, hogyha az egybevetés során az AM^a és az AM^c szövege között jelentős szövegbeli eltérések mutatkoznak, a negyedik másolat egykori meglétének feltevése a kényszerítő erejű munkahipotézisek sorába emelkedik.

19. E sorok írója tudván tudja, hogy az előbb előadottakban sok az — egyelőre — legalábbis csak valószínűsíthető, a későbbiekben esetleg elfogadhatatlannak minősülő feltevés. A bizonytalanságok bozótjából azonban csak a tévedezés veszélyének vállalásával lehet kivergődni.

III.

Nagyjából ennyi az, amit a kritikai megjegyzéseken túl Lencsés „Ars medica”-ja egy újabb másolatának felbukkanása alkalmával előzetes tájékoztatásként szükségesnek tartottam papírra vetni. Miután az előzőkben egyes, Lencsés személyével, illetőleg a kéziratok ismertetésével kapcsolatos mozzanatok tárgyalásakor már rá-rámutattam a nyitva maradt, ezután megvizsgálandó, s ha lehet, megválaszolandó kérdésekre, most befejezésként csak egy magától értetődő kíváncsiságot kell még szóvá tennem. Mind a nyelv-, mind az orvostörténeti kutatás szempontjából nagyon ajánlatos lenne a három kéziratváltozat anyagának tüzetes egybevetése után (a VARJAS-kiadás AM^a szövegét véve alapul) kiadványban közzétenni a három kézirat eltéréseit és elsősorban a VARJAS-kiadásból hiányzó AM^b- és AM^c-beli többletanyagot. E nem csekély munkával járó kíváncsiság valóra váltása elsősorban marosvásárhelyi kutató vagy inkább kutatók közös munkájától várható, hiszen csak számukra kínálkozik kedvező lehetőség a három kézirat egy időben való összehasonlító-egybenező tanulmányozására.

Az ilyenféle tanulmányozás és a többletanyag majdani kiadása — remélhetőleg — nemcsak e gondos filológiai munkát elvégző marosvásárhelyi kutató vagy kutatók számára teszi lehetővé a Lencsés-kéziratok több, máig nyitva maradt kérdésének megoldását, hanem ösztönzőleg hathat a tisztázó-feldolgozó munkában való részvételt illetően a nyelv- és orvostörténet bárhol dolgozó kutatóira is.

SZABÓ T. ARTILA

A magyarok említése a Konstantín-legendában*

6. A K o n s t L. m a g y a r - r é s z l e t é n e k é r t e l m e z é s e. — Említettem már, hogy a szlavisták a KonstL. és a MetL. két magyar-epizódját különbözőféleképp értelmezték és értelmezik.

* L. MNy. LXX, 1–11.

Bevezetőben annyit említenék meg, hogy dolgozatomban mindig Konstantínról és a Konstantín-legendáról beszélek, és nem Cirillről és a Cirill-legendáról, a KonstL. szövegében ugyanis leggyakrabban a *Философъ* fordul elő, emellett a *Константинокъ* és a *Константинокъ Философъ* is feltűnik; a Cirill-név csak egyetlen egyszer szerepel a legendában (XVIII, 5: *Куриль*), amikor Konstantín Rómában felveszi a szerzetesi nevet.

Megemlítem még azt is, hogy az emlékekben szereplő *словѣнскъ* szót *szlovien*-nel fordítom, mivel ezt találok a legmegfelelőbb kifejezésnek a „Szaloniki-vidéki, . . . szláv” jelölésére.

Mint már említettem, Konstantín-Filozófus Cherszónban a *kazároka* l is találkozott. Ez a rész közvetlenül a magyar-epizód előtt szerepel a KonstL.-ban. Hallgassuk meg ezt a részletet is, mivel tartalmi vonatkozásban hasonlóságot mutat a magyar-epizóddal (Konstantín istenes szavainak hallatára a kazárok megszelidülnek). Íme magyar fordításban: „VIII. 19. A kazár vezér pedig katonasággal eljőve, körülvette a keresztény várost, és azt megszállta. 20. Megtudván ezt a Filozófus, nem késlekedett, elment hozzá, és beszélgetve vele, tanító szavakat [intelmeket] mondott neki, és megszelidítette őt. 21. És megígérte neki megkeresztelkedését. 22. A Filozófus pedig visszatért a maga útjára.” (GRIVEC—TOMŠIČ 110.)

Szó volt már arról, hogy a KonstL. magyar-epizódjában a következő rész is olvasható: „rátámadtak [Konstantínra] az ugrok [magyarok], farkasmódra üvöltve, meg akarták őt ölni” — *нападоще на нь Оугри, тако вѣч-скзи взиюще хотеще оукити его* — latin fordításban: „invaserunt eum Ungri, luporum more ululantes, occisuri eum” (vö. GRIVEC—TOMŠIČ 110, 185).

A KonstL.-nak itt idézett részlete — valamint a kalandozások korából származó nyugati forrásoknak a magyarokra vonatkozó egyik-másik leírása — alapján néhány szlavista olyan következtetéseket vont le, hogy a Duna-medencében megjelenő magyarok „*kegyetlenek*” voltak, s végeredményben az ily módon „megalapozott” vélemény befolyásolta őket a KonstL., sőt a MetL. magyar-epizódjának sajátos magyarázatában.

A. BRÜCKNER ugyan tulajdonképpen a MetL.-ban említett „magyar király”-lyal foglalkozik, s az ezzel kapcsolatos álláspontját fejti ki, de a KonstL.-ra is kitér az alábbi gondolatársítással: A KonstL.-ban szereplő „farkasmódra üvöltve . . . rátámadtak” rész annak a bizonyítéka, hogy a MetL. „magyar királya” valóban nem lehetett „magyar” király, mivel egy magyar főnök nem tudott volna olyan méltóságteljesen viselkedni, mint ahogyan azt a MetL. leírja (Thesen zur Cyrillo—Methodianischen Frage: AfSIPh. XXVIII [1906.], 186—229, 203 [= BRÜCKNER, Thesen]).

J. STANISLAV is hasonlóan értelmezi a KonstL. magyar-epizódját: „[a legendákban] kétszer esik szó találkozásukról a magyarokkal — a magyarok számára nem éppen hízelgő módon (» . . . pre Maďarov nie práve lískavé . . . «)” (Životy i. m. III); „A magyarok ekkor a kazár kagán alattvalói voltak, és valahol a Dnyeper és a Don között csellengetek (»ponevierali sa«)” (Životy 28/2.). Ide kapcsolható az is, amit STANISLAV Metódnak a magyar királlyal történt találkozásáról ír: „A szláv papok egyformán óvhatták Metódot a magyar és a frank királlyal történő találkozástól is — a magyar királytól e nép kegyetlen híre miatt (»pred uhorským z povesti krutosti tohto národa . . . «)” (SlovApošt. 58).

V. VAVŘÍNEK több alkalommal is kitér a KonstL. (és a MetL.) magyar

vonatkozásaira. Így pl. egy 1963-ban írt tanulmányában a KonstL. magyar-epizódjához nem fűz ugyan észrevételt, de a legendában említett magyarokat „tlupa Uhrů” („magyarok bandája”) jelzővel illeti (vö. Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje. Praha, 1963. 65: Rozpravy ČSAV Řada spol. věd, roč. 73, seš. 7). Az egy évvel később megjelent tanulmányában VAVŘÍNEK elsősorban a MetL. „magyar király”-ával foglalkozik, de kitér a KonstL. VIII. fejezetére is. Mint írja, a KonstL. VIII. és a MetL. XVI. fejezete között ellentmondást vél felfedezni — a magyarok jellemzése vonatkozásában. Míg ugyanis a MetL. magyar királya keresztény uralkodóként van ábrázolva, addig a KonstL.-ban „les Hongrois sont représentés comme une bande de barbares féroces, hurlant comme des loups” (*Ugorskyj krolj* dans la vie vieux-slave de Méthode: Slavica XXV [1964.], 261—9, 262 [= Vavř: Slavica 1964.]).

A szlavisták többsége azonban nem vont le a KonstL. magyar-epizódjából a fentiekhez hasonló következtetéseket, hanem azt a tényeknek megfelelően értékeli. Például:

L. LEGER egyszerűen csak magát aényt említi meg: Konstantín elhagyva Cherszont az Azovi tengeren át Kazária felé hajózott, de ezt megelőzően a magyarok, akik akkor e vidéken laktak, feltartóztatták; a magyarok azonban Konstantínt közvetlenül ezután szabadon engedték (LEGER L., Cyrille et Méthode. Paris, 1868. 68).

E. DÜMLER hitelesnek fogadja el a KonstL. VIII., magyar-epizódját. Véleménye szerint ugyanis az a tény, hogy a legenda a magyarokat Cherszón környékén szerepelteti, a forrás igen régi eredetéről vall; a későbbi írók ugyanis aligha tudhatták volna, hogy a magyarok a IX. század közepén a sztyeppéken „kóboroltak”, és hogy egy ideig a kazárokhöz szoros kapcsolatok fűzték őket (E. DÜMLER—F. MIKLOSICH, Die Legende vom Heiligen Cyrillus: Denksch. i. m. 19. Bd. (1870), 210 és E. DÜMLER, Gesch. des Ostfrank. Reiches II, 439 alapján).

БОТКА Т. (Millenarium i. m.: Száz. 1878: 265, 332) a KonstL. magyar eseményében annak a bizonyítékát látja, hogy a 860-as évek elején, amikor Ibn Daszta Memoárijait írta, még nem történt meg a besenyőkkel az összehittkozás, mert 861-ben a magyarok még a Cherszón előtti vidéken időztek, mikor ott a térítő Konstantín megfordult. A magyarok 861-ben a kazárok tószomszédságában, Cherszón előtt nyugatról laktak, vagyis Lebediában.

K. JA. ГРОТ hitelesnek fogadja el a KonstL.-ban leírt magyar eseményt, de ő ugyanakkor e magyarokat „rabló” népként is szerepelteti. Szerinte a magyaroknak a Krímen feltűnő „bandája, hordája” (шайка) valószínűen nem önállóan hajtotta végre a támadást Konstantín és csoportja ellen, hanem azokkal a kazárokkal (illetve azzal a kazár vezérrel) együttműködve, akik egy keresztény (görög ?) várost tartottak megszállva. A magyarok e várost biztosíthatták — a várost megszállva tartó kazárok védelmében — az esetleges külső támadás ellen. Az esemény színhelye szerinte a Krím északi, sztyeppés része lehetett, amely jól megfelelt a lovas magyarok rabló céljainak (для хищнических цѣлей). Ami a „farkasmódra üvölt” kifejezést illeti, ГРОТ a következőképp értelmezi: „напали Угры съ воемъ, подобнымъ волчьему . . .”; „. . . на него напали Угры съ криками, подобными вою волковъ . . .” (Моравія и Мадьяры съ половины IX до начала X вѣка. Спб., 1881. 199, 234—5).

СЗАМОТА ІСТВАН is egykorú kútfőnek mondja a KonstL.-t. СЗАМОТА írásának az érdekessége az, hogy a „farkasmódra üvölt” kifejezést a magyarok harci kiáltásával, a *hui, hui*-jal hozza összefüggésbe. Az alábbiakat írja:

Kirill életrajzának 17 kézírata közül ugyan egy sem régibb 1469-nél, de ezen másolatok igen régi följegyzések után készültek. Ugyanis már az 1076-ban írt orosz Shornik-ban olvashatunk Kirill életrajzáról. Ennek alapján tehát bátran állítható, hogy a nevezett életrajz kevéssel a szláv apostol halála (869.) után készült (SZAMOTA itt БОДЖАНСКИЈra hivatkozik: О времени происхождения славянскихъ писменъ. Москва, 1855.; УО., Чтенія в Имп. Общ. Ист. и Древн. 1863. II.). Kirill a kazárok megtérítésére indult, és útközben Krimben találkozott a magyarokkal, éppen imáját mondta, amikor a magyarok „farkasüvöltéshez hasonló ordítással” rárohantak. A magyarok harci kiáltásáról — írja SZAMOTA — Liutprand: Antapod. II. 30 is tesz említést. A magyarok ekkor Dél-Oroszországban, Lebediában tartózkodtak. Valamely csapatjuk fölhasználva az alkalmat, midőn a kazárok egy krími várost ostromoltak, a kazároktól függetlenül, a „félsziget fosztogatására indult” (?; K. P.), és ekkor (856-ban) találkozott Kirilllel (vö. SZAMOTA, Orosz, szerb és bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata. Szent Kirill találkozása a magyarokkal Krymben 856-ban: Századok XXVI, 371).

F. PASTRNEK a KonstL.-ban leírt magyar eseményt „kaland”-nak mondja, de nem kételkedik e magyar-epizód hitelességében. DÜMLERrel egyetértésben (l. fent) ő is azt az álláspontot képviseli, hogy a magyarok említése a forrás régiségéről vall, a későbbi írók ugyanis aligha tudhatták volna, hogy a magyarok a IX. század közepén Cherszón vidékén a kazárokkal szoros szövetségben állottak. A magyarok a IX. században *Λεβεδία*-ban, feltehetően a Dnyeper és a Don közti területen éltek. PASTRNEK megjegyzi továbbá, hogy Konstantínnak a „vad magyarokkal” („s divokými Uhry”) történt találkozására Cherszón elhagyása után kerülhetett sor, de a magyarok Konstantínnak és társainak „semmi rosszat nem tettek” (Děj. slov. apošt. 1902. 56).

V. JAGIĆ a következőket jegyzi meg: Az elbeszélésből kitűnik, hogy a magyarok (ugrok) akkor a roppant kiterjedésű orosz síkság déli részein vándorolgattak (vagatos esse), nem messze a Fekete-tenger partjaitól (МНК. 353).

F. DVORNIK elég hosszasan foglalkozik e részlettel, és a következőket írja: A KonstL.-ban szereplő kazár- és magyar-epizód összefügghet egymással. A Krím-félszigetet akkor ugyanis a gótok lakták, akik a kazároktól viszonylagos függetlenségben éltek egészen 787-ig, amikor lázadásukat a kazárok elfojtották és területüket megszállták. 833-ban azonban szövetség jött létre Kazárország és Bizánc között (orosz ellenes éllel), s ekkor a gótok a bizánciak védnöksége alá kerültek. A kazárok azonban — lehetséges, hogy egy helyi kezdeményezés kapcsán — újból megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat a gótok területére. A véletlen úgy hozhatta magával, hogy pont ebben az időben érkezhetett a Krím-félszigetre a kagán udvarába tartó bizánci küldöttség is. S mikor Konstantín, mint a küldöttség egyik vezetője, a kazárok katonai akciójáról hírt szerzett, lépéseket tehetett a kazár vezérnél a megszállt város szabaddá tétele érdekében. A magyarok ebben az időben — fejtegeti tovább DVORNIK — már elhagyták addigi hazájukat, a Dnyeper és a Don közötti területet, és a besenyő támadás miatt a Dnyepertől nyugat felé vonultak, de továbbra is a kazárok fennhatósága alatt maradtak. DVORNIK lehetségesnek tartja, hogy a magyarok egy csoportja — a KonstL.-ban említett időpontban — a Krímen tartózkodott, s hogy a támadást a város ellen ők hajtották végre, sőt azt sem tartja kizártnak, hogy a kazárok parancsnoka is a valóságban egy magyar vezér volt. Annak a körülménynek, hogy ez a főnök még pogány volt, DVORNIK nem tulajdonít nagyobb jelentőséget; a döntő mozzanat az volt, hogy a magyar

parancsnok tisztában lehetett annak a jelentőségével, hogy a város szabaddá tételét a kazár kagánhoz (tehát a magyarok szövetségéhez, sőt talán urához) induló bizánci követség vezető tagja kérte tőle, s ezért e kérésnek engednie kellett (DVORNÍK, *Les Légendes* 172–3, 188–90). DVORNÍK érvelése számomra elfogadhatóan hangzik. Csak annyit jegyez meg, hogy — mivel a KonstL. világosan megkülönbözteti egymástól a kazárokat és a magyarokat — valószínűbbnek tartom, hogy a legendában két, egymástól független eseményről van szó, a kazár- és a magyar-epizódról.

DVORNÍK egy 1970-ben megjelent művében is (*Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine—Cyril and Methodius. New Brunswick—New Jersey, 1970.* ~ *Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970. 84, 319*) azt írja, hogy a KonstL. magyar-epizódja valószínűen történeti tényen alapszik, de a magyarokat, akik az Alsó-Don vidékén tartózkodva a Krím-félszigetre is bebetörték, pejoratív értelmű szóval jelöli („horda Maďarů”; „maďarská horda”).

M. WEINGART röviden annyit jegyez meg, hogy Konstantínt Cherszón környékén a magyarok, akik akkor az Etelközben voltak megtelepedve, megtámadták, de Konstantín ezt az incidenst baj nélkül megúsza (Rukověť jazyka staroslověnského. Sv. 1. V Praze, 1937. 4).

GRIVEC—TOMŠIČ művében is csak az alábbi rövid magyarázatot találjuk: „Ungri (Hungri) illo tempore revera in illa regione degebant, societate cum Chazaris coniuncti; inde successus Cyrilli partim explicari potest” (Const. et Met. 185).

M. I. ARTAMONOV az események magvát valóságosnak fogadja el, de hozzáteszi, hogy ezek köré a legenda írója „csodás” történeteket szőtt. A magyarok (шайка мадьяр; венгерский вспомогательный отряд) szerinte a kazárok szövetségeseiként, kisegítő egységeként vettek részt valamelyik Krím-félszigeti lázadó keresztény város — talán Sugdea—Surož — megfékezésében (История хазар. Ленинград, 1962. 330—1, 343, 345).

J. VAŠICA a KonstL. VIII., magyar-epizódjával kapcsolatosan csak azt a kérdést érinti, hogy a magyarok az említett időben valóban a Krím közelében tartózkodtak-e. S. P. ŠESTAČOV (Очерки по истории Херсонеса в VI.—X. веках по Р. Хр.: Памятники христианского Херсонеса. III. Москва, 1908. 50) műve alapján igennel válaszol e kérdésre (Literární památky epochy velkomoravské 1966. 218).

E. GEORGIEV is csak magára a tényre utalva röviden annyit jegyez meg, hogy a magyarok ebben az időben valóban a dél-orosz síkságokon tartózkodtak, s hogy Konstantínt és társait bántatlanul továbbengedték (Е. Георгиев, Кирил и Методий. София, 1969. 47).

T. SÁBEV a magyarok támadását Cherszón közelében lehetségesnek tartja. Ezt azzal indokolja, hogy a magyarok a IX. század folyamán többször betörték Kazárországba, majd később a kazárok szövetségesei lettek, s mint ilyeneket a kazárok felhasználhatták a Krím-félszigeten lakó bizánci keresztények lázongásának elnyomására (Т. Сабев, Пространното житие на Константин — Кирил първостепенен исторически извор за хазарската мисия: Константин Кирил Философ. Симпозиум. София, 1971. 309).

LAVROV sem lát különösebbet abban, hogy a magyarok nem bántalmazták Konstantínt. A legendának ezt a részét ugyanis hitelesnek fogadja el: Az a tény, hogy Konstantín a magyarok megjelenése után is nyugodtan továbbfolytatta imáját, s nem ijedt meg tőlük, nyilván lélektani hatással lehetett a magyar lovascsapatra, s végeredményben e nyugodt magatartásával tudta

őket Konstantín megszelídíteni. A továbbiakban LAVROV arra hívja fel a figyelmet, hogy a keleti népek (a tatár kánok, a türkök s nyilván a magyarok is) toleranciával viselkedtek a keresztényekkel szemben. Ezt az is igazolja, hogy Metóddal szemben is hasonló viselkedést tanúsított a „magyar király” (Кирило та Методій 85—6).

A. L. JAKOBSON Cherszón régészeti emlékeivel foglalkozó művében (A. L. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес. Москва—Ленинград, 1959. 46—66) Cherszón politikai történetével, társadalmi tagolódásával és gazdasági kapcsolataival is foglalkozik, s ennek során a magyarok Krím-félszigeti (tauriai) szerepére is kitér. Fontosabb megállapításai: Konstantín kazár-missziójára közvetlenül az oroszok 860. évi Konstantinápoly elleni támadása után került sor, ezért ez az utazás politikai jellegű küldetés volt, és az oroszok elleni összefogást volt hivatott előkészíteni. A magyarok Konstantínt Tauria sztyeppés részében vagy még északabbra, és nem Cherszón környékén támadták meg, mivel a magyarok Cherszónba nem jutottak el (vö. A. A. Васильев: Изв. ГАИМК V [1927.], 228). A KonstL.-ban nem Cherszón városáról, hanem Cherszón területéről (klíma-vidékeiről) van szó. Az a 'keresztény város' sem Cherszón környékén feküdt, amelyet egy kazár vezér megszállva tartott, s amelyből Konstantín Cherszónba indult, de útközben a magyarok megtámadták őt (i. m. 46—7). JAKOBSON ugyanis Anastasius Bibliothecariusnak sem hisz, aki 869—870 táján azt írja, hogy Cherszón a kazár földdel határos, s hogy e város a bizánci császárság szélén fekszik (i. m. 46, 43; vö. „... cum Cersonem, quae Chazarorum terrae vicina est, pergens...”; „... apud Cersonam... praecipue cum in confinibus ille sit Romani locus imperii...”, I. Epistola Anastasii apostolicae sedis Bibliothecarii ad Gaudericum episcopum: ГРИВЕЦ—ТОМШИЧ 64—5; K. P.). Ezzel összefüggésben vitázik S. P. ŠESTAKOV hasonló értelmű állásfoglalásával is (vö. Очерки по истории Херсонеса, стр. 50). Mindezt JAKOBSON arra alapozza, hogy szerinte a kazároknak a IX. század közepén Tauriában már nem volt tényleges hatalmuk, s országuk nyugati határát ebben az időszakban a Don képezte (47); a kazár kaganátus a 860-as években már a hanyatlás állapotába jutott, s a Dnyeper alsó folyásának vidékéen és a Fekete-tenger északi területein a magyarok, majd a besenyők és az oroszok jutnak szóhoz (47—8, 57). JAKOBSON arra is emlékeztet, hogy Cherszón (a város és klíma-vidéke) etnikai szempontból tarka lehetett, mivel lakosai elsősorban nem a helybeliek, hanem a különféle barbár népektől jött jövevények voltak (vö. „... apud Cersonam... a diversis barbarorum quam maxime nationibus frequentetur...”; „... Ad quos omnes accolae loci illius [Cersonis] utpote non indigenae, sed ex diversis barbaricis gentibus advenae...”; I. Epistola Anastasii, vö. ГРИВЕЦ—ТОМШИЧ 64—5; K. P.). Élhetek itt kazárok, zsidók, oroszok, alánok (vö. KonstL.) (i. m. 53). Később azonban JAKOBSON azt is megemlíti, hogy amikor a IX. század folyamán Cherszón és az egész Tauria életében új erők jelentek meg, ezek részben a magyarok, részben a besenyők, és mindenekelött az oroszok voltak (55). A magyaroknak a tauriai városokkal (Kerccsel) folytatott kereskedéséről is szól (Ibn Rusta alapján), és azt mondja, hogy ez a tudósítás a IX. század végére vagy még inkább a korábbi időszakra vonatkoztatható. Ugyanakkor annak a véleményének ad hangot, hogy a magyarok nem maradhattak sokáig a dél-orosz sztyeppéken és az Azov mellékén, és azt is kérdésesnek tartja, hogy a magyaroknak e vidék (Cherszón) gazdasági életében komoly szerepük lett volna (59), noha a magyarok is — hasonlóan a besenyőkhöz — szintén cseréltek Cherszónban nyersanyagot

a helyi készítményekért és a Bizáncból, elsősorban a Kis-Ázsiából érkezett árukért (60). Véleményem szerint Anastasius Bibliothecarius levele alapján nem vethető el az a gondolat, hogy Cherszón városában és ennek környékén a „jövevények” között magyarok is lehettek.

P. DUTHILLEUL (*L'évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode. Tournai, 1963.* 39—43) új gondolatokat is felvet tanulmányában. Először is azt mondja, hogy Konstantín kazáriai útjának időpontjával kapcsolatosan két esemény veendő figyelembe: az egyik az, hogy Konstantín csak 858 után indulhatott el Kazárországba, mivel Métrophane metropolitát, aki szent Kelemen földi maradványainak a tengerből való kiemelésénél jelen volt, Photius 858-ban száműzte Cherszónba; a másik esemény 860. június 18-án zajlott le, amikor az oroszok megtámadták Konstantinápolyt. Véleménye szerint Konstantín 860 végén vagy 861 elején utazhatott a kazárokhoz (vö. A. A. VASILIEV, *The Russian attack on Constantinople in 860.* Cambridge, Mass., 1946.; H. GRÉGOIRE—P. ORGELS, *Les invasions russes dans le Synaxaire de Constantinople: Byzantion XXIV [1954—1955.], 141—5).* A KonstL. VIII. fejezetével kapcsolatosan DUTHILLEUL arra hívja fel a figyelmet, hogy a kazárok a VIII. század második felében és a IX. század első negyedében Krím urai voltak, hogy 813—820 között Cherszönt ostromolták, és az egész délnyugati partvidéket elfoglalták, továbbá hogy Krím elleni támadásaik az egész IX. század folyamán folytatódtak (vö. A. A. VASILIEV, *The Gots in the Crimea.* Cambridge, 1936. 89/2.; *Д. Л. Талис, Из истории русско-корсунских политических отношений в IX—X в. в.: Византийский Временник XIV [1958.], 105; Якобсон, Ранне-средневековый Херсонес 36).* Konstantín és a magyarok találkozásáról DUTHILLEUL azt írja, hogy e találkozásra talán akkor kerülhetett sor, amikor Konstantín Cherszón közelében egy kolostorba betért, a legenda szövege ugyanis azt mondja, hogy Konstantín „liturgikus istentisztelet”-et („office liturgique”) végzett; bizonyos, hogy abban az időben a Krímen bizánci monostorok léteztek (vö. I. SMOLITSCH, *Russisches Mönchtum. Würzburg, 1953.* 53; *Якобсон* i. m. 44).

A. P. VLASTO (*The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970.* 246) ugyan keveset foglalkozik a KonstL. magyar eseményével, de mégis tanulságos számunkra az, amit a IX. századi magyarokról ír. A magyarok — írja VLASTO — a 890-es évekig a Fekete-tenger feletti sztyeppéken éltek, egészen Besenyőországig, de a IX. század folyamán („the Magyar horde”) nyugat felé nyomultak előre. Cyrill 861-ben találkozott a Krímen a magyarokkal. Ismeretes, hogy a magyarok szláv foglyokkal kereskedtek, és rabszolgáknak adták el őket a görögöknek. S noha a krímiek számára a magyarok vadaknak és fékteleneknek tűnhettek („wild and intractable”), ők mégsem voltak a civilizáció bizonyos felszínes mázának híján („they were not without some tincture of civilisation”), ugyanis már a kazároknál is szert tehettek erre, sőt esetleg már régebben is az onogurok VII—VIII. századi keresztény püspökének térítési munkája során is ragadhatott valami rájuk. A magyarok a IX. században még csak félig műveltek, félig írástudók („semi-literate”) voltak. A magyarok „Hungarian” neve különben az onogurok nevéből származik.

Legújabbban R. O. HALAGA szólott hozzá a kérdéshez (*Cyrlometodejské dedičstvo po príchode Maďarov: Slavia XLI [1972.], 285 kk.*). Véleménye szerint nincs ok abban kételkedni, hogy a KonstL. szóbanforgó részlete történetileg hűen ábrázolja az eseményeket. A magyarok ugyanis évszázadokon keresztül a kazár birodalom fennhatósága alá tartoztak, s ott a mohamedán,

a zsidó és a keresztény vallás híveinek, valamint a pogányoknak egyforma jogaik voltak. A magyaroknak tehát alkalmuk volt, nem is ritkán, találkozniuk a kereszténységgel, ha nem is minden törzsüknek egyforma mértékben. Hivatkozok továbbá arra (MORAVCSIK GYULA kutatásai nyomán), hogy a magyarok a bizánci hatással már a dél-doni sztyeppéken is találkozhattak, és nemcsak a kazárok közvetítésével, hanem közvetlen érintkezések formájában is. Ebből tehát az is következik, hogy a magyarok a valóságban is oly módon reagálhattak a keresztények megjelenésére, mint ahogyan az a KonstL.-ban van leírva (i. m. 286).

A fentieket én még a következőkkel egészítem ki. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a KonstL. magyar-epizódja a valóságban lejátszódott eseményeket örökített meg. Emellett szól elsősorban az, hogy a KonstL. egészében véve is forrásértékű életírásnak tekintendő, továbbá az a körülmény, hogy a KonstL.-nak ez a részlete a legenda valamennyi variánsában (másolatában) változatlan szöveggel szerepel. Ennek alapján történeti ténynek fogadom el a legendának azt a kitételét, hogy Konstantín Cherszón környékén a magyarokkal találkozott, s hogy azok „rátámadtak”, „farkasmódra üvöltöttek”, valamint hogy végül „megszelidültek”. Lássuk most ennek kifejtését.

Hogy a magyarok valóban Cherszón vidékén is élhettek, erre BábKonst., De adm. imp. című művének a besenyőkkel foglalkozó fejezetei alapján is következtethetünk. Ismeretes ugyanis, hogy a besenyők a magyarok ellen intézett támadás után benyomultak a magyarok szálláshelyeire, s azokat elfoglalták. Ezzel kapcsolatosan az alábbiakat olvashatjuk BábKonst. idézett művében: „A besenyők a türköket [magyarokat] elűzték, s letelepedtek azon, s urai ennek a földnek, ötven esztendeje” (37. fej.); „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levediának [feltehetően a Don és a Dnyeper alsó folyása közti terület] neveznek . . .” (38. fej.); „A besenyők . . . az úzok által . . . legyőzetven . . . kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni s a türkökre letelepedni” (38. fej.); „Bulgária táján is lakik besenyő nép a Dnyeper, a Dnyeszter és a többi folyó vidékén . . .” (8. fej.); „. . . a besenyő nép szomszédos Cherszón vidékével” (1. fej.); „E besenyőknek még egy másik népe is szomszédos Cherszón vidékével, akik kereskednek a cherszóniakkal, és szolgáltatókat tesznek nekik és a [bizánci] császárnak Oroszországban, Kazáriában . . .” (6. fej.); „. . . a besenyők átjárnak Cherszónba, Boszporoszba és a klíma-vidékre” (42. fej.); „Besenyőország távolsága . . . Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb” (37. fej.). Vö. MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantín: A Birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 49, 53, 55, 167, 169–71, 187. A fentiekhez azonban azt is hozzá kell tennem, hogy Cherszón (Cherszón városa és Cherszón tartomány) ebben az időszakban nem tartozott sem Kazáriához, sem Besenyőországhoz, hanem Bizánc részét képezte. Cherszón görög város volt érseki székhellyel, s ez volt egyben a császári katonai kormányzó központja is. Vö. BábKonst. i. m. 65 (11. fej.), 259, 287 (53. fej.).

Igaz, a fentiek csak közvetett bizonyítékoknak tekinthetők a magyarok Krím-félszigeti tartózkodását illetően, pontosabban szólva talán csak párhuzamoknak veendő, de olyanoknak, amelyeket figyelmesen érdemes tanulmányoznunk. S épp ezért talán nem merészség, ha feltételezzük, hogy mindaz,

amit BibKonst. 950 táján a Cherszón vidéki besenyőkkel kapcsolatosan leírt, — legalábbis főbb vonásaiban — már korábban is, a IX. század közepe táján, a kazárok és szövetségeseik, a magyarok fennhatósága idején is érvényes lehetett.

Hagiografikus ihletésű mozzanatnak minősíthető viszont az a részlet, amely úgy szól, hogy a magyarok az imáiban elmerült Konstantín láttán és „isteni rendelés folytán” szelidültek meg. Mindkét legendában — általános vélemény szerint — hagiografikus elemek is vannak, a KonstL. magyar-epizódját pedig közvetlenül megelőző sorokban hasonlóan ábrázolt eseményről olvashatunk: a várost „megszállva tartó” kazár katonák parancsnoka, miután meghallgatta Konstantín „oktató szavait” (intelmeit), „megszelidült”. A hagiografikus elem tehát mindkét epizódban a következő: a pogány barbár isteni sugallatra lemond támadó szándékairól és megszelidül.

MORAVCSIK ezt a részletet legendaszerű motívumnak tartja, s ennek igazolására a bizánci legenda-irodalomból egy-két párhuzamot mutat be, amely véleménye szerint a KonstL. ismertetett részletével közeli rokonságot mutat. Vö.: Az V. századi Sozomenos egyháztörténetében azt olvassuk, hogy 395 táján Tomi városa és az úgynevezett Scythia Minor egyházainak élén egy bizonyos Theotimos állt, akit a Duna vidéki hunok annyira tiszteltek, hogy a rómaiak istenének nevezték. Vele történt meg, hogy egyszer egy útja alkalmával hun csapattal találkozott össze. Míg kísérői jajveszékelésbe törtek ki, ő leszállva lováról, imába merült, és csoda történt. A hun lovasok nem látták meg őket, elvágtattak mellettük. Stb.

A KonstL. magyar-epizódjában — írja MORAVCSIK — két elem kapcsolódott össze: Konstantín és a magyar csapat találkozásának emléke, és egy Bizáncban régóta élő s topikusnak mondható legendai motívum (imádkozással lefegyverzik a rájuk törő ellenséget). Vö. MORAVCSIK GYULA, A Kyrillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához: *Ethnographia* XXXIX, 108—9.

A valóságban a magyarok 'megszelidülésének', azaz megfontolt viselkedésének és szinte baráti magatartásának sokkal kézzelfoghatóbb, sokkal reálisabb okai voltak. Ezt röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nemzetközi erőviszonyok és a diplomatikus gondolkodásmód követelték meg tőlük a fenti eljárást. A kazár-misszió előzményének a története ugyanis a következő: Az oroszok 860-ban a tenger felől megtámadták Konstantinápolyt. Nem sokkal ez után a kazár kagántól követség érkezett a bizánci császárhoz, segítséget kérve tőle az országában folyó hitviták megoldásához. A császár ezt az alkalmat megragadva politikai szövetség létrehozására is törekedett a kazárokkal. Konstantín tehát a bizánci császár megbízásából, de a kazár kagán kérése alapján egy hivatalos küldöttség vezető tagjaként utazott a kazárokhöz, valószínűen a bizánci császárhoz érkezett kazár követek társaságában (vö.: DVORNÍK, *Les Légendes* 148 kk., 176 kk.; Konst. u. Met. 47). A magyarok jó viszonyban voltak a kazárokkal, sőt azok szövetségesei lehettek, de a bizánciakhoz is többféle szálak fűzhettek a magyarokat. Ez tehát a magyarázata annak, hogy a magyarok, miután tisztázták Konstantín megjelenésének okát és utazásának célját, sértetlenül továbbengedték a kazár kagánhoz utazó hivatalos bizánci küldöttséget és ennek vezető tagját, Konstantínt.

A magyar—bizánci kapcsolatokra lásd MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. 1953. Vö. pl. Ibn Rusta és Gardizī tudósítását 870 körül a magyar—bizánci kereskedelmi kapcsolatokról: „[A magyarok] A szlávokat meg-megtámadják, s foglyaikkal a tengerparton a római [bizánci] birodalom egyik kikötő helyére mennek, mely Karǵnak [Kercs, Boszporosz] mondatik...

Amidőn a magyarok rabszolgáikkal Karğ elé érkeznek, a rûmiak eléjükbe jönnek s vásárt csinálnak velök. A magyarok rabszolgáikat nekik által adják s cserében rûmi aranyszöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más rûmi árukat kapnak” (MHK. 169—70).

A legújabb kutatás egyöntetűen azt hangoztatja, hogy a Konstantín-féle küldöttség hivatalos megbízással utazott Kazárországba. Így pl. ISTRIN szerint a Konstantín-féle misszió célja elsődlegesen politikai volt: szövetség létrehozása az arabok, az örmények és a szlávok ellen, de emellett a küldöttségnek vallási céljai is lehettek (B. A. Истрин, 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1963. 18; l. még B. T. Паулюс, Внешняя политика Дрепней Руси. Москва, 1968. 59, 92). A küldöttség hivatalos jellege miatt tehát a magyar lovascsapatnak különös körültekintéssel kellett eljárnia, és Konstantínnak és csoportjának semmi bántódása sem eshetett.

Hogy a magyarok és Konstantín (s a bizánci küldöttség) találkozása — minden valószínűség szerint — hogyan folyhatott le, arra BíbKonst. De adm. imp. című műve szolgáltat párhuzamot. A 7. és 8. fejezetében ugyanis „A császári megbízottakról, akiket (Cherszónból) Besenyőországba küldenek” olvashatunk. Itt arról van szó, hogy a császári megbízott, amikor a besenyők földjére lép, először megbízott embere útján üzen nekik, majd átadják nekik a császár ajándékait, túszokat cserélnek, s csak ez után kötnek egymással egyezséget (MORAVCSIK, BíbKonst. 55). Feltevésem szerint a bizánciak, legalábbis főbb vonásokban, ugyanezt a gyakorlatot követhették már régebben is, a kazárokkal és szövetségeseivel, a magyarokkal kapcsolatban is. Hogy a magyarok mégis „farkasmódra üvöltve támadtak rájuk”, ez véleményem szerint csak annyit jelent, hogy e Cherszón környéki magyarok hangos kiáltozással vágtathattak feléjük.

De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a magyarok elei o l y a n t á r s a d a l m a k t a g j a i k é n t é l t e k már legalább kétszáz éve (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 78), amelyekre a vallási türelmesség volt jellemző. Ismeretes, hogy a Fekete-tenger mellékén élő népeknél, s így a kazároknál is, három vallás is ért el sikereket: a bizánci kereszténység, a judaizmus és a mohamedán vallás (a kazároknál elterjedt zsidó és mohamedán vallásra, valamint a mohamedán iskolákra vonatkozóan lásd Ibn Rusta és Gardízi tudósítását, vö. MHK. 153—5). Így volt ez a Krím-félszigeten is: itt is éltek keresztény görögök, keresztény gótok és keresztény kazárok (DVORNÍK, Les Légendes 156, 163). Nem vitatható tehát az, hogy a magyarok eleinek a Fekete-tenger melléki térségekben különféle vallásokról — és tegyük hozzá: különféle kultúrákról — volt alkalmuk hallani, illetőleg nyíltott lehetőségük arra, hogy velük megismerkedjenek.

Így pl. vannak olyan vélemények, hogy a Malalas és a Theofanis által az 527—528. évre vonatkozóan említett és a Meótisz vidékén, a Boszporosz közelében lakó hunok királyai, Gordas és Muageris már magyarokat takarnak, emellett Gordas Konstantinápolyban kereszténnyé is lett (MORAVCSIK, Muagerisz király: MNy. XXIII, 258—71; uő., A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szt. István-Eml. I. Budapest, 1938. 190—5, 210). MORAVCSIK e tudósításból arra következtet, hogy a magyarok a Meótisz és a Kubán közti térségekben, a VI. században ki voltak téve a bizánci papok térítő tevékenységének (Szt. István-Eml. I, 195). CZEGLÉDY KÁROLY azonban (A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Eml. 268—75) annak a véleményé-

nek adott hangot, hogy a Muageris-epizód körül túlságosan sok a bizonytalanság ahhoz, hogy ez az adat más magyar őstörténeti kérdésekben támaszképpen szerepelhetne.

Továbbá, a konstantinápolyi pátriárka alá tartozó püspökségeknek egy VIII. század eleji összeírása (püspökségi jegyzéke) szerint a gótiiai provincia metropolitája alá az alábbi püspökségek is tartoztak: . . . ο' Ἀστήλ ['la capitale des Khazars Itil'], . . . ο' Ὀρογούρων, . . . ο' Οὐρνων (DVORNÍK, *Les Légendes* 160–8; MORAVCSIK: Szt. István-Eml. I, 197 kk.). Ami az onogur püspökséget illeti, megemlítendő, hogy MORAVCSIK véleménye szerint az onogurok (bolgárok) törzsszövetségében élhettek a magyarok ősei is; az onogurok a VIII. században a Meótisz-vidéken, a Kaukázustól északra eső területen és a Kubán vidékén lakhattak (i. m. I, 206–7, 210). Ami a magyar–onogur viszonyt illeti, e kérdésben többféle nézet alakult ki. A szakemberek egyrészt általánosan elismerik, hogy az onoguroknak a magyarság kialakításában jelentős szerepük volt, másrészt vannak olyanok, akik az onogurok és a magyarok között egyenlőségi jelet tesznek, vagyis azonosaknak tartják őket (így pl. MORAVCSIK is), és vannak olyan kutatók is, akik a két nép között csak szorosabb–lazább kapcsolatokat tételeznek fel. MORAVCSIK az idevonatkozó tanulságokat a következőképp összegezi: az onogur népet tehát, amely között a VIII. században egy bizánci missziós püspökség terjesztette a kereszténységet, vagy magyaroknak vagy legalábbis a kialakuló magyarság egyik elemének kell tartanunk; nem kételkedhetünk abban, hogy a magyarok körében térített az onogurok és a hunok VIII. századi missziós püspöksége (i. m. I, 207–8, 211). De az itt elmondottakat ki kell még egészítenünk azzal, hogy az onogur–magyar kapcsolatokat tagadó állásfoglalásról is van tudomásunk. ARTAMONOV ugyanis MORAVCSIKkal ellentétben azt állítja, hogy a szaragurok a kazárokkal olvadtak össze, az onogurok meg a Duna mellékére költöző bolgárokkal azonosak; az itt említett törzseknek – írja ARTAMONOV – miként a szaltovói kultúrának is, nem volt semmiféle kapcsolatuk a magyarokkal (История хазар 344). Véleményem szerint azonban a magyaroknak mégis csak lehetett valami közük az onogurokhoz, de erre a későbbiekben térek ki.

A hun püspökséggel kapcsolatosan DVORNÍK művében a következők olvashatók: A hunok vagy a Justinianos idejében megtérített s a Boszporosz város környékén élő hunok utódai lehettek, vagy az úgynevezett fekete bolgárok, akiket más néven magyaroknak is neveznek, és akik az Azovi-tengertől északra levő területeket birtokolták; de arra is lehet gondolni, hogy a Krim-félsziget Kercs városában lakó hunokról van szó (DVORNÍK, *Les Légendes* 165–6). MORAVCSIK azonban a gótiiai püspökségek felsorolásának sorrendje, illetőleg földrajzi elhelyezkedése alapján arra következtet, hogy a hunok (és az onogurok) püspökségét a Terek folyótól nyugatra, a Tamatarchától (Tmutarakan'tól) keletre, vagyis a Kubán vidékén kell keresni (Szt. István-Eml. I, 203).

Az Ἀστήλ 'Átil, Itil (Volga)' kazár város keresztény püspökségét jelenti (a város földrajzi elhelyezkedésére vö. Артамонов, *Очерки térképmellékletét*). Egy hagiográfiai munka szerint a VIII. század második felében a kazárok földjén már számos keresztény gyülekezet volt. A VIII. század végén azonban a kazárok hivatalosan áttértek a zsidó vallásra (MORAVCSIK i. m. I, 201–2).

A fentiek alapján nem merészség arra következtetni, hogy a honfoglaló magyarok őseinek egy része a bizánci kereszténységgel is megismerkedhetett.

MORAVCSIK a KonstL. magyar-eseménye alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyarság (helyesebben: a magyarok egy csoportja) a honfoglalás

előtt Krímben az ott időző Konstantín révén is kapcsolatba kerülhetett a kereszténységgel (Szt. István-Eml. 208—9; *Uő.*, Bizánc és a magyarság 38).

MORAVCSIK még egy szláv vonatkozásra felhívja a figyelmet. Egy bizánci forrás — írja — I. Basileos császár (867—886.) korára teszi az oroszok megtérését, s Photios pátriárka már püspököket is említi. Egyes vélemények szerint (*Ε. Запечето, Слѣды християнства на Дону. Москва, 1899. 316—26; A. A. VASILIEV, La Russie primitive et Byzance: Recueil dédié à Th. Uspenskij. I. Paris, 1930. 19*) az első orosz püspöki székhely a régi Tamatarcha lett, s csak ezután került sor Kievre. Egy arab forrásból megtudjuk, hogy a magyarok a szláv foglyokat egy bizánci kikötőben adták el. Ily módon tehát — írja MORAVCSIK —, nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a magyarság az oroszok révén is érintkezésbe jutott a kereszténységgel (Szt. István-Eml. I, 209—10).

Mindezek alapján MORAVCSIK azt a tanulságot vonja le, hogy a bizánci kereszténység hatása a honfoglalás előtti magyarságra — ha az csak egyes törzseket, illetőleg vezéreket ért is, és a nép egészét nem is hatotta át — erősebb és intenzívebb lehetett, mint ahogy azt eddig sejteni lehetett (i. m. 211).

A fenti körülmények egyben — azt hiszem — arra is választ adtak, hogy a „pogány” magyarok miért viselkedtek „keresztényi” módon a keresztény Konstantínnal és társaival szemben.

De egyéb vonatkozásban sem állhattak a VIII—IX. század magyarjai — különösen egyes rétegeik, csoportjaik — a műveltség oly alacsony fokán. Köztudott pl., hogy a magyarok elei az iráni (ősiráni, alán-oszét, perzsa) és a türk (onogur, bolgár-török, kazár stb.) népekkel kialakított sokirányú és hosszan tartó kapcsolataik eredményeképp a műveltségi szint „magasabb” fokára kerültek, amit egyebek között az is jelez, hogy a földművelés és a kézművesség bizonyos elemeivel is megismerkedtek. Egyszerűen azt lehet mondani, hogy lényegében már „félnomád” néppé váltak. Igaz ugyan, hogy BibKonst., De adm. imp. 30. fejezetében (950 körül) még az alábbiakat olvashatjuk: „... az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak...” — *οἱ Τούρκοι νομάδα βίον ζῶντες* (vö. MORAVCSIK, BibKonst. 140—1). A nomadizálás jellemzésére és formáira, a félig letelepedett életformára, valamint a népmozgalmak és az éghajlatváltozás miatt bekövetkezett költözésekre, az új haza keresésére vö.: C. A. Плетнева, От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967. 180—1, 183, 189—90; CZEGLÉDY KÁROLY, Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969.; ERDÉLYI ISTVÁN — L. N. GUMILJOV, A nomád világ egysége és sokrétűsége: ArchÉrt. XCVI, 54—61; VERES P., Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez: NéprÉrt. LIII, 33—54; DIENES I., A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972.; U. KÓHALMI K., A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. 9—27, 201—4. Itt csak zárójelben jegyzem meg azt, hogy én a „nomád” megjelölést nem lekicsinylő jelzőként használom. Ismeretes ugyanis, hogy pl. a XIII. század „nomád” — és tegyük hozzá: a magyarok szemében is „vad”, „kegyetlen” — mongoljai, tatárjai, pontosabban ezek egyes csoportjai, a politikai, katonai, gazdasági és kulturális élet milyen magas fokán állottak (vö. Marco Polo utazásai. Budapest, 1963. 22, 34 kk.). ISTRIN is pl. a kazárok-ról azt írja, hogy azok Konstantín kazárországi utazásának időpontjában már erősen megváltoztak: a félvad nomádokból alapjában már földműves és kereskedő néppé lettek; nagy kereskedelmi városokat hoztak létre (Sarkel, Itil stb.), a pogányságot judaizmussal cserélték fel, és Bizánc hatására „erősen” megindultak a kulturális fejlődés útján. Figyelmet érdemel az a megjegyzése is,

hogy az oroszok művelődésére is hatással lehetett a kazár kultúra és írásbeliség (vö. *Исруин*, 1100 лет 16). Így pl. azt írja, hogy az oroszoknak (az általa feltételezett) „protocirill” írásába, mely a görög ábécén alapult, más írásrendszerből is bekerültek betűk, pl. a zsidóból, a zsidó írásrendszert ugyanis az oroszok a kazárok közvetítésével ismerték meg (i. m. 97).

Megemlíthető továbbá az is, hogy a magyarság politikai tekintélye és katonai súlya sem lehetett csekély. Ezt támasztja alá Bíborban-született Konstantínak az a tudósítása, hogy „Chazaria fejedelme, a khagán, az ő [turkok, magyarok] vitézségök és hadi segítségök miatt a turkok első vajdájához, Lebediaszhoz nőül adott egy előkelő kozár hölgyet, az ő híres vitézsége és dicső nemzetsége miatt, hogy gyermeke legyen tőle” (МНК. 120; *Артамонов*, История хазар 344—5). S még egy megjegyzés ide kívánczik. A szovjet kutatók véleménye szerint a kazárok a VIII—IX. század folyamán kétféle írásrendszert használtak: a türk eredetű rovásírást, amely az orkhoni, a besenyő és a proto-bolgár emlékekkel mutat rokonságot, és az óhéber (zsidó) írást (*Артамонов*, История хазар 262 кк., 279 кк.; *А. М. Щербак*, Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону: Сов. Арх. XIX [1954.] stb. — I.: *Плетнева*, От кочевий к городам 185; *Исруин*, 1100 лет 16, 18). A kazárok irodalmi és valószínűen liturgikus nyelve is azonban a héber lehetett (DVORNÍK, Les Légendes 209). Ismeretes az is, hogy a régi magyarok rovásírása is türk eredetű, s hogy ezt az írásrendszert a magyarok még a Meótisz-vidéki hazájukból hozták magukkal. Ez az írásrendszer is a már említett orkhoni, jeniszeji és Talasz-völgyi feliratokkal rokonítható, de hasonlóságot mutat a nagyszentmiklósi aranykincs rovásbetűivel is (vö. NÉMETI GYULA, A magyar rovásírás. Budapest, 1934.; *С. Е. Малов*, Памятники древнетюркской письменности. Москва—Ленинград, 1951.; *П. Кирай*, К вопросу о глаголических письменах в системе древневенгерских рунических знаков: Константин Кирил Философ. Симпозиум. София, 1971. 205—13).

Mindezek alapján tehát, azt hiszem, legalább annyit bátran mondhatunk, hogy a magyarok elei a IX. század folyamán egy egyszerűbb írásrendszer birtokában is voltak.

A következőkben a KonstL. ama részletével szeretnék foglalkozni, amely úgy szól, hogy a magyarok „farkasmódra üvöltve támadtak rá” Konstantínra és társaira.

A „farkasmódra üvölt” kifejezéssel kapcsolatosan három elképzelés lehetséges: a) képletes kifejezésről van szó, amellyel a KonstL. írója a száguldva érkező lovascsapat zaját akarta érzékeltetni; b) Konstantín számára a magyarok beszéde, kiabálása olyannak tűnt, mintha farkasok vonítottak volna (vö. pl.: *Громъ*, Моравія и Мадьяры 234; *М. Ласко*, Sv. Cyril a Metod. Rím, 1969. 47); c) a magyar lovasok ténylegesen „farkasmódra üvöltöttek”.

A „бълчккы выкци” kifejezésre kevés adatot találtam. SREZNEVSKIJ szótárában (Mat. I, 379, 383) az alábbi két idézet olvasható: Пов. вр. лет 6607 г. [=1099.]: „Бонякъ ѡтѣха ѡт вон и поча възити болчккы, и болкк ѡтвѣи са ѣмѹ, и начаша възити болци мнози” = „Bonjak [polovec vezér] eltávozván a seregtől, elkezdte farkasmódra üvöltöni, egy farkas visszaüvöltött és azután sok farkas ordított” (vö. HODINKA ANTAL, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 59, 62—3, 75 [OroszÉvk.]); — Сильв. н. Ант. Вopr.: „болчккы выкци” (Вoprосы н отвѣты св. Сильвестра и преп. Антонія по сп. 1512 г.). ЛАВРОВ (Кирило та Методій 86) megjegyzi, hogy ez a görög τῆ λύκων ὠρυγῆ fordítása.

Részben hasonló kifejezésmódot találunk a szt. Orsolya életét (mártíromságát) leíró legendák egyik fejezetében. Vö. ÉrsK.: „Es az waroſt ymmar megh zalwan lelek az pogannok magyarok myat kyket [a szűzeket] hogy az poganok latthanak wona nagy ywetefel reayok rwgazkodanak Es mynt fene wadak awagy farkafok az nemes artatlan baranyokath mynd ez zent fereketh megh ewlek” (Nytár. IX—X, 583). Magyarázatként ehhez az alábbiakat fűzöm hozzá: Orsolya egy britanniai fejedelem leánya volt, akit Rómába való zárándoklása közben Köln közelében társnőivel együtt a pogányok, állítólag az arrafelé portyázó hunok — két római fejedelem felbujtására — 452-ben megölték. Vö.: „... ket kegyetlen feyedelmek kedyg romayaknak hadnagyok ... Es kewetheketh kwldenek ywlywſhoz ew rokonozhoz ky az wnwſoknak [hun] az az maagyar nemzetnek ky magyar nemzeth az wdewben poganok walanak megent feyedelmewk wala tahat kerwen ewteth hogy ez zwzek ellen hadal tamadna mert kereztyenek wonanak” (i. m. 582). Látható tehát, hogy a legenda magyar fordítója egyenlőségi jelet tett a hunok és a magyarok között.

Hasonló kifejezésmódot találunk a NádK.-ben is: „Iulianus A maágaroknac feyedelmanec Izenenec neki ... mind ezők őzue tarfolkodvan terenec colonña fele az varofokat a maágaroctol kőrnől vetetőth vala. Legottan a paganac az zizeketh meg kemletec, es hertelenfeggel reaioc rohananac nag kealtaffal, es ivőltfelfel, mint farkafoc az iohokra fogoc cikorgatvan efenec mint az zamtalan lok zizeketh meg őlec” (Nytár. XV, 250—1).

Az Orsolya mártíromságát tartalmazó legenda latin eredetijében azonban természetesen csak a hunok szerepelnek („gens barbara Hunorum”), és az sincs benne, hogy a hunok „nagy üvöltéssel” támadtak volna a szűzekre, továbbá hogy a szűzeket „mint farkasok” megölték volna (vö. Die erste Passio Ursulae, a brüsszeli XIV. századi kéziratok alapján; l. W. LEVISON, *Das Werden der Ursula-Legende*. Köln, 1928. 140, 152).

A fentiek megértéséhez tudni kell azt, hogy az OrsL. eredeti szövege a későbbi revelációk következtében nagy fejlődésen ment keresztül: így pl. újabb és újabb nevek (személyek) kerültek a legendába. Az ÉrsK. magyar OrsL.-ja általában nyomon követi a Legenda aurea 153. elbeszélését, s Jacobus de Voragine szövegének meglehetősen hű fordítása. Érdekességgént megemlíthető, hogy az OrsL.-nak van olyan változata is (közli V. DE BUCK, *De S. Ursula*. 1869.), amelyben Orsolya a magyar király leányaként szerepel, s a zárándoksereget a szlavóniai szláv király vágatja le (vö. HORVÁTH CIRILL, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*. Budapest, 1911. 55—6, 67, 71—2).

FORCELLINI szótárában az alábbi adatokat találjuk: Verg. 7. Aen. 18: „et formae magnorum ululare luporum”; Cic. Orat. 6: „Cum vero inclinata ululantiqve voce, more Asiatico, canere coepisset, quis eum ferret?” (AÆ. FORCELLINI, *Totius latinitatis lexicon*. III, 818, VI, 384).

A Fuldai Évkönyvek annalistája a 884. évnél a kegyetlenséget szintén a farkas egyik jellemző tulajdonságával fejezi ki. Vö.: 882-ben a bolgárok, valószínűen Arnulfnak, Pannónia hercegének indíttatására, megtámadták Moraviát. Válaszképp „... a fejedelem [Svatopluk] minden szlovien vidékről összegyűjtötte a seregeket, nagy hadsereggel betört Pannóniába, kegyetlenül és vérszomjasan öldökölt miként a farkas (»inmaniter ac cruentor more lupi mactat«), tűzzel és vassal a vidék nagy részét elpusztítja, szétrombolja és tönkreteszi ... Ám a következő évben, amidőn ezt írjuk, a fejedelem újból nagy sokaságot gyűjtött egybe és ellenségként Pannóniába ellenséges katonaságot vezet, hogy most farkas-torokkal (»nunc quasi ore lupi per totum devoras-

set . . . ») mindent teljesen elnyeljen, ha azelőtt valami még maradt volna” (vö. PERTZ: MGH. SS. I, 400–1).

Az itt idézett példából látható, hogy a „farkasmódra üvölt” kifejezésre lehet adatokat találni, s ezek vagy teljesen megegyeznek a KonstL.-ban szereplő kifejezéssel és ennek jelentésével, vagy csak részben hasonlítanak hozzá, de az ilyen adatok száma nem túlságosan magas. Ebből tehát talán arra lehet következtetni, hogy a „farkasmódra üvölt” nem lehetett általánosan használt kifejezés.

Ismeretes, hogy a harcosok a roham megkezdése előtt gyakran csatákialtást hallatnak, egyrészt azért, hogy ezzel egymást buzdítsák, bátorítsák, másrészt azért, hogy a földöntúli hatalmak segítségét kérjék harcukhoz, de azért is, hogy a nagy hangerővel a sokaság látszatát keltsék, s hogy ezzel az ellenséget megrémítsék. A honfoglaló és a kalandozó magyarok is ezt a taktikát alkalmazhatták.

Vö. pl. a magyarok 926. évi Sankt Galleni táborozását leíró elbeszélésben: „ . . . Társaik pusztulását a folyón [Rajna] túli ellenség [a magyarok] tétlenül szemlélte és haragjukban fegyveresen a folyó partjára futnak dühösen, és dühüknek eleget téve, számos nyilat kilőnek és kutyaszerű üvöltéssel rettető kiáltozást csapnak (» . . . caninoque ululatu voces horridas miscent . . . »)” (Ekkehard: Sankt Galleni történetek: MHK. 342; MEH. 185). — A magyaroknak a Henrik német király ellen 933-ban vívott, úgynevezett merseburgi csata leírásában: „Haladék nélkül megkezdődik a harc, és a keresztények oldalán a szent és csodálatos *κύριε ἐλεῖσον*, Kyrie eleison kiáltás, míg amazok oldalán az ocsmány és ördögi *ῥῆι, ῥῆι* gyakran hallatszik (» . . . atque ex christianorum parte sancta et mirabilis vox *κύριε ἐλεῖσον*, Kyrie eleison, ex eorum vero turpis et diabolica *ῥῆι, ῥῆι* frequenter auditur»)” (Liudprand: Antapod. II, 30: ÓMOLv. 12; MEH. 173). — A kalandozó magyarok és az I. Ottó német-római császár légioi között lezajlott 955. évi Lech-mezei ütközet leírásában: „Mert a magyarok semmit nem késlekedve átkeltek a Lech folyón, és megkerülve a hadsereget nyilaikkal az utolsó légiót kezdték el ingerelni; hatalmas kiáltozással indították meg a támadást (» . . . et inpetu cum ingenti vociferatione facto . . . ») . . . Hasonló módon (» . . . Similiter . . . aggressi . . . ») támadták meg a hetedik és a hatodik légiót, . . .” (WIDUKIND, A szászok története III. 44; vö.: GOMBOS, Catalogus III, 2664; MEH. 192–3).

Érdekes még meghallgatnunk azt is, hogyan jellemzi Bölcs Leó a magyarok hadi taktikáját: . . . „46. A türk [magyar] törzsek álnok és határozásaikat palástoló . . . népek. . . 47. Rettenthetetlenül veszik szemre a nekik kedvező alkalmat, és nem annyira kézre vívott harccal és hadaik erejével iparkodnak az ellenségen győzelmet venni, hanem csalogatják és meglepni szeretik, . . . 51. Követi őket az állatok, mének és kancáknak sokasága, részint élelem és tej nyérése végett, részint hogy sokaknak tartassanak. . . . 57. Jobbára a távolból való harcban és a lesvetésben lelik kedvüket, . . .” (MHK. 34–5, 37).

Azt hiszem, az itt leírt hadviselési elvekkel jól összeegyeztethető a magyaroknak az a harcmodora, hogy lélektani eszközök igénybevételével is — „kutyaszerű üvöltéssel”, „ördögi hui, hui-ozással” és „hatalmas kiáltozással” — próbálták elősegíteni harci vállalkozásuk sikerét.

De az itt elmondottakat ki kell még egészíteni azzal, hogy az efféle harcmodor alkalmazása nem egyedül a magyarokra volt jellemző. A rómaiak is szívesen folyamodtak a hangos kiáltozás, az üvöltés eszközhöz az ellenség megfélemlítése céljából. Vö. „Clamor autem, quem barritum uocant, prius

non debet adtolli, . . . Inperitorum enim uel ignauorum est uociferari de longe, cum hostes magis terreantur, si cum telorum ictu clamoris horror accesserit” (I. Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris. Lipsiae, 1869. 102: Lib. III/XVIII. 21—7.; IX—XII. századi kódexek alapján). De a sztyeppe népek harcászatainak is egyik jellemzője az volt, hogy hangos kiáltozással rohamoztak. Vö. XIII. század 2. fele: „. . . a tatárok felhagynak a futással, és teljes rendben, hangos kiáltásokkal ismét támadnak” (I. Marco Polo utazásai. Budapest, 1963. 123).

A felsorolt adatok közül számunkra a legfontosabb a 926. évi „caninoque ululatu” tudósítás, mivel ez tartalmilag teljesen megegyezik a KonsL.-beli „ВЛКЧЪКЪЗИ ВЪКУЮИ” kifejezéssel. Ebből tehát nyilvánvaló, hogy a magyarok harcmodorának egyik eleme volt a támadás előtti „farkasokéhoz hasonló üvöltés”, a „kutyaszerű vonítás” hallatása. Mármost, ha arra gondolunk, hogy a farkasok üvöltése és a kutyák vonítása tulajdonképpen egy *uiu*, *uiu*-szerű hang hallatását jelenti, akkor azt hiszem, nem vagyok nagyon messze az igazságtól, ha felteszem, hogy a KonstL.-ban említett „farkasmódra üvölt” kifejezés ilyen *auu*, *uuu*-szerű hang jelzését akarja kifejezni. S továbbvive ezt a gondolatsort, nem tartom lehetetlennek, hogy a „farkasmódra üvölt” kifejezés a valóságban a *hui!*, *hui!* csatakiáltást takarja. Erről a feltevésről azért sem kell lemondanunk, mivel az 933. évi adat ezt a magyarokra jellemző csata előtti *hui!* *hui!* kiáltozást meg is örököltette.

De hogy még további összefüggések lehetőségét felvessem, az alábbi sorokat idézem: 926.: „Miután pedig [a magyarok] a bortól nekihevültek (»incaluerant«), mindnyájan elkezdtek rettenetesen kiáltozni isteneikhez (»horridissime diis suis omnes vociferabant«), a klérikust pedig és a boldkjukat [Heribaldot] arra kényszerítették, hogy ugyanezt tegyék. A klérikus pedig, minthogy jól tudta a nyelvüket, . . . velük kiabált (»cum eis valenter clamabat«)” (vö. Ekkehard: Sankt Galleni történetek, I. MEH. 180—1; Ekkehard nagyjából hitelt érdemlő szóbeli hagyományok alapján dolgozott, 1060 körül halt meg; i. m. 177).

Noha a fenti történet, minthogy szájhagyományon alapszik, nyilván nem adja vissza pontosan a valóságos eseményt, de a történet magvát („az istenekhez való rettenetes kiáltozást”) talán aligha indokolt kitalálásnak minősíteni. Annál is inkább erre az álláspontra helyezkedhetünk, mivel ez az elbeszélés egybevág a többi, már idézett tudósítással, ahol „kiáltozás”-ról, „üvöltés”-ről stb. volt szó. Egyébként a Sankt Galleni történet további részleteiből egyértelműen kitűnik, hogy itt nem éneklésről van szó. Hogy ez az „istenekhez való kiáltozás” mit jelenthet, *hui*-ogatóst-e, erre teljesen megnyugtató választ nem lehet adni, de a most említett egyeztetés lehetőségét sem zárnam ki.

Mindenekelőtt meg szeretném említeni, hogy ERDŐDI JÓZSEF (Huj, huj, hajrá!: Szegedi Füzetek III, 228—33) a *huj*, *huj!* kiáltásról a következőket írja: Feltehető, hogy miként a keresztények vallásos jellegű kiáltással rohantak az ütközetbe (*Kyrie eleison*; *Jézus*, *Jézus*), szintúgy a magyarok is istenségüket hívták segítségül, és akkor istenidéző felkiáltásukat hallatták. Megerősíti e felkiáltás pogány jellegét Liudprand feljegyzésének „diabolica” jelzője is, vagyis az, hogy ő ezt a *huj*, *huj* kiáltást ördöginek mondja (i. m. 230).

MÉSZÖLY GEDEON meg (Az ugorkori sámánosság magyar szókinszbeli emlékei: MNy. XLVIII, 48) a merseburgi ütközet leírását tartalmazó részlet szövegösszefüggései alapján a *hui*, *hui* kifejezésben a pogány vallási szertartás emlékét látja.

DIÓSZEGI VILMOS ezt a gondolatot továbbvive (A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. 432) a magyar *haj* indulatszót az obi-ugor *kaj* indulatszóval rokonítja, s szerinte a magyar *haj* típusú indulatszó a honfoglaló magyarság valamiféle istenhívó kiáltószava volt.

Meg kell azonban említeni, hogy a TESz. II. kötete szerint a *huj* önkéntelen hangkitörésből keletkezett, esetleg hangutánzó eredetű indulatszó, s erősen kétséges, hogy a *haj*² és a *hej* indulatszóval együtt kapcsolatban van-e a rokon nyelvi indulatszókkal (i. m. 162, 20, 84).

De ZAGIBA is felhívja a figyelmet arra, hogy a Kyrie eleisont, amely eredetileg a misében hangzott el, később világi eseményekhez kapcsolódva is használták, pl. csatakiáltások szerepében, s ugyanilyen fejlődést lát a *Gospodi pomiluj* és a *hui, hui* aklamációk esetében is (F. ZAGIBA, Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Wien—Köln—Graz, 1971. 210).

KIRÁLY PÉTER

A szóegyüttesek és a csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények

1. BARTHA ANTAL „Gazdaságtörténet és szavak” című cikkéhez (MNY. LXV, 14—25) helyénvalónak látok néhány megjegyzést fűzni.

Bartha azon háborog, hogy szerintem őseink közül sokan a Kárpát-medencébe vezető útjuk folyamán, de különösen a Kárpátokon való átkelés alkalmával jelentős veszteségeket szenvedvén el, állatállományukban ide már mint félnomádok érkeztek meg, bár mint valódi nomádok vághattak neki a nagy útnak. Ezzel szemben szerinte a magyarok már megérkezésük előtt is félnomádok lettek volna. — Tekintve hogy a félnomádi állapotnak az előzménye mindig az igazi nomádi állapot volt, a kívülállónak eleve is arra kell gondolnia, hogy ebben a vitában a valóságban másról van szó. De vajon miről?

2. Bartha szerint őseinktől a Kárpátokon való átkelés azért nem követelhetett nagyobb áldozatokat, mert szerinte „a nomádok” — tehát nem a félnomádok (!) — a magas hegységek „valóban zord útvonalain mindenkor biztonsággal közlekedtek” (i. h. 15). Hogy ezt honnan tudja, azt már nem árulja el nekünk. Ehelyett azzal szórakoztatja az olvasót, hogy milyen érdekességeket látott egy szibériai hegyi útja folyamán, bár az előadott dolgok a tárgyhoz egyáltalán nem tartoznak hozzá.

Hogy a Kárpátok magas hágóin való átkelés óriási nehézségeket jelenthetett őseink számára, azt nem az ujjamból szoptam, hanem Princz Gyulától tudom, aki — amint ismeretes — az utolsó magyar explorátor, vagyis felfedező utazó volt, és ő útjain éppen az ázsiai magashegységeket és a nomádok életviszonyait tanulmányozta. Ő tapasztalataira hivatkozva váltig azt hangoztatta előttem, hogy őseink nyájaikkal, családjaikkal semmiképpen sem lettek volna képesek a Vereckei-hágón átkelni; szerinte őseinknek a Kárpát-medencébe való behatolása csak a Délkeleti-Kárpátok szorosain képzelhető el. Ezt megértettem; azt viszont határozottan tudtam, hogy Dél-Erdélyben honfoglalás kori régiségeknek nyoma sincs, ellenben azok megvannak a Latorca völgyében, valamint Galiciában Halics közelében. Tehát a kapott információt az archeológiai tényekkel annak feltevésével igyekeztem összhangba hozni, hogy őseinknek csak veszteségek árán sikerülhetett a Kárpátokon való átkelés.

Ez a kisegítő feltevés részint annak adta a magyarázatát, hogy egyesek közülük miért kaptak rá a szomszéd szlovákok példája nyomán eléggé hamar a földművelés és állattenyésztés intenzívnek mondható formájára, mások pedig közülük a külszági rablóportyákra, mert nomádok ilyen vállalkozásainak mindenütt (!) ilyesféle okai voltak, nem pedig „a vezető réteg katonai aktivitása” . . . , hisz a régi magyarok kalandozásokként emlegetett vállalkozásai-ban a vezető réteg, vagyis az Árpádok nem is vettek részt, mert ők a bolgár fejedelemség(ek) javainak a maguk számára való lefoglalásával gazdaságilag ki voltak elégítve. A kalandozásokra vonatkozó Bartha-féle nézet alapján véve egy, a gazdasági körülményeket mellőző romantikus szemlélet megnyilatkozása.

3. Nyilvánvaló, hogy ha őseink Kelet-Európában valódi nomádok voltak, akkor az előzőkben előadott fejlődési folyamat a legnagyobb mértékben valószínűvé vált. Ezért talán nem lesz felesleges itt rendszeres alakban összeállítani azokat az érveket, amelyek a honfoglalás kori magyarok nomád volta mellett szerintünk felhozhatók. Ezek a következők:

Ibn Ruszta és Gardízi egyértelműen és félreérthetetlenül költözéssel állattenyésztésként jellemzik a Fekete-tenger mellékén, vagyis az Etlközben élő magyarok gazdaságát a IX. századra vonatkozólag. Szerintük ugyanis (CZEG-LÉNY fordítása szerint): „Sátraik vannak és együtt vonulnak a takarmánnyal, valamint a zöld vegetációval”. Emlegetik ugyan a magyarok szántóföldjeit is. Ezeket a magyarok a tavaszi kihajtás után nyilván török földműves jobbágyaik gondozására bízták, mert költözéssel állattenyésztést és földművelést ugyanazok az emberek egyszerre nem folytathatnak. Erre nézve jellemző, hogy a termelt kölest a török jobbágyok gazdáik részeként mondhatni már „konyhakész” alakban voltak kötelesek beszolgáltatni; erre *dara* szavunkból következtethetünk, amely egy ’köles’ jelentésű török szóból származott.

Őseinkre a szomszéd népek csak nomád népek neveit ruházták át, nyilván azért, mert külső megjelenésükben, fellépésükben teljesen a nomád népekhez hasonlítottak. Vagyis a *sav-ar* ’fekete alán’ nevet az alánok közvetítésével a bizánciak ruházták át a levédiai magyarokra (*Σάβαροι*), majd ennek helyébe a Fekete-tenger mellékére költözött magyarokra a *Τούροχοι* nevet. Az onogurok nevét pedig a keleti szlávok ruházták át a tőlük keletre felbukkant magyarokra (vö. *Ungar* stb.). A nyugatiak pedig a Kárpát-medencében lakó magyarokra a hunok nevét, akik egykor szintén ott éltek és nomádok voltak.¹

A magyarok vándorlásaik folyamán csak olyan területeket kerestek fel megtelepedés céljából, ahol a költözéssel állattenyésztés lehetséges volt, nyilván, mert — nomádok voltak.

A magyar törzseknek (a hozzájuk csatlakozott török kavarak három altörzsén kívül) aránylag nagy száma (nyolc magyar törzsnevet ismerünk) azt tanúsítja, hogy őseink Kelet-Európában nomádok voltak (a nomád törzs gazdasági szempontból a modern legeltetési társulatokkal hasonlítható össze); az a körülmény pedig, hogy ezek a törzsnevek a magyar törzsszövetségnek a Kárpát-medencébe való behatolása után csak addig a korig — de csakis addig — éltek, amíg a földműves-életforma meg nem gyökerezett nálunk, kézzel foghatóan tanúsítja, hogy ide őseink mint nomádok érkeztek.

Idegen nép támadására (besenyők!) csak nomád nép szokta lakóterületét elhagyni; a letelepült életmódot folytató földműves nép ellenáll, és ha ez nem

¹ Behatóan szoltam e kérdésekről „Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts” című tanulmányomban (UJb. XXXI, 191–229).

sikerül, behódol és a támadók jobbagynépévé válik. A földműves életformára áttért magyarok sem menekültek el a hazájukba betört nomádok elől, hanem elbántak velük, így egyebek között a besenyőkkel is.

A Kelet-Európából a Kárpát-medencébe vezető hosszú utat rövid idő alatt csakis nomád nép tehetette meg, amellyel élelmezésének alapja vele együtt haladt. Mert ugyan ki élelmezte volna a hosszú úton az állítólag félnomád magyarokat? Vagy talán ilyen gazdasági kérdésekre már felesleges tekintettel lenni?

Nomádok a mezőségnek (= steppe) aránylag gyér, illetőleg ritka fűhozama miatt állataik téli takarmányozásával nem törődhetnek, hanem azoknak a nyár folyamán le nem legeltetett sávokon maguknak kell élelmüket a hó alól kikaparniuk (német etnológusok „Scharrfutter” néven emlegetik ezt). Tekintve, hogy nyelvünkben az állatok téli takarmányozására vonatkozó szó-készlet egy szál szlovák eredetű (ennek a szöveggyűtesnek a tagjai: *kasza*, *kaszál*, *kalapács* 'Dengelhammer', *kalapál* 'dengeln'; *villa*, *gereblye*; *széna*, *petrence*, *kazal*; *szín*, *jászol* (népünk a Kárpát-medencébe való megérkezése előtt csakis költözéssel állattenyésztést folytatott, vagyis — nomád volt. Bartha szerint a fenti szöveggyűtes tagjai felesleges idegen szavaknak volnának tekintendők. Ezt a tételt azonban nem lehet elfogadni.

Határozottan a honfoglaló magyarok nomád volta mellett tanúskodik magános sírjaiknak aránylag nagy száma is: nyilván ott temették el halottaikat, ahol a költözéssel állattenyésztés során a halál elérte őket.

A költözéssel állattenyésztésre mint gazdasági alapra utal archeológiai szempontból az a körülmény is, hogy a gazdagabb honfoglaláskori női sírokban majdnem mindig találunk lószerszámot, illetőleg lovasfelszerelést is, sőt lovas életmódra utal a nők rekonstruálható ruházata is. Az pedig nyilvánvaló, hogy minderre csak a költözéssel állattenyésztést folytatók feleségeinek és leányainak lehetett szükségük; ezt a felszerelést pedig a hátramaradottak annyira fontosnak tekintették, hogy elhalálozott női hozzátartozóikat még a másvilági mezőségekre is felszerelték ezekkel a lovasholmikkal. — Lovasított parasztszónoknak a magam részéről mégcsak a hírét sem hallottam.

Őseink a *pest* — *pemet* — *aszag* — *rozs* — *tészta* és *kovász* szöveggyűtes tanúsága szerint a X. század közepe felé (a *rozs* és *aszag* zs-je!) vették át a bolgároktól (*pest* és *pemet*) a kenyérfőzés tudományát, amely szöveggyűtesben a *tészta* és *kovász* szavak KNEZSA kvantitástanulmányai értelmében szintén délszláv jellegűek, vagyis a bolgárból származtak. — A nomádok is felhasználják étkezési célokra a földművesektől beszerzett gabonamagvakat, de a kemencében sült kenyeret nem ismerik.

A nomádok akkor esznek, amikor megehülnek. — Őseink tehát nyilván nomád korszakuk után feltehetőleg a bolgároktól vették át az étkezési idők (*ebéd*, *uzsonna*, *vacsora*) szlávól származott elnevezéseit és feltehetőleg a bolgárok előkelőitől az étkezés kulturáltabb formáját (*asztal*, *abrosz*).

Et nunc venimus ad fortissimum! Észrevettem, hogy a bolhának az ő s s z e s finnugor nyelvekben meglevő közös elnevezése (vö. finn *sonsar* stb.) egyedül csak a magyarból hiányzik. Ezt BREHM nyomán azzal magyaráztam, hogy a bolha nyüve 5—6 héten keresztül a lakóhely porában növekszik. Ha tehát a lakóhelyet 5—6 héten belül a költözéssel állattenyésztésben változtatják, a bolha nyilván eltűnik. Azt pedig szintén tudtam, hogy a bolha a ló szagától irtózik, ezért népünk a lópokrócot még a közeli múltban is bolhaűzőnek használta. — Következtetésem helyességét JANTSKY BÉLA geológusunknak mongóliai úti élményeiről szóló beszámolója (vö. Élet és Tud. 1967. 22. sz.)

fényesen igazolta. Ő tudniillik észrevette, hogy a mongolok jurtáiban nincsen bolha; ezt azzal magyarázta, hogy a bolha — úgy látszik — a mongol föld hideg éghajlatát nem bírja. Nem volt nehéz e magyarázattal szemben rámutatnom arra, hogy a bolha a Lappföld nem kevésbé hideg éghajlatát — úgy látszik — jól bírja; tehát a bolhahiány a mongoloknál nyilván nem az éghajlatban, hanem a mongolok nomád életformájában gyökerezik. És nyilván az is következik ebből a megállapításból, hogy őseink az ugor közösségből való kiválásuk után a Káma mellékén egy ismeretlen nyelvű, de nem török származású nép példája nyomán a rénszarvastenyésztésről a költözéses ló- és juh-tenyésztésre áttérve a Kárpát-medencében való megtelepedésükig egy bolhamentes korszakban éltek, mert — nomádok voltak. Sőt még az is következik ebből a bolhahiányból, hogy őseink a Volgán való átkelésük után a közelükben élő földműves törökök példája nyomán nem tértek át a földművelésre. Az ugyanis nem kétséges, hogy bolha azután Eurázsia összes földműveseinek a házaiban mindig is bőven akadt; ha tehát őseink ezeknek a földműves törököknek a példájára áttértek volna a földművelésre, ahogy azt a félnomád-elmélet képviselői tudni szeretnék, akkor nemcsak bizonyos mezőgazdasági termékek elnevezései volnának nyelvünkben török eredetűek — ezeket nomádok vétel, csere, harács vagy szolgáltatások útján szokták földművesektől beszerezni —, hanem nyilván a bolha török elnevezése is meghonosodott volna nyelvünkben, ahogy például a nomádokat különösen gyötrő *szúnyog* és *bögöly* elnevezései török származásúak nyelvünkben, jelölül annak, hogy őseink nemcsak török földművesekkel állottak kapcsolatban, hanem hozzájuk a kavarok három nomád törzse is csatlakozott.

Ez a bolha-érv a honfoglaló magyarok félnomád voltára vonatkozó elképzelésekre döntő csapást jelentett. Ennek lehet a következménye, hogy Bartha Antal folyóiratunk olvasóinak az Élet és Tud.-ban megjelent cikkeket ilyenformán közvetítette: „Az Élet és Tudományban megjelent cikksorozat” — JANTSKYÉ ti. — „megemlíti [sic!] a mongol jurtákban fellelhető [sic!] bolhákat és poloskákat. MOÓR (ÉT. 1967. 30. sz.) megtámadta [sic!] a nagyon fontos megfigyeléseken alapuló cikksorozatot, mert az ő tudomása szerint ezek az élősködők [recte: élősdiek] csak az állandó hajlék jellemzői. Sok ezer kilométert utaztam, nomadizáltam [?]¹ a mongolok és egyéb népek között. Tapasztalataim alapján állíthatom, hogy Moór értesülései [?, de miért nem inkább a forrásomat, a „nagy-Brehm”-et szidja?] tévesek.”

Ezek után meg kell állapítanom, hogy a félnomád-elmélet védelmében Bartha nagyon szubjektív felfogásban interpretálja az én idevágó nézeteimet. Hogy azonban az olvasó ne csupán ennek a szubjektív jellegűnek mondható szempontnak figyelembevételével tudjon a nomád ~ félnomád vitában állást foglalni, helyesnek láttam az előzőkben az idevonható tényeknek hosszú sorozatát összeállítani, amelyek az olvasó számára e kérdésben már az objektív szempontok figyelembevételén alapuló állásfoglalást is lehetővé teszik.

4. Felfogásának a fent említett módon való megvédését azonban Bartha még mind nem tartotta elégségesnek az olvasó állásfoglalásának megnyerése érdekében. Ezért nem sajnált tőlem néhány más inszINUÁCIÓT sem.² De nem

¹ A *nomadizál* jelentése nem 'kóborol', hanem 'költözéses állattenyésztést folytat'.

² Ha Bartha kíváncsi a magyar házkultúra eredetére vonatkozó felfogásomra, könnyen hozzájuthat „A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya” című tanulmányomban (1963. 92).

nehéz felismerni, hogy a sok fenekedés ellenem tulajdonképpen azért van, mert én véletlenül azt is észrevettem, hogy a dunántúli és a székely nyelvben a poloskának nem délszláv, hanem szlovák származású elnevezése van meg. Akármennyire rusnya féreg is a poloska, mégis csak kultúrféreg . . . , ezért régi szlovák származású elnevezésének a megléte a dunántúli és a székely nyelvjárásokban feltétlenül nép- és művelődéstörténeti jelentőségű tény. Bartha szerint azonban mindaz, amit én a magyar kultúrának szlovák kapcsolataira vonatkozólag felhoztam, csak — szó. De hát miért tények már számára is nyelvünknek gazdaságtörténeti vonatkozású régi török jövevényszavai? Mert hát honnan gondolhatná Bartha, hogy a magyarok törököktől vettek át Kelet-Európában valaminő általa magas színvonalúnak gondolt földművelés-kultúrát, ha nem a földművelés bizonyos termékeire vonatkozó jövevényszavakból? Csakhogy persze ezek a jövevényszavak még nem tanúsíthatják azt, hogy termelésükben őseink saját munkateljesítményeikkel is részt vettek. 'Gabona' jelentésű szó például még a szamojéd nyelvekben is van, de ennek alapján mégsem lehetne feltenni, hogy a szamojédok ősei valamikor földműveléssel is foglalkoztak volna . . .

Az az eszme, hogy őseink Kelet-Európában törököktől valamilyen magasabb színvonalú földművelést vettek volna át, tulajdonképpen a félnomád-elmélet egyik úttörőjétől, GYÖRFFY ISTVÁNTÓL származik, aki *kepe* szavunkban török jövevényszót vélt felismerni. Kimutattam azonban — tárgy- és szó-történeti tények vizsgálata alapján —, hogy *kepe* szavunk XI. századi szlovén jövevényszó.¹ Bartha nem is említi már e szavunkat a mezőgazdasági vonatkozású török jövevényszavaink sorában: nála csak a hozzája kapcsolt következtetés maradt meg . . .

Nem nehéz felismerni, hogy a földműveléssel kapcsolatba hozható török jövevényszavak között rendkívül feltűnő csoportos szóhiányok is vannak, ami szintén gazdaságtörténeti jelentőségű ténynek tekintendő, amint ezt az állatok téli takarmányozására vonatkozó török jövevényszavak hiányával kapcsolatban már behatóbban kifejtettük, és rámutattunk arra, hogy az ilyen csoportos szóhiányokat megszüntető szláv jövevényszavakat semmiképpen sem lehet „felesleges idegen szavak”-nak kinevezni, amelyek meghonosodásának mindig valami oka volt. De vajon mi oka volna annak, hogy nyelvünkben azoknak az eszközöknek török elnevezései az állatok téli takarmányozására vonatkozó szókészlethez hasonlóan csoportosan hiányoznak, amely eszközöket a gabonatisztításnál feltétlenül az embernek kezébe kell fognia? Ezek a szláv, illetőleg szlovák származású *villa*, *gereblye* és *lapát* szavaink.

A szóhiánynak művelődéstörténeti szempontból való jelentősége különösen akkor szinte kézzelfoghatóan világos, ha az archeológiai emléanyagban tárgyihiánnyal kapcsolatos, amennyiben maradandó anyagból készült tárgyról van szó. Így például abból a körülményből, hogy a fejlettebb fonási technikával kapcsolatba hozható orsóperditő *pereszlen*-nek nem török, hanem szlovák származású elnevezése van meg nyelvünkben, és ez a tárgy honfoglaláskori női sírokból is hiányozni szokott, arra a kézenfekvő következtetésre jutottam, hogy őseink Kelet-Európában törökök révén a fonási technikának egy bizonyos

¹ Az e tárgyra és szóra vonatkozó kutatásaimat összefoglaltam fent idézett „A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya” című tanulmányomban (103–5). Nem értem azonban azt sem, miért akarja Bartha a székelyeket velem az 1000 körüli időkben Erdélybe költöztetni; én ilyesmit sohasem mondtam, mert hisz például a *kepe* szó csak a XI. század folyamán honosodhatott meg nyelvünkben . . .

adatokból is ismert primitívebb formájával ismerkedtek meg, amelyben a *pereszlen*-nek már nem volt szerepe. Ez a megállapítás Barthának nem tetszik, de hát ez esetben a „felesleges idegen szó” fikciójával a tárgyhiány miatt nem operálhatott, ezért a következőképp próbálta a régi magyaroknak és törököknek ebben a kérdésben érzése szerint általam veszélyeztetett becsületét megvédeni: „A magyarokkal érintkezésbe került törökök ismerhették [!] az orsógombot, mert az említett folyóparti településeken ezerével kerültek elő az orsógombok. Nyilván [!] ismerték ezt a magyarok is.” Az érv gyönyörű volna . . . A hiba csak az, hogy fogalmunk sem lehet arról, hogy miféle és mikor élt népek sírjaiban találták Kelet-Európában a kérdéses pereszleneket; azt pedig tudjuk, hogy a pereszlen nélküli fonás technikáját még a közeli múltban is ismerték a Keleti-tenger mellékén, bizonyos orosz, sőt felsőnémet területeken is (vö. SCHRADER—NEHRING, *Reallex.* II, 429). — De pontosan ugyanezzel az érveléssel akarja Bartha azt is bizonyítani, hogy a magyarok magasrendű földműves-kultúrát vettek át a törököktől Kelet-Európában . . .

Ennek a Bartha-féle módszernek tulajdonképpeni lényege a leletekkel kapcsolatos kronológiai és etnikai kérdések vizsgálatának teljes elhanyagolása. Már most Bartha az összes Kelet-Európában egykor élt népek maradványait, bár azok mind egymástól különböző nyelvi és népi egyéniségek voltak, összeöblíti „folyóparti települések” néven. És azt akarja velünk elhitetni, hogy ez a „módszer” a marxista történetiszemléletből következne. Ebben mindenesetre kételkedem, azt azonban már határozottan tudom, hogy Bartha mint állítólagos marxista a tárgynevek gazdagság- és társadalomtörténeti értékesítése tekintetében rosszul tanulta meg a leckéjét. Mi nyelvészek ugyanis nagyon jól emlékszünk még arra, hogy nálunk elsőnek MOLNÁR ERIK kísérelte meg a szavaknak, de különösen a szláv jövevényszavaknak társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból való kiértékelését. Csakhogy persze még nem álltak rendelkezésére KNEZSA idevonatkozó dolgozatai, sőt nyelvészeti felkészültsége sem volt megfelelő, ezért próbálkozása nem sikerülhetett; de itt nem ez a fontos, hanem MOLNÁR ERIKnek az a felismerése, hogy a szavak történeti forrásanyagot jelentenek olyan korok tekintetében is, amelyekre vonatkozólag valami másféle történeti forrásanyag alig áll rendelkezésünkre. MOLNÁR ERIKre azt azután már nem lehet rámondani, hogy nem volt megfelelő tájékozottsága a marxista elméletben.

5. Bartha felfogása szerint a gazdasági életre vonatkozó szavak már csak azért sem származhatnak a szlovákból, mert a IX—X. században a szlovák nép még ki sem alakult . . . Szerinte „tagadhatatlan, hogy a későbbi [!] évszázadok folyamán ekés földművelésünk szláv hatás alatt [!] fejlődött tovább” (i. h. 22). Egyszerűen először volt a nagy semmi, aztán megjelentek a szlávok, akiktől a fejlett földműveléssel rendelkező magyarok még fejlettebb földművelést vettek át, vagyis olyan korban, amikor a magyarokkal egykor együtt élt szlávok már rég elmagyarosodtak, a magyar településterületen kívül lakó szlávok pedig már a magyaroktól kezdtek átvenni kultúrjavakat . . . Semmi sem tanúsítja azonban határozottabban a félnomád-elmélet gyökeresen elhibázott voltát, mint az, hogy ennek az elméletnek egyik képviselője egy ennyire képtelen feltevésbe lovalta bele magát álláspontja védelmében . . .

Bartha szerint már csak azért sem valószínű, hogy őseink a Felső-Tisza vidékének szlovákjaitól vehették volna át a földművelésnek és — hozzátehetem — az állattenyésztésnek intenzív formáját, mert a Felső-Tisza vidékének természeti feltételei huzamosan nem biztosíthatták volna a 450—500 000

főnyi honfoglaló magyarság életét. Ebben Barthának igaza is van. Kérdelem azonban én, mi kényszeríti őt arra, hogy a nem éppen marxista HÓMANNnak az 500 000 főnyi magyarságra vonatkozó nagyzóló romantikus eszméjét magáévá tegye. Mert például a szintén nem marxista ERDÉLYI LÁSZLÓ keleti források adataira való tekintettel már csak 160—200 000 honfoglaló magyart vett kombinációba; BARTUCZ pedig antropológiai adatok alapján már csak 100 000 főt (vö. AEthn. II, 59). Attól félek, hogy SZŐKE BÉLA Leletkatasztere adatainak kiértékelése után még a BARTUCZ által kombinációba vett lélekszám is magasnak fog majd bizonyulni. — Megjegyzem, hogy a honfoglaló magyarság legrégibb elhelyezkedésének kérdését a SZŐKE-féle Leletkataszter adataira támaszkodva behatóan tárgyaltam *pénz* szavunk származásáról szóló cikkemben (NyK. LXVIII.). Azt is le kell szögezmem, hogy a Dunántúl nagy részének aránylag késői megszállásáról szóló nézet sem csupán az én, a 'poloska' szó népi elnevezésére támaszkodó magánvéleményem, azt a régészeti adatok alapján elsőnek SZŐKE BÉLA állapította meg (vö. ArchÉrt. 1954: 135).

6. Nagyon háborog Bartha amiatt is, amiért én észrevettem, hogy a római kultúra gazdasági téren délnémet közvetítéssel a szlovákokat már a magyar honfoglalás előtti időkben elérte. És azt szeretné elhitetni, hogy a szavak tanúsága semmis; ezért gazdaságtörténeti téren olyan elméleteket lehet felállítani a szavak tanúsága ellenére is, aminőket jól esik. Hogy ez nem így van, azt a következőkben három római származású kultúrtárgyra, illetőleg technikára vonatkozólag egy kissé behatóbban is meg szeretném világítani. Ezek a kultúrtárgyak: a lánc, a vízimalom és a háromnyomásos vagy ugaros földművelés mint technika.

A) Hogy egykor 'lánc' jelentésű *retesz* szavunk nem tekinthető honfoglalás előtti átvételnek az oroszból — ahogy azt Bartha szeretné —, azt már KNEZSA is megállapította annak felismerésével, hogy a szó nyugati szláv-nak tekintendő (SzlJsz. 464). Ehhez én csak azt tehetném hozzá, hogy az oroszok eredetileg nem is ismerték a láncot mint tárgyat, mert még később is 'német vasak' néven emlegették (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex. I, 378).

B) A *vízimalom* n a szlovákoknál való meglétére vonatkozó felfogásomat Bartha azzal a — egy számunkra hozzá nem férhető folyóiratban olvasható — nézettel próbálja cáfolni, hogy „a vízimalom csak a római birodalom nyugati tartományaiban fordult elő szórványosan, kelet felé való korai terjedését ez ideig nem sikerült nyomon követni”. Hogy ez a felfogás nem védhető, az a magyar anyagból is megállapítható, amennyiben a pannoni-halmi apátság javainak XI. századi összeírásában már 7 vízimalom van említve! Azt pedig a német nyelv KLUGE-féle etimológiai szótárából lehet megtudni, hogy a német *Mühle* szó IV. századi átvétel a késői latin *molinae* szóalakból. A IV. századtól a X. századig pedig bőségesen állott idő rendelkezésre, hogy ezzel a szerkezettel és latin → német névvel a németek szomszédságában élő nyugati szlávok is megismerkedjenek. És hogy meg is ismerkedtek, azt a szlovák *mlýn* szóalak is tanúsítja, amely csakis egy X. századi *mlýnъ* szóalakból származhatott. És ha nem innen, hát honnan származott volna ez a szlovák szó? A magyar *malom* szóra vonatkozólag a szlovák származás már csak azért is felteendő, mert alkotórészeinek (*gerendely*, *gát*, *garat*, *zsilip*) sorra szlovák származású elnevezései vannak.

C) A vízimalom kétségtelenül igen nagy jelentőségű kultúrtárgy, mert hisz az első gépi szerkezet, amelyet nem emberi vagy állati izomerő hoz működésbe... Éppen ezért nagy valószínűséggel már eleve is feltehető, hogy ahol

ez a nevezetes római eredetű műtárgy megvolt, ott a római eredetű háromnyomásos gazdaság is már ismeretes volt, még ha annak római elnevezése csak latin nyelvű oklevelekből kerül is elő. — A felhozottak szerint semmi esetre sem véletlen, hogy az *ugar* szónak a magyaréval egyeztethető szóalakja 'Brachfeld' jelentésben csak nyugati szláv nyelvekben van meg, vagyis azokban a nyelvekben, amelyekben a 'vízimalom' jelentésű szó *mlýn*, *mlyn* alakban kerül elő, az európai kultúrákban római eredetű 'lánc' tárgynak pedig a magyar *retesz* szóval egyeztethető alakja van meg. Mindez véletlen volna? Ki hiszi ezt el?

Bartha szerint persze paraszti gazdálkodásunkban a háromnyomásos rendszer csak a XIII–XIV. század fordulója körüli időkből jelenik meg, ami pontosabb magyar nyelven csak annyit jelent, hogy ebből a korból van erre a gazdálkodási rendszerre nálunk az első okleveles adat. Csakhogy ezek az adatok még nem jelenthetik azt, hogy az ugaros gazdálkodás már jóval korábban is ne lett volna meg hazánkban. Mert hisz például a nálunk a középkor folyamán elterjedtebbnek látszó parlagos gazdálkodásra az első okleveles adat csak a XIII. század első feléből való. Ez pedig a Bartha-féle, csupán az okleveles adatokra támaszkodni akaró hiperpozitivistá felfogás szerint azt jelentené, hogy Magyarországon a földművelés csak a XIII. században vette kezdetét . . . És vajon mi az oka annak — kell kérdeznünk —, hogy a háromnyomásos gazdasági rendszerben szereplő *ugar*-nak egységes elnevezése van a nyugati szláv nyelvekben és — a magyarban, de csupán ezekben a nyelvekben? Ilyen alakú szót 1300 körül őseink csak a lengyelből vehettek volna át (vö. le. *ugór* 'Brachfeld'), mert hisz ez idő tájt a Bartha szerint nem is létező szlovákok nyelvében ennek a szónak az alakja már a mai *uhor* lett volna, amelyet a szlovákok ősei 1250 után csakis a csehből vehettek volna át, ahol tudniillik ekkor már bekövetkezett a $g > h$ hangváltozás. Ez utóbbi formális lehetőségek nyilván képtelenségek; így tehát a magyar *ugar* szóalak megmagyarázására nincs más lehetőség, mint az általam képviselt magyarázat, mégha ennek megértése a nyelvészeti képzettséggel nem rendelkező archeológusok és etnográfusok részére fejfájást jelent is . . .

7. Bartha furcsa érvelését végigkísérve, azt hiszem, már senki előtt sem lehet kétséges, hogy cikke velem szemben való szokatlan hangvételének csupán az az oka, hogy az ő érzése szerint én valósággal belegázoltam volna a magyar nemzet becsületébe, amikor fejtegetéseim szerint őseink mint költözéssel állattenyésztést folytató nomádok a Kárpát-medencébe behatolva itt a szomszédos, illetőleg velük együtt élő szlovákok példájára tértek át az intenzívnek mondható földművelésre és állattenyésztésre. A Kárpát-medence honfoglaláskori szláv lakóit ő tudniillik miért, miért nem valami alacsony műveltségű, semmis népnek képzei, annak ellenére, hogy ezek a szlovákok a magyar honfoglalás előtt már századokon át kétségtelenül a római kultúra elterjedési területének szomszédságában éltek.

Büszke a honfoglaló magyarság harcias szellemére. Erre való tekintettel tette fel annak idején HÓMAN is, hogy a magyarság valami nyelvét vesztett török nép lett volna, mert képtelennek tartotta a „békés” ugorokat az ilyen magatartásra. Ez a felfogás egyébként még Bartha sorai között is ott bujkál . . . Tudjuk azonban, hogy valamely nép lelki alkata — a marxista felfogás szerint is — nem annyira a „vér”-től, vagyis a származástól függ, hanem elsősorban is gazdaságától, amely mindig a földrajzi viszonyok függvénye szokott lenni. A mezőségen költözéssel állattenyésztést folytató nomád szükségszerűen

harcias akár török, mongol, iráni vagy — ugor származású. A költözéses állattenyésztés folyamán ugyanis állandóan harci készségben kell lennie, hogy a jószágot megvédje vadállatokkal, rablókkal és lókötéssel szemben.

Őseink tehát azért voltak harcias szelleműek, mert a mezőségen évszázadokon keresztül költözéses állattenyésztést folytató nomádokként éltek. Bartha persze harcias félnomádoknak szeretné a régi magyarokat tudni; ilyen emberféleségnek én mindenesetre még a hírét sem hallottam . . .

Bartha azt is látszik hinni, hogy őseink kulturális, de különösen gazdasági téren való fölényük révén váltak uraivá a Kárpát-medencének. Erről szó sem lehet. Ezt inkább a nomád életformában gyökerező szervezetségükön kívül elsősorban is annak köszönheték, hogy kiválóan tudtak lovagolni és lóhátról nyilazni. Az összetett íjban pedig olyan fegyver állott rendelkezésükre, amelynek a Kárpát-medence, sőt egy darabig Európa lakói sem állhattak ellen. — Kulturális téren a római birodalmat elpusztító germánok és a rómaiak között az utóbbiak javára még nagyobb volt talán a különbség, mint a honfoglalás-kori magyar és a Kárpát-medence szláv lakóinak kultúrái között, a rómaiak az elszánt germán barbárok támadásainak mégsem tudtak ellenállni, de a rómaiak magasabb szintű kultúrája végül mégis csak győzedelmeskedett felettük. Ugyanúgy a magyarok is a Kárpát-medencébe való behatolásuk után száz év múlva már egy lényegében nyugati szláv jellegű gazdasági kultúrával rendelkeztek, ha a velük együtt élő szláv lakosság ebben az időben kezdett is már beolvadni a magyarságba.

MOÓR ELEMÉR

Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban

1. A magyar hangutánzó igék jelentős része ma tranzitív is: tárggyal, illetőleg tárgyi funkciójú mondatbővítménnyel vagy vonzatszerűen hozzákapcsolódó határozóval bővíthet.¹

A tranzitivitás az esetek többségében biztosan nem eredeti állapota ezeknek az igéknek. A kisebbik részről pedig lehetségesnek tartom, hogy eredetileg ugyancsak intranszitiv volt. Ezzel nem kizárni, hanem éppen fenntartani akarom annak lehetőségét, hogy némelyik hangutánzó ige már megszületése pillanatában kiegészült valamely szorosabb bővítménnyel. A hangutánzó igék tranzitivitását általában azonban fejleménynek látom és fogom fel (l. erről alább); a legkevesebb kétséggel annál a típusánál, amelyet vizsgálni szeretnék.

A tranzitivitásnak több fajtája, illetve a tranzitív irányú fejlődésnek több, más és más tranzitív minőség felé mutató tendenciája különül el a szóban forgó igecsoportban. Közülük e dolgozatban részletesen azzal a jelenséggel szeretnék foglalkozni, amikor hangutánzó igék a b e s z é l é s k i f e j e z é s é v e l ö s s z e f ü g g é s b e n lesznek tranzitívvá, elsősorban tárgyassá, mégpedig e r e d m é n y t á r g y a s s á. Ennek a típusú változásnak a többit jóval meghaladó aránya, továbbá igen nagy fokú elevensége tűnik szembe.

Kétségtelen, hogy a jelölt cselekvéseknek, történéseknek mint a tárgyi világra irányuló vagy külső kapcsolatokkal, külső vonatkozásokkal bíró műve-

¹ A tranzitivitást szélesen értelmezem; a műszavak használata szempontjából ugyan nem szerencsésen, de megkülönböztetem a tárgyasságtól, ennek feltétlen szükségét érezve. Tranzitívnak nevezem az igét, ha kötött bővítménye — akár tárgya vagy tárgyi funkciójú mondatbővítménye, akár határozói vonzata — van. (Vö. H. MOLNÁR ILONA: *AltNyelvTan.* VI, 236—42; *uo.* IX, 128—9.)

leteknek, eseményeknek a kifejezése az egyik fő tendencia, s az egyik fő jelentésterülete a tranzitív hangutánzó igéknek. Érthetően, mert a hangutánzó igék tekintélyes része hordoz a fenti irányokban pontosítható jelentést: a felidézett hang térbeli mozgásból, tárgyak érintkezéséből vagy tárgyakkal való foglalkozásból ered; az emberi és állati hangmegnyilvánulásoknak is vannak, illetve lehetnek külső indítékai vagy egyéb külső vonatkozásai.¹ Az irányjelen-tésű, külső bővítményekkel járó (iránytárgyas és határozói vonzatos; — a határozói vonzatok általában az iránytárggyal rokonok) hangutánzó igék azonban jelentős számszerű kisebbségben vannak az eredménytárgyasakhoz, a belső tárgyasakhoz képest.

A hangutánzó igék legritkább kötött bővítménye — ha a műveltető és az igekötőjüktől tárgyassá tett változatoktól (például *kattogtat valamit, túl-harsog valamit*) eltekintünk — az iránytárgy. Az általam megvizsgált több mint 200 ige között mindössze tizegynéhány olyat találtam, amely iránytárgyas, vagy amelynek iránytárgyas használata is van (egyes igék régies iránytárgyas használatát nem vettem figyelembe). Ilyen a *fúj valamit* (például levest, másrészt sípot), illetve *fúj valamit* (például füstöt) *valahova*,² *gurguláz valamit* (torkát), *hörpint valamit*, *hörpöl valamit*, *kacag valamit*, *röhög valamit*, *ugat valamit*, a ritka *prüszköl valamit* és *sercent* ('sercenő hangot keltve meggyújt') *valamit*, a nyelvjárási *dong valamit* és *döng valamit*, és ide sorolható még a *korhol valakit*, amely valószínűleg az ugyancsak iránytárgyas, ma csak tájszóként élő *korhol* 'koptat, dörszöl' átvitele (l. TESz.).

Határozói vonzat — vagy ha a vonzat jelleg némelykor vitatható: gyakori, jellemző határozó — már több, de viszonylag még sem túlságosan nagy számú igehez kapcsolódik; ha a vonzatoknak egy meghatározott csoportját, amelyről később szólok, az itt említettektől külön választjuk, akkor a megvizsgált igéknek körülbelül az ötödrészéhez. — Amennyire egy közvetlenül nem erre irányuló vizsgálatban meg tudtam ítélni, a hangutánzó igék általában azokat a vonzatokat veszik fel, amelyek a bennük többé vagy kevésbé megtalálható, a hangkeltő cselekvésre, történésre (tehát nem a hangra) vonatkozó jelentésmozzanathoz illenek, illetőleg amelyekkel a megfelelő jelentésű nem onomatopoeitikus igék bírnak. Így például a 'valamilyen műveletet végez valamin' jelentésnek és az ugyanilyen szerkezetnek felel meg a *roppant valamin*; az *esik valahova* vonzatát veszi fel a *puffan* (ha 'esik' jelentést fejezünk ki vele), a *bánkodik*, *szomorkodik valamin*-ét a *siránkozik* stb. (Ugyanezt figyelhetjük meg a tárgyassá váló igéknél is: a 'cselekvésével érint valamit' vagy 'cselekvését mint objektumra irányítja valamire' jelentésnek felelnek meg, és vö. *iszik valamit* — *hörpöl valamit* stb.). A tranzitív használatban a hangutánzó igék jelentésének nem hangutánzó, fogalmi oldala domborodik ki; úgy látom, általában ennek a jelentésoldalnak a megerősödése, előnyomulása a tranzitív használat feltétele. (Vö. e kérdéshez V. Z. PANFILOV fejtegetését az onomatopoeitikus igék absztraháló és általánosító funkciójáról: *Взаимоотношение языка и мышления*. Москва, 1971. 52—8.) Vonatként vagy vonzatszerűen kapcsolódik a *csattan*, *koppan*, *pattan*, *puffan* és a *fúj*, *koppint*, *puffant* igehez a *valamire*, a *koccan*-hoz a *valaminek*, a *koppan*-hoz a *valaméhez*, a *csattan*,

¹ A magyar hangutánzó szavak jelentés szerinti csoportjairól a legrészletesebben: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 309—12.

² A *fúj* teljes iránytárgyas-vonzatos jelentésrendszerét nem bontom ki. — Amikor a vonzat nem személyre és személyre egyaránt vonatkozik, ha ez elegendő, a vonzatot csak a *valami* névmással adom meg.

koccan, kopog (valami, valaki), *koppan, pattan, puffan* és a *dobol, dörömböl, kocog, koppant, zörömböl* igéhez a *valamin* (ide vonom ezt a szoros értelemben nem irányjelölő határozót is), a *pattint, roppant* igéhez a *valamin* (objektumjelölő), a *szuszog-hoz* a *valamivel* (objektumjelölő), a *csettint, csörög* (valaki), *csörömpöl* (valaki), *dobbant, kattint, pattint, zakatol* (valaki), a *zörömböl* igéhez a *valamivel* (eszközszerű objektum jelölője), a *kacag, röhög, siránkozik, vihog, zsörtölődik* igéhez a *valamin*, a *morgolódik, morog, zsörtölődik* igéhez a *valamiért*, *valami miatt* (objektum vagy ok jelölői), a *nyafog, sóhaj, sóhajtozik* igéhez a *valamiért* vagy *valami után* (cél jelölői), az *ugat* igéhez a *valamire* határozó. A kötelezően tárgyasnak mondható *korhol valakit* szerkezet még *valamiért* bővítménnyel egészülhet ki.

A felsorolt esetekkel szemben az eredménytárgyas, *dörög valmit* és más típusú — 'beszélés' (ezen általában a szóbeli közlést értem) jelentésű — szerkezeteknek nagy tömege áll, a megvizsgált igéknek mintegy a felénél. Ez az arány még növekszik, ha a szoros értelemben vett beszélést jelentő igéken kívül ide számítjuk — s ezt joggal tesszük — az állatok hangját és a tárgyak „beszédét” kifejező eredménytárgyassá vált igéket is. Maga a 'beszélés' jelentés pedig — mint látni fogjuk — még ezeken túl is átszővi a hangutánzó igék körét. Vannak továbbá nem beszélést, de *k ö z l é s t* jelentő igék, amelyek közül több ugyancsak tranzitívvá vált e jelentésével kapcsolatban. — Megjegyzem, hogy három esetben bukkantam olyan eredménytárgyra, amikor a tárgy nem a 'beszélés' vagy 'közlés' jelentéssel függ össze: *fúj* ('fúvással létrehoz') *valmit* (például üveget), *csókot cuppant* (valakinek az arcára) és ... *könnyeket*, például *örömkönnyeket sír*. — Még egy megjegyzés: nem nagyon ritka, hogy az ige mindkét irányban, mind a „külső”, mind a „belső tranzitív-ság” irányában fejlődik. Ilyenkor a külső bővítmények és a belső bővítmények az igenek más és más jelentéséhez tartoznak, például *csörög valamivel* és *azt csörögi* ... (állat „beszéde”), *fújja a levest* és *fújja a mondókáját*. A két szemantikai-szintaktikai jelleg *e g y ü t t*, *e g y s z e r r e* nemigen szokott jelen lenni. Az ugyan lehetséges, mégpedig a lelkiállapotot, érzést is jelentő igék körében, hogy az igenek egyszerre van 'beszélés' jelentése, és áll mellette a fentebb megjelölt külső bővítmény, például *morog valami miatt*, *zsörtölődik valamin*. A külső és a belső bővítmények azonban általában ilyenkor sem járnak együtt, például nem mondjuk: *azt morogta valami miatt, hogy* ... Úgy tűnik fel, hogy az ige jelentésének más és más oldala kerül előtérbe a *morog valami miatt* és az *azt morogta, hogy* ... szerkezetben, s ezért van, hogy a két szerkezet nem egyesíthető. Azokra a pontokra, amelyeken a kétféle tranzitív-ság a beszélés tevékenységének természeténél fogva vagy egyéb okból mégis összefügg, később térek ki.

A megjelölt szemantikai alapon létrejött eredménytárgyasság nagy mennyiségi fölénységének okait a „külső tranzitív-ság”, különösen az iránytárgyasság fölött főként a beszélésre vonatkozó és a különféle egyéb emberi hangmegnyilvánulásokat (is) jelentő hangutánzó igék nagy, alighanem a többséget kitevő számában (vö. BENKŐ, Egy hangfestő igecsoport: MNy. L. 257 kk.), az utóbbiaknak igen könnyen történő átsiklásában a beszélés kifejezésére, végül a 'beszélés' jelentés erős tárgyassá, pontosan eredménytárgyassá tevő hatásában láthatjuk.

2. A hangutánzó igék intranzitív alkata. — A következőkben annak szükségszerűségére szeretnék rámutatni, hogy a tárgyalt igék a tranzitív minőségig bizonyos utat tesznek meg.

A hangutánzó igék igen kevés kivétellel két morfológiai-szemantikai elemből állnak: a hangutánzó töből és a végződésből vagy álképzőből, amely igei jellegüket megadja (vö.: GOMBOCZ, Hangutánzás és nyelvtörténet: MNy. IX, 385—91; BÁRCZI, Az igei átvételek kérdéséhez: MNy. XLIV, 93—4; Uő., A magyar szókincs eredete. Budapest, 1951. 16—8; BENKŐ: i. h. 259; KISS JENŐ, Az igésítő képzők kérdéséhez: MNy. LXIV, 445—8). Jogos a kérdés, hogy ha álképzőről beszélünk, beszélhetünk-e két elemről, vagy pedig PAPP FERENC jár el helyesen, aki az álképzős igéket tőszavakként kezeli (Tőigéink: Nyr. XCI, 45—52). Véleményem KISS JENŐével egyezik, aki bizonyos szempontból indokoltnak tartja PAPP eljárását, más szempontból viszont fontos szerinte, hogy az álképzővel mint külön elemmel is számoljunk. A jelen vizsgálatban fontos a tő és a végződés közötti szemantikai viszony (az is a két elemre való bontás jogossága mellett szól, hogy a kettő között viszony fedezhető fel).

A hangutánzó tő nem egyéb, mint valamely hangjelenség, mégpedig nem nyelvi hang visszaadása a nyelv hangjainak segítségével. Önmagában leginkább a mondatyszókra emlékeztet — KELEMEN JÓZSEF így is említi ezeket az elemeket: „hangutánzó mondatyszószerű tövek” (A mondatyszók. Budapest, 1970. 368) —, csak hogy a hangutánzó tő koránt sem mindig fordul elő önállóan, mondatyszóként (l. BÁRCZI i. h.), s ha igen, sokszor akkor is elvonás eredménye. Ez után az a kérdés vetődik fel, hogy igei vagy névszói természetű-e inkább. „A mai magyar nyelv rendszere” a hangutánzó igéket a deverbális képzések között tárgyalja. KELEMENNél nem különül el eléggé az a szempont, hogy milyen természetű maga a tő (névszóra vagy igére jellemző toldalékok járulnak-e hozzá), és hogy milyen szófajú szó képezhető belőle, de amint fejtegetését értelmezem, a hangutánzó töveket ő mindkét szempontból igei-névszói, esetleg csak igei jellegűeknek ítéli. BUDENZ JÓZSEF viszont denominális alakulatokat mutatott ki a török, illetve látott a magyar hangutánzó igékben (l.: MMNyR. I. 345—62; KELEMEN i. m. 303—4; BUDENZ, A török hangutánzó igékről: NyK. II, 338—61). A fenti állásfoglalások részben a tőhöz járulható toldalékok denominális vagy deverbális jellegén, részben (a törökben) a tő mint önálló szó szintaktikai funkcióján, részben pedig a képző etimológiáján (esetleg más meggondolásokon) alapulnak (BUDENZnél több magyar képzőnek, amely hangutánzó igében előfordul, feltételezett eredeti jelentése ugyanúgy, mint a törökben, 'facere'; a tő eszerint tárgyi szerepű névszói elem). Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy a tő és a képző, azaz a végződés között olyan szemantikai viszony is van, amely független az előbbi tényezőktől (független abban az értelemben, hogy fennáll, akár demoninális, akár deverbális a képző, s akár helyesek, akár nem helyesek BUDENZ megállapításai); igaz, hogy kihat a tő jellegének megítélésére. A tő — mint mondtam — valamely hangjelenség visszaadása, a végződés pedig mint igésítő képző (vö. KISS JENŐ: i. h.) 't e s z v a l a m i t' (a legszélesebb értelemben), hangról lévén szó 'h a l l a t v a l a m i t' jelentésű. E viszonyban a mondatyszókhoz hasonló tő névszói jelleget ölt, szemantikailag ugyanis nem egyéb, mint a 'tesz valamit, hallat valamit' jelentésű végződés b e l s ő t á r g y a. (Amint látjuk, pontosan az a szerkezet ez szemantikai szinten, mint amelyet BUDENZ fejtegetett szintaktikai szinten.) A szlovák igék úgynevezett intencióját vizsgálva E. PAULINY ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy a *zvoni* 'harangoz', *vrčí* 'morog', *hrčí* 'csörög, csobog'-féle hangjelenség-igék jelentése belső tárgyszerű elemet foglal magában. (Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava,

1943. 18; az ige intenciójáról l. uo., 16; vö. még MOLNÁR ILONA: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX, 127). A magyar hangutánzó és más hangjelenség-igék, valamint egyéb igecsoportok ilyen jellegére pedig HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 89–91). A hangutánzó ige jelentése eredendően tehát: 'a töben jelzett hangot hallatja'. A hangutánzó mondatszói tövű ige jelentését egyébként KELEMEN is így adja meg: 'a hangutánzó mondatszóval jelölt hangot hallatja' (i. m. 379). Rokon, sőt lényegében azonos ez a jelentésalkat a tő és a képző jelentésviszonyával részint azokban az igékben, amelyeknek a töve beszédhangot vagy egész nyilatkozatot ad vissza, részint azokban, amelyekben a tő nyilatkozat metanyelvi megnevezése. A beszédhangoknak vagy a beszéd szavainak esetében lehetőségünk van azok pontos megismétlésére, nemcsak utánzásra. Az *í-zik*, *jajjgat*, *éljenez*, *igenel* stb. igék — mondhatnánk — „abszolút hangutánzók”, pontosan megadják, tulajdonképpen idézik az elhangzott hangot vagy szót: *í-zik* a. m. '(bizonyos hang helyett) *í*-t mond', 'azt mondja (bizonyos hang helyett), hogy *í*' stb. Másrészt, lehet a tő metanyelvi szintű megjelölése is valamely elhangzott nyilatkozatnak, például *bókol* 'bókot mond', 'mond valamit, s az bók'; *mesél* 'mesét mond', '(el)mond valamit, s az mese'. E nyomon haladva a hangutánzó igéknek még távolabbi rokonait is megtaláljuk igekészletünkben (vö. HADROVICS i. h.), de ezekre kitérni most szükségtelen.

A fenti esetekben a tő szemantikailag eredménye, belső tárgya a 'tesz valamit' jelentést hordozó képzőnek, ugyanúgy, mint a hangutánzó igéknél, de még észrevehetőbben. Mármost, a tárgynak megfelelő szemantikai (és morfológiai) elem jelenléte magában az igében azzal a következménnyel jár, hogy az igéhez nem kapcsolódhat szintaktikai tárgy (hasonlóan HADROVICS i. h.; vö. még az ige kiegészítési szükségletéről mondottakat Г. Г. Сильницкий cikkében: Залог и валентность, Категория залога: Материалы конференции. Ленинград, 1970. 53—63). Ilyen és ilyen hangot hallat valamit' szemantikai szerkezet — a hangutánzó igéket tekintve — nem lehetséges. Az 'ilyen és ilyen hangot hallat' belső tagolódás éppen azt jelenti, hogy mondanivalónk nem más, mint hogy valaki, valami a jelzett hangot produkálja; a hangkeltés tényére és a hang milyenségére hangsúly esik. Ez nem úgy értendő, hogy a fenti alkatú igék jelentése más mozzanatot nem tartalmazhat, sőt — mint már említettem — alighanem mindig van benne utalás magára a hangkeltő cselekvésre, történésre is; sem pedig arról nincsen szó, hogy a tárgyatlan hangutánzó igében mindig a fenti alkatot elemezhetjük. A *csobog* a csobogó hang megjelenítésén kívül azt is jelenti: 'folyik'; a *dadog*-gal nem azt akarjuk mondani, hogy valaki *da*-féle hangot hallat, hanem hogy bizonyos beszédhibával, illetve akadozva beszél. Általában azonban igaz az, hogy a tárgyatlan hangutánzó ige elsősorban valamely hangjelenségre utal, s csak azon keresztül a hangkeltő cselekvésre, történésre. A szó eredeti jelentésalkatának el kell tűnnie, illetve a hangjelenség hangsúlyosságának meg kell szűnnie ahhoz, hogy az igéhez szintaktikai tárgy járulhasson. A *hörpöl valamit*, *dörmög valamit* szerkezetben például már megglehetősen erős 'iszik', illetve 'mond' jelentésű igét találunk. Az eredetileg beszélésre nem vonatkozó igékben annyival összetettebb folyamat játszódik le, hogy ezek még 'beszélés' jelentésűekké is válnak, de e jelentésváltozás is az említett belső átalakulást feltételezve megy végbe. — Nemigen járulhat a hangjelenség kifejezésére koncentrált hangutánzó igékhez vonzat vagy von-

zatszerű határozó sem. Bár a valóság bonyolultsága itt is pontosításokat tenne szükségessé, bizonyos, hogy a tárgyasság feltételeként megjelölt jelentésbeli átalakulás általában a határozó lekötésének is feltétele. Így például a *koccan valamihez* szerkezetben az 'ütődik', a *puffan valamire*-ben az 'esik', a *morog valamiért*-ben a 'mégelődik' jelentésmozzanat nyomult előre.

Ez a fő tartalma annak az állításomnak, hogy a hangutánzó igék alaptermészetük szerint intranzitívák, tranzitivitásuk fejlemény (vö. még H. MOLNÁR, Az ún. mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az igére: NyK. LXXIV, 110–3. — A hangutánzó igék jelentésváltozásáról l. még KIRÁLY LAJOS, Szempontok az állathangutánzó igék morfológiai és szemantikai vizsgálatához: NytudÉrt. 58. sz. 355–6.). A fenti értelemben igaz nyelvtanainknak is az az egyébként nem helytálló megállapítása, hogy a hangutánzó igék intranzitívák (l. A mai magyar nyelv rendszere I. Budapest, 1961. 207; BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNĚ, A mai magyar nyelv. Budapest, 1968. 22; vö. még A. B. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким II. Братислава, 1960. 349–52).

A tárgytól való (eredeti) távolsága a hangutánzó igék egy részének még nagyobb a fent ismertetettnél annak folytán, hogy (eredetileg) nem csupán önmagában elégséges 'ilyen és ilyen hangot hallat' jelentésű, hanem passzív is.¹ Igaz, hogy a passzív jelentésű ige nem szükségképpen tárgyatlan (l. az említett *lát* igét), ám a passzív hangutánzó ige, például a *pattog*, *zúg* a *pattog a tűz*, *zúg az erdő* szerkezetekben erősen az. Alanyát leginkább azzal a jelentéskategóriával jellemezhetjük, amelyet DEZSŐ említ a FILLMORE megállapította „esetek” kiegészítéséül (A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban: NytudÉrt. 76. sz. 23): 'a cselekvés forrása'; a tűz, az erdő a pattogó, illetve a zúgó hang forrása. Ezt a jelentést több választja el ugyan-ezen igén tárgyas változatának 'pattogó, illetve zúgó hangon mond valamit' jelentésétől — például *vezényszavakat pattog a parancsnok*, *éljént zúg a tömeg* —, mint a tárgyatlan, de aktív *dörmög*, *sikolt*, *ugat* (állat) stb. igét a tárgyastól — *dörmög valamit*, *sikolt valamit*, *ugat valakit* —, mivel a tárgyas jelentésekben megtalálható 'aktív' mozzanattal az utóbbi igék már eleve bírnak, a *zúg*, *pattog* tárgyassá válásában pedig benne foglaltatik a passzív → aktív változás is. — A passzív → aktív átalakulás klasszikus példájának tartom a vizsgált területen a KERESZTES LÁSZLÓ „A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben” című dolgozatában (NyK. LXIX, 265) tárgyalt

¹ Az aktív és a passzív igék szembenállása nem azonos az activum—passivum viszonyal. A hagyományos magyar nyelvtan 'állapot' és 'történet' fogalma felel meg a legjobban annak a jelentésnek, amelyet a passzív ige kifejez. Vö.: A mai magyar nyelv rendszere I, Budapest, 1961. 201; ELEKFI LÁSZLÓ, Az ige alanya és az alanytalan igék: Pars-Eml. 215; Uő. Az igék szótári ábrázolásáról: Szótártani tanulmányok 191–4. Passzív az ige, ha nem aktívan, szándékosan, tudatosan végzett tevékenységet jelöl, például a *lát* a *néz*-zel szemben. A magyar hagyományos nyelvtanban azonban ez a jelentés nem vált az igék kategorizálásának alapjává; nyelvtani relevanciájára közelebb-ről először ELEKFI világított rá idézett dolgozatában (1966.). Megkülönböztetésére más nyelvek nyelvtanaiban l.: И. И. Мещанинов, Глагол. Москва — Ленинград, 1948., főként 81–133; M. A. K. HALIDAY, Notes on transitivity and theme in English: Journal of Linguistics 1967. III/1, 37–81, III/2, 199–244, 1968. IV/2, 199–244; Ч. J. FILLMORE, The case for case, Universals in Linguistic Theory. New York, 1968., főként 24–5. Az újabb magyar szakirodalomban l. DEZSŐ LÁSZLÓ, A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre: Hagományos nyelvtan — modern nyelvészet. Szerk. TELEGDY ZSIGMOND, Budapest, 1972. 87–9. A passzív jelentésű ige bővítménykörére vonatkozóan l. ELEKFI i. h. 198–203.

vogul *suŋti* igét, mivel ez az ige nem v a l a m i f é l e h a n g o n való beszélést jelent, egészen eltérő eseményeket jelölve (*zúg az erdő* — *zúg a tömeg*), hanem a hangzás, illetve a beszélés legelvontabb fogalmát jelöli, és a beszélés tényére mind passzív, mind aktív minőségében vonatkozhat, így igen jól szemlélteti azt a fordulatot, amelyet a passzív → aktív változás jelent. A *suŋti* alapszava — amint a dolgozatból megtudjuk —, a hangutánzó eredetű és 'hang, hír' jelentésű *suŋ*, *siŋ* szó. Az ige eredeti jelentése 'hallik'. Ebből először 'szava, beszéde hallik', majd 'szól, beszél, mond, kiált, kérdez' jelentés lett. A 'szava, beszéde hallik' jelentésről a szerző ezt írja: „...innen már csak egy lépés, hogy kifejlődjön magának a beszélés folyamatának nyelvi jelölője.” Ez azonban nagy lépés; az igében mintegy belső konverzió megy végbe, mivel a hangzást jelentő, értelemszerűen valamely hangnak, szónak a hallgató részéről való tudomásulvételére utaló igéből cselekvő szubjektumra vonatkoztatott, beszélést kifejező ige lesz (anélkül, hogy alakilag megváltoznék). Könnyen belátható, hogy 'szava, beszéde hallik' jelentésében az igehez lehetetlen tárgyat kapcsolni; 'szól' stb. jelentésében viszont lassanként tárgyassá vált. — Passzív alanyként élettelen dolgok (vagy növények) nevei fordulnak elő. Problematikus, hogy az élőlények hangmegnyilvánulásait, amelyek nagy részben önkéntelen megnyilatkozások, minden esetben és egyértelműen aktív tevékenység eredményének tekinthetjük-e. Úgy gondolom, hogy ha egészen pontosak akarnánk lenni, sok fokozatot kellene megállapítanunk az élettelen dolgok, tárgyak hangkeltésétől a valamely hanggal járó tudatos tevékenységig, illetve az emberi beszédig (amely nem kis mértékben ugyancsak spontán, amellet, hogy különleges helyet elfoglaló, magas rendű hangos megnyilatkozás). Ha azonban a minőségi határt keressük aktív és passzív hangkeltés között, azt nézetem szerint mégis az élőlények és az élettelen dolgok, tárgyak (és a növények) hangkeltése között találjuk meg. Így viszont, hogy — egyrészt — az aktív és az élőlények keltette hangokat jelölő igék csoportja egybeesik, másrészt, hogy az utóbbiak többsége, mint már említettem, szájjal adott hangra vonatkozik, harmadrészt, hogy a hangutánzó igék tárgyas jelentése, mint ugyancsak említettem, elenyésző kivétellel a 'beszélés' jelentés, az a gondolatunk támad, hogy a *sikolt*-féle és az állathangokat jelölő tárgyatlan igék elsősorban nem is aktív voltaknál fogva vannak közelebb a tárgyassághoz, mint a *patlog*, *zúg*-félék, hanem mivel maga a jelölt hangjelenség van közelebb a beszéléshez. Azonban e lehetőség tudomásul vételének, mint a kérdés eldöntésének van inkább jelentősége (a legvalószínűbb, hogy a tárgyasságtól való távolság meghatározásában a két tényezőnek együttesen van szerepe); a fontos tudniillik az, hogy a hangutánzó igéknek a tárgyasság és általában a tranzitivitás nem kezdettől fogva meglevő, hanem létrejövő, az igék szemantikai-szintaktikai átalakulását feltételező tulajdonsága.

Az előadottak alapján részben helyesbítésre szorul, részben kiegészíthető az, amit HADROVICS (i. m. 78–84) és az ő nézeteire reagálva ZSILKA JÁNOS (Gondolatok Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatattan alapjai c. könyvéhez: NyK. LXXIV, 132–5) a tárgyatlan igék tárgyassá válásáról kifejtettek. HADROVICS a folyamat lényegét mind az iránytárgyassá, mind az eredménytárgyassá válás esetében abban látja, hogy az ige aktív, szándékos (ilyennek felfogott) cselekvés kifejezőjévé válik. Lényegében ugyanezt fogalmazza meg ZSILKA is abban a tételében, hogy az intranzitív ige a *tesz* általánosabb jelentéseivel való integrálódás útján válik tranzitívvá. A hangutánzó

igék tükrében a passzív → aktív változás csupán egyik mozzanata a tranzitívvá válásnak. A tranzitívvá váló igék jókora része ugyanis, mint a *hörpöl*, *dörmög*, *harsog*, *morog* stb., intranszítivan is aktív, a vonzattal bővülők egy része pedig, mint a *koppan valamihez*, *puffan valamire* stb., tranzitívan is passzív. (Ugyanezen eredményre jutunk azonban a szerzők példáit mérlegelve is: a *jár*, *ugrik*, *énekel*, *játszik*, *zongorázik* igékre vonatkozóan sem helytálló, hogy csak tranzitív minőségükben fejeznének ki aktív, illetve szándékos cselekvést, hogy intranszítív minőségükben ne volna 'tesz' jelentésük.) A tranzitívvá válás egész komplexumát figyelembe véve, beleértve a határozói vonzatokkal való kiegészülést is, a hangutánzó igéknél — mint kifejtettem — a töben jelzett hangjelenség kifejezésére való koncentráció és felszámolódomása és valamely elvontabb és egyben tranzitívságra hajlamosító jelentésmozzanat előnyomulása vagy megjelenése az igében az, ami a szóban forgó folyamatban végbemegy. HADROVICS egyébként, bár tud a hangutánzó igék 'beszélés' jelentésben való tárgyas használatáról, így pontosabb képet fest róluk, mint a fentebb idézett nyelvtanok, esetüket mint tárgyassá válást nem ismeri fel, hanem a *beszél*, *mond* kész szinonimáiként tartja őket számon, amelyek — mint mondja — igei alaptermészetük szerint lehetnek tárgyasak vagy tárgyatlanok (i. m. 72, 91, 224). A hang-igék tárgyról szóló fejezetben pedig meg is feledkezik róluk: itt csak az úgynevezett határozó értékű tárgyat elemzi (i. m. 91–3). A hangutánzó igék valódi tárgyának elemzését tehát hiányolhatjuk HADROVICS könyvében, ha egyáltalán van jogunk valamit hiányolni ilyen hatalmas anyagot feldolgozó műben. — További kérdésekre csak később térhetek ki.

3. A hangutánzó igék és a 'beszélés' jelentés. — Az alábbiakban térek rá anyagom részletes vizsgálatára. A megvizsgált igék száma 206. Igeközös igéket nem vettem figyelembe, mivel olyan sajátos problémákat is felvetnek, amelyekről nem tekinthetnék el, amelyeket azonban a jelen témakörben nem szükséges vizsgálni.¹

'Beszélés'-en — mint már utaltam rá — nemcsak a *beszél* ige jelentését, hanem általában a 'szóbelileg közöl valamit' jelentést értem. — A magyar hangutánzó igék egyike sem olyan, mint a vogul *sujti*, azaz nem a beszélés legelvontabb fogalmát fejezi ki, hanem a szóbeli közlésnek valamilyen változatát, változatát nevezi meg, némelykor pedig nem is közvetlenül beszélést jelent, hanem elsősorban valamely egyéb, csak beszéléssel szükségképpen egybekötött, anélkül nem végezhető tevékenységet; 'a szokásostól eltérő módon (hangerővel, hangszínnel stb.) ejti a szavakat' (pl. *dünnög*, *kiabál*, *suttog*) vagy 'valamilyen artikulálatlan hangmegnyilvánulás közepette beszél' (pl. *hüppög valamit*, *sír valamit*) vagy 'valamilyen tevékenységet a beszélés segítségével végez' (pl. *korhol valakit*, *rimáncodik*) vagy egyéb, de nem egyenesen 'beszél, mond valamit' értelmű. (A beszélés igéi körének ilyen kiterjesztésére l.: SIMONYI, MKöt. II, 34; HADROVICS i. m. 215–8 és más fejezetek-

¹ A feldolgozott források és rövidítésük jegyzéke: Ant. = Ahol a sziget kezdődik (Fiatal prózaírók antológiája). Magvető Kiadó, Budapest, 1971.; Kele = Fekete István: Kele. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1971.; Kort. = Kortárs 1971. IV.; Kör. = Körkép, 35 magyar novella. Magvető Kiadó, Budapest, 1964.; NSz. = az Akadémiai Nagyszótár kéziratos cédulaanyagából; Szép = Szép versek. 1970. Magvető Kiadó, Budapest, 1971. Anyagomat összevettem az ÉrtSz. megfelelő szócikkeivel, és kiegészítettem azok példamondataival; a tájsozódásokat szükség esetén ellenőriztem az ÚMTsz. kéziratos cédulaanyagában. A szavak eredetében és történetében való eligazodáshoz etimológiai, illetve nyelvtörténeti szótárainkat használtam.

ben; NYOMÁRKAY ISTVÁN, Érzelmi árnyalattal színezett mondást jelentő igék az összetett mondatokban: MNy. LXIX, 47—51.) Erre az egyébként figyelemre méltó szempontra azonban, hogy tehát milyen módon tartalmazza az igék a 'beszélés' jelentést, e vizsgálatban rendszeresen nem leszek tekintettel.

Alább a gyűjtésemben előforduló hangutánzó igék osztályozása következik abból az alapszempontból, hogy a mai nyelvben használatosak-e 'beszélés' jelentéssel (találtam-e ilyen használatuknak nyomát) vagy nem. Mivel ma is tartó folyamatról van szó — ezt később világosabban fogjuk látni —, az osztályozás csak viszonylagos értékű lehet, és főként arra jó, hogy a folyamat legfontosabb útjait, irányvonalait a segítségével megragadhasuk. Az egyes igékre vonatkozóan annyira megbízható, amennyiben a feldolgozott forrásokban körülhatárolt anyagot tükrözi. Az igék jellemző és ritka használata között nem tettem különbséget, mivel úgy láttam, a ritka használat a fejlődésnek ugyanabba az irányába esik, amelynek megfelelően a már jellemző használatok is kialakultak. Például a *köhög* ritka 'köhögve mond' jelentésben való tárgyhasználatában: *Csak egypár szót nyögök | vagy inkább köhögök: | beteg vagyok, beteg* (Babits Mihálytól idézi az ÉrtSz.), ugyanaz a lehetőség valósul meg, amely szerint az ugyane mondatban szereplő *nyög* vagy például a *hörög* ige ritkának már nem mondható, beszélésre utaló tárgyhasználatára kifejlődött: *Azonnal hazamenni — hörögte a kopasz* (Simonffy András: Kör. 452). A ritka használatok az e típusú jelentésfejlődés útjának nyitottságát jelzik.

Az I. csoportba a beszélés jelentéssel (is) bíró igéket sorolom. Ezen belül megkülönböztetem azokat, amelyek eredetileg is vonatkoztak vagy vonatkozhattak beszélésre, s azokat, amelyeknek 'beszélés' jelentése, amint az adatokból megítélhető, jelentésváltozás eredménye.

I. 'Beszélés' jelentéssel (is) bíró igék. (Számuk 109.)

1. Eredetileg is vonatkoz(hat)tak beszélésre (de némelyikük tagolatlan — emberi vagy állati — hangmegnyilvánulást is jelent): *bőfög, dadog, dörmög, dörög, dünnög, gagyog, hápog, habog, hebeg, kerepel, kiabál, kiált, kiáltoz, kurjant, morgolódik, mormog, mormol, morog, nyafog, pukkadozik, pusmog, rebeg, riákosol, rikolt, rikoltoz, rimánkodik, sápor, süg, sugall, sugdolózik, sugdos, susog, suttog, sutyorog, zsörtölődik*. — Ezeknek az igéknek a besorolása nem úgy értendő, hogy jelentésük semmiféle változáson nem ment keresztül. A tranzitívá váltak esetében — s majdnem mindegyik ilyen — az intranszitiv és a tranzitiv használat között különbség van a 'beszélés' jelentés hangsúlyossága tekintetében (l. az előbbi fejezetet). Az intranszitiv *hebeg, pusmog* például a kiadott beszédhang minőségét, a *hebeg valamit, pusmog valamit* pedig a beszélés jelentésmozzanatát fejezi ki, nagyobb hangsúllyal.

2. 'Beszélés' jelentésük biztosan vagy feltehetőleg jelentésváltozás eredménye:

a) Embernek (vagy embernek is) artikulátlan hangos megnyilatkozását jelölő szavakból vál(hat)tak szóbeli közlés jelölőivé (megtartva emellett előbbi jelentésüket is): *bűg, fűj, hörög, hümmög, hüppög, köhög, liheg, nyekereg, nyikorog, nyög, nyöszörög, ordít, ordítozik, prüszköl 'bosszankodik', sikít, sikolt, sikoltozik, sikongat, sipít, sír, siránkozik, sivalkodik, sivít, sóhajt, sóhajtozik, süvít, szipog, sziszeg, szűköl, üvölt, üvöltöz, vacog, vinnyog, visít, visong, zihál, zokog, zsibong*. — Ezek az igék csak tranzitiv használatban vagy esetleg intranszitiván, de idéző mondatban fejeznek ki vagy fejeznek ki egyértelműen beszélést; pl.: *Jaj, jaj, nem, nem! — üvöltötték a cigányasszonyok* (Kele

343); de: *A férfi üvöltött* [fájdalmában] (Munkácsi Miklós: Ant. 225); bizonytalan, hogy beszélésre vonatkozik-e; ... *Moslék! ... Hujjújjjjjjjjjj* ... — *felsírt, üvöltött, sarkon fordult, elment* [Murin] (Mocsár Gábor: Kör. 317); idéző mondatként intranszítív minőségben is beszélést jelent: „*Föl, barátim!*” *ordít* a férj (Petőfi Sándortól idézi az ÉrtSz.).

Nem állítok fel külön pontot a *korhol* igének, amelynek eredetéről már volt szó.

b) Állathangokat jelölő szavakból vál(hat)tak szóbeli közlés jelölőivé (többnyire megtartva emellett állathang-jelentésüket is): *bóg, bömböl, brekeg, brummog, cincog, cseveg, csipog, csiripel, csivitel, fecseg, károg, krárog, kukorikol, makog, nyávog, recseg, ugat, zümmög*. Személyre vonatkozó alannal ezek az igék a legtöbbször intranszítív minőségükben is beszélésre vonatkoznak.

c) Élettelen dolgok, tárgyak keltette hangok jelölőiből vál(hat)tak szóbeli közlés jelölőivé (megtartva emellett előbbi jelentésüket is): *csattan, csattog, csetteg, csörömpöl, dohog, fortyog, locsog, lotyog, mennydörög, pattan, pattog, robban, zakatol, zeng, zizeg, zörög, zúg*. — Úgy látom, leginkább ezek között az igék között találunk a kiinduló jelentéssel kapcsolatot már alig vagy nem is tartó, önálló 'beszélés' jelentéssel bíró igéket, amelyeknek ilyen jelentését a tranzitív használat csupán megerősíti, mint a I. 1. pontbeliek esetében.

E jelentésfejlődéseket KÁROLY SÁNDOR jelentéstanán kívül a jelentés-változásokkal foglalkozó magyar szakirodalom — mondhatni — egyáltalán nem tárgyalja, inkább etimológiai tanulmányokban találunk rájuk utalást (l. pl.: HORGER, Káromkodik: MNy. XL, 119—20; NYÍRI, *Hárít* szavunk és rokonai: MNy. XLIX, 392—8) vagy magában a TESz.-ben. KÁROLY (Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 379—81) a szójelentések közötti metaforikus összefüggések sorában említi a *zúg* (a szél) → *zúg* (a tömeg), *ugat* (állat) → *ugat* (ember), *nyávog* (macska) → *nyávog* (ember), *turbékol* (madár) → *turbékol* (szerelmespár) változásokat, ám tévesen ítéli meg e változások irányát. A *zúg*, az *ugat* és a *nyávog* esetében fizikai, illetve állati → emberi érzéki, a *turbékol* esetében állati → társadalmi jelentésfejlődést állapít meg (ez utóbbit valószínűleg azért, mert a cselekvést két ember végzi). — A változás iránya valójában mind a négy igénél azonos; tulajdonképpen mind a négynek a jelentése a társadalmi szférába ment át, ugyanis mind a *zúg*, mind az *ugat*, a *nyávog* és a *turbékol* beszélést jelentő igévé vált természet, illetve állathangot jelölő igéből.

A II. csoportba sorolom azokat az igéket, amelyeknek a mai magyar nyelvben nincsen 'beszélés' jelentésük. De — mint látni fogjuk — valamiféle köze ezek közül is igen soknak van a beszélés kifejezéséhez.

II. Beszélést nem jelentő igék. (Számuk 97.)

1. Mindenekelőtt azt a néhány igét említem meg, amelyet a szótárak szerint valamikor a történelem folyamán vagy a nyelvjárásokban használtak, illetve használnak beszélés kifejezésére. Ezek: *cserreg, csörög, csörtet, dong, ketyeg, kuncog, mocorog, pufog, szuszog, zörrent*.

2. Elég nagy számú ige jelent állathangot és vezet be gyakran állatok szájába adott szavakat azok közül is, amelyek anyagom szerint emberi beszédet nem fejeznek ki: *béget, cserreg, csörög, dong, döng, döngicsél, iázik, kaffant, kárál, kukorít, nyíhog, nyüszít, pityeg, sipog, szuszog, vijjog, zsong*. A ló „szóbeli” közlésével a *dobbant*, a varjúéval a *kopog* is összefügghet, például *Nem hozzád beszélek! — dobbantott a ló* (Kele 157); *Nem kár érte — kopog-*

gott a varjú (Kele 203). Az emberi beszédet is jelölők (l. az I. 2. b) pontot) állathang-jelentésükben ugyancsak gyakran idézik állatok „szavait”.

3. A csak élettelen dolgok, tárgyak keltette hangokat jelölő igék között is vannak, amelyek adataimban természeti képződmények vagy tárgyak „beszédét” vagy más közlését fejezik ki (de vannak ilyenek az I. osztálybeliek között is). Például: *A tenger ... hullámai azt csobogják: ha a partomon vagy, az egész földkerekségen vagy* (NSz.); *Az ... óra pengi zengő hangon a másodperceket* (NSz.). Ezek: *bong* (a harang nyelve), *cseng* (csengő, harang), *csobog* (patak, hullámok), *csörög* (patak), *dobol* (ütőér), *dübörög* (kerék), *kattog* (kerék), *ketyeg* (óra), *peng* (óra, hegedű), *zizeg* (szél, falevél).

4. Közel állnak a beszélés igéihez az éneklést, fütyülést és a nevetést jelentő igék: *dalol*, *döngöcsél* (dalt), *dúdol*, *fütyörész*, *fütyül*, *kacag*, *kuncog*, *röhög*, *vihog*, *zsong* (dalt), a ritmus jelzésére vonatkozó *dobol* (ritmust valamin), *zörömböl* (ritmust valamin), a szájjal való jeladásra vonatkozó *csettint*, *fütyönt* (s van ilyen jelentése a *fütyül*-nek is), a tárgy segítségével való jeladásra vonatkozó *csenget* (s ilyen a 'dob segítségével jelt ad' jelentésű *dobol* is). Ezeket mint a szó szélesebb értelmében ugyancsak emberi közlést jelentő szavakat foglathatjuk össze (az éneklésre vonatkozók annyiban beszélés-igék is, hogy rendszerint valamely szöveg éneklését jelentik). Körük a fenténél szélesebb; vö. *kopog* (valamin, valamit jelezve), *szisszen* (valamely érzését jelezve). De ezúttal csupán azokat soroltam fel, amelyeknek 'közlés' jelentését adataim szerint tranzitív használat is megerősíti, vagy amelyek gyakran kerülnek kapcsolatba szóbeli közlés kifejezésével; pl. ... *Igaz is ...! — kacagott az öreg* (Ördögh Szilveszter: Ant. 252). Ezekre, továbbá az állathangokat jelölő igék csoportjára, valamint az *óra pengi a másodperceket*-féle kifejezésekre gondolva azt kell mondanunk, hogy tulajdonképpen nem is a beszélést, hanem általában a közlést, illetve a jelzést jelentő hangutánzó igék (számottevő részének) tranzitívvá válásáról beszélhetünk. (Köztük azonban a szóbeli közlést jelentők vannak többségben.) Persze minden hang közlés, jelzés a szó egészen tág értelmében, de most csak az aktív vagy aktívnak felfogott közlésre, jelzésre gondolok.)

5. Figyelemre méltó az az eset, amikor az ige úgy vonatkozik szóbeli közlésre, hogy alanya nem személy jelölője, hanem a beszélés hangját vagy valamilyen közleményt jelentő, esetleg valamely szöveget konkrétan megadó szó, pl.: *a direktor hangja színpadiasan csengett* — (mint idéző mondat, NSz.); *Kiáltó szavára tompán, messziről dübörög a válasz* (Karinthy Frigyesztől idézi az ÉrtSz.); *A kis Lukács szája elé kapott keze mögül dühös „rohadj meg” sikkant* (Munkácsi Miklós: Ant. 200); vagy szavakban megnyilvánuló érzelmet jelent, pl. *mintha aggódalom is csendült volna* [az asszony] *hangjában* (Galgóczi Erzsébet: Kör. 193). Ilyen használatát találtam a következő igéknek: *csendül*, *cseng*, *cseng-bong*, *csobog*, *dobog*, *dördül*, *dübörög*, *harsan*, *kondul*, *morajlik*, *pufog*, *sikkan*, *sistereg*. (Azokon kívül, amelyek személy beszédét is jelentik, de amellet ilyen használatuk is van, pl. *pattognak a parancsszavak*.) A beszélésre való ilyen utalás azért érdemel figyelmet, mert lehetséges, hogy némelykor a természeti képződmények és a tárgyak keltette hangokat jelölő igék jelentésének átvitele emberre e fokozaton keresztül történt, történik. Tehát *egy pattog a tűz* → *pattog a hang* (általában) → *pattog valakinek a hangja* → *pattog valaki-féle fejlődésmenetet lehet feltenni*, egyéb mellett azon az alapon, hogy az eredetileg élettelen dolgot jelentő alanyhoz közelebb áll az ugyancsak élettelen jelölő *hang* stb. alany, mint az élő személyre vonatkozó. Vö. ehhez a *rebeg*-nek (ma csak személy)

egy régebbi és a *harsan*-nak (ma jellemzően élettelen dolog) egy ritka mai használatát: *Ily m e n t s é g a j a k á n r e b e g e t t a v é n n e k* (Arany Jánostól idézi az ÉrtSz.); *Nagyot h a r s a n t a m e r r e* (Simonffy András: Kör. 455).

6. Végül azok az igék következnek, amelyeknek a beszéléssel való összefüggésére nem találtam adatot. Némelyikük azonban közlést fejez ki a szó szélesebb értelmében, vagy azt is kifejezhet. Ezek: *cuppan, cuppant, csikkan, csikordul, csikorog, csobban, dobban, dörömböl, gurgulázik, horkol, hörpint, hörpöl, kattan, kattant, koccan, koccint, kocog, kopog, koppan, koppant, koppint, köhint, kvarcog, loccsan, pattint, pezseg, puffan, puffant, reccsen, robog* (de vö. *Harsogott a beszéd s . . . é l j e n r o b o g a*: Kölcsi Ferenctől idézi az ÉrtSz.), *ropog, roppan, roppant, serceg, sercen, sercent, sikong, suhog, surrog, szisszen, szusszan, szusszant, toccsan, zizzen, zörren*. — Ezeknek az igéknek nagyobbik része intranszitiv, kisebbik részének a „külső tranzitívság” körébe tartozó bővítménye van (kivéve a már említett *cuppant* igét).

A fenti kép világosan mutatja, hogy a 'beszélés', jobban mondva a 'közlés' jelentésnek igen nagy szerepe van a hangutánzó igék jelentésében: a vizsgált igéknek körülbelül a háromnegyed részét hálózza be. De nem egyszerűen mennyiségi fölényről van szó. A 'beszélés', illetve a 'közlés' jelentés *i r á n y a*, mégpedig alighanem a legerősebb tendenciája a hangutánzó igék jelentésfejlődésének, amelynek megfelelően e jelentés ma és a jövőben újabb és újabb igékre terjedhet ki, vagy erősödhet azokban, amelyekben már megjelent. Sőt bizonyosra vehető, hogy egy szélesebb körű vizsgálat — vagy annak megvizsgálása, hogy mit enged meg a mai magyar beszélő nyelvtudata — máris eltolná az arányt a beszélés-igék javára, ugyanezen igékre korlátozódva is. Már a háromnegyedes arány is nagyobb, mint amelyet az ÉrtSz. alapján kapnánk eredményül, pedig az ott feldolgozott források nem nagy anyaggal egészültek ki. A hangutánzó igék és a 'beszélés', 'közlés' jelentés viszonya voltaképpen rögzíthetetlenül dinamikus. Megtaláljuk e dinamizmus nyomait a fenti, lényegileg statikus képben, a meglevő regisztrálásán alapuló osztályozásban is. Azt látjuk, az alkalmazott szempontok szerinti csoportosításban a hangutánzó igék egyes szemantikai osztályai *m e g f e l e z ő d n e k*: az artikulátlan emberi hangmegnyilvánulásokat jelentő igék egyik része (*bűg, fűj, hörög* stb.) az I. osztályban, másik része (*horkol, köhint, sikong* stb.) a II. 6. csoportban helyezkedik el; az elsődlegesen állathangokat jelentő igék egyik része (*brummog, cincog, cseveg* stb.) ugyancsak az I. osztályban, a másik része (*béget, dong, kárál* stb.) a II. 2. csoportban, a természeti képződmények és a tárgyak keltette hangokat jelölő igék egyik része (*csörömpöl, dohog, fortyog* stb.) megint csak az I. osztályban, a másik része (*csikorog, csobban, dobban* stb.) a II. 6. csoportban található meg; stb. Ezt a feleződést nézetem szerint mint *e g y f o l y a m a t e r e d m é n y é t* értékelhetjük, egyben mint az említett szemantikai osztályokba tartozó igék *l e h e t ő s é g é t* arra, hogy beszélés kifejezőivé váljanak. S valóban, nincs okunk feltételezni, hogy például a *sikong*, a *kárál* vagy a *csikorog* jelentése ne változhatnék a 'beszélés' jelentés irányában, vagy hogy valahol nincsen máris ilyen jelentésük. Akadályozó tényezők ugyan léteznek; a jelentésváltozás valószínűsége nem egyforma mindegyik igénél. Tárgyi okból nem valószínű például, hogy a *horkol* beszélésre vonatkozzék. De ha egyedei vannak is, a hangutánzó igéknek adataimból ítélve nincsen olyan *t í p u s u k* (a fontosabb osztályozási szempontok szerint), amelynél akadály mutatkoznék a 'beszélés', 'közlés' irányú jelentésváltozásnak.

(Folytatjuk.)

MOLNÁR ILONA

Szinkrón vázlatok

I. Elég

Vegyük szemügyre az alábbi magyar mondatokat:

- (1) *Péter elég szorgalmas.*
- (2) *Péter elég gyorsan tanul.*
- (3) *Péter elég sietve távozott.*
- (4) *Elég takarmány van az istállóban.*
- (5) *Ötezer forint nem (Ø, volt, lesz) elég.*
- (6) *Elég ránézni, s máris látni, hányadán áll.*
- (7) *Elég ránézni, s máris látom, hányadán áll.*
- (8) *Elég, hogy ránézzek, s máris látom, hogy hányadán áll.*

Ha a fentebbi példák alapján megpróbáljuk számba venni az *elég* tipikus előfordulási helyeit, egyszerűen a disztribúcióját, akkor mintegy háromféle eltérő típusú környezetet választhatunk külön, illetve — ennek megfelelően — az *elég* viselkedésében három ismert kategória sajátosságait fedezhetjük fel.

A) A fentebbi példák egy tekintélyes részében az *elég* úgy viselkedik, mint egyszerű határozószó:

- (1) *Péter elég szorgalmas.*
- (9) *Péter nagyon szorgalmas.*
- (2) *Péter elég gyorsan tanul.*
- (10) *Péter nagyon gyorsan tanul.*
- (3) *Péter elég sietve távozott.*
- (11) *Péter nagyon sietve távozott.*

Mint látjuk, az *elég* a határozószókhöz hasonlóan megjelenhet predikatív funkcióban álló melléknév (*elég szorgalmas*), másik határozószó (*elég gyorsan*) és melléknévi igenév (*elég sietve*) mellett, de — ellentétben a határozószók legtipikusabb, legszokványosabb funkciójával — nem jelenhet meg ragozott igealak mellett: *nagyon siet*, de **elég siet*. Erre később visszatérünk.

B) Más esetekben az *elég* a *sok, kevés* stb. típusú határozatlan számnévi elemekre emlékeztet:

- (4) *Elég takarmány van az istállóban.*
- (12) *Kevés takarmány van az istállóban.*
- (5) *Ötezer forint nem (Ø, volt, lesz) elég.*
- (13) *Ötezer forint nem (Ø, volt, lesz) kevés.*

C) Végezetül utolsó három példánk esetében az *elég* láthatólag olyan vonásokat mutat fel, mint predikatív mellékneveink, illetve a *kell, lehet, szabad* stb. típusú elemek:

- (14) *elég ránézni — szükséges ránézni — rá kell nézni*
- (15) *elég ránézni — szükséges ránézni — rá kell nézni*
- (16) *elég, hogy ránézzek — szükséges, hogy ránézzek — rá kell, hogy nézzek.*

Azt a kis különbséget, hogy a fentebbi példák esetében a *kell* mellett az igeikötő elválik, míg az *elég* mellett nem, bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk. Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy *elég* szavunk — legalábbis az első pillantásra — olyan disztribúciós vonásokat egyesít, amelyek a határozószót, a predikatív melléknevet és a határozatlan számnévi névmást külön-külön jellemzik. Az ilyen szokatlan disztribúciós együttes esetén az elemzőnek mindig fel kell vetnie a kérdést: Érdemes-e, gazdaságos-e, s mindenképp szükséges-e egy olyan különleges morfémaosztályt felvenni, amelyeknek

esetleg az *elég* lesz az egyetlen képviselője? Nem lenne lehetséges és célszerű a felszínen mindig *elég* formában megjelenő alakot esetleg több különböző elem (talán egyik-másik esetben csonkult, s így homonimmá vált) képviselőjének tekinteni?

Az egyik lehetséges megoldás az lenne, hogy az *elég* alakok egy részét az *elégg*, más részét az *elegendő* és/vagy az *elégséges* teljesebb alakok részben rövidült (azaz részlegesen törölt) formájának fogná fel. Ezt az elképzelést támogatják az alábbi párhuzamok:

- (1) *Péter elég szorgalmas.*
- (17) *Péter elégg szorgalmas.*
- (2) *Péter elég gyorsan tanul.*
- (18) *Péter elégg gyorsan tanul.*
- (4) *Elég takarmány van az istállóban.*
- (19) *Elegendő takarmány van az istállóban.*
- (5) *Ötezer forint nem (Ø, volt, lesz) elég.*
- (20) *Ötezer forint nem (Ø, volt, lesz) elegendő.*
- (6) *Elég ránézni, s máris látni, hányadán áll.*
- (21) *Elegendő ránézni, s máris látni, hányadán áll.*

Eddig rendben is lennénk, s azt mondhatnánk, hogy az *elég* minden esetben teljesebb alakokra (*elégg*, *elegendő*, *elégséges*) megy vissza, azok helyett áll, azokat képviseli, s így a leíró nyelvész az *elég* problémáját azáltal oldhatja meg, hogy a megfelelő teljesebb alakokra utal. Ez esetben elesik a szokatlan disztribúció is, mert amikor az *elég* ahelyett áll, hogy *elégg*, akkor szükség-szerűen adverbiumi tulajdonságokat mutat fel, hisz az *elégg* adverbium. Amikor az *elegendő*-t helyettesíti, akkor határozatlan számnévi elem, illetve predikatív melléknév.

Ez más szóval azt jelenti, hogy a fentebbi felfogás alapján az alábbi alternációs viszonyok vázolhatók fel:

$\left\{ \begin{array}{l} \textit{elég}_1 \\ \textit{elégg} \end{array} \right\}$	ELÉGGÉ
$\left\{ \begin{array}{l} \textit{elég}_2 \\ \textit{elegendő} \\ (\textit{elégséges}) \end{array} \right\}$	ELEGENDŐ

Az esetenkénti homonimiát tehát az okozza, hogy mind az ELÉGGÉ, mind az ELEGENDŐ elemnek van hasonló, *elég* alakú alternánsa.

Ez az elképzelés rendkívül csábító. Csábító, mert jelentős egyszerűsítést eredményez, hisz a felszíni *elég* alakok szokatlan össz-disztribúcióját ismert rész-disztribúciókra bonthatjuk fel.

Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy ezzel a megoldással sem lehetünk „elég”-edettek. Már az sem megnyugtató, hogy az *elégg* és az *elegendő* alakokból vezetjük le töreléssel a rövidebb *elég* formát, tehát az *elégg*-t és az *elegendő*-t tekintjük elsődlegesnek, s az *elég* formát ezekhez képest származtatottnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a s z ó k é p z é s s z e m p o n t j á b ó l az *elégg* és az *elegendő* másodlagos tulajdon tövével, az *elég*-gel szemben, illetve ahhoz képest. Amennyiben mégis megtartjuk a fentebbi elképzelést, és az *eleg*-et az *elegendő* meg az *elégg* alakokból származtatjuk, akkor egyidejűleg két teljesen ellentétes irányú folyamatot kell feltételeznünk. Egyszer egy *elég* :> *elégg*, *elég* :> *elegendő* irányú folyamatot, amikor nyilván az *elég* tő (időben és logikailag) elsődleges a két hosszabb, származtatott alakhoz képest. Ugyanakkor ezzel együtt és e mellett fel kellene tételeznünk egy *elégg* :> *elég*

meg egy *elegendő* :> *elég* folyamatot is, amikor a hosszabb alakok az elsődlegesek, s a rövidebb *elég* a származtatott.

Két ilyen egyidejű ellentétes folyamatnak a felmerülése mindig arra utal, hogy valahol egyszerűbb megoldás lappang.

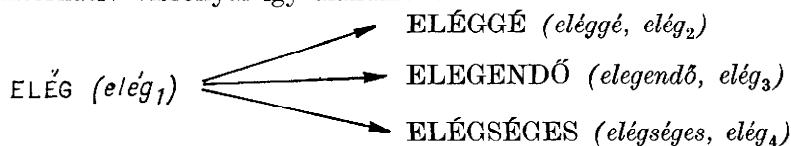
Mint láttuk, az *elég* bizonyos előfordulásai a határozatlan számnévi elemekre utaltak, a *sok*-ra, a *kevés*-re, és így tovább. Nézzük meg tehát még egyszer tüzetesen az alábbi párhuzamokat:

- (4) *Elég takarmány van az istállóban.*
- (12) *Kevés takarmány van az istállóban.*
- (22) *Péter elég(gé) eredményesen tanul.*
- (23) *Péter kevésbé eredményesen tanul.*
- (24) *Elég ránézni . . . — Kevés ránézni, meg is kell vizsgálni.*
- (25) *Elég ránézni . . . — Kevés ránézni . . .*
- (26) *Elég, hogy ránézzek . . . — Kevés, hogy ránézzek.*
- (27) *(meg)elégeli — kevesli — sokallja*
- (28) *elegend tanul — sokat tanul*
- (29) **elég emberek — *sok emberek*

Mindezek alapján a következő megoldás látszik a legelfogadhatóbbnak: Az *elég* olyan határozatlan számnévi elem, mint a *sok*, *kevés* stb. Az alapalternáns tehát az *elég*. Az adverbialis alak *elégg*, ez ugyanúgy származtatott az *elég*-hez képest, mint a *kevés* a *kevés*-hez képest. Az *elégg* -gé ragja azonban fakultatívan törölhető, s így egy *elég* :> *elégg* :> *elég* sor jön létre. Ugyancsak van egy törlés eredményeként létrejövő *elég* :> *elegendő* :> *elég*, illetve egy *elég* :> *elégsges* :> *elég* sor is.

Ez a megoldás lényegesen egyszerűbb, mint két ellentétes irányú folyamat feltételezése, nevezetesen a morfológiában egy *elég* :> *elégg*, valamint egy *elég* :> *elegendő* irányú folyamaté, a szintakszisban pedig egy *elégg* :> *elég*, továbbá egy *elégsges* :> *elég*, illetve *elegendő* :> *elég* folyamaté. Hogy az *elég* legyen a kiinduló vagy alapalak, azt támogatják az ilyen (képzési) lehetőségek is: *elegem van*, *eleged van* stb.; *megeléget*; *elégedett*; *elégtelen*; stb. Ha az *elégg* :> *elég* meg az *elegendő* :> *elég* irányt választjuk, akkor az imént felsorolt képzett alakok egy származéknak a továbbképzései lennének, ami szokatlan és felesleges bonyodalmakra vezetne.

Mármost legutóbbi feltevéseink szerint az *elég*-nek és származékainak az alternatív viszonyai így alakulnak:

A homonimiát természetesen itt sem tudtuk kiküszöbölni, de nem is célunk, hisz azzal valós nyelvi különbséget küszöbölnénk ki. Mert pl. az *elég* grammatikai értékét tekintve az *ELÉGGÉ* alternánsa, s nem az *ELÉG*-é, ugyanúgy az *elég* az *ELEGENDŐ*-é, s nem az *ELÉG*-é.

Az általunk javasolt törlési típus korántsem szokatlan. A *Megütöttem a kezem* szerkezet *kezem* alakja nyilván a *kezemet* rövidítéséből áll elő, tehát egy *kezem* :> *kezemet* :> *kezem* irányú folyamat eredményeként. A *kezem* alanyesetű, a *kezem* tárgyesetű forma.

Fentebb említettük: markáns különbség mutatkozott a többi határozószó és az *elég* között abban, hogy az *elég* nem fordulhat elő ragozott igealak

mellett: nincs **elég siet* szerkezet. Nos, legutóbbi megállapításaink fényében ezt a körülményt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy míg más esetekben általában törölhető az *eléggé -gé* ragja, addig személyragos igealak mellett ez a rag kötelező: míg az *elég sietve* és az *eléggé sietve* szerkezet egyaránt jó, addig csak az *eléggé siet* stb. konstrukciók elfogadottak.

II. A többszörös műveltetésről

1. Tekintsük át az alábbi magyar mondathármasokat:

- (1) *Az orvosság vízben oldódik. — A víz oldja az orvosságot. — Sok gyerek a szüleivel oldatja meg a számtanpéldát.*
- (2) *A ló kifárad. — A gazda kifárasztja a lovat. — A gazda a fiával kifárasztatja a lovat.*
- (3) *A hajó megfordul az erős szélről. — Az erős szél megfordítja a hajót. — A kapitány a matrózokkal megfordíttatja a hajót.*
- (4) *A bor a hordóba ömlik. — A vincellér a hordóba önti a bort. — A pince-mester a hordóba önteti a bort.*
- (5) *A kényes játék könnyen elromlik. — A gyerek könnyen elrontja a kényes játékot. — A parancsnok elrontatja a duzzasztógát zsilipeit.*
- (6) *A kenyér elektromos kemencében sül. — A pék kenyeret süt. — A kereskedelem sok kenyeret süttet.*

A fentebbi példák segítségével könnyűszerrel egymás mellé állíthatjuk az alábbi hármas igesorokat:

<i>oldódik</i>	—	<i>old</i>	—	<i>oldat</i>
<i>fárad</i>	—	<i>fáraszt</i>	—	<i>fárasztat</i>
<i>fordul</i>	—	<i>fordít</i>	—	<i>fordíttat</i>
<i>ömlik</i>	—	<i>önt</i>	—	<i>öntet</i>
<i>romlik</i>	—	<i>ront</i>	—	<i>rontat</i>
<i>sül</i>	—	<i>süt</i>	—	<i>süttet</i>

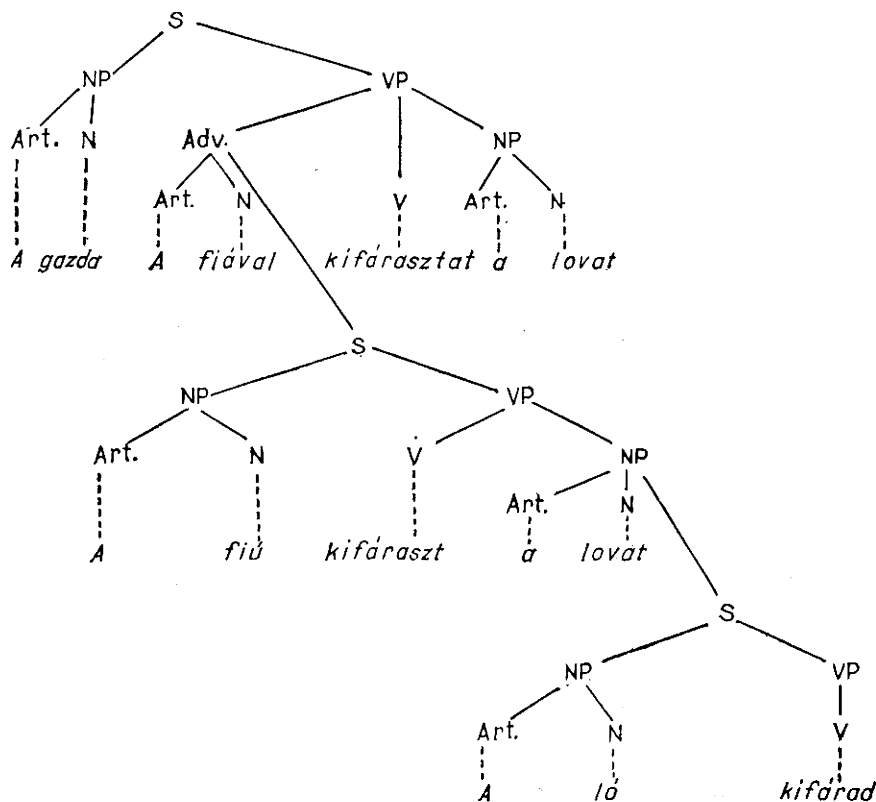
Hagyományosan *oldódik*, *fárad*, *fordul* stb. igéinket egyszerű tárgyatlan igéknek, az *old*, *fáraszt*, *fordít* stb. igéket tárgyas igéknek, az *oldat*, *fárasztat*, *fordíttat* stb. alakokat pedig műveltető igéknek nevezzük. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy bizonyos értelemben pl. a *fáraszt* maga is műveltető: *fárad*- + *-tat* :> *fáraszt*. Ugyanígy *terjed*- + *-tet* :> *terjeszt*; *reped*- + *-tet* :> *repeszt*; *erjed*- + *-tet* :> *erjeszt* stb. Mármost ha elfogadjuk, hogy a *Péter rossz híreket terjeszt* mondat lényegében azt mondja, hogy *Péter rossz híreket *terjedtet*, a *Péter orvosságot old* mondat pedig azt, hogy *Péter orvosságot *oldódtat*, a *Péter kenyeret süt* mondat pedig azt, hogy *Péter kenyeret *sület*, akkor talán nem alaptalan a magyar igék egy jelentős része esetében kettős műveltetésről beszélni. Az első műveltetés az *old*, *fáraszt*, *fordít*, *önt*, *ront*, *süt* stb. típusú igékre terjed ki. Ezek esetében ugyanis ilyen megfelelés posztulálható: *oldód*- + *-tat* :> *old*; *fárad*- + *-tat* :> *fáraszt*; *fordul*- + *-tat* :> *fordít*; *roml(ik)*- + *-tat* :> *ront*; *öml(ik)*- + *-tet* :> *önt*; *sül*- + *-tet* :> *süt*.

Hogy a fentebbi összevonások, illetve megfeleltetések nem kiagyaltak, azt az alábbi esetek mutatják, amelyekben a morfofonológiai összevonás nem történt meg, s így a műveltető struktúra világosan kifejezésre jut: *fordul*- + *-tat* :> *fordít*, de *vonul*- + *-tat* nem **vonít*, hanem *vonultat*; *fárad*- + *-tat* :> *fáraszt*, de *feled*- + *-tet* nem **feleszt*, hanem *feledtet*; *roml(ik)*- + *-tat* :> *ront*, de *rém(ik)*- + *-tet* nem **rént*, hanem *rémlet* stb.

2. Nem akarunk a kettős műveltetés problémájával szintaktikai szempontból részletesebben foglalkozni. Csupán utalunk arra, hogy különösen a

második műveltető alak (*fárasztat, oldat, süttet* stb.) az első pillanatban arra csábíthat, hogy az ilyen alakokat tartalmazó mondatok esetében merész és bonyolult mélystruktúrát vegyünk fel. A transzformációs elemzés követői bizonyára nem zárkoznának el az elől a gondolat elől, hogy pl. *A gazda a fiával kifárasztatja a lovat* mondat esetében három elemi predikációt tételezzenek fel, valahogy így: a) *A gazda kifárasztat.* — b) *A fiú kifáraszt.* — c) *A ló kifárad.*

Mindez nagyon hevenyészett ágrajzzal így fejezhető ki:

Ennek az ágrajznak és az általa sugallt mélystruktúrának nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget. Először azért, mert tagadhatatlanul nagyon spekulatív jellege van. Másodszor azért, mert pl. *A gazda kifárasztatja a lovat* típusú mondatokat, azokat tehát, amelyek állítmánya kettős műveltetésű, de határozójuk nincs, a fentebbi mélystruktúra értelmében mindig úgy kellene felfognunk, mint törlés útján létrejött mondatokat. Egy ilyen megoldás lenne (vö. BECHERT et al.: Einführung in die generative Transformationsgrammatik 120–1), hogy *A gazda kifárasztatja a lovat* mondat esetében egy *A gazda valakivel* (~ *valamivel*) *kifárasztatja a lovat* mélystruktúrát vennénk fel, s a *valakivel*, illetve *valamivel* alakot a felszíni struktúrában törölnénk. Ez viszont feleslegesen bonyolítaná a leírást, hisz azt eredményezné, hogy minden (kettős) műveltetésű állítmányú mondatot, amelyben nincs kitéve határozó, törlés útján létrejött mondatként kellene kezelnünk. A mondatelemzés két lehetséges

típusa közül az egyik egy elképzelt teljes mondatból indul ki, s ahol hiányzik valami az elképzelt teljességhez képest, ott törlést tételez fel. A másik irányzat egy minimális mondatból indul ki, s ahol többlet van, ott bővítésről beszél. Ez az utóbbi a természetesebb és az egyszerűbb, s ennek mond ellen a fentebb kárhoztatott törléses elképzelés. Ezért nem mondjuk ki, hogy azokban a mondatokban, amelyekben az állítmány kétszeresen műveltető, a felszíni struktúrában szükségképpen megjelenik egy határozó, amely a mélystruktúrában a megfelelő, egyszeresen műveltető állítmányú mondat alanya, mikor is mindkét műveltető állítmányú mondatnak tárgya a mélystruktúra legalsó mondatának alanya. Ez más szóval azt jelentené, hogy a *kifárasztat* alak három alanyt tételez fel. A benne rejlő *kifárad*-nak alanya a *ló*, a szintén benne rejlő *kifáraszt*-nak alanya a *fiú*, tárgya a *lovat*, s a *kifárasztat* alanya a *gazda*, határozója a *fiával* és tárgya a *lovat*. A mondat szerkezetek elemzésének lehetséges és ma divatos iránya ez, de nem akarjuk tovább követni, hanem visszatérünk a magyar igék műveltető rendszerének konkrétebb, megfoghatóbb kérdéseire.

3. Morfofonológiailag a műveltető alakok, vagy talán nem is az egyes alakok, hanem a sorok nagy tarkaságot mutatnak. Rendkívül gyakori a kontrakció. Íme néhány gyakoribb összevonási típus:

	-d + -tat	:> -szt		fárad-	+ -tat	:> fáraszt
	-ul + -tat	:> -ít		háru-	+ -tat	:> hárít
nasalis +	-l + -tat	:> -nt		roml(ik)-	+ -tat	:> ront
	-l + -tat	:> -t		sül-	+ -(t)et	:> süet

Rendkívül gyakoriak a kevert sorok. Már fentebb hivatkoztunk a *vonultat*, *feledtet* típusú kivételekre. Ezek számát tetszőlegesen szaporíthatjuk: a *szárad*- + -tat esetében ezt várnánk: *száraszt*, holott a használt alak *szárít*; az *áll*- + -tat azt indokolná, hogy *áll(t)at*, holott a bevettebb forma *állít* stb.

Gyakoriak a kettős formák. Az *ömlik*, *bomlik*, *omlik* stb. igék esetében egyaránt van -sz-t-s alak, és olyan, amely nasalis + t segítségével jön létre:

<i>oml(ik)</i> -	+ -tat	:> ont és omlaszt
<i>boml(ik)</i> -	+ -tat	:> bont és bomlaszt
<i>öml(ik)</i> -	+ -tet	:> önt és ömleszt

A rendszer egész különleges kombinációkat tesz lehetővé. Ezekben jól kifejezésre jut nyelvünk agglutinatív jellege, az a tény tehát, hogy a szó szerkezet meglehetősen áttetsző, mintegy építőkockákból összerakható, s nem túlságosan szigorúan kötött. Egy műveltető alakból valamely passzív képzővel (többnyire a -d-vel) újra tárgyatlan alakot képezhetünk, ezt tovább képezhetjük újabb műveltető alakká stb. Legyen példánk a *rag*-tő: *rag*- + -d :> *ragad*; *ragad*- + -tat :> *ragaszt*; *ragaszt*- + -d :> *ragasztódik*; stb.

A *ragasztódik* alak különösen tanulságos. Az alapot képező *ragad* tárgyatlan, a *ragad*-hoz illesztett -tat ezt az első műveltetés tárgyas alakjává változtatja; a *ragaszt*-hoz ismét hozzáillesztett -d a műveltető jellegét törli, s voltaképp a *ragad* eredeti értékét állítja vissza. A *ragasztódik* nem okvetlenül hibás forma, csak redundáns, ugyanazt mondja, amit a *ragad*, de felesleges kombinációkon keresztül.

A rendszer szimmetriáját két fontos mozzanat zavarja. Láthatólag igéinknek csak egy tekintélyes része illeszkedik az általunk javasolt hármasságba, de korántsem mind. Így (*meg*)*hal* igéinknek valószínűleg nincs műveltető alakja, fölöttébb erőltetettnek tűnne egy *halat forma. (Talán azért nincs a *meghal*-nak műveltető alakja, mert *hal*- + -(t)at :> *öl*? S talán létezik egy ilyen sor: *hal* — *öl* — *ölet*.)

Az elképzelést támogatja, hogy az *öl* esetében egy passzív tárgyatlan forma (*öldődik) éppen olyan erőltetett, mint a *halat. Viszont a fentebbi *hal* – *öl* – *ölet* sornak ellene szól az a körülmény, hogy *hal*- + *-at* nemcsak úgy fejezhető ki, hogy *öl*, hanem úgy is, hogy *gyilkol*; s nincs olyan *n y e l v t a n i m o t í v u m*, amely jobban indokolná akár az *öl*-nek, akár a *gyilkol*-nak a választását a *hal*- + *-at* párjául. Persze van *halódik* alak is, de ez ugyanúgy passzív tárgyatlan, mint a (*meg*)*hal*.

A másik mozzanat, ami a rendszer eleganciáját zavarja, az a tény, hogy bizonyos műveltető igék alakjai eredeti jelentésüket elvesztették. Tehát meg-lazult a kapcsolat a hajdani sor alakjai között. Pl. *halad*- + *-tat* :> *halaszt*, morfológiaiilag szabályos alak, de jelentése már nem az, hogy *haladtat*. Talán ennek a következménye, hogy a *halaszt* mellett *haladtat* is elképzelhető: *A parancsnok a menetoszlopot a folyóparton haladtatta el*. Ugyanígy az *álltat* már nem azt jelenti, hogy *áll*- + *-(t)at*, azaz *állít*, hanem valami olyasmit, hogy 'becsap, félrevezet'. Mindennek alapján a rendszer hiányos, következtlen. Pl.:

<i>forog</i>	<i>forgat</i>	<i>forgattat</i>
<i>áll</i>	<i>állít</i>	<i>álltattat</i>
—	<i>álltat</i>	<i>álltattat</i>
<i>hal</i>	—	—
—	<i>öl</i>	<i>ölet</i>
<i>nyúl(ik)</i>	<i>nyújt</i>	<i>nyújtat</i>

4. Vizsgáljuk meg ezeket a párhuzamokat: *oldódik* – *old*; *tépődik* – *tép*; *vágódik* – *vág*.

A fentebbiekben az *old* alakot úgy magyaráztuk, mint *oldód*- + *-tat* eredményét. Ugyanis egy *oldódik* → *old* → *oldat* irányú sorról beszéltünk, s ez az irány menthetetlenül azt jelentette, hogy az *oldódik* alakot elsődlegesnek, eredetinek, alapul szolgálónak fogtuk fel az *old*-dal szemben. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy létrejöttét tekintve az *oldódik* <: *old*- + *-d*; tehát a szóképzés szempontjából, logikailag és történetileg egyaránt, az *old* az elsődleges az *oldódik*-hoz képest. Kézenfekvőnek látszik tehát egy *oldódik* <: *old* :> *oldat* viszony felvétele, amikor is mind az *oldódik*, mind az *oldat* másodlagos az *old* tőhöz képest. Hogy mi fentebb egy *oldódik* :> *old* :> *oldat* sorból indultunk ki, az főleg a rendszerkényszerrel magyarázható. Így tudtuk megmenteni a párhuzamot egyfelől az *oldódik* :> *old* :> *oldat*, másfelől a *fárad* :> *fáraszt* :> *fárasztat* típusú sorok között. Vegyük még figyelembe az alábbi sorokat:

<i>vágódik</i>	<i>vág</i>	<i>vágat</i>	<i>vágattat</i>
<i>csapódik</i>	<i>csap</i>	<i>csapat</i>	<i>csapattat</i>

A fentebbi négyes sorok első helyén tárgyatlan igealak (*vágódik*), a második helyen tárgyas igealak (*vág*), a harmadik helyen műveltető (*vágat*), a negyedik helyen pedig kétszeresen műveltető, sőt a mi eredeti terminológiánk szerint már háromszorosan műveltető (*vágattat*) alak áll. Ha fentebbi adatainkat ebben a négyes rendszerben osztjuk szét újra, akkor az alábbi képet kapjuk:

<i>vágódik</i>	<i>vág</i>	<i>vágat</i>	<i>vágattat</i>
<i>oldódik</i>	<i>old</i>	<i>oldat</i>	<i>oldattat</i>
<i>fárad</i>	—	<i>fáraszt</i>	<i>fárasztat</i>
<i>bomlik</i>	<i>bont</i>	<i>bomlaszt</i>	<i>bomlasztat</i>
<i>hal</i>	—	—	—
—	<i>öl</i>	<i>ölet</i>	<i>ölettet</i>
<i>áll</i>	—	<i>állít</i>	<i>álltattat</i>

Ennek a négyes rendszernek a fentebb javasolt hármassal szemben vannak előnyei és hátrányai. Előnye, hogy a második oszlop alakjait tekinthetjük alapnak ily módon: *vágódik* <: *vág* :> *vágat* :> *vágattat*. Tehát a hagyománnyal és az intuícióval megegyezően ez a tárgyas alak lenne az elsődleges, s ehhez képest képzett, tehát másodlagos lenne mind a *vágódik* forma, mind a két műveltető alak. Bonyolítja a helyzetet, hogy a tárgyatlan igéknek nincs képviselőjük a második oszlopban, ugyanakkor a legtöbb tárgyas ige tárgyatlanná tehető vagy a *-d* képzővel, vagy más módon (*lát* :> *látszik*).

A hármassal rendszerben a *bont* és a *bomlaszt* mint párhuzamos alak jelent meg egyaránt a második oszlopban. A négyes rendszerben különválnak. Egy további probléma, hogy *bont*- + *-tat* :> *bontat*, s így most a harmadik oszlopban képzelhetők el párhuzamos alakok (*bont* — *bomlaszt*; *hánt* — *hám-laszt*). Bár a jelentéskülönbség talán elég nagy ahhoz, hogy külön sorba illesszük ezeket az alakokat:

<i>bomlik</i>	—	<i>bomlaszt</i>	<i>bomlasztat</i>
—	<i>bont</i>	<i>bontat</i>	<i>bontattat</i>
<i>hámlik</i>	—	<i>hám-laszt</i>	<i>hám-lasztat</i>
—	<i>hánt</i>	<i>hántat</i>	<i>hántattat</i>

Ez a megoldás tekintettel van a jelentéskülönbségre, de ezzel el is szakítja egymástól a *bomlik* — *bont* típusú párokat, s így egy kitapintható strukturális párhuzam nem jut kifejezésre leírásunkban. ANTAL LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hol, mikor, kitől tanult a magyar ember kaszálni?

Kasza szavunk tudvalevően szláv eredetű jövevény; KNIEZSA szerint a széna-kaszálás szókincse szlovák kapcsolatra utal (SzlJsz. 259). A kasza általánosan elterjedt típusa, a hosszú kasza nyugati szerszám, s kevésbé különbözik a szomszéd és a nyugati népekétől. Csupán a magyarországi úgynevezett rövid kasza sokféle változatai, amelyekkel TAKÁCS LAJOS foglalkozott (egyik munkájára alább hivatkozom), s amelynek régészeti anyaga is van, adnak lehetőséget másféle eredeztetés számára. Mi sem természetesebb, mint az, hogy őstörténészeink ebből a nyelvi-tárgyi megfelelésből habozás nélkül levonták a biztosnak látszó következtetést arra nézve, hogy a kasza használatba vétele hazai szerzemény, még kronológiailag is beilleszkedik abba a műveltségváltásba, amelyben honfoglalás kori műveltségünket itteni szláv hatások részlettették idejövételünkkel. MOÓR ELEMÉR a szót a Tisza melléki lótenyésztő szlovákok nyelvéből vezeti le. Az átvétel időpontját a Dunántúl megszállása elé helyezi. Odáig megy, hogy megállapítja: „... a Dunántúl megszállásakor a magyarok a kelet-magyarországi állattenyésztő szlovákok példaadása nyomán már áttértek az állatok téli takarmányozására.” — „Semmi nyoma nincs ui. annak — jelenti ki kissé előbb —, hogy a régi magyarok már gondoskodtak volna állataik téli takarmányozásáról.” (MNY. LIV, 283, 281.) — Ennek az okoskodásnak egy gyengéje van, az, hogy nem számol a mezőgazdaság feledésbe merült szerszám- és név-anyagával, nevezetesen a kaszának olyan típusával, mely megelőzhette a szláv névvel jelölt kasza ismeretét.

Kérdés, mégis van-e ilyennek valami nyoma? Nos, tárgyi nyoma nincs, csak nyelvi, de a tárgyi háttér sokkal tisztázottabb, hogysem kétségeinket elnyomhatnánk a tárgynak és a vele végzett műveletnek ennél nagyobb régisége iránt. Van okunk feltenni, hogy nem a szlávoktól tanult a magyar ember kaszálni. Ismert már valamiféle kaszát idejöv-

tele előtt is. Két dolog szól ez eleve valószínűnek látszó feltevés mellett; két cikkből szerzett adatok összevetése eredményezi. Az egyik egy két részes rövid közlemény folyóiratunkban, mely negyedszázaddal ezelőtt jelent meg a szallai kaszáról (MNY. XLV, 79—82). Ezt kell újra értékelni itt. A másik KUSTAA VILKUNA „Die Heumagd mit Hausense” című nagyértékű tanulmánya a Zender-Emlékkönyvben (Festschrift Matthias Zender. Bonn, 1972. 672—707). Kezdjük e számunkra fontos utóbbi dolgozat némely helyeinek kivonatos ismertetésével, idézésével.

„A kaszálási technika tekintetében — így foglalja össze fejtegetését VILKUNA (706) — a régi Európa két területre osztható: egy nyugatira, amelyen a kaszával jobbról balra vágta, és egy keletire, amelyen mindkét irányban végezték a suhintást, s ennek a technikának az ázsiai térségben kiterjedt hátszaga volt.” Mindkét eljárás igen ősi. A nyugati kaszálás eredetét a Pó síkságon keresik. A keleti, a manapság Finnországra is jellemző technika elterjedésével VILKUNA részletesebben foglalkozik. Nagyon érdekesen állítja össze az elterjedés képét. Finnországban a görbe nyelvű forgatható kasza két típusában él: az egyik Dél-Finnországban, a másik Karjalában; emez az orosz *gorbuša*-nak felel meg jobban, amely az oroszoknál előfordul az egykori vologdai kormányzóságban (északon), valamint az európai Oroszország keleti részeiben. Említik a baskíroknál, a permjakoknál, a zürjéneknél s a szibériai orosz kitelepülteknél. Szibériában nagy nyomatékkal esik latba ismerete a jakutoknál. Van, aki meglétét a mongoloknál és a török-tatároknál északi-kínai hatással törekszik összefüggésbe hozni. „Ha fiatal kultúrjelenséggel volna dolgunk — mondja VILKUNA —, akkor pl. a jakutban orosz nevet várnánk erre a kaszafajtára. A jakut név . . . azonban mongol jövevény . . ., mely már a legrégebb írásos forrásokban megtalálható.” A kasza neve elterjedt a török-tatár nyelvekben és behatolt a vogulba és az osztjákba. A megfelelő szó a cseremiszből a csuvasból, ide pedig az osztékból került. „Míthogy a cseremiszek és a csuvasok kapcsolatai az osztékkal a népvándorlás kora óta gyakorlatilag megszűntek, nagyon régi kölcsönzésnek kell lennie” — következteti ebből VILKUNA, és így folytatja: „Mindenesetre ismerték a cseremiszek a *gorbuša* kaszát, mielőtt az oroszok a Középső-Volga táján megjelentek.” (I. h. 701—3.)

Ha tanulmánya minket érdeklő részének ez az ismertetése hiányos is — mert nem terjeszkedik ki pl. az Urál-vidéki népek kaszaneveire, melyeket a kérdés kutatóinak innen kell még külön tanulmány tárgyává tenniük —, annyit mégis érzékeltethetett, hogy külön eredetű kultúrák találkoztak össze Európában. A finnek görbe nyelvű, kétfelé vágó kaszája pl. nem lehet közvetlen vonatkozásban a nyugat- és közép-európai kaszatípussal. Finn- és Svédország között éles a típusbeli határ. A finnek nyilván kelet felől hozták magukkal kaszájukat, azon az úton, amelyen az északi oroszok is ismeri, el egészen az Urál-vidékéig, ahol nyelvokonaink között szélteben elterjedt a zürjénektől a cseremiszekig, onnan pedig keletebbre és délre különféle török-tatár és kaukázusi népek között említik hol a tárgyat, hol csak a nevét. Világosan északi („észak-eurázsiai”) és szélső kelet-európai jelenséggel van tehát dolgunk. A szláv népek általában nem tették magukévá, csak az oroszok egy része őrzi északon és keleten, de VILKUNA fejtegetéseiből világos, hogy inkább átvevő népként, mint a tárgy elterjesztőjeként. A szlávok környezetünkben a nyugati kaszát vette át, éppúgy mint mi is az elmúlt történeti időkben.

Hogyan értendő mármost, hogy ugyanez a keleti kaszatípus, az oroszoktól úgynevezett *gorbuša* (‘görbe’), több ezer kilométerre Finnországtól, az Uráltól, de a kelet-európai finnugorok lakta területektől is, egyszerre csak felbukkan Magyarországon, nem ugyan tárgyi valóságában, de nyelvi meghatározottságban: egy az életből ellesett tárgy használatát hitelesen fenntartó szólásmondásban, a XVI. századból (l. a fent említett „Szallai kasza” cikket) a szallai vagy bosznai kaszáról, mely „mindenfelé vág”: úgy használták, hogy az egyik oldalra való suhintás után átfordították a másik oldal felé?

Míg — mint az irodalom (l. Ethn. LXXXI, 210—5) áttekintéséből kiderül — eleinte többen kétségeskedtek, volt-e ilyen kasza a XVI. századi Magyarországon (TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: „Nem volt, nem is kaszáltak vele”, GYÖRFFY ISTVÁN: „Ilyen kaszát nem ismerünk”, BALASSA IVÁN: „Nagyon valószínűtlennek látszik az a feltevés, hogy a magyarságnak valaha is lett volna ilyen kaszája”), BERETTYÓ JÁNOS vonta le erre nézve az elfogadható megállapítást („Kellett hát lenni olyan kaszának, mellyel kétfelé is lehetett kaszálni”). Majd pedig fény derült a kérdés tárgyi oldalára. 1937-ben TAGÁN GALIMDSÁN írta a baskírokról szólván, hogy a GYÖRFFY említette szallai kasza „ugyanolyan lehetett, mint a (RUDENKÓTÓL közölt) *garbusa*, vagy legalább hasonlított az utóbbihoz, mert mindkettővel két oldalra lehet kaszálni” (Néprőrt. XXIX, 416). Alulírott pedig arra utalt tőle függetlenül 1949-ben, hogy „Ilyen megfordítható, jobbra is, balra is használatos kaszát ismernek a finnek.” Közöltem is a képét. Idegen eredetű tárgynak fogtam fel ott (MNy. XLV, 80). Ez a nézetem most megváltozott. Elég, ha VILKUNÁT idézem, hogy ő hogyan értelmezte a kapott eredményt. „Vielleicht wurde diese Sense im Mittelalter zulezt in Bosnien und in Siebenbürgen in der Nähe von Klausenburg verwendet” (i. h. 701).

Északról, nyugatról ez a különös kaszatípus nem keveredhetett ide. Szomszédságunkból ugyanis nincsen rá adat, hacsak a „boszniai” jelzőt nem vesszük annak, de ez az előfordulás Magyarországgal való kapcsolatból is magyarázható. Mi más lehet akkor ilyen, régi hazai meglétének rejtélye, mint az, hogy keletről hoztuk magunkkal, és tartottuk fenn néhány évszázadon át. Ekként nézetem szerint a kétfelé vágó kasza keleti, ősi hozomány anyagi műveltségünkben, olyan mint pl. az íjascapda: finnugor környezetbe és korba visszavezethető hagyaték, mely ősinek, finnugornak minősül akkor is, ha hátterében más — esetünkben szibériai, kaukázusi — népek is osztoznak használatában. Mi mindenesetre úgy foghatjuk fel, hogy a nyelvrokonok, pl. a cseremiszek és környezetük (a csuvasok, a baskírok) valamiféle műveltségi kötelékében ismerkedtek meg vele. Az a módszer, amely korai magyar (pl. középkori) néprajzi jelenségeket — mivel közép-európai környezetünkben nem fejthetők meg — nyelvrokon népek megfelelő párhuzamaival vet össze és azokból eredeztet: nem járhatatlan útja már összehasonlító néprajzunknak; gondoljunk csak pl. SOLYMOSSY SÁNDOR, JAKUBOVICH EMIL vagy újabban DIÓSZEGI VILMOS ilyen módszerű, szakemberek előtt ismert műveire.

A *gorbusa* kövecses, egyenetlen talajon gazdálkodó népnek volt szénakaszkáló szerszáma. Hogyan használták: bőven leírták a források. Lovas népnek, aminő a magyar, volt reá mulhatatlanul szüksége lőtartás takarmányozásához. Izgalmas felfedezés: nem látjuk magát a tárgyat, de t u d j u k, hogy volt, mert a nyelv, a szólás megőrizte hajdani megvoltának bizonyítékát. A könyvnyomtatás is megőrkítette, mint a borostyánkő az azóta kipusztult őskori páfrányt vagy bogarat, amely benne megkövesedett. Nagy körívben látjuk ma még hozzáférhető elterjedését: Finnországtól az Urál innenső oldalán végig a Kaukázusig és a távolibb Szibériában. A kapcsolat nem üres feltevés; hajdan élőnek, meglevőnek fogadható el. Az óriási földrajzi távolságot — az Uráltól hozzánk — pedig tovamozgás fejt meg, amely a XVI. századból visszatekintve nincs is olyan áttekinthetetlen időtávlatban — a történeti idők hajnalán, a népvándorlás korában — a honfoglalással.

A címül feladott kérdésre tehát az eddiginél óvatosabb válasz kívánczik. A magyarság nem itt tanult meg kaszálni; tudhatott már vándorlásai közben, sőt feltehetőleg az óhazában is. A mai, újkori, a hosszú kasza nem az egyetlen kaszafajta volt, amelyet valaha ismert. A takarmányozás nem-ismeretét hagyjuk ki őstörténeti megállapításaink közül? Mert ha ma nehéz tisztázni a tudományunk, mi volt meg ily régi korokban műveltségi szerzeményeink múltbeli állományából, még sokkal nehezebb és kockázatosabb az iránt puhatolódzni, mi *n e m v o l t*, mi hiányzott belőle. A történeti beleélés hasznos,

a negatív tézisek veszedelmesek. Az adatok, amiket KUSTAA VILKUNÁNAK köszönünk, a belőlük vont következtetésekkel együtt a szlávság szerepét szénagazdálkodásunkban nem kapcsolják ki. Az új szempont értéke annyi, hogy a szénakaszálás és a takarmányozás előzményei felé nyit kaput az igen távoli múltba. KOROMPAY BERTALAN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Snassz. Nyelvünknek igénytelenebb, alacsonyabb szintű stílusrétegéhez tartozik. Aránylag új átvételű jövevény. Szótörténeti adatoltsága — mint az e típusba tartozó szavak jó részében tapasztalható — eléggé szegényes. Használati köre mindig is szűk lehetett, a múlt században megindult purista nyelvvelő törekvések következtében pedig egyre inkább a nyelv perifériájára szorul, s lassanként elavul. Ennek ellenére figyelemreméltó nyelvünkben „eltöltött” életében végbement jelentésfejlődése, jelentésárnyalatainak gazdagsága.

Szótörténeti adatainak tanúsága szerint a múlt század közepe óta használják. Vö. 1867: „A lánchidat láttam. Ez a pesti Ferdinandsbrücke. Ez utóbbihoz hasonlítva *snasz* dolog” (Spitz-napt. 23: NSz.). E korábbi *snasz* alak után a szóvégi *sz* megnyúlását érzékeltető *snassz* alakváltozat 1898 óta jelentkezik (Kozma A.: Szatírák 191: NSz.). Eredeti jelentésének a ’hitvány, silány, gyenge minőségű; nem egészen sikerült’ jelentést tarthatjuk. Később is elsősorban e jelentéskör különböző árnyalatainak kifejezésére szolgál. Konkrét tárgyakkal (ruházat, bútor stb.) kapcsolatban a ’szegényes, olcsó, nem sokat ígérő, szegénységre valló; ócska’ árnyalat kerül előtérbe; vö. pl. 1885: „odasúgta . . . *Snasz*. Egészen minket utánoznak” (Tolnai L.: Polgárm. 2: 4: NSz.); 1913: „itt kell ülni ezeken a nehéz, esetlen székeken, a régi *snasz* bútorok között” (Móricz Zs.: Kerek Ferkó 87: NSz.); stb. E jelentéssel lehet kapcsolatos a ’szegényesen, rosszul öltözött; toprongyos, piszkos’ jelentés kialakulása. Vö.: 1886: „Kamill úr így szólt: Nagyon *snasz* az öreg úr” (Rákosi V.: Verőfény 1: NSz.); 1900: „*Schnasz*: toprongyos, rongyos, piszkos . . .” (TOLNAI, Magy. Szót.¹); 1917: „Borzasztó *snassz*! — mondta magában, . . . ahogy a kis Bibónéra pillantott” (Móricz: Árvalányok 126: NSz.); 1929: „akkor kerekedtek felül a »*snassz* emberek«, amikor . . . az úgynevezett félcilindereket kezdték viselni” (Krúdy: Urfikoromban 161: NSz.); stb. — Átvitt használatban, magatartásra, viselkedésre vonatkoztatva elsősorban a ’hitvány, silány, olcsó, értéktelen’ jelentésmozzanat kap hangsúlyt. Vö. pl.: 1886: „adósságot csinálni virtusnak, s adósságot megkérni . . . *snasz* dolognak tartanak” (Rákosi V.: Verőfény 16: NSz.); 1886: „Ezt a nagy szívet . . . adnám oda a te *snasz* szívedért” (Rákosi V.: Bujtogatók 74: NSz.); 1907: „*Snasz* eljárás volt, megengedem” (Ambrus: Berzsenyi-leányok 33: NSz.); 1915: „Bizony *snasz* világot élünk — mondta” (Móricz: Mesék a zöld fűvön 76: NSz.); stb. A ’szegénység’ jelentésárnyalat ugyanilyen, átvitt alkalmazásban a ’fukar, garasoskodó’ jelentést hozza létre. Vö. pl.: 1882: „Sajnálta egy pohár bort a társaitól. *Snassz* karakter volt” (Vértesi A.: Öngy. 112: NSz.); 1909: „azért nem szállítja azokat az ígért dolgokat, mert vagy *snasz*, vagy pedig mert nincs pénze” (Pesti Hírlap. 1909. III. 27. 25. l.: NSz.); 1957: „a meglehetősen fukar, sőt valósággal kicsinyesen *snassz* Kultuszminisztérium” (Csathó K.: Ilyeneknek láttam 221: NSz.); stb. E jelentéskörben főnévként is adatolható, ’pénzhiány, szegénység’ jelentéssel; vö.: 1900: TOLNAI, Magy. Szót.¹, valamint 1907: „az új politikai helyzet . . . a legnagyobb *snaszban* talált” (Ambrus: Berzsenyi-lányok 224: NSz.). — A szó szűk használati körére, valamint stilisztikai értékére egyébként jellemző, hogy csak 1900-ban, (TOLNAI, Magy. Szót.¹) szótárazzák.

Etimológiájára vonatkozóan az ÉKsz., valamint BAKOS, IdSzav. (1967.) csupán annyit jegyez meg, hogy német eredetű, de a feltételezhető eredeti alakot egyik szótár

sem jelöli meg. Az egyetlen számottevő vélemény TORDY GÉZÁÉ: „Alighanem idegen szó torzulata a voltaképp művészi hatásra vadászó bármiféle szemetet jelentő *Gschnas* is, amelyet mi »snasz«-szá magyarosítva melléknévként olyan feszítő alakra szoktunk érteni aki nagy garra adja az urat” (Varázsröntő 519).

A szó megfelelőjét valóban a németben, pontosabban az ausztriai németben találjuk meg. Vö. ausztriai ném. *Gschnas* 'értéktelen holmi' (ÖstWb.²²), ném. B. 'álarcosbál' (DudenÖst.), 'utánzat, hamisítvány, talmi dolog' (Sprach-Brockhaus' 265). Ez tkp. a régi ausztriai német *Geschnas* változata, amely eredetileg a bécsi művészvilág csoportnyelvében élt, s 'mindenféle tréfás szándékkal készült utánzat, hamisítvány (pl. álarcosbálban selyemanyag helyett használt papír, papírmásból gyártott özönvíz előtti állatfigurák stb.)' jelentése volt (vö. GRIMM, DtWb. IV/1, 3950). A bécsi ném. *Geschnas* belső keletkezésű alakulat. A *ge-* praefixumhoz kapcsolódó *-schnaß* utótag végső soron a ném. *schneiden* '(le)vág, vagdal, nyír, metsz, szel stb.' igére vezethető vissza; ennek különféle származékai több más szavunknak (pl. *snitt* 'szabásminta', *snidling* 'metéldhagyma', *snájdig* 'bátor, jóvágású, merész', *snicli* 'szelet' stb.) is forrásául szolgáltak. A szó az alapige R. és N. *schneiten* változatából alakult. Erre vö. kfn. *sneiten* 'vág, levág, legallyaz' (LEXER 201), ném. R. *schneiten* 'fát (szakavatottan) megnyes' (GRIMM, DtWb. IX, 1286), baj.-osztr. *schnaiten* 'lenyes, megmetsz (sövényt, szőlővesszőt, fát)', ném. Kar. *schnatten* 'fenyőgallyat a fáról levág' (SCHMELLER, BayerWb. II, 584). E *schneiden* ~ *schneiten* igeinek a cselekvés eredményét kifejező származékából alakult — a *ge-* előtaggal — a mi *snasz* szavunk eredetije. E származékra, illetőleg különböző alak- és jelentésváltozataira vö.: ófn. *sneida*, *snaida*, kfn. *sneite* 'fára rótt bevágás, amely az utat jelöli; út', ném. R. *schneide* 'bevágás, vágás, metszés' (GRIMM, DtWb. IX, 1248), ófn. *ásneita* 'gallyak', kfn. *gesneite* 'fahulladék, forgács', ném. R., N. *schneiten* (többes sz.) 'fahulladék', *schneid* 'fákról levagdalt gallyak, rőzse' (uo.), *geschneide*, *geschneite* 'fűrészmalomban felvágott deszka, léc; favágáskor keletkező hulladék, forgács', *geschneiß* 'hulladék' (GRIMM, DtWb. IV/2, 3950), *geschneiße* 'forgács, favágáskor keletkező hulladék', *geschnäß* 'rőzse' (GRIMM, DtWb. IV/2, 3951), baj.-osztr. *geschnait*, *geschnaitsel* 'összevagdalt ételfeleség, pl. hús, belsőség stb.' (SCHMELLER, BayerWb. II, 584), ném. Szil. *geschneite* 'belsőség' (MITZKA, SchlWb. I, 409), T. *gschnás* 'olcsó, inas hús, húscafat' (SCHATZ, WbTirM. I, 223). — A különféle alak- és jelentésváltozatok közül a szó végi *ß*-t mutató, R., N. *geschneiß*, *geschneiße* 'forgács, hulladék', illetőleg a N. *gschnás* 'olcsó hús, húscafat' szolgálhatott a bécsi német *Geschnaß* előzményeül: voltaképpen ezeknek szóhasadással elkülönült alak- és jelentésváltozata lehet. A szó belseji *ei* > *a* változás nem kíván magyarázatot; a jelentésfejlődés: 'hulladék, forgács (illetőleg 'olcsó hús') → 'külszínre tetszetős, de értéktelen dolog, vacak' → 'utánzat, hamisítvány' könnyen elképzelhető.

Az ausztriai ném. *Gschnaß* > m. *snasz*, *snasz* megfelelés a szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásának egy fajta megoldását mutatja, mint amilyen pl. a N. *skatulya* ~ N. *katulya*, *spórol* ~ N. *pórol*, *spenót* ~ N. *penót* stb.; hasonlókra vö. még KÁLMÁN: MNyj. II, 70. A szó eleji *g* (~ *k*) elhagyására ugyan igen kevés közszoói példa van; vö. mégis *seft* 'üzlet' (< baj.-osztr. *Geschäft* 'ua.'), N., R. *frajter* 'örvezetű' (< ausztriai ném. *Gefreiter* 'örvezetű, katonai altiszt': EtSz. 468). Ezekhez társul a *snasz* is. — A jelentések alakulása a magyarban mehetett végbe. Mivel melléknévi használata az átadó nyelvben (nyelvjárásokban) nem mutatható ki, feltehetjük, hogy főnévként vettük át, valamiféle 'utánzat; utánzott, lemásolt dolog' jelentésárnyalattal. Minthogy nem konkrét tárgyfogalom neve, hanem értéktételeket, minősítést kifejező szó volt, könnyen válhatott egy konkrét tárgyat jelentő szó minősítő szerepű főnévi jelzőjévé, majd — szófaját is megváltoztatva — főnévből melléknévvé. Hasonló fejlődést mutat később a *bóvli* (vö. TESZ. I, 356). Főnévi 'pénzhiány, pénzzavar' jelentésű használata már másodlagos, s a 'fukar, garasoskodó' jelentés alapján keletkezhett.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Kabosd. Vértesacsba (Fejér m.) 1818. évi cononica visitatioja említ egy diverticulum *Kabosd* helynevet, mint Acsa filiáját. Filia csak lakott hely szokott lenni, de gyakran felsorolnak a filiák között magányos házakat is, ahol csak egyetlen család lakik. Így valószínű, hogy ez is csak tanya lehetett. A több házról álló kisebb település neve a canonica visitatiókban inkább „praedium”, a „diverticulum” főképp dűlőt jelent. Noha sem 1818 előtt, sem utána nem találtam további adatot a helynévre, úgy vélem, hogy a dűlő (ill. tanya) neve személynévi eredetű, mégpedig az 1602 óta adatolt *Kabos* vezetéknevből. A *Kabos* vezetéknevet MELICH (MNY. X, 106) nem tartja a régi m. *Jakabos* (< lat. *Jacobus*) elől kurtított becenevének, és úgy véli, hogy minden hasonló jellegű névesonkulás becéző alakokban kései idegen nyelvi hatás. Hasonló véleményen van TOLNAI is (MNY. XXIII, 171). SZILÁDY azonban magyar nyelvi alakulatnak tartja az *Orogján* (< *Adorján*) és a *Borúzs* (< *Amborus* 'Ambrus') vezetéknevet (MNY. I, 86, hasonlóképpen CSEFKÓ: uo. XXV, 369). Bár SZILÁDY és CSEFKÓ a *Kabos* nevet nem említi, az előbbieknél alapján lehetségesnek tartom a *Jakabos* névből való származását. Így a tanya egy *Kabos* nevű személyé lehetett, hiszen a -d helynévképző analógián is hozzájárult többször helynévhez még az újabb időkben is. A Pest (régebben Fejér) megyei *Diósd* község neve például LIPSZKYNÉL (1808.) még: praedium *Diós*. A Fejér megyei *Pázmánd* neve 1459-ben villa *Paznan* (CSÁNKI III, 342). Számos más példát hoz fel e jelenségre BENKŐ (MNY. XLIX, 318).

Lomb. Csak egy rövid időre bukkan fel a XIII. században Bihar megyében egy *Lomb(i)* nevű terület (tanya?): 1213/1550: „pristaldum nomine Lucum de v. *Lomb*”; 1235/1550: „pristaldi . . . nomine Luxa *Lomb*”; 1282: t. *Lombi* (GYÖRFFY I, 640). GYÖRFFY szerint Szepes és Macs között, Debrecenről nyugatra feküdt „A XV. századtól Szentkereszttelek néven szerepel, ami arra mutat, hogy pusztá telek volt” (uo.).

Első említésekor a Várad Regestrumban azonban lakott helynek kellett lennie — akár egy magányos háznak —, mert máskülönben aligha lehetett volna a bihari ispán poroszlója „Lucus [1235-ben Luxa] de villa *Lomb*.”

A TESZ. a *lomb* köznév első előfordulásaként jegyzi az 1213-as adatot, de a jelentést megkérdőjelezi, vajon akkor is a fák lombozatát jelentette-e. Bár egy 'bozót(os)' jelentés lehetséges helynévként, ilyenre találunk példát sok nyelvben, de a 'lombozat' jelentéshez tett kérdőjel jogos. Magam azt hiszem, hogy a *Lomb* név tulajdonnévi eredetű, és a német *Lompert* ~ *Lupret* ~ *Luprech* ~ *Lompret* (vö. Beregszász régi *Lampertszásza* ~ *Luprechtszásza* nevével; l. GYÖRFFY I, 532) névből származik. A név a latinos *Lambertus* alakban is fennmaradt (MELICH: MNY. XXVI, 125). Egy *Lompret* ~ *Lombret* alakváltozatból úgy keletkezhetett egy csonkított becézett *Lomb* alak, mint az *András*-ból az *And* (CSÁNKI III, 316), a *Sixtus*-ból a *Siks*, *Sükös* (DEME: MNY. XL, 38), tehát a második szótag elhagyásával.

Debrecen egyik lakott külterületén van ma egy *Lomb utca*, de az elnevezés új. Az utcanévbizottság éppen a középkori helynév megörökítésére javasolta.

Sismánd. Fejér megyében Mezőfalva (régebben Hercegfalva, azelőtt Újmajor) határában van két *Sismánd* nevű pusztá. KÁROLY JÁNOS (Fejér vm. tört. V, 286) szerint esetleg egy *Sismán* nevű kun vezér alapította. Ugyanő megemlíti, hogy „eredetileg Csák birtok volt, s mint ilyen ősi birtokot hagyományozta Csák Miklós, Csák Ugrin érsek öccse a többivel együtt Sismándot is közös birtoklással fiainak, Izsák és Lőrincznek (FEJÉR; CD. VII, 227)”. Az idézett helyen azonban nem találok.

Adataim a XVIII. századtól kezdve: 1700: pr. *Sismány* (KÁROLY i. m. IV, 506—7); 1731: *Sismány* (uo. III, 12); 1808: praedium *Sismánd* (LIPSZKY); 1817: *Alsó és Felső Sissmánd*, 1847, 1868, 1896: *Alsó és Felső Sismánd* (Canonica Visitatiók); 1930: *Banksis-*

mánd és Farkassismánd (MStatKözl. LXXXIII, 244); 1957: Nagy Pál Sismánd (Fejér vm. térképe); 1967: Banksismánd és Nagysismánd (Hnt.)

Egyházi szempontból Mezőfalva filiája, az utóbbi pedig a k u n f ö l d i alsó eszperes kerülethez tartozik, de délkeletről szomszédos a b e s e n y ő f ö l d i eszpereskerülettel (Alap, Cece, Sárbogárd, Sárszentmiklós, Vajta). Így nem is meglepő, hogy török (talán kun) személynévből származik. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ említ két *Šišman* nevű bolgár cárt és nemest a X–XIV. század közt, a XV. században egy moldvai *Šuşman comis-t*, Erdélyben pedig Hátszeg környékén több *Susmán-t* a XV–XVI. század fordulóján. A név a törökségben szélesen elterjedt *šiš-* 'dagad; anschwellen' igének a származéka; vö. oszm. *šišman*, *šyšman* 'dick, fett, feist, beleibt' (MNY. XXIII, 279–80). A magyar Taksony vezér nevének megfejtéséhez a jelentéstani analógiák közt sorolja fel a *Jayli-bi* 'kövér', a hasonló jelentésű csag. *Kotur* nevet és a két XIV. századi magyar *Susman-t*. Az utóbbiak közül az egyiket a kunok, magyarok és románok közt említi az oklevél (uo.). A Fejér megyei pusztá nevérol nem szól.

Régi magyar személynéveink közt is található hasonló jelentésű: *Vastag*, *Kövér*, *Hajas*.

A magyar *-d* képző járulhatott volna akár a személynévhez, mint kicsinyítő képző, de a korábbi adatok képzőtlen volta miatt inkább helynévképző, mint az *Ivánd*, *Karácsond*, *Bögöd*, *Agárd*, *Bogárd*, *Tinód* helynevekben.

A két *Sismánd* lakossága a Canonica Visitatiók szerint 1817-től 1896-ig 110-ről majdnem 400-ra nőtt, de sohasem jutott el az önálló község rangjára.

KÁLMÁN BÉLA

A N. *gyarat* 'gerebenez' ~ *gyárt* ~ *gyarapodik* igék összefüggése. 1. A TESz. szerint a N. *gyarat* 'gerebenez' bizonytalan, a *gyárt* < R. *gyarat* ótörök, a *gyarapodik* pedig ismeretlen eredetű ige. Az azonos eredetet sejtető, közös alapszavú igéknek ilyen feltűnően eltérő elbírálása nyilván abban leli magyarázatát, hogy a három ige közül egyedül csak a köznyelvi *gyárt* 'készít, csinál, alkot' eredeti jelentésű igének akadt a törökségben is kifogástalan hang-, alak- és jelentéstani megfelelője: ótör. *jarat-* 'szodat, tvorit, ustraivat' (Drevnsl.) > ócsuv. *žarat-* > m. *gyarat-*, illetőleg a toldalékos alakok nyílt szótagja vokálisának kiesésével: *gyárt*. A másik kettőnek: a N. *gyarat* 'gerebenez' és a *gyarapodik* igének azonban sem az adatközlő török szótárakban, sem pedig az ismert irodalomban nem adódott ilyen egyértelmű magyarázata.

A megfejtett *gyárt* < ótör. *jarat-* ~ mai csuv. *šurat-* 'rodit, szodat, tvorit' (Ašm. XII, 263) alapszava a BTLw. szerint a tör. *jara-* 'passend, tauglich sein, gefallen' ige -t képződjü kausativuma, és annak fogadja el a TESz. is.

2. Magától értetődő, hogy a címben jelzett három ige gyanítható összetartozása, illetőleg ennek a felvethető kérdésnek az elemzése szükségessé teszi az alapul vett tör. *jara-* igető jelentésárnyalatainak az eddiginél pontosabb megvizsgálását. A Drevn-sl. nyelvemléki adataiból kiindulva: *jara-* 1. 'podchodit, goditsja'; 2. 'laditsja, sporitsja'. Az élő török nyelvjárások bővebb anyagából a következőket emeljük ki: kaz.-tat *jara-* 'jónak, alkalmasnak, használhatónak lenni, tetszeni' (BÁLINT); az ojrot és általában az észak-keleti török nyelvjárásokban: *žara-* 'nraivitsja, bit godnim, bit poleznim' (BASKAKOV–TOŠČAKOVA); kklp. *žara-* 'nraivitsja, bit k licu, bit prigodnim, bit trenirovanim, bit gotovim k skačke (o kone)'; stb. Ennek a tör. *jara-* igetőnek -t műveltető képzős származékait a legrészletesebben BASKAROV karakalpak szótára értelmezi: *žarat-* 1. 'otbirat, vibirat lušsee'; 2. 'otbirat, seitat podchodjaščim'; 3. 'prigotovit k skačke'; 4. 'tvorit, szodat'; 5. 'raschodovat (dengi)'. A karakalpak, de a többi török nyelvjárás vallomásából is többszörösen meggyőződhetünk róla, hogy a kausativ *jarat-* igének elsődleges, a *jara-* alapszóból besugárzott jelentése: 'előlkészít, alkalmassá, megfelelővé tesz'.

3. Ezt tudva feleslegessé válik a N. *gyarat* 'gerebenez' igével kapcsolatban, amint azt a TESz. teszi, egy általános 'csinál' jelentésből kiinduló, konkrét tevékenységekre korlátozódott jelentésszűkülésre gondolunk. Sokkal kisebb mérvű jelentésváltozásról van itt szó: 'előkészít, alkalmassá tesz' → 'gerebenez'.

Az ÚMTsz. szerint: *gyarat* 'tilolt kendert a törektől megszabadít' (Boda Baranya m.); Csökölyön (Somogy m.) pedig a *gyarat* jelentése kifejezetten: 'finomít'. A nyelvtörténeti adatok alapján: *gyaratták* (vakarták, tisztították) a bőrt, *gyaratták* (kártolták) a gyapjút, *gyaratták* (fésülték) a kendert. Egyszóval: *gyarat* a. m. 'valamit valamiféle eljárással további feldolgozásra vagy használatra alkalmassá tesz'. KÁLMÁN feljegyzése értelmében: „Veszprém és Somogy megyében a honfoglalás előtti *gyarat*, *gyarot* igével fejezik ki... a szláv *öcsel*... a német *héhel* és az ugyancsak szláv eredetű *gerebenez* elnevezést” (Mai magyar nyelvjárások 23).

Hasonló természetű jelentésszűkülést a törökségben is tapasztalhatunk: *ejlä* 'vozdelat, obrativat' (Drevnsl.) → tar. *ajlä* 'Leder sauern, gerben' (RADL. I, 603). De a *jara*- 'passend sein' és kausativumának, a *jarat*- 'passend machen' igének a magyaréhoz hasonló: *gyarat* 'alkalmassá tesz' → 'gerebenez' jelentésszűkülése fenti adataink tanúsága szerint egyedül csak a lótarással kapcsolatban fejlődött ki a törökségben: kklp. *žara*- 'bīt trenirovanīm, bīt gotovīm k skačke'; *žarat*- 'prigotovīt k skačke' (BASKAKOV); kirg. *žarat*- 'trenirovat' (JUDACHIN).

A 'gerebenez' ← 'előkészít, alkalmassá tesz' jelentésszűkülés minden bizonnyal már a bolgár-törökségtől elsajátított kenderfeldolgozás mesterségével kapcsolatban ment végbe, mert hangtani s így kronológiai, valamint tárgytörténeti szempontból is jól beleillik a kendermegmunkálás ócsuvas eredetű műszavai közé: *tilol* ~ *tiló*; *tör* ~ *kölyű* (kendertörő famozsár) (vö. MNy. LXVII, 214). Munkamenet tekintetében ezen a ponton illeszkedik a *gyaratolás* mozzanata a munkafolyamatba, mert a csuvasok még a legutóbbi időkig is a tilolt kendert előbb megtörték, csak azután *gyaratolták*, illetőleg fésülték a disznó merev háti sörtéjéből készült kefével (AŠM. VI, 63). Így érthető, hogy ennek a kendertisztogató eljárásnak mai csuvas elnevezése: *šārtpa šārtila* 'sörtével sörtéz' (AŠM. XVII, 341), és nincs tudomásunk róla, hogy valaha is a magyar *gyarat* igének megfelelő *šurat*-szóval fejezték volna ki a gerebenezés műveletét.

Két esetre gondolhatunk: vagy megvolt a *šurat*- 'kendertisztítás' jelentésben már az ócsuvasban is, de kiveszett, vagy pedig csak magát a tiszta *žara*- < *jara*- igetövet vettük át, s ebben az esetben a magyar *gyarat* 'gerebenez' ige már magyar nyelvi származék, ahol a műveltető -t képző kettős funkciót tölt be: kifejezi a cselekvés végrehajtását, s egyben szótagzáró is. Hogy pedig módunk volt a bolgár-törökségtől a tiszta *žara- igetövet is átvenni, azt a csuv. *šurat*- (caus.) mellett meglevő *šuraš*- (recipr.) 'miritsja, soglasitsja' (AŠM. XII, 265) verbalis származék is világosan tanúsítja. Jövevényszóként megvan a cseremiszből is (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 197).

4. A *gyárt* < R. *gyarat* eredeti 'készít, csinál, alkot' jelentése nem olyan magától értetődően következik az ótör. *jara*- 'passend, tauglich sein, gefallen' jelentésből, mint ahogyan azt a BTLw. óta kételkedés nélkül valljuk. A tör. *jara*- igető -t műveltető képzőjű *jarat* származékának példákkal igazolt elsődleges jelentése: 'machen, dass etwas passend, tauglich ist' (RADL. III, 111), és ez tükröződik — amint láttuk — N. *gyarat* 'gerebenez' igénkben is. A *jarat*- igének 'schaffen, erschaffen, hervorbringen' jelentését RADLOFF csak harmad-, BASKAKOV meg csak negyedsorban említi, amiből kitetszik, hogy itt a *jarat*- ige másodlagos jelentéséről van szó. Mivel azonban ez a másodlagos — kizárólag csak a -t képzőjű kausativumhoz fűződő — jelentés már a nyelvemlékekben megszilárdult, és a mai csuvasban is csak ilyen értelemben ismeretes, jogunk van feltenni, hogy a *gyarat* → *gyárt* ige már képzett formában került nyelvünkbe.

Az ótör. *jarat*-igének korán, már a nyelvemlékekben kialakult két jelentésárnyalata: 'alkalmassá tesz' ~ 'alkot', a mai török nyelvjárásokban különbözőképpen tükröződik: tar. *jaratçı* 'der Versöhner, Friedensteller' < *jarat*- 'passend machen' és kar. T. *jaratuwçu* 'der Schöpfer' < *jarat*- 'erschaffen' (RADL. III. 112).

Ezek szerint egyáltalán nem meglepő, hogy az ótör. *jarat* — ha kronológiailag nem is azonos keletű morfológiai alakban — kétféle jelentésben van meg a magyarban: N. *gyarat* 'gerebenez' < *jarat*- 'passend, tauglich machen' és *gyárt* < *gyarat* < *jarat*- 'schaffen, hervorbringen'. Ezzel a felfogással egyszersmind igazolást nyer a TESz. *gyarat* 'gerebenez' szócikkének helytálló sejtése: „Talán a *gyárt* régi *gyarat* változatával azonos”.

5. A régi *gyarap*-ik ige gyakorító: *gyarapodik*, *gyarapszik*, *gyarapul* és műveltető *gyarapít* származékaival, illetőleg közös *gyara*- tövük eredetével ez ideig legfigyelemreméltebben BALASSA IVÁN (MNY. XXXVII, 186—9) foglalkozott. Az a helyes elgondolása azonban, hogy a *gyarap* ige egy átvett ócsuv. *žara- < *jara*- igető -p mozzanatos képzővel alakult magyar nyelvi származéka, a maga idejében nem találhatott hitelre, mert hiszen ez azt jelentette volna, hogy — GOMBOCZ általánosan elfogadott nézetével szemben — az átvett tiszta török igető kitevőt igényelt, és úgy honosodott meg nyelvünkben (MNY. XXX, 1—5). Nyilván a TESz. is ezen az alapon minősíti ismeretlen eredetűnek a *gyarapodik* igét. — Tudva azonban, hogy a bolgár-törököktől válogatás nélkül átvett zárt és nyílt szótagú igetők közül az utóbbiak az ősmagyar igei járulékelemek valamelyikével bővülve illeszkedtek a zárt szótagú magyar igeik alakrendszerébe, ez a vélt akadály elhárul. Ilyenformán BALASSA fenti elgondolása sem hang-, sem pedig alaktani nehézségbe nem ütközik, jelentéstani vonatkozásban azonban alapos kiegészítésre szorul. Már a *gyárt* etimológiájával kapcsolatban rámutattunk arra, hogy eredeti 'készít, csinál, alkot' jelentése nem közvetlenül az ótör. *jara*- igető egyedül emlegetett 'passend, tauglich sein' jelentéséből folyik. Hogy a kauzatív formához kötött ebbeli jelentése is csak másodlagos, és hozzátéhetjük, hogy esetleg az alapszó egyéb, ránk nem maradt jelentését tükrözi. Hasonló jelenséggel állunk szemben a *gyarapodik* ige esetében is. Ha azonban az ótör. *jara*- igető egész jelentésmezejét áttekintjük, és számbavesszük a nyelvjárások differenciált jelentésárnyalatait is, megfelelő alapot találunk a *gyarapodik* igének ugyanazon *jara*- igetőből való származtatásához.

Már a nyelvemlékek viszonylag szűkös szöveganyaga alapján a DrevnSl. a *jara*- igető következő, főntebb orosz értelmezésben már említett jelentéseiről tud: 'megfelel, odaillik, halad, sikerül, használ, összefér'. A mai török nyelvjárásokból ezúttal csak a bennünket közvetlenül érdeklő verbalis származékokat említem: alt. *jaran*- (refl.) 'sich verbessern, besser werden'; alt. tel. 'voll, dicht werden, sich auslegen (ein männliches Aussehen bekommen)'; oszm. *jaran*- 'nützlich sein, nützlich machen' (RADL. III, 109); a nyelvemléki *jaratin*- (DrevnSl.) 'soveršenstvovat' jelentésű igét RAMSTEDT a *gedeihen* szóval fordítja (JSFOu. XXVIII, § 6.).

Az ótör. *jara*- alapszóban és az elszórt származékokban észlelt jelentésárnyalatok alapján visszakövetkeztetve önként kínálkozik egy 'passend, tauglich sein' → 'besser, nützlich sein' → 'voll, dicht, vollkommen sein' → 'wachsen, gedeihen' irányú jelentésfejlődési sor feltevése, ami tömören, 'mehr werden' értelmezéssel kifejezve alapját képezhette régi *gyarap*-ik igéneknek.

BALASSA (i. h.) a közös *gyara* < *žara- < *jara*- alapszóból származott *gyárt* és *gyarapodik* ige egymáshoz való viszonyát a következőképpen látja: „A R. *gyarat* > *gyárt* jelentésben is egészen megegyezik a török megfelelőekkel. Ettől a *gyarapodik* csak abban különbözik, hogy a *gyárt* cselekvő jelentésével szemben a -p képzővel a *gyártásnak* mintegy az eredményét kifejező igéje”. — A *gyarat* 'gerebenez' igének esetleges idetartozása BALASSA cikkében nem kerül szóba.

6. Tanulságul levonhatjuk, hogy honfoglalás előtti másfél, sőt kétezer évre is visszatekintő igei átvételeink megfejtése sok esetben igen körülményes nyomozást igényel. Például az egyazon *ör-* alapszóra visszavezetett *öröl* 'mahlen', *örül* 'wahnstinnig werden' és *örül* 'sich freuen' igék végül is különböző eredetűeknek bizonyultak; a különböző elbírálásban részesült N. *gyarat* 'gerebenez' ~ *gyárt* ~ *gyarapodik* igénk pedig minden valószínűség szerint közös alapra hozható. Azt is látjuk, hogy a közös *tő* nem zárja ki az egyes igék különböző időben történő, más-más morféimakkal való bővülését sem.

Esetünkben a N. *gyarat* 'gerebenez' ige a magyar és török műveltető *-t* képző azonos alakja és funkciója következtében kétféleképpen is magyarázható, akárcsak a *bocsát* ige, de valószínűbb, hogy ősmagyar kori származék. A *gyárt* < R. *gyarat* ellenben bizonyíthatólag már képzetten került nyelvünkbe. Viszont a *gyarap-ik* ige világosan magyar fejlemény, ahol az ősi mozzanatos *-p* képző momentán jellege már az ősmagyarban veszendőben lehetett, mert a mozzanatok egymásra halmozódását, a cselekvés lassú folytonosságát, fokozatosságát fejezi ki, mint az *ülededik* vagy *telepedik* igékben is.

K. PALLÓ MARGIT

Még egyszer a **Bár Kochba-játékról**. Az e játékról írt dolgozatom (MNy. LVII, 223—5) megjelenése óta számos adat merült fel. Összefoglalásuk talán nem lesz haszon nélkül való.

1. A j á t é k 1 8 3 3 - b a n. HARSÁNYI PÁL 140 évvel ezelőtt bemutatja a játékot „Szó-kitalálás” címen (Mulattató. Szép literaturai gyűjtemény. IX. Pesten, 1833. 19—20). Nagyjából az volt a menete, mint ma (megerősítő vagy tagadó feleletek), két ízben adnak olyan választ, amely nincs benne a kérdésben. Íme a teljes szöveg:

„Egy szó feladatit titkon. A kitaláló tizenkét kérdést tehet a társaságnak egy tagjához, s ha az ezekre adott feleletből a feltett szót ki nem találja, más adatit fel, s újra kell találgatnia.

Hogy pedig a szó kitaláltassék, mikor a gondoltatható tárgy oly végtelen sokféle, közönségesen alkalmaztatható kérdésekről közelebből érdeklőkre kell menni. Ha p. o. a feladott szó e' lenne gyémánt, mégpedig az a gyémánt, mely a társaságbeli valamelyik dámának fülöngűgőjében van, e következő kérdések és feleletek jöhetnének elő:

1. Kérdés. Lelkes vagy lelketlen a feladott szó által jegyzett dolog? — Felelet. Lelketlen.

2. K. A természetnek melyik országából való? — F. Az ásványországból.

3. K. Itt van azon dolog a szobában? — F. Itt.

4. K. Öltöztetje valakinek, vagy butyor darab? — F. Öltözethez tartozik.

5. K. Hosszabb egy réfnél vagy rövidebb? — F. Rövidebb.

6. K. Férjfiak, vagy nők viselik, vagy mind ketten? — F. Mind ketten (Hogy rend szerint csak egyik nem viseli, mondani nem szükséges).

7. K. Magánosan viseltetik, vagy valami mással öszvetéve? — F. Valami mással öszvecsinálva.

8. K. Melyik országából való a természetnek az, a mihez foglalva van. — F. Szinte az ásványországból.

9. K. Sárga talán a dolog színe, melyhez foglalva van? — F. Sárga.

10. K. Nem fejr a színe azon dolognak, melyet ki kell találnom? — F. De igen, fejr.

11. K. Nem egy hajadon dámáé az a dolog? — F. Azé.

12. K. Nem azé ki fejr ruhában van veres pántlikával? — F. Épen azé.

Gyakran már a hatodik hetedik kérdésnél kitaláltathatik a tárgy, oly valamit kell azonban választani, mit a kitaláló bizonyosan ismerhet vagy tudhat.”

2. A játék neve. Abraham Goldfaden (1840–1908.) drámájából eredeztették a játék nevét. Ez nyomtatásban is megjelent: „Bar Kochba. (A csillagok fia.) Bp., é. n. [1900.] Bibliai opera két részben.” Később Makai Emil átköltésében „Új messiás” címmel újra előadták (RAJ TAMÁS: Élet és Tudomány XXVI [1971.] 1090).

H. Leivik (1886–1962.) jiddis író 1934-ben megjelent „Die Geule Komedy”-ében Élijáhu nyelvét vágják ki, és így csak feje intésével válaszolhat arra, hogy megöljék-e a Messiást.

A mondát azóta felújította Lukácsy András (Elmes játékok, játékos elmék. Bp., 1960. 83–93), Garai Imre (Új Élet XXI [1965.], 5. sz.), Kolozsvári Andor (uo. XXVI [1971.], 1. sz.), Pethes Sándor (Hétfői Hírek XV [1971.], 6. sz.) és Rényi Alfréd (Napló az információelméletről: Fizikai Szemle XX [1970.], 167). Utóbbi érdekesen ír: „Elgondolkodtam azon, hogy ha igaz volna a Bar-Kochbáról szóló történet, akkor ő tulajdonképpen az információelmélet előfutára lett volna. A Bar-Kochba-legendának azonban, úgy látszik, nincsen semmi történeti alapja. Érdekes volna viszont megállapítani, mióta ismeretes, hogy igen-nem válaszokkal, tehát két jeltől álló jelsorozatokkal minden információ kifejezhető (kódolható); úgy látszik, ezt a tényt régóta ismerik — erre mindenestre egy régi indiai monda. Így tehát az információelmélet előzményei mindenképpen nagyon messzire nyúlnak vissza, annak ellenére, hogy igen fiatal tudomány.”

3. Példák a magyar irodalomból. A negyedik, aki megörökíti József Attila híres bárkochbázását, Déry Tibor (Ítélet nincs. Bp., 1969. 474–8). Ugyanő Németh Andorról feljegyzí: „magabiztosan, világfiasan kerek könyökmozdulatokkal ült s düledt szemét Arankára meresztve *barkochbát játszott* vele . . .” (i. m. 343). Kellér Andor viszont elmond egy 1927-i párizsi bárkochbázást, amelynek tanúja volt József Attila (Magyar Nemzet XIX [1963.], 103. sz.; Az élet édes tarkasága. Bp., 1973. 340).

Időrendben felsoroljuk azokat az írókat, akik említik a játékot:

Zilahy Lajos (Ararát. Bp., 1947. 263): „*Barkochbát játszottak* . . . Ezt a játékot ezekben az években a magyar éjszakák fejlesztették tökéletessé, mint a kecskeméti kertek a világhírű barackpálinkát. Valaki kiment s a többiek feladtak egy szót, amit az illetőnek ki kellett találnia. Ha tizenöt perc alatt kitalálta, övé volt az asztalra tett húsz pengő, ha nem, neki kellett tízet fizetnie. A vállalkozó ennyi előnyt megérdemelt a sürített és roppant szellemi erőfeszítésért. Gyors kérdéseire csak igennel vagy nemmel kellett válaszolni. A kérdések mint fejszecsapások hatoltak a mag felé, egyre keményebb anyagba. A rejtett szó felkutatása a kizárás módszerével történt. Ha nem személy, csak tárgy, vagy fogalom lehet. Ha se nem szilárd, se nem légnemű, akkor folyadék. Ha nem férfi, akkor valószínűleg nő. Ha se nem fehér, se nem zöld, akkor . . . és így tovább . . .” — Erdődy János (Tíz igaz Szodomában. Bp., 1962. 76): „Ne *barkohbázzon*, ne akarja kitalálni, mire gondolok.” — Devecseriné Guthi Erzsébet (Búvópatak. Bp., 1963. 165–6): „Gyakran *játszottunk Barkochbát* is.” A Hadikról beszél és Karinthy tehetségéről. — Szalay Károly újból lenyomatja kéziratból Karinthy idevonatkozó cikkét. Felkutatja, hogy a Panoráma című bécsi emigráns lap foglalkozik a *barkochba* történetével és szabályaival (Karinthy Frigyes: Naplóm, életem. Bp., 1964. 794–5). — Kolozsvári Grandpierre Emil (A burok. Bp., 1965. 104): „Nem látta célját, hogy a *barkochbázást* tovább erőltesse”. — Hollós Korvin Lajos (Komédiások. Bp., 1965. 132): „Ne *barkochbázzunk!*” — Konrádyné Gálos Magda (A Newyorktól a Hungáriáig. Bp., 1965. 269): „Nos *játszottak barkochbát*, ugyanúgy, ahogyan ma is jól ismerjük.” — Kolozsvári Grandpierre Emil (Eljegyzés mai módra. Bp., 1966. 162): „No de, ha a fene fenét eszik, akkor is *kibarkobázza* az öregből, hogy ez a rejtélyes szó mit takar. A *barkobázáshoz* legalább úgy ért, mint az öreg a trágáéhoz.” — Boross Elemér (Velük voltam. Bp., 1969. 345): „Ezzel szórakoznak majd Karinthyék nyári rezidenciáján, Vitézné síófoki panziójában is, ezzel és azokkal a *barkochba* és egyéb fejtornákkal, amelyeknek Karinthy mellett legjobb mi-

nistránsa Rejtő.” — Rózsa Ágnes (Jövőlesők. Bukarest, 1971. 29): „[A nürnbergi lágerben] a *bar-kochba játékkal* kezdtük.” — Gera György (Terelőút. Bp., 1972. 83): „Személy, tárgy, fogalom, *barkochba*; rég játszottam.” — Fedor Ágnes (Karola és kora. Bp., 1972. 279): „... az akkortájt nagyon divatos *barkochba* kérdés-felelet játék ürügyén.” — Moldova György (Titkos záradék. Bp., 1973. 43): „A *barkochbában* Hitlerék a játék zsidó eredete miatt nem vettek részt.” — Pakots György (Esti Hírlap XVIII [1973.], 175. sz.): „... az írók *Bar-Kochbát játszottak*, azt a kitalálós játékot, melyet a mai nemzedék Kicsoda-micsoda néven ismer a tévéből. Annak idején Szomaházy volt ennek a matedora. Angol pipájából rendszerint félig se fogyott ki a dohány s ő már sikerrel adta meg a helyes választ.”

Az utolsó évtizedben tehát elég gazdag irodalom keletkezett e játék körül.

SCHNEIDER SÁNDOR

Még egyszer a *Csorna* név eredetéről. A rábaközi *Csorna* nevről szóló cikkemnek (vö. MNy. LXVII, 347–53) MOÓR ELEMÉRTŐL származó bírálatát (vö. MNy. LXIX, 351–2) olvasva, észrevételeimet az alábbiakban foglalom össze.

1. Moór szememre veti, hogy *Csorna* nevére „összehordtam” 23 Árpád-kori adatot, de érdemleges eredményt nem tudtam belőlük kihozni. — Boldogult professzorom, PAIS DEZSŐ gyakran mondogatta, hogy biztos eredményt csak megbízható adatokra lehet építeni. Ezért nem árt a közismert adatoknak is utánanézni. Figyelmeztetése jogosultságát *Szentendre* neve (vö. MNy. LXVI, 65–72) után kutatva tapasztaltam először. Ekkor bebizonyosodott, hogy a *Szentendre* helynévvel előttem foglalkozók azért követték el többször ugyanazt a hibát (vö. Műemlékvédelem XV, 14–6), mert egymás adataiban megbíztak anélkül, hogy megnézték volna az eredeti oklevelet. Ilyen előzmények után bátorkodtam „összehordani” és újra átvizsgálni a rábaközi *Csorna* nevét tartalmazó 23 Árpád-kori oklevelet, és jogosan mondhatom, hogy fáradozásaimat siker koronázta. Megállapítottam ugyanis, hogy a *Csorná*-ra vonatkozó, 1226-ból való legrégibb adat CSÁNKINÁL, akinek munkáját a kutatók többsége szinte kizárólagosan használta, hiányos és téves. Hiányos, mert nem említi a Dl. 127-es számú oklevél *Surna* adatát. Téves, mert a *Serna* adat későbbi, valószínűleg 1236-ból való. A rábaközi *Csorna* nevére vonatkozó legrégibb adat tehát nem *Serna*, hanem *Surna*. Ezt eddig nem tette közzé senki sem. Miért nem érdemleges eredmény ez?

2. Moór szerint nem vettem tekintetbe, hogy „az oklevelek többnyire középkori átiratokban maradtak ránk”, amelyekben „nagyon gyakori íráshiba volt az *u*-nak *e*-ként való olvasása és leírása”. — Igenis, tekintetbe vettem. Sőt, megállapítottam, hogy a legrégibb *Surna* változatból tizenegy, a *Serná*-ból pedig hat fordul elő az Árpád-kori oklevelekben. Ezért kutatni kezdtem a *Serna* változatok keletkezésének okát, és rájöttem, hogy ezek nem származhattak kizárólagosan íráshibákból, ahogyan Moór állította „Westungarn im Mittelalter” című munkája *Csorna* cikkében (23), és állítja most is bírálatában, hiszen az 1236 táján keletkezett oklevél (Dl. 1027), amelyben a *Serna* változat először fordul elő, nem átirás, nem másolat, hanem eredeti szöveg. Így aztán arra gondoltam, hogy az oklevél fogalmazója bizonyára úgy írta le a *Csorna* helységnevet, ahogyan az előtte álló felek kiejtették. Tehát vagy elhasonulás útján keletkezett, vagy a fekete jelentésű, ezen a vidéken gyakran használt szláv *cserna* szó befolyásolta az oklevélíró, illetőleg a feleket a kiejtésben. Ha tovább kutatok, megállapíthattam volna azt is, hogy a többi, *Serna* változatot tartalmazó oklevelet ugyanaz a hiteles hely állította-e ki vagy nem. Szláv vagy magyar ügyfelek szerepelnek-e bennük? Stb. De ez a széleskörű munka témámat nagyon elnyújtotta volna. Ezért nem vállalkoztam rá.

3. Bírálómnak nem fordított kellő figyelmet cikkem elolvasására. Ezért állítja ezt:

A) Miközben a *Csorna* név e-s alakjainak keletkezését elhasonulással vagy a 'fekete' jelentésű szláv *cserna* szó átvételével magyarázom, rájöttem arra is, hogy „a legrégebb *Serna* névalak a hiteles oklevélben *Surna* alakban van meg!” — Ez tévedés. Sohasem állítottam, hogy a *Serna* névalak a legrégebb, és ennek lenne változata a *Surna*. Éppen a fordítottja igaz.

B) Azt állítja, hogy komolyan vettem, sőt javítani is igyekeztem azt a kalandos nézetet, amely szerint *Csorná-t* egykori uráról, *Súr* besenyő-magyar vezérről nevezték volna el. Ez is tévedés, mert *Csorna* személynévi eredetét csak mint lehetőséget és ötletet fejtegettem a melléknévi elmélettel párhuzamosan. De a cikkem végén megállapítottam, hogy: „A személynévi elmélet hívei adatok helyett inkább csak analógiákra tudnak hivatkozni. Viszont a MELICH-féle melléknévi elmélet adatokkal igazolható tényeken nyugszik.” Tehát ezt vettem komolyan, amazt pedig nem zártam ki. Szerintem ugyanis tézis és antitézis nélkül a tudományokban nincs előrehaladás.

C) Moór azzal is vádol, hogy a *Csorna* névnek valami szláv-magyar *Csernozjem* dűlőnév előtagjából való származtatását fogtam rá. — Pedig csupán azt írtam, hogy *Csorna* nem kaphatta nevét *f e k e t e f ö l d j é r ő l* (csernozjem). Ezután Moór álláspontjától függetlenül felsoroltam három esetet, amelyben a „fekete föld” elmélet általában jogosult lenne, és megállapítottam, hogy ezek közül *Csorna* névének eredeztetésére egyik sem alkalmas. Tehát a felsorolt esetek közül egyiket sem akartam Moór Elemérre fogni, csupán azt állítom, hogy szerinte *Csorna* fekete földjéről kapta a nevét.

D) Moór Elemér figyelmét elkerülte, hogy én az Eszterházi-birtokok térképén nemcsak egy rövidke, *Fekete víz* nevű árokszerű vízfolyást találtam, hanem előfordul ott „Fekete Wiz Dombja”, „Alte fekete Wisz alja”, sőt egy róla elnevezett rét, dűlő és település is. Csupán az a kérdés, hogyan kerültek ezek *Csorna* névével kapcsolatba? Szerintem ennek megfejtése még a jövő feladata.

VAS JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Helyesírásunk alapelvei

Az MTA Helyesírási Bizottsága egy több évig tartó, az Akadémiától támogatott tervmunka keretében helyesírásunk egész rendszerét áttekinti és felülvizsgálja azzal a távlati céllal, hogy könnyebbé tegye egy eljövendő új szabályozás munkáját. Az 1954 óta felgyülemlett helyesírási szakirodalom és egyéb vélemények (újságcikkek, levelek stb.) összegyűjtése és rendezése után 1973-ban kezdődött meg a bizottságban az egyes kérdéscsoportok vitája, mégpedig a helyesírási alapelvek problematikájának a bizottság elé terjesztésével. — A tárgyalási alapot képező anyagösszeállítást (rövidítve!) az alábbiakban adjuk közre.¹

I. A magyar helyesírás alapelveiről az 1954-i szabályzatban rögzített állásfoglalás századunkbeli előzményeit SZEMERE GYULA a következőkben foglalta össze kandidátusi értekezésének, „Az akadémiai helyesírás történeté”-nek (1971.) kéziratában (45. lap): „1900-tól 1946-ig négy helyesírási elvet sorolnak fel az akadémiai kiadványok. Az AKHJ. 1900. 1. §-ának címével is jelzi, hogy „A helyesírásnak kettős alapja: a k i e j t é s és a s z ó f e j t é s” (1), amelyek tehát alapelveknek tekintendők. Hozzájuk képest a h a g y o m á n y és az e g y s z e r ű s í t é s alárendeltebb jelentőségűek, olyan elvek, amelyek-

¹ Folyóiratunk rendszeresen közölni fogja a Helyesírási Bizottság vizsgálatait és állásfoglalásait. — A SZERK.

nek a kiejtés és a szófejtés szempontjától egyaránt eltérve, „néhány gyakori szókból és alakokból . . . engedünk” (uo.). Az AkHJ. 1901. már csupán „A helyesírásnak alapja” címet adja 1. §-ának, s a sok félreértésre okot adó „szófejtés”-t először helyettesítve a „szóelemzés”-sel, a kiejtés, szóelemzés, hagyomány, egyszerűsítés sorrendben említi helyesírásunk elveit (1). Az AkH. 1901. ezt a javaslatot kodifikálja azzal a kiegészítéssel, hogy a kiejtés elve „az egyszerű, ragtalan tőszók” hangjainak, a szóelemzésé pedig „az összetett, képzős és ragos” szavak „élénken érzett” szóelemeinek külön-külön feltüntetésében érvényesítendő (1; AkH. 1902. 2., 3. p.). Az AkHJ. 1915. 1—3. pontjában elődjének szövegét közli csupán annyi változtatással, hogy a kiejtés szerinti írásmód hatókörének kijelölésében „az egyszerű, ragtalan tőszók”-at „a szavak”-kal helyettesíti. Ettől kezdve 1946-ig bezárólag nincs változás a szabályzatok idevágó rendelkezéseiben. — Az AkH. 1950. „A szóalak megállapításának szempontjai” cím alatt három helyesírási alapelvet említ: a kiejtést (melynek alapján helyesírásunk „lényegében fonetikus írás”-nak minősül), a szóelemzést és a hagyományt (26. p.).

2. Jelenleg érvényben levő szabályzatunkban a „Helyesírásunk alapelvei” című 1. pont — az 1950-i szabályzattal megegyező felfogásban, de más, kifejtettebb megfogalmazásban — három helyesírási alapelvet rögzít:

„A) A lehetőséghez képest híven tükrözteti a szavak hangalakját. Ez a kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód.

B) A toldalékos (ragos, jeles, képzős) és az összetett szavakban többnyire feltünteti a szavak alkotóelemeit. Ez a szóelemző (etimologikus) írásmód.

C) Vannak esetek, amelyekben — az előző elvektől eltérve — ragaszkodik a történetileg kialakult szokáshoz. Ez a hagyományos írásmód.”

Az egyszerűsítésnek az alapelvek sorából való kiiktatását BENKŐ LORÁND a következőkkel indokolta meg (MNY. L. 180—1): „Úgy vélem, hogy a helyesírás általában és a magyar helyesírás különösen három fő elven, három úgynevezett alapelven épül föl: 1. tekintetbe veszi a korábbi írásgyakorlat szokásait (hagyományos írásmód); 2. tükrözteti az átlagos kiejtést (fonetikus írásmód); 3. törekszik az alaktani elemek minél hívebb feltüntetésére és a szókép állandóságára (szóelemző írásmód). Ez a három alapelv az, amely szinte minden nyelv helyesírásában jelentős súllyal szerepel, s egymáshoz való viszonyuk, érvényesülésük aránya valóban alapvetően határozza meg egy-egy nyelv helyesírási rendszerének jellegét.

A három helyesírási alapelven kívül természetesen még egyéb elvek is érvényesülnek az írásrendszer kialakításában. Ilyen például a könnyebb olvashatóságra való törekvés elve: ennek alapján írhatjuk például külön vagy kötőjellel a túlságosan hosszú összetett szavakat. Ilyen a két- vagy többalakúság kiküszöbölésére való törekvés elve; ennek alapján léphetünk föl a túlzott helyesírási liberalizmus ellen. Ezek az elvek — bár el nem hanyagolhatók — mégis csak másodrendűek, csekélyebb hatóerejűek, s a három említett alapelvvel azonos típusba nem sorolhatók. Ugyancsak a csekélyebb jelentőségű helyesírási elvek közé kell iktatnunk az egyszerűsítés elvét, amely a hosszú mássalhangzókat jelölő többjegyű betűk írásában érvényesül. Ez az elv hatóerejében, jelentőségében szintén nem hasonlítható össze a helyesírási alapelvekkel, s írásunknak csupán egy meglehetősen szűk körű részterületére vonatkozik. Az 1877 óta megjelent akadémiai helyesírási szabályzatok — a 8. kiadásig bezárólag — viszonylag sok írássajátosságot sorolnak ennek az elvnek a körébe — helytelenül. Hogy csak néhány példát említsünk, nem tartozik az egyszerűsítő írásmód körébe az *épen ~ éppen, -képen ~ -képpen* kettősség (itt a szóelemző és a fonetikus írásmód küzd egymással); a *benső, fenséges* típusú szavak egy *n*-es írása (ez fonetikus írás); a *lesz, egy, kis, új* szavaknak, valamint a *magas, erős* típusú szavaknak az írásmódja (itt szóelemző írásról, a szókép állandóságának a megőrzéséről van szó); stb.”

Helyesírásunk alapelveit jellemezve BENKŐ a következőket állapította meg: „A három alapelv természetesen egymást váltva érvényesül írásrendszerünkben, úgy-hogy egyes elemekben az egyik, másokban a másik, ismét másokban pedig a harmadik alapelv a döntő (igen sokszor persze nem zárják ki egymást). A magyar helyesírásnak nagy előnye az, hogy a három alapelv rugalmas összecsiszolódására, meglehetősen harmóniájára épült, s az arányok benne nem tolódtak el túlságosan egyik alapelv javára sem. . . . Ez biztosítja azt, hogy írásunk fokozatosan lépést tud tartani nyelvünk fejlődésével, s emellett nem szakad el a korábbi nemzedékek íráshagyományától sem” (uo.). Bár a későbbiekben a „háromelvűséget” számos kritika érte, BENKŐnek ezt a lényeglátó megállapítását senki kétségbe nem vonta, senki az egyik vagy másik elv túlsúlyba juttatását nem javasolta; inkább mások is helyesírási elveinknek dialektikus érvényesülésére mutattak rá, mint írásrendszerünknek alapvető jellemvonására.

3. Az 1954. évi szabályzat állásfoglalása elvi-tudományos háttérének ismertetését célzó kiadvány, a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” (NytdtÉrt. 4. szám. Bp., 1955.) nem szentelt külön fejezetet az alapelveknek, bár ez hasznos lett volna (vö.: TEMESI: HIK-vita 8; BENKŐ: uo. 48). A három elvről csak röviden emlékezett meg BENKŐ LORÁND a Bevezetés 2. pontjában, összefoglalva a Magyar Nyelvben kifejtett s a Helyesírási Bizottságtól elfogadott véleményét (vö. HIK. 5). A HIK mégis — a helyesírási elvekről szóló külön fejezet hiánya ellenére is — nevezetes állomás a helyesírási alapelvek értelmezését és hatókörét illető felfogások harcában.

DEME LÁSZLÓ „A szóelemző (etimologikus) írásmód” című fejezet bevezetőjében helyesírási szakirodalmunkban újszerűen közelítette meg a kiejtés szerinti meg a szóelemző írás kérdését, egymáshoz és a hagyományos íráshoz való viszonyát (HIK. 46—8).

DEME szerint az 1. pont szövegét így lehetne pontosabbá tenni: „[Helyesírásunk] a lehetőséghez képest híven tükrözteti a s z ó e l e m e k (szótövek, ragok, jelek, képzők, összetételben az alkotó tagok) hangalakját.” . . . A szóelemző írásmód ugyanis — bármily paradoxonnak hangzik is — nem más, mint a szóelemek fonetikus írásmódjának megtartása a szóalakokban; . . . a fonetikus és a szóelemző írásmód egy és ugyanazon elvnek két — más-más szemléletből kiinduló — elnevezése; illetőleg a szóelemző írásmód a fonetikus írásmódnak a több elemből álló szóalakok egyes elemeiben való további érvényesülése, változatlan fenntartása (pl. *ad + hat + ja*). Mindez azonban csak addig lehetséges, amíg a szóelemek fonetikus írása nem mond ellene az általuk alkotott szóalak egészben vett kiejtésének sem; azaz amíg a szóelemek találkozásakor csak leíró-hangtani értékű kiejtésbeli módosulások történnek, csak olyanok, amelyek az illető hangok találkozásakor általában fízológiai kényszerűek. Ha a szóalakokban történeti úton kialakult, s nem hangtani (fízológiai), hanem alaktani kötöttségű, azaz bizonyos alaktani kategóriához rögzíthető és csak ahhoz rögzíthető változások mennek végbe, akkor a szóelemek fonetikus írásának fenntartása ellene mondandó a kiejtésnek: így helyesírásunknak ezekben az esetekben át kell térnie a szóalak fonetikus írásának elvére. Szabályzatunk e különbséget jelöli is ilyen főcímekkel: „A szóelemeket tükröztető írásmód”, illetőleg „A szóelemek fonetikus írása”. Ámde az utóbbi alá sorolt esetekben (pl. *lássá, mossá*) éppen nem fonetikusán vannak írva a s z ó e l e m e k (fonetikusán a szóelemző írásmód tükrözi a szóelemeket); ami itt fonetikusán van írva, az nem a szóelemek, hanem a s z ó a l a k egésze. . . . Más szempontokat most fel sem vetve (ezekre vö. DEME: Anyanyelvünk az iskolában I, 133), annyit mindenesetre kimondhatunk, hogy a fonetikus és a szóelemző írásmód nem ellentéte, hanem következménye egymásnak . . . A vizsgált két elvet tehát valóban el kell különítenünk, de helytelen egymással szembeállítanunk, s a kettő között valamiféle minőségi különbséget keresnünk.”

DEME a fenti gondolatmenet logikai láncán következetesen végigmenve azt a kérdést is felveti — a szabályzatnak „szóelemző (etimologikus) írásmód” műszóhasználatára

célozva —, hogy „a szóelemzés a helyesírásban azonosítható-e az etimologizálással; hogy amikor valamely szóalaknak a szóelemzés szerinti írásmódjáról beszélünk, akkor etimológiájának, azaz történeti alkotó elemeinek és kialakulásának írásunkban való rögzítésére gondolunk-e. Ami a szóelemzés elvének az etimologizálással való azonosítását illeti, ennek az akadémiai hagyományban semmiféle nyoma nincsen.” — SIMONYIRA hivatkozva (vö. Iskolai helyesírás³ Bp., 1906.) és BENKŐVEL vitatkozva (vö. MNy. L, 183) azt bizonyítja, hogy: „Ha a szóelemző elv azonosítható lenne az etimologikussal, akkor nem kellene szabályzatunknak a *kapzsi*, *mindjárt*, *rögtön* stb. szavakat a hagyományos írásmódnál tárgyalnia, hiszen azok etimologikusan írott formák (118. p.; KNEZSA, MHírTört. 22). Éppen azért kerülnek ezek a hagyományos esetek közé, mert nem szóelemző, azaz nem leíró alaktani elemzés szerinti az írásmódjuk, hanem etimologikus, származásuk szerinti, s így mind a fonetikus, mind a szóelemző írásmód szabályaihoz viszonyítva kivételek. Mert a hagyományos írásmód nem más, mint a leíró kiejtési és a leíró alaktani elvnek már meg nem felelő, történetileg létezett, de már elavult kiejtési, illetőleg szóelemzési formáknak írásunkban való megőrzése: az elsőre az *ly* a példa, a másodikra az előbb felsoroltak. S ezért tartja és tarthatja meg helyesírásunk az olyan, etimológiai szempontból tulajdonképpen téves szófejtésen alapuló írásformákat, mint a *viszálykodás*, a *szabadkozók*, az *utca* (vö.: NAGY J. BÉLA: MNy. XXXIV, 56; LŐRINCZE: Nyr. LXXV, 194), mert leíró-alaktani értelemben vett szóelemző elvének ezek megfelelnek. — Helyesírásunknak szóelemző elve tehát nem etimologikus, hanem leíró alaktani elemzési elv; az AkH. 1954. évi új kiadásában — a szabályzat történetében először — a címbe zárójelbe belekerült etimologikus szó (a 67. pont előtt) éppen ezért félrevezető lehet.”

4. A „Helyesírásunk időszerű kérdései”-ről rendezett kibővített bizottsági ülés alkalmával (1955. okt. 27.) több figyelemreméltó vélemény hangzott el a helyesírási alapelvekkel kapcsolatban. (Vö.: I. OK. IX, 1–2.; a HIK.-vita mint különnyomat: NytudÉrt. 9. sz. Bp., 1956.)

TEMESI MIHÁLY vitaindító referátumában nem kifogásolta az egyszerűsítés kihagyását az alapelvek sorából, de hiányolta azt, hogy a HIK. a helyesírási elvekkel keveset foglalkozik, s egyáltalán nem szól a három alapelven kívül érvényesülő egyéb tényezőkről (vö. HIK.-vita 8). Szemben DEMÉVEL, aki az AkH. 1954.-et bemutató munkájában a hagyomány elvének nem nagy jelentőséget tulajdonított (vö. Nyr. LXXVIII, 294), TEMESI nagy nyomatékkal hangsúlyozta a hagyomány roppant szerepét a helyesírásban, idézve KNEZSA ISTVÁN véleményét, amely szerint az elvek sorrendjében az első hely a hagyományt illetné meg (vö. MHírTört. 22). DEMÉNEK azt a gondolatát, hogy „a szóelemző írásmód ... nem más, mint a szóelemek fonetikus írásmódjának megtartása a szóalakokban”, TEMESI feltétlenül helyesnek ismerte el (vö. HIK.-vita 11), s egyetértését fejezte ki DEMÉVEL a tekintetben is, hogy az etimologikus írás a szóelemzővel nem azonos, illetőleg hogy a szavak etimológiáját őrző írásformákat a hagyományos írásmód elvének körébe kell utalnunk (vö. HIK.-vita 11).

ELEKFI LÁSZLÓ azonos álláspontra helyezkedett DEMÉVEL a tekintetben, hogy a szóelemző elv nem azonosítható az etimologikussal, de nem értett egyet azzal a megfogalmazásával, hogy a szóelemző írásmód „a szóelemek fonetikus írásmódjának a több szóelemből álló szavakra való kiterjesztése”. ELEKFI szerint „ne beszéljünk fonetikáról ott, ahol már voltaképpen más elv keresztezi a fonetikus írást. Ezt nevezhetjük fonetikus vagy fonológikus írásnak, persze anélkül, hogy ilyen néven emlegetnők a helyesírási szabályzatban” (vö. HIK.-vita 18). ELEKFI elfogadja helyesírásunknak BENKŐTÓL megokolt háromelvűségét is, az elveknek az AkH. 1954.-beli felsorolási rendjét is, de az 1. pontot szerinte (ismertetett véleményének megfelelően) így kellene átfogalmazni: „1. A magyar helyesírás három alapelvre épül: A) A lehetőséghez képest híven

tükrözteti a szavak és az élő szóelemek hangalakját. Ez a kiejtés szerinti írásmód. B) A toldalékos ... és az összetett szavakban többnyire feltünteti a szavak alkotóelemeit. Ez a szóelemző írásmód. C) Vannak esetek, amelyekben — az előző elvektől eltérve — ragaszkodik a történetileg kialakult szokáshoz, és feltünteti a szavak már nem élő alkotóelemeit. Ez a hagyományos vagy etimologikus írásmód” (HIK-vita 18—9).

BENKŐ LORÁND arra mutatott rá, hogy az alapelvek kérdését „tudományosan még senki sem vizsgálta meg”. Nem teszi ezt meg KNEZSA munkája (MHírTört. 22—3), s nem ezzel a szándékkal készült az ő Magyar Nyelv-beli cikke sem (vö. L, 179 kk.). A HIK. a helyesírási alapelvek megítélésében „elég jelentős változást hozott, nem kis mértékben DEME LÁSZLÓ érdeméből. — Ma már mindenestre világosan látjuk, hogy főként a szóelemző és a hagyományos írásmódról szóló régebbi felfogásokat többé-kevésbé meg kell változtatnunk; szükségesnek tartjuk továbbá azt, hogy e kérdések a jövőben ismétletes részletes tárgyalásra kerüljenek, mivel a szabályzat új kiadása előtt minden ide vonatkozó problémát megnyugtató egyetértésben le kell zárunk” (vö. HIK.-vita 48).

A szóelemző írásnak „etimologikus” voltát illetőleg BENKŐ emlékeztetett arra, hogy ez a műszóhasználat a Helyesírási Bizottság egyetértésével került bele a szabályzatba, s nem hibás, mert az *etimológia* szónak nemcsak nyelvtörténeti értelemben vett 'szófejtő', hanem leíró értelemben vett 'szóelemző' jelentéstartalom is tulajdonítható. Elismeri azonban BENKŐ, hogy „az elnevezés maga megtévesztő lehet”, s hogy „a helyesírási alapelvek szempontjából a leíró alaktani elemzésnek külön is fontos szerepe van” (vö. HIK.-vita 48).

5. Az 1954. évi helyesírási szabályzatot ismertette a Felsőoktatási Szemle 1955. évfolyamában (1. szám 10—9) BÁRCZI GÉZA négy főelvről szól; ezek: az etimológiai elv (bár *mongya*-t ejtünk, *mondja*-t írunk); a fonetikai elv (*lássá*-t írunk, holott történetileg származtatva *lájta*-t kellene írunk, és ezt *lássá*-nak olvasnunk); az egyszerűség elve (*meggygyel* helyett *meggyel*); a hagyomány elve (a betűk szokásos formája stb.). — BÁRCZI azon túl, hogy a szabályzathoz kihagyott egyszerűsítést is elismeri alapelvnek, még egy ötödik alapelv felvételét is lehetségesnek látja. Ezt az elvet BÁRCZI esztétikainak nevezi, de ez az elv egyszersmind célszerűségi is: „a hétrőfős szavak nemcsak groteszkül torzítják a nyelv írott képét, hanem egyszersmind a folyékony olvasást is megnehezítik” (i. h. 15).

BÁRCZI GÉZA az egész HIK.-vitához fűzött utólagos hozzászólásában foglalkozott az alapelvek kérdésével is, és annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy „az alapelvekről nagyon is beszélnünk kell, sőt kívánatos volna, ha e kérdés körül rövidesen pezsgő vitairódalom alakulna ki”, de nézete szerint „e kérdés jelenleg aligha volna oly módon eldönthető, hogy e döntésben akár nyelvészeink többsége, akár a helyesírásban föltétlenül művelt magyarság zöme megegyeznék. Ezért a szabályzat szakszerű magyarázatába, megokolásába egy ilyen darázsfészket illeszteni talán nem lett volna célszerű”. Véleménye szerint „jó volna először is pontosan vagy lehetőleg pontosan körvonalaizni, melyek azok a körülmények, melyek egy-egy adott kérdésben egy-egy elvnek a többi rovására való nyomatókos előtérbe nyomulását megokolják”. Az elvek tisztázását azért sürgeti BÁRCZI, mert úgy látja, hogy „a szabályzatnak legtöbb egyenetlensége, kiküszöbölhető bonyolultsága, nem elkerülhetetlen kivételei onnan származnak, hogy a hagyomány és a kiejtés sokszor egymással bizony szembe kerülő elvei nem is annyira a nem megfelelő mértékben, mint inkább nem a nekik megfelelő pontokon érvényesültek. ... Nagyobb határozottsággal kellett volna lemérni, hogy a régi szabályzat, de főleg a kialakult, hagyománnyá kövesült gyakorlat mikor tévedt helytelen utakra (valamennyi elv figyelembe vételével), és ilyenkor gyökeresen szakítani kellett volna vele, különösen, ha a félmegoldás, mely átmenetet keres a jövőhöz, a szabályok bonyolultságát idézi elő, kivételek tömegét szüli” (HIK.-vita 51).

Ami a szóelemzés és a fonetika elvének egységbe vonását, illetőleg a szóelemzés

meg az etimológia szemeállítását illeti, BÁRCZI egyiket sem ítélte feltétlenül szükségesnek, és akár elméleti, akár gyakorlati szempontból előrevivőnek, mert igaz ugyan, hogy „a szóelemzés leíró alaktani elemzésen alapszik, de ez viszont az esetek túlnyomó részében szoros vetülete a származtatásnak” (vö. HIK.-vita 54).

6. KNEZSA ISTVÁN „A magyar helyesírás története” című egyetemi tankönyvének mind első (1952-i), mind második (1959-i) kiadásában négy helyesírási elvet tart számon, s másképp is sorolja fel őket, mint a szabályzat.

KNEZSA a helyesírási elvek sorában (mint erre már céloztunk) az első helyre teszi a hagyományt — szemben minden helyesírási szabályzat eljárásával —, mert szerinte ez valamennyi alapelvünk közül a legfontosabb. „Hiszen — írja — a hagyományon alapszik nemcsak a latinban hiányzó hangjaink (*sz, cs, ty, gy, ny, ly, á, ó, ú, é, ő, ö, ü, ű* stb.) jelölése, hanem magának a latin betűsornak a használata is. De a hagyományra megy vissza bizonyos fokig a többi három elv alkalmazása is.” (I. m.² 27.)

A kiejtés meg a szóelemzés elvét KNEZSA a szabályzattal összhangban jellemzi. A szóelemzéssel kapcsolatban ő is megjegyzi, hogy „ez az elv . . . csak addig érvényes, amíg a képzett vagy ragos alak kiejtése lényegesen el nem tér a szóelemzés által írt alak írásképtől. Ebben az esetben ugyanis már a kiejtés a mérvadó.” Figyelmeztet továbbá arra, hogy „a *fordús, tarts* típusokban írásmódunk kompromisszum a kiejtés és a szóelemzés között. Talán a protestáns *ts* hagyománya is él benne.” (I. m.² 27.)

Művének második kiadásában KNEZSA részletesen megokolta, miért volt hiba szerinte a főként a kettős jegyű hosszú mássalhangzók írásában érvényesülő egyszerűsítés kihagyása a helyesírási alapelvek közül. „A kettős jegyű hosszú mássalhangzók rövidített jelölésének hagyománya még a kancelláriai helyesírásra megy vissza (pl. *Faggyas, Meggyes* stb.). Ez a hagyomány a kancelláriai helyesírással írt kódexeken keresztül eljut a XVI. századi nyomtatványokhoz, főképp azonban Heltaihoz, akitől a protestáns és a katolikus helyesírás egyaránt átveszi. Ez az írásmód nemcsak a tőszavakra terjedt ki, hanem megvolt a ragoknál, képzőknél is, sőt, amennyiben összeírták, az összetett szavakra is. Geleji Katona, illetőleg Tsétsi ezt a szokást oda módosította, hogy rövidített alakban csak a tőszavakban írta, toldalékokban (ragok és képzők esetében), valamint összetételekben mindkét jegy kettőzését írta elő. Ezt vette át az 1832-i szabályzat is, és ez lett a kiindulópontja a későbbi reformoknak is.

A legújabb helyesírási szabályzat azonban a 9. kiadás óta az egyszerűsítés elvét már nem említi a magyar helyesírás fontos elvei között. BENKŐ LORÁND, akitől ez a kihagyás származik, erre vonatkozó álláspontját részletesen meg is indokolta (Megjegyzések néhány időszervi helyesírási kérdéshez: MNy. L, 179—182). Szerinte az egyszerűsítésnek a magyar helyesírásban olyan jelentéktelen szerepe van, hogy mint elv a többi háromnak nyomába sem léphet. Ez azonban egyszerűen tévedés. Az egyszerűsítés elve alá tartozó esetek száma igen jelentékeny, különösen ma, amikor már csak az összetételekben nem érvényesül. Bízást mondhatjuk, hogy az egyszerűsítés elve alá tartozó esetek száma eléri a szóelemzés elvéét is, de magasan túlszárnyalja a hagyomány elvéét, legalábbis abban a formában, ahogy a hagyomány elvét a szabályzatok értik. És az egyszerűsítés elvének védelmére ki kell emelnünk, hogy ennek az elvnek ma is állandóan terjeszkedő tendenciája van, szemben pl. akár a hagyomány, akár a szóelemzés elvével. Hiszen nemcsak hogy még a 10. kiadásban is kiterjesztettük az egyszerűsítési elv hatósugarát, pl. a tulajdonnevekre is (és alighanem egyszer majd az összetételekre is kiterjesztik), de az egyéb reformoknál is mindig az egyszerűség volt az irányadó szempont. Így már az 1832-i szabályzat is, bár a szófejtés szellemében, de mégis az egyszerűsítésre való törekvés jegyében változtatta meg az eddigi *eggy* írását *egy*-re, az *s*-végű melléknevek módhatározós *magassan, erősen* alakját *magasan, erősen* alakra (mindkettőt a szóelemző elvre való hivatkozással!). Viszont a *-ban, -ben* ragok addigi *-bann, -benn* írását, pedig

itt a szófejtés alapján az *-nn* a szabályos (*> bel-n*), a bizottsági tagok többségének kiejtése alapján írták *-ban*, *-ben*-nek! Azóta is minden helyesírási reform az *e g y s z e r ű b b* alakra való törekvés szellemében történt. És ez alól legfeljebb egy kivétel van: a *dzs* hang *dzs* jele a korábbi *ds* helyett!'' (I. m.² 27–8.)

7. Az 1954-i szabályzattól kiváltott vita 1962-ben folytatódott FÁBIÁN PÁL helyesírástörténeti kandidátusi értekezésének vitáján. — FÁBIÁN az alapelvek dolgában vallott véleményét (levonva a megelőző állásfoglalásokból, valamint az opponensek írásbeli és szóbeli megjegyzéseiből is a tanulságokat) „Az akadémiai helyesírás előzményei” című könyvében (1967.) a következőképpen foglalta össze: „Helyesírási szakirodalmunk sem tárgyalt korszakunkban (1772 és 1832 között), sem később, sem legújabban nem tisztázta megnyugtatóan a helyesírásunkat igazgató alapelvek kérdését, az egyes alapelveknek egymáshoz való viszonyát. Az AkH. 1832-ig főként a kiejtés szerinti meg a szóelemző írásmódot tartották csak helyesírásunk alapelveinek, később elismertetett alapelvül a hagyomány is, majd bevonult az alapelvek közé — ha nem is állandó érvénnyel — az egyszerűsítés elve is. Ezeken kívül azonban más „elvek” is szóba-szóba kerültek és kerülnek a helyesírási szakirodalomban: az „egy hang, egy betű” elve, a következetesség elve, a szókép állandóságának elve, a félreérthetlenség elve stb.

Mi — nem a kérdés megoldásának szándékával, hanem csak saját anyagunk rendezése kedvéért — helyesírási alapelveket és helyesírási követelményeket tartunk szükségnek megkülönböztetni egymástól.

Helyesírási alapelv — véleményünk szerint — négy van: 1. a kiejtés szerinti írás elve; 2. a szóelemek szerinti írás elve; 3. a hagyomány szerinti írás elve; 4. az egyszerűsítés elve. Ezeket azért tekintjük alapelveknek, mert bármit írunk is le, az egyik elv döntően meghatározza az írás módját; van úgy, hogy összhangban a másik három elvvel, de lehet, hogy valamelyikkel (vagy akár mindegyikkel) szemben. Például: az *asztal*, *tábla*, *kézben*, *járvál* stb. szavak leírásakor mind a négy elv összhangban van egymással: sem a szóelemek, sem az egyszerűség kedvéért nem kellett módosítani a hagyományos fonetikus írásmódon (legfeljebb a betűformák változtak az évszázadok során). — Más természetű viszont az elvek összeműködése a *háztól*, *adhat*, *jobbra* stb. szavak esetében, mert a szóelemek feltüntetése érdekében (bizonyos korábbi helyesírási hagyományokat is megtörve) az írásban eltérünk a szóalakok kiejtés szerinti (*háztól*, *athat*, *jobra* stb.) formájától, bár ez egyszerűbb is lenne egyes esetekben. — A *kesztyű*, *lélegzik* stb. szavakat leírva lemondunk az elhomályosult szóelemek feltüntetéséről (megszüntetve egyszerűsített bizonyos mértékű hagyományt is), hogy a kiejtést tükröztetve ábrázolhassuk az említett szóalakokat. (Az egyszerűség elve ez esetben figyelmen kívül hagyható.) — A *tollal* stb. esetében a kiejtés szerint, a hagyománynak megfelelően írtuk le a szót, de az egyszerűbb írás kedvéért lemondunk a szóelemeknek más esetekben szokásos feltüntetéséről (pl. *vérrel*, *karddal* stb.). — Amikor az *összes*, *rozzsal* stb. szavakat vetjük papírra, korábbi hagyományokat (*összszes*, *rozszzsal* stb.) feledve követjük az egyszerűsítés elvét, amely ez esetben nincs ellentétben sem a kiejtéssel, sem a szóelemzéssel. — És folytathatnánk a helyesírási elveknek dialektikus egymásra hatására a példák felsorolását még hosszasan is!

Helyesírási követelményeken az írást befolyásoló, de azt meg nem határozó tényezőket értjük. A jó helyesírástól például azt várjuk, hogy ne legyen ingadozás a hangjelölésben, hogy könnyen lehessen megtanulni, hogy az írásképe kifejező legyen stb. — Ez utóbbi kívánalmakat azonban elveknek nem tekinthetjük. A következetesség „elve” nem jelent többet, mint a valóságos elvektől meghatározott írásképe kivétel nélküli alkalmazását, azaz hogy pl. ne írjuk rövidnek azt a hangot, amelyet máskor hosszúnak jelöltünk. S ha netalán könnyebb tanulhatóságra való hivatkozással eltöröltetnék az *ly* betű, csak a felszínen lenne ez az oka az intézkedésnek, valójában a fonetikus elv diadalmaskodnék a hagyományos írásmód fölött. A követelmények tehát csak befolyásolják, hogy a négy

alapelv közül melyiket választjuk, de önmagukban nem alapelvek; mindig csak az alapelveken belül, és sohasem ellenükre működhetnek. Az alapelvek mindegyike képes viszont arra, hogy akár mindegyik alapelv-társát semmivé tegye, és csak önmagát érvényesítse.” (I. m. 83–4.)

„Könyvünknek kézirati, kandidátusi értekezésül benyújtott változatában [a szóban forgó] fejezet címe »A szóelemző (etimologikus) írásmód« volt. Az eredeti (az AkH. 1954-ből átvett) cím megváltoztatásának oka DEME LÁSZLÓ opponensünk ama véleményének elfogadása, amely szerint a *szóelemző írásmód* műszó csak a *leíró alaktani (morfologikus)* elemzés eseteire vonatkozhat (*adja, házsor* stb.), az *etimologikus írásmód* kifejezést ezzel szemben a történeti írásmódot őrző (*éjtszaka, lakzi, akgat* stb. típusú) esetekre kell fenntartanunk (vö.: DEME: RefNy. 31–4, HIK. 45–8, opponensi vélemény 15–16; hasonlóképpen: TEMESI MIHÁLY, HIK.-vita 9–10). Bár ezzel a műszóhasználati módosítással bizonyos hagyományokat szakítottunk meg — hiszen tárgyalt korszakunkban is, később is (vö. MNyszet. II, (1857.) 40–42) minden zavar nélkül élt az *etimológia*, *szófejtés* szó 'leíró alaktani (morfologikus) elemzés' értelemben is (vö.: BENKŐ, HIK.-vita 48; BÁRCZI, uo. 54) — mégis célszerűnek látszott az etimologikus szó kettős értelmének megszüntetése, és ezzel a terminológiának teljesen egyértelművé tétele. Támogatja a DEME LÁSZLÓtól kandidátusi vitánkon is javasolt műszóhasználatra való áttérést az *etimológia* és a *szófejtés* szónak jelentésváltozása is: az *etimológia* egyre inkább, a *szófejtés* pedig kizárólag 'szóeredet-nyomozás'-t jelent, nem pedig 'leíró alaktani (morfologikus) elemzés'-t is, mint a múlt században.” (I. m. 89.)

8. DEME LÁSZLÓ „Helyesírási rendszerünk logikája” című tanulmányában (Nyr. LXXXVIII, 229–47 és 357–76; külön is: MNyTK. 110. sz.) egész helyesírásunk elvi áttekintésére törekedett. (Hozzátehetjük: sikeresen!) Kitért — természetesen — helyesírásunk alapelveinek kérdésére is (vö.: Nyr. LXXXVIII, 232–6; ill. MNyTK. 110. sz. 6–10), és — továbbfejlesztve már ismertetett korábbi meglátásait — arra a következtetésre jutott, hogy helyesírásunknak voltaképpen csak *e g y e t l e n* alapelve van, mégpedig az, hogy *f o n e m a t i k u s*. DEME gondolatmenetét (erősen rövidítve) a következőkben próbáljuk vázolni.

„A magyar helyesírásnak régebben négy, újabban három alapelvét [tartjuk számon]. A két legfőbb: a kiejtés szerinti és a szóelemzés szerinti írás elve. A ma is elismert harmadik, a hagyományé, aránylag kicsiny hatókörű, tulajdonképpen azokat az eseteket magyarázza és menti, amelyek egy korábbi hangjelölési rendszerből őrződtek meg. . . . A korábban negyedikül emlegetett elv, az egyszerűsítésé, szintén kicsiny érvényesülési területű, s főleg grafikai . . .

E két kis hatókörű elvet semmi esetre sem [vehetjük] „alap”-elvnek, hiszen mindkettő csekély értékű, s tulajdonképpen inkább engedmény, mint alap. A megmaradó kettőt, a kiejtés és a szóelemzés szerinti írását pedig a kutatás egy idő óta egyre inkább egynek és azonosnak mutatja. Így hát mai tudásunk szerint azt mondhatjuk: lényeges és mindent átfogó elve, azaz alapelve csak egy van helyesírási rendszerünknek: az, hogy *f o n e m a t i k u s*.”

„Betűállományunkat (a magyar ábécét) magát is az jellemzi, hogy fonematikus: csak fonémákat tartalmaz, azokat viszont (a hosszú mássalhangzók felsorolását nem tekintve) kivétel nélkül. Ez azt jelenti: minden betűnk önálló fonémát jelöl, s minden önálló fonémánknak saját, önálló és egyértelmű betűje van.” [Látszólagos kivételek: az *ly* meg a zárt *ë*.]

„De nemcsak betűállományunk mutat írásrendszerünk fonematikus jellegére, hanem a továbbiak is. A magyar helyesírás fonematikus volta azt is jelenti: minden szóelemet és szóalakot olyan betűkkel írunk le, amilyen fonémák vannak benne.” [Pl. *h + á + z + a + t = házat*.] Helyesírási rendszerünk fonematikus természetének ezt

a következményét szokták így nevezni: a kiejtés szerinti írás elve. Ám ... azt föltétlenül tegyük hozzá: az önmagában kiejtett forma szerinti leírás elve nemcsak a szótövekre vonatkozik, hanem minden szóelemre (tehát a toldalékokra is).

Mit jelent a fonematikus leírás elve a szóalakra [a többi szóelemből álló egységekre, pl. a toldalékos szavakra] vonatkoztatva? ... Ugyanazt, mint a szóelemekre: hogy a szóalakban is azokat a fonémákat írjuk le, amelyek benne nyelvi értékkel jelen vannak.

De tudjuk: a szóelemek találkozásakor az érintkező részekben a kiejtésben kisebb-nagyobb módosulások következnek vagy következhetnek be. Ezeknek egy része megváltoztatja a szóelemek fonematikus állagát, más részük nem. Nos: a helyesírás itt is megtartja fonematikus természetét, s feltünteti a szóelemek külön-külön kiejtéséhez viszonyítva jelentkező különbségeket, ha csak fonetikai (kiejtésbeli) módosulás lép fel bennük." Például „a háztól, a házszor, a bántja, a szabadság esetében e szóalakok egészének hásztól, hásszor, bántya, szabactság keijtése ellenére sincsen kétségünk afelől, hogy az [alkotóelemek] eredeti formájukat megtartva állnak egymás mellett ... A háztól szóalakot ... azért írjuk -z-vel, mert fonematikus értékében továbbra is -z- áll benne; illetőleg a ház szóelem önállóan megszokott alakjával számolhatunk benne továbbra is, s a szóelemek találkozásakor fellépő kiejtésbeli módosulás leíró hangtörvényeink felől nézve kényszerű, tömeges és természetes, a szótól felől nézve pedig nem változatalkotó értékű.

A szóalak egésze felől nézve tehát fonematikusan írtunk itt; ami a vizsgált esetekben a szóelemek felől nézve azt jelenti: megtartottuk, mert megtarthattuk önálló kiejtésük szerint leírt formájukat egymásmellettségükben is.

Helyesírási rendszerünk fonematikus természetének ezt a következményét szokták így nevezni: a szóelemzés szerinti írás elve. Itt sem az elnevezés a lényeges, hanem annak megértése: a szóelemzés szerinti írás nem valamiféle ellentéte a kiejtés szerintinek, csak folytatása, tudniillik fenn tartása a többi szóelemből álló szóalakokban. A ház és a -tól szóelemet kiejtése szerint írjuk így; s ezt az írásformájukat tartjuk fenn egymással társult alakjukban is, mivel az együttesükből létrejött kiejtési forma ennek fonematikusan nem mond ellene.

De a szóelemek találkozásakor nem mindig ez a helyzet. Hiába elemezzük a házzal, görccse és a húzza vagy a láss szóalakokat ház + val, görcs + vé, ház + ja, lát + j szóelemekre, aligha mondhatjuk rá bármelyikükre is, hogy ezek eredeti formájukat megtartva állnak egymás mellett. Az itt észlelhető különbségek ugyanis teljesen az adott szóelemekhez kötődnek, az itt szereplő szóelemkapcsolatok síkjára korlátozódnak ... Ez a jelenség tehát az adott alaknak az elemhez kötődik, csak arra jellemző.

Itt éppen ezért már többről van szó, mint előbb: fonémaváltozásról, a fonematikus állag átalakulásáról; tulajdonképpen itt már nem az eredeti szóelemekkel állunk szemben, hanem változataikkal: a -val szóelemnek -zal-, a -vé szóelemnek -csé-, a -ja szóelemnek -za-, s végül a lát- szóelemnek lás-, a -j szóelemnek pedig -s alakú változatával ...

Helyesírási szabályzatunk szerint itt a szóelemek fonetikus írásával van dolgunk. Ez a meghatározás mindenképpen téves; [hiszen] a szóalakok fonetikus (kiejtésük szerinti) írásáról kellene beszélnünk ... Itt már a szóelemek külön-külön kiejtésük szerinti leírásának feladásával állunk szemben, amire a szóalak egészének az elemekétől erősen eltérő kiejtésformája, tulajdonképpen a megalkotásban részt vevő szóelemek hangalakjának megváltozása kényszerít rá bennünket. (E változott formájuk írása persze fonetikus.)

És még egy típus: a harccal, metssze stb. Ha a kiejtés és a szóelemzés szerinti leírás ellentétének kategóriáiban gondolkodunk, ezekről igen nehéz megmondani: melyik elv érvényesült bennük. Hiszen leírásuk kiejtés szerinti annyiban, hogy a toldalék alakja nem -val, illetőleg nem -je; de szóelemzés szerinti annyiban, hogy hosszan írjuk bennük a -c-

meg az *-sz-* hangot, bár kiejtésük — a másik mássalhangzó szomszédsága miatt — rövid (sőt: a *metssze* kiejtése tulajdonképpen *meccse*).

Lám: négy különféle jelenséget tartunk nyilván különféle neveken (kiejtés szerinti írás — szóelemzés szerinti írás — a szóalak kiejtése szerinti írás — részben kiejtés szerinti, részben szóelemző írás), holott mindegyikükre ráillenék egy közös megnevezés, hiszen fonematikus írású mind a négy. Azokat a hangokat írjuk mindegyikükben — függetlenül a csak hangtani természetű, tömeges és természetes módosulásoktól —, amelyek nyelvi értékkel jelen vannak bennük.”

A DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL és BENCÉDY JÓZSEF alkotta „A magyar helyesírás rendszere” című munka (NytudÉrt. 54. sz. 1966.) azzal a céllal készült, hogy a művelt nagyközönségnek összefoglalja és bemutassa a helyesírásunkat rendszerré kovácsoló elvi szempontokat. A helyesírási alapelvekről nyilvánított vélemények figyelembevételével a kiadványban DEME LÁSZLÓ írta az alapelvekről szóló szakaszt (i. m. 6—7), aki megfogalmazásában mind a megelőző vitákban már kikristályosodottnak látszó eredményeknek, mind pedig saját tudományos felfogásának érvényesítésére törekedett. Az AkH. 1954. és a MHírRsz. között az eltérés egyrészt mennyiségi (a MHírRsz.-ben az egyszerűsítés is szerepel negyedik alapelveként), másrészt szemléleti (a MHírRsz. írásunk fonematikus jellegének alapján állva a fonetikus meg a szóelemző elv egységben láttatására törekszik). — Annak előrebocsátása és megmagyarázása után, hogy helyesírásunk hangjelölő jellegű, de alaktanilag elemző, az alapelvekről szóló passzus a következőképpen hangzik:

„A magyar helyesírásnak . . . két legfőbb elve a kiejtés szerinti írás és a szóelemző írás.

a) A szóelemeket (alapszókat, képzőket, jeleket, ragokat) alapformájukban az önmagukban vett kiejtésük szerint írjuk le; illetőleg a szóalakban megjelenő módosult ejtésformájuk szerint ott, ahol ez a módosulás alaktani értékű. Ez a kiejtés szerinti írás elve: *fut*, *-unk*; *ház*, *-ban*; ill.: *fus*, *-son*; *ház*, *-zal*.

b) A szóalakokban, azaz a több szóelemből álló formákban (ragos, jeles, képzős, összetett szavakban) megtartjuk a szóelemeknek eredeti (önmagukban vett kiejtésük szerinti) formáját mindaddig, amíg a szóalak kiejtésében bekövetkező változások nem alaktani értékűek; ha meg alaktani értékűek, akkor a szóelemnek az adott alaktani helyzethez illő formaváltozatát írjuk. Ez a szóelemző írás elve: *bánt* + *ja*, *ház* + *tól*; *lás* + *sa*.

Ezt a két fő elvet részben keresztezi, részben kiegészíti két kisebb jelentőségű, de ugyancsak önálló elv: a *hagyomány elve* és az *egyszerűsítés elve*.

c) Vannak ugyanis esetek, amelyekben helyesírásunk egy ma már túlhaladott, elavult hangjelölési, kiejtési vagy szóelemzési forma emlékét őrzi. Az ilyen régiességek megtartása a hagyomány elvének érvényesülése: *Atzél*; *kályha*; *rögtön*.

d) Bizonyos esetekben pedig írásrendszerünk helyt ad az ésszerű egyszerűsítésnek is. Ez az egyszerűsítés elvének alkalmazása: *toll* + *lal* = *tollal*; *hús* + *szor* = *hússzor*.” (I. m. 6.)

(Az alapelveknek egymás melletti, illetőleg egymást keresztező érvényesülését a MHírRsz. a *görcs* és a *bántsa* szóalak tüzetes elemzésével szemlélteti.)

9. SZEMERE GYULA mind már említett disszertációjának kitekintés szándékú fejezetében, mind pedig a Magyar Nyelvben megjelent cikkében a következőkben vázolta álláspontját helyesírásunk alapelveinek ügyében: „Szabályzataink 1856-tól 1946-ig bezárólag négy elvet tartanak nyilván: a kiejtés, a szófejtés (később: szóelemzés), a takarékoság (utóbb: egyszerűsítés) elvét mindvégig, a jóhangzás elvét felváltó hagyományt pedig 1901-től kezdve. Az AkH. 1950. kiiktatja az alapelvek sorából az egyszerűsítést, s ugyanígy jár el az AkH. 1954. is, de mindkettő alapelv rangján tartja meg a hagyományt. Megfontolandó, hogy helyes-e ez, hiszen a hagyomány hatóköre össze sem hasonlítható a fonetikus és a szóelemző elvével. Nem volna-e célszerű a két helyesírási alapelv mellett

két kisebb jelentőségű elvről (a hagyományéről és az egyszerűsítéséről) beszélni? (Vö.: DEME: NytudÉrt. 54. sz. 6; FÁBIÁN: AkHElőzm. 89.)” (LXVII, 480).

10. Az MTA Helyesírási Bizottsága 1973. június 26-án FÁBIÁN PÁL titkár elaborátuma (azaz a bemutatott húszéves vitaanyag) alapján tárgyalta meg a helyesírási alapelvek egész kérdéskörét, valamint FÁBIÁN elgondolásait az alapelvekről. Ezek szerint: a) Helyesírásunk három helyett négy elvre épül; két főelvre: a kiejtésre és a szóelemzésre; és két kisebb jelentőségű elvre: a hagyományra és az egyszerűsítésre (vö. ezekre nézve BÁRCZI, KNIEZSA, DEME, SZEMERE és FÁBIÁN idézett véleményét). b) Az elveken kívül be kell mutatni a „helyesírási követelmények”et is (vö. FÁBIÁN: AkHElőzm. 89).

A bizottság — elfogadva és kiegészítve FÁBIÁN PÁL előterjesztését — a következő állásfoglalást alakította ki:

Helyesírási szabályzatunknak esetleges újabb, 11. kiadásában az AkH. 1954.-ben szereplő három alapelvvel szemben négy, írásunkat meghatározó elvről kell szólni. Ezek közül kettő (a kiejtés szerinti meg a szóelemző írás elve) főelv; a másik kettő (a hagyományos írás meg az egyszerűsítés elve) mellékes, kisebb jelentőségű elv. A főelvek bemutatásakor ügyelni kell arra, hogy azok ne ellentétes, hanem dialektikus kölcsönhatásban levő törvényekként ábrázoltassanak.

Az elveken kívül foglalkoznia kell a helyesírásunk alapjait rögzítő pontnak a helyesírási követelményekkel, azaz a helyesírást nem irányító, de alakulását mégis befolyásoló egyéb tényezőkkel is. Ezek: a következetesség igénye; a szókép állandóságára való törekvés; az alapforma visszakövetkeztetésének lehetővé tévése; a könnyebb olvashatóság biztosítása; a többalakúság csökkentése; az íráskép alakját befolyásoló érzelmi és esztétikai tényezők; stb. E követelmények megvilágítása hasznos lesz a közönség körében meglehetősen elterjedt téves nézetek eloszlatása szempontjából.

Foglalkozni kell továbbá a szabályzat első, bevezető pontjában helyesírásunknak értelemtükröző jellegével, amely helyesírásunk egészét áthatja (a szóelemző írás, a szóösszetételek írása, az írásjelek használata stb. köréből véve a példákat). Ennek kiemelése azért fontos, mert nem utolsósorban ezért válik helyesírásunk azzá, aminek lennie kell: nyelvünk célszerű írásmódjává.

A bizottság fentebb rögzített véleményét a helyesírási szabályzat új kiadását készítő majdani jogutódának érvényesítésre ajánlotta.

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

- f a f ü z é r* 'Visierstab'. — 1816: „I *fa fizér*” (Cs. ir. 130. cs.). — Vö. *füzérfa*.
f á i n c i c 'finomcic'. — 1789: „Két egész darab *fain czicz*” (k. ir. 1587). — Vö. *cic*.
f á i n k a n a v á s z. — 1765: „*fain kanafaz keszkenyő*” (k. ir. 162). — Vö. *kanavász*.
f á i n k a r t o n. — 1785: „Egy *fein Karton*... Reklit [vitt el]” (k. ir. 310). — Vö. *karton*.
f á i n k á s t o r, *f á i n k a s z t o r*. — 1786: „el lopott... I. *fain kástor* kalapott” (Fgy. 33: 7) | 1786: „el lopott... I. *fain Kasztor* Kalopot” (B. 9: 155). — Vö. *kástor*, *kásztor*.

- [*f a k ó d i k*; vö. fakóodik XIX. sz. 2. f.: MTsz.] *m e g f a k ó d i k* 'megfakul'. — 1787: „[A ló] tiszta fekete, hanem az mellyében szőre meg *fakódott*” (Fgy. 36: 84).

* L. MNy. LXX, 89–97.

fáradt 'sovány' 1833: MTsz. — 1789: „Sugárabb, vagy is *fárattabb* Termetű” (k. ir. 1139) | 1789: „Termetében kisdett, *fáratt*” (uo.).

farkasbunda 1807: MÁRTON. — 1785: „egy *Farkas bunda*” (B. 9: 15) | 1786: „kopott *Farkas bundája van*” (uo. 65).

farkasinat vettet. — 1793: „[Hogy] ki tudotthasson [hogy ki okozta a nyavalyát]... *farkas inatt vettesen* F. Tott Mihály Uram” (OL. P. 418. U 90) | 1793: „[Kérte, hogy] ha F Tott Mihály Ur *farkas inatt vetettne* velem, ne tselekedném” (uo.).

fárovásos kút. — 1795: „*fa rovásos kut*, ágos—gémetül — és válljustul” (OL. P. 418. U 93). — Vö. *rovás*.

[fattyu 'hamis, nem valódi' 1636: NySz.] fattyúbársony. — 1780: „hamu színű *fattyu Bársony* pruszlékot visely” (k. ir. 193) | 1780: „*fattyu bársony* Laiblit [visel]” (Or. 488: 11).

favorit 'kedvelt, kedvenc' 1815: TESz. — 1795: „A Doctor Ur *favorit* Discursussai én velem leginkább a maga előre-hátra való járásairúl [járáskeleseiőről]... tartottak [tartattak]” (k. jk. 212.).

favoritli. — 1774: „haját bé fonva viseli, *favoritliat* füle mellett kétfelül tsomoba szokta Kötni” (k. ir. 244). — Vö. ném. *Favorettchen* 'dünne Locken zu beiden Seiten der Stirn' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

félcirkász. — XIX. sz. k.: „nékem is volt egy *fél czirkász* kendőm” (Mgy. ir.). — Vö. *cirkász*.

félcsipejű. — 1784: „egy *fél tsépeü* paripa fekete Ló” (k. ir. 282) | 1821: „*fél-csipejű* Kantza” (Mgy. 112: 15).

félemlős 'íjedős'. — 1815: „Az eb [a veszett kutya] mindég *félemlősebb* és nyughatatlanabb leszsz” (Mb. 24: 307).

[félhető 'félő' 1807: MÁRTON] félhetős. — 1785: „*félhetős*, hogy pusztulásra jut” (k. ir. 515).

félkásztor. — 1785: „Külömbb külömbb féle virágos és strafos *fél kásztor*” (Fgy. 32: 32) | 1786: „*fél Kasztor*” (k. ir. 786. mell. 11). — Vö. *halbkásztor, kásztor*.

felszélnek 'észak felé'; vö. „akár *fel* akár *al szélnek* menj” 1787: NySz. — 1750: „meg fordulván, és igyenessen *föll szélnek* tartván” (OL. P. 418. C 19). — Vö. *alszélről*.

féltdős 'félő, félős' — 1787: „*féltdős*, hogy ne talántán gyüvő bűti szelek keveset hagyának azon quártély házoknak tetejebűl” (k. ir. 529).

felvan 'fenn van' 1792: MNy. LXV, 237. — 1761: „etszakának idején, amidőn senki sem *lészen fel*” (Ö. ir. 22: 2) | 1799: „még a nap jól *fel völt*” (Uo. 22: 28).

félviselt. — 1784: „*fél viselt* köpönyegben” (k. ir. 269).

félviseltében lévő. — 1770: „*fél viseltében lévő* feje szűrben” (k. ir. 200) | 1783: „itt hagyott... egy Debretzenyi szürit *fél viseltébe levőt*” (k. ir. 4).

fene teremtette (szitokszó). — 1826: „Mindszentig lessz Biró *fene teremtette*” (Doboz jk. 59: 39) | 1827: „rútúl karomkodott, nevezetesen *feneteremtettét* is mondott” (uo. 59: 40).

fenyeres 'fenyérrel vegyes' 1792: EtSz. — 1788: „Sásos, és *fenyeres* szena volt” (k. ir. 4209).

fészter 1793: TESz. — 1786: „az idén kotsiknak való *fészterek* vagy is szinek fognak építtetni” (B. 9: 143).

findza; alakv. *fincsa* 1720: TESz., *finzsa* 1792: uo. — 1776: „Kis fehér *Finzsa*” (OL. P. 418. U 79) | 1787: „Három *Finzsa*” (k. ir. 558. 2) | 1797/98: „3. *Fintsza* kavéért” (Mgy. sz. 54).

[firnác 1791: TESz.] firnácós. — 1769: „egy szép *firnác*zos Piksist [vitt el]” (Fgy. 27: 22).

fisléder 'jól kikészített, erős bőr'. — 1765: „Legh jobban kikészített bőrből ki máskép *fislédernek* neveztetik” (k. ir. 72/1766) | 1776: „*fisléder* cipellőben . . . szökött el” (Fgy. 27/1: 75/ | 1781: „A csizmadiáknak egy pár Budai bőr, vagy *Fischlider* csizmaért fizetődik 2. fl.” (k. ir. 128) | 1787: „*Fislider*” (Gy. csizm. céh ir.) | 1824: „*piszle-der*” (uo.) | 1840: „Egy darab *piszléder*” (Mgy. árv. 327).

fitos 1604: TESz. — 1839: „*fitos* ajkú” (Mgy. 116: 422) | 1848: „*fityos* orrú” (id. biz. ir. 351) | 1852: „*fityos* orrú” (Ngy. 16: 257).

fogpiszkáló 1838: Tzs. — 1785: „Egy ezüstdből való... *fog piszkálló*” (B. 8: 14).

fokosbalt. — 1757: „Fijának egy kis *fokos baltaja* lévén” (úrisz. ir.).

[*folt* 'falka' 1639: TESz.] *foltostul* 'falkástul'. — 1788: „*fóto*stul bele döglöt a Marhajok [a vízbe] mivel a Nagy Éhség miat neki ment a Marha [a] Nagy Víznek s Rétnék” (k. ir. 4209).

fonogat — 1755: „az Aszszonyok *fonogattak*” (úrisz. ir.).

forrás 'forradás, hegedés, behegedt sebhely' 1864: CzF. *forrásos* a. — 1787: „az bal szemöldöke felett régi ütés miatt egy kis *forrás* vagyon” (Fgy. 36: 22) | 1792: 1. *hüvelyke* a. | 1834: „az eggyik lába bokáján által lövés miatt butzkos *forrás* lázik” (Ngy. 13: 137). — Vö. *gugaforrás*.

forrásos 'forradásos' 1838: Tzs. — 1769: „egy *forrásos* tömött barna lovatska” (Ö. 27: 60) | 1784: „a kis újja hosszassan keresztül való vágástul *forrásos*” (k. ir. 307).

föld árja 'talajvíz' 1840: MTsz. — 1788: „Hogyha az . . . Buzát . . . el vitetni méltoztatnék igen jó volna mert tartok az földnek *árjátul*, . . . mivel minden tavaszkor föl szokta venni a víz minden vermeimet” (k. ir. 748).

földmérséklő lánc 'földdmérő lánc'. — 1794: „*Föld-mérséklő lántz*” (OL. P. 418. S 183).

főtől való fa 1890: MTsz. — 1799: „egy valaki az én el-temettetett első szülött leánykámnak . . . *főtől való fáját* a temető kertben gonoszul le hasogatta” (Ö. ir. sz. n.) | 1817: „a *főtől való fákat* Nagy Gy. István házához hordogatja, s tüzeli” (Mgy. 1/1: 66) | 1817: „pitvarába az elhagyott Temetőbéli *főtől való fát* is talált felvágva” (Mgy. ir. jún. 8.).

friskó 'vászonujjas' 1842: MTsz. — 1848: „Ruházatja fekete czondra, harisnya, kurta fehér *friskó*, új gyűszű, jócska boeskor” (id. biz. ir. 418: Alsó-Fehér m.).

fuka 'a molnárok vámolómértéke (1/8 véka)' 1874: MTsz. — 1795: „Vám vevő vasas kiss *Fuka*” (OL. P. 418. S 183) | 1796: „*Vámoló Foka*” (uo. adatok).

fúlogat 'fulladozik'. — 1778: „Tóth nyelvel mint egy *fulogatva* beszél” (k. ir. 15).

[*furnér*; alakv. *funér* XIX. sz. 2. f.: EtSz.] *furnéros*; alakv. *funéros* 1890: TESz. — 1844: „egy *funiros* 3 fiókos ócska kaszli” (Mgy. árv. 334).

[*furulya*, alakv. *fújora* 1792: EtSz.] *furulyás*. — 1747: „Moldován alias *Fluerás Juon*” kgy. jk. 15) | 1847: „nagy *fujurás*” (Mgy. 118: 350: Doboka m.).

furulyál; alakv. *furugjál* 1787: TESz. — 1799: „Bárány Andrásnéál *furájá*lván . . . jó kedvünk ereszkedett a táncz közben” (Ö. k. ir. 29).

[*füzér* 'Visierstab, akózó' 1597: OklSz. — *füzérel* 'füzérel méri a hordó bortartalmát' 1840: MTsz.] *füzérelés*. — 1843: „Minden Szőlői Gazda a hordoját megtöltse, mert holnap a *füzérelés* el kezdődik” (Mgy. hird. kv.).

füzérfa 'Visierstab'. — 1836: „Egy *füzér fa*” (Fgy. ir. 26. cs.). — Vö. *borfüzér*.

füzérvás 'ua.'. — 1827: „1. *füzér vás*” (Mgy. árv. 260). — Vö. *vasfüzér*.

gándzfa 'szigony' Békés m. 1839: MTsz. — 1811: 1. *bítófa* a.

gándzsa 'tűzi csáklya' 1876: MTsz. — 1823: „*gantsa*” (Mgy. árv. 256) | 1852: „[A] város tartson elegendő bőr vedreket és *gantsákat*” (Ngy. 16: 157) | 1852: „3 *Gándzsa* nyelestől” (Mgy. 131: 39.).

garád 1792: EtSz. — 1771: „az udvarom *garádból* lévő kerítésének tüzet vetvén” (t. ir. 1—A) | 1795: „Ezen akolnak a *garádja*” (OL. P. 418. U 93).

garádkerítés. — 1771: „a Nemes Vármegye háza környül lévő *garád kerítés*” (t. ir. 4—A).

[*garádol* 1808: EtSz.; *felgarádol* 1838: Tzs.] *felgarádolt*. — 1786: „meg lehetössen *fel garádolt szénás kertel*” (k. ir. 1820).

garágya 1775: TESz. — 1756: „a maga *Garádyájához* hivta . . . az Aszszonyt” (úrisz. ir.).

gázsi. — 1745: „Eöreg strázsa Mesterem . . . kinekis iparkodom, hogy bárcsak Zászlótartó *Gagyét* szerezhessenek meg” (k. jk.) — A *gagye* (*gágye*) a német *Gage* hazai latinos olvasata.

gelencsérés mester 'fazekas mester'. — 1796: „A *Gerentséres Mesternek* egy zöld Kájháért” (OL. P. 418. S 183).

gerely (valamilyen halászszerszám). — 1811: „*Gerely* kettő”, a másik példányban: „két *Gerelyt* [becsültünk meg]” (Fgy. ir. 21. cs.).

gérok 'Gehrock'; 1813: TESz. — 1827: „visel kék frakkot vagy *gérokot*” (Mgy. 113: 79) | 1837: „kék posztó *géhrokja* [volt]” (Mgy. 116: 175) | 1848: l. *drapp színű* a. | 1849: „nyári fekete viselt *gerok*” (kir. bizt. ir. 181).

gomb 'csimbók' 1759: MNy. LX, 228. — 1755: „barna hajú két *gombra* visseli” (k. jk. IX. 289) | 1755: „gesztenye színű . . . hajú kit és ['is'] két *gombra* szokott visselni” (uo.).

göbölly ökör 1838: Tzs. — 1786: „egynehány *Göbölly ökröknek* . . . el lopásában találtatván” (k. ir. 1082) | 1788: „ide értvén a Mező Hegyesi . . . *Göbölly ökrökből* álló Transportokat is” (k. ir. 4714).

göböllyös ökör 'ua.'. — 1791: „Le írása egy . . . *göblös ökröknek*” (Or. 494: 46).

göbölly tehén. — 1838: „hizott meddű *göböl Tehény*” (k. ir. 660; Cs. ir. 138. cs.).

gödörke 'gödöröske' 1838: Tzs. — 1851: „az állán lévő *gödörkén* kívül semmi ösmertetőjelei” (Mgy. 120: 319). — Vö. ném. *Grübchen* (im Backen, im Kinne) 1823: MÁRTON; nyj. német *Grüberl* (m. *griberli* 1965: IdSzKsz.4).

göndörít 1794 k.: TESz. — 1775: „[Haja] elől az homlokán el vagyon borotválva, s *göndörítve*” (Fgy. 27/1 cs.).

göndörös 'kissé göndör'. — 1831: „*göndörös haju*” (Mgy. 114: 318) | 1851: „fekete *göndörös haju*” (Mgy. 120: 179).

gör 'rög, göröngy' 1838: MTsz. — 1839: „az utzán a *görök* előbb jól öszve verődven . . . annak tetejére homok hordasson” (Mgy. 116: 414).

görbés 'kissé görbe' 1769: MNy. LX, 228. — 1756: „meg esmérte . . . szokott *görbés* járásáról” (úrisz. ir.) | 1786: „valamentire *görbésen* jár” (k. ir. 139. mell.).

granatíros 1707: NySz.; alakv. *granatéros* 1787: uo., *gránatéros* 1807; MÁRTON, *gránatéros* 1816: GYARM., Voc. — 1781: „*Granadirosok*” (Or. 488: 38) | 1784: „*Granadéros*” (k. ir. 101) | 1801: „*Gránadéros* Feő Hadnagyságot visel” (k. ir. 563) | 1828: „*granadiros* Katonák” (Ö. 56: 25).

granatíros ház. — 1786: „Pesten a *Granatiros Ház* mellett” (k. ir. 1836) | 1786: „az *gránatéros ház*” (Fgy. 35: 4).

gránátos 'gránátköves' 1838: Tzs. — 1774: „gyöngyös, és *gránatos* fejkötő” (k. ir. 22) | 1785: „két karika *gránátos* gyűrű” (Fgy. 31: 42).

gránátszín 1807: MÁRTON. — 1780: „Hoszu ruha *Gránát* vagy, Pompadur *Szin* fejez stráffal” (k. ir. 10) | 1787: „*Gránát szín* posztó” (k. ir. 558. l) | 1787: „*Gránát szín posztó*” (uo.).

gránátszínű 1838: Tzs. — 1786: „*Gránát színű* Mentét [visel]” (k. ir. 1591) | 1789: „*gránát színű* ujjas lajbliban” (Ö. 36: 47).

[*grundíroz* 'alapoz'] *meggrundíroz*. — 1855: „[A piktor] egyik szobát szappanos vízzel *meg grundírozott*” (Mgy. kár. II, 212).

gubahodik 'gabalyodik'; vö. *meggubahodik* 1833: MTsz.; *összegubahodik* 'összegabalyodik'. — 1800: „mikor az ötsémmel edgyüvé *gubohodtunk*, és engem huzkáltak a földön” (k. ir. 220).

[*gubakodik* 'ua.']; vö. *gubakodik* 'indulatosságból valamit tesz' [?] 1829: MNy. LX. 120] *összegubakodik*. — 1756: „Balika Péter fel kelvén a helyéből Turzó Jánossal *öszve gubakodván* mások is . . . egy mást húzták vonták” (úrisz. ir.).

gugaforrás 'golyvaforradás'. — 1841: „nyakán *gugaforrások*” (Mgy. 117: 164). — Vö. *forrás*.

gyáva 'gyámoltalan' XVIII. sz. 2. f.: NySz. — 1773: „igen *gyávának*, és szelidnek mutatya magát” (k. ir. 51).

gyerkőc 1786: MNy. LXV, 331. — 1759: „fris vidám szemű *gyerkőtz*” (Ö. 26: 10).

gyolcsos fn. 'gyolcsáros' 1807: MÁRTON. — 1776: l. *állongó* a.

gyolcsos tót. — 1777: „*Gyolcsos*, Csipkés, és Sáfrányos *Tótok*” (Cs. ir. 122. sz.).

[*gyűr-gyömör* 'gyömszől' 1880: MTsz.] *összegyűr-gyömör*. — 1765: „köténybe volt takarva, de *öszve* léven *gyűrve gyömörve*” (t. ir. 2).

gyűsző 'tüsző' 1735: MNy. LXV, 331. — 1789: „A *Gyűszü*, melyben a pénzt el vitték, vörös bagaria bőrből való volt” (k. ir. 1664) | 1789: „ott hagyot . . . Egy . . . Pénznek való üres *Gyűszütt*” (k. ir. 2601).

gyűszős 'tüszőáros'. — 1819: „a körül belől való Vásárokra mint *Gyűszüs* eljárám élelmemet úgy kerestem” (Mgy. 97: 89).

habókol 'fejét fel s alá lógatja' MTsz. *hajbókol* a.; 'galoppieren, in Trab reiten' 1838: Tzs. — 1756: „látta, hogy *habókolva* mégyen egy farkas a nyomásmező felé” (úrisz. ir.: Gyoma).

hacuka 1807: MÁRTON; alakv. *hacika* 1781: MNy. LVII, 490. — 1774: „Visell egy sárga *haczukát*” (Fgy. 27/1: 18) | 1774: „leibli nélkül való *haczika*” (uo.).

had 'család, nemzetség, fajta' 1848/52: Fog.³. — 1792: „Török [János] *Hadja* Sánta fiait jó meg Verte” (OL P. 418. U 88).

hadarász 'hadonász' 1807: MÁRTON. — 1788: „a külső falon föllyebb hágván a falról *hadarásztak* dorongjaival[!] a katonakra” (k. ir. 1564).

hadarász 'hadonász'. — 1788: „ott állot emlétett Hadnagy Uris ki vont kardal, s ott *hadarászván*, nem engedte, hogy a . . . Gulyást két társai segethessék” (k. ir. 1564) | 1789: „beszéd közben a jobb kezével nagyon *hadarász*” (k. ir. 1660).

hajpúderes 'hajporos'. — 1769: „[Haját] két felől . . . töre [tűre] viseli *haj puteressen*” (Ö. 27: 57).

[*hal*] *meghal* 'megdöglik' 1450 k.: NySz., 1573: MNy. LX, 357. — 1716: „a klmed bornyát meg csapja Harcsásné egy vesszővel, . . . alig hajthatom haza mindigárt *meg hal*” (t. ir. 9/1717) | 1717: „csak hamar *meg holt* egy jó tehenünk” (t. ir. 10/1718) | 1719: „megüti az asszony a madarat, leesik a földre s *meghal*” (Bokl. II, 166).

[*halálodzik*] *meghalálodzik*. — 1785: „a helyi béli Pap *meg halálodzott*” (B. 8: 21) | 1786: „talám *meghalálodzott*” (B. 9: 227) | 1803: „édes Öreg Attyok *meg halálodzáván*” (Mgy. 1: 114).

halbdragét 'féldragét' (ruhaanyag). — 1787: „Kilencz . . . vég *holb Draget*” (k. ir. 577).

halbkásztor 'félkásztor'. — 1786: „Egy kék egészen *Halb-Kasztorral* béllett, fél viseltes Kepenyeg” (k. ir. 1820). — Vö. *félkásztor, kásztor*.

[*hamisít*] *összehamisít* 'szidásképpen hamisnak nevez'. — 1769: l. *többszöröz* a.

hamislelkűz 'hamislelkűnek nevez'. — 1769: l. *tolvajoz* a.

hanák 1788: KNIEZSA, SziJsz. — 1774: „*Hanák* nyelvet tud” (Fgy. 27/1: 18) | 1775: „*Hanákul* beszél” (Ö. 31: 22).

hanákos 'a hanákoknál szokásos'. — 1778: „*Hanakos* fejér szurt [szűrt] visel” (Ö. 32: 15).

hanáksüveg. — 1778: „*hanák süveget* visel” (Ö. 32: 15).

hancúz 1839: MTsz. — 1819: „annak feleségével egész éjtzaka *hantzúzott*” (Mgy. 1/1: 169).

hancsik 'határjelző kis földhányás' 1838: Tzs. — 1807: „a *hancsikot* ... a marha széjjel tiporja” (Mb. ir. 2: 1813) | 1828: „Tul a Körösi pascumunknak rongáltatása akadályoztatására, és az utasoknak részére *hantsikok*, barázda huzások [készíttessenek]” (Ö. 81: 3).

[*hancsikol* 1838: Tzs.] *felhancsikol* uo. — 1786: „minden Lakosnak [föld]darabját mind a két felől láttzatosan *felhantsikolni* ... el ne mulassák” (B. 9: 199).

[*hancsikol*; alakv. *hamszikol* (l. alább), vö. *hamzsék*, *hamszik* 1878: MTsz. *honcsok* a.] *kihancsikol* 'hancsikokkal kijelöl' 1838: Tzs. — 1800: „még csak az Ország utakat *ki* sem *hamsikolván*, mint más Uradalmokban szokás” (Fgy. 48: 3) | 1800: „az ország utakat mindenütt ahol szántás v. kaszálló Földek közt mégyen [az út] ... *ki hamsokolván*” (uo.) | 1800: „*ki hamsokolván*” (uo. más adat is).

hancsikolás. — 1835: „*hantsikolásért*, kút ásásért [fizet]” (Gyo. úrb. ir. l. cs.).

handgelt 'a katonának felcsapott legénynek adott foglaló, felpénz'. — 1758: „6. katonának *Hanthgelt* a [à] 2 f 12 f” (k. ir. 150) | 1771: „[A rekrutáknak] minden napra egynek egynek 7 xr lenungot és *handgeltet* meg adták” (Ö. 28: 11) | 1798: „5 rft [rénesforint] *handgeltet* vett fell” (Fgy. 47: 1).

hárász (kelme) 1807: MÁRTON. — 1786: „két darab Zöld *Haras*” (Fgy. 32: 67). — Vö. 1784: „*harassene* ... Bänder” (k. ir. 459. 14) | 1789: „*Harraßbänder*” (k. ir. 1282); ném. *Harras* 'Rasch (Gewebe und Tapeten aus einschüriger Wolle)' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

hárászkendő. — 1816: „1 sárga *hárász kendő*” (Cs. ir. 130) | 1818: „selyem *harasztkendő*” (Fgy. 57: 93) | 1819: „zöld *Haraszt Kendő*” (Mgy. jk. 84) | 1821: „nagy zöld *harasz kendő*” (Mb. 25: 180).

harisnyanadrág. — 1789: „volt rajta ... otskás *halosnya nadrág* visselt férfi Csizma” (k. ir. 2073).

harisnyás nadrág. — 1775: „fejér *harisnyás nadrágban* ... szőkött el” (Fgy. 27/1: 40).

harmincadó 'harmincad' 1864: CzF. — 1. 'harmincad' 1786: „ezen portékák-tól ... járandó *harminczadók*nak meg fizetéséről bizonyítás tétessen” (B. 9: 95). — 2. 'harmincadhivatal' 1774: „Eö Felsége Béts Varossában kegyelmesen méltóztatott ujjonnan *Harmintz-adót* fel allítani” (Ö. 30: 41) | 1786: „olyas helyeknek Vásáribanis mellyekben *harminczadók* nincsenek” (k. ir. 338. mell. 3).

harmincadóhely 'harmincados hely'. — 1786: „az *harminczadó helyeken*” (k. ir. 176. mell. 2).

[*harmincadol* 1838: Tzs.] *megharmincadol*. — 1791: „Ő Felsége az Hering és Stokfisnak minden *Harminczadokon* való *meg harminczadoltatását* meg engedte” (Ö. 37: 16).

harmonika (hangszer) 1865: BABOS. — 1846: „szeret *harmonikán* játszani” (k. ir. 590/1847).

házivász 1807: MÁRTON. — 1735: „egy éng *hazi vaszonbul*” (k. ir. 65—9).

hazugvarrás. — 1787: „Inge, és lábra valója, Oláh és Rácز modra mind végig Lukatsos varrással volt varrva, melly varrást *hazug varrásnak* is neveznek” (k. ir. 4).

hé 1838: Tzs. — 1756: „*Hé*, bába Aszszony” (úrisz. ir.).

[*hebeg* XVII. sz. 1. f.: SzófSz.] *hebegős*. — 1785: „*hebegős beszédő*” (B. 9: 24) | 1786: „*hebegős beszédő*” (Fgy. 32: 49) | 1787: „beszél Nemet és Magyar nyelven keveset *hebegősön*” (Fgy. 37: 10).

[*héjagaz* 1770: MNy. LXV, 333] *héjagazos* 'héjagazzal vegyes'. — 1770: „a széna amelyet tsinálunk sásos, *viziperjés*, kákás és *hejja gazos*” (OL. P. 418. S 178). — Vö. *Héjagazos* 'a Nagyrét egy része a Békés megyei Gyulavári határában'.

hepehupás 1864: CzF. — 1769: „Határunk székes [szikes], árvizes, *hepe hupás* és *lapajos*” (OL. P. 418. S 177) | 1818: „[A gát] már is *hepe hupás*, és nem egyenes” (Mgy. 111: 105) | 1823: „szikes, *hepehupás*, szigetes, eres, *kopojás*, és éppenn nem kaszálónak való . . . földekenn” (Gyo. úrb. ir. 1. cs.).

hérmányos teremtette. — 1740: „Várj . . . Regementnek való *hérmányos teremtette* kurvája” (OL. P. 418. U 49).

hevergődzik 'heveredik' 1886: MTsz. — 1822: „a sárban a sertések közzé *hevergődzött*” (Ö. 76: 15).

[*hítványodik* 'soványodik' 1807: MÁRTON; vö. *elhitványodik* 1767: NySz.] *meghítványodik* 'leromlik' 1838: Tzs. — 1770: „a marha . . . *meghítványodik* és eltetvesedik” (OL. P. 418. S 178).

hodály 'juhászház' 1838: MTsz.; 'juhtanya' 1848/52: Fog.³. — 1818: „Vásárhelyi Kováts István *Hodájánál* meg-fordúlt s meg-látta a Gulyás kunyhót” (Mgy. jk. 60).

holánerkatona 'ulánus'. — 1788: „Ha a Török *Holaner Katonákat*, vagy Nemethet lát, meg áll” (k. ir. 1936).

holm. — 1743: „*hómi* apró-csöprő rongyos ruhák” (t. ir. 9/1747) | 1788: „[A szoba] egyedül azon *humival* occupáltatik” (k. ir. 4600) | 1788: „eleségeket és *holmieket* . . . kocsikra fel rakattatván” (k. ir. 1883) | 1788: „[A kocsisok] által vévén a fel váltandóknak *humieket* azokkal vissza fognak térnyi” (uo.).

hólyagos 'hályogos'; vö. 1707: „*Hólyagos* szemű ökör” OklSz. — 1846: „pej kantza, mind két szemére *hojagos*” (Mgy. 118: 261).

[*hólyagosodik* 1838: Tzs.] *kihólyagosodik* 'felhólyagzik'. — 1757: „*ki hójagosodott a seb*” (úrisz. ir.).

horogfa 1838: Tzs. — 1786: „egy nagy avult, és csak eger fa *horog fákal* készült Istálló” (k. ir. 1820) | 1795: „Marhára való Akol . . . *Horogfái*” (OL. P. 418. U 93).

horvát sipka. — 1788: „[A keresett rác] *Horváth sipkát* visel” (k. ir. 49).

hózentráger 'nadrágtartó'. — 1785: „nadrág viselésre szövöt széles pántot[,] *hozentroger* fátyolt [eladni]” (Gyo. 14: 52) | 1785: I. *nadrágtartalék* a. | 1791: „Egy zöld selyem *nadrág kantár* (: *Hozentráger*:)” (Ö. 37: 10) | 1820: „visel . . . *Hozentrager* nélkül való *Drapszin* Német *Nadrágot*” (Mb. 25: 165).

hózentrágeres 'nadrágtartós'. — 1815: „kékes *hozentrageres* *Nadrágba* [jár]” (Mgy. 110: 145).

huncfutli 'fül elé lefésült hajfür't 1784: MNy. LX, 231. — 1785: „az haját bé fonyva s fölkötve, előre pedig tsomóban *hunczfutlit* visel” (B. 9: 43) | 1786: „előre *hunczfutlit* visel” (Gyo. 17: 1).

huncutka 'ua.' 1770: SzófSz. — 1769: „[A keresett férfi] czoftot hordoz, két-felől pedig fülei mellett az *hunczfutkát* tsomótskákra köti” (Ö. 27: 51).

huncutkás. — 1786: „az *hunczfutkás* haját két felől az füleire tekeríti” (Gyo. 18: 28).

huncutság 1807: MÁRTON. — 1769: „[A] Birák mind *hunczfutságot* cselekedtek” (OL. P. 418. U 94).

hunya 'felvidéki ruhadarab' 1879: MTsz. *gunya* a. — 1846: „egy ótska feje szűr *hunya*” (k. ir. 590/1847) | 1848: „Viselt . . . egy kopott szakadozó fehér vastag posztó *hunyt*” (id. biz. ir. 619: Lőcse).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

A hajdinatermesztés nyelvi emlékei Kercaszomorrról

Napjainkban erőteljesen változó életformájuk miatt a hagyományok önmozgásából kitörni kényszerülő őrségi emberek vallomásait közlöm. Vallomásaikat természetett növényükről, a hajdinaról, amelynek fehér virágú táblái csupán néhány falu lankáira hívogatják a méheket. Korántsem lezárt gyűjtőmunkámat 1973 nyarán végeztem Kercaszomorron, ahol senki sem termeszt már az emlékeikben orvossággá szépült, asztalaikról immár eltűnt gabonafélét. A jelenleg is földműveléssel foglalkozó kercaszomori adatközlőim: 1. Pongrácz Antalné sz. Papp Margit, kercaszomori születésű, 54 éves, református vallású; — 2. Papp Kálmán gödörházi születésű, 60 éves, református vallású; — 3. Balaiicz Gyula domaföldi (Jugoszlávia) születésű, 75 éves, református vallású. — Ők szólnak itt viszonylag archaikus szintű nyelven — amelyet fonetikai átírásban adok közre — a rájuk hagyományozott és általuk kibővített hajdinatermesztési tapasztalatokról és az ehhez fűződő népszokásokról. Létüket — és általában az őrségi életét — döntően meghatározta e termény, ezért nemcsak nyelvtudományi, hanem néprajzi szempontból is, sőt az életforma-változások kutatása terén is fontos e hagyományok feldolgozása. A kérdéseimre kapott válaszokból kibontakozó hagyományos jelenségek érdekessége, a szóban és tárgyi emlékekben még élő, közeli hajdina-múlt megmentése a feledéstől elég ok arra, hogy munkámat — egyetemi tanulmányaim kiegészítéseképpen is — továbbfolytassam. E gyűjtő- és feldolgozási folyamat első próbálkozásaiából született ezen dolgozat.

A rozsot siettiünk learatnyi, hogy hajdinát vethessünk. Jakab napig è köllöt vetnyi, mer külömben gkiészett. Jakab nap után mindén nap ^{é^u} hetet tesz az ⁱérisiná. A rozsot learat-tok, akko kümentünk szántonyi, mékszántottok, lebránnásztok, akko bevetették, újbu meg-bránnásztok, ha hantos vót, méktörtök a földet, mēnná aprub légyen, hogy könnyigebb légyen lēkasányi. (1)

A rozsot learatyok, a torut alajjá szántottok, osztá evetettünk kēzbü. Ha Jakab-nap után vetik è, akko má nēmigēⁿ hoz, ugyē, magot. Hja, szépen virágozt! Az ^{elsü}virággyo köserü vót, a második virágzaso utánⁿ hozta a magot. Mongyuk, ugy oktoberbe szokott megⁱé-renyi, oktober elejē-közepē jeli. (2)

Fehⁱer virággyo van neki. Soványob talajokon másodvetéskin^d vetették, rozs után töbnyire. Mer rövid tenyészidejü növény, így még ^űössze^l a hideg elütt mindig beⁱerett. (3)

Kötinbü vagy pedig ruhát kötöttök, négy sarkát össze, nyakunkba akasztottok, ugy vetítették. Lektöbnyire z ^{emb}erbék szokták vetnyi, mer azok vetették a gabonát is. (1)

A legöregebbek szokták vetnyi, hun a nagypapa, hun a nagymama, ezek vették, kö-tiēnybü. (2)

A hajdinát nēm szoktok sürüre vetnyi, mer akko nēm vót j^uò, de ha ritkán vetették, elágozott, akko igēⁿ b^uò termü vót. Sokszo hⁱét-ny^uoc mázso hajdinánk is vót. (1)

Éty h^uodba mēnni hajdina, mer hát ugyē, aszt ritkáⁿ köllöt vetnyi, plāng, miko má ritkáp, nā, akko ritkásobban is vetett az ^{emb}er, ugyē; mongyuk, egy negyven kila, mer az elágozik, mind a köles, töp ágo van. (2)

Mozst már nēm termesztik, mivelhogy nagy^on sok mütrágyát hasznáⁿok a földekre, iēs téjesz gazdálkodik, így ez avval nēm foglalkozik. (3)

Elüsör köserüre virágozik, utánno még a rēndēs magra. Csak egy arasszos, miko kezd bimbüznüi, kezd nyillanyi a kis apru virággyo, osztá akko^r miko, má-má miko nagyobb, akko má úgy nekiágozik, akko osztá, akko mongyák, na, mast a rēndēs hajdinavirág nyó^l. (1)

Agasztus végire virágozt, gyönyörü szép fehⁱer virággyo vót, fehⁱer virágu táblák vótak. Távorunna ollaⁿ j^uò mészaga van má a virággyának, ho ^{csuda}, még a mihik éleplik aszt úgy, annyi mihe, hogy borzasztu. (1)

Il izs bizon, akko^r takartak mⁱég a mihik, miko az a sok hajdina vót. (2)

Még itt a határon túl most is termelik, utyhogy itten a közeli mⁱé^hészék, akiknek közeléb van nekik a mⁱé^hlegelü, még azok mⁱé^hei is átjáró^h, utyhogy még Körme^d táⁱkáru is hósztak idé annak idején hájdinavirág^h mⁱé^h . . . mⁱé^héket, mert nagyon fino^m mⁱézzé volt neki. (3)

Amiko sok esü v^uót, akko, akko rosszab^h termⁱés v^uót, mer, ugyé, akko a virágg^yát elvüttö neki az esü. (2)

Ha a besü szíél n^em gyütt, a déli szíél, akko nagy^h jó termü vót, ja, miko a déli szíél è n^em forázso, akko n^em vörösödik è. (1)

A toruba szokoi l^ennyi ollaⁿ apru feketé kizs gombaszériüsⁱég, asz szokták mondanyi, ha sok van a toruba, akko j^uó hájdinatermis l^essz. (1)

Volt ollan t^uöcsⁱérforma gomba, aminek a t^uöcsⁱéribé magok vótak, ha sok kis mag vót benné, sok hájdina termét, monták mⁱérüfüjnek is. (3)

Amig még n^em i^zrett, addig nagyon törⁱékény v^uót a szalmájjo, amiko még zsé^hgⁱés v^uót. (1)

Oktoberbe arattok, szeptembér végén, október elején. Figyeték, ho^m miko^r i^zerik még, miko széj^p barna v^uót, a mágya, akko v^uót a j^uó aratnyi, mer ha túlⁱérétt v^uót, akko épotyogott, ha i^zeretlen v^uót, akko még igéⁿ uocs^a . . . uocsus v^uót a szemé neki. (1)

Miko m^entünk a hájdinát aratnyi, ú^u szoktunk trⁱéfányi, ho m^entünk hájdinát széj^gletünyi. (1)

Hármon szoktok aratnyi, mer ugyé, egy kötelet vetél, m^ekötösztö, é^u kaszát, egy markot szédél. Saját magábu pöndörgettünk kötelet. (2)

Napközbe arattok, miko n^em v^uót hármatos. Ú^u kaszátok, mind a gabonát, takaruvé, még soruve széttek, mind a gabonát, csakho^u esz kisseb^h szalmás vót, esz^t könnyeb^h vót összetakarittanyi. (1)

L^earattok, ú^u kiévⁱébe köttük, összekötöttök az allán még a tetején is, úgy összebogyó^ulatok a maggyát neki, osztá^m m^ekkötöttök. (2)

Összekötösztök a kiévⁱeket, sorba egy . . . egymás m^elli raktok, ú^h a közökön vⁱéig, hosszábo főállítottok a kiévⁱeket. (1)

Amiko l^e v^uót aratja, az u^uöze^tü köllött fétenyi, mer azok min^dig l^e szokták énnyi a tetejét, a javát. Akko ágok^u szoktuⁿk m^ek^hajtanyi, hoⁱ fⁱé^henek tölö, papírt raktunk rá, ho n^e báni^sák. (1)

Összel siethi k^elléd velé a behordáskor vagy l^earatás után, mer^t többnyire vót úty, hogy a hó is kinjóm^ta, hotyha n^em sijeté^u velé az embér. Akkor pe^dig a madarak nagyon sok kárt t^ettek benn. (3)

N^em szoktok igéⁿ elübb behoznyi, csak akkó, miko gyütt a giép. Ára m^ekszárodott, gsz^tán széker^rü egyen^essen fő a giépre, főattok még csépⁱpütök. R^endé^s cséplügⁱéppe csépⁱpütök, ollannye, mind^ev^e a gabonát. V^uót rá eset, miko keves v^uót, akko ésⁱépⁱpütök csépⁱeppe, úgy, mind rⁱégén az emb^erék, miko csépⁱpünyi jártok, mer avve is e leheté^utt csépⁱpünyi. (1)

A giép mégállót éty helén, a falunak a közepⁱén, és oda horta össze az összes falu nép^e. Égyik a másik^u segíté^u. N^em termé^utt annyi sok, mind hát, mo^hgyuk, a buzábu vagy rozsbu, ugyé, mer székⁱérszám n^em termé^utt annyi sok. (2)

Hát amikor má kicsit i^zer^etté^u v^ult, akkoⁱ l^earatták kaszával, összekötösztik kiévⁱbe, akkor osztáⁿ kicsit szárodott még uty kiévⁱszám, akkor horták haza, a giépek még elcsépⁱpütik, mert mindén faluba csépⁱpütök a giépek id^u összel lóheremagot, de különösen hájdinát, mer nagyon i^zertik^es takarmány volt esz. (3)

Égy-egy emb^ernek szokoi l^ennyi, mo^hgyuk, tizénöt-husz k^erész^t húszon^ety kiévⁱve; igé, v^uotak, aki^knek kevisse^u lett, ajok kiévⁱcsépⁱeppe, csépⁱphadaruve. Akko sz^eérostán m^egros^utá^utk, még a törekrostán, osztá ily m^ektisztú^u. (2)

Utyhoty mindén gazda veté^utt akkoriba még, ami . . . ami üres f^uögyg^u v^ult így má^usodvetisre, asz többnyire a hájdinával veté^utt be, mer n^emcsak i^zel^elemre, han^em takarmáⁿo-

zásrg is nagyoⁿ nagyszērű volt ez a termiⁿny, baromfin^gk, számosállotnak vagy marhákn^gk is nagyoⁿ sokat i^rert, ász^t monihátom, hogy jóbbá^m mind a kükorica. (3)

Miko écsⁱépü^tő a gⁱép, akko^r amit még akartunk f^üöznyi kásángk, ász^t megrostátok szⁱé^rostán, asztá^m mégmostok, m^ék^fü^ösz^tők, akko^r küterit^tették ponyváro, hogy é^k kicsit i^rszároggyon, utánno még vagy itho^m méktörtök rⁱégi mozsaragba, vaty pedi^g évüttök a kásocsinyáluba, osztá^m mégcsinyátottok. (1)

Esz^t használták álloti takarmáⁿozásrg isz, de embéri i^té^kézsre isz. Pi^éldáyl, a hajdinát l^éhánty^ták, útyhoty écc^él, amik^ö é^t v^üöt csⁱép^ülv^é, akko^r m^ék^fü^ösz^tik, úty hi^éjjáb^g, hántul^üva léhánty^ták, ez éty . . égy kizs gⁱépszerű álkotmány, ami itten mind^é faluba akadott, vagy m^ég m^öst is m^égvannak, i^res ebb^ül csináták a kását, amit i^té^kézsre is hasznáták, m^ék különössen ü^öszszel, illet^fé t^élén hurkatöltⁱésre nagyoⁿ . . É . . . nagyon j^üó volt. (3)

Csⁱépülⁱés utá^m mékszárogattok, osztá v^üttüⁿk a malomba, úty parasztunna megör^löt^tök lisztnek. M^ég itho^m még is f^üösz^tök, kásánok ász^t szinte v^üttünk a malomba, ott is ki^rfej^títettük, m^ég idéhaza is v^ötak kásocsinyáluk. (2)

Ha mozsárbo törtök, akko százn^üöcfanyat ütöttüⁿk rá, m^éktörött; a köleskásáro háromszázhuszat. (1)

A kásából f^üösztek levest is, ász^tán hurkát, vⁱér^éshurkát töltöttek v^él^é. Azokivül, ha heng^éres malomba v^üttik, ahol szitáⁿ mént át, megör^letnyi, akko feh^ér liszt^é lett, maj^dn^ém mind a búzaliszt. Viszont ha kövön járották át, akko sötit barna színü, illet^fé jobba^m maj^d-n^ém f^ék^été liszt lett; de nagyoⁿ j^ü/j^üó izü volt, ha el tutták k^észül^ényi akár gánicánok, vagy pogácsángk vagy p^üöszángk is mon^ták, útyhogy mind^énre l^éh^ét^étt hasznányi, akár mⁱre akarta az emb^ér. (3)

Miko a kás^öt m^ékcsinyátottok a malomba, vagy ithon m^ékcsinyátok, m^ékszárogattok, ho^m még n^é romolgyon; utánno hajdikakás^o-levesnek f^üösz^tök, úgy mind a rizsát, va^ü pedi^g hús m^élli is mind a rizsát m^ég l^éh^ét^él csinyányi, diszn^üölisko kalbá . . hurkát t^üöt^tüⁿk v^él^é, vⁱér^éshurkát, oda is nagyoⁿ j^üó v^üöt. (1)

A lisztbü, úgy^é, m^ék^fü^ösz^tik a mácsikot, mind az öreg^ék szokták mondanyi, akko m^ég hát a hajdinamálit, ig^é, a kását diszn^übⁱélbe t^üöttik, vⁱékoⁿbⁱélbe; a vastag^biélbe, akinek v^üöt köleskásá^g, iⁿkább a^ve t^üöt^tüⁿk, ig^é, nad^é hát úgy^é, r^éntszerint ász^t n^émig^é szokták m^ék^töttenyi ü^m mind mast. Héjj, tejes kás^o, zsíros hajdinakás^o, finom v^üöt á^m az. (2)

Amibü liszt^ét akartunk csinyányi, ász^t meg^üö^rlették a malomba, akko üth^g m^ékszítátok, hogy a homl^üa m^énny^é kü belüllö, osztán é l^éter^és pohárbo m^ékeverték aluttejje, akko zsírozott tepsibe beleöntöttök, tejjölle, zsírre megöntöztök, kukorⁱ vagy hajdinamálit süttöttüⁿk belüllö, ami nagy^g finom v^üöt, barna szín^é v^üot, de nagy^g j^üó izü v^üöt. (1)

Hát a lisztbü csá^k ü^l l^éhet^él j^üó pogácsát sütnyi, ha j^üó sok zsír^t, tejjöl bel^é v^üot t^évé, akko^r biz^g j^üó pogács^o v^üot, zúzot szⁱélle az emb^ér szájábo könnyen szⁱélem^ént. (2)

A hajdinagánicát úty f^üsz^tök: szószvizbe m^ék^fösz^tök j^üó tömöttre, kalánnye, fakalánnye küszaggattok, ász^taruhán ányi hattok égy kicsit, zsíros kalánbo m^ékforgattok, tányⁱerra raktok, még^éc^é megöntöttök zsírre m^ég izéjje, tejjölle. (1)

Hát m^ég a k^üött hajdinamálⁱ, miko m^ékevertik, i^éllesztü^t t^éttek bele, osztá miko m^ék^ét a tepsinek a f^üsü szⁱélⁱg, akko ü^l süttöttik m^ég. (2)

Mondogatták is az öreg^ék egymásnok: haⁿdinagánica j^üó megötöz^ü j^üö. (1)

Mⁱég iⁿ iskolábo jártom, nek^ém tarisznyám v^üöt, m^ég a hajdinapogácsát el isz v^ütt^ém velem, iskolábo biz^g. (2)

Szokták mondanyi, ho^ü sterc^ét is csinyánok belüllö, de mⁱ csak kükoricalisz^tbü m^ég búzalisztbü szoktunk sterc^ét cinyányi, hajdinalisztbü n^ém. (1)

Tö^p h^él^é padlason (tartották), ász^tá^m még volt égy-égy kis i^épület, amit kástunak hitak. Égy kis kamraf^él^é, de mast má n^émig^é talányi, m^ért l^ébontogatták öket, miután a termⁱés nincs m^ég, illet^fé hát n^ém t^érm^égnek, m^ég aszon^gyák, a p^étis^üotu m^ég s^é ter^émn^é. (3)

Pallásfűdgyin nekiterítették, hogy szellős helé légyen az olyan rendes écsépütt hajdina, merha csomúba összeöntöttök, akko mēkfűllött, utánno mēg osztáⁿ hát belemerték kiszíbe, k^upicba is, akármibe. (1)

V^uót olan, aki kását csinyátgot beülē, osztán így irtⁱékészíték, de ^hakinek állattya v^uót, az vagy baromfiakka, vagy sertiⁱésekke fölletettē, mer^t jobba^m behosza, mind akármifjēlē abraktakarmányok az ^uetisē. (3)

A szemēt főhasznátok a tikoknak, mēg a hizzudisznōknak, mēg a tehenyēknek. Poca-kos tehennek mⁱdíg aszt attyk, mer nagyō jó abrak vót. Ha beteg állat v^uót, a beteg állotnak is jó v^uót, mer az orvosság, a hajdina. Többet irtⁱ mind a búza. A tikok körüfoktak, miko csⁱé-püünk, de attu soka jobban tojtak, mind a búzáu. Szēdēgettik, mer sok épotyogott csⁱéplisná, kⁱet-három nap sē köllött nekik ^uetnyivalut, mer annyi emaratt a gⁱép körü, hogy az ^{me} ju^o v^uót nekik. (1)

Mⁱ nēm szoktyk ^uetnyi, a magot mēkszárogtatqk, is ugyē, amēnyi mak ^ukōlōtt a másik ⁱzⁱvēn, aszt ^ulētēték zsákbo, a többit mēgették; ugyē, a majorságge is ^uetünk nⁱéha, mēk hát így hasznátqk fő. (2)

A szómáját petrēncibe vaty kis kazáfélibe raktok össze, aszt . . . annyira mēgszáro-gattok, ho^u nē rohaggyo^m mēg. A hajdinaszómát mⁱg takarmányok is hasznátok, mer mēg-^uttik az állotok. Ha nēm köllōt a ^uetnyi, akko mēg ju^o v^uót alomnak. (1)

SOÓS KÁLMÁN

SZEMLE

Petőfi-szótár

(Petőfi Sándor életművének szókészlete. Első kötet A—F. Szerkesztette: J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES, WACHA IMRE; GÁLDI LÁSZLÓ irányításával. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 1167 l.)

Új szótártípussal gyarapította a magyar nyelvtudományt a legutóbbi két esztendő: a korszerű lexicográfia eszközeit alkalmazó írói szótárral. Az 1972-ben megjelent Juhász Gyula-szótár után 1973-ban, világirodalmi jelentőségű költőnk születése 150. évfordulójának évében napvilágot látott a Petőfi-szótár első kötete. A kötet elé írt előszóban GÁLDI LÁSZLÓ emlékezik meg az évforduló kapcsán Petőfinek és nemzedékének költői nyelvünk megújódásában játszott szerepéről. Az évfordulóval való egybeesés tényén túl is szerencsés választásnak látszik éppen Petőfi szókészletének szótári feldolgozása. Azokon a szempontokon kívül, amelyekre a szótár szerkesztői a bevezetőben („Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről és használatáról”) utalnak, azért is, mivel a rövid életű költő életművének nyelvi anyaga a korszak felgyorsult fejlődése ellenére viszonylagos szinkroniát biztosít.

Ahhoz, hogy Petőfi szerepét a magyar irodalom nyelvének fejlődésében, valamint a köznyelvre gyakorolt közvetlen és közvetett hatását pontosan felmérhessük, nélkülözhetetlen segítség egy ilyen szótár. Látnunk kell azonban azt is, hogy a Petőfi-szótár önmagában nem oldhatja meg ezt a feladatot. Hiányzik ugyanis mellőle az összehasonlító anyag: az előzmények és a kortársirodalom nyelvének szótára, a háttér, amelyből költőnk életműve kiemelkedik. Maradéktalanul képes viszont ellátni az írói szótárnak egy másik, nem kevésbé fontos feladatát: az életműnek mint önmagában való egésznek a legkülönbözőbb nyelvi és stilisztikai szempontok alapján való vizsgálatához szolgáltató gondosan összeállított nyersanyagot, sőt bizonyos értelemben már feldolgozást is. Ehhez a szorosan vett parole-lingvisztikai megközelítéshez nyújtja a legtöbbet a Petőfi-szótár, de felhasználási lehetőségei az eddig elmondottaknál jóval szélesebb körre terjednek ki: kiváló

segédanyag nyelvt statisztikai, szótörténeti, stilisztikai, irodalomtörténeti, ideológiatörténeti és történeti vizsgálatokhoz. Mindezeknek a szempontoknak a lehetőség szerint maximális kielégítésére szemmel láthatólag tudatosan is törekedtek a szótár készítői, s ez a törekvésük — amennyire az első tájékozódás alapján megállapítható — sikerrel járt. A szótár számos kiváló tulajdonsága már első megközelítésre szembetűnő, igazi értékelését azonban — mint minden szótár — végül is a használat során kapja majd meg: ekkor derülnek ki a rejtett értékek — és a rejtett hibák. A Petőfi-szótár bizonyosan sikerrel fogja kiállni az idő próbáját is.

Az írói szótár sajátos lexikográfiai mű abból a szempontból, hogy anyaga, a corpus eleve adott: a teljes írói-költői életmű. Ez a helyzet azonban csak látszólag problémátlan. Nagy nehézségeket okozhat például az, ha a forrásanyag egésze nem szedhető össze teljesen megnyugtatóan, ha egyes művek szerzősége kétséges, költők esetében gond lehet a költői és a prózai művek szókinsésének együttes tárgyalása stb. A Petőfi-szótár munkaközössége ebből a szempontból szerencsés helyzetben volt: Petőfi műveinek hétköznapi kritikai kiadására támaszkodhatott, s ez a tény nyilván megkönnyítette annak a helyes döntésnek a létrejöttét is, hogy a szótár (nyelvi szempontból) a t e l j e s Petőfit kívánja adni, vagyis tartalmazza mind a verses, mind a prózai művekben előforduló szavakat. Címszóanyagát tekintve a Petőfi-szótár az első teljes írói szótárunk (a Juhász Gyula-szótár technikai okokból csak a költői művek szókészletére korlátozódik). Ez a teljesség közelebbről azt jelenti, hogy címszó lett minden olyan szó, amely Petőfinél legalább egyszer előfordul; érthető módon kihagyták ebből Petőfi idegen nyelvű szövegeinek, valamint a más szerzőktől származó szövegeknek (idézeteknek, kiadói megjegyzéseknek) a szóanyagát, amint ez részletesen is olvasható a bevezetésben; felvették viszont a szokásos szótári anyagon kívül a Petőfi műveiben előforduló (valódi és költött személyekre vonatkozó) tulajdonneveket, a magyar szövegekben található idegen nyelvű szavakat és mondatokat, a kelezéseket és a különféle rövidítéseket is. Ez az első látásra talán megdöbbentően széles körű címszóanyag azonban az írói szótár sokoldalú funkcióit szolgálja, s lehetővé teszi, hogy a szorosabb értelemben vett nyelvészeti és stilisztikai vizsgálatokon túl a legkülönbözőbb filológiai kutatások megbízható segédeszközeként legyen felhasználható (pl. a tulajdonnévanyag mutató lehet bizonyos irodalomtörténeti vagy történeti kutatásokhoz stb.). A teljességhez tartozik a hiteles szövegváltozatok szavainak a felvétele, valamint néhány, a kritikai kiadásból kimaradt adat felhasználása is.

Abban a kérdésben, hogy a szóanyagból mi kerüljön önálló szócikkbe, és mi ne, a szótár munkaközössége láthatóan az Értelmező Szótár szerkesztési elveit és főként gyakorlatát vette alapul, az anyag természetének megfelelően bizonyos finomításokkal és eltérésekkel. Külön erénye a munkának, hogy — más szótárakkal ellentétben — a szerkesztők a bevezetésben pontosan felsorolják, milyen alakulatokat tekintettek önálló címszónak (mint a szenvedő igéket, bizonyos ragozott névmási alakokat stb.), mi az, amit az olvasó alcímszóként besorolva talál meg (mint a nem önállósult igeneveket, a melléknévek és számnevek egyes ragozott formáit stb.). A Petőfi-szótár az utóbbi évtizedekben készült, illetőleg készülöben levő szótárak többségétől eltérően — az önálló címszók szócikkével közös egységet képező — alcímszókat is tartalmaz. Az első kötet szócikkeinek száma: önálló szócikk 6918, utaló szócikk 531 (a kettő együtt 7449), az önálló szócikkekhez csatlakozó alcímszók száma 1588, amint a kötet végén látható összeállításból kiderül. Mindehhez összesen 145 066 adatot dolgoztak fel.

Alakjukat tekintve a címszók a mai helyesírás szerinti formában szerepelnek, kivéve az olyan egybeírt alakokat, amelyek a mai szabályok szerint külön írandók: ilyenkor a címszó Petőfi helyesírásához igazodik, noha egyébként vannak többbelemű címszók is a szótárban. Az adatközlés maga azonban Petőfi írásmódját tükrözi, úgy, ahogyan az a kritikai kiadás V–VII. kötetében megtalálható, illetőleg attól néhány meghatározott

esetben eltérő módon, például a *cz* helyett *c-t* írva. (A szótár előkészítése során az említett kiadás első négy kötetének anyagát az 1847-ben megjelent Petőfi-kiadás, a kéziratok és más források alapján ki kellett egészíteni a pontos filológiai igényeknek megfelelően.) A szócikk fejrészeiben, a címszó után megtalálhatók a címszótól eltérő írásmódú alakok, ezeket a szótár készítői alakváltozatoknak nevezik. Ha nincs az adott szóra vonatkozó adatok között egyetlen olyan sem, amely megfelel a mai helyesírásnak, a címszó szögletes zárójelbe kerül, pl. [*egzámen*] fn: *examen*. Ugyancsak szögletes zárójeles minden olyan címszó, amelyre csak aleímszavában található adat. Az úgynevezett alakváltozatok közé sorolták a hangalakváltozatokat is, például a *dől* ige *dül* ~ *diül* vagy a nyelvjárási *eszterhéj* főnév *eszterhaj* vagy az *elő-* igekötő *elé-* változatát, a kötőhangzó meglétében vagy hiányában eltérő formákat, mint az *elhatározás* melletti *elhatározás* alakot stb. Ezeket a típusokat már nem találhatjuk meg a bevezetésben taxatív felsorolva, mivel láthatólag automatikusan és elvszerűen egy szintre kerülnek az írásmódban eltérő formákkal. A kérdés csak az *ő-ző* formák, főleg a *fel-* igekötő *föl-* adatainak a felvételével kapcsolatban vetődik fel, megint csak a köznyelvi helyesírás problematikájának alárendelve: mivel ez mindkét formát engedélyezi, attól függően, hogy egy-egy szóval kapcsolatban Petőfinél melyik fordul elő egyáltalán, illetőleg melyik gyakrabban, lesz a címszó *ő-s* vagy *e-s*. Az eltérő írásmódú és alakú változatok megtalálása azonban általában nem okoz sok fölösleges keresgélést a szótár használójának, mivel az összes olyan úgynevezett alakváltozatról, amely a címszótól betűrendben eltér, legyen az eltérés a kezdőbetűben vagy a szóttest belsejében, utaló szócikk készült. Ilyenek: *categoria* ld. [*kategória*], *csilapszik* ld. [*csillapszik*], *jent* ld. *jönn*, *feldül* ld. *földül*, *csend* ld. *csend* stb. A *fel-* igekötős címszóanyag azonban az előbb elmondottaknak megfelelően mindig két helyen kereshető: ha ugyanis csak az egyik lehetséges változatban szerepel egy szó Petőfinél, a másik lehetséges helyen nincs rá utalás (mert nincs „alakváltozata”). Így például a *fölcsuporodik* és a *fölvág* címszóra nem található utalás a *fel-* kezdetűek megfelelő helyén, sem a *felnövel*-re a *föl*-nél, mivel így leírva nem fordul elő Petőfinél.

A címszómegválasztást illetően a mai köznyelvi helyesíráshoz való ragaszkodásnak a Petőfihez való hűséggel összeötvözött alapelve nem nélkülöz bizonyos ellentmondásokat. Az *ő-ző* és *e-ző* formák problematikája mellett talán a mai szabályokkal ellentétesen egybeírt, már említett címszótípus okoz emiatt némi nehézséget a szótárhasználónak. Ezeknek ugyanis gyakran megvannak a Petőfi szövegeiben is különírt és minden más vonatkozásban pontosan megfelelő párjaik, amelyek szókapcsolatként beosztva meg is találhatóak valamelyik tagjuk címszava alatt. A filológiai követelményeknek megfelelően mindhárom helyen megvan az utalás a többire, de a szótár kezelése mégis kissé nehézkessé válik ezen a ponton, különösen, mivel azt sem tudhatja biztosan előre az olvasó, hogy a szókapcsolatok kidolgozását melyik tagjuk szócikkében tanácsos keresni.

A szócikk felépítésére a gondos tagolás jellemző. A címszó (plusz a szófajmegjelölés) és alakváltozatai után az adatok száma következik, a címszó után közvetlenül az összesített, a változatok után a rájuk vonatkozó adatszám. A paradigmaticus felsorolás szintén a szócikk fejrészebe kerül, a megfelelő adatszámokkal együtt. Többszófajú szavak esetében szófajonként is megadják az előfordulások számát. Az adatok számszerű megadása a statisztikai feldolgozásoknak szánt segítség.

Külön kell beszélni a szótár lényegéről: az értelmező és az adatfelsoroló részről. Az adattár megoldása szerencsés: nem elszigetelt szavakat tartalmaz, hanem meghatározott szabályok szerint elrendezett idézetgyűjtemény. Ebben a vonatkozásban a szótár csak olyan értelemben teljes, hogy bár minden szó minden előfordulását nem közli idézetszerűen, a nem idézett adatok lelőhelyét is pontosan felsorolja, és arra is utal, ha az idézet más szócikkben megtalálható. Csak néhány mammutszócikk kivétel, mint például az *a* határozott névelő (*a*²). Ezekbe az összes elhagyott adat lelőhely szerinti felsorolása

sem fért bele, s meg kellett elégedni az összes adat számának a megadásával. (Az α^2 esetében 30501 ez a szám, s a szócikk az elhagyások ellenére is kilenc hasáb terjedelmű.) Az idézett adatok után megadják a vers vagy prózai mű kulcsszámát vagy betűjelét, amelyből az adat való, ettől törtjellel elválasztva a kritikai kiadás kötet- és lapszáma következik. A nem idézett adatok felsorolása abban különbözik az előbbitől, hogy a kulcsszám elmarad. A kulcsszámok és jelek feloldását a kötet elején található forrásjegyzék tartalmazza, amelyben megtalálható a mű címe, keletkezési ideje, a korrekció alapjául szolgáló kézirat stb. megjelölése, valamint a kritikai kiadás kötet- és lapszáma. A prózai művek számozása igen helyesen elválik a versekétől, eléjük a szócikkben is P (= próza) vagy L (= levél) betűjel kerül. A nagyobb terjedelmű művek címére utaló betűjelzések feloldása külön jegyzékben található.

A szócikkek kidolgozása, elsősorban a szócikkek jelentés szerinti tagolása és az idézetanyag felhasználása olyan elmélyült, alapos, minden részletet figyelembe vevő, de ugyanakkor a részletek felett úrrá lenni tudó, invenciózus munkáról tanúskodik, amelynek a megvalósítása alighanem minden lexikográfus vágyálma. Ez a lehetőség különben az írói szótárak esetében adott elsősorban, a corpus körülhatárolt volta, valamint ennek a körülhatárolt anyagnak a minél teljesebb bemutatására való igény és törekvés következtében. Ha ehhez hozzátesszük, hogy nem is akármilyen nyelvi anyagról van szó, hanem költő — vagy akár prózaíró — nyelvéről, természetesnek találjuk, hogy ez a lehetőség az írói szótár „műfájában” egyúttal követelmény is. A Petőfi-szótár erényei közé tartozik, hogy ebben a vonatkozásban az olvasó nem annyira a követelményt, mint inkább a láthatóan örömmel fogadott lehetőséget észleli, azaz a követelménynek lehetőségként való megragadását. Ez valószínűleg abból adódik, hogy egy-egy szó jelentéseinek és a költői nyelvben alkalmazott stilisztikai felhasználásainak a részletes és precíz elkülönítésével egyidejűleg a jelentések és jelentésárnyalatok megfogalmazásai, az értelmezések általában könnyedek, természetesek és világosak. (Az értelmezések gördülékenységről nyert benyomást a fogalomkörre stb. vonatkozó kiegészítő információknak a csúcsos helyett kerek zárójelbe tétele is fokozza.) A „Tájékoztató” szerint ez is tudatos törekvése volt a szótár készítőinek: nem törekedtek a pontos fogalmi meghatározásra, hanem azt igyekeztek hétköznapi nyelven megfogalmazni, amit egy-egy szó vagy szókapcsolat stb. Petőfi nyelvhasználatában jelent. Az értelmezésben — ahol lehetett — általában alapul vették az Értelmező Szótárt, de a megfogalmazások egyszerűbbek. A pontos fogalmi meghatározás valóban az értelmező szótárak feladatai közé tartozik, az írói szótártól azonban ezt nem várja az olvasó. Mint ahogy azt sem, hogy egy szó jelentésével kapcsolatban megadja az általános jegyek minél részletesebb gyűjteményét: ehelyett azokat a jegyeket kell kiemelnie, amelyek az adott anyag adott egységében vagy egységeiben valóban benne is vannak, figyelmen kívül hagyva a többi potenciális részmozzanatot, legyenek azok egyébként bármilyen fontosak is, akár „tartalmi”, akár „hangulati” vonatkozásban. Ebből a gondolatmenetből talán már felesleges is levonni a következtést: tudniillik hogy — tisztában lévén az elvi és műfaji következményekkel — a Petőfi-szótár munkaközösségének alapállásával csak egyetérteni lehet.

Az anyag természetéből következik, hogy olyanfajta értelmezések is előfordulnak a Petőfi-szótárban, amelyek más típusú szótárakban általában nem kapnak helyet, mint például az aktuális használat, az alkalmi valóságvonatkoztatás (pl. hogy az *állat* szó milyen állati egyedeket jelöl). Ezt, mint a „Tájékoztató”-ból is kiderül, nem jelentésárnyalatként kezelik, s technikai megoldása is eltér a jelentésárnyalatokétól. Találunk a szótárban továbbá olyan értelmezéseket, amelyek a szónak önmagát jelölő használatára vonatkoznak, mint például az 'ez a szó' értelmezés az *előljáróbeszéd* (Petőfi vagy kora helyesírása szerint egybeírt címszó) és szinonimája, az *előszó* címszó jelentésárnyalatában. A tulajdonnevek értelmezése lexikonszerű; ahány személyre vonatkoznak, annyi „jelentésük” van.

Írói szótárról lévén szó, a Petőfi-szótár a stilisztikai minősítésnek két fajtáját is alkalmazza: utal a stiláris értékre és a költői stílusesszüközökre egyaránt. Az utóbbi típusban bizonyos ökonomikus összevonásokat hajtottak végre, Petőfi stílusesszüközöinek bemutatására azonban még így is igen gazdag lehetőségek maradtak. A stilisztikai minősítéseket nemcsak a jelentésmegadás előtti szokásos helyen alkalmazzák, hanem a szócikkek jelentéseken és jelentésárnyalatokon belüli felépítésében is, az egyes adatok vagy adatszoportok előtt, szigorúan meghatározott sorrendben. Az adatközlés tehát egy-egy szójelentésen belül nem ömlesztett, vagy nem az időrendhez igazodik, hanem a nyelvtani és a stilisztikai szempontok szerinti elrendezés jellemző rá. (A nyelvtani szempont a szókapcsolatokban vagy vonzattal együtt való előfordulás figyelembevételét jelenti, paradigmaticus felsorolás itt már nincs.)

Az adatközlésnek a Petőfi-szótárban alkalmazott módja kétségtelenül a feldolgozással rokon. Ez azonban az anyagnak csak javára válik, és nagyon megkönnyíti a felhasználását, a számítógép memóriájába való betáplálásra pedig különösen alkalmassá teszi. A munka szótár jellegéből következik, hogy önálló egységekből áll, s kezelni is az egyes szavakból való kiindulással lehet a legkönnyebben, az árnyalt és következetesen végrehajtott tagolás következtében azonban a részszerzőpontok alapján való adatkeresés is jól megoldható, különösen gépi úton.

Bármilyen gonddal készül egy szótár, apróbb hibák, következtelenségek természetesen adódnak a munka során. Ezek néha csak látszólagosak, és abból következnek, hogy mivel a bevezetés nem térhet ki mindenre, bizonyos megoldások nem világosak az olvasó számára, és megértésükhöz erősen igénybe kell vennie a fantáziáját. Így például — bár erre sem találtam leírt szabályt — könnyű megmagyarázni, hogyan kerül a *classica* ld. [*klasszikai*] és a *classicus* ld. [*klasszikus*] utaló szócikk közé minden *k*-s szókezdet nélkül a *classice* mint ma teljes egészében latin nyelvi forma (bár kérdés, hogy a XIX. század első felében is ilyen éles volt-e a választvonal); de az már nem világos, hogy a *kelta* szót miért vették fel a mai írásmódtól eltérően *celta* alakban. Talán Petőfi korában latinosan ejtették? És ha valaki a szót a *k* betűnél fogja keresni, vajon talál majd rá utalást? Mindezek persze a — különben helyeselhető — mai köznyelvi címszómegválasztás buktatóit is tükrözik. Vagy: mit jelent az *esti-csillag* szócikk értelmezésében a szótárban egyébként is ritka 'ua.' jelentésmegadás? A *csillag* szócikkben található *esti csillag* szókapcsolat 'az este látható Venus' jelentésére kell gondolnunk, amint ez a szókapcsolatok (kissé talán bonyolult) utalásaiból következik, de a gyakorlatlan szótárhasználó esetleg az utalások ellenére sem jut el idáig. Célszerűbb lett volna kiírni a jelentést, mint ahogy például az *égibolt* szócikkben kiírták, noha az *égi bolt* szókapcsolat értelmezése is megtalálható a *bolt*¹ szócikkben. Más: a *falamia* szó csak „tréf” (= tréfás) stílusminősítést kapott, noha nyugodtan oda lehetett volna írni mellé a „táj” vagy „nép” minősítést is, hiszen a szó nem Petőfi vagy más írók leleménye, hanem a *família* szónak több nyelvjárásban is meglevő alakváltozata (l. az ÜMTsz. cédulaanyagát).

Semmi értelme azonban a fentiekhez hasonló részletmegjegyzések szaporításának, az ilyen apróságok mit sem változtatnak a kedvező összbemutatómáson, még akkor sem, ha erősen tudatában vagyunk a részletek fontosságának a szótári munkában. Nem célja ennek az ismertetésnek a Petőfi-szótár szerkesztési elveinek és módszereinek teljes körű bemutatása sem (noha narratív része azoknak szól, akikhez még valamilyen okból nem jutott el a szótár), mert nem kívánja felmenteni a szótár használóját a bevezetés elolvasásától, már csak azért sem, mert az a maga nemében élvezetes olvasmány.

Öröndöset, hogy a magyar szótáriróadalom is csatlakozott a modern írói szótárraknak kb. a századunk közepe óta jelentkező áramlatához. Ennek eredményeként Petőfi nyelvének, stílusának a vizsgálatához olyan kitűnő alap és segédeszköz áll rendelkezésre, amelyet nyugodt szívvel ajánlhatunk az irodalom- és a nyelvtudomány s még sok más

terület kutatóinak, gyakorlati szakembereinek, köztük a magyartanároknak a figyelmébe, tudva azt is, hogy a Petőfi-szótárnak tulajdonképpen nincs is szüksége erre az ajánlásra: a szótár önmagáért beszél.

S. MEGGYES KLÁRA

Balassa Iván, *Az eke és a szántás története Magyarországon*

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 630 l.)

Amikor BALASSA IVÁN könyvét kezébe veszi az ember, — első pillanatban — felmerülhet benne a kérdés: nem méretezte-e túl a szerző ezt a munkát, nem túlzás-e egy kissé az eke és a szántás magyarországi történetével egy majdnem hat és félszáz nyomtatott lapos monográfiában foglalkozni. Ahogy azonban olvassa az ember ezt az impozáns művet, kétsége fokozatosan csökken, majd egyértelműen és maradéktalanul eloszlik. Balassa Iván monográfiája ugyanis sokkalta többet ad, mint amennyit a címe ígér. Többet ad a kérdéskör földrajzi, kronológiai és tárgyi-tartalmi vonatkozásában egyaránt.

Az eke és a szántás problematikájának vizsgálatát ugyanis Balassa nem korlátozza csupán a Kárpát-medencére, hanem a monográfia elején található történeti áttekintésben a földrajzi vonatkozások kiszélesednek, s vázlatos képet kapunk nemcsak az európai, hanem az Európán kívül ekeletekekről is.

Kronológiai tekintetben szintén sokkalta messzebbre tekint vissza a szerző, mint ahogy a címben található „Magyarországon” szó sejtetné. Hiszen a monográfiának ilyen című, terjedelemben is tekintélyes fejezetei vannak, mint: „A fémek alkalmazása az ekéken i. sz. kezdetéig” (70—89); „A római korszak ekéi (i. sz. 1—5. század)” (90—156); „A népvándorlás korának ekéi (i. sz. 5—10. század)” (157—69). S csak ez után a gondos tárgytörténeti áttekintés után következik „A magyarországi eke és szántás a 18. századig” című fejezet (167—246). Sőt ez a földrajzi és időrendi kiterjesztése a témának újra jelentkezik „A magyarság honfoglalás előtti ekés földművelésének kérdése” című fejezetben (248—70).

Tárgyi-tartalmi vonatkozásait tekintve Balassa Iván monográfiája a lehető legteljesebb mértékben komplex jellegű. Mint az ekés földművelés kialakulásának előfeltételeivel, foglalkozik a gabonaneműek kialakulásával, az igavonó állatok domesztikálásával, a jószág által vontatott közlekedési eszközökkel. A néprajz eredményei mellett azonban egész munkájában következetesen figyelembe veszi a legközelebbi rokon tudományok — a nyelvtudomány, a régészet, a történettudomány — legújabb eredményeit is. Ezek tanulságait megfontoltan, kellő kritikával hozza szintézisbe úgy, hogy a szerző eredményeit az illető rokon tudományok szintén felhasználhatják, sőt ezek az eredmények újabb kutatásokra ösztönözhetik őket.

Balassa Iván monográfiája azonban komplex jellege ellenére is elsősorban történeti néprajzi munka. De ennek a munkának számos nyelvészeti-nyelvtörténeti, nyelvjárástani vonatkozása is van. Terjedelemre is tekintélyes részek szinte elsősorban nyelv-nyelvészeti jellegűek (pl.: 32—4., 167—247., 474—7., 497—501., 527—31. lap). Így ismeretésemben elsősorban ezekkel a részekkel foglalkozom. Különösen jelentős ezek közül a fejezetek közül a legterjedelmesebb, az, amelyik ezt a címet viseli: „Az eke és részeinek magyar szókincse.” Ebben a fejezetben mintegy 120 szót vizsgál meg a szerző. Elsősorban az eke, a taliga, az ösztöke, a tézsla, az ekelő és ezek részeinek különböző megnevezéseit; vagyis művelődéstörténeti szempontból egy mindenképpen fontos fogalomkör szókincsanyagát. S ez a fejezet akár önálló nyelvészeti kiadványként is megállná a helyét. Felhasználva az általánosan ismert és használt nyelvtudományi forrásmunkák mellett az akadémiai nagyszótárnak, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának és az Új Magyar Táj-

szótárnak kéziratos anyagát is, a szerző — ahol erre csak mód van — jól összeválogatott, gazdag történeti és nyelvjárási anyagon mutatja be a szó életét. S külön értékessé teszi a történeti anyagot az a tény, hogy a szerző felhasználhatta SZABÓ T. ATTILA kolozsvári professzor végtelenül gazdag és igen értékes erdélyi levéltári gyűjtését — amire készülő új etimológiai szótárunknak sem volt módja. Közli a szerző a vizsgált szó etimológiáját, szóföldrajzi vonatkozásait. A vizsgált szókincs egészére, illetőleg annak egyes részleteire vonatkozóan több érdekes következtetést von le. De ezeknél sokkal jelentősebb ez a meggyőzőnek látszó, művelődés- és gazdaságtörténeti vonatkozású megállapítása: „Mindezen nehézségek és bizonytalanságok ellenére annyit már most is leszögezhetünk, hogy a szókincs tanúsága alapján a magyarok a bolgár-törököktől egy olyan talpas ekét tanulhattak el, mely ekevassal, köldökkel volt ellátva. A szlávok közelében ismerték meg az eketaliga használatát és az ehhez szolgáló rövidebb gerendélyű ekét esetleg a kormányyal.” (241.) (A szerző kiemelése. I. S.)

Balassa Iván munkájának ez a része szigorú nyelvészeti mértékkel mérve is jó színvonalú összegezés. A tapasztalt filológus jó érzékével, mértéktartóan válogat a néha túlságosan is gazdag anyagból. Egy-két esetben jó meglátással mutat rá az eddigi etimológiai nézetek bizonyos gyengébb pontjaira (pl. *csótár*, *kormány*). S mindezekben a tényeken az sem változtat semmi lényegeset, hogy néha-néha, nem különösebben jelentős filológiai pontatlanság is becsúszik adatai közé; pl. *tengely* írásképpű adat az idézett nyelvjárási *tengő* típusú helyett (218), *lemez* (186) az etimológiai címszóként is szereplő *lemes* helyett, egy-két esetben az idézett adatban a zárt *ë* jelölésének elmaradása; hogy elkerülte figyelmét KISS LAJOS Körpöly című cikke (238). (A cikk megjelent: NytudÉrt. 71. sz. 39–41.)

Viszont éppen Balassa Ivánnak ez a szóanyaga és egész monográfiája győzött meg arról, hogy valóban érdemes, sőt szükséges lenne elgondolkozni azon a javaslaton, amelyet legutóbb LÁSZLÓ GYULA így fogalmazott meg: „Szavak és tárgyak» tartalmú szótárt kellene elkészíteni ahhoz, hogy a szavak jelentésének koronkénti tartalmát felhasználhassuk a múltak művelődéstörténeti rajzához” (A honfoglalókról. Bp., 1973. 36). Elolvassva ugyanis Balassa Iván munkáját, szükségszerűen felmerül az emberben a gondolat, hogy bár az eke formájának, felépítésének számottevő megváltozásával nem járt együtt nevének megváltozása, mégis bizonyos ekerészek nevének sokfélesége nincsen-e kapcsolatban a forma (esetleg ezzel együtt a funkció) megváltozásával. Tudom, hogy egy ilyesfajta „szótár” elkészítése nem kis és nem könnyű feladat, de éppen ezért érdemes — és talán szükséges is — gondolkozni róla.

Sajátos, nyelvészeti szempontból is érdekes része a monográfiának „Az ekehez és szántáshoz kapcsolódó szólások és közmondások” című fejezet (527—31), márcsak azért is, mert így együtt ez az anyag máshol nem nagyon található meg.

Balassa Iván monográfiája a néprajztudomány mellett a nyelvtudomány, a régészet, a történettudomány számára is sok tanulságot nyújtó munka, de ipartörténeti, gazdaságtörténeti tanulságai is számottevőek. Az egyes szaktudományokat érintő eredményein túl igen jelentősnek tartom azonban Balassa Iván monográfiáját abból a szempontból is, hogy — szerintem — jelentős adatokat tartalmaz a honfoglaló magyarság gazdasági kultúrájáról vallott, ma is eléggé közkeletűnek mondható nézetek felülvizsgálásához, aminek szükséges és időszerű volta más tudományok — elsősorban talán a régészet — részéről újabban egyre gyakrabban és egyre sürgetőbben vetődik föl.

Balassa Iván monográfiájának stílusa kiforrott, az egész munka a nem szakember számára is „olvasmányos”. Szerkezete világos, jól áttekinthető. S az egész mű tartalmának, logikai gondolatmenetének ismeretében még az a logikátlan vagy legalábbis ellentmondásosnak látszó tagolás is elfogadható, hogy „A magyarországi eke és szántás a 18. századig” című fejezetet követi „A magyarság honfoglalás előtti ekés földművelésének kérdése” című fejezet, majd ismét megjelennek ezek a címek: „Az eke és a szántás

Magyarországon 1526-ig”, „Az eke és a szántás Magyarországon 1526 és 1750 között”. Úgy látom, ez esetben nem annyira szerkezeti következetlenségről, mint inkább nem a leg-szerencsésebb címadásról van szó.

Az egész munkát nagyon jól egészíti ki, teszi szemléletessé a tekintélyes számú rajz, fénykép. S igen hasznos kelléke az egész műnek a bő irodalomjegyzék mellett a részletes szó- és szakmutató, illetőleg névmutató. S — úgy gondolom — a külföldi szak-emberek érdeklődését a munka iránt jelentősen növeli majd a német nyelvű összegezés és tartalomjegyzék.

IMRE SAMU

Kobilarov-Götze, Gudrun, Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache

(Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1972. 571 p. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Bd. 7, hg. von GYULA DÉCSY, ANNEMARIE V. GABAIN und WOLFGANG VEENKER)

A cím olyan munkát ígér, amelynek megírása és megjelentetése a DOLw. kiadása, tehát közel háromnegyed század óta a magyar nyelvtudománynak egyre sürgetőbb feladata. Bár a köznyelv német jövevényszavai még távolról sem teszik ki összes német jövevényszavainkat, hiszen szép számmal vannak ilyenek csak a nyelvjárásokban és mester-ségekkel, foglalkozásokkal kapcsolatos, teljes egészében még fel sem jegyzett szókincsben is, mégis a feladat egy részének, például köznyelvünk német jövevényszavainak feldolgozása is nagy nyeresége nyelvtudományunknak. Ilyen szűkítés mellett is, úgy véljük, a szerző egyetemi doktori értekezésében túl nagy feladatra vállalkozott. A nagy munkateljesítmény teljes elismerése mellett — úgy hisszük — a címben megjelölt feladat német jövevényszó-kutatásunk mai állása alapján, ugyanakkor mai követelményeinknek megfelelően még nem végezhető el megnyugtatóan. E feladat meg is haladja egyetlen kutató teljesítőképességét.

A munka bevezetése rövid, de nagyon hasznos és a külföldi szakember számára tanulságos áttekintést ad német jövevényszó-kutatásunk történetéről, a német—magyar nyelvi érintkezések történeti és társadalmi háttéréről, és tájékoztat a munka felépítéséről, célkitűzéséről. A címszavak összeállításában az ÉrtSz.-t vette alapul, a nyelvtörténeti adatokat kiadott (TESz. is!) és kiadatlan (TESz., NSz.) gyűjtésekből merítette. A kiterjedt anyaggyűjtésről tanúskodik, hogy GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzá-
nak egy lapalji jegyzetéből (I, 193) átvette az 1265. évi liptói privilégium *sedlerius* szavát, amelyet GYÖRFFY *zsellér* szavunk első előfordulásának tart. Persze ez a példa egyúttal arról is tanúskodik, hogy a szerző nem a kellő kritikával rostálta meg adatait. A latin *sedlerius* ugyanis a kfn. *sedler* latinosítása; a kfn. *sedler* a kfn. *sedel* 'Sitz, Landsitz, Wohnsitz' származéka (vö. még *sedelhof* 'Herrenhof, Herrensitz'; *sedelmeier* 'Pächter eines sedelhoves': LEXER, MhdWb.), amelyből német családnév is lett (vö. BRECHENMACHER, EtWb-FN. *Sedler* a.). *Sedler* változat nem is fordul elő a *zsellér* adatai között, különben maga a szerző sem hivatkozik erre a szóra a *zsellér* etimológiájánál, hanem a baj.—osztr. *seldner* 'Viertelbauer' szóra (vö. kfn. *seldener* 'ua.'). Az eddigi irodalom is erre hivatkozott, csak éppen az nem volt ismeretes, hogy az etimon latinosított alakban (*seldenerius* ~ *seldenerius*) több mint 100 esztendővel az első magyar nyelvtörténeti adat (1365.) felbukkanása előtt már megjelenik a magyarországi latinságban. Ez pedig nemcsak nyelvészeti, hanem társadalomtörténeti szempontból, az úgynevezett zsellérkérdés szempontjából sem lényegtelen. Távol áll tőlünk, hogy egy egyetemi doktori értekezés szerzőjétől német jövevényszavaink feldolgozásánál még a hazai latinság feldolgozását is elvárjuk, csak éppen rá akartunk mutatni, milyen feladatok adódnak már a nyelvtörténeti adatok összeállításánál, az etimonok hazai adatolásánál is.

Meglátszik, hogy a szerző alaposan tanulmányozta jövevényszavaink irodalmát. Éppen ezért nem értjük, miért nem indokolta meg, ha az ÉrtSz. címszavai közül egyese-
ket mégis kihagyott. Hiányzik pl. *tornác* szavunk, amellyel kapcsolatban KNIEZSA (SzlJsz.) igazolta, hogy szláv eredetű nem lehet, hogy a megfelelő szláv szók a magyarból
valók: „Az átvétel talán kfn. *terraz*-ból a m a g y a r b a történt”. A német jövevényszavakat feldolgozó munkának éppen ezt a „talán”-t kellett volna közelebbről megvizsgálnia. Indokolatlan a *pint* magyarázata is: ha a magyar szó első adata („Stephano dicto *Pint-hes*”), méghozzá magyar származékban, 1393-ból való, hogyan származhat a korai úfn. *pint* szóból, „das vom lat. *pin(c)ta* stammend ins Dt. im 15.—16. Jh. aus frz. *pinte* oder it. *pinta* entlehnt wurde”? Az ellentmondás feloldására, illetőleg a magyar *pint* megnyugtató magyarázatára tisztázni kellett volna a német szó felbukkanását német nyelvterületen, átvételének hozzávetőleges idejét, és helyesbíteni a német etimológiai szótárak erre vonatkozó felületes megállapítását. Ez a nagy számban rendelkezésre álló forráskiadványok segítségével egyszerű feladat lett volna, hiszen a szó a magyarországi német írásbeliségben, a magyar szó közvetlen forrásában is korábban kimutatható, mint ezt a német etimológiai szótárak a németországi előfordulással kapcsolatban állítják. Vö. például Sopronban: 1430: „X *pint* wein” (SoprOkl. II/6: 100); de korábban is meg kellett lennie, mivel többszöröse, az *emmer* 'akó' már 1394-ben kimutatható (SoprOkl. II/1, 9). Ebből is, az első magyar nyelvtörténeti adatból is következik, hogy a m. *pint* nem korai úfn., hanem kfn. kori átvétel.

Az etimológiai részben a szerző általában összegezi a címszóra vonatkozó korábbi megállapításokat, kritikailag azonban ritkán rostálja meg őket, sem germanisztikai, sem magyar nyelvudományi szempontból nem indokolja, a germanisztikai szempontból helytelen állításokat nem ellenőrzi. Egy ilyen összegező, bár a jövevényszókat szótárszerűen is feldolgozó munkától természetesen nem kívánható meg, hogy az átvétel körülményeit a Magyarországról is adatolható német etimonnal tisztázza. Ez továbbra is a magyarországi kutatás feladata marad. Ezért a jelentéstani magyarázat nem mindig meggyőző. Például a *zsákmány* kfn. *sacman* etimonjának 'Plünderer, Räuber' jelentéséből a *sacman machen* ~ lat. *sacrum facere* 'plündern' jelentése csak úgy érthető, ha a *sacman* 'Plünderung, Plündern' jelentése ismert. Ez Magyarországról is kimutatható.

Az eddigiekben főleg régebbi német jövevényszavainkkal kapcsolatos kérdéseket vetettünk fel. Újabbkori német jövevényszavainkkal kapcsolatban az általános hiedelemmel ellentétben nem kevesebb, hanem más természetű kérdések merülnek fel, mint a régebbieknél. A megoldandó hangtani kérdések itt valóban egyszerűbbek, az átadás körülményei az alakuló irodalmi nyelv miatt, az álfancia és az állatin szók miatt azonban bonyolultabbak. A szerző pl. *turfa* szavunkat (alakváltozatai *torf*, *torfa*) egyszerűen csak az úfn. *Torf* latinosításának tartja, a magánhangzó magyarázatára ki sem tér. Pedig ez azt mutatja, hogy a végleges alak bajor—osztrák hatásra keletkezett, tehát népies átvétel, a szóvég nem latinosítás, hanem magyar népetimológia (*fa* 'Holz') eredménye. A *vatta* sem latinosítás eredménye, hanem a szerző által idézett baj.—osztr. *watto* átvételéből alakult.

Tanulságos a könyv végén található elemzése a jövevény szókinsnek a feltűnés időrendje, majd a fogalomkörök szerint. A feltűnés időrendje természetesen függvénye az első nyelvtörténeti adatok fent már érintett kérdésének, segítségével azonban felvethető a szókinszétválasztása közvetlenül (tehát az első nyelvtörténeti adattal) és közvetve (tehát nyelv-, tárgytörténeti ismérvekkel) keltezhető középfelnémet, korai újfelnémet, újfelnémet rétegre, ami szilárd fogódzót nyújthat további nyelvtörténeti és társadalomtörténeti következtetésekhez. A fogalomkörök szerinti csoportosítás szinte megoldhatatlan ellentmondások nélkül, ha — miként a szerző is teszi — ezer esztendő szókinsét ugyanazokba a fogalomkörökbe akarjuk besorolni. A szerzőnél is például a *cigaretta* és

a *tubák* a konyhai, a *gigerli*, *gimpli* a közigazgatási és politikai szókinszbe kerül, ami nem a legszerencsésebb. Sokkal célszerűbb a fogalomköröket az egyes korszakokon belül elkülöníteni, hiszen vannak korhoz kötött és koronként ismétlődő fogalomkörök is.

A könyvnek egy nagy fejezete (493–567) a jövevényszók elemzésével foglalkozik hangtani, alaktani és jelentéstani szempontból. Legterjedelmesebb a hangtani rész (493–559), amely egyrészt a német–magyar „hangmegfeleléseket”, másrészt a tendenciákat állítja össze. Ez a munka legvitathatóbb fejezete. Ezek a „hangmegfelelések” lényegében egy „német”, „középfelnémet” vagy „bajor-osztrák” kezdeti állapotot vetnek össze a magyar végállapottal. Ilyen összevetés is jogos, de ez nem tévesztendő össze a tényleges nyelvi érintkezés magyarázatával. A kiindulásul felvett német nyelvállapot sem egységes, legfeljebb munkahipotézisként; nyelvészociológiai szempontból semmi esetre sem. A nyelvi érintkezéseknél az átváltás az egyik (ti. átadó nyelvi) fonémarendszerből a másikba (ti. átvévő nyelvi) fonémarendszerbe történik, nem mindig azonos nyelvészociológiai körülmények között. Az átváltás és ezzel kapcsolatban az interferencia lehetőségei koronként is változnak. A szerző például a „német” *w* magyar megfelelésére többek között a *valcer*, a „bajor–osztrák” *w* megfelelésére a *bakter* szót idézi, pedig mindkettő bajor–osztrák eredetű a magyarban, mindkettőnek van kancelláriai/irodalmi (*valcer*, *bakter*) és nyelvjárási (*volcer*, *bokter*) változata: szókezdetük különbsége az átvétel újabb és régibb koráról tanúskodik (vö. még *vakparádé*). A szerző a magyar nyelvjárási irodalom alapján ugyan azt állítja, hogy az idegen *w*: *m. b* megfelelés a mai napig produktív, ez azonban csak két nyelvszigetre (Felsőőr, csángók) áll. Az úgynevezett „hangmegfelelésekkel” nagyon csínján kell bánni, hiszen nemegyszer betűfonetikát tükröznek. Német jövevényszavaink vizsgálatában ez eddig is számos téves magyarázat forrása volt. A szerző nagyon részletes összeállítása azonban mégsem haszontalan. További elemzése a nyelvjárástörténet segítségével még sok tanulsággal szolgálhat.

KOBILAROV-GÖTZE munkája a feladat nagyságából és az előmunkálatok hiányosságaiból és hiányából adódó, vitatható részeket ellenére a DOLw. óta német jövevényszavaink legteljesebb korpusza. Erényei és hibái a további kutatást ösztönözhetik, részleteivel a magyar nyelvtudománynak érdemes foglalkoznia.

MOLLAY KÁROLY

A finnugor őshaza nyomában

(Válogatta és szerkesztette IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS. Budapest, Gondolat. 1973. 448 + [3] l. A magyar néprajz klasszikusai)

1. A magyar néprajz klasszikusai címmel 1971-ben indult sorozat első kötetét (Az ősi magyar hitvilág. Szerk. DIÓSZEGI VILMOS) érdekes tanulmánygyűjtemény követte: válogatás a magyar őstörténet halhatatlan — már nem élő — klasszikusainak munkáiból. „A finnugor őshaza nyomában” nyelvészek (REGULY, HUNFALVY, VÁMBÉRY, MUNKÁCSI, SZINNYEI, GOMBOCZ, MÉSZÖLY, ZSIRAI), néprajzkutatók (PÁPAI KÁROLY, JANKÓ JÁNOS, SEBESTYÉN GYULA, SOLYMOSSY SÁNDOR, BÁTKY ZSIGMOND) és történészek (NAGY GÉZA, ZICHY ISTVÁN) fontosabb őstörténeti vonatkozású értekezéseit tartalmazza, valamint Ricardus jelentését Julianus útjáról.

A kötet felépítése: bevezetés (5–17), szemelvények a magyar őstörténeti irodalomból Ricardustól, illetőleg Regulytól Zsiraiig, életrajzi bevezetőkkal (19–408), térképek (409–11), források (413–4), bibliográfia (415–8), életrajzi jegyzetek (419–29) és névmutató (431–46).

2. A gyűjtemény anyagát válogató és szerkesztő IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS a bevezetőben összefoglalja a magyar nyelv eredetére, rokonságára, a magyarság őstörténetére

irányuló kutatások történetét és problematikáját. A magyar tudománytörténet egészébe ágyazva már itt röviden értékeli a kötetbe felvett művek szerzőinek őstörténeti munkásságát. A tömör, jól szerkesztett előszó egyik izgalmas részlete arról tájékoztat, hogy XVIII–XIX. századi magyar utazók magyar néptörzsekkel találkoztak a Krímben, a Kaukázus vidékén és Mongóliában (9–10).

3. A kötet törzssanyagát képező szemelvényeket a két legfontosabb magyar őstörténeti kérdés szempontjából vizsgáljuk végig: szerzőjük miként vélekedik a magyar nyelv eredetéről, és hová helyezi népünk őshazáját.

A válogatásban szereplő 15 szerző közül 14 a magyarság finnugor eredete mellett foglal állást. Vámbéry török népek tartja a magyart, mely nyelvét finnugorra váltotta (vö. 15). Véleménye szerint a magyarság a török népek északeleti határőrnépe volt, az ugor népek lakóhelyének közelében (102, 112). Megjegyezzük, hogy Zichy egy későbbi művében (l. erről alább) a magyarság etnikumát illetően lényegében Vámbéry felfogását teszi magáévá. A magyarság őshazájára vonatkozóan 11 álláspontot tartalmaz a gyűjtemény (ez nem azonos minden esetben az elválás előtti utolsó lakóhellyel!). Reguly szerint „ázsiai nép vagyunk” (33), ő még a Wiedemann–Castrén-féle altaji őshaza-elmélet (vö. 11) híve. Nagy Géza az Altajtól nyugatra eső területet, a Felső-Jenyiszej menti Abakan vidékét tekinti a magyarság legősibb székhelyének (147, 150). Sebestyén Gyula a finnugor népek legrégibb őshazáját az Alsó-Volga, a Kaszpi-tenger és az Aral-tó tájaira helyezi (232, vö. 255). Munkácsi itt közölt cikke szerint az Észak-Kaukázus körzetében lehetett a finnugor őshaza (218). Hunfalvytól kezdve a kutatók általában a Volga–Káma vidéke és az Urál hegység közötti területet tartják a finnugor ősnép lakóhelyének (Hunfalvy: 81; Jankó: 180, 187; Gombocz: 313; Solymossy: 318; Zichy [elfogadja Setälä felfogását]: 338, 342; Zsirai: 403). Hunfalvy és Zichy hozzáteszi: a finnugorok keleti csoportjai, az ugor népek „mindenkor” (Hunfalvy kifejezése) az Urál hegység két oldalán helyezkedtek el (58, ill. 339, 342). Közel áll ehhez az elképzeléshez a nyelvtudomány és a régészet legújabb állásfoglalása: e szerint a finnugor ősnép széttelepülését megelőző utolsó szállásterülete a Volga–Káma vidékétől az Ob alsó folyásáig húzódott, az Urál hegység két oldalán (l. 11–2; vö. még: HAJDÚ, BevUr. 9; FODOR: TörtSz. XV, 2).

A szemelvények átvételének filológiai pontossága megfelelő. Csak kivételesen fordul elő egy-egy pontatlanság; pl. Pallas és Witsen neve mellett (336) az eredetiben nem találunk keresztnevet; Németh Gyula nem a „A honfoglalás előtti...” (330), hanem „A honfoglaló magyarság kialakulásáról” (vö. 417) írt monográfiát. A szemelvényeket megelőző életrajzi bevezetésekbe és a szerkesztő jegyzeteibe sajnos annál több hiba csúszott. Miechov (o: Miechow; vö. pl. Zichy: Őstört.) Tractatus... című műve nem 1577-ben (7), hanem 60 évvel korábban jelent meg (vö. Szinnyi: 274). Aeneas Sylvius (o: Silvius) Piccolomini (1405–64) Cosmographia című könyvének jelzett megjelenési éve (7. l.: 1503.) is megtévesztő az olvasó számára (vö. Zsirai, 405. l.: 1458.). Hunfalvy nem Hunsdorfbán (37) — azaz Hunfalván —, hanem Nagyszalókon (vö. Révai-Lex.), Vámbéry pedig Szentgyörgy (83) helyett Dunaszerdahelyen (vö. MagyarLex.) született. Mindig, így néhány szerzői portré összeállításakor is szem előtt kellett volna tartania, hogy ez a kiadvány elsősorban a „művelt nagyközönség” számára — és tízezer példányban! — készült. Munkácsi főművének fogadtatása alapján, a túlságosan is kemény bírálatok ismeretében nem érezzük helyénvalónak ezt az ÁKE.-ra vonatkoztatott sommás kijelentést: Munkácsi „eredményes indoeurópai nyelvészeti tanulmányokat is folytatott” (192). Honfoglalás előtti török jövevényszavaink mintaszerű monografikus feldolgozását (GOMBÓCZ, BTLw.) meglepő a szerzőnek a „néprajzi vizsgálatok számára egyik legfontosabb tanulmányaként” értékelni (307). GOMBÓCZ—MELICH csonka etimológiai szótára (EtSz.) — melyet a „néprajz nem nélkülözhet” (307) — a nyelvészek számára ma már inkább csak tudománytörténeti jelentőségű; ezt is meg lehetett volna említeni.

Zsirai nem 1922-ben, 30 éves korában került a budapesti finnugor tanszék élére (393), csak 1929-től lett az egyetem tanára. A nálunk feltehetően német hatásra elterjedt „üz-bég” alakváltozat (93, jegyzet) eltér a Vámbérytól mindenütt „özbég” néven emlegetett nép megnevezésétől. A magunk részéről egyébként a turkológiában újabban meghonosodott *özbeğ* önelnevezés (vö. 92) használatát tartjuk a leghelyesebbnek (vö. ANTAL—CSONGOR—FODOR, *A világ nyelvei*. Bp., 1970. 178). A Zichy említette Turkszanthosz fejedelmet „turk” (359) helyett — Németh Gyula alapján — inkább a VI—VIII. századi türk birodalom uralkodójának nevezhetnénk (vö.: Solymossy: 331, vagyilagosan; Bátky: 388). A bevezetésben (17) felsorolt elvek alapján a kötetben található mintegy két tucatnyi lábjegyzet valószínűleg a szerkesztőtől származik (erre egyszer utalás is történt: 122). E jegyzetek feladata is lehetett volna az elavult nézetek, szófejtések kritikája (mintának l. a 134. lap jegyzetét; a kérdésről l. még alább is).

4. A gyűjteményben három kitűnő térkép is van. Kár, hogy csak az elsőről tudhatunk meg valamit (20, jegyzet), a másik kettőről nem. Mivel címük sincs, rejtély marad az olvasó számára, hogy ez utóbbi térképek mihez kapcsolódnak, s mikori állapotot tükröznek. Még leginkább a harmadikról sejthető, hogy IX. századi népesoportok elhelyezkedését szemlélteti. (Vö. DIENES ISTVÁN térképét: „Kelet-Európa a IX. században a magyarok régi lakóhelyeivel”. Honfoglaló magyarok. Bp., 1972. 8.)

5. A kötetbe felvett „források” kapcsán felvetődik a válogatás kérdése. IFJ. KODOLÁNYI válogatása mintaszerűnek mondható. Értékét növeli, hogy Reguly levelei közül is beválasztott. Talán csak Budenz József és Barna Ferdinánd nevét hiányoljuk a szerzők névsorából. Közismert, hogy a múlt század végi ugor—török háború finnugor táborának mindketten jelentős alakjai voltak. Ha Vámbéry „A magyarok eredete” című értekezésének (Bp., 1882.; két kiadásban) egy részletével — helyesen — megismerkedhettünk, érdekes és tanulságos lett volna Hunfalvy reflexiói mellett Budenz és Barna Ferdinánd nehezen hozzáférhető bírálatát (a bibliográfiai adatokat l. 415) is olvasnunk ugyanitt. Az is sajnálatos, hogy SZINNYEI észrevételei (EPhK. VII, 61—80, 200—245, kny.: Bp., 1883.) még a kötet irodalomjegyzékéből (l. alább 6.) is kimaradtak. A terjedelem növekedését néhány részlet lerövidítésével meg lehetett volna akadályozni. A források között érthetetlenül nem szerepel Ricardus jelentése, csupán az derül ki (27), hogy a szemelvényt Bendefy László fordításában közli a szerkesztő. Talán jobb lett volna Györffy György új fordítását közreadni (vö. NapkFelf. 40—4).

6. A bibliográfia tartalmilag általában megbízható, jó összeállítás. Kár, hogy Kézai Magyar Krónikája (416) egyedül képviseli benne az őstörténeti kutatásokban „nélkülözhetetlen forrást” (vö. 5) jelentő középkori gesztáinkat, krónikáinkat. Az irodalomjegyzékéből hiányoljuk a finnugor régészet legújabb eredményeit összegező munkákat is (pl. csak LÁSZLÓ GYULÁTOT: II. OK. V, 459—88, ArchÉrt. XCII, 68—71, CÍFU. 416—20, Alföld XXI, 39—42, ArchÉrt. XCVII, 161—90). A történészek értekezései közül elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY „Krónikáink és a magyar őstörténet” (Bp., 1948. [1949.], továbbá BARTHA ANTAL „A VIII—IX. századi magyar társadalom” (Bp., 1968. 1973.²) című művét lehetett volna még felvenni (a magyar őstörténeti kutatások két új bibliográfiája: *MagyElHonf.* 232—34; *Annales UnBpRE. Hist.* XII, 50—2). A jegyzék legfőbb formai hibája: következetlensége. A kötet anyagát adó források egy része (Munkácsi, Sebestyén, Szinnyei, Zichy munkája) a bibliográfiában is szerepel. Szinnyei művének megjelenési éve amott (414) 1919., itt (417) 1910. A pontatlanságok egyik jellemző példája Zichy könyvének kétféle címléírása (414, ill. 418). A megismételt tétel helyett nagyobb szükség lett volna a jegyzékben Zichy „Magyar őstörténet” (Bp., 1939.) című, nagy vitát kiváltott (vö. 17) munkájára, mely szerint az eredetileg török etnikumú magyarság nyelvcsere útján vált volna finnugor nyelvűvé.

7. A „Jegyzetek” címet viselő életrajzi vázlatok nagyon hasznosak volnának, ha nem lenne az adatokban érthetetlenül sok pontatlanság, következetlenség, hiány. A jelen ismertetés adta szűk keretek között a hibák felsorolásától eltekintünk, csak annyit említünk meg, hogy a 11 lapos jegyzetanyagban laponként átlagosan 1,5–2 tévedést fedeztünk fel. Hiba van a betűrendben is (*Baer* és *Pallas* rossz helyen áll). Az írók — ismert — születési és halálozási helyének a feltüntetése ötletszerű. Ez azért is meglepő, mert a szerkesztő a sorozat első kötetét gondozó *DIÓSZEGI VILMOS* hasonló összeállítását is mintának vehette volna. A mindkét jegyzékben megtalálható tudósok (*Castrén*, *Freisingeni Ottó*, *Pallas*, *Pray*, *Révai*, *Sajnovics*, *Theophylaktosz*) portréja szinte kivétel nélkül *DIÓSZEGI* szerkesztésében a megfelelőbb. Nem tudjuk, miért van a kötet törzsanyagában — jegyzet formájában — a német nyelvű könyvcímnek is magyar fordítása, itt pedig a latin, orosz, sőt a görög cím is csak eredetiben szerepel. Az sem világos, hogy kikről készültek életrajzi jegyzetek. Gyaníthatóan olyan történeszekről, nyelvészekről stb., akik a magyar nép történetének, a finnugor őstörténetnek a kutatása terén jelentős munkásságot fejtettek ki. Az életrajzi jegyzetekből mégis tucatnyi jeles kutató életrajzi vázlata kimaradt; pl. *Carpini* (235), *Hóman* (370), *Kézai* (125), *Klaproth* (99), *Leibniz* (308), *Marquart* (196), *Paasonen* (311), *Pápay József* (36), *Ruysbroeck* (= *Rubrik*, 149), *Tallgren* (339), *Turóczy* (125), *Witsen* (336). Mások (*Pápai Károly*, *Szinnyei* és *Zichy*) munkásságáról viszont itt már másodszor olvashatunk, életrajzuk egyszer már szerepelt a könyvben (159, 271, 335).

8. A névmutató ugyanolyan megbízhatatlan, mint az iménti jegyzetanyag. Már az is talány, hogy mit tartalmaz. Mindenesetre nép- és földrajzi neveket, továbbá — részben már az életrajzi jegyzetekből ismert — személyneveket, de akad a névmutatóban könyvcím is (*Derbendnameh*, *Seibaninameh*). Ezeket sem hiánytalanul. Például pusztán a hat lapnyi *Ricardus*-jelentés népnevei közül az alábbiakról feledkezett meg a névmutató: görög (21), mordvin (26), perzsa (25), római (20, 24, 27), rutén (26, 27), tatár (23). A szerkesztő jegyzetében (20) található baskír, bolgár és csuvas is elmaradt, pedig itt-ott a lábjegyzetek nevei is a mutatóba kerültek; pl. *kipszák* (130), *tadzsik* (122) és a 134. lap jegyzetében felsorolt népnevek. A mutató betűrendje aligha mondható szorosnak, sőt a 440. lap alján a kezdőbetűk rendje sem.

A jegyzetek és a mutató összevonásával lehetőség kínálkozott volna arra, hogy a finnugrisztika elmúlt évszázadának eredményeire utaló lapszámok és mai tudásunk egy ütt jelentkezzenek. Egy ilyen tárgymutatóval egyben elkerülhetnénk a már elavult nézetek kritikátlan közzétételét. A tárgymutató anyagának összeállításában segítséget jelentene a legújabb, hasonló céllal készült jegyzetek (*MagyElHonf.* 205–28, *NapkFelf.* 40–4 stb.) állásfoglalása.

9. A magyar őstörténeti irodalom legfőbb értékeinek összegezése egy alig 400 lapos gyűjteményben nehéz vállalkozás. Az őstörténeti irodalom, valamint a mai tudásunkat tömören összefoglaló őstörténeti vonatkozású bevezetés, jegyzetek összeállítása és megírása a magyar őstörténet egy ágát művelő kutatónak erejét természetszerűen meghaladja. A finnugor őstörténet magyar klasszikusainak munkáit nyelvész, régész, néprajzkutató, történész és antropológus tagból álló szerkesztő bizottság hivatott kiadni, kritikai kiadásban. Ha az őstörténeti kutatásokra — a könyv borítólapján írottak szerint — „csakis több tudományág összefogásával lehetett vállalkozni”, akkor az erre irányuló kutatások összefoglalására is csak több tudományág kutatóinak összefogásával lehetett volna. „A finnugor őshaza nyomában” mégsem rossz — és különösen nem fölösleges — kiadvány. Kétségtelen előnye, hogy az eddig elszórtan fellelhető irodalmat egy kötetben gyűjti össze, és ezzel a magyar őstörténet legfontosabb forrásait (*NÉMETH, HonfKial.*; *MsgŐstört.*; *MŐstörtK.*; *MagyElHonf.*; *LÁSZLÓ, Őstört.*; *HAJDÚ, BevUr.*) hasznosan egészíti ki.

ZAICZ GÁBOR

A szláv nyelvek új etimológiai szótára

1973 tavaszán abban a szerencsében volt részem, hogy az „Etymologický slovník slovanských jazyků” első kötetének, FR. KOPEČNÝ munkájának kinyomott, de még be nem kötött példányát láthattam, kezemben tarthattam Brünnben. Nem sokkal később az Academia, a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadója forgalomba is hozta a 344 lapos kötetet (Praha, 1973.).

E munka érdemi ismertetésére én természetesen nem vállalkozhatom, csupán azt jelzem, hogy mi van a megjelent első részben. — Előszó (5–9), a nyelvek és nyelvjárások rövidítései (10–4), egyéb rövidítések és jelek (15–8), irodalom és forrásjegyzék a rövidítések betűrendjében (19–37). Az első nagyobb részben (41–299) az előljárókat (předložky) tárgyalja a szerző, a másodikban (303–36) a szóvégi partikulákat (koncové partikule). Az idézett nem szláv szavak indexét találjuk a 337–43. lapon, s végül a 344.-en azoknak a szláv előljáróknak az indexét, amelyek nem szerepelnek utalóként a maguk betűrendi helyén.

Csupán érdekességként említem, hogy a finnugor nyelvek — a mutató szerint — kilenc címszó tárgyalásában szerepelnek, s ezek között a magyar két helyen (a 99. és a 123. lapon).

PAPP LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Szláv jövevényszavaink kutatásának történetéből

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában — számos megalapozatlan etimologizálása, sőt tévedése ellenére — igen nagy ŠTEFAN LESCHKA szerepe. A prágai, majd kiskörösi evangélikus lelkész nehéz életkörülményeit, kedvezőtlen kutatási lehetőségeit legyőzve alkotott olyan művet, mely tulajdonképpen csak a későbbi tanulmányokban gyümölcsözőt: Elenchus vocabulorum Europaeorum... Budae, 1825. Utat tört olyan területen, melyen a közvetlen utókor — jőzanság és higgadt számvetés hiánya miatt — haladni képtelen volt, s csak a XIX. század végén visszhangozhatott méltó felelet Leschka kérdésfeltevéseire.

A magyar olvasók szűk köre sem ismerhette meg keletkezése idején a nagyszabású munkát. Az 1811–2-ben már alakuló, 1815-ben nyomdakész alkotást csak 1825-ben adhatta ki a szerző fia, az ópazovai lelkész. Leschka mégsem volt ismeretlen. Egy lelkes levelező szerint olyan ember volt, „aki számos esztendőig Prága Cseh városnak Papja és Superintendens lévén, ámbár a’ magyar szóban magát gyakorolnia módja nem lehetett, azt mégis el nem felejtette, ’s a’ mellett, hogy Cseh nyelven írott számos és jeles munkáiról a’ Tudós Világ előtt isméretes, több magyar szavaknak eredeteket és törsoköket is olly szerentsésen kinyomozta, hogy valóban érdemes arra, hogy Literátoraink véle levelezzenek.” (Hazai ’s Külföldi Tudósítások 1811. I, 38. sz.) E jellemzéshez a névtelen tudósító még azt teszi hozzá, hogy Kiskörös magyar nyelvű istentisztelete is szívügye a lelkésznek, ennek érdekében magyar ajkú káplánról is gondoskodik. Mikor 1818-ban meghal, a Tudományos Gyűjteményben THAISZ ANDRÁS gyászolja meg (Kihalt Tudósok: 1818. VII. 130–1). „Számos érdemekkel díszes” — írja róla, s kiemeli, hogy csehországi tisztségét hagyta oda Kiskörösért, a magyar hazába való visszatérésért. Amit az 1811-i levelező még csak sejtetett, azt a jószemű és a cseh s a szlovák ügyekben járatos THAISZ már pontosan érzékelteti: Leschka prédikációjában, nyelvtudományi munkájában egyaránt a felvilágosodás híve: „Türodelmes és megvilágosodott elméjű lévén a’ más Hiten lévő Lelki Pásztorokkal is barátságos egyességben élt s általok viszont becsültetett... Az ő minden ember eránt való nyájas maga’ viselete,

szemérmetes bátorsága és ékes beszéde ötet minden Társaságban kedvessé tette.” THAISZ nem mulasztja el, hogy meg ne említse: „a’ Szláv nyelveket gyökeresen értette és tudós Szláv író volt.” Mindezt azért hangsúlyozza, hogy rámutasson a magyar nyelv ápolásában is megmutatkozott áldásos kiskőrösi tevékenységére. Thaisz és Leschka valószínűleg levelezett egymással. Feltevésünket arra alapítjuk, hogy Leschka 1817-ben, azaz egy esztendővel halála előtt egy értekezést küldött el a Tudományos Gyűjteménynek. Az első, jórészt HORVÁT ISTVÁN és FEJÉR GYÖRGY irányította szerkesztőbizottság nem közölte Leschka dolgozatát, viszont 1820-ban közlésre kerül az értekezés (V, 112–22). A dolgozat első része a csehországi újságok, hírlapok, folyóiratok példáját emlegeti; tanulmányozásuk jó hatással lehet a magyar újságírásra és -szerkesztésre is. A cikk második része a cseh helyesírás egyszerűségét állítja példának a magyarok elé: azt fejtegeti, hogy késik a magyar helyesírás „tudományos rendbe szedése”. A magyar ortográfiát szerinte a cseh, illetőleg a bibliai cseh nyelvet használó szlovákok módszere szerint kellene egységesíteni, megújítani. Javasolja, hogy bizonyos mássalhangzók jelölésében a cseh minta szerint járjanak el. Példáit idézve: *C*, *c* legyen a *cz*, *tz* helyett, a „rövidségnek okáért”, *ž*, *č* a *zs* és a *cs* helyett. *D*’, *d*’ legyen a *gy* helyett, mivel a *gy* hang a *d*-hez közelebb áll, mint a *g*-hez. Tovább *l*’-t ajánl *ly*, *nj*’-t és *n*’-t *ny*, *s*’-t *sz*, *t*’-t *ty* helyett. A kettőzésre az alábbi formát tartja alkalmasnak: *dd*’.

Leschka túlzása nyilvánvaló, de figyelemre s megértésre méltó igyekezete a magyar helyesírás egységesítésének előmozdítására. Annál inkább, mivel csupán megoldási ajánlatról szól, s arra ösztökél, hogy más is írja meg, terjessze elő javaslatait. A magyar helyesírás „rendbe szedésére” azonban még egy darabig várni kellett.

Leschka dolgozatában — s ez is felvilágosult voltát bizonyítja — elválasztja a magyar nyelv terjesztését célzó nemes igyekezetet az országban lakó más népek csúfolásától, elnyomásától. Arra céloz, hogy több magyar közmondás, szólás gúnyolja a szlávokat, illetőleg a szlovákokat, míg a szlovák nyelvben kevesebb — szerinte — a magyarokat becsmérlő kifejezés. S itt következik az a megállapítás, amely később a szlovák-szláv jövevényszavak kutatásának legfőbb gátja volt: Leschka szerint a magyaroknak nincs okuk arra, hogy a szlávokat-szlovákokat gúnyolják, hiszen a honfoglaló magyarok sok mindent, például a földmívelést az itt lakó szlovákoktól tanulták. Ezen a ponton kapcsolódik össze a nyelvtudományi mondanivaló a nemzetpolitikaival; ez az a terület, amelyen már nem a nyelvtudós, hanem a népe apológiáját író szerző vitatkozik. Más kérdés, hogy Leschka még a felvilágosodás eszmei talaján áll. Ha etimologizálása olykor felszínes is, szándékai — túlzásai ellenére — tiszták. Tudjuk, hogy tekintélyes nyelvészeknek önzetlenül szolgáltatott anyagot, DOBROVSKÝ vagy PALKOVIČ nehezebben boldogult volna az ő hathatós segítsége nélkül (vö. WEINGART, MILOŠ, Přispevky k studiu slovenštiny: Sborník Filozofické Fakulty University Komenského v Bratislavě. 1923. 17, 47, 57, 62, 68–70).

Leschka Elenchusa 1813–1814-ben kaphatta végső megformálását, noha a magyar nyelv szláv jövevényszavainak problematikája már korábban is foglalkoztatta. Az 1811-i tudósítás is céloz e munka készülésére. Azért jelöljük meg 1813-at a végső megformálás éveként, mivel ekkor lángol föl a vita — leginkább bécsi lapokban — egyes magyar szavak szláv eredetéről, ebben az évben csapnak össze neves tudósok véleményei; olyanokéi, mint KOPITARÉ, ŠAMUEL ROŽNAYÉ, RUMY KÁROLY GYÖRGYÉ, JANKOVICH MIKLÓSÉ (FRIED ISTVÁN, A magyarországi szlavisztika kezdeteihez: Helikon 1969: 295–301). A vitában Leschka készülő vagy már elkészült könyvének részlete is érv, méghozzá fontos, szinte döntő érv. Leschka eredetileg a Tydennjk című pozsonyi bibliai cseh nyelvű újságban jelentette meg közleményét. Innen tette közzé ŠAMUEL ROŽNAY, aki Leschka eredményeit fölhasználva készítette el „Slawische Wörter in der ungarischen Sprache” című szójegyzékét (FRIED: i. h. 300). Ez a szójegyzék jutott el

DOBROVSKÝHOZ (vö. DANCZI V. JÓZSEF: MNy. LXV, 113—22). A könyv — mint láttuk — 1815-ben már kész, a cenzúra is átengedte. Csak épp mecénást nem talál a tudós lelkész. Leschka halála után fia több tudós kezébe adja a kéziratot (Leschka. . . XVI.). A könyv utólag szerzett előszava közli, hogy a meg nem nevezett tudósok véleményt mondtak a kéziratról, s az ópazovai lelkész-fiú e véleményeknek engedve szerzett mecénást, s jelentette meg a művet. Leschka fia Ópazován élt, az előszó viszont Újvidékről keltezett: Neoplantae die 7ma Septembris 1825. Nem lehetetlen, hogy az előszó írója PAVEL JOZEF ŠAFÁRIK, s a mecénás a szláv ügyek tevékeny támogatója, Stevan Stratimirović metropolita. ŠAFÁRIK ekkor Újvidéken volt gimnáziumi igazgató, élénken érdeklődött a szláv nyelvészet és a prozódia kérdései iránt, archaeológiai munkássága szoros kapcsolatban van nyelvészeti érdeklődésével. Az ő közvetítésével kerülhetett a kézirat ügye a karlócai érsek elé, akinek gazdag könyvtárában gyakran megfordult.

Ennél érdekesebb számunkra, hogy a magyar sajtó fölfigyelt Leschka megkésve napvilágot látott könyvére. Az első recenziens írása (Hazai 's Külf. Tud. 1825. II, 31. sz.) már jelzi azokat a problémákat, amelyeket szinte az egész közvélemény nevében BEREK-SZÁSZI NAGY PÁL fog kimondani. Az első — névtelen — bíráló előbb az előszó szerint ismerteti a könyv sorsát, kiemeli, hogy sok munkával, több nyelv ismeretében, szorgalommal készült műről van szó. Az igyekezetet dicséri, „noha az mindenkor kétséges marad, hogy a' Magyarok ez vagy amaz szót napkeletről hozták-e magokkal, vagy Európába költözéskor vették fel.” Megemlíti, hogy a magyarság honfoglalás előtti kultúrájáról való ismereteink hiányosak. Eddig egyet is érthetünk a recenziessel; a továbbiakban azonban már a romantikus nemzetszemlélet, az apologetikus történelem-látást figyelhetjük meg. „A szittya magyarok” — fejtegeti a névtelen bíráló — egyik akkori népnél sem voltak alábbvalók, sőt mindegyiknél különbek lehettek. Feltehető, hogy minden szükséges szóval rendelkeztek, de ha egy-két szót átvettek is, ez sem kisebbíti nagyságukat. Ugyanakkor a magyarok is adtak szavakat más népeknek. Sok szó etimológiája csupán „tót buzgóság”, „erőltetett tsigázás”. A magyar — mint hódító — jelentősebb kulturájú nép lehetett, mint a meghódított. Az igazságot és fél-igazságokat tartalmazó fejtegetés mutatja, hogy az igazság kiderítésénél fontosabb lett a „régí dicsőség” minden áron való felfedezése. Az önmagukban helytálló tételek, például az, hogy a magyarok nemcsak átvettek, hanem át is adtak szavakat a környező népeknek, egyre inkább nacionalista felhangot kap. A XVIII. század türelmesebb légkörében vetődött föl a jövevényszavak problémája, a szerb ZAHARIJA ORFELIN rámutatott arra, hogy a magyarországi szerbek nyelvében több magyar eredetű szót találhatunk, s a felvilágosodás szellemét képviselő SÁNDOR ISTVÁN sem látott nemzeti sérelmet a magyar nyelv szláv jövevényszavainak felderítésében. A romantikussá hajló kor azonban a nyelvtudományi szempont elé másféle, nacionalista kicsengésű szempontokat helyezett. Nemcsak a magyar nyelvtudomány képviselői járták végig ezt az utat. Kelet-Európa szinte valamennyi „ébredő” népe, nemzetté alakulni vágyó nemzetisége megkövetelte ezt tudósától; a higgadt mérlegelés, a józan kutatás lassan-lassan a délibábos szószármaztatásoknak, a hasonlító hangzású szavakból hangzatos elméletet alakító költőknek adja át a helyét, hogy csak HORVÁT ISTVÁN vagy JÁN KOLLÁR példájára hivatkozzunk. Már nem a szorgosan összehordott adatokból kikövetkeztetett nyelvrokonság lesz a kutatás tárgyává, a nyelvész és a történész arra vállalkozik, hogy a hajdankor valamelyik dicső nemzetéből vezesse le népe-nemzete származását. Könnyebb a szláv tudósok dolga, kik a szlavisztika kézenfekvő tényeiből indulnak ki, a nagy területen élő szláv nemzetek rokonságával dicsekedhetnek, és HERDER szép jövőt jósoló téziseiből kiindulva, visszafelé is megszerkesztik a dicső szláv múltat. A magyar tudósok dolga nehezebb, hiszen a hízolgónek egyáltalában nem tartott finnugor rokonság helyébe török vagy más „napkeleti” rokonokat keresnek, illetőleg a bibliai népekig igyekezzenek vissza-

vezetni a magyar nyelv eredetét-rokonságát. E kutatók közé tartozott BEREKSZÁSZI NAGY PÁL is (vö. IMRE SÁNDOR, Berekszászi Nagy Pál élete és munkái, Bp., 1880.), aki széles körű nyelvismeretét, szorgalmát, vitathatatlan tehetségét annak a célnak a szolgálatába állította, hogy a finnugor rokonság ellen hadakozzék. Megtámadta JOSEPH HAGER „Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern” című, józan hangvételi, a kutatást jó megfigyelésekkel segítő könyvét, és röpiratszerű munkáiban török és perzsa szavakat akart nyelvünkben kimutatni. Leschka könyvét is ebből az alapállásból bírálja (Felső Magyar-Országi Minerva 1827. I, 1078—84). Bírálata már jórészt az agresszív nacionalizmus hangját kéri kölcsön, noha elismeri a szláv jövevényszavak tényét. Leschkának érdeméül ismeri el, hogy foglalkozott e kérdéssel. Ám azonnal azt hangsúlyozza, hogy a deák és a német nyelvből is kölcsönöztünk szavakat, de ezek megítélésében „tót bíróra” nincsen szükség. Majd indulattal kel ki Leschka ellen, hogy néhány „zsidó-magyar” szót is szláv eredetűnek nevez, illetőleg „török-magyar” szavakat is szláv nyelvekből származtat. A továbbiakban harminckettő szó etimológiáját vitatja. KNIEZSA ISTVÁN alapvető művével (SzlJsz.) egybevetve, tizenegy esetben van Leschkának igaza (*barkóca*, *berena* ~ *borona*, *beszéd*, *csizma*, *dajka*, *gally*, *gunya*, *kád*, *kalapács*, *megye*, *szappan*), ezek valóban szláv jövevényszavak. BEREKSZÁSZI például a *megye* szláv eredetét azzal igyekszik cáfolni, hogy az tulajdonképpen a *megé*, *mögül* névutókkal rokon, s azt jelentette, hogy valamin túli terület. Itt látjuk, hogy mennyire mellékes a jelentéstani vagy a művelődéstörténeti szempont, s hogyan indul ki látszatra hasonló hangzású szavakból. KNIEZSA kétes eredetűnek tartja a *dohány* és a *pirít* szavakat (BEREKSZÁSZI a *pirítás* főnév etimológiáján vitatkozik). Így a 32 vitatott szóból csupán 13 szó esetében van Leschkának igaza. A többi 19 szó — KNIEZSA könyvéből véve az adatokat — nem szláv eredetű (*arat*, *szánt*, *árpa*, *balta*, *bicsak*, *dolmány*, *kalpag*, *köppönyeg*, *papucs*, *füvés*, *fuszuly*, *ibrik*, *káv*, *kutya*, *márvány*, *oroszlán*, *doromb*). BEREKSZÁSZIVAL mégsem érthetünk egyet, s ennek oka hangvételének fölösleges túlfűtöttsége, polémiajában nacionalista éle. Hogy recenziójának tudományos „mélységét” érzékeltessük, ideírjuk az ő néhány megoldását is: a *berena* ~ *borona* perzsa eredetű, a *dohány* arab, a *füvés* zsidó, a *fuszuly* arab, a *gally* görög, a *kád* kaldeusi, a *kutya* indiai, a *márvány* perzsa, a *szappan* perzsa stb. Nem kellene foglalkoznunk e vitaírással, ha nem lenne a kor tipikus jelensége. Hasonló módszerrel vitatkozik Leschkával, s még BEREKSZÁSZINÁL is messzebbre jut az etimologizálásban HORVÁT ISTVÁN a Hasznos Mulatságok hasábjain. Ő a *balta* (1828. I, 38. sz.), a *rozsa* (43. sz.), valamint a *korbács* (50. sz.) szavakról ír. Jellemző közleményeinek a címe: „A’ Balta Magyar Szó más nyelvekben”, stb. Éppen ekkor hirdetik MÁRTON JÓZSEF nyelvtudományi értekezését. Emígy: „a’ Magyar nyelv egy a’ legrégibb napkeleti nyelvek közül;... ennek Ázsiában az akkori ismeretekhez képest kimívelt nyelvnek kellett lenni... ez szószármaztatása törvényei szerént a’ kimíveltetésre, és bővítésre, a napnyugoti nyelvek felett legalkalmasabb...” (Toldalék a’ Hazai ’s Külf. Tud.-hoz 1827. I, 52. sz.).

Leschka Elenchusa körül tehát föllángolt a vita. Ez a polémia azonban nemigen hozott lényeges tudományos eredményt, ha csak a probléma állandó napirenden tartását nem nevezzük annak. De míg egyfelől kárhozzátjuk BEREKSZÁSZI szemléletének támadó jellegét, másfelől tudomásul vesszük a nemzeti öntudat fejlesztésében játszott szerepét. Még HORVÁT ISTVÁN tudománytalan, ám hatalmas apparátusával korában tekintélyt ébresztő dolgozatainak hatását sem értékelhetjük egyoldalúan. Szinte az egész íróvilág egy ideig HORVÁT értekezéseinek hatása alá került, Vörösmarty Mihály nem egy alkotása köszönheti HORVÁT ISTVÁN művei ihletésének megszületését. Ugyanakkor a „napkeleti” származás, eredet, etimologizálás, összevetés kapcsolatba hozható a megmervedett klasszicizmust végképp legyőző, teljes egészében romantikussá fejlődő kor orientalizmusával, amely költészetben, festészetben és nyelvtudományban éreztette hatását.

Leschka hasonlításai-egybevetései, etimológiai közül számos bizonyult feltevésnek, megalapozatlan hipotézisnek (vö. GÁLDI LÁSZLÓ, *De Gyarmathi à Miklosich: StudSl.* 1956: 289—329). Az ő szándékai közül sem hiányzott a nemzetmentés. Csakhogy Leschka védekező alapállásból indult ki, a magyarországi szlovákoknak a Nagymorva Birodalomig visszafelé igazolható kultúrájára akarta fölhívni a figyelmet. Tevékenysége a XVIII. század végének szlovák—magyar történész-vitájához kapcsolódik (vö. TIBENSKÝ, JÁN, Juraj Papánek—Juraj Sklenár, Martin, 1958. — Uő., *A szlovák nemzetiség és burzsoá nemzet kialakulása: Nemzetiség a feudalizmusban.* Bp. 1972. 193—5), mely a Nagymorva Birodalom kiterjedésének, létének ürügyén a szlovák—magyar együttélés és a további közös sors kérdéseit vetette föl. A szerződés-, illetőleg a hódításszerű honfoglalás problémáitól kezdve a kulturális és az állami élet jövőjének lehetőségéig ívelt a történész-vitában szóba került kérdéseknek a köre. A magyar nemzeti mozgalom szintén magyarázható türelmetlensége készítette a szlovák írástudók egy részét a szüntelen védekezés álláspontjára. E védekezés egyik fontos dokumentuma Leschka könyve. A magyar nyelv szláv jövevényszavai érvek a szlovák tudós tollán, megvitatásuk nemcsak nyelvi tények tisztázását segítette, hanem művelődés-, sőt nemzetpolitikai jelentőségük is volt. 1815-ben még józanabb és a kérdést valóban tisztázni szándékozó vita alakulhatott volna ki, bár már ekkor sem hiányoztak egyik oldalon sem a türelmetlenség képviselői. 1827-ben, BEREKSZÁSI recenziójának megjelenési esztendejében már kétségtelenül azé a HORVÁT ISTVÁNÉ és JÁN KOLLÁRÉ a szó, akik a *magyar* szó etimológiája körüli vitában a szélsőséges nacionalizmus hangján kezdik meg harcukat. HORVÁT és KOLLÁR későbbi műveikben egymást mulják fölül a megalapozatlan etimológiákban, és még a 40-es esztendőök is visszhangzanak vitáiktól. Leschka működésének megítélése a magyar nyelv szláv jövevényszavainak problémáját nem közelítette meg új szempontból, mégsem lényegtelen epizódja a magyar összehasonlító nyelvészet, illetőleg a magyar szlavisztika történetének. De BEREKSZÁSI NAGY PÁL működését sem intézhetjük el egyetlen kézlegyintéssel. Az 1820-as esztendőök magyar nyelvtudományának törekvéseit, irányait, állapotát vehetjük szemügyre, ha Leschka könyvének recenzióit figyeljük. A felvilágosodás józanságát elvető, a romantikus álmokat álmodó nyelv- és történelemszemlélet uralkodik ekkor a hírlapokban és jórészt a történettudományban is. A nyelvtudomány a nemzeti ideológia túlzott hazafiságot követelő igyekezetének szolgálatává vált, és ezzel letért a tudomány ösvényéről is. Szerencse, hogy a Magyar Tudós Társaság hamarosan kézbe vette a nyelvtudomány irányítását, és a helyesírás „rendbe szedése”-vel, majd nyelvmemlékek gyűjtésével, kiadásával igyekezett utat mutatni. Tévelygések és tévedések után a magyar szlavisztika is megtalálta a helyes utat, szervezettebb, tudományosan megalapozottabb lett. Erre azonban még egy darabig várni kellett.

FRIED ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Bárcki Géza köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban születésének nyolcvanadik évfordulóján*

Tisztelt Társaság, kedves Tagtársak, kedves Barátaim!

Társaságunkban, a nyelvészek nagy családjának összefogójában régi hagyománya van annak, hogy tudományunk kiemelkedő személyiségeit magasabb életkoruk kerek számmal jelölhető fordulói nyilvános ülésünkön köszöntjük. Ezek a kedves alkalmak

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1974. január 9-i, Bárcki Géza elnököt köszöntő ülésén.

örömteli perceket, valóságos ünnepet jelentenek számunkra. Ünnepet mindenekelőtt tudományos, tudománytörténeti értelemben, hiszen az ünnepeltben az általunk is művelt szakterület jeles alkotóját, hatékony fejlesztőjét, előbbrevívójét köszöntjük, elért eredményeire mint szakmánk haladásának kifejezőjére, zálogára tekintünk. De ünnepet jelentenek személyes, emberi értelemben is, hiszen tudományos eredményeinek értékelése, elismerése mellett kifejezhetjük az ünnepelthez fűződő egyéni érzelmeinket, személyisége iránti nagyrabecsülésünket, a bennünket barátunkhoz kapcsoló szeretetet, a mesterünk iránt bennünk élő tanítványi hálát és ragaszkodást. Az ilyen kedves alkalmak talán csak ünnepeltjeink számára nem teljesen egyértelműek. Az érintett tudósok ugyanis legtöbbször puritán egyéniségek, akik nem várják, még kevésbé óhajtják az ünneplést; meg azt is jól tudják, hogy az efféle köszöntés egyúttal életkoruk előrehaladásának is jelzője. Az ilyen problémákat azonban nyilván elfedi a tudomány összetartó, bensőséges közösséget formáló ereje s az a szeretet, amely környezetük részéről az ünnepelt felé árad és beléjük átsugárzik.

Társaságunknak ez a szép hagyománya most — nyugodtan mondhatom — különleges jelentőséget ölt. Azt az embert köszöntjük ez alkalommal, aki a magyar tudományosság egyik büszkesége, nyelvtudományunknak a szó valóságos értelmében kiemelkedő, meghatározó egyénisége, s egyúttal történetesen Társaságunknak hosszú idő óta aktívan működő vezetője. Bárczi Gézárt köszöntjük, mindnyájunk szeretett Benő bácsiját, aki — reméljük — elnézi nekünk, hogy mi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság is szaporítottuk egyvel e napoknak — számára bizonyára fárasztó — ünnepi alkalmait, s megbo csátja azt is, hogy e helyütt is emlékezetébe idézzük születésének immár nyolcvanadik évfordulóját, ami a szinte csak a minap volt hetvenedik születésnap után az idő gyors múlásával oly hamar elérkezett. Arra kérjük, lássa bennünk csupán a tudományos nagyrabecsülés és az emberi szeretet szerény eszközökkel, de annál igazabban való kifejezőit, őszinte tisztelőit, ragaszkodó barátait, hálás tanítványait; lássa bennünk azokat a vele együtt érző, jóban és rosszban vele osztozó, ugyanazon tudományos célokért küzdő szakmabeli társait, akik hozzá való hajlandóságuk kifejezésére ezt az alkalmat sem akarják elmulasztani.

Úgy érzem, e köszöntőnek nem lehet az a szerepe, hogy Bárczi Gézárt mint tudóst, tanárt és embert tizetesen bemutassa, hogy műveit, tudományos eredményeit sorrendre méltassa, életútját vázolja, emberi jótulajdonságait felsorakoztassa. Ezt egyrészt születésének hetvenedik évfordulóján a részletekbe menően megeselekedtük, az azóta eltelt idő életeseményeit és tudományos alkotó tevékenységét pedig más helyütt vesszük majd számba. Másrészt és főként: Bárczi Géza személye semmilyen minőségben nem szorul a jelenlevők előtt bemutatásra; akik itt vannak, jól ismerik őt, nem közvetítő szavakból, hanem közkézen forgó műveiből, tanári tevékenységéből, közvetlen életközélekből. Személyiségének és munkásságának korábbi méltatásai és általánosan ismert volta azonban talán mégsem mentik föl az ez alkalomból őt köszöntőt az alól, hogy e kiemelkedő tudós pályájának, tevékenységének jelentőségére és mindnyájunk számára adódó tanulságaira legalább néhány futó gondolat erejéig ki ne térjen.

Ha valaki azt kérdezné tőlem, miben látom Bárczi Géza munkásságának legjellemzőbb, legfontosabb, leginkább például szolgáló vonását, habozás nélkül azt felelném: nyelvszemléletében, abban a módban, ahogyan a nyelvet tekinti és vizsgálja. És rögtön hozzátenném, hogy ezt a nyelv általános vonatkozásai mellett különösen a nemzeti nyelv, az anyanyelv viszonylatában értem; az anyanyelvében, amelynek minden ország, nép nyelvtudományában különleges, sajátos szerepe, jelentősége van, s amelynek vizsgálatában ünnepeltünk munkássága is kiteljesedett.

Bárczi Géza egésze tudományos tevékenysége példázza, hogy szerinte a nyelv, különösen pedig az anyanyelv sokkal több, mint egyszerű közlési eszköz, mint a minden-

kori jelenben funkcionáló rendszer. Szerinte a nyelv az emberi életkörülmények és az emberi tudás főlhalmozódásának tárháza is, amely fényt vet az anyagi és szellemi műveltség messzi korok óta kibogozható fejlődésére. A nyelv esztétikum is, amelynek funkciójához az ember szebbre, jobbra vágyásának a kielégítése is hozzátartozik, s amely így — legalábbis bizonyos szinteken — művészi eszköz is. A nyelv — különösen az anyanyelv viszonylatában — érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik, amelyről jóval többet akarunk tudni, mint amit mindennapi beszédtevékenységünkől ismerünk, amely a nemzeti tudat egyik letéteményese, tehát sem múltbeli előzményei, sem jövőbeli alakulása nem lehetnek közömbösek számunkra. Bárczi Géza azt vallja, hogy a nyelv működési törvényei megismerésének — a rendszerbeli összefüggések mellett — lényegi feltétele egyrészt fejlődésében, mozgásában való látása, másrészt térbeli és társadalmi kötöttségeinek, jellemzőinek tekintetbe vétele is. A nyelv az egész és a részek kölcsönös meghatározásának színtere, megismerésében a szintetikus és az analitikus vizsgálatoknak egymást kiegészítő szerepük van. A nyelvi megismerésben — miként magában a nyelvfejlődésben is — a konkrétól az absztrakt felé vezet az út; érvényes, helyes nyelvészeti általánosítások tehát csak a tényleges nyelvi anyag vizsgálatából fakadhatnak.

Bárczi Gézának ezek a nyelvszemléleti alapelvei az ő tényleges működésében, munkáiban valóságosan is testet öltenek (mint ahogy — személyes vallomásain kívül — onnan is hámozhatók ki). Az ő tudományos habitusa a magyarországi nyelvészetben a nyelvtörténeti elv egyik legkiemelkedőbb megszemélyesítője; bármilyen tárgyról ír, megállapításában mindig ott van a történeti gondolkodásmód tükröződése. Művei a nemzeti múlt, a nemzeti művelődés megismerésének valóságos tárházát képezik; ez az épület ragyogó szintézisben áll előttünk „A magyar nyelv életrajza”-ban. Nyelvészeti felfogása nemcsak kimondottan ilyen tárgyú tanulmányaiban mutatkozik meg, hanem a belső nyelvtípusok, az irodalmi nyelv kérdéseire való hozzászólásaiban és nem utolsósorban nyelvművelő elveiben és tevékenységében. A nemzeti nyelv iránti hajlandósága, belső, érzelmi fűtöttsége tárgyválasztásainak vallomásán túl is mindig kitűnik mondani- valójából. A nyelvet térbeli és szociológiai szempontból látásának kiváló példái nyelvjárási, valamint csoport- és rétegnyelvi tanulmányai. A tér és az idő nyelvtudományi kapcsolata realizálódik iskolát teremtő nyelvjárástörténeti kutatásaiban. Bár se szeri, se száma részlettanulmányainak, összefoglaló művei nyelvtudományunk legjobb szintézisalkotójává emelik. Munkássága nagyon sok általános vonatkozást tartalmaz, de ezek mindig a konkrét nyelvi anyag vizsgálatából adódnak, abból vannak kibontva.

Bárczi Géza munkásságában a kitűzött céloknak, eszményeknek és a tényleges megvalósításnak, az elveknek és a gyakorlatnak a harmóniája ritka egységben ötvöződött össze. Ez az egység munkásságának időbeliségére vonatkozóan is fennáll. Annak ellenére, hogy immár hatodik évtizedében tartó nyelvészeti munkásságának korai termékei már szinte tudománytörténeti távlatúak, ugyanakkor alkotó tevékenysége ma is töretlen; hogy az egyes nyelvészeti kérdések megközelítésének módja, módszerei, szokásai magától értetődően nála is módosultak az évek folyamán; hogy tevékenységének tematikai gazdagodása az idő haladtával egyre újabb és újabb, igen széles területekre kiterjedt; — nyelvszemléletének imént kiemelt, leglényegesebb vonásai mindmáig változatlanok maradtak, alapvető nyelvészeti eszményeikhez való hűsége sohasem rendült meg. Legújabb munkáinak friss hangvétele, magas tudományos szintje, lényegbevágó tematikája, új eredményei is mutatják, hogy a tudományos haladás szempontjából nincs e tényekben semmi ellentmondás.

Jól ismeretes, hogy a tudományos teljesítmény nagysága nemcsak belső, egzakt értékeiben nyilvánul meg, hanem igen nagy részben abban is, mennyire válik az ismertté, hatékonyvá. Nos, Bárczi Géza e tekintetben is nyelvtudományunk élén halad. Műveinek tudományos színvonala és jó értelemben vett ismeretterjesztő jellege sem áll egymással

ellentétben; különösen kézikönyvszerű, összefoglaló munkái vannak olyan stílusban megírva, amelyeket a szakemberek széles rétegén kívül minden művelt magyar ember megérthet. De tág körben ismert és használt művein kívül elterjedté és hatékonyá váltak ünnepeltünk tudományos eredményei sok évtizedes tanári működése következtében, a közvetlen emberi, pedagógiai érintkezés színterein is. Hatalmas anyagismerete, lényeglátása, választékosan, színesen előadott mondanivalója, emberi közvetlensége, a tudományhoz illő szerénysége, önmagával és másokkal szemben való igényessége tette tanári egyéniségét egészen rendkívülien vonzóvá s egyúttal tudományának igen hathatós terjesztőjévé. Túlás nélkül mondhatjuk, hogy kevés olyan művelője volt tudományunknak, aki egy személyben úgy megtestesítette volna a nyelvészet magas tudományos szinten való továbbfejlesztését és egyúttal széles körben tanítva terjesztését, mint ő.

A büszkeség, önelégültség nem Bárczi Géza jellemvonásai. Valószínű, hogy önkritikus egyénisége a róla itt mondottakban túlzásokat vél felfedezni. Minket azonban, nyelvésztársait semmi sem gátol abban, hogy — tudományunk összekapcsoló ereje folytán — büszkék legyünk rá, hogy a lehető legnagyobbra becsüljük eddig elért eredményeit, hogy a mai napot valóban nyelvtudományunk ünnepi eseményének tekintsük. Mi biztosan tudjuk, hogy mindannak, amit róla mondtunk, az ő életében, eddigi — még korántsem lezárt — tevékenységében megnyilvánuló valóság alapja van. Maga az évforduló eseménye pedig bizonyos tekintetben szinte csak ürügy, hogy neki és minden jelenlevőnek róla ezeket elmondhassuk, hogy kifejezhessük, mily öröm számunkra, hogy őt — közösen művelt tudományunkon keresztül — magunkénak vallhatjuk.

Jól tudjuk természetesen azt is, hogy az ilyen megemlékezéskor az ünnepelt részéről a visszatekintésbe az elmúlt és vissza nem térő évek iránti nosztalgia, az előretekintésbe pedig a gyorsuló idő tudata is belevegyülhet, s hogy a jelent is zavarhatják az emberi életnek a viszonylag magas életkorral együtt járó apróbb-nagyobb kellemetlenségei. Mégis azt szeretnők, ha Bárczi tanár úrra a mi örömünk most fenntartás nélkül átsugározzon. Szeretnők, ha minél erősebben érezné azt a nagy-nagy megbecsülést, meleg szeretetet, őszinte ragaszkodást, amellyel Társaságunk minden tagja, barátai, munka- és sors-társai, tanítványai, tisztelői iránta viseltetnek. Szeretnők, ha Társaságunknak ez az őt köszöntő kis ünnepsége kedves emlékként, kellemes eseményként maradna meg még sokáig jó emlékezetében.

Tisztelt Bárczi tanár úr, kedves Géza Bátyánk! Születésednek nyolcvanadik évfordulója alkalmából kívánok Neked a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és minden tagja nevében elsősorban minél jobb egészséget, továbbá — ami ezzel együtt jár — töretlen munkaképességet, alkotó kedvet, az élet mindennapjaiban sok-sok örömet. Kívánom, hogy a fényes tudományos múltadhoz illő alkotásoknak még hosszú sora kerüljön ki tollad alól, hogy az egyetemen még sok éven át tanítsd nyelvünk ismeretére és szeretetére diákjaidat, hogy emberi melegséged még sokáig sugározzon ki környezetedre, barátaidra. Kívánom, hogy élj soká tudományunk hasznára, mindnyájunk örömére.

BENKŐ LORÁND

*

Kedves Barátaink!

Mélyen meghatva mondom köszönetet azokért a meleg szeretetről, őszinte barátságról tanúskodó szavakért, melyekkel Benkő Loránd barátom mindnyájatok hangulatát, érzelmeit kívánta tolmácsolni. Valóban, mint ő is mondotta, ennek az ünnepségnek a terhére nem, csupán kedvességét, melegét érzem. Hiszen a Nyelvtudományi Társaság nagy család, mely magában foglal minden magyar nyelvészt, és ha olykor a család tagjai között, mint minden családban, itt is akadnak ellentétek, egy dologban, a nyelvnek és tudományának a szeretetében mindnyájan egyek vagyunk. E nagy közösségből felém,

a család seniorja felé áramló rokonszenv és megbecsülés végtelenül jól esik, hallatára meleg lesz a szívem táján, mert ezt a minden cicoma nélküli ünneplést őszintének érzem. Ezért kedves ez az évforduló számomra, mert ritka alkalom az érzelmek megnyilvánulására. Másrészt persze ez a dátum némi melankóliával is tölt el, hiszen arra emlékeztet, hogy pályám végére értem, tudomásul kell vennem, hogy erőim egészségemmel együtt hanyatlanak. Tudom, hogy ez a tény nem ment fel az elnöki tisztemmel járó kötelességek alól, s ezeknek igyekszem is erőmhöz képest tevékenyen megfelelni, sajátomnak ismerve a Társaság gondjait és nehézségeit. Hogy ez eddig lehetséges volt, és talán még egy darabig az is lesz, azt a Társaság választmánya és egész tagsága odaadó támogatásának köszönhetem, és ezennel meg is köszönöm. Köszönöm mindazoknak, akik a Társaság gondjaiban tanácsaikkal, segítségükkel megkönnyítették a nehéz körülmények leküzdését, továbbá mindenkinek, aki a Társaságban vagy a Társaság rendezvényein tartott előadásaival, vagy az előadások látogatásával, a vitákon való részvétellel hathatósan hozzájárult a Társaság életének színesebbé, mozgalmasabbá, gazdagabbá tételéhez és ezzel a Társaság tekintélyének, tudományos rangjának emeléséhez.

Benkő Loránd barátom üdvözlésében nagyon is kedvező képet festett tudományos pályámról. Ezt annál kevésbé vehetem rossz néven, minthogy ez így illik egy üdvözlő beszédben; mégis anélkül, hogy a szerénykedés bűnébe essem, úgy érzem, kötelességem az igazság érdekében legalább kissé enyhíteni a dicséreteket. Ismerem a munkásságom értékét, de ismerem határait, korlátait, fogyatékosságait is. Egyáltalában nem vagyok benne biztos, hogy azzal a tálentummal, melyet esetleg rám bízott a sors, jól sáfárkodtam, megfelelő mértékben kihasználva a lehetőségeket. Sokszor elcsábítottak a munkától az élet egyéb örömei. Későn is kerültem a magyar nyelvtudományhoz, elmúltam 45 éves, amikor a Szófejtő Szótáron át végleg eljegyeztem magamat ezzel a tudományággal, mely azóta életem középpontjába került. Mégsem sajnálom az idegen tudományterületen töltött két évtizedet, mert nem egy módszertani tanulságot merítettem onnan, s ezeket igyekeztem később a magyar nyelvtörténeti kutatás gyakorlatába átplantálni.

Munkásságomnak korlátokat szabott érdeklődésem, mert többnyire ehhez igazodott, s engem a részletkérdéseknél sokkal inkább a nagy összefüggések vonzottak. Persze, egyáltalában nem néztem le soha a részlettanulmányokat, hiszen nagyon jól tudtam, hogy a szintézisek csak ezeken alapulhatnak, s ezért kötelességemnek éreztem, hogy — nem is éppen mindig kedvem ellenére — ilyesmivel is foglalkozzam, de általában a nagy összefüggések, a széles tablók megrajzolása vonzott inkább. És ha most erőim fokozatos gyöngülését sajnálattal érzem, az főleg abban nyilvánul meg, hogy már nem mernék vállalkozni valamely összefüggő kép megrajzolására. Ez ugyanis kényes munka, hol a részleteredmények összezésiszolása, a hézagok kipótlása stb. az izgató, de számomra túlságosan nagy feladat. Számos, sokáig dédelgetett tervem marad immár végleg csak terv. Így már a Tihanyi Alapítólevélről írt könyvem voltaképpen adatgyűjtés és előtanulmány egy ómagyar nyelvtenhez, s azóta a Halotti Beszédet és Konsztantinosz szórványait is hasonló mértékben, hasonló szándékkal dolgoztam fel, de az egész terv ma már igen messze esik tőlem, és megvalósítása a következő nemzedékek valamelyikére vár.

Mégis, ha pályámra visszatekintek, nincs és nem is lehet bennem keserűség. Úgy érzem, hogy amit csináltam, ha nem érdemi is meg a fellengző jelzőket, nem haszontalan. És nem vádolom magamat azért sem, hogy időm egy részét másra pazaroltam, mert úgy érzem, hogy a nyelvésznek az egész életet magához kell ölelnie, hogy feladatának megfelelhessen.

S amikor még egyszer megköszönöm a Társaságnak és Benkő barátomnak ezt a meleg szeretetet árasztó ünneplést, legyen szabad itt, életem alkonyán örökségül hagynom az ifjabb nemzedékeknek azt a feladatot, hogy hűen sáfárkodjanak anyanyelvünkkel és tudományával, tanulmányozzák gondosan a nyelv múltját és jelenét egyaránt. Mert

kultúrált életre méltó magyarság csak addig van, amíg nyelvére nemzetünk gondot visel, mert miként egy nemzetnek, akként a nyelvének is csak akkor van jövője, ha múltját kutatja, feltárja és megbecsüli. Úgy legyen!

BÁRCZI GÉZA

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1972. október 31. Szlavisztikai és magyar szakosztály. GREGOR FERENC, Szláv eredetű tájszavaink: *magyarka*, *piroska*, *siska*. — A nyelvtörténeti közlések következtében is egyre szaporodó tájszó-állomány szükségszerűen megköveteli a kutatótól, hogy e szavak eredetével is foglalkozzék, rámutatva a velük kapcsolatos történeti, gazdaság- és művelődéstörténeti, néprajzi stb. összefüggésekre. Ilyen vonatkozásban tárgyalta a *magyarka* 'szőlőfajta', R. *piroska* '(kapros) túrós derelye' és a R. *siska* 'ágyúfajta' szavakat, amelyek a szőlőgazdaság, a konyhai mesterség és a hadviselés területéről valók, és közös bennük mindössze annyi, hogy valamelyik szláv nyelvből származnak. — A ma is használatos *magyarka* táj-, illetőleg szaknyelvi szó szerv-horvát eredetű, s a mi közvetítésünkkel vették át a szlovákok. A régi *piroska* főként Erdélyben volt elterjedve, és használata XVII–XVIII. századi adatokkal igazolható. Minden bizonnyal erdélyi főurak és szakácmestereik révén a lengyelből került át, évszázadokkal megelőzve az ukrán eredetű nyelvjárási *piroha* 'ua.' és az orosz eredetű szaknyelvi *pirog* 'ua.' használatát. A *siska* 'ágyúfajta' eredetének felfedése nem könnyű. A nyelvtörténeti anyag és a történeti tények arra engednek következtetni, hogy ennek a jövevényszónak valószínűleg a cseh vagy a szlovák nyelv volt az átadója, de 'ágyúfajta' jelentése a magyarországi tűzérség körében alakult ki.

1972. november 14. Magyar szakosztály. A. MOLNÁR FERENC, Szó- és szólásmagyarzatok, etimológiai megjegyzések Balassi szövegei alapján. — Balassi Bálint műveinek átolvasása arról győzte meg az előadót, hogy a költő irodalmi hagyatéka nyelvtörténeti szempontból még koránt sincsen kellőképpen kiaknázva. Egy-két Balassi nyelvére vonatkozó általános megjegyzés után néhány érdekesebb, az eddig ismertnél korábbi szó- és szóárelőfordulást mutatott be, majd pedig a következő szavak és szólások származásáról adott teljesen vagy részben új magyarazatot: *ferge*, *haba*, *hord*, *kukk* 'egy szót se!', *kunyerál*, *kummog*, *nesze*, *ni*, *egybe hordja a gubát*, *megmossa a fejét* 'szidja', *se inge*, *se gallérja és szeget szeggel*.

1972. november 21. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Az anyanyelvi oktatás megújítása. — Az MTA I. osztályának megbízásából egy munkacsoport az új tantervi koncepció körvonalainak felvázolásán dolgozik. A különféle tudománysszakok művelőitől kapott információk figyelembevételével alakította ki a munkacsoport elgondolását, amely szerint — mivel az anyanyelv a személyiség meghatározó jegye — a magyar nyelv tanítása nem lehet egyetlen tantárgy feladata. Az anyanyelvi képzéssel tehát a személyiség egészét lehet és kell — minden tantárgy oktatását megalapozó munkával — alakítani, a tanulókat az ismeretszerzés minden területén — mint integráló tényező kimunkálásával — támogatni és a valóság mind nagyobb területének szelektív átfogására alkalmassá tenni. A mai passzív nyelvi műveltséget aktívvá kell átalakítanunk annak érdekében, hogy tanítványaink a társadalomépítés felelős munkásává fejlődjenek.

1972. november 28. Általános nyelvészeti szakosztály. MIKES MELÁNIA (Újvidék), Mondattani kutatások a gyermeknyelvben.

1972. december 5. Szlavisztikai és magyar szakosztály. KISS LAJOS, Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából. — L. MNy. LXIX, 1–15 és MNyTK. 134. sz.

* L. MNy. LXIX, 254–6.

1972. december 12. Nyelvoktatási szakosztály. BENCÉDY JÓZSEF, Az anyanyelvi nevelés és közoktatáspolitikánk. — Bevezetőül a Központi Bizottságnak az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztéséről hozott határozatát ismertette, majd az érvényben levő anyanyelvi tanterv előnyeit és fogyatékosságait tárgyalta. A változtatások szükségességének megindoklása után nagyszámú hallgatóságát a Művelődésügyi Minisztérium rövid, közép- és hosszú távra készített tantervi elgondolásairól tájékoztatta. Befejezésül az anyanyelvi nevelés tervezését nem a kívánalmak, hanem a személyi és anyagi feltételek oldaláról világította meg.

1972. december 19. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A konkrét és az általános egysége a parafrázisok folyamatában. — Az előadó eddigi tanulmányaiban ugyanazon szó különböző jelentéseinek egymáshoz való viszonyát vizsgálta. Ebben az előadásban azt kutatta, hogy a különböző szavak jelentései között milyen összefüggések állapíthatók meg. A szavak egyes jelentései általában mint konkrét mozzanatok vesznek részt más szavak bizonyos elvont jelentéseinek a kialakításában, az utóbbi szavak konkrét jelentései pedig — a maguk részéről — más szavak elvont jelentéseinek összetevő elemei. A különböző szavak jelentései között kimutatható rendszer jellegzetes vonása: a konkrét → általános és az általános → konkrét mozgás egysége.

1973. február 20. Általános nyelvészeti szakosztály. HUTTERER MIKLÓS, Az amerikai és az európai strukturalizmus közös forrása.

1973. február 27. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. VÉRTES O. ANDRÁS, Fonetika- és hangjelölés-történeti vizsgálatok. — Felolvasásában a következő pontokat tárgyalta: 1. a) Kyss Sándor fonetikus írása az 1810-es évekből; b) Az 1850-es éveknk egy ismeretlen magyar fonetikus írása. — 2. A fonetika és a hangjelölés története mint a (nyelvjárási) hangtörténet forrása. Magyar és idegen nyelvi példák. — 3. A fonetika történetének kapcsolata más tudományágakkal.

1973. március 6. Nyelvoktatási szakosztály. GRÁF REZSŐ, Egy új anyanyelvi tankönyvmodellről. — Napjainkban az anyanyelvi neveléssel szemben támasztott megnövekedett igények eredményes kielégítését csak az eddigieknél célravezetőbb eszközök segítségével érhetjük el. Ilyen az általános iskola felső tagozata számára készített és folyamatosan megjelenő munkafüzet-sorozat. Ez az új, a tankönyveket kiegészítő oktatási eszköz azonban csak a gyakorlás, ismétlés és ellenőrzés lehetőségét biztosítja. Szükség lesz tehát a jövőben is a mindenkori tantervi anyagot tartalmazó tankönyvre. Ennek a feladatnak azonban csak egy új típusú „nyelvkönyv” tud megfelelni. Az előadó ezután ennek az új típusú nyelvkönyvnek — az igények mérlegelése alapján kibontakozó — körvonalait: tartalmát, szerkezeti felépítését, módszertani megoldásait, lehetőségeit és nyelvkönyv jellegét vázolta fel.

1973. március 13. Magyar szakosztály. BALASSA IVÁN, A legeltetés néhány szava: *avas*, *avar*, *havas*. — Az *avas* 'makkoltatásra használt erdőt' jelentett, erre pedig csak öreg erdő volt alkalmas. Ezért az előadó a szót az *ó* melléknévhez kapcsolja, és a TESz.-től külön tárgyalt *avas*-t vele azonos eredetűnek tartja, sőt alapjelentésével az *avar* is hozzákapcsolódik, egy ponton (*avas széna* = *avar*) találkoznak is. A *havas* 'erdő, legelő' jelentésének kialakulásában az *avas* közrejátszhatott. (L. MNy. LXIX, 296–305.)

1973. március 20. Nyelvoktatási szakosztály. MÉREI FERENC, A spontaneitás és a tudatosítás az anyanyelvi nevelésben. (Gyermeklélektani tapasztalatok.) — Az anyanyelvi nevelés feladatai közé tartozik a pontos és egyértelmű kifejezőmód megtanítása, s ugyanakkor az élmények nyelvi áttétele érzelmi színezetük megőrzésével. Ez az ellentmondás kedvez a szólamok használatának. Leküzdése elsősorban az általános iskolában lenne lehetséges önálló nyelvi — irodalmi aktivitással, kisebbeknél a magnetofon-kultúra elterjesztésével, nagyobbaknál generatív művészi tevékenységekkel.

1973. március 27. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. SCHMIDT WILHELM (Potsdam), Die Probleme der Bedeutungsstruktur.

1973. április 3. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Az általános nyelvészet kezdetei és a magyar nyelvtudomány. (A százéves Magyar Nyelvőr ünnepére.) — A mai értelemben vett általános nyelvészet kezdeteit nagy általánosságban véve a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveire tehetjük, tehát abba a korba, amikor a Magyar Nyelvőr megindult (1872). Szarvas Gáborék új folyóiratának ekkori hasábjain számos fontos, elvi jelentőségű tanulmány jelent meg. Az előadó ezek közül egyfelől azokat elemezte, amelyek az újgrammatikus iskola nézeteit tükrözik, másfelől viszont új megvilágításba helyezte a Szarvas Gábortól, de főleg Volf Györgytől több lényeges kérdésben eltérően vélekedő Imre Sándor felfogását. Rámutatott az újgrammatikusok módszertanának egyes fogyatékoságaira, valamint az első jelentős amerikai általános nyelvész, Whitney William Dwight hazai fogadtatásának eddig ismeretlen hátterére is.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Herczeg Gyula írja: ZEMAN LÁSZLÓ „A természettudományi szókinés az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában »A befejezetlen mondat«-ban” című magvas tanulmányában említi LUBOMÍR DOLEŽEL „O stylu moderní české prózy” (Prága, 1960.) című művét (MNY. LXIX, 334–5). ZEMAN a cseh szerzőre hivatkozva tárgyalja Déry Tibor szabad függő beszédként felfogható néhány mondatát. (ZEMAN azonban a cseh terminológiát fordítva *szabad függő i d é z e t*-nek nevezi a szabad függő beszédet; ez a szóhasználat félreérthető; az átképzeléses előadás mellett tartjuk meg a fogalomra a *szabad függő beszéd* elnevezést, amely beleillik az *egyeses beszéd*, *függő beszéd* sorba). Helyes, ha a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban élő szerző ismeri az ottani szakirodalmat, de nem szabad figyelmen kívül hagynia a magyart sem; ennek egy részére utaltunk folyóiratunkban nemrég megjelent cikkünkben (l. MNY. LXIX, 407–17). Nem beszélve arról, hogy DOLEŽEL könyve a „style indirect libre”-t jobbra csak érinti, viszont „Móricz Zsigmond stílusa” című saját tanulmányunk gerincét éppen a szóban forgó szerkezet alkotja. Örömmel vettük ugyanakkor tudomásul, hogy a bukaresti MIHAELA MANCAȘ „Stilul indirect liber în româna literară” (Bukarest, 1972.) című művében jelentékeny szerepet kapott az olasz szabad függő beszédéről készült munkánk, sőt ezt a munkánkat saját monográfiája előzményének tekinti, s szempontjait érvényesíti. Tud azonkívül magyar stíluscikkeinkről is, és csak azért nem tudta felhasználni őket, mert nem ismeri a magyar nyelvet.

A szabad függő beszédnek XX. századi fejlődését és változatait mutatjuk be „A modern magyar próza stílusformái” című, sajtó alatt levő munkánkban.

Somogy megye földrajzi nevei. Az év elején jelent meg ez a szemre is szép és igen gazdag névanyagot tartalmazó hatalmas kötet. Minket, szerkesztőket terhel a felelősség azért, hogy az egyik közlétező, RÓNAI BÉLA neve lemaradt a címlapról, sőt a német és az orosz nyelvű összefoglalás elején levő felsorolásból is hiányzik, csupán a 31. lapon, a közlétezők között szerepel.

Mind a kötet használatától, mind pedig – és elsősorban – RÓNAI BÉLÁTÓL bocsánatot kérünk ezért a súlyos mulasztásért.

PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

51. Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. Perrot Jean: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondatstruktúrák.) 1966. 20,— Ft.
54. Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét—absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisok helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest. 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Széne György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvén. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszlávai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovás emlékek. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.

Kapható továbbá:

- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahy Lajos: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és ígékötők rendszere a Müncheni Kódeksben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz község *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az oroshazi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetéleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállításkor esetén + 2 Ft portóköltséget számíttunk fel.

LXX: ÉVF.

1974. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

471. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, MIKESY SÁNDOR, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

†Pais Dezső: Ál, álnok, alak	257
Király Péter: A magyarok említése a Metód-legendában	269
Ország László: Egy országnév genezisééről	285
Molnár Ilona: Hangutánzó igék tranzitív vá válása a magyarban	298
Szathmári István: Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról	307
Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában ..	315
Kemény Gábor: A képszerűség nyelvi formáiról	325
Kiseb b közlemények. Korchmáros Valéria: A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában	340
Szó- és szólásmagyarázatok. Bálint Sándor: Hideggel háló Szent Pál. Szent Miklós pénze. Szentborbála. — Erdődi József: Toldalék és előleg. — R. Hutás Magdolna: A modor jelentésének kialakulásáról	343
Nyelvtörténeti adatok. Implom József: Szótörténeti adalékok	350
Nyelvjárások. Balogh Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	355
Szemle. Kálmán Béla: Somogy megye földrajzi nevei. — Posgay Ildikó: Ördög Ferenc, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. — Rostás Mária: Imre Samu, Felsőőri tájszótár. — Nagy Ferenc: A nyelvtudomány ma. — Molnár Ildikó: Szende Tamás, Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói	360
Különfélék. Hajdú Péter: Fuchs-Fokos Dávid kilencven éves. — J. Soltész Katalin: †Gáldi László. — Mikesy Sándor: †Moór Elemér	373
Társasági ügyek. Mikesy Sándor: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	379

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADEMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADEMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXX. ÉVF.

1974. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Ál, álnok, alak

A régi magyar mulattatás kifejezőkészletéhez és történetéhez*

I. Adatösszeállítás

1. Az *ál* szóra és eddig elfogadott származékaira, valamint a vele alakult szókapcsolatokra vonatkozó adatok.¹

Az *álság*. — BécsiK. 65: „Amānac gonossagāt esomentol gonozb titk *alsagīt* mellékēt gondoltuala a sidoc ellèn: machinationes pessimas” | uo. 84: „Estert . . . omenden nēmzētēuēl nēmīnēmō vy es halhatatlan *énzelkedētes alsaggal* kéré halalra mend ezékēt: gondoluan hog azoc megolēttētuen *alnolkodnēc* mŷnmagonkrol . . . *alnalkodot*: Esther cum gente sua novis quibusdam atque inauditis machinis expetivit in mortem: hoc cogitans, ut, illis interfectis, insidiaretur nostrae solitudini . . . machinatus est”: tudniillik Aman | uo. 154: „*alsag* visēltētik o kēzēbēn: dirigetur dolus in manu eius” | uo. 163: „Lalard-saggal *alsagot* tezen quēle: in fraudulentia . . . cum eo faciet dolum” (K.) | uo. 175: „*alsagj*: dolus” | uo. 194: *alsagoc*: nequitiae” (K.) | uo. 196: „*alsagtoc* gonossaganac: malitiae nequitiarum” (K.) | uo. 197: „*alsagaban*: in dolo” (K.) | uo. 278: „hamissaggal es *alsaggal*: iniquitate et dolo” (K.) | MünchK. 91: „*alsagot* ne teg: ne fraudem feceris” (Márk 10: 19) | WinklK. 1506. 159: „Christus syr, Judas azokkal *alsaggal* meveth” ~ NádK. 1508. 178: „Cristus sir vala, Judas azokval mōvet *alnoksagaua*l” | DöbrK. 1508. 26: „kinek zaia atkozassal es keserősséggel” es *alsaggal* tell’es . . . Titkon gazdagokval *alsagban* vl: cuius maledictione os plenum est et amaritudine et dolo . . . sedet in insidiis cum divitibus in occultis” (Zsolt. [10:] 8.) | uo. 209: „*Alsagokra* kedeg hajlokot vr elő hoz. hamos tevőkkel” ~ KeszthK. 1522. 359: „*Alnoksagra* kedeg hajlokath wr elewe hoz kegyetlenseeg myuelkedekkel: declinantes autem in obligationes [o: obliquationes²] adducet Dominus cum operantibus

* PAIS DEZSŐ e tanulmányából részleteket mutatott be „Ál, álnok, alak. (A magyar mulattatók történetéhez)” címmel 1966. március 22-én a Magyar Tudományos Akadémián, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság közös felolvasó ülésén. — A SZERK.

¹ Az adatok összeállításában a NySz. mellett MÁTYÁS FLÓRIÁN Szótár-kísérletének az anyagát is számba vettem. — (K.): az így jelzett adatokra a KÁROLY SÁNDOR-féle „A Bécsi Kódex nyelvtana” című — e tekintetben is kiválóan használható — munka nyomán hivatkozom.

² SLEUMER, KirchlatWb. 557 szerint a héber eredetinek *obliquationes* lehet a latin megfelelője, aminek ’elgörbítések, ferdítések: görbe utak’ volna az értelme. Tehát a Döbrentei-kódex fordítása helyes szöveg után készült. Különben a zsoltárnak a Kulcsár-kódex 329. lapján levő fordításában ez van: „*Alnoksagokra* kedeg hajlokath vr elewe hoz kegyetlenség mywelkedekkel”. Vagyis a fordítás itt is helyes eredetire megy vissza.

iniquitatem.” (Zsolt. 124: 5.) | DöbrK. 431: „es tanalčot tőnek. hog iesust *alsaggal* megtartanaiak. es meg őlneiek: et consilium fecerunt, ut Iesum dolo tenerent et occiderent” (Máté 26:4.) | Keresszegi: Préd. 1640.: „Megkegyelmeznek az ő *álságok*nak.”

Az *áltat*. — Szakmári: De amatoriis affectionibus. 1577.¹: „Ahamatest hamar Perseus *áltatá*, Dardanusba menne, néki tanáczlá.” — Helt: ÚT. 1562.: „A papi fejedelmek *eláltatá*c a kösséget” | Helt: ÚT.: „Jutánac kedig oda nemely Sídóc Antiochiából es Iconiumból, kik *el áltatún*a a népet, Pált meg kövezéc: persvasis turbis” (ApCs. 14:18.) | Helt: Krón. 1575.: „mind à királyt, mind az wrakat *el-áltá*”: a NySz. megkérdőjelezi, hogy nem *el-áltatá*-e | Bornemisza prédikációinak 1575—1578 táján kelt negyedik részében mondja Sztárai Mihállyal kapcsolatban: „egy fő legény, udvari ravasz és csúf, veszi eszébe, hogy az jámbort [Sztárait] könnyű *eláltatni* . . .” (RMKT. V, 321) | Vásárhelyi G.: CanCat. 1617.: „Meglássatoc hogy valaki tūteket *el* ne *altasson*, mert hamis prophetác támadnac” | Tolnai: Vigaszt. 1632.: „*El áltató* hitetés” | Szoboszlai: Dávid. 1648.: „A gonosz minket *el-áltasson*”.

Az *ál* előtagú szókapcsolatok. — CAL. 485: „hister: Iátékos, *alakos* . . .” | „histriones: *Al orczás*, iatékos, *alakos*” | „histrionia: *Al orczások*, iatékosok mestersége” | „histricus: *Alakos*hoz iátékoshoz valo” | „histrionicus: *Al orczásé*, iátékosé, *alakosé*” | „histrionalis: Iatekosé *alakosé*” | uo. 583: „laruae: Meg holtaknak budoso lelkők” | „larua etiam persona, quam Barbari vocant mascam: *Al orcza*” | „larualis: *Al orczái*, halouány” | uo. 791: „personatus: *Al orczas*” | MA. 1611., 1621.: „Larva: Halottas helyen budoso lelkec. Item, *Alortza*.” | „Larvalis, e: *Alortzái*, Halovany színő.” | „Larvatus, a, um: *Alortzaju*. Item, Larvati, őrdőgtűl eliettec dűhőskűdűc.” | MA. 1611., 1621.: „*Álortza*: Larva, Persona.” | „*Alortzái*: Larvalis, e.” | „*Alortzás*: Personatus Larvatus, a.” | PP., PPB.: „Larva, ae: Halottas helyeken bújdosó lelkek, *Áll-ortza*.” | „Larvalis, e: *Áll-ortzás*.” | „Larvatus, a, um: *Áll-ortzaju*, Más színbe öltözött.” | PP.: „*Áll-ortza*: Larva, Persona.” | „*Áll-ortzás*: Larvatus, Personatus.” | PPB. 1767., 1801.: „*Áll-ortza*: Larva, Persona. eine Larve.” | „*Áll-ortzás*: Larvatus, Personatus. Vermummet, vermasquirt.” | uo.: „*Ál-ortza*: Larva, Persona. ein Nachtgeist [ez 1801. nincs!], Larwe.” | „*Ál-ortzái*: Larvalis, e. Larwicht, wie eine Larwe.” | „*Ál-ortzás*: Personatus, Larvatus, a, um. Vermumt, verlarwet.” Monoszlai. 1589.: „Caluinus nagy vakmerűűl megholtaknak nevezi űket [az szent martyromokat], *ál orczaknak*, gyűleuezeknec, arnyekoknac”. — Bogáti Fazekas: Aspasia.² 1591.: „*Rauasz ál szín* ninczen semmi az ő testén”. — Melius: Jób. 1565. „Mint a mely orczat meg kennek az *áll festéckel* tűndűklik: ig a [Jób] kisebbik leánia orczáia szép volt mint ha kente fente volna.” | MA. 1611., 1621., PP., PPB.: „Fucus, ci: Here. Item *Alfestec*, Czalárdtság.” | PP., PPB. „Fucus” alatt: „Fucű illinire: *Ál-festéckel* békenni, kendűzni.” — PP., PPB. „Fictus” alatt: „Ficti cincinni: Fodorított *ál-hajak*.” — A XVI. századi „Fortunatus históriájá”-nak 1651-ben közrebocsátott magyar átdolgozásából veszi fel KRESZNERICS: „*Ál-haj*. Capillamentum, coma ementita.” (Innen

¹ A NySz.-ban „Szakm: Am. MF.” = Szakmári Fabritius István: Historia ex Parthenii Nicensis de amatoriis collecta. Kolozsvár, 1577. (vő. PINTÉR, MÍrtörtKézík. 1921. 129).

² A „Bog: Asp. 4” forrásjelzés, amelynek a feloldását a NySz. nem adja forrásjegyzékeiben, így fejthető meg: „Bogáti Fazekas Miklós: Aspasia asszony dolga és a jó erkűcsű asszonyoknak tűkűre. Kolozsvár, 1591.” (vő. PINTÉR, MÍrtörtKézík. 1921. I. 129).

NySz.). — Sylvester Grammatikájában, vagyis 1539-ből találjuk a szavak összetételével kapcsolatos részben: „ex corrupto et integro, vt: *alpinz, alkocz*.” Tudniillik szerinte „Integra fuerat . . . *alnaksagual wert pinz, alnaksagual csinált kolcz*” (CorpGram. 26) | Veres: Verbőczi: „*álpénz verésben: moneta falsa*” | MA. 1611., 1621., PP., PPB.: „*A[?]lpénz: Moneta fallax*.” — Baronyai Decsi: Jug. 1596.: „Elhitete, hogy az kapukra *all kolczokat* csinálna: uti portarum claves adulterinas paret” | Kisv. Adag.: „A bor kívánatos, nem kell hozzá lantos, *al-kultsot* tart pintzédre” | PP., PPB. 1767.: „*Áll-kólts: Translatitia clavis. (der Haupt-Schlüssel, Capital-Schlüssel.)*” | PPB. 1801.: „*Áll-kólts: Clavis adulterina, Sallust. Clavis Laconica Plaut. ein Nachschlüssel, ein Dietherich*.” — Az 1583-i Mossóczi-féle Decreta stb.-kiadásban közzétett I. Lajos idejébeli bírói esküszöveg bizonytalan kori magyarjából: „minden oruot, toluait, gyilkost, kacsert, ember étetőket, buősokeket, baiosokat . . . *ál leuel kóltokeket, al pechet likasztokat* . . .” (RMNy. II/2, 336). — Veres: Verbőczi: „*Ki ál leveleket járna: delatio falsarum literarum*” (NySz.) | Helt: Krón. 1575.: „*Ál leuelet* iránac az Gebart pűspeknec a császár neuében.” — Veres: Verbőczi Szót.: „*Hazug ál-személyek: larvatae personae*” (NySz.). — Tinódi: Murány vár. 1554.: „Egy *ál aytan* feltebe el kimene, egy *ál ősvenyen* el ala erede” (NySz., vö. MFl., NySzKis.) | Sztárai: Athanasius. 1557.: *ál aytónak* (RMKT. V, 189) | Valkai: Barbarossa. 1574.: „De pogánok tudván *ál aytoiokat* . . .” (MFl. 24) | PPB. 1767., 1801.: „*Ál-ajtó: Pseudothyrum. eine heimliche Thür*.” — Pethő: Krón. 1660.: „Kiket éjjel titkon egy *aal kapun* bé bócsátanak”. — Veres: Verbőczi: „*Al utakath* senky az wannak karara ne szerezzen” (NySz. út a.) | Teleki M.: Fejedelmek Tüköre. 1689.: „Kik a bányák ásására rendeltettek, tudnak árkot és föld alatt való *álutakat ásní*” (uo.) | Gyöngy: Char.: „. . . az első hold . . . fényénél bár tsak kis látással lehet indulniok *áluton* járással” (uo.); vö. Gyöngy: Char. I, 240: „*a' lator aytón* ki-rándula” (RMKT. Gy. I. ÖK. IV, 53). — MA. 1611., PP., PPB.: „*Állikac az föld alatt: Cuniculi subterranei. (unterirdische Gänge.)*” | MA. 1611., 1621.: „*Cunicularius: Föld alatt várost megáso*.” | „*Cuniculatim: Álveróm ásás modgyara*.” | „*Cuniculosus, a, um: Álvermes, Álllyukas*.” | „*Cuniculus: Allíc, lyuc, Föld alatt való, varos alá ásás*.” | PP., PPB.: „*Cunicularius: Sántz-ásó, Áll lyuk vagy mina-ásó*.” | „*Cuniculatim: Áll-verem ásás módjára*.” | „*Cuniculosus, a, um: Áll-vermes, Áll-lyukas, Fold alatt elásott*.” | „*Cuniculus: Áll-lik, lyuk, Föld alatt-való város alá ásás* . . .” | Com: Jan.: „*Áll lyukat ásók, erősség csinálóc avagy sáncz rakóc: cunicularii, balistarii et munitores*” | Teleki M.: „A berkeket kívágni, és föld alatt *álllyukakat* ásní, vermeket csinálni, az ércz nemek tudakozására, hegyeket és halmokat kiásni.” (MFl., NySzKis.) | Gyöngy: Char. VII, 74: „*A' setét ál-lyukban* azért ott maradván” (MFl.; RMKT. Gy. I. ÖK. IV, 224) | Char. VII, 108: „*Melly ál-lyuk, vagy barlang ment-meg végzésétől?*” (RMKT. IV, 228) | Char. X, 119: „. . . s számlállya azokat, Az ötet titkoló setét *áll-lyukakat*” (i. h. 327). — Prágai: Serk. 1628.: „*Ál csiven* [földalatti csövön] be vet vízfolyásoc: aquae ductus” (MFl., NySzKis.).

Külön vesszük azokat a szótári tételeket, amelyekben az *ál* magában jelenik meg: PP., PPB. 1767., 1801.: „*Áll: Falsus, Falsarius, Dolosus, a, um. (betrüglích, verfälscht)*.” | PPB. 1767., 1801.: „*Ál: Falsus, Clancularius. getäuscht hintergangen, heimlich. (PPB. 1801.: falsch)*.”

2. Az *álnok*-ra és származékaira, illetőleg tartozékaira vonatkozó adatok.

A) Kódexekből és glosszákból, továbbá XVI—XVII. századi szövegekből összeállított adatok.

Az *álnok*. — BécsiK. 82—3: „anèkic adatot dilõsegèt nem viseluen dè azokra kie attac farágnac *álnokságot*... Mvdõn fèiedèlmèknek fvlõkèt es ègèbèkèt õtèrmèzètébõl alaituan egvguèkne *álnac lalardsagockal* mèglallac: sed datam sibi gloriam non ferentes, in ipsos, qui dederunt, moliuntur insidias... dum aures principum simplices, et ex sua natura alios aestimantes, callida fraude decipiunt” | uo. 171: „mellèkèt èzec *álnakol* zerzettènèc èn èllènem: quae isti malitiose composuerunt adversus me” | uo. 228: „vèssõnc *álnak* mertekekèt: supponamus stateras dolosas” | uo. 250: „*álnakol*: nequiter” (K.) | uo. 254: „Minem igazeitom è mèg a hamis merteket es saknak *álnoc* merteket: Numquid iustificabo stateram impiam et saccelli pondera dolosa?” (K.) | uo. 283: „Nem teznèc hamissagot sem zolnac hazugságot es õ zaiocban *álnoc* nêlõ nem lelèttètèc: non facient iniquitatem, nec loquentur mendacium, et non invenietur in ore eorum lingua dolosa” (K.) | MünchK. 37: „vezèn õ vèle egeb hèt zèllètekèt tõlletõl *álnocbakat*: adsumit septem alios spiritus secum nequiores se” (Máté 12: 45.) | uo. 48: „*álnoc* zolga: Serve nequam” (Máté 18: 32.): a „nequam” *álnok* megfelelõje itt csakugyan ’csalárd’ viselkedésre vonatkozik | uo. 144: „õk [a »leualtac«] *álnokol* tartac uala õtèt [Jézust]: et ipsi [pharisaei] observabant eum” (Luk. 14: 1.) | uo. 196: „Vitetnec uala kedeg mas kèt *álnokoc* õ uele hog megfèzeitetnenec... es a toluaiokat: duo nequam... latrones” (Luk. 23: 32—3.) | AporK. 10 (52): „tõkellettenek õnõn magoknak *álnak* bezedet Bezellettenek hog el reitenek a tõrõket: Firmaverunt sibi sermonem nequam, narraverunt ut absconderent laqueos.” (Zsolt. 63: 6.) | BpGl., NémGl. (SermDom. II, 151): „O quam nequam vicem *mel alnok cheret* reddidit tibi humana propago” | BpGl. (i. h. II, 464): „Sic quando aliquis dives iniquus (*álnokh*) moritur” | DõbrK. 83: „ektelen es *álnok* embertvl. zabadoh meg engem: ab homine iniquo et doloso erue me” (Zsolt. 42: 1.) | uo. 307: „[fertezet lelek] fel vezen egeb heth lelkeket. nalanal *álnokbakot*: assumit septem alios spiritus secum nequiores se” (Luk. 11: 26.; vö. fentebb MünchK. 37: Máté 12: 45.) | uo. 462: „Visznek vala kedeg egeb ket *álnokot* v vele hog fezvnenek: Ducebantur autem et alii duo nequam cum eo, interficerentur” (Luk. 23: 32.) | MargL. 1510. 82: „myndenek *álnokvl* meg nyomorehtatnek mynden okossagnekewl... ez zent zvz... syratvan myndeneknek az ev *álnoksagokat*” | JordK. 1516—1519. (392): „Legottan el es vezen hw vele heet fertelmes lelkeket *álnokbakat* hw nalanal: Tunc vadit et adsumit septem alios spiritus secum nequiores se” (Máté 12: 45.) (l. fentebb) | uo. (772): „ottan mynden nyawalyayokbol megh vygaznanak, annak felette gonoz *álnok* zelletõk es el tawoznanak... gonoz zelletek valanak... felelwen azert az emberbõl az *álnok lelek*: recedebant ab eis languores, et spiritus nequam egrediebantur... qui habebant spiritus malos... respondens autem spiritus nequam” (ApCsel. 19: 12—15.) | ÉrdyK. 130 b: „Awagy a’te zemed *álnok*, merth en yo vagyok?: an oculus tuus nequam est quia ego bonus sum” | KulcsK. 1539. 48: „*álnok* gywlesegel gywleltének engemeth: odio iniquo oderunt me” (Zsolt. 24: 19.) | Helt: Krón.: „Igen *álnac* es okos vala [Könyves Kálmán]” | Monoszlai: Apologia. 1588.: „Ki aprólék dologban *álnoc*, fõ dologbanis tõkeletlen” (NySz. I, 103 *aprólék* 4. b) | Decsi: SallJ. 1596.: „Vetkeit *álnakul* tudgia titkolni: vitia callide occultans” | Kár: Bibl.: „*álnoc* nyelvõ: homo linguae fallacis” | Pázm: Préd.: „Latorságtól, *álnak* tanácskozástól meg-menti õket” | MA: Bibl.: „*álnoc* font” | Zvonarics: Osiand. 1603.: „Ne hozzunc *álnoc* mertekekett” | Zvonarics: Post. 1626—1627.: „*álnoc* practikác” | Com: Jan.: „A ki a tudomanyynyal viszsza él, ravasz, *álnoc*”.

Az *álnokság*. — BécsiK. 61: „Miképpèn meghirdèttè volna Mardocheus Bagatannac es Tarès mèddõknec *álnokságokat* akarnaioe Asuérus kiralt megõlniec: . . . insidias . . .” (K.) | uo. 82—3: „*álnokságot* . . . *álnac* Lalardsagockal: insidias . . . calida fraude” (l. fentebb) | MünchK. 55: „Megèsmèruen kedeg iesus o *álnocsagocat*: Cognita autem Jesus nequitia eorum” (Máté 22:18.) | uo. 85: „gonoz gondolatoc, toruen torètèc paraznasagoc golkossagoc ursagoc fõsuensegèc *álnocsagoc*, *álnolkodatoc* zèmermètlènsèg, gonoz zè karomlat kèuèlseg balgatagsag: malae cogitationes, adulteria, fornicationes, homicidia, furta, avartiae, nequitiae, dolus, impudicitiae, oculus malus, blasphemia, superbia stultitia” (Márk 7: 21—22.) | uo. 171: „Ime igaz Israelita kibèn *álnocsag* inLen: Ecce vere Israelita, in quo dolus non est” (János 1: 47.) | NémGl. (SermDom. II, 252): „lingua sua concinnat [i. e. loquitur] dolos [*álnoksagokat*].” | NémGl. (i. h. II, 743): „Cognita autem Jhesus nequitia eorum sc. phariseorum et discipulorum . . . [*w alnoksagok meg esmerven*] ait” | DomK. 177: „el veztene el tekozlana menden *álnoksag* myelkedevket” | [?] KulcsK. 71: „El fogyathkozyek byneseknek *álnoksaga*: nequitia” | [?]: „Vg'mond Búcz: vagion, ki *álnockepen* v' magat meg alazia, de maga az o lelke avag' zive telies *álnocsagal*, es *csalardsagal*: est qui nequiter humiliat se, et interiora eius plena sunt dolo.” (Ecclesiastici 19: 23.) (MFL.) | Telegdi: Evang. 1577—1580: „Az te *álnakságidat* el törölöm és a te bűneidrõl meg nem emlekezem” | Com Jan.: „Hadi okos fortélyockal, tisztessèges hadi *álnokságockal* èlni: stratagematibus uti”.

Az *álnokságos*. — NádK. 1508. 677: „Masodzor az õrdõg *álnocsagos* vadolasocra fordula: rursus diabolus ad callidas convertitur accusationes” (võ. MFL. 105) | KeszthK. 345: „mynden *álnoksagws* wtath een meg gywletem: omnem viam iniquam odio habui” (Zsolt. 118: 128.) (võ. MFL. 105).

Az *álnolkodik*. — BécsiK. 84: „ènLelkedètes *alsaggal* . . . *álnolkodnèc* . . . *álnalkodot*: machinis . . . insidiaretur . . . machinatus est” (l. fentebb) | uo. 85: „*álnalkodnac*: insidiantur” | uo. 168: „*álnalkodnac* vala egmendennapon zorgalmazatost otèt latnioc . . . mikor alkolmas napot *álnalkoduan* iègzènènèc: observabant [senes] quotidie sollicitius videre eam [Susannam] . . . cum observarent diem aptum” | uo. 191: „lottènèc monnal *álnalkodo* y: facti sunt quasi arcus dolosus” | MünchK. 81: „Herodeias *álnolkodic* vala onèki: Herodias insidiabatur illi” (Márk 6: 19.) | uo. 157: „Es *álnalkoduan* èrèztènec *álnolkodatokat* [o: *álnolkodokat*], kie onmagocat igazacnac hasonlanac: et observantes miserunt insidiatores, qui se iustos simularent” (Luk. 20: 20.) | AporK. 80 (122): „mert bvñsnek es *álnalkodonak* meg tattatot o zaia en ream, Bezellettek en ream *álnalkodo* neluek: quia os peccatoris et os dolosi super me apertum est: locuti sunt adversum me lingua dolosa” (Zsolt. 108: 2—3.) | ÈrsK. 409: „myndenwth azon gondolkodyk *álnolkodyk* mykepen ew tyztessègeben meg alazya”.

Az *álnolkodat*. — BécsiK. 170: „iquenec a: kèt papoc es tèllèsec *álnalkodattal* Susanna èllèn: venerunt et duo presbyteri pleni iniqua cogitatione adversus Susannam” | MünchK. 157: „Megèsmèruen kedeg o *álnolkodatitokat*: Considerans autem dolum illorum” (Luk. 20: 23.) | AporK. 27 (69): „Valobizon az *álnalkodatért* vettel nekik: Veruntamen propter dolos posuisti eis” (Zsolt. 72: 18.) | uo. 70 (112): „hog gúlõnek o nepet: es *álnalkodatot* tennenek o zolgaiban: ut odirent populum eius, et dolum facerent in seruos eius” (Zsolt. 104: 25.).

Szótári adatok. — GyöngySzt. 3550: „Callidus . . . astutus: Versutus: ingeniosus: subdolos: okos. alhatatlan: elmes: *álnak*.” | uo. 3938: „Carissam:

antiqui pro vafro vsurpabant: i. callido, astuto: *Alnak*: ókos.” | uo. 891: „Alastor: nequam: *alnak*.” | uo. 571: „Aegre ... moleste, dolenter iniquo animo: szomorúan: Banattal: *alnok*, kegyetlen lelek hely.” | uo. 3786—7: „Capcio: dolus: *Alnaksagh*.” | „Capciosus: dolosus: *Igen alnak*.” | uo. 1026: „Altriplex: duppel: dolus: *Alnoksagh*.” | uo. 1975: „Argucia: calliditas. *Alnoksagh*” | uo. 2385: „Astus: tus: tui: Calliditas: dolositas: *alnaksagh*: vel: okoskodas: Chalardsagh.” | uo. 2360: „Astu: quando ponitur aduerbi: stat pro astute: okossaggaly: vel: *alnaksaggaly*.” | uo. 1514: „Anomia grece: iniquitas latine: kegyetlensegh: *alnaksagh*.” — VERANCSICS. 1595. (58): „Malignus, a, um: *Alnok*” | „Malitia: *Alnoksagh*” | (109): „Vafer: Rovasz, *Alnok*” | (111): „Versutus: *Alnok*” | (49): „Iniquitas: *Alnoksagh*”. — CAL. 108: „astutus: Rauasz *álnok*” | „astutia: Rauasság *álnokság*” | „astute: Rauaszul *álnokul*” | uo. 161: „captiuncula: *Alnok* gondolat, tsalárdság” | „captiosus: Tsalard” | „captiose: Tsalárdul, *álnokul*” | uo. 442: „furtiuus: Lopot, *álnok*, alattomba valo” | 513: „impostores: Tsalárd *alnokok*” | „impostura: Tsalárdság *al nokság* [!]” | uo. 1115: „versutus: Rauasz, *alnok* tsalard” | „versutissimus: Igón ag rauaz okos rauaz” | „versutia: *Alnoksag*, rauassag” | „versute: *Alnokul*, rauaszul” | ... „versipellis: *Alnok*, rsalard [!], czigan, rauasz” | uo. 406: „fallax: Salárd [!], hamis, hazug” | „fallaciae: Tsalárdsag, czigánság” | uo. 251: „contechnor: *Alnokoskodom*, alattomban tsalárdkodom” | MA. 1611., 1621., PP.: „Astutus, ta, tum: *Alnoc*, Ravasz.” | uo.: „Impostor: Czalárd, *Alnoc*.” (Az utóbbi helyett PP., PPB.: „*Álnoksággal* mást megtsaló.”) és „Impostura: Czalardsag, *Alnoksag*.” (Az utóbbi helyett PP., PPB.: „*Álnok* mesterség.” | uo.: „Versipellis, e: *Alnoc*, [ ] czalard, [ ] cygany, ravasz.” | MA. 1611., 1621.: „Versutus, a, um: Ravasz *Alnoc*, Czalárd, Furcza.” | PP., PPB.: „Versutus, a, um: Ravasz, Hamar elméjű, Furtsa.” | MA. 1611., 1621., PP., PPB.: „Captio: Fogás, megczalás.” | „Captiose: Czalárdul, *Álnokul*, fogás-képpen.” (Az utóbbi helyett PP., PPB.: „Tsalásképen.”) | „Captiosus, a, um: Czalárd. (+ *Álnok*.)” | „Captiuncula: *Álnokul* megfogas. (+ Megtsalni akaró okoskodás.)” | MA. 1611., 1621., PP., PPB.: „Fallacia, ae: *Alnoksag*, Czalardság, Ciganság.” (Az utóbbi PP., PPB.: ø.) | MA. 1611., 1621., PP., PPB.: „*Alnoc*: Astutus, a. Versutus, a. Versipellis, e. Impostor.” | „*Álnok-ság*: Astutia, Fallacia, Impostura, Technae.” | „*Álnokul*: Astutè, Fallaciter, Falsè, Subdolè, Versutè, Insidiosè.” | CAL. 752: „panurgia: Rauassag, *alnok-sag*”: nb. a görög πανουργία 1. 'Verschlagenheit, List, Schelmerei, Schurkerei, Tücke, Betrug'; 2. késői 'Geschicktheit' (BENSELER) | MA. 1611., 1621.: „Panurgia πανουργία: Okos ravasszag, gyors *alnoksag*.” | „Panurgus πανουργος: Okos ravasz *alnoc*.” | PP., PPB.: „Panurgia: Okos ravasszag, *Gyors álnokság*.” | WAGNER, Phras. 1750.: „Astutus, a, um: *Alnok*, ravasz, csalárd, fúrt-fejű furtsa, virgontz, csalóka, mesterséges, róka-mellű: listig: ...” | stb. | CELLARIUS—BÉL. 1777. 169: „Falsarius: der Betrüger, Verfälscher. *Álnok mester*, tsaló.” | 674—5: „Stellio, õnis: die welsche Eider: der Schalk. Tsillagos hátú, *álnok* természető gyéketske, földi mérges pók.”

3. Az *ál* és *álnok* szavakkal kapcsolatba hozható személynévi szórványadatok a XIII—XIV. századból.

Mint az *álnok* első előfordulását szokták jelezni az OklSz.-ban az *álnok* címszó alatt közölt két — 1247-es keltezésű — tulajdonnévi szórványadatot. — Az egyik ez: „1247: Nomina quidem libertinorum sunt hec Pouka Povs Hogud Wendeg Agustun Mortun Sudan Bofr[?]ch *Alnuc* Futas Bugul”: „Veszpr. 6, Gyulakeszi” hivatkozással. A másik így van meg az OklSz.-ban:

„1247/1342: *Alnuk*, szn. (HazaiOkm. V. 21).” — Nem elég! Ha a HazOkm.-ban kiadott oklevelet megnézzük, kiderül, hogy az adat nemcsak egy évből való az előbbivel, hanem a két adat egyébként is összefügg egymással. Az 1247/1342-i oklevél (HazOkm. V, 20—1) szerint a veszprémi káptalan számára visszabocsátott Zala megyei „Kesw ~ Kescew”: a Tapolcától délkeletre eső Gyula-Keszi birtokon „... Borch et Paul filij Petri *Alnuk* Futas. et Bugul filij Yso ...” vannak az onnan felsorolt 18 tagú libertinus-csoportban; a csoport tagjainál az apák neve is fel van tüntetve: így *Alnuk*, *Futas*, *Bugul* szabadosok *Yso* fiai és egymás testvérei.

1315-ből „*Alus filio Alnuk*” adatot közöl „Veszpr. 6, Gyulakeszi” hivatkozással az OklSz.

1215: II. Endre „quosdam homines, Zyda, *Alus* et eorum consanguineos, Bvcha et paulum, a iurisdictione castri posoniensis, qui eiusdem a suis progenitoribus castrenses fuerant, penitus exemimus et ... huiusmodi libertate donauimus, ut ... inter iobagiones sancte Strigoniensis ecclesie legitimo titulo computandi fore censeantur ... suas terras, ad eorumdem uillam, nomine C o r c h a, pertinentes ... perpetua possideant libertate” (MonStrig. I, 208; vö. SZENTPÉTERY, KritJ. I, 98) | 1291/1320/1394: „Nos Lodomerius archiepiscopus ... Johannem filium Mauricij, Bodow filium Michaelis, Jacobum filium Pauli, et Albeus filium *Alus* de Karcha ... in numerum et collegium nobilium Jobagionum nostrorum archiepiscopalium duximus aggregandos ... vna cum nepote *Alus* nomine Pynk, et filio suo Laurencio, et nepote Zyda, Laurencio vocato, de eadem Karcha” (i. h. II, 298) | 1320/1394: „nobilis vir Comes Jacobus, filius Johannis, filij Maurici de Karcha, suo nomine et vice Nicolai et Laurencij, filiorum Gregorij, nepotum Zyda et Pynk nepotis *Alus* de Karcha” az 1291. évi oklevél hitelesítését kéri (i. h. II, 771) | 1323/1394: „nobilis vir comes Jacobus filius Johannis, filii Maurici de Karcha suo nomine, et vice Nicolai ac Laurencii, filiorum Gregorii nepotes [o: um] Zyda de eadem Karcha, ex generatione eiusdem Mauricii ... Nos [Bodizlaus archiepiscopus Strigoniensis] ... eundem Jacobum filium Johannis, cum predictis cognatis et proximis suis, ac generatione sua ... et specialiter nominando cum Pynk, nepote *Alus* et filio suo Laurencio, ac nepote Zyda Laurencio vocato de eadem Karcha, ac universos iobagiones nostros nobiles” (i. h. III, 23—4).

1255/1371: IV. Béla a vaskvári várhoz tartozó „terram Torwoy” adományozza: ez „Telcus”: a Vas megye zalai szélén fekvő Telekes (CSÁNKI II, 803) határosa, egyszersmind „habet commetaneos Stephanum, *Alus* et cognatos eorumdem, qui sunt iobagiones castri” (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 325) | 1276: „contra Bolosoy et Blasium filios Blasy de Pokud ... coram vyda fratre *Alus* homine domini regis” (HazOkm. VI, 217—8). Minthogy Telekes Egervárhoz közel nyugatra, „Pokud”: ma Pakod attól nem messze keletre van Zalában, a két oklevélben említett *Alus* ugyanaz a személy lehet.

1341: „Petrum filium Pauli de Chalya et Johannem filium *Alus* de Hegmogos” királyi emberek „Endrelaka” Zaránd megyei birtok ügyében (AnjouOkm. IV, 149).

1214/1342: „Cuius (Narher) prima meta incipit a terra Bihoriensium ... transit vltra ad metam Cysfoloud, et itur per medium campum ad fluuium Narher, transitque ultra metam Ponož, et vadit iuxta metam Narher paulisper, transitque vltra magnam viam, et vadit per medium Selmekuz vsque ad *Alnik*, et ibi terminatur meta Ponož. Deinde incipit meta per Radwan ...” (CD. III/1, 476). Egy 1214. évi oklevélből, amelyben II. Endre megerősíti

Boleslaus váci püspöknek 1198 körül a leleszi monostor javára tett adományát, minthogy III. Bélának az erről szóló megerősítő oklevele elveszett. Az 1214-i oklevél így jutott tovább: 1. 1334. május 22./1342/1364-re datált többszörös átírás — Lendvay Márton 1802. évi másolata; 2. 1334. május 23.; 3. 1362. egykorú másolatban. (Vö. SZENTPÉTERY, KritJ. I, 96—7 és PAIS, A *falv* alakváltozataihoz: MNy. XXX, 304—5; l. még MonStrig. I, 158.) Hamisítás gyanúja forog fenn (vö. SZENTPÉTERY: i. h. 97). De ha csakugyan diplomatikai hamisítványként keletkezett is az emlék, a benne levő nyelvi vonatkozású adatok ezzel nem válnak teljesen értéktelenné számunkra, csak az időzítés még bizonytalanabbá lesz. Az azonban nagyobb bökkenőt jelent az *Alnik* adat értékesítésére nézve, hogy a CodDipl. másik — az oklevél kivonatát tartalmazó — helyén (III/1, 158) *Alrich* formában található a név.

II. A szavak etimológiájára vonatkozó eddigi vélemények

1. Az EtSz. (I, 55) a következő összeállításban ismerteti a magyar *ál* szóval összevethető török szókat: „< tör. *al, vö. ujj. oszm. csag. RADL. kún CCum. kaz. BÁL. *al* 'list, schlaueit, betrug, strategie'; ujj. oszm. kún, krim. kaz. kojb. kirg. szag. RADL. bask. KSz. V, 229, karač. KSz. X, 86 *alda* 'betrügen, beschwindeln' | csuv. *ylpala*-, *ypala*- 'ua.' PAAS. | kumük *aldat*- 'ua.' KSz. XII, 95.” Az EtSz. a SETÁLÁTÓL felvetett finnugor származtatási ötletet (finn *sala* 'absconditum quid' stb.) kevésbé valószínűnek minősítve a BOLLER kezdeményezte török jövevényszói eredet mellett foglal állást: „A m. *ál* honfoglaláselőtti török jövevényszavaink közé tartozik; valószínűleg bolgár-török jövevény (kétségtelen hangtani kritériumunk erre nincsen). Az egybevetést némileg megnehezíti az a körülmény, hogy a m a g y. *ál* melléknév, míg a t ö r. *al* főnév.”

A SzófSz.-ban ezt találjuk: „*ál* [XVI. sz. m. f. NySz., de *álság* XV. sz. e. f. BécsiK. NySz.] valamely török nyelvből a honf. el., vö. pl. ujjúr *al* 'csel, ravaszság, csalás', megfelelői és szárm.-ai úz, kipcsak, turki, szibériai jellegű nyelvekben meg a csuvasban; némi nehézség, hogy a török szó fn., a m. mn. (EtSz.; NyK. 47: 81; FUF. 24: 251; MNy. 9: 363).”

NÉMETH GYULA „Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek” című közleményében több szavunk társaságában elsőnek foglalkozik az *ágyú*-val (KCsA. I, 71—2). NÉMETH az *ágyú* szót a következő török szókkal veti össze: kazáni, krími, kirgiz *aldar*; csuvas *ylpav*; csagatáj *aldak* vagy *aldaγ* | a turfáni emlékekből előkerülő *altay*. A magyar szónak *áldé* ~ *álggyó* ~ *álggyú* ~ *ágyú* ~ *ányú* alakjaira tekintettel a hangtani megfelelést kifogásalannak jelenti ki. „Több baj van azonban a jelentéssel” — teszi utána. Szerinte a magyar szónak régi nyelvi 'eszköz'-féle jelentése meg az ujjur *altay*-nak MÜLLERTŐL eredő, de NÉMETHTŐL megerősített 'Kunstgriff' értelmezése között nem nagy a távolság, azonban az ujjuron kívüli — jelzett — török nyelvelemek jelentése 'csalás, rászedés'. A két jelentést közelebb hozandó NÉMETH az alábbiakra hívja fel figyelmünket: „Az *altay*, *aldaγ* szó a törökben szorosan összetartozik az *al* (vö. magyar *ál*) szóval. Az idézett ujjur emléken *al*-i *altay*-i alakban van együtt a két szó. Nevā'inál, a nagy keleti török költőnél, ezt találjuk: *aly ve aldayγ* (l. Pavet de Courteille csagatáj szótárát, s. v. *alday*). A csagatáj kifejezés jelentése 'csel és csalás', az ujjur (Müller szerint) 'Mittel und Kunstgriff'; ebből látható, hogy a két szónak jelentése is kapcsolatban van egymással.” Az *al* és *altay* szavaknak körülbelül félezer

éves időközben is megállapítható szoros kapcsolata alapján NÉMETH megegyezhetőnek hiszi, hogy az *al* jelentéséből következtesünk az *altay*-éra. Ennek megfelelően így nyilatkozik: „Az *al* szó jelentése közönségesen 'csel, hadicsel'. Az említett ujjur emlékekben azonban (háromszor) 'Mittel, Hilfsmittel' jelentésben fordul elő (48. l. 15. sor, 16. l. 22., 24. sor); ez a magyar *ágyú* szó régi jelentésével csaknem azonos. E szónak ilyenféle jelentése a régi törökségben nem áll magában. A Codex Cumanicus az *ars* szót fordítja *al*-lal (KUUN, 180. l.) s a Codex kiadásának 90. lapján az *ars* szó 'mesterség' jelentésben fordul elő. (Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy az *ars* a 180. lapon bizonyosan 'mesterség'-et jelent, hanem azt, hogy bizonyára ehhez van közelebb a jelentése, mint a 'csel'-hez.)”

2. Amint NÉMETH (i. h.) az *ál* szó török megfelelője CodCum.-beli előfordulásának az értelmezésével összefüggésben mond (i. h. 72), — azt hiszem — némi igazításra szorul. Tudniillik ő arra utal, hogy a CodCum.-ban (KUUN kiad. 180) ez van: „ars *al*”. NÉMETH (uo.) megjegyzi, hogy a CodCum.-ban másutt is (kiad. 90) felmerül az „ars” 'mesterség'-féle jelentésben. Ha a CodCum. e pontját megnézzük, kiderül, hogy a cím a hivatásos „scriptor”-ok működésének a tárgykörére (eszközeire, eredményeire; vö. „Scriba” i. h. 100) vonatkozik, vagyis a benne levő „ars” az „írásmesterség” megjelölőjeként tekinthető. Ellenben amikor az emlékekben mint a kun *al* latin megfelelőjét alkalmazzák, a latin szók betűrendjébe beiktatva, nagy valószínűséggel 'csel, ravaszság, mesterkedés' értelmet tulajdoníthatunk neki. Az *ars*-nak a közép-latinban való értelmére vonatkozólag tájékoztatathatunk: HABEL (Mlat-Gloss.): „ars Kunst; Fertigkeit; Handwerk, Gewerbe; List; Grammatik . . .” SLEUMER (KirchlatWb.): „ars, artis 1. Geschicklichkeit, Kunstfertigkeit. 2. Handwerk, Gewerbe. 3. pl. Kunst u. Wissenschaft. 4. Kunstwert, Kunstwerk. 5. Ränke, Betrug.”

Az EtSz.-tól felhozott és az utóbb NÉMETH GYULÁtól az *ágyú* magyarázatával kapcsolatban számba vett török nyelvelemekhez kiegészítésül még az alábbiakra hivatkozhatunk: türk *al* 'Mittel, Methode, Trug'; *allıy* 'betrügerisch': *alta-* 'betrügen, täuschen'; *altay* 'Mittel, Betrug' (BANG—GABAIN, AnIndTurfT. 5—6) | türk *al* 'Mittel, Methode, Betrug, List'; *alta-* 'betrügen'; *altay* 'List' (GABAIN, AlttürkGram. Gloss. 293) | Kāşyārī: *al* 'List'; *aldamaq* 'täuschen' (BROCKELMANN).

3. NÉMETH-től eltérően MÉSZÖLY (Nép és Nyelv III, 167—72 stb. és Ómagyar Szövegek 70—4 stb.) az *ágyú* szót az *áld*, *áldoz*, *alku*, *alkalom*, *alkot*, *alkonyodik* szókkal iktatja egy családba, s velük együtt egy *al* ~ *ál* alapszóhoz kapcsolja hozzá. MÉSZÖLY magyarázatát elfogadja JUHÁSZ JENŐ (MNY. XLIX, 193). — A MÉSZÖLY-féle szófejtés ismertetésébe és megvitatásába ezúttal nem bocsátkozom bele. Csak annyit jegyzek meg vele kapcsolatban, hogy a MÉSZÖLY-től megszokott ötletes magyarázkodás kedvéért nemigen van okunk elfordulni a törökből való származtatástól.

Az *ágyú*-ról egyébként még majd alább is tennék néhány észrevételt.

4. Az, hogy az *ál* honfoglalás előtti jövevényszavaink közé tartozik, nem lehetetlen, de korántsem tudnám etimológiai készpénznek elfogadni. Tudniillik mint több más szó esetében, vele kapcsolatban is megvan a lehetősége annak, hogy a honfoglalás után csatlakozott vagy beköltözött, esetleg ide hurcolt népelemek révén ismertek meg ősünk egy bizonyos török műveltségi tárgykört és vele a nyelvi kifejezést is.

Az Árpád-kori magyarságnál vagy némely részeinél az *al* ~ *ál* szó 'csel, csalás, hamisság, ravaszság'-féle jelentésben szerepelhetett. Azonban valószínű, hogy sajátosan azokra a csalafintaságokra, mesterkedésekre is alkalmazták, amelyeket az akkori mulattatók csináltak, illetőleg ezeknek bizonyos fajtája vagy csoportja művelt. És úgy gondolom, éppen a mulattatókhoz, illetőleg a mulattatáshoz mint foglalkozáshoz kapcsolódó mozzanatok bevonása útján lehet világosságot deríteni arra, hogy mikor és miként jutott a szó a magyarba, itt mi lett vele, és miért vagy mi módon alakultak nyelvünkben tartozékai.

A mi *álnok* szavunk származásának, illetőleg a török jövevény *ál* szóhoz való viszonyának, valamint alakulásának, jelentésfejlődésének és használatának kérdéskörébe — azt hiszem — szintén akkor tudunk legsimábban behatolni, ha a mulattatás tárgyköre felől fordulunk hozzá. És hogy az *álnok* szerintem miképpen magyarázható, úgy adom elő, hogy nem előre, csak utólag ismertetem a rá vonatkozólag eddig nyilvánított véleményeket. Mégpedig ez esetben azért nem alkalmazom a másoktól és többnyire magamtól is követett sablont, mivel így világosabb és takarékosabb formában tudom közölni kritikai észrevételeimet, sőt részben mellőzhetem is őket.

5. Különösen a tulajdonnévi adatokat tartalmazó XIII—XIV. századi emlékekből fejthetők ki — eddig elhanyagolt — nyomok az e szavakkal kapcsolatos kérdéskörben való biztosabb mozgáshoz.

A) Két 1247-i oklevélből azt tudjuk meg, hogy a Balaton nyugati részétől északra eső Zala megyei Gyulakesziben élő szabadosok egyike az *Alnuc* ~ *Alnuk* olv. *Alnuk* vagy *Alnuk* vagy *Álnuk* nevet viselte. Ugyanővele, illetőleg az emlékével találkozunk az 1315-i oklevélben: egy *Alus* nevű személy apjának jelzi. — Nem fér hozzá kétség, hogy ez esetben az apa és a fia neve vonatkozásban van egymással: ha az egyik név *Ál-nuk*, a másik *Ál-us*. Tehát mind a két név egy *ál* alapszónak a tartozéka lehet mint *-nuk* és *-s* képzős származék. Azonban kevésbé valószínű, hogy a gyulakeszi személyek erkölcsi tulajdonságait feltűntető jellemnevek hordozói lettek volna. Az *Álnuk* is, az *Álus* is nagyobb joggal tekinthetők foglalkozásra, mesterségre, szokásos tevékenységre utaló neveknek. Az *Álnuk* és *Álus* nevek azt jelezték, hogy a velük illetettek bizonyos *ál*-oknak, csalafintaságoknak a „hivatásos” művelői, gyakorlói voltak. — Egy 1296-i oklevélből arról értesülünk, hogy az „Oghus” : Ogyu(s)z bán nemzetségéből való Csaba comes és testvére Bánd mester Szent Vitus és Modestus Káljában, vagyis a mai Köveskállya határának nyugati felében eladnak 20 hold szántót azokból az örökölt földjeikből, amelyeket az ő jóvoltukból a kegyuraságukat élvező almádi monostor hozzájárulásával „Mykou j o c u l a t o r” fiai használatukra tartottak a kezükben (HazOkm. V, 79; vö. PAIS, Árpád- és Anjou-kori mulattatóink 13). Köveskállához elég közel esik nyugat felé Gyulakeszi: *Alnuc* ~ *Alnuk* meg a fia *Alus* lakóhelye. Abból, hogy a mostani Köveskállának megfelelő helyen a XIII. század végén megjelennek „Mykou jocular”-ék, bizonyos joggal következtethetjük, hogy a XIII. század folyamán a környékbeli Gyulakesziben szintén lehettek mulattatók, mármint *Álnuk* és *Álus*.

B) 1215-ből való oklevél szerint *Alus* a Pozsony megye csallóközi részében fekvő Karcsán lakos várszolga, akit II. Endre negyedmagával a pozsonyi vár felsősége köréből az esztergomi érsekség szabad jobbágysai közé emel. Az 1291/1320/1394-es oklevélben „Albeus filium *Alus* de Karcha” és „vna cum nepote *Alus* nomine Pynk” jelenik meg, az 1320/1394-es meg az 1323/1394-es

oklevélben pedig „Pynk nepotis *Alus* de Karcha”, illetőleg „cum Pynk, nepote *Alus*” kerül elő. — Hogy az 1291-ből említett „Albeus” apja: *Alus* egy személy lehetne az 1215-i oklevélbeli *Alus*-sal, nem valószínű, minthogy az 1215. és 1291. évek időköze az emberiség fejlődésének ahhoz a középkori szakaszához, a korszaknak magyarországi viszonyaihoz képest jócskán terjedelmesnek tetszik. Sőt még az sem látszik egészen magától értetődőnek, hogy az 1323-ban élőként jelzett „Pynk”-nek az 1215-ben feltűnő *Alus* a nagyapja. Az 1215-i oklevélben *Alus* társaként vagy rokonaként megjelölt „Zyda” fiát egy 1253-ban kelt oklevél szerepelteti: „Wogyam filium Syda”. Az 1253-i oklevélből „Wogya” egyik társával idézhető „M a u r i t i u m filium Michaelis”-t az 1291-i oklevélben így találjuk meg: „Johannem filium M a u r i c i j”, az 1320-i és 1323-i oklevelekben pedig így: „Comes Jacobus, filius Johannis, filij Maurici”. Ilyen mozzanatok számbavétele alapján elég határozottan következtethetünk arra, hogy a XIII. század folyamán a csallóközi Karcsákon lakos várszolgák, illetőleg a belőlük kivált jobbágyok vagy nemesek körében nem egy *Alus* volt: az 1215-i oklevélnek a XII. században született személye, hanem volt egy ennél későbben: a XIII. század közepe táján élt — az előbbivel feltehetően rokonságban levő — *Alus* is, s ennek a fia lehetett az 1291-ből felmerülő „Albeus”. Akiket pedig az 1291-i, 1320-i és 1323-i oklevelekben úgy jelölnek, mint „nepote *Alus*” vagy „nepotis *Alus*”, illetőleg „nepote Zyda” vagy „nepotum Zyda”, azokról azt gondolhatjuk, hogy velük kapcsolatban a latin „nepos” szó nem a mai értelemben vett ’unoka’ származási fok kifejezője, hanem ahogy akkoriban gyakran használták, azt jelenti: ’dédunoka’ vagy esetleg még ’későbbi leszármazott, ivadék’.

Hogy milyen jellegű népelemeket magában foglaló környezetben és milyen indítékból kaphatta és viselhette a csallóközi Karcsáról való két valaki az *Alus* olv. *Alus* nevet, megvilágíthatja az az 1253-ban kelt oklevél, amelyben Roland nádor s egyszersmind pozsonyi comes azt a határpanaszt intézi el, amelyet Pozsony várának „K a r c h a” olv. K a r c s a faluból való várjobbágyai: „Ethuruh”: Etre és rokonai emeltek ugyancsak Pozsony várának részben — úgy látszik — ugyanazon Karcsa, részben egy másik Karcsa faluban lakó népei: „populorum castris”, illetőleg az oklevélben ismételtén így is: „castrenses” ellen. A határvíta bajvívás alapján a két Karcsa falu bepanaszolt várnépei kárára dőlt el. (Az oklevelet BARTAL GYÖRGY „Commentarii ad hist. status iurisque publici Regni Hung.” című munkájában: II. köt. függ. XVI. 1. teszi közzé és utána „Czech” jelzéssel ÁÚO. II, 242—5.) Az oklevéllel meg a belőle meríthetőkhöz kapcsolódó egyéb adatokkal elég behatóan foglalkoztam „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” című dolgozatomban (Kodály-Eml. 1953. után MNyTK. 81. sz. 5—8). Az 1253-i oklevél szerint a bepanaszoltak: „Wogyam filium Syda . . . Mauritium filium Michaelis, et suos Cognatos de Villa Karcha, et de alia Villa Karcha Fyntur Fenies, Tukam, Mezam, Chiper Yoculatore et Cognatos eorumdem, Populos videlicet Castri Poseniensis”. Tehát a „másik” — szomszédos — Karcsa faluban joculatorok, vagyis mulattatók éltek, s ezeknek személynevei összefüggtek a foglalkozásukkal vagy talán inkább a „másodállásukkal”. Tudniillik — amint (i. h. 6—8) kimutattam — a nevek etimológiája, illetőleg értelmezése vagy tárgyi indítéka: *Fyntur* a. m. *fintor* bohóckodó arcjátékáról: mimikájáról, esetleg ’ál, tettető, színeskedő’ szerepléséről; *Chiper* olv. *Csipër* — a *csíp* ige -r képzős névszói származékából — viselőjének ’csipkelődő, gúnyolódó’ természete vagy tehetsége alapján; a *Meza(m)* — mint a *méz*

-a képzős kicsinyítője: 'mézecske' — ezt jelentette 'mézes-mázos, finomkodó beszédű'; *Tuka(m)* — a *tok* és *toka* szavainkhoz kapcsolható török jövevény 'töltött, tömött, tele — vastag, kövér, erős — jóllakott' jelentésű *tok* közszóból — a kövérség komikumának megjátszásáról; *Fenies* olv. *Fényes* alighanem fénylő diszkekkel hintett kosztümben űzte hivalkodó, úrhatnám embertípust alakító mókáit. — Különben más — a tárgyalatknál részben későbbi — adatok is amellett szólnak, hogy ezen a vidéken: a pozsonyi vár-
népség és a belőle származott népelemek körében a mulattatással vagy az igricséggel való foglalkozás meglehetősen elterjedt lehetett (vö. PAIS i. m. 8—10).

Az imént ismertetett körülmények meggyőződésem szerint kellő alapul szolgálhatnak arra a feltevésre, hogy az 1215-i, valamint az 1291-i, 1320-i és 1323-i oklevelekben emlegetett *Alus*, illetőleg két *Alus* azért kapott, illetőleg azért viselt ilyen nevet, mivel a szomszédos Karcsa-beliekhez hasonlóan köze volt a joculatorsághoz, a mulattatáshoz. — De a mulattatásnak mely műfajaiban jeleskedhetett ez az *Alus*? Bizonyára másokban, mint szomszéd falubeli kollégái. Búvész lehetett vagy szemfényvesztő, továbbá álorcáskodó, esetleg bábjátékos.

C) További *Alus*-sal találkozunk a XIII. század közepét követő évtizedekben a Zalaegerszegtől észak felé eső zalai—vasi határrészen. Érdekes, hogy 1255-i oklevél várjobbágnak mondja *Alus*-t, 1276-i oklevélben pedig királyi embert mint az ő testvérét határoznak meg, ami mindenesetre a tekintélyességének a bizonyítéka.

D) Még egy *Alus* felmerül, elég későn, egy 1341-i oklevélben: másodmagával királyi ember „Endrelaka” Zaránd megyei birtok ügyében. Meglepő, hogy *Alus* személyazonosítási határozója „de Hegmogos”. Tudniillik ilyen nevű hely máshonnan aligha adatolható, csak Zala megyéből Tapolca környékéről (CSÁNKI III, 59). Ennyire távoli helyről kirendelt királyi ember szerepeltetése annál különösebb, mivel a társának a lakóhelye „Chalya”, vagyis az Arad melletti Csála (CSÁNKI I, 768), amitől nem olyan messze esik a mai Tamásda szomszédosául jelzett „Endrelaka” (CSÁNKI I, 730). Mindamellett mégis úgy látszik, hogy ez az *Alus* is a nyugati országrésről származtatható.

6. A XIII—XIV. századból adatolható személyneveknek a fentebb érvényesített szempontokból való tárgyalása révén szerintem még az alábbi tanulságok vonhatók le.

Az 1247-i és 1315-i adatokban előkerülő *Alnuc* ~ *Alnuk* név, ha az imént javasolt módon magyarázzuk, a legkorábbi esetek közé tartozhatik, amelyekben a *-nik*, *-nuk*, *-nük* > *-nok*, *-nök* foglalkozásnév-képzőnk jelentkezik. — Különben a *-nok*, *-nök* képzővel kapcsolatba hozott vagy kapcsolatba hozható adatok közül többre vonatkozólag javításokat kell tenni, a másoktól és saját magamtól (PAIS, A *-nok*, *-nök* és a *-zat*, *-zet* képzők: MNy. LIV, 477—9) nyilvánított idevágó nézeteket részben ki kell egészíteni, részben pedig némely — nem lényegtelen — ponton módosítani. Mindennek a közlésére azonban más alkalommal keríték sort.

A XIII. század eleje és a XIV. század közepe közti forrásanyagból öt, tehát aránylag érdemleges számú egyént mutathatunk ki, aki *Alus* nevet viselt. Közülük négy biztosan és az ötödik is valószínűleg az ország nyugati részeinek lakója volt, mint az egyikük apja: *Alnuk* is. — Az *Alus* név — mint jeleztük — a török jövevény 'hamisság, ravaszság, mesterkedés'-féle jelen-

tésű *al*: *ál* szó -s képzős melléknévi származéka, és mint ilyen mesterségjelölő kifejezés az ugyancsak az *ál* szóból alakult olv. *Álnuk* névhez hasonlóan.

A nevek mint -s és -*nuk* képzős származékok arra vallanak, hogy keletkezésük korában az *al*: *ál* alapszó még főnévként volt használatos. Így feleletet adhatunk az ahhoz kapcsolódó kérdésre, hogy a magyar *ál* előzményéül felvett török nyelvelem főnév, a mi szavunk pedig melléknévi szerepet tölt be — újabban. A különben sem túlságosan nagy nehézség elhárul, amikor a korai régiségből adatolható személynévi tartozékok azt tanúsítják, hogy a szó egykoron a magyarban is főnév volt, s ekként megvan a lehetősége, hogy a török jövevény nálunk és csak később vált melléknévvé.

(Folytatjuk.)

† PAIS DEZSÓ

A magyarok említése a Metód-legendában

I. A Metód-legenda „magyar király”-a. — A szlavisták körében nagy érdeklődést váltott ki a MetL.-nak a „magyar király”-ra vonatkozó részlete. Egy részük kételkedik abban, hogy Metód „magyar király”-lyal találkozhatott volna, de azt is elképzelhetetlennek tartják, hogy a „műveletlen” magyar vezér ilyen méltóságteljesen tudott volna viselkedni.

GORSKIJ már 1843-ban (A. B. Горський, Житія св. Кирилла и Мефодія: Москвитянинъ III [1843.], 405 kk.; uő., Кирилло—Мефодіевскій сборникъ, изд. М. Погодинымъ. Москва, 1865.) kételkedését fejezte ki a MetL.-ban szereplő magyar-epizód hitelessége iránt: nem tűnt neki a tényekkel összhangban levőnek a magyarok vezérének „király”-ként való szerepeltetése, valamint ennek keresztényi magatartása Metóddal szemben (vö. Лавров, Кирилло та Методій 85).¹

BRÜCKNER is (Thesen i. h.) a kétkedők táborába tartozik, sőt őreá hivatkoznak a MetL. magyar-epizódjának hitelességét megkérdőjelezők.

A MetL. — írja BRÜCKNER — igen következetes a ceremóniális vonatkozásokban, a méltóságnevek használatában. Így pl. Rastislav és Svatopluk mindig *knežь*, míg a bizánci császár következetesen *cēsarb*, a német király meg *kralь*. Ettől a nomenklatúrától a MetL. sohasem tér el. Ebből következik viszont az, hogy az a „király”, aki előtt Metód a püspökökkel vitázik, csak a német király (Német Lajos) lehetett, ha ugyanis ez Svatopluk lett volna, akkor a *knežь* titulus illette volna meg (vö. MetL. IX. 1.: моравьскаго корола). A XVI. fejezet 1. sorában szereplő „magyar király” valódiságában sem hisz: a *kralь*-on — írja — itt is, minden kétséget kizáróan, a német király értendő. „Ein solcher, majestätisch auftretender Christ-König soll nun nach Dümmler ein — ungarischer Hordenführer gewesen sein!” BRÜCKNER fejtegetése a következő: eredetileg csak a „prišьdšu na strany dunajskyje kralju” volt a szövegben, s ehhez magyarázatként hozzáfűzi: köztudott, hogy a legendák írói tartózkodtak a nevek említésétől. Majd így folytatja: „Ein Leser oder Kopist hat in seiner Weisheit, als er »strany dunajskyje« las, den »agrъskij« hinzukalkuliert. Man könnte auch statt »agrъskij« ein älteres »bavorskij« vermuten, Karlman hieß man mit Vorliebe den bairischen König. Im XI. oder XII. Jhd. ersetzte man dann das nunmehr unbekannte »bavorskij« mit »ugorskij«”. BRÜCKNER véleménye szerint Lajos, esetleg Károly német király

¹ A rövidítésekre l. cikkem előzményét (MNy. LXX, 1—11, 157—173).

akarta látni Metódot. S a tanulság, amivel BRÜCKNER fejtegetéseit zárja: „Es wird uns also nicht einfallen, ungarischen heidnisch-tierischen Horden, vor Arpad, einen König und noch dazu einen Christen aufzudisputieren” (Thesen i. m. 202—4).

BRÜCKNER egy későbbi munkájában is (Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913. 94—5) ugyanezt az álláspontot képviseli. Az új itt legfeljebb annyi, hogy a találkozás körülményeit igyekszik megvilágítani: eszerint a „magyar király” helyett III. Károly német császár értendő, aki 884-ben a Bécsi-erdőben Svatoplukkal folytatott tárgyalásokat, s ezeken a megbeszéléseken Metód és talán Wiching is jelen lehetett. Tájékoztatóul meg szeretném említeni, hogy az Annales Fuldenses a 884. évnél e találkóról a következőket írja: „Imperator [a német császár] per Baioariam ad Orientem proficiscitur, veniensque prope flumen Tullinam, Monte — Comiano colloquium habuit. Ibi inter alia veniens Zuentibaldus dux cum principibus (principalibus) suis, homo, sicut mos est, per manus imperatoris efficitur, contestatus illi fidelitatem iuramento, et usque dum Karolus vixisset, nunquam in regnum suum hostili exercitu esset venturus. Postea veniente Brazlowoni duce, qui in id tempus regnum inter Dravum et Savum flumine tanuit, suaeque militiae subditus adiungitur, rex [Károly német király] per Carentam in Italiam perrexit; . . .” (PERTZ: MGH. SS. I, 401). Ha most végiggondoljuk azt, mit mond az itt idézett rész, az tűnik ki belőle, hogy Károly német király Itáliába tartva a Tulln folyónál megbeszélést tartott, amelyen — egyebek között („inter alia”) — Svatopluk is megjelent főembereivel együtt („cum principibus — principalibus suis”). Ezzel kapcsolatosan azonban arra kell felfigyelnünk, hogy e tudósításban Metódról név szerint nem esik szó. Igaz ugyan, hogy Svatopluk „principes”-ei, illetőleg „principales”-ei között Metód is helyet kaphatott. Mégis azonban, ha Metód Svatopluk kíséretéhez tartozott volna is, nehezen képzelhető el, hogy a német király — a Svatopluk kíséretét képező előkelőségek hivatalos bemutatásán kívül — Metóddal még külön beszélgetést is akart volna folytatni. Arra kell ugyanis gondolnunk, hogy a német papok Metódot mindvégig ellenségüknek tekintették, és nyilván mindent megtettek annak érdekében, hogy Metód ne férközhessenek királyuk közelébe. Más szóval, én az évkönyvek itt idézett szövege és a Metód—bajor papok viszonyt jellemző egyéb körülmények alapján inkább arra következtetnék, hogy az a „király”, aki Metódot látni akarta, nem lehetett III. Károly német király.

STANISLAV szerint a MetL. XVI. fejezetének elbeszélése egyformán vonatkoztatható a magyar és a frank királlyal történt találkozásra. A szláv papok ugyanis egyformán óvhatták Metódot a magyar és a frank királlyal történő találkozástól — a magyar királytól „a nép kegyetlenségének híre miatt”, a frank királytól a fogságban szerzett tapasztalatok miatt, valamint Wiching és hívei miatt. Ugyanakkor a magyar és a frank király is a legnagyobb szívéllyel fogadhatták Metódot, és kérhették őt, hogy imádkozzék értük (SlovApošt. 58—9).

J. BUJNOCH is (Zwischen Rom und Byzanz. Graz—Wien—Köln, 1958. 45, 165, 98, 183—4, 187) a BRÜCKNER által képviselt álláspontra helyezkedik. Kétkedik abban, hogy az eredeti szövegben „magyar király”-ról lett volna szó, de a „morva király” megjelölést sem tartja elfogadhatónak; mindkettőnek a legendába való bekerülését az óorosz másoló számlájára írja. Az eredeti szöveg III. Károly német császárra vonatkozhatott.

GRIVEC (Konst. u. Met. 132) a következőképp érvel: A MetL. XV.

fejezete Metód irodalmi tevékenységéről tájékoztat, a XVI. fejezetben meg arról olvashatunk, hogy nemcsak a bizánci császár, hanem a német király is megbecsülte a morva érseket [ti. Metódot; megjegyzem, hogy ez a részlet Metód életírásában ilyen szövegezésben nincs meg, hanem arról van szó, hogy GRIVEC az *ugyrbzski korol*-on a német császárt érti]. Az Annales Fuldenses meg arról ír, hogy Károly császár a Tulln folyónál Svatopluk fejedelemmel találkozott. Ide kapcsolható — folytatja GRIVEC — a MetL.-nak az a részlete, hogy a király az érseket látni akarta, s hogy vele tiszteletteljesen elbeszélgetett. Igaz ugyan, a MetL. XVI. fejezetében az olvasható, hogy ez egy „magyar király” volt; mégis ez a jelző — GRIVEC véleménye szerint — a szláv másoló hibájának tudható be: „egy pogány műveletlen főnökkel ilyen színvonalú tárgyalás elképzelhetetlen”.

GRIVEC—TOMŠIČ művében a MetL. ószláv szövegénél az alábbi magyarázat olvasható: „Sed dubium est, an adiectivum Ungricus posterius demum insertum sit. Hanc questionem brevior vita s. Constantini in cod. Moldaunico XVII. saec. (LM 104) explanare videtur; в' лѣта... Карлуца краля нѣмьчакаго и Доунаа господара жор'чакаго. Quem »regem Germanicum et dominum Danubii Ungri« librarii posteriores, non intelligentes, quem ad modum rex Germanorum imperium tenuisset Ungariae, in duas personas dividerunt: in Carolum, regem Germanorum, et Dunaium, dominum Ungrium” (Const. et Met. 165; ezt a részt F. TOMŠIČ írta). Megjegyzem, hogy a Karlus német királyra és a Dunaj magyar uralkodóra vonatkozó adatot már LAVROV is közli annak szemléltetésére, hogy a későbbi másolók hogyan folklorizálták Metódnak a magyar királlyal való találkozását (Кирилло та Методиѣ 128).

A MetL. magyar-epizódjának latin nyelvű fordításához GRIVEC az alábbi megjegyzést fűzte hozzá: „Omnes cod. quidem consentiunt de rege *Ungrico*, ast totus contextus potius innuit regem christianum celebrem vel saltem notum. Talis rex potest dici dominus (vladika) atque quasi per Methodio; talis potuit Methodium honorifice suscipere atque *osculis* et donis magnis dimittere, non autem dux cuiusdam tribus Ungaricae. Quamquam singulae turmae Ungarorum illo tempore iam usque Danubium progressae sunt, tamen non spernenda est opinio A. Brückner (94) hunc regem fuisse imperatorem Carolum III, qui in partibus Danubii illo tempore (884) cum Sventopulko tractabat.” (Const. et Met. 235; ezt a részt F. GRIVEC írta.)

KUJEV is megkérdőjelezi a „magyar” jelzőt (Христ. 123).

V. VAVŘÍNEK arról ír, hogy a XVI. fejezetben szereplő „magyar” jelzőt az orosz másoló vihette be a szövegbe; ebben ugyanis eredetileg csak a *korol* 'király' főnév lehetett, s ezt a méltóságnevet viszont csak a frank királyok és császárok titulusaként használták (Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha, 1963. 179). A *korol* szerinte a görög *ῥῆς* cím fordítása (УО., Staroslov. životy: i. m. Rozpravy, 1963. 101).

Egy évvel később VAVŘÍNEK egy francia nyelvű tanulmányában újból visszatért a „magyar király” kérdéséhez (Ugyrskyj korol: Slavia 1964: 261—9). Tanulmányát annak a megemlékezésével kezdi, hogy a jelenkori irodalom a MetL. magyar-epizódját általában úgy magyarázza, hogy Metód valóban egy magyar vezérrel találkozott. VAVŘÍNEK ezt az álláspontot nem tartja meggyőzőnek. Ő a BRÜCKNER-féle elmélethez (Die Wahrheit 94—5) csatlakozik, és tanulmányában ezt az elméletet igyekszik részletesebben kifejteni. A következőképp érvel: A MetL. írója az események elbeszélése során betartja

a kronológiai sorrendet: Metód 882 folyamán tért vissza Bizáncból, 883-ban fordítói tevékenységet folytatott, ebből tehát az következik, hogy a MetL. XVI. fejezetében elmondott események a 883. év végére vagy a 884. évre vonatkoznak. A „magyar király” és Metód szubordinációs viszonyáról ezt írja: „Seul un souverain chrétien pouvait agir de cette manière, et encore un grand souverain, supérieur à Méthode, mais en aucun cas le chef d’une horde de barbares païens” (i. m. 262), és egy másik helyen: lehetetlen, hogy a *korolb* titulust „pour le chef d’une petite bande de barbares païens entreprenant une invasion en pays chrétien” használták volna (267). Ezzel kapcsolatosan csak annyit jegyzek meg, érdekes, hogy e cseh szerző nem vesz tudomást az ugyan-csak cseh és nagyhirű bizantinológus, F. DVORNÍK ide vonatkozó kutatásairól.

VAVŘÍNEK véleménye szerint a történeti tények ismeretében nem tételezhető fel, hogy a MetL. XVI. fejezetében a magyarokról lehetne szó: a magyarok első jelentősebb előretörése Pannónia területére csak 889-re tehető, s ezt így jellemzi: „Toutes ces invasions se caractérisaient par des ravages féroces, des pillages et des massacres” (Regino krónikája alapján: i. m. 262).

VAVŘÍNEK a továbbiakban a nyugati és a bizánci forrásokban előforduló méltóságnevek használata alapján próbálja megvilágítani a „magyar király” kérdését. A nyugati források — írja — arról vallanak, hogy noha a címek használatában nem volt meg a teljes egység — így pl. Svatopluk megjelölései: 879: cím nélkül; 880: „gloriosus comes”; 881: „gloriosus princeps”; 885: „rex Sclavorum” és „dux patriae” —, a *rex* címmel mégis általában a ’független uralkodó’-t jelölték (vö. F. GRAUS, *Rex — dux — Moraviae*: Sborník prací Fil. fak. Brněnské univ. 9., řada hist. C 7. Brno, 1960. 181—90). A bizánci forrásokban viszont, ahol a címek hierarchiájának pontos rendszere volt kidolgozva, a frank uralkodó rendszerint a *ῥῥῥ* titulust viseli. Konstantínról és Metódról közismert, hogy a bizánci jogban igen járatosak voltak, s erről tanúskodik a KonstL.-ban és a MetL.-ban szereplő címek alkalmazásának módja is. Megvizsgálta a *korolb* méltóságnév használatának eseteit is a MetL.-ban, s ennek során felfigyelt arra, hogy e méltóságnév nemcsak a magyar, hanem a morva király jelöléseként is feltűnik. S mivel VAVŘÍNEK is ahhoz a véleményhez csatlakozik, hogy a *korolb* csak a frank király címe-ként volt használható, ezért a BRÜCKNERÉHEZ hasonló érveléssel próbálja ezt megmagyarázni: az eredeti szövegben csak *korolb* volt — a bizánci *ῥῥῥ* szó, amely a frank uralkodók címe-ként volt használatos —, s az *ugrbskomu* egy későbbi másoló hiányos ismeretei révén került a szövegbe. VAVŘÍNEK egyébként — VASMER alapján (RussEtWb. I, 631) — a *korolb* szót nyugati szláv eredetűnek tartja (a német *Karl*-ból), s véleménye szerint e szó Moraviában már Konstantín és Metód működésének megkezdése előtt meghonosodott, de az ószlávban nem gyökerezett meg, s egyedül a MetL.-ban szerepel.

J. VAŠICA is a MetL. „magyar király”-ában — BRÜCKNER, GRIVEC és VAVŘÍNEK véleményéhez csatlakozva — szintén frank királyt lát (vö. Literární památky epochy velkomoravské: i. m. 1966. 240, 253).

DVORNÍK 1970-ben angolul és csehül megjelent művében (Byzantine Missions among the Slavs — Byzantské misie u Slovanů: i. m. 194—6, 342) a „magyar király” kérdésében már VAVŘÍNEK (1964.) véleményét fogadja el, de azért óvatosan úgy fogalmaz, hogy ezzel a „magyar király” kérdése „talán” már megoldottnak tekinthető. RATKOŠ tanulmányával (1967.) kapcsolatosan azt említi meg, hogy a magyar *krales* méltóságnév csak a X. és a XI. századra tekinthető érvényesnek, és nem a IX. századra vonatkozóan;

erről vall ugyanis KonstPorph. „De cerimoniis” című műve, amelyben a magyar fejedelmek méltóságneve csak *archontes*.

A Magnae Moraviae Fontes Historici II. kötetében (160) ugyancsak a már kifejtett nézet kap helyet: az *ugrbskyj* későbbi interpoláció (betoldás) eredménye, s a „király” valószínűen III. Károly német császár lehetett. Új az eddigiekhez viszonyítva az, hogy itt már felvetődik az a gondolat is, hogy a „király” esetleg a bolgár király lehetett, aki 882-ben háborút viselt a morvák ellen (vö. Annales Fuldenses ad a. 884.).

2. Külön pontban térek ki azokra az elgondolásokra, amelyekben két szlovák szerző a Kijevi Levelek IV. miséjének szövegét ugyan-csak a magyarok „kegyetlenkedéseivel” hozza összefüggésbe. Igaz, e szerzők ezt a részt nem kapcsolják össze közvetlenül a KonstL.-ban és a MetL.-ban leírt magyar eseményekkel, de közvetett összefüggésről már lehet beszélni azon az alapon, hogy miként egyes kutatók a KonstL.-nak és a MetL.-nak magyar-epizódjait, úgy e két szlovák szerző a KijL.-nek hivatkozott részletét is a magyarok „zsákmányszerzésére”, „pusztításaira” való utalással magyarázzák. A két szlovák kutató állásfoglalása tehát úgy is megfogalmazható, hogy a KijL. IV. miséjének szövegében névtelenül a magyarok is benne szerepelnek, mint ok, akik miatt a mise szövege az eredetihez viszonyítva meg lett változtatva. S ehhez már csak annyit kell hozzátennem, hogy mint ismeretes, a KijL.-t Konstantín vagy egyik tanítványa állíthatta össze 870 táján!

A következőkben tehát a KijL. bemutatása után arra fogok választ keresni, hogy a Konstantín és Metód korára vonatkozó ószláv és bizánci források mennyire támogatják a IX. század végi magyarok „kegyetlenkedéseire” vonatkozó tételt. Amit itt majd írok, azzal egyben a KonstL. és a MetL. magyar-epizódjával kapcsolatosan s a magyarok „kegyetlenkedéseiről” idézett véleményekre is választ próbálok adni.

A KijLev.-t JAGIĆ tette közzé (Glagolitica. Wien, 1890.), majd ez emlék archetípusának, a Codex Padovanus D 47. jelzetű kézirat latin nyelvű szövegével együtt K. MOHLBERG is megjelentette (Il Messale glagolitico di Kiev ed il suo prototipo Romano. Roma, 1928.). Az ószláv —latin nyelvű szöveg-párhuzamok M. WEINGART—J. KURZ kresztomátiájában is megtalálhatók (Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha, 1949.² 114 kk.). RATKOŠ ezt a kiadást használja. A 20. pontban közölt IV. mise ószláv nyelvű szövege a következőképp hangzik (magyar fordításban): „Tekints le, Úram, kegyelmeddel a mi királyságunkra [ц(ѣ)сарьствѣ]: és ne add oda a miénket az idegeneknek [троушимъ]. és ne fordíts bennünket pogány népek [породомъ поганьскымъ] fogságába [въ плѣнъ]: Uram, a mi Krisztusunk kedvéért, aki uralkodik az Atyával és a Szent Lélekkel” (WEINGART—KURZ, Texty 126). E rész latin archetípusának szövege: „Rege nostras domine propitius uoluntates, ut nec propriis iniquitatibus implicantur nec subdantur alienis, per dominum” (MOHLBERG i. m. 127).

A KijLev.-ről a következőket tudjuk: a KijLev. a szláv misszálé leg-régibb emléke, egy latin (római) szertartású szakramentárium fordításának töredéke. Valószínűleg Konstantín fordította le szabadon, oly módon, hogy a latin liturgiai stílusba a bizánci liturgiából szőtt bele fordulatokat: „von Konstantin so frei übersetzt, daß A. BAUMSTARK sie als eine »nachschaefende Umschreibung« bezeichnet. In den lateinischen liturgischen Stil hat der slavische Übersetzer Wendungen aus der byzantinischen Liturgie eingeflochten.”

(L. GRIVEC, Konst. u. Met. 180, 194.) MOHLBERG és mások úgy vélik, hogy Konstantín ezt a szöveget Rómában 868-ban állította össze, de az sem lehetetlen, hogy már előbb, 867-ben elkészítette Pannóniában vagy Moraviában (GRIVEC i. h.). A KijLev. fennmaradt szövege valószínűleg a X. században Csehországban íródott, mivel bizonyos hangtani sajátosságok az ócsehre mutatnak (GRIVEC i. m. 180—1). A KijLev. csak a misszálé változó részéből tartalmaz imádságokat, míg a misszálé állandó része, az Ordo missae, a római liturgia Gregorius-féle szakramentáriumából — ennek görög változata alapján — lett lefordítva az ószlávra: ez az ún. Liturgia s. Petri (GRIVEC i. m. 181). A bizánci misszálé fordítását a glagolita betűs Euchologium Sinaiticum tartalmazza (i. h.).

Az újabb kutatások azonban kimutatták (K. GAMBER, Das glagolitische Sakramentar der Slavenapostel Cyrill und Metod und seine lateinische Vorlage: Ostkirchliche Studien VI [1957.], 165—73), hogy a KijLev. forrása nem is annyira a már említett Cod. Paduanus D. 47 volt, mint inkább ennek egyik változata, amely a VIII—IX. században az aquileiai—salzburgi egyházmegye területén volt használatos. ZAGIBA ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy a KijLev. forrása tehát olyan szakramentárium volt, amely nem Moraviában vagy Csehországban, hanem a pannóniai—salzburgi—aquileiai területen volt használatos. R. VEČERKA tanulmányára hivatkozva ZAGIBA megemlíti, hogy a KijLev. olyan latinizmusokat tartalmaz, amelyek észak-olaszországi vagy német kiejtésre engednek következtetni (ZAGIBA, Das Geistesleben 198).

MELICH JÁNOS egy további érdekes szempontot vet fel a KijLev.-kel kapcsolatban: a hitelesség kérdését. MELICH JAGIĆ-csal együtt (Zur Entst. I, 34) azt tartja, hogy a nyelvemlék eredetije, mai alakja is másutt, mint Magyarországon nem keletkezhetett (vö. az óbolgár *št*, *žd* helyén levő cseh-szlovák *c*, *z*-t). JAGIĆ szerint a mai szöveg eredetije, a misszálé első fordítása, a Balaton melléki szlovének közt keletkezhetett, majd ezt a pannóniai szlovén fordítást másolta le egy cseh-szlovák ember, s ez a mai nyelvemlék. MELICH szerint a másolás helye a Vág-mente vagy Nyitra-vidéke (SzlJsz. 65—6), de ugyanakkor nem hallgatta el egy kétségét. A következőket írja: „Feltűnő előttem, hogy egy szöveget úgy lehessen másolni, ahogy ez a KijLev.-ben van. Feltűnő, hogy a tiszta óbolgár nyelvemlék másolója különbséget tudott tenni az ósszláv **tj*, **dj* = óbolgár *št*, *žd*, és az ósszláv **stj*, **zdj* közt, amely az óbolgárban szintén *št*, *žd*-t ad. E kétféle eredetű óbolgár *št*, *žd* közti különbséget a másoló annyira tudta, hogy az első esetben következetesen *c*, *z*-t (= cseh-szlovák *c*, *z*) írt, a második esetben pedig következetesen *šč*-t (pl. *očišćenie*). JAGIĆ is megjegyezte: „Wer weiss, ob nicht das mit Absicht geschah” (Zur Entst. I, 59). Összefoglalóan azonban MELICH megjegyzi, hogy mivel a KijLev.-ben annyi más kétséget kizáró nyom van (helyesírás, szókins), hitelességében nem kételkedik, a jelenség magyarázatát azonban méltán várja a tudomány a szlavistáktól (SzlJsz. 67).

Az előzőekben azokat a véleményeket futottam át röviden, amelyek a KijLev. keletkezésének időpontjával és helyével, valamint a szövegfiliáció (az eredet) kérdésével kapcsolatosak. Itt említem meg azt is, hogy M. WEINGART véleménye szerint is a KijLev.-t, ha esetleg nem Konstantín írta volna, akkor is közvetlenül a halála (869.) után állíthatta össze egyik tanítványa (Československý typ cirkevnej slovančiny. Bratislava, 1949. 41—3). S ehhez az időrendiség megvilágítása céljából már csak annyit kell hozzátennem, hogy a magyarok első nyugati megjelenésére a keleti frank birodalomban

862-ben került sor, de Konstantín és Metód ekkor még nem voltak Moraviában; a magyar és a kabar seregek harca Bécs vidékén 881-ben zajlott le, de Konstantín már 869-ben meghalt, s a KijLev. ebben az időben valószínűleg már kész is volt; a morvaországi hadjárat viszont — Arnulf szövetségében — csak 892-ben valósult meg, de Metód ekkor már nem élt, sőt addigra már tanítványait is kiűzték Moraviából.

A fentiek előrebocsátása után most hallgassunk meg egy-két véleményt arról, hogy milyen álláspontot foglalnak el a cseh és a szlovák kutatók a KijL. IV. miséjének tartalmi értékelésével kapcsolatosan. A cseh kutatók a KijL. IV. miséjének szövegében a morva (nemzeti) öntudat megnyilvánulásának bizonyítékát látják, más szavakkal a morváknak a morva kultúrához, a morva egyházhoz való ragaszkodását vélik felfedezni. És megint más megfogalmazásban: a „miénk”-nek és az „idegen”-nek a megkülönböztetése elvi fontosságú, amely azt jelzi, hogy a nemzet, a nyelv és az egyház a legmagasabb kulturális értékeknek tekintendők. (Vö.: L. HAVLÍK, K otázce národnosti na území Velké Moravy: Historický časopis SAV V [1957.], 502; J. VAŠICA, Literární památky epochy velkomoravské 863—885. Praha, 1966. 46; MMFH. II, 320.)

RATKOŠ ezzel szemben a következőképp értelmezi a KijL. IV. miséjének szövegét: A Duna—Tisza közén és a Dunántúl észekkeleti dombvidékén át, valamint Nagy Moravia déli határain keresztül 881-ben már másodízben, először a magyar, majd a kabar rabló lovas csapatok Bécs, illetőleg Kulmitz irányába nyomultak. „Talán e szomorú események után kerülhetett sor Metód érsek és a magyarok főnökének a találkozására, 884 táján, miként ezt a MetL. említi. De a pusztítás és a zsákmányszerzés már előzőleg is oly nagy hatást gyakorolhatott Metód környezetére, hogy a pogány ellenségtől való szabadulás reményében a liturgikus szöveget is átformálták, amint erről a KijL. negyedik miséjének szövege vall.” (Pramene 281—2.)

Ezeket írja P. RATKOŠ. De nem ő az egyetlen, aki a KijLev. idézett miserészének szövegmódosítását a magyarokkal hozza összefüggésbe. E. PAULINY is a következőket írja: Ez az imádság is latinból („Rege nostras . . .”) van lefordítva, tartalmi vonatkozásban azonban ez a rész igen aktuális a fiatal morvaországi kereszténység szempontjából. Ha meggondoljuk azt, hogy a IX. század végén Nagy Moravia keleti határán a magyarok megjelennek, érthetővé válik számunkra az imádság sötét („pochmúrna”) aktualitása. Az ájtatos szavak mögött mintha a magyar betolakodók lovai patáinak dübörgését lehetne hallani („dupot kopýt maďarských nájazdníkov”). (E. PAULINY, Slovesnost a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, 1964. 113.)

Ezzel szemben mi a valószínűnek mondható helyzet? A MetL. szövegének áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy abban a magyarokra vonatkozóan semmiféle megbélyegző jelző vagy szövegrész nem található. S ez érthető is. Ismeretes ugyanis, hogy a magyarok első ízben 892-ben — tehát már Metód halála után — vettek részt morvaországi hadjáratban, Arnulf szövetségeseiként. Időrendi okokból tehát, amikor a MetL.-ban — és a KijLev.-ben — „ellenség”-ről és „pogányok”-ról esik szó, ez semmiképp sem vonatkozhat a magyarokra. Ezt bizonyítja maga a MetL. is. Ebben ugyanis valahányszor „ellenség”-ről és „pogányok”-ról van szó, ez a német királyra és a Visztula-menti pogány fejedelmekre (a szláv viszlánok fejedelmére) vonatkozik. Lássuk a bizonyító anyagot: MetL. IX. 1.: „по сѣмь же старшихъ врагъ [sátán, Belzebub], завидавши докроу и противники истинѣ, въздвиже

сѣрдѣе врагоу моравьскаго корола”: „post hoc vero antiquus inimicus, invidus bono et adversarius veritati, excitavit cor hostis [rex Germanorum Ludovicus vel eius filius Carolomanus] regis Moravici” (GRIVEC—TOMŠIČ 159, 229). — X. 9.: „толькоми паче и Моравьска окласть пространиити начать въса страны и врагзи свои [Germanos; K. P.] побѣжати и съ непогрѣшениемъ, тако и сами побѣдають присно”: „Eo magis et regio Moraviae omnes fines suos dilatare coepit et hostes sine haesitatione debellare, sicut et ipsi narrant semper” (i. m. 231). — XI. 2.: „поганьскъ князь силньхъ велъми, сѣда въ Вислѣ, роугаше са крѣстианомъ и пакости дѣлаше”: „Paganus princeps admodum potens, sedens in terra Vislaneorum, illudebat christianis vexabatque eos” (i. m. 161, 231). — XI. 4.: „инъгда же пакзи ѿ [вѣ]стопакоу боюющу на поганьхъ и ничкоже оупѣкующу...”: „Alio vero tempore iterum Sventopulco bellum gerente cum paganis [Vislensibus; K. P.] neque proficiente quidpiam, sed cunctate, sancti Petri missa [id est liturgia] appropinquante, misit ad illum loquens. 5. Si mihi promittis, fore ut sanctam diem Petri cum militibus tuis apud me transigas, credo in Deum, eum tibi illos [paganos] brevi traditurum esse” (GRIVEC—TOMŠIČ 231). — A Visztula menti pogány (viszlán, lengyel) fejedelemre és Svatopluknak felette aratott győzelmére vonatkozóan vö.: STANISLAV, SlovApošt. 38—9; GRIVEC, Konst. u. Met. 140—1.

Ismeretes továbbá az is, hogy Svatopluk és Metód között a viszony nem volt mindig a legjobb. Így pl. azért, mert Svatopluk nem járt rendszeresen istentiszteletre (vö. a MetL. most idézett XI. 4. részét), nem élt keresztényi módon stb. (vö. STANISLAV, SlovApošt. 38—41). S valóban, a B o l g á r vagy a K l i m e n t L. meglehetősen sötét képet fest Svatoplukról. S mindezt ki kell még egészítenünk azzal, hogy ugyanakkor e legendában a magyarokról nem hogy rosszat nem olvasunk, de még csak említés sem történik róluk.

Hallgassuk most meg, hogy mit mond a Kliment Legenda!

Előljáróban néhány szót a KlimL.-ről. Kliment Metód tanítványaként járt Moraviában, majd Metód tanítványainak kiűzése után Ochridban püspökké szentelték. Legendaszerű életrajzát egyik tanítványa állította össze ósláv nyelven, de ez csak görög fordításban maradt ránk (Theophylaktos ochridai püspöktől, 1094—1107.). Szövegét latin fordítással kiadta F. MIKLOSICH (Vita sancti Clementis, episcopi Bulgarorum. Wien, 1847.; vö. GRIVEC—TOMŠIČ 39—41). A legenda Metód moraviai harcairól szól az eretnek tanokat hirdető és a léha életet pártoló frankok ellen, akiknek befolyása alá került maga Svatopluk is. Metód halála után a német Wiching kerül a püspöki székre, aki — Svatopluk távollétében — megkínozza Metód tanítványait, majd kiűzeti őket Moraviából. Ebből a legendából is tehát az tűnik ki, hogy Metódeknek nem a magyarokkal volt bajuk!

De ugyanez tűnik ki az ún. M o r v a L e g e n d á b ó l is (Legenda Moravica), amely a XII—XIII. században keletkezett, és az Itáliai Legenda (IX. sz.) prágai kódexének sok helyével megegyezik (vö. GRIVEC—TOMŠIČ 57).

Lássuk most, miről vall maga az anyag!

KlimL. V. 1.: „Non cessabat magnus Methodius omnem adhortationem ducibus adhibere, ad vitam honestam eos dirigens, et ecclesiae dogma non adulteratum tradens... Erant enim et tunc, qui id adulterarent et dimoverent terminos, quos patres nostri ecclesiae Dei posuerant, et multi invecta a Francis corruptela animas laedebant, ...”; V. 3.: „Unde quotidie credentium

multitudo crescebat, Haereticorum vero turba verbi vi et veritate devicta . . . innumeris malitiis et tentationibus Sanctum affligebat. Etenim etiam Sphen-topicum, qui post Rastislavum princeps erat Moraviae, circumvenientes dolo, barbarum hominem et pulchri ignarum [τὸν Σφεντόπλικον . . . βάρβαρον ἄνδρα καὶ τοῦ καλοῦ ἀνόητον . . .], totum suae doctrinae fecerunt.” (A latin fordítást GRIVEC—TOMŠIČ, Const. et Met. művéből idézem, i. m. 79; a görög idézeteket a legenda görög eredetijéből veszem; vö. A. Теодорова—Баланъ, Кирилъ и Методн. II. София, 1934.: „Българска легенда. Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρῶν”: i. m. 168—9); V. 3.: „Quod enim Eunomius, qui Anomoeorum coepit haeresin, invenit, ut discipulos attraheret plures, idem etiam Francorum gens demens excogitavit, peccantibus nempe ad omnia indulgere (καὶ τὸ Φράγγων ἔθνος ἀνόητον ἐπενόησε)” (a latin fordításra vö. MIKLOSICH, Vita s. Clementis ep. Bulg. Graece. 1847. XIII); V. 5.: „Ab his Sphendoplicus corruptus, omnia ei permittentibus, ad Methodii verba nimine animum advertebat, imo et erga inimicum se gerebat (τοῦναντίον μὲν οὖν καὶ ὡς ἐχθρῶς προσεφέρετο)” (vö. MIKLOSICH, VClem. XIII); IX. 29.: „Tandem ad ultimum venere refugium suum, ad sordidum Sphendoplicum, et calumniantur orthodoxos, . . . (κατὰ φυγὴν αὐτῶν τὸν κοινορτὸν Σφεντόπλικον)” (vö. MIKLOSICH i. m. XIV); X. 31.: „Princeps autem pauca intellexit dictorum, erat enim ad intelligendas res divinas stolidissimus, non solum quia educatus erat barbarez, et, ut paucis dicam, brutorum more, sed etiam mens ejus a spurca voluptate erat abrepta, uti supra dictum est”; X. 32.: „Tale igitur orthodoxis responsum dedit: Ego quidem magnae imperitiae mihi sum conscius et simplex sum quoad dogmatica: quid enim nisi illiteratus? Christianismum tamen mihi vindico et vindicabo” (MIKLOSICH i. m. XV); XIII.: „Haec omnia ignorabat princeps haereticis serviens; forte enim aberat; nam si adfuisset, talia in confessores veritatis non fuissent patrata. Quamquam enim Francis favebat, semiferus et saevus, tamen sanctorum virorum virtutem reverebat maxime miraculo Dei iterato (. . . τοῖς Φράγγοις προσετιθετο, τὴν γειτῶν ἐρεῶν ἀνδρῶν ἀρετὴν ἐδιδωπεῖτο, . . .)” (a latin fordításra vö. GRIVEC—TOMŠIČ i. m. 81); „Milites igitur, homines barbari, erant enim Nemitzi, jam natura sua immites, nunc vero etiam e mandato, educunt Sanctos e civitate . . . (ἄνθρωποι βάρβαροι, Νεμιτσοὶ γὰρ)” (a latin szövegre vö. MIKLOSICH i. m. XVI).

MorvaL.: IX.: „Cernens autem ludificator diabolus populum suis semper mancipatum servitiis sibi substrahi et vero regi Christo Jesu applicari, . . . ut seditiosus Swatopluk princeps doli, . . .”; X.: „. . . et Swatopluk regnum Moraviae gubernaret sua feritate, fastu inflatus arrogantiae cum ministris Satanae, . . .”; XI.: „Quapropter in ipsum Swatopluk, frontosum principem, . . .” (Моравска Легенда. Legenda s. Cyrilli et Methodii patronum Moraviae, vö. Теодорова—Баланъ, Кирилъ и Методи II, 205—6).

Az olvasóra bízom ezek után, hogy a most idézett részletek és a már előbb felsorolt érvek alapján alakítsa ki álláspontját abban a kérdésben, hogy RATKOŠNAK és PAULINYNAK a KijLev.-kel kapcsolatos állásfoglalása, következtetése mily mértékben támaszkodik történeti eseményekre, konkrét tényekre vagy elfogadható érvelésre.

Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarok olyan makulátlanok és erényesek voltak, hogy róluk semmi rosszlat nem lehetett volna elmondani. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a honfoglalás eseményei és a kalandozások korának zsák-mányszerző vállalkozásai sok vérontással és pusztítással jártak. De a KijL.

IV. miséjének feltételezett szövegváltoztatásához, mint az a felsorolt érvek-ből kitűnik, a magyarok harci cselekedeteinek semmi köze sem lehet. Hogy valóban erről lehet szó, erre bizonyítékul szolgál a MetL., amely a KijL. megírása után készülhetett el mintegy tizenöt évvel későbbben, s ebben (MetL. XVI.) a magyarokról nem hogy semmi elmarasztaló nem olvasható, hanem ellenkezőleg a magyar fejedelem kegyes uralkodóként van leírva.

A KonstL. Cherszón vidéki magyar-epizódja kapcsán is olvashatunk olyan summázó megállapításokat, mint „m a g y a r h o r d a” stb. Én az ilyen jellegű kitételekről úgy érzem, hogy ezeket nem a tudományos tárgyi-lagosság szülte, hanem a vitatható értékű érzelmek sugallták.

Közismert, hogy szinte nincs olyan nép, amelynek történetében ne talál-nánk adatokat arra vonatkozóan, hogy kegyetlenkedtek, hogy másokat kizsák-mányoltak és rabszolgasorsba döntöttek. Vö. pl. a magyarokra vonatkozóan: Ibn Rusta és Gardizi: A magyarok megtámadják a szlávokat s a foglyokat Kercsben eladják a bizánciaknak; a szlávok felett fennhatóságot gyakorolnak, reájuk szüntelenül terményadókat rónak ki, s őket rabszolgáiknak tartják (MHK. 169—70); György Barát Krónikájának folytatása: A turkok [magya-rok] az egész bolgár földet bejárták és elpusztították (i. m. 107); Regino Kró-nikája 908.: „... Nem emberek, hanem vadállatok módjára élnek. Ugyanis állítólag nyers húst esznek és vért isznak; az embereknek, akiket elfognak, a szívét darabokra vágva mintegy orvossággént felfalják, ...” (MHK. 322, MEH. 160); stb. — A kazárokra vonatkozóan: Ibn Rusta és Gardizi: A kazárok az Išā nevű királyuk vezetésével évenként megrohanják a besenyőket, a zsák-mányt megosztják egymás között (MHK. 155—7); Ibn Fadlān: A kazárok egymást teszik rabszolgájukká (i. m. 216—7); A kazár főkirály a hareban megfutamodókat megöleti, ketté vágatja, illetőleg a hadvezérek feleségeit és gyermekeit másoknak ajándékozza (i. m. 219); Ibn Hauqal: ua. (i. m. 235). — Az oroszokra vonatkozóan: Ibn Rusta és Gardizi: A ruszok szlávokat rabszol-gáknak adnak el Khazarán és Bolgar városokban (MHK. 182); Ibn Hauqal: Az oroszok kiirtották a kazárok, a bolgárok és a burtászok népét (i. m. 233); Masūdi: Az oroszok kalózáletet élve hajókkal megrohanják a moszlimokat, s a zsákmányt megosztják a kazár királlyal (i. m. 268—9). — A bolgárookra vonat-kozáon: György Barát Krónikájának folytatása: A megvert bizánciak a bolgár Symeon fejedelem fogságába kerültek, valamint a császár testőrségében szol-gáló kazárok is, ezeknek Symeon levágatta az orrát, s úgy küldte őket vissza a városba a bizánciak csúfjára (i. m. 106); BibKonst.: De adm. imp.: A bolgár Symeon ismét kibékült a császárral, s a besenyőkkel megegyezett, hogy a turkokat [magyarokat] megtámadják és megsemmisítik. Midőn a turkok el-mentek csatázni, a besenyők Symeonnal együtt a turkokra rontottak, család-iaikat teljesen elpusztították és az országot őrző turkokat elkergették onnan (i. m. 125). — Vö. még a KonstL. alábbi részleteit is: A Filozófus a kazár kagántól 200 görög fogoly (παλκν'νικα), míg Rastislavtól és Koceltől 900 fogoly szabadonbocsátását kérte (XI, 45—6; XV, 22).

Ilyen és ehhez hasonló adatokat természetesen a bizánciakra, a frankokra, a morvákra és a csehekre stb. vonatkozóan is lehet találni (vö. pl. a cseh—morva ellenségeskedésekre, elnyomásra, pusztításokra a Fuldai Évkönyvek altaichi folytatását ad a. 897., 900.; I. RATKOŠ, Pramene 110, 112). De nem az ilyen jellegű adatok kibányászása a célom. Csak azt akartam a fentiekkel szem-léltetni, hogy minden nép múltjában lehet találni elmarasztaló adatokat. Egyébként is a szerzési vágy, a más népek elleni támadások indítása, mások-

nak rabszolgasorsba döntése és kizsákmányolása nem egyetlen nép tulajdonsága, hanem a megfelelő gazdasági és társadalmi szinten álló osztálytársadalmak általános jellemzője (vö. ENGELS, A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949. 107, 110, 147, 164, 167).

3. A szlavisták másik, s tegyük hozzá: nagyobb része valószínűnek tartja azt, hogy Metód valóban a magyarok vezérével találkozott a Duna vidékén, s emellett a szakemberek e csoportja a magyar főnök méltóságteljes magatartását és keresztényi viselkedését sem tartja elképzelhetetlennek.

P. J. ŠAFÁRIK 1851-ben így ír erről: Nem látok nehézséget a MetL. XVI. fejezetével kapcsolatosan, amely Metódnak a magyar fejedelemnél tett látogatásáról szól (a „király” szó később kerülhetett a szövegbe az eredeti „fejedelem” cím helyett). A magyarok ugyanis 829—883 között már a Dnyeper és a Duna közti területeken éltek, és 884-ben a Tisza menti tájakra is benyomultak. Metód velük való ismeretsége már 857 körül (!) kezdődött Taurisban (a Krimen) (vö. KonstL. VIII., MetL. IV.), talán ugyanezzel a fejedelemmel, akkor még hadvezérrel, most már uralkodóval. Mindaz tehát, amit a legenda e fejezetben elmond, a Metód halála előtti évben (meghalt 885. ápr. 6.) a valóságban is megtörténhetett. Igaz, a magyaroknak a Fekete-tenger melléki, IX. századi története még homályos és tele van hézagokkal (Památky. 1873.² VII).

E. DÜMLER (Die pannonische Legende vom heiligen Methodius: Archiv f. Kunde öster. Geschichtsquellen XIII [1854.], 198) megemlíti, hogy Metódnak a magyarokhoz történt utazásáról ez az egyetlen adat, s ezért nehéz ennek hitelességéről megalapozott véleményt kialakítani. Ugyanakkor azonban a magyaroknak a Dunánál való megjelenését egyéb források megerősítik, s ezek arról vallanak, hogy a magyarok a IX. század közepétől kezdődően már Moldva, Valachia és Besszarábia síkságain — egészen Cherszón térségéig — „sátoroztak”.

F. RAČKI a MetL. keletkezésének időpontjával foglalkozva csodálkozva jegyzi meg, hogy e legendában nincs szó Moravia további sorsáról, arról a nagy katasztrófáról, amely majd egész Európát érte a magyarok részéről, sőt a XVI. fejezetben Moravia meghódítóinak és Metódnak a találkozása békés, szinte baráti légkörben van ábrázolva. Zárójelben megjegyzi, hogy a *король* későbbi betoldás lehet az eredeti *knezu* helyett. RAČKI történeti szempontból a magyar vezér és Metód találkozását lehetségesnek tartja; megemlíti, hogy a magyarok 884-ben már Pannóniába és a Tisza-vidékére is benyomultak. S mivel Moravia elfoglalásáról e legendában nincs szó, ezért a MetL.-t 885—893, illetve 885—907 között írhatták. E fejtegetéseit RAČKI a következővel fejezi be: Ha a MetL. írója Moravia elfoglalásának szemlélője lett volna, nem ment volna el e szenvedések mellett minden megjegyzés nélkül. (Vö. F. RAČKI, Vjek i djelovanje sv. Cyrilla a Methoda, slovanskih apoštola. 2. Niekoje opazke vrhu dviju legendah o slavenskih apostolih: Arkiv za Povjestnicu Jugoslavensku IV [1857.], 102.)

BOTKA TIVADAR (Millenarium i. m.: Századok 1878: 533—45) hitelt ad a MetL.-ban említett találkozásnak. A következőképp érvel: A magyarok Hinkmár szerint már 862-ben körülnéztek Európa belsejében. Új hazát e szemle után kitűzve 884-ben vezérükkel, Árpáddal a Közép-Dunához jutottak. 882. decemberében meghalt VIII. János pápa, aki kevéssel ezelőtt Rómába idézte Metódot és Wichinget. Emiatt Metódnak várakoznia kellett, hogy

mikor kap újabb felszólítást a Rómába való látogatásra. Ebből viszont az következik, hogy Metód 882-ben a magyar fejedelem meghívására nem utazhatott. Ehhez hozzájárult még az is, hogy 882-ben a bolgárok támadást intéztek Moravia és Pannónia ellen, s ezért ilyen háborús helyzetben nem lett volna biztonságos az utazás. Metód 883-ban márciustól október 26-ig fordított, vagyis helyhez volt kötve, emellett őszi is volt, tehát ez az időszak sem lehetett alkalmas a látogatásra. Nem maradhatott tehát Metódnak más alkalmas ideje, mint a 884. év azon része, amikor Moravia és a frank birodalom között a hadjáratok lecsillapodtak, s a béke helyreállt. A magyarok megszállását a Dunánál még azon oknál fogva is Metódnak utolsó előtti, vagyis a 884. évhez kell kötni, mert a Pannóniai Legenda (MetL.) ezt a szentírási könyvek fordítása utánra, vagyis 883. utánra teszi. A magyar vezérhez való utazás a 885. év első, téli hónapjaira sem maradhatott, egyrészt a tél miatt, másrészt az élete alkonyához közel álló Metód egészségi állapota miatt sem.

BOTKA utal arra is, hogy a középkorban ilyen utazás nagy előkészületekkel, sok költséggel és számos kísérettel járt, nem is szólva a veszélyekről, különösen olyan helyeken mint „az avarok és a pannónok pusztaságai”. Valószínű, hogy Svatopluk is fényes kíséretet adott Metód mellé, s hogy követési megbízással is ellátta őt.

A keresztény-térítések nem lehettek ismeretlenek a magyarok előtt. Hisz tudhattak a velük szövetséges kazároknál történt térítési kísérletről, annál is inkább, mivel a térítő Konstantint (és testvérét, Metódot) épp a magyarok tartóztatták fel cherszóni útjukban. Ez továbbá azt is bizonyítja, hogy ismerték már egymást a régibb hazából is. Tudhattak továbbá a magyarok a dunai bolgároknál, valamint a morva-szlávoknál folyó térítésről is.

A vezér, aki Metódot magához hívatta, Árpád lehetett, akit a legenda hatalma nagyságánál fogva „király”-nak címez.

BOTKA a MetL.-ban szereplő *tonsi* 'borotvált fejűek' kifejezésben — GINZELhez hasonlóan — a magyarokra vonatkozó utalást véli felfedezni. Az alábbiakat írja: A MetL. arról is szól, hogy Metód apostoli működése folytán Morvaországban az isteni tudomány nagyon is növekedett, és a borotvált fejűek (*tonsi*) megszorodtak. A *tonsi* a. m. 'borotvált fejűek' csak olyan szerzőnek a tollából származhat, aki jól ismerhette a IX. század végén Morvaországban folyó misszió eredményeit. A *tonsi* kifejezés ugyanis a morva-szlávoknak a pogány magyaroktól eltanult azon szokására vonatkozik, mely szerint a pogányságból a keresztény hitre térők fejüket, csak egy üstököt hagyva, leborotváltatták (BOTKA i. m.).

V. JAGIĆ nem foglalkozik részletesebben a MetL. XVI. fejezetével. VORONOV és ŠAFÁRIK véleményével kapcsolatosan, akik a *король* kifejezést későbbi betoldásnak tartják, megjegyzi, hogy ezt könnyebb kijelenteni, mint bebizonyítani; ennél avval érvel, hogy ez a kifejezés a szláv nyelvekben nem oly új, hogy egyszerűen mellőzni lehetne (V. JAGIĆ, Die neuesten Forschungen über die slavischen Apostel Cyrill und Methodius: AfSIPh IV [1880.], 109).

L. K. GOETZ (Geschichte der Slavenapostel Konstantin (Kyrillus) und Methodius. Gotha, 1897. 127, 226—7) teljes egészében elfogadja a MetL. (és a KonstL.) magyar részletét, s semmi különösebb észrevételt nem fűz hozzá.

PASTRNEK történeti szempontból elfogadhatónak tartja a MetL. magyar-epizódját. Ez az esemény ugyan — írja — másutt nincs feljegyezve, mégis semmiféle kétség nem támadhat vele kapcsolatosan; ismeretes ugyanis, hogy a magyarok a IX. század közepétől kezdve a multéniai, valachiai és a besszará-

biai síkságokon egészen Cherszónig „sátoroztak” (F. PASTRNEK, Děj. slov. apošt. 124; — DÜMLER, Meth. 198 alapján).

THALLÓCZY szerint „az, akit a szöveg királynak nevez, — az orosz *король* név helyett a dunáninneni eredetű *кpaль* alak állott —, valójában király volt-e, vagy csak valamely fejedelem, ki zsákmányejtés céljából (?; K. P.) a Közép-Dunáig nyomult elő, nem tudom” (MHK. 354).

BRÜCKNER téziseit (Thesen: AfSlPh. 1906.) elsőként J. VAJS vetette el (Nové myšlenky k otázce Cyrillo—methodějské: Čas. kat. duhovenstva XLVIII [1907.], 32—4), ő azonban az erre vonatkozó érveit nem fejtegette ki részletesebben (vö. VAVŘINEK: Slavia 1964: 267).

SASINEK a magyarok királyának találkozását Metóddal a konstantinápolyi utazás idejére helyezi, a találkozás helyeként a Duna-torkolat vidékét jelöli meg, és a társalgás nyelvének a „szláv”-ot mondja: „Ked’ spolu pobe-seodovali, ovšem po slovansky . . .” Szerinte ez a vezér Árpád volt, a bolgárok és a kazárok — más szóval a fekete magyarok — főnöke. A MetL. XVI.-ban szereplő *Ungrorum rex* mindkét eleme anticipando került a szövegbe. (Vö. F. V. SASINEK, Obrana svätého Methoda. Turč. Sv. Martin, 1907. 30.)

MELICH ezeket írja: Hogy itt csakis magyar törzsfőről, csapatvezérről lehet szó, amilyen volt pl. Ajtony a X. század végén — a XI. század elején, az idő miatt, amelyben a történet lejátszódik, kétségtelen (MELICH JÁNOS, Megjegyzések a „király” szóhoz: MNy. IV, 27).

Újszerűen értelmezi a MetL. magyar eseményét RITIG. Az alábbiakat olvassuk nála: Metód útja, amikor Konstantinápolyba a császárhoz ment, Bulgárián keresztül vezetett, s Metód ekkor nemcsak a bolgárok, hanem a magyarok között is térített. A MetL.-ban ugyanis említés történik arról, hogy Metód „az ugrok [magyarok] között is térített” („. . . da je on djelovao i medju Ugrima”), akik abban az időben az Alsó-Duna bal partjának sík területeit „ülték meg”. A pannóniai érsek akkor látogathatta meg az ugrokat, amikor ő Bulgáriába ment, noha erről a MetL. csak később, a XVI. fejezetben szól. Az ugrok ebben az időben még keresztleetlenek voltak, s ezért Metód elhatározta, hogy hirdetni fogja közöttük az Isten ígését, de a tanítványai óvták őt ettől. Ebből az is látszik, írja RITIG, hogy Metód volt a magyarok első apostola. Metód Bulgáriában Mihály fejedelem udvarában, a kelet-bulgáriai Preslavban téríthetett, s innen könnyen ellátogathatott a magyarokhoz is, akik onnan nem messze időztek. (Vö. S. RITIG, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. I. Zagreb, 1910. 83—5.)

L’. ZACHAR hitelt ad a MetL. „magyar király”-ával foglalkozó részletének. Szerinte a magyar vezér, Árpád a Pozsony melletti Dévényben találkozhatott Metóddal. Dévény volt ugyanis Svatopluk főhadiszállása, s Metód innen indulhatott el — s nem a Dunától távol fekvő morvaországi Velehradból — Árpádhoz, hogy Svatopluk megbízásából tárgyalásokat folytasson vele az előkészületben levő magyar támadás elhárítása érdekében. Megjegyzi még, hogy Árpád már a 860-as években is hallhatott Metódról, amikor Konstantín a magyarokkal szövetséges kazárok között térített (Sv. Cyril a Metod na Devíne. Trnava, 1928. 40—4).

MORAVCSIK is pozitívan viszonylik a MetL. XVI. fejezetének magyar részletéhez. A következőket olvassuk: Hogy az említett magyar király (illetve helyesebben: magyar fejedelem vagy vezér) ki volt, a találkozás hol és mikor történt, arra vonatkozólag csak feltevésekre vagyunk utalva. Annyi bizonyos,

hogy e találkozásnak 885. április 6. előtt kellett történnie, mert akkor következett be Metód halála. A magyarság, illetve annak egyes csoportjai már korán feltűnnek a Duna vidékén, s 881-ben már nyugaton kalandoznak. Viszont Metód ugyanazon évben a Dráva—Száva vidékén működik, majd az év végén Konstantinápolyba utazik. Akkor tehát nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy valamelyik magyar vezér valóban hallhatta a szláv apostol ajkáról a keresztény hit tanításait. (Szt. István-Eml. I, 209.) MORAVCSIK mintegy húsz évvel később is fenntartja ezt az álláspontját; újat csak annyit tesz hozzá, hogy ez a magyar vezér lehet, hogy Árpád volt, lehet, hogy más valaki (Bizánc és a magyarság 38).

LAVROV sem lát a MetL. e részletével kapcsolatosan problémát. Ő ezt a részt a KonstL. VIII. fejezetében foglalt magyar-epizóddal hozza összefüggésbe, s arra a megállapításra jut, hogy e két rész tartalmilag összhangban van egymással: a magyarok mindkét esetben keresztényi magatartást tanúsítottak. De LAVROV ezt nem tartja különösnek, hisz a tatár kánok és a törökök hasonlóképp viselkedtek a keresztény térítőkkal szemben. Megemlíti, hogy hasonlóan vélekedett már JAGIÓ és DÜMLER is (vö. *Лавров, К.* — *М.* 85—6).

TEODOROV—BALAN csak annyit jegyez meg, hogy bár Metódnak a magyar királlyal történt találkozásáról más történeti forrásokban nem esik szó, ugyanakkor azonban ismeretes, hogy a magyarok a IX. században már Besszarábia, Moldovia és Valachia síkságain tanyáztak, sőt már Svatopluk tartományába is eljutottak (Кириль и Методи I, 104).

DVORNÍK, a bizánci—szláv kapcsolatok egyik legkitűnőbb ismerője nem kételkedik a KonstL. és a MetL. magyar-epizódjának történeti hitelességében, legalábbis ami az elbeszélés lényegét illeti. Hallgassuk meg fejtegetéseit: Bíborbanszületett Konstantínak „A birodalom kormányzásáról” szóló munkája I—XIII. fejezetéből az olvasható ki, hogy az írásmű összeállítói forrásul egy, a IX. század végéről származó feljegyzést használhattak. Ebben az időben a magyarok már a Dnyeszter, a Szeret, a Fekete-tenger és a Kárpátok közötti területeken tartózkodtak, mivel a besenyők nyomására elhagyták előbbi, a Don és a Dnyeper által határolt területet. Nem sokkal később azonban, miután Konstantín a Krímen találkozott velük, 860 után, már a Tisza vidékén is megjelentek, mivel 862-ben már Lajos német király területére is behatoltak (vö. HINCMAR, *Annales Bertiniani*: MGH. SS. I, 458: „Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur”; vö. még MHK. 301). Nagyon érdekes MACARTNEY feltevése arról, hogy a magyarok kiknek a buzdítására és kiknek a szövetségeseiként nyomultak be első alkalommal a keleti frank birodalomba: „C. A. Macartney (*The Magyars in the ninth Century*. Cambridge, 1930. 71) prétend que les Magyars ont été poussés à cette occasion, par les Moraves désireux de trouver des alliés dans leur lutte avec les Germains” (DVORNÍK, *Les Légendes* 244; uő., *Byzancia a Velká Morava: Ríša Velkomoravská*. Sost. J. Stanislav. V Prahe, 1933. 155—7). Az *Annales Maiores Sangallenses* is — írja továbbá DVORNÍK — arról vall, hogy a magyarok ebben az időben már megjelentek a keleti frank birodalomban (863: „Gens Hunorum christianitatis nomen agressa est”: MGH. SS. I, 76; MHK. 301). Az Admonti Évkönyvek is a németeknek a magyarok elleni harcát említi: 881-ben két ütközetről is tudósít; az egyik Bécs mellett zajlott le, a másik egy Calmite nevű helység közelében (DVORNÍK i. m. 244). Ugyanerre az időszakra, vagy inkább valamivel későbbre helyezendő — írja — Metód és a magyar fejedelem találkozása: „Ce passage de la Légende,

souvent suspecté, doit être accepté aujourd'hui sans hésitation ou moins dans ce qu'il a d'essentiel. La présence des Hongrois dans le voisinage de la Moravie vers cette époque ne peut plus être mise en doute." (DVORNÍK i. h.) S ezt egészítsük ki még azzal, amit DVORNÍK a Krím-félsziget krisztianizációjáról és az ott használatos egyházi nyelvekről ír: Konstantínnak a Krímen és az arab kalifánál, Samarrában tett utazásai során jó alkalma nyílt arra, hogy e területek etnikai és vallási viszonyaival alaposan megismerkedjék. S valóban, Konstantín velencei látogatása során, amikor a három nyelvű tant valló latin püspökökkel és papokkal szemben (a három szent avagy liturgikus nyelv: a héber, a görög, a latin) a szlovien nyelvnek az egyházba való bevezetését védelmezi, érvként megemlíti, hogy már sok olyan nép ismeretes, amelynek könyvei (книгы) vannak, és amely saját nyelvén (своимъ языкомъ) dicséri az Urat. Ilyenek az örmények, a perzsák, az abazgok, az iberek (georgiaiak), a szogdok, a gótok, az avarok (ѡѡри), a türkök (тѡрѡци: *Tyrsos*), a kazárok (козари, *Chazaros*), az arabok, az egyiptomiak és sokan mások (DVORNÍK, *Les Légendes* 207; GRIVEC—TOMŠIČ 134, 205; KonstL. XVI. 7—8.). DVORNÍK arra is választ próbált keresni, hogy az itt említett népeknél a IX. század második felében milyen nyelv lehetett használatban az irodalomban és az egyházban, illetve hogy ebben a funkcióban a népi (nemzeti) nyelvet is használták-e már. Számunkra most elsősorban az tanulságos, amit a тѡрѡци-król ír (vö. még: тѡрѡци: KonstL.: ŠAFÁRIK, *Památky* 21; тѡрѡци: *Балаһъ* 61), annál is inkább, mivel DVORNÍK a тѡрѡци 'magyarok' azonosításának a gondolatát is felveti. (DVORNÍK-nak ezt a gondolatát VAŠICA is megemlíti; vö. Literární památky epochy velkomoravské: i. m. 227.) MARQUART (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1931. 174 kk., 190) ezt a nevet a Dnyeszter mentén élő keleti szláv *Tiverci* törzs nevével azonosítja, de DVORNÍK ezt az állásfoglalást — érvek híján — nem tartja meggyőzőnek, és e helyett a következő gondolatot veti fel: „Ne pourrait-on pas plutôt penser à une population établie entre Crimée et Dnjestr et appelée turque par la Légende? Dans ce cas on pourrait voir en elle les Huno-bulgares out peut-être les Magyars qui occupaient la région vers cette époque et chez lesquels on peut supposer également quelques traces de christianisme” (DVORNÍK, *Les Légendes* 208). S ezzel kapcsolatosan DVORNÍK a már említett hun püspökségre emlékeztet, melyet egyesek joggal e területre helyeznek, bár ő inkább a krími hunok maradványaira gondol, akikhez a fenti hun püspökséget kapcsolja, s akiket a KonstL. türköknek (тѡрѡци) nevez. Igaz, mondja DVORNÍK, ez még csak olyan feltevés, amelyet a jövőben még be kell bizonyítani (i. m. 208—9).

A kazárokról DVORNÍK-nak az a véleménye, hogy náluk az irodalmi és valószínűen a liturgikus nyelv is ebben a korszakban a héber lehetett. Megemlíti még, a kazároknál három vallás versengett egymással: a judaizmus, az iszlám és a bizánci kereszténység (i. m. 209).

J. HAMM egyszerűen a tényt rögzíti: Metód a Duna vidékére ment a magyar fejedelemhez (akit a MetL. „király”-nak mond), az szívélyesen fogadta, s értékes ajándékokat adott neki (*Staroslavenska gramatika*. Zagreb, 1958. 33).

Z. R. DITTRICH (*Christianity in Great-Moravia*. Groningen, 1962. 255—7) elveti BRÜCKNER álláspontját, és elképzelhetőnek tartja, hogy a legendában valóban egy magyar fejedelemről van szó, aki 883-ban találkozott Metóddal, amikor Metód Konstantinápolyból visszatért Moraviába. Az eredeti szövegben szerinte *vladyka*, *kneźь* vagy *voevoda* lehetett a magyar fejedelem méltóság-

neve, amelyet később valamelyik másoló felcserélt a *korolb* címmel, hogy ily módon emelje Metód tekintélyét.

A legrészletesebben P. RATKOŠ foglalkozott a „magyar király” kérdésével. Egy 1963-ban írt tanulmányában (Velká Morava a činnost Konštantína a Metoda: Velká Morava a naša doba. K. 1100. výročíu příchodu Cyrila a Metoda. Bratislava, 1963. 48—9) azt fejtegeti, hogy Metód és a magyar vezér találkozására 883-ban vagy 884-ben kerülhetett sor a Duna—Tisza-köz déli részsein. A „magyar király” a. m. III. Károly német császár egyeztetést azonban — írja — a MetL. szövege nem támogatja.

A következő, 1967-ben megjelentetett tanulmányában RATKOŠ (Über die Interpretation der Vita Methodii: Byzantinoslavica XXVIII [1967.], 118—23) tulajdonképpen VAVŘÍNEKkel vitázik, de egyben BRÜCKNER tételeit is cáfolni igyekszik. RATKOŠ először is felveti a kérdést, vajon a *kralb*, illetve a *korolb* jelentése azonos volt-e a latin eredetű görög *rex* szóéval? Ennek kapcsán Liudprand Antapodosisában a magyarokra vonatkozó méltóságneveket sorolja fel (ad. a. 921: „reges Dursác et Bugát”; ad a. 924: „praedux Salardus”; ad a. 947: „Taxis, rex Hungarorum”), s ebből azt a következtetést vonja le, hogy Liudprandnál a *rex* egyrészt ’király’-t, másrészt ’uralkodó’-t, ’hadvezér’-t jelentett. A továbbiakban azt mondja, hogy mivel a MetL.-ban Svatopluk egyszer „király”-nak, máskor meg „fejedelem”-nek van titulálva, ebből arra lehet következtetni, hogy a *kralb* méltóságnevet is használhatták apellatívumi funkcióban (’uralkodó’ jelentésben). Ezután a magyarországi, illetve a magyar vonatkozású görög nyelvű emlékekben szereplő méltóságnevek alapján (990—1002: a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű alapítólevele; 1074 előtt: a „görög” korona), — s figyelembe véve MORAVCSIK kutatásainak eredményét (A magyar szent korona görög feliratai. Budapest, 1935.) —, azt a tanulságot vonja le, hogy a IX—X. századi bizánci forrásokban az *ἄρχων*—*κράλ*, *κράλης*—*ῥῥῥ* is használatosak voltak a magyar uralkodók jelölésére. Ebből szerinte az is következik, hogy a *kralb* címmel nemcsak a frank, de a közép-dunai szláv és magyar uralkodókat is illették, az *ugrskyj korolb* jelentése tehát ’Herrscher, Heerführer der Altmagyaren’ volt.

Rátérve a találkozás helyének a kérdésre RATKOŠ azt mondja, hogy ha erre Tulln környékén került volna sor, akkor a *němčbskyje* jelzőnek kellene szerepelnie a szövegben, hasonlóképpen, mint amikor a MetL. X. fejezetében a bajor egyházi szervezetről esik szó; emellett ez a környék már frank területnek számít, noha Tulln valóban a Dunánál fekszik. RATKOŠ véleménye szerint tehát a *strany dunajskyje* megjelölés az alsó-tiszai avagy az alsó-dunai síkságot jelenthette. Ez a terület ugyanis a 881/82. évi bolgár—morva harcok következményeként Moraviához került (Annales Fuldenses), s Metód itt is feltehetően ugyanolyan missziós tevékenységet akart kifejtetni, mint amilyenről a MetL. XI. fejezetében esik szó a Visztula-menti fejedelemmel kapcsolatosan. Arra a kérdésre, hogy a magyarok 881—884 között már az Alsó-Tiszánál voltak-e, igennel válaszol.

A fentiekben RATKOŠ — véleményem szerint — több mindenre helyes választ adott, de úgy látom, hogy még ezután is maradt olyan kérdés, amire a továbbiakban választ kell adnom.

Nemrégiben még egy szlovák történész, O. R. HALAGA szólt hozzá a MetL.-ban leírt magyar eseményhez (i. m.: Slavia 1972: 285 kk.). Ő a legendának ezt a részét logikusan felépítettnek, a helyzethez illőnek, történeti szempontból lehetségesnek s így egészében hitelesnek tartja. Ehhez kapcsol-

lódva nem fogadja el azt az álláspontot, hogy a „magyar király” szerepeltetése az orosz másoló számlájára írandó, s hogy itt eredetileg egy frank királyról lett volna szó. Ezt azzal indokolja, hogy a német császár kíséretéhez a frank püspökök is hozzátartoztak, s ezek sohasem békéltek meg Metóddal. (HALAGA-nak ezzel az érvelésével én is teljesen egyetértek; vö. a KlimL. már idézett részeit.) Ami viszont a magyarokat illeti — írja HALAGA —, ők Don-melléki hazájukban érintkezésbe kerülhettek a mohamedán, a zsidó és a keresztény vallással, s mindenekelőtt a keresztény kulturális szférával kialakított kapcsolataik alapján elképzelhető egy magyar főnök érdeklődése Metód iránt. HALAGA a továbbiakban — elsőként — még egy lényeges mozzanatra hívja fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a magyarok és a magyar törzsfők — hadjáratok alkalmával — már Árpád előtt is *kende*h nevű fővezérüknek, „királyuk”-nak engedelmesskedtek (MHK. 167). S véleménye szerint Metód is, 885 előtt a Duna alsó vagy középső részein ilyen magyar vezérrel találkozhatott. A „magyar király” titulussal kapcsolatosan ő is arra utal, hogy az oklevelekben valóban használták a *rex* címet a morva uralkodó méltóságaként. Így pl. V. István pápa 885-ben Svatoplukot *rex Sclavorum* címmel illette, s Regino is 890 körül ugyanígy titulálta őt. Ugyanakkor emlékeztet arra, hogy Ibn Hurdādbehnél a türök, a tibeti és a kazár király neve *hāquān*, míg a szláv királyé *qnāz* (LEWICKI, *Žródła arabskie* 66–7). Úgy gondolja továbbá, hogy a MetL. írójának, de a kézirat későbbi másolójának is a magyar vezér *kende* ~ *kagán* ~ *Kurszán* címe nyilván gondot okozhatott, s ezzel függhet össze a „király” cím bekerülése a szövegbe.

HALAGA összefoglalásként az alábbiakat írja: A MetL. XVI. fejezetében megírt magyar-epizódnak nem mindegyik mozzanatát lehetne valamennyi magyar törzsfőre általános érvénnyel kiterjeszteni. Egyet azonban — írja — szem előtt kell tartani: a magyaroknak olyan jellemzése, hogy a nyugati országokat könnyörtelen pusztításaik során elsősorban zsákmányszerzés céljából kalandozták végig (vö. GINA FASOLI, *Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe siècle: Cahiers de civilisation médiévale. II. Poitiers [1959.] 17–35*), nem volt szükségszerűen érvényes a szomszédos területekkel szemben alkalmazott taktikájukra, amelyet hátországgént akartak a maguk számára biztosítani. Emellett — fejezi be HALAGA — a taktikai megfontolások iránt fogékony vezéreknél nyilván az a körülmény is szerepet játszhatott, hogy a morva érsek bizánci állampolgár volt, sőt a császár személyes megbízottjaként tartózkodott Morvaországban.

S ide kívánczik az is, amit HALAGA idézett tanulmányának kezdő sorai-ban megfogalmazott: „Egyike azon sémáknak, amely ma bizonyos *r e v í z i ó t* [K. P. kiemelése] követel, az a keleti nomádokra, a magyarokra, e kultúra nélküli vadakra vonatkozó tétel, akik a Duna völgyében mindent kipusztítottak, amit találtak...” (Slavia 1972: 285).

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Egy országnév genezisééről

Amerikai Egyesült Államok

1. Egy újszülött országnak nevet adni a távoli évszázadokban nem okozott túl sok gondot. Némelykor az országalapító uralkodónak, illetve dinasztiajának, máskor az állam megszervezésében legtevékenyebb néptörzs-

nek neve ruházódott minden különösebb hivatalos aktus nélkül az új országra. Ugyanilyen gyakran kapta nevét az új politikai egység egy a helyszínen már régóta meglevő földrajzi tényezőről, folyóról, hegyláncról vagy tájegységről. A nehézségeket hajdanán nem is a névadás elvi és gyakorlati kérdéseinek eldöntése jelentette, mint inkább a többnyire lassan kialakuló névnek, ennek a megkülönböztető, azonosító és egyben önállóságot jelentő eszköznek állandósítása, azaz időbeli megőrzése és térbeli elterjesztése. Napjaink, az utolsó fél évszázad országnévadásában — gondoljunk a sok új európai, afrikai és ázsiai országnévre — mutatis mutandis azonos jelenségek és folyamatok figyelhetők meg.

Az országnévadás folyamatának egy sajátos, mondhatni rendhagyó változatát az Amerikai Egyesült Államok esetében figyelhetjük meg, és pedig mind ami az új ország nevének saját hazájában történt létrejöttében, mind ami a névnek külföldön, ez esetben Magyarországon való kialakulása és megszilárdulása vonatkozásában mutatkozik. E folyamat bonyolultabb, kanyargósabb és ezért vontatottabb volt a magyar nyelvterületen, mint az angolon. Már közel kétszáz éve van *The United States of America*, de alig több mint száz, hogy mi ezt az országot *Amerikai Egyesült Államok*-nak nevezzük.

2. Az Egyesült Államok eredeti angol nevével kapcsolatos ismereteket GEORGE R. STEWART monográfiája, *Names on the Land, a historical account of place-naming in the United States* (Boston, 1967. 3. kiadás 170—3) foglalta össze. Ebből és az R. B. SEALOCK and P. A. SEELY-féle *Bibliography of Place Name Literature* (Chicago, 1967.) című könyvészetben felsorolt számos részlettanulmányból tudjuk, hogy a *United States of America* elnevezés megalkotása és hivatalossá tétele időben és megfogalmazójának kilétét illetően pontosan meghatározható.

A függetlenségi mozgalom kezdetéig, a XVIII. század hetvenes éveitől a Nagy-Britannia fennhatósága alatt álló észak-amerikai területeket *gyarmatok*-nak (*colony*) nevezték. Amikor a 13 kolónia a politikai és gazdasági jogok kiharcolása céljából tömörült, *Egyesült Amerikai Gyarmatok*-nak (*The United Colonies of America*) kezdték magukat nevezni. Ez a gyűjtőnév azonban nagyon rövid életű volt, mivel a gyarmatoknak hamarosan fegyveres ellenállássá, majd függetlenségi háborúvá fejlődő mozgalmi jogi szempontból lázadásnak lett volna minősíthető. Új nevet kellett találni a gyarmat és a némelykor használatos *provincia* (*province*) helyett. Ezt a nevet Thomas Jefferson alkotta meg és írta le elsőnek 1776. július 4-én a Függetlenségi Nyilatkozatban: „We, the representatives of the *United States of America* . . .”

A névnek az új országban való gyors elterjesztéséhez jelentős mértékben járult hozzá az is, hogy a sebtében megszervezett amerikai hadsereg minden felszerelési tárgyába az *U.S.A.* betűk, később a *United States* szavak lettek beleégetve vagy -bélyegezve. A Jefferson-alkotta országnév szerepel az 1787-i Alkotmány preambulumban is.

Használatának első évtizedeiben a *United States of America* országnév kiválóan megfelelt a politikai célnak, mivel világosan kifejezte az egykori gyarmatoknak önálló államokká történt felemelkedését és az alkotó államok egyenrangúságát egy nagy szövetség együttesében. Azonban nem sokkal a Függetlenségi Háború befejezte (1781.) és a teljes önállóságot, a Nagy-Britanniától való végleges elszakadást kimondó párizsi békekötés (1783.) után kritikus megjegyzések hangzottak el az új országnév ellen saját hazájában. Voltak, nem is kevesen, akik a *Columbia* elnevezés mellett szálltak síkra,

emlékeztetve Amerika felfedezőjére. (Ezt a nevet utóbb, 1819-ben egy dél-amerikai állam foglalta le magának.) Már a XIX. század elején egy lelkes hazafi a *Fredonia* nevet ajánlotta, az angol *freedom* 'szabadság' szóból és a hagyományos latin *-ia* országnévképzőből (vö. *Britannia*, *Hispania*, *Itália* stb.) összeszerkesztve. *Washington Irving*, a jeles író, 1839-ben az Egyesült Államok keleti partvidékének hegyláncaira hivatkozva az *Appalachia* vagy *Alleghania* neveket javasolta. Az utóbbi mellett kardoskodott — *Alganía* változatban — még 1845-ben is a New York-i Történettudományi Társulat. De az akkorra már mélyen begyökerezett hivatalos nevet ezek a magánkezdemények nem tudhatták megváltoztatni.

Pedig a *Columbiá*-t, *Fredoniá*-t, *Appalachiá*-t vagy *Alleghaniá*-t propagálók nagyon is helytálló érvekkel hozakodtak elő. A négy szóból álló *United States of America* kényelmetlenül hosszú az egyetlen szóból álló latinos végződésű névjavaslatokkal szemben. Azonfelül az egyszavas nevek sokkal alkalmasabbak arra, hogy belőlük melléknevet (*Columbian* 'kolumbiai') vagy népnevet képezzenek. A négyelemű országnévet minden más nyelvre külön le kell fordítani. Az idegen ajkú bármely nyelven könnyebben jegyzi meg az egyeleműt. Az egy szóból álló név jobban beilleszkedik az országnévalkotás nemzetközi gyakorlatába, ha akarjuk: hagyományaiba, azonkívül költőibb is, sőt talán még pontosabb is, mivel — a javasolt változatok nagy részében — földrajzi helymegjelölést is szolgáltat s nem csupán egy politikai kapcsolattípust („államok egyesülése”) leírását.

Ez az országuk nevével való elégedetlenség lappangó formában sokáig tovább élt az Egyesült Államokban. Élég itt a múlt századvége kiváló amerikai regényírójának, *Henry James* nek (1843—1916.) egy kifakadására hivatkozni, aki egyik írásában felsorolta azt a sok hiányosságot, ami a XIX. század közepének Amerikáját hátrányosan különböztette meg Európától. Egyebek között „itt nincsen európai értelemben vett államszervezet, sőt mondhatni még tulajdonképpen egyéni nemzeti neve sincs ennek az országnak” (*Hawthorne*. Boston, 1879. 42; a *James*-féle hiánylista magyar szövegét *I. ORSZÁGH LÁSZLÓ*, *Az amerikai irodalom története*. Budapest, 1967. 245—6).

3. Az új ország megalakulása után meglehetősen hosszú idő, sok évtized elteltével kapott többé-kevésbé végleges magyar nevet. Ennek a késedelmes-ségnek, valamint a vele együtt jelentkező megfogalmazásbeli tétovázásnak több oka is volt. Ezek között első helyen az állhatott, hogy a *The United States (of America)* elnevezésben nem a földrajzi, toponymiai elem volt középponti jelentőségű, amit könnyű volt magyarítani. Nem mintha nálunk hiány lett volna magyar megnevezést kereső kísérletekben. Hiszen az új politikai alakulat magyar nevére a XVIII. század vége felé bontakozó magyar időszaki sajtónak és földrajzi, valamint történelmi kézikönyveknek minduntalan szüksége volt. Ezek azonban hosszú ideig, még a XIX. század első évtizedeiben is megelégedtek a kontinens pusztá nevével még akkor is, amikor az Egyesült Államokról írtak. Így: *Északi Amerika* (1794: Bétsi Magy. Merk. II, 1093); *Északi-Amerika* (1797: Magy. Hírmondó I, 27); *Éjszaki Amerika* (1810: Hazai 's Külf. Tud. I, 411; uo. csak *Amerika*: I, 388); *Éjszaki Amerika* (1811: uo. I, 44 és 1812: I, 56); *Éj-Amerika* (1813: Horváth 'Sigmund, Ámerikának haszonnal mulattató Esmértetése 206); *Északi Amerika* (1818: Tud. Gyűjt. IX, 114).

Az égtájat jelölő *északi* jelző nélküli kontinensnév is már a XVIII. század végétől kezdve kimutatható az új ország neveként. Az Amerikai Egye-

sült Államok névnek *Amerika* névvel való eme pótlása, totum pro parte jelentésszűkítése, végesvégig tart az egész XIX. századon, sőt él a legszélesebb körökben elterjedve mind a mai napig. A lényeges különbség a mai és a múlt század lelegeji névhasználat között az, hogy míg ma az *Amerika* = *U.S.A.* azonosítás nyelvünkben csak társalgási szinten fordul elő (tehát sohasé hivatalos vagy választékos könyvnyelvi megjelölés), s mintegy az előbeszéd gyorsírási rövidítése él, csak bizonyos szövegösszefüggésekben és beszédhelyzetekben érvényes, addig 150–180 évvel ezelőtt az írásbeliség, a hivatalos nyelv terminusa volt.

4. Az *Észak-Amerika* vagy *Északi Amerika* megjelölés lazasága már az 1790-es években nyilvánvaló lett, mivel nem egy új országot jelölt, hanem csupán annak hozzátételeges helyét, és nem szólt semmit az új képződménynek angol nevében világosan kifejezett jellegéről. Ez utóbbinak magyar nyelvi eszközökkel történő megjelölése évtizedekig elhúzódó folyamat volt, mely sokféle és meglepően változatos megoldásokat eredményezett. A Hadi és Más Nev. Tört. 1789. I. mellékletében közölt ún. LAKNER-féle térképen *Egyesült Szabad Társ.[aság?]* olvasható. Ugyanez a megjelölés 1804-ben a Debrecenben megjelent ERŐS GÁBOR-féle Oskolai magyar új Átláson is (vö. MÁRKI SÁNDOR: Földr. Közl. 1896: 64). Ez volna tehát — e sorok írójának tudomása szerint — az első olyan magyar neve az U.S.A.-nak, mely a *united* szóval kifejezett jellegzetességet az *egyesült* szóval jelölte.

Ez a szó azonban elég lassan vert gyökeret a magyar folyóiratokban és könyvekben. Az 1790-es években az egyéb elemekkel körülíró elnevezések a gyakoribbak. Az *egyesült* szó szerepeltetése a XIX. század elején lett sűrűbb, espedig különféle kombinációkban, mint *Éjszakai Amerikai Egyesült Státusok* (1811: Hazai 's Külf.Tud. I, 14); *Egyesült Státusok* (1812: uo. I, 12 és 55); *Egyesült Amerikai Státusok* (1812: uo. I, 374); *Egyesült Éjszakai Amerikai Státusok* (1812: uo. I, 397–8). Ez az *egyesült státusok* megnevezés hosszú időn át élt. Így: *Észak-Amerikai egyesült Státusok* (1816: HÜBNER Lexikona II, 189 és 1817: uo. V, 88); útirajzokban is, pl. „[Kanadának] a' felsőbb, napnyugoti részén uralkodnak gyakorta a' hideglelések, a' mint ez az *Egyesült Státusoknak* tsak nem minden Tartományaiiban . . . szokott lenni” (1818: Weld Izsák' utazásai Éjszakai Amerikának Státusaiban VI, 193); valamint a kornak egy másik sokat forgatott kézikönyvében: „*Észak Amériakai* tizenhárom *egyesült Státusok*” (1819: Mokry B., Közöns. hist.-biogr. kézi lexikon II, 210).

A *united* fogalmának kifejezésére némelykor egy más magyar melléknévvel is találkozhatunk: *szövetséges Státusok Amerikában* (1817: HÜBNER V, 30); „[Kanadában] a' házak erősebben épültek, mint a' *Szövetséges Tartományokban*” (1818: Weld i. m. 180). A *szövetséges* szó előtt még nagy jövő állott az U.S.A. magyar nevének kialakításában. A Weld-idézetekben szereplő, a *státus* szó helyére lépő *tartomány* szó még a függetlenség kivívása előtti *provincia* terminusnak maradványa, s nem csupán a XIX., hanem természet-szerűleg a XVIII. század végi szövegekben is gyakran előfordult. Így: „13 *egyesült Tartományok*” (1794: Bétsi Magy. Merk. 52); az *egyesült Észak Amerikai Tartományok* (1817: Tud. Gyűjt. II, 9); „az *Egyesült Tartományokban* a' földnek majd minden 'sirját kiszivják” (1818: Weld op.cit. 191); *Amerikai Egyesült Tartományok* (uo. V.).

5. A *status(ok)*, illetve *tartományok* főneveknek az *egyesült* melléknévi jelzővel alkotott kapcsolata állt az akkori magyar nyelvállapotban aránylag a legközelebb a *United States* jelentéstartalmához. A *státus* szó kifejezte a 13

gyarmatnak önálló állammá való előlépését, az *egyesült* jelző pedig az egyedi államok önként és egyhangúan történt szövetkezését egy nagyobb politikai egység létrejötte érdekében. Különösképpen azonban a reformkor kezdetéig, a mintegy 1820-ig terjedő korszakban, tehát az Egyesült Államok magyarországi tudomásul vételének első harminc esztendejében ez az egyszerű megnevezés viszonylag ritkán fordult elő. Valószínűnek látszik, hogy e kor magyar írói, politikusai és közéleti emberei mást, főleg többet, valami nyomatékosabbat, tartalmasabbat akarhattak kifejezni a *United States*-nek általuk adott sokféle magyar névvel. Nem annyira szó szerinti egyenértékest kerestek, hanem valami értelmező és egyben talán propagatív értékű körülírást igyekeztek alkotni. A XVIII. század végének forradalmi hangulatú korában, Martinovics után a fontolva haladók előtt célirányosabbnak tűnhetett az időben-térben közeli francia forradalom eszméi helyett a távolabbi Amerikáról beszélni. Az Egyesült Államok nagy átalakulása, polgári forradalma viszonylag vértelenül folyt le, s az így létrejött új állam már negyed százada virágzott. Szembetűnően gyors gazdasági fejlődése és erélyes területi expanziója folytán Európa-szerte bámulat tárgya volt, tehát veszély nélkül lehetett dicsérni még az olyan jelenségeit, eredményeit is, melyek az osztrák birodalomban elképzelhetetlenek és az uralkodó osztályok szempontjából nem is nagyon kívánatosak voltak. Ez a dicséret az olyan magyar államnevek alkotásában is kifejeződött, melyek haladó polgári köreink vágyálmaira engednek következtetni.

Az egyik ilyen névcsoportba a *köztársaság* megnevezés tartozik, latin és magyar szóval. Így: *Északi Amerikai Respublika* (1794: Bétsi Magy. Merk. XX.); *Amerikai Respublika* (1794: uo. II, 1388); az *Amerikai Respublikában* (1802: Benkő F.: Magyar géogr. IV, 95); *Amerikai Respublica* (1811: Hazai és Külf. Tud. I, 92). Magyar szóval: *amerikai köztársaság* (1794: Bétsi Magy. Merk. 50); az *Éjszaki Amerikaiaknak Köz Társaságok* (1795: Németh László: Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása 118); *Északi-Amerikai közönséges társaság* (1802: Benkő F. i. m. IV, 23) és újból: *amerikai köztársaság* (1817: HÜBNER V, 320).

Az Amerikai Egyesült Államok hivatalos angol nevében a köztársasági államformát jelentő szó (*republic*) nem fordult elő sem e korban, sem később. Csupán az erős érzelmi töltetű szónoki beszédek és szépirodalmi művek élnek Amerikában a *republic* szóval. Használata magyar szövegben vagy tájékoztató célú leíró többleteleme volt az államnévnek, vagy talán ez államformával való politikai rokonszenv éreztetésének eszközeként kapott szerepet.

Ennél gyakoribb és nyilván mozgósítóbb hatású lehetett a *szabad* szó beillesztése a *United States* magyar névébe. Névelemmé emelésének kettős célja volt: egyfelől azt szögezte le, hogy a 13 gyarmat önkaratából egyesült, szövetkezett, s nem erőszakos dinasztikus eszközökkel lett valamiféle konglomerátumszerű egységbe kényszerítve, — másfelől és főként a francia felvilágosodás által megfogalmazott és az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban lefektetett alapvető emberi szabadságjogok ideológiájára célzott, s a feudális rendszer és az abszolút monarchia elleni küzdelem jelszava lett.

A *szabad* szónak sokféle felhasználási formájából, az 1789-es LAKNER-féle térképen olvasható legelső jelentkezésétől egészen 1820-ig az alábbiakban sorolunk fel néhányat: *amerikai szabad közönséges Társaság* (1790: Hadi 's más Nev. Tört. II, 709); „az észak Amerikai szabad státus, melly Franklin eszének és Vashington fegyverének köszönheti a' maga létét” (1790: uo. III, 614); az *Amerikai Szabad-társaság* (1790: Bétsi Magy. Kur. jún. 29.); „[Kanadának

Brunswick tartományi területei] a Sz. Kereft (St. Croix) folyó által válofztatnak el a' szövetséges szabad Társaságoktól" (1795: Németh L. i. m. 302); *Amerikai szabad Közönséges Társaság* (1796: Baranyi L.: Rövid magyar géographia, tartalomjegyzék); „Az Amerikai Szabad Respublika XIII. Tartományokra osztatik: Virginia, Maryland, Pennsylvania, Újj York (Eboracum Novum), Massenkhuftsbain, Rood Eyland, Neuhambshire, Konnectikut, Ujj Yersej, Delauare, Északi és Déli Károlina, Georgia" (1796: uo. 320); „Az Ésméretes Elzaki Amerikában vagynak: . . . 2. A' Respublika, vagy a' 13 Provintziákból álló szabad-Társaság" (1802: Benkő F. i. m. IV, 8; ugyanő említi Maffakusetsbájt is, majd a 45. lapon Massachusetsbay néven); „... 1783-ban egy szabad közönségestársasággá formálta magát 13 Provintzia" (1802: uo. IV, 22; 19 sorral lejjebb: az *Északi-Amerikai Közönséges Társaság*); „az *Amerikai Respublika*, vagy *Szabad Társaság*" (1802: uo. IV, 43); „... a' most virágzó *amerikai Szabadtársaságok*" (1812: W. Archenholz; ford. Dobosy M.: Filibusztiérek 2—3); az *Amerikai Szabad Statusok* (1812: Hazai's Külf.Tud. VII, 55); *szabad Statusok* (1813: Horváth 'S. i. m. 96); *egygyesült szabad Statusok* (1816: HÜBNER I, 139); „*Észak-Amerikai Szabad Statusok*, mellyek másképp nevezetnek még *Észak-Amerikai egygyesült Statusoknak*" (1816: uo. II, 189); *Északi egygy. Amerikai szabad köztársaság* (1817: uo. V, 30; de pár sorral odább: *szövetséges Statusok Amerikában*); *Szabad egygyesült észak Amerikai Statusok* (1817: uo. V, 88); az *Éjszak Amerikai Szabad Statusok* (1819: TudGyűjt. VI, 85).

Az idézetek azt látszanak bizonyítani, hogy a szabadságfogalom e korban az Egyesült Államokról alkotott képnek lényeges elemévé lett.

7. A reformkor küszöbére, 1820-ra érve a *United States of America* országnévnek — mint láttuk — körülbelül 35 egymástól többé-kevésbé különböző magyar egyenértékese alakult ki. (Az apróbb helyesírási eltéréseket, mint *Amerika* ~ *Amérika*, *egygyesült* ~ *egygyesült* ~ *egygyesült*, *status* ~ *státus* stb., nem vettük számításba.) Ez a szokatlan mérvű redundancia szubjektív és objektív okok együttesére vezethető vissza. Így egyebek között az akkori magyar szó és kifejezőképesség egy részének normalizálatlanságára, az egységesítés és szabványosság hiányára a lexikológia és szemantika némely területén, — más szóval: jellegzetes nyelvújítás-korabeli jelenségekre. A nyelvi eszközök kiműveletlenségét fokozta az irodalmi élet szervezetlensége s ebből fakadóan az írói önfejlés fejletlensége is. Szembetűnő a következetlenség az írók egyéni úzusában is. A mai szerkesztési normákhoz szokott szemnek meglepő, ha ugyanazon szerző ugyanazon műben más és más szóval, illetve névvel jelöli ugyanazt a fogalmat, jelenséget, intézményt. Erre — mint láttuk — számos példa volt 1820 előtt, s fogjuk látni, hogy lesz is még néhány további 1820 után is. — Végül, de nem utolsósorban az amerikai országnév magyarítási kísérleteiben mutatkozó fölös bőséget annak is tulajdoníthatjuk, hogy egy feudális államrend és társadalmi formák légkörében kialakult és egyébként is több vonatkozásban csiszolatlan nyelv, az akkori magyar nyelv kényszerült a lényegétől teljesen eltérő polgári demokratikus rendszer gondolatvilágának sajátos és újszerű jelenségeit leírni és megnevezni. Sokágú erőfeszítést kívánó nagy feladat volt ez.

Ennek az erőfeszítésnek az egyik eredménye, mondhatni mellékterméke volt az, hogy a tárgyalt évszázadban nemcsak magyar nevei, megjelölései születtek tucatszám a *United States of America*-nak, hanem ezekkel egyidőben készült néhány névpótló, körülíró értelmezése is az amerikai országnévben foglalt fogalomnak. Ezeket nem mindig könnyű elválasztani a tisztára meg-

nevező szerepű névadási kísérletektől. Világos azonban, hogy az olyan esetben, mint *Az egyesült szabad statusok* (1836: Bajza József, I. alább, I, 4), amelyet pár sorral odább ez a definíció követ: *nagy és független statusegyetem*, akkor két különböző megjelölés-értékű szókapcsolattal van dolgunk.

A fent említett „fölös bőséget” hiba volna egyoldalúan negatív jelenségnek értékelni, amit netalán még szegyenleni is kellene. Éppen ellenkezőleg! Az 1820 előtti 35 és az 1850-ig még ehhez sorolható 22 további magyar neve az U.S.A.-nak ékes bizonyítéka a magyar nyelvi leleményességnak, a szó- és kifejezésalkotó képesség fiatalos hajlékonyságának, egy nehéz feladattal más és más oldalról rugalmasan megküzdő szándék és képesség érvényesülésének.

A reformkorban a magyarföldi polgárosodás nekilendülésével fokozódott az érdeklődés a legpolgárosultabb ország, az Egyesült Államok iránt. Ez sok egyéb között a nagy számú amerikai tárgyú magyar sajtótermék, történeti monográfiák, társadalomrajzok, úti beszámolók, értekezések, folyóiratickek, a földrajzi és történelmi tárgyú iskolai tankönyvek idevágó fejezeteinek bővülése, az időszaki sajtó sok kisebb-nagyobb közleményének szaporodása már pusztán mennyiségével is igazolja. E ténynek jelen dolgozat szempontjából az volt a nyelvi következménye, hogy az U.S.A. nyelvünkre átültetett valamilyen neve mind sűrűbben fordult elő magyar szövegekben. Az 1820 előtt megalkotott nevekből egynéhány tovább élt, de folytatódott a kísérletezés új megnevezésekkel, új név-fordításokkal is. 1820 után azonban már kevesebb a merőben új név-megoldási próbálkozás, legalábbis számszerűen. Az alábbiakban már csak az 1820 előtt nem használt, tehát új nevekkal foglalkozunk, s megkíséreljük kitapintani az U.S.A. magyar neve kiformálásában 1820 után mutatkozó fő irányzatokat, rámutatva néhány szembevetendő jelenségre.

A korábbi időszakban gyakori *státus* szó továbbra is tartotta magát, lévén ez akkor még az egyetlen terminusunk az 'állam' fogalmára. Az eddigiektől eltérő, tehát újnak nevezhető kapcsolatokban már csak ritkán fordul elő. Így: „az új *Amériikai Statusok*” (1827: Nagy Británia' leírása 57); az *Éjszakamerikai szövethetzett statusok* (1836: Bajza J.—Velenczei G.: Az Éjsz. am. egy. országok tört. Előszó); a' *szabad északamerikai státusok* (uo. 487); „[New York] a' *democratiai statusok*’ szövetségének e' legfontosabb városa” (1840: Trefort: Árvízkönyv IV, 24); az *éjszakamerikai szabad státusszövetség* (1844: Tóth Lőrincz: Úti Tárca V, 49); *Észak-amerikai szövetséges szabad státusok* (1847: Kanya Pál: Népszerű földrajzi oktatás 475).

Szerepelt még két, a maga idejében már kiveszőben levő megnevező elemekből alkotott név: *Éjszak Amerikai Egyesült Szabad Tartományok* (1825: Ferenczy J.: Községes geográfia, 260) és *Északamerikai-Köztársaság* (1847: Kanya i. m. 268). Kanya ötféle nevet használt ugyanegy tankönyvben, az írói következetlenségnek és a pedagógiai érzék hiányának kiáltó példaként. Ilyenféle következetlenségekre más szerzőknél is találunk. A HÜBNER-féle *Lexicon* hatféle néven, a Közhasznú Esmeretek Tára négyféle néven nevezte meg magyarul az U.S.A.-t. Ez a tarkaság azzal magyarázható, hogy HÜBNER kötetait, illetve szócikkeit sokan fordították, a Közh. E. T.-t sokan írták és fordították, s a XIX. század első harmadában még nem ismerték nálunk a gyűjteményes munkák szerkesztésében az egységesség elvét.

8. Széchenyi István írásai mutatják, hogy ez az állapot nem volt szükségszerű. Ő, aki tapasztalatokat szerzendő annyira szerette volna meglátogatni az U.S.A.-t, ám ehhez Metternich engedélyét nem sikerült elnyernie, az amerikai államnév *united* elemére következetesen mindig ugyanazt

a magyar szót használta: *Éjszak Amerikai Szövetséges Országok* (1828: Lovak-rul 36); *szövetséges Éjszakamerika* (1830: Hitel 114); „például veszem ... az *Amerikai szövetséges országokat*” (1831: Világ 328, 362); az *éjszak-amerikai szövetséges tartományokban* (uo. 47); „szinte sehol egyebütt mint Britanniában és *szövetséges Amerikában* kell keresni mestereket [a Lánchíd építéséhez]” (1833: Jelentés a hidépítésről); *a' Szövetséges Országok* (1838: Néhány szó a lóverseny körül 238); „kivált az *amerikai szövetség* valaha igen szegény volt” (uo. 174); „*a' szövetséges Amerika*” roppant vállalatainak sikere” (uo. 173); *szövetséges Amerika* (1842: Garat, 1912-i kiadás 75); *a' szövetséges Amerika* (1845: A szentgróti levél: ÖM VI/2).

A *szövetséges* szó alkalmazásában egy ideig B a j z a J ó z s e f is követte Széchenyit, s így néhány évig a *szövetséges* és a *szövetkezett* egymás mellett élt. A harmincas évek fokozódó érdeklődése Amerika iránt csak csekély mértékben járult hozzá a tengerentúli országnév magyarországi szabványosodásához. Pedig az egységes gyakorlat kialakulásához a helyzet igen kedvező volt. Bölöni Farkas Sándor 1834-ben tette közzé könyvét, az első magyar szerzőjű úti beszámolót és társadalomrajzot Észak-Amerikáról, mely egy év alatt két kiadást ért meg. A Kolozsvárott megjelent mű hatalmas sikere a pest-budai könyvkiadók figyelmét az amerikai témákra irányította. Ennek eredményeképp két év múlva jelent meg a fővárosban az angol Dionysius Lardner-féle 133-kötetes Cabinet Cyclopaediának megfelelő kötetéből August L. Hermann által németre átültetett Amerika történetének magyar fordítása. Meglepő módon azonban 1836-ban nem egy, hanem két fordítás jelent meg magyarul e műből, az egyik Budán, a másik Pesten, az előbbi a Velenczei Gábor álnéven dolgozó Bajzától két kötetben, az utóbbi Sasku Károlytól három kötetben. A két versengő vállalkozás keletkezése történetének és eredményeinek összehasonlítása több szempontból volna érdekes, ezúttal azonban csak a jelen dolgozat tárgyával kapcsolatos vonatkozásait érinthetjük. Sasku fordítása egy árnyalattal régiesebb stílusú, de magyarosabb és következetes, Bajzáé korszerűbb. Életrajzírója szerint Bajza „a fordítást nem is egyedül végezte, csak a végső simítás az övé” (Szűcsi J., Bajza J. Budapest, 1914. 386; Bajzáról mint nyelvújítóról: MNy. IV, 201, 251). Bajza az U.S.A-t könyve címlapján és előszavában négyféleképp nevezi, az „átsimítás” célja tehát aligha volt a terminológiai egységesítés. Sasku mindvégig megelégedett egyetlen névvel. Összehasonlítául ugyanazon passzus két fordítását közöljük. Velenczei—Bajza: „[a Congress egy bizottsága 1777-ben] azt ajánlá, hogy az eddig szokásban volt »Egyesült Gyarmatok« neve helyett »Egyesült Amerikai Státusok« név vétessék be” (I, 233). Ugyanez Saskunál: „azt javallotta, hogy az »egyesült gyarmatok« neve helyett »Amerikai Szövetséges Státusok« nevezetét vegyék fel” (II, 8). Sasku fordításában mindvégig megmaradt a *szövetséges státusok* elnevezés mellett, ami helyett Bajza az esetek nagy részében az *egyesült státusok* elnevezéssel élt. Az *egyesült* szó — mint láttuk — már 1789-től élt nyelvünkben az amerikai országnév egyik elemeként, de csak 1810 tájától kezdve lett elterjedtebb, sokféle magyar elnevezés egyik elemeként.

Az 1830-as években ritkább lett a *szövetséges* és *szövetkezett* jelző, habár a Széchenyiéivel együtt eddig már több mint tucatnyi változata fordult elő ebben a dolgozatban. Ugyanakkor növekedett a gyakorisága az *egyesült* jelzőnek, éspedig nemcsak olyan kapcsolatokban, melyek már 1810 óta éltek, hanem volt egy-két új kombináció is, mint: az *éjszakamerikai egyesült országok* (1833:

Közh.Esm.T. VI, 489); az *egyesült Amerikai szabad országok* (uo. VIII, 159); az *egyesült státusok szövetsége* (1844: Gorove I.: Nyugot II, 36).

9. Bölöni már említett könyvével az Egyesült Államoknak új neve jelent meg, mely mintegy két évtizedre meglehetősen elterjedt: „az egész *Egyesület* négy szakaszra osztatik. Előbb csak tizenhárom státus tette az *Amerikai Egyesületet*” (1834: az 1966-i kolozsvári kiadás alapján idézve 125). Az *egyesület* szót 'egyesülés' értelemben használta Velenczei—Bajza is 1836-ban már említett fordítása címlapján: *Az Éjszakamerikai Egyesület*; továbbá: *Éjszakamerika' egyesülete* (1837: N. K. könyvismertetése: Figyelmező I, 202); „az *amerikai egyesületek* lakosai” (1837: Vajda Péter: Világpolgár 111; idézi a NyÚSz. is); *Egyesület* (1841: több ízben, más változatokkal vegyesen *T o c q u e v i l l e* nevezetes művének *F á b i á n G á b o r* tól származó fordításában).

A nyelvújítástól újból életre keltett *egyesület* szót olvashatjuk Kanyánál is 1847-ben, éspedig idézőjelben és két magyarázó egyenértékessel is: „A' szabad északamerikai státusok . . . »*egyesületbe*» (*Union*), szövetségbe léptek” (i. m. 487); „A' négerék az »*Unio*ban» többnyire rabszolgák” (483). A második idézetben említett *unió* szóra még elég hosszú jövő várt.

10. Az amerikai országnév végleges magyar ekvivalensének kialakulásában lényegesen fontosabb szerep jutott a *B a r t z a f a l v i S z a b ó D á v i d* által 1786-ban alkotott *álladalom* szónak, amikor az a *státus* helyébe lépett. E szó meghonosodása vontatottan indult be: „Francziaország . . . elősmerte az *Éjszakamerikai álladalmak* függetlenségét” (1836: S. J.: Franklin' arany kincses ládatskája XVIII); „*Éjszak Americai egyesült álladalmak* köztársasága” (1843: B. P.: Általános földleírás 100, 102); *Egyesült állodalmak* (1847: Kanya i. m. fejezetcímében); az *északamerikai egyesült állománnyok* (uo. 480, 482).

Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy a szabadságharcig az U.S.A. országnév magyar megfelelőjének megalkotására tett kísérletek száma további 22 tétellel szaporodott, de a véglegessé vált megoldás az 1789 és 1849 között eltelt hatvan év alatt sem született meg. A földrajzi és történelmi tankönyvek több segítséget nyújtottak a fogalom, az U.S.A. megismertetésében, mint nevének kialakításában és megszilárdításában. A fenti bekezdésekben esetenként nem idézett számos adat azt is tanúsítja, hogy a múlt század első felének talán leggyakrabban használt (mert legegyszerűbb), de legkevésbé pontos magyar megnevezése az *Északamerika* volt az U.S.A. jelölésére.

11. A szabadságharc utáni évtizedekben egy ideig tovább éltek a jóval régebb megnevezések, többnyire helyesírási lag korszerűsítve. Így pl. az 1795-i *N é m e t h L á s z l ó*-féle *éjszaki amerikaiaknak Köz Társaságok* *P u l s z k y F e r e n c*-nél 1881-re *északamerikai köztársaság* alakra modernizálódott (Életem és korom III, 71, 73, 87), hogy csak egyetlen példát említsünk a sok közül.

Észrevehetően szaporodott a kényelmetlenül hosszú, sok-elemű államnévnek egyetlen szóra való zsugorítása is, mint az *Unió*, a *Szövetség*, az *Egyesület* (az utóbbi még a század legutolsó éveiben is, pl. *M á r k i S á n d o r* egyetemi előadásában). Vegytisztán mutatkozik e törekvés egy ilyen passzusban: „A *szövetséges államok*, másként *Amerikai-szövetség*, vagy röviden *Szövetség* a világ leghatalmasabb, legvirágzóbb köztársasága” (1864: Füßy Tamás: Egyetemes földrajz 239).

Az abszolutizmus korára a többbelemű nevek között a legelterjedtebb az *álladalmak* szót tartalmazó név lett. 1850-re már kialakult e szónak olyan

kapcsolata, mely az utolsóelőtti lépcsőfok volt az U.S.A. mai magyar nevének létrejöttében: „...tizenhárom gyarmat ... állandó szövetségre lép »amerikai egyesült állodalmak« köznevezet alatt” (1850: Szilágyi Virgil: Az újkor története 116; a mű címlapján *Az Éjszakamerikai Egyesült Állodalmak*). Tizenegy évvel később ugyanígy (1861: Schubert F. V.: Az általános földismeret alapvonalai 24; és Wass Samu: Kilencz év egy száműzött életéből 127).

12. Ettől már csak egyetlen lépés volt az *államok* szó alkalmazása az állodalmak helyett. A TESz. szerint az *állam* szó első ízben 1845-ből adatolható ’valamely ország átfogó politikai szervezete’ jelentésben. Az U.S.A-t jelölő szókapcsolatban 1854-ben H á m o s G u s z t á v és K u b i n y i L a j o s „Úti jegyzetek Nyugot-Europa fővárosaiból” című kötetben olvasható: *Amerikai államok* (166, de a 160. lapon: *Északamerikai statusok*). Az ötvenes évek végén már szórványosan megjelent a ma használatos név is: „jónak láttam az *Egyesült Államok* polgárává lenni” (Ács Gedeon „Bostoni jegyzetek” című kéziratából 1858 nov. 16-i kelettel, a VI. kötet 54. lapjáról. Lehetséges, hogy a bejegyzés e dátumnál valamivel később történt. Kiadva Lukácsy S.: Rabszolga Washington sírjánál 1953. 169). Hasonlóképpen: *Az északamerikai egyesült államokban* (1858: Nendtvich Károly: Amerikai utazásom I, viii); és Széchenyi István fiánál: *Egyesült-államok* (1863: Sz.B. [= Széchenyi Béla]: Amerikai utam 58). Figyelemre méltó, hogy a három utóbbi szerző mindegyike hosszabb ideig időzött az Egyesült Államokban. S említést érdemel az is, hogy ami Philadelphiában 1776. július 4-én toponimikailag egyetlen tollvonással megoldódott, ahhoz nekünk nyolcvan év kellett.

Az *államok* szót tartalmazó névalak terjesztésében szerep jutott az iskolai földrajzkönyveknek, útirajzoknak, sőt szépirodalmi alkotásoknak is: „Francziaország szövetséget kötött az *egyesült államokkal* (1778) szabadságuk kivívására” (1864: Fekete-Szabó Ida: Világtörténelem leánytanodák számára 145); *egyesült amerikai államok* (1864: Füssy i. m. 243, de a déli szakadárokra, a Confederacy-ra alkalmazva!); „Az *egyesült államok* kormányja” (1865: Belányi Ferenc: Vadonban 66; ez az első magyar szerzőjű indián tárgyú, vadnyugati regény.)

Az 1860-as és 70-es években mind gyakoribbá vált a hol kis, hol nagy kezdőbetűkkel írott és rendszerint az *északamerikai* helymegjelölő jelzöt is tartalmazó *egyesült államok* országnév, s a nyolcvanas évekre mint hivatalos, általában használatos megnevezés meg is szilárdult a legkülönbélebb magyarországi sajtótermékekben. Jól szemlélteti e folyamatot L á s z l ó K á r o l y naplója. László (1815–1893.) Kossuth titkára volt az emigrációban, s így Amerikában is (1851–1852). Csak 1867 után tért haza. Húsz évvel később, 1887-ben naplója egy részét nyomtatásban is közzétette Naplótöredékek címen. A napló nagyobb része mindmáig kéziratban van, amiből 1953-ban L u k á c s y S á n d o r tett közzé szemelvényeket „Rabszolga Washington sírjánál” című szöveggyűjteményében. Lukácsy az eredeti, 1851-i szöveget közli, amelyben *Amerikai szabad státusok*, *amerikai egyesült szabad státusok* és hasonló névalakok, a reformkori névváltozatok szerepelnek. Amikor 1887-ben maga a szerző tette közzé Budapesten nyomtatásban a Naplótöredékeket, akkor a 36 évvel előbb Amerikában írott szövegeket stílusán átírt, és az államnevet a legtöbb esetben a nyolcvanas évek bevett alakjára, *Amerikai Egyesült Államok*-ra írta át.

Itt kívánjuk megemlíteni azt is, hogy az egyelemű névre való redukálódásnak a jelen dolgozat 11. fejezete elején említett tendenciája az *Államok* alakjában is csakhamar jelentkezett (1883: Szabó J.: Észak-amerikai utam 4).

Egy több elemű országnév végleges másnyelvű (ez esetben magyar nyelvű) alakjának kikristályosodása, megszilárdulása és egyeduralkodóvá válása hosszadalmas folyamat. Huzamos ideig élnek egymás mellett párhuzamosan a régi és az új névváltozatok. Láttuk, s nem alaptalanul következtetésnek neveztük ennek XIX. század elejei előfordulásait, ha egy és ugyanazon szerző művében fordultak elő. Ez a soknevűség a XIX. század második felében sem volt ritka. Mindazok, akik nálunk már *(Észak)amerikai egyesült államok*-at írtak a 60-as és 70-es években, műveik más lapjain nem ritkán más megnevezéseket is alkalmaztak. Így: *Az egyesült köztársasági államok* (1869: Bellinger J., ford. Fényes Elek: Földrajzi vezérfonal 28); *Az északamerikai szabad államok uniója* (1871: Környi J.: Egyetemes földirati tankönyv II, 118).

A többféle név egyidejű alkalmazása ugyanazon műben a XIX. század utolsó negyedében vagy akár a második felében korántsem jelenti minden esetben a tulajdonnév megszilárdulatlanlanságát vagy az író következtetlenségét. Éppen az eminens vagy legalábbis az igényes írók éltek gyakran a tulajdonnév-változatok alkalmazásával mint stilisztikai eszközzel. A hivatalos tulajdonnév és a körülíró meghatározás némely auctor írásaiban összekeveredett az irodalmi szinonimával, azzal, amit az angol stilisztikák „elegant variation” néven tartanak számon s korholnak. Pulszky Ferenc „Életem és korom” című nevezetes és értékes memoárjának III. kötetében (1881.) pl. a következő kilenc változatot találjuk: *az északamerikai államok* (2,86); *az északamerikai köztársaság* (87); *az Unio* (93); *az egyesült államok* (94); *az északamerikai államok Uniója* (110); *az északamerikai egyesült államok* (111); *a nagy északamerikai köztársaság* (136); *a nagy köztársaság* (139); *Északamerikai Államok* (147).

A Pulszky-félék között egy-két olyan is van, ami inkább értelmezés, mint államnév, tulajdonnév, némileg hasonlóan a jelen dolgozat 7. fejezetében idézett Velenczei—Bajza-féle értelmező névdefinícióhoz. Öt évvel Pulszky után Bernát István *Észak-Amerika* című színvonalas könyvében az *Egyesült-Államok* mellett már négy névváltozattal is beérte: *a nagy Köztársaság* (sokszor); *Unio* (4); *a nagy Szövetség* (192, 229); *Szövetség* (228). Ezek egy részéből jól kihallani a megbecsülés érzelmi töltetét.

Ha Pulszky három új és Bernát utolsóelőtti megnevezését a jelen dolgozat korábbi fejezeteiben közöltekhez hozzászámítjuk, akkor megállapítható, hogy nyelvünkben 1789 és 1886 között, tehát 97 év alatt a *United States of America* magyar egyenértékeseiként valamivel több mint 70 név és leíró megjelölés volt hosszabb-rövidebb ideig forgalomban.

Ezzel azonban nem ért véget a névképzés. A következő lépés az *észak* szó elejtése volt, mind a közbeszédben, mind a sajtóban és a hivatalos okmányokban. Erre már a XX. században került sor.

13. Valószínűleg a XIX. század ötvenes-hatvanas éveinél jóval korábban kialakult volna az U.S.A. hivatalos és végleges magyar neve, ha közvetlen diplomáciai kapcsolatok állottak volna fenn a két ország között. De Magyarország az osztrák birodalom része volt, 1867-ig tartomány, s a Kiegyezés után sem rendelkezett önálló külképviselettel. Hazánkat a nagyvilág előtt a bécsi közös külügyminisztérium képviselte, az idegen államok követségei is Bécsben székelték. Budapesten csak „kisebb fokú” konzuli címmel és jogkörrel felruházott magánszemélyek működtek (pl. 1869 előtt Klein Adolf kereskedő, majd utána 1869-től Kauszer József István, az Amerikát járt és baloldali hírből álló ex-emigráns pesti polgár), s csupán 1870-től állt fenn konzulátus is, elsősorban feltehetőleg kereskedelmi érdekek védelmében. Működési köre eleinte

szűk lehetett, a Magyar Tiszti Címtárak az amerikai konzulátusról rendszeresen csak 1891-től kezdve emlékeznek meg. (TRÓCSÁNYI ZSOLT szíves közlései.)

Teljes fokú és kölcsönös diplomáciai képviseletre csak az első világháború után került sor, amikor Magyarország független állam lett. „Mivel az *Egyesült Államok* nem ratifikálta a trianoni békeszerződést, ezért kormánya Magyarországgal 1921 augusztus 29-én különbékét kötött” (Várkonyi Péter: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1948. Budapest, 1971. 9). Ezzel végetért az U.S.A-val 1917 december 7-től fennálló hadiállapot. A Nemzetgyűlés 1921. augusztus 12-i 248. ülésén vitatta meg a békeszerződést (Nemzetgyűlési Napló 1921. évi XII. köt. 425–31), melynek felszólalásaiban már csupán az *Amerikai Egyesült Államok*, az *Északamerikai Egyesült Államok* és az *Egyesült Államok* elnevezések fordulnak elő. A békekötés után a Nemzetgyűlés 1921. december 21-i ülésén cikkelyezte be a szerződést (Napló XIII. 301–6), melyet az 1921. évi Országos Törvénytár 24. számában mint XLVIII. törvénycikk hirdettetett ki. Ennek szövegében egyedül az *Amerikai Egyesült Államok* elnevezés szerepel. Rövidesen rá megnyílt a nevezett nagyhatalom budapesti követsége is. Mindezek a diplomáciai procedúrák azonban túl későn történtek ahhoz, hogy az országnév alakulását befolyásolhatták volna. Csupán a fél évszázada megszilárdult elnevezést szankcionálták.

A névképződés azonban még ekkor sem állt meg. Ma, az 1970-es években a szóban forgó országnak nálunk három neve van használatban, minden egyéb kiszorult a forgalomból. A hivatalos nyelvben, annak is csak az írásbeli síkján az *Egyesült Államok* név használatos, az *észak* és többnyire az *amerikai* nélkül. Az élőbeszédben két neve is van, köztük számottevő stílári értékkülönbség. A leggyakoribb és egyúttal a legszélesebb körökben ismert név egyben a legrégebbi is: *Amerika*. Harmincöt, talán negyven év óta néha hallani az *Usa* elnevezést is, rendszerint enyhén tréfás, némileg bizalmaskodó hangnemben s általában a fiatal nemzedék ajkáról, betűejtéssel kimondott betűrövidítés-szóként, mozaikszóként. Ilyenféle mondatokban: „útlevelet kért az *Usába*”; „az *Usából* küldte a nagybátyám”; stb. Talán ez az egyetlen nem magyar alkotású idegen államnév-rövidítés, mely nálunk ismert lett és terjedni kezd.

Ezt a csak lassan gyökeret verő mozaikszót csupán a magyarországi magyarok ismerik, azoknak is inkább a fiatalabbja. Nyolc év előtt többször kísérletet tettem 1945 óta megszokás nélkül Californiában élő értelmiségi magyarokkal, s közülök egy se értette meg első hallásra az ilyenféle mondatot: „Mi erről a vélemény az *Usában*?”

A betűszavasodás világjelenség, nálunk sem új, a *MÁV* nevében jóval több mint fél évszázada virul. De országnevekben teljesen új keletű, némely esetben még negyedszázados sincs. Gondoljunk csak a *SzU*-ra (melynek „hivatalos” ejtése: *essz-ú*, de sokkal gyakoribb beszélt nyelvi ejtése: *szu*), vagy a két német állam nevére, melyeket nem hivatalos élőnyelvi úzusban *endéká*-nak és *eneszká*-nak hallunk és mondunk. Földrajzi és politikai okokból az utóbbi hármat sokkal többen ismerik és használják, mint az *usá*-t. Az utóbbinak megvan az a kétes értékű előnye, hogy a tárgyország saját nyelvébeli nevének kezdőbetűiből lévén szerkesztve, nemzetközi érvényű. De ez egyben hátránya is az előbbi hárommal szemben, mivel az *USA* betűsor feloldását csak az angol nyelv ismerője érti meg, mindenki más számára le kell fordítani.

14. A XIX. század elejei amerikai nyelvvédőknek, főleg íróknak, akiknek nem tetszett a *United States of America* elnevezés, teljesen igaza volt abban, hogy e névnek nagy hátránya, hogy nem lehet belőle könnyen és a

hagyományos módon melléknevet képezni. Ez a nehézség a magyar egyenértékesek vonatkozásában is fennáll. Az alábbiakban bemutatunk néhány magyar megoldási kísérletet időrendben: „Az egy szabad státusi hajó volt” (1816: Nevezetes Utazások Tárháza II, 153); „az Egyesületbeli újságokat járatja” (1834: Bölöni i. m. 105); „az angol is kész inkább az eskimót utánozni, mintsem a’ szövetséges-amerikait” (1838: Széchenyi: Néhány szó 7); „az egyesült-államiak vajmi keveset, mondhatni semmit se tudtak Magyarországról, a magyar nemzetről” (1851/1887: László: Naplótör. dec. 31.); „csakis az egyesült statusbeliek” (1862: Wass i. m. II, 217); „kellene ide egy-két jó usa traktor” (1945 őszén hallotta vidéken KISS LAJOS, szíves szóbeli közlése szerint); „a bábolnai központ . . . az eddigiekhez hasonlóan ezúttal is a legfejlettebb egyesült államokbeli cégeket szolgáltatta fel [árájánlatra] . . . s a traktorokat ismét az International Harvester Companytól rendelték meg” (1973. jan. 20. Magyar Nemzet napilap). Talán mondanunk sem kell, hogy az élő nyelvi használatban száz vagy még sokkal több év óta az *amerikai* melléknév a leggyakoribb.

A második világháború befejezése után pár évig hallani lehetett nálunk az *ami* szót is népnévként, többnyire többes számban: „az *amik* ilyenkor azt csináltak, hogy . . .” Valószínű, hogy az U.S.A. hadserege által megszállott nyugat-németországi területekről (ahol ez a szó a német ajkú lakosság körében igen elterjedt volt) került hozzánk onnan hazatért magyar hadifoglyokkal.

15. Az Amerikai Egyesült Államok elnevezés kialakulása és elterjedése lassúságának okát három fő tényezőben kereshetjük. Az első, amit e dolgozat 7. fejezetében futólag már említettünk, nyelvi jellegű. A nyelvújítás korára a feladatok sokrétűsége, a verbális eszközök fejletlensége, az alkotó szándékok koordinálatlansága és a megoldási kísérletek túlburjánzása volt jellemző. Az U.S.A. magyar nevének megalkotása nem tartozott e korszak legsürgősebb feladatai közé. Erre csak a nyelvújítás káoszának lecsillapultával, a mozgalom utolsó fázisában kerülhetett és került is sor.

A második tényező — talán nem túl nagyképű e régies szó itt — állam-bölcséleti jellegű. Mélyreható, elvi jelentőségű politikai és társadalmi változások szükségessé tehetik egy új alapokon felépülő országszervezet számára a tartalmilag és érzelmileg egyaránt kifejezőbb új országnév kialakítását. Így jött létre a gyarmati sorból felszabaduló területeken *Ceylon*-ból *Sri Lanka* és *Congó*-ból *Zaire*. Európában az ilyen típusú névváltoztatásnak régibb példái is vannak: *United Kingdom* (*Anglia* helyett) és a svájci országhatárokon túl alig ismert *Confœderatio Helvetica*. A közelmúltból pedig a *Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége*, rövidebben a *Szovjetunió*. A nyugati félgömbön pedig az *USA*. analógiájára *Estados Unidos Mexicanos* és *Estados Unidos do Brasil*. Magyar nyelvű politikai terminológiánk csiszolódása a számos nehézkes *USA*-magyarítási kísérlet alakjában fényt vet egykori társadalmi törekvéseinkre és kulturális viszonyainkra is, más szóval művelődéstörténeti értékű.

A harmadik tényező technikai jellegű. A *Szovjetunió* név viszonylag gyors (habár az idős nemzedékek vonatkozásában még korlátozott) elterjedése nálunk egyebek között a rohamosan fejlődő modern hírközlő és tömegbefolyásoló eszközök (az időszaki sajtó mellett főképp a rádió és televízió), valamint a népiskola egységes elvű és masszív működésének tulajdonítható. Minderről persze az *Amerikai Egyesült Államok* esetében a XIX. században szó sem lehetett.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban*

4. A közlést jelentő hangutánzó igék tranzitív szerkezetei. — A tárgyalt igék 'beszélés', 'közlés' jelentése tranzitív szerkezetekben fejeződik ki, válik hangsúlyossá vagy válik egyértelművé. Alább ezek típusait és fajtáit ismertetem. Külön felsorolásukra három okból van szükség. Egyrészt általános, hogy a magyar nyelvben meglevő tranzitív szerkezeteknek nem mindegyike található meg minden tranzitív igénél, ezért a tranzitivitás fogalmát fel kell bontani ahhoz, hogy az egyes igéket, igecsoportokat jellemezni tudjuk. Másrészt — úgy tapasztaltam — a hangutánzó közlés-igéknek nincs meg minden olyan szerkezetük, amellyel közlést szoktunk (egyebek között) kifejezni (például nincs vagy igen ritka velük az *úgy* rámutatószós összetett mondat vagy az *(a) mint* kötőszós bevezető szerkezettel alakult mondat szerkezet, nem mondjuk: *úgy harsogta . . .*, *(a) mint nyögte . . .* stb.; vö. *úgy mondta . . .*, *(a) mint mondta . . .*; ennek okára később megpróbálok rámutatni), ezért a hangutánzó közlés-igéket külön is jellemeznünk kell tranzitivitásuk szempontjából. Harmadrészt maguk a hangutánzó közlés-igék sem azonos módon tranzitívak, s tranzitívvá válásuk vizsgálatához célszerű előre rögzíteni, milyen szerkezet típusokkal és szerkezetfajtákkal lesz dolgunk.¹ — A szerkezetekben azt is számításba veszem, hogy a tranzitivitásra hány grammatikai elemük mutat. A kifejezésformák leírásán kívül a bővítmény szemantikai fnkcióját is megjelölöm. Csak a tranzitív jelleget megadó bővítményeket vizsgálom, így az alanyt és a határozó értékű tárgyat nem.

I. Egyszerű mondatrészekkel alakult szerkezetek.

1. A határozói vonzatos szerkezet. — Az ige 'közlés' jelentése sokszor nem fejeződik ki egyébben, mint hogy az igének olyan határozói vonzata van, amely: a) a közlemény tárgyi vonatkozását (milyen objektumra vonatkozik a közlemény); b) a beszédpartnert, illetve a hallgatót jelöli meg. — Ezek a bővítmények irányjelentésűek; a külső bővítményeknek elsősorban ezek a csoportjai azok, amelyek a 'beszélés', 'közlés' jelentéssel és a rá jellemző „belső tranzitivság”-gal összefüggnek.

a) *-ról, -ről* ragos vonzattal: *a szabadidő kultúrált | felhasszálással ró l illenék pedig | csevegnem inkább* (Garai Gábor: Szép. 85); *ellen* névutóval: *Ez ellen lehet pattogni, de . . . nem lehet hadbamenni ellene* (NSz.). — b) *-nak, -nek* ragos vonzattal: *Úgyis át kell írni — s ú g t a É v á n a k* [Fodor] (Csurka István: Kör. 55); *-ra, -re* ragos vonzattal: *Ne menjen el! — ki áll to k a z ö r e g e m b e r r e* (Hallama Erzsébet: Kort. 562); *-val, -vel* ragos vonzattal: *ór á k i g o r d í t o t t a k e g y m á s s a l ő é s a n y a* (Munkácsi Miklós: Ant. 206); *után* névutós vonzattal: *Az ki áll to t t a u t á n a, h o g y . . .* (az ÉrtSz. példája). — Az a) és a b) csoportbeli bővítmények együttesen is állhatnak az ige mellett: *Nem tudtam én d a l o l n i n e k t e k a z ú j r ó l, c s a k a r é g í r ő l* (Kosztolányi Dezsőtől idézi az ÉrtSz.), és az igének a határozó

* L. MNy. LXX, 181–92.

¹ Több vonatkozásban is, de nem utolsósorban e munkához nagyon tanulságos volt számomra KERESZTES LÁSZLÓnak tanulmányom első részében idézett műve, i. h. 245–82, amely az igei jelentéseknek és szintaktikai kifejezéstípusaiknak együttes vizsgálatára szép példát ad.

mellett tárgya is lehet: *Valamit súgott a lábainál ülő adjutánsainak* (Bereczky László: Ant. 36). Ez utóbbi szerkezet még a) típusú bővítménynyel is kiegészülhet, s az egyike azon eseteknek, amikor az igének egyszerre van irány- és eredményjelentésű bővítménye. A másik ilyen szerkezet valaminek a jelzését fejezi ki valamely tárgy segítségével: *Béni... zörömbölte a tálcán a jambót* (NSz.). A kettő közül az elsőnek az összetétele a közlés természetéből következik, a másodikat a jelzés módja indokolja.

Külön kell említenem a *csenget* ige -hoz, -hez, -höz és -ra, -re ragos vonzatát: *Csengettek az első órához* (Móricz Zsigmondtól idézi az ÉrtSz.); *tízpercre csenget* (az ÉrtSz. példája), amelynek jelentése az eredménytárgy egy fajtájával rokon; azt fejezi ki, hogy a cselekvés végzője milyen értelmű jelet ad.

A felsorolt leggyakoribbakon kívül a hangutánzó igéknek még egyéb olyan határozói is lehetnek, amelyek az ige 'közlés' jelentését emelik ki.

A szerkezetben a tranzitív jegyek száma egy: a vonzat.

2. Az eredménytárgyas szerkezet. — Az eredménytárgy a cselekvés produktumára, a közleményre vonatkozik, vagy egyenesen közli is a közleményt. Két fő fajtáját különböztetem meg: a) a tárgy valamely, legtöbbször szóbeli közlemény általánosítása, jellemzése, minősítése, egyben helyettesítője a mondatban, vagy — ritkábban — magát a konkrét közleményt adja meg: *ezt rebegi*: [szöveg] és [szöveg] = *köszönet* = *köszönetet rebeg*, vagy *ezt rebegi*: „Köszönöm” = *köszönömöt rebeg*; b) a tárgy valamely jel értelmét adja meg: *csenget* (jelt adva az ébredésre) = *ébredést csenget*.

a) A tárgy lehet: határozatlan névmás: *Felrántotta a kabátját, nyögött valamit fülködölve, s kiment az ajtón* [Kriszti] (Galgóczi Erzsébet: Kör. 203); határozott névmás: *Magdi, szívecském... Ezt már fojtottan és kicsit határozatlanul mormogja* (Kaffka Margittól idézi az ÉrtSz.); határozatlan tartalmas névszó: [a fiatalember] *valami köszönetfélét rebegett* (Tabák András: Kör. 569); határozott tartalmas névszó: *Úgy pattogja azután, mint a gép, ugyanazokat az elhárító válaszokat* (NSz.). — Ha az ige nem beszélést, hanem például dallam előadását jelenti, akkor a tárgy természetesen annak megfelelő általánosítás; *az álmodóknak álmokat — bölcseddalokat döngicsélttem* (NSz.). — A tárgy magát a közleményt adja meg: [a fiú] *engedelmesen hörögte az uhókat* (Csörsz István: Ant. 128). — A tárgy némelykor sem nem egyértelműen eredménytárgy, sem nem egyértelműen iránytárgy: *verset mormol* (vö. HADROVICS i. m. 77). Ennek kérdését azonban egyedül a hangutánzó igéken nem lehet vizsgálni. — b) A tárgy gyakrabban határozatlan, mint határozott: *gyülekezőt fúj* (az ÉrtSz. példája). Ennek a szerkezetnek a lényegét a legjobban HADROVICS ragadta meg, aki az igének ilyen esetben szimbolizáló szerepet tulajdonít (i. m. 93–5). Fejtegetését azzal tenném pontosabbá, hogy nem az ige vagy a jelölt cselekvés szimbólum, hanem az utóbbi jeladó tevékenység, a tárgy pedig az adott jel értelmét fejezi ki. A szimbólum-igét HADROVICS nem sorolja az efficiáló igék közé; én — elismerve a különválasztás jogosságát — altípusként mégis igen, mivel tárgya szintén a közleményre vonatkozik. Emellett úgy látom, hogy az *ébredést csenget, ütközetet fúj, fújja a delet, tolvajt kiált, csendet füttyöl, kukorékolja* (a kakas) *a reggelt* (s lásd még HADROVICS további példáit) típusú szerkezeteket szükséges volna a *csenget az első órához, tízpercre csenget*-féle szerkezetekkel együtt és még közelebbről megvizsgálni jelentéstartalmuk, főként a jelentéstartalom egyeneműsége/különneműsége szempontjából. —

Mind HADROVICS, mind ZSILKA JÁNOS bemutatják a *gyülekezőt fúj*-féle szerkezetek erős sűrítmény jellegét: a *levegőt fúj*, illetve a *fúj levegőt a trombitába* szerkezetből vezetik le több lépésben, ZSILKA további határozós szerkezetek közbeiktatásával (l. ZSILKA JÁNOS: NyK. LXXIV, 126—30; uő., Transzformációs csoportok: MNy. LXIX, 39). Ez utóbbi levezetés helyességét sem akarom vitatni, rámutatok azonban két sora között egy olyan szemantikai „ugrás”-ra, amely mindkét szerző figyelmét elkerülte, s amely mind a *gyülekezőt fúj*-nak, mind előzményének, a *jeldallamot fúj*-nak egyszerűbb magyarázatát is lehetővé teszi, és lényegében a HADROVICS megjelölte fokozatokat kívánja meg. A *fúj levegőt a trombitába* és a *fújja a trombitát* nem ekvivalens, mivel az első szerkezetben az igének még nincs, a másodikban pedig már van ’közlés’ jelentése. Vö. *fúj levegőt a csőbe* $\neq$ *fújja a csövet* (ez utóbbi mást jelent). A ’közlés’ jelentésű ige pedig alaptermészete szerint eredménytárgyas (pontosan: eredmény-bővítményes, ez tapasztalataim alapján kialakult feltételezésem), így az ilyen ige mellett az eredmény-bővítmény határozós szerkezetek közvetítése nélkül is megjelenhet. A *fújja a trombitát jeldallamra* és a *fújja a jeldallamot gyülekezőre* lépcsőfokra eszerint nincs feltétlenül szükség, hanem a két eredménytárgyas szerkezet létrejötté a következőképpen is magyarázható: ’ha fújja a trombitát, akkor a cselekvés olyasmit eredményez, ami dallam, azaz valamely dallamot fúj’ $\rightarrow$ *dallamot fúj*; ’ha fújja a trombitát, azt akarván jelezni (a dallammal), hogy gyülekező van, akkor gyülekezőt fúj’ $\rightarrow$ *gyülekezőt fúj*.

Az eredménytárgyas szerkezetben a tárgy határozatlansága esetén a tranzitív jegyek száma egy: a tárgy; határozottsága esetén kettő: a tárgy és az ige tárgyas személyragja.

II. Mondatbővítménnyel alakult szerkezetek (idézet-szerkezetek).¹

1. Az egyenes idézettel alakult szerkezet. — E szerkezet természete külön vizsgálatot igényelne, amelyre most nem kerülhet sor. Ha az idéző mondat igéje szóbeli vagy ilyennek felfogott (állatok, tárgyak „beszéde”) közlést jelent, az idéző mondat és az idézet viszonyát laza egybeszerkesztettség esetén is alárendelésnek, az idézetet az ige bővítményének tartom (azzal a fenntartással, hogy bizonyulhat az egyenes idézet szerkezete ennél bonyolultabb alakulatnak), mivel az idézet a cselekvés konkrét produktumát adja meg, így az eredménytárggyal rokon. A szóbeli közlést jelentő idéző mondatbeli ige szerintem a tranzitívság szférájában van akkor is, ha tárgyatlan ragozása. A szerkezet két főtípusának: a) a tárgyatlan ragozása igével; b) a tárgyas ragozása igével alakult szerkezetet tekintem. Az idézet sorrendi helyét nem látom fontosnak osztályozási szempontként alkalmazni, de megjegyzem, hogy az idéző mondat példáim túlnyomó többségében hátul áll. — a) *J ó, j ó — d ö r m ö g ö t t B e r t i* (Kele 978); b) *E l ő s z ö r a z o l d a l f a l a k a t k e l l l e b o n t a n i — m a k o g t a* [a mama] (Simonffy András: Kör. 449). Az a) típusnak (szóbeli közlést jelentő igével) egy tranzitív jegye van: az idézet; a b) típusnak kettő: az idézet és az idéző mondatbeli ige tárgyas személyragja.

¹ Nem tárgyalom azokat a mondat szerkezeteket, amelyekben a mellékmondat nem közvetlenül az igével van kapcsolatban, hanem határozói vonzatot fejt ki: *arról csevegett, hogy . . . , azzal ordított, aki . . .* — Az idézet fogalmára vonatkozóan egyetértek mindazzal, amivel TÖRÖK GÁBOR a MMNyR. idézet-fejezetét kiegészíti (l. József Attila-kommentárok: Nyr. XCVI, 423—9).

— Az idéző mondatban állhat utalószó (a tranzitivitás jegyeinek száma ezzel növekszik), ez lehet az *így* is (pl. *így kiáltott, így sóhajtott*), de gyakorlatilag mind az *ezt, azt*, mind az *így* utalószós mondat igen ritka. (Megjegyzem, hogy az *így sóhajtott* idéző mondat igéje a rámutatószó nélkül álló *sóhajtott* idéző mondatbeli igével szemben beszélést fejez ki.) — Átmenet az egyenes és a függő beszéd között előfordul: *sokaknak jólesett károgni, hogy: — ... —* (Ordas Iván: Kort. 547).

2. A függő idézettel alakult szerkezet. — A függő idézet is eredmény-jelentésű bővítmény: az idéző mondatban 'beszélés' jelentésű ige áll, az idézet (mellékmondat) pedig annak konkrét tartalmát adja meg: [az orvos] *azt dünnögte, hogy negyed hét* (Tabák András: Kör. 566). E viszony lényegét, bár nem előzmények nélkül, de a legteljesebben HADROVICS és ZSILKA nyelvtani kutatásai tárták fel; ez a HADROVICStól lényegi tartalomadásnak nevezett viszony, illetve a függő idézetes szerkezet is e viszony egyik megjelenési formája (HADROVICS LÁSZLÓ i. m., l. főként 194—201; ZSILKA JÁNOS, Nyelv és valóság. Bp., 1971. 215—8). A szerkezet teljes alakjában a főmondatban utalószó, legtöbbször az *azt*, a mellékmondatban pedig *hogy* kötőszó áll (l. a fenti példát), ezek azonban el is maradhatnak (vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkettő). Ha mindkettő elmarad is, a főmondatbeli ige tárgyas ragozása mindig jelzi a szerkezeti viszonyt, az idézet függő jellegét pedig sokszor a mellékmondatbeli személyeltolódások is mutatják. A főmondat igéje csak olyankor tárgyatlan ragozása, amikor az utalószó határozatlan: *Apa... olyasmit dünnögött, hogy akár meg is dögölhet az egész ház* (Munkácsi Miklós: Ant. 184).

A teljes szerkezet tranzitív jegyeinek száma négy: a mellékmondat, a *hogy* kötőszó, a főmondatbeli ige tárgyas ragozása és az utalószó.

3. A tárgyatlan igék függő idézet-szerű bővítménnyel alakult szerkezete. — A következő szerkezettypusról van szó: *Valaki morgolódtott mellettük, hogy hagyja abba* (Szakonyi Károly: Kör. 511). HADROVICS az ilyen szerkezet mellékmondatának kettős, tartalomadó és ok-meghatározó funkciót tulajdonít (i. m. 219—24, 232—5; vö. még NYOMÁRKAY ISTVÁN: i. h.) Ez némelykor, mint a fenti példában is, cél-meghatározó funkció (vö. NYOMÁRKAY: i. h.), s ezt a magyarázatot néhány részletétől és problémájától eltekintve igen meggyőzőnek találom. Ha a főmondatbeli ige beszélést vagy egyéb emberi hangmegnyilvánulást jelent, a mellékmondat egészen világosan a cselekvő szavait idézi. Ezért az ilyen szerkezetbeli igét tranzitívnak tartom abban a különleges értelemben, hogy bár az egyszerű tárgy felvétele és a tárgyasán ragozhatóság szempontjából tárgyatlan, a jelölt cselekvés eredményét, konkrét tartalmát mellékmondat kifejezheti mellette. Sőt, úgy fogom fel, hogy a szerkezet éppen arra való, hogy a beszélés eredményét az ilyen igék mellett is kifejezhessük. HADROVICS magyarázatában (i. m. 232—5) egyebek között azt kifogásolom, hogy a *sír, hogy nincs pénze* szerkezetet nem különbözteti meg a *bejött, hogy a fogat előállt*-féle szerkezetektől; mindkettőt úgy fogja fel, mint amelyekben a mondást jelentő ige funkcióját valamely nem mondást jelentő ige vette át. Valószínű, hogy a szerkezetek keletkezését illetően HADROVICSNak igaza van, lényeges különbség azonban, hogy a *sír, hogy nincs pénze* szerkezetben az ige 'beszélés' jelentésűvé vált, a *bejön* ige pedig továbbra sem jelent beszélést.

A szerkezet tranzitív jegyeinek száma kettő: a mellékmondat és a *hogy* kötőszó.

5. A tranzitív-vá válás folyamata.

A hangutánzó igék szemantikai oldalát vizsgálva tapasztaltuk, hogy a statikusan szemlélt szavak elrendeződéséből osztályozásunkon belül a körükben zajló szemantikai folyamatra lehet következtetni. Ha szintaktikai arcukat vesszük szemügyre, ugyancsak találkozunk olyan jelenségekkel, amelyeket aligha értelmezhetünk másként, mint egy szintaktikai folyamat — mégpedig egy intranzitív → tranzitív fejlődési folyamat — megnyilvánulásait. Ezek a jelenségek egy oldalról abban állnak, hogy az egyes tranzitív szerkezetfajták nem egyforma arányban fordulnak elő a tárgyalt igékkel, amellettt hogy teljesen hiányozhatnak is; más oldalról abban, hogy az egyes igékkel kapcsolatban többféle együttest alkotnak, még adataim esetlegességét számításba véve is. Nem tévedünk, ha ezekben a körülményekben a hangutánzó igék szintaxisának egyenlenségeit, szabálytalanságait látjuk, a bennük összefoglalódó részletek azonban túlságosan sokatmondóak ahhoz, hogy a szabálytalanság tényének megállapításával befejezettnek is érezhessük a vizsgálatot.

A szintaktikai viszonyok bonyolultsága a fenti fokon a beszélés igéire jellemző, a nem szóbeli közlést jelentő igék tőlük eléggé eltérő, szintaktikailag egyszerűbb csoport. Vizsgálódásaimban az előbbieket állnak előtérben.

Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy valamilyen tranzitív szerkezete majdnem minden beszélést jelentő hangutánzó igének van (sőt némelyiknek kötelezően, mert anélkül nem is fejez ki beszélést), ám nem kivétel nélkül mindegyiknek. A *brekeg*, *kerepel*, *lotyog*, *nyávog*, *pukkadozik*, *sugdolózik*, *szűkül* igék esetében például sem gyűjtött anyagom, sem az ÉrtSz. nem jelez beszéléssel kapcsolatos tranzitív szerkezetet, csak 'beszélés' jelentést. Ez nem azt jelenti, hogy tranzitív szerkezetük a fenti igék egyikének sem lehet (a mai napig vagy a jövőben) — hogy folyamattal van dolgunk, az egyebek között éppen abban mutatkozik meg, hogy egyiknek-másiknak lehet, nyelvérzékünk többé vagy kevésbé megengedi —, mégsem tarthatjuk véletlennek, hogy a jelen vizsgálatban ilyen nem került elő. E tény arra mutat, hogy ma is vannak elsősorban a hang milyenségét kifejező hangutánzó igék. A kettéosztottság tükrözi az intranzitív → tranzitív fejlődést, a *brekeg*, *lotyog*, *nyávog*, *szűkül* példája pedig azt is mutatja, hogy a 'beszélés' jelentés elérése nem automatikusan függ össze a tranzitív jelleg elérésével. Más oldalról viszont igen nagy hatásúnak mutatkozik a 'beszélés' jelentés, hiszen anyagomban az ilyen jelentésű hangutánzó igéknek szinte mindegyikét megtaláljuk tranzitív használatban is.

A tranzitív szerkezeteken belüli megoszlásban az a szabályszerűség az uralkodó, hogy mennél kevesebb tranzitív jegye van valamely szerkezetnek, annál gyakoribb, s mennél több, annál ritkább a hangutánzó igékkel. Ez kettőt mutat. Egyrészt igazolja, hogy a fejlődés az intranzitív minőségtől halad a tranzitív minőség felé: az előzmény és a fejlemény együttélése esetén a fejlődés minden bizonnyal a több irányából tart a kevesebb irányába. Másrészt arra vall, hogy még a tranzitív minőségen belül is fokozatok és fejlődés van.

A tranzitív-vá válás „kapujá”-nak az egyenes idézet szerkezete látszik. Az egyenes idézet a hangutánzó igék leggyakoribb kiegészítője; emellett eléggé nagy számban vannak igék, amelyeknek csak egyenes idézettel alakult szerkezetük van. E szerkezet két fajtája sem egyenrangú; van *Krampusz!* — *c s a t t a n a l á n y h a n g j a* (Sobor Antal: Kort. 533); *Mit értesz te ehhez?* —

csettegett a gébics (Kele 288); *A harangozó azonban tovább fortyogbuzog*: — ... (NSz.); ... *a kerekék is úgy kattognak: Catalaunum, Catalaunum* (Nagy László: Szép. 224); — *Nem engem — prűszkölt az öreg* (Mikszáth Kálmántól idézi az ÉrtSz.); de nincsen *csattanja, csettegi, fortyogja, kattogja, prűszköli* példa. S még néhány ilyen igét találunk. Az egyenes idézet az idéző mondatban tárgyatlan ragozású igével tehát minden egyébnél gyakoribb szerkezet. És a tranzitivitás ebben az alakulatban a leggyengébb, mivel egyetlen mutatóját nem is lehet minden esetben tranzitív jegynek tekinteni (az eredménytárggyal rokonítani). Ha az ige nem beszélést (beszélésnek felfogott hangadást) jelent, akkor az idézet nem eredménytárgyszerű. Már pedig az idézetre tárgyas ragozással nem utaló idéző mondatként „bármí” előfordulhat, a beszéléstől egészen távol eső cselekvések kifejezései is, ha egy adott situációban kísérik a beszélést (vö. SÍPKA SÁNDOR, Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében: Nyr. XC, 258—68). A szerkezet e vegyes, átmeneti jellegénél fogva is a tranzitivitás kiindulópontjának látszik, annál is inkább, mivel az arra alkalmas jelentésű igék innen aztán igen könnyen léphetnek a tranzitivitásnak magasabb lépcsőfokára azzal, hogy tárgyas személyragot vesznek fel. Így adódik, hogy gyakoriak az ilyen párok: *H ü m m ö g ö k*. — *Nem vészes* ... — (Sziládi János: Kort. 568) és — *Megvagyok* — *h ü m m ö g t e* (az ÉrtSz. példája); *re c se gett az énekesnő* [holló]: „Kár, kár!” (NSz.) és *Elegem volt belőletek!* — *re c se gte Józsi bácsi* (NSz.); — *Odakint sokkal melegebb van* — *s z u s z o g o t t Bujtár* (Kele 141) és — *Itt vagy* — *s z u s z o g t a* [a tehén] (Kele 210). Igaz, hogy a tárgyas ragozású idéző mondatbeli igének nem mindig találtam meg tárgyatlan ragozású párját. Ezt azzal magyarázom, hogy a beszélés egyértelmű és tömör kifejezésére való törekvés a nyelvhasználatban növeli a tárgyas személyragos alakok számát. Lényegében azonban véletlennek tartom, igen ritka kivételektől eltekintve (például *sűg*) ugyanis lehetetlen, hogy a hangutánzó igének csak tárgyas ragozású változata állhatna idéző mondatban, alanyi ragozású nem. A tapasztalt jelenségek lényeges oldala az, hogy a fejlettebb tranzitív szerkezetek közül leggyakrabban az egyenes idézet „tranzitívabb” fajtája fordul elő úgy, hogy az igének nincsen más fejlettebb tranzitív szerkezete, például a következő esetekben: — *Jövők!* — *b ú g j a mély torokhangon a menyecske* (NSz.); — *Ez a fészek a miénk* ... *c s i v i t e l t é k halkán* [a fecskék] (Kele 307); — *Mit gondol maga rólam!* — *h a b o g t a* [az öreg pap] (NSz.); — *Feküdj le, kisfiam* — *h ü p p ö g t e az anya* (Munkácsi Miklós: Ant. 184); — *Meg akart ölni,* — *n y e k e r e g t e Zsuzsi sírva* (NSz.); *A Krisztus hét sebére!* — *n y i k o r o g t a* [a koldus] (NSz.); *Nem mondta a Zsuzsi* ... — *s z i p o g j a az öregasszony* (Csörsz István: Ant. 115); — *Akkora pofont kapsz* ...! — *s z i s z e g t e a Nagyfiú* (Vámos Miklós: Ant. 324); — *Krumpli!* — *v i s o n g t a egy vékony hang* (Munkácsi Miklós: Ant. 199).

Itt hozom szóba, anélkül azonban, hogy megnyugtató magyarázatot tudnék rá javasolni, a hangutánzó igék egyenes idézetes szerkezete i r o d a l m i s á g á b ó l adódó problémát. Megfigyeléseim teljes összhangban vannak azzal a megállapítással, hogy a költői nyelvben a legősibb közlési mód az egyenes beszéd (l. HERCZEG GYULA, A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában: Nyr. LXXVIII, 204), s részben igazolják, hogy a beszélést kifejező igékre a mondatbővítmény a jellemző (l. KERESZTES LÁSZLÓ: i. h. 249—50). Kétségtelen azonban, hogy az egyenes beszéd hangutánzó igével szinte teljes egészében irodalmi kifejezésforma, s kérdés, hogy az írott nyelvet tekinthet-

jük-e olyan grammatikai-szemantikai folyamat bölcsőjének, amely beszélt nyelvi formákkal is bír. A kérdést csak úgy látom megoldhatónak, hogy felteesszük: az egyenes idézetes szerkezet hangutánzó igével valamit t ü k r ö z az élő beszéd világából, abból, ami nyelvtudatunkban a hangutánzó igékkel történik, mikor azok intranszítívba transzítívba fordulnak át. Ez talán egy olyan pillanat, amikor valamely élő nyelvi nyilatkozatot minősítünk hangutánzó igével; olyan „szerkezet”, amelynek az egyik fele — az idézetnek megfelelő — egy másik személy szájából hangzik el. Talán ez az a szituáció, amely létezik anélkül, hogy bármikor is kimondanánk ilyen formában: — . . . — *szipogott az asszony*, vagy — . . . — *szipogta az asszony*. Így csak az irodalmi ábrázolásban jelenik meg. De végül is csak megismételni tudom, hogy adataim az egyenes idézettel alakult szerkezetet mutatják a tárgyalt igék transzítívvá válása kezdeti stádiumának.

Továbbmenve azt tapasztaljuk, hogy az egyenes idézetes szerkezetpárok után a leggyakoribb együttes a következő: egyenes idézetes szerkezet és a) típusú eredménytárgyas szerkezet. Például: *Mi történik itt?* — *d ö r ö g t e vészjóslóan* [a tanár] (Vámos Miklós: Ant. 338) és *F r á z i s o k a t d ö r ö g* (az ÉrtSz. példája); *Megvan*, — *h á p o g t a Trüch nagy lihegéssel* (NSz.) és *Csak néh á n y s z ó t tudott h á p o g n i* (az ÉrtSz. példája); *Mindennap . . . — h ö r g ö t t az anyja* (Munkácsi Miklós: Ant. 183), *Megálljatok, disznók — h ö r ö g t e a pasa* (Bereczky László: Ant. 48) és [a fiú] *engedelmesen h ö r ö g t e a z u h h - o k a t* (Csörsz István: Ant. 128); . . . *Helyes! — k i á l t o z t á k a fiúk* (Bereczky László: Ant. 50) és *N ó t a c í m e k e t k i á l t o z t a k* [a katonák] (Szakonyi Károly: Kör. 513); *Kissé neveletlen, valóban, m o r m o g t a a professzor* [Tabák András: Kör. 566] és [Vill] *magában m o r m o g t a* [a verset] (Tóth Bálint: Ant. 298); *Na, ne tessék mondani! — m o r o g t a a házvezetőnő* (Tabák András: Kör. 570) és *A fiú m o r o g v a l a m i t* (Csaplár Vilmos: Ant. 89); *Halkan, sírósan n y a f o g t a* [Murin]: — . . . — (Mocsár Gábor: Kör. 327) és *N y a f o g o t t v a l a m i t*, de nem értettem (az ÉrtSz. példája); *Tehát az episztoła műfaját kedveli — n y ö g i Kéry* (Garai Gábor: Kort. 604) és *Felrántotta a kabátját, n y ö g ö t t v a l a m i t* fuldokolva, s kiment az ajtón [Kriszti] (Galgóczi Erzsébet: Kör. 203); *Új szag, új szag — z s o n g t á k* [a legyek] (Kele 47) és *É n k i d ő l t e m , s n ó t á t z s o n g o k* (Adytól idézi az ÉrtSz.). — A b) típusú szerkezetnek nem találtam jellemző kísérőt; különböző együttesekben fordul elő, a most tárgyaltban is, néha pedig egyedül. Megjegyzendő, hogy az eredménytárgyas szerkezet csak igen kevészer jelentkezik hangutánzó ige egyedüli bővítményeként, akkor is részint egyedileg magyarázható esetekben, részint pedig a közlést, de nem beszélést jelentő igéknél, amelyeknek — itt jegyzem meg — egyéb, a tárgyasság körébe eső szerkezetük anyagomban nincsen. Tehát a beszélés-igéknél a legtöbbször más szerkezet társaságában találjuk meg, s ez a más az esetek többségében az egyenes idézet szerkezete. Ez egybevetve az előzőekkel azt jelenti, hogy több ige szerepel idéző mondatban — sőt, amint adataim mutatják, még idéző mondat tárgyasság ragozásaú igéjeként is —, mint amennyinek eredménytárgyasa van. Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a hangutánzó igék transzítívvá válása folyamatában az eredménytárgyas szerkezet elérése az idéző mondatbeli használatot követő lépés. Az eredménytárgyas szerkezet fajtái azonban nem egyenrangúak elérhetőség és a transzitivitás erőssége szempontjából. Anyagom és nyelvérzékünk egyaránt azt mondja, hogy határozatlan tárgy, különösképpen a *valamit* névmás jóval könnyebben kapcsolódik a

hangutánzó igékhez, mint határozott. Ez érthető, mert ha a tárgy határozatlan, az ige a beszélés eredményének külön szerkezettaggal való megjelölése mellett is megőrizheti intranszitiv alakját, egy darabot eredeti természetéből. A tárgyas ragozású ige és tárgya már erősebb, szorosabb tranzitív szerkezetet jelent. Kérdés azonban, hogy ha az eredménytárgyas szerkezet e két fajtája között ilyen jelentős fokozati különbség van, tekinthetjük-e ezt az alakulatot egészében az egyenes beszéd meghaladásának. Annál is inkább, mivel a *hápog valamit*-féle szerkezetnek csupán egy tranzitív jegye van a — ... — *hápogta*-féle szerkezet két tranzitív jegyével szemben. A kérdésre igennel válaszolok. Először, a *hápog valamit* és a — ... — *hápogott* egyetlen tranzitív jegye nem egyenlő értékű: az előbbiben egyértelműen tranzitív és beszélést jelentő igét találunk, az utóbbi pedig mind szintaktikai, mind szemantikai jellegében átmeneti, kiforratlan képződmény. Másodszor, a — ... — *hápogta* szerkezetet nemcsak az esetleges *hápogta a ... -t*, hanem már a *hápog valamit* is meghaladja elvontságban. Az egyenes beszéd azzal, hogy szó szerint megadja az ábrázolt beszédsszituációban elhangzott szavakat, a beszélésnek a nyelvben lehetséges legközvetlenebb tükrözése. A *valamit* és általában az a) típusú eredménytárgy már absztrakció, a b) típusú pedig még további, sajátos irányú absztrakció eredménye, így logikailag legalábbis — de amint anyagomból kiolvasható, megjelenésének sorrendjében is — az egyenes beszéd után következik.

Gyakoriságban a következő együttes: egyenes idézetes szerkezet, eredménytárgyas szerkezet és függő idézetet tartalmazó összetett mondat. Például: *Az ember mindig azt hiszi, hogy ... — d ü n n y ö g az öregember* (Hallama Erzsébet: Kort. 562), *Nem megyek — d ü n n y ö g i anya* (Nádudvari Anna: Ant. 240), *A fiatalember valami érthetetlen d ü n n y ö g ö t t* (Tabák András: Kör. 568) és *a z t d ü n n y ö g t e* [az orvos], *h o g y negyed hét* (Tabák András: Kör. 566); *apám izgatottan s u t t o g — Hagyd abba ... —* (Váci Mihály: Kör. 594); *Azonnal menjünk innen! — s u t t o g j a* (Sobor Antal: Kort. 532); [D.] *hadonászva s u t t o g o t t v a l a m i t* (Simonffy András: Kör. 450) és *Már nem s u t t o g t a* [a lány], *h o g y nem lehet* (Simonffy András: Kör. 455). — A függő idézetes szerkezet soha nem áll egyedül, viszont — mint láttuk — bőségesen vannak igék, amelyeknek más tranzitív szerkezetei vannak, függő idézet főmondatában azonban nem szerepelnek. E körülményekből az a következőtetés adódik, hogy a függő idézetes szerkezet elérése a hangutánzó igék tranzitívvá válásának következő fokozata. Ez a fokozat azonban egyben az utolsó lépcsőfok, a csúcsa is fejlődésüknek. A függő idézetes szerkezetnek maximálisan négy tranzitív jegye van, és ennél több a magyarban nem is volna lehetséges (az *azt a szót mormogta, hogy ... -féle szerkezetet* nem számítom, mivel a mellékmondat itt nem közvetlenül az igével van kapcsolatban). De ez a dolognak csak szintaktikai oldala. A függő idézetet tartalmazó mondat szemantikai szempontból, a 'beszélés' jelentés kifejezése szempontjából is a legerősebb tranzitív szerkezet, mivel nyomatékosabban, teljesebben, a cselekvés—eredménye viszonyt jobban kiemelve a magyarban nem fejezhető ki az a tartalom, hogy valaki valamit mond. Hangutánzó igének annál könnyebben jelenik meg ilyen szerkezete, mennél erősebb, elvontabb, kevésbé színezett 'beszélés' jelentéssel bír, mint a *dadog, d ü n n y ö g, kiabál, kiált, súg, sutto g* stb. Elevenebb hangutánzó jellegű szó használata függő idézet főmondatában és utalószóval — például *azt dörögte, hogy ... , azt süvítette hogy ... , azt v ü n n y o g t a, hogy ... —* olyan i n f o r m á c i ó z s ú f o l ó d á s t idéz elő (*azt* [még hozzá] *dörögte*,

hogy . . .), amely a legtöbbször nem kívánatos. Az *úgy harsogta* . . ., illetve az *amint nyögte* . . . típusú szerkezet hiányának okát is abban látom, hogy egy beszélés-igékre jellemző kifejezésben az ige nem eléggé tisztán, túlságosan színesen, mellékmozzanatokra terelve a figyelmet jelölné a beszélést (teljes hiányukat a kifejezések fordulatszerűségével, merevebb voltával is magyarázom). — A függő idézettel kapcsolatos jelenségek talán a legvilágosabban mutatják, hogy a tranzitívvá válás folyamata az ige 'beszélés' jelentésének fejlődésével van összefüggésben.

A fentiekből kirajzolódó sorrend, nevezetesen a — . . . — *dűnnyög* — . . . — *dűnnyögi* — *dűnnyög valamit* — *dűnnyögi a . . .-t* — *azt dűnnyögi*, *hogy* . . . sor a tárgyalt igék általános fejlődésfonalá (amennyiben a fokozatokat helyesen állapítottam meg), és nem egyezik szükségképpen az egyes igék tranzitív szerkezetei megjelenésének konkrét történeti sorrendjével. Úgy hiszem azonban, hogy nem lehetne ez a fejlődésmenet általános, ha nem volnának olyan esetek, amikor a konkrét történeti sorrend is ez. Azt sem tételezem fel, hogy valamennyi tárgyalt ige, amely átlépte a tranzitivitás küszöbét, befutja az egész megjelölt utat. Sőt, némelykor azt kell mondanunk, ilyen vagy amolyan okból nem is valószínű, hogy valamely ige egyik vagy másik szerkezetben előforduljon vagy gyakori legyen. Az azonban a kapott kép alapján megjósolható, hogy a tranzitívabb és a maximálisan tranzitív igék száma a jelenlegihez képest még növekszik; a folyamatot előre viszi, hogy valamely alacsonyabb fok elérése a magasabb fok elérésének lehetőségét jelenti, mely a következő pillanatban már meg is valósulhat. Ugyanakkor — eltérően attól, amit ez utóbbi megállapítás sugall — a skála végigfutása mégsem egy csapásra történik, legalábbis általában nem; ezt már csak abból az egyszerű tényből is láthatjuk, hogy nem mondhatunk a szóban forgó igék bármelyikével „bármit”. Másfelől jellemző a lehetőségekre, hogy értelmetlenséghez mégis csak akkor jutunk, ha olyan hangutánzó igével alkotunk tranzitív szerkezetet, amelyet beszéléssel kapcsolatban nem használunk, például *pezseg valamit*.

Az eddigiekben nem volt szó két szerkezettípusról. Az egyik a határozói vonzatos szerkezet, amellyel azért nem találkozhattunk a tranzitívvá válás folyamatának felderítésekor, mert a folyamatba nem úgy illeszkedik be, mint az egyenes idézetes, az eredménytárgyas és a függő idézetes szerkezet. A közlemény tárgyi vonatkozását vagy a beszédpartnert, illetve a hallgatót megjelölő határozó annak félreérthetetlen dokumentuma, hogy az ige beszélést, közlést jelent, de nem képez külön lépcsőfokot a fejlődés menetében, ugyanis mindhárom említett szerkezetben előfordulhat.

Nem esett még szó a *morgolódott, hogy* . . . típusú szerkezetről sem. Ez, mint már utaltam rá, a tárgyatlan igék idézet-szerkezete; mondhatni, arra való, hogy a cselekvés eredményét velük kapcsolatban is kifejezhessük. Elsősorban intranszitiv képzős igékkel találjuk meg: *Valaki morgolódt mellettkük, hogy hagyja abba* (Szakonyi Károly: Kör. 511); *Rimánkódtam, hogy maradjon még, de ő nem maradt* (Kosztolányi Dezsőtől idézi az ÉrtSz.); *Annus elkezd sikoltozni, hogy jönnek a svábbogarak* (Moldova György: Kör. 335); *Nem zsörtölődtek* [a napszámosok] . . ., *hogy* . . . *ők meg nincstelenek?* (Ördögh Szilveszter: Ant. 256). Anyagomban azonban egészen ritka. Ez azért igen meglepő, mivel a hangutánzó igék intranszitiv alaptermészetét ismerve azt várnánk, hogy a fenti szerkezetnek fontos hely jut körükben. A valóság ellenben az, hogy a hangutánzó igéknek, amint példáimból kitűnik, alig van rá szükségük. Hajlamuk a tárgyassá válásra ugyanis igen nagy, így a cselek-

vés eredményének kifejezését a legtöbbször „szabályosan” „oldják meg”. Ilyen szempontból vizsgálva őket feltűnik, hogy a beszélés kifejezésére kíváncsi tárgyassá válásnak még erős intranszitiv képzős igék, mint a *nyőszörög*, *sutyorog*, *sivalkodik*, *visong*, *zsibong* stb. sem állnak ellene: *Drágaságom! — nyőszörögte boldogan a férj!* (NSz.); [a madarak] *rémhíreket sutyorognak* (Ratkó József: Szép. 247); *Siessetek már sivelkoldta gyermekei felé az asszony* (az ÉrtSz. példája); — *Krumpli! — visongta egy vékony hang* (Munkácsi Miklós: Ant. 199); „*Megtalálta zsák a foltját! . . .*” *Zsibongja az egész násznap* (Jókai Mórtól idézi az ÉrtSz.).

Itt kell, hogy érintsem azt a szóképzéstani-szintaktikai kérdést, amelyet futólag KÁROLY SÁNDOR említ, részletesen pedig E. ABAFFY ERZSÉBET tárgyal (1.: KÁROLY SÁNDOR, A magyar intranszitiv—transzitiv igeképzők: ÁltNy-Tan. V, 204, 206—7; E. ABAFFY ERZSÉBET, A transzitiv és intranszitiv igékről: MNy. LXVIII, 190—7). Lényegét tömören ABAFFYNak egyik fejezetcíme fejezi ki: „Gyakorító ige: intranszitiv jelleg — mozzanatos ige: transzitiv jelleg.” Ezt az összefüggést a szerző azzal magyarázza, hogy a cselekvés ismétlődése a valóságban is az egyetlen célra való irányulás határozottságának gyengülésével jár együtt. A hangutánzó beszélés-igék körében a fenti szabálynak éppen az ellenkezője észlelhető. Nem mintha egyetlen tárgyias mozzanatos és egyetlen tárgyatlan gyakorító ige sem volna köztük, de a fő tendencia mégis az, hogy ’beszélés’ jelentésűvé és transzitivvá, illetve tárgyassá a gyakorító igék válnak. Egész sor olyan ige van, amelynek gyakorító változata beszélést is jelent, és tárgyias használata is van vagy lehetséges, mozzanatos változata viszont nem fejez ki beszélést és tárgyatlan. Beszélést (is) jelent és tárgyias: *csetteg*, *locsog*, *recseg*, *sziszeg*, *zörög* stb., nem jelent beszélést és tárgyatlan: *csetten*, *loccsan*, *reccsen*, *szisszen*, *zörren* stb. Valamiféle közlés kifejezőjeként előfordul *csobogja*, *csörgi*, *ketyegi*, *zizegi* alak, de nincsen és nyelvérzékünk szerint nem is alkotható *csobbanja*, *csörreni*, *kettyeni*, *zizzeni* alak. A -g képzős igék többsége — 82-ből 54 — anyagomban tárgyiasan előfordul. A fenti jelenségek magyarázata szerintem egyszerű: a beszélés, illetve a közlés rendszerint nem pillanatnyi aktus, hanem hosszabb vagy rövidebb időtartam alatt zajlik le, így gyakorító ige fejezi ki megfelelően. Ez a magyarázat annyiban támasztja alá E. ABAFFY állításait, hogy a szintaktikai szabályszerűség alapját ugyancsak a valóságviszonyokban találja meg.

6. Befejezésül azt a két legáltalánosabb nyelvtani kérdést emelem ki, amelyekhez a hangutánzó igéken tapasztaltak fontos adalék, és amelyek vizsgálatának folytatására e tapasztalatok mozgósítanak: 1. az ige jelentésének, illetőleg a denotátum természetének hatása az ige szintaxisára; 2. e hatás mint folyamat, amelyben a szemantikai és a szintaktikai oldal összhangja fokozatosan valósul meg.

MOLNÁR ILONA

Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról

1. IMRE SAMU és DEME LÁSZLÓ nemrég megjelent problémafelvető és sok tekintetben eligazító dolgozata után (MNy. LXIX, 258—60 és uo. 260—6) minden bizonnyal elegendő csupán néhány mondatban utalnom arra, milyen időszerű és mennyire fontos a regionális köznyelvek felmérésének, továbbá kutatásának átgondolt, tervszerű és — a lehetőségekhez képest — kiterjedt megindítása. Időszerű, mert a ma nyelvhasználatának pontosabb

megismeréséről van szó, ami nem kis mértékben befolyásolja — befolyásolhatja — holnapi nyelvünknek, nyelvünk valamennyi rétegének az alakulását. És fontos, mert — a nyelvtudomány felől nézve is — nagyon keveset tudunk a regionális köznyelvek (mérhető) sajátosságairól (valójában köznyelvünket is alig ismerjük alaposabban!), és a nyelvnek napjainkban bekövetkezett átrétegeződéséről. De nem lényegtelen ez a vizsgálat a kiejtési norma reális megállapítása, az egyes nyelvi jelenségek helyességének megalapozottabb eldöntése végett sem (a „nyelvszokás” ebben egyre nagyobb szerepet kap; vö. pl. LŐRINCZE LAJOS, *Nyelvszokás és nyelvi norma*: MNy. LXIX, 266—75), jó szolgálatot tesz továbbá a stilisztikának, mindenekelőtt az úgynevezett hangos stílus jellemzőinek a számbavételében. Sőt — egy kissé távolabbról — ide kapcsolhatjuk az általános nyelvészet (mi a norma?; mikor, illetőleg meddig beszélhetünk nyelvjárásról, regionális köznyelvről és köznyelvről?; stb.), a szociolingvisztika (hogyan függ össze a nyelvi átrétegeződés a társadalom alakulásával stb.), a pszicholingvisztika (a nyelvi átrétegeződés lelki indítékai, valamint következményei stb.) érdekeit, és talán abban is segíthet, hogy az anyanyelvi nevelés most folyó korszerűsítése még jobban alkalmazkodjék a valamely nyelvjárást, illetőleg regionális köznyelvet beszélő tanulók nyelvi ismereteihez.

Természetesen azért eddig is történt valami e téren, mégpedig nem kevés. PAIS DEZSŐ indítására az elmúlt két évtizedben feltártuk irodalmi nyelvünk kialakulásának történetét, legalábbis a főbb állomásait illetően. Az 1959-i pécsi nyelvművelő konferencia továbbá napirendre tűzte a mai irodalmi nyelv kérdéseinek megtárgyalását (AnyMűv. 219—309). A CSÜRY BÁLINT óta mindig magas színvonalat képviselő magyar nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás számos jól használható megfigyelést és megjegyzést tartalmaz a nyelvjárások visszaszorulásáról, a köz- és irodalmi nyelv terjedéséről (l. pl. IMRE SAMUNAK a nyelv-atlasz anyaga felhasználásával készült szép tanulmányát: *Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról*: ÁNyT. VIII, 85—104). Megjelent az első olyan, nagyobb és megalapozottabb felmérés alapján készült munka, amely elsőrendűen már a mai (budapesti) köznyelvet vizsgálja (G. VARGA GYÖRGY, *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Bp., 1968.). Egyáltalán nem jelentéktelen pezsgést hozott — ugyancsak ebben az irányban — az 1965-ös egri kiejtési konferencia (l. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1967.; l. továbbá DEME LÁSZLÓ, *A magyar kiejtés kézikönyve előmunkálatairól*: MNy. LXVI, 146—54). Sok mindent érintettek ebben a vonatkozásban is a leíró nyelvtani, a nyelvművelő és stilisztikai kutatások. És mint IMRE SAMU és DEME LÁSZLÓ dolgozatai is jelzik, a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet „Városunk köznyelvi kiejtése” címmel már 1967-ben pályázati hirdetményt adott közre középiskolások részére (l. MNy. LXIX, 261 kk.), 1972-től pedig a Nyelvtudományi Intézet középtávú tervében szerepelnek a regionális köznyelvi vizsgálatok, és ilyen jellegű gyűjtést indított meg 1973-ban az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákköre.

Mindez azonban csak a kezdet. A munka dandárja ezután következik! Viszont hadd tegyem hozzá: véleményem szerint mind az elméleti és gyakorlati felkészülést, mind az egyáltalán nem kismérvű gyűjtés megvalósíthatóságát, mind pedig a későbbi feldolgozást illetően kedvezőek a feltételek.

Magam azon az alapon mondhatok el néhány gondolatot a fenti problémakörrel, hogy foglalkoztam és foglalkozom a nyelvi rétegeződésnek mindenek-

előtt a történetével; hogy figyelemmel kísérem a nyelvjárások alakulását, és szoros kapcsolatban vagyok a tiszántúli nyelvjárással, illetőleg az ott beszélt regionális köznyelvvvel; hogy tanszékünk, a Mai magyar nyelvi tanszék tervszerűen vizsgálja a mai írott és beszélt nyelv meghatározott sajátosságait, és hogy több, közvetlen gyűjtésen alapuló efféle szakdolgozat elkészítését irányítottam az utóbbi években. És talán az sem elhanyagolható szempont, hogy ilyen munka megindítása előtt hasznos meghallgatni minél több véleményt.

2. A gyakorlat, a tapasztalat felől elindulva és a gyakorlat — jelen esetben a regionális köznyelvek felmérése — felé tekintve, lássunk néhány elméleti kérdést.

A) A regionális köznyelv helye a nyelvi rétegek között.

Való igaz, amit IMRE SAMU a regionális köznyelvnek a nyelvi rétegek közötti helyéről mond: „Regionális köznyelven a beszélt nyelvváltozatoknak azt a típusát értjük, amely . . . az irodalmi nyelv igényes beszélt változata (a köznyelv) és a nyelvjárások között helyezkedik el; tehát tipikusan átmeneti kategória” (MNY. LXIX, 257). Mivel azonban átmeneti jellegű — aminek a mértéke a nyelvi rétegek egymáshoz való viszonyának az alakulásával is változik — nagyon nehéz megvonni e kategória határát mind a köznyelv, mind a kérdéses nyelvjárások irányában, s ennek természetesen következményei vannak a mindenkori gyűjtést és felmérést illetően is.

Tulajdonképpen csak a két véglet különíthető el biztosan: a „teljesen” köznyelven és a „teljesen” nyelvjárásban beszélők nyelve. (Bár mindjárt hozzátehetjük, hogy a köznyelv normái sincsenek még tisztázva, sőt a szakemberek véleménye nem kis mértékben eltér a tekintetben, hogy e normák milyen sávban ingadozhatnak: l. az egi kiejtési konferencia anyagát és a kézikönyv kialakítása körüli vitát.)

A köznyelv felől elindulva, vajon köznyelv vagy regionális köznyelv azoknak a Budapestre már régebben felkerült értelmiségieknek — akár tanároknak, sőt éppen nyelvészeknek — a beszéde, akik több-kevesebb sajátosságot megőriztek eredeti nyelvjárásukból, annyit mindenesetre igen, hogy a szakember biztosan, de esetleg az érdeklődő nem szakember is felismeri származási helyüket (vö. IMRE SAMU: i. h. 257—8)? (Magam például — a Tiszántúlról származó kollégáimmal együtt — az ó, ő-k helyén enyhébb *ou, ōu* diftongust ejtek; az *i, u, ü* az én beszédemben hosszabban hangzik; *é* hangjaim zártabbak a „köznyelvinél”; az *l, r, j* nyújtó hatása érvényesül nálam; *tengeri-t, felleget*-et mondok; stb., stb.) Még erősebb mértékben tapasztalható ez a Debrecenben, Szegeden, Kaposvárott, Veszprémben, Szombathelyen stb. tanító kollégáink esetében. Nyilvánvalóan csak nő a „nyelvjárásiasság” mértéke — hogy az irodalmi és köznyelvet, valamint a nyelvjárásokat és általában a nyelv életét viszonylag legjobban, legtudatosabban ismerőknél maradjunk — a kisvárosokban, nagyközségekben oktató tanárok, tanítók beszédében (állandóan figyelem például közelebbi pátriám, Kisújszállás nyelvének alakulását: több olyan helyi vagy környékbeli születésű, Debrecenben végzett és a városba visszakerülő kollégát ismerek, akinek a beszédében — talán az *i*-zés kivételével — minden helyi nyelvjárásbeli sajátosság megtalálható, egy-egy jelenség esetében nem is kis mértékben, — és hozzáteszem: ez egyáltalán nem feltűnő, sőt mindenki — más értelmiségiek, és pláne az egyéb foglalkozásúak: parasztok, munkások stb. — számára a legtermészetesebb jelenség!). És mit mondhatunk a (hazai viszonylatban) minden tekintetben nagyvárossá fejlődött Salgótarján nyelvéről, ahol olyan erős a helyi (palóc) nyelvjárás, hogy nemcsak az

erről a nyelvjárasterületről származók őrzik meg — legfeljebb kisebb mértékben halványuló színnel — e dialektusnak szinte valamennyi sajátosságát (az értelmiségiek is!), hanem három-négy év alatt a máshonnan odakerülő (egy Tiszántúlról elszármazott testnevelő tanárnak a „nyelvjáráscserejét” magam is közelről ismerem) szintén „asszimilálódnak” (vö. amit DEME mond a „visszaregionalizálódás”-ról: MNy. LXIX, 263), pedig a palóc nyelvjárás — elsősorban az illabiális *ä* miatt — az artikulációs bázis nem kismérvű megváltozását is megköveteli.

Ez utóbbi eset már valójában a regionális köznyelvnek a nyelvjárások felől való megközelítését jelenti, jöllehet elindulhatnánk a falusiaknak többé-kevésbé teljesen nyelvjárásias beszéde felől is a regionális köznyelv felé (ezt l. később is). Egy azonban tény: roppant nehéz meghúzni a határt „köznyelv”, „regionális köznyelv”, „nyelvjárás” között. És bizony a regionális köznyelvek létrejöttét, sőt Budapest kivételével szinte valamennyi város mai lakosa nyelvhasználatának a kialakulását illetően is DEMÉnek inkább a korábbi idevágó, határozottabb megállapításával értenék egyet, amely szerint: „... a többi városokban (értsd: Budapest kivételével) még ma sem az irodalmi nyelvhez kapcsolódó köznyelv uralkodik, hanem egy olyan regionális köznyelv, amely a várost köznyező nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban gyökerezik” (NyRef. 51), azaz „sokkal inkább a nyelvjárásnak köznyelviesült formái, mintsem a köznyelvnek elnyelvjárásiasodott alakjai” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 29), még akkor is, ha — joggal — ehhez hozzá kell tennünk a következőket: „De mai funkcionális helyzetüket véve, ezek a helyi köznyelvek már semmiképp sem tekinthetők másként, csak a központi beszélt standard helyi színezetű változatainak” (űő.: The Hungarian Language 292; ezek együtt idézve az említett dolgozatban: MNy. LXIX, 260—1).

B) A regionális köznyelv mibenléte, sajátosságai.

a) K i k b e s z é l i k? — A regionális köznyelvek gyűjtésének a megindításakor kétségtelenül „mindenekelőtt azt kell körvonalmazni, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyek azok a társadalmi rétegek, amelyek elsősorban beszélnek ezt a nyelvváltozatot”, majd ebből kiindulva arra a helyeselhető következtetésre jut IMRE, hogy „— legalábbis elméletileg — a középfokú iskolai végzettség az az alapadottság, amely a regionális köznyelv használatának leginkább kedvez, s ezt legjobban erősíti”. Tehát „Az anyagot helyi születésű, a középiskolát helyben végzett, értelmiségi munkakörben dolgozó személyektől kellene összegyűjteni; nőktől és férfiktól, kb. húsz—huszonöt éves kortól fölfelé.” (MNy. LXIX, 258—9; l. még DEME ilyen irányú részletesebb javaslatait: uo. 262—3.)

Én azonban a r e á l i s a b b k é p kialakítása érdekében — különösen nagyobb arányú, átfogóbb gyűjtés esetén — ennél továbbmennék. Mégpedig két irányban. Egyrészt több tekintetben kiszélesíteném az adatközlők körét; másrészt ilyen vonatkozásban is differenciálnék aszerint, hogy a „köznyelviesedés” fokát illetően milyen típusú helységről van szó.

Mielőtt mindezt röviden megvilágítanám, legyen szabad nagy vonalakban kitérnem KISS BENKE MÁRTA magyar—német szakos, volt V. éves hallgató „Cegléd város regionális köznyelve” című, 1973 tavaszán beadott szakdolgozatának idevágó megállapításaira, következtetéseire. (A dolgozat szerzője egyébként ceglédi születésű és ottani lakos, munkáját 1971-től 1973-ig készítette az én irányításommal.)

Cegléd reprezentánsa sok mai alföldi városnak a lakosság gazdasági,

társadalmi helyzetét, pontosabban átalakulását, átrétegződését illetően. Fejlett mezőgazdasága mellett — amely különösen az utóbbi évtizedekben elősegítette a földművelő lakosság polgáriasodását és öntudatosodását — mind jelentősebb ipar jellemzi: az iparban foglalkoztatottak száma 1970-ben már majdnem kétszerese volt (46 %) a mezőgazdaságban foglalkoztatottakénak (24 %). Ez magyarázza, hogy a lakosságnak körülbelül a fele más társadalmi réteghez, csoporthoz tartozott a felszabadulás előtt. — Ami a nyelvjárás, háttérrel illeti, már sajátosabb helyet foglal el a város. A múltját most nem tekintve (telepítések stb.), három nyelvjárási terület hatósugarában él: északon és északkeleten a palócos, felső Pest megyei dialektus határolja, délről az ő-ző terület hat rá, de volt és van kapcsolata a tiszántúli nyelvjárással is. (I. h. 1—6, 9—10, 19.)

A szerző a Cegléden élő (köz)nyelv hang-, alak- és mondattani sajátságait az adatközlőknek magnetofonon felvett folyamatos beszédéből elemezte ki (7650 adat); a szóhasználatot pedig kikérdezéssel (70 szóföldrajzi kérdés) vizsgálta. (I. h. 11—2.)

Az 50 adatközlő kiválasztása a következőképpen különbözött az IMRE és DEME által javasolttól: az életkort illetően 20 év alattiak (7) és 40 év feletiek (23) is szerepelnek; az iskolai végzettség szerinti megoszlás: 6 elemiig 13, 8 általános 22, érettségi 11, főiskola 4; a foglalkozás szerinti tagolódás pedig: munkás 21, paraszt 8, értelmiségi 8, egyéb (tanuló, nyugdíjas stb.) 13. (I. h. 13—4.)

A folyamatos beszédéből nyert adatoknak mintegy 41 %-a a köznyelvi és 59 %-a nyelvjárási (a szóföldrajzi válaszokat illetően rosszabb a köznyelvi arány, mert a szerző sok, ma már kihalóban levő mesterség- stb. szót szerepeltetett). A köznyelv normáinak tudatos elfogadása egyértelműen csak a főiskolát, egyetemet végzetteknek tapasztalható. Bár az érettségizettek alkotják a következő, viszonylag „legköznyelvibb” kategóriát, a különválasztásuk nyelvi tudatosságuk foka miatt mégis ajánlatos (a szakközép- és iparitanulóiskolát, valamint a 2—3 éves tanfolyamot végzettek nyelvi szintje — éppen ilyen irányú képzettségüknél fogva — viszont nemigen haladja meg a nyolc általános osztályt kijártakét). Természetesen determináló tényező a foglalkozás is: az értelmiségi, illetőleg vezető munkakörbe került munkások, parasztok szintén nagyobb mértékben közelednek a köznyelvhez. Talán nem érdektelen még megjegyezni, hogy még a főiskolát és egyetemet végzettek is „két-nyelvűek”, ismerik a tájnyelvi megfelelőket, és családi környezetben stb. használják is őket. (I. h. 15—8, 24—9 és passim.)

Jóllehet számos más következtetést levonhatnánk KISS BENKE MÁRTA dolgozatából (a három nyelvjárás közül melyiknek a jelenségei maradtak meg inkább; az életkor, a közelebbi foglalkozás stb. hogyan érezteti hatását; stb.); az szintén igaz, hogy 50 adatközlő — az egyes kategóriákon belül meg éppen — kevés általánosabb érvényű megállapításokra; hiányzik továbbá az összehasonlítási alap, és a szerző inkább a ceglédi nyelvhasználatot vizsgálta, mint a — szűkebb értelemben vett — regionális köznyelvet (egyébként kérdéses: az egyes, még nyelvjárási jelenségek közül mi számít regionális köznyelvnek?) — mégis talán egynémely tanulságot megállapíthatunk a további gyűjtésekre vonatkozólag.

Az egyik tanulság: a reálisabb kép és az ellenőrzés (kontroll) kedvéért az érettségizett értelmiségieken kívül helyes volna az adatközlők közé bevonni más foglalkozásúakat is, pl. kiemelkedőbb vezető beosztású stb. tsz-parasz-

tokat, gyári munkásokat, sőt — az előző pontban mondtak miatt — én nem zárkoznék el attól sem, hogy az adatközlők között ott legyenek a helybeli születésű, kisvárosi és falusi tanítók, tanárok is — esetleg a magyar szakosokat kivéve (bár több helyütt tapasztaltam, hogy ez utóbbiak a helyi regionális köznyelvnek nagyon is tipikus képviselői).

A másik tanulság: ha pedig az átrétegeződés nyelvi jellemzőit és a regionális köznyelvi, illetőleg a köznyelv terjedésére gyakorolt hatását is vizsgálni akarjuk, akkor adatközlőink közé be kell vonnunk minden foglalkozás képviselőit, a kisebb műveltségi szintűeket és a fiatalokat (MESTERHÁZI LAJOS 1959-i Pécsen tartott előadásában éppen az ő nyelvükben keresi a megújodást: AnyMűv. 242), még az általános iskolából kimaradtakat is.

Természetesen, hogy a műveltségi szintben, foglalkozásokban, életkorban meddig menjünk el — mint már jeleztem — az attól is függ, hogy a kérdéses gyűjtőhelyen milyenek a „köznyelvi esedés” lehetőségei. Csak az eddigi ismereteimre hagyatkozva, tehát különösebb felmérések, vizsgálódások nélkül e tekintetben a kisebb-nagyobb városoknak, helységeknek öt típusát különíthetjük el: a mai irodalmi és köznyelvhez — történeti okokból — közel álló nyelvjárás-területen levők (pl. Sárospatak és környéke); az utóbbi évtizedben keletkezett vagy olyan nagy(obb) városok, amelyeknek nincs meghatározott és erős hatású nyelvjárás háttérük (p. Dunaújváros, Miskolc); több nyelvjárás-terület találkozásánál épült helységek (pl. Cegléd, Szolnok); olyan városok, amelyekre viszonylag erős hatással van a környező nyelvjárás (pl. Kaposvár, Veszprém, Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen); végül a magukat ma is igen erősen tartó nyelvjárás-területeken levő városok (pl. Salgótarján). Nyilván elképzelhető sokkal pontosabb csoportosítás; az se kétséges, hogy sok az átmenet e típusok között, az azonban nemigen lehet vitás, hogy például az első csoportban a kisebb műveltségűek is köznyelven beszélnek, az utolsóban viszont még a legműveltebbek (az egyetemet, főiskolát végzettek stb.) is legfeljebb erősen nyelvjárásias regionális köznyelvet.

b) A köznyelvi esedés folyamata. — IMRE SAMU — mint már jeleztem — alapos tanulmányban fejtegette legutóbb a magyar nyelvjárásokban bekövetkező változásokat (ÁNyT. VIII, 85—104). Mások szintén utaltak efféle jelenségekre. Ezúttal csak azokat a pontokat emelem ki, illetőleg azokhoz fűzök néhány megjegyzést, amelyek a regionális köznyelvek gyűjtését közelebből érintik.

Az első, amit leszögezhetünk, hogy a regionális köznyelv fontos közebe eső állomás lehet az egyes beszélők nyelvhasználatának alakulásában a kérdéses nyelvjárás és az irodalmi, illetőleg köznyelv között. A következőből induljunk ki: „ha a nyelvjárásai sajátságok változnak, bomlanak, a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvvél, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárás alak” (i. h. 93), és mindjárt tegyük hozzá, az újabb formák igen gyakran elterjednek egy-egy város vonzáskörében vagy éppen nagyobb területen, vagyis a regionális köznyelv elemeivé válnak. A regionális köznyelv tartozékai lehetnek tehát a *szíp* mellett *szíjp*, *széjp* változatok, de még az őrségi *kigyu* helyett köznyelvi hatásra — bár a nyelvjárásra jellemző nyitódó típusú kettőshangzóval — jelentkező *kigyuó* forma is; vagy a palóc *Sándornott* mellett mutatkozó *Sándoréknā* stb. (a példák az idézett tanulmányból valók: 94—5, 99). És hadd jegyezzem meg, magam DEMÉVEL szemben IMRE mellé állnék a tekintetben, hogy „a *borgyu*, *irgyon*, *aptya*

típusú formák a dunántúli regionális köznyelv elemeinek tekintendők-e” (i. h. 104). Ő ugyanis igennel válaszol erre a kérdésre.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy a jelzett változás folyamata s o k r é t ű: „a köznyelv hatása bizonyos nyelvi sajátságokra erősebb, másokra gyengébb” (i. h. 92). Egyes nyelvjárási jelenségek szigorúan tartják magukat a regionális köznyelv szintjén (pl. az *ä*, *ę* a Dunántúl jelentős részén, Kaposvárott is; a kisebb-nagyobb erősségű záródó *ou*, *öü*, *ëi* kettőshangzók a keleti részeken; ugyanitt és még másutt is az *eszek*, *iszok*-féle iktelen ragozású alak; stb.). De például — saját tapasztalatom szerint — föltétlen igaza van IMRÉNEK abban, hogy az igen jelentős és ma is virulens *ö*-zés és *i*-zés közül az előbbi „Szeged vidékén jellemző a regionális köznyelvre is, az *i*-zés azonban nem jutott el az egyik legtipikusabb vidéken, Debrecen környékén sem erre a szintre. Ennek ellenére az *ö*-zés bomlása ma erősebbnek látszik, mint az *i*-zésé” (i. h. 92). Csak az *ö*-zés kétségtelenül jelentkező általános bomlásával szemben hadd jegyezzem meg hat évi megfigyelésem alapján, hogy viszont Szegeden a műveltek és műveltebbek nyelvhasználatában, vagyis a szegedi regionális köznyelvben erősödik; — egyébként ugyanezt tapasztaltam például Debrecenben a záródó diftongusokat, az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását illetően. — Az itt mondottakból meg az következik a gyűjtésre vonatkozólag, hogy előtanulmányok alapján is d i f f e r e n c i á l t a n kell összeállítani az egyes városok regionális köznyelvét illetően a vizsgálandó jelenségeket.

Talán érdemes arra is néhány szót fordítani, hogy a regionális köznyelveknek — az irodalmi és köznyelvvvel szemben álló — egyes jelenségei milyen s o k á i g és milyen e r ő s e n tartják magukat. Ennek igazolására BÁNDLI MAGDOLNA „Az *e*—*ö* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban” (Bp., 1974.) című, ugyancsak az én irányításommal írt szakdolgozatának idevágó következtetéseit használom fel. A szerző Illyés Gyula, Kodolányi, Tamási Áron és Gáspár, Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál, valamint Sütő András nyelvében vizsgálta a *csend* ~ *csönd*, *cseng* ~ *csöng*, *csepp* ~ *csöpp* stb. típusú szavak előfordulásának arányait (összehasonlítva G. VARGA GYÖRGYNEK a budapesti köznyelvre vonatkozó adataival), stílusértékét stb. Eszerint míg a budapesti köznyelvben például a *fel*—*föl* variáns egyenrangú változat, Veres Péter nyelvében az *e*-s alak (természetesen anélkül, hogy ezeknek valamilyen táji színezete lenne) szinte egyeduralkodó (i. h. 51); Tamási Gáspárnál csak 139 *fel* szerepel, Tamási Áronra szintén ez a jellemző, csupán utolsó művében (Vadrózsa ága) lesz egyenrangú változat a *fel* és a *föl* — minden bizonnyal a (budapesti) köznyelv hatására (93—4). (Csak zárójelben hadd jegyezzem meg: magamnak is nagyon idegen a *föl*, *fönn*, *gyöngye*, *vödör*, *pör* stb. *ö*-ző forma, éppen úgy, mint a nyelvjárási tudott *embör*, *tanító* stb.) És azt hiszem, csak részben helytálló — legalábbis az egyalakúsodás befejeződését illetően — BENKŐ LORÁNDNAK 1959-ben, a pécsi konferencián tett megállapítása: „... a hangtani variációk között egészen máig kétségtelenül a leglazább jellegű *e* ~ *ö* hangviszonyban is szemünk láttára folyik a zsugorodás, vajon hány író használja ma is a néhány évtizede még közönséges *ser* ~ *sör*, *setét* ~ *sötét*, *csereg* ~ *csörög*, *megett* ~ *mögött*, *tepertyű* ~ *töpörtyű* ... stb. stb. *e*-ző párját: sőt már a *veres*, *cseng*, *per*, (*fel*)*kelt*, *pergel*, *gyenge*, *fed*, *veder*, *seprű* stb. stb. is eléggé észrevehetően halad a visszacsökkenés, kiszorulás felé, aminek — tudjuk — egyalakúsodás a vége” (AnyMűv. 307.) Mert például jóllehet a vizsgált íróknál is a *sötét* az uralkodó forma, megvan az *e*-ző változat is Tamásinál és Veres Péternél. Ugy szintén van *tepertő*, *megett* alakváltozat, és a *cseng* ~ *csöng* ará-

nya még mindig 43 : 3, a *fed* ~ *föd*-é 32 : 15, a *gyenge* ~ *gyöngé*-é 56 : 18 stb. (i. m. passim). Egyetérthetünk tehát a szerző összegezésével: „íróink megőrzik anyanyelvjárásukat (én inkább ezt mondanám: regionális köznyelvüket), legfeljebb a pálya egyes szakaszai mutatnak ingadozást” (i. h. 120).

Nem kétséges, hogy a köznyelvnek B u d a p e s t e n beszélt formája helyzeténél fogva központi változat (DEME: MNy. LXII, 151). Az is ismeretes, e területről rendelkezünk az első módszeres feldolgozással (l. fentebb). Az azonban már kérdésként merül fel, hogy a regionális köznyelvek gyűjtésében ez a feldolgozás (a gyűjtendő jelenségek, a módszer stb.) milyen mértékben követhető. G. VARGA GYÖRGYI ezt mondta az egri kiejtési konferencián: „A budapesti köznyelv része a köznyelv egészének, ugyanazok a tendenciák figyelhetők meg benne, mint a köznyelvben általában, ha vannak sajátos, csak a budapesti köznyelvre érvényes vonásai is” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 70), majd ez utóbbiakat felsorolta (uo. 71—7), említett könyvében pedig részletesen tárgyalta (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben, l. különösen az összefoglalást: 212—5). Akár úgy tekintjük ez eltérő sajátságokat, mint egyfajta „regionalitás”-t, akár nem, egy tény: a Budapesten beszélt köznyelv mind kialakulásában, mind a beszélőket, mind a mai jellemzőit illetően — erre a regionális köznyelvek oldaláról talán az eddigiekben is sikerült rámutatnom — nem lényegtelen módon eltér más városaink stb. nyelvhasználatától. Ebből pedig az következik, hogy — bár sok vonatkozásban igen tanulságos és hasznosítandó is a budapesti gyűjtés — egyes regionális köznyelvi típusok összegyűjtendő anyagát valójában az illető típus körülményeinek megfelelően helyes összeállítani.

Végül még egy megjegyzést, nálunk a regionális köznyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között éppen irodalmi nyelvünk ötvöztetése eredete és jellege miatt (vö. BENKŐ, AnyMűv. 222), továbbá mert a magyar irodalmi nyelv sohasem szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől (vö. BÁRCZI, Nyelvjárás és irodalmi stílus: StilTan. 72—105.) — Érdekes módon utal erre az a körülmény, hogy például csak az 1915. évi akadémiai helyesírási kiadvány minősíti a *-búl*, *-bűl* ragváltozatot tájnyelveinek (addig az irodalmi hagyomány megtartó erejének tulajdonították a *-ból*, *-böl* alakot), de a *bolt*, *föld*-féléket (a *bót*, *föd* formákkal szemben) továbbra is az irodalmi hagyomány alapján íratják *l*-es formában (l. SZEMERE GYULA, A hagyományos írás elveinek érvényesülése helyesírásunkban. A Helyesírási Bizottságnak készített kézirat. 1974. 1).

C) A szomszédos országok magyarulakta részeinek regionális köznyelve.

IMRE SAMU vetette fel — igen helyesen — ezt a kérdést (i. h. 260), és DEME LÁSZLÓ is részletesebben foglalkozik vele (uo. 264—6). Az itt kifejtettekkel teljes mértékben egyetértek, csupán egy dolgot emelnék ki. A regionális köznyelveknek nemzetiségi környezetben még nagyobb a jelentősége. Itt ugyanis nincs irányító központ; a magyarországi — központi — irodalmi és köznyelv hatása nem mindenütt tud érvényesülni a kívánt mértékben; és szinte mindegyik szomszédos országban igen nagyok a távolságok a magyarulakta területek között. Szükségszerű és kívánatos tehát egy-egy regionális köznyelvi központnak a megléte. Helyes lenne, ha együttműködhetnénk az ottani kollégákkal az ottani regionális köznyelvek felmérésében, vizsgálatában.

3. Végül még néhány javaslatot teszek a további előttünk álló gyűjtő munka szervezésére, módjára stb. vonatkozólag.

1. A hangtani—kiejtésbeli jelenségeknek természetesen a gyűjtés középpontjában kell állniuk. De ezzel nem elégedhetünk meg: a legfontosabb alak- és mondattani, valamint szókincsbeli és frazeológiai jelenségek megvizsgálására szintén gondoljunk. Ezzel kapcsolatos az is, hogy nem hagyagolhatjuk el gyűjtés közben az egyes jelenségek megterheltségének, illetőleg használati arányának, továbbá a beszédszituációnak és a nyelvi tudatosság fokának a figyelemmel kísérését.

2. A regionális köznyelvek gyűjtése mellett — hogy a társadalmi átrétegződéssel, a gazdasági, politikai és művelődésbeli előbbrelépéssel stb. együttjáró nyelvi átrétegződést is megismerhessük — foglalkozni kellene egy-egy tipikus város, nagyközség, falu teljes mai nyelvállapotának a felmérésével és megfelelő tudományos értékelésével.

3. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők múlt évi (1973 augusztusa) kalocsai VII. Országos Találkozója bebizonyította, hogy a gyűjtőknek ez a csoportja minden tekintetben (számban és megfelelő tudományos felkészültségben, továbbá a gyakorlati munkában) „felnőtté” vált. Úgy gondolom, lelkes, hozzáértő szervezéssel az önkéntes vállalkozókat föltétlen eredményesen vonhatnánk be a regionális köznyelvek gyűjtésébe.

4. Bár — mint bevezetőmben utaltam rá — szervezett köznyelvi gyűjtés nálunk eddig nem volt, sok elszórt, kisebb-nagyobb ilyen jellegű megjegyzés található a nyelvjárási, nyelvjárástörténeti, irodalmi nyelv-történeti stb. munkákban, dolgozatokban. Ideje volna ezeket sorra-rendre összegyűjteni és mai munkánkban rájuk is támaszkodni.

5. Hasznos lenne végül megindítani — a nehézségek ellenére — az intenzívebb köznyelvtörténeti, társalgási nyelv-történeti stb. kutatásokat is, hogy a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben (Bp., 1955. Szerk. PAIS DEZSŐ) foglaltakhoz hasonlóan más korok köznyelve, társalgási nyelve is legalább nagy vonásokban előttünk álljon.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában

1. A nyelvi közlemények, elsősorban a szépirodalmi művek stílusának az elemzése a stilisztika fejlődésének mai szakaszában az egyik legdivatosabb, de egyben az egyik legproblematisabb vizsgálati forma. Lényegének és módszereinek jobb megértése érdekében előbb be kell mutatnunk a stilisztikai vizsgálatoknak azt a rendszerét, amelynek az elemzés is része. Szükséges ez azért is, mert a *stilisztikai elemzés* és még inkább a *stíluselemzés* műszóval a szakemberek néha nem egészen ugyanazt a fogalmat jelölik.

2. A stilisztika tárgykörére vonatkozó nézetek — amint története is tanúsítja — nagyon sokfélék. Ha e sokféle nézetet összegezzük, akkor egészen tágran értelmezhetjük a stilisztikát. Különbözik is az látszik a leghelyesebbnek, ha a tárgykörébe vonható jelenségeket, amelyeket egy-egy irányzat vagy iskola kutatási tárgynak tekintett, mind ideszámítjuk. A vizsgálandó jelenségek egymásra épülő logikai rendszerét így vázolhatjuk fel: 1. Egy-egy nyelvi elem (hang, szó, mondatforma stb.) stílári funkciója, expresszivitása. — 2. A közlés tényleges formáiként szolgáló beszélt vagy írott közlemények (pl. egy társalgási részlet, egy újságcikk, egy tudományos értekezés vagy egy szépirodalmi alkotás) stílusa. — 3. A nyelvi közlemények egy-egy típusára

jellemző stílus. Ilyen például a tudományos, a publicisztikai stílus vagy egy író, valamelyik műfaj, valamelyik irodalmi áramlat stílusa.

A stilisztika tárgykörét alkotó három jelenség közül mindegyiknek megvan a maga sajátos vizsgálati formája és módszere. Ennek alapján három tanulmánytípust különíthetünk el: a minősítést, az elemzést és a stílusleírást vagy jellemzést, mint amilyen például egy egyéni vagy egy műfaji stílusnak vagy egy irodalmi irányzat stílusának a kutatása (l. mindezt részletesebben tölem: *The Types of Stylistic Studies and the Characterization of Individual Style: An Outline of Problems: Linguistics 1970: 62, 96—104*).

Tehát a stilisztikai elemzés lényege szerint nem más, mint a nyelvi közlemények stílusának a vizsgálata. Elemezni lehet eszerint egy versnek, egy elbeszélésnek a stílusát, de ugyanúgy elemzés egy újságcikk vagy egy társalgás stílusának a vizsgálata is.

Az elemzés önálló vizsgálat, és nem a minősítéseknek alárendelt tanulmány, nem a minősítések eredményeinek pusztá gyakorlati alkalmazása, mint ahogy sokan állítják. Az önállóság persze nem jelent elszigeteltséget, hisz egészen nyilvánvaló, hogy az elemzés szorosan összefügg a másik két tanulmánytípussal. Nem lehet ugyanis elemzeni a minősítések ismerete nélkül. Egy egyéni stílus leírása viszont az elemzés eredményeire alapoz.

Egy szépirodalmi alkotás stílusának az elemzését azonban nemcsak a stilisztikai tanulmányok rendszerében kell elhelyeznünk, hanem a műelemzés egészében is. Maga a stilisztikai elemzés része a teljes műelemzésnek, egy vers vagy egy elbeszélés komplex, tehát minden lehető (irodalomtudományi, nyelvészeti, szociológiai, lélektani, művészettörténeti stb.) szempontból való vizsgálatának. Sikere nagymértékben függ attól, hogy a többi, a nem stilisztikai szempont érvényesítése mennyire eredményes. És természetesen a többi diszciplína számára sem lehet közömbös, hogy mennyire elmélyült és sikeres a stílus elemzése. Különben magának a vizsgálat tárgyának, az irodalmi alkotásnak a lényege, a tartalom és a forma egysége is ezt az összefüggést és kölcsönösséget jelzi.

3. De bármennyire fontos is az irodalmi alkotások stílusának az elemzése, a múltban eléggé mostohán kezelt vizsgálat volt. Ez az egyik és talán legfőbb oka annak, hogy a stilisztikai elemzésnek nincs olyan kidolgozott és általánosan elfogadott módszere, mint a kémiai analíziseknek vagy a mondatok grammatikai elemzésének. Ma azonban az érdeklődés középpontjába került, és sokat javult technikája is. A helyzet tehát biztató, ha a jövőre gondolunk. De sokat tanulhatunk a múltból is, az eddigi hibákból, abból, hogy hogyan nem szabad ma már elemezni.

Valóban az is tanulságos lehet, ha az eddigi stilisztikai elemzésekből kiemeljük a hibás eljárásokat, és megpróbáljuk valahogy úgy tipizálni őket, mint ahogy az angol új kritika úttörői is pontokba szedték azokat az okokat, amiért sokan sem megérteni, sem élvezni nem tudják a verseket. Eddigi tapasztalataink szerint a stílusforma elemzésének a következő főbb hibatípusai vannak: 1. Pusztá ténymegállapítás. Ez elsősorban az iskolákban figyelhető meg. Kiemelünk ismert vagy tanult stílusesszközöket (pl. metaforákat, jelzőket, halmozásokat), de pusztá megnevezésük, esetleg kategorizálásuk után semmit sem mondunk róluk többet. Nem említjük meg sem funkciójukat, sem összefüggésüket más eszközökkel és a mű stílusának egészével. — 2. Egy-egy nyelvi elem kiemelését nem értékelés követi, hanem valamilyen felkiáltás: Milyen szép megszemélyesítés! Gyönyörű párhuzam! A nyelvi szépre-

utaló pusztá felkiáltás természetesen nem pótolja a szép tudományos megokolását. — 3. A tartalom elmondása a stilisztika műszavaival. Ez az átfogalmazás csak álcázás. Azt a látszatot keltjük ugyanis vele, hogy elemeztük a stílusformát. — 4. A stílusforma valamelyik elemét (amiről valahol másutt olvastunk) odacsapjuk a tartalom elemzéséhez körülbelül ezzel a szándékkal: mondok valami ilyesmit is, nehogy egyoldalúsággal vádoljanak.

Mindezekre jó ellenszer az újabb elemzési szempontok érvényesítése. Ezeket és egyáltalán az új elemzési módszereket jórészt az újabb szövegelméleteknek köszönhetjük.

4. A szövegelmélet ma divatos műfaj. Az elmúlt évek gazdag irodalma is erről a felvirágzásról tanúskodik (l. pl.: *Linguistics and Literary Style*. Szerk. D. C. FREEMAN. New York, 1970.; *The Languages of Literature*. Szerk. R. FOWLER. London, 1971.; *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Szerk. JENS IHWE. Frankfurt am Main, 1971.; MELCSUK I. A. és ZSOLKOV-SZKIJ A. K., *O szemanticeszkom szinteze. Problemi kibernetiki*. 1967.; KRISTEVA JULIA, *Problèmes de la structuration du texte*. *Linguistique et littérature* [La Nouvelle Critique] 1968.: összegező ismertetésüket l. tőlem: *New Studies in Text-Theory: Revue roumaine de linguistique* XVII [1972.], 367–73).

A kezdeményezések persze itt is régiek. A szövegvizsgálat egyik ősi forrása az antik filológiában kifejlesztett és azóta is meglevő szövegmagyarázat. Ebből nőtt ki a textológia és ennek egyik modernizált, ma már nélkülözhetetlen ágazata: a szövegkritika.

Egy másik forrás az antik retorika, elsősorban azért, mert a mondatnál nagyobb egységgel, a szöveggel is foglalkozott. Vizsgálta ugyanis a szöveggé szerveződés eszközeit: a figurákat. Generatív megítélés alapján azt is elmondhatjuk, hogy beletartozott a retorikába a szöveg felszíni szerkezetét alakító metaforizációnak és a sokféle hangtani természetű ismétlésnek a tanulmányozása, és hogy a szöveg mély szerkezetét sem hanyagolták el. Igaz, ezzel nem mint nyelvi anyaggal, hanem mint témával, mint res-szel foglalkoztak (l. minderről részletesen TEUN A. VAN DIJK, *Some Aspects of Text Grammars*. Hága, 1972. 24–5).

A modern szövegelmélet első úttörői az orosz formalisták, a prágai strukturalisták és a koppenhágai glossematika képviselői voltak. Az első két iskola eredményeit építette tovább ROMAN JAKOBSON, aki egy 1958-ban tartott előadásában a szövegszerveződés két módozatát említi meg: a szelekciót és a kombinációt (Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 22). Az első igazi szövegelméletet ZELLIG S. HARRIS dolgozta ki. A szöveget mint a mondatoknál nagyobb egységet egyféle hyperszintaxis tárgyaként vizsgálta, és nem annyira külön elméletet, hanem inkább a szövegek elemzésének a technikáját fejlesztette ki mondatelemzési analógiák alapján. Emiatt a szövegszerkezeteknek a mondatokénál magasabb szintű, és ami ennél fontosabb, globális jellege elsikkadt az amúgy is meglehetősen atomisztikus elemzések során, bár elvben felismerte a szöveg „globális struktúra” minőségét (*Discourse Analysis: Language* 1952: 1–30).

Az újabb nyelvelméletek (CHOMSKY, PIKE, LAMB) új fejlődési szakaszt jelentettek a szövegvizsgálatok történetében. A hatvanas évek első textológusai jórészt mind ezekből a forrásokból merítettek (l. pl.: SAMUEL R. LEVIN, *Linguistic Structures in Poetry*. 1962.; PETER HARTMANN, *Text, Texte, Klassen von Texten*. 1964.).

Az utóbbi években kialakult szövegelméletek sokfélék. Ha számbavételük számára a földrajzi szempont nem is nagyon lényeges, mégis megemlíthetjük, hogy országok szerint elkülöníthető változatok is vannak: amerikai (pl. LEVIN, OHMANN, GIBSON, HAYES), angol (pl. FOWLER, HALLIDAY), francia (pl. GREIMAS, KRISTEVA), NSZK (pl. IHWE, PETŐFI, RIESER, SCHMIDT), NDK (pl. LANG, HEIDOLPH, ISENBERG), szovjet (pl. MELCSUK, ZSOLKOVSKIJ, LOTMAN), cseh (pl. DANES, FIRBAS), lengyel (BELLERT). Ennél az országok szerinti számbavételnél azonban jelentősebb és tanulságosabb is az a néhány közös vonás, amelyek ha nem is egészen általános érvényűek, mégis olyan jellegűek, hogy segítségükkel bemutatni és értékelni lehet az újabb szövegelméleteket, és ami itt most számunkra ennél is fontosabb: ezek alapján megemlíthetjük azokat a szempontokat, amelyekkel ezek az elméletek a stilisztikai elemzést gazdagítják.

5. Az egyik legfontosabb közös vonás az a törekvésük, hogy világos és következetes szempontokat igyekeznek kikristályosítani a 'szöveg' fogalmának meghatározására, és pontos, megbízható módszereket dolgoznak ki a szövegek elemzésére. Mindehhez általában a nyelvtudomány újabb elméleteit hasznosítják. Valóban az új irányzatok — mint a strukturalizmus, a generatív grammatika, a szemantika és szemiotika — elméleti alapként szolgálnak.

A generatív szemléletű szövegelméletek számára alapvető kérdés az, hogy lehet-e szövegeket generálni. Ezt a kérdést PETŐFI S. JÁNOS eleve elfogadott lehetőségként így fogalmazza meg: hogyan generálhatók azok az elemi szerkezetek, amelyekből a szöveget alkotó mondatok sorozatait nyerhetjük? Nála a szövegalkotás hat fázisa a generatív grammatika mondattanából jól ismert eljárásoknak egymást követő szakaszai a szöveg bázisának (absztrakt, logikai, szemantikai jellegű szerkezetek) előállításától a szöveg felszíni, majd tényleges szerkezetének kialakításáig (Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Frankfurt am Main, 1971. 248—70).

Tehát a szöveggrammatika számára jó analógiaként szolgál a mondatgrammatika, persze nem teljes mértékben, nem kizárólagos érvénnyel, hanem néhány és nem is lényegtelen megszorítással. T. VAN DIJK szerint a kettő közötti alapvető különbség abban áll, hogy a mondatgrammatika alapján nem lehet meghatározni és értelmezni a szöveg leglényegesebb sajátosságát: a mondatok felett álló globális jellegű összetartó erőt (i. m. 19).

Maga a generálási lehetőség meglehetősen vitatható probléma, sőt kényes kérdés, hisz ha ma még a mondatok előállítása sem tekinthető kielégítően megoldott feladatnak, akkor nyilván bonyolult és nehéz, megnyugtatóan még nem rendezett eljárás lehet a szövegek generálása. De akármilyen mértékben javuljon is majd a helyzet, már most igazat kell adnunk VAN DIJKnek, aki szerint a szöveggenerálás mindenféleképpen kiegészítendő a szöveget alkotó mondatok szemantikai kapcsolatainak leírásával. Ez viszont csakis az egész szöveg mély szerkezetének egészen absztrakt keretében végezhető el (i. m. 32). Ez a szemantikai igény teljes mértékben megfelel az elemzés sajátosan stilisztikai szempontjainak is, hisz a nyelvi formákból építkező, jórészt a felszíni szerkezethez kötődő stílust épp a szöveg tényleges jelentését alkotó egységek kapcsolják a témával összefüggő mély szerkezethez.

Ez az összefüggés egy másik kérdést, a mély szerkezet és a felszíni szerkezet közötti viszony nem egészen probléma nélküli kérdését veti fel. A kétféle szerkezet jelentősége nem mindegyik szövegben egyforma. VAN DIJK szerint a felszíni szerkezet sajátos eljárásaival elsősorban a verses szövegek

értelmezhetők, a mély szerkezetbeliek viszont főleg a prózaszövegek generálásában nyilvánvalóak (i. m. 212). Valóban a verses szövegekben a sokféle hangtani és verstani művelet jórészt a felszíni szerkezethez tartozik. A mély struktúra viszont azért sajátosabb a prózában, mert egyrészt könnyebben felismerhető, hisz a kifejtett mélyebb tartalom kevésbé kuszálódik össze a kifejtés tényleges jelentésével (azzal, amibe az eszmét „öltöztetik”), másrészt pedig a témát (tehát az eszmét, a mondanivalót) több közvetítő tényező (pl. a cselekmény, a jellemek) választja el a tényleges szöveg stílusától, mint a verses szövegekben.

Vannak persze nem generatív megalapozású elméletek is. Ezek jórészt szemantikai és szemiotikai jellegűek. Kiemelkedik közülük SIEGFRIED SCHMIDT „Szöveg és jelentés” címen kifejtett elmélete. Lényegében az irodalmi szövegek jelentése érdekli. Az egyik legfontosabb tétele az, hogy az irodalmi alkotás szemantikailag zárt és egyértelmű, szemiotikailag viszont — nyilván a konnotációk miatt — nyitott és többértelmű (Text und Bedeutung — Sprachphilosophische Prolegomena zu einer textsemantischen Literaturwissenschaft: Text Bedeutung Ästhetik. München, 1970. 75).

Mindez az elemzési gyakorlat számára azt jelenti, hogy — ha a szemantikát SCHMIDT tételének megfelelően értelmezzük — különbséget kell tennünk, illetőleg látnunk kell a különbséget az irodalmi alkotás kétféle jelentése között: Az egyik az, ami a mondanivalót „öltözteti”, tehát a kifejtésnek az eszköze (pl. a nyári tájkép József Attila Nyár című versében a mondanivalót, a forradalom érlelődését közvetve jelzi). A másik az, ami a mondanivalóban és az ezt kifejtő jelentésben, valamint a kettő bonyolult viszonyában többlet. Az első egyértelmű, a második többértelmű, tehát többféleképpen értelmezhető. A stílushatás jórészt a másodikból adódik.

6. Egészen nyilvánvaló közös vonás az is, hogy mindegyik szövegelmélet számára kutatási tárgy és feladat a 'szöveg' fogalom meghatározása, értelmezése és a szövegek elemzése. Elvben bármilyen szöveg kutatási tárgy lehet, de a legtöbb szerző a szépirodalmi szövegeket helyezi előtérbe. Ezzel az irodalmi szövegek elemzésének interdiszciplináris jellege is hangsúlyozódik, hisz az irodalomtudomány illetékessége mellett a legtöbb szövegelmélet alapjául szolgáló nyelvtudomány jogosultsága és nélkülözhetetlensége is nyilvánvalóvá vált.

Nem egy szerző a feladatkörök pontosabb kijelölésével említi meg azokat a diszciplinákat, amelyeknek valamilyen szerepük lehet a szövegelemzésekben. SCHMIDT szerint ezek a feladatkörök így oszlanak meg: 1. szemiotika és nyelvészet (a szöveg alkotóelemeinek és szöveggé szerveződésüknek a tanulmányozása); 2. szemantika és szövegelmélet (a szöveg jelentésének, belső és társuló jelentésének a tanulmányozása); 3. írói életrajz, művelődéstörténet, értelmezés-elmélet (a szövegről szóló sajátos információk tanulmányozása) stb. (i. m. 50–1).

Mindez egy lényegében eddig is ismert, de eléggé elhanyagolt és főleg nem tudatosított szempontra hívja fel figyelmünket, arra tudniillik, hogy mindegyik szakember a maga tudománya révén a szépírói alkotásnak csak egy részlegét tudja megragadni. Amit ennek alapján elmond, az jó és szükséges is, de nem elég. Az elemzés ugyanis csak más szakterületek képviselőinek a közreműködésével válik teljessé, közeledik a komplexitás felé. Erről tanúsodik az elmúlt években rendezett két elemzési konferencia sikere is, hisz az irodalmárok és nyelvészek mellett az elemzésekben aktívan is részt vett

a szociológus, a pszichológus, zenész és még több más tudomány képviselője (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Budapest, 1971.; A novella elemzés új módszerei. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Budapest, 1971.).

7. A szövegelméletek egyik kulcsfogalma a kontextus. Ezen rendszerint az azonos szinten levő, egymással összefüggő kategóriák összességét értik.

A szövegnek, különösen ha szépirodalmi, sokféle kontextusa van, és az elemzés során mindegyiket, sőt a köztük levő összefüggéseket is vizsgálni kell. Az egyes kontextusok jelentősége természetesen nem azonos az elemzésekben közreműködő tudományok számára. Mindegyiknek megvan a maga külön gazdája.

A kontextusok elkülönítésében egyelőre semmilyen egység sem alakult ki. A többféle osztályozási lehetőség közül itt most csak néhányat említhetünk meg. Beszélni szoktak mindenekelőtt egy külső és egy belső kontextusról. A nyelvész számára belső mindaz, ami a szövegben nyelvi, és külső mindaz, ami nem nyelvi. Más szempontból viszont, például a tartalom felől szemlélve ezt a kettősséget, a belső azt jelenti, ami benne van a szövegben, amit tehát a szövegből mint információ-forrásból közvetlenül megtudhatunk, és külső az, aminek köze van a szöveghez, esetleg meghatározó erejű tényező, de a szövegben nincs megfogalmazva, emiatt csak szövegen kívüli forrásokból (pl. az író életrajzából, az irodalomtörténetből, a történelemből) ismerhetjük meg.

SCHMIDT szerint a belső (Textintern vagy Textimmanent) az alkotóelemek és az egész szöveg jelentése. A külső (Textextern) viszont a tényezők sokaságából, így például a szöveg, a szerző és az olvasó társadalmi meghatározottságából, valamint a jelentést is módosítani képes körülményekből (pl. a szerző és az olvasó műveltsége, a nyelvi és irodalmi ízlés és hagyomány stb.) és a nyelvi elemeknek a szövegben nem realizálódó jelentéseiből, funkcióiból áll (i. m. 58–9).

8. A szövegvizsgálatban alapvető eljárás az elemzés: a mind kisebb egységekre való bontás (strukturálás, szegmentálás). Újabban azonban egyre többet beszélnek az elemzési műveletet kiegészítő, sőt ellenőrző eljárásról, a vele ellentétes menetű szintézisről. Hogy az „atomizálás” mellett az újból való összerakás is része kell hogy legyen a szövegvizsgálatnak, azt nemcsak szakemberek hangsúlyozzák, hanem költői vélemények is. Így látta ezt már régen például KOSZTOLÁNYI is. Szerinte az elemző „előbb részekre bontja őket, s aztán újra felépíti, akárcsak az író tette, mikor verseit megalkotta” (Tanulmány egy versről — 1920.: Nyelv és lélek. Budapest, 1971. 405).

Úgy tudjuk, hogy WOLFGANG KAYSER volt az első, aki a kétféle eljárás fontosságát megokolta, és elemzéseiben eszerint is járt el. Az irodalmi művet alkotó elemeket először külön-külön is megvizsgálta, majd ezt az analitikus fokot kiegészítette, sőt szembeállította a szintetikussal (Das sprachliche Kunstwerk. Bern, 1948.). Újabban PETŐFI hangsúlyozza az analízist kiegészítő szintézis jelentőségét. A tőle kidolgozott szövegelméleti modellnek két része (komponense) van: a szétbontás (dekompozíció) és a szintézis (maga a kompozíció vagy az elemzés szempontjából még többet mondó műszóval: az újraalkotás, a rekompozíció). A szöveggenerálás hat fázisa mindkét esetben ugyanaz, csak menetük irányában térnek el: az egyik fordítottja a másiknak. A dekompozíció során a tényleges szöveg az első szakasz, és attól előre haladva a felszíni szerkezeten át érünk el a szövegbázisig. Az újraalkotás (rekompo-

zicció) során viszont a szövegbázisból indulunk ki, és úgy jutunk el a tényleges szövegig. (I. m. 258—73.)

Ez az elgondolás is fontos szempont a tőlünk kifejlesztett globális érdekű stilisztikai elemzés számára. Az irodalmi alkotás stílusának egészére érvényes megállapítást, az egészet jellemző megkülönböztető értékű stiláris jegyek kihüvelyvezését részletezésük követi. Végigvezetjük őket a szöveg egészén, és egyedi, helyzeti funkciójukban értékeljük, majd a részletezések összegezésé-ként együttes, közös szerepjátszásuk minősítésével ismét a stílus egészéhez közelítjük az elemzést, tehát az analízisből a szintézis fázisába lépünk át.

9. A globális jellegnek, a szintézis jelentőségének a hangsúlyozásával lényegében már előre jeleztük a szövegelméleteknek egy másik fontos sajátosságát, azt a törekvésüket, hogy az alkotóelemeket összetartó erőnek (a kohézióknak, affinitásnak) a megragadásával ériék el az elemzés végcélját. Ez a törekvés elég nagymértékben szembeállítja az újabb elemzési alapelveket a szövegmagyarázatnak a francia iskolától kidolgozott elszigetelő, csak az egyedi részletekre figyelemmel levő módszerével.

Az elemzésekre oly annyira jellemző „darabolás” nem zárja ki, nem áll ellentétben a kohézió felfedését célzó, az irodalmi alkotás egészét szem előtt tartó törekvésekkel. Találóaan jegyzi meg SCHMIDT, hogy elemezni ugyan szintek szerint kell, de úgy, hogy mindig magunk előtt lássuk az összetartó erőt, az ő műszavával: a fókusz (,operiert bewußt levelspezifisch und focus-relativ”: i. m. 50).

A kohézió megállapítása nélkül ma már el sem képzelhető az elemzés. Ennek érdekében globális érdekű és jellegű elemzési módszereket kell kifejleszteni. Minden szinten, így a stílus leírásában is arra kell törekednünk, hogy először az egészet próbáljuk jellemezni, és hogy az alkotóelemek közötti sokféle (tehát nemcsak az egyszerű, egysíkú lineáris) kapcsolatokat is mind feltárjuk.

Maga a kohézió jellege szerint (főleg ha eltérő módon szemléljük) sokféle lehet. SZÉLES KLÁRA fókusztnak tekinti a lényegről informáló kis szövegrészletet, valamilyen motívumot vagy egy csak absztrakt módon megragadható eljárást (például a szubjektivizálást, a belső egyensúlyt, a képszerkezetet stb.) (Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására: FK. 1972: 130—46).

A stílussal közvetlenül is összefüggő jelentés elemzésében kohézió lehet egy valamilyen összefoglaló értékű szemantikai kategória is. Csokonai „Tartózkodó kérelem” című versében az összetartó erő az öt érzék: a látás („Sze-meid szép ragyogása | Eleven hajnali tűz”), a hallás („Ajakid harmatozása”), a tapintás („Te lehetsz írja sebemnek”), a szaglás és ízlelés („Ezer ambrózia csókkal”).

A kohézió felfedése érdekében kifejlesztett globális elemzés lehetővé teszi a prózaszövegek vizsgálatát is, hisz az újabb szövegelméletek alapján kidolgozott módszerek alkalmazhatósága szempontjából elvben nincs lényeges különbség egy három szakaszos vers és egy háromszáz lapos regény stílusának az elemzése között.

10. Az utolsóként megemlíthető közös vonás a történetiség hiánya. Ez két okkal magyarázható. Az egyik a szinkroniának a szövegelméletekben megfigyelhető egyeduralma, kizárólagos érvénye. A másik pedig az, hogy a már kialakult szöveg többé nem változik, és mint nem változó jelenség, látszatra, nem közelíthető meg diakronikusan.

Mindebből azonban szerintünk nem következhetik a diakrónia kerek tagadása. Egy irodalmi szöveg elemzésébe ugyanis az is beletartozik, hogy milyen külső és belső tényezők határozták meg létrejöttét. Ezek kimutatása természetszerűleg történeti módszert igényel. Az elemzést tehát mindenféleképpen ki kell egészíteni genetikus szempontokkal is. J. SPENCER és M. J. GREGORY határozottan állítják, hogy a szöveg vizsgálatának sokféle dimenziója közül az egyik legfontosabb épp a történeti (*An Approach to the Study of Style. Linguistics and Literary Style*. Szerk. D. C. FREEMAN. New York, 1970. 92; l. erről még SZABOLCSI MIKLÓS, *A verselemzés kérdéseihez*. Budapest, 1968. 99–102).

Az el nem hanyagolható történeti vizsgálat főbb szempontjai a következők lehetnek: 1. a szöveg létrejöttét meghatározó külső (pl. társadalom-, művelődéstörténeti) és belső (pl. irodalom-, nyelv- és stílustörténeti) tényezők; 2. az elemzett szövegnek mint produktumnak az elhelyezése az irodalom, a nyelv és a stílus történetének a folyamatában; 3. utóéletének, hatásának a vizsgálata; 4. a róla szóló, korszakról-korszakra változó magyarázatok és értékelések számbavétele.

II. Az elmondottak alapján megpróbálok felállítani egy egészen általános, sőt elnagyolt, de átfogó elemzési modellt. Azért elnagyolt, hogy rugalmasan lehessen alkalmazni, és esetről-esetre olyan szempontokkal kiegészíteni, amilyeneket a szöveg jellege megkíván.

Az elemzés számára fontos kiinduló pont, hogy az irodalmi műnek többféle alkotóeleme, rétege van. ROMAN INGARDEN volt az első, aki az irodalmi műben mint komplex szerkezetben, mint sokrétű képződményben négy réteget különített el (*Das literarische Kunstwerk*. Halle, 1931.). Azóta többen is a rétegek számát növelték, mások csökkentették. Szerintünk három réteg különíthető el: 1. a mondanivaló: a kifejtett eszme, gondolat, érzés stb.; 2. a kifejtés tényleges jelentése; 3. a kifejtés nyelvi anyaga és módja: a stílus.

Az első lényegét és jelentőségét is jól ismerjük, és azt is tudjuk, hogy a másik két réteget közelebbről is meghatározó ereje van. Elemzése elsődlegesen nem nyelvtudományi feladat. Ezért itt nem részletezzük.

A második alkotóelem az irodalmi mű mondanivalóját kifejtő jelentés; az a tartalom, ami a szavak, mondatok szövegbeli jelentéséből közvetlenül fakad. Az első és a második néha egybeesik, azaz a mondanivaló közvetlenül fejeződik ki, az írásműnek nincs külön kifejtő funkciójú jelentése. Közvetlen a közlésmód például Petőfi „Szeretlek, kedvesem!” című versének első sorai-ban. Az esetek többségében azonban a kifejtés közvetett, áttételes: a közvetítő közeg egy valamilyen jelentés. Így például Babits „Ősz és tavasz között” című versében az emberi élet múlandósága és a halálfélelem néhány sort nem számítva közvetve fejeződik ki. Az egyik legfontosabb közvetítői szerepű jelentésegység a három évszak (ősz, tél, tavasz) egymást váltása.

Ennek a stílussal is összefüggő, sőt vele gyakran egybeeső jelentésnek az elemzésében a fő technikai eljárás a strukturálás: a jelentésegységek számbavétele és elkülönítése. Elemzésük könnyebben elvégezhető feladat akkor, ha szövegbeli elhelyezkedésük egyvonalú, sorozatos. Így például Juhász Gyula „Milyen volt...” című versében a jelentésegységek disztribúcióját a szakaszok egymásutániségének megfelelő sorozatosság jellemzi: érzéki érzetek (1: szőke, sárga, 2: kék, 3: hangja selyme), évszakok (1: nyár, 2: ősz, 3: tavasz), a térbeli dimenzió részei (1: mező, 2: ég, 3: rét) stb.

Nehezebb az elemzés ott, ahol a jelentésegységek elhelyezkedése nem sorozatos, hanem szétszór. A kategóriák felállítása azonban ilyen esetekben is lehetséges egy nagyobb fokú elvonatkoztatás segítségével. Babits „Ősz és tavasz között” című versében a közvetlen megfogalmazású reflexiókat nem számítva a főbb jelentések a következő kategóriák: 1. az évszakok (ősz, tél, tavasz); 2. az évszakokhoz kötődő események, jelenségek (szület, sár, hóolvadás, a madarak visszatérése); 3. emberi környezet (gyermekkori emlékek, barátok, feleség) stb.

A jelentések sorozatos vagy nem sorozatos elhelyezkedése rendszerint összefügg a stílus elemeinek hasonló eloszlásával, ezért ennek a hasonlóságnak vagy azonosságnak a kimutatása olyan sajátosságot jelez, amely a globalitás szempontjából is sokat mond, hisz az irodalmi alkotás két rétegét jellemzi átfogóan.

12. A harmadik alkotóelem a minket közelebbről érdeklő stílus. Elemzése lényegében ugyanolyan tagolás, mint amilyen a másik két rétegé. A fő szempont itt is az, hogy a globalitás érdekében az egészből kell kiindulnunk, az egésztől kell a részletekig eljutnunk, majd ismét a stílus egészéhez visszaérnünk úgy, hogy valamilyen szempont szerint a részeredményeket összegezzük, és e szintézis alapján a stílus egészét jellemezzük. Erre az egyik szinte magától kínálkozó lehetőség a nyelvi elemek természete szerinti összegezés, tehát a már egyenként is elemzett stílusesszközöket a hang, szó és mondat szférái szerint összegezve különítjük el: 1. az akusztikai eszközök (a „hangok világa”: a hangszín, hanghatás, zeneiség, versmérték, ritmika stb.); 2. a szójelentés, a szavak jelentés szerinti kapcsolatai, a szófaji funkciók, a „képzelet világa”: eredeti és átvitt jelentések, a képfajták (metafora, megszemélyesítés, szinesztézia, hasonlat stb.) és képfunkciók stb.; 3. a mondatformák (szókapcsolások, mondatfajták, ismétlés, halmozás, szó- és mondatrend, versmondat stb.) és a mondatnál nagyobb szövegszerkezetek (a közlésformák: direkt, indirekt, szabad indirekt stílus stb.).

Lehetséges azonban egy másik, a szövegelméletek fentebb ismertetett szempontjainak és ebből következően a globalitás igényeinek is inkább megfelelő eljárás. Épp a szintézis és a globalitás szemszögéből helyesebbnek látszik, ha először a stílus egészét próbáljuk meg jellemezni. Ehhez elvben az szükséges, hogy megállapítsuk az irodalmi mű megkülönböztető értékű stiláris sajátosságait (valahogy úgy, mint ahogy a fonológiában tesszük ezt a fonémával). A stilisztika mai lehetőségei szerint ez lényegében azt jelenti, hogy kiemeljük a kifejtés stílusesszközzeit. Kiemelésük és részletező bemutatásuk fontossági sorrendben, tehát értékszintek szerint történik. Először azt a stílusesszközt tárgyaljuk, amelyik a legjellegzetesebb, tehát elsődleges és átfogó értékű kifejezője az írásmű tartalmának.

Így például József Attila Nyár című versének elsődleges értékű kifejező eszköze a sokféle ellentétezés (statikus és dinamikus, közeli és távoli képek, valamint a többet és kevesebbet mondogó szókapcsolatok tagjai közötti ellentétezés). A Határban viszont a főszerepet a megszemélyesítés játssza. Ady „Szeretném, ha szeretnének” című versében az elsődleges értékű kifejező eszköz a párhuzam (ellentéttel vagy anélkül, gyakran chiasmusként).

Az elsődleges értékű eszközök külső és belső sajátosságaik révén rendszerint a másik két alkotóelemnek, a mondanivaló tartalmának és az azt kifejtő jelentésnek is jellegzetes vonásai, tehát szinteket is átfogó sajátosságok. Éppen ezért két nagyon fontos strukturális kapcsolatot: a hierarchikus

(vagyis kompozicionális) szerkezetüket és lineáris felépítettségüket (vagyis az egyvonalú sorozatosság eseteit) nemcsak egy-egy alkotóelem szintjén, hanem a globalitás igényének megfelelő igazi szintézissel szintek felett álló, azokat egybefogó összegezőként is tanulmányoznunk kell.

Persze nem elég kiemelni és a stíluségsz szem előtt tartásával jellemezni az elsődleges értékűnek tartott eszközöket, hanem az is feladatunk, hogy a szöveg egészen végigvezetve egyedi előfordulásaiban, egyedi helyzeti funkcióiban is megvizsgáljuk, tehát hogy az egész felől a részletekig is eljussunk.

Az elsődleges értékű stílusműszköz elemzése után következik ugyanazzal az eljárással az a stíluselem, amely kevésbé átfogó, amelyiknek csak másodlagos szerepe van, és ezt követi a harmadlagos vagy a még kisebb értékű stíléma. Mindez két ok miatt látszik jobbnak, mint az elsőnek említett eljárás, tehát a nyelvi elemek összegezése természetük szerint: 1. Gyakorlatilag minden elemzés időben korlátolt. Valahol mindig meg kell szakítani, abba kell hagyni. Emiatt néha egészen fontos jelenségek vizsgálata is elmarad. Ha viszont értékszintek szerint haladunk, a fontosabbik eszköz vizsgálata nem maradhat el. Így bárhol hagyjuk is abba, kevésbé érezzük az elemzést befejezetlennek, csónkának. Terjedelmesebb szövegek (elbeszélések, regények) elemzésére ennél jobb eljárást aligha lehetne ajánlani. — 2. Ha értékszintek szerint elemzünk, elevenebb és biztosabb kapcsolatot tudunk teremteni a szöveg egészével és a különböző jellegű alkotóelemeket összetartó erővel, a kohézióval. Emiatt könnyebben eleget tudunk tenni a globális érdekű elemzés szempontjainak is.

13. Összegezőként azt kell elmondanunk, hogy ismeretelméletileg, logikailag minden elemzés három fázisú: 1. megfigyelés, leírás (a tények és a tények közötti összefüggések felfedése); 2. magyarázat, értelmezés, megokolás; 3. értékelés.

Ami az elsőt illeti, ma már a helyzet, jórészt épp az újabb szövegelméleteknek köszönhetően, elég jó. A múlt kezdetlegesebb lehetőségeihez viszonyítva jobban le tudjuk írni az irodalmi alkotások eszmei tartalmát, jelentését és stílusformáját. De az elemzéseknek ennél a pontjánál nem állhatunk meg, a pusztá leírásnál többre kell törekednünk. A tények megfigyelését és bemutatását még értelmezésnek és értékelésnek is követnie kell. A „miért szép?” kérdésre adható felelet a tények és összefüggéseik értelmezését is igényli, hogy aztán az okozati összefüggések magyarázata a stilisztikai és esztétikai érték jelzésében csúcsosodjék ki. Jelenleg azonban az értelmezés és az értékelés, tehát a 2. és a 3. szakasz szempontjai nem tekinthetők kielégítőnek, kidolgozotttnak, még sok itt a megoldásra váró feladat.

Ha csalódtunk egy-egy elemzésben, mert nem azt kaptuk, amire számítottunk, annak nemegyszer éppen az az oka, hogy elsikkadt az értelmezés, a megokolás és az értékelés. Ez azonban csak részben az elemző hibája. Még a tudománynak is sokat kell fejlődnie ahhoz, hogy az értelmezés és az értékelés is eljusson a leírások színvonalára.

szabó zoltán

A képszerűség nyelvi formáiról

I. A képszerűség

1. A képszerűség fogalma és jelentősége. — A gondolatok képszerű kifejezésének lehetősége, tehát az, hogy tudattartalmaink nemcsak közvetlen megnevezéssel, hanem közvetett, áttételes módon is formába önthetők, olyan alapvető fontosságú nyelvi tény, amelynek kutatása a nyelvtudomány, az irodalomelmélet, a lélektan és az esztétika közös feladata.

A XIX. század tudományossága a képalkotás problémáját elsősorban a művészetelmélet, nevezetesen a szépirodalom oldaláról közelítette meg. Az a felfogás, hogy a képszerűség, vagyis a tartalom szemléletes megjelenítése a költői műalkotások alapsajátsága, s mintegy a költőiség kritériuma, HEGEL esztétikájára vezethető vissza: „Általánosságban a költői képzeletet képszerűnek nevezhetjük, amennyiben az elvont lényeg helyett ennek konkrét valóságát tárja elénk” (HEGEL, Esztétikai előadások III, 214). HEGEL a költői és a prózai kifejezésmód különbségeit elemezve megállapítja, hogy a költészet „az elképzelés megszokott absztrakciójából beledolgozza magát a konkrét elevenségbe” (uo. 217); ezzel szemben a próza, ha esetenként rákényszerül is a tárgyak külsejének határozott és éles jellemzésére, ez soha nem a képszerűségért történik, hanem pusztán gyakorlati célokat szolgál. HEGEL szerint tehát a próza nem képszerű, mivel hiányzik belőle a metaforikus és közvetett ábrázolásmód viszonylagos „homályossága” és „helytelensége”. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy azóta a költészet és a próza közti válaszfalon számos repedés támadt, sőt átjárók is keletkeztek: a „költőiség” megjelent a prózában — így többek között éppen a mi Krúdy Gyulánk prózájában is —, a személytelenség és a tárgyiasság-tárgyilagosság viszont behatolt a versbe, gondoljunk pl. Eliot vagy Saint-John Perse „objektív” lírájára.)

A hegeli gondolatot a múlt század közepén BELINSZKIJ vitte tovább, mégpedig oly módon, hogy a tétel érvényességét kiterjesztette a művészet egészére. A nagy orosz esztéta a „képekben való gondolkodást” a művészet differentia specificájának minősíti, azaz olyan megkülönböztető jegynek, amely a valóság másfajta tükrözésmódjaival szemben a művészi látás privilégiuma (vö. NYÍRÓ LAJOS: VirFigy. VI, 386).

BELINSZKIJ állásfoglalása a későbbiekben a marxista esztétikának a képszerűségre vonatkozó felfogását is befolyásolta: különösen a szovjet irodalomelméletben vált közkeletűvé az a megállapítás, hogy a művészetet a tudományos megismerés fogalmiságától a képszerű gondolkodás és képalkotás különbözteti meg (vö. FODOR ISTVÁN: Helikon XIII, 500). Nem ismeretlen ez a gondolat a hazai szakirodalomban sem. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy az objektív valóság összefüggéseit a művészi ábrázolás mindig képeken keresztül tükrözi, ennél fogva a művészetek legáltalánosabb közlésformája: a kép. A műalkotások valamilyen anyagi közegben tárgyasult képek sorozatának, „képekben kifejezett eszméknek” tekintendők (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ, Kép és forma 22—3; SZIGETI JÓZSEF, Bevezetés a marxista—leninista esztétikába 221, 224).

A stilsztikának a művészetek általános képszerűségén belül természetesen a szépirodalom képszerűségét kell tanulmányoznia, ide értve a prózát is. A fogalomnak ezt a szűkebb, nyelvi értelmezését teszi magáévá pl. HENRYK

MARKEWICZ irodalomelméleti kézikönyve, amely a „fikciónyszerűség” és a „mesterséges elrendezettség” mellett és előtt a képszerűséget emeli ki az irodalom „meghatározó jegyeként” (Az irodalomtudomány fő kérdései 40–1). Más terminológiával lényegében ugyanezt mondja JURIJ LOTMAN, a kiváló szovjet strukturalista nyelvész is, aki szerint a művészi modell — tehát a nyelv szépirodalmi felhasználása, esztétikailag célirányos megszervezése — „kötelező szemléletességével tűnik ki” (vö. PETŐFI S. JÁNOS: *Helikon XIII*, 511). Az újabb magyar stilsztika a fentiekkel teljes összhangban a szépirodalom feladatát az élet jelenségeinek érzékletes és szemléletes, vagyis képszerű ábrázolásában látja (MStilÚ. 538).

A nyelvészeti stilsztikának a huszadik század első évtizedeiben megizmosodó „svájci-francia” iskolája a képalkotás problematikájának egy ennél tágabb felfogását dolgozta ki. CHARLES BALLY és köre a képes beszédet („langage figuré”) olyan nyelvi eszközként határozta meg, amely a gondolat és az érzelm különböző formáinak realizálására szolgál (*Traité de stylistique française*³ I, 185). BALLYNÁL a képszerűség megszűnik a művészet kiváltsága lenni, hiszen e kifejezési eljárás („procédé d’expression”) a közösség nyelvhasználatában is megtalálható. Stilsztikája épp ezért a művészi szándékosságot tükröző költői képet ki is rekeszti vizsgálódásainak köréből, s csak a köznyelv képeivel foglalkozik.

A modern stilsztika ezt a korlátozást nem fogadta el, a strukturalista műelemző iskolák pedig éppenséggel a köznyelvi és költői kifejezésformák szembeállításából kiindulva mutattak rá a nyelv művészi felhasználásának jellegzetességeire. MUKAŘOVSKÝ például az úgynevezett „közlő névadás”-hoz viszonyítva írja le a „költői névadás”-t, amelynek az a lényege, hogy a befogadó figyelme magára a jelre összpontosul, s az egyes szavaknak a szövegösszefüggéshez való jelentésviszonya válik elsődlegessé. A „közlő névadás”-ban, azaz a nem költői nyelvben viszont a szó és az általa jelölt tárgy viszonyán, a denotáción van a hangsúly (MUKAŘOVSKÝ: *Helikon XVI*, 339). JAKOBSON nyelvelméletében is fontos szerepet játszik a nyelvi jel kommunikatív és poétikai funkciójának, azaz a jeltárgyra (denotátumra), illetőleg önmagára vonatkoztatottságának megkülönböztetése (Hang — Jel — Vers 217, 221–2).

Az utóbbi másfél évtizedben Közép- és Kelet-Európában is megelégnültek az ilyen tárgyú kutatások. TUDOR VIANU román esztéta új szempontokkal egészítette ki az irodalmi képalkotás tanulmányozását, amikor a legfontosabb költői képet, a metaforát történeti és nyelvfilozófiai aspektusból is elemezte. VIANU könyve meggyőzően bizonyítja, hogy a metafora az emberi gondolkodás fejlődésének fontos állomása, olyan nyelvi kifejezőeszköz, amely rávilágít a dolgok összefüggéseire, s ily módon az általánosítás első formájának is tekinthető (A metafora kérdéseiről 83).

Az újabb magyar publikációk is értékes megfigyelésekkel járultak hozzá a képszerűség természetének és jelentőségének jobb megértéséhez. FÓNAGY IVÁN szerint a „metaforikus gondolkodás” átmeneti helyet foglal el a spontán képzettársítás és a pontosan definiált fogalmakkal dolgozó tudományos gondolkodás között (NyttudÉrt. 37. sz. 47). A kép egyfelől általános, másfelől viszont egyedi-egyszeri, s így „a különösségnek tipikus nyelvi megnyilvánulása” (uo. 40). Az egyedi és az általános ellentmondását az irodalmi műben a képiség oldja fel (vö. TÖRÖK GÁBOR, *A líra: logika* 177). A képalkotás fontosságát húzza alá ennél fogva a lukácsi esztétikának az a sarkalatos tétele is, hogy a művészet a különösség szintjén tükrözi vissza az objektív valóságot.

2. Mióta vannak képek a nyelvben? — A képalkotás eredetéről és legősibb formáiról természetesen csak feltevések vannak. GIAMBATTISTA VICO, a XVIII. század legnagyobb olasz tudósa főművében, a „*Principi di una scienza nuova*” című történetfilozófiai értekezésben az emberi szellem fejlődésének kezdeti, „poétikus” vagy „prelogikus” szakaszára teszi a képek születését. VICO szerint a primitív ember élettél ruházta fel a világmindenséget, s gondolkodásának gyermeki antropomorfizmusa ember formájú lényekkel népesíti be környezetét. A valóság animisztikus felfogása teremti meg a nyelvben a megszemélyesítő metaforákat (vö. VIANU i. m. 16).

VICO elmélete később szinte feledésbe merült, s a nyelvi képek keletkezésének problémáját csak mintegy száz évvel később vetette fel újból tudományos igénnyel J. P. F. RICHTER (JEAN PAUL), a német romantika egyik eszmei előfutára. JEAN PAUL úgy véli, hogy a metafora az értelmi fejlődés korai fázisában született meg, de nem e fejlődés legkezdetén. Ekkor ugyanis a természet és az ember között még olyan szoros volt az egység, hogy nem lehetett szó átvitelről, a dolgok közvetett megnevezéséről. Ehhez arra volt szükség, hogy az ember kissé eltávolodjék, elidegenedjék világától, s ennek következtében felismerje a tárgyak és ön maga közti hasonlóságokat és különbségeket. A megismerő tevékenység során az ember materiálisan és szellemileg is el-sajátította környezetét, s ezzel párhuzamosan ráruházta saját tulajdonságait, saját énjét (vö. VIANU i. m. 18). Az első képeket tehát egy valamivel magasabb rendű gondolkodás hozta létre, amely már ki tudta emelni a különböző dolgok közös vonásait (uo. 24).

3. Miért volt szükség képes kifejezésekre? — A nyelvi képek használatának legegyszerűbb és legalapvetőbb oka minden bizonnyal az elnevezés kényszere, vagyis az, hogy az új fogalmakat valamilyen módon meg kell nevezni. A nyelv erre a funkcióra gyakran nem teremt vagy vesz át idegenből új szavakat, hanem az új fogalmat régi szóval, azaz valamely már meglevő szótári egységének átvitt értelmű alkalmazásával jelöli meg. Ilyenkor tehát voltaképpen a nyelv kifejezőképességének fogyatékossága miatt, pontosabban e fogyatékosság megszüntetése végett jön létre kép (vö. CICERO, *De oratore* III, 38, idézi VIANU i. m. 16; modern frazeológiával ugyanezt mondja BALLY i. m. I, 187, 189). A kezdetben eleven képszerűségű új jelentés az állandó használat során megszilárdulhat (lexikalizálódhat), s az egykori névátvitel ténye feledésbe merül.

A nyelvfejlődés korai fázisában vagy a még ma is primitív népek nyelvén gyakran azért van szükség képszerű fordulatokra (körülírásokra), mert bizonyos szavak használatát vallási rendelkezés vagy babona tiltja. A tabunak tekintett s emiatt soha ki nem mondott eredeti szó nemegyszer ki is vész a nyelvből. (A névmágia és a tabu kérdéséről vö.: VIANU i. m. 28—9; ULLMANN, *SémFr.* 259—64; GUIRAUD, *Sém.* 55—7.)

A köznyelvi képek nagy része BALLY szerint valamilyen „tévedés” terméke, s a látvány pontatlan, elszívetett észlelésével vagy tökéletlen elemzésével indokolható. „Spontánul képekben beszélünk — írja BALLY —, mert homályosan látunk és rosszul gondolkodunk” (i. m. I, 189). Többek között ilyen „gondolkodás- és kifejezésbeli lustaságban” rejlik a klasszikus retorikák „érintkezési átviteleinek”, a metonímiának és szinekdochének magyarázata is (uo. 188—9). Az ily módon kialakult képnek lehet ugyan esztétikai hatása, de ez nem függ össze megalkotásával, és másodlagos fontosságú a beszélő számára, aki a nyelvi érintkezés során felhasználja ezt a képet.

Bármily lényeges is a fenti három tényező (új fogalom megnevezése; tabunak tekintett szó körülírása; pontatlan vagy téves észlelés) a nyelvi képek keletkezésében, jelentőségük nem mérhető a negyedik és legfontosabb indítóokéhoz, a kevésbé plasztikus vagy hangulatos szónak szemléletes vagy kifejező képpel való helyettesítéséhez. Az ilyen típusú képek már nemcsak a nyelvi kommunikáció jelrendszerének tagjai, hanem egyúttal stílustények is, amelyek esztétikai elemzést is kívánnak.

A „képes beszédnek” ezt a funkcióját már HUGH BLAIR (1718–1800.) retorikai és esztétikai előadásai is kiemelik, hangoztatva, hogy a kifejezés ilyen módja nem annyira a nyelv szegénységéből vagy a tulajdonképpen név hiányából fakad, hanem abból, hogy az átvitt értelmű szó eredeti jelentése révén a képpel kifejezendő fogalmat olyan mellékképzetekkel gazdagítja, amelyekkel az korábban nem rendelkezett (vö. ZLINSZKY ALADÁR: MStilÚ. 284).

A magyar stilisztikában NÉGYESY LÁSZLÓ nevéhez fűződik a képek megnevező és motiváló célzatának első következetes megkülönböztetése. NÉGYESY jó érzékkel veszi észre, hogy vannak esetek, amelyekben nincsen semmi gyakorlati szükség az átvitelre, hiszen az illető dolognak már van saját neve. Ilyenkor a képet vagy érzelmi okból, vagy elképzeltetés (szemléletesség) kedvéért használjuk (Stilisztika⁸ 190).

A régi stilisztika a szóképeket általában a szemléletesség kifejezőeszközei közé számította, s csak zárójelben utalt hangulatkeltő szerepükre. Magyar viszonylatban ZLINSZKY ALADÁR érdemének tekinthető e fonák vélekedés megcáfolása. ZLINSZKY több tanulmányban is hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a trópusok fő célja annak a hangulatnak a megéreztetése és kifejezésbeli értékesítése, amely a tárgyak és személyek képzeletéhez fűződik (MStilÚ. 247–55, 283–4).

Az újabb szakirodalom funkcionális szempontból is különbséget tesz az úgynevezett realista és romantikus költői képek között. Az előbbiek célja a látvány egyes mozzanatainak kiemelése, megvilágítása, az elvont fogalmak szemléletessé, képszerűvé tétele, míg az utóbbiak a hangulati aláfestés szolgálatában állnak, s a kifejezési forma expresszivitását növelik (vö. T. LOVAS RÓZSA: IrNyDolg. 176–8).

A modern szépprózában a hangulati motiváció többnyire fontosabb, mint az érzékletes leírás, s ennek megfelelően a képek funkciója a szemléletesség felől a hangulatosság felé tolódik el (vö. BENKŐ LÁSZLÓ: NytudÉrt. 35. sz. 76–7).

II. A *kép*. Alapfogalmak meghatározása.

Szemléletesség vagy érzékelhetőség?

1. A régebbi stilisztikai munkákban a *kép* műszót rendszerint az ókori és középkori retorikai kézikönyvek *trópus*-ának szinonimájaként használták. (A *trópus* fogalma tágabb, mint az, amit ma *szókép*-nek szoktak nevezni, mivel a régi szerzők — részben QUINTILIANUS nyomán — számos nem képszerű lexikális kifejezőeszközt is a trópusok közé soroltak. QUINTILIANUS tizennégy trópusfajtája közül pl. a *hyperbaton*, az *onomatopoeia* és az *ironia* nyilvánvalóan nem szókép.)

2. A huszadik század tudományos információrobbanása a stilisztika és az irodalomelmélet területét sem hagyta érintetlenül. A szörszálhasogatónak minősített retorikai felfogást elvetették: néhány évtized alatt a módszerek

és irányzatok csaknem áttekinthetetlen sokfélesége alakult ki. Ez többek között azzal a nem épp örvendetes következménnyel járt, hogy a hagyományos műszavakat, mindenekelőtt magát a *kép*-et a legkülönbözőbb és legellentétebb értelmezésekkel terhelték meg. Valószínűleg hozzájárult ehhez a *kép* kifejezésnek bizonyos eredendő kétértelműsége. Az *image* ugyanis, mint erre ULLMANN ISTVÁN a közelmúltban nyomatékosan figyelmeztetett, egyaránt jelenthet képzetet („mental representation”) és szóképet („figure of speech”) is. A fő problémát a kétféle *image*-nek, az eleven, szemléletes képzetnek, illetőleg az írói stíluseszköznek az állandó felcserélése, összekeverése okozza (vö. ULLMANN, *Language and style* 176 kk.). A *kép*(*szerűség*) szűkebb és tágabb jelentését egyébként már maga HEGEL észrevette és pontosan definiálta, különbséget téve a „tulajdonképpen képszerű szemléltetés”, vagyis az előadásmód érzékletessége és a „nem-tulajdonképpen képszerű szemléltetés”, a szóképek és hasonlatok alkalmazása között (i. m. 215).

Nem tartom feladatommak, hogy a terminológiai zűrzavarban rendet teremtsék, vagy akár csak tudománytörténeti összefoglalását adjam a *kép*-meghatározások fejlődésének. Mindössze egyetlen, de fontosnak és jellemzőnek érzett jelenségre szeretném e helyütt felhívni a figyelmet, s ez a *kép* fogalmának nagyfokú kitágulása két — egymástól világnézeti és módszerekben egyaránt távol álló — iskolában, a formalisták utáni szovjet stilisztikában és a New Criticismben.

3. A szovjet irodalomtudomány egyes irányzatai már a húszas években is jóval szélesebben értelmezték a *kép* terminussal illelhető irodalmi formák körét, mint a latin retorika hagyományain nevelkedett nyugat- és közép-európai kutatók. Ez részben talán azzal is összefügg, hogy az *obraz* 'kép' szónak az orosz tudományos nyelvben még számos más jelentése is van, így 'alak', 'jellem', 'természeti kép', 'forma', 'mód', s ezek között sem akkor, sem később nem húzták meg világosan a határvonalat. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a szovjet stilisztikában mind a mai napig eleven maradt BELINSZKIJ tanítása a képekben való gondolkodásról mint a művészi kifejezés specifikumáról, s ez a *kép*, *képszerű*, *képszerűség* terminusoknak bizonyos normatív színezetet kölcsönzött. Jól mutatja ezt RJURIKOVNAK az a megállapítása, hogy a stilisztikai kutatás alapja a kép, a képben való gondolkodás vizsgálata, s a képet nem mint nyelvi formát, hanem mint a gondolkodás megnyilvánulását kell figyelembe venni (vö. BENKŐ LÁSZLÓ: *NyutudÉrt.* 35. sz. 72). Egy nemrég megjelent szovjet irodalomelméleti kézikönyv a *kép*-et már magával a művészi visszatükrözés legáltalánosabb formájával azonosítja, s olyan esztétikai kategóriaként határozza meg, amely minden műfajra és művészeti ágra érvényes (vö. FODOR ISTVÁN: i. h. 500).

Az az önmagában helyes elvi kíváncsi, hogy a képanyag nyelven túli motiváltságát, lélektani-világnézeti alaprégét is elemezni kell, sőt főleg ezt kell elemezni, azzal a káros módszertani gyakorlattal fonódott össze, hogy a költői kép formaszervezetének nyelvészeti vizsgálata háttérbe szorult, s a stilisztikai képfogalom egzakt kritériumai elvesztették határozott körvonalukat. A *kép*-et sokféleképpen, ellentmondásosan, olykor túlságosan kitágítva kezdték értelmezni, s a stilisztikai elemzést számos oda nem illő irodalom- és művészettörténeti, valamint filozófiai és pszichológiai vonatkozással kapcsolták össze. Ily módon a *kép*-ből fokozatosan kilúgozódott minden nyelvi-stilisztikai konkrétum.

A terminológia „liberalizmusának” jellemző példaként GUSZTAV

SPET definíciójára utalhatunk, amely szerint a szavak bármely, szintaktikailag befejezett kapcsolata — kép. „A Jevgenyij Anyegin ugyanúgy kép, mint a versszakok, fejezetek, mondatok vagy »egyes szavak«. A kompozíció valójában nem más, mint explicit módon kifejtett kép” (idézi GRÁNICZ: Helikon XVI, 451).

Hasonló álláspontot képviselt A. M. PESKOVSZKIJ is, aki szerint az irodalmi műalkotás minden szava képszerű, s ezeket a képeket nem a hagyományos stilisztika szűknek bizonyult fogalmi apparátusával kell leírni, hanem az „általános képszerűség” síkján kell értelmezni (vö. A. И. ЕФИМОВ, Стилистика русского языка 104—6). JEFIMOV két analógiára hivatkozva veti el PESKOVSZKIJ elgondolását: a zenei hang még nem dallam, s a téglá sem palota — ugyanígy az irodalmi mű részelemei sem lehetnek önmagukban képszerűek.

JEFIMOVnak kétségkívül igaza van, de érvelése hiányérzetet kelt, mert nem világítja meg a PESKOVSZKIJ-hipotézis szemléleti gyökereit, nem tárja fel létrejöttének okait. Pedig maga is idézi a bírált könyv alábbi mondatát: „[A kaukázusi fogoly című Lev Tolsztoj-műben csak egyetlen figurát, egy hasonlatot találtam] Mindazonáltal . . . lehetetlen kétségbe vonni ennek a műnek a képszerűségét, és kivetni a művészi próza határai közül”. Véleményem szerint ez a mondat az egész PESKOVSZKIJ-koncepció megértésének kulcsa. Nem egyébről van itt szó, mint BELINSZKIJ tételének merev, dogmatikus alkalmazásáról. Ha ugyanis a művészi forma s egyáltalán az esztétikai érték a képszerűség fogalmával van összekötve, akkor az a mű, amelyben nincsenek képek, nem műalkotás. Tolsztoj novellája tagadhatatlanul remekmű, de híjával van a trópusoknak és figuráknak. Ezt az ellentmondást kétféleképpen lehet feloldani: a dogmává merevült tétel elvetésével vagy a *kép* fogalmának olyan kitérítésével, amely lehetővé teszi a képet nem tartalmazó mű képszerűségének megállapítását. PESKOVSZKIJ, SPET és társaik, sajnos, ezt az utóbbi utat választották, s ennek következtében adósak maradtak a *kép* pontosabb meghatározásával s a lírai és epikai képstruktúrák nyelvészetiileg is adekvát interpretációjával. (Körülbelül ugyanerre a sorsra jutott néhány évtizeddel később a *realizmus* fogalma is, amikor minden érdemleges műről be kellett bizonyítani, hogy a maga sajátos módján tulajdonképpen realista, s ez a terminus technicus súlyos következményekkel járó „inflációjához” vezetett.) Az áttekintés teljességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a szovjet stilisztika legjobb művelői, pl. ZSIRMUNSZKIJ, JEFIMOV, VINOGRADOV és tanítványaik lényegében elkerülték ezt a zsákutcát.

A *kép* műszó tágabb értelmezése természetesen a magyar esztétikai és irodalomelméleti terminológiában is jelentkezett. Egyes szerzőknél az elemzett írásműnek szinte minden plasztikus, érzékileg szemlélhető részlete, többé-kevésbé kerek, lezárt egysége *kép*-nek minősül. Jól példázza ezt SZERDAHELYI ISTVÁN Költészetesztetikája (vö. különösen 100—7, 188—92, 290—320), ahol a *kép* terminus többnyire 'gondolati képzet' jelentésben fordul elő. SZERDAHELYI pl. *kép*-ként említi és magyarázza az Odüsszeiának ezt a jelenetét:

„... De Odüsszeusz lőtt ugyanekkor
s Eurümakhosz mellét csecse mellett verte keresztül
és májába hatolt be a gyors nyíl. Kardja kezéből
hullt le a földre, s az asztalon át maga is lehanyatlott,
meggörbedve bukott le: gurultak a földre az étkek

és kettős kelyhek. Homlokkal verte a földet,
míg kínlódott, és közben két lábbal a széket
rúgva, vonaglott; majd a szemére omolt a sötétség''

(XXII. ének, 81—8. s.; idézi — kissé eltérő szövegű fordításban — SZERDAHELYI i. m. 293). Ugyanígy *költői kép*, minden különösebb meghatározás és elkülönítés nélkül (ráadásul „A hasonlat” című alpontban tárgyalva!) az alábbi Mahábhárata-részlet:

„A jádavák halálával úgy tűnt neki a Dváaraká,
hogy víze a Halál hurka, gúzsba font vad Pokol-folyó,
hol a jaduk a hullámok, a ló hal, s a szekér hajó,
zene s zörgés a vízzúgás, a palota s a ház öböl,
virágfüzér a gyémántfal, hínártorlaszok ékkövek,
az utcatorok örvények, és forgók a kerek terek,
és ahol krokodil Krisna s krokodil Baladéva is''

(XVI. ének, idézi SZERDAHELYI i. m. 300), amely pedig nyelvi-stilisztikai szempontból semmiképp sem hasonlat! SZERDAHELYI tehát a képzetet, a (költői) képet, a hasonlatot és a metaforát úgy kezeli, mint egy teljesen homogen jelenség (a *kép*) különböző példáit.

SZABÉDI LÁSZLÓ tanulmánykötetében — e tanulmányok korábban, az ötvenes évek első felében íródtak — a *kép* még általánosabban olyan művészi közlésformát jelent, amely a valóság visszatükrözésének és a gondolatok, eszmék kifejezésének eszköze. A művészi közlés a képszerűség közegeiben valósul meg: a képzalkotás az esztétikai teremtő tevékenység specifikus megnyilvánulási módja. SZABÉDI gondolatrendszerében az úgynevezett *teljes kép* magával a műalkotással azonosul (i. m. 23). Mindazonáltal kép és mű közé nem tesz egyenlőségjelet. Nem minden kép művészi produktum, hiszen vannak természeti képek is (pl. a délibáb, a víz színén látható tükörkép, a sötétkamra-beli kép, a fénykép, a visszhang és a lemezen vagy hangszalagon rögzített hangkép), valamint ember alkotta, de nem művészi képek (kultikus bálványok, jogi kázusok, tudományos ábrák és példák), s nem minden művészi alkotás kép: pl. egy épület nem lehet képszerű (vö. uo. 67—70). A képeknek ez a felosztása sem túlságosan meggyőző: a film- és fotóművészet mellőzése, illetőleg a „látszó természeti képek” közé való besorolása aligha fogadható el.

4. A *kép*-kategóriának hasonló, „parttalan” kiterjesztése figyelhető meg a harmincas évek elején színre lépő angolszász „új kritikában” is (vö. WEIMANN, Az „Új Kritika” 201—5, 213—4). Az angol szakirodalom a *kép* („imagery”) műszót kezdetben a metafora és a hasonlat gyűjtőfogalmaként használta: MURRY és SPURGEON műveiben még ezt az eredetibb, „szolid” értelmezését olvashatjuk. Ezzel szemben az amerikai BROOKS és HEILMAN egy 1945-ös kiadású kézikönyvben már így határozza meg az *imagery*-t: „képek használata: az értelem, jelentés közlése a különböző érzékek útján; közvetítés a konkrét és a különös eszközével. . . magában foglalja a közvetlen és a szó szerinti leírást; a *képletes beszédet*: úgymint a *hasonlatot*, tehát a hasonlóságnak a *mint* vagy az *ahogyan* szócska közbeiktatásával kifejezett formáját, valamint a *metaforát*, tehát a hasonlóságnak azonossággal kifejezett formáját; magában foglalja továbbá a jelképet is”. Ebben az igen tág definícióban a *kép* terminus csaknem megfoghatatlanná válik. A „közvetlen és a szó szerinti leírás” stilisztikailag és jelentéstanilag egyáltalán nem kép. Ha elfogadnánk

BROOKS és HEILMAN meghatározását, a műalkotás valamennyi tárgyi-érzéki elemét a képek sorában kellene számon tartanunk (BROOKS egy másik munkájában *expressis verbis* ki is mondja, hogy a szókép = „bármilyen érzéki élmény bemutatása”). Ugyanakkor feltűnő, hogy még ebből a nagyon széles körű *kép*-fogalomból is kimaradnak a nem-metaforikus szóképek (a metonímia és a szinekdoché), s tisztázatlan az allegória és a szinesztézia státusa is. Meglepő, hogy BROOKS és HEILMAN mennyire primitív, teljesen nyelvtani és formális jellegű „definíciót” ad a hasonlatról („a hasonlóságnak a *mint* vagy az *ahogyan* szócska közbeiktatásával kifejezett formája”). Köztudomású, hogy jónéhány hasonlatnak nincs ilyen tipikus kötőszava.

A New Criticism követőinél a *kép* műszó terjedelme egyre bővül, jelentés-tartalma viszont, ennek megfelelően, egyre általánosabb. S. L. BETHELL pl. minden határozott tárgyra vagy tárgynemre (?) utaló szót és mondatot *kép*-nek nevez. HEILMAN és ELLIOTT (G. W. KNIGHTra támaszkodva) az elemzendő művet képsorozatnak vagy képhálózatnak, sőt végső soron egyetlen nagy metaforának tekinti. Ezek a szellemes, de bebizonyíthatatlan feltevések az *imagery*-t megfosztják minden nyelvi alapjától. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy újabban a *kép* fogalmába beleértik a díszletezést (ELLIS-FERMOR, 1945.), a drámai jellemet (BRADBROOK, 1958.), a rendezői effektusokat, a színházi előadást, sőt még a zajt és a csendet is (CHARNEY, 1956.). Az *imagery* gátlástalan kiterjesztése és elködösítése szükségszerűen vezetett el az irodalomkritikai szöveginterpretáció önkényességéhez.

Végül ejtsünk néhány szót a New Criticism *kép*-felfogásának világnézeti gyökereiről (vö. WEIMANN i. m. 244–55). A szellemi háttér CH. MORRIS, S. K. LANGER és részben ORTEGA Y GASSET filozófiája volt, amely többek közt azt tanította, hogy a *kép* nem a valóságra utal (a metafora „a természet elűzésének leghatékonyabb eszköze” [ORTEGA]). Ez a gondolat kétségkívül az elidegenedésnek, a valóságtól való menekülési ösztönnek a szimptómája. Az újkritikus műelemzők ehhez a koncepcióhoz csatlakoznak, amikor a műben nem a valóság művészi visszatükrözését, hanem a valóságtól elvonatkoztatott, csak „vehicle”-mivoltukban szemlélt nyelvi képek hálózatát, az „egyetlen nagy metaforát” látják, amelyet csak önmagából érthetnek meg, hiszen csak önmagára vonatkozik, csak önmagát jelenti. Amikor KNIGHT a szimbólumról azt írja, hogy „Nem jel, ami valami helyett áll ott”, nyilvánvalóan MORRIS szemantikai agnoszticizmusához és LANGERnek (egyébként CASSIRERre visszamenő) szimbólumfilozófiájához kapcsolódik. LANGER „art symbol”-ja sem áll más valami helyett: nem utal semmire, csak önmagára, saját magának a jele. Ennélfogva tulajdonképpen nem is jel, nem lévén jelölő funkciója: „A vers nem jelent — a vers: van” (MCLEISH; idézi SPITZER, *Langue et Littérature: Actes du VIIIe Congrès de FILLM* 30). A művészi jel valóságra vonatkoztatottságának, denotatív aspektusának és közlő funkciójának tagadása a jelentés nélküli jel paradoxonába torkollik. Itt van a forrásvidéke mindazoknak az irodalmi irányzatoknak, amelyek a dadaizmustól a „konkrét költészetig” programot és kultuszt akartak csinálni az értelemnélküliségből.

A költői képeknek ez a tág és irracionális felfogása — bár jóval kisebb mértékben — hatott a francia nyelvterületen is: PIERRE GUIRAUD pl. az *image* műszót általában 'représentation mentale' értelemben használja, s minden nyelvi jel alapvető velejárójának tartja (*Langue et Litt.* 122–4; magyarul ism.: BENKŐ LÁSZLÓ: MNy. LXIV, 427). Az ilyen és hasonló elméleti kísérletek következményét regisztrálja ALBERT HENRY, a jeles romanista,

megállapítván, hogy az *image* a franciában tartalmatlanná vált, elveszítette minden megbízhatóságát, s ezért a lehetőségig kerülendő (Métonymie et métaphore 73).

5. Az *imagery* „konjunktúrájának” (WEIMANN) vagy inkább inflációjának tehát az lett a vége, hogy maga a *kép* kifejezés is kissé diszkreditálódott, s a mértéktartóbb kutatók óva intenek tőle. A tartalmatlanná általánosított *kép*-fogalommal a stilisztika nem is tudna mit kezdeni. A mi *kép*-ünk ennél jóval realisabb, terjedelmére nézve szűkebb, tartalmilag konkrétabb kategória lesz: a nyelvi képek (szóképek, hasonlatok, valamint az ezekből összeálló komplexebb képegyüttesek) gyűjtőfogalma.

Az újabb magyar stilisztikai kézikönyvek terminológiáját e tekintetben egészségesnek és követendőnek látom. A MStilV. a *képes kifejezések*-en belül megkülönbözteti a *szóképek*-et és az ezekhez csatlakozó „további stiláris eszközöket”. A KMStil. *kép*-en egyrészt elemi (stilisztikai, nyelvi) képet (= szóképet), másrészt komplex (költői, irodalmi) képet ért. A *költői kép* e felfogás szerint a nyelvi képek komplex szövődéke (98).

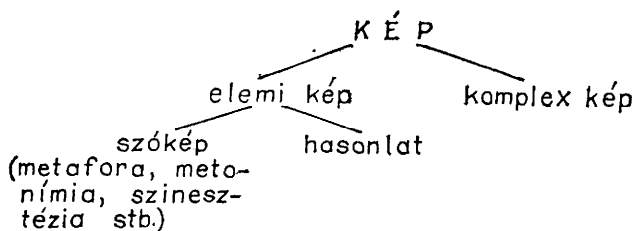
A dolgozatomban alkalmazott terminológia nagymértékben támaszkodik a fenti rendszerezésekre, s elvi jelentőségű pontokon nem is tér el tőlük. Mégsem érzem fölöslegesnek, hogy az alapvető fontosságú műkifejezéseket, illetőleg rövid, előzetes meghatározásukat már itt, előljáróban közöljem. Tehát:

A) A szóképek és hasonlatok összefoglaló neve: *elemi kép*.

B) Az elemi képekből felépülő bonyolultabb organizmus a *komplex kép*. Ezt a műszót a szakirodalomban HANKISS ELEMÉR honosította meg. A komplex kép voltaképpen többszörös vagy más stilisztikai alakzatokkal kombinált metafora (A népdaltól az abszurd drámáig 13). A komplex költői képek születését meggyőzően írja le T. LOVAS RÓZSA a Bánk bán képeiről szóló dolgozatában. Ezek az összetettebb képek szerinte hasonlósági képzettársításon alapulnak, s a költői kép csírája egy-egy ilyen jellegű szókép, többnyire a metaforának valamelyik változata (IrNyDolg. 178).

C) A legátfogóbb kategóriát, a *kép*-et az elemi és komplex képek összessége adja.

Az egyes műszók alá- és fölérendeltsége grafikusán így ábrázolható:

6. Befejezésül még az a kérdés vár tisztázásra, mit kell e stilisztikai kép-kategória „szemléletességén”, „képszerűségén” érteni?

Maga a *kép* kifejezés, a szó köznyelvi jelentésénél fogva, valamilyen vizuális élményt sugall. Ebből kiindulva néhány kutató azonosítja a képszerűséget a szemléletességgel. CAROLINE SPURGEON pl. a shakespeare-i képvilágról írott híres könyvének bevezetőjében kifejti, hogy az *image*-nek „csupán olyan megfelelői után kutassunk elménkben, amely vizuális képet hordoz” (idézi WEIMANN i. m. 201).

A nyelvi stílusalakzatok szemléletessége azonban mégis csak más természetű, mint a közvetlenül, a maguk optikai realitásában érzékelhető valóságos képeké. A figuratív jelleget a befogadó nem mindig képes, és nem is köteles képzeletében rekonstruálni; a költői képek egy részét pedig éppenséggel „megölné”, esztétikailag torz vagy komikus hatást keltene, ha a nyelvi fordulatot mindenáron vizuális képre próbálnánk lefordítani (vö. MARKIEWICZ i. m. 41). Tudomásul kell vennünk, hogy vannak olyan szóképek, amelyek egyáltalán nem vizualizálhatók. Éppen ezért, J. M. MURRY nyomán határozottan el kell vetnünk azt a gondolatot, hogy a nyelvi kép kizárólag vagy túlnyomórészt vizuális. A szemlélhető képeken kívül vannak tisztán auditív, sőt pszichológiai képek is (WELLEK—WARREN, Az irodalom elmélete 279—80).

Ha a szemléletesség alapja nem vagy elsősorban nem a vizualitás, akkor végül is minek köszönhető maga a képszerűség? Ezt a látszatellentmondást a legtöbb szerző a nyelvi képeknek a legáltalánosabb értelemben vett „tárgyi-érzéki jellegére” való hivatkozással szünteti meg (a szovjet KOZSINOVNAK a művészi kép jellemző vonásairól szóló tanulmányát ism. FODOR: i. h. 500). Ebbe az irányba mutatnak CLEANTH BROOKS korábban már idézett *kép*-definíciói is: a kép „az értelem, jelentés közlése a különböző érzékek útján; közvetítés a *konkrét* és a különös eszközeivel”, illetőleg „bármilyen érzéki élmény bemutatása”. A *vizualitás* helyébe tehát az *érzékelhetőség* kategóriáját kell állítanunk. A képszerűség kritériuma a konkrét érzékelhetőségben keresendő (vö. ULLMANN, *Language and style* 178).

Van azonban a költői képeknek egy olyan, viszonylag ritkán előforduló típusa is, amely ennek a követelménynek nem tesz eleget: a konkrétat elvont-hoz hasonlító vagy elvonttal kifejező képekre gondolunk. Petőfi „Az apostol” első két versszakában kétszer is használ ilyen hasonlatot:

„Sötét a város, ráfeküdt az éj.
Más tájakon kalandoz a hold,
S a csillagok behunyták
Arany szemeiket.
*Olyan fekete a világ,
Mint a kibérlett lelkiismeret.*

Egyetlenegy kicsiny fény
Csillámlik ott fenn a magasban
Bágyadtan s haldokolva,
Mint a beteg merengőnek szeme,
Mint a végső remény.”

Ezek a konkrét → absztrakt felépítésű képek tulajdonképpen nem érzékelhetők, s ennek folytán képszerű mivoltuk is kétségbe vonható. Mivel azonban stilisztikai funkciójuk nyilvánvalóan közel áll a képszerűség másfajta, konvencionálisabb kifejezőeszközeiéhez, mi itt és a továbbiakban ezeket is költői képnek tekintjük, mintegy kitágítva ezáltal a *kép*-kategória jelentését a szemlélhetőség felől az asszociatív összefüggés, az intellektuális (nem szemléltető, hanem kifejező célzatú) társítás irányába.

A stilisztikai kép-fogalomnak tehát egyrészt szűkebbnek, másrészt viszont tágabbnak kell lennie annál, amit az esztétika és részben ennek hatása a poétika és az irodalomelmélet *kép*-nek nevez. Szűkebbnek, mert csak a hegeli „nem-tulajdonképpeni képszerű szemléltetés”-re terjed ki, tágabbnak,

mert stilisztikai szempontból a konkrétat elvonttal minősítő vagy kifejező hasonlatok és metaforák is képek, noha ezek a szó szoros értelmében nem „szemléletesek”, nem „szemlélethetők”.

Még egyszer összefoglalva az elmondottakat: a stilisztikai képnek nem differentia specificája a szemléletesség. Nem minden kép, ami szemléletes (pl. Eurümakhosz halálának leírása felfogásunk szerint nem kép); nem minden szemléletes, ami kép (pl. a konkrét → absztrakt képek).

III. Szókép és hasonlat. Hasonlítás és azonosítás a költői képben

1. A szóképek és a hasonlatok viszonyát a régi stilisztika csaknem kizárólag formai ismérvek alapján próbálta megragadni. A klasszikus retorikai felfogás hasonlat és metafora között nem látott lényegbevágó különbséget: mind a kettőt az összehasonlítás nyelvi kifejezőjének tekintette, s a metaforáról megállapította, hogy nélkülözi a hasonlat bizonyos alaki kitevőit (a hasonlító kötőszót, az utalószót, a hasonlítás alapjának megnevezését). Így született meg a metaforának később oly gyakran idézett quintilianusi meghatározása: „In totum autem metaphora brevior est similitudo”: ’egészében pedig a metafora rövidített hasonlat’ (Inst. or. VIII. 6.; vö. ZLINSZKY: MStilÜ. 217). E vitatható szemléleti alapokon nyugvó és a problémát nagymértékben leegyszerűsítő tétel meglepően szívósan bizonyult: a stilisztika későbbi története során számos hívőre talált, s még a közelmúlt magyar tankönyveibe is eljutott („a metafora összevont hasonlat” formában).

A modern nyelvészeti stilisztika megteremtője, a svájci BALLY is magáévá tette: szerinte a metafora olyan hasonlat, amelyben az elme egyetlen szóba sűríti a jellemzett fogalmat és a hozzá hasonló érzékletes tárgyat. A metafora tehát lényegében nem más, mint tömörített hasonlat, a hasonlat viszont a metafora analitikus formája (BALLY i. m. I, 187). Ugyanígy vélekedik a német ELSTER és a francia VENDRYES (vö. VIANU i. m. 86, 23), valamint ESNAULT (vö. ULLMANN, SémFr. 277), ULLMANN (uo.) és VIANU (i. m. 86). A könnyen megjegyezhető, frappáns definíció belekerült a lexikonokba, stilisztikai kézikönyvekbe, stíluszótárakba is (vö. MORIER, Dictionnaire de poétique et de rhétorique 258–9; Dict. Quillet I, CV; Larousse du XXe siècle IV, 836 stb.). A magyar szakirodalomban többek között PAPP ISTVÁN (MNY. XXXVIII, 187) és — fenntartásokkal — GÁLDI LÁSZLÓ (Précis de stylistique française [Egy. jegyz.] 81) fogadja el ezt a meghatározást. Figyelemre méltó, hogy a legmodernebb felfogású strukturalisták egyike, a szovjet JU. LEVIN is ehhez az állásponthoz csatlakozik, hangoztatva, hogy a metafora tényezőit összekapcsoló közös jelentésjegy megléte vagy hiánya „annak a hasonlatnak a szemantikai struktúrájában rejlik, amelynek transzformációjaként jött létre az adott metafora” (Strukturalizmus II, 176–7). KRONASSER sem lát semmiféle lényeges különbséget hasonlat és névátvitel, illetőleg metafora között, s a hasonlatot a metafora gyökerének, nélkülözhetetlen előzményének tartja (Handbuch der Semasiologie 105).

A metaforát „összevont hasonlat”-nak minősítő hagyományos nézeteknek természetesen bírálói is akadtak. ZLINSZKY ALADÁR már a húszas évek végén kifejtette, hogy a quintilianusi tétel nem állja meg a helyét, mivel nem minden hasonlat tömöríthető metaforává, és nem minden metafora oldható fel hasonlattá (MNY. XXIV, 78; ugyanígy: HEMPFL, idézi PASINI: Lingua e stile VII, 444; BENCÉDY: MNYh.³ 102; GÁLDI i. m. 81). Hasonló értelemben nyilatkozik a problémáról Néplelektanában WILHELM WUNDT, aki szerint

a „rövidített hasonlat” kifejezés nem felel meg a metafora igazi természetének, s ez az elnevezés a metaforának nemcsak lélektani karakterét, hanem genetikusan összefüggéseit is hamis megvilágításba helyezi (Völkerpsychologie² I/2, 586).

WUNDT nagy érdemének tekinthetjük, hogy elvetette az egyoldalú formális szempontokat, s a kérdést történeti aspektusból közelítette meg. Rámutatott, hogy a „brevior similitudo” azt sugallja, hogy a hasonlat volt előbb, és a metafora később, s az eredetileg bővebben kifejtett hasonlatot — mintegy szótakarékosságból — pusztá metaforává csonkították. WUNDT kortársai közül a francia RÉMY DE GOURMONT történetét ilyen érveléssel a hasonlat prioritása mellett. A vizuális képzet elsődleges kifejezésformájának a hasonlatot tartotta, s bizonyítékkul a homéroszi eposzokra hivatkozott: az *Íliás*ban és az *Odüsszeiában* nincsenek metaforák, s ez „a primitív korszaknak a jele” (*L’Esthétique de la langue française*. 1899.; ism. VIANU i. m. 33). WUNDT a homéroszi stílust itt nem ismeri el perdöntőnek, s a skandináv és germán hősénekek képalkotásának eltérő jellegére utalva vonja kétségbe a hasonlat primátusát (vö. WUNDT i. m. 586—7). Csaknem hét évtizeddel később, a bochumi metaforavita során HARALD WEINRICH lényegében ugyanezt a koncepciót fejtette ki, amikor állást foglalt a metafora elsőbbsége mellett, sőt — egy lépéssel tovább menve — a hasonlatot „kibővített metaforaként” határozta meg. A „brevior est similitudo” WEINRICH szerint mindenképp előtérbe „schlechte Definition”, mert megfordítja a metafora és a hasonlat közötti, történetileg kialakult sorrendet (*Folia linguistica* I, 3; *Poetica* II, 100).

Az újabb szakirodalomban TUDOR VIANU foglalkozik még részletesebben hasonlat és metafora elsődlegességének problémájával. VIANU álláspontját ellentmondásosnak érzem, mivel egyrészt hangsúlyozza, hogy a metafora „rövidített, rejtett hasonlat”, másrészt viszont úgy véli, hogy sem pszichológiailag, sem genetikusan nincs köze a hasonlathoz (i. m. 29). Ráadásul a „rövidített, rejtett hasonlat” formulából arra következtethetnénk, hogy a kiváló román kutató a hasonlat primátusának RÉMY DE GOURMONT-i hipotézisét tette magáévá, másutt viszont félreérthetetlenül kimondja, hogy a metaforát tartja a költészet lényegének, mégpedig éppen azért, mert a legtöbb szóképp belőle fejlődött ki.

Anélkül, hogy a döntőbíró szerepére vállalkoznék ebben a jórészt mégis csak feltevésekre épülő vitában, befejezésül összefoglalom elgondolásomat.

A primitív animizmus világszemléletéből fakadó, szubjektív azonosításon alapuló és többnyire antropomorfisztikus jellegű „ősmetaforák” időben minden bizonnyal megelőzték a racionálisabb, a valóság elemző befogadását tükröző hasonlatokat. A homéroszi korszak görögsége azután éppen a hasonlatban találta meg a számára lélektanilag adekvát nyelvi-stilisztikai kifejezőeszközt. A modern költészetben ismét a tömörebb, olykor hermetikusabb, sőt irracionálisabb metaforikus képalkotás tört előre, de ezek az újkori metaforák semmiképp sem tekinthetők „hasonlatokból rövidült” szóképeknek.

2. A metafora és a hasonlat közti különbség jóval több egyszerű „külalakbeli” eltérésnél. Nemcsak a nyelvtani formát kell figyelembe vennünk egybevetésükkor, hanem a kép összetevőinek logikai-szemantikai viszonyát is, hiszen az igazi, lényegbevágó differencia éppen ezen a téren mutatkozik. A tárgyat és a képet ugyanis a hasonlatban csak összehasonlítjuk, a metaforában viszont azonosítjuk egymással (vö.: ZLINSZKY: MNy. XXIV, 78; KMStil. 106; FÓNAGY: Nyr. XCIV, 30).

BALLY a hasonlatot és a metaforát ö s s z e k ö t ő mozzanatot, a hasonlósági képzettársítást emelte ki francia stilsztikájában, s nem határolta el élesen egymástól a két képtípust. Nem mutatott rá a h a s o n l í t ó, illetőleg a z o n o s í t ó jellegből fakadó alapvető különbségeikre (i. m. I, 187). Ezt részben annak tudhatjuk be, hogy BALLY csak a köznyelv stilsztikájával foglalkozott, s a közösségi metaforák azonosító jellege egyrészt már megkopott, másrészt eredetileg sem lehetett különösebben erős. Az azonosító mozzanat primátusa inkább a merész, egyéni, „önkényes” költői metaforákra jellemző.

A metaforikus azonosítás tudati mechanizmusáról igen sok elmélet van forgalomban; e helyütt csak a két legújabbról emlékezhetünk meg. Az olasz PASINI szerint a metafora két szemantikai terület egy közös vonásának megfigyeléséből indul ki, és e vonás általánosítása révén, a nem közös jegyeiktől elvonatkoztatva jut el a jelentésmezők azonosításáig (i. h. 454). A közös jelentésjegyek (szemémák) kiszűrését és kiemelését ALBERT HENRY *fokalizáció*-nak nevezi. A metafora alapjául szolgáló (kettős) fokalizáció lényegében metonimikus típusú eljárás, ennél fogva HENRY a metaforát *metonimikus azonosítás*-nak vagy *egymásra helyezés*-nek („identification ou superposition métonymique”) kereszteli el, s az érintkezési képzettársításra épülő szóképet tekinti alapszóképnek, amely elsődlegesen mint metonímia és szinekdoché, másodlagosan pedig mint metafora realizálódik (i. m. 66–9).

A hasonlat és a metafora jelentéstani szempontú megkülönböztetését tovább bonyolítja az a tény, hogy a hasonlítás és az azonosítás gyakran nem választható el mereven egymástól: a két tényező nemegyszer szételemezhetetlenül egymásba olvad. Az összehasonlítás, mint JEAN COHEN, a neves francia strukturalista kutató írja, pszichológiai tekintetben r é s z l e g e s a z o n o s í t á s i m ű v e l e t két tárgy között. E gondolati tárgyak („objets de pensée”) akkor vannak összehasonlítva, ha azonosaknak s egyszersmind különbözőknek tételezzük őket (Langages 12. sz. 44). A hasonlóság az azonoság és különbség dialektikus egysége (vö. FÜST MILÁN: Magyarok III, 82). Ezért is érzem vitathatónak HENRI MORIER kísérletét, aki a költői metaforákat a hasonlító, illetőleg azonosító mozzanat primátusa szerint osztja két nagy csoportra: a p l a s z t i k u s k é p („image plastique”) objektív hasonlósági viszonyt állapít meg két tárgy formája, anyaga, mérete, arányai között, míg az i m p r e s s z í v k é p b e n („image impressive”) nincs közvetlen viszony azonosított és azonos közt, csak a két tárgy keltette benyomások rokonságát (analógiáját) érzi és érezteti meg a költő (i. m. 199, 202).

Ebbe az irányba tapogatózik TIMÁR GYÖRGY is, aki József Attila-elemzésében h a s o n l í t ó és a z o n o s í t ó metaforát különböztet meg, s az utóbbit új műszóval *identifikáció*-nak nevezi (Jelenkor XI, 1027). TÖRÖK GÁBOR élesen támadja ezt a szóhasználatot, hangoztatva, hogy a költői nyelv metaforáit „nem lehet a hasonlítás vagy az azonosítás funkciója szerint szétszortírozni” (Nyr. XCV, 311). Töröknek az a véleménye, bár ezt nyíltan nem mondja ki, hogy minden metaforában az azonosítás gesztusa az elsődleges, sőt a lírában még a hasonlatnak is lehet azonosító lélektani hatása (uo.).

Ugyanebben a cikkben KÁROLY SÁNDOR Jelentéstanával is polemizál TÖRÖK. A vitatott gondolatnak az a lényege, hogy a költői metafora mindig hasonlat értékű, mivel a metaforikus szó „nem egy új halmaz jelentésének a helyére lép, hanem megmarad az eredeti halmaz jelentésében, s ez a jelentés azonosítási viszonyba kerül egy másik halmaz jelentésével, amelyet egy másik szó képvisel. . . . Költői metafora esetében tehát nem beszélünk poliszemiáról”

(KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan 171). A KÁROLY SÁNDOR idézte példákából („A bánat egy nagy óceán”; „A lelkem ódon, babonás vár”) egyértelműen kiderül, hogy a TÖRÖK által kifogásolt fenti észrevétel csak a teljes (minősítő) metaforákra vonatkozik, s ezekre nézve lényegében helytálló is. A teljes metafora még aránylag közel van a hasonlathoz (vö. ZLINSZKY: MNy. XXIV, 79), szemantikailag hasonlat értékű, s az esetek többségében hasonlattá transzformálható (J. SOLTÉSZ: Nyr. LXXXIII, 185).

3. További lényeges különbség a szóképek és a hasonlat jelentésszerkezete közt, hogy míg a szóképben a tárgyi és a képi elem (az azonosított és az azonos) között vagy jelölő, vagy minősítő viszony van, addig a hasonlatban e két szféra kapcsolata csak minősítő jellegű lehet. Íme néhány példa. Ha a szókép jelölő típusú, a két fő komponens közül csak az azonosnak (a képnek) van nyelvi jele: „Hé fiúk! amott ül egy *tűzok* magában” (Arany). Ilyenkor a jelölt (a tárgy) mintegy rejtve marad. Minősítő szókép esetén viszont mindkét elem explicit módon van kifejezve, s a minősített és a minősítő jelet valamilyen nyelvtani-szószerkezeti összefüggés köti össze: „Láttátok a *fergeteget*, *E barna parasztot*, Kezében *villámöszkökével*?” (Petőfi). Mint ez a *villámöszköke* metaforából is kitűnik, a képi minősítés egyetlen összetett szóba is belesűríthető. A minősítés nyelvi burka hasonlat is lehet; a két fő tényező (a hasonlított és a hasonlító) többnyire külön tagmondatba kerül: „*Mint gondolatjel*, vízszintes a tested” (József A.).

A szóképek és hasonlatok jelentéstanilag abban is eltérnek egymástól, hogy az előbbieken van névátvitel és jelentésváltozás, az utóbbiakban pedig nincsen. E sommás szembeállítás azonban pontosabbá kell tennünk néhány kiegészítő megjegyzéssel. Először is: névátvitel csak a jelölő funkciójú szóképekben figyelhető meg; a minősítők ebből a szempontból a hasonlatra emlékeztetnek. Emiatt nem fogadhatjuk el minden megszorítás nélkül a lengyel A. M. KOMORNICKÁNAK azt az állítását, hogy a metafora lényege a metaforát alkotó szavak jelentésváltozásában van (*Métaphores, personifications et comparaisons* 35). Másodszor: az, hogy a hasonlatban nincs névátvitel, úgy értendő, hogy a hasonlított és a hasonlító mindig eredeti jelentésében szerepel. Az alany és a tárgy (a hasonlított és a hasonlító) közti kölcsönhatás mindkét összetevőben létrehozhat ugyan bizonyos fokú jelentésseloldást, ez az árnyalatnyi módosulás azonban rendszerint az olvasói psziché működésének eredménye, s így a költői kép objektíve adott jelentésstruktúráját nem befolyásolja. Azzal viszont már nem érthetünk egyet, hogy a hasonlatban minden elem megtartja eredeti, köznyelvi jelentését, a „tulajdonképpen” jelentést, és semmilyen szemantikai transzpozíció nem történik (vö. NÉGYESY i. m. 223; újabban: KOMORNICKA i. m.; K. SZOBOSZLAY: NytudÉrt. 77. sz. 53), mivel az úgynevezett metaforikus hasonlatok állítmánya a hasonlatnak valamelyik főrészére, esetleg mind a kettőre csak metaforikusan, tehát átvitt értelemben vonatkoztatható.

A fentieknél kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé fontos az a különbség, hogy a képzettársítás kiindulópontja, a tárgyat és a képet egymáshoz rendelő és összekapcsolásukhoz alapot nyújtó közös tulajdonság vagy cselekvés szóképek esetén mindig egy szálú, egy szempontú, egy mozzanatú, hasonlatoknál viszont lehet több mozzanatú is (vö. J. SOLTÉSZ, BMKöltNy. 265–6, 276; ugyanígy ESNAULT, idézi HENRY i. m. 54). A több mozzanatú hasonlatok fő- és mellékmondatában két-három párhuzamos, egymással hasonlított → hasonlító viszonyban levő mondatrész van.

A tárgyi és a képi világot a szókép és a hasonlat meglehetősen eltérő módon fűzi egybe. A hasonlatban nem helyettesítünk egy jelet egy másik jellel, csak egymás mellé állítjuk őket, hogy kölcsönösen megvilágítsák egymást. A hasonlítás alapjának, vagyis a „tertium comparationis”-nak többnyire önálló nyelvi kifejezése is van. A hasonlatban a valóság két egybevetett dolgát mindig két hangsor, két elkülönült nyelvi szegmentum képviseli, s ezeknek nemcsak egymásra vonatkoztatása, de elválasztása, megkülönböztetése is megtörténik, részben formális, nyelvtani eszközökkel. Emiatt a hasonlat — legalábbis a többi képfajtához viszonyítva — explicit és racionális stíluselemnek számít (vö.: RIESEL, *Abriss der deutschen Stilistik* 162; ULLMANN, *Language and style* 180—1; HEMPEL, idézi PASINI: i. h. 444).

Ezzel szemben a metaforában kép és tárgy összeolvad, egységes egészet alkot: az egyezés elnyomja a különbséget. A szóképek általában implicitiek, s ennek megfelelően intenzitásuk, koncentrációjuk („sűrűségük”) és kifejező erejük is nagyobb. A metaforikus képalkotás során a két szféra tényezői már a tudatelőttében („préconscient”) egyesülnek, ez magyarázza meg a költői szóképek „infra- vagy szupraracionális”, azaz tudaton inneni vagy tudat fölötti jellegét (vö.: ULLMANN *uo.*; HEMPEL *uo.*).

4. Összefoglalva az elmondottakat, az elemi képek két fő típusát a következőképpen határozhatjuk meg: a **s z ó k é p** egy mozzanatú azonosításra épülő képi jelölés vagy minősítés, a **h a s o n l a t** egy vagy több mozzanatú összehasonlításra alapuló képi minősítés.

5. A fentiekből nyilvánvaló, hogy a hasonlat nem szókép, hogy a szóképek és a hasonlatok között alapvető eltérések vannak. Ez meglehetősen problematikussá teszi a hasonlat besorolását a költői nyelv többi képszerű kifejezőeszköze közé.

Egyes szerzők (pl. BENCÉDY, *Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus* [Ped. főisk. jegyz.] a hasonlatot nem is veszik figyelembe a stilisztikai alapformák felsorolásakor. Mások az irodalmi képek körén túl keresnek számára helyet: NÉGYESY (i. m. 223) a „szemléltető alakzatok”, BENKŐ LÁSZLÓ (*NytudÉrt.* 35. sz. 78) az „állandósult szókapcsolatok” között tárgyalja. Előfordul persze a másik szélsőség is, a hasonlat beosztása a szóképek közé (vö.: HORVÁTH: *StilTan.* 374—84; GÁLDI i. m. 77—8). A MStilV. kompromisszumos megoldáshoz folyamodik, s „a szóképekhez csatlakozó stílári eszközök” egyikeként tartja számon (113—8).

Láttuk, hogy a hasonlat és a szóképek nyelvtani formájában, valamint jelentésszerkezetében több a különbség, mint az azonosság. Amiben meg-egyeznek, az mindenekelőtt a **f u n k c i ó j u k**: a szemléltetés-elképzeltetés. Mind a hasonlat, mind pedig az egyes szóképfajták a képszerűség eszközei, s ezért nem volna helyes egymástól teljesen elválasztva tanulmányozni őket (vö. ULLMANN, *Language and style* 181). Az eltérések mellett vegyük észre az alapvető hasonlóságot is! ULLMANN ISTVÁN írja: „Legyen bár implicité vagy explicité megformálva, egy metafora mégis mindig ugyanabból az intuicióból . . . ered. Ugyanazt az analógiát, ugyanabban a szövegben hasonlat is, és metafora is kifejezheti” (uo.; metaforának és hasonlatnak ezt a — stilisztikai szempontokat érvényesítő — egybemosását élesen bírálja PASINI: i. h. 454—6). E funkcióazonosság teszi lehetővé az *elemi kép* gyűjtőfogalmában való egyesítésüket.

KEMÉNY GÁBOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A diakronikus szemlélet haszna
a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában*

1. A magyarnak idegen nyelvként való tanítása egyre több nyelvoktatót és nyelvészt érint. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy mit jelent nekünk, magyaroknak, ha anyanyelvünket és vele nemzeti kultúránknak csak a nyelven keresztül elérhető értékeit átadhatjuk másoknak, hiszen a mienk nem világnyelv. Aki magyarul akar megtanulni, abban valószínűleg felkelt az érdeklődés irántunk. Különös szépséget ad ez a munkának, de olyan kötelezettségek elé is állítja a nyelvtanárt, melyeknek nem mindig könnyű megfelelnie. A magyarnak idegen nyelvként való oktatása szervezett formában mindössze két évtizedes múltra tekint vissza, nincsenek tehát jól kitaposott ösvények, s a felhasználható szakirodalom is elenyésző, különösen ha más nyelvek tanítására vagy az anyanyelvi képzésre vonatkozó művekkel hasonlítjuk össze. A sok esetben csak saját gyakorlati tapasztalataikra utalt nyelvtanárok és lektorok örömmel üdvözlnek minden újabb tanulmányt, amely munkájukhoz segítséget nyújt, különösen ha az nemcsak elvi körvonalakat rajzol meg, hanem konkrét tartalmával ezek gyakorlati megvalósítását is előbbre viszi.

BÁNHIDI ZOLTÁNNAK „A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja” című tanulmánya (MNY. LXVIII, 429–43) ilyen: a magyar–angol kontrasztyvítás talaján foglalja össze mindazt, amit a magyar tárgyi mondatrész tanítása közben érdemes szem előtt tartani. Didaktikai szempontból értékeli a kongruens és inkongruens jelenségeket. Központi problémája — érthetően — a határozatlan és határozott tárgy megkülönböztetése, amely a kétfajta igeragozás közül való választás alapja, s kétségtelenül a legtöbb nehézséget okozza a magyarul tanulóknak. (A témához vö.: „A tárgyas ragozás tanításánál felmerülő problémákról” című hozzászólásomat az 1971-i pécsi konferencián, megjelent: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás, Bp. 1972. 455–9.) Bánhidinak elsősorban a gyakorlati oktatás céljait szolgáló elemzései azonban helyenként kiegészítésre vagy korrekcióra szorulnak.

2. Bánhidi is kiemeli az elvi alapvetés fontosságát azzal a céllal, hogy valamennyi formai és tartalmi elem „a megfelelő módon kapja meg helyét az oktatás folyamatában”, ezért meg kell jegyeznünk, hogy a tárgyas ragozás keletkezéséről nem a Bánhidi által (különben sajtóhibával)¹ idézett PAIS-féle elképzelés a legújabb, s indoklásában nem is a legelfogadottabb. Abban, hogy a magyar tárgyas személyragok eredetüket tekintve többnyire a személyes névmásból származtathatók, s így a birtokos személyragokkal rokonok, már mintegy száz éve egyetértenek a nyelvészek. A vélemények a rendhagyó jelenségek okát és főként a tárgyas ragozás használatbeli kötöttségeinek, a különleges funkciótöbblet megjelenésének magyarázatát illetően oszlottak meg. (Összefoglaló áttekintést nyújt ezekről RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY „A tárgyas igeragozás kialakulása” című cikkében: MNY. LVIII, 421–35.) A leszűrhető összes tanulság azonban megmaradt annyiban, hogy bizonyos igei személyragjainkra „egy idő múlva ráértették egy határozott 3. személyű tárgy fogalmát is” (BERRÁR, TörtMondt. 1957. 54).

Az az alisztytika legújabb eredményei gyökeresen átfurmálták az igei személyragjaink eredetéről alkotott hagyományos összképet. HAJDÚ PÉTER (A magyar nyelv finnugor

* Hozzászólás BÁNHIDI ZOLTÁNNAK „A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja” című cikkéhez.

¹ PAIS szerint „érzelmi érdekeltség” az a funkciótöbblet, amit a személyragok nyertek. BÁNHIDI „értelmi érdekeltség”-nek idézi.

alapjai. Bp., 1965. 93; BevUrNyt. Bp., 1966. 76) és MIKOLA TIBOR (A *-t* tárgyrag eredetéhez: NytudÉrt. 46. sz. 57–62; A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez: MNy LXII, 441–61) kutatásai nyomán a tudományos közvélemény elfogadta, hogy a tárgyas ige-
ragozás kiindulását képező 3. személyű személyragok is az uráli korig vezethetők vissza, s hogy már ekkor tárgyi funkciójú határozott jelentéstartalmú névmás agglutinálódásával keletkeztek (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv története. Egyetemi tankönyv. Bp., 1967. 422). Oktatási gyakorlatunkban tehát csak akkor nem kerülünk ellentmondásba a tudományosság elvével, ha már az alapfokon is úgy mutatjuk be a határozott tárgyra utaló *lát + j a* igealakot, mint a *he is seeing him / her / it* pontos megfelelőjét. Különösen alkalmasak ennek a belátására olyan ráértékes esetek, amelyekben a magyar mondatban nincs kitéve a tárgy, az angolban azonban nem hagyható el.

Kíváncsot, hogy hallgatóink már a 3. személyű határozott tárgy megjelenése előtt megismerkedjenek a *-lak, -lek* raggal, amely a legtöbb esetben teljes egészében ellátja mind az alanyra, mind a tárgyra való utalás funkcióját, s ezért elhagyhatóvá teszi őket, bár indokolt esetben mindkettőt ki is lehet tenni mellette. Hogy a 3. személyű határozott tárgy sokkal gyakrabban van kitéve a tárgyas ragozású ige mellett, mint a *téged, titeket* a *-lak, -lek* mellett, azt a lehetséges 3. személyű tárgyak végtelen sokasága indokolja. De hogy nyelvünkben sokkal gyakrabban marad el, mint más nyelvekben, azt bárki tapasztalhatja egy rövid egybevető vizsgálat során.

Ez az egyik ok, amiért nem fogadhatjuk el azt a megállapítást, hogy „a demonstratív formális jegyeket a mai magyar nyelvben a tárgyas szintagma mindkét tagja világosan magán viseli”. Mert valóban magán viseli, ha ki van téve. De igen gyakori, hogy a tárgyas szintagma nem teljes: leíró szempontból a tárgyas személyraggal ellátott, magában álló ige éppúgy nem tekinthető szintagmának, mint egy alanyi ragozású igealak, egy birtokos nélkül álló birtokszó vagy egy határozóragos névszó. A tárgy elmaradása esetén tehát egyedül az igealak visel demonstratív jegyet, mégpedig olyat, amely a tárgy meghatározott voltát fejezi ki.

Jóval ritkább az az eset, amellyel Bánhidi mint oktató problémával foglalkozik ugyan,¹ de amelyet a fent idézett megállapításnál nem vett figyelembe. Magának a tárgyként álló szónak Bánhidotól előírt *f o r m á l i s* jegyei sem mindig világosak, esetleg keveredhetnek is, vagy éppen megtévesztőek lehetnek a határozottságot illetően; ilyenkor ismét csupán az ige ragozása alapján dönthető el a helyes jelentés: *Vitt valamennyit magával* — *Vitte valamennyit magával*; *Azt csinálsz, amit akarsz* — *azt csinálod, amit mondanak*; vö. még: *Egy új Adyt ismertünk meg*; *Júdást nem tűrünk magunk között*; stb.

Ha ezeken túl számításba vesszük, hogy még a névelőket használó angol nyelvben is mennyi inkongruenciával találkozunk a magyar névelőhasználatához képest (l. erről legutóbb VÖRÖS JÓZSEF, Megjegyzések a magyar és angol nyelv névelőhasználatának kontrasztivitásához: Folia Practico-linguistica, BME Nyelvi Int. 1972. 105–13), be kell látnunk, hogy nem mindig célravezető a tárgyas ragozás használatának tanításánál a formális jegyekre — pontosabban a tárgy formális determináló jegyeire — hagyatkoznunk. Több sikert ígér a 3. személyű tárgy logikai megközelítése, az egyedi, kiemelt, elhatárolt logikai tartalom szembeállítás a partitív, minősítő tartalommal, mert az igealakon mindig ez tükröződik. Erről részletesebben szoltam Pécsen (i. m. 456, 458–9).

3. Általános értetlenséggel fogadták az idegen anyanyelvűek igeragozásunk 1. és 2. személyű tárgy melletti „rendhagyó” viselkedését. A didaktikailag közismerten káros idegenkedést a megtanulandó anyaggal szemben az szokta kiváltani, ha a tanár

¹ Erősen vitatható, hogy pl. éppen a partitív jelentésben alanyi igealakot vonzó birtokos személyragos szókat érdemes-e bármilyen fokon is tanítani — különösen az úzus által egyáltalán nem szentesített példamondatokban, mint: *Mijét szeretsz?* helyett: *Mit szeretsz?*

az alanyi ragozással álló, t e h á t határozatlan tárgyak közé sorolja önmagát és beszélgető partnerét is. Nem kerüli el ezt a hibát Bánhidi sem, amikor így fogalmaz: „... az 1. személyű (*engem, minket*) és a 2. személyű (*téged, titeket*) személynévmási tárgy — noha ez a tárgy logikailag feltétlenül ismert, hiszen az 1. és 2. személy nélkül nincs beszéd — a magyarban határozatlan tárgyként tekintendő” (431). Feltétlenül rá kell mutatni Bánhidi itt kifejtett álláspontjának következetlenségeire, mert ezek a nyelvtanításban sok nehézséget idézhetnek elő.

Nem magyarázat e nyelvi jelenségre az, hogy „az 1. és 2. személy ... a beszéd állandó szereplői, tehát belőlük természetesen hiányzik a rámutató jelleg”. Véleményünk szerint sokkal inkább magukban hordják a rámutató, determináló jelleget, mint a 3. személyű személyes vagy mutató névmás, amely konkrét jelentéstartalmát mindig csak a kontextusból vagy a szituációból nyeri. Különösen igaz ez az 1. személy vonatkozásában, mert adott beszélő számára „ő” vagy „ez” mindig mást és mást jelenthet, sőt még a 2. személy konkrét jelentése is csak az aktuális beszéd folyamat tartamára érvényes, és aszerint változik, ahogy a beszélő újabb partnerhez fordul; az „én” tartalmához azonban semmilyen külső körülmények között sem férhet kétség. Az 1. és 2. személyű — kizárólag névmással kifejezhető — tárgy határozottsága tehát „a szófajiságban rejlő határozottság” (Bánhidi 431) legpregnansabb esete. Önmagával is ellentmondásba kerül azonban Bánhidi, amikor egyrészt kimondja, hogy „valójában nem is kívánnak külön speciális grammatikai megjelölést, más szavakkal: grammatikai nézőpontból határozatlanok maradnak”, majd fél lappal később, a *-lak, -lek* ragos szerkezetről azt állapítja meg, hogy „benne a 2. személyű személynévmási tárgy határozott”. Ez azt jelentené, hogy pl. ugyanazon beszédhelyzetben, egyazon kontextuson belül „határozott tárgy” a beszélő partnere, ha a beszélőre, mint alanyra vonatkoztatott ige fogalom irányultságát jelzi, de — esetleg már a mondat második felében — 3. személyben kifejezett alany esetén ugyanó már „határozatlan tárgy”. Nem csoda, ha a tanulók ezen „megleپődnék”.

Itt jegyezzük meg, hogy nem helytálló Bánhidinak ez a megfogalmazása sem: „Amikor a beszédhelyzeten belül az 1. személyű személynévmási alany (*én*) a beszéd feltételezte beszélőtársnak mint a mondat 2. személyű tárgyának (*téged, titeket*) akar adni különös nyomatékot (szemben a sokkal gyakoribb 3. személyű tárggyal!), akkor speciális grammatikai szerkezet, megkülönböztető (határozott) személyragú igealak szükséges: *én + igető + -lak, -lek* személyrag + *téged, titeket*.” K ü l ö n ö s n y o m a t é k o t csak akkor kap a 2. személyű tárgy, ha a szokástól eltérő módon kitésszük a tárgyszót, ez a személyrag nem ad semmiféle nyomatékot (a többi sem!), hiszen adott alany-tárgy relációban kötelező. M e g k ü l ö n b ö z t e t i azonban speciális tárgyát az 1. személyű alany mellett lehetséges egyéb tárgytól, és így — mint erre már utaltunk — teljes mértékben helyettesítheti a tárgyszót.

Elkerülhetőnek látjuk a logikátlanság vádját azzal, ha eleve csak a 3. személyű tárgyak körében lépünk fel a határozott, illetőleg határozatlan jelleg megvilágításának igényével, és ragaszkodunk ahhoz, hogy a teljes tárgyas paradigma csak 3. személyű határozott tárgy mellett jelentkezik. A *-lak, -lek* személyraggal kapcsolatban felmerülhetnek ugyan különböző lehetőségek, tudniillik hogy alanyi személyragnak kell venni, amely az egyes szám 2. személyű tárgy hiányos paradigmáját egészíti ki (*én látlak téged, ő lát téged, mi látunk téged* stb.), vagy 2. személyű tárgyra utaló tárgyas személyragok csontán maradt paradigmájának tekintendő, vagy éppen egy harmadik kategóriába soroljuk. (Vö. Lorz, The place of the implicative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian: MSFOu. 125. sz. 317—27.) Didaktikai szempontból mindenképpen indokolt, hogy az akadémiai leíró nyelvtan álláspontját fogadjuk el, s a tárgyas személyragok közé soroljuk (MMNyR. I, 2 1970. 483). Ha ugyanakkor rámutatunk nyelvünknek arra a sajátosságára, hogy igeragozási rendszerünk — beleértve természetesen az alanyi személyrago-

kat is — a mondatban nemcsak a személyes névmási alanyt pótolhatja (mint a latin vagy orosz nyelvben), hanem a személynévmási tárgyat is (erről részletesebben: KORCHMÁROS, A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához: Néprajz és Nytud. XVII–XVIII, 161–8), nemcsak hallgatóink magyarosabb mondatalkotását és jobb szövegértését mozdíthatjuk elő, hanem el tudjuk fogadtatni velük e nyelvi „furcsaságunk” létjogosultságát is. Az oktatás motiváltságát tekintve pedig egyáltalán nem közömbös, hogy nyelvünk „logikátlansága” helyett elismerik nyelvünk ökonómiáját: belátják, hogy a nyelvrejlődés során egyszerűen nem volt szükség valamennyi személyes névmási tárgy mellett a teljes tárgyas paradigma kialakítására.

4. Végül tárgyi korrekcióra szorul Bánhidinak az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó fejtegetése is. Ha abból indulunk ki, hogy a személynévmási tárgy mindig határozott, legfeljebb nem mindig utal rá külön e célra kialakult személyrag, semmi feltűnő sem lesz abban, hogy az udvarias nyelv 2. személyű névmása is határozott tárgynak minősül. Legfeljebb az a meglepő, hogy bár a beszélő partnerét, tehát a hallgatót fejezi ki, mégsem az ennek megfelelő igealak áll mellette, hanem a 3. személyre jellemző. Ezen sem ütközik meg azonban a nyelvet tanuló, hiszen már tudja, hogy az udvarias névmás alanyként is mindig 3. személyű igealakokkal áll. Ha ezt egyáltalán magyarázni kell (alapfokon semmi esetre sem!), a nyelvtörténet szolgál magyarázattal. A mai magyar köznyelvben az udvarias nyelvhasználat valóban kifejez bizonyos „érzelmi távolság”-ot a beszélő és hallgató között, ennek hordozója azonban nem a 3. személyű személyrag, hanem maga a személyes névmás. Nyelvünkben valamikor minden érzelmi távolságra kiterjedt a tegezés, közember királyát, jobbágy földesurát szólította így, ezt bizonyítják azok a fokozatosan névmássá vált megszólítások is, amelyek végén a -d mutatta a 2. személyt, aki iránti alázatos tiszteletből nem mertek egyenest hozzá beszélni, hanem csak rangjára, hatalmára, kegyelmére appelláltak: *fölséged, méltóságod, nagyságod* → *nagysád, kegyelmed* → *kegyed* → *kend*. Birtokos személyragos szó pedig mindig 3. személyű alanyként viselkedik, akárcsak a birtokos személyrag nélküli *tekintetes úr*, vagy éppen *elvtárs*. Nem kell tehát érzelmi távolságot keresnünk gyermek és szülő, feleség és férj között azért, mert *kend*-nek szólították egymást. S a *kend* szónak pejoratív tartalommal való feltöltődéséhez éppúgy nincs köze a 3. személyű igealaknak, mint a *kegyed* választékosságához. A *maga* ugyancsak mindig 3. személyként viselkedett még mint visszaható névmás, mielőtt ennek nyomósító használatából személynévmássá vált volna (l. TESz. *maga* alatt). Kézenfekvő, hogy mikor a szövevényes rangjelzések helyébe az *ön* lépett, szintaktikai szempontból ez is a *kend* és a *maga* analógiáját követte.

5. Az elmondottak tanulságát összegezve megállapíthatjuk, hogy mindhárom részletkérdésben azonos körülmény tette vitathatóvá Bánhidi Zoltán fejtegetéseit: a diakronikus szemlélet mellőzése. Ki kell tehát egészítenünk Bánhidi hosszú felsorolását a nyelvtudománynak a nyelvoktatásban nélkülözhetetlen területeiről (443) a nyelvtörténet eredményeinek figyelembevételével. A fenti példák azt bizonyítják, hogy a nyelv történeti szempontú vizsgálata ugyancsak elengedhetetlen mind a nyelvoktatás helyes elvi alapjainak kialakításához, mind pedig az egyes jelenségek tudományosan is helytálló megvilágításához.

KORCHMÁROS VALÉRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hideggel háló Szent Pál. Közelebből meg nem nevezett forrás nyomán említi TAKÁTS SÁNDOR (Rajzok a török világból. II. Bp., 1915. 102). Elmondja, hogy télen a várbeli virrasztók *vártafá*-t kaptak, s ez „hideggel háló Szent Pál napja”-tól járt ki nekik. Ennek tüzenél melegedtek. TAKÁTS közelebbi hely- és időmegjelöléssel nem szolgál, és

nem mondja meg azt sem, hogy melyik Pálnak melyik ünnepéről van szó. A télidőt tekintve Remete Szent Pál (január 15.) és Pál fordulása (január 25.) jöhetne számításba, de e napok már benne vannak a télben, s így nem lehetnek télkezdő terminusok.

Ismerve Remete Szent Pál rendjének, a magyar pálosoknak nemzetünkkel való sok százados kapcsolatait, aligha lehet másra, mint arra a piros betűs rendi ünnepre gondolnunk, amelyet a pálos kalendárium „translatio S. Pauli primi Eremitae” néven tartott számon, és a szerzetesközösség meg a pásztorsága alá tartozó nép november 14-én ült meg (RADÓ, POLYCARPUS, Libri liturgici manuscripti. Bp., 1947. 16). A szentnek Velenceből hozott ereklyéit 1381-ben e napon vitték át a budai várból Budaszentlőrincre,¹ Emlékünnepe egyúttal egészen a török időkig messze földön híres búcsúnappá is vált.

Szent Miklós pénze. Az OklSz. (914) Debrecen városának 1638. évi tanácsi jegyzőkönyvéből idézi: „Mivel meg nem alkhattak az Actorral a só elvitele felől, noha az *Sz. Miklós pénzt* megadták volt neki . . . Ő visszaadja inkább az *Sz. Miklós pénzt* nekik, hogy nem mint annyiért elvigye, így ehhez képest az Incattusok más szekereseket biztattak és fogadtak.” Hasonló értelmű egy ugyanonnan 1664-ből való idézet is. TAKÁTS SÁNDOR (Rajzok a török világból. III. Bp., 1917. 10) nyilván a debreceni forrásból merít, amikor az *italpénz* néven is emlegetett *Szent Miklós pénzé*-ről szól, ami nem más, mint az eladónak a megvett jószágra, portékára adott foglalója, előlege. A kifejezés eredetét sem ZOLNAI GYULA, sem TAKÁTS nem nyomozza tovább.

Jellemző, hogy a szó debreceni kálvinista környezetből maradt ránk. Ebből az a tanulság, hogy a középkorba visszanyúló, országszerte ismert jogszokást jelöltek meg vele, amelyet a debreceni puritanizmus sem tudott mással felváltani. Miklós püspököt ugyanis egyéb patronátusai mellett a kalmárok, tőzsérek, kereskedők is védőszentjüként tisztelték. Így a pesti és kecskeméti mészárosok, tőzsérek középkori céhének is védőszentje volt. E sajátos kultusz Szent Miklós legendájának több mozzanatából ötvöződött össze: megmenti a süllyedő kereskedelmi hajót, arannyal telt zacskókat ajándékozik, feltámaszt három vándordeákot, akit pénzükért egy fogadás megölt. A kalmárok is évszázadokon át jórészt vándorúton, naponta más vendégfogadóban megszállva, sokszor életveszélyben forogva szerezték be, illetőleg értékesítették portékájukat. Szent Miklós céhpatronátusának különben nagy nemzetközi irodalma van, amelyet itt szükségtelen idéznünk.

Szentborbála. Ennek az egykori Torontál megyei falunak hivatalos névadásából származó modern magyar neve szellemes képzettársítás eredménye. Az ötlet gazdáját hiába nyomoztuk. Elég legyen itt annyi, hogy a XVIII. század folyamán lotharingiai franciák is vándoroltak a Bánátba. Zombolya közelében németekkel együtt alapították meg többek között Szenthubert, Charleville és Seultour szomszédos helységeket (HESS, NIKOLAUS, Heimatbuch der drei Schwestergemeinden Sveti Hubert, Charlevil und Soltur im Banat. Veliki Betschkerek, 1928.). A két első a szülőföldre emlékeztette őket. (*Charleville* később magyarul *Károlyliget*, szerbül *Šarljevil* lett.) Utóbb elnémetedtek. Harmadikuk egy ma már ismeretlen nevű középkori magyar falu elárvult toronymaradványáról kapta francia *Seultour* nevét. A környék magyarsága és szerbsége *Szoltur* néven emlegeti. A millennium után a *Szentborbála* találó névre keresztelték át. Ismeretes, hogy a valamikor Európa-szerte és hazánkban is rendkívül népszerű Szent Borbálát kezében tartott toronnyal szokták ábrázolni. Ez legendájának arra a mozzanatára utal, amikor pogány apja hitben való állhatatosságáért börtönbe záratta.

BÁLINT SÁNDOR

¹ A Jankovich Miklóstól másfélszáz évvel ezelőtt „Magyar Eskuriál”-nak nevezett csodálatos kolostorváros romjai között újabban ZOLNAY LÁSZLÓ ásátott. Beszámolójából megtudjuk, hogy Remete Szent Pál külön álló ereklyekápolnáját a régi templom szentélyéből alakították ki (Vigilia XXXVIII [1973.], 518–9). — M. S.

Toldalék és előleg. A TESz. szócikkeiben igen gondosan felhasználja a régebbi kutatások eredményeit. Jövevénytiszavaink esetében messzi távolba is követi a vándorszavak útját. Ennek ellenére imitt-amott egy adattal vagy egy kurta lépéssel megtoldhatjuk a közölteket. Olykor-olykor hasznos a hiedelmekre való utalás, ilyenfajta közlést kapunk pl. a TESz.-ben a *járvány* szó jelentéstartalmának a megvilágításakor.

cserkész (ige). Ezen ismeretlen eredetűnek vélt szavunk etimologizálásánál nem ártana a latin *cercare*, az ol. *ciricare* 'körbenjár' igékre gondolnunk. Zavaró, hogy a magyar szó csak a XVIII. sz.-ban bukkan fel. A másik, hangtani nehézség az, hogy egy *cserkász hangsort várnánk a latin szó alapján. Viszont latinból átvett *cirkál* szavunk (< *circare* 'körül jár') már a XVI. században feltűnik. A *cserkész* ige inkább (vadászati) szakszónak vélhető. Ebbe az etimológiai csoportba sorolandó még a *(ki) cirkalmaz* ige.

déli báb. A SzófSz. írja az EtSz. nyomán: „*délibáb* (1830. Vörösmarty), azelőtt *délibába* (1796.), talán összet.: *déli* és 'boszorkány, tündér(?)' jel.-ű *bába* szavakból.” Az összetétel utótagja tehát 'tündér' jelentésű volna. Ezen feltételezés helyességét más népek hiedelme is megerősíti: a délibábian nőalakot látnak. Példákat erre W. HAVERS sorol fel (Die Sprache IV, 26—7). A németben *Sonnenweib* a neve annak a nálunk is ismeretes fénytüneménynek, amikor nappal a verőfényben a talajmenti légréteg megtörik és hullámnak látszik. A délibáb olasz neve: *fata Morgana* az arabból származik (*morgan* 'Koralle'), az előtag jelentése 'tündér', vö. latin *fata* 'a sors istennő, a párkák' (I. WASSERZIEHER, Woher?¹⁴ Bonn, 1959. s. v. *Fee* és *Fata Morgana*). A normannoknál *Fée Morgua* (akkuz. *Morgain*) Artur király mostohatestvérének a neve: őt vélték a titokzatos fényjelenség okozójának (HAVERS 27. j.). A délibáb okozójának másutt *Vetula* tündért tartják (G. ROHLFS, Romanischer Volksglauben um die Vetula. An den Quellen der romanischen Sprachen. 1952. 18 k.). Milánó környékén azt vallják: *balla la veggia* 'az öregasszony táncol' (= l'aria brilla). Vajon idevonható-e a szláv népek (oroszok, lengyelek, csehek) hiedelme, amely szerint a déli verőfényben egy sudár, fehérbe öltözött nőalak jelenik meg? A cseh *Polednice* 'délitündér' elnevezése mindenképpen emlékeztet a magyar *délibáb* névre, amelynek talán elveszett a szláv etimonja, vagy lappang. Tehát nem kell feltétlen nyelvjárási szónak vélnünk ezt a kifejezést. Megemlítené még a rajnamenti *Mittagsmuhme* jelölése, valamint az a tény, hogy sokfelé a napot „öregasszony”-nak becézik.

illik. A TESz. ragaszkodik a szó „őtörök” származtatásához. Az etimon jelentése 'függ, tapad, hozzáér': e jelentéssorozatnak halvány nyoma sincs a magyar *illik* szónál. — Talán mégis belső fejlődés eredménye *illik* szavunk: az *il-* ~ *ül-* 'sit' ~ 'töb' képződött. A jelentésfejlődés: 'ül, elvág vele, passzol' → 'es ziemt sich'. Erre számtalan példa idézhető más nyelvekből (vö. NNy. XI, 141 k.).

karton '(olcsóbb) pamutvászon'. A szó végső forrása az arab *qutn*, *qutun*, spanyolországi nyj. *goton* 'gyapot'. Ez vándorszóvá lett; vö. angol *cotton*, olasz *catone*, német *Kattun* stb. Az arab szó sémi megfelelői az ugarit és a föníciai *ktn* 'len'. — A *kattun* jövevénytiszót a TESz. nem említi külön címszóként, az ÉrtSz.-ban sem található, hiszen alig ismert szakszó. Közvetve, részlegesen azonban megvan mindennapi nyelvhasználatunkban, mivel a *nylon*, *banlon*, *perlon*, *silon* stb. műszavak -on elemében az angol *cotton* szó vége rejlik (I. MNy. LVII, 472).

katuska. Ebben a címszóban vagy pedig külön megemlíthető lett volna az orosz nyelvből ismert *katyusa* 'autóra szerelt sorozatlövő rakétaüteg' szó (or. *камышка*).

kemence. A TESz. megállapítja: „Szláv jövevénytiszónak látszik. A szláv nyelvek közül azonban csupán az oroszban található *j e l e n t é s i l e g* is úgy-ahogy megfelelő szó; vö. or. N. *каменница* 'kőből rakott kemence az északi oroszok gőzfürdőjében' (DALJ² 1955. II, 81)". (Én ritkítottam.) Megjegyzem, hogy ez az orosz szó már J. PAWLOWSKY szótárában is előfordul prov. = nyj. jelzéssel 'der Badstubenofen' értelemben

(Russisch-deutsches Wörterbuch. Riga-Lipce, 1900. s. v. *камень*). De megvolt ez a jelentése a délszlávban is: erről tanúskodik VERANCICS FAUSTUS 1595-i ötnyelvű szótára, amelyben a magyar nyelv szláv eredetű szavainak felsorolásakor említi: dalmát (értsd: horvát) *kamenicza* > m. *kemencze* (119.). — A latin *fornax* szónál viszont a horvát *peech* szót közli VERANCICS (38).

k o b o l d. A TESz. szerint etimológiája nincs kellőképpen tisztázva. WASSERZIEHER (i. m.) írja: megvan már a középfelnémetben: *kobold* (a *Kobalt* szónál). Mivel a jelentése 'Hausegeist' is, valószínűleg egy *kuba-walda 'ház-szellem(e)' összetétel folytatása.

k ö t és o l d. A TESz. a *köt* igénél a szemantikai mezőben 5. helyen említi a 'varázserővel megront, valamiben megakadályoz' jelentést, az *old* szónál pedig első helyen 'a bűnétől feloldoz' és 4.-ként a 'varázslat, átok stb. hatályát megszüntetve megszabadít; entzaubern' jelentést. Az *old* ige eredeti jelentéséül a 'csomót, köteleket kibogoz, kibont' fogalmat jelzi, ebből vezeti le más-más jelentését (köteleesség, bűn stb. alól felold).

Nagyon helyeslendő, hogy a varázslattal *köt* ↔ *old* polarizált ellentétet a szótár említi, hiszen e csellekvéspár egyfajta hiedelem meg a vallásos aktus két véglete: az egyik a másiknak a korrelatívuma. Csakhogy a természetes állapotban élő ember számára ez a kötés meg oldás valóságos, tényleges hurkolással végbevitt művelet volt, amely semmi- ben sem különbözött a csónak kikötésétől, a sátorkötél megkötésétől, illetőleg eloldozásától. Feltehető, hogy a HB.-ben már a bűntől való megszabadítás jelölésére használt ige (*hug ovga mend w bunet*), valamint az elítélésre használt *ket* ige (vö. „*kinec* [Szent Péternek] *odut hotolm ovdonia. ef ketnie*”) még „pogány”-kori tartalommal telt volt, s nem csupán a kereszténység elterjesztésekor vált egyházi műszóvá, hanem más hiedelemvilágban, kevésbé spiritualizált módon jelezte a kötést meg az oldást. Olyan igepár ez, amely a sámánhit korszakára utal, és a sámánizmus emlékeként tárgyalandó.

Azonos hiedelem (kötéssel való kötés és oldás) alapján indokolható a görög *καταδέω* 'összekötöz' + 'elvarázsol' kettőssége (vö. *καταδέσμος* 'kötelék' + 'elvarázsolás', lat. *ligare* 'köt' + 'varázsol'). — WALDE—HOFFMANN (Lat. etym. Wörterbuch.³ Heidelberg, 1938.) s. v. *ligō*: „oft 'verzaubern', ebenso *al-*, *circum-*, *col-*, *de-*, *obligo*, vgl. gr. *καταδέω*.” Ez a szótár utal a hasonló albán jelentésfejlődésre: „*lîð* 'binde, verbinde, gürte', auch 'banne, beschwöre, belege mit dem Kirchenbann; verurteile', *lîðs* 'Band, Fessel’.” (Irodalom: I. SCHEFTELOWITZ, Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker: RSVV. XII [1912.], 17; EMANUEL LÖWY, Ursprünge der bildenden Kunst. Bécs, 1930. 2. k.; W. HAVERS, Geister- und Dämonenglaube. Die Sprache IV (1958.), 33.) — Hazánkban a felsőőri román templomon (és másutt is) látunk kötéseket, hurkokat. Ezek talán egykor létező hiedelemről tanúskodnak, bár a motívum maga észak-olaszországi eredetű. A felvetett kérdés további vizsgálatot követel. (Vö. még: CSEMEGI JÓZSEF, Herkulesz csomó: Budapest régiségei XV [1950.], 540 kk. és uő, Motringtonat, láncokereszt, hurkoskereszt: Művészettört. Tanulmányok. Budapest, 1960. 7—34.)

l a z s á l. Származékai sorába beiktatnám a *lazsukál* 'lustálkodik' játszi továbbképzést. Véleményem szerint a *lazsál* 'lustálkodik, kényelmes módon végzi a munkát, tessék-lássék módon dolgozik' szláv eredetű jövevényszavunk. A szlovák nyelvből átvett megvető színezetű szavaink csoportjába sorolom (*félkő, durák, kurva, setyera, debela* stb.). Az etimonhoz vö. szlovák, cseh *ležak* 'lusta (férfi)', *ležačka* 'lusta (nő)', orosz *лѣжа-бока* 'lusta' (vö. még cseh *ležibok* 'lajhár'; I. VÁCLAV MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého. Prága, 1968. s. v. *ležeti*, 329), orosz *лѣжачка* és *лѣженка*, mindkettő 'Faulenzer, -in'; észak-orosz nyj.-i *лѣжлѣшій* 'faul, träge' (PAWLOWSKY) stb. A *leža-* fő alapjelentése 'fekszik, hever'. Így pl. a cseh *ležeti* jelentései 'liegen, fig. ruhen, müßig sein' (JOSEF RANK, Allgemeines Handwörterbuch der böhmischen und deutschen Sprache I, 1920). A 'tétlenkedik' jelentés vezet a 'lustálkodik' jelentéshez; vö. m. *hever*, *heverészik*, *hentereg*. — A *lazsíroz* és a *lazsál* tehát két különböző eredetű szavunk.

Megjegyzem még, hogy a *lachieren* szó ma is használatos az osztrák sportnyelvben, a labdarúgás kifejezései közt: 'kelletlenül játszani, rúgást elmulasztani'.

A *lezsák* szó a magyarba is átkerült 'semmirekellő' jelentésben (vö. Kniezsa, SzlJsz. 316). Kniezsa idézi Ján Hvozdzik szlovák szótárából a nyj. *ležak*, irod. *ležiak* alakot, amelynek jelentése 'lusta, henyélő ember'. A TESz. bővebb adatolással tárgyalja a *lezsák* szót: szlovák, esetleg szerb-horvát eredetűnek mondja (vö. szerb-horvát *ležak* 'henyélő, mihaszna ember', szlovén *ležak* 'lusta, henyélő ember').

Ez a tény valamelyest megerősíti azon feltevésünket, hogy a *lazzál* ige szintúgy szláv (pontosabban szlovák) eredetű.

l i g e t. A TESz. elismeri: „bizonytalan eredetű”. Régebbi jelentése esetleg csak 'ritka' volt (vö. SzF. II, 169 k.): ez megemlíthető.

m o z i. E szavunk a TESz. szerint „a mozgószínház összetételből alakult játszi szóképzéssel”, és Heltai Jenő terjesztette el. Hozzáfűzném: effajta rövidülés más nyelvben is megtörtént, így a németben a *Kinematograph* szóból elvonták a *Kino*-t, az angolban a *moving picture* kifejezésből *movie* lett. Talán ezek a példák mintául szolgáltak. A SAUVAGEOT úgy véli, hogy a *mozgóképek* (helyesen: *mozgóképszínház*) kifejezést — „construction trop encombrante” lévén — egyszerűsítették (L'édification de la langue hongroise. Párizs, 1972. 342).

p a j t á s. Ez a szó a XVI. században bukkan fel a magyar nyelvben. Mindenkor valószínűnek látszott, hogy idegenből vettük. Az etimológiai kísérletek azonban eredménytelennek bizonyultak. — Évek óta hirdetem — s kartársaimmal közöltem —, hogy a *pajtás* szó török eredetű a magyarban. Erre a gondolatra a *mari joltaš* szó vezetett, amely törökből való átvétel. Képzett szó: alapszava, a *jol* 'út' jelentésű; a *taš* képzővel *nomen agentis*-t képeznek a különböző török nyelvekben.

A *pajtás* szóban a *paj* alapszó az oszmán-törökben 'rés, sors' jelentésű: a képzett szó tehát a 'sors-társ' fogalmat tükrözi. Így megfelel a hasonló kifejezéseknek: *bajtárs*, *kenyeres társ* (*compagnon*), *szobátárs*, *útitárs* stb. A szó etimológiája megtalálható WILHELM RADLOFF szótárában: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Szentpétervár, 1911. 1189): *nai + mau* (Kas.) von *nai + mau* 'участник'. A *paj* jelentése 'naŭ, участник'. Az orosz nyelvben a *naŭ* tatár jövevényszó.

s z a t é n, ritkábban *szatin* 'egyik oldalán fényes felületű pamut- vagy selyemszövet' (ÉrtSz.). Végső eredetében sémi szó; vö. akkád *sattinu*, *saddinu*, héber *sadīn*, arameus *sādīna* (E. MASSON, Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en Grec. Párizs, 1967. 26). A görög *σινδών* 'könnyű, finom lenből gyártott anyag' → 'ilyen anyagból készült zsák, függöny stb.' szó szintén a sémiből származik. WASSERZIEHER (Woher?) szerint a német *Saten* szó az arab *zeitun*-ból ered. A francia *satīn* (XIV. sz.) szintén az arab *zeitūni*-ből jön (A. DAUZAT, Dictionnaire étymologique de la langue française. Párizs, 1938.). Mivel a szó sémi eredetű, aligha helyes a DAUZAT-közölte elgondolás: az arab szó a kínai *Tsia-Tung* város nevével azonos, mivel ott készült a *szatén* szövet. — A *szatén* szó a német nyelv közvetítésével került hozzánk a franciából.

t ő k e. A tőkés gazdasági formáció elterjedése nyomán alkotott magyar terminus. A *tő* főnév származéka — állapítja meg a SzófSz., eleinte *tőke*pénz alakban használták (1780 körül), ebből emelték ki a ma járatos *tőke* szót 'vállalkozásba belefektetett pénzösszeg' jelentésben. Nyelvújítási szakszó tehát, amely a fa tövét jelölő *tő* szóval kapcsolatos. Közvetlen mintáját hiába keresnők az európai nyelvek mai állományában, legtöbbször latin eredetű szót találunk: német *Kapital*, dán *kapital*, finn *kapitaali*, francia és román *capital*, angol *capital*, szlovén *kapital*, cseh *kapitál*, orosz és bolgár *kanumal* (az oroszból komi, kazak stb. *kanumal*). Akadnak azonban olyan nyelvek is, amelyekben jelentésfordítás révén „megnemzetesítették” a szót; finn *pääoma* (*pää* 'fej, caput', *oma* 'tulajdon'), szlovén *glavnica* (*glava* 'fej'), újböög *κεφάλαιον* 'tőke' (*κεφαλή* 'fej').

Milyen megfontolással alkotta BENYÁK BERNÁT a *tőke* szót, amelyben — a fent említett nemzetiesített példáktól eltérően — nyoma sincs egy 'fej' jelentésű magyar szónak? Vegyük észbe azt, hogy a *tőke* szónak régebbi jelentései ezek voltak: 'Stock, Stamm, Klotz' (BALLAGI MÓRICZ, Új teljes magyar és német szótár. 1856.), márpedig létezett a német nyelvben egy *Stammgeld* összetétel, amely a *Capital*, *Kapital* jövevény „tősgyökeres” formája lett volna: hivatását azonban nem teljesítette. Ha felütjük BALLAGI Új teljes magyar és német szótárát (5. kiad. 1881.), akkor a *tőke*pénz német egyenértékűjeként a *Stammgeld* meg a *Capital* szavakat találjuk.

TOLNAI VILMOS véleménye szerint BENYÁK meglevő elemekből alkotta a *tőke*pénz összetételt: a fentiek okán fűzzük hozzá, hogy német nyelvi mintát fordított magyarra. A Magyar Hírmondó aztán felkapta a szót, és terjesztette (A nyelvújítás. Budapest, 1929. 52—3). SZILY KÁLMÁN (NyÚSz.) megállapította, hogy Baróti Szabó Dávid 1792-ben használta 'magpénz, főpénz' értelemben. Együttal szótározza a *tőkész* (1843.), illetőleg a *tőkés* (1872.) szavakat. A *tőke* szót azonban nem vette fel szótárába. Viszont BALLAGI MÓRNÁL (A magyar nyelv teljes szótára. 1873.) már megtalálható a *tőke* szó 'kamatozó pénzösszeg' jelölésére. Egy évre rá CZUCZOR-FOGARASSYÉK műve is regisztrálja a *tőke* szót 'vagyon, mely nem elköltésre, hanem arra van szánva, hogy tulajdonosának jövedelmet hozzon' (vö. még *álló tőke*, *üzleti tőke*). És valóban: a német *Stammkapital* szóval olyan betétet, olyan vagyont jelöltek, amelyet nem szándékoztak elköltetni, hanem kamatoztatni, fiadztatni, s csak a jövedelmet fölőzték le, használták fel.

Íme, néhány adat a *tőke*pénz összetétel pályafutásához. MÁRTON JÓZSEF felveszi 1804-ben megjelent szótárába: *Stammgeld tőke*pénz (Magyar—német és német—magyar szókönyv. Bécs, II, 2). Viszont ekként szerepelteti 1807-ben: *tőke*pénz *das Kapital* és *tőke das Kapital* (Német—magyar és magyar—német Lexikon. Bécs). Majd ezt találjuk háromnyelvű szótárában: *Kapital tőke*pénz (Három nyelvből készült iskolai lexikon. Bécs, 1814.). Ebben a munkában a *Stammgeld* szót nem leltem.

Ez a néhány adat tömören megmutatja, hogy egy társadalmi formáció miként honosítja meg a terminológiájához szükséges kifejezést.

Feltűnő azonban az, hogy az utóbbi két évtizedben a *tőkés* meg a *tőke*pénzes szó ritkábban használt (nem a szótári előfordulásra, hanem a használati gyakoriságra vonatkozik megállapításunk), ugyanis szinonimája, a *kapitalista* kitérta.

ERDŐDI JÓZSEF

A *modor* jelentésének kialakulásáról. A *mód* és *modor* szó összetartozásáról már többen szóltak. Elsősorban a *modor* megalkotása és alkotójának kiléte érdekelte a kutatókat (vö. TESZ.). Teljes mértékben egyetértek a szakirodalommal abban, hogy a *mód* és *modor* jelentésbeli összefüggést párhuzamba állítja a ném. *Manier* 'mód, modor' és a fr. *manière* 'mód': *manières* (többes sz.) 'modor' értelmi összetartozással. Nem vitatni, hanem támogatni szeretném az eddigi megfigyeléseket. Egyrészt a *manir* és a *tónus* magyar nyelvi jelentkezésével, másrészt azzal a ténnyel, hogy a *modor* szónak igen gyorsan (esetleg azonnal) kialakult a 'stílus' jelentése is (vö. MNy. LIV, 311—8 és Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nom. Sectio lingu. II, 11—9).

A XVIII—XIX. század fordulóján, amikor a művelt írók közül többen olvastak, sőt beszéltek is franciául és németül, a francia *manière* és a német *Manier* szót egymástól függetlenül használni kezdték. Hogy kettős átvétellel van dolgunk, azt az eredeti kiejtésnek megfelelő írásmód bizonyítja (Annales i. h.). A *manir* szóra eddig a legkorábbi adatot (s már származékszót) SIMONYI ZSIGMOND találta 1749-ből, s a NySz.-ban közölte is: „Igen *maniros*, udvaros kegyelmed: ihr seid gar zu höflich” (KirBesz. 42). A nagyszótári cédulaanyag korai adatai már azt mutatják, hogy a szónak élt a 'társadalmi érintkezésben való külső magatartás' jelentése, és felbukkan a 'stílus' értelmű szóhasználat is: 1770:

„Nem kell nékem ostoba vér . . . A kiben nincs semmi *manér*” (Bokréta 46); 1779: „Van olyan Oskola, hol a vad *manérok*, olly fel emelkedésben vannak” (Bessenyei: Holmi 90—1); 1790: „Ugyan szép *manérral* tudsz ám te bánni az emberekkel!” (Simai Kristóf: Igazházi 146); 1810: „poetai munkáinak *manierját*” (KazLev. VII, 344); 1810: „Én Rádai’ *manierjában* írok” (uo. VII, 435; Kölcsey); 1824/1890: „Stylus, nyelv, hang, *manír* s még kedvencz szavaik is” (Szemere P. Munkái II, 165—6). A Nagyszótárban is található továbbképzett szóalak: 1796: „az ő szegénységéért, együgyű Ruházatjáért, és nem *manéros* Maga-Viseléséért meg-utáltatott” (Takáts A.: Gotthold elm. 17).

De nemcsak a *manír* szóval lehetett kifejezni ezeket a fogalmakat. A *tónus* és a *tón* szónak a XVIII—XIX. század fordulóján már a magyar nyelvben is megvolt a ’hangszín’ jelentésén kívül a ’társalgási modor’, sőt a ’viselkedés’ értelme is. Pl. 1803: „Örvendek, hogy az Úr is megnyugtató *tónussal* fog szólhatni a’ szólók felől Asszonyámnak, mert félttem, hogy Asszonyám neheztelni fog, hogy olly nehezen várt kívánságtól elesett” (KazLev. III, 68); 1808: „A’ jó *tónus* ellen vétkezett Kedves Öcsém Uram, hogy levelét frankóztá” (uo. V, 501). De Kazinczy már 1789-ben a dal stílusának körülírására is használta ezt a szót: „tegnap a’ szekeremen egy Mimer lied írásához fogtam . . . A’ *Tónus*, expressio, és a poetikai képeknek simplexeknek kellvén lenni, én gerlitzét, kis kertet (az az virágos kertet), pártát, guzsllyot akarok benne emlegetni” (uo. I, 302). Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a *tón* használatában is. A Nagyszótár gyűjtéséből vett példákban: 1820: „egy nagy ház’ gyermekét . . . egészen más *tónban* kell nevelned” (Szent-Miklóssy A.: Hunyady L. 12); 1838: „házunk, mint főrangú!] nagyvilági móddal, *tónnal* él!” (Zeyk: Nyelv pör 32); 1840, illetőleg 1852: „a’ sima, művelt hajlékony *tón*, mellyel társalog” (Kuthy L. Munkái III, 37). Kazinczy pedig kimondottan ’stílusárnyalat’ jelentésben veszi a tollára: 1814: „Szólljunk tehát a levelek’ szabadabb *tónjában*” (Lev. XI, 431); 1815: „Egyéb eránt ez az Epistola, kivált az utolsó czikkelyben, egészen a’ francia Epiterek’ *tónjába* csap” (uo. XIII, 347).

De nem mindenki élt idegen szóval, amikor fogalmazott. Magyar szó híján körülíráshoz kellett folyamodnia. Erre fogalmi és nyelvi okokból egyaránt csak a *mód* szó volt alkalmas. Néhány példa a nyelvújítás idejéről és a reformkorból a *modor* szó megszületése előtt és után: 1792: „azt mondjuk, ez a’ festett kép Rafael *módja* szerint van, ez a mentő-beszéd pedig Ciceró’ *stylusa* szerént” (Pézteli: MindGyűjt. VI, 344); 1818: „[a bártfai templom] egészen Gót *módra* épült” (Dessewffy J.: Bártfai lev. 20—1: NSz.); 1825: „de Lóri nem olly Dame du monde . . . *módgya* viszzatasztító” (Kisfaludy S.: Játékszín I, 211: NSz.); 1831/33: „rossz *mód*, élehetetlenség ’s darabosság . . . sokak gyötrelmére vannak” (Wesselényi: Balitéletekről 28: NSz.); 1835: „Társalkodjunk nyílt szívű, egyenes lelkű ’s tapasztalt emberekkel; ha *módjok* nyersebb is” (Jósika: Irány 53: NSz.). 1837: „Az első az ő hodító *módjával* meg tudta a’ török császár kegyét nyerni” (Jósika: Bátor II, 270: NSz. stb.; Jósika még később is használta ebben az értelemben.). Azt, hogy a *mód* szónak ’stílus’ jelentésárnyalata is volt, tudjuk (vö. TESz.), s az is közzismert, hogy a *beszéd módja* ’retorika’, az *írás módja* ’helyesírás’, illetőleg később ’stílus’ jelentésű volt (vö. MNy. LIV, 313, Annales i. h.).

A *modor* első adata a TESz.-ben: 1815/1916: „nyelvünk a görög *modor* verselésére tökélyesen alkalmas” (Kazinczy: Tüb. Pályamű 161). Hogy milyen gyorsan terjedt el ez a szó, talán az bizonyítja a legjobban, hogy Wesselényi Miklós 1821. október 30-án Útnaplójában, amikor egy vívógyakorlatot ír le, a sok idegen szakkifejezés között ezt is tollára veszi: „fechtirozó *modora* kemény . . . gorombán markiroz és pozitíloja rossz! Nem lehet jó fechtirózónak nevezni” (idézi BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar sportnyelv története és jelene 57). 1835-ben KUNOSS a *Manier* szót értelmezi vele: „magaviselet, *modor*, sajátság; [illemtudás]” (Gyalulat 60: NSz.). Elterjedtségére vall, hogy Kemény Zsigmond is élt e kifejezéssel: 1854: „társalgásnál a saloni *modort* . . . föntartani . . . lehe-

tetlen" (Szer. 64: NSz.). A szónak 'előadási mód, stílus' értelme is gyorsan tért hódított: 1842: „követelve, hogy két hónapos zongora-tanítvány *Liszt* [!] *modorját* bírja" (Kuthy L. Munkái IV, 113: NSz.); 1858: „Opernstil: *dalmű-modor*" (Toldy: Műszótár: NSz.). Sőt összetételei is kezdtek kialakulni: 1842: „F. úr a 'fővárosi' újdonságok' *írásmodorát* annyira megszokta" (Athenaeum I, 184: NSz.); 1843: „*írásmodorában* keresni fogja az egyszerű stílt" (uo. 288). Ezek még a 'fogalmazás' kifejezését célozták, később azonban ebből alakult *írmodor*, a *nyelvi stílus* szinonimája (vö. MNy. LIV, 317). De akkor már a *modor* 'stílus' jelentése is önállósult: 1875: „az európai híres regényírók *modorában* írt [!] paródiák" (Belényesi G.: Bret. Kal. 10 Előszó: NSz.); 1876: „még tovább valami csúcsíves *modorban* épült katedrál-templom" (Hevesi L.: Karc. 202: NSz.).

A CzF.-ban találjuk meg először azt a gondolatot, hogy a *modor* szó a *mód*-ból a *manír* hatására keletkezett: „Újabb kori alkotású szó, a francia *manière* értelemben". Ezt az ötletet fejlesztette tovább SIMONYI, amikor azt hitte, hogy közvetlenül az idegen szó hangzása alapján alkották a magyart (MNyelv.¹ I, 256). A SzófSz. pedig először vetette össze a magyar *modor* szó születését a fr. *manière*, *manières* jelentésével. Ezt a gondolatot egészítette ki a TESz., amikor a német *Manier*-t is bekapcsolta a jelentés származtatásába. Valóban a párhuzam tökéletes, és a közvetlen hatás bizonyítható.

Ehhez azonban szeretném hozzátenni, hogy itt nem egyszerűen egy (két nyelvből átvett) idegen szó lefordításával van dolgunk, hanem egy magyar szó megalkotásával akkor, amikor a fogalom társadalmi és műveltségbeli összetevők következtében még ma is nyomon követhető módon megszületett. A felvilágosodás és a reformkor idején alakult ki a 'társadalmi érintkezésben való magatartás' felvilágosult fogalma. A *manír* ennek kifejezésére különféle asszociációk és stilisztikai okok miatt egyre kevésbé volt alkalmas. A *tónus* szónak is az alapjelentéséből származó fogalmi és stílusjegyei következtében csökkent az esélye arra, hogy új tartalom hordozójává váljon. Ezért született meg a magyar *modor*. Kérdés, hogy miért a *mód* főnevet vették alapszónak. Az eddig felsorakoztatott érvek alapján a *manír* szó jelentéstartalmából ('modus'). De én azt hiszem, ennél többről van szó. A 'társadalmi érintkezésben való külső magatartás' és a 'stílus' jelentésben is az alapvető fogalom az 'Art; modus', amelyet a magyar a *mód* szóval fejez ki. (Még ma is ez a két legelterjedtebb értelme a *modor* szónak; vö. ÉKsz.). Ezt számításba kell venni. Okvetlenül szükséges, hogy a *mód* jelentéstartalmát megvizsgáljuk a *modor* szó születésének idején (természetesen jóval szélesebb körben, mint ahogy én tettem, én csak a kérdésre szeretném felhívni a figyelmet). Sőt a fogalom kialakulásának, fejlődésének, majd minőségi változásának vizsgálata is elengedhetetlen. Ez azonban a történet- és irodalomtudomány feladata. Mindaddig azonban, amíg ezt a munkát el nem végeztük, nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy nyelvújítóink milyen mértékben mérítették a magyar nyelv és milyen mértékben a rájuk ható nyelvek (a francia, német és latin) jelentésanyagából.

R. HUTÁS MAGDOLNA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

hurcolódik 'huzakodik' 1795: MNy. XLVI, 192. — 1782: „láttuk, hogy Kint az akolyban *hurcolódtak*" (t. ir. 7. 3).

húsvét szombatja. — 1747: „*Husvéth szombattyán* szökött ell" (OL. P. 418. N. 51). — Vö. *karácsony szombatja*.

[*hüledszik* 'lassan hül'] *hüledező*. — 1844: „[A megolvadt kámfor] mostan a *hüledző* tapasz közzé kevertetik" (Mgy. 117: 408-d).

* L. MNy. LXX, 89–97, 222–8.

hűtelen. — 1787: „Feleségét... *hévellenül* el hagyta” (k. ir. 1479: Tolna m.).
hüvely ’hüvelykujj’. — 1785: „az Jobb Kezenek Nagyobb Ujja, vagy is *hüvellye*” (k. ir. 186).

hüvelyke ’ua.’. — 1792: „a jobb kezének *hüvelkéje* alatt egy kis *forrás* vagyon” (k. ir. 319).

iberrokk ’(női) felsőkabát’. — 1810: „l kitáj [kínai selyem] *Uiberrock*” (Mgy. árv. 15) | 1816: „1. zöld szénü ruha, s 1. *iberok*” (Cs. ir. 130. cs.) | 1812: „Egy asszonyi *Iberrok*” (Mb. ir. 2. cs.) | 1822: „Egy veres tafotával bélelt *Überrokat* [vittek el]” (Cs. ir. 132. cs.).

igazság ’igazolór írás, igazolvány’. — 1788: „a midön tülle *Igassag* kérette-tet... nalla lévő Leveleit által adta” (k. ir. 1608) | 1789: „*igassagai* nintsenek, mert... bizonyosság Leveleit Kurtakeszin hagyta” (k. ir. 1791).

ilyes-ilyes ’ilyen meg ilyen’. — 1771: l. *kérdezkeledik* a.

ilyen-amolyan adta-teremtette. — 1784: „te *ilyen amollyan adta teremtet*” (k. ir. 352) | 1785: „Várjon, *ilyen, amollyan adta, teremtet*” (k. ir. 586).

ilyen-amolyan teremtet. — 1750: „az *ilyen amollyan teremtet*” (két adat k. ir. 1) | 1769: „eö *ilyen amollyan teremtet* lova után többet nem is megyen” (t. ir. 6).

ilyen s ilyen 1716: MNy. LVII, 491. — 1717: „ördög *ilyen s ilyen* Lelkü Boszorkánya” (t. ir. 10).

ilyen teremtet. — 1792: „No ugyan meg döglött... Török Sándor az *ilyen teremtet*” (OL. P. 418. U. 88).

ingesztel ’ösztökél, ingerel’ 1840: MTsz. — 1784: „A mulandó hívság [’hiúság’]... a pásztorokat... arra *ingesztelni* szokta, hogy egy két darab [sallangos] szíjnak kedvéért egy Lovat megfojtani... csak csekély állapotnak vélik” (Fgy. 30: 49).

ingesztelés ’ösztökélés, nógatás’. — 1790: „minden kérdés és *ingesztelés* nélkül kezdette ezt... mondani” (Ö. ir. 21. sz.).

ipszilonlábú. — 1760: [Személyleírásban:] „középtermetű... *ypsilon lábú*” (Ö. 26: 32) | 1784: „egy kevéssé mintegy öszve hajlott térdű vagyis magyarábban *ipszilon lábú*” (Or. 489: 3).

irgalmatlan nagy ’roppant nagy’; vö. *irgalmatlan* ’szörnyű’ 1807: MÁRTON. — 1786: „*irgalmatlan nagy* derelye fülű” (B. 9: 236) | 1786: „*irgalmatlan nagy* fülű” (Fgy. 35: 4).

jánkedli ’dolmányféle’; alakv. *jankedli* 1797: MNy. LV, 549. — 1791: „kék posztó *jánkedliben*... járt” (Fgy. 42: 40) | 1791: „visel csuka színű... *Jankedli*” (Ö. 37: 11) | 1793: „néha *Jankerliben* jár” (Ö. 38: 23) | 1804: „rongyos, Zsíros *jánkülibe* szökött el” (Fgy. 51: 110) | 1805: „volt öltözve egy zsíros, és rongyos kék *Jankellibe*” (Ngy. 12: 229).

jánkli ’ua.’ 1873: MTsz.; alakv. *jankli* 1878: uo. — 1802: „hord barnás *Jánkli*” (Ngy. 12: 46) | 1816: „Világos kék *Jankliban*... jár” (Mb. 24: 395).

játékra induló. — 1785: „*játékra induló* tekintetű” (B. 8: 25).

játszogat. — 1757: „a bölcsőbe lévén szépen magában *jádzogatott*” (úrisz. ir.).

javasol 1748: NyÚSz. — 1752: „*jovaslotta* a Fatens, hogy menne haza” (OL. P. 418. U 56).

jegytelen 1838: Tzs. — 1787: „Szürke Paripa *jegytelen* és billegtelen” (k. ir. 2995) | 1818: „6 pár uj strimfli *jegytelen*” (Mb. 24: 603).

jobbadan 1807: MÁRTON. — 1784: „földünkön nem egyéb hanem csak Káka terem, ... *jobbadan* pedig Pascuumunk fekete földnek marad” (k. ir. 65).

jobb szereti. — 1724: „hogy minden emberek tülle filnek *jobb szereti* ezer forintnál” (OL. P. 418. U 4).

jó elö rre. — 1756: „jó előre fel ugrott, s magát nem engedte meg nyomni néki [ti. a boszorkánynak]” (úrisz. ir.).

j ö v ö g d e g e l 'jödögél'. — 1788: „onnand a Tisza folása menteben munkálkodva vissza felé *jövögdegelek*” (k. ir. 805).

j u h á s z b o j t á r 1807: MÁRTON. — 1775: „*Juhász bujtárok* voltak” (k. ir. 36).

j u h á s z b u n d a 1807: MÁRTON. — 1785: „ki fordított *juhász bundában* szokott járni” (B. 9: 251).

j u h e s z t r e n g a. — 1786: „romladozott *Juh Esztrenga*” (k. ir. 1820). — Vö. *esztrenga*.

j u t a l m a s 'jutányos' 1807: MÁRTON. — 1778: „igen *jutalmassan* is vette” (k. ir. 185. mell.) | 1788: „A szénát . . . az Elöljárok mennél *jutalmassabban* igyekezzenek meg szerezni” (Fgy. 38: 21).

j u t t a s z t 'juttat' é. n.: NySz., 1840: MTsz. — 1786: „annyira *juttasztott* . . . [mértéktelen] itala véget [miatt], hogy majd mezeitelenségre jutottunk gyermekeimmel együtt” (k. ir. 1049).

j ü l e p 'szörp'; alakv. *gyülep* 1595: NySz., *julep* 1767: PPBl., *jülep* 1888: MTsz. — 1788: „Czukornak syrupusa, vagy *Jülepe*” (k. ir. 406). — Vö. ném. *Julep* 'Kühl-, Heiltrank' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

k a b a k 'kabakszarvú'. — 1849: „kékes *kabak* üsző” (Ngy. 14: 322) | 1849: „⁴fű kékes *kabak* üsző” (uo. 320) | 1849: „kékes *kabok* üsző” (Mgy. 116: 130).

k a b a k s z a r v ú. — 1793: „Szöke *kabak szarvú* [ökör]” (Ö. 38: 58) | 1837: „Egy fakó *kabak szarvu* . . . tehén” (Mgy. 116: 168: Doboz).

k a b á n c f a; vö. kabóna? MTsz. — 1815: „Az Istálló szegésén felül 6. pár *Kabántz fa*, és azokban körül 9. száll Léttz, a *Kabántz fa* egy per 6 xr: a Léttz per 3 xr” (Mgy. kár. 28) | 1815: „Az Istálló szegésén felül lévő *Kabántz fának* . . . betsü árába fel vétetik 1 ft 3 xr” (uo.).

k a k a d ó 'női felöltő' 1840: MTsz. — 1830: „[A] Szabó Mesternél egy *Kakadot* tsináltatott” (Ngy. 3: 32) | 1831: „[Az asszony] zöld posztóból, úgy nevezett *Kakadóban* s hosszu ruhában szokott öltözni” (k. ir. 579). — Vö. *k a k o d o n*.

k a k o d o n '(női) felöltő'. — 1818: „edgy drapszin kaputrok, egy ótska *kakodon*, egy ótska bárson lajbli” (Mgy. ár. 200). — Vö. *k a k a d ó*.

k a l á k a¹ 'összejövetel valamilyen munka közös erővel való elvégzésére' XVIII. sz.: NySz.; 'önkéntes segélynyújtás' 1767: PPB. 404. — 1787: „az Oláhoknál úgy nevezett *Klaka* . . . eredetére való nézve tsupán tsak abból állana, hogy a tehetősebb és több veteményekkel bíró gazdák valamely meg határozott napon a szegényebbeket öszve hinni, és azokat az életnek aratása és takarítása vagy valamely mezőnek le kaszállása végett fel fogadni szokták . . . [A] tilalom . . . az illyes alkalmatossággal gyakortább meg esni szokott vendégeskedésekre . . . határoztatik” (Ö. 34: 6).

k a l á k a² '(haszonra rendezett) házi multság' 1887: MTsz. — 1825: „Batzúr János *kalákát* tartani akart Kováts József muzsikussal . . . ez uttal 6. pálczákat kapott” (Mgy. jk. 1/1: 401) | 1828: „Köfaragó Matyás panaszollya hogy Nádudvari János lakója *kalákát* tart muzsika s[z]oval, és bár a város Cselédjei is tudják még is el nem tiltják” (Mgy. jk. 2: 60).

k a l a m á n (ruhaanyag); alakv. *kalámán* 1755, *kalamant* 1763, *kalamaj* 1777: MNy. LX, 364). — 1771: „*Kalamánk* szoknyában” (Fgy. 27: 55) | 1771: „viola színü *kalamánt* szoknyában” (uo. 61) | 1777: „*Kalamaika* materiából való Aszszonyi egész öltözet” (Ö. 32: 10) | 1786: „Veres stráfós *kalamankbúl* való [szoknya]” (Gyo. 15: 90) | 1788: „veress pettegetett *kalamány* szoknyában . . . ment el” (Fgy. 40: 63).

k a l a p o s 'akin kalap van' 1807: MÁRTON. — 1784: „A Háznál közönségessen kék Kaputban . . . szokott járni *kalapossan* [fején kalappal]” (k. ir. 311).

k a m e l l o t 'kecskeszőr szövet'. — 1742: „Egy kék *kamilott* szoknya” (polg. tsz. ir. 9—1747) | 1755: „*kamelot* dolmánya” (k. ir. 70) | 1756: „kék *Kamelót* Laiblija” (k. ir. 84) | 1766: „*Kamérlóth* Szoknyától” (k. ir. 72. 14) | 1768: „*kamellótból* való ruha” (Ö. 27: 22) | 1773: „fekete *kamillót* szőr gombokkal” (Ö. 30: 10) | 1774: „szoknyája kettő; egyik zöld *kamellott*” (k. ir. 85) | 1775: „1. *Kamilót* kék szoknya . . . 1. Kék *Kamilót* Laibli” (OL. P. 418. U 74) | 1776: „Zöld *Kamillót*” (Fgy. 28: 91) | 1776: *kamilot* l. *b á r - s o n y a*. | 1778: „Egy kék *kamellott*” (k. ir. 3) | 1787: „hordoz . . . Veress *kamellót* tődzött szoknyát” (Fgy. 36: 47) | 1802: „*kamillott* szoknya” (Mgy. 1: 59). — Vö. német *Kamelot* 'Kamelzeug von den Haaren der angorischen Ziege' (KALTSCHMIDT, Fwb.¹⁶).

k a n a v á s z 1807: MÁRTON; alakv. *kanavác* 1581: OklSz. — 1765: „*kanafaz* keszkenő” (k. ir. 162) | 1772: „[Elvitt] három darab szép *kanavász* keszkenőt” (Ö. 29: 35) | 1772: „*kanavátsz* keszkenő” (Fgy. 27: 100) | 1774: „*Kanafasz* Lajblija” (Fgy. 27/1: 4) | 1774: „*kanafász* felső szoknyája [volt]” (uo.12) | 1775: „*kanafosz* lajblit, . . . *kanafosz* szoknyát . . . visel” (Ö. 31: 24) | 1776: „Világos kék *kanavatzal* béllet Lengyel forma kalapban” (Ö. 31: 34) | 1776: „fejér *kanafos* kamizolt . . . visel” (Ö. 31: 28). — Vö. 1780: „Ein *kanafassener* Rock” (k. ir. 216) | 1780: „*Kanafaß*” (uo.). L. *f a i n k a n a v á s z*.

k a n a v á s z h i t ű (a katolikusok gúnyneve). — 1724: „[művelem] a Lelkedett, *kanavacz* Hűtű” (OL. P. 418. U 3).

k a n a v á s z o s. — 1833: „kék *kanavász*os ruha” (Ngy. 13: 98).

k á n c f a. — 1811: l. *b i t ő f a* a.

k a p á s k o d i k 'kapásként dolgozik'. — 1786: „[A keresett ember] Áts és Molnár, el szökés előtt pd. [‘pedig’] *kapáskodván*” (B. 9: 236).

k a p k o d 1792: SzófSz. — 1780: „Ha igaz ember volnál . . . nem *kapkodtál* volna csak egy Lovadon, hanem mind a hármat elvitted volna” (k. ir. 232).

k a p u t 1767: PPB. 404. — 1787: „viola szentü *Káput*” (k. ir. 2496) | 1802: „hord setét kék *Kapútot*” (Ngy. 12: 27) | 1831: „*Kapotok*, . . . nadrágok” (Mb. ir. 3. cs.).

k a p u t o s 'kaputot viselő' 1865: CzF. — 1851: „*kaputos* ember” (Ngy. 15: 560).

k a p u t r o k k 1765: MNy. LX, 365; alakv. *kaputrák* (l. alább). — 1773: „Frantzia kék *kaputrákban*” (Ö. 30: 10) | 1786: „egy viola színü *Kaputrakját* . . . ki tsalván” (B. 2: 20) | 1787: „Ruházattya, kék posztóból *kaputrák*” (Fgy. 37: 25) | 1787: „kék posztobul *kaputrók*” (k. ir. 1804).

k a r á c s o n y s z o m b a t j a 1888: MTsz. szombat a. — 1755: „*Karácsony szombatyán* Berénybe menván” (úrisz. ir.). — Vö. *h ú s v é t s z o m b a t j a*.

k a r a k á n s á g 1838: Tzs. — 1813: „négyen vasvillákkal egy . . . határt [határjelet] is kevéssé *karakánságból* meg piszkáltak” (Szolnok m. lt. Dévaványa jk. I: 48).

k a r o s r e n g ő 'karospad'. — 1814: „Egy *karos Rengő*” (Fgy. ir. 22. cs.). — Vö. *r e n g ő*.

k a r s z e l t 'korszet, Schnurleibchen'. — 1768: „négy *karszelt* nevü Laibli” (Ö. 27: 22). — Vö. ném. *Corselet* 'Schnurleibchen' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

k a r s z e r l i 'ua.'. — 1778: „Egy Creditor *Karszerl*” (Ö. 32: 14) | 1778: „egy karton *karszerl*” (uo.).

k a r s z e t l i 'ua.' 1781: MNy. LVIII, 104. — 1770: „visselt fehér strafos . . . *karszettli*” (Cs. 119: 41) | 1771: „*Carselliben* az az felső ruhában [jár]” (Fgy. 27: 55) | 1778: „gesztenye szín materia *kartzettli* . . . visel” (Ö. 32: 16) | 1785: „selyem *karszettli*” (Fgy. 32: 27). — Vö. 1774: német „*Frauenkarsett*” (k. ir. 83) | 1774: „*Weiberkarsettel*” (uo. 158) | 1774: „Röckel, oder *Korsetel*” (uo. 244) | 1777: „Zitz cottonenes *Carsetel* . . . grűn zeugen *Carsetl*” (k. ir. 10). — Vö. *k o r s é t*.

k a r t o n; alakv. *kárton* 1807: MÁRTON. — 1785: „*Kartuny* Kötény” (Or. 490: 3) | 1818: „*kártony* rokolya” (Mb. 24: 603) | 1838: „*kárton* pruszlikok . . . *Kartony* Szoknyák” (Cs. ir. 138. cs.). — Vö. *c i c k a r t o n*, *f á j n k a r t o n*.

- kartonos*. — 1776: „felső Dunyha Kártonyos” (OL. P. 418. U 79).
karvalykék. — 1775: „karval két szemü [legény]” (k. ir. 201).
kásatorni. — 1756: „hol vagyon a leány . . . Kása törni vagyon” (úrisz. ir.).
kaskéta 'sapkaféle'; vö. *kaskét* 'ua.' 1769: MNy. LXV, 336. — 1789: „[A szökött] Recruta . . . vitt . . . magával egy *kaskétát*, köpönyeget . . . és egy pár bakan-tsot” (B. 12: 185) | 1789: „vitt magával Hadi öltözetekből egy *kaskétát* egy köpönyeget” (uo. 210).
kaskétli 'ua.', vö. *kaskéli* 'ódivatú fejkötő' 1874: MTsz. — 1769: „Zöld *kaskétliba* jár” (Ö. 27: 57) | 1773: „[A keresett férfi] fekete *kaskétliben* . . . jár” (Ö. 30: 10).
[kástor 'hód'] 1807: MÁRTON] *kástorkalap* 'hódszórkalap'. — 1788: „visel . . . ovit *Kastor kalapot*” (k. ir. 2286). — Vö. *kásztor*, *félkásztor*, *halbkásztor*.
kastos 'csatakos' 1807: MÁRTON. — 1756: „a Fábían halmánál találta az uton jo reggel *kastossan*, Nagy Mártonnét” (úrisz. ir.).
kasztli 'alacsony szekrény'; alakv. *kaszi* 1893: MTsz., *kászi* 1874: uo. — 1813: „ótska 3 fiókú *kaszi*” (Mgy. árv. 105) | 1840: „e következő summa pénzemet orozta el tőlem *Kászi*mat felvervén” (Mgy. 116: 497) | 1848: „Egy író *kaszi*” (Mgy. árv. 340). — Vö. *sublót kaszli*.
kaszni 'ua.'. — 1823: „Egy *kaszni* üveges pohárszékkal” (Or. jk. 1: 259) | 1832: „Egy könyv tarto *kaszni*” (Cs. ir. 136. cs.) | 1840: „a következő Summa pénzeket orozta el *kasznimat* fel vervén” (Cs. ir. 139. cs.).
[kásztor 'hód'] *kásztorkalap*; vö. „Mitsodás kívántatik, szór kalap-é, vagy *kasztor*, vidra” 1749: NySz. — 1764: „uj *kasztor kalap*” (k. ir. 129) | 1768: „uj *Kasztor kalapját* [elloptam]” (t. ir. 11). — Vö. *kástor*.
kasztról 'serpenyő, lábas' 1876: MTsz. — 1756: „egy *kosztru* . . . el vészett, melly *kosztrút* nem találta” (úrisz. ir.) | 1756: „ő lopta volna [el] a *kosztrúját*” (uo.) | 1786: „Egy kiss réz *Kasztról*” (k. ir. 1820) | 1808: „Egy nagyobb *kasztról*. Egy kisebb *kasztról*” (Mgy. árv. 56) | 1849: „vas *kasztrój*” (kir. bizt. ir. 45). — Vö. ném. *Kastrol* 'Casserole' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
katton 'könnyű gyapotkélme'. — 1785: „Egy veres pettegetett *Cattonbol* való Asszony ruha” (Fgy. 32: 24) | 1788: „két fekete *katton* . . . ketént ['kötényt' ti. lopott el]” (k. ir. 2125) | 1788: „volt rajta . . . veres strafos *katton* szoknya” (uo.). — A német szövegben: „zwey schwarz *kottonene* Fürtücher” (uo.) | „hatte . . . einen rothgestreiften *kottonenen* Rock” (uo.) | ném. *Kattun* 'gewöhnl., mit Mustern bedrucktes, dünnes, leichtes Baumwollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *karton*, *kotton*.
katyma; MNy. LXV, 337: mindkét adalék 1761.
kávás 'kávéval ellátott' 1838: Tzs. — 1796: „Egy pár *kávás* lóts” (Mb. ir. 1. cs.).
kávátlan 'káva nélküli'. — 1784: „a *kávátlan* kútakban . . . kívált képpen éczakánként az emberek is nyomorikokká lehetnek” (Cs. 121: 46).
[káváz 1838: Tzs.] *kikáváztatás*. — 1784: „Kút ásásért, és *kikáváztatá-sáért* fizettünk” (k. ir. 55).
félkávázás. — 1782: „Az . . . kútnak *félkávázásáért* [fizettünk]” (k. ir. 386).
kazakin 'ein kurzes Hauskleid' 1838: Tzs. — 1765: „edgy férfinak való *Kasza-kinek* varrása” (k. ir. 72. 12). — Vö. ném. *Casaque* 'Reitrock', *Casaquin* 'kurzer (Frauen)-überrock' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
kecskero kka. — 1826: „1. ujj fonó, ugy nevezett *Ketske Rokka*” (Mgy. ir. ápr. 5).
[kefél 1807: MÁRTON és NySz.] *megkefél* 1838: Tzs. — 1785: „kötelessége a Csödörösnek . . . [a lovakat] megvakarni és *kefélni*” (B. 8: 4).
(Folytatjuk.)

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

mező (re) (I, 471). — Hova járnak ki dolgozni a parasztemberek? (A *mező* szó alakja: *mező*, *mezző*, *mezdő* stb. és jelentése a fontos. Ha a kérdésre nem *mező*-t, hanem *határ*-t kapunk, megkérdezzük, mit hívnak a faluban *mező*-nek. Így ismerve a szó jelentését, a következő helyeken ennek segítségével megkapjuk a szó alakját is.)

Az MNyA. címszóanyagának összetételére vonatkozó kezdeti elképzelések szerint az I. számú gyűjtőfüzetben 17 szintaktikai és néhány szemantikai kérdés is szerepelt. A szintaktikai kérdések anyagának összegyűjtése kérdésési nehézségek miatt már a korai időszakban abbamaradt, a szemantikaiakét viszont a munkatársak minden kutatópon-
ton felgyűjtötték, és az adatokat munkatérképekre írták. Ez utóbbiakról csak az ellenőrzésre való előkészítéskor derült ki, hogy térképezésük sok nehézséget okoz, nehezen oldható meg a különböző jelentések és jelentésárnyalatok egy térképlapon történő ábrázolása. Akadályozta a közzétételt az is, hogy az értelmezések sem voltak mindig egészen pontosak és egyértelműek. Ezért határozta el a munkaközösség az 1959. január 21. és 27. között Nagymaroson tartott értekezletén, hogy az MNyA. megjelentetése során csak három térképtípust tesznek közzé, szóföldrajzit, alaktanit és hangtanit (I. IMRE SAMU. Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról: MNy. LV, 433). E határozat nyomán valóban nincsenek a már megjelent kötetekben — és a következőkben sem lesznek — szemantikai és szintaktikai térképek.

A gyűjtés szándéka szerint nem teljesen egyértelműen, az eredménye alapján viszont minden kétséget kizáróan ilyen szemantikai jellegűnek minősül a kiadásra nem kerülő *mező* címszó munkatérképre írt adatanyaga. Az írásban rögzített kérdező mondat túlságosan általános. A parasztemberek ugyanis a szántóföldön, a réten és az erdőn is dolgoznak, a *mező* viszont nem minden esetben e három művelési területnek az összessége. A feltett kérdésre a *mező* válasz akkor is helytálló, ha a szó jelentése egyes területeken 'szántóföld', másutt 'legelő, rét' vagy pedig 'minden megművelt föld a falun kívül, amely nem erdő'. Szerencsére a gyűjtők figyelembe vették a szűkszavú kérdező mondat után zárójelben közölt technikai utasítást, és feljegyezték a köznyelvitől eltérő jelentéseket. Ezért a munkatérképről megközelítő pontossággal le tudjuk olvasni a fent említett jelentésbeli eltéréseket, és a szó szemantikai különbségeiből adódó területek is nagyjából felvázolhatók.

Az ÉrtSz. szerint a *mező* szó itt számba jöhető köznyelvi jelentése 'vmely község, város határában fekvő, ált. sík terület, amelyen szántóföldek, rétek, legelők vannak', továbbá árnyalatként 'a határnak megmunkált része, a szántóföldek együtt v. azoknak egy darabja'. Semmilyen megjegyzés nem található a térképen, ebből következtetünk arra, hogy valószínűleg az idézett köznyelvi jelentések valamelyikével azonos a *mező* szó jelentése az alábbi területeken: az ausztriai magyar nyelvjárásokban, Vas, Zala, Somogy és Baranya megyében, valamint Győr–Sopron megye déli és Veszprém megye nyugati részein; keleten pedig Borsod–Abaúj–Zemplén, Szabolcs–Szatmár megyében, Hajdú–Bihar és Békés megye keleti részein, Kelet-Szlovákiában, Kárpátalján és a romániai magyar nyelvjárásokban. Nincsenek feljegyzések róla, ezért csak feltételezzük, hogy az említett nyugati és keleti területeken inkább a határ megművelt szántóföldjeit nevezik *mező*-nek, a szóhasználat itt tehát az ÉrtSz. árnyalatként közölt jelentésének felelhet meg. A falu lakói ugyanis tavasztól ősziig a szántóföldön dolgoznak többet, a réten és legelőn jóval kevesebbet tartózkodnak. A kérdés feltevésekor („hova járnak ki dolgozni a parasztemberek?”) valószínűleg inkább a szántóföldre gondoltak az adatközlők.

* L. MNy. LXVII, 362–9, LXIX, 239–44.

A nyelvterület középső részein — Fejér megyében, végig a Duna mentén a nyugati országhatártól a déliig, a Tisza középső, alsó szakaszának vidékén és a közbeeső területeken — a *mező* szó általában 'legelő, rét' jelentésben fordul elő. Itt sincs megjegyzés az adatokhoz minden kutatóponton, a gyűjtők elszórt feljegyzései azonban nagyjából ezen a területen jelzik a köznyelvi jelentéstől való eltérést. Ahol a *mező* legelőt, rétet jelent, ott szinte mindenütt megtaláljuk a *határ* szót is, amely viszont a megművelt szántóterület neve. E két szó jelentéstartalmának egybevetéséből azt a szemantikai tanulságot is levonhatjuk, hogy konkrét tárgyakat, objektumokat jelölő szavak jelentésselterései sohasem vizsgálhatók önmagukban, mert egy adott szónak a jelentésszűkülése vagy bővülése gyakran a vele kapcsolatos tárgyat jelölő másik szóban ellentétes irányú változást idéz elő. Ez történt itt a *határ* és a *mező* szó esetében is. A *mező* jelentésszűkülése következtében jelöletlen lenne a 'szántóföld, szántóterület' fogalma, a hiányt azonban a *határ* szó gyakoribb és jelentésében kissé megváltozott használata pótolja.

Egy-két feljegyzés szerint a *mező* 'fű, gye' jelentése is előkerült az anyaggyűjtés során. Az erre vonatkozó adatok a következők: *mező* 'legelőn a fű' (J-6), *mezőre* 1. 'szabad legelő' 2. 'fű' (J-16), *mező* 'fű' (K-3, Csz-2, 8, 12), *mezőüre* 1. 'legelőre' 2. 'fűre' 3. (az alapszó) 'takarmány' (M-10), *mezőű* 'fű, gye' (N-1), *jóú mezőű van* (a tarlón) 'jó fű van' (N-2).

A kérdőfüzetben nem volt egyértelmű a címszómegadás azzal kapcsolatban, hogy az alapszót vagy pedig a *-re* határozóragos alakot kell-e feljegyezni a gyűjtés során. Éppen ezért elég vegyesen találjuk mindkét változatot a munkatérképen. Megjelentetés esetén — akár *mező*, akár *mezőre* lett volna a címszó — az egységesítés érdekében az ellenőrzéskor elég sok adatot kellett volna újrakérdezni.

Hangtani szempontból a hosszú és rövid z-s adatok területi megoszlására érdemes felfigyelnünk. Hosszú mássalhangzóval ejtik a *mező* szót a Dunántúl nyugati felén, Győr—Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyében, továbbá a Csallóközben. Ezen a területen kivétel nélkül minden adatban hosszú z található, csak az átmeneti sávban fordul elő egy-egy félhosszú mássalhangzó vagy pedig rövid és hosszú z-s adat vegyesen. Néhány példa erről a nagy, összefüggő területről a hosszú z-s ejtészváltozatra: *mezző* (Csz-6, C-1), *mezzőre* (C-6), *mezzüő* (A-12), *mezzüőre* (A-30), *mezzőre* (C-22), *mezzüőre* (B-5), *mezzüő* (B-22), *mezző* (B-30); az őrségi és hetési kutatópontokon: *mezzü* (B-1, 9, 16, 24, 28), *męzzü* (B-2, 3), *mezzüre* (B-17, Ju-1). Kisebb és ugyancsak összefüggőnek tűnő területe van a hosszú z-s ejtésnek a Hernád középső folyása mentén is: *mezző* (L-9, O-1, 2), *mezző* (O-4), *mezzőre* (Csz-25, L-10). E két területen kívül elszórtan még az alábbi hosszú mássalhangzós adatok találhatók a munkatérképen: *męzō* ~ *męzō* (E-1), *mezzőre* (F-2), *męzō* ~ <*męzō* ~ *mezzō*> (F-16), *mezzō* (G-9), *mezō* ~ *męzō* ~ *mezzō* (G-12), *mezzō* (K-12, N-5).

A kérdésző mondat utáni kiegészítésben említett *mezdő* ejtészváltozatra csak három ausztriai kutatópontról van feljegyzés: *mezdüőre* ~ *mezzüőre* (Au-2, 3), *mezdüőre* (Au-4). (L. még IMRE SAMU, Felsőöri tájszótár. Bp., 1973. 124.)

m a d á r k i c s i n y e (I, 483). — Mi a neve a veréb fiának, amikor még egészen meztelen (verébé)?

Szöföldrajzi változatokban igen gazdag ez a térképlap. Különböző vidékeken, sokszor területi kötöttség nélkül, nagy számban találhatók ötletes, tréfás, finomkodó vagy vaskos elnevezések, amelyek többnyire valamilyen szószerkezet formájában realizálódnak. Elég sok kutatóponton egymás mellett két-három lexikális variáns is feljegyeztek a gyűjtők. Stilisztikai érték szempontjából is jelentősek a különbségek, ezen kívül még az egyes változatokat használók köre is eltérő lehet. Néhány megnevezést ugyanis — a jegyzetek szerint — inkább csak gyerekek használnak, gyermeknyelvi szóként élnek. A lexikális tarkaság egyik előidézője az, hogy nem teljesen egyértelműek a kérdésre adott

válások. Néhol ugyanis különbséget tesznek a kis veréb különböző fejlődési fokozatai között, például az egy-két napos, toll nélküli fiókát másképpen nevezik, mint a már tollasodó, repülni próbálkozó madárkát. Főképpen emiatt a sok jelentésbeli és stilisztikai bizonytalanság miatt maradt ki a térképlap a megjelentek sorából.

A lexikális változatok bemutatása meglehetősen nehéz feladat, mert sehol nincs olyan terület, ahol csupán egyetlen szó lenne használatos. Előbb vegyük sorra a nagyobb számban előfordulókat, többnyire csak néhány példával jelezve a fontosabb hangtani változataikat és szóföldrajzi területüket. A ritkább lexikális variánsokat, *szószerkezeteket* azonban már teljes egészében közléstesszük.

1. *tökös verjéb* (A-7), *tökös verjéb* (A-33), *tökös veréb* (C-25), *tökös vereB* (B-17), *tökös veréb* (D-18), *tökös vereéb* (G-10) stb. Nagyjából a Dunántúl egész területén előfordul, elég sok kutatóponton variánsok nélkül, egyedül álló adatként is. A Dunántúl területén kívül csak a jugoszláviai Kót községben, valamint Bács—Kiskun megye délnyugati részén, az F-2, 22, 24 és a G-13-as kutatóponton jegyezték fel a gyűjtők. Komárom megyében *tökös csuli* (C-11, 12, E-3) és Véneken (Győr—Sopron m.) *tökös csirib* változata is van.

2. *kismadár* (C-1), *kismodár* (B-2), *kismodár* (D-10), *kismadár* (M-2), *kismadár* (J-8), *kismadár* (O-1), *kismadár* (Ju-6) stb. Elszórtan az egész nyelvterületen előfordul. Egyéb morfológiai változatai: *kismadarka* (O-4), *kismadarká* (Cszs-3); *kicsimadár* (K-12, Ro-12), *kicsimadár* (D-4), *kicsimadár* (Ro-20), *kicsimadár* (Ro-11), *kicsinymadár* (A-29); *kicsimadarká* (Ro-21); *picimadár* (D-4), *picinymadár* (B-15, 26). Közép-Szlovákiában gyakori megnevezés a *kisveréb* (Cszs-12, 14, 19), *kisveréb* (Cszs-4, 15, 20–22), *kicsinyveréb* (Cszs-4); továbbá elszórtan néhány kutatóponton: *kisveréb* (D-31, G-9, K-7, N-9, Szu-1, Szu-2, 3), *kisverebek* (A-23), *kisveréb* (K-13), *kisveréb* (G-11), *kisveréb* (Ro-2), *kisveréb* (H-1, L-8, O-6); *kicsiveréb* (Ju-7).

3. Alaktani megoldásaiban és hangtanilag is igen változatosak a *madár*, *veréb* és a *fióka*, fi különböző kombinációiból keletkezett alakok. Talán nem lesz érdektelen, ha ezeket az adatokat főbb típusonként csoportosítva teljes egészében közzétesszük: *madárfi* (A-5), *madárfi* (A-27), *madárfi* (Au-1), *madárfi*, *madárfi* (Cszs-7), *madárfi* (Au-4), *madárfi* (Au-1), *madárfi* (B-16), *madárfi* (B-9); *madárfi* (A-12, 17, B-1, 12, 18, D-23, 27), *madárfi* (A-15, 28, 31, B-3, 30, C-24, D-26, G-4), *madárfi* (B-18), *madárfi* (B-8, 33); *madárfi* (B-9, D-7); *madárfi* (M-4, 17, Ro-22), *madárfi* (Ro-10, 11), *madárfi* (F-16), *madárfi* (Ro-9, 14), *madárfi* (Ro-14); *madárfi* (L-14), *madárfi* (F-23), *madárfi* (D-21), *madárfi* (J-5), *madárfi* (Ju-12), *madárfi* (G-7), *madárfi* (A-18), *madárfi* (L-9), *madárfi* (L-1); *madárfi* (F-6); *madárfi* (L-14), *madárfi* (Cszs-11), *madárfi* (A-19), *madárfi* (Ro-20), *madárfi* (Ro-22); *madárfi* (D-6); *verépf* (Cszs-1, 6); *verépf* (Ju-2); *verépf* (Ro-13), *verépf* (Ro-12), *verépf* (L-8), *verépf* (F-8, O-17, Ro-14, 15); *verépf* (G-11), *verépf* (Ro-2), *verépf* (Ro-1), *verépf* (L-3); *verépf* (Cszs-6), *verépf* (Ro-18), *verépf* (Cszs-23); *verépf* (Ju-3). — *fijamadár* (B-12, 24, 28, D-12, 22, G-3), *fijamadár* (A-18, 26, 27, 29, 34); *fijókmadár* (C-12, K-13, M-12), *fijókmadár* (M-9), *fijókmadarak* (F-3); *fijókámadár* (J-15); *fijaveréb* (D-20), *fijaveréb* (B-21). — Előtag vagy utótag nélkül: *fija* (B-21, C-23, D-29, M-18, O-15, P-14, Au-1, Ro-15), *fija* (B-22); *fijók* (H-11, L-12, N-8, Cszs-18, Ju-10, Ro-2), *fjók* (K-11), *fjók* (A-10), *fjók* (G-11, L-19, M-18, P-1), *fjók* (L-2), *fjók* (M-18, 20, O-15, P-1, 8); *fjóka* (C-26, D-7, E-11, N-9, Cszs-25, Szu-3, Ju-9), *fjóka* (Ro-6), *fjóka* (Szu-3, 4, Ro-6, 12), *fjóka* (Ro-22), *fjóka* (G-11, N-1, Ju-12), *fjóka* (M-20, N-1, O-3), *fjóka* (Ju-6, 8, 17, 18), *fjóka* (Ju-4), *fjóka* (Ro-4, 7, 16, 18–20), *fjóka* (K-7), *fjóka* (Cszs-13), *fjóka* (Cszs-13), *fjóka* (O-5); *fjácskó* (Ju-3); *fjúcuka* (Ro-19).

Területük pontosan nem határozható meg, nagyobb részben a Dunántúl nyugati

megyéiben és Erdélyben fordulnak elő, de elszórtan találunk adatokat erre a típusra szinte az egész nyelvterületen.

4. *csipasz* (E-10), *csipász* (J-20); *csipaszveréb* (K-6) stb., a nyelvterület középső részén: a Duna–Tisza közén és Békés megyében; — *csimasz* (K-2, N-2, 10, 11), *csimaz* (K-2, 3), *csimáz* (K-3); *kiscsimágsz* (N-4), Bács-Kiskun és Békés megyében az idézett hat kutatóponton; — *csupasz* (J-7), *csopasz*, *csupasz* (M-17), *csuszap* (O-5); *csupászveréb* (L-8); *csupaszmadár* (L-15) stb., nagyjából Heves és Borsod–Abaúj–Zemplén megyében.

5. *pucos* (P-4), *puccos* (P-2); *pucosveréb* (P-6), *puccosveréb* (P-5); *puccosmadár* (P-9); *puciveréb* (P-19); *pucusveréb* (O-9), *pocosveréb* (P-12); *pucoriveréb* (O-12); *puckos* (P-17); *puckosveréb* (O-15); *pucérveréb* (Csz-26) stb., Szabolcs–Szatmár és Hajdú–Bihar megyében.

6. *nyuzgá* (J-4); *nyuszkáveréb* (H-4) stb., a palóc nyelvterület középső részén.

7. *csürd* (Ro-11); *csürdégiveréb* (Ro-1); *csürdésfijoka* (Ro-7); *csőréi* (Ro-6); *csőréi* (Ro-22); *csőrőfijoka*; *csűrőfijoka* (Ro-17); *csőrőfiju* (Ro-13); *purdi* (Ro-6), elszórtan a különböző romániai magyar nyelvjárásokban és a Bukovinából áttelepített lakosság körében Tolna, Baranya megyében.

8. *kopasz* (D-20), *kopac* (Ro-7); *köpesz* (B-28); *kopászveréb* (E-9); *kopaszfijók* (Ro-3), elég sok adat elszórtan az egész nyelvterületről.

9. *tokos* (J-6), *tokosfijók* (M-19), *tokosmadár* (H-9), *tokosveréb* (M-7). A Dunántúl kivételével szinte mindenütt előfordul.

10. Egyéb változatok: *anyányi* (P-4), *anyónyi* (J-5), *ányányi* (H-5, J-3), *nyányi* (M-1), *annyanyi* (O-2); *ányónyimádör* (H-2); *anyónyiveréb* (E-1); *anyási* (D-5, 13); *anyatollas* (P-2), *annyatallas* (P-9); *aprymadár* (A-20); *cseste* ~ *cséste* (C-1); *csirinyó* (K-8, 9); *csüts* (D-25); *csontatollas* (O-2, Ro-1), *csontatálas* (O-2); *csuli* (C-12); *csupelit* (Ro-16); *csupri* (M-15); *csuri* (többnyire gyermeknyelvi szóként A-3, C-10, 26, D-5, 16, E-16, F-12, N-9); *csurip* (F-12); *csurmók* (F-12); *fijátálmádár* (Csz-2); *gengemádár* (H-9); *gujackó* (Ju-3); *gulé* (Ro-5); *gyuszi*, *kopázgyuszi* (Ju-4); *kicsi* (E-14); *kicsimadárka* (Ro-21); *kőjök* (E-16); *mádárka* (F-23), *mádárka* (E-2), *madarka* (F-8), *madárka* (F-17), *médárka* (Ro-19), *mádirka* (E-2); *madárkölök* (D-6); *mesztelemmadarak* (O-6); *mesztelemveréb* (D-32, Csz-8), *mesztelemveréb* (E-5), *mesztelemveréb* (A-25), *mesztelemveréb* (B-25), *mesztelemveréb* (H-7); *mesztelemverépfű* (Csz-1); *pácászveréb* (D-28); *pejhes* (M-9), *pihes* (M-19), *pihés* (D-20), *pőhős* (A-2), *pőhős* (A-2, Ju-5), *pőhölös* (A-2); *pihismadár* (D-13); *pucir* (M-17); *repülő* (Ro-5); *röpösveréb* (F-9); *síptollas* (B-28); *télányányi* (E-2); *tollas* (A-2, Ju-11); *tojásmadár* (J-20); *tollaszveréb* (Ju-1); *verebcske* (Ro-19).

Ilyen nagy számú lexikális változat esetén elkerülhetetlen annak az elméleti kérdésnek a felvetése, hogy az egyes variánsok hogyan viszonyulnak egymáshoz, szinonimáknak tekinthetők-e például a különböző vidékeken használatos lexikális formák. A gyakorlatban inkább az elvont fogalmak, különböző lelki és testi tulajdonságok, mozgások, cselekvések megnevezésére találunk nagyobb mennyiségű, ritkán többszáz szinonimát is. Konkrét tárgyakat, eszközöket egy-egy nyelvi közösségben legfeljebb két-három szóval neveznek meg, és lényegében ez a helyzet a madár kicsinyével is. Több kutatóponton csupán egyetlen szót jegyeztek fel a gyűjtők, gyakori kutatópontonként a két-három adat, négy vagy ennél több lexikális változat pedig már csak ritkán fordul elő; például *csipasz* (J-21); *madarfiju* ~ *csőré* (F-16); *csupaszveréb* ~ *tokosveréb* ~ *verepfijóka* (M-10), *kismadár* ~ *tökösveréb* ~ *kopaszveréb* ~ *csuri* ~ *csurmók* (F-12). Ha a lejegyzett adatokhoz egy-egy kutatóponton a területi elv alapján hozzászámítunk még kettő-hármat — azokat, amelyeket feltehetően használnak és ismernek a faluban, csak a gyűjtés során nem kerültek elő —, akkor is legfeljebb öt-hat az egy nyelvi közösségben egymás mellett élő változatok száma. Valójában tehát csak azok a lexikális variánsok szinonimák, amelyek egy nyelvjárási egységen belül, egy nyelvi közösségben fordulnak elő,

és egymástól csak stílusán vagy kisebb jelentésárnyalatban különböznek. Azonos jelentés ellenére sem lehet szinonimája a *nyuszkávereB* (H-5) a *pucosvereb*-nek (P-6), mert az elsőt Nógrádban, a másodikat pedig Szabolcs–Szatmár megyében használják. Az egymástól területileg elkülönülő lexikális változatok tehát nem szinonimák, hanem *heteronimák*. L. A. WEIJNEN „Bei Synonymen handelt es sich ja um Wörter mit (fast) derselben Bedeutung in derselben Sprache. Wenn es sich um völlig gleichbedeutende Wörter aus verschiedenen Sprachen oder Mundarten handelt, scheint es mir besser, von Heteronymen zu reden.” (Orbis XII, 575). L. továbbá J. GOOSSENS, Strukturelle Sprachgeographie. Heidelberg, 1969. 86–7.

Két heteronima találkozásának határterületén lehetnek egyébként olyan keskeny sávok, ahol egymás mellett szinonimaként is él a két változat. Elméletileg tehát feltételezhető, hogy a szóföldrajzilag átmeneti területeken a szinonimák száma nagyobb. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához azonban több nyelvtérkép tanulságának a felhasználása szükséges. További fejtegetésétől most azért is eltekintünk, mert a téma nem tartozik szorosan e cikk feladatköréhez.

t e j f ő l (I, 555). — Mi az, amit az aludttej tetejéről kanállal szed le az asszony?

A tejtermékek közül a tejföl a vizsgált kutatópontok mindegyikén ismeretes. Ez a megállapítás magától értetődőnek látszik, hiszen az állattartás és fejés a parasztság körében alapvetően fontos gazdasági tevékenység. A következő, talán az elsónél is fontosabb nyelvi tanulsága a munkatérképnek az, hogy egyetlen kutatóponton sem találunk lexikális variánsokat, csupán a *tej* és a *föl* szavak nagy tarkaságot mutató hangtani változatai teszik színessé a térképet. Mivel a *tej* szó nyelvjárási anyaga megjelenik majd 1079. sz. alatt az MNyA. VI. részében, ezért csak a fontosabb típusok vázlatos bemutatására szorítkozunk.

1. *téjfű* (A-1), *tűzjűe* (A-17), *tűzfű* (B-2): a nyugat-szlovákiai magyar nyelvjárásokban, továbbá Győr–Sopron és Vas megye nyugati részein.

2. *téjfő* (Csz-9), *tűzjűő* (B-31), *téjföl* (D-31): a Nyitra folyó vidékén, az egész Dunántúlon az 1. pont alatt említett Győr–Sopron és Vas megyei területek kivételével, valamint elszórtan Bács–Kiskun és Csongrád megyében.

3. *téjfő* (D-36), *tejföl* (E-19): szórványosan az egész Dunántúlon, a Duna–Tisza között és Csongrád megyében az ő-ző nyelvjárásokban.

4. *téjfel* (M-19, N-10), *téjfel* (Ro-12), *tűzfel* (Ro-21): csak az idézett négy kutatóponton Békés megyében és Erdélyben.

5. *téfel* (P-18), *téfel* (M-20), *tűzfel* (P-4), *tűzfel* (Ro-21): Hajdú–Bihar, Békés megyében és elszórtan a romániai magyar nyelvjárásokban.

6. *tejfel* (O-11), *tejfel* (L-5), *téjfel* (P-12): Borsod–Abaúj–Zemplén, Heves, Hajdú–Bihar, Szabolcs–Szatmár, Szolnok és Békés megyében és elszórtan Erdélyben.

7. *tejfej* (J-7), *tejfély* (H-7): a palóc nyelvterület középső részein.

A munkatérkép alapján elég határozottan elkülöníthetők a *-föl* és a *-fel*, *-fél* hangtani változatok. Ő-ző adatokat találunk a Dunántúl egész területén (a Tolna és Baranya megyébe letelepített bukovinaiak kivételével, az őket képviselő négy kutatóponton zárt *ē*-vel fordul elő a szó), a nyugati palóc nyelvjárásokban, a déli ő-ző nyelvjárás-területen, külföldön Ausztriában, a szlovákiai magyar nyelvjárások nyugati felén, a jugoszláviai kutatópontok legnagyobb részén, Erdélyben a Ro-13-as kutatóponton, hangtani variánsként (*tejföl*) a Ro-9-es és velaris *q̃*-vel (*tűzq̃l*) a Ro-19-es kutatóponton. A többi nyelvjárásban, ahol zárt *ē* fonéma van, ott zárt *ē*-vel, ahol csak egyféle *e*-t ismernek, ott pedig a nyílt *e* hangszínvariánsaival fordul elő az összetett szó második eleme. Ez a területi megoszlás szinte teljesen azonos a *fel* igeikötőben és a *felső* melléknévben jelentkező ő-ző, *ē*-ző és *e*-ző változatok területi elterjedésével (l. pl. a *felvette* szó térképét: a MNyA V. részében 900. sz. alatt, a *felső* szó térképét a IV. részében 701. sz. alatt).

A szóvégi *l* elmaradása az *ö-s* hangtani változatoknak szinte az egész területén megtalálható. A Duna—Tisza közén ritkábban fordul elő ez a jelenség. Nyugat-Dunántúlon és a nyugati palóc nyelvjárásokban viszont majdnem valamennyi adatból hiányzik a szóvégi *l*.

tejszín (I, 556). — Mi az, ami a friss tejnek pár óra múlva a tetejére feljön, ha elég zsíros?

A térképre írt adatokból kitűnik, hogy néhány elszórt kutatópont kivételével mindenütt megkülönböztetik a sűrű, savanykás tejfölt a folyékonyabb, édes tejszíntől. „A magyarság néprajza” is megemlíti a két tejterméket, tehát valószínűleg általános szokás a különbségtétel: „A tejben levő zsiradék könnyebb fajsúlyánál fogva a tej tetejére gyűlik össze, ez a t e j f ő l. Az édes tejről leszedett zsiradék az é d e s t e j s z í n.” (II, 167).

Variánsokban ez a térképlap sem gazdag, általában a *tejszín* és annak hangtani változatai uralkodnak a térképen. Mivel az előtagot a *tejföl*-nél már bemutattuk, most csak a második elem, a *-szín* szempontjából vesszük sorra a fontosabb hangtani változatokat. Rövid *i*-vel ejtik a szót az egész Dunántúlon és keleten, Szabolcs—Szatmár megyében: *téjszín* (A-3), *tejszín* (D-16), *té'szín* (P-9), *téjszín* (P-5) stb.; *ü*-vel a Dunántúl nyugati részén fordul elő, de itt sem egyedül álló adat, hanem általában vegyes az *i* és az *ü*: *tíjjszün* ~ *tíjsszín* (A-14), *téjjszün* ~ *téjsszín* (B-23) stb. Néhány kutatóponton, Szlovákia délnyugati részén és a nyugati palóc nyelvjárásokban szóvégi *n* helyén *ny* található: *tejszíny* (Csz-12), *téjszíny* (Csz-7), *tej színyg* (H-3).

A lexikális változatoknak nincsen pontosan körülhatárolható területe. Talán csak a jugoszláviai magyar nyelvjárásokról mondható el, hogy ott inkább *tejfő* (Ju-3), *téjföl* (Ju-10), *té'jföl* (Ju-11) stb. használatos a *tejszín* megnevezésére is. A *tejföl* szó egyébként elszórtan másutt is előfordul, néhol egyedül álló adatként is: *tejföl* (F-8, M-1) stb. Arra viszont nem ad feleletet a két munkatérkép együttesen sem, hogy vajon ilyen esetben mindkét tejterméket egyformán *tejföl*-nek nevezik-e, vagy pedig nem ismeretes a két fogalom, mert tejfölt készítenek ugyan, de tejszínt nem. Néhány kutatóponton jelölt a birtokos szerkezet: *tejnek a föle* (D-8), *téjnek a föle* (F-21) stb., vagy csak önmagában *föle* (F-18, 22). A sűrű, savanykás tejföltől való megkülönböztetés miatt jelzője van a *tejföl* szónak: *idős té'föl* (P-17), *idős té'föl* (N-4), *hík té'föl* (P-17). Főként Bihar és Békés megye találkozásánál található néhány ilyen jelzős szerkezet.

Egyéb lexikális változatok: *tejsűrű* (M-2, 5, 7, 12), *téjsűrű* (J-23), *tejsürü* (O-11), *tejsűrő* (H-9); *tej teteje* (P-15), *tej teteji* (L-15). Bizonytalan értékű *oboszt* (A-31), *óberszt* (A-33), *qóberszt* (Ju-8) adatok is mindössze három községből.

Semmilyen adat sincs a következő kutatópontokon: A-6, 24, D-17, F-19, G-1, 5, H-10, J-5, L-1, 5, 11, M-6, O-2, 4, 9, P-11, 14, Csz-4, 5, 25, 26, Ro-5, 8, 16.

BALOGH LAJOS

SZEMLE

Somogy megye földrajzi nevei

(VÁRKONYI IMRE és KIRÁLY LAJOS vezetésével gyűjtötték a Somogy megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak; tudományos irányító VÉGH JÓZSEF, közzétette BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY, HOSSZÚ FERENC, KIRÁLY LAJOS, MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, PESTI JÁNOS, RÓNAI BÉLA*, SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ LÁSZLÓ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 1174 lap.)

* Vö. MNy. LXX, 256.

Magyarország mai földrajzi neveinek összegyűjtésében ismét jelentős állomáshoz érkezünk. Az úttörő Zala megye után (1965.) jelent meg Szabolcs–Szatmárból a baktalórántházi (1967.), Heves megyéből az egri (1970.), Hajdú–Biharból a polgári (1970.) járás, valamint Eger város (1972.) névanyaga. Most pedig az egyik legnagyobb vármegyénk, Somogy megye szinte teljes jelenkori névanyagát tanulmányozhatjuk.

A megjelent gyűjtéseken kívül tudomásunk van arról, hogy a gyűjtés befejeződött Vas és Tolna megyében, előrehaladott állapotban van Győr–Sopronban és megkezdődött Baranya megyében. A következő járási gyűjtésekről tudok még: füzesabonyi (Heves m.), sárospataki (Borsod–Abaúj–Zemplén m.), pásztói (Nógrád m.), sárbogárdi (Fejér m.) és csengeri (Szabolcs–Szatmár m.) járás. Remélem, hogy felsorolásom nem teljes, de így is hazánk 19 megyéjéből hatban az egész megyére kiterjedve, hatban pedig járásonként megtörtént vagy folyik a gyűjtés.

Szakképzett vezetők irányításával áldozatkész pedagógusok és diákok százai végzik a helyszíni gyűjtést, a megyék és járások pedig dicséretes módon anyagilag segítik az összegyűlt hatalmas adattömeg sajtó alá rendezését és kiadását. A kötetek kiadását a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság is támogatja. A munkálatok megindításában, szervezésében és országos méretűvé fejlesztésében elévülhetetlen érdemei vannak VÉGH JÓZSEFnek és számos munkatársának. Nehéz volna felsorolni mindazokat, akik valamilyen módon közreműködtek a gyűjtésekben és azok megjelentetésében, ezekre megy a számuk, hiszen az említettekben kívül minden felgyűjtött községben 3–10 helyi lakos szolgáltatta a gyűjtőknek a szájhagyomány útján nemzedékről nemzedékre néha több évszázadon át megőrzött és egyre bővülő anyagot. Így népünk ezeréves tudása rögződik ezekben a gyűjtésekben. Ez az óriási tudásanyag többek közt település- és művelődéstörténetünkre, valamint nyelvünk történetére vonatkozóan számos értékes adalékot tartalmaz, de jelentékeny részük nincs lejegyezve, csak az emberek emlékezetében él. Paraszti foglalkozású lakosságunk a mezőgazdaság gépesítésével és a szövetkezetek, állami gazdaságok megalakulásával rohamosan fogy. A gépesített mezőgazdaság kevesebb munkaerőt igényel, a fiatalság nagy része városba költözik vagy eljár munkára akkor is, ha a faluban lakik. A nagytáblás gazdaságok nem igénylik a kisebb parcellák elnevezését, ezért még a mezőgazdasággal foglalkozó fiatal nemzedék sem tudja az egy-két esztendeje még közismert dűlőneveket.

A dűlőnevek élete egyébként is sokkal változékonyabb, mint a helységneveké vagy a nagyobb vízneveké. Az utóbbiakat ugyanis sokezer ember ismeri, igen sokat gyakorlatilag az egész magyar nyelvterület lakossága, sőt a *Duna*, a *Balaton*, *Budapest* nevét esetleg több száz millió ember. A közepes városok, közepes folyók nevét is a földrajz-oktatás miatt több millió ember tudja (pl. *Bodrog*, *Zagyva*, *Sajó* vagy *Szombathely*, *Komárom*, *Karcag*). A helységek és a nagyobb vizek, hegyek nevét a hivatalos használat is állandósítja és írásban örökíti át az utókorra. Az egyes községek határneveit viszont összességükben néha alig 40–50 személy ismeri pontosan. Így nagyobb változásnak is vannak kitéve. A művelésmód megváltozásával, a birtokos cseréjével a nevek is eltorzulhatnak, kiveszhetnek, megváltozhatnak. Egyes határrésznevek évszázadokig is fennmaradhatnak, egyeseket már az Árpádok korából igazolhatunk, mások egy emberöltőt alighogy megérnek. Somogy megyében is tapasztalhatjuk, hogy a PESTY-féle (1864-i) anyag egy része már egy évszázad múlva elavult, azóta viszont számos új név keletkezett. Az újak számát természetesen nem lehet meghatározni, hiszen alig valószínű, hogy bármelyik korszak gyűjtése teljes, de számos olyan név ismeretes ma, amely jellegénél fogva csak a XX. század közepén keletkezhetett (pl. a két világháborúra, a föld-reformokra vagy az újabb kori személyekre utaló nevek).

Hogy mégis több évszázados nevek továbbélhetnek máig a néphagyomány útján határrész-neveinkben, azt a következő tény is bizonyítja: átnéztem CSÁNKI II. kötetének

a Somogy vármegyére vonatkozó fejezetéből a G—I kezdetű helységnevek közül azokat, amelyeket CSÁNKI nagyrészt a XV. századi források alapján csak megközelítőleg tud elhelyezni. Így is egy tucatnyi egykori községet a most ismertetett mű alapján pontosan el lehet helyezni, illetőleg CSÁNKI véleményét helyesbíteni (zárójelben adom meg CSÁNKI II. kötetének lapszámát).

XII—XIV. sz.: „*Gan* ~ *Gaan* Nyim, Ságvár és Som körül feküdt” (607). Kötetünkben megvan *Gám* néven (39/56) Ságvár határában Kilitivel szomszédos területen. — XIII. sz.: „*Garab* Csokonya és Visonta szomszédja volt” (uo.). Egy PESTYTől származó adat: *Garábutai* Csokonyavisonta határában. — „*Gárdos* b) Csurgó és Légrád vidéki helységekkel együtt szerepel” (uo.). Ma *Gardos* néven Porrog határában (197/42) dűlő-név. — „*Gelyenfalwa*” (608). Ma Sántos (159/153) és Szentbalázs (168/58) között dűlő-név *Göllénfa* néven. — „*Gerench* 1466, *Gerynch* 1536” (uo.). Ma *Görént* alakban fordul elő Andocs határában (69/117) Miklósitól keletre. — „*Gwtha* 1447, 1536 Geszte vidékén feküdt” (609). Kötetünkben *Guta* néven Mernye határában találjuk (119/115) Somogy-gesztitől keletre. — „*Herkehaza* 1486, Nagyatád, Lábod vidékén lehetett” (612). Ma *Herke* (221/158) Rinyaszentkirály határában Nagyatádtól délkeletre és Lábodtól délnyugatra. — „*Ikla* 1416, *Iklow* 1426. Úgy látszik, a megye délnyugati harmadában feküdt valahol” (613). Ma egy határrész-név *Ikló* néven Iharos (193/62), Porrog (197/12) és Csurgónagymarton (198/18) községek határának összeszőgellésénél. — „*Irafalua* 1375, *Ire(s)falua* 1408, *Irefalua* 1425, *Irafalwa* 1478, 1496; Gálosfa és Szentbalázs vidékén feküdt” (614). Ma *Irafa* néven találunk egy dűlőt Cserénfa határában (175/99), ugyanott egy *Ira-völgy* nevűt (175/20), de PESTY gyűjtésében a szomszédos Kaposgyarmaton is van *Irafa* és *Irafai rét* (179/16, 33). Így az egykori *Irafalwa* helye sokkal pontosabban meghatározható. — „*Iwanczfalwa* 1459, *Hywachfalwa* 1498 Berzencze, Udvarhely, Tarany vidékén feküdt” (614). Ma Somogyudvarhely déli határában, a Drávához közel él az egykori község nevét idéző *Ivancfa* és *Ivancfai kút* (206/168, 172).

Ugyanúgy pontosabban helyhez köthető KÁLDI-NAGY GYULA kiadványának (Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960.: MNyTK. 103. sz.) néhány bizonytalan helymeghatározása Somogy megyéből; pl.: „Várad falu Drávagárdony és Drávatomási körül feküdt” (122). Drávagárdonyban találunk egy *Várad* erdő helynevet (249/87). — „*Egeralja* falu Lad és Patosfa vidékén feküdt” (129). Megvan a név Patosfa határában *Egörralla* alakban (229/68).

Somogy megye a legmagyarabb megyék közé számított már a századfordulón is. Ez azért csodálatos, mert a megye egész területe inkább hosszabb, mint rövidebb ideig török uralom alatt volt. Az 1910-es népszámlálás szerint az akkori kilenc járás közül hatban 90% fölött volt a magyar anyanyelvűek száma, kettőben 75—90%, egyben pedig 60—75% között. A magyar nyelvi tudás pedig a megye minden járásában 90% fölött volt. Az 1770-i összeírás még 63 részben vagy egészben nem magyar (német, délszláv és szlovák) községet említ Somogy megye mai területén. A nagyfokú elmagyarosodásnak a XIX. században valószínűleg az volt az oka, hogy ezek a nemzetiségi falvak kései — XVIII. századi — telepítések a török uralom alatt elnéptelenedett vidékekre. A telepítések egy része vagy már részben magyaroktól lakott községbe történt, más része pedig szétszórtan a magyar falvak közé, így a nemzetiségek sehol sem alakultak tömbbé, mint akár a szomszédos Tolnában és Baranyában. Hogy szinte minden nemzetiségi faluban kellett magyar lakosságnak is lennie, azt a helynévanyag is mutatja, mert a betelepülők nagyrészt az őslakos magyar neveket vették át. A német és szláv lakosság jelenléte leginkább a személynévekből keletkezett helynevekben mutatkozik, mint Fiad, Kötese, Háromfa stb. községekben. Másokban azonban a nem magyar lakosság nagy hatással volt az újkori névanyag kialakulására, így számos német elem található a következő községek helyneveiben; Döröcske, Szorosad, Zics, Bőszénfa; erős a délszláv nevek súlya a követ-

kezőkben: Baboosa, Berzence, Bolhó, Heresznye, Szenyér, Tarnya, Buzsák, Osztopán, Szentborbás, Lakócsa, Potony, Tótújfalu. Az ilyen helyeken a lakosság is bizonyára kétnyelvű.

Hálás feladat lehetne szlavistáinknak és germanistáinknak e községek német és szláv nyelvjárásával foglalkozni. A nyelvjárás jellegéről a följegyzett adatok máris szolgáltatnak némi támaszpontot. A teljesen vagy részben német vagy szláv lakosságú helyeken azonban differenciáltabban kellett volna megkülönböztetni, melyek azok a helynevek, amelyeket csak a magyar, melyek azok, amelyeket csak a német vagy horvát anyanyelvűek használnak. 1930-ban még horvát többségű: Lakócsa, Potony, Szentborbás és Tótújfalu; német többségű: Ecseny, Gadács, Somogydöröcske, Bőszénfa, Kercseliget, Kaposhomok és Szulok. Jelentős, 10–14%-os horvát kisebbség volt akkor Bolhón, német pedig a következő falvakban: Barcs, Bonnya, Szabadi, Miklósi, Mike, Nágocs, Kaposfő (akkor Szomajom), Sérsekszállás, Torvaj, Zics.

A helységnevek az előbb említett okok miatt jelentős településtörténeti tanulságokkal is járnak.

Értékes adalékokkal járul hozzá ez a gazdag adattár a nyelvjárási jelenségek határainak megállapításához. Hogy csak néhány példát említsék, Somogy megye északi része *ě-ző*, középső és déli része *o-ző*. A pontos határvonalat valószínűleg meg lehet majd húzni a helynevek alapján. A középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ó, ő, é*) a magye középső sávjában záródó kettőshangzóban jelentkeznek (*ou, ōu, ěi*). A mássalhangzókat tekintve a megye nyelvjárásainak többsége *l-ező*, de északkeleten és délkeleten a *j-ző* terület is átnyúlik a megye területére.

Szöföldrajzi szempontból egyetlen példa: a *pióca* neve a megye déli részén *pióka*. De hogy élt itt valaha e vízi féreg régi neve is, azt mutatja egy-egy *Nadalos* helynév: *Nadalas* (vizenyős hely: Balatonőszöd, Somogyfajsz), *Nadalos* (falurész: Újvárfalva) és *Nadalosi út* (Somogysárdon az egykori *Nadalos* falu felé vezető út, ma *Vorosilov út*).

Az országos utcanév-változtató „mozgalom”, amely városaink, községeink több évszázados utcanéveinek 70–80%-át néhány év leforgása alatt letörölte térképeinkről, sajnos Somogy megyét is elérte. A természetes keletkezésű, hagyományos utca-, tér- és falurész-nevek jelentékeny részét, helyenként felét vagy még többet személyekről elnevezett utcanévekre cserélt ki a hatóság. Rendszerint olyan személyek nevére, akik azt sem tudták, hogy az illető falu, város vagy akár Somogy megye van-e a világon. Az ismertetett kötet arra is jó, hogy megőrizze a természetes, régi utca-elnevezéseket, amelyek közül egyesek még a XVI. századból maradtak fenn (a török egyébként a hódoltsági területen nem változtatta meg az utcanéveket). Így, ha egyszer esetleg eljönne az idő, hogy községeink jobban megbecsüljük majd múltjukat, akkor az eredeti utcanéveket lesz hol megtalálni, hogy visszaállítsák őket az ősi, középkori városmagban vagy községgrészen.

A könyv tartalmazza a rövid bevezetést és útbaigazítást magyar, német és orosz nyelven (7–28), a gyűjtők és közlétevők névsorát, a községek felsorolását betűrendben és sorszám szerint (29–34), majd a földrajzi köznevek szótárát (35–42). Ezután következik a névanyag járások és községek szerint csoportosítva (43–828), végül egy bőszeges mutató (829–1174). A kötetet 261 térkép egészíti ki: egy mutatja a megyén belül a járásokat, 7 térkép a járásokat ábrázolja, bennük a községek nevével és számával, valamint 253 község-térkép, a nagyobbakban a belterület melléktérképével. A község-térképek az eddigiektől eltérően, örvedetes módon, azonos méretarányúak.

A gyűjtés történetéből megtudjuk, hogy a munka 1965-ben indult meg. Helyes és fontos újítás volt a zalai kötet után, hogy közöl a kötet elég jelentős XIX. századi anyagot is (az 1852. évi vázlatok, az ún. croquis-k, a végleges kataszteri térképek, PESTY kéziratosa anyaga, JANKÓ gyűjtése). Tanulságos lett volna JANKÓ JÁNOS utcanéveit is közölni, de ezt a munkát az érdeklődőnek most már módjában van összehasonlítani a mai anyaggal, hiszen JANKÓ könyve nyomtatásban is megjelent.

Tekintve, hogy a gyűjtést nagyrészt helybeli pedagógusok és diákok végezték, az erősen leegyszerűsített feljegyzésmód kielégítő, a nagyobb pontosságra való törekvés sok nehézséget jelentett volna. A kettőshangzók nem jelölése miatt azonban a diftongusos területet majd külön kutatással lehet csak felderíteni. Teljesen egyetértek a szerkesztőkkel abban a felfogásban, hogy a nyelvjárási (ö-ző, ë-ző, l-ező, j-ző stb.) alakokat vették fel gyűjteményünkbe, hiszen köznyelvi adatot minden faluban minden névre találhattak volna. Ha c s a k a köznyelvi adatot közlik, akkor meghamisítják a nyelvjárást, ha megváltoztaként mindenütt odaírják, fölöslegesen duzzasztották volna fel a terjedelmet.

Nagy segítséget jelenthet a jövő kutatás számára a ragozott és képzett alakok feltűntetése. Hasznos többlet az eddigi gyűjtésekhez mérten a földrajzi köznevek értelmezése. Érdekes, hogy számos közülük a tulajdonnevekben egyszer sem fordul elő (pl. *árokpart, avar, besung, csepütes, limbus, lingovány*), mások viszont, amelyek a helynevekben megvannak elemként, már nem élő tagjai a közneveknek (pl. *lápa, mál, ság, séd*).

Egy ilyen hatalmas, többszáz munkatárs bevonásával készült munkában természetes, hogy a szerkesztők, közlétevők minden dicséretes igyekezete mellett is találhatók kisebb egyenetlenségek, következetlenségek, sőt sajtóhibák is. Némelyik térképen is található egy-egy téves szám vagy helységnév, de a többszörös ellenőrzés lehetősége miatt könnyen javíthatók. Óriási munka volt a sokezer adatot tartalmazó mutató is.

Köszönettel tartozunk a tudomány nevében mindazoknak, akik a most ismertett kötet létrehozásában közreműködtek, és megjelenését lehetővé tették. Nemcsak egy pusztulófélben levő hagyományt mentettek meg a további kutatás számára, hanem új, értékes adatok tízezeivel bővítették ismereteinket.

KÁLMÁN BÉLA

Ördög Ferenc, Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 619 l.).

Aligha véletlen, hogy első nagyszabású személynév-monográfiánk Göcsej és Hetés neveit teszi közzé, mint ahogy az sem, hogy ezt a munkát ÖRDÖG FERENC végezte el. Zala megyében már régóta tanúi lehetünk az egyéni kezdeményezésből és társadalmi összefogásból fakadó névtudományi kutatásoknak, amelyek egyik jelentős eredménye az éppen tíz éve megjelent, Zala megye földrajzi neveit tartalmazó tekintélyes kötet (Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.). A munkából nagy részt vállalt, s a kötet megjelentetésében közreműködött ÖRDÖG FERENC is.

A most kiadott monográfia a zalai személyneveket mutatja be, 82 göcseji és hetési községből 47082 személy megnevezési formáit. Az adatokat „két fázisú” alapgyűjtés és két kiegészítő gyűjtés során gyűjtötte össze ÖRDÖG FERENC, a helységek lakónyilvántartó-könyvéből kérdőív, a különböző egyházak keresztelési anyakönyveiből gyűjtőlap segítségével. Kérdőíves gyűjtésekor a Nyatl. aktív indirekt módszerét alkalmazta, helységenként 2–3 adatközlője volt. Hangjelölése nagyolt fonetikus írás. A gyűjtött adatok elemzésében szemléletmódja szinkronikus, a neveket mint egyidejű nyelvi tényeket vizsgálja. Módszere leíró-összehasonlító, két fő vizsgálati eszköze a névstatisztika és a névföldrajz. Térképezési eljárása szemléltető és adatbeíró. Vizsgálati szempontjaiban B. GERGELY PIROSKÁNAK a kalotaszegi személyneveket bemutató értekezését (vö. MNyj. XIV, 4; NyÍrK. XIII, 33) is figyelembe vette, hogy a magyar nyelvterület keleti és nyugati részén található, egymástól távol eső két tájegység személynévanyagát egybevehetjük.

A településközösségek megnevezési rendszerén belül két névrendszer él egymás mellett: az írásbeli és a szóbeli. Az előbbihez tartoznak azok a személynevek, amelyek ma az egyén írásbeli megkülönböztetésére szolgálnak. Egyik csoportjuk az anyakönyvezett nevek: vezetéksnevek, keresztsnevek; a másik csoportba tartoznak a nem anya-

könyvezett megkülönböztető nevek, amelyeket még tovább osztályozhatunk aszerint, hogy a nép névhasználatában élnek-e vagy sem. Az utóbbiak „a hivatal kényszerű alkotásai”, s létrejöttükhöz az is hozzájárulhatott, hogy a tsz-irodán, SZTK-rendelőben, tanácsházán dolgozó személyek nem mindig helybeliek. A szóbeli névrendszerbe tartoznak a becézőnevek, ragadványnevek, valamint a szólító-, illetőleg említőnévként is funkcionáló vezetéknevek és keresztnévek.

Közelebbről megvizsgálva az egyes névfajtákat, Göcsejben és Hetésben a 47082 lakosnak 2065-féle vezetékneve van. Egy névre 22,8 személy, illetőleg 7,6 család jut. A tíz leggyakoribb vezetéknev a következő: *Horváth, Tóth, Kovács, Varga, Németh, Szabó, Nagy, Molnár, Farkas, Simon*. Igaz, hogy nincs még olyan gyűjteményünk, amely az összes magyar vezetéknevet tartalmazná, azonban az eddigi kisebb gyűjtések, valamint tapasztalati tények alapján majdnem biztosan állíthatjuk, hogy a fentebbi nevek az ország más vidékén is előfordulnak. A csak egy településre jellemző nevek nem kerültek be a tíz leggyakoribb név közé, mint például a Kustánszegen leggyakoribb *Kustán*, a Paisszeget is magába foglaló Becsvölgyén előforduló *Pais*, a Pálfiszen a második leggyakoribb névnek számító *Pálfi*. Az említett nevek az összes vezetéknevet felsoroló gyakorisági táblázatban csak a 32., 52., illetőleg a 38. helyen állnak. A *Gaál ~ Gál*; *Horvát ~ Horváth*; *Hosszu ~ Hosszú*; *Lőrinc ~ Lőrincz*-féle írásváltozatok — gyakorlati okokból — külön névként szerepelnek, ami vitatható megoldás. Így fordulhat elő például az a furcsaság, hogy míg a *Tóth* név a második leggyakoribb név, addig a *Tót* — egyszeri előfordulással — az utolsó helyen áll. (Igaz, hogy a népnévből keletkezett vezetékneveknél (23) a szerző is együtt tárgyalja őket.) Ugyancsak technikai okok miatt ki kellett hagyni az asszonyok leánykori vezetéknevét, amit azért sajnálhatunk, mert így a más helységről származó feleségek vezetékneve sehol nem szerepel. (Holott az is a hivatalos névrendszer része.)

A keresztnévek vizsgálatában talán a névdivat bemutatása a legérdekesebb, amelyet húszéves metszetekben követhetünk nyomon 1900-tól napjainkig. Az 1966. december 31-én lezárt gyűjtés szerint Göcsejben és Hetésben a tíz leggyakoribb férfinév a *József, István, Ferenc, János, László, Lajos, Sándor, Gyula, Károly, Imre*; a tíz leggyakoribb női név a *Mária, Erzsébet, Anna, Rozália, Ilona, Margit, Katalin, Irén, Julianna, Gizella*. A felsorolt 10–10 névről ugyanazt mondhatjuk el, mint a tíz leggyakoribb vezetéknevéről: ezek a nevek az ország minden részén előfordulnak, sőt a gyakoribbak közé tartoznak (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Keresztneveink és becézőneveink újabkori vizsgálata. [1770–1970.]. Bp. 1970. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 161, 199). A *József* és *Mária* név nagyszámú előfordulása kultusztörténetileg magyarázható, bár — különösen a *Mária* esetében — a becézőnevek közvetett hatásával is számolnunk kell (56), a *József* név hegemoniája pedig egyébként is megszűnőben volt már tíz évvel ezelőtt (34). A névdivat itt is felülről lefelé hatott. Először az értelmiségiek, az alkalmazott és iparos réteg vette át az új neveket, s csak utoljára a paraszti lakosság. A hagyományos keresztnévadás egyre inkább kezd háttérbe szorulni, a régen fontos szerepet játszó keresztszülők, keresztelő pap (66), a naptár már nem játszanak közre a névválasztásban. A város és a falu közti különbségek ezen a téren is eltűnőben vannak, a falu ugyanolyan gyorsan reagál a névdivat változásaira (58), s ma már a göcseji és a hetési keresztnévállományban éppúgy megtalálható a fővárosban is divatos *Tibor, Zoltán, Csaba; Zsuzsanna, Éva, Ildikó, Judit, Erika, Gyöngyi, Márta*.

Az írásbeli használatú ragadványnevek tulajdonképpen már a szóbeli nevek körébe vezetnek el bennünket. A szóbeli neveket funkciójuk alapján két nagy csoportra oszthatjuk: szólítónevekre és említőnevekre. Az előbbibe tartoznak a keresztnévek alakjai, esetenként névkiegészítővel (pl. *néni*), továbbá a becézőnevek. A becézőnevek részletes alaktani elemzésében különösen érdekes a tótani vizsgálat újszerűsége, valamint

a névalakulásmód életkor és nemek szerinti vizsgálata. Itt derül ki például, hogy kizárólag férfinévhez járuló becézőképző a *-có*, *-csika* (úgy látszik, ezen a vidéken nem használatos a *Julcsika*, *Marcsika* stb.), *-esz*, *-kó*, *-ncsi*, *-ska*; csak női névhez kapcsolódik a *-cu*, *-cuka*, *-cska*. Sajnos nagy az elszíntelenedés a becézőnevek körében. Eltűnőben van például az érdekes képzésű *Csicsa* <: *István* (vö. RÁCZ ENDRE: *Mészöly-Eml.* 147), öregesnek, divatjamúltnak tartják az *Örzsé-t* (<: *Erzsébet*), *Barká-t* (<: *Borbála*). A legtöbb származék az *-i*, *-ika*, *-ike* képzővel alakult, és csak az utóbbinak van igazán becéző, kedveskedő hangulata. Hogy mennyire nem „becéznek” a becézőnevek, íme azok, amelyek bármely korú személy megszólítására alkalmasak: *Bandi*, *Ferkó* (!), *Gergő* (!), *Magdi*, *Viki*.

A következő nagy egység a ragadványneveket mutatja be, különös tekintettel a ragadványnevek keletkezésének indítékaira, továbbá azokra a nyelvi eszközökre, amelyek segítségével létrejöttek. A szülők, férjek, feleségek keresztnévi eredetű szólítóneveinek ragadványnévi szerepkörben való széles elterjedése alapján a következő figyelemreméltó megállapítást teszi a szerző: „Ez a jelenség is, mint a sok keresztnévi (becézőnévi) eredetű vezetéknev — legjobb tudomásom szerint — rendszerszerűen a székelységnél figyelhető meg” (168). Ezekre a ragadványnevekre a magyaros névrend (ragadványnév + keresztnév; ragadványnév + ragadványnév + keresztnév) a jellemző, hangulatuk közömbös, öröklődésre hajlamosak. A ragadványnevek másik nagy csoportja az elnevezett személyre (annak valamely tulajdonságára, viselkedésére, beszédmódjára, életkörülményeire stb.) utal. Nagy részük nem egyszerű megnevezés, hanem képszerű kifejezés, metafora, metonímia. Több mint a fele (56,8 %) ezeknek a neveknek gúnynév, a többi közömbös hangulatú. Öröklődhetnek, bár nem vagy alig öröklődik az életkorra, külső vagy belső tulajdonságra utaló ragadványnév.

A dolgozatnak mintegy kétharmad részét kitevő adattár az értekező rész után következik. Bár „a két névrendszer, az írásbeli és a szóbeli együttes adatolása sokszor igen nagy és nehezen eldönthető kérdések elé állítja a közlétevet” (212), ÖRDÖG FERENC sikeresen oldotta meg ezt a feladatot. Gyűjtőterületének falvait felülől lefelé, balról jobbra haladva sorsámozta. A településre vonatkozó, névtani szempontból fontos adatok közlése után a neveket három bekezdésben sorolja fel: I. vezetéknevek (az egyes neveket viselő személyek, illetőleg családok számának feltüntetésével); II. keresztnévek és a megszólítási formák: A) férfinevek és a férfiak megszólítása 1. alapnévvel és a keresztnév becéző formájával, 2. egyéb módon, 3. a megszólítási forma felderítetlen maradt; B) női nevek és a nők megszólítása 1. alapnévvel és a keresztnév becéző formájával, 2. egyéb módon, 3. a megszólítási forma felderítetlen maradt; és végül III. ragadványnevek. A III. bekezdés azért is figyelemreméltó, mivel a ragadványnevek hangulati minősítésén (gúnynév, bóknév) és öröklődési irányán kívül a ragadványnevek keletkezési indítékairól is tájékozódhatunk. Az adattárból pontosan egyetlen személy sem azonosítható — ez nem is volt célja a munkának —, de aki további kutatást kívánna végezni a gyűjtött anyagban vagy valamely, a témára vagy a gyűjtőterületre vonatkozó kérdésben, a gyűjtőcédulákat megtalálja a zalaegerszegi Állami Levéltárban. Az adattár után a mutatók és az összesítő adattárak következnek. A vezetéknevek és a ragadványnevek mutatója egyúttal összesítő adattár is. A szólítónevek mutatója azért hasznos, mert megtudjuk belőle, hogy egyazon becézőnév mely keresztnemekhez kapcsolódhat, a szólítónevek összesítő adattárából viszont arra derül fény, hogy egy-egy keresztnévnek milyen becézői használatosak. A kötetet német nyelvű összefoglalás zárja, mellékletként pedig két „vaktérképet” találunk, amelyekre csak a kutatópontok vannak bejelölve, tehát az adattár bármely adata beírható rá.

ÖRDÖG FERENC nagy vállalkozásáról szólva nehéz megmondani, hogy miben is áll munkájának jelentősége. Abban-e, hogy elsőként jelentetett meg személynév-monog-

rafiát egy nagyobb tájegységről, vagy abban, hogy a mai zalai személynevek mintaszerű szinkron adattárát állította össze? Nagy adatanyag alapján, széles névmező áttekintésével, korszerű elvek szerint végezte vizsgálatát, a belőle levont következtetések általánosságban is érvényesek, adattára pedig nemcsak későbbi összehasonlító kutatásokhoz szolgált kitűnő alapot, hanem „mindenkor hasznosítható, mondhatni örökbecsű adatanyagot tartalmaz” (vö.: BENKŐ LORÁND: *NytudÉrt.* 70 sz. 12). A névtudományi munkák általában közvetlenebbül hasznosíthatók a társtudományokban, mint más nyelvészeti dolgozat, mégis az lenne kívánatos, ha a megjelent monográfia elsősorban a nyelv-tudománynak válnék hasznára, különösen olyan formában, hogy ösztönzőleg hatna más, hasonló munkák elkészítésére és megjelenésére.

POSGAY ILDIKÓ

Imre Samu, *Felsőőri tájszótár*

(Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 173 lap.)]

Örvendetes dolog, hogy a Szlavóniai Szótár első kötetének megjelenése után néhány évvel ismét egy nyelvi sziget gazdag és igen változatos szóanyagát ismerhetjük meg IMRE SAMU legújabb könyvéből, a *Felsőőri Tájszótárból* (továbbiakban FTsz.).

A Vas megyei Felsőőr (ma: Oberwart Ausztria) néhány közeli községgel együtt (Alsóőr, Őrisziget) a német lakosságú települések között önálló nyelvi életet él, egyrészt megőrizve egy archaikus nyelvallapotot — mint a szótár anyagából is kitűnik —, másrészt átvéve és saját nyelvjárásába beolvastva a német nyelv egyes szavait.

Imre Samu régebben megjelent munkái (A felsőőri földművelés; Német kölcsönzők a felsőőri magyarság nyelvében; Az *é* hangok állapota a felsőőri nép nyelvében) és mindenekelőtt legfontosabb, összefoglaló művei (A felsőőri nyelvjárás: *NytudÉrt.* 72. sz.; A mai magyar nyelvjárások rendszere. 1971. 367—8) alapján is alkothattunk már képet magunknak erről a nyelvjárásról, mégis a most megjelent FTsz. szócikkei és gazdag példaanyaga a nyelvjárásokkal foglalkozó szakemberek és a nyelvjárások iránt érdeklődő olvasók számára nemcsak összefoglalja, hanem tekintélyes mennyiségű újonnan gyűjtött anyaggal ki is bővíti a régebbi gyűjtések adatait.

Sajnálatos, hogy a szerző körülményei folytán a szótár nem öleli fel a nyelvjárás teljes szókincsét. Kutatómunkáját Imre Samu, mint azt bevezetőjéből megtudjuk, az 1930-as évek végén kezdte, és csak mintegy két évtizedes megszakítással folytathatta, a terepen csak rövid ideig tartózkodhatott. Így meg kellett elégednie a tájszavak összegyűjtésével.

Munkamódszerét is a lehetőségekhez igazította. Az 1937—40 közötti időszakban hosszabb, összefüggő nyelvjárási szövegeket gyűjtött, majd az 1960-as években a spontán beszélgetések passzív megfigyelése mellett rátért a kérdőfüzettel való adatgyűjtés célratörőbb, aktív módszerére. Az anyag összegyűjtését és szótárrá szerkesztését megkönnyítette számára az a tény, hogy a szóban forgó nyelvjárás anyanyelvjárása.

A könyv előszavában a szerző röviden tájékoztatja az olvasót az anyaggyűjtés módszere mellett a nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságairól, magának a szóanyagnak a természetéről és olyan technikai problémák megoldásáról, mint a fonetikai átírás kérdése. Eligazítást nyújt a szótár használatához, és néhány szóban vázolja a község földrajzi elhelyezkedését, történetét.

Milyen szóanyagot találhatunk a kötetben? A 3700 kidolgozott címszó között egyaránt van valódi, jelentésbeli, illetőleg alaki tájszó.

A beszélt élő nyelvből, a mindennapi nyelvhasználatból meríti adatait Imre. Adatközlői Felsőőr református vallású, földműves lakosai, többnyire a szerző közeli rokonai, akik a község északnyugati, *Fűszög*-nek („felszeg”) nevezett részén laknak.

Az elmondottakból következik, hogy a paraszti élet legősibb, legfontosabb területeinek, a földművelésnek, az állattenyésztésnek, a szövés-fonásnak, az erdei faki-termelésnek, a vályogvetésnek, tetőfedésnek, seprűkötésnek a szókészletét tartalmazza a szótár. Ezt egészíti ki az ételek elkészítésével és a ruházkodással kapcsolatos rendkívül gazdag szókincs.

A szótárban előforduló német jövevényszavak (pl. *flaszter, föder, hőzenträger, manli, prucshózi, svigemujder, trinkgeld, tróger*) nagy száma reális képet nyújt a nyelvsziget valóságos nyelvállapotáról.

Nagy nyereség a szótár számára, hogy a szerző tulajdonnévi címszavakat is közöl. Hiszen nem érdektelen adatok az összegyűjtött becenevek (pl. *Puzsi, Sándi*), ragadványnevek (pl. *Drága*), családnevek (pl. *Brader, Osbán*), illetőleg az amúgyis sajnálatos módon eltűnőben levő földrajzi nevek — ezek teszik ki a tulajdonnévi címszavak tekintélyes részét —, mint az országok, községek, községrészek, utcák, patakok, hidak, hegyek nevei (pl.: *Angolország, Esztrárg; Borostánykő, Wolfan; Hetesváros, Pinkaszer, Tüskevár; Brader-utca, Csó utca, Szűk utca; Nadasd, Őstörmen; Papbüri; Vütöm*).

A nyelvjárás színességét híven tükrözik a közölt hangutánzó, illetőleg hangulatfestő igék: *csabbod, csámmogat, csemmeg, csemmegget, csetteget, csiápol, csibbed, csingál, duccsol, hörpöget, hupog, hupogat, kuruszpol, pityereg, porcogat, rikoltgat, robogat* stb. — A felsorolt példákban is látni, milyen feltűnően sok gyakorító ige van ebben a nyelvjárásban.

Sok a mondatszó (pl. *csíhuhú, hájlipunc*), közülük is legérdekesebbek az állathívogató és terelő szavak (pl. *cic-cic-cic, cice, cize, cocá, co-co-co, hajsz, híksza, hotté, líli, lí-lí-lí, pipi, pi-pi-pi, pizse*).

A szótár anyagában az előszó is segít eligazodni, bár a szótár felépítése egyszerű és logikus, így könnyen áttekinthető.

A címszóválasztást, ami egyébként a szótárírás egyik legnagyobb buktatója, a szerző sikeresen oldotta meg. A címszó mindig a valódi vagy kikövetkeztetett köznyelvi helyesírású formája az illető szónak. Imre két, sőt három külön írt tagból álló szó szerkezeteket is felvesz címszóként (pl. *dologtevő nap, ebédhordó kosár, szeme hüvelye, szeme szőre, vetőre szánt*), jelezve azt, hogy ezek a szókapcsolatok ugyan egy fogalmat fejeznek ki, de még nem érzik őket teljesen összeerrottnak.

Ami a szócikkek felépítését illeti, a szerző a következőképpen jár el: a címszót követi a nyelvjárási változat. Ha a nyelvjárási ejtés megegyezik a köznyelvi írásképpel, helytakarékosági szempontból a szerző csak ~-t alkalmaz. Majd közli az érdekesebb toldalékolt alakokat. Ezután következik a szófajmegjelölés, szükség esetén pedig még a szó használati körére vonatkozó stílusmegjelölés. Figyelemre méltó a gyermeknyelvi szavak viszonylag nagy száma.

A címszó jelentésének értelmezését Imre magyar nyelven, szinonimákkal, illetőleg körülírással, „féldézőjel”-ben adja meg. Kerüli az ismétlést: alaki tájszavaknál a jelentés rovatra ’ua.’, jelentésbeli tájszavaknál a címszó második vagy további jelentéseként ’kny.’ [= köznyelvi] kerül. Az értelmezések megfogalmazása tömör és szabatos. Sok esetben találhatunk az értelmezéshez < >-be vagy ( )-be tett kiegészítést. A szerző — mint az előszóból kiderül — tisztában van munkája korlátaival, lehetségesnek tartja olyan jelentésárnyalatok létezését is, amelyeket ő maga nem ismer, így nem is említ.

A valódi tájszavak jelentéseit, jelentésárnyalatait legtöbbször példamondattal is szemlélteti. A szótár példaanyaga igen sokrétű és kifejező. A példamondatok zöme valóban egy nyelvjárási szót szemléltet, aminek megértését nem nehezíti más valódi tájszó jelenléte a mondatban. A példamondatok betekintést engednek e különleges nyelvjárás lexikai és grammatikai sajátosságaiba is.

A szótár használhatóságát, alkalmazásának körét jelentős mértékben kibővíti az a tény, hogy ahol csak lehetséges, a szerző az értelmezésekhez Nr. jelzéssel néprajzi

jellegű megjegyzéseket, magyarázatokat fűz. Ezek remélhetőleg sok érdekes újdonsággal szolgálnak a néprajztudománynak. Megj. jelzéssel időnként nyelvi jellegű, a nyelvhasználatra vonatkozó megjegyzéseket is tesz a szerző.

A szócikkek végén Sz. jelzéssel utal olyan származékokra illetőleg összetételekre, amelyek jelentése az értelmezett szócikk alapján világos. Legvégül pedig L. még: jelzéssel utal azokra az értelmezett címszókra, amelyekben az illető szó összetétel utótagjaként szerepel. Az értelmezés nélkül közölt származékok, összetételek száma meghaladja a hatszázat. 190 utaló címszót találunk az értelmezett összetett szók utótagjára és kb. 230 utaló címszót a nyelvjárási alakváltozatokra. Sajnálattal tapasztaltuk, hogy szólások és közmondások nem szerepelnek a szótárban. Reméljük, van a szerzőnek ilyen irányú gyűjtése is, és azt is mielőbb közzéteszi.

Az FTsz. komoly nyereséget jelent a nyelvtudomány és a néprajztudomány számára. Régen vártuk megjelenését, és most élvezettel forgatjuk lapjait.

ROSTÁS MÁRIA

A nyelvtudomány ma

(Szemelvények korunk nyelvészetéből. Az antológiát szerkesztette, a tanulmányokat válogatta, a szerkesztői bevezetőt és a szemelvények bevezetőit írta SZÉPE GYÖRGY. Gondolat. Bp., 1973. 609 lap.)

1. Talán nem szükséges bizonygatni, milyen haszonnal jár a korszakos külföldi munkák magyarra fordítása. Kimutatható, hogy az utóbbi években magyarul megszólaló külföldi szerzők (SCHAFF, JAKOBSON, APRESZJAN, LOTMAN, SAPIR, SAUSSURE és mások) módszereikkel még intenzívebben bekerültek a hazai nyelvtudományi kutatásokba.

A bemutatandó antológia az említett értékes hagyományt követi, s műfaja szerint az egyetemisták számára készült jegyzet figyelemre méltó folytatása (Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Szerk. TELEGDI ZSIGMOND. Bp., 1968.). Sokoldalúan tárja az olvasó elé a közelmúlt és a jelen nyelvészeti iskoláit, megismerteti a lefordított tanulmányok szerzőinek munkásságával. Mindez a szerkesztőt, SZÉPE GYÖRGYöt dicséri, akinek bevezetője olvasmányosan elemzi a hagyományos és a modern nyelvészet elkülönülő és egységesülő tendenciáit, jellemzi az iskolákat és az irányzatokat, és ezzel mintegy megokolja a közölt anyag kiválasztását és elrendezését.

A recenzens — az antológia rendeltetéséből következően — nem a lefordított művekkel kíván vitázni, hanem azt kutatja, hogy a kiválasztott munkák termékenyek voltak-e avagy lehetnek-e a magyarországi nyelvtudományra. Másrészt arra is feleletet várhatunk, hogy e szöveggyűjtemény jól tükrözi-e a mai külföldi nyelvészetet.

2. „A strukturális nyelvészet” című fejezetet MARTINETnek a tartalom és kifejezés síkjairól szóló könyvrészlete nyitja („A nyelv kettős tagolódása”: 41—51). Ezt követően az amerikai deskriptív iskola munkamódszerével és elméleti fejtegetéseivel ismerkedhetünk meg. HARRIS a formális leíró elemzés technikáját mutatja be („A strukturális nyelvészet módszerei”: 55—87). Gondolatmenete, eljárásai ismerősek a számunkra. ANTAL LÁSZLÓ munkássága nyomán ma már a leíró magyar morfológia elképzelhetetlen e tanítások figyelembevétele nélkül. Az viszont némileg meglepő, hogy HARRIS a nyelvi elkülönülést (stílusrétegek, nyelvjárások) tudatosan mellőzte a nyelv-leírásból. HOCKETT tanulmányának részlete („Két leíró nyelvészeti modellről”: 91—8) viszont speciálisan amerikai nyelvészeti problémakörbe kalauzolja a magyar olvasót. Az elem és folyamat (item and process), valamint az elem és elrendezés (item and arrangement) neveket jelölt nyelvtantípusok tudománytörténeti érdekességek.

Az úgynevezett függőségi nyelvtant HAYS tanulmánya képviseli a kötetben. A dominanciákra épülő nyelvészeti modell a közvetlen összetevők szerinti elemzésből

sarjadt ki. A tradicionális nyelvtan — talán emiatt — nem reagált eredményeire, jöllehet a szókapcsolatok közötti alá- és fölérendelés a hagyományos szintagmatan alapvető kategóriája („A függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel”: 101–31). BREND tanulmányából ízelítőt kapunk a tagmémika alapelveiről. A magyar szintagmatan ismerője valószínűleg keveselheti a nyújtott információkat („A tagmémikus elmélet rövid áttekintése”: 135–41).

3. A második fejezet a matematikai nyelvészet témaköréből vett cikkekkkel, könyvrészletekkel mutatja be a tudományágat. REVZIN („A nyelvi modellek típusai”: 147–62), BAR-HILLEL („Az algebrai nyelvészet”: 165–79) és a GLADKIJ—MELCSUK szerzőpár („A matematikai nyelvészet fogalma”: 183–90) az alapvető elméleti kérdésekben egyetértenek. Mindannyian hangsúlyozzák a nyelvi elemzés formalizálását (nem-definiált alapfogalmak, az ezekre épülő axiómák és a bizonyítandó tételek meglétét), a matematikai gondolkodás (munkamódszer) termékenyítő hatását. Egymástól eltérő viszont a felfogásuk, amikor a kvantitatív elemzés hovatartozását és fontosságát veszik szemügyre. Közülük REVZIN írása emelhető ki, hiszen gondolatébresztő osztályozása jól eligazít bennünket a napjainkig megszaporodott nyelvtantípusok között.

A számítógépes nyelvészet jeles művelőjének, GARVINNAK az 1966-ból származó tanulmánya ma már nálunk sem szenzáció („A számítógép a természetes nyelv vizsgálatában”: 193–207). A szövegek gépi feldolgozása, a szótárkészítés munkájának gépesítése, mégha szerény méreteken is, de bevonult a magyarországi nyelvtudományba (KELEMEN JÓZSEF, PAPP FERENC, SZENDE TAMÁS törekvései). A szövegelemzés automatizálásának nehézségei is jólismertek.

4. Már eddig is jelezhattük volna, hogy a *strukturális*, a *matematikai* és a *generatív nyelvészet* megjelölések legfeljebb annyiban fogadhatók el az antológiában, hogy az alájuk besorolt tanulmányokban hol a generálás, hol a matematikai módszerek alkalmazása, hol a tudománytörténeti hovatartozás a domináló. Különben is a *strukturális* (a nyelvet rendszertanilag vizsgáló) jelző mindegyik cikkre igaz. Remélhető, hogy a szöveggyűjtemény értékét e paradoxonos besorolás nem csökkenti.

„A generatív nyelvészet” című fejezet terjedelme CHOMSKY-írással nyitja a sort („A nyelv formális természete”: 215–83). CHOMSKY az általa teremtetett generatív-transzformációs nyelvtan alapkategóriáit ismerteti. A kompetenciáról, a performanciáról, a mély és a felszíni szerkezetről, a generatív nyelvtan szintjeiről szóló, összefoglaló igényű tanulmánya helyenként komoly előtanulmányokat igényel az olvasótól, aki szerencséjére megfelelő ismertetések és alkalmazásokat is találhat a hazai szakirodalomban. A CHOMSKY-féle nyelvtan védelmében íródott KATZ tanulmánya („A generatív nyelvészet nyelvfilozófiája”: 287–310). A szenvedélyes hangú vitairat az amerikai mechanista, illetőleg mentalista nyelvészek nézeteinek szembenállását tárja föl.

SAUMJAN nyelvtani modellje a nyelvi rendszer szinkron mozgását szeretné feltárni sajátos módszereivel („Az applikatív-generatív modellről”: 313–23). Mind a SAUMJAN-, mind a CHOMSKY-féle grammatika a nyelv végtelen számú mondatát kívánja előállítani véges számú szabállyal. Mindkettő igen erős elméleti (általános grammatikai) koncepción nyugszik, de amíg CHOMSKY nyelvtana bejárta az egész világot, SAUMJAN egyéni applikatív-generatív nyelvtana kevesebb követőre és ellenfélre talált.

A fejezet befejező tanulmánya a szerkesztő egyik legszerencsésebb választása. Az APRESZJANTÓL, ZSOLKOVSKIJTÓL és MELCSUKTÓL származó folyóiraticikk a mondatnani és a lexikai szókapcsolatok gondolatébresztő, újszerű ábrázolása („A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálatáról”: 327–42). A magyarországi vonatkoztatások módszertani felfrissülést kaphatnak e tanulmányból, amely a modern nyelvészet egyik elhanyagolt területén, a lexikológiában meggyőzően alkalmazza a szemantikai megkülönböztető jegyek módszerét generativista felfogásban.

5. MARTINET másik írása „A nyelv vizsgálatának egyéb aspektusai” fejezetben kapott helyet („A nyelvfejlődés kutatásának szempontjai”: 347—91). E tanulmányban a nyelvi gazdaságosság elvének érvényesüléséről olvashatunk. Hasonlóképpen, módszertanilag érdekes WEINREICH folyóirataikba is, amely a nyelvjárási jelenségek rendszerbeli összefüggéseit vizsgálja („Lehetséges-e strukturális dialektológia?”: 395—416).

A nyelvek tipológiai osztályozásáról USZPENSZKIJ ír („Strukturális nyelvészeti tipológia”: 419—39). Könyvének szemelvénye a nyelvi rendszerek szinkrón egybevetésére ad ötleteket.

A mondatszerkezetek bonyolultságának mérése, az úgynevezett mélységi mutató nem ismeretlen fogalom a magyar nyelvészetben (DEME LÁSZLÓ, PAPP FERENC, VARGA DÉNES kísérletei). Most ismét figyelmünkbe ajánlják e pszicholingvisztikai témakört (YGVE, A mélységhipotézis: 443—58).

A kvantitatív nyelvészet területéről MISTRÍK tanulmánya tájékoztat („Egzakt módszerek a stilisztikában”: 461—80). MISTRÍK minden munkája (a lefordított is) a statisztika ésszerű alkalmazásán alapul. A gyűjtött és a számított adatokat arra használja fel, hogy még jobban jellemezze velük a műfajokat, a nyelvi műveket és alkotójuk egyéni nyelvét.

6. „A nyelv és a társadalmi élet viszonyát még korántsem azonosították és elemezték kimerítően” — írja HYMES a szociolingvisztikáról („A nyelv a társadalomban”: 485—505). Programadó folyóirataikba, amely egyébként „A nyelvészet interdiszciplináris kapcsolatai” című fejezet nyitánya, jól tükrözi a szociolingvisztika illetékességi körét. S hogy mindez az elemző nyelvleírásban milyen módszereket igényel, arra LABOV írása ad útbaigazítást („A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben”: 509—27). LABOV statisztikai eljárásokkal tárja fel, hogy a fonetikai, fonológiai, a szóhasználatbeli különbségek milyen társadalmi rétegek nyelvére jellemzőek.

A pszicholingvisztika tárgyát MILLER ismerteti igen behatóan („A pszicholingvisták”: 531—59). A HALLE—STEVENS szerzőpár pedig a hangok fonológiai azonosításával, az artikulációs folyamatok gépi elemzésével foglalkozik („Beszédfelismerés: modell és kutatási program”: 563—76).

7. Az antológia erénye a nemzetközi szakirodalomban való tájékozódás segítése. Bármilyen érdeklődésű nyelvész megtalálja benne a maga olvasmányát.

Érdemes még egyszer szólnunk a szerkesztő SZÉPE GYÖRGY munkájáról. Elképzelhető, hogy más szerkesztő más külföldi szerzőket is megszólaltatott volna, hogy bekevert volna a kötetbe a strukturalista műelemzés, a tartalomelemzés, az emberi és állati nyelvet egybevető szemiotika, az affáziakutatás, az etimológia formalizálása és így tovább. Ennek ellenére „A nyelvtudomány ma” valóban a jelenkori nyelvészet diagnózisát adja: az elmosódó nyelvészeti tudományterületeket, a nagy viharokban edződő leíró nyelvtudományt, az elméleti kutatások szárnyaló lendületét, a modellek és a száraz nyelvi tények „harcát”, a nyelvészeti közgondolkodás nemzetközi méreteit.

NAGY FERENC

Szende Tamás, Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói

(Nyelvtudományi Értekezések 81. sz. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó. 64 l.)

1. Napjainkban örömdetesen megszorodott azoknak a műveknek a száma, amelyek a nyelv mennyiségi tulajdonságait vizsgálják. Ezekből a munkákból különösen azok jelentősek, amelyeknek szerzője nem elégszik meg annak felsorolásával, hogy bizo-

nyos fajta nyelvi elemből mennyi található egy mintában, hanem a kapott előfordulási számokat értékeli, az arányok mélyebb összefüggéseit megvilágítja. Az ilyen nyelvészeti statisztikai művek közé sorolható SZENDE TAMÁS dolgozata, amelynek külön érdeme, hogy az első olyan munka, amely a magyar beszélt nyelvi anyag vizsgálatát végzi.

2. „A dolgozat célja az, hogy kísérletet tegyen a beszédtevékenység egy kiemelt mintájának olyan elemzésére, amelynek középpontjában néhány fontosabb jelenség statisztikai arányai állnak” (Bevezetés 5–6).

Az értekezés a nyelvstatisztikai módszer kialakulásának és a nyelvstatisztika történetének rövid, de reprezentatív áttekintésével kezdődik (A nyelvstatisztikáról 5–15).

A második fejezet a vizsgálat anyagáról, az anyagnak a feldolgozásra való előkészítéséről és a számítógépi feldolgozásról (A feladatról 16–25) tájékoztat. A vizsgálati módszerek részben ismertek, ugyanis a szerző már korábban közölt részleteket e munkából (vö. Nyr. XCV, 442–53).

A minta 79 399 beszédhang, 18 000 szó terjedelmű. Vitatható, hogy a spontán beszédanyag elemzéséhez Szende választása a legszerencésebb volt-e, ugyanis a beszélők műveltségi szintjének, társadalmi státusának igen kicsi a szórása. (Ez nem frandó a szerző rovására, hiszen ismert, hogy milyen nehéz feladat spontán beszédanyag magnetofonszalagra rögzítése.) A fejezetben képet kapunk az előkészítés időigényes munkájáról, és minden témakörből rövid mutatvány szemlélteti az előkészített szöveget. A számítógépi feldolgozást egy ICT 1900-as gépcsaldba tartozó számítógép végezte el COBOL forrásnyelven írt speciális program alapján. Az, hogy a műveltsorba becsúszott két hibát milyen hosszadalmas manuális munkával lehetett helyrehozni, figyelmeztet arra, hogy mennyire fontos a gondos előkészítés és a teljes próbaanyag ellenőrzése.

Ezután következik a dolgozat legterjedelmesebb és legértékesebb része (Eredmények 26–60). A cím kettős értelmű, erre a szerző is utal. A vizsgálat eredményei egyrészt a spontán beszédanyag gyakorisági mutatói, másrészt a számadatokból levonható következtetések.

A spontán beszéd néhány vonatkozásban jelentősen eltér az írott szövegtől. (Sok — 25,63% — a félbeszakított szó, mondat, és ez utóbbi jelenség szokatlan hangkapcsolatokat is eredményezhet; a nyelvi anyag több ismétlést tartalmaz stb.).

Az első vizsgálat a beszédhangok eloszlására vonatkozik. Jól áttekinthető táblázatok közlik az egyes magánhangzók és mássalhangzók előfordulását abszolút számokban és százalékos arányukat, a magánhangzók és mássalhangzók arányát és az egyes beszédhangok hangcsoportok szerinti statisztikáját. Megjegyzendő, hogy az *a* (mely legalsó nyelvállású) az alsó nyelvállású magánhangzók, a *ty* és *gy* az affrikáták között található (pedig az utóbbi 30 évben a szakkönyvek a zárhangok körében tartják nyilván). Megkönnyíti a tájékozódást az egyes hangok gyakorisági sorrendjét bemutató táblázat, melyből kitűnik, hogy a spontán beszédben is leggyakoribb hangunk az *e* (11,22%) és az *a* (10,09%), a mássalhangzók közül az *n* (6,88%) és a *t* (6,50%).

A vizsgált nyelvi anyagban egyszer sem szerepel a *dzs*, valamint a hosszú *v*, *zs*, *dz*, *dzs*, *cs* és *ty*. (Szende — szerintünk is helyesen — külön főnémaként kezeli a hosszú mássalhangzókat.) Értékesebb lett volna azonban a statisztika, ha a szerzőnek módjában áll megkülönböztetni a kétféle *e* hangot.

Tanulságos a magánhangzók relatív gyakorisági értékeinek összevetése KELEMEN JÓZSEF adataival (NytudÉrt. 65. sz. 114–5). A spontán beszédanyagban jóval gyakoribb az *e* és az *a* hangzó, mint a XX. századi prózai irodalmi szövegben, de az eltérés a névelő és a névmások magas gyakorisági arányával magyarázható.

A második vizsgálat eredményei adják a hangkapcsolatok megszólási mutatóit. A digramok legáltalánosabb gyakorisági adatait részletező táblá-

zatok követik: a szóeleji, a szóbelseji, a szóvégi, valamint az önmagukban álló digramok, az önmagukban álló fonémák, a digramok és tükörkombinációik gyakorisági eloszlása. Tipográfiailag szerencsésebb lett volna, ha a hangkapcsolat megnevezését mindjárt a gyakorisági sorrend után közli a szerző. Igen értékes része viszont a hangtani anyagnak a részstatisztikákat összegező táblázat.

Érdekes Szendének az a megállapítása, hogy az elemek valószínűségét tekintve az elemek folyamatában „szinkópaszerű váltakozás” érvényesül, ugyanis a szó elején és a szó végén sokkal kevesebb fajta digram fordul elő, mint a szó belsejében.

Az igen részletes hangtani statisztikákat a grammatikai elemek: a szófajok és a mondatrészek megoszlási táblázatai követik. Végezetül Szende Tamás terjedelmi mutatókat ad a szavak átlagos hosszáról hangokban, szótagokban; a szótövek és a morfémák teljes hosszáról hangokban és arányáról az összes hanghoz viszonyítva; a mondatok hosszáról szavakban.

Az eredmények összegezését a jóhangzás szempontjából végzi el a szerző. Két alapsajátságot figyel meg: a magyar nyelvre a hangzósabb hangcsoportok (a nagyobb ajaknyílással ejtett illabialis magánhangzók, a szélesebb ejtésű palatalis magánhangzók, a zöngés mássalhangzók, a nasalisok és a liquidák) enyhe dominanciája és az eloszlás kiegyenlítetttsége jellemző. (Pl. a hosszú magánhangzók kisebb arányban szerepelnek, de a hátrány kiegyenlítődik több párhuzamos ejtési mutatóban: az ejtés időtartamában, stabilitásában.) Figyelmet érdemel az a hipotézis is, hogy minél kisebb a hang fiziológiai energiaigénye, annál nagyobb az előfordulási száma. A jóhangzás egyik előidézője a digramtípusok ideális megoszlása: legnagyobbbrészt mássalhangzóból és magánhangzóból álló kombinációk váltakoznak.

A statisztikai vizsgálatok legfontosabb kérdése a relevancia. Szende mindig pontosan meghúzza a relevanciahatárt: megmondja, hogy mely adatai megbízhatóak és melyek inkább csak tájékoztató jellegűek. A dolgozat korszerű módszerekkel készült, és értékét növeli, hogy a hangtani jelenségek vizsgálata kapcsán több matematikai statisztikai mutatót (növekedési hányados, medián, a középátlagos deviációjának mértékszám, szóródás, a hangkapcsolatoknál módusz stb.) számít ki a szerző, és a digramokat az információelmélet oldaláról is megközelíti.

3. Sokszor éri az új utakon járó nyelvészeti szakmunkák nyelvét bíráló az, mert nem fukarkodik idegen szókkal, kifejezésekkel. Szende munkájában is szerepelnek a matematikai statisztikából és az információelméletből ismert terminusok, de igen dicséretre méltó a szerzőnek az a törekvése, hogy a fogalmak értelmezésével, az alkalmazott képletek megmagyarázásával megkönnyítse a megértést, és világossá tegye a vizsgálat és a feldolgozás módszerét a matematikai eljárásokban kevésbé jártas számára.

MOLNÁR ILDIKÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Fokos-Fuchs Dávid kilencven éves

Tizenöt évvel ezelőtt, az 1959-ben megjelent Syriänisches Wörterbuch előszavát F o k o s D á v i d a zsoltáríró szavaival kezdte: „Ich bin jung gewesen, und alt geworden”, és e gondolat az előszó végén újra visszatér alkalmat adva az akkor „csak” hetvenöt évesnek, hogy visszapillantson sorsára, élete folyására. Most kilencven esztendő. Időközben egykori méltatói, tanítványai is átlépték az öregkor határvonalát, vagy legalábbis ott állanak közvetlenül előtte. Mesterünknek ez a tiszteletreméltó évfordulója pedig ismét alkalmat ad tiszteletünk és szeretetünk kifejezésére.

E nevezetes alkalomból emlékkönyvként kiadott kötetet szentel neki rangos akadémiai folyóiratunk, az *Acta Linguistica* (melynek egyébként hosszú időn át tényleges szerkesztője volt), s ugyancsak Fokos Dávid jubileumát köszönti a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztő bizottsága a folyóirat 1974. évi összevont számával. Mindenképpen illendő és megtisztelő kötelesség tehát, hogy a Magyar Nyelv szerkesztőjének felkérésére e helyen tolmácsolhassam az egész magyar nyelvésztsáadalom jókíváncsiait a hazai nyelvészet pátriárka kort megért bölcs Nesztorának.

Káprázatosan gazdag életművének részletezésére aligha van szükség: a hetvenedik, nyolcvanadik és nyolcvanötödik születésnapján megjelent méltatások ezt megtették (l.: LAKÓ: NyK. LVI, 289–91; N. SEBESTYÉN: NyK. LXVI, 429–31; KÁLMÁN: MNy. LXVI, 126–7 és uő.: ALingu. XX, 403–5). E helyett inkább azt próbálom megfogalmazni, hogy Fokos munkásságának számos jellegzetessége közül melyek a leginkább figyelemre érdemesek a mai kor nyelvésze számára.

Fokos Dávid a nagy gyűjtő nemzedék utolsó mohikánja. Ő maga szilárdan vallotta és vallja azt az elvet, hogy a nyelvészet alfája és omegája a terepen gyűjtött nyelvi anyag, s hogy minden nyelvészeti publikáció előbb-utóbb elavul, kivéve a szótárakat és szöveggyűjteményeket. Ma ezt a kérdést sokan már másképpen ítéljük meg: gyűjtési módszerek, szövegközlési eljárások, szótárak ugyanúgy elévülhetnek, mint az anyagot feldolgozó monográfiák; bebizonyosodott az is, hogy adekvát nyelvleírás néhány kötetnyi szövegananyag alapján nem lehetséges. Ettől függetlenül tény és való, hogy Fokos Dávid gyűjtései és anyagközlései az urálsztika legjobb teljesítményei közé tartoznak. Másfelől azonban Fokos példája a gyakorlatban arról is beszél, hogy ő nem abszolutizálta a gyűjtő tevékenységet, hanem az a vizsgált nyelv minél tökéletesebb megismerésének eszköze volt nála. Ez is nagy érdem, de Fokos Dávidot nem pusztán azért tekintjük hazánk legnagyobb finnugor nyelvész egyéniségének, mert gyűjtő tevékenysége páratlanul értékes, hanem azért, mert hihetetlenül sokoldalú és nagy elméleti felkészültségű kutató is egyben. Fokos nyelvi megfigyelései sohasem öncélúak: mindig az emberi nyelv általános jelenségei érdeklik és az, hogy az emberi nyelv különböző változataiban az általános és a sajátos vonások miképpen fonódnak egybe, s hogy ezekből milyen következtetések hámozhatók ki a nyelvre vagy magára az elméletre vonatkozólag. Tanulmányait jól körülhatárolt igazi problematika és biztos elméleti alapvetés jellemzi. Azon kevesek közé tartozik, akiknek a működése az összehasonlító urálsztikában — a konkrét problémák megoldásán kívül — elméletileg és módszertanilag értékes eredményeket is bőven hozott. Elegendő a mondattani egyezésekről mint a nyelvrokonság bizonyítékairól kifejtett nézeteire, a névszóragozás kialakulásáról vallott teóriájára utalni, vagy emlékezetbe idézni a metodikai tökély csúcsán álló „Jövevényszótanulmányok” című értekezését, amely üdítő oázis az etimológiai és szótörténeti Szaharában.

Metodológiai felkészültsége impozáns nyelvi ismeretekkel párosult. Furesa módon általában a permi és obi-ugor nyelvek szakértőjének tartják sokan, de ez a beskatulyázás éppen az ő esetében tarthatatlan, hiszen Fokos figyelme valamennyi uráli nyelvre kiterjedt, sőt nyelvcsaládunk határait túllépve török, mongol és tunguz tanulmányokat is folytatott. Járatos továbbá az indogermán és a sémi nyelvészet területén. Széles spektrumú nyelvészeti tájékozottságát nem mindennapi gyakorlati nyelvi készségek egészítik ki. Őt-hat nyelven előadóképes, de még többön olvas és ért. Ám nemcsak ebben, hanem abban is eltér a hazai nyelvész átlagtípustól, hogy nehezen lehetne őt valamiféle iskolához tartozónak nevezni, még kevésbé mondhatnánk őt valamilyen izmus hívének, hacsak az általa művelt nyelvészeti irányzatot „fuchsiszmus”-nak el nem keresztelnénk. Mesterének MUNKÁCSI BERNÁTOT említi igen gyakran. Nyilván tőle tanulta a nyelvi tények tiszteltetését és értékelési lehetőségüket. Elvi dolgokban azonban Munkácsi nem eléghetett ki; Fokos-Fuchs e tekintetben nagyon tájékozott és igényes is volt. Világosan kitűnik

ez dolgozataiból, amelyek WUNDT, PAUL és BRUGMANN ismeretét mutatják, de átszínezik nézeteit SCHUCHARDT és MEILLET gondolatai, sőt figyelemmel kíséri a későbbi teoretikai kutatásokat is, és gyakran találunk nála hivatkozásokat BALLY, VENDRYES, LEWY, LAZICZIUS és mások elméleti megállapításaira.

A széles látókör nemcsak nyelvészeti működését jellemzi, hanem egész emberi mivoltát. A munkáiban fel-felbukkanó latin, görög, héber vagy német, magyar, francia irodalmi idézetek magas klasszikus és szépirodalmi műveltségről vallanak, de közelebbi ismerősei azt is tudják, hogy például matematikai és filozófiai problémákhoz szintén hajlama, jó érzéke van. Pompás példája annak, hogy a tudományos elmélyedés és a sokoldalú műveltség szimbiózisa napjainkban sem megvalósíthatatlan.

Hosszú életpályája során egyetemi tanszékhez nem jutott. Nagy kára ez a magyar urálistikának, mert elhivatott pedagógusnak ismertük, akik lakására jártunk hozzá tanulni: nap mint nap tapasztaltuk, hogy a legelvontabb nyelvészeti kérdéssről is szívesen, érdekesen, nagy lelkesedéssel tudott beszélni. Azt a tanártípust testesítette meg, akinek az előadásai nem riasztják el az ifjúságot a nyelvészettől, hanem kedvet keltenek hozzá.

A világos stílusú, logikus szerkesztésű Fokos-cikkek száma az utóbbi években megritkult. Annál gyakrabban nyúlunk viszont könyvespolcunkra munkáiért, hogy okulást nyerjünk belőlük — s ez igazi tudós számára méltó jutalom. Az emberi élet legvégső határáig szeretnénk őt körünkben tudni, hadd láthassa, miképpen sáfárkodunk a tőle kapott tálentumokkal.

HAJDÚ PÉTER

† Gáldi László

1910—1974.

A magyar nyelvtudományt ért veszteségek tragikus sorozatában talán senkinek a távozása nem hagyott olyan sok helyen fájó hiányt maga után, mint Gáldi Lászlóé. Elsősorban mint romanista és szlavista szerzett magának nemzetközi elismerést és tekintélyt; idehaza a szűk szakmai körökön kívül is milliók ismerték meg a nevét az orosz szótárak címlapjáról, és három évtizeden át úgyszólván mindenkit tanított, aki francia, olasz vagy román szakra járt az egyetemen. De magyar nyelvészeti munkássága is felér egy életművel. Ezeken a lapokon mint magyar nyelvészről emlékezünk meg róla.

Olyan sokoldalú tudós, mint Gáldi László, bajos megnevezni fő érdeklődési területét. Műveinek jegyzékében szófejtéseket éppúgy találunk, mint névtani cikkeket és tudománytörténeti tanulmányokat; sokat foglalkoztatták — és nemcsak nyelvészeti szempontból — a magyar—román kapcsolatok. Legtöbbet azonban a verstan és a lexikográfia területén köszönhetünk neki. Páratlan nyelvtudása és művészi fogékonysága (műfordítással is foglalkozott) képessé tette arra a ritka teljesítményre, hogy idegen nyelvű: francia, olasz, román stiliztikákat írjon, költői stílusokat elemezzon, verstani kutatásokat végezzen az említett nyelveken kívül az oroszban, az újjörögben és a finnugor nyelvekben is. Elméleti jelentőségű verstani munkái franciául jelentek meg (*Le mètre et le rythme*. Paris, 1937.; *Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers*; *A Lingu*. 1953.). Magyar nyelvű és tárgyú verstani művei közül legfontosabb a „Vers és nyelv” (a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben, 1955.) és az „Ismerjük meg a versformákat” című könyv (1962.). Az előbbiben a reformkor nyelvét — amellyel más szempontból is foglalkozott — a költői formák oldaláról közelíti meg; összefüggésekre mutat rá a versformák gazdagodása, csiszolódása és a kor nyelvfelföldési tendenciái között; nyomon követi a korszak költészetére jellemző szavak szerepét; versforma- és variáns-elemzésekkel világít be a költői alkotóműhelyekbe Vörösmartytól Petőfiig és Aranyig. Az „Ismerjük meg a versformákat”, mint a cím is mutatja, szélesebb olvasóközönséghez szól, és arról tanúskodik, hogy az igazi tudós, még ha idegenkedik is az úgynevezett tudo-

mányos ismeretterjesztéstől, ebben a műfajban is tud kimagaslót alkotni. Alapvető ismereteket közöl, és egyúttal újat nyújt azoknak, akik ezekkel az alapvető ismeretekkel már rendelkeznek. Gáldi verstani munkásságának egyik fő eredménye, hogy felhívja a figyelmet a hangsúly és az időmérték együttes érvényesülésére a magyar verstanban „nyugat-európai”-nak nevezett versidomban. A ritmikai elemzésben olyan jelölési rendszert alkalmazott, amely feltünteti mind a hangsúlyt, mind a szótagok időtartamát, s a hosszú szótagokon belül is megkülönbözteti a hosszú magánhangzójú és a rövid magánhangzójú, de zárt szótagokat. Ezzel a finomabb jelölési rendszerrel a korábbinál sokkal meggyőzőbb képet adott a vers ritmikai szerkezetéről. — Meg kell említeni még Szenczi Molnár Albert zsolnárszótárjáról (1958.) és Petőfi jambikus versformáiról írt tanulmányát (a „Tanulmányok Petőfiről” című kötetben, 1962.); „Egy kiállítás képei” című érdekes cikkét (Nyr. 1961.), amelyben Tóth Árpád verskéziratait elemezve próbál közel férkőzni a vers genesiséhez.

A lexikográfiának elmélete, gyakorlata és története egyaránt foglalkoztatta. A szótárírás történetéből választotta már egyetemi doktori értekezésének tárgyát (A magyar szótárirodalom hatása a románra: NyK. 1932.), majd húsz évvel később azét a művéét, amellyel elnyerte az akadémiai doktori fokozatot (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957.). Ez a nagyszabású monográfia a mai magyar nemzeti nyelv kialakulása szempontjából döntő fontosságú hat évtized szótárait, szógyűjteményeit, szótári kézirateit, kísérleteit és terveit ismerteti, ezek összefüggését, egymásra tett hatását, a szótárírás fejlődését; a lexikográfia elmélete szempontjából nagy jelentőségű a szótáraknak műfajok szerinti csoportosítása (írói szójegyzékek, „kisdéd” szótárak, teljes szótárak, szakszótárak, „gyökerész” szótárak stb.). Gáldi László gyakorlati szótárírói tevékenységének fő dokumentuma, a Hadrovics Lászlóval együtt szerkesztett, több terjedelmi változatban és számtalan kiadásban, milliós példányszámban megjelent magyar—orosz és orosz—magyar szótár nem szorul méltatásra. Emellett még spanyol—magyar szótárt is szerkesztett, amely éppen ez évben jelent meg új kiadásban. Legnagyobb szótárszerkesztői megbízatása azonban az Akadémiai Nagyszótár elkészítésére szólt. Az Akadémia még a múlt század végén elhatározta egy olyan nagy terjedelmű szótár megalkotását, amely értelmező, nyelvtörténeti, etimológiai és tájszótár is egyben; az anyaggyűjtés megindult, és a második világháborúig már több millió cédula gyűlt egybe. 1952-től kezdve Gáldi Lászlóra, a lexikográfia kiváló tudósára hárult az a feladat, hogy ebből az ömlesztett anyagból szótárt szerkesszen. Gáldi megindította az anyag rendezését, a gyűjtések kiegészítését, terveket készített a szótár koncepciójára, terjedelmére, szerkesztésének ütemére, a szükséges anyagi és szellemi erőforrásokra; közzétette a Nagyszótár próbaszócikkeit (WACHA Imrével közösen: I. OK. 1957.). Nem rajta múlt, hogy ez a roppant vállalkozás nem jutott el a megvalósulás stádiumába. De a nagyszótári anyag rendezett, hozzáférhető állapotban áll a kutatók rendelkezésére, s már eddig is felhasználták olyan fontos munkálatokhoz, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” és „A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára”.

A Petőfi-szótár eredetileg a Nagyszótár „fiókvállalkozásaként” indult, mint olyan munkálat, amely a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel és munkatársi gárdával belátható időn belül elkészülhet. Gáldi a külföldön megjelent vagy készülő írói szótárak ismeretében, azok tapasztalatait, valamint saját lexikográfiai és stilisztikai elveit összegezve alakította ki a Petőfi-szótár szerkesztési irányvonalát és munkamódszerét. Ezeknek a megvitatására kezdeményezte 1964-ben az írói szótárak kérdéseiről tartott munkaértekezletet, amelynek napirendjén nemcsak a Petőfi-szótár, hanem az egyéb készülő vagy tervbe vett írói szótárak — a Juhász Gyula-, a József Attila-, a Kölcsey-szótár — problémái is szerepeltek. (Anyaga az I. OK. 1965-i évfolyamában.) Gáldi vita-indító előadása egy nálunk korábban szinte ismeretlen szótári műfajnak, a teljes írói

szótárnak elméleti megalapozását jelentette. Ennek szellemében irányította a Petőfi-szótár munkálatait — egészen addig, amíg be tudott járni munkahelyére. Az első kötet megjelenését már nagybetegen érte meg; utoljára akkor láttuk őt, amikor a második kötet egy megszerkesztett anyagrészletét az ellenőrzés elvégzése után visszaadta. Két hét múlva már nem élt. — A Petőfi-szótár főszerkesztője több cikkel gazdagította a Petőfi-filológiát is: említettük már Petőfi jambikus verseléséről szóló tanulmányát; közzétett néhány szómagyarázatot (*Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél: *NytudÉrt.* 40. sz.; *Jegyzetek Petőfi szókincséről*: MNy. 1962.). Az eredeti terv szerint ezek az „annotációk” a Petőfi-szótár szócikkait gazdagították volna, de erről az elgondolásról elsősorban terjedelmi okokból le kellett mondani. Módszertani szempontból igen érdekes a MNy. 1956. évfolyamában megjelent cikke: „Milyen nyelvből fordította Petőfi »A koros hölgy«-et?”; ebben kimutatja, hogy a francia eredeti és a magyar szöveg között olyan eltérések mutatkoznak, amelyek csakis német közvetítéssel magyarázhatók. „A koros hölgy” című francia regény német fordításához csak tíz évvel később sikerült hozzájutnunk; a német szöveg szinte pontról pontra igazolta Gáldi szövegrekonstrukcióinak helyességét. Az *ItK.* 1969. évfolyamában megjelent, Petőfi kisebb műfordításairól írt tanulmánya inkább irodalomtörténeti jellegű.

A tudománytörténetet gazdagította többek között a következő tanulmányaival: „Contributions à l'étude des lexiques latins—hongrois du moyen âge” (1938.); „Sur quelques pionniers des rapprochements étymologiques slavo-hongrois” (*StudSl.* 1955.); „De Gyarmathi à Miklosich” (*StudSl.* 1956.). Névtudományi kutatásainak tárgya a magyarországi újlatin tulajdonnév-állomány; főbb tanulmányai ebben a tárgykörben: „Noms de lieux d'origine romane en Hongrie” (Louvain, 1951.); „*Paele*: Pest XV. századi francia neve” (*NévtVizsg.* 1960.); „Névtudományunk és a romanisztika” (*NytudÉrt.* 70. sz.). Tematikájának gazdagságát még néhány címmel jellemezhetjük: „Jegyzetek a párizsi magyarság nyelvállapotáról” (Debrecen, 1935.); „Nyelvkarakterológia és hangszimbolika” (1940.); „A magyar tárgyrag eredetéhez” (MNy. 1957.); „A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány problémája” (*I. OK.* 1958.).

Ma, amikor minden tudományág, így a nyelvtudomány művelőit is a túlzott szakosodás okozta beszűkülés fenyegeti, Gáldi László sokoldalúsága, egyetemes érdeklődése, minden területen egyforma elmélyülése példakép lehet. Munkássága, személyisége összekapcsolta nemcsak a nyelvtudomány különböző ágazatait, hanem a nyelvtudományt és az irodalomtudományt is. Tanítványai, volt munkatársai mindezekben a területeken az általa kijelölt úton igyekeznek tovább haladni.

J. SOLTÉSZ KATALIN

† Moór Elemér 1891—1974.

1891. december 1-én született Hárspatakon, ahol apja, Moór Károly tanító volt. Két fiát azonban felesége, Siftár Terézia egyedül nevelte a ma szintén Burgenlandban fekvő Ökörtyéyesen. Édesanyja vend anyanyelvű volt, környezetük német, otthon azonban magyarul beszéltek. Német és vend nyelvű elemi iskolai tanulás után (egy évet a vend lakosságú, ma Jugoszláviához tartozó Bodóhegyen járt, ahol nagybátyja, Siftár Károly evangélikus lelkészként működött) három nyelv ismeretével felvértelve került a nagyhírű soproni evangélikus liceumba. 1910-ben iratkozott be a budapesti egyetemre magyar-német szakosnak. A második félévre evangélikus ösztöndíjat kapott a jénai egyetemre, és ott többek között DELBRÜCK BERTHOLD felolvasásait is hallgatta. Szakdolgozatát BLEYER JAKABHOZ írta a Toldi-monda német párhuzamairól, majd 1915-ben doktorált. 1923-ban Gábor Ignác anyagi támogatásával megjelentette „Volt-e

magyar hunmonda?” című füzetét, tagadó választ adva erre az akkortájt többször feszegetett kérdésre. E dolgozatával felhívta magára Gragger Róbert figyelmét, s az ő javaslatára ösztöndíjat kapott folklór tanulmányokra a berlini Collegium Hungaricumba. Berlinben később tárgyi néprajzzal is foglalkozott, mert tervbe vette egy német nyelvű magyar etnográfia kiadását. 1925-ben ugyancsak Gragger indítványára a berlini egyetem magyar lektorává választották. Ebben az időben kezdett el szlavisztikával foglalkozni, mivel meggyőződésévé vált, hogy az e területen való tájékozottság nélkül nem juthat a magyar néprajzban sem előre. (Ezért vallotta magát „muszáj-szlavistá”-nak.) Néprajzi tanulmányai, illetőleg a népélet törvényszerűségei vezették arra a felismerésre, hogy MELICH JÁNOSnak az az elmélete, amely szerint Kelet-Magyarországot a honfoglalás előtt nem szlávok, hanem bolgár-törökök lakták, nem lehet helyes. Mivel pedig e véleményét a Melichhel nem rokonszenvező Gragger biztatására közzé is tette (Ujb. VI, 434–47), ettől kezdve hadilábon álltak egymással. Pártfogójának korai halála (1926. nov. 10.) kedvezőtlenül befolyásolta Moór életútját. Haza kellett térnie, de mivel a fővárosban nem volt hely számára, a szegedi polgári iskolai tanárképző intézet német tanszékére kapott kinevezést.

Melichhel való szembenállása Szegeden valósággal mániájává fejlődött, amely szembefordította őt „a pesti nyelvészek”-kel, és megszabta tudományos tevékenységének is tárgyát és irányát. A húszas évek végén és a harmincas évek első felében MELICH „Honfoglaláskori Magyarország”-ának és SCHWARTZ ELEMÉR „A nyugatmagyarországi német helységnevek” című könyvének bírálatával foglalkozott (mivel az utóbbit az Akadémia Melich János közbenjárására adta ki, Moór súlyos kritikája így közvetve ő ellene irányult). E célból tanulmányozta ekkoriban behatóan a szláv hangtörténetet és a helynévkutatás módszerét, s így született meg a „Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás” (1930.) és a „Westungarn im Mittelalter” (1936.) (ezt KNEZSA ISTVÁN „kiváló alkotás”-nak nevezte: StSl. I, 32). Az utóbbiért a szegedi egyetem 1937-ban germanisztikából habilitálta. A harmincas évek második felében a magyar őstörténet és a tőle néptörténetnek nevezett komplex diszciplína kötötte le érdeklődését. Ekkortájt a GOMBOCZ—HÓMAN—MORAVCSIK—NÉMETH—ZICHY-féle „revideált neovámbérizmus” elleni harcokban csatározott MÉSZÁROS GYULA társaságában (l. erre „A második ugor—török háború”: NNy. XI, pótfüzet 27–52). 1938-ban szívrohamot kapott, azonban alig gyógyult fel, a tanárképzőben katonai ismereteket oktató órnaggyal történt afférjának izgalmai betegségét másodszor is kiváltották. (Nem kis bátorság kellett hozzá, hogy a diáksággal hatalmaskodó és embertelen elveket hirdető öntelt katonatiszt ellen felsőbbségénél protestáljon.) Orvosi javaslatra nyugalomba vonulva egy ideig pihent, de azt az 1940-i fogadalmát, hogy többé nem ír magyarul, természetesen nem tudta megtartani: 1943-ban jelent meg „A magyar őstörténet főproblémái”, 1944-ben „A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete” című értekezése. Ekkor már megszűnt a NNy., nem jelenhetett meg a Nyr., kisebb írásainak elhelyezése végett kénytelen volt a sokszor megcsipdesett fővárosiakhoz fordulni. Pais Dezső emelkedett erkölcsi felfogásról tett bizonyosságot, amikor feledve a történeteket első kérésre helyet adott közleményeinek (első két cikke az elégett 1944. októberi számban).

A felszabadulás Moór Elemér életében is fordulatot jelentett: megszűnt elnyomottsági érzése, a Tudományos Minősítő Bizottságtól 1952-ben kandidátusi, 1957-ben doktori fokozatot kapott, s az elismerés e jelei megsokszorozták munkakedvét. Az őstörténetben való hasznosítás céljából kidolgozta a magyar mássalhangzó-rendszer kialakulását. Tárgyköri elrendezésben vizsgálta az anyagi műveltségre vonatkozó szavakat, az egyes török és szláv jövevényszó-csoportokból (esetleg hiányukból) következtetve a szóban forgó tárggyal, illetőleg művelettel való megismerkedés korára. Vizsgálódásaihoz kapóra jött neki KNEZSA ISTVÁN 1955-ben megjelent „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”

című munkájának kritikai rostája, ez a mű tette ugyanis lehetővé számára, hogy a magyar művelődés szláv összetevőit helyesen értékelje. A „néptudományi” kutatásba bevont tudományágak felhasználásának módjáról és lehetőségeiről elméleti—módszertani munkát szándékozott írni, a legfontosabb segédtudományról ez el is készült (A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya. 1963.). Mindvégig lankadatlan érdeklődéssel kísért a szakirodalom újabb terméseit és reagált is rájuk szokása szerint. Tele volt tervekkel akkor is, amikor 1974. április 22-én szívinfarktus következtében hirtelen elhunyt.

Szándékosan tértem el a műfaj szokásaitól azáltal, hogy életének jelentéktelennek tűnő mozzanatait is belevettem megemlékezésembe. Azonban ezek érthetővé tesznek egységest, így neveltetésének körülményei rávilágítanak az idegen (szláv) anyanyelvű feleségeknek a családban játszott szerepéről vallott felfogására, Melichhel való szembenállása eltérítette eredeti érdeklődési területéről, a „budapesti iskola” ellenében pedig megalapította a „neovámbériszmust”-t és a nyelvészeti formalizmust diszkreditálni akaró, objektivistá „szegedi iskolá”-t. Szenvedélyesen harcolt az igazságért, s a harc hevében csípett, karmolt, sértett, és nemcsak ellenfelei érzékenységét nem kímélte, hanem a maga érdekeit sem tekintette (így pl. az őrnagy-ügy).

Bár irodalomtörténésznek indult, és személyi ellentétei miatt a harmincas években a névtudományba és a településtörténetbe is beledolgozta magát, tulajdonképpen a történeti néprajz és a művelődéstörténet művelője volt. Mivel azonban olyan korszak iránt érdeklődött, amelynek vonásai főként a szókinés révén deríthetők fel, szükségképpen nyelvesszé is vált, de otthonos volt a történelem, a régészet, valamint az élettan különféle ágainak (pl. a növényföldrajznak, a paleometeorológiának, az embertannak) a területén is, hiszen az őstörténetben csak több tudományág anyagának és módszerének összeegyeztetett felhasználásával juthatunk helyt- és időálló eredményekre. A társadalom életének minden jelensége iránt élénken érdeklődő széles látókörű és sokrétű ismeretekkel rendelkező tudós volt. (Sokoldalúsága nemcsak erénye, hanem hibái egy részének forrása is.)

Halálával egyéni utakon járó eredeti szellemet veszítettünk el. Ha azt mondanók, hogy vele a nyelvtudomány érdekes színfoltja tűnt el, nemcsak közhelyeszerű szóvirágot, hanem keveset is mondanánk. Ő jóval több volt ennél. Számos helyesnek bizonyult megállapításán kívül ő volt az emelődaru ellensúlya, és ezzel jelentős helyet vívott ki magának a nyelvtudományi kritika történetében.

MIKESY SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1973. április 10. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, A pedagógiai lingvisztika tárgya és feladatai. — Akár a tanárnak és tanítványának személyes, szóbeli információcserében megvalósuló kapcsolatára, akár az ismeretszerzés írott forrásaira, a tankönyvekre gondolunk, nyilvánvaló, hogy az eredményes tanításnak, illetőleg tanulásnak nyelvi feltételei is vannak. Ugyanaz az ismeretanyag különböző nyelvi formában jelenhet meg, indokolt és időszerű tehát annak vizsgálata, hogy hogyan befolyásolja a közvetítő nyelv az oktatás hatékonyságát. — A nyelv és a nevelés kapcsolata egy évtized óta állandóan tárgyalt témája a külföldi és a hazai pedagógiai irodalomnak. A közlemények többsége azonban elméleti síkon fejti ki a nyelv szerepét a pedagógiai szituációban, és csak kevésszer olvashatunk objektív vizsgáló módszerekkel végzett kutatásokról (pl. BELLACK—HERBERT—KLIEBARD, *The Language of the classroom*. New York, 1966.). Más oldalról közelítik meg a nyelv és a nevelés összefüggését a szociolingvisztikai kuta-

*L. MNy. LXX, 254—6.

tások: Bernstein és társai a családban elsajátított nyelvhasználati szintnek az iskolai teljesítményeket befolyásoló szerepére mutattak rá.

Társadalmunknak az iskola hatékonysága iránt egyre sürgetőbben jelentkező elvárásai arra ösztönzik a pedagógia kutatóit, hogy új utakon is keressék az eredményesebb tanítás és tanulás feltételeit. Az említett előzmények számbavételével ilyen újabb vizsgálati területnek kínálkozik a neveléstudomány és a nyelvészet között elhelyezkedő *pedagógiai lingvisztika*. Régóta megoldásra váró problémák tisztázását remélhetjük tőle: az információ értelmezését az oktatási folyamatban; a közvetítő jelrendszer(ek) zavartalan működése feltételeinek vizsgálatát, ami egyúttal az érthetőség ismerveinek feltárását is jelenti; a köznyelvi és a szaknyelvi szókészlet arányának és viszonyának megmutatását az egyes tantárgyak nyelvi anyagában; az iskola jellegzetes kommunikációs formáinak (a tanári kérdéseknek, a leckeefelmondásnak, a szövegfogalmazást kívánó dolgozatoknak) a vizsgálatát hatékonyságuk és életszerűségük szempontjából stb. Amióta az iskola nagyüzemmé vált, tetemesen megnövekedett az írott információs források (tankönyvek) és egyéb oktatási eszközök (munkafüzetek, feladatlapok) jelentősége. A tankönyvek nyelvének, stílusának vizsgálata tehát a pedagógiai lingvisztika fontos feladatai közé tartozik.

A pedagógiai lingvisztikát összefoglalóan úgy jellemezhetjük, mint a pedagógia kérdéseit a nyelv felől megközelítő határtudományt, amely a pedagógiai szituáció információs és kommunikációs folyamatainak vizsgálatára annak érdekében vállalkozik, hogy az anyanyelv és más — helyettesítő — jelrendszerek által az iskolában megvalósuló ismeretközvetítés és fejlesztő, nevelő tevékenység minél zavartalanabb és minél hatékonyabb legyen. Végezetül arra a kérdésre keresett feleletet, mennyiben járulhat hozzá az oktatás feladatainak nyelvi szempontú megközelítése a pedagógia objektivitásához.

1973. április 17. Magyar szakosztály. BALOGH LAJOS, Az állathívogatók morfológiai és szintaktikai problémái. — Az állathívogatók hang-, alak-, mondat- és jelentéstani elemzése nem végezhető el az állatok jelrendszerének tanulmányozása nélkül. Ezek az emberi nyelven megfogalmazott akaratközlések a hívogatott állat jelrendszerét, közlési hangadási szokásait utánozzák. Hogyan történik ez? a) *Hangutánzás*sal. A legtöbb állathívogató uralkodó nyelvi eleme valamely hangutánzó szó. b) *Elemismétléssel* se l. Mint az állatok spontán vagy célzatos hangmegnyilvánulásaiiban, a hívogatókban éppúgy fontos szerepet kap legalsóbb szinten egyes fonémák, aztán morfémaelemek, majd egész szakasznyi „mondategységek” szabályos, periodikus ismétlődése. c) *Adalamb és a hanglejtés utánzása*val. A hívogatóknak a szokványos emberi beszéd-től merőben eltérő hangsúly- és dallamvilága szintén a hívogatott állat hangmegnyilvánulásainak dallamát utánozza. — A hívogatók szónak tekinthető morfémaelemei szemantikai síkon az emberi nyelvben jelentéssel bíró nyelvi jelek. Ezeket azonban az állat nem jelentésük alapján érti meg, hanem ösztönösen az egész közlés, főként intonációja váltja ki benne a gyakran megismétlődő interakció során kialakult reaklási ingert. — Az állathívogatók egyéb nyelvi megnyilatkozásokhoz hasonlóan több beszéd-szakaszra oszthatók: a) A kezdettől a hívogatás befejezéséig tartó teljes nyelvi közlés a beszéd-mű vagy megnyilatkozás. Terjedelme az állat reaklásiának gyorsaságától függ. b) E teljes megnyilatkozás olyan kisebb szakaszokra bontható, amelyek még mondatértékűek. Többnyire vokatívusszal bevezetett önálló szakaszegységek, amelyek zárt dallamrendszerükkel teljes értékű kerek, lezárt nyelvi közlésnek tekinthetők. c) Ennek további részelemei a lexémák, amelyek önmagukban nem mondatértékűek, csak a szó síkján épülnek be a közlés magasabb szintű szakaszegységébe. A lexémák természetesen esetlegesen morfémaakra, azok pedig fonémaelemekre tagolhatók.

1973. április 24. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A jelentés aspektusai. — Az előadók eddigi vizsgálataiban ugyanannak a szónak különféle jelentéseit és

összefüggéseiket vizsgálta. Ebben az előadásában a különböző szavak jelentéseinek összefüggéseit tárta fel, valamint a két összefüggés-rendszer egymáshoz való viszonyát tárgyalta.

1973. május 8. Nyelvoktatási szakosztály. VARGA TAMÁS, Anyanyelvi nevelésünk matematikus szemmel. — A matematikatanításban bevezetett reform eddigi menetének, eredményeinek és további lépéseinek ismertetése után rátért az anyanyelv oktatásának reformjával való kapcsolatra. Mondanivalóját az alábbi pontok köré csoportosította: A kérdés kiszélesítése: oktatás és művelődés, nyelvművelés, nyelvtudomány egysége. A társadalmi szempont elsőbbsége; arisztokratikus kötöttségek, demokratikus perspektívák (más országokból vett példákkal). A tanítási módszerek változásai. Tudattól függő és anyagi lehetőségektől függő elemek, közeli és távolabbi kilátások. Az átmenet kérdései: pedagógusképzés, továbbképzés, átképzés. A közvélemény tájékoztatása. A tömegkommunikációs eszközök szerepe. A matematikai és az anyanyelvi nevelés irányítói közötti szükségszerű együttműködés gyakorlati kérdései.

1973. május 15. Az MNyT. általános nyelvészeti szakosztályának és a Magyar Pszichológiai Társaság általános pszichológiai szekciójának közös ülése. BÜKY BÉLA, A beszédtevékenység-modellálás nézőpontjai. — Bevezetésül a *modell* szó meghatározásáról szólt, melynek során a modell-funkciók közül „a valóság megismerését elősegítő logikai séma” mellett döntött, és ilyen értelemben alkalmazta a modell-fogalmat a továbbiakban. — A beszédtevékenység számos aspektusát kísérelték már meg modellek és sematikus ábrázolások segítségével szemléltetni, lényegüket pontosabban megragadni. Az előadó csak néhány, általa fontosnak tartott aspektust tárgyalt. Ezek: 1. A különféle beszédcélok klasszifikációs struktúrája; 2. A beszéd-, valamint a beszédelfogás-folyamat fázisokra való bontáson alapuló elemzése; 3. A beszélés és a beszédelfogás közötti különbségek kérdése; 4. A beszéd nyelvi és nem nyelvi mozzanatainak egyesített képe (a) a hangos beszéd és a többi beszédkísérő jelzés kapcsolata, b) a „beszédmű” kapcsolata a gondolkozási folyamatokkal, c) a beszéd és a szituáció); 5. A visszacsatolás kérdésköre (Fabricius-Kovács Ferenc modellja, Kardos Lajos ide vonatkozó észrevételei, valamint az előadó beszédcélok szerint tagolt visszacsatolási modellja); 6. A zaj kérdésköre (a visszacsatoláshoz hasonlóan több ponton jelentkezik: Flechter H. J. információtorzulási modellja); 7. A repertoár (lexika és szabályalkalmazási ismeretek, illetőleg készségek); 8. A mélystruktúra beszédmodellálási vonatkozásai. (Van-e és modellálható-e a beszéd-mélystruktúra? Zvegincev V. A. bíráló észrevételei.) — Az előadást követő vitában egyebek között a beszédtevékenység tömegkommunikációs áttételei és modellálásuk kérdései, az irodalmi nyelvi igényű beszéd és a nyelvi szintek problémái kerültek szóba, valamint bizonyos fogalmi tisztázásokról és a megfogalmazásbeli óvatosságról esett szó.

1973. május 18. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. PELLEGRINI GIOVANNI BATTISTA (Pádúa). — Itáliának a római kort megelőző nyelvei között az utóbbi két évtizedben egyre nagyobb fontosságot tulajdonítanak a venétnek („venetico”, de nevezik „paleovenet”-nek is). E nyelv ismeretét ugyanis jelentősen gyarapította az, hogy egyrészt néhány kutató (főként LEJEUNE, VETTER, PELLEGRINI, PISANI és PROSDOCIMI) gondosan felülvizsgálta a már ismert feliratos anyagot, amelyet mindenekelőtt CONWAY (PID 1933/I.) elégtelen módon olvasott és értékelt, másrészt új emlékeket fedeztek fel és közöltek (többségük az észak-venetói Cadoreban került napfényre). Ily módon a tanulmányozható anyag az 1950-ben ismerthez képest több mint egy harmadával növekedett, minek következtében most már 300-nál több a szövegmémlék. Bár ezek — sajnos — rövidke és gyakran hiányosak, mégis lényeges ismereteket nyújtanak. A feliratok legnagyobb részét Estében, az ókori Atestében, a római kort megelőző Veneto fővárosában találták, amelynek ezt a szerepét később Padova, az ókori Patavium vette át. A betűsor nyilván észak-etruszk eredetű (talán Adria és Spina közvetítette). Szókincsüket illetőleg mintegy száz közszóval és háromszáznál több személynévvel rendelkezünk, amely nyilvánvalóvá

teszi, hogy a venét önálló nyugati indoeurópai nyelv volt, azonban közel állt a latinhoz. Befejezésül bemutatott két szöveget abból a hétből, amelyet PELLEGRINI G. B. és PROSDOCIMI A. L. „La lingua venetica” című, 1967-ben megjelent két kötetes munkája után fedeztek fel, és amelyeket az előadó az eddig felleltek között a legfontosabbaknak ítél: az egyik fogadalmi felirat egy Lozzo Atestinóban talált kelyhen, a másik sírfelirat a Páduától délre fekvő Pernumiából. Számos új nyelvtani adalékot nyújtanak (pl. *donasan* 'donaverunt' vagy *olialekve* 'quandoque', vö. latin **aliolimque*, stb.). — Az előadást rövid vita követte, amelyben mindenekelőtt Gáldi László szólalt fel, aki — mint megjegyezte — az előadóval együtt szintén Tagliavini Károly tanítványa volt, majd Balázs János és Fábíán Pál.

1973. május 22. Névtudományi szakosztály. TOKUNAGA YASUMOTO (Tókió), A japán névadás.

1973. május 29. Szlavisztikai szakosztály. HAGYMÁSI TÓTH IMRE, Adalékok egy középbolgár kódextörredék tanulmányozásához. — A szófiai Cirill és Metód Könyvtár kéziratárának 848. jelzetű, tüzetes feldolgozásra eddig még nem került kódextörredékével kapcsolatos vizsgálódásairól számolt be. E 8 levélnyi, pergamenre írt szöveg egy terjedelmes evangéliumfordításból való, amelynek keletkezése a XIII. század végére vagy a XIV. század elejére tehető, tehát a középbolgár nyelvmélekek közé tartozik. Az előadónak az volt a célja, hogy a törredék grafikai és helyesírási rendszerét elemezve megismertesse az érdeklődőket a nyelvmélek hangtani sajátásaival. Nem vetette fel a nyelvjárási hovátartozás kérdését, mivel ennek meghatározásához a grafikai és ortográfiai rendszer sajátosságaiból adódó fonetikai jellegű következtetéseken kívül alak- és mondattani, valamint paleográfiai analízisre is szükség van.

1973. június 12. LXIX. évi rendes közgyűlés. KISS LAJOS, Szlavisztika és magyar nyelvtudomány. — L. Nyr. XCVII, 257—65.

1973. szeptember 25. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. KETTMANN GERHARD (Berlin), Stadt- und Schreibsprache im Frühneuhochdeutschen. Ein Beitrag zur Methodik frühneuhochdeutscher Sprachforschung.

1973. október 9. Nyelvoktatási szakosztály. FÜLEI SZÁNTÓ ENDRE, Az anyanyelv-oktatás és az idegennyelv-oktatás kölcsönhatása. — A kölcsönhatás vizsgálható a valóságos, a „tegnapi” helyzetben, de elemezhető a reformfolyamat során bekövetkező állapot szempontjából is. Az előadó ez utóbbira vállalkozik. Az anyanyelvoktatás: 1. a nyelvi intuíciorendszer tudatos ellenőrzése és a nyelvi tartalmak életkori szintenkénti bővítése; 2. Az általános nyelvi esszencia megismertetése (grammatikák pluralitása, a generatív elmélet, tipológiai minimum); 3. A nyelv funkcióinak, a beszéd céljainak bővülése: a) kommunikáció, b) kifejezés, c) gondolkodás, d) a nyelvi cselekvés, e) a nyelvi műalkotás; 4. társadalmunk intenzív megismerése a stílusrétegek tükrében. — Az idegennyelv-oktatás felhasználja az anyanyelv rendszerében fellelhető transzferlehetőségeket, ideális esetben a tanítványok már rendelkeznek a tanult nyelvre vonatkozó ismeretekkel, a célok és az igények kisebbek. Érintkezési pontok: 1. A motivációs bázis közös metszetei; 2. A grammatikai jelenségek nagy része; 3. A tananyag egybeesése (részlegesen megtörténik a magyar nyelv idegenajkúaknak történő oktatásánál); 4. A felsőfokú oktatásnál. Az előadó ezután a különbségeket elemezte, amelyek lehetnek mennyiségi és minőségi, és egybevetette a célstruktúrákat is. A hatás és visszahatás folyamata mind didaktikai—ismeretszerzési, mind pedagógiai szempontból nélkülözhetetlen.

1973. október 16. Általános nyelvészeti szakosztály. KIEFER FERENC, A szemantikai jegyek kérdéséhez. — A szemantikai jegyek a szemantikaelméleten belül nem definiálható primitív egységek; létezésüket elsősorban pszicholingvisztikai módszerek alkalmazásával valószínűsíthetjük. A szótár a segítségükkel történő leírás szempontjából felbontható 1. olyan szócikkekre, amelyeknek teljes szemantikai leírása szemantikai

jegyek segítségével történik, 2. olyan szócikkekre, amelyeknek a szemantikai jegyeken kívül más szemantikai jellemzőkre is szükségük van (például funkcionális elemzésre) és végül 3. olyan szócikkekre, amelyek jellemzésénél a definíciós módszer látszik helyesebbnek (ide tartozik például a szaktudományok szókincse). A szemantikai jegyek elemi predikátumok, és mint ilyenek lehetnek egy, két vagy több argumentumúak. A predikátum argumentumai között is szerepelhet predikátum. Ily módon elsőfokú, másodfokú stb. szemantikai jegyről is beszélhetünk. Funkciójuk szempontjából lehetnek 1. az állított jelentés vagy 2. az előfeltételezett jelentés jellemzői.

1973. október 23. Szlavisztikai és magyar szakosztály. KIRÁLY PÉTER, A magyarok találkozása Konstantinnal és Metóddal. — L. MNy. LXX. évfolyam.

1973. október 30. Magyar szakosztály. SZABÓ ZOLTÁN (Kolozsvár), A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. — L. MNy LXX, 315–24.

1973. november 13. Nyelvoktatási szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Fordítás—tolmácsolás—nyelvészet. — Az előadó a fordítás és tolmácsolás nyelvészeti vonatkozásainak közös és eltérő jellegzetességeit tárgyalta. Rámutatott arra, hogy célszerű megkülönböztetni egymástól a fordítás menetét (= fordítás) és termékét (= fordítás). A szóbanforgó fogalmak meghatározására tett kísérletek ismertetése, majd az ide vonatkozó szakirodalom kritikai elemzése után sorra vette a fordítás és tolmácsolás nyelvi / nyelven kívüli tényezőit. Kiemelte az analízis és szintézis szerepét, a nyelvi kód úgynevezett hibáit, valamint a konverziós megoldások kommunikatív értékét. Befejezésül a fordítások vizsgálatának lehetőségeiről és szükségességéről szólt.

1973. november 20. Magyar szakosztályunk és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös felolvasó ülése. ALTORJAI MOLNÁR FERENC, Anekdotakutatás a nyelvészet és a folklór és az irodalom határán: 1. Magyar és ukrán szólások és egy vándoranekdota háttere Petőfitől Solohovig; 2. Csokonai találkozásai a különböző Kovácsikban. — Az előadás a Petőfi- és a Csokonai-évfordulóval kapcsolatos. Első részében egy cigányról szóló anekdotát tárgyalt: az egyszeri cigány a hideg ellen halászhálót vesz magára. Tíz nyelvből számos változatát gyűjtötte össze, többek között Petőfitől és Solohovtól is. Az anekdotából helyenként mese, a magyarban és az ukránban pedig szólás is keletkezett (*Didereg, mint a cigány a hálóban* stb.). Végül az e szólásokkal távolabbi kapcsolatban levő más magyar szólásokra is kitért. — Az előadás második részében egy eléggé ismert és többféle számos változatban elterjedt Csokonai-anekdotáról volt szó, amely szerint a költő Kovácsiba igyekezvén versben érdeklődött az út iránt, mire a kérdeztől is verses választ kapott. A bemutatott anyag — köztük egy Csokonai-vers — azt is példázza, hogy bizonyos helynevekkel összefüggő szó- vagy rímjátékon alapuló mondókák, történetek számos azonos vagy hasonló nevű településsel kapcsolatban is elterjedhetnek. A felolvasó mindkét részben utalt a nyelvészet, a folklór és az irodalom egymás közti kapcsolataira is.

1973. november 27. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. GÁSPÁRI LÁSZLÓ, Adalékok a nominális stílus természetéhez. — A századvég és a századelő irodalmi műveinek stíluszerkezetében a nominális elemek, azaz a fogalmak és tulajdonságaik uralkodó szerephez jutnak, így a különböző irányzatokból kibontható nominális stílus Justhtól Szabó Dezsőig és Tamásiig maga is több szólamú. — A nominális stílus a nyelvtani szerkesztés egyszerűbb, lazább megoldásaival él, miközben a jelentésben síkján fokozza az asszociációs feszültséget. Ez egyrészt abból adódik, hogy a főnevek a priori jelentései összefonódnak, értelmezik és kiegészítik egymást, másrészt a főnevek önmagukban vett jelentésén kívül egész sor másík, a szövegbeli függőségből adódó értelme is felszabadul. — A nominális stílus metonimikus karakterű. „Általában metaforikus a költészet és metonimikus a próza” — mondja Jakobson. Ha költészet és próza szorosabban érintkezik, és nálunk így van, a metonimikus jelleg a nominalitásban: személyek, tárgyak, érzelmi

és hangulati összképek részletezésében tükröződik. — A nominális stílus tehát összefügg a líraisággal, amely pedig egyik oka, kiváltója a zárt mondat szerkezet fellazulásának.

1973. december 4. Magyar szakosztály. NYÍRKOS ISTVÁN, A szóróvidülés a magyarban. — Az előadó azokat a szabályos és szórványos hangváltozásokat foglalta rendszerbe, amelyek a szó hangszerkezetének mennyiségi csökkenését idézik elő. A nyelvtörténeti adatokban jelentkező változások (pl. *alombik* > *lombik*, *zászló* > *ászló*, *mi időn* > *midőn*, *édes* > *des*, *furmint* > *furmin*; szl. *stoklas* > *toklász*, *palica* > *pálca*, *beseda* > *beszéd*, *medvéd* > *medve*) megvizsgálása mellett elsősorban a tövégi magánhangzók, illetőleg a *v*, *h*, *j* hangok eltűnésére s az ezeket követő szóalak-rendszertani változásokra mutatott rá. Előadásában mindvégig figyelembe vette a fentiekkel ellentétes irányú jelenségeket is.

1973. december 11. Szlavisztikai szakosztály. DOMBROVSKY JÓZSEF, Az izomorfizmus problémájához. — Az aktuális kijelentésből kiindulva felfogása szerint az állítvány lényegi része (mélységi struktúrája) az *actualisans* (actns). Ez abban különbözik a kijelentés minden más összetevőjétől, hogy összeegyezteti, összekapcsolja a kijelentő személy szándékát, mondanivalóját a folyton előrehaladó idővel, vagyis szubjektív valóságot az állandóan változó objektív valósággal. Amennyiben ez az élő érintkezés nem jön létre, illetőleg akár tartalmában, akár kifejezésében kívánnivalót hagy maga után, azaz hiányos, akkor az actualisanst *proactualisans*-nak nevezzük. Eszerint a (pro)actns módalis—temporális funkciót tölt be. Mint ismeretes, a világ nyelveinek túlnyomó többségében az aktuális jelen idejű, vagyis a tulajdonképpeni (pro)actns csupán prozódiaileg fejeződik ki (szünet, hanglejtés), s nemcsak a névszói mondatban, hanem többnyire az igeiben sincs külön formai jele; ezzel szemben, noha ritka jelenség (megvan pl. az indoeurópai nyelvekben), jellemző módon a létigének ún. „copula” formájában kristályosodott ki. Minden más kijelentés-komponenst *actualisatum*-nak nevezünk (actm), pl. actm = alany stb. A (pro)actns : actm szembenállásra épül a nyelv többszintes épülete, mégpedig a nyelvi rendszernek nemcsak függőleges, hanem vízszintes tagolásában is, más szóval az izomorfizmus mechanizmusát a (pro)actns : actm ellentétezés alkotja. — Megkülönböztetünk *aktuális nyelv*-et, más szóval célnyelvet, vagyis az élő valósággal való kapcsolatot és *inaktuális nyelv*-et, más szóval eszköznyelvet, vagyis az aktuális nyelvből formalizálódott nyelvkészletet.

1973. december 18. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. NAGY FERENC, A bűnügyekben szereplő szövegek nyelvészeti vizsgálata. — A kriminalisztika már több évtizede felismerte, hogy a bűnügyi szövegek írásszakértői és nyelvészeti vizsgálata összekapcsolható, de ez az elméleti megállapítás csak az utóbbi években került bele a gyakorlati munkába, létrehozva a kriminálalingvisztikát. A bűnügyi szövegek nyelvészeti elemzése e kérdésekre keresi a feleletet: a) a névtelen szövegek ugyanazon szerzőtől származnak-e; b) a névtelen és az összehasonlítandó szövegek fogalmazó szerzője azonos személy-e; c) milyen életkorú, nemű, foglalkozású, műveltségű stb. személy fogalmazta a kérdéses névtelen szöveget. — A névtelen levelekben a bőbeszédűség, a kedveskedő vagy a bántóan drasztikus hangneme, a kevésbé határozott fellépés a női stílusra jellemző, míg a férfira a hivatalos fogalmazásmód, a határozott intézkedések követelése és a tömörség. A fiatalok szívesen használnak argóbeli kifejezéseket, az idősek nyelvén gyakoribbak a tájszók. A műveltség színvonala a szókincs gazdagságával, a helyesírás minőségével és a mondat szerkesztés tudatosságával mérhető. Befejezésül a személyiségre jellemző szövegezési sajátosságokat konkrét (becsületsértési, zsarolási, gyilkossági) bűnügyek szövegein mutatta be.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabircius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisok helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.** Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájsgyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentés- és stilisztika.** (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 14,— Ft

Előfizetés egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jakobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos: Kniezsa István.** 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. **Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás.** Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter:** A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor:** Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály:** Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd:** Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
131. **Sajnovics János.** Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. **XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében.** Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. **Nyelvtudományi vándorgyűlés.** Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos: Melich János emlékezete.** 1973. 10,— Ft.
135. **Vekérdi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatnana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilsztika. 1974. 12,— Ft.

Kapható továbbá:

Ómagyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. **Zilahi Lajos:** A zárt *t*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. **Mátai Mária:** A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes:** A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa:** A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza:** Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz község *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. **A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései.** Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály:** Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet:** A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. **Sz. Erdi Éva:** Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. **Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa.** 1973. 103 lap.
11. **Hunyadi Györgyné:** Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. **Adalékok a magyar nyelv életrajzához.** 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállításkor esetén + 2 Ft portóköltséget számíttunk fel.

LXX. ÉVF.

1974. DECEMBER

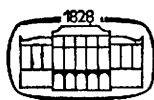
4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

472. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, MIKESY SÁNDOR, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Rác Endre</i> : A klasszikus grammatika megújítása és az iskolai nyelvtanoktatás	385
<i>†Pais Dezső</i> : Ál, álnok, alak	396
<i>Király Péter</i> : A magyarok említése a Metód-legendában	406
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás	430
<i>G. Varga Györgyi</i> : A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutatómunkáról	441
<i>Kiss Jenő</i> : Miscellanea onomatopoeica	444
<i>De Bartolomeis Mario</i> : Magyar hajdú — olasz aiducco (vagy aiduco)	451
Kiseb b közlem ény ek. <i>Kiss Jenő-Schlachter Wolfgang</i> : A német nyelv magyar jövevényszavai és a <i>der, die, das</i> . — <i>Reuter Camillo</i> : A <i>z > d</i> változás érdekes esete	458
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Posgay Ildikó</i> : Dobogó-kő. — <i>Reuter Camillo</i> : Az Írott-kő nevéhez. — <i>Takács Lajos</i> : Irtásföld — járt föld. — <i>Tóth Endre</i> : Kőszeg — Güns	463
Nyelvtörténeti adatok. <i>Mészáros István</i> : Kiegészítés a Szalkai-féle magyar glosszák jegyzékéhez. — <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	473
Nyelvjárások. <i>Fodor Katalin</i> : Nyelvjárási szövegek Cigándról. — <i>Balázs Ádám-Balázs Judit-Frank Gabriella</i> : Kászoni szövegek	479
Szemle. <i>Károly Sándor</i> : Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek. — <i>Kiss Lajos</i> : Suzanne Kakuk, Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI ^e et XVII ^e siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. — <i>Farkas Vilmos</i> : Idegen szavak és kifejezések szótára. — <i>Bánréti Zoltán</i> : Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. — <i>Mátai Mária</i> : Az újabb akták	482
Különfélék. <i>Nyíri Antal</i> : †Incefi Géza. — <i>Hámori Antónia</i> : †Bíró Izabella	503
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXX. közgyűlése	505

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159-450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917-1990)

A klasszikus grammatika megújítása és az iskolai nyelvtanoktatás*

I. Valahányszor anyanyelvi nevelésünk gondjairól tanácskozunk, vitatkozunk, beszélgetünk, óhatatlanul szóba kerül a grammatika oktatása. Találkozni ezzel kapcsolatban egészen szélsőséges nézetekkel is. Egyesek szerint a grammatikai szabályok elsajátíttatása volna anyanyelvi oktatásunk legfontosabb feladata. Mások viszont úgy vélekednek, hogy nincsen szükség a grammatika tanítására; a helyes és szép nyelvhasználatra való nevelés enélkül is megvalósítható. Szerencsére ezek a vélemények egyre jobban a háttérbe szorulnak, bár még ma is előfordul, hogy itt-ott üres grammatizálás folyik a nyelvtanórákon, továbbá olykor az is megeshet, hogy némelyek — talán éppen ennek visszahatásaként — a grammatizálás elleni harc ürügyén magát a grammatikát támadják, a grammatika oktatásának nagymértékű csökkentését javasolják.

Kétségtelen, hogy anyanyelvi nevelésünk legfőbb célja a helyes és szép, a mondanivalóhoz és a helyzethez illő szóbeli és írásbeli kifejezés képességének a kialakítása, ami lényegbevágó feltétele mindennemű ismeretanyag eredményes birtokbavételének, a személyiség gazdagításának, az egyén társadalmassulásának. Ám az is igaz, hogy mindazokat a nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási ismereteket, amelyekre ennek érdekében szüksége van a tanulónak, nem lehet elsajátítani szilárd, megbízható grammatikai tudás, a grammatikai fogalmak tisztánlátása és biztos kezelése nélkül, hiszen helyesírásunk, nyelvművelésünk, sőt jórészt stilisztikánk is grammatikai alapvetésű. Eszerint a grammatika tanítása egyrészt alá van vetve az anyanyelvi nevelés fő céljának, másrészt alapul szolgál a megvalósításához. Márpedig ha az alapozás hiányzik vagy nem megfelelő, az egész épület összedőlhet. Ezért a grammatika oktatása kulcshelyzetet foglal el az anyanyelvi képzésben.

Így aligha lehet vitás, hogy grammatikát továbbra is tanítanunk kell, mégpedig kellő alapossággal, s — úgy látszik — ebben végre kezdünk is egyetérteni. Azt hiszem, a tekintetben sincs már nagy véleménykülönbség sorainkban, hogy a grammatika tanításának a legfontosabb színtere általános iskoláink felső tagozata, de az itt szerzett nyelvtani ismereteket ki kell egészíteni, illetőleg tovább kell fejleszteni a középiskolában. Ám annál hevesebb vita folyik arról, hogy az iskolában oktatott grammatika milyen jellegű legyen.

A jelenleg használatos általános és középiskolai nyelvtankönyvek az akadémiai leíró nyelvtanra, „A mai magyar nyelv rendszere” című nagyszabású szintézisre támaszkodnak. Ez a munka több mint tíz évvel ezelőtt jelent meg,

* Előadásként hangzott el a nyíregyházi anyanyelvoktatási napok keretében, 1974. június 23-án.

s a leíró nyelvtani kutatásokban való korábbi elmaradásunk következtében egy régi adósságot törlesztett: a klasszikus, hagyományos leíró magyar nyelvtannak a kidolgozását. Ennek a feladatnak magas színvonalon tesz eleget. Megjelenése idején aligha lehetett volna ennél előbbre lépni. Ám a nemzetközi porondon ebben az időszakban már kibontakozóban volt a szinkrón nyelvészet forradalma; azóta pedig a leíró nyelvtani kutatások fejlődése hallatlanul meggyorsult — persze az ilyen helyzetben elkerülhetetlen kitérésekkel, tévedésekkel, kockázatvállalással —, s ennek hatása egyre jobban megmutatkozik a hazai kutatómunkában is. Különösen — az egymással összefüggő, de önmagukban is sokszínű — strukturális és generatív nyelvtani irányzatok értek el figyelemre méltó eredményeket, és hoztak új szemléletet a grammatika-elméletbe.

Mindezek a körülmények indokolttá teszik az iskolai grammatika korszerűsítését. Van olyan nézet is, hogy az anyanyelvi oktatásban a hagyományos nyelvtan helyébe a generatív grammatikát kell állítani. Bár a generatív grammatika mibenlétéről bizonyára részletesebben lesz még szó, annyit máris elismerhetünk, hogy ennek a javaslatnak van némi jogosultsága. A generatív grammatika szabályai ugyanis a helyes mondatok alkotásának az útját jelölik ki, így egy ilyen szemléletű nyelvtan elősegíthetné az anyanyelv spontánul elsajátított működési szabályainak a tudatosítását s ezzel a tanulók nyelvi teremtképességének hatékonyabbá tételét.

A generatív grammatika oktatására való áttérésnek azonban egyelőre elháríthatatlan akadályai vannak. Az iskolai tankönyv szerzője csak kipróbált tudományos szintézisre támaszkodhat. Aki magyar nyelvtankönyv írására vállalkozik, annak egy tudományos nyelvtani összefoglalást kell alapul vennie. A magyar nyelvnek azonban nincsen generatív grammatikája, s belátható időn belül nem is lesz, annak ellenére, hogy részfeldolgozások már szép számban jelentek meg. Sőt — úgy látszik — arra sincsen sok remény, hogy a közeli jövőben napvilágot lásson valami hasonló nyelvtani szintézis, az úgynevezett „produktívitas grammatikája”, amelynek tervezete a következetes generatív grammatika megalkotásának gondolatát feladva, de abból kinőve született meg. Ha majd elkészül az átfogó generatív grammatika vagy egy hasonló jellegű magyar nyelvtan, és ha ez ki is állja a kritika próbáját, akkor is igen nehéz feladatként hárul tantárgypedagógiánkra, hogy ennek a tudományos nyelvtannak következetesen kidolgozott és éppen ezért bonyolult szabályrendszerét a tanulók életkori sajátosságainak és az iskola szükségleteinek megfelelően leegyszerűsítse, megfogalmazza.

Kísérleteket persze máris lehet ilyen irányban folytatni, de csak csínján, egyelőre szinte laboratóriumi keretekben, s csupán a legjobban sikerült tudományos részfeldolgozások alapján. Nem szabad ugyanis megfedkezni arról, hogy a generatív grammatika tanításának nemcsak a módszere, hanem — mint említettük — az anyaga is kiforratlan. Országos méretekben még szilárd szak tudományi bázisra épített módszertani kísérlet sem kockáztatható meg; még kevésbé lehetséges ilyesmi a mi esetünkben, amikor az a fonák helyzet állt elő, hogy az első magyar generatív grammatikát iskolai tankönyvként kellene megírni. Nem is szándékozom tovább ecsetelni egy ilyen vállalkozás kockázatait, csupán még arra hívom fel a figyelmet, hogy tanáraink túlnyomó részének ugyanebből a könyvből kellene megtanulnia a generatív grammatikát.

Az iskolai nyelvtani anyag korszerűsítésének azonban van egy másik, járható útja: a klasszikus grammatika megújítása, a hagyományos nyelvtan

kereteibe való fokozatos beillesztése mindazoknak az új tudományos eredményeknek, amelyek szilárdnak bizonyultak, s amelyeket elsősorban éppen a strukturális és a generatív grammatikai kutatások értek el. Ilyesféle szintézisre törekszik — bár jelenlegi formájában még csak az első lépéseket téve meg — az egyetemi leíró nyelvtankönyv, amely egyúttal az egyetemen folyó tanári továbbképzésnek is kézikönyve. Ez az evolúciószerű korszerűsítés előkészíthet egy későbbi gyökeresebb fordulatot, ha a megbízható új eredmények a megfelelő ütemben halmozódnak fel. (Vö. mindezzel: Nyr. XCVII, 446—7.)

Persze tüstént felvetődhet az a kérdés: nem jelent-e valamiféle eklekticizmust az új grammatikai iskolák tanításainak a klasszikus nyelvtanba való belevegyítése? Tessék megengedni, hogy erre a kérdésre később, az előadás befejezéseként válaszoljak.

2. Előbb vizsgáljuk meg, milyen jellegű eredmények, módszerek átvételére gondolhatunk!

Mindenekelőtt a *f o r m á l i s - s t r u k t u r á l i s* elemzésnek azokra a vívmányaira, amelyek a nyelvi jelek rendszerszerű összefüggéseinek mélyebb feltárásához vezettek; továbbá — ehhez kapcsolódva — a *t r a n s z f o r m á c i ó s* módszernek, a rokon jelentésű, szinonim nyelvtani szerkezetek egymásból való levezetésének, átalakításának az alkalmazására, amellyel lehetővé válik a szinkrón nyelvi rendszer belső mozgásának a kimutatása; majd ennek kapcsán a *s z i n k r ó n i a* és a *d i a k r ó n i a* összefüggéseire, viszonyuknak modern értelmezésére; végezetül — ha nem is ebben a sorrendben — az *i n f o r m á c i ó e l m é l e t e n* nyugvó néhány újszerű megállapításra.

Mindezekkel kapcsolatban egypár példával kívánom megvilágítani a klasszikus grammatika megújításának útjait-módjait, különös tekintettel az általános és a középiskolai magyar nyelvtanításra, de itt-ott némileg túlmutatva ennek keretein.

3. A birtokos személyragozás problémakörét a gimnáziumi tankönyv csak vázlatosan mutatja be; pedig a birtokos személyragozás nyelvünknek egyik jellemző sajátossága, s tüzetesebb megismerése jó szolgálatot tehet mind az alakantani kategóriák általánosabb vonatkozásainak tisztázásában, mind a más nyelvekkel való összehasonlításban, nem beszélve arról, hogy számos nyelvhelyességi kérdés is kapcsolódik hozzá. Azt ugyan nagyon helyesen megemlíti a tankönyv, hogy a toldalékok szokásos egymásutánjában a képzőre jel, erre pedig rag következik, s a rag után más toldalék rendszerint nem állhat, arra azonban már nem utal, hogy e tekintetben éppen a birtokos személyrag viselkedik kivételes módon, tudniillik jelszerűen, mert utána még következhet viszonyrag.

A több birtokot kifejező alakok toldalékolásában tankönyveink — az akadémiai nyelvtant követve — nem választják szét a birtok többségére utaló morfémát a tulajdonképpeni birtokos személyragtól. Ha azonban a modern nyelvi elemzésnek azzal a követelményével lépünk fel, hogy a világosan elkülöníthető jelentésmozzanatokot lehetőleg külön-külön alaki elemhez társítsuk, s egyúttal igyekezzünk minél egyszerűbb, áttekinthetőbb leírást nyújtani a szóban forgó nyelvtani szerkezetekről, akkor a középiskolában is elmehe-tünk legalább addig, hogy megkülönböztessük bennük a birtokos személyét és számát jelölő morfémától, vagyis a birtokos személyragtól a birtok többségét jelölő morfémát, tehát a többes szám jelét. Ez a többesjel magánhangzón

végződő tő után rendszerint *-i*, mássalhangzón végződő tő után pedig *-ai*, *-ei*, illetőleg *-jai*, *-jei* formában jelentkeznek. Tehát például a *hajóim* szóalak így elemezhető:

<i>hajó-</i>	<i>-i</i>	<i>-m</i>
tő	többszel	személyrag.

A *házaim*, *padjaim* pedig ekképpen:

<i>ház-</i>	<i>-ai</i>	<i>-m</i>
<i>pad-</i>	<i>-jai</i>	<i>-m</i>
tő	többszel	személyrag.

Elemzésünk azonban csak akkor lesz következetes, ha a többszel változatlan alakúnak tekintjük a paradigma valamennyi tagjában, tehát a birtokos egyes szám 3. személyét kifejező *hajói*, *házai*, *padjai*-féle szóalakokban is. Ez esetben viszont az egyes szám 3. személyű birtokos személyragot csak 0 fokon meglevőnek foghatjuk fel:

<i>hajó-</i>	<i>-i</i>	0
<i>ház-</i>	<i>-ai</i>	0
<i>pad-</i>	<i>-jai</i>	0
tő	többszel	személyrag.

Anélkül, hogy a részletesebb vizsgálatba belemennénk (l. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 135), megemlítem, hogy az efféle szóalakok elemzésére több más kísérlet is történt, de az imént ismertetett leírás mindegyiknél egyszerűbb és következetesebb: segítségével valamennyi szóalak egységesen elemezhető, minden egyes jelentésmozzanat egy-egy morfémahoz köthető, s a morféma sorrendje minden szóalakban azonos (tő, többszel, személyrag). Így elkerülhető az afféle gyakori tévedés, hogy tanítványaink például a *padjaim* szóalakot ekképpen bontsák elemeire:

<i>pad-</i>	<i>-ja</i>	<i>-i</i>	<i>-m</i>
tő	egyes szám 3.	többszel	egyes szám 1.
	személyű személyrag		személyű személyrag.

A birtokos személyragozással kapcsolatban felfigyelhetünk bizonyos egyeztetési problémákra is, mégpedig a számbeli, illetőleg a személybeli nem-egyeztetésnek érdekes eseteire. A személyrag — mint ismeretes — megmutatja a birtokos személyét és számát. Ha azonban a birtokos t ö b b e s szám 3. személyű, a birtokos szerkezeten belül a birtokszón e g y e s szám 3. személyű személyrag utal rá, tehát számbeli nem-egyeztéssel állunk szemben; például: *a gyermekek pénze*; nem pedig: *a gyermekek pénzük*. (Ez utóbbi egyeztetés forma csak a régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban fordul elő.) Ha viszont a birtokos szerkezetben a többszel szám 3. személyű birtokost nem főnév, hanem személyes névmás jelöli, akkor fordítva áll be a nem-egyeztetés: a birtokos személyrag most már valóban t ö b b e s szám 3. személyű birtokosra utal, de a birtokost jelölő személyes névmás e g y e s számban marad: *az ő pénzük*; nem pedig: *az ők pénzük*. (Egyes nyelvjárásokban szintén találkozni az utóbbi, egyeztető szerkezettel.) Ezt a nem-egyeztést, idegen szóval: inkongruenciát a szinkrón leírás kielégítően megmagyarázza: a szoros birtokos szerkezetben fölösleges a birtokos többségét kétszeresen megjelölni. Még arra nézve is ésszerű magyarázatot kapunk, miért jelentkezik kétféle formában az inkongruencia. Lotz János így nyilatkozik erről: „A névmási szerkezeteknél [tehát az

ő pénzük-féléknél] a személyragos alak az alapalak és a névmási jelző a hozzáadott, nem szükségszerű elem. Tehát a *k* elem a nem kötelező helyzetben nem ismétlődik meg. A főnévi szerkezeteknél [vagyis a *gyermek*ek pénz-e-féléknél] a birtokos száma mindenképpen megjelölendő, itt meg a birtokszón válik fölöslegessé a *k* morféma megismétlődése.” (MNYTK. 122. sz. 7.)

Ha azonban kilépünk a birtokos szerkezetből, egyeztetni kell a birtokost (ami most már nem birtokos jelző) és a birtokot: „A *gyermek*ek elvesztették a *pénzüket* [nem pedig: *pénzét*]”, ill.: „Ők [nem pedig: ő] elvesztették a *pénzüket*”. Igaz, a többség megjelölése a birtokon, illetőleg a birtokoson itt sem hordoz — az információelmélet műszavával élve — új hírértéket, de mégsem fölösleges dolog; az úgynevezett „hasznos redundancia” (vö. SZÉPE: NytudÉrt. 40. sz. 358) körébe tartozik: megjelöli a szoros szerkezetből kilépett, egymástól elszakadt elemeknek az összetartozását, megkönnyíti a mondat áttekintését, megértését.

Mindebből levonhatunk néhány tanulságot: 1. Vannak olyan kivételes nyelvi jelenségek, amelyek a szinkrónia síkján is kielégítően megmagyarázhatók. 2. Az információelmélet eredményeinek a grammatikában való felhasználása termékenynek bizonyulhat. (Ezért is örömmel kell üdvözlőnünk a fiatal nyelvészek munkaközösségének kísérleti tankönyvében az információelmélet alapfogalmairól szóló fejezetet.) 3. Az információelmélet grammatikai tanulságait a nyelvhelyességi problémák eldöntésében is felhasználhatjuk. Például mivel a birtoklást kifejező mondatokban már megszakadt a szoros szintagmatikus kapcsolat a birtokos és a birtok között, ajánlatos egyeztetni őket, tehát helyesebb így szerkeszteni mondatainkat: „A *gyermek*eknek van *pénzük*” (s kevésbé szabatos ilyenkor az inkongruens szerkesztésmód: „A *gyermek*eknek van *pénze*”).

Csak futólag érinteném a személybeli nem-egyezés kérdését. Ez akkor áll elő, amikor a birtokos a *magam*, *magad* stb. névmás. Így mondjuk: *a magam dolga*, *a magad dolga* stb.; nem pedig *a magam dolgom*, *a magad dolgod* stb. A birtokos szerkezeten kívül ez esetben is bekövetkezik az egyeztetés: „*Magamnak* is sok *dolgom* van”. A személybeli inkongruencia azonban a szinkrónia síkján nem magyarázható meg, s szükségessé válik meghallgatni a történeti nyelvtan vallomását. Ebből kiderül, hogy a *magam* stb. eredetileg a *mag* főnévnek birtokos személyragos formája, s a 'testem', 'személyem'-féle jelentésben vált névmássá. Így már természetes, hogy a birtokszón nem 1., hanem 3. személyű rag utal rá, hiszen a *magam dolga* történetileg ugyanolyan szerkezet, mint a *testem dolga*, *személyem dolga*. Egyébként ebben leli magyarázatát a tárgyias igeragozásnak az a kivételes jelensége is, hogy a *magamat*, *magadat* stb. névmásra a 3. személyű tárgyra utaló személyragok mutatnak rá: *látom magamat*, *látod magadat* stb. Ezzel a szinkrónia és a diakrónia egyfajta kapcsolatára, a nyelvtörténet tanulságainak a leírásban való felhasználására is rámutattunk, azzal a megjegyzéssel, hogy később módunk lesz másfajta, mélyebb összefüggésükre is fényt deríteni.

Egyelőre azonban ne menjünk ilyen messzire, hiszen úgyis elkanyarodtunk kissé az iskolai tananyag problémáitól, s a formális-strukturális elemzés tanulságainak a tanításban való gyümölcsöztetésétől. Ideje, hogy visszatérjünk hozzájuk.

4. A nyelvi jelek rendszerszerű összefüggéseinek mélyebb feltárása sokat segíthet egy olyan mondattani probléma tisztázásában, amely nagy gondot okoz az általános iskolában, de még a középiskolában is. Az úgynevezett

összetett, vagyis névszói-igei állítmány kérdéskörére gondolok. Amit vele kapcsolatban most kifejték, az jórészt ismétlése lesz a két évvel ezelőtt éppen itt, Nyíregyházán elhangzottaknak (l. Anyanyelvünk az általános iskolában 76–8). Ezért előre is bocsánatot kérek azoktól, akik már hallották vagy olvasták; de hozzáteszem, hogy ezt — „ceterum censeo” alapon — mindig el szoktam mondani, valahányszor alkalmam nyílik az iskolai nyelvtanoktatás bármilyen kérdéséről beszélni. Tudniillik szüntelenül tapasztalhatjuk, milyen nehezen megy sokszor még az egyetemen is a névszói-igei állítmány fölismertetése. Alkalmasint az „összetett állítmány” műszó is hozzájárul ahhoz a zavarhoz, amely a névszói-igei állítmányú mondatok elemzése körül mutatkozik. A tanulók tekintélyes része — például az egyetemi felvételi vizsgákon — névszói-igei (összetett) állítmánynak tart először is minden olyan igei állítmányt, amely több szóból áll, például az összetett igealakot (*menni fog, ment volna*), az elváló igeikötő és az ige kapcsolatát (*ment be*), a tagadószóval vagy kérdőszóval megtoldott igealakot (*nem megy, megy-e*), továbbá mindezeknek különféle kombinációit (*be fog-e menni, nem ment volna be* stb.). Talán még nagyobb, de szintén igen gyakori hiba bizonyos igéknek és a főnévi igenévnek együttesét névszói-igei állítmánynak minősíteni, így egyrészt az *akar, szeret, tud* stb. igének és a főnévi igenévnek, másrészt a *kell, lehet* stb. igének, valamint a *szabad* igeült melléknévnek és a főnévi igenévnek kapcsolatát. Márpedig — mint közismert — mindkét esetben igei, illetőleg névszói állítmánnyal van dolgunk, s a főnévi igenév az első típusban (*menni akar*) az állítmánynak a tárgya, a második típusban (*menni kell, menni szabad*) pedig az alánya. S míg az említett szókapcsolatokat tanítványaink közül sokan tévesen névszói-igei állítmánynak minősítik, addig elkerüli figyelmüket számos valóban névszói-igei állítmány, különösen akkor, ha a mondat alánya nincs kiteve, s alanynak mondják például a *Tanár vagyok* mondat *tanár* főnevét, és jelzőnek a *Szorgalmas vagy* mondat *szorgalmas* melléknévét.

Hogyan lehet segíteni ezeken a bajokon? Jól tudjuk, hogy a névszói-igei állítmány a névszói állítmányt kiegészítő kategória. A névszói állítmányt kijelentő módon, jelen időben és 3. személyű alany esetén használjuk. Ha megváltozik a mód, az idő vagy az alany, ennek jelzésére az állítmány névszói része kiegészül egy igei résszel (rendszerint a létigének megfelelő alakjával):

Péter diák.

Péter diák volna.

Péter diák volt.

Te diák vagy.

Stb.

Ezen kívül az ismert rendszerbeli kapcsolaton kívül — elsősorban KÁROLY SÁNDOR megfigyelései alapján (Nyr. LXXXVIII, 159) — hadd irányítsam rá a figyelmet egy további összefüggésre, amely egyrészt az egymást kiegészítő névszói meg névszói-igei állítmánytípus, másrészt az igei állítmánytípus között található. A névszói-igei állítmányban a tulajdonképpeni jelentést a névszói rész hordozza, az igei rész csupán a módot, időt és az alany személyét jelöli meg. De az igei állítmány esetében is fennáll ugyanez a szerepmegosztás, mégpedig az igei és a toldalék (módjel, időjel, személyrag), illetőleg egyéb mód- és időjelölő elem (segédige stb.) között; vagyis a névszói-igei állítmány igei részének ugyanaz a funkciója, mint az igei állítmány toldalékának stb.:

(Péter) diák | volna.

(Péter) tanul | na.

(Péter) diák | volt.

(Péter) tanul | t.

(Te) diák | vagy.

(Te) tanul | sz.

S mi a helyzet a névszói állítmányú (*Péter diák*) mondatban? Ahogy a *Péter tanul* mondatban a toldalék, úgy itt az igei rész zéró fokú:

(Péter) diák | Ø.

(Péter) tanul | Ø.

Tehát a névszói állítmányt felfoghatjuk olyan névszói-igei állítmánynak is, amelyben az igei rész Ø fokon szerepel.

Mindennek alapján kimondhatjuk: csak az olyan állítmányt szabad a tanulóknak névszói-igei állítmányként elemezniük, amelyet vissza tudnak vezetni névszói állítmányra úgy, hogy az igei részt elhagyják (s ha kell, végrehajtják a 3. személybe való átültetést). Tehát egy jól alkalmazható módszertani fogáshoz jutottunk, amely egyébként nemcsak a létigével, hanem a *marad* és a *múlik* igével alakult összetett állítmány fölismeretetésére is felhasználható.

Mindamellett — s ezt most már nem ismétlésképpen mondom — a *múlik* és a *marad* szerepe az összetett állítmányban más, mint a létigéé.

A *múlik* csak kivételesen fordul elő az összetett állítmány igei részeként, kizárólag életkort jelentő melléknevek mellett (pl. *Péter májusban tízéves múlt*). Ez a szerepe a szinkronián belül nem is magyarázható, csak a nyelvtörténet segítségével érthető meg, tudniillik úgynevezett szerkezetvegyüléssel került be az összetett állítmányba: *Péter májusban tíz évet múlt* × *Péter májusban tízéves volt* (KLEMM, TörtMondt. 137). Egyébként oly ritkán találkozni vele, hogy az iskolai oktatásban nem is érdemes megemlíteni. Ennek ürügyén azt is megjegyezném, hogy az egzaktságra törekvő korszerű kutatások nagy figyelmet szentelnek a nyelvi jelenségek gyakoriságának, előfordulásuk számszerűségének is. Mondanom sem kell, milyen hasznát vehetjük az idevágó eredményeknek az iskolai tananyag kereteinek a kijelölésekor.

A *marad* ige már valamivel gyakrabban szerepel az összetett állítmányban. A létigével ellentétben azonban a kijelentő mód jelen idejének a 3. személyben is megjelenik; pl.: *Péter diák marad*. Ezért funkciója nem vehető össze az igeragokéval és -jelkével, hanem — mint NYÍRI ANTAL régebbi beszélgetéseink alkalmával felhívta a figyelmemet — inkább az igenemképzőre emlékeztet, tartósként jelöli meg a névszóval kifejezett állapotot.

Egyébként a *marad*-dal, sőt a 'valamivé válik' jelentésű *lesz*-szel összetett állítmány egybevetethető bizonyos határozós szerkezetekkel: *Péter diák lesz* ~ *Péter diákká lesz*; *Péter diák marad* ~ *Péter (meg)marad diáknak* (vö. TOMPA: MNy. LIX, 327--8), s valószínű, hogy ez az összetett állítmánytípus történetileg éppen az említett határozós szerkezetekből alakult ki (KLEMM i. m. 135—7). Ezzel azonban már át is léptünk a transzformációs elemzésnek s a szinkronia és a diakronia viszonya mélyebb értelmezésének a területére.

5. Transzformáción — a legtágabb értelemben — rokon jelentésű nyelvtani szerkezetek egymásból való levezetését, egyirányú vagy kölcsönös átalakítását értjük. Ezt a módszert, amely sokszor rejtettebb összefüggésekre is rávilágít, s kitapinthatóvá teszi a szinkron nyelvi rendszer belső mozgását, a klasszikus grammatika is felhasználhatja kategóriáinak a pontosabbá tételére. A transzformációs analízis így máris helyet kaphat az iskolai oktatásban.

Talán megbocsátható, ha ez alkalommal nem teszek különbséget a transzformációk egyes típusai között, sőt egy kalap alá veszem a strukturalista HARRIS-féle transzformációkat a generatív grammatikában szokásos levezeté-

sekkel, jóllehet minőségi különbség van köztük. Az előbbieket ugyanis úgynevezett felszíni szerkezetek kölcsönös átalakításai, míg a generatív grammatika transzformációi elsősorban az úgynevezett mélyszerkezetnek felszíni szerkezeté váló átalakítását szolgálják. Minthogy a klasszikus nyelvtan nem ismeri a mélyszerkezet fogalmát, ezektől tulajdonképpen el kellene tekintenie. Csak-hogy a generatív grammatika sokszor a mélyszerkezetet is felszíni szerkezet formájában fogalmazza meg, tudja megfogalmazni vagy kénytelen megfogalmazni, ilyenkor végeredményben felszíni szerkezeteket vet össze egymással.

Már az 1972 tavaszán itt folytatott tanácskozásainkon is érintettem a transzformációs elemzés klasszikus nyelvtani és iskolai alkalmazásával kapcsolatban az állapothatározó kérdéskörét, közelebbről az állapothatározó és a módhatározó megkülönböztetését (vö. Anyanyelvünk az általános iskolában 78–9).

Azt tanítjuk — egyébként igen helyesen — már az általános iskolában is, hogy az állapothatározó rendszerint a cselekvő állapotát fejezi ki (*Péter betegen fekszik*), a módhatározó pedig a cselekvés módját (*Péter szépen énekel*). Ez a különbség azonban grammatikusabban is megfogalmazható, mégpedig az úgynevezett beágyazásos transzformáció segítségével. A *Péter betegen fekszik* ebből a két mondatból vezethető le: *Péter fekszik* (keretmondat) és *Péter beteg* (beágyazott mondat). Hasonlóképpen áll a dolog akkor is, ha az állapothatározó nem az alanyban, hanem például a tárgyban megjelölt személy vagy dolog állapotát fejezi ki: *Pétert betegen látták*. ← *Pétert látták*. *Péter beteg (volt)*. — A *Péter szépen énekel* mondat viszont — szokásos jelentésében — nem a *Péter énekel* és a *Péter szép* mondatból alakítható ki, hanem a következőkből: *Péter énekel* és (*Péter*) *éneklése szép*. Más kérdés, hogy a *Péter éneklése* birtokos szerkezet maga is levezetés, átalakítás eredménye a *Péter énekel*-ből.

Röviden azt mondhatjuk, hogy ha a határozót kifejező szó a beágyazott mondatban a keretmondatnak alanyként vagy tárgyként szereplő szavával hozható állítmányi viszonyba, akkor állapothatározóval van dolgunk; ha pedig a keretmondat igei állítmányából képzett főnévről állítható, akkor módhatározóval. Tehát például a *Forrón issza a kávé* mondatban állapothatározó van (*a kávé forró*), a *Forrón szereti a barátját* mondatban pedig módhatározó (*a szeretet forró*). Ha történetesen komplex állapot- és módhatározóval állunk szemben, mindkét átalakítás beválik: *Fehéren csillog a hó* (*a hó fehér*, illetőleg *a csillogás fehér*): Azért is ajánlható ennek az újításnak az alkalmazása már az alsóbb fokú oktatásban, mert az állapothatározó és a módhatározó különbségét grammatikusan még a középiskolában tanított szószerkezettan sem tudja megfogalmazni, illetőleg aki ennek segítségével kísérli meg különbségük érzékelését, s a *Péter betegen fekszik* mondatból *Péter betegen* szintagmát elemez ki a *beteg fekszik* helyett, az bizony tévedésbe esik.

Hozzátenném azonban, hogy az állapothatározónak említett levezetése elsősorban akkor válik be, ha *-n*, *-an*, *-en* stb. ragos melléknévvel van kifejezve. A többi állapothatározó közül főleg a valamiként való szereplést kifejező, úgynevezett essivusi állapothatározó állja ki ezt a próbát; például: *Péter elnökként (mint elnök) szerepel*. ← *Péter valamiként szerepel*. *Péter elnök*.

A *-ként* stb. ragos vagy *mint* kötőszóval kapcsolt essivusi állapothatározó a metafora stilisztikai szerepét is betöltheti. Ilyenkor éppen metafora volta különíti el a szintén *-ként* stb. ragos vagy *mint*-tel kapcsolt hasonlító módhatározótól. A probléma közelebbi megvilágítására József Attila „Külvárosi éj” című költeményéből idézünk néhány részletet:

Kóbor *kutyaként* jár a szél,
nagy, lógó nyelve vizet ér
és nyeli a vizet.

A *kutyaként* határozó a következőképpen vezethető le: *Kóbor kutyaként jár a szél.* ← *A szél jár. A szél kóbor kutya.*

Szalmazsákok, *mint tutajok*,
úsznak némán az éjjel árján --

A raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik . . .

A *mint tutajok* határozó levezetése: *Szalmazsákok mint tutajok úsznak . . .* ← *Szalmazsákok úsznak. A szalmazsákok tutajok.* (Vö.: *A raktár megfeneklett bárka, | az öntőműhely vasladik . . .*)

Ezek a levezetések a beágyazott mondat alany – állítmányi viszonyában grammatikailag érzékletesen élénk vetítik a teljes metaforát, s egyúttal igazolják ennek állapothatározóval történő kifejezését. Az ugyanilyen alakú módhatározó esetében azonban ez a transzformáció nem vihető keresztül, hiszen itt stilisztikai értelemben sem történik azonosítás, csupán hasonlítás. Például:

Az uton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
iramlik át.
Kutyaként szimatol előre
és *mint a macska*, fülel hátra . . .

Itt nem állnák meg a helyüket ezek a beágyazott mondatok: *Az elvtárs kutya*, ill. *Az elvtárs macska*.

Az állapothatározó más fajtái közül még a valamilyennek, valaminek minősítést, illetőleg minősülést kifejező, úgynevezett praedicativusi és néhány rokon jellegű határozó vezethető le hasonlóképpen; vö. *Pétert betegnek látták.* ← *Pétert valamilyennek látták. Péter beteg volt.* — Kevésbé lehetséges — bár itt-ott megvalósítható — ez az interpretáció a többi ragos főnévi állapothatározó esetében (az *essivus*, praedicativus stb. kivételével). Ha határozói igenév tölti be az állapothatározó szerepét, akkor ismét alkalmazható az eljárásmodunk: *Péter pirulva jött hozzám.* ← *Péter valahogyan jött hozzám. Péter pirult.* Csupán az a körülmény okoz itt gondot, hogy a határozói igenévvel kifejezett módhatározó is hasonlóképpen vezethető le: *Péter futva jött hozzám.* ← *Péter valahogyan jött hozzám. Péter futott.* De talán éppen arra utal ez a levezetés, hogy a határozói igenév hordozta módhatározás mindig együtt jár az állapothatározás mozzanatával, tehát komplex jellegű.

Továbbmenve: a beágyazásos transzformáció világosan kimutatja azt is, hogy az eredet- és az eredményhatározó szintén az állapotféle határozók körébe tartozik mint előzmény-, illetőleg véghatározó: kifejezi az alanyban, tárgyban megjelölt személy vagy dolog régebbi, illetőleg újabb állapotát. Ebből a szempontból — ha a keretmondat állítmánya jelen idejű — nem lehet közömbös számunkra a beágyazott mondat állítmányának múlt, illetőleg jövő ideje sem.

Példák az eredethatározóra: *Az asztal farönkből készül.* ← *Az asztal valamiből készül. Az asztal farönk volt.* — *Az asztalt farönkből készítik.* ← *Az asztalt valamiből készítik. Az asztal farönk volt.*

Példák az eredményhatározóra: *A farönk asztallá alakul.* ← *A farönk valamivé alakul. A farönk asztal lesz.* — *A farönköt asztallá alakítják.* ← *A farönköt valamivé alakítják. A farönk asztal lesz.*

Ebben a viszonylatban kölcsönös átalakítások is lehetségesek, akár az eredethatározóból, akár az eredményhatározóból indulunk ki. Nézzük meg most csupán az utóbbit!

A farönk asztallá alakul.

A farönkből asztal alakul.

A farönköt asztallá alakítják.

A farönkből asztalt alakítanak.

Az első mondatpárban az alany eredethatározóval, az eredményhatározó pedig alannyal váltakozik; a második mondatpárban a tárgy viselkedik ugyanúgy, mint előbb az alany: ez váltakozik eredethatározóval, illetőleg ezzel váltakozik az eredményhatározó. Egyébként a második mondatpár beillik a ZSILKA JÁNOS által felállított transzformációs csoportok egyik típusába (vö. NytudÉrt. 53. sz.; stb.), s az iskolában a mondatrészek gyakoroltatásán kívül felhasználható az eredménytárgy fogalmának a tudatosítására is (ez ti. eredményhatározóval váltakozik). ZSILKÁnak egyéb — itt nem említett — transzformációs csoportjai pedig a klasszikus nyelvtan iránytárgyának a differenciálását teszik lehetővé.

A határozók — és a tárgy — problémakörével kapcsolatos transzformációs lehetőségeket mindezzel korántsem merítettük ki. De időnk nagyon eltelve, kénytelen vagyok mellőzni őket s rátérni utolsó példámra. Ezt a jelzők köréből veszem.

6. Tankönyveink a jelzőnek három fajtáját különböztetik meg: a minőségjelzőt, a mennyiségjelzőt és a birtokos jelzőt. Szólnak ezenkívül az értelmező jelzőről is, de csak a hátravetett minőség- és mennyiségjelzőt tekintik értelmezőnek. A jelző és az értelmező kölcsönösen megfelel egymásnak: *Vettem piros rózsát. ~ Vettem rózsát, pirosat. -- Láttam három darut. ~ Láttam darut, háromat.* Ez a megfelelés azonban a birtokos szerkezetben is fennáll: *Itt van a barátomnak a könyve. ~ Itt van a könyv, a barátomé.* A birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőt már az akadémiai nyelvtan is tárgyalja (MMNyR. II, 295). A kölcsönös megfeleltetésen kívül azonban mind az elől álló jelzőnek, mind az értelmezőnek valamennyi fajtája levezethető az állítmányból, illetőleg valamennyi jelzős szerkezet az állítmányi szerkezetből. Tehát: *a rózsza piros* → *a piros rózsza* ~ *a rózsza, a piros*; *három a daru* → *három daru* ~ *daru, három*; *a könyv a barátomé* → *a barátom könyve* ~ *a könyv, a barátomé.*

Csak megjegyezném, hogy ez a transzformáció az iskolai oktatásban különösen a megfelelő mellékmondatok elemzésekor bizonyul hasznos módszertani fogásnak: ugyanis az állítmányi mellékmondat utalószavának perdöntő mondatrész-szerepe, az állítmányi mellékmondat felismerése éppen a jelzői mellékmondatval való szembeállítás útján tudatosítható; vö.: *Akkora a sár, hogy alig lehet járni* (állítmányi alárendelés) → *Akkora sár van, hogy alig lehet járni* (jelzői alárendelés) ~ *Sár van, akkora, hogy alig lehet járni* (értelmezői alárendelés).

Visszatérve magukra a jelzős szószerkezetekre, megemlítendő, hogy a velük kapcsolatban bemutatott levezetés a mi nyelvünkben egészen természetes. Az indoeurópai nyelvekre szabott generatív grammatika ugyan a jelzők közül a birtokos jelzőt nem így szokta levezetni, ám a magyarban az -é birtokjel megléte, illetőleg birtokos névmásaink főnévi jellege lehetővé tesz az állítmányból való átalakítást (birtokos névmás esetén így történik a levezetés: *a könyv az enyém* → *az én könyvem* ~ *a könyv, az enyém*). Ebben az esetben

az értelmezős szerkezet közelebb áll az állítmányihoz, mint a birtokos jelzős. Ezért is egyet kell értenünk TOMPA JÓZSEFFEL (MNy. LX, 428), és vitába kell szállnunk ANTAL LÁSZLÓVAL, aki szerint az értelmező nem tartozik a jelzők közé, azért, mert állítólag nem vezethető le állítmányból (MNy. LX, 65–6).

A nyelvi rendszer mélyebb összefüggéseinek itt bemutatott feltárása – legalábbis a melléknévi jelző vonatkozásában – arra is kitűnő példát nyújt, hogy a szinkrón transzformációk nemegyszer tényleges történeti fejlődést reprodukálnak: a jelző ugyanis valóban a névszói állítmányból alakult ki (KLEMM i. m. 286). Ezzel rá is mutattunk a szinkrónia és a diakrónia viszonyának korszerű értelmezésére, olyan összefüggésekre, amely mélyebb az eddig említettek-nél (például a kivételes jelenségek történeti magyarázatánál). Nagyon szépen fogalmazza meg ezt az összefüggést HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondatlan alapjai” című könyvében:

„A mai nyelv – írja egy konkrét példa, a *míg* kötőszó funkciófejlődése kapcsán – egyaránt őrzi a kiinduló pontot, az átmeneteket és a végpontot. Ez az állapot egyúttal megfelel a történeti fejlődésnek is, és ez így van a hasonló esetek túlnyomó többségében. . . . A leíró mondatlanak tehát nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy a mai nyelvhasználatban együtt található jelenségeket úgy rendezze maga mellé, ahogy azok egymásból levezethetők. . . . Így értem én a történeti és a leíró vizsgálat összehangolását.” (I. m. 357.)

7. Befejezésül válaszoljunk arra a korábban feltett kérdésre: beépíthetők-e az eklekticizmus veszélye nélkül a hagyományos, klasszikus magyar nyelvtanba az új nyelvészeti irányoknak, elsősorban a strukturális és generatív grammatikai iskoláknak bizonyos eredményei, módszerei. Talán a bemutatott példák is sejtethetik, hogy válaszunk igenlő lesz. De hogy a dolog így áll, annak sajátos tudománytörténeti okai, előzményei vannak.

Hallani olyan vádatokat a napjainkban művelt hagyományos grammatikával és az iskolában tanított nyelvtannal szemben, hogy csaknem száz évvel elmaradt a fejlődéstől, s nem jutott túl az újgrammatikus felfogáson. Ebben a mélységesen igaztalan vádaskodásban megbúvik egy kis racionális mag: a magyar nyelvtanírás fejlődésére az újgrammatikus iskola olyan nagy hatással volt, hogy annak nyomai mindmáig érezhetők. Elsősorban SIMONYI ZSIGMONDRA, a magyar nyelvtudománynak és a magyar nyelvtanírásnak talán senkihez sem hasonlítható óriására gondolok itt, akinek műveiben számos olyan megállapítás rejlik, amelyet hajlamosak vagyunk újonnan, sajátunkként fölfedezni. Igaz, a modern iskolák hívei – tudománytörténeti előzményeiket keresve – olykor szívesebben nyúlnak vissza az újgrammatikus iskolát megelőző korszakok nyelvtudósaihoz, de az ő műveik a klasszikus magyar nyelvtanírásnak csak az előtörténetébe tartoznak. Az első mindmáig ható leíró nyelvtanok SIMONYI iskolai tankönyvei voltak; de nagyszabású történeti monográfiáiban is számos leíró törvényszerűséget fogalmazott meg. Persze az újgrammatikus korszakban a leíró nyelvtan még nem vívta ki a tudomány rangját: a történeti nyelvészet dominált, s hatott a nyelvleírásra is. Ezt mindeddig főleg fogyatékoságként szoktuk emlegetni, s nem is jogtalanul. Ám az is igaz, hogy hatására leíró nyelvtanírásunk szívósan megőrizte történeti érdeklődését, s most – a diakrónia és a szinkrónia korszerű szintézisének az idején – mindennek tagadhatatlan előnyei is vannak. Az is közismert, hogy az újgrammatikus nyelvtanokban kiemelkedő szerepet kapott a mondatlan; maga SIMONYI is írt mondatlani alapú nyelvtankönyveket. A mondatból való

kiindulás ismét olyan momentum, amely közelebb hozza hagyományos nyelvtanunkat az új irányzatokhoz. S azon már meg sem lepődünk, hogy amikor KÁROLY SÁNDOR a transzformációs elemzésnek korábbi alkalmazásait kutatja, a legtöbb ilyen SIMONYI egyik monográfiájában talál (MNY. LXVII, 276). Magam itt még kiemelném a SIMONYI iskolájához tartozó, sok más szempontból is meglepően modern gondolkodású BALOGH PÉTER munkásságát (vö. pl. Nyr. XX, 446). Természetesen egyéb előzmények is föllelhetők. Érdemes idézni, amit KÁROLY ír róluk: „... a nyelvtani szerkezetek jelentés alapján való összevetésének, sőt az átalakítás gondolatának jelentős régebbi előzményei is vannak a magyar szakirodalomban. Az aktív és a passzív mondatok, a predikatív és az attributív szerkezetek, a genitivus obiectivus, subiectivus szerkezet [vagyis az *apa szeretete*-féle szintagmák kétféle levezetése: *Az apát szeretik*, illetőleg *Az apa szeret* mondatból], valamint a megfelelő mellérendelő mondatok és a többtagú mondatrészes mondatok párhuzama, továbbá az ige melletti tárgy és határozó szerkezeteinek másféle tárgyas és határozós szerkezetekkel való összevetése [tehát a ZSILKA-féle csoportok előzményei] szórva nyosan már felbukkant régebbi nyelvtaníróinknál is.” (Uo.) Mindehhez hozzátenném, hogy a transzformáció gondolata az iskolai nyelvtanoktatástól sem idegen: gondoljunk csak a mellékmondatnak mondatrészszé való átalakítására.

A klasszikus magyar nyelvtanírás fejlődése azonban természetesen nem rekedt meg a század elején. Az újgrammatikusok után a nemzetközi nyelvtudomány óriásának, SAUSSURE-nek, tehát annak a tudósnek a nézetei voltak rá a legnagyobb hatással, aki a tudomány rangjára emelte a leíró nyelvtant. Ki tagadhatná, hogy a nyelvnek jelrendszerként való felfogása s az egyidejű nyelvi rendszer belső összefüggéseinek a feltárására való törekvés alapvetően meghatározza reprezentatív klasszikus nyelvtanunknak, a MMNYR.-nek a tárgyalásmódját? S akárhogy vélekedünk is ma SAUSSURE-ről, ha másképpen látjuk is például a leíró és a történeti nyelvészet viszonyát, mint ő, az kétségtelen, hogy korunk strukturális nyelvtudománya saussure-i ihletésű. SAUSSURE tanításainak hatása a klasszikus magyar nyelvtant nemcsak tovább vitte a fejlődés útján, hanem olyan jellegűvé formálta, hogy alkalmasnak bizonyulhat a strukturális vizsgálatok új eredményeinek a befogadására.

Mindezek alapján bizton kijelenthetjük, hogy a klasszikus magyar nyelvtan lépést tud tartani a tudományos fejlődéssel, képes a megújulásra és arra a szerepre, hogy jelenlegi körülményeink között szilárd, megbízható alapja legyen anyanyelvi nevelésünk korszerűsítésének.

RÁCZ ENDRE

Ál, álnok, alak*

(A régi magyar mulattatás kifejezőkészletéhez és történetéhez)¹

II. Az *ál* és *álnok* közszói adatanyagának fejtegetése

1. Mint az adatösszeállításból láthatjuk, a formáns nélküli pusztá *ál* szóra nemcsak az ómagyar szakasz szövegeimlékeiből nincsen adatunk, hanem XV. századi és a XVI. század első feléből való szöveges forrásainkban sem bukkan fel a szó. Ez mindenesetre azért meglepő, mivel az *álság* származék 9 esetben sorolható fel a BécsiK.-ból, és megvan a MünchK.-ben, továbbá a WinklK.-

* L. MNY. LXX, 257–69.

ben és ismételten a DöbrK.-ben. Mégpedig mindezek a latin „machinatio”, „machina”, „dolus”, „fraus” és „nequitia” szók megfelelőiként tartalmazzák az *álság*-ot. A kódexek után csak jóval később jelenik meg Keresszeginél 1640-ben. — Az *álság* esetében az *ál* még mint főnév vehette fel a *-ság* képzőt, úgyhogy az alakulatnak ezért gyűjtő-fokozó értelmet tulajdoníthatunk.

2. Az *áltat* vagy *el-áltat* igével 1577-től, illetőleg 1562-től kezdve találkozunk Szakmárinál, Heltainál, Bornemisánál és néhány XVII. századi szerzőnél 'félrevezet, tévedésben tart' vagy 'megtéveszt' jelentésben. — Az *áltat* denominális *-tat* képzős műveltetőként nem áll elszigetelten, mert hiszen ilyenek: *büntet*, N. *kíntat* 'kínózva vallat' ~ R. *kéntat* ~ R. *kéntet* 'nyugtalanít, kényszerít', N. *szertet* 'lót-fut', N. *farat* 'a farával mozgat vagy mozdul'. Az *ált* formát Heltaiból — mint láttuk — kérdésesnek közli a NySz. Azonban elképzelhető az *ál*-nak egy *ált* származéka is, amikor vannak *hám*-ból *hánt*, *meleg*-ből *melegget* > *meleget*, *szem*-ből *szemt* > *szent* (*meg-*) 'szemügyre vesz, észrevesz', *nehéz*-ből *neheztel*. (A névszóból alakult *-tat*, *-tet* és *-t* képzős igékre vö.: UAL. 151; BABOSS, A causativ igeképzés: MNyTK. 41. sz. 13—21; BÁRCZI, TA. 181; D. BARTHA, Szók. 47.) Az *ál* főnévként vehette magához a *-tat* vagy esetleg a *-t* képzőt, mint az idézett *büntet* stb. vagy *hánt* példákban is főnév az alapszó.

3. A) Az az érzésünk lehet, hogy a legkorábbi szókapcsolat, amelyben az *ál* szó előtagként szerepelt — ha az adatolhatóság időrendjében nem is jár elöl —, valószínűleg az *álorca* volt mint a mulattatók egyik fajtájától alkalmazott eszköznek a neve. Egyike lehet ama nem ritka eseteknek, amelyekben a tárgy és nyelvi kifejezése talán századokkal előbb megvolt, mint ahogy a tárgy megemlítése és nevének feljegyzése megtörténik. Miért ne hordhattak volna álarcot a mi *álos*-aink, *álnok*-aink játékaik közben már az 1300 előtti időktől kezdve? — A Bogáti Fazekas-féle *ravasz ál szín* kifejezés megvilágításához tanácsos a következő adatokat figyelembe vennünk: ugyancsak Bogáti Fazekas: Asszonyállatokról.¹ 1571.: „*Vendég színnel* ellenségem be szálla”. PP., PPB. „*Glaucoma*” alatt: „*Alicui doctis dolis glaucoman ob oculos objicere: Valakinek valami dologban ravasz színnel szemét békötni.*”; nb. PP., PPB. „*Doctus*” alatt: „*Doctus dolus: Mesterséges tsalárdság.*” Ezekben az esetekben, de meg általában a *szín* és tartozékai 'praetextus: ürügy — simulatio: tettetés' jelentéskörével kapcsolatosan is — úgy gondolom — a jelentésfejlődés a mulattatás tárgyköréből indult ki. Az álarc viselésével rokon eszköze a bohóckodásnak az arc befestése. Erre emlékeztethet a PP., PPB.: „*Larvatus, a, um: Áll-ortájú, Más színbe öltözött.*”: amennyiben itt bizonyos tekintetben hasonló indítékból eredhetett az *álorca* és *más szín* párhuzam. Azonban nem szabad számon kívül hagynunk, hogy az *ál szín* — másféle hatás kedvéért — nem csekély szerepet játszott a nők kendőzésében is. — Az *ál-festék* a Meliusból és a XVIII. századi szótárakból idézett esetekben nyilván a női szépítkezés tárgykörébe vágó kifejezésként fordul elő. Rokონértelműjét találjuk meg ebben: Kisv. Adag. 1713.: „*Magára hamis füstéket kenni.*” (NySz. *festék* szól.) De hogy ekkoriban, valamint az előző időkben egyszersmind némely bohócok kellékei közé is odatartozott, nagyon valószínűnek látszik. — A „csinosítás” kifejezőkészletébe tartozik az *ál-haj*, mint némileg másképpen

¹ A NySz.-től homályban hagyott „BFaz: Assz. 17” bizonyára ez akar lenni: Bogáti Fazekas Miklós: Széphistória a tökéletes asszonyállatokról. Kolozsvár, 1577.” (PINTÉR: i. h.)

PP., PPB.: „*Vendég-haj*: Coma subdititia. (Adventitia, Ementitia [?], Capillamentum. falsche(s) Haar.)”

Gondolom, feltehetjük, hogy az *ál-orca* és *ál-szín* meg talán az *ál-festék* is úgy keletkeztek, hogy az *ál* még a főnevek osztályába tartozott. Azonban e feltevés mellett a kifejezéseknek efféle értelmezését vehetjük fel: 'az *ál*-hoz: a hamiskodó, csalafinta játék üzéséhez való, kellő orca, szín, festék'. Vagyis a szókapcsolatok bizonyos fokig átmenetek voltak a határozós és jelzős szó-szerkezetek között.

B) Az *ál-orca* és esetleg mellette az *ál-szín* analógiájára jöhetett létre szerintem a többi — aránylag nem nagy számú — *ál* előrészű kifejezés. Jelentés vagy tárgykör szempontjából két csoportot lehet kialakítani belőlük. [L. az „Adatösszeállítás” 1. pontját. — A SZERK.] Az egyikbe jogi — igazságszolgáltatási vonatkozású kifejezések foglalhatók, a másikba olyanok, amelyek rejtett, titkos építkezési, illetőleg közlekedési tárgyakkal kapcsolatosak.

Talán jogosan vethetünk fel olyan véleményt, hogy az utóbbi fajta szókapcsolatokban indult meg és ment végbe az *ál* elemnek a jelzői funkció felé való eltolódása s ennek folyományaként a melléknév kategóriájába való átváltása. — Arra a jelenségre, hogy főnév átlépett a melléknév osztályába, nem kevés példát idézhetünk. Ilyen esetekre hivatkozhatunk KLEMM (TörtMondt. 308 — 9) után: *ravasz, fiatal, jámbor, félszeg, dús, fukar, csúf, trágár*. — Azonban magunk is megpótolhatjuk őket többek közt az alábbiakkal: A török méltóság- vagy tiszttségjelölő *bây* szóra visszamenő és korábban a magyarban is nyilván méltóság- vagy tiszttségjelölő szerepű *bő* főnévből vált az olasz *doge*-val összefüggő *dús*-hoz hasonlóan *bő* melléknév ilyen jelentésekkel: 1. 'hatalmas, előkelő'; 2. 'gazdag (előbb emberről, majd dolgokról)'; 3. 'bő, tág' (vö. PAIS, Bő: MNy. XXIII, 502 — 3). A finnugor eredetű 'erdő' jelentésű és eredetibben a magyarban is ilyen értelemben használatos, majd utóbb állatra — növényre vonatkoztatott *vad* főnévből lett *vad* melléknév. A *csélcsap* összetett névszó-igéből kiágazó *csélcsap* nyelvelem előbb 'scurra' jelentéssel mint főnév járta, majd 'scurrilis', illetőleg utóbb 'megbízhatatlan, állhatatlan' jelentést felvéve melléknévnek csapott fel. Íme: *csúf, trágár, csélcsap*: a mulattatás tárgykörébe vágó kifejezések főnévből melléknévesültek, s a fentiek szerint ez történt az *ál* szóval is.¹

C) Gyöngyösiből fentebbi összeállításunkban a következő — másoknál is használatos — kifejezésekre idézhetünk adatokat: *ál-út-ra* 1-et, *ál-lyuk-ra* 3-at: mind az 1700-ban közzétett Charikleából. Csak nála találjuk meg ezeket: CsalCup. 1695 körül kelt: „Egy *álhelyre* rohan csak Filomélával” (MFL., NySzKis.). Char. I. 246.: „Arsina házánál egy *ál-kamarában* Ágyat vetvén, oda titkos járásában Bé-viszi az aszszonyt” (RMKT. Gy. I. ÖK. IV, 53). Char. VII. 126.: „Ez az Aegyiptomi Király hagyásából Vigyázott a' tájon, sok *ál-járástól*, A' tolvajok ellen” (MFL., NySzKis.; RMKT. Gy. I. ÖK. IV, 230). Char. VI. 287.: „Noha az *áll-dolog* (az elszóktetés) adgya más terhemet: de a' mit fel-tettem rávetem fejemet” (MFL., RMKT. IV, 204). KJ. 1673 kör. kel.: „Lopogattyák egy mást oldalló szemekkel. — Végre addig mennek az *ál pillogásban*, Két titkos tekintet ütközik egymásban...” (RMKT. Gy. I.

¹ Ide illeszthető a kézirat egyik cédulája: „*Ál* a török *al* 'álnokság' szóval azonos. A szerzők szerint »az egybevetést némileg megnehezíti az a körülmény, hogy a magy. *ál* melléknév, míg a tör. *al* főnév.« A fejlődés valószínűleg így történt: az *ál* főnév mint elvont szó fölvette a -ság képzőt (a *bátorság*-félék mintájára), utólag aztán az *álság* szóból vált ki az *ál* mint melléknév (szintén a *bátorság*-félék analógiájára). (SIMONYI: Nyr. XLIII, 184.)” — A SZERK.

ÖK. II, 50–1). KJ.: *Áll praktika* (NySz.). – Úgy látszik tehát, hogy Gyöngyösi szívesen folyamodott az *ál* elemmel alakított kifejezésekhez, sőt több esetben valószínűleg maga csinált ilyeneket.

Jogosan hihetjük, hogy az *ál* előtagú kifejezések Gyöngyösinél tapasztalt gyakoriságának része volt abban, hogy PP. külön tétellé vette föl az *ál* szót mint melléknevet.

4. A NyÚSz. (I, 4) feltűnőnek jelzi, hogy régi nyelvünkben az *ál* csak mint anyagi dolgok jelzője fordul elő. Ehhez csatlakozva SIMAI ÖDÖN (MNY. IX, 362–3) hívja fel a figyelmet olyan adatokra, melyek szerint az előbb 'nem valódi, hamisított, utánzott' értelmű *ál* szót az *álnok*, *ravasz*, *hamis* helyett a XVIII. század közepétől kezdték sűrűbben használni előbb állat vagy ember, majd később indulatok, érzelmek, vagyis elvont fogalmak jelzőjéül. Megjegyi az EtSz. (I, 55) is, hogy korábban inkább csak anyagi dolgokkal kapcsolatban szerepel. – Az előterjesztett adatokból és a hozzájuk fűzött megjegyzésekből kiviláglik, hogy általánosságban eléggé helyt állók az ismertett vélekedések az *ál* jelentéstörténetének bizonyos mozzanatairól, illetőleg jelentésfejlődésének egyik szakaszáról. Csak amit SIMAI így fogalmazott meg: „E nemű első adataim 1754-ig nyúlnak vissza. Bertalanffi Pálnál olvashatók már a Keresztyén Böltseésben”: én úgy érteném, hogy a SIMAI jelezte forrás tartalmazza a SIMAITól felfedezett „első” adatokat, azonban ezeknél szerintem vannak korábbi esetek, amelyek a SIMAITól említett kifejezésekéhez hasonló természetű jelentésváltozatok meglétére vallanak. Például ezekre hivatkozhatunk Gyöngyösitől: *ál-járás*, *ál pillogás*, *ál-dolog*, különösen pedig a Kemény János-beli *ál praktika*. Az *ál praktika* azért is érdekes, mivel az előzménye megtalálható a Zvonarics Imre–Nagy Benedek-féle 1615-ből való „Pázmán Péter pironsági”-ban, valamint Zvonarics Mihálynak 1626–1627-ből való „Magyar postillá”-jában, mindkét helyen így: „*Álnoc practikác*” (NySz. *praktika* és *álnok* a.). Tehát olyan esettel van dolgunk, amelyikben az *álnok* és *ál* szók keveredésére lehet következtetni. Gyöngyösi után, sőt valószínűleg az ő nyomán előkerül Faludi Udvari Emberében: „Égybe hánya veti *ál praktikáit*” (NySz.). Az Udvari Ember 1750-ben jelent meg először, vagyis négy évvel korábban, mint az ugyancsak jezsuita Bertalanffinak 1754-ben kiadott könyve.

SZD.² közlésében: „*Ál*: álnok, ravasz, tsalárd, tsalfa, tsalóka, hamiss, tettetett, színlett.” S ezután egy csomó *ál* előrésztű szókapcsolat, majdnem mind a korábbi régiségből, olyan elem, amire fentebb már rámutattunk.

Tehát az *ál* jelentés tekintetében később „romlott” hozzá a vele szerintem közös gyökérből sarjadzott *álnok*-hoz.

A NyÚSz. (4) felsorolásából is megállapítható, hogy a nyelvújítás fokozódó mértékben szaporítja az *ál* előtaggal alakított – nem sok kivétellel mulékony életű – elemeket.

5. A játékosok vagy mulattatók – idegenben is, nálunk is – általában a középkori társadalomnak a rendhagyó elemeiből kerültek ki, vagy „hivatásuk”, életsoruk következtében olyanokká lettek. Kedvelt, de meglehetősen „becstelen” népség ez, amelynek erkölcsiségéről az akkoriak elegendő joggal nem voltak különösen jó véleménynyel. Ennek a következménye, hogy nem egy olyan kifejezés, amely eredetileg a mulattatás tárgykörében volt használatos, utóbb a többé-kevésbé alacsony szintű erkölcsiség mozzanatainak a nyelvi megjelölői között jutott szerephez.

Ez történhetett az *álnok* esetében is. Így érthető, hogy az *álnok* és tartozékai kódexes adataik jelentős hányadában a latin „nequam, nequiores, nequitia [ae], malitiose, iniqua cogitatione” magyarításaiként, vagyis ’erkölcsi hitványság, alantasság’ jelentéssel fordulnak elő, azok másik részében pedig — „dolus, dolosus, insidiabatur, insidiatores, simularent” lévén az eredetijük —, a ravaszkodás — cselszövés fogalomkörébe vágó kifejezéseként jelentkeznek. A XVI. század első feléből származtatható Gyöngyösi Szótártöredékből idézett adatok szintén a kódexekből jelzett kétféle jelentésváltozatot mutatják. Sőt VERANCICS-nál ugyancsak felismerhető a jelentésnek egy az előbb számba vett forrásokban tapasztalthoz hasonló ketté ágazott volta. CALEPINUS és a hozzá csatlakozó XVII–XVIII. századi szótáraink: MA., PP., PPB. csupán az egyik jelentésváltozatról tudósítanak: mégpedig szerintük az *álnok* tartozékaival együtt a latin „astutus, versutus, versipellis, captiosus, impostor, panurgus; fallacia” szók, illetőleg tartozékaiknak a megfelelője, egyszersmind rendszerint a magyar *ravasz* szó rokonértelműje (a „callidus” és „calliditas” csak a GyöngySzt.-ben).

Gyakran a Jókai- és Bécsi-kódextól kezdve adathozható *csalárd* főnévmelléknév, *csalárdság* stb. az, amit szöveg- és szótári emlékekben az *álnok* és tartozékai párjaként használnak. Jellemző példa lehet MA: Scult.: „De nézhetsze meg, melly *álnoc* az régi *csalárd* kigyo” (NySz. *csalárd* a.). — Találkozunk — mint láttuk — társaságukban a *furcsa* szóval is. A *furcsa* szó etimológiáját és ’ravasz’-féle értelemben való XVI–XVIII. századi jelentkezését tárgyaltam annak idején „*Fura* és *furcsa*” című közleményemben (MNY. X, 342–7). „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” című dolgozatomban (MNYTK. 81. sz. 7) jeleztem azt a lehetőséget, hogy mind a *fúr* ige *fúró* ~ *fura* igeneve, mind pedig a *furos* gyakorító *furosó* igenevéből származtatható *furcsa* is beletartozhatott a régi magyar mulattatás kifejezőkészletébe, valamint a régiségből ismert *csalafurdi furdi* eleme is (MNY. XI, 409). Sőt most kiegészítőleg azt a hitemet nyilvánítom, hogy legalább bizonyos mértékben a mulattatás tárgykörének kifejezései közé számított a magános vagy előtagul a *furdi*-hoz vagy *fintá*-hoz kapcsolódó *csala* és a *csalárd* (de erről bővebben máskor). — Érdekes, hogy a „versipellis” magyar megfelelői között CAL., MA., PP. az olv. *álnok*, *csalárd*, *ravasz* mellett közli: *czigan*, a „fallacia” magyarításai között pedig MA., PP., PPB. szerint ott van a *Ciganság*. Ez arra vall, hogy a hazánkbeli cigányság, amely a XVI–XVII. században eléggé szembeötlő szerepet játszott a mulattatásban, ezzel kapcsolatban nem éppen mindig tűnt ki mint a felső rendű erkölcsiség bajnoka.

Az *álnok* később, a XIX. században — gondoljunk arra, hogy Toldi György, „a róka lelkű bátya” a király előtt mint sopánkodik „*álnoksággal* telve”¹ — a fokozottan aljas jellegű ravaszság, megvetésre késztető elvetemedt alattomoság kifejezője. CzF. az *álnokság*-gal összefüggésben nyújt szabatosabb meghatározást: „Tettetett, hamis, csalárd lelkűség, alattomos, gonosz ravaszság.” Az ÉrtSz. szerint: „Alattomosan, kétszínűen vki ellen <törő személy>.”

6. Hangtörténeti szempontból először a *nuk* > *nok* elemről tehetünk megjegyzést. Azt láthatjuk, hogy ez az *álnuk* > *álnok* alapszóban — amely a fentiek szerint maga is származék — és továbbképzéseiben több forrás szerint *nak* alakot is öltött. Így mutatkozik: BécsiK.: 4 *alnac* : *álnak*- 2 *álnoc* és

¹ Toldi VIII. ének 9. versszak.

2 *alnoksag*- mellett; 5 *alnalkod*- ige; 1 *alnalkodat*- | Apork.: 1 *alnak*; 2 *alnalkod*- ige; 2 *alnalkodat* | Heltai: 1 *alnac* | Decsi: 1 *alnak*- | Telegdi: 1 *alnakság*- | Pázmány: 1 *álnak* | GyöngySzt.: 4 *álnak* 1 *álnok* mellett; 3 a[*A*] *lnaksagh* : *alnaksag* 3 *alnoksa(a)gh* mellett. Abban, hogy a *nuk* > *nok* helyén *nak* is áll, az *álnok* osztozik a *bajnok*, *asztalnok*, *pohárnok*, *udvarnok*, *tárnok*, *tálnok* szavakkal, amelyekkel egyébként szerintünk rokon alakulat: eredetileg *-nuk* képzős foglalkozásnév. Az *álnuk* > *álnok*, valamint a többi felsorolt nyelvelemek esetében az *a* aligha független hangváltozással váltotta fel az *u*-ból lett *o*-t, hanem valószínűleg az előző szótagokbeli *a* vagy *á* hangok hasonló hatásának következménye a kétszeres nyíltabbá válás.

Alakváltozás vagy hangtestmódosítás terén még valamit szóvá tehetünk. A BécsiK. — MünchK. — Apork.-ból, továbbá az ÉrsK.-ból idézhetők olv. *álnolkodik* ~ *álnalkodik* és a huszita származású emlékekből még olv. *álnolkodat* ~ *álnalkodat*: magyarázatuk, hogy az *álnok* vagy *álnak* -l képzős igei származékának — az *álnakol* igére egy adat a Dráva mellékéről (Nyr. XXI, 126 után EtSz.). — *-kodik* képzős **álnokolkodik* vagy **álnakolkodik* gyakorító-jában az ismétlődő *ko* -*ko* hangkapcsolat megszerezítésével lépett fel a szótest csökkenése (vö. CzF. és BUDENZ: NyK. II, 153¹).

III. Az *álnok* szláv származtatásának, illetőleg szláv kapcsolatainak kérdéséhez

1. Miután kifejtettem, hogy nézetem szerint az *ál* és *álnok* miképpen etimologizálható, és mi a szóknak nyelvünkbeli története, rátérek azoknak a kérdéseknek a bogoztatására, hogy bizonyos szláv nyelvelemek a mi szavainkkal összefüggésben vannak-e, és ha igen, milyen összefüggésben. Így egyszerűen — amint előre bocsátottam, hogy ekként járok el — módját ejtem az *álnok* származására vonatkozóan eddig nyilvánított vélemények ismertetésének, illetőleg kritikájának.

2. A bennünket érdeklő szláv szócsoporthoz itt következnek: újabb glagolita emlékekből: *alb* [*alv* ?] ~ XIV — XV: századi csa-horvát *jalb* 'nequitia, invidia' (HASZ.); kaj-horvát *jâl* 'invidia, odium' (HABDELICH. 1670.: JAMBRESSICH. 1742.): *jâl* (BELLOSZTENECZ. 1740.) ~ szlovén *jâl* 'der Neid, die Missgunst, das Übel' (PLETERSNIK. 1894 — 1895.) | csa-horvát *jala* 'invidia, fraus' (HASZ.; MAŽ.) | horvát glagolita emlékekből: *albnô* ~ csa-horvát *jalbnô* 'insidiosus' (MIKL., Lex. és EtWb.; HASZ.); kaj-horvát *jâlen*, *jalna*, *jalno* 'invidus, invidiosus' (HABD.; JAMBR.; BELL.; — legrégebbi adat Pergossich Verbóczi-fordítása); szlovén *jâlen* 'neidisch, trügerisch' (PLET.) ~ hazai szlovén *gyâlen* vagy *gyâlen* 'hamis, ravasz' (PÁVEL) | kaj-horvát *jâlnik* 'simulator, deceptor, circumventor' (BELL.; HASZ.); szlovén *jâlnik* 'der Falsche, der Neider, der Betrüger, der Heuchler' (PLET.): hazai szlovén *gyâlnik* (PÁVEL). (Összeállításunkban számba vettük: MIKLOSICH, EtWb. 2; GOMBOCZ — MELICH: MNY. II, 306 — 7; MELICH: MNY. VI, 297 — 8; BERNEKER, EtWb. 28; ASBÓTH: Nytud. II, 208; EtSz. I, 79 — 80; KNEZSA, SzlJsz. 585 — 6.)

3. BUDENZ (NyK. I, 308) szerint az *álnok* vagy *álnak* nem — aminek tekinteni szokták — „igazi magyar *-nok*-os képzés”, hanem a szláv *alb*-ból

¹ BUDENZ-re utal és az *álnokoskodik*-ra hivatkozik [?GOMBOCZ —] MELICH: MNY. II, 306, azzal, hogy egy **álna* melléknév meglétét, illetőleg egy **áln* alak átvételét nem tartja valószínűnek. Az itt tett megjegyzések értelme nem világos.

való szláv *albnik*-nak a magyar mása. BUDENZ (uo.) ezt jegyzi meg: „... az *ál-orcza*-beli *ál*, ha igazi magyar, nincs semmi viszonyban az *álnok*-kal, még kevésbé az *áltatni*, tör. *aldamak* (csalni) igével.” BUDENZ (NyK. II, 152—3) még határozottabban kinyilvánítja azt a nézetét, „hogya magyar *álnok* nem csak szláv képzővel van, hanem mindenestül szláv eredetű szó”. Véleménye igazolására a BELLOSZTENECZ-féle adatokat hozza fel: „*jálnik* : simulator, deceptor, circumventor | *jal* : invidia, odium | *jalen* : invidus, invidiosus; negligens; iniquus, injustus, improbus”. — BUDENZet ismétli HALÁSZ IGNÁC (Nyr. VII, 149). — BUDENZre hivatkozva hozzá hasonlóan vélekedik SIMONYI (Nyr. VIII, 300).

Az annak idején készülöben levő etimológiai szótárból mutatványul közölt szófejtések között (MNY. II, 306—7) ott van az *álnok* is. Ebben olvassuk, valószínűleg MELICH nézeteként: „A m. *álnok* e szerint egy szláv **albnik*-ból ered, csakhogy ilyen magánhangzón kezdődő alak nem mutatható ki; a glagolita emlékekben ugyanis glagolita betűkkel csak azért van *alb* (!) írva *jalb* (!) helyett, mert a glagolita ábécéjében a *ja*-ra nincs úgy külön jegy, mint a cyrillica ábécéjében (*Я*). Más szóval a szláv nyelvekből mi tulajdonképp csak *jalb*-nak ejtett alakot ismerünk, s ez rendkívül megnehezíti a m. *álnok*-beli *á* eredetének a magyarázatát. Másrészt a szláv *jalb* szó eredete is homályos; a tör. *al*-ból (vö. az *ál* : falsch czikket és HASz., Denk. 15 : 93, MIKL. EtWb.) aligha való.”

Az etimológiai szótár mutatványában tett megjegyzésektől némileg eltérő véleményét találjuk MELICHnek „A magyar nyelv szláv jövevényei” című közleményében (MNY. VI, 297—8): „Az átvett szláv alak **alnik*, a melyből m. *álnok*. Ilyen szláv alakot két okból is fel lehet tennünk: a) *ča*-horv. nyelvm emlékekben *jalb* (!) (invidia) mellett *alb* (!) is előfordul, b) kaj-horv. — szlov. nyelvjárásokban néhány esetben a szókezdő *j* elmarad, pl. *jagnec* helyett hazai szlov. *agnac* (PÁVEL), kaj-horv. *agnec* (BELLOSZT.).” — MELICH (MNY. VII, 411) a HB.-beli *isa* meg a szláv *jaša ~ ješa ~ ěsa* SIMONYI-tól felvetett összetartozásával kapcsolatban egyik ellenérvül a szláv *ja* > magyar *á* megfelelés példája gyanánt idézi: *jalb*nik > *álnok*.

Az EtSz. (I, 79—80) szerint: „Valószínűleg szláv eredetű s összefügg a következő [P. D.: a tőlünk fentebb összeállított¹] szláv szócsoporttal.”

Az *álnok* származtatásával kapcsolatos irodalomra való utalás után ezeket a megjegyzéseket találjuk: „Az átvett alak szlovén nyelvjárási **alnik ~ *álnik* lehetne (vö. h a z a i s z l o v . , k a j - h o r v . *jagněc, agnec* MNY. VI, 297). A szláv szó eredete nincs tisztázva; BERN. EtWb. 28 szerint [oszmánli] a törökségből, de JAGIĆ ArchSlPhil. XXX, 456 szerint az eredetét inkább nyugaton kell keresnünk (? < m a g y .). — Szembetűnő jelentéstani nehézségek ellenére némi figyelmet érdemel KASSAI, I, 146 és MFL. feltevése, hogy a m. *álnok* az *ál* 'falsus' magyar származéka a szláv eredetű *-nok* képzővel (vö. pl. *fegyvernek* már 1266-ból, *tálnok* ZOLNAI: Nyr. XXVIII, 164; *asztálnok, pohárnok*); ez esetben a szláv *jal* nem török, hanem magyar eredetű volna.” — Tehát az EtSz. — talán GOMBÓCZ hatása alatt — elég óvatos álláspontra helyezkedik a magyar *álnok* meg a szláv szócsoport viszonya tekintetében.

A SzófSz.-ban ez a címszó: „*álnok* [szn. 1247. OklSz., kn. XV. sz. e. f. BécsiK. NySz.] vagy a török er. *ál* mn. szárm.-a a m.-ban meghonosodott szláv er. képzővel, vagy, ami valószínűbb, *ál* mn.-ünket egyes szláv nyelvek

¹ A kaj-horvát *jal ~ jál* és *jalen* adataira nézve hiány, illetőleg hiba van.

átvették, s mi a belőle képzett szót visszavettük; vö. pl. szlov. *jalnik* 'csaló, kétszínű ember'; megfelelője hv. tájny.; a m. eredetű alapszó is megvan (EtSz.)."

KNIEZSA (SzJIsz. 585 – 6) az *álnok* szót művének „Kétes eredetű szavak” című részébe osztja be. Az eredetére vonatkozó állásfoglalásának kifejtését így vezeti be: „A következő szláv szavakkal függ össze: . . .” A fentebb bemutatott szóanyagot ismerteti, azonban a csa-horvát elemekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy — és ebben MELICH korábbi véleményéhez (MNy. II, 307) csatlakozik — „a glagolita emlékekben előforduló *alb* (!) csak írásváltozat, mert a glagolita írásban a *ja*-ra nincs jel”. Az *álnok* szóval összevetett szláv nyelvelemekről egyébként így nyilatkozik: „A horvát-szlovén szó eredete nincs tisztázva. Nincs ugyanis eldöntve, vajon a *jal* alapszó a magyar *ál*, vagy a török *al* 'List, Schauheit, Betrug' átvétele-e. Az utóbbi esetben azonban különös volna, hogy csak a horvát-szlovénben van meg, azért valószínűbb, hogy a magyarból származik (vagy esetleg avar eredetű?). Mindenesetre aránylag régi jövevényszó, mert az eredeti szókezdő *a*- praejotációt kapott; BEW. I, 28 (szerinte [BERNEKER szerint] az oszmán-törökből, ami kronológiailag is, geográfiai is lehetetlen), Jagić JA 30: 456.” A magyar *álnok*-nak és a szláv szócsoporthoz az összefüggését imígyen látja KNEZSA: „A magyar szó valószínűleg egy óhorvát **alnik* (< **albnikŭ*) 'homo invidiosus; Betrüger' jelentésű főnév átvétele (ez viszont *-bnŭ* melléknév- és *-ikŭ* főnevesítőképzős származék az **alb* [!] főnévből), bár a nehézség az, hogy ez a képzős alak először 1740-ben Bellosztenecznél fordul elő, míg a magyarban már 1247-től megvan. Azért nem lehetetlen — bár véleményem szerint kevésbé valószínű —, hogy szavunk magyar képzés az *ál* szóból, amely akkor még főnév volt (vö. pl. *fegyvernek* 1222-ben már mint helynév fordul elő, tehát mint közszo nyilván még régiebb). Így magyarázza már Kassai I, 146 is.” Annak során, hogy azokra utal, akik a szlávból vezetik le a szót, KNEZSA tévesnek minősíti MELICHnek (MNy. VI, 297) azt a felfogását, hogy a szó egyházi úton került jövevényeink közé tartozhatik.

4. Nekem mármost az a véleményem, hogy egyfelől a magyar *ál* — *álnok*, másfelől a hozzá számba vett szláv szócsoporthoz csakugyan összefüggés van, azonban a magyar ez esetben nem a kölcsönző, hanem az átadó fél.

Egy ilyen irányú átvételnek valóban bőségesen megvoltak a feltételei és indítékai. A magyarság és a szlávsnak szóban forgó délnyugati ága a XII. századtól kezdve igen élénk politikai, egyházi, társadalmi és művelődési érintkezésben állott egymással. Így folyt közöttük hosszú időn át csereforgalom az életnek a mulattatás körébe foglalható mozzanataira nézve is. Az ilyen természetű érintkezés során jutott el délnyugati szomszédainkhoz a mulattatásnak az a fajtája, amelyet XI – XIII. századi elődeink az *ál* szóval illettek, a mesterség vagy mesterkedés űzőiről pedig az *álus* vagy *álnik*, illetőleg *álnuk* nevet használták.

5. A délnyugati szláv szócsoporthoz képviseletében — úgy látszik — az első jelentkezés a XIV. századi Szent Benedek-regulákbéli: „skozi *alb* [!] sotoninŭ : propter illusiones diaboli” (MNy. II, 306 – 7): vagyis 'az ördög mesterkedései miatt'. — Szerintem alig lehet kétség, hogy a mi törökből való *ál* szavunk a délnyugati szlávba átkerülve eredetibb főnévi szófajiságával jelenik meg a glagolita emlékekben. Vagyis a XIV. századi szláv forrás a magyarból kölcsönzött alapszóval fejez ki egy olyan fogalmat, amilyeneknek a kifejezé-

sére a XV. század harmadik évtizedében keletkezett Huszita Biblia az *ál* főnévi alapszónak *-ság* képzős — valószínűleg gyűjtő-fokozó értelmű — *álság* származékát használja. — A XIV. századi glagolita emlékből adatható *alb* elemnek — úgy gondolom — nem azért nincs az elején *j*, mivel a glagolita írásban *ja*-ra nincs jel, hanem mivel a magyarból átvett szónak az eredetihez közel álló — akkor még praejotációt nem kapott — hangalakja van feltüntetve. Talán szabad megkérdezni a szlavisztikai szakértőktől, hogy a késői glagolita emlékek korabeli horvát nyelvágban volt-e, lehetett-e *a* kezdetű szó. Tudniillik amennyiben — amint hiszem — volt vagy lehetett, a magyar *al* ~ *ál* jövevény ekkor és utána is egy ideig megmaradhatott magánhangzós kezdetűnek, és bizonyos korig *a*-val kezdődő formában hangozhatott az ugyancsak glagolita emlékből adatható *albnō* 'insidiosus' származék is (i. h.). Tehát a magánhangzós és *j*-s szókezdetben mutatkozó különbség nem jelenthet nehézséget a magyar és délnyugati szláv nyelvelemek összekapcsolásában.

A szóalkotás szempontjából a végződésükben *n*-et tartalmazó délnyugati glagolita *albnō* ~ csa-horvát *jalbñō* stb. szóknál aligha problematikus, hogy szláv melléknévképzős alakulatok. — Nem tudom, MELICH (MNY. II, 307) milyen megfontolással jegyezte meg, hogy a „Statut poljicki”-ben felmerülő *jala* 'invidia, fraus' talán nem ide tartozik. Mások ebben az irányban nem jeleznek — nyilván joggal — semmi kétséget. — A jelentéstan oldaláról sem hozható fel olyan érv, amely e szavak esetében a magyarból való származtatásnak bármilyen csekély mértékben is ellene mondana.

6. Az először BELLOSZTENECZTŐL 1740-ből adatható kaj-horvát *jalnik* és szlovén *jálnik* elemek eredetének vagy keletkezésének a kérdésre szerintem nem egészen egyszerű a felelet és némileg bizonytalankodó.

Akik a magyar *álnok* és a szláv szócsoporthoz összefüggésének kérdésével foglalkoznak, a horvát-szlovén *jalnik*-ot szláv nyelvi képződménynek tartják (vö. KNIEZSA: i. h.).

Én szintén lehetségesnek gondolom, hogy a magyar jövevény *ál*-ból délnyugati szláv *albnikō* alakult, és ebből *jalnik* fejlődött, mégpedig úgy, hogy a horvát — szlovén nyelvelmet kezdetben a mulattatók bizonyos fajtájáról használták. — Azonban feltehetőnek, sőt valószínűbbnek vélem, hogy a délnyugati szlávoknál a játéklehetőséget megjelölő *ál* szó mellett az ebből nálunk létrejött és az ilyen játékkal mulattató emberre alkalmazott *álnik* vagy *álnuk* szót is átvette. Ami az átvétel idejét illeti, mint egyik lehetőséget a XIII. század első felét jelezhetjük. Azért gondolhatunk erre, mivel körülbelül erre a korra tehető fel, hogy az efféle mesterkedők neve nálunk még *álnik* formában volt járatos, s így ezt a „szlávost” hangzásnál fogva könnyebben elsajátíthatták délnyugati szláv szomszédaink. Persze az is lehetséges, hogy — esetleg később — az *álnuk* szóalak jutott el hozzánk, s ezt elég természetesen a saját nyelvük alaktani szabványaihoz képest *álnik*-ra „igazították”.

Hogy a magyarból eredő délnyugati szláv *al*-ból a szlávban *álnik* keletkezett, és a magyar ezt visszavette, a jelzett körülményeknél fogva nem tudom elképzelni.

Minthogy a szlavisztikai szakértők saját nyilatkozataik szerint sem tudtak általában eléggé tisztán látni a tárgyalt délnyugati szláv szócsoporthoz tartozókat, talán nem követtem el nagyobb illetlenséget, amikor megpróbáltam magyar nyelvi és művelődési mozzanatok bevonásával bizonyos megoldási lehetőségekre rámutatni. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy ellenvetések a tőlem előadottakkal szemben is lehetségesek.

IV. Az *ál* és az *alak* összefüggése¹

1. Az *ál* és az *alak*, azonkívül hogy formájukra nézve erősen hasonlítanak egymáshoz, történetüknek adatokkal megközelíthető korai szakaszában saját maguk és tartozékaik közös tárgykörben szerepelnek, és jelentés szempontjából számos mozzanatban érintkezéseket mutatnak. Ez azt a gondolatot támaszthatja bennünk, hogy etimológiai összefüggés lehet közöttük.

A magyar nyelven belül vagy rajta kívül találhatunk-e elfogadhatóbb megfejtést?

Egy olyan alaktani megoldás, hogy az *alak* az *ál*-nak magyar *-k* képzővel alakult kicsinyítő származéka volna, igen kevésbé valószínű. Tudniillik ez a finnugor eredetű képzőnk mint egyszerű képző közszők alakításában való hatékonyságát az ómagyar korig elveszítette. Ezért nincs példa arra, hogy jövevényszóhoz — akár honfoglalás előtti átvételinek számíthatóhoz is — járulna *-k* kicsinyítő képző. Tehát aligha képzelhető el mint egyetlen eset, hogy éppen a valószínűleg nem is nagyon korai átvételű török *ál*-ból a magyar *-k* kicsinyítő képzővel keletkezett volna az *alak* szó.

Lehetséges, hogy az *alak* mégis denominális *-k* képzős névszói származék, csak hogy nem magyar, hanem török nyelvi alakulat a mi *ál*-unk török *al* előzményéből.

Azonban jóval valószínűbb, hogy a török szóalkotásnak egy másik fajtájával van dolgunk. — Ha a török *aq* ~ *ay* végződésű főneveket vizsgálat alá fogjuk, kiderül, hogy bennük a *-q* ~ *-γ* főnévképző, s ez egy névszóból alakult *-a* képzős igéhez járult. Így fejthetjük meg a mi *alak* szavunk török *alaq* előzményét: a magyar *ál* török *al* főnévi eredetijéből való *-a* képzős *ala* igének *-q* képzős főnévi származéka. Alakulás szempontjából összevethető *ágyú* szavunk török *altaq* ~ *alday* előzményének alakulásmódjával, csak hogy az utóbbi esetében az *al* főnévből *-ta* ~ *-da* igeképzővel lett 'csal' jelentésű *alta* ~ *alda* ige, s ez vette fel a deverbális *-q* képző *-γ* változatát. Így a török **alaq* szónak, mint *altaq* ~ *alday* rokonának is a korábbi jelentése ez lehetett: 'csalás, ravaszkodás, hamiskodás, fortély, mesterkedés', majd belőle és melléje — mint az *altaq* ~ *alday* esetében is — 'a csalás, ravaszkodás stb. eszköze' jelentés is kifejlődhetett még a törökben.

2. A magyar *alak* szóra az első adatot a SchlSzj.-ből idézhetjük mint a latin „pupa”, azaz 'báb, bábu, baba' szó megfelelőjére, s valószínű, hogy eredetileg a játék, a mulattatás tárgykörébe vágó kifejezések egyike volt. Későbbi XVI—XVIII. századi szótári és szöveges forrásokban egyrészt 'pupa : báb', másrészt 'álorca' jelentésekkel találhatjuk meg. Elődeink tehát a játékosság vagy mulattatás tárgykörébe bevonták az *alak* szót az e téren alkalmazott hamiskodások, csalafintaságok, mesterkedések eszközeinek a megjelölésére.

A XVI. század második felétől kezdve adatolható az *alakos* szó, az *alak* *-s* képzős származéka mint foglalkozásjelölő. Az *alakos*-ok mulattató tevékenységüket két fő irányban gyakorolhatták. Az egyik az volt, hogy álarcot hordtak, de nyilván nem mozdulatlanul mutatkoztak, hanem taglejtéseket végeztek, s közben valószínűleg beszéltek is némelyek, mások meg táncoltak; ezért említik őket latinul egyebek közt „histrio”-nak. Az *alakos*-ok másik mulattatásmódját vagy játékfaját a bábjátékban jelölhetjük meg. Megjegyzem, hogy a *baba*—*bábu*—*báb* szók etimológiájával és a történetükhöz fűződő tárgyi

¹ A tanulmány e fejezetének a szerző kéziratában nincs címe. — A SZERK.

mozzanatokkal külön kívánok foglalkozni. — Az *alakos* szó a mulattatók bizonyos fokig hasonló fajtájának *álus* ~ *álos* és *álnuk* ~ *álnok* megjelölőit válthatta fel. Hogy mikor, közelebbről nem határozhatjuk meg, de nyilván nem az időtájt, amikorról első előfordulásait ismerjük, hanem jóval korábban.

†PAIS DEZSŐ

A magyarok említése a Metód-legendában*

4. A következőkben azokat az elgondolásokat vázolom, amelyek a j á t áll á s f o g l a l á s o m a t tükrözik a MetL. magyar részletével kapcsolatban.

Először is a 'magyar király' (королю оугърьскому) kifejezés король 'király' elemével szeretnék foglalkozni. Ezzel kapcsolatosan áttekintem a méltóságnévek használatának rendszerét a Duna-völgyi fejedelmekre vonatkozóan. Igaz ugyan, hogy ezt a kérdést néhány kutató már érintette, de vizsgálódásuk nem mondható sem elég rendszeresnek, sem teljesnek. A következőkben a szláv, a latin, a görög és az arab forrásokat tekintem át a méltóságnévek használatának szempontjából.

Bevezetésként megjegyzem, hogy a szláv anyagon kívül a keleti (bizánci, arab) források vallomásának van nagy jelentősége számunkra. Egyrészt azért, mivel a magyarok fejedelmeire, vezéreire is, mint egy „keleti” nép vezetőire, a keleti méltóságnévek rendszere volt érvényes; másrészt azért, mivel a KonstL. és a MetL. szerzői is a keleti (bizánci) kultúrán nevelkedett írástudók voltak, s ennél fogva a bizánci titulátúra előírásai szerint járhattak el.

5. Nézzük meg elsőként, hogy az ó s z l á v (egyházi szláv) nyelv- emlékekben található méltóságnévek miről vallanak:

KonstL. (GRIVEC—TOMŠIČ alapján): король 'király' (adat nélkül). — царь (többször előfordul) jelentése: 'bizánci császár'; 'ótestámentumi király (Dávid stb.)'. — князь 'morva, pannón fejedelem': „Растиславъ бо моравъ кнѣзъ кнѣзь” (XIV, 2); „сзвѣтъ сзтвори сз кнѣзѣи своими моравляни” (XIV, 2); „Коу'лѣи, кнѣзь панон'кѣи” (XV, 19); 'ótestámentumi fejedelem (Júda stb.)': pl. XIII, 7. — владыка 'bizánci uralkodó': владыко (XIV, 4). — воєвода 'kazár vajda, vezér': „козар'кѣи же воєвода” (VIII, 19). — каганъ 'kazár kagán' (többször).

MetL.: король 'morva király, fejedelem': „моравьскаго корола” (IX, 1); 'német király': „рече король изница: не троужайте моего Мелодина” (IX, 7); „да не поуть мѣша, рекъше слоужьѣи вѣси королевѣи епискоупи” (X, 1); 'magyar fejedelem'; 'király': „королю оугърьскому” (XVI, 1). — GRIVEC—TOMŠIČ művében a fentiekhez az alábbi magyarázatok találjuk; ad IX, 1: „In VM dominus Moraviae князь appellari solet, hoc mico loco Rastislavo cognomen король (rex) inditur, quod verbum aliter Germanicum tantum imperatorem significat. Haec appellatio consentanea est dictioni in Moravica et Bohemica

* L. MNy. LXX, 269—85.

legendis.” (Const. et Met. 159.) Vö. még e rész latin fordításához illesztett lábjegyzetben: „Nomen rex (hoc loco minus exactum) hic ducem Moraviae significat” (i. m. 229); ad IX, 7: „dixit rex” = rex Germanorum Ludovicus (i. h.). — ц[ѣ]с[а]рь ’bizánci császár’ (több alkalommal); ’ótestámentumi király, császár’. — князь ’morva fejedelem’: „Ростиславъ князь словѣньскъ... из Моравѣи къ цѣсарю Михаилоу” (V, 1); „Гватоппа къ князю” (X, 7); „казава благадати цѣсара и княза и клирикъ и люди бѣса” (XVII, 7.); ’Visztula vidéki fejedelem’: „поганьскъ князь сильнъ бѣлѣмъ, сѣда бѣ силѣ” (XI, 2). Megjegyzések ad XVII, 7: цѣсара = ’bizánci császár’; княза = ’morva fejedelem’ (K. P.). — владѣика ’bizánci császár’: владѣико (V, 3); ’német császár, király’: ѿ владѣико (IX, 8); ’magyar fejedelem, uralkodó’: „ѿко догоститъ владѣицѣ” (XVI, 3).

Az itt felsorolt anyag alapján megállapítható, hogy a KonstL.-ban teljes rend uralkodik a méltóságnevek használatában. A MetL.-ban viszont az a szokatlan, hogy ott nemcsak a német császárt (királyt), hanem egy-egy alkalommal a morva fejedelmet és a magyar vezért is a ’király’ (король) titulussal illette a másoló.

A король szó polnoglasies hangalakja arról vall, hogy e szót a kéziratba csak orosz másoló vihette be. De meg kell említeni, hogy a MetL. teljes szövegében a король szón kívül, amely négyszer fordul elő benne, már csak egyetlen — s bizonytalanak mondható — polnoglasies szó szerepel: I, 38: въколоша ’elnyomták’. Vö. ehhez e magyarázatot: „Ita omnes cod[ices], P[astrnek] reconstruxit: въклаша; sensus haud clarus; M[iklosich] Lex 102: въкласти ’impedire’ (solum in VM!)” (l. GRIVEC—TOMŠIČ 152).

Érdekes ugyanakkor, hogy a mindennapi élettel összefüggő közhasználatú *tort-, *tolt- típusú szavak a délszlávós trat-, tlat- formát őrizték meg. Vö. pl.: страна: „всѣмъ Гелогуньскою страню” (MetL. II, 4); бразда: „ѿединоу браздоу тажаца” (MetL. VII, 2); мразъ: на мразѣ (KonstL. XI, 14); драгъ: драгаго (KonstL. XIII, 3); злато: злата (MetL. IV, 6), златъ (KonstL. XI, 10). Sőt az ugyancsak tlat- típusú méltóságnév, a владѣика is csak délszlávós alakban fordul elő, vö. a már idézett adatokat (KonstL. XI, 42, XIV, 4; MetL. V, 3, XVI, 3 stb.). Igaz ugyan, hogy ez a szó az oroszban a mai napig is ilyen délszlávós alakban használatos, tudniillik a „szlavjanizmus”-ok (az egyházi szláv eredetű jövevényszavak) közé tartozik.

A most mondottakból az is következik, hogy a король oroszos torot-hangalakja nincs összhangban a többi trat- típusú szó hangalakjával, s ezért más nyelvi rétegbe tartozik, mint a többi, egyházi szláv eredetű trat- típusú szó.

Megemlítendő még, hogy a prágai ószláv szótár (SlJStsl. 15. füzete) a крааль-ра a már általunk is idézett MetL.-beli король adatokon kívül csak egyetlen újabb adatot közöl egy horvát glagolita forrásból: ѿ крали и ѿ соу-диѣми землскими” (μετά βασιλέων Gl. Job III, 14; Gl. = Glagolitica Josephi Vajs, Lectiones Veteris Test., e breviariis croatico-glagol. saec. XIV—XV.).

Tanulságos továbbá a Проложное житіе Константина и Мифодия címet viselő életírásnak egy középbolgár kézírata is, amelyben a цѣсарь — краљь — кѣназь méltóságnevek a bizánci titulátúra előírásai szerint szerepelnek, vagyis: görög 'császár', német 'király', morva és bolgár 'fejedelem'. Vö.: ... „при Обѣтопольца кѣнази”; „цѣсарь бѣше грѣчьскы Василіе”; „а кѣлгаромъ ѿ бога кѣназь Борыскъ”; „краљь нѣмечьскыи людемъ” (l. Лавров, Мат. 100—1; WEINGART—KURZ 186).

Nézzük még meg, hogy mit mond az Orosz Évkönyvek anyaga, hogy miről vallanak az itt használt közép-európai uralkodók méltóságnevei: 882. előtt: „О кѣнази Русѣмъ Осколадѣ”; „кѣнази ихъ Николѣ и Дирѣ” (a pátriarchai vagy Nikon-féle kézirat alapján; vö. НОДИНКА, ОросзѢвк. 36); 898: „словѣномъ живуцимъ крещенымъ и кѣназемъ ихъ, Ростиславъ и Обѣтополкъ и Коцѣлъ послаша ко царю Михану глаголюще” (a Laurentius-féle kézirat alapján; НОДИНКА, ОросзѢвк. 42); 996: „бѣ ко Володимѣрѣ ... жива съ кѣнази околними миромъ съ Болеславомъ лѣцьскыи и съ Стефаномъ угрьскыи и съ Андрихомъ чешьскыи” (a Laurentius-féle szöveg; i. m. 50); 998: „Володимѣрѣ ... живаше же въ мирѣ и въ любви и со околними странами и съ короліи з Болеславомъ лѣтцкыи и съ Стефаномъ угорьскыи и со Андрихомъ чешьскыи” (a pátriarchai vagy Nikon-féle kézirat; i. m. 52; a Voskresenskij-kéziratban többször a délszlávos краљь szerepeli; i. h.); 1015: „о Угрѣхъ ... два кѣназа угорьскаго лѣзыка идоша въ Царьградъ и пріаша св. крещеніе, ... по лѣзыку ихъ не имѣху [Угри] книгъ и акіе едины отъ кѣнази ихъ Стефанъ именемъ отъиде ко госпоуду” (a pátriarchai vagy Nikon-féle kézirat; i. m. 52, 54); 1104: „томъ же лѣтѣ вѣдина Передѣслава, дщи Обѣтополча въ Угры за королевичъ”; „того же лѣта вѣдина кнѣзь Передѣслава, дщи Обѣтополча въ Угры за королевича” (a Laurentius-, illetőleg a pátriarchai vagy Nikon-féle kézirat; i. m. 66); 1247: „бѣ же тогда самодержецъ тога земли краљь Влацловъ, Угромъ же и Чехомъ и Нѣмцемъ ... предъзреченнымъ же краљь Влацловъ ...”; „король Влацловъ ... король Влацловъ” ... (a Voskresenskij-, illetőleg a Nikon-féle kézirat; 472, 474).

Az Orosz Évkönyvek itt idézett anyaga azért fontos számunkra, mert ebből kitűnik, hogy az évkönyvek korábbi éveiben még a кѣназь fordul elő, s csak a későbbi években bukkan fel a король—краљь cím.

Magyarázként az orosz nyelvemlékekben előforduló кѣназь, король címekhez vö. még az alábbiakat. Az orosz fejedelmek méltóságneve a IX—XII. században a кѣназь (vagy великий кѣназь), illetve a каганъ volt (vö. Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. Москва, 1953. 54—5, 347—8; Срезн., Мат. I, 1401—3, 1171; С. П. Обнорский—С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка. I. Москва, 1952.: а кѣназь előfordulásai 1056—1057. (15), 1068. (16), 1073. (25), 1076. (29), 1117. (32), vö. még a 33, 45, 51, 57, 103, 110, 112 stb. lapokat). A король címet az orosz fejedelmekre, uralkodókra vonatkoztatva nem használták (vö. a most idézett kresz-

tomátiát), hanem csak az idegen (magyar, cseh, lengyel stb.) királyokat illetéke e címmel. Vö. pl. Срезн., Мат. I. alapján: Ип. л. 6658 г. (1150.), ua. 6660 г. (1152), Новг. I. л. 6727 г. (1219), НОДИКА, Orosz Évk. 1150.: „Володимѣра въ Оугры ко королеви” (124), 1152.: „приде король съ Угры” (168); 998.: „съ королѣи з Болеславомъ латцкимъ и съ Гтифаномъ угорскимъ и со Андрихомъ чешскимъ” (52); stb. Ezt azonban ki kell egészíteni azzal, hogy elszórtan a *trat*- típusú *кралъ*-ra is találunk adatokat: az Orosz Évkönyvek Voskresenskij-kéziratában (vö. НОДИКА i. m. 52), Io. Екз. Шест. 1263 г.: *цѣри, и кѣзи, и кралѣвъ* (Срезн., Мат. I, 1313), Мат. Злат. XV в.: *цѣри, и кѣзи, и крали* (i. h.).

Mire kell felfigyelnünk a fenti adatokkal kapcsolatosan? Egyrészt arra, hogy a *король* címet az orosz uralkodókra vonatkozóan nem használták, hanem csak az idegen királyokat titulálták e címmel. Másrészt az a körülmény érdemel figyelmet, hogy ennek ellenére a 'király' méltóságnév polnoglasies *король* alakban fordul elő. Ez viszont arra vall, hogy a *король* szó régi lehet az oroszoknál (a keleti szlávoknál), mivel ugyanazt a hangfejlődést mutatja, mint a többi **tort-* > *torot-* típusú szó (pl. **gordъ* > *gorodъ* stb.).

Az ószláv (egyházi szláv) nyelvű anyag tehát arról vall, hogy a bolgár-makedón, illetőleg a pannóniai-morva nyelvterületre jellemző *trat*- típusú *кралъ* alak a legrégibb ószláv nyelvemlékekben nem fordul elő, s csak a későbbi századokban tűnik fel, ugyanakkor a keleti szlávos *король* alak is csak a XII. századtól van adatolva. Emellett az emlékek vallomása alapján arra következtethetünk, hogy a IX. századi morva és orosz fejedelmek méltóságneve a *кѣнѣзь* lehetett.

Kiegészítésként megemlíteném még, hogy Georgios Hamartolos Krónikájában a 894/896. évnél szereplő Árpád és Kurszán magyar vezérek *ταῖς κεφαλαῖς* címének szláv fordításai: „*кефалиамъ и* Арпады и Курсану*” (Symeon Logothet Krónikája), „*съ начелници и* Арпадоу и Курсану*” (*Лѣтописникъ*, György-barát krónikájának szerb szerkesztése). Vö. WEINGART M., Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. II/2. V Bratislavě, 1923. 349, 355.

6. A Duna menti uralkodókra vonatkozó latin nyelvű források legrégibb adatait már RATKOŠ és HALAGA is idézte. Ezek között fontos a 885. évi adat: „*Zventopolco regi Sclavorum*” (István püspök levele; vö. GRIVEC—TOMŠIČ 75), amelyben Svatoplukot a püspök 'király' címmel illeti. Vö. még: 813: „*Crumas, rex Bulgarorum*” (Annales Einhardi, vö. PERTZ: MGH. SS. I, 200); 866: „*Rex Bulgarorum [Boris-Michael]*” (Annales Bertiniani; vö. MMFH. IV, 374); 879: „*Michaelis regis Bulgarorum*” (VIII. János pápa levele; vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 300—1); 839: „*Misit . . . quosdam, qui se . . . Rhos [Russi] vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo. . .*” (Annales Bertiniani: PERTZ: MGH. SS. I, 434). Az újabbkori szláv vonatkozású adatokra vö. még *Баланъ* II, 216—60.

A magyar vonatkozású adatok közül megemlítendők: 902: „*rex eorum Chussol [Kurszán]*” (Annales Sangallenses Maiores; vö. MMFH. IV, 386); 904:

„Ungari. . . Chussal *dux* eorum” (Annales Alamanici; vö. MMFH. IV, 370); 921—922: „duo *reges* Dursác et Bugat”; 947: „Taxis, Hungariorum *rex*” (ÓmOlv. 13; Liudprand: Antapod. II, 60—1; ua. V, 33, l. GOMBOS, Catalogus II, 1473—4).

Ugyancsak figyelmet érdemel az Annales Fuldenses 873. évi adata: „Hruodulfus quidem Nordmannus. . . classem duxit in regnum Hludovici *Regis*, in Comitatum videlicet Abdagi *Regis*, . . .” (DU CANGE VII, 179), amely arról vall, hogy az „Abdagi *Regis*” jelentése ’dux, comes’; DU CANGE ezt az adatot a *rex* szócikk ’rex, dux, comes’ jelentésénél idézi.

A latin nyelvű adatokból levonható tanulság tehát az, hogy a dunavölgyi szláv és magyar uralkodókat — időnként — már a IX—X. században is a *rex* címmel illették, de a *rex* méltóságnévnek nemcsak ’király’, de ’fejedelelem, vezér’ jelentése is volt.

7. A görög forrásokban a bizánci uralkodók címe a VII. század elejétől kezdődően a βασιλεύς volt, a X. század elejétől az αὐτοκράτωρ is szerepel, de a XI. század közepétől kezdve a kettő együtt lép fel. A pénzeken és pecséteken viszont e kettő helyett a VIII. század óta gyakran a δεσπότης kifejezés volt használatos; a XI. században a βασιλεύς (ritkábban az αὐτοκράτωρ) vagy a δεσπότης cím tűnik fel (MORAVCSIK, A magyar szent korona görög feliratai 19, 27). De előfordult olyan eset is, hogy idegen uralkodó is magának tulajdonította a βασιλεύς méltóságnévet, vö. ’frater ejus Symeon, qui primus rex [βασιλεύς] Bulgariae est appellatus’ (l. MIKLOSICH, Vita s. Clementis episcopi Bulgarorum XVIII; MORAVCSIK i. m. 19).

Az idegen országok fejedelmeit a bizánciak általában saját méltóságneveikkel illették, de gyakran csak az általános, görög eredetű ἄρχων címet kapták.

Az alábbiakban BibKonst.: De adm. imp. (MORAVCSIK) és De cerimoniis (I. I. REISKE) című művei alapján rövid áttekintést adok a Bizáncban 950 táján használatos címekről. Lássuk először, hogy BibKonst.: De adm. imp. című művében a külföldi uralkodókat milyen címekkel titulálják, egymás mellé véve a görög és a nemzeti nyelvű méltóságneveket.

ἄρχων: a türkök [magyarok] összes fejei 8. (56—7); Turkia fejedelme 38. (172—3); a türkök fejedelme, Liüntika 40. (176—7); első fejük az Árpád nemzetségből sorban következő fejedeleme 40. (178—9); Bulcsú, Turkia harmadik fejedelme és karchája 40. (178—9); Kocel fejedeleme 30. (144—5); Svatopluk három fiából az első, a nagy fejedeleme 41. (180—1); Borna horvát fejedeleme 30. (144—5); Kresimír és Trpimír horvát fejedeleme 31. (148—9); Horvátország fejedelme 31. (150—1); szerb fejedeleme; Vlasztimír, szerb fejedeleme 32. (154—5); Péter, Szerbia fejedelme 32. (156—7); Borisz Mihály, Bulgária fejedelme 31. (150—1), 32. (154—5); Simeon, Bulgária fejedelme 32. (154—5); Presziám, Bulgária fejedelme 32. (154—5); a fehér-horvátok fejedelme 30. (142—3); a Kiev környéki szláv fejedelmek 9. (62—3); Besenyő-

ország fejedelme, Besenyőország nagy fejedelme 37. (166—7); Kazária fejedelme 38. (170—1, 172—3); — *ἀρχοντία*: a zachlúmok fejedelemsége 30. (144—5).

ἀρχηγός: a türkök vajdája és vezére, Levedi 38. (172—3).

κεφαλή: [a türkök] első feje 40. (178—9).

βοέβοδος: a türkök [a magyarok] első vajdája; a többi vajda 38. (170—3); a türkök vajdája és vezére, Levedi 38. (172—3).

γυλᾶς: van két másik [fejedelem] is, jila és karcha, akik bírói tisztséget viselnek 40. (178—9).

καρχᾶς: ua. mint fent; Bulesú, Turkia harmadik fejedelme és karchája 40. (178—9).

βοάνος: Nina horvát bánja 30. (144—5); Pribüna bán (*βοεάνον*) 31. (150—1).

ζουπάνος: a dalmáciai horvátok, szerbek, zachlúmok zsupánjai 29. (124—5).

χαγάνος: Kazária kagánja 13. (72—3); 38. (170—1); 38. (172—3); a kagán és Kazária bégje 42. (182—3).

πεχ: a kagán és Kazária bégje (l. fent).

Egyéb forrásokban: *ἄρχων*: Gyula, [a türkök] fejedelme (vö. Ioannes Skylitzes XI. századi munkája; l. MORAVCSIK, Görögnyelvű monostorok Szent István korában: Szt. István-Eml. I, 391—3); 'ducem Moravi Rasislavum'; 'princeps [Moraviae]' (MIKLOSICH, Vita s. Clem. ep. Bulg. XII, XVI); *ἀρχηγός*: vezérük, Bulesú (Skylitzes; l. MORAVCSIK, Görögny. monost. i. h.); *κανάς*: Omurtag, bolgár kán (MELICH: MNy. VI, 338).

BíbKonst.: De cerimoniis (I. I. REISKE) című művében az alábbi méltóságszavakat találjuk:

βασιλεύς: Ad Bulgariae per Deum archontem scribitur sic; . . . Sic olim. Nunc autem scribitur sic: . . . nostrum filium, kyryn seu dominum, illum, basileum Bulgariae (I, 690: 15; II, 811: 39, 818: 16, 819: 15).

ῥήξ: Ad regem Saxoniae, ad regem Baioariae, ad regem Galliae (I, 689: 5); ad regem Franciae (I, 691: 13); — *ῥήξ* titulus principis maioris: Graeci rerum Germanicarum ignari et incurii regem e duce faciebant (II, 811—4).

ἄρχων: ad archontes Turcarum [magyarok] (I, 691: 2, 4); ad archontem Chrobatiae, Serblorum, Zachlumorum, . . . Diocleae, Morabiae (I, 691: 8); princeps Bulgariae (I, 681: 15, 682: 13); ad Bulgariae per Deum archontem (I, 690: 7), ad archontem christianissimae nationis Bulgarorum (I, 690: 11); ad archontem Rosiae (I, 690: 21, 691: 1); ad archontes Patzinacorum (I, 691: 5).

χαγάνος: ad chaganum Chazariae (I, 690: 16, 21).

ταρκάνος: Bulias tarcanus (bolgár) (I, 681: 16).

βο(ι)λ(ι)άδες: sex magni Boliades (I, 681: 17, 682: 16; appellantur sic duces Bulgariae, vid. Theophan. p. 367/II, 80310).

Vö. Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De cerimoniis aulae byzan-

tiniae. Libri duo. Graece et latine e recensione Io. IAC. REISKII [REISKE] cum eiusdem commentariis integris. Bonnae, 1829—1830. Vol. I.: görög szöveg és latin fordítása; Vol. II.: Commentarii + Index rerum et verborum, quae in notis ad Const. Porph. duo libros De cerimoniis aulae byzantinae exponuntur; különösen a Cap. 47. és 48. Vö. még OSTROGORSKY G., The Byzantine Emperor and the Hierarchic World order: The Slavic and East European Review XXXV [1956.], 1—14.

Az itt közölt anyag igen fontos számunkra, elsősorban azért, mivel igen korai (a X. század közepéről való) adatokat tartalmaz, másodsor meg azért, mivel e méltóságnevek gyűjteménye a kitűnően tájékozott bizánci császári udvartól származik. BibKonst.: De cerimoniis című műve ugyanis tulajdonképpen a bizánci császári udvar szertartáskönyve, titulátúra-könyve volt, amelyben az van összefoglalva, hogy a külföldi fejedelmeket a hivatalos érintkezések (levelezések) során milyen méltóságnév illeti meg.

A legfontosabb tanulság számunkra az, hogy BibKonst. e két művében nem fordul elő a *κράλ* méltóságnév, pedig a két mű a horvátokkal, a szerbekkel és a morvákkal is sokat foglalkozik. Kiegészíthető ez még azzal, hogy a *κράλης* a bolgár uralkodók titulusaként sem fordul elő (vö. a bolgár történet bizánci forrásai című kiadvány névmutatóját; I. Гръцки извори за българската история. I—VI. София).

A *κράλης* a magyar uralkodók címeként először a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelében tűnik fel: 1002 előtt/1109: „*στέφανος... κράλ... Ούγγρος*” (MORAVCSIK, A m. szent korona 35; ÓMOLv. 15); a további előfordulások: 1074—1077., a görög koronán: „*ΓΕΩΒΙΤΖΑ'C ΠΙCΤΟC ΚΡΑΛΗC ΤΟΥΡΚΙΑC*” (MORAVCSIK i. m. 32); XI. század: Skylitzesnél és Skylitzes folytatásában (MELICH JÁNOS, A *király* címről: Károlyi-Eml. 1933. 385—7; MORAVCSIK i. m. 35; uő., Byzantinoturcica II, 153).

Összegezeként MORAVCSIK alábbi mondata említhető: a X. századi *ἀρχοντες τῶν Τούρκων* örökébe a *κράλης Τουρκίας* lépett (A m. szent korona 35).

Megemlíthető még, hogy a *κράλης* cím a bizánci oklevelekben a XIII. századtól kezdve gyakran a szerb uralkodók méltóságneveként is használatos volt (MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 153).

Ezzel szemben a *ῥήξ* szó a magyar uralkodók címeként csak a XIII. században jut szerephez, míg a frank, germán és norman fejedelmek titulusaként már a X. században is ismeretes volt (MORAVCSIK, A m. szent korona 36; uő., Byzantinoturcica II, 222).

A *κράλ* és *κράλης* szavakkal kapcsolatosan MELICHnek az a véleménye, hogy a magyar *král* szónak két jelentése volt: a) 'dux, csapatvezér, törzsfő' (IX. ?, X. század); b) 'rex, König' (Szent István király uralkodásától, a XI. század óta). S továbbvive ezt a gondolatsort azt mondja, hogy a MetL.-ban feljegyzett *korolju ugrbьskomu* helyett eredetileg *kralju agьrbьskujemu* lehetett, s ennek jelentése 'magyar törzsfő, csapatvezér' volt (i. m. MNy. IV, 27).

MELICH idézett tanulmányában PAULER GYULA gondolata tükröződik, aki szerint a X. században minden magyar csapatvezér címe lehetett *rex*, s az akkori magyar *král* még nem volt 'király' (A m. nemz. tört. I², 22, 386).

Én azonban — MELICH véleményével ellentétben — úgy látom, hogy bár a pannóniai-morva nyelvterületen a *kralb* szó a IX. században már ismert lehetett, de a MetL.-ban még nem szerepelhetett a *кралъ* méltóságnév, mivel a IX. század végén, amikor a MetL. készült, a *kral'* még nem volt használatos és elterjedve a *кѣнезь* 'fejedelem' szinonimájaként. Erről vallanak ugyanis BibKonst.: De adm. imp. és De cerimoniais című művei, valamint a következő (8.) pontban idézendő arab források is. De erre enged következtetni a MetL. IX. 1. *моравьскаго корола* keleti szlávossal alakja is.

Igaz, Stevan Nemanja szerb fejedelem a Chilandar-kolostor alapítólevelében (1198—1199.) azt mondja, hogy az Isten, minekutánna megteremtette a világot és az embereket megalkotta, cárokat, knézeket és vladikákat állított föléljük, és a görögöket cárokká, a magyarokat meg királyokká erősítette meg: „когь... оутврѣди Грѣке царьми а Оугре кралами” (vö. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU. Obr. P. Budmani. V. U Zagrebu, 1893—1903. 450: Mon. serb. IV. Az adatra HADROVICS LÁSZLÓ volt szíves felhívni a figyelmem). Kérdés azonban, hogy eme adat alapján következtethetünk-e arra, hogy a *kral'* méltóságnév a magyaroknál honosodott meg elsőként, és már a IX. század végén. A szerb-horvát nyelvterületről egyébként a *kralb* szó legrégibb adata — ismereteim szerint — 1100 tájáról származik: *Зъвънимиръ кралъ хрватъскы* (vö. Baščanska ploča, glagolita betűs emlék; l. Br. Fučić, Najstariji hrvatski glagoljski natpisi: Glagoljica jedenaest stoljeća jedne velike tradicije: Slovo XXI [1971.], 237—42).

8. Az arab forrásokban előforduló szláv fejedelmek méltóságneveire LEWICKI i. m.-ben (Žródła arabskie) találunk anyagot. Például. Ibn Hurdābeh (IX. század 2. fele; i. m. 45—50) a Kitāb al-Masālik című művében a királyok címeit is felsorolja. Vö.: „... Rex ar-Rūm [bizānci], vulgo Qajsar appellari solitus, Bāsīl [nominatur]. Reges Turcarum, at-Tubbat [Tibet] et al-Ḥazar [kazár] omnes Ḥāqān [appellationem gerunt] excepto rege al-Ḥarluḥ [a török qarluq, karluk nép], quem Ġabġūjah vocant. ... rex aṣ-Ṣaqāliba [szlávok] Qnāz [appellantur]” (LEWICKI i. m. 67, 362). LEWICKI az itt szereplő nevekhez az alábbi magyarázatokat fűzi hozzá: *qajšar*: a görög *καῖσαρ*-ból, s ez a lat. *caesar*-ból (i. m. 84); *bāsīl*: a görög *βασιλεως*-ból, amely 629 óta a kelet-római „imperator Augustus” cím helyébe lépett (84—5); *at-Turk*: a türk (török) népek összefoglaló neve, de e névbe némely arab forrás a kazárokat és a magyarokat is beleérti (85); *ġabġūjah*: a VI. század óta a nyugati türkök uralkodóinak címe, amely alacsonyabb méltóságot jelentett, mint a keleti türkök *qayan* címe (85); *aṣ-Ṣaqāliba*: valamennyi szláv (szerbek, horvátok, a Volga és a Dnyeper menti keleti szlávok) és néhány más kelet-európai nép közös neve (86—7); *q.nāz*: a. m. *knež* (a germán *kuning*-ből: i. m. 87—8).

A mi szempontunkból az itt felsorolt méltóságnevekből a szláv *q.nāz* 'кнѣзь' érdemel figyelmet. Hogy a türk *hāqān* 'kagán' méltóságnevet Hurdād-beh a magyarokra is vonatkoztatta-e, ez a fenti felsorolásból nem tűnik ki. De egyéb arab források alapján úgy látszik, hogy e méltóságnév a magyarokra nem vonatkozhatott.

A magyarok uralkodóit ugyanis az arab források az alábbi török eredetű méltóságnevekkel illetik: *kende* 'fő király, nagyobbik király, fő fejedelem' (a Daihānira visszamenő Ibn Rusta és Gardizī: *k.nde*: MHK. 167; Bekri: *k.nde* 'király': i. m. 195); *gyula* 'a tényleges, az ügyeket intéző király' (Ibn Rusta és Gardizī: *ġ.la*: i. m. 167; BibKonst.: De adm. imp. 40. c.: „ὁ γυλᾶς καὶ ὁ κερχᾶς” 'tudnivaló, hogy a gülas és a karchas nem tulajdonnevek, hanem méltóságok': i. m. 128; „Βουλτζοῦ . . . κερχᾶ Τουρκίας” 'az a Termatzu, ki mostanában eljöve mint szövetségesünk, Bultzuval, Turkia harmadik fejedelmével és karchaszával együtt': i. h.; 'Bultzu karchasz. . . a karchasz meg méltóság, valamint a gülas is, mely föllebbvaló a karchasznál': i. h.); *karcha* 'a harmadik fejedelem, bírói méltóság' (l. előbb).

Az itt idézett adatok egyebek között ezért is figyelmet érdemelnek, mert nem találjuk közöttük a *kagán* méltóságnevet. Ez viszont azért érdekes, mert az avar, orosz, bolgár és bolgár-szláv fejedelmek is viselték a *kagán* címet. Vö. 'avar kagán': 796: Tu cacane perдите; cacanus rex (l. Carmen de Pippini regis victoria Avarica a. 796: MMFH. II, 14/6, 15/10; LEWICKI, Żródła i. m. 91); 'orosz kagán': 839: Chacanus (Annales Bertiniani; vö.: PERTZ: MGH. SS. I, 434; Артамонов, Ист. хазар 344; LEWICKI, Żródła 128); *hāqān Rūs* (Ibn Rusta; vö.: LEWICKI i. m. 128; MHK. 182; Gardizī: vö. MHK. 184); 'bolgár kán, kagán': *κανάς ὀβιγί* 'Ομουρτάγ (Omurtag čatalari feliratán; vö. И. Дуйчевъ, Изъ ст. бълг. кн. I, 3—4; *канъ* = 'князь, Fürst', *каганъ* = 'царь; Kaiser': i. m. 164, 168—9); 864: „Cagano Bulgarorum” (Annales Bertiniani, Hincmar; vö. PERTZ: MGH. SS. I, 465).

A másik érdekesség az, hogy a magyar uralkodók méltóságneveként a *beg* sem szerepel, amely pedig a kazár kagán helyettesének, az 'alkirály'-nak volt a címe (vö. LEWICKI, Żródła 277—8; BibKonst.: De adm. imp. 42.: „χαγᾶνος . . . καὶ πᾶς Χαχαρίας”: l. MHK. 132).

Mindebből tehát úgy látszik, hogy a honfoglalás előtti magyarok méltóságnevei egyéni módon alakultak ki.

A hazai szakemberek arra a megállapításra jutottak, hogy a honfoglalás előtti magyarságnál, a IX. században megvolt a királyság intézménye. Ez jellegére nézve ún. kettős királyság (fejedelemség) volt, amely a türk—kazár mintán alapszik (vö.: CZEGLÉDY KÁROLY, A magyarság Dél-Oroszországban: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 118—20; GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 77—9).

A *kündü* ~ *kende* méltóságnév ótörök, közelebbről talán kazár eredetű (CZEGLÉDY, Das Sakrale Königtum bei den Steppenvölkern: Numen XIII

[1966.], 20—4; MTESz. II, 441). Mégis meg kell említenem, hogy a kazároknál a már említett *kagán* és *beg* méltóságneveken kívül — a fejedelem szintjén álló méltóságok neveiként — csak a *jilik*, a *šad*, a *tarhān*, a *tudun* és az *išā* címekre tudtam rábukkanni (vö. МНК. 120—1, 131—2, 158, 217; НЕМЕТН, A honf. m. 212—3; LEWICKI, Żródła 85, 155; Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969. 405, 636, 615; 91; 538; 584 stb.). Ugyanakkor ehhez hozzá kell tenni azt is, nagyon valószínűnek mondható, hogy az Ibn Fadlānnál említett *k.nd.r hāqān* méltóság első része, a *k.nd.r* szó a magyar *kündü* címmel azonosítható (vö.: Д. А. Хвольсонъ, Извѣстія о Хозарахъ, . . . Мадырахъ. Ибнъ-Даста. Спб., 1869. 115—8; МНК. 218; НЕМЕТН, A honf. m. 296; CZEGLÉDY, Das sakrale Königtum: i. h.).

A *gyula* név a magyarokhoz a bolgár-törököktől kerülhetett (НЕМЕТН i. m. 295; CZEGLÉDY, A magyarság Dél-Oroszországban 118), illetőleg e név a *Jıla ~ Gıla* türk méltoságnévre vezethető vissza, amely BibKonst.-nál a besenyők méltóságneveként szerepel (vö. CZEGLÉDY, Das sakrale Königtum: i. h. 24). A MTESz. szerint azonban ez az ótörök eredetű szó a magyarokhoz feltehetően a kazároktól jutott el (i. m. I, 1137—8), e mellett a *gyula* cím ótörök megfelelőjéről nem lehet azt kimutatni, hogy méltoságként használták volna, csupán törzs-, nemzetség- és személynévként (MTESz. I, 1137—8).

Ibn Rustánál a következőket olvassuk: „Minden magyar a *ğila* szavára hallgat, s támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik” (МНК. 167—8). És Gardizinél: „Aki az ügyeket intézi, azt *ğila*-nak nevezik. A magyarok azt teszik, amit a *ğila* parancsol” (i. h.). Hasonlót találunk a kazárokra vonatkozóan is; vö. Ibn Rusta: „[A kazárok] királyát *išā*-nak címézik, a főkirály azonban a *kazár kagán* címet viseli, . . . ; a kormányzat az *išā*-nál van, azért, mert úgy a kormányzat, mint a hadsereg dolgában senki felette nem áll” (i. m. 153); Gardizinél ugyanez olvasható (i. m. 152—3). S ezt egészítsük még ki a következőkkel: „Ezek [a kazárok] évenként megmegrohanják a besenyőket. Az *išā* személyesen vezeti a hadjáratot és seregével üt az ellenségre, . . .” (i. m. 156).

Az itt idézett részletek azért érdemelnek figyelmet, mivel ebből megtudjuk, hogy a hadjáratok, a portyázások az *išā* nevű fejedelemre tartoznak. Ha már most a magyar viszonyokra próbáljuk meg alkalmazni a fentieket, akkor kitűnik, hogy ezt a funkciót a magyaroknál a *gyula* töltötte be.

Az a magyar vezér (fejedelem) tehát, aki 882 körül Metóddal a dunai részekben találkozott, a magyar *gyula* lehetett.

Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy a történeti források a 890-es évek elején két magyar vezérnek, Árpádnak és Kurszánnak a Duna-völgyi jelenlétéről tudósítanak. Vö. 892: „. . . Arnulphus. . . celebrem regni conventum apud Hengstoveld [Hengstfeld város, Bajorország ausztriai határán] agit. . . Interfuere eidem concilio. . . Cusalae regis Ugrorum, qui adhuc incertis sedibus in Sarmatia Europea vagabatur, legati, . . .” (Aventinus:

Annales Boiorum; vö. GOMBOS, Catalogus I, 343; Aventinus 1477-ben született, de a magyar történetre vonatkozóan eddig ismeretlen hiteles történeti forrásokat is felhasználhatott; vö. MEH. 195, 227); 894—896: „Az elmenvén és találkozáskor azok fejével, Árpáddal és Kurszánnal. . .” (ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν Ἀρπάδη καὶ Κουσαννῇ) (vö. György Barát Krónikája: MHK. 106, MEH. 70; a találkozásra az Al-Duna vidékén került sor; a bizánci hajóhad az Al-Dunán felfelé haladva egyesült a magyarokkal, és a megvert Symeon bolgár fejedelem a Duna menti Disztrába menekült).

Az itt említett adatok ismeretében tehát esetleg módosítani kell előbbi állásfoglalásomat olyan értelemben, hogy az a vezér, aki Metóddal 882 körül találkozott, a magyar fejedelmek egyike, a *gyula* vagy a *kende* lehetett.¹

9. Milyen tanulságokat vonhatunk le a MetL.-ban szereplő 'magyar király'-lyal kapcsolatban?

Véleményemet az alábbiakban próbálom összefoglalni:

Az egykorú források általában híven megtartják, megőrzik az adott népméltóságneveit. Ebből tehát az következik, hogy a korabeli forrásokban a magyar fejedelmek méltóságneveiként a *kündü*-nek és a *gyula*-nak kellett szerepelnie. Ebből kiindulva feltehető, hogy a MetL. eredeti szövegében is (a legendát a IX. század legvégén állították össze) a *gyula* (ΔΟΥΛΑ/Ο ~ ΔΟΥΛΑ/Ο) vagy a *kende* (ΚΑΔΟΥ ~ ΚΟΥΔΟΥ) cím szerepelhetett.

Abban az esetben azonban, ha a MetL. írója a magyar vezért mégsem a magyaroknál használatos méltóságnévvel illette volna, akkor valószínűen a szláv КЪНАЗЪ, ВЛАДЪИКА vagy БОБОДА címet szerepeltethette. Vö. pl ВЛАДЪИКО a magyar fejedelemre vonatkoztatva a MetL.-ban (i. h.) és БОБОДА a kazár vezérről szólva a KonstL.-ban (i. h.).

A *kralb* szó alkalmazása a MetL. eredeti szövegében — a magyar főnökre vonatkoztatva — nem látszik valószínűnek. Egyrészt azért, mivel a *kralb* szó a bolgár-makedón nyelvterületen a IX. században nem létezett (MELICH: MNy. VI, 337—8), másrészt a magyarok 884-ig még keveset érintkeztek a pannóniai és a morvaországi szlávokkal, ezért nem tartom hihetőnek, hogy a magyarok a *kralb* 'fejedelem' méltóságnévet tőlük már ebben az időszakban átvehették volna. De nem tartom valószínűnek azt sem, hogy a pannóniai és a morvaországi szlávoknál a IX. század végén — a *kъnezъ* méltóságnév szinonimájaként — a *kralb* szó 'fejedelem' jelentésben már el lett volna terjedve, és hivatalos méltóságnévként általánosan használatos lett volna. Erre vonatkozóan ugyanis semmi adatunk sincs.

Feltevéseim szerint a MetL. XII. századi másolója azért hagyta el a *gyula*, illetve a *kende* méltóságnévet, s cserélte azt fel a *korolb* címmel, mivel a magyar méltóságnév számára érthetetlen volt, illetve mert a magyar méltóságnév a másolás időpontjában már nem volt használatos. Párhuzamként hadd említsem meg, hogy a XII. század végi magyar Anonymusnál is már elhalv-

¹ E fejezet szövegének véglegesítéséért CZEGLÉDY KÁROLYnak mondok köszönetet.

nyodott a *gyula* és a *kende* eredeti jelentése, s ezért nála a *Cundu* és a *Gylla* már nem méltóságnévként, hanem személynévként szerepel. Vö. „... 6. De iuramento eorum. ... Quorum VII. [septem] virorum nomina hec fuerunt: Almus pater Arpad; ... *Cundu* pater Curzan ... VII-us Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt *Gylla* et Zombor, ...” (MHK. 399—400).

A fenti bekezdésben említett feltevés valószínűségét támogatja az a mozzanat is, hogy más olyan esetről is tudunk, amikor a másolók „modernizálják” a régebbi méltóságneveket, vagyis amikor a scriptorok a korokban szokásos címekkel titulálják az előző századok uralkodóit. Így például az Orosz Évkönyvek másolói is — mint azt már láttuk — felcserélték az eredeti князь címet a король méltóságnévvel.

10. Érdekes megfigyelní, hogy a королю оугръскому kifejezés második részével, az оугръским szóval már jóval kevesebben foglalkoztak.

Azt az álláspontot, hogy a MetL. eredeti szövegében a ’magyar’ jelző egyáltalán nem is szerepelt volna, sem a történeti tények ismeretében, sem a MetL. forráskritikai elemzése alapján nem látom tarthatónak.

Ezzel kapcsolatosan emlékeztetek például arra, hogy a két legenda szerzői kitűnő történeti, földrajzi, etnikai és nyelvi ismeretekkel rendelkeztek. Így pl. a két legenda megbízhatóan megkülönbözteti egymástól a szlovien, a pannóniai, a morva és a Visztula-menti szlávokat. Vö. a) ’Szaloniki-vidéki szlovien (bolgár-makedón szláv): „кѣжнине... Глобѣньско” (MetL. II, 5); „взи ко нѣста Гелоунина, да Гелоунане вси чисто словѣньскзи вѣсѣдоууть” (uo. V, 8); — b) ’morva szlovien (morva szláv): „Ростиславъ князь словѣньскъ” (uo. V, 1); „мзи Глобѣни проста чадъ” (uo. V, 2, Rastislav morva fejedelem levelében); — c) ’szlovien (szláv) általában; valamennyi szlovien (szláv): „чловѣче, скажи намъ како си тѣзи сътворишь нѣина Глобѣнемъ книгзи” (KonstL. XVI, 2); „не тебе единому тѣжко, нѣ и всѣмъ странамъ тѣмъ словѣньскзимъ сѣлю и оучитель” (MetL. VIII, 2); „вѣса словѣньскзина странзи” (uo. XII, 5); — d) ’pannóniai, Pannónia: „идоуша Коц’лзи, князь панон’скзи” (KonstL. XV, 19); „на епискоупство въ Панонии” (MetL. VIII, 17); — e) ’moraviai, Moravia: „Растиславъ ко морав’скзи князь” (KonstL. XIV, 2); „дошѣдъше же ѣмоу Моравзи” (uo. XV, 1); „из Моравзи” (MetL. V, 1, 13); „поути са лѣтъ моравьскаго” (uo. V, 11); „моравьскаго корола” (ua. IX, 1); Моравлане (uo. X, 4); „сѣ всѣми Моравланзи” (ua. X, 7); „Моравьска окласть” (uo. X, 9); „люди моравьскзина” (ua. XII, 3); — f) ’Visztula menti (szláv): „паганскъ князь... въ Риска” (MetL. XI, 2). (Az idézetek GRIVEC —Tomšić művéből valók.) — A fentiekhez csak annyit fűznék hozzá, hogy a словѣньскъ — mint látható — nemcsak a ’Szaloniki vidéki szlovien’-t, azaz a ’bolgár-makedón szláv’-ot jelenti, hanem általában véve a ’szlávok’-at is.

De arra is nehezen tudnék magyarázatot találni, hogy a XII. századi másoló miért, milyen okból cserélte volna fel a feltett нѣмьньскъ ~ фрѣжьскъ ~ каворьскъ jelzőt egy másik etnikumot jelentő оугръскъ szóval? Ennek

kapcsán külön is fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a MetL.-ban a „német”, „Németország” és a „Svábország” nép-, illetve országnevek is szerepelnek. S mint azt a most idézendő példák is igazolják, itt nem került sor névcserére — a legenda egyik másolatában sem. Vö.: „из влѣхъ [вѣлѣхъ, вѣлохъ] и из Грѣхъ и из Нѣмьцъ” (MetL. V, 2); „Моравѣне учѣхъше нѣмьчѣхъ поплѣ” (ua. X, 4); „а оного [Мѣфодѣа] заглавѣше въ Гѣвѣхъ” (ua. IX, 9).

Hogy a névcseré feltevése nem indokolt, ezt az is igazolja, hogy a két legendában sok népnév található, s köztük olyanok is szerepelnek, amelyek a XI—XV. századi olvasók (másolók) előtt sem lehettek nagyon ismertek.

A két legendában idézett népnevekre vö. például: KonstL. XVI, 8: Армени, Пер’си, Аваз’гѣи, Иверѣи, Оуг’ди, Голѣи, Оѣри, Тѣр’си, Козари, Арабѣне, Вг’п’ти. A kevésbé ismert népnevekre vö. pl.: KonstL. VI, 1: Агарѣни, нарицаемѣи Грациѣи; ua. VI, 14: Агарѣни; uo. VIII, 15: роушкѣи писменъ писано (vö. még: роушкѣими, рѣским’, роушкѣи, роуш’кѣими, роуш’кѣими, рѣками писменѣи, различѣна писмена, различѣи stb.; vö.: GRIVEC—Томšič 111/15); KonstL. XII, 10: въ Фуг’цѣхъ ѣзѣцѣхъ; XII, 17: въ Фѣлѣхъ; stb.

Az előző fejezetben felsorolt népnevek közül szempontunkból különösen a роушкѣи név érdemel figyelmet igen sok változata miatt, meg azért is, mivel a legenda több másolatában e népnév helyett más szó (közszó) szerepel. A роушкѣи szóról röviden csak annyit, hogy a legenda írója e szóval a Krím-félszigeten talált könyvek nyelvét, írását jelöli, de e szó jelentése körül a mai napig viták folynak (feltett jelentései: ’gót’, ’varég’, ’orosz’, ’frank’, ’szír’: vö. GRIVEC—Томšič 184/5). S most állítsuk ezzel szembe a mi оугрѣхъ szavunkat, amely valamennyi másolatban ugyanabban az alakban fordul elő, Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy a KonstL. és a MetL. másolóinak e szó hangalakja és jelentése körül nem lehettek kétségeik. Számukra ez a szó egyértelmű és világos volt.

11. Az оугрѣхъ a magyarok nevének a szlávok között elterjedt változatát őrzi.

E szó eredeti alakja sg. N. *ogŕinъ*, pl. N. *ogŕe* volt, amely a török *on-ogur* ’tíz ogur’ névből származik. Mivel azonban a törökben az *o* hang rendszeren csak az első szótagban fordul elő, ezért a szó fejlődése a törökben ez volt: *onogur* > *onugur*. E török eredetű népnévvel a szlávok — természetesen elsősorban a keletebbre élő szláv törzsek — először magukat a török onogurokat jelölték, de később, mikor az onogurok elhagyták eredeti lakóterületüket, a Fekete-tenger fölötti térségben élő keleti szlávok a magyarokat is ezzel a névvel kezdték jelölni — a lakóterület azonossága alapján, illetőleg az onogur törzsszövetséghez való tartozásuk miatt, esetleg az onogurok és a magyarok egy részének azonossága következtében. E török eredetű népnevet a szlávok a magyarok elődeire vonatkoztatva már a VI. század előtt is, tehát a szláv törzseknek az őshazából való kivándorlásuk előtti időben is használniuk kellett. Ennek feltevése azért indokolt, mivel e népnév *on* hangcsoportja az egyes

szláv nyelvekben ugyanolyan fejlődésen ment keresztül, mint az ősszláv *q* hang. Az *onogur* (*ongur) > *qgřinъ*, *qgřre* a. m. 'magyar' névazonosítás azonban a keleti szlávoktól származhat, akik ezt továbbadhatták a többi szláv törzsnek és a bizánciaknak is.

Az ótörök *on* > ősszláv *q* megfelelései az egyes szláv nyelvekben: a) ótörök *on* > ősszláv *q*: ősszláv, óorosz, ószlovien – óbolgár, ómorva, ószlovén *qgřinъ*, pl. N. *qgřre*; bizánci görög *Ογγροι*, olv. *ungroi*; ólitván *unguras*; — b) ősszláv *q* > szláv *u*: orosz *ugrin*, pl. N. *ugri*, ukrán *vúhor*, *úhor*/*uhry*, bolgár *ugri* (tört.), szerb-horvát *ugar*, *ugrin*, cseh *uher*, szlovák *uhor*; — c) *q* > *o*: szlovén *óger*, *ógrski*; *vóger*, *vogrín*; *vogrín*, *vogrski* (a *v* prothetikus hang); — d) *q* > *ę*: lengyel *węgrzyn*, *węgier* (a *w* prothetikus hang), mai orosz *venger*. (Vö.: MELICH, Über den Ursprung des Namens *Ungar*: AfSIPh. XXXVIII, 244—50; űő., A honfoglaláskori Magyarország. 1925. 13; ΝΕΜΕΤΗ, A honf. m. 181; ΜΙΚΛΟΣΙΧ, Lex. 1162—3; BRÜCKNER, StEtJP. 609; Ст. Младеновъ, ЕтРечБългар. 652; Речник на съвр. българ. книж. език III, 1959, 466; VASMER, RussEtWb. III, 172; F. TOMŠIČ, Nemško—slovenski slovar. Ljubljana, 1964. 851; FLISZÁR, Vend—magyar szótár. Bp., 1943. 162.

Az *Ογγροι* szó a magyarok nevéként a bizánci forrásokban a X. századtól kezdve tűnik fel: X. század: Basileios élete; Georgios Mon. folyt., . . . ; XI. század: Szent István görög oklevelei; Skylitzes folyt. De ennél korábban vannak adataink a szláv *Оугри* alakra: IX. század vége: KonstL., MetL.; X. század: Naum élete; Georgios-csodák; Malalas szláv ford. (Vö. MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1934., a kötet végén levő táblázat.)

A fentiekhez azt kell még hozzátennem, hogy a IX. század végén, amikor a KonstL. és a MetL. készültek, az általunk vizsgált szónak még orrhangú *q*-val kellett hangzania, tehát sg. Н. *Ѡгъринъ*, pl. Н. *Ѡгъри*, adj. *Ѡгърскъ*. Az ősszláv *q* ugyanis a szláv nyelvekben általában csak a X. század folyamán veszítette el orrhangúságát, így például a csehben és az oroszban is (vö. K. HORÁLEK, Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, 1962. 130—2). Mindebből tehát az is következik, hogy a KonstL. és a MetL. eredeti kéziratában az *Ѡгърскъ* alaknak kellett szerepelnie.

Érdekes viszont, hogy ez orrhangzós alak a legrégebbi szláv nyelvemlékekben nem fordul elő. Vö.: IX. század: KonstL., MetL. — az előforduló adatokat már idéztük; — X. század: Naum-élete: *Оугри пѣвнскѣи ѣзыкъ*; *Оугри*; *Оугромъ* (a Naum-élettrajz I., régebbi változata a X. század első feléből származik, szerzője Velickei Kliment valamelyik tanítványa; egyetlen fennmaradt másolata a XV. századból származik, szerb helyesírással van írva. Vö. Христ. 106, 125; ММФН. II, 177, 179; Дуичевъ, Изъ ст. българ. кн. I, 61, 201). — György barát Krónikájának folytatása: 894—896: a) *Ѡгъромъ*, *Ѡгъри*; *Тѣрци же, иже и Ѡгъри* (Georgios Hamartolos szerzetes a IX. században élt, krónikájának folytatása a X. századi Symeon Metafrast — Logothetistól származik; M. WEINGART három szláv szerkesztését különbözteti meg: az a) pontban idézett

alap-szláv fordítást; b) a bolgár, illetőleg orosz szerkesztést és c) a szerb redakciót; l. M. WEINGART, *Byzantské khroniky i. m. II/2*, 337, 349—351); b) *Временникъ* (Sym. Log. krónikájának bolgár, ill. orosz szerkesztése): *Оугромъ, Оугри* (WEINGART i. m. II/2, 355—6, 360); c) *Лѣтописникъ* (Sym. Log. krónikájának szerb szerkesztése): *Тоуркомъ, Тоурци* (WEINGART i. m. II/2, 355—6); d) György barát görög nyelvű krónikájában: *οἱ Τοῦρκοι* (WEINGART i. m. II/2, 342—3) (Sym. Log. krónikájának e két szerkesztéséből mintegy 30 másolat maradt meg, a legrégebb a XIII. századból származik, vö. WEINGART i. m. II/1, 64—71, 94—5, II/2, 145—6, 312; *Христ.* 271—3); e) *Оугри* (Konst. Manasi krónikájában, ugyancsak a 894—896-i magyar—bolgár eseményekre vonatkozóan; e krónika a XII. század végén keletkezett, legrégebb bolgár fordítása a XIV. század első feléből származik; vö.: WEINGART, *Byzantské khroniky i. m. I*, 216; *Й. Ивановъ, Бълг. старини изъ Македония. София, 1931.* 618, 622). — Orosz Évkönyvek: IX. század vége: *Угри кѣлини; Угри; Угри чернини; „Угри мимо Киевъ”; „Угорьски горы”, „Угорьска земля”* (a *Повесть временных лет* a XII. század elején keletkezett, de anyagában a bizánci krónikákra és egyéb hazai eredetű forrásokra támaszkodik; a legrégebb orosz kézírata 1377-ből származik; vö. *Повесть временных лет. I—II, Под ред. В. П. Адриановой—Перетц. По лаврентьевской летописи 1377 г. Москва—Ленинград, 1950.* I, 10—1, II, 210, 224, 256; *ММФН. I*, 190, 193); 950 táján: *пeони ꙗꙗемъѣи Оугри, иже сами нарицаются Магерѣ; пeони ꙗꙗемъѣи Оугрѣ* (*Поповъ А., ... противъ латинямъ. Москва, 1875,* 176—89 alapján közli THALLÓCZY LAJOS, *Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon: Századok XXX*, 199—201; a görög eredetinek szláv fordítása a XIV. századból való: i. h.; vö. még *НОДИКА, Оросз-Ѣвк. 52—3*).

Az orrhangzós alakok csak néhány fiatalabb egyházi szláv nyelvű emléken tűnnek fel, de az adatok száma igen csekély. Vö.: a) György-barát krónikájának az előbbi fejezet a) pontjában idézett adata; b) a Konstantín rövidebb életírását tartalmazó, már idézett XVII. századi moldovai kódex: *... „Карлоуца краля нѣмькаго и Доунаа господаря жгор’каго”* (vö. *GRIVEC—TOMŠIČ 165*); c) Symeon Metafrast—Logothetis *Chronikájának* bolgár nyelvű fordítása: *Вжгрзи* (vö.: *Громъ, Моравия и Мадьяры 152; S. M.—L. X.* századi bizánci történetíró krónikáját bolgárra a XIV. század folyamán fordították le; vö.: *Христ.* 271, 273; *Дуйчевъ, Изъ ст. бълг. книжн.*² 223; WEINGART, *Byz. khroniky i. m. II/2*, 349—51); d) *„вжгрзскимъ вѣмъ”; „вж земли вжгрзстѣи”* (vö. *Й. Ивановъ, Бълг. старини изъ Макед.*² 381: *«Житие на св. Ивана Рилски отъ патриархъ Евтимия Търновски»*; a kézirat a XIV. század 2. felében készült: i. m. 369, *Христ.* 390). A fentiekhez azonban hozzá kell tennem azt, hogy az itt idézett orrhangú *q*-k inkább bolgár helyesírási sajátyságnak tekintendők, mint az eredeti *q* hang megőrzésének. A *Проложное Житиѣ Кирилла XVII. századi moldovai kéziratában* ugyanis (vö. a b) pont alatt) az *ж* az alábbi esetekben szerepel: az eredeti *q* helyzetében: *грамотъ* sg. *Асс., мждрин;*

az idegen *am, on* helyett: „Зѣбра [Zambri] когана козарскаго”, „господара жгорскаго”; az *u* helyett: „царствѣацѣмоу”; az *ę* helyett: жѣмѣ (vö.: Лавров, Мат. 103—4; MMFH. II, 310, 312—3).

A szlavisták közül is csak kevesen idézik az *qgr-* eredeti orrhangzós alakját. Vö.: жрѣи (Громъ, Моравія и Мадьяры 153; a szerző szerint e névvel az oroszok nevezték a magyarokat, akik aztán ezt a nevet továbbadták a nyugati népeknek); „kralju *qgrskujemu*” (BRÜCKNER, Thesen 203); de: „kralju *ugrbskujemu*” (MELICH: MNy. IV, 27).

Láttuk továbbá azt is, hogy e szó a KonstL.-ban és a MetL.-ben is *u*-val szerepel: Оугрѣи, оугрѣрьскомѣ. Mivel magyarázható ez a jelenség? Véleményem szerint azzal, hogy a KonstL. (legrégebbi másolata a XII. századból való) és a MetL. (legrégebbi másolata a XV. századból való) sem őrizte meg eredeti, IX. század végi szövegét betűhűen, hanem mindegyik későbbi másolat tükrözi azokat a hangtani, helyesírási stb. változásokat, amelyek arra a szláv ország írásbeliségére voltak jellemzőek, ahol a másolatok készültek. S mivel a XII., illetőleg a XV. században az oroszoknál, az ukránoknál, valamint a bolgároknál és a szerbeknél már *u* volt az *ę* helyén, ezért szerepel az eredeti жрѣрьскѣ már denazalizált оугрѣрьскѣ formában. De ebben semmi rendkívüli nincs. Az ószláv (egyházi szláv) nyelvemlékekben ugyanis már a XI. századtól kezdődően feltűnnek az *ę* változását tükröző grafikai jelölések (vö. Š. KULBAKIN, Mluvnice jazyka staroslověnského.² V Praze, 1948. 18—22). S ugyanez volt jellemző a KonstL.-ra és a MetL.-ra is. E két legendában is ugyanis az eredeti *ę* és *ę* helyett már sok *e*-t, *ia*-t, illetőleg *u*-t találunk. Vö. pl.: KonstL. VIII, 22: вѣзврати же се [са] Философъ вѣ свои поутѣ [-ж-] уо. 24: окон'чаль, . . . слѣж'вѣ [-ж-]; уо. 25: съ всю дружиню [-ж-]; MetL. XVI, 2: не избоудѣти [-ж-] него без моукѣ [-ж-]; уо. 4: тацѣма моужема [-ж-] (vö. GRIVEC—TOMŠIČ i. m.).

Az Оугрѣи, оугрѣрьскѣ *u*-val hangzó alakok tehát szabályosaknak mondhatók, mivel összhangban vannak a legendában fellelhető ószláv orrhangú *ę*-adatok *u*-hangzós hangalakjaival.

12. Említettem már, hogy a MetL. XV, 1-ben szereplő „странѣи доунаискѣи” helyes magyar fordítása 'a dunai részek' és nem 'a Duna tájéka'. Vö. ennek alátámasztására az alábbi adatokat a MetL.-ból: a) 'Szaloniki tartománya, Szaloniki fejedelemsége': II, 4: „всю Сѣлѣнскою страню” 'omni Thessalonicensi regioni'; II, 5: „княжение ѣмоу дастъ държати Словѣнско” 'principatus'; b) 'Pannónia, Moravia területe': VIII, 11: „послати Мѣлѣодѣи на странѣи вашѣ” 'in vestras regiones'; c) 'országhatár': X, 9: Моравьска областъ пространиги начати въса странѣи” 'regio Moraviae omnes fines suos dilatare coepit'; d) 'valamennyi szláv terület': VIII, 2: „не тѣмѣ ѣдиномуу тѣмѣмо, нѣ и въсѣмѣмъ странамъ тѣмѣмъ словѣнскимъ сѣлю” 'omnibus partibus illis Slovenicis'; XII, 5: „Мѣлѣодѣи . . . вѣ роукоу ѣго соутѣ . . . въса словѣнскихъ странѣи” 'omnes partes Slovenicae' (GRIVEC—TOMŠIČ i. m.).

Hol lehetett földrajzi elhelyezkedésében a странѣи доунаискѣи? Emlé-

kezzünk vissza arra, hogy a korábban felsorolt balkáni és Duna-völgyi földrajzi nevekre vonatkozó adatok között a következők voltak: Görögország; Szaloniki vidéke, Szaloniki fejedelemsége; Olaszország; Pannónia; Moravia; Németország; Svábsország; a Visztula menti fejedelemség. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a *странзи доунаискзи* valami mást akar jelenteni, mint az itt említett Duna menti területek. S valóban. A bolgár kánok névsorában az alábbiakat olvassuk: „*син. е'. [5] кѣназь дръжаше кѣнажение въ онѣ странюу доунага (дѣнаа) лѣт. ф'. и е'. [515] ѿстриженами главами. и потомъ приде на странюу доунага (дѣнаа) Исперихъ кн'зь тожде и до селѣ*” (vö. Именникъ на първобългарскитѣ ханове; 1.: *Дуйчевъ*, Изъ ст. бълг. кн. I. 1; *Миккола J. J.*, Die chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFou. XXX/33, 6—7 + fotokópiák).

Az itt idézett szövegben a *на странюу доунага* annyit jelent, mint 'a Duna alsó folyásának területei'. A bolgár kánok névjegyzéke, amely a bolgár-török uralkodók neveit tartalmazza a VIII. század második feléig, eredetileg görög nyelven íródott, és egyházi szláv nyelvre csak később fordították le. Ez idő szerint három másolata ismeretes, egy a XV. századból és kettő a XVI. századból. *ДУЙЧЕВ* az egyik XVI. századi lista szövegét közli, míg *КУЛЕВ* a XV. századit (vö. *Дуйчевъ* i. m. 162—5; *Христ.* 14—5). Megjegyzem, hogy e két szöveg közt csak hangtani és helyesírási eltérések vannak.

Azt hiszem, mindenkinek feltűnhet az itt idézett szövegrész hasonlósága a *MetL.* XVI. 1. említett részletével. S ez talán nem is véletlenség. Ez az egybeesés — véleményem szerint — annyit jelenthet, hogy a *MetL.*-ban szereplő *странзи доунаискзи* tulajdonképpen úgy értelmezendő, mint a 'Pannónián, Moravián kívül eső dunai területek', azaz rövidebben 'az alsó-dunai részek'.

Fenti véleményem alátámasztására vö. még az alábbi adatokat: 894—896: György-barát krónikájának folytatása (*Sym. Logoth.*): „*въ лѣтѣ на рѣкѣ дѣнавъ дати дары въгроумъ*” (*WEINGART*, Byzantské kroniky i. m. II/2, 349); „*на рѣкоу доунавскоу*” (az előbbinek szövegváltozata: i. m. 355; mindkét szövegben az alsó-dunai szakaszcól van szó); *Naum-élete* I. (a régibb változat): *Методъ* tanítványai Morvaországából történt kiűzetésük után Bulgáriába menekültek. . . „*въ Бѣлзгары бѣжааше*” (*ММФН.* II, 179); *Naum-élete* II. (a fiatalabb változat): ua. „. . . *къ доунабоу землы приидоше*” (i. m. 254).

13. Talán nem lesz minden tanulság nélkül való, ha *Метод* és a magyar király találkozásának leírását összehasonlítjuk *Konstantinnak* és *Методnak* a többi fejedelemmel, uralkodónál tett látogatásuk jellemzésével. Vö. *KonstL.* XI. 45: *Konstantín* a kazár kagánnál; uo. XV, 1: *Konstantín* *Rastislavnál*, *Moravia* fejedelménél; uo. XV, 18: *Konstantín* *Kocel-nél*, pannóniai fejedelemmel; *MetL.* VIII, 17: *Метод* *Kocel-nél*; uo. XIII, 5—6: *Метод* a bizánci császárnál. Az összevetésből ugyanis az tűnik ki, hogy a magyar vezérnél tett látogatás légkörének jellemzése, a társalgás színvonalának bemutatása semmivel sem marad el a többi látogatás és fogadtatás ábrázolásánál.

14. A MetL. *strižnici* szavának értelmezése kapcsán vissza szeretnék kanyarodni ahhoz, amit БОТКА mondott idézett tanulmányában. Ott arról esett szó, hogy Metód életírásában szereplő *стрижници* 'tonsi' feltehetően a magyar módra nyírott hajviseletre utal. Ezt az elképzelést igen figyelemre méltónak tartom, mert ha a feltevés igazolható lenne, ez annyit jelentene, hogy Moravia területén vagy annak szomszédságában, Metód moraviai működésének időpontjában, magyarok — még hozzá keresztény magyarok — éltek. De lássuk, hogy mennyire igazolható a fenti elképzelés.

A MetL. X, 7—8. részében az alábbiakat olvassuk: „Et accipiens illum Sventopulkus princeps cum omnibus Moravis, commisit ei omnes ecclesias et clericos (. . . *вса църкви и стрижники*) in omnibus urbibus. Ab illo autem die magnopere coepit crescere doctrina divina et clerici multiplicari (. . . *расти оучение кожие и стрижници множити са*) in omnibus urbibus et pagani (погани) credere in verum Deum, erroribus (*блადи*) suis renuntiantes” (GRIVEC—TOMŠIČ 160—1, 230—1).

Mi a *стрижники* szó jelentése: 'hívő; pius' vagy 'clericus', esetleg 'monachus'? Meg kell mondanom, hogy e szó pontos jelentéséről azért nehéz véleményt nyilvánítani, mivel a MetL. már idézett adatán kívül csak egyetlen, XIII. századi adatról van tudomásom: „*стрижником и людем*” ('постриженный, принадлежащий къ духовенству'; vö.: Срезн., Mat. III, 547; MIKLOSICH, Lex. 890).

A MetL. *стрижники* szavát a szlavisták szinte kivétel nélkül a 'clericus' szóval értelmezik (vö. pl. GRIVEC—TOMŠIČ i. h.; ММФН. II, 154; ЛАВРОВНАЛ a. m. 'новопопсвятих' és 'высвятих', I. Кирило та Методий 307). A KonstL.-ban és a MetL.-ban azonban a klerikusok nevéként az említetten kívül még két szó használatos: 'clericus': *сзпричестникъ* (KonstL. XV, 8); *клирикъ* (MetL. XVII, 7); 'clerus': *клероъ* (KonstL. VIII, 17; MetL. XV, 3). Felmerül a kérdés, mi különbség lehet e három szó jelentésartalma között? Pillanatnyilag erre a választ még nem tudom megadni.

Nézzük meg egyben azt is, hogy az alsóbb papság, a szerzetesek, valamint általában a hitélet fogalmainak megnevezésére milyen kifejezéseket használnak a két legendában, hátha ezek is adnak nekünk bizonyos útmutatást. Ime: 'presbyter': *ѣри, попъ*; 'officium presbyteri': *поповство*; 'monachus, monasticus': *святи отци, отци; чрчноризци* (KonstL. XVI, 1); *чърны ризы* (MetL. III, 3); *вз мнишскзи вѣразъ* (KonstL. XVIII, 5); *мнишскзи чинъ*. (MetL. III, 3); *чстнзи ризы* (KonstL. XVIII, 3); 'diaconus': *дѣконъ*; 'christianus': *кръстиянинъ*; 'pii viri': *сх . . . говѣинъ моужи* (KonstL. VIII, 17); 'paganus': *погани, поганскъ*; 'haeresis': *блადи* (MetL. X, 8); *ѣресъ* (MetL. XVII, 14).

Lehetséges-e ezek alapján a *стрижники* szót 'clericus'-nak értelmezni?

GINZEL J. A. (Geschichte der Slawenapostel Cyrill und Method und der slawischen Liturgie. Leitmeritz, 1857. 89) a fenti szövegrésszel kapcsolatosan

— elsőként — ezeket írja: „Diese Stelle (»Ab isto tempore coepit doctrina Dei valde crescere et tonsi multiplicari. . . «) lehrt uns in dem Worte 'tonsi' den besonderen Gebrauch der mährischen Slawen kennen. Jene, welche das Heidenthum fahren ließen, dadurch äußerlich kennbar zu machen, daß ihnen der Kopf geschoren wurde. Daß die Pannonische Leg. hier gut unterrichtet sit, bestätigen die bayerischen Bischöfe in ihrem Briefe an P. Johann IX. vom J. 900 durch die Bemerkung: . . .”

Mint már említettem, BOTKA is magáévá tette ezt a gondolatot. S valóban, két egykorú tudósítást is ismerünk arról, hogy a morvák és a bolgárok magyar módra lenyírták a hajukat. Vö.: 900.: „. . . Moravi vero Selavi. . . Quod nos praefati Selavi criminabatur, cum Ungaris fidem catholicam violasse, et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse, atque ut in Italiam transirent pecuniam dedisse, . . . Ipsi Ungarorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt, et more eorum capita suorum pseudochristianorum penitus detonderunt et super nos Christianos immiserunt, . . . alios captivos duxerunt, alios occiderunt. . .” (Epistola Episcoporum Bavariensium ad Johannem P. IX. scripta a. 900; vö. GINZEL, *Gesch. d. Slawenapostel i. m. Anhang I*, 70–1). — X. század: „[Ungari] Capillum usque ad cutem ferro caedunt” (Reginonis Chronicon; l. MHK. 322). — 968.: „. . . mindnyájan meghívást kaptunk a császárhoz. A hosszú, szűk asztal felső részén, a magyar módra nyírott (. . . Bulgarorum nuntium, Ungarico more tonsum. . .) vaslánccal díszített, s mint jól sejtettem, még meg sem keresztelt (catechumenum) bolgár követ után ültettek, . . . a bolgár követ, jöllehet véleményed szerint, csak kopaszfejű (tonsus), mosdatlan barbár és csupán vaslánccal övedzett, . . .” (Liudprand jelentése konstantinápolyi követ-ségéről 19; l. Liudprand történeti munkái. Bev. GOMBOS F. A. Budapest, 1908. 238; GOMBOS, *Catalogus II*, 1475; PERTZ: MGH. SS. III, 351).

VARJÚ ELEMÉR is azt írja, hogy az idegeneknek feltűnt a magyar hajviselet. A középkorban ugyanis a nyugatiak — római hagyományt követve — a fő lekopasztását szabad emberhez nem illőnek, megvetésre méltónak tartották. (A haj lenyírása I. István korában a büntetés egyik válfaja volt; vö. ZÁVODSZKY L., *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. XIX. és XXVIII. fej., 33, 39; K. P.). A magyarok ezzel szemben — talán higiénikus okokból is — lenyírták hajukat, csak három hosszú fürtöt hagytak meg. Ettől a pogány szokástól még a kereszténység felvétele után sem akartak eltérni, hiába tilalmazta azt első királyunk. E hajviseletüket más népek is átvették, például a morva-szlávok, a bolgárok, sőt a németek is a XII—XIII. században. (Vö. VARJÚ ELEMÉR, *A magyar viselet a középkorban: Magyar művelődéstörténet*. I, Budapest, é. n., 334—5.) A tarfejű, hármasonatba font farkosos magyarnak feltett lovas ábrázolására (Regensburg, XII. sz.) vö. LÁSZLÓ GYULA, *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944. 372, 415, XX/2., XXXV., XXXVI., XLII. ábra.)

A fentiekhez én annyit fűznék hozzá, hogy a haj lenyírása vagy leborotválása magyar pogány szokás lehetett. Ezt támasztja alá a Képes Krónikának a Vata-lázadásra vonatkozó alábbi részlete is: „... Primus autem... Vatha... dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum...” „... először azonban... Vata... ajánlotta magát az ördögnek, leborotváltatván fejét és pogány módra három farkocsot eresztett...” (Képes Krónika 1374—1376. Budapest, 1964. 110). Emellett azonban lehetséges, hogy a magyarok később is mint keresztények megtartották ezt a szokásukat. Erre utal a már idézett 900. évi adat: „... more eorum [Ungarorum] capita suorum pseudochristianorum penitus detonderunt...”

Ugyanakkor azonban a MetL. III, 3. része arról szól, hogy Metód, amikor az Olympos kolostorban szerzetes lett, „lenyiratkozott”. Hallgassuk meg ezt a részt: „Et data occasione principatu se abdicavit; et profectus in Olympum, ubi patres vivunt sancti (свѣтѣи отѣци), tonsus est et induit nigra vestimenta (постригъ сѧ оуаѣче (сѧ) въ чьрнѣи ризѣи). Et erat oboediens cum humilitate et perficiens omnem pleniter monasticam regulam (мънишьскѣи чинъ) et libros incumbens.” (GRIVEC—ТОМŠIČ 154, 222).

A MetL. III, 3. részből idézett постригъ сѧ 'tonsus est' tehát arra mutat, hogy a haj lenyírása a bizánci szerzetesi szertartás egyik eleme is lehetett, s a szerzetesi rendbe való felvételnek egyik külső jelvénye volt. DAL' szótárában (II, 346—7) az alábbi értelmezést találjuk: постригати, постричь 'кого во что: поставлять, посвящать, рукополагать въ монахи, либо въ духовное званье, при чемъ, по обряду сему, выстригаютъ немного волосъ'; она постригается 'идеть въ монастырь'; „се глѣхъ, чьрнѣи попъ Никандръ... постриженикъ”. S valóban, MIKLOSICH, Lex. 639—40 és Срезн., Мат. II, 1266—7 is arról vallanak, hogy e szó a szerzetessé való felszentelés egyik mozzanatát jelenti. Vö.: постригати 'п. мниха; посвящать въ монашество'; постригъ 'tonsio'; постришти сѧ 'monachum fieri'; постригание 'потсрижение, посвящение въ монашество'; пострижение 'посвящение въ монашество'; постриженикъ 'принявшій пострижение, tonsus, monachus'. Vö. még az alábbi adatokat: „Я жена моя пострижеться въ чернице” (Рук. Клим. б. 1270 г.); „постригоша (сѧ) вси въ образъ чрѣнечскѣи” (Новг. I. л. 6746 г.: по Ак. сп.) (Срезн., Мат. III, 1560, 1566; vö. még II, 110).

Hogy a стрижници szónak 'monachus' jelentése lehetett, ezt az Orosz-Évk. alábbi — a MetL. X, 8. részével feltűnő egyezést mutató — részlete is igazolja, itt ugyanis a стрижници helyett a черноризци szó olvasható. Vö.: „заложи Ярославъ... сѧго Гьвргина манастиръ и сѧгѣи Принъи, и при семь нача въра хьганьска плодити сѧ и рширати, и черноризъци почаша множити сѧ и манастиреве починаху къти”. (Пов. вр. л. 6449 г. [=941]; Срезн., Мат. II, 109—10).

LECLERCQ véleménye szerint azonban a bizánci (keleti) egyházban nemcsak a szerzetesek, hanem a klerikusok is viseltek tonzúrát, görögül ἐπιγονις

és ἀποκάρις (CABROL—LECLERQ H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Tome XI, 2430—43). A bizánciaknál és az orthodox szlávoknál fellelhető tonzúra („corona”)-ábrázolásokra vö.: 1056 előtt, Ochrid (D. TALBOT RICE, Mittelalterliche Fresken aus Serbien und Mazedonien. München, 1963. No. 5.: Der Heilige Basilius zelebriert die Messe, Kirche der Hagia Sophia); 1295., Ochrid (Д. Чорнаков, Фреске у цркви светог Климента у Охридѹ. Београд, 1961. № 20. Свети Лавр); 1234—1241., Mileševa (Ж. Стојковић, Милешева. Београд, 1963. № 14. Свети Сава); XIII/XIV. sz., Peć (R. LJUBINKOVIĆ, Die Apostelkirche im Patriarchat von Peć. Beograd, 1964. No. 34. Der Heilige Sava und der Heilige Demetrius; No. 62. Das Begräbnis von Sava II, Erzbischof von Serbien); XVII. sz., Tirnovo (Л. Прашков, Икони от Националната Художествена Галерия. София, s. d. № 11. Три светителя); 1199., Novgorod (Древнерусская монументальная живопись XI—XIV. в. в. Москва—Ленинград, (1964.) № 53, Новгород, Ц. Спаса—Нередицы. Петр Александрийский; № 55. Лазарь); XII. sz. vége—XIII. század eleje, Oroszo. (Древнерусская живопись в собрании Гос. Третьяковской Галереи. Москва, 1958. № 16—17. Успение; XIII. sz.: 25. Василий Великий).

Emellett ismeretes az is, hogy a római rítus szerinti papi, egyházi rendbe való felvétel a hajkorona (tonsura) feladása által történt. Ennek alátámasztására most nem nyelvtörténeti adatokat fogok idézni, hanem egy-két művészettörténeti emléken látható tonzúrás ábrázolást említek meg. Vö. pl.: 546—8.: Justinianus császár és kísérete (érsek és két bizánci? tonzúrás pap; S. Vitale, Ravenna; l. pl. A. PAOLUCCI, Ravenna. Ravenna, 1971. 46—7, 42, 10, 12); 851.: Kopasz Károly császár első biblijája (a császár mellett szerzetesek láthatók; i. m. 129. ábra); stb. A legérdekesebb azonban az, hogy a római San Clemente bazilika alsó részében (basilica inferiora) látható Translazione della salma di s. Clemente a Roma ábrázoláson, amelyet a XI. vagy XII. századból datálnak, a pápa mellett álló Konstantín—Cirill és Metód tonzúrás fejjel láthatók. Vö. FALDI GUGLIELMI C., Roma/ S. Clemente, Tesori d'arte cristiana: No. 12 del 7 maggio 1966, 317—318; LACKO, Sv. Cyril a Metod i. m. 160—1 kép. Valószínűnek mondható azonban amaz álláspont, hogy Konstantín—Cirill és Metód itt nem olyan attributumokkal (haj, ruha stb.) vannak felruházva, mint amilyenek őket a IX. század végén a bizánci rítus szerint megillették volna, hanem olyanokkal, mint amilyenekkel a festmény készülésének idejében, a XI—XII. században a római rítus szerinti szerzeteseket és papokat ábrázolták. (Vö. GIUSEPPE WILPERT, Le pitture della basilica primitiva di San Clemente. Rom, 1906. 1—61, 5 tábla: Mélanges d'Archéologie et l'Histoire publiés par l'École française de Rome, tome XXVI; Rešetar M., Das Grab und Grabinschrift des hl. Cyrill in Rom: AfSIph. XXVIII, 421—9.)

De hogy még bonyolultabb legyen a helyzet, újból felidézem a dunai bolgárok fejedelmi listájának már hivatkozott részletét, amelyben a „lenyírott fejek” kifejezés is benne található. Vö.: 'Diese 5 Fürsten hielten das Fürstentum

inne auf jener Seite der Donau in 500 und 15 Jahren mit geschornen Köpfen (ѡстрижѣнами главами) und darauf kam auf (diese) Seite der Donau Fürst Iserich, so wie er auch noch jetzt hier (herrscht)'. (L. MIKKOLA i. m.: JSFOu. XXX, 9. Vö. még a bolgár szlavisták e helyének értelmezését: 'съ остригани глави'; 1. Дуйчевъ, Изъ ст. бълг. кн. I, 2; Христ. 16.)

Mi tehát a *стриженици* szó helyes értelmezése: 'pius', 'clericus', 'monachus', 'pseudochristianus', 'paganus'? S továbbá, vonatkoztatható-e a *стриженици* a magyar hajviseletet utánzó keresztényekre? Azt hiszem, a kérdést az dönti el, hogy mivel a MetL. *стриженици* szava az 'igazi keresztények'-et akarja jelölni, ezért a 'monachus' és a 'clericus' jelentése jöhet számításba.

Ha viszont a *стриженици* elsődleges jelentésének a 'monachus' veendő, akkor e gondolatot továbbvive talán arra is gondolhatunk, hogy a szerzetesek számára feltehetően kolostorok is rendelkezésre állhattak. De ezzel a kérdéssel én itt nem akarok foglalkozni, csak magát a gondolatot akartam megemlíteni.

15. Befejező megjegyzések. — MELICH (Századok XXXIX, 355—6) a MHK.-ben közzétett magyar vonatkozású szláv forrásokat ismertetve (KonstL., MetL.; a 894/896. évi magyar—bolgár háború; Nestor-krónikája) egyrészt azt írja, hogy nagyon kevés az az anyag, amely a szláv forrásokban a honfoglalásról, illetőleg a honfoglalással kapcsolatos eseményekről tudósít, másrészt megemlíti, hogy ez a kevés anyag is — kiszakítva szövegkörnyezetéből — igen csekély tanulságot nyújt az olvasónak. Ezért nem tartja célszerűnek az olyan közlést, amely csak azokat a mondatokat ragadja ki a szövegből, amelyekben az Оугри 'magyarok' név előfordul. Ennek kapcsán például hiányolja, hogy a KonstL.-ből kimaradt az a rész, amely arról szól, hogy Konstantín merre járt, honnan tért vissza, mit csinált ott. De bővebb tájékoztatást tartana kíváncsúnak több kérdésről is, mint amilyen az, hogy a magyarok akkor melyik területen éltek stb. S bár e kérdésről a MHK. lábjegyzetében egy kevés olvasható, ezt nem tartja elégségesnek, s maga is néhány gondolattal próbálja pótolni a mutatkozó hiányt.

MELICH JÁNOSsal egyet kell értenünk. Valóban, a honfoglalás korára vonatkozó szláv források magyar vonatkozású anyaga még nincs kellően feldolgozva és kiaknázva. Ennek a hiányát éreztem én is, amikor Konstantín és Metód működésének Duna-völgyi történetét tanulmányozva (vö.: KIRÁLY, К вопросу о глаголических письменах в системе древневенгерских рунических знаков: Константин — Кирил Философ. Симпозиум. София, 1971. 205—13; uő., K otázke cyrilometodejských tradícií v Uhorsku: Otázka hlaholských pamiatok: Slovo (Zagreb) XXI, 291—300; uő., K otázke cyrilometodejských tradícií v Uhorsku: Otázka nápisov (Zborník FFUK. Philologica XXIII—XXIV. Bratislava, 1974. 287—92; uő., Der sogenannte Beutel König Stefans I. von Ungarn: StSl. XVII, 219—48, 14 t.) eljuttottam a KonstL. és a MetL. magyar-epizódjának kérdéséhez. Ekkor egyrészt meglepődve tapasztaltam, hogy milyen sokan foglalkoztak e kérdéssel, másrészt érdekes és tanul-

ságos volt számomra ennek az anyagnak az áttanulmányozása, mert az érvek és ellenérvek, a feltevések és álláspontok egész sorát volt alkalmam megismerni.

Jelen tanulmányom célja kettős: egyrészt az, hogy a hazai olvasókat megismertessem e kérdéskörre vonatkozó irodalommal; másrészt az, hogy saját álláspontomat próbáljam kialakítani a vizsgált kérdésekkel kapcsolatosan.

Befejezésként már csak egy-két gondolatot szeretnék elmondani, s egyben néhány tanulságot próbálok megfogalmazni.

A KonstL.-t és a MetL.-t hiteles történeti forrásnak fogadom el, s ezért úgy vélem, hogy a magyarokra vonatkozó két részlet is — alapjában — megtörtént eseményeket ír le. Ezt az álláspontot mindenekelőtt az a tény támogatja, hogy e két magyar-epizód valamennyi kéziratmásolatban változatlan szövegű.

Mivel az Оугри név és az оугръскъ melléknév e két legenda minden egyes másolatában megtalálható, ebből az is következik, hogy az eredeti kéziratban is e két szónak kellett szerepelnie, s nem — mint egyesek felvetették — a нѣмьчскъ vagy a фръжскъ szónak. De azért is el kell utasítanunk a névcsere gondolatát, mivel a két legenda szerzői — a legendák szövegének tanúsága szerint — kitűnő földrajzi és etnikai ismeretekkel rendelkeztek.

A KonstL. és a MetL. összsláv *o*-ra visszamenő példái arról vallanak, hogy ezekben az *o* helyett már általában *u* található. S mivel az Оугри, оугръскъ szintén eredeti *o*-ra (ѡгъри) vezethető vissza, ebből az következik, hogy ezzel az állapottal teljes összhangban vannak az Оугри és оугръскъ szónak *u*-hangzós alakjai is.

A két legenda szövegéből az is kitűnt, hogy a **tort*-, **tolt*- típusú szavak *trat*-, *tlat*- formában, vagyis déli (és nyugati) szláv alakban szerepelnek a szövegekben. Az egyetlen kivétel a королъ szó, amely keleti szláv hangalakról tanúskodik. Ez tehát annyit jelent, hogy a королъ nem lehetett benne a MetL. eredeti szövegében, hanem csak utólagosan került be, mert különben *trat*-nak (кралъ) kellene hangzania, éppúgy mint a legenda többi **tort*- típusú szavának.

Hogy melyik méltóságnév szerepelhetett a magyar „király” (főnök) titulusaként az eredeti szövegben? Véleményem szerint a *kende* vagy a *gyula*. Erre azért kell gondolnunk, mivel a bizánci ceremóniális hagyományok szerint a bizánciak a külföldi fejedelmeket, vezéreket többnyire az illető népnél szokásos címekkel illették. S tudjuk, hogy a két legenda szerzői is bizánci műveltségű tudós férfiak voltak, akik kitűnő földrajzi és etnikai ismeretekkel rendelkeztek. A későbbi századokban azonban, amikor a *kende* és a *gyula* méltóságnév már a magyaroknál sem volt használatos, s a legenda másolója számára e titulus érthetetlen volt, felcserélte ezt az abban a korban a magyaroknál használatos „király” címmel. Elképzelhető azonban az is, hogy mivel a bizánciak a külföldi fejedelmeket némelykor egyszerűen csak a görög ἄρχων címmel titulálták, ezért e magyar „főnök” is — az említett gyakorlathoz hasonlóan — nem a magyar törzseknél szokásos méltóságnevet, hanem például a szlávoknál meghonosodott titulusok egyikét kaphatta (кѣнѣзь, владѣика, воевода).

Abból a tényből, hogy Konstantín a magyarokkal Cherszón városának környékén találkozott, s hogy e találkozás során nem került sor harci cselekményre, arra lehet következtetni, hogy e magyar csapat itt abban az időben — a kazárok szövetségeseként (vö. a magyar-epizódot közvetlenül megelőző fejezetben egy kazár *voevoda*-ról van szó) — katonai ellenőrző feladatot láttatott el. A békés szándékra lehet következtetni abból is, hogy közvetlenül 860 után a bizánciak és a kazárok kölcsönösen keresték az együttműködést.

A *СТРАНИ ДОУНАИСКЪИ* kifejezést a két legendában előforduló földrajzi nevek ismeretében és egyéb adatok birtokában az alsó-dunai részekkel azonosítom.

A dolgozat írása során három alapgondolat vezetett. Az egyik az volt, hogy a problémák tisztázása folyamán először magában a két legenda anyagában kerestem választ a felvetődő kérdésekre, s csak azután nyúltam más források után. A második úgy fogalmazható meg, hogy a KonstL.-t és a MetL.-t bizánci típusú irodalmi alkotásként értékeltem, s ezért ezt a „bizánci központú” szempontot érvényesítettem például a méltóságnevek rendszerének vizsgálatánál, a *СТРАНИ ДОУНАИСКЪИ* kifejezés meghatározásánál, valamint a *СТРИЖНИЦИ* szó értelmezésénél. A harmadik gondolatom abban sűrítendő össze, hogy a magyarok a két legenda írásának időpontjában, a IX. század végén, még „keleti” népek tekintendők, s ezért a magyarokat „Kelet”-ről jött népként kell felfogni és elbírálni (vö. Пов. вр. л. ad a. 898.: „Угри... пришедеше отъ востока...”; I. HODINKA, OroszÉvk. 27, 40—1). A jelen esetben azonban részemre a „Kelet” csak a VIII—IX. századi Fekete-tenger feletti területeket jelenti, ahol a magyarok őseinek alkalmuk nyílt arra, hogy érintkezésbe kerüljenek, illetőleg megismerkedjenek az alán, a bolgár-török, a kazár, a keleti szláv, a zsidó, a mohamedán és a bizánci művelődésnek mind anyagi, mind szellemi összetevőivel. Természetesen ez nem vonatkoztatható a magyar törzsek minden egyes tagjára, de annyi bizonyosnak vehető, hogy a magyarok egyes rétegei, illetve egyes csoportjai a felsorolt népek kultúrájának számos elemével megismerkedhettek, sőt azokat minden bizonnyal el is sajátíthatták. Csak így érthető meg ugyanis az a körülmény, hogy amikor az addig jelentéktelen nép, a magyarság megjelenik a történelem színpadán, olyan nagy múltú és hatalmas népek vesznek róla tudomást és keresik szövetségét, mint a kazárok, a bizánciak, az oroszok, a bolgárok, a frankok, a morvák. Ha e magyarok csak „csellengtek” volna a Fekete-tenger és a Duna folyó közötti hatalmas területeken, s ha nem rendelkeztek volna fejlett katonai szervezettel, s ha híján lettek volna a társadalmukat összefogó gazdasági erőnek, s ha a művelődés legelemibb formáinak sem lettek volna birtokában, akkor a Kárpát-medence viharos eseményei rövid időn belül lesöpörték volna őket a történelem színpadáról.

Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarok mind a művelődés magas fokán állottak volna, de azt hiszem, az nem

tagadható, hogy az ősmagyarok nyugati irányú vonulásuk közben egyre inkább a kultúra sűrűjébe hatoltak be, s hogy műveltségük is ennek arányában vált többértékűvé, gazdagabbá. Azt sem állítom, hogy a magyarok elei a nyugati irányba fordul — s tegyük hozzá: gyakran kényszerű — hazakeresésük közben, harci vállalkozásaik során ne követtek volna el kegyetlenségeket is. De illet minden népről el lehet mondani, s a krónikások az ilyen eseteket, többnyire kiszínezve, meg is örökítették.

Dolgozatomban „kényes” kérdéseket is érintettem, a nemzeti múlttal kapcsolatos bonyolult problémákra is kitértem. Tanulmányomban az a cél vezetett, hogy a történeti események ismeretében és a források vallomása alapján próbáljam megközelíteni a valószínűsíthető igazságot a dolgozatban felvetett kérdésekkel kapcsolatosan. Hogy ez mennyire sikerült, azt olvasóim fogják eldönteni.

KIRÁLY PÉTER

Szavégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban A szavégi redukálódás

I.

1. Bár nyelvtörténetünknek talán egyetlen területe sincs annyira feltárva és kimunkálva — mind a változások rendszerét és fő irányait, mind pedig a finomabb részleteket tekintve —, mint a magyar hangtörténet, mégis elhamarkodott dolog volna úgy ítélnünk, hogy e diszciplínában már semmi további tennivalónk nem akad. Nemcsak arról van szó, hogy a kutatásaink során újra meg újra felbukkanó friss adatok segítségével finomítani lehet a korábbi képet, sőt esetenként újabb összefüggéseket is tárhatunk fel, s nem is csak arról, hogy jószerivel adósak vagyunk az ős- és ómagyar kor nyelvjárástörténeti feldolgozásával, hanem arról is, hogy más szemszögből nézve, más megvilágításba helyezve új módon láthatjuk a régen ismert tényeket is.

Míg a XIX. században óriási jelentősége volt a hangváltozások felfedezésének, s a hangtörvények vizsgálata hihetetlen mértékben megtermékenyítette a kutatást, csaknem ugyanekkora hatású volt az a felismerés is, hogy a hangtörvényeket nem tekinthetjük kivételteleneknek, hanem helyesebb, a tényeknek jobban megfelel, ha csak hangfejlődési tendenciákról beszélünk (BÁRCZI, Bev.² 61 – 6). Ez a megállapítás persze nem tette feleslegessé a korábbi kutatásokat, ellenkezőleg, azokra épült, s számos új megfigyelésével azokat színezte, gazdagította és mélyítette el.

Míg eddig e hangfejlődési tendenciákat továbbra is „független, spontán” változásoknak tartottuk, és szembeállítottuk őket az asszociatív és analogikus változásokkal, napjainkban egyre több szó esik arról, hogy e hangfejlődéseket sem könyvelhetjük el egyszerűen „független” tendenciáknak, hanem kutatnunk kell, nem vezethetők-e olyan közvetlen okokra, egyedi, kombinatorikus változásokra vissza, melyek együttesen analogikus továbbterjedést eredményezhetnek.

A kombinatorikus változások egyik típusa BENKŐ szerint (Nyjtört. 12) az, amikor képzettársítási oka van a változásnak (hasonulás, elhasonulás, analógia stb.), ezek az asszociatív változások.

Különféle asszociatív indítékú változások analogikus hatásából vezeti le már BÁRCZI is (Hangtört.² 51) az ómagyar kori $i > ü$ tendencia létrejöttét. DEME (MNY. L, 23–32) a $j > gy \sim ty$ változással kapcsolatban mutatja ki, hogy ez a tendencia egyes, eredetileg külön-külön indítékokból létrejött, más-más változási soron át keletkezett esetek felhalmozódásából vonódott el, s vált a nyelvben új törvénné. BENKŐ (MNY. LIII, 179–82) az ÓMS. -nak, -val ragos és -at képzős alakjain bizonyítja, hogy az $a > a$ labialisáció egyik oka a szóban előforduló felsőbb nyelvválású és labialisabb magánhangzók hasonító hatása lehetett, s a megindult változás analogikusan terjedt tovább.

A kombinatorikus hangváltozások másik típusát a helyzeti változások adják (BENKŐ, Nyjtört. 12). Ilyenkor a változást a kérdéses hang fonetikai helyzetével együtt járó fonetikai okok hozzák létre (nyílt vagy zárt, hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagban, szó elején vagy végén stb. előforduló helyzet).

BENKŐ (NytudÉrt. 17. sz. 84–5) a hangsúly hangmódosító hatásáról írva kifejti, hogy a hangsúly, a nagyobb nyomaték kedvez a magánhangzók hosszú időtartamának, diftongálódásának, nyílt és illabialis hangszínének: ezeket egyrészt megtartja, másrészt előidézi. A hangsúlytalanság, a kisebb nyomaték kedvez a magánhangzó rövid időtartamának, monoftongusos jellegének, zárt és labialis hangszínének: ezeket egyrészt megtartja, másrészt előidézi.

2. A következőkben szintén a helyzeti változások egy típusáról lesz szó.

Azt próbálom bizonyítani, hogy az őś- és az ómagyar korszak egy egész sor hangváltozása lényegében egyetlen olyan tendenciába tömörül, amely tendenciát egy közös tényező, a kérdéses hangok szóvégi pozíciója indukál. A tendencia a szóvégek általános redukálódása, a tendencia körébe tartozó változások pedig (nagyjából kronologikus rendben felsorolva): a) az ősmagyar kori szóvégi vocalisok felső nyelvválásúvá válása, majd eltűnése; b) az ősmagyar korban meglevő vagy akkor keletkező i utótagú kettőshangzók hosszú i , $é$, $á$ hanggá való egyszerűsödése; c) az ősmagyarban a korai véghangzolekopás következtében igen korán szóvégre került egyes mássalhangzók (β , γ) vokalizációja; d) az így keletkezett kettőshangzóknak az ómagyar kor folyamán való monoftongizálódása; e) a szóvégi hosszú i , $é$, $á$ magánhangzóknak, továbbá néhány labialis utótagú diftongusból korán keletkezett $ú$ -nak, $ű$ -nek rövidülése. Ezt tekintem a változássor utolsó fázisának. Ekkorra a szóvégek redukálódására vonatkozó tendencia kimerül, s véleményem szerint ezzel magyarázható, hogy a labialis utótagú kettőshangzókból viszonylag később létrejött $ó$, $ő$ -k egyáltalában nem rövidülnek meg.

3. E jelenségek közül némelyek összetartozásáról (nem emelve ugyan ki a szóvégi helyzetet) s a változások okairól a korábbi szakirodalomban is szó esik. Ezeknek lényegét — KUBÍNYI összefoglalását (MNY. LIV, 214–7) követve — az alábbiakban összegezhetjük.

MELICH (MNY. VI, 158) a véghangzolekopással kapcsolatban utal arra, hogy ez összefügghet a hosszú magánhangzók rövidülésével, a kettőshangzók egyszerűsödésével, valamint a szó belsejében álló nyílt szótagbeli magánhangzók eltűnésével, s mindezeket „egy hangfiziológiai szempont alatt lefolytaknak” tartja. GOMBOCZ (Módszt. 20–1) a nyíltabbá válást is ide vonva az artikulációs bázis lazulásáról beszél. LOSONCZI (NyK. XLIV, 401–6; Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. 1930. 8) és LAZICZIUS (MNY. XXVI, 18–30) az előbbieket megtoldja a labialisációval, s mindegyiket a magyar hangsúlyviszonyokból vezeti le.

Míg e megállapítások elsősorban azért késztetnek ellentmondásra, mert túl sok, egymással nehezen párhuzamba hozható jelenséget gyűjtenek egyetlen magyarázó fénycsóva sugárkörébe, a későbbi tanulmányok azért hagynak hiányérzetet bennünk, mert egyetlen jelenséget, az egyébként gazdagon, sokoldalú összefüggéseiben feltárt szóvégi lekopást mintegy kiszakítják abból a redukciós tendencianyalábból, amelybe pedig hitünk szerint feltétlenül beletartozik.

Így KUBÍNYI LÁSZLÓ (MNy. LIV, 213–32), aki egyébként beszél a szóvégi magánhangzók rövidüléséről és az önálló szavak formánssá válásáról is, a véghangzólekopásnak a két nyílt szótagos tendenciával való összefüggését bizonyítja, s a lekopást a szóbelseji kiesésből vezeti le. Abból kiindulva, hogy beszédünk nem szavakra, hanem szólamokra oszlik, azt tartja, hogy „bizonyos mértékben fikciónak kell tekintenünk az ’abszolút szóvég’-nek a magyar hangtörténetben használt fogalmát. Az az erős nyomatécsökkenés, amellyel . . . legtermészetesebben magyarázhatjuk a szóvégi magánhangzók eltűnését, nem mindig, minden egyes szó végén jelentkezhett, hanem a szólamok: a ’fonetikai szó’-k végén. Viszont nyilvánvaló, hogy az egyes szavak ritkábban szerepeltek szólam végén — hogy azután ilyen helyzetben a nyomatécsökkenés hatékonyan hozzájárulhasson az illető szavak véghangzójának lekopásához —, mint nem a szólam végén. . . . Így tehát az abszolút szóvégi helyzetnek, mint hangtörténeti magyarázó mozzanatnak a hatóköre bizonyos mértékben megszűkül.” (217–8.) A továbbiakban KUBÍNYI a nyomatéknak a szólamtesten való eloszlásával indokolja előbb a nyílt szótagi kiesést, majd szerinte ennek következményeként „eltűnhetett a kiesés¹ jegyében a szóvégi magánhangzó is” (219). Így ő a két tendenciát azonos okból kiinduló azonos jelenségnek tartja. „Azonban mivel a szónak funkciója van, és mivel a szó dinamizmusa nem mindig, nem teljesen hanyatlik bele a szólaméba . . . ezért az egy-gyökerű magánhangzó-vesztés jelensége ketté ágazódik, a tünetek különválnak, és külön nevet érdemelnek. Azok a magánhangzók pusztulnak el előbb, amelyek helyzetüknél fogva gyakrabban vannak kitéve a szólamdinamizmussal szövetkezett szódinamizmus bombázásának: a szóvégiek.” (223–4.)

KUBÍNYI a jelenség okát kutatva nem áll meg az egyszerű nyelvi magyarázatnál, hanem a magyar hangsúlyviszonyokra való utalás mellett WUNDT-ra hivatkozva (228) az „életkörülmények, a társadalmi fejlődés és a művelődés okozta beszédíram-fokozódás”-t is felveszi „a magánhangzók rövidülése és pusztulása, az önálló szavak formánssá válása”-nak okai közé (223).

Úgy gondolom, KUBÍNYI-nak feltétlenül igaza van abban, hogy a tőle vizsgált két jelenség, a magánhangzó-kiesés és a lekopás eredetében összefügghet. De másrészt az is tagadhatatlan, hogy bár szólamokban beszélünk, nyelvünkben mégis egy sereg változás kizárólag az egyedi szóvégeken zajlik le. Ezért azt hiszem, KUBÍNYI éppen annak a nagy tendencia-nyalábnak kezdeti fázisát, elindulását találta meg — anélkül, hogy felfigyelt volna rá —, amellyel e dolgozatban foglalkozunk. Nagyon is lehetséges ugyanis, hogy éppen a tőle elemzett jelenség volt az első mozzanat, s ez a szólamban elinduló, majd a szóvégekre 100%-osan áttérjedő magánhangzó-pusztulás indukálhatta a szóvégek általános redukálódását.

4. PAPP ISTVÁN (MNy. LIX, 393–408) tanulmánya csak a szóvéghangzókkal foglalkozik, s kimutatja, hogy az *í* elemű formánsokból keletkezett

¹ KUBÍNYI kiemelése.

diftongusok monoftongizálódásával „fontos következményekkel járó eltolódás történt a szóalak morfológiai szerkezetében: a tőhöz tartozó s lényegében funkciótlan rövid tővéghangzó beleolvadt a járulék megfelelő alaki funkciót hordozó elemébe. . . . Létrejött a 'lappangó teljes tő' néven ismert jelenség.” (406.) „A monoftongizálódás hangváltozása ilyen morfológiai változást hozott létre: *kérš* tő + *i* időjel > *kér*- tő + *é* időjel. Az utóbbi morfológiai szerkezetből aztán kiemelték a véghangzótlan *kér*- igetövet.” (407.) S ugyanígy a névszók esetében is. Így ingadozás jöhetett tehát létre a **kéri*, **szemi* teljes tő és az elvonással keletkezett *kér*, *szem* csonkatő között. Hogy ezekből miért a rövid forma került ki győztesen, azt PAPP ISTVÁN funkcionális okokra vezeti vissza. BÁRCZI idézi, aki szerint (MNY. XLIX, 334) „ha egy hangképletnek funkciója van a nyelvben, makacsul ellenáll olyan változási tendenciának, mely e funkció alaki kifejezését elhomályosítaná”. Ezért nem tűntek el BÁRCZI szerint a *i*-s kettőshangzóból monoftongizálódott, funkcióval bíró *i*-knek igen korán, még a tővégi *i*-k eleven megléte idején megrövidült *i* változatai. „A *kéri*, *szemi* . . . két különböző funkcióban élhetett egy időben” — írja tovább PAPP — „valószínűleg az ősmagyar kor vége felé. Egyfelől lehetnek ezek ragtalan alapformák *i* tővégi vokálissal. . . másfelől személyragos szóalakok *-i* tárgyaz igei, illetőleg birtokos személyraggal. . . A *kéri*, *szemi* véghangzós szóalakok tehát azért adták helyüket a *kér*, *szem* véghangzótlan változatoknak, mert ezzel a nyelvhasználat elejét vette egy veszedelmes funkciózavarnak, tudniillik a *kéri*, *szemi* személyragos formákkal való összetévesztés veszedelmének.” (408.)

Úgy hisszük, a tővégi vocalisok lekopásának a fonetikai jellemzőkön túl fonológiai és funkcionális egymásrautaltságával való magyarázata ismét gazdagítja a folyamat bizonyos szakaszairól alkotott képünket: kiderül, hogy mely tényezők segíthették elő a csonka tő elterjedését, illetve melyek siettethették a véghangzók végleges eltűnését; mindez azonban véleményünk szerint egyáltalában nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy e változást a többi szóvégrövidüléssel együtt a szóvégek általános redukálódásának tendenciája alá rendeljük.

5. BALÁZS JÁNOS (ÁltNyelvTan. V, 7—39) a finnugor alapnyelvből kiindulva jellemzi az ős- és ómagyar szótagállomány szerkezeti felépítését. Megállapítja, hogy nyelvünket az ősmagyarban a nyíltszótagosodási tendencia jellemezte (13). Ezt a rendszert a tővéghangzók lekopása s ezzel az első szótagok zárttá válása szüntette meg. Ennek kapcsán BALÁZS részletesen foglalkozik a szóvégi vocalisok eltűnésével. PAPP ISTVÁN előbb kifejtett nézeteihez kapcsolódik, s az eredeti teljes tövek véghangzójának lappangásba jutását és a csonka tő elvonásának lehetőségét vizsgálva a formánsok és a tővégi vocalisok veszélyes egybeesésének lehetőségét kiterjeszti nemcsak az *i* alakúakra — mint PAPP ISTVÁN —, hanem az *á*, *é*, *ó*, *ő* és *ú*, *ű* alakúakra is: „Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a fentebb elemzett *-á*, *-é*, *-i* toldalékok nem rövidültek meg, csupán a tőelvonásra adhattak alkalmat, de a megértést nem zavarták, mivel tőlük az eredeti *-a*, *-e*, *-i* tővéghangzók félreérthetetlenül elkülönültek. Így a *hala* ~ *halá*, *szēmē* ~ *szemé*, valamint a *lata* (vö. *lata-t*) ~ *látá*, *éle* (vö. *éle-d*) ~ *élé*-félékben a rövid véghangzós eredeti tőalakok, valamint a toldalékolt alakok közti oppozíció még a szóvégi hangzók kvantitásbeli különbségén nyugodott,¹ s így határozottan és egyértelműen kifejeződött. PAPP ISTVÁN külön nem említi, de mi ehhez még hozzátehetjük, hogy a labialis simuló hangú kettőshangzók ősmagyar és ómagyar kori egysze-

¹ BALÁZS kiemelése.

rűsödéséből keletkezett olyan toldalékokban, mint az *-ó ~ -ő, -ú ~ -ű*, szintén lappangásba került az eredeti véghangzó, s az ezekkel alakult származékokban is mód nyílhatott töelvonásra, így pl. a *látó, furó*, R., Nyj. *furu, utú, lábú*, R. *lábó*-félékben. Ezekben a *látó-* (vö. *látó-k, látó-tt*) $\sim$ *látó, furo-* (vö. *furo-m*) *furó, lábo* (vö. *lábo-n*) $\sim$ *lábó, utu* (vö. TA. *utu*) $\sim$ *utú* megkülönböztetést, amelynek biztosítása szintén fontos volt, ugyanígy az *-ó ~ -o, -ú ~ -u* kvantitásbeli különbsége tette lehetővé.” (23.)

„A későbbiek során a hosszú véghangzós tő csak akkor maradt meg, ha megrövidülése az így előadódható egybeesések miatt funkcionális zavart okozott volna” (26.) „Az eredetibb *-á, -é, -i* toldalékok rövidd *-a, -e, -ë* és *-i* alakja egybeesett az ugyanilyen véghangzókkal, ami funkciózavart idézett elő. (32.) Ugyanígy „A véghangzós R. *utu-, szemü*-félék . . . vészes összeütközésbe kerültek az immár rövid *-u ~ -ü* képzős *utu, szemü*-félékkel.” (31.) Mindezek elhárítása a lappangó tövekből kikövetkeztethető elvonással létrejött csonka tövek felhasználásával történt.

Ez a magyarázat már bizonyos kételyeket ébreszthet bennünk. Amíg ugyanis PAPP ISTVÁNNAK föltétlenül igaza van abban, hogy az *i* alakú formánsok igen korai, amint BÁRCZI kimutatta (MNY. XLIX, 324–35), már az ómagyar kor előtti megrövidülésük révén valóban egybeeshettek az *i* tövégi vocalisokkal, addig nyelvtörténeti adataink nem igazolják, hogy a szóvégi *á, é* megrövidülése idején a szavak végén még lehetett alsó nyelvallású tővéghangzó. A szóvégi *á, é* rövidülése legkorábban a XIII. századra tehető, nyelvemlékeink tanúsága szerint viszont abszolút szóvégi helyzetben már a X. században is kizárólag felső nyelvallású magánhangzó állhatott. Az is alaposabb bizonyításra szorul, hogy a szóvégi *ú, ű* rövidülése valóban olyan korai és olyan általános volt, hogy a felső nyelvallású tövégi magánhangzókkal veszélyes egybeesést okozhatott.

Magyarázata problematikus voltát BALÁZS csak a középzárt magánhangzókkal kapcsolatban érzí. „Hogy a középzártak közül [ti. a véghangzók közül] miért tűnt el az *-o* is, annak okai nem ennyire kézenfekvők. Talán azért, mivel ilyen variáns kezdettől fogva kevés nyelvjárásban keletkezett, s a meglevőkre is ritkán volt szükség; mivel még kevésbé hangzós, egészen zárt (*-i* és *-u*) változatok is keletkeztek, s szükség esetén inkább ezeket használták fel. Az *-ő* pedig egyébként is legkésőbb jelentkezett, s rá még kevésbé lehetett számítani. Nyilván ezzel függ össze, hogy olyan középzárt, s a véghangzót szintén magába olvasztó képzőink, mint az *-ó, -ő* nem rövidültek meg.” (32.)

BALÁZS a töle elemzett szóvégi rövidüléseket és lekopásokat, a két nyílt szótagos tendencia érvényesülését, a nyílt és a zárt szótagok arányának megváltozását összefoglalva így ír: „Mind e változások okai között a legjelentősebb szerepe a gazdaságosabb, rövidebb közlési formák keresésének, vagyis az ökonomiai elv előtérbe kerülésének van.” (39.)

II.

Mindezek után, azt hiszem, nem lesz teljesen haszon nélkül való, ha a szóvégek általános redukálódását nyomon követjük, de nem úgy, hogy az egyes tendenciákat külön-külön vizsgáljuk végig, hanem az ómagyar kortól az ómagyar kor végéig az egyes szakaszokon belül a magyar szóvégrendszer szinkrón állapotában mutatjuk be. Természetesen az egymást követő szinkrón síkok a diakrón fejlődés folyamatát is feltárják.

A következő kérdésekre igyekszünk válaszolni: 1. Milyen szóvégek lehetnek az adott korszak elején a nyelvben? 2. Hogyan és miben érvényesült a szóvégek redukálódásának tendenciája az adott szakaszban? 3. Hogyan, milyen szóvégekkel illeszkedtek be a jövevényszavak az adott kor nyelvi rendszerébe?

1. Az Urál vidéki őshaza koráról keveset tudunk. Mégis, részben a nyelvhasonlítás, részben jövevényszavaink tanúvallomása alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy amikor a magyarság önálló életét megkezdte, az ősmagyar kor első szakaszában kétfajta szóvégtípus lehetett nyelvünkben. Szavaink vagy rövid magánhangzóra végződtek, mégpedig az alapnyelvből örökölt alsó, illetve középső nyelvválású *a*, *ä*, *e* hangokra, vagy a finnugor *i* alakú formánsoknak a tövekhez tapadása következtében *i* utótagú diftongusokra.

A korszakban lefolyt nyelvi eseményekre szintén csak következtethetünk. De egyrészt az a tény, hogy az eredeti finnugor tövégi vocalisok a nyelvemlékes kor elején már mindig felső nyelvválásúak, másrészt az, hogy a vándorlások kori jövevényszavak alsó nyelvválású magánhangzóikat már nem veszítik el, eléggé egyértelműen arra vall, hogy a szóvégek fokozatos redukálódása már a most tárgyalt szakaszban, az Urál vidéki őshaza korában megindult, de a kettőshangzókat egyelőre valószínűleg nem, csupán a tövégi magánhangzókat érintette: ezek hangzósságukból veszítve egyre zártabbá váltak, míg nagyjából a korszak végére, az V. századra feltehetőleg mind felső nyelvválásúvá lettek.

Természetesen, ha valamely formáns már a záródási folyamat előtt kialakult, és a szóhoz tapadva lezárta, szóbelsejivé tette az eredeti tövégi vocalist, az ebben a helyzetben megőrizhette eredeti alsó vagy középső nyelvválású hangszínét. Így együtt élhetett például a **xalas*, **xalam* toldalékolt forma a **xali* ~ **xalu* nominativusszal, vagy a f. *silmä* megfelelője a **szimi* a **szimes*, **szímek* változatokkal.

Az uráli őshaza korában átkerült jövevényszavak — ami a szók végét illeti — többféleképpen alkalmazkodhattak az egykorú magyar nyelvi rendszerhez. Bármilyen rövid magánhangzóra végződő szót automatikusan és változtatás nélkül átvehettünk. Ezt a magyar *nyak* < török *naqa* szóval volt szokás példázni, de amennyiben ez az etimológia nem állja meg a helyét (LIGETI: MNy. LIX, 391), csak az az elméleti megfontolás marad, hogy minthogy lényegében bármilyen nyelvválású magánhangzó előfordulhatott e korszakban a szóvégeken, a jövevényszavak esetében sem volt szükség hanghelyettesítésre.

A mássalhangzóra végződő jövevényszavakhoz minden bizonnyal analógikus szóvégi magánhangzó járult. Ez történhetett a többi között például *nemez* (< iráni **nämäd*) vagy *homok* (< tör. *qumaq*) szavainkkal, melyek régiségét BÁRCZI igazolta (III. Kong. 315–6, I. OK. II, 352–4). Az iráni **nämäd* *ä*-jéből csakis intervokalikus helyzetben, tehát a szóvégi magánhangzó felvétele esetén fejlődhetett *z*, csatlakozva a fgr. *t* > *m*. *z* fejlődés megfelelő állomásához, míg a *qumaq* második *k*-ja a már röviddé vált intervokalikus eredeti fgr. *kk* hangok fejleményei közé illeszkedett be tövégi magánhangzójával.

2. Az ősmagyar kor második felének, a vándorlások korának kezdetén tehát a szóvégeken feltehetően már csak felső nyelvválású rövid magánhangzók, valamint a toldalékolás folyamán újra meg újra keletkező *i*-s kettőshangzók lehettek.

A szóvégek redukálódása ebben a korszakban négy mozzanatban is tetten érhető.

Az immár felső nyelvállású magánhangzók között még mindig beszélhetünk hangzósabbakról és kevésbé hangzósakról: a redukálódás abban mutatkozik, hogy megindul a hangzósabb illabialisok (*i, i*) kevésbé hangzós labialisokká (*u, ü*) válása. Konstantinosnál (950 k.) már csakis felső nyelvállású magánhangzókat találunk, bár ezek túlnyomó többsége még illabialis, például *νέκη, μεγέρη, καρή, άρπαδής, άλμουτζης*, de labialis is előfordul már: *κούρτουγεργμάτων, ταριάνου*.

Néhány mássalhangzó után, így a *β* és *γ* után már a vándorlások korában bekövetkezik a teljes eltűnés is: Konstantinosnál soha nincs *γ* után szóvégi vocalis: *γενάχ, ιέλεχ, έζελεχ*.

Az előző korszakból örökölt *i* utótagú kettőshangzók redukálódása *i ~ é ~ á*-vá való monoftongizálódásukban mutatkozik: *kezi ~ kezé, házá*. E birtokos személyragok 1055-ben már illeszkedett formában jelentkeznek.

Végül a redukálódás már az így létrejött hosszú hangokat is érintette: közülük egynek, az *i*-nek a rövidülése jóval korábbra tehető, mint az *á, é-é* (vö. *kezi*, de *kezét, nézitek, de látjátok*). BÁRCZI szerint (MNY. XLIX, 324–35) az *i* *i*-vé válása jócskán belenyúlhat az ősmagyar korba.

Az ősmagyar kor második felében bekerülő jövevényszavak, ha felső nyelvállású magánhangzóra végződtek (török *bāri, jīnfü, ayačči, *qudu*) természetes módon, változatlanul csatlakoztak felső nyelvállású szóvégeinkhez.

A mássalhangzóra végződő jövevényszavak jó része a rendszerkényszer következtében, mint korábban, úgy most is analogikus szóvégi magánhangzót vett fel (tör. *tus* > Anon., 1138/1329: *Tosu*, 1055: *turku* stb.).

A *γ* végűek, így a török *jīsnay* típusúak (1055: *gī/nav*) természetesen azonmód megtalálták rendszertani helyüket a fgr. eredetű *γ* szóvégek között.

A török *k, q, g*-re végződő szókkal kapcsolatban BÁRCZI kimutatta (MNY. XLVI, 223–30), hogy bekerülésükkor ingadoztak a kétféle megoldás között: ugyanakkor, amikor a magánhangzótlán szóvég már lehetséges, sőt gyakori, esetleg uralkodó volt, *k* és *g* a szó végén még nem állhatott, hanem finnugor szavakban *k* és *g* után az eredeti tőmagánhangzónak még nyoma volt a szó végén is. Minek kellett tehát történnie, ha egy *k, q, g*-re végződő török szó megvetette lábát a magyarban? A névragozás rendszerébe való beleilleszkedés két irányban történhetett. Vagy a magánhangzótlanság döntött, s ehhez igazodott a szó alakja; ebben az esetben a *k, q, g* helyét hanghelyettesítéssel a megfelelő zöngés spiráns: *γ* foglalta el: tör. *burčaq* > ősm. *burčay* > *borsó* stb. Vagy a végső mássalhangzó színezete bizonyult szilárdabbnak, és ehhez alakult a szó, ebben az esetben a rendszer kényszere folytán szóvégi magánhangzót: *i*-t (*ü*-t), illetőleg *i*-t (*u*-t) kapott a végére: tör. *arıq* > ősm. **ariki* > **ariku* > *árok*.

Alsó nyelvállású rövid magánhangzós szóvégünk már nem lévén, az *a, ä* végű török szavak (*alma, käckä*) hanghelyettesítéssel a hosszú *á, é* végű szavaink sorába (**fá, *epé*) illeszkedtek be (**almá, *kecské*), további fejlődésük is azokéval párhuzamos.

Amennyiben ebben a korban és amennyiben *ä, a* szóvégekkel jöttek volna át az oszét *zäldä* és a perzsa *vāra* szavak, végső vocalisuk eltűnése külön magyarázatot igényel. PAPP ISTVÁN (MNY. LIX, 403) a későbbi szl. *kolbasa* > m. *kolbász*, szl. *lopata* > m. *lapát*, ol. *piazza* > m. *piac*-hoz hasonlóan a tőle vándorlások kori jövevényszónak tartott török *ıaqa* > m. *nyak* végső magánhangzójáról MOÓR ELEMÉRREL együtt (NyK. LXI, 286–7) azt tartja, hogy a funkciótlan véghangzót „az egyes szám 3. személyű birtokos funkciójával

ruházták fel, amelyet aztán leválasztva a szó testéről, eljutottak a *nyak* alapformáig.” Azóta kiderült, hogy *nyak* szavunk sem korai, sem későbbi török jövevényszó nem lehet, PAPP ISTVÁN magyarázatának első felét mégis sikerrel alkalmazhatjuk a két jövevény esetében. Véleményem szerint ezek hanghelyettesítéssel beilleszkedve a nyelvi rendszerbe, *vára*, *zeldé* alakokban kerülhettek át, de minthogy ugyanebben az időben az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag *ǵ*-s diftongusa is — beleolvadva a tővégi vocalisba — már hosszú *i*, *é*, *á*-vá monoftongizálódott (*kezé*, *házá*), a nyelvérék valóban könnyen beleérezhette a jövevények *-á*, *-é* végvocalisába is a birtokos személyrag funkcióját. De úgy gondolom, az ósmagyar korban még nem történt meg e ragok olyanforma leválasztása, hogy (*nyak*), *vár*, *zeld* alapalak jött volna létre, hanem a beilleszkedés legtermészetesebb módját követve, minthogy a *házá*, *kezé* birtokos személyragos alakok mellett a nominativus **házu*, **kezi*-nek hangzott, a *vára*, *zeldé* mellett is, amint a ráértés bekövetkezett, analogikusan **váru*, **zeldi*-féle formát kezdtünk alanyként használni (vö. TA.: *feheruuaru*). Ezek a magánhangzók azután a többi szóvégi vocalissal együtt tűntek el.

3. Az ómagyar korszak elején (illetőleg az ósmagyar kor végén) tehát felső nyelvválású rövid magánhangzók (*ǵ*, *i*, *u*, *ü*); hosszú *á*, *é* hangok; valamint *β* és *γ* állhattak a szóvégeken. Ezekhez járultak még azok az *ǵ* utótagú kettőshangzók, melyek újabban keletkeztek, vagy amelyek nem egyszerűsödtek (vö. VárReg.: *Vederey*).

A szóvégek redukálódása ebben a szakaszban olyannyira erős tendencia, hogy még bizonyos mássalhangzókat is magával ragad: az igen korán abszolút szóvégre kerülő *β* és *γ* hangok véleményem szerint ennek a tendenciának a hatására vokalizálódnak, gyöngülnek félhangzóvá. Így a szóvégeken megjelennek a labialis *u*, *ü* utótagú diftongusok. A jelenség valószínűleg elég korai. Minthogy a *β*, *γ* utáni tővégi magánhangzók már jókor lekoptak, lehetséges, hogy a két spirans vokalizációja megindult már az ósmagyar korban. Erre mutatna Konstantinos *βουλτιζούς*, *βουλτιζού* adata (vö.: GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 37; BÁRCZI: MNy. XLVI, 225–6). A Veszprémvölgyi Apácák Adománylevelében és a Tihanyi Alapítólevelében is egymás mellett jelentkeznek a *γ*-s és a kettőshangzós formák: 1002 e.: *σαμταγ* ~ 1109: *zamtu*, 1055: *meneh*, *azah* ~ *ferteu*, *gisnav*.

E labialis utótagú kettőshangzók közül azok, amelyekben a félhangzót azzal azonos felső nyelvválású magánhangzó előzte meg (tör. *gapuy* > m. *kapuy*, HB.: *chomuv* stb.) igen korán egy hosszú hanggá olvadtak össze, tehát az ómagyar kor első századában egymás mellett élhettek az *ou*, *iü*, *ëü* stb. típusú kettőshangzók az egyes szavakban már hosszú *ú*, *ü* szóvégekkel.

A szóvégi rövid vocalisok sorsa a teljes eltűnés. BÁRCZI (Htört.² 21–4) számszerűen is kimutatja, hogy az idő előrehaladtával hogyan váltják fel az illabialis tővégi vocalisokat fokozatosan a labialisok: míg Konstantinosnál az esetek túlnyomó részében a véghangzó *i*, a Tihanyi Alapítólevelében a kitett véghangzók közül 13 esetben találunk *i*-t, a labialis színű véghangzók száma csaknem megegyezik annyi, Anonymusnál pedig már általában *u*, *ü* van, az *i* csak latinos ragozásban bukkan fel. Ugyanakkor megindul e vocalisok teljes pusztulása is. Egyre több mássalhangzó jelenhet meg szóvégi helyzetben. A teljes eltűnés a tatárjárás korára, a XIII. századra tehető.

Az ómagyar korszakban a szóvégi redukálódás már az *á*, *é* hangokat is érinti. Rövidülésük kronológiai rendjét ugyancsak BÁRCZI állapította meg (MNy. XLIX, 324–5, Htört.² 85–7). A változást a XIII. századra teszi.

A szóvégi *á, é* hangok rövidülése nem egyedül ment végbe. Velük együtt rövidültek meg az előbb említett korán monoftongizálódott *ú, ű* szóvégek is *kapu, hamu*-vá. (BÁRCZI, Htört.² 86; BENKŐ: NyK. LIV, 55.)

A korszak első szakaszában létrejött egyéb labialis utótagú kettőshangzókat még ugyancsak érinti a redukálódás tendenciája. Egyszerűsödésük zömmel a XIII. században, tehát akkor megy végbe, amikor az *á, é* (s egyes *ú, ű*) hangok rövidülése zajlik. S ez a monoftongizálódás a redukálódás utolsó szakaszát jelzi. E tendencia ezután erejét veszti, kimerül. Az ekkor keletkezett hosszú *ó, ő* hangok már egyáltalában nem, az *ú, ű*-k pedig csak némely nyelvjárásban rövidülnek meg. Ezekről érdemes egy kicsit bővebben beszélni. Egyes nyelvjárásokban – tudjuk – egyáltalában nincsenek felső nyelvállású hosszú magánhangzók. Ezzel a jelenséggel Sopron megye nyelvének diakrón vizsgálata során foglalkoztam, s adataim alapján a következőképp láttam a problémát (E. ABAFFY, Sopron megye nyelve a XVI. században. 1965. 185–6): „Abból, hogy minden forrásunk . . . a köznyelvben pótlónyúlásos *víz, nyúl, tűz* fajta szavakat egyöntetűen röviden jelöli, arra következtethetünk, hogy eredetileg . . . az ilyen szavakban [ebben a nyelvjárásban] sohasem következett be a pótlónyúlás, hanem megmaradtak az etimologikus rövid hangok. Később ez a konzervatív állapot aktív erővé vált, amikor analogikus hatásra az időközben más forrásból: nem pótlónyúlással, hanem monoftongizálódással törvényszerűen mégis létrejött felső nyelvállású hosszú magánhangzók kezdtek megrövidülni.” Ez a rövidülés azonban valószínűleg már az ómagyar kor utánra tehető.

Hogy a redukálódás tendenciája valóban a szóvégi *ó, ő, ú, ű*-k létrejöttével veszítette el aktivitását, ezt legjobban a következő megfigyelés bizonyítja. Amint láttuk, a szóvégi *á, é* hangok megrövidülése egészen általánosnak tekinthető. Azokban az esetekben, amikor megmarad a hosszú változat, csaknem kivétel nélkül funkciót hordozó, illetve funkciókat megkülönböztető elemként él tovább, így a *mondá* : *monda, mondana* : *mondana* esetében, vagy a *szeme, szemé, szemmé* változatokban, ahol a birtokos személyrag, a birtokjel és az essivus alaki egybeesését sikerült a hosszú magánhangzó megőrzésével és a mássalhangzó igénybevételével elkerülni. Az összes korai *á, é* végű tőszónk azonban megrövidül: *fa, alma, eke, béke* stb. Viszont azok az *é* hangok, amelyek a labialis utótagú kettőshangzók delabializálódásából, tehát jóval később, az *ó, ő* hangokkal párhuzamosan jönnek létre (*pattanté, sarkanté, szereté leányom*), már nem szoktak megrövidülni.

Az ómagyar korszak jövevényszavai, ha felső nyelvállású magánhangzóra végződtek, változatlanul csatlakoztak zárt magánhangzójú szóvégeinkhez: szl. *jasli* > m. *jászol*, szl. *vlasí* > m. *olasz* stb.

A XIII. század előtt meghonosodó, mássalhangzóra végződő jövevényszavak abszolút szóvégen felvehettek egy felső nyelvállású analogikus tővégi vocalist. Ezt a jelenséget különösen jól hitelesíti Anonymus *Ecilburgu* adata, ahol egy meg sem honosodott idegen szóhoz is hozzátapasztja a szerző e magánhangzót (s talán éppen ezzel árulja el tudatosan konzervatív törekvéseit). De megtaláljuk a tővéghangzót egyebütt is. Így BENKŐ mutatja ki (MNy. XLVI, 230–3), hogy az 1138/1329: *Sebu, Galí, Filí, Antu, Micu* stb. keresztnevrövidítésekben „a felső nyelvállású magánhangzó inetimologikus eredetű, eredetileg nem tartozott a tőhöz” (232). A tővégi vocalist tehát ebben a korban még belső keletkezésű szavaink is felvehették.

Valószínű azonban, hogy az ómagyar kor kezdetétől magyar szavakban

is egyre sűrűbben jelentkező mássalhangzós szóvégek már lehetővé tették azt is, hogy a jövevényszavak változatlanul kerüljenek át, csupán a ragos alakokban vegyék fel a rendszerkényszer következtében a magánhangzót. E jövevény mássalhangzók közül csak eggyel érdemes külön foglalkozni, a *v* hanggal. Ilyen mássalhangzó az ómagyar korban még nem lévén, a magyarban β lép a helyére, amiből viszont szóvégen *u* vagy *ü* lesz: szl. *postav* > m. *posztav* > *posztó*.

A szóvégi hosszú *á*, *é*-k megrövidülése előtt bekerült *a*, *e* végű idegen szavak hanghelyettesítéssel *á*, *é* végűek lettek, így a szláv *gombá*, a német *gesztenyé*.

Ugyanebben a korai időszakban az idegen nyelvi szóvégi *o*-k is *á*-val helyettesítődtek (szl. *seno* > óm. *széná*), mivel sem *o*, sem *ó*, sem pedig *a* szóvégünk nem volt még.

Később, az *á*, *é* hangok megrövidülése után átjött újabb *a*, *e* végű szavak a nominativusban természetesen megmaradtak (illetőleg labialis *a*-val helyettesítődtek), így az olasz *torta* vagy az oszmán-török *käfü*, de analogikusan beilleszkedtek a hangzórövidítő *a*, *e* végű névszótövek társaságába, ezért hosszú a formánssok előtt bennük is az *á*, *é*.

Az ugyanekkor nyelvünkbe jutó jövevényszavak végső *o*-it sem kell már *á*-val helyettesítenünk. Vagy *a*-val vesszük át az ilyen szavakat, mint a szl. *gobino* > m. *gabona*, ol. *palio* > m. *pálya* szót, vagy esetleg *ou* kettőshangzó lép a helyükre: ol. *stallo* > 1352: *Stallou*, BesztSzj.: *stalow*.

Amikor pedig már a monoftongizálódás következtében a hosszú *ó* hang is általános lesz, természetesen ez helyettesíti az idegen nyelvi rövid *o*-kat: szl. *filko* > m. *filkó*.

Nagyjából a következő ábra szemléltetheti az ős- és ómagyar kori szóvégrendszert. Azért csak nagyjából, mert egy ilyen táblázaton nem érzékelhető az, hogy a korszakhatárokat, az egyes jelenségek kezdetét és tartamát nem lehet pontos évszámokhoz kötni. Ezek többé-kevésbé átnyúlhatnak egyik korból a másikba is. A táblázat azt is elárulja, hogy a szóvégi vocalisok eltűnését 100%-osnak tartjuk. Az *i*-s kettőshangzók már nem feltétlenül monoftongizálódtak. Az *i* > *i* rövidülés ismét minden *i*-t érintett, ugyanígy a régi *á*, *é* is *a*, *e*-vé vált (kivéve a funkciót nyert eseteket). A vokalizálódás és a labialis utótagú kettőshangzók egyszerűsödése ugyancsak 100%-os tendencia.

Ősmagyar kor:	<i>á</i>	<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>·i</i>					
	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>·i</i>	<i>i</i>	<i>é</i>	<i>á</i>	β , γ
Ómagyar kor:		<i>u</i>	<i>ü</i>		<i>·i</i>	<i>i</i>	<i>é</i>	<i>á</i>	$\cdot u$, $\cdot ü$
	$\emptyset$				<i>·i</i>	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	<i>ü</i> (> <i>u</i>) <i>ü</i> (> <i>ü</i>) <i>ó</i> <i>ö</i> <i>é</i>

4. Néhány dologról szót kell még ejtenünk. A fenti elgondolásba és a fenti rendszerbe — úgy tetszik — nem illeszthető bele egyrészt az a tény, hogy kettőshangzóink nemcsak szóvégeken, hanem szó belsejében is egyszerűsödtek, másrészt pedig az, hogy ez a redukálódás egytagú szavakban is (tehát hangsúlyos szótagokban) bekövetkezik. A magyarázat, azt hiszem, kézenfekvő. Diftongusaink túlnyomó részükben a toldalékolás során, zömükben tehát szóvégen keletkeztek. Monoftongizációjuk analogikusan magával vonhatta mind a szó belsejében, mind pedig az egytagúakban levő kettőshangzók hosszú magánhangzová válását.

Minthogy KUBINYI tanulmányában (i. h.) az önálló szavak formánssá válásával is foglalkozik, érdemes ezt a kérdést is érinteni. Hogy ez is egyfajta redukálódás, az letagadhatatlan. S hogy az ómagyar kori nagyfokú rövidülésük összefügghet az előbb vizsgált tendenciával, az is valószínű. De fel kell

figyelnünk arra, hogy a határozóragok szabálytalan rövidülése mindenféle tendenciától függetlenül is és egész nyelvtörténetünk folyamán mindmáig megfigyelhető. Nemcsak a régiségben lesz a *beleül*-ből *ből*, és nemcsak a nyelvjárási *abbú*, *ettű*, *ahho* típusokra gondolok, hanem a familiárisabb köznyelvben is hallható ilyen ejtésekre: „A hivatalba tudtam meg, hogy . . .”; „Leszaladtam tejér és kenyérér, mer nem volt otthon.” Nincs, és nem is volt a nyelvünkben olyan tendencia, hogy a *z*, *n* vagy *t* eltűnnék a szóvégekről. De nem beszélhetünk a könnyebb ejtésről, a mássalhangzó-torlódások elkerülésének szándékáról sem, hiszen például a *robbant*, *trabant*, *vakkant*, *bont*, *bánt* stb. szavakban könnyen és *n* kiesés nélkül ejtjük a példánkban előforduló torlódást. De nem is egy általános szóvégi redukálódásról van itt szó.

Nem hangváltozással, hanem egyfajta indokolt nyelvi ökonómiával állunk itt szemben. Felesleges „luxus” a testes, sok hangból álló ragok alkalmazása. Az *abbú*, *ebbú*, *ahho*, *ehhő* ragjának információértéke semmivel sem kevesebb, mint az *abbúl*, *ahhoz* hosszabb ragjáé. A *-ban*, *-ben* pedig annak ellenére is megrövidülhet, hogy így egybeesik a *-ba*, *-be* raggal: a beszédhelyzet, a szituáció s a szövegkörnyezet ugyanis félreérthetetlenül determinálja a *-ba*, *-be* alakú ragnak is inessivusi funkcióját.

Természetesen ma már az írás erősen — talán végérvényesen — konzerválja a ragok hagyományos alakjait, ahogy valószínűleg az írásképp ellenőrző szerepének hiánya is hozzájárulhatott ragjaink ős- és ómagyar kori erőteljes összerántódásához, megrövidüléséhez.

5. Összefoglalva tehát: bár a szóvégi magánhangzók lekopását minden bizonnyal sok egyéb — KUBÍNYITÓL, PAPP ISTVÁNTÓL és BALÁZSTÓL alaposan elemzett — körülmény is elősegíthette, úgy látjuk, mégis kár volna e vocalisok eltűnését teljesen függetleníteni a fentiekben bemutatott általános szóvégi redukálódástól. E tendenciában ugyanis nem csupán a lekopás, hanem egy sor egyéb szóvégi jelenség is magyarázatra talál: a szóvégi vocalisok eltűnése, a korán szóvégre került mássalhangzók vokalizálódása, a kettőshangzók egyszerűsödése hosszú hanggá s ezek rövidülése egyszerre válik érthetővé általa.

Ha mármost azt keressük, mi lehet a redukálódás oka, úgy gondolom, a helyes választ WUNDTON, LAZICZUSON és LOSONCZIN keresztül KUBÍNYI találta meg, amikor a műveltség növekedésével s a társadalmi fejlődés okozta beszédíram-fokozódással, valamint a magyar hangsúlyviszonyokkal hozta kapcsolatba a magánhangzók rövidülését és pusztulását s az önálló szavak formánssá válását.

KUBÍNYI felfogását, azt hiszem, kiterjeszthetjük és kitűnően alkalmazhatjuk az előbbieken tőlem is vizsgált összes jelenségre. Ha meggondoljuk, hogy e szóvégi redukálódás zömmel éppen a vándorlások, valamint a honfoglalás és letelepedés korára esik, s számba vesszük, milyen óriási társadalmi és műveltségbeli változást jelenthetett, amíg a gyűjtögető, sztyeppéről sztyeppére, halász, vadász, majd nomád állattenyésztő módjára vándorló törzsek-ből teljesen új feltételek közé és teljesen új műveltségi kör hatása alá került, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó, államot alapító, letelepült nép lett, természetesnek látszik, ha az életfeltételek ilyen nagyarányú fejlődésével a gondolkodás s vele együtt a beszéd olyan fokú gyorsulását kapcsoljuk össze, mely a magyarban hangsúlytalan szóvégek általános és igen erős redukációjához vezetett. Jó oka lehet tehát annak, hogy e tendencia éppen az V. és a XIII. század között oly erőteljesen és szerteágazóan hatékony.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutatómunkáról

1. A regionális köznyelvi kutatás megindítását, illetőleg meggyorsítását sürgeti IMRE SAMU (MNy. LXIX, 257–60), DEME LÁSZLÓ (MNy. LXIX, 260–6) és SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmánya (MNy. LXX, 307–15; bővebb szakirodalmi tájékoztató uo. 308). Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Nyelvtudományi Tanszékcsoportja úgy határozott, hogy részt kíván venni ebben a nagyon is időszerű feladatban. 1973 ősze óta működik egy regionális köznyelvi kutatócsoport a Nyelvtudományi Tanszékcsoport keretében és iránnyításával, 12 egyetemi hallgató részvételével.

A hallgatóknak a tudományos kutatásba való bekapcsolásához tudományos és pedagógiai érdek egyaránt fűződik. E munkacsoport révén részeseivé válnak egy országos jelentőségű kutatásnak, egyben megismerkednek a kutatómunka egyéni és kollektív formáival és felelősségével; ugyanakkor azt a jogos társadalmi igényt is szolgáljuk, amely az egyetemi tanszékek tudományos műhely jellegét kívánja erősíteni. Ez utóbbi tekintetben tanszékeinknek nincs okuk szűgyenkezni. Nagyon léptünk előre az elmúlt esztendőben, s a regionális köznyelvi csoport csupán egyike a tanszékek sokoldalú tudományos tevékenységének.

A kutatócsoportban részt vevő hallgatók kimozdulnak a zárt diákéletből, tágul a látókörük. A terepmunka során gyakorlatot szereznek a különböző életkorú és foglalkozású emberekkel való kapcsolat megteremtésében; megismerkednek életükkel, gondjaikkal, életformájukkal; erősödik bennük a társadalmi felelősségérzet, és a mások iránti tisztelet és megbecsülés. — Egyetemi éveik során gyakorlatot szereznek a tudományos kutatás módszereiben, átélik a kutatómunka örömeit és gondjait, sikereit és kudarcait, saját hibájuk föltárásának belső kényszerét, az újrakezdés gyötrelmét és szépségét, egyszóval megismerkednek a kutatómunka etikájával. Ügyelünk arra, hogy minden résztvevő pontosan ismerje az egész kutatási tervet és célt, hogy a maga tevékenységét bele tudja helyezni a koncepció egészébe. Így talán joggal remélhetjük, hogy felnővekedik egy új fiatal kutatógárda, akikre mindig számíthatunk, bárhol helyezkednek majd el az egyetem elvégzése után, azokról nem is szólva, akik hivatásszerűen kötelezik el magukat a nyelvtudománynak.

A csoportos kutatómunkában nagyon fontos a személyi állomány stabilitása, a folyamatosság biztosítása; az egyetemen viszont öt évenként cserélődnek a hallgatók. Ezt a hátrányt kiküszöbölni ugyan nem tudjuk, de csökkenteni igen. Egyrészt fönn akarjuk tartani kapcsolatunkat végzett ifjú kollégáinkkal, s ha munkahelyi körülményeik ezt megengedik, továbbra is részt vesznek a csoport munkájában. Másrészt már az elsőévesek között igyekszünk megkeresni azokat a diákokat, akik érdeklődnek a téma iránt, és megfelelő adottságokkal rendelkeznek. Közülük biztosítjuk az utánpótlást; a szükséges „inaskodás” után kapcsolódnak be az önálló munkába.

Nem kis feladatot és felelősséget jelentett (és jelent folyamatosan) a kutatócsoport tagjainak szakmai felkészítése. Nyelvjárástani ismereteik elmélyítése érdekében professzori szintű speciális kollégiumot hallgattak a nyelvjáráskutatás elvi és gyakorlati kérdéseiről. Rendszeres egyéni és csoportos korrepetálással igyekeztünk hallásukat finomítani, lejegyzési készségüket fejleszteni. A módszerek összehangolása, egységesítése érdekében kezdetben hetenként, később a szükségletnek megfelelően tartottunk munkamegbeszélést. A hallgatók felkészítése, munkájuk figyelemmel kísérése, gyűjtőmódsze-

rük csiszolása (beleértve a magnetofonfelvételek minőségének javítását is), a tapasztalatok hasznosítása stb. stb. nem egy ember, nem is egy tanszék feladata volt, s a jövőben még csak növekedni fog a más témával foglalkozó szakemberek bekapcsolódásának lehetősége, sőt szükségessége. Talán elegendő SZATHMÁRI ISTVÁN nagyon is megszívlelendő szavaira hivatkoznom, hogy milyen sokoldalú megközelítést igényel a regionális köznyelvi kutatás (i. h. 307). Az összegyűlt nyelvi anyag egyenesen kínálkozik a grammatikai, stilisztikai stb. jellegű vizsgálódásra is. Talán nem igazságtalanság az e munkában részt vállaló kollégák közül egyet kiemelni, és megemlíteni a Fonetika Tanszékéről FODOR KATALIN nevét, akinek áldozatos, értő közreműködése külön méltatást kíván.

2. Első kutatóhelyünk Cegléd városa. Éppen azért ígérkezett érdekesnek ez a város, mert több nyelvjárástípus határvonalán helyezkedik el (vö. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 311); a lakosság társadalmi átrétegződése megfelel az átlagosnak; az elmúlt 30 esztendőben nem került sor a városban tömeges népességcserére, ki- és beköltözésre. Az sem megvetendő szempont, hogy jól megközelíthető, így a hallgatók utaztatása nem ütközik nagyobb nehézségekbe. — Igyekeztünk világos képet kapni Cegléd nyelvjárásáról, hogy két oldalról: a nyelvjárás és a köznyelv felől tudjuk megközelíteni a föltárássra váró nyelvállapotot. Számos kisebb-nagyobb közleményben találunk utalást, adatot, leírást Cegléd nyelvjárásáról (l.: NyjBibl. 127–8; nemrégiben folyóiratunk közölt róla mutatóanyagot SÁGI ISTVÁN hátrahagyott kéziratanyagából: MNy. LXVII, 102–6); kicéduláztuk a Nyatl. ceglédi (J–24) anyagát, ez 750–800 szóadat.

Csak ceglédi őslakost fogadunk el adatközlőnek, olyanokat, akik ma is ebben a városban élnek és dolgoznak, és középfokú oktatásban is itt részesültek. Egyetemet vagy főiskolát végzett alanyainknál ehhez nem ragaszkodhatunk, hiszen a városnak nincs felsőoktatási intézménye. Iskolai végzettséget tekintve, érettségi az alsó határ, egyben ez a domináns réteg. Az életkort nézve: mi is elsősorban a „középső nemzedék”-ből (DEME LÁSZLÓ: MNy. LXIX, 262) igyekszünk meríteni. Természetesen ügyelünk a nemek szerinti megoszlás helyes arányaira is. Kezdetben egy — beköltözöttekből vett — kontrollcsoportra is gondoltunk, de ez Ceglédre nézve túlméretezett tervnek bizonyult. Máshol azonban, erősebb és egységesebb nyelvjárási hatás alatt álló városban, kivált ha a népesség mozgása is jelentősre tehető, nem mondanánk le az ilyen ellenőrzés nyújtotta összehasonlítás lehetőségéről. — Cegléden megelégszünk 25 adatközlővel. Terveink szerint 1974 végére itt be is fejezzük a gyűjtőmunkát, egy másik városban kezdünk el dolgozni, s ezzel párhuzamosan megkezdjük a ceglédi anyag feldolgozását.

3. Maga a gyűjtés a következőképpen folyik le: 2 hallgató alkot egy „gyűjtőbrigád”-ot (egyikük a magnetofont kezeli, a másik vezeti a beszélgetést; a következő alkalommal szerepet cserélnek). Munkájuk a megfelelő adatközlő felkutatásával kezdődik. Kellő lélektani előkészítés után kikérdezik és magnetofonszalagra rögzítik a kérdőív anyagát, majd mintegy 15–20 percnyi folyamatos szöveget vesznek föl. Ennek tematikáját nem kötöttük meg, ebben adatközlőjük személyiségéhez igazodnak, a helyszínen döntenek. Arra kell törekedniük, hogy a folyamatos szöveg témája, hangvétele minél személyesebb, megítéltebb jellegű legyen. Ezután következik a szókincstani vizsgálat, mely 55 címszóra terjed ki. Itt is hívómondattal indulunk, de nem elégszünk meg az egyszavas válasszal. Pontosan föl kell deríteni, hogy a kapott válasz milyen

helyet foglal el a beszélő nyelvhasználatában, milyen viszonyban van más variánsokkal (pl. *piszke* – *egres*), mi a vizsgált szó használati köre, fogalmi tartalma és hangulati értéke, egyik vagy másik jelentésben kötődik-e valamely társadalmi réteghez (pl. *bátyám*); ha több szót használnak egyazon valóságelem megnevezésére, melyik milyen szituációban és milyen stilisztikai tartalommal fordul elő inkább (pl. *kamasz* – *surbankó* – *siheder* – *suttyó* stb.). Elképzelésünk szerint tehát minden egyes szóra adatközlőnként egy-egy kisebb tanulmányt kellene kapnunk. A feltételes móddal már itt is jelezni akartam, hogy vállalkozásunknak ez a legkevésbé sikeres része, erről később még lesz szó. — A munka következő fázisában a folyamatos szöveget egyezményes átírással leírják a magnetofonszalagról; a kérdőíves anyagot egységes eljárással megszerkesztett cédulákra rögzítik, ugyancsak fonetikai hűséggel. A cédulákra kötelesek rávezetni adatközlőjüknél az adott szóra vonatkozó mindenféle megnyilatkozását (megjegyzések, egy-egy rezdülés, hangulatváltás stb.). Abból indulunk ki, hogy a gyűjtés szakaszában minden megnyilatkozás fontos, noha valószínűleg ezeknek csak egy kis részét tudjuk majd hasznosítani; e följegyzések java része feltehetően véletlennek, egyedinek, esetlegesnek bizonyul majd, de a gyűjtés szakaszában még nem lehet a lényegest a lényegtelenről elkülöníteni.

A gyűjtés befejező részeként elkészítik adatközlőjük nyelvi életrajzát, jellemzését; értékeli nyelvi magatartását, illetőleg mindazt, amit sikerült földeríteniük (nyelvhasználatát befolyásoló szokásai, életmódja, ennek megváltozása, érdeklődési köre; műveltségi színvonala, művelődési igényei; stb. stb.). — A hangszalagokat a Fonetikai Tanszék archívuma tárolja, egy másolatot az írásos anyaggal együtt őrzünk, ennek alapján vizsgáljuk és értékeljük az elvégzett munkát.

4. Mint a fentiekből kitetszik, összekapcsoljuk a folyamatos szöveg gyűjtését a kérdőíves kikérdezéses módszerrel, fölhasználjuk e két eljárás előnyeit, illetőleg — más oldalról nézve — semlegesítjük e két módszer fogyatékosságait. — A kérdőív hangtani, hangtani – alaktani és alaktani jelenségek vizsgálatát szolgálja, 340 címszót tartalmaz, de egy-egy címszó több jelenség vizsgálatára szolgáltat adatot. Kérdőívünk összeállításában a köznyelvből indultunk ki, nem voltunk tekintettel egyetlen nyelvjárástípus speciális vonásaira sem. A legfontosabb nyelvjárási jelenségek mégis képviselve vannak benne (pl. *e* : *ë*, *ë* : *ö*, *i*, *u*, *ü* : *í*, *ú*, *ű*; az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása; monoftongus – diftongus; stb. stb.). Elképzelésünk szerint a kérdőív az a törzsanyag, amelyet minden kiszemelt városban kikérdeznünk.

Úgy gondoljuk, hogy több városra kiterjedő regionális köznyelvi kutatás vizsgálati anyagának egyaránt tartalmaznia kell állandó és változó részeket. Az állandó elemet nem nélkülözhetjük, ez ad lehetőséget az összevetésre; a változó rész a számításba veendő nyelvjárás(ok) sajátosságaihoz igazodik; az előzménynek tekinthető nyelvjárás szabja meg, hogy milyen jelenségekre kell különös figyelmet fordítanunk. A szöveggyűjtés nyelvi anyaga természeténél fogva a változó kategóriába tartozik. A szókincsvizsgálatban is szükség volna mintegy 20 állandó elemre, a többi az éppen vizsgált terület tájszavai-ból (de semmiképpen sem a földművelés szakszókincséből) választhatnánk ki. A kérdőíven nem szívesen változtatnánk, legföljebb 15–20, a terület sajátosságaihoz igazodó újabb címszó beiktatását látom még eltűrhető módosításnak. — Az alapelveket tekintve hasonló módon vélekedik IMRE SAMU is (i. h. 259), de ő a kérdőívre hárítja a nyelvjárásból következő vizsgálati anyagot, és a kérdőíves módszert a kutatás későbbi szakaszára tervezi.

5. Mint már említettük, elégedetlenek vagyunk anyagunk szókinccstani részével. A szavak kiválogatásában a következőképpen jártunk el (egyben jelezzük a típusokat is): a) A valóságnak olyan elemeit választottuk ki, és szerkesztettünk megnevezésükre hívómondatot, melyek nem kötődnek egyetlen foglalkozási vagy társadalmi réteghez sem, jelentéstanilag többé-kevésbé homogén csoportot alkotnak, s megnevezésükben földrajzi tagolódást mutatnak. Ilyennek gondoltuk a rokoni kapcsolatok megnevezéseit, meghatározott rokoni kapcsolatokban használatos megszólítási formákat. b) A szavak második csoportjában a ceglédi nyelvjárásból indultunk ki, és — hívómondat segítségével — pl. az *egres* — *piszke*, *sütőtök* — *patyolatfők*, *méza* — *enyv* stb. viszonyára kerestünk választ. c) A szavak harmadik csoportját jórészt az ÉrtSz. „táj” megjelölésű szavaiból válogattuk ki. Itt nem alkalmaztunk kérdőmondatot, hanem megmondtuk a szót, és megpróbáltuk az adatközlőkkel értelmeztetni őket (pl. *facsari*, *kasmatol*, *suvaszt*, *szárma*, *toportyán* stb.). — Különösen az első csoport szóanyaga szorul revízióra. Úgy látszik, csak szoros együttélésben lehet megbízható képet kapni a rokoni kapcsolatokat jelző szavakról, megszólítási formákról, ezek használati köréről, helyi értékéről. Másrészt az ide fölvetett szóanyag java része jelentéstanilag, használati értékét tekintve oly bonyolult, hogy vizsgálatuk még a nagyon tapasztalt kutató képességeit is alaposan próbára tenné. Egyszerűbb, jobban megközelíthető szóanyagot kell kiválasztanunk.

6. Azt reméljük, hogy ebből az ismertetésből kibontakoznak az olvasó előtt kutatási céljaink, megmutatkoznak alapelveink, amelyekkel e célok megvalósítására törekszünk. Úgy látjuk, hogy elvi és módszertani kérdésekben — lényegében — összhangban vagyunk az e témával foglalkozó más szakemberekkel (vö. IMRE SAMU, DEME LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányaival; i. h.). Számos elméleti kérdést nem érintettünk, mégpedig szándékosan. Ezek egy része — éppen az említett szerzők révén — tisztázottnak látszik; annyira mindenképpen, hogy a kutatómunkát meg tudjuk tervezni, el tudjunk indulni. Kétségtelen, hogy a regionális köznyelveknek nem egy megválaszolásra váró kérdése van, sok mindent nem látunk még tisztán, de úgy véljük, hogy ezekben csak széles körű gyűjtőmunkával nyert konkrét nyelvi anyag feldolgozása teremthet világosságot. Csak nagyarányú, országos méretű kutatómunka eredményeinek általánosításától várhatunk választ a még nyitott kérdésekre. Ebből a munkából akarjuk kivenni a részünket a magunk sajátos eszközeivel. Nem számítunk gyors, látványos eredményre. A mi esetünkben több az előre meg nem tervezhető bizonytalansági tényező, mint ha hivatásos, státusban levő gyűjtőkkel dolgoznánk. E hátrányokért bőségesen kárpótol minket egy új, fiatal kutatógárda lelkes közreműködése.

G. VARGA GYÖRGYI

Miscellanea onomatopoeica

1. Az onomatopoeitikus szavaknak a szókinccs többi tagjától való eltérő jellegére, rendhagyó voltára korán fölfigyelt a nyelvet vizsgáló emberi elme. A görögök — az első nyelvfilozófia megalkotói — nyelvelméletükben sajátos és központi szerepet tulajdonítottak az onomatopoeitikus szavaknak. Néhány filozófusuk, mint például KRATYLOS és PLATON azt vallotta, hogy a szavak és a velük jelölt dolgok összefüggnek. Az elsődleges bizonyítékot az onomatopoeitikus szavakban látták, amelyekben a szó és denotátuma valóban összefügg. A sztoikusok tovább fejlesztették PLATON elméletét. Szerintük az onomatopoe-

tikus szavak alkották a nyelv kiinduló forrását, magját, s belőlük fejlődött ki később a mai értelemben vett nyelv.

A tudomány rangjára emelkedő nyelvészet a XIX. század elején főként a nyelv keletkezésének kapcsán és ürügyén foglalkozott a szóban forgó szavakkal. Az etimológiai kutatások föllendülése és tudományos módszerűvé válása jelenthette volna az onomatopoetikus szavak kérdései tisztázásának első nagy lehetőségét. Az előző korszak tudománytalan hangmetafizikai bűvészkedése, amely az onomatopoetikus eredetmagyarázatot hosszú időre diszkreditálta, az újgrammatikus iskola hangtörvényekhez túlságosan ragaszkodó merevsége, valamint a szófejtésnek részben jogos alapnyelv- és jövevényszó-központúsága magyarázza, hogy az etimológia nagyszerű eredményei mellett olyan mostohán kezelte az onomatopoetikus szavakat. A modern nyelvtudomány megalapítója, SAUSSURE is negatív módon viszonyult a maga módján e szavakhoz. Az onomatopoetikus szavak rendhagyósága ugyanis zavarja bizonyos értelemben a nyelv jelrendszer-elméletének harmóniáját, mivel ezekre nem, illetőleg csak részben érvényes a nyelvi jel önkényességének a teóriája. Úgy vélem, ez is oka lehet annak, hogy SAUSSURE ezt a szócsoporthoz számbelileg is jelentéktelennek vélte: „Ezek [ti. a hangutánzó és hangfestő szavak] ... sohasem szerves elemei egy nyelvi rendszernek. Számuk egyébként sokkal kisebb, mint hiszik” (Bev. 95). SAUSSURE véleménye — úgy látszik — modern nyelvteoretikusok körében változatlanul tovább él; vö. LYONS: „Es sind ... nur relativ wenige Wörter onomatopoeisch” (Einführung in die moderne Linguistik. München, 1971. 5).

2. Feltűnő, bár nem véletlen, hogy nagyon megoszlanak a vélemények arról, hány onomatopoetikus szó van az egyes nyelvekben. Véleménykülönbséggel egy és ugyanazon nyelv megítélésében is gyakran találkozunk. A mondotakat bizonyítandó közöljük a következőket. SAUSSURE: „A hiteles hangutánzó és hangfestő szavak ... csekély számúak” (Bev. 95); SAPIR: „Die Sprachen eines der allerprimitivsten Stammverbände amerikanischer Indianer, die der Athapasken vom Mackenziefluß, kennen lautmalende Wörter offenbar überhaupt nicht, während diese Wörter in so hochgradig verfeinerten Kultursprachen wie im Deutschen und Englischen recht gebräuchlich und beliebt sind” (Die Sprache. München, 1961. 17); HAKULINEN: „suomessa on niin rikasmuotoinen ja elinvoimainen [ti. az onomatopoetikus szavak csoportja], että sitä on pidettävä kielelme sanastorakenteen luonteenomaisimpiin piirteisiin kuuluvana” (Suomen kielen rakenne ja kehitys³ 260); PUŞCARIU: „sie [Onomatopöie] ist ein in der Umgangssprache überaus häufig verwendetes Mittel” (Die rumänische Sprache. Leipzig, 1943. 104); KÁLMÁN BÉLA: „minden nyelv szókincsének elenyészően csekély hányadát kitevő hangutánzó és hangfestő szavak” (MNYTK. 83. sz. 71); MÄGER: „Läänemeresoome keeled on onomatopoeetilise sõnavara poolest väga rikkad” (Keel ja Kirjandus 1959: 522: „a balti-finn nyelvek hangutánzó szavakban igen gazdagok”); BÁRCZI: „igen lényeges és értékes vonása szókincsünknek a kifejező szavak (hangutánzók, hangulatfestők) nagy sokasága és változatossága” (MNYÉltr. 385); КРИВОС-СЕКОВА-ГАНТМАН: „он [=русский язык] очень богат звукоподражательными словами” (Вопросы финно-угорского языкознания. Москва — Ленинград, 1964. 116); COLLINDER: „Die finnische Hochsprache ist überreich an allerlei beschreibenden Naturwörtern” (Finnisch als Kultursprache. Schriften aus dem Finnland-Institut in Köln. Nr. 4. Hamburg-Volksdorf, 1965. 72); BENKŐ: „A szóteremtéssel keletkezett szavak igen jelentős és sajátos

csoportját képezik a magyar nyelv szókészletének. Ha a nyelvjárásokban élő, tájszó jellegű egyedeiket is számítjuk, mennyiségük rendkívül számottevő, alkalmasint felülmúlja jövevényszavaink együttes számát is” (MNY-Tört. 307, l. még Vir. 1964: 340); BERECKZI: „A hangutánzó és hangfestő szavak... sokkal nagyobb szerepet játszanak a cseremiszen, mint a magyarban” (Cseremiszen [mari] nyelvkönyv: ELTE BTK Finnugor Jegyzetek XIX. Budapest, 1971. Kézirat. 57); AUSTERLITZ: a szibériai giljakban jelentős számú onomatopoeitikus szó van (szóbeli közlés, 1972.).

A fenti, reprezentatívnak szánt idézet-gyűjtemény elolvasása a következő gondolatokat ébreszti az olvasóban. Az, hogy egy szó onomatopoeitikus-e vagy sem, az etimológia feladata eldönteni. Jól ismert tény viszont, hogy az etimológiai kutatás nálunk is, másutt is elhanyagolta ennek a szórészlegnek a módszeres kutatását.¹ Ez azt jelenti, hogy — elismerve az ezen a területen eddig végzett kutatások eredményeit — ma még nem tudjuk pontosan, a legtöbb nyelv esetében pedig megközelítően sem, hány onomatopoeitikus szó van az egyes nyelvekben. Ha ennek ellenére mégis vállalkozunk általánosító ítéletalkotásra, nagy annak a veszélye, hogy esetleg messze járunk az igazságtól (vö. SCHUCHARDT i. m. 184). A vélemények nagy különbözősége az objektív fogódzkodó hiányára s a terület feldolgozatlanságára vezethető vissza elsősorban, bár szerepe van a szubjektívizmusnak is. Úgy tetszik, a kérdésfeltevésben (sok vagy kevés onomatopoeitikus szó van a nyelvben?) benne van már a kérdést föltevő pártossága. A válaszokban pedig különösen. A sok és a kevés ugyanis valamihez viszonyítva sok vagy kevés, s a viszonyító bázis kinek-kinek az onomatopoeízishez való „viszonya” szerint — az origótól jobbra-balra, a képzeletbeli egyenes nagyon is különböző pontjain helyezkedhet el.

Vita folyik arról is, hogy az onomatopoeitikus szavak a nyelvfejlődés korábbi szakaszaiban voltak gyakoribbak, vagy csak újabban nyertek teret. Ezzel függ össze az a kérdés, hogy e szavak az ún. primitív nyelveket vagy a kiművelt nyelveket jellemzik-e inkább. Az is állandó érdeklődés tárgya, hogy miként viszonyulnak e tekintetben a köz- és irodalmi nyelvek és a nyelvjárások egymáshoz. Abban szinte kivétel nélkül megegyeznek a vélemények, hogy a nyelvjárásokban több onomatopoeitikus szóelem él, mint a köz- és irodalmi nyelvekben (vö.: PAUL, Prinzipien, passim; HAKULINEN i. m. 261; MÄGER: Keel ja Kirjandus 1959: 522; BENKÓ: MNY-Tört. 307; stb. stb.). Az első két kérdésre adott válaszok azonban meglehetősen ellentmondóak (l.: SAPIR fenti idézetét; HAKULINEN: i. h.; MÄGER: i. h.; ARISTE: in: Развитие и структура финского языка. II. Moskva, 1955. 278; stb.), bár inkább az a vélemény van túlsúlyban, amely szerint a fokozódó iparosodással és városiasodással, azaz az embernek a természettől való növekvő ütemű elszakadásával párhuzamosan

¹ Vö.: SCHUCHARDT: „Über die «Urschöpfung» gibt es manches Allgemeinere und Besondere... eine gründliche Würdigung ihres Wesens... und ihrer Erscheinungsformen steht noch aus” (Hugo Schuchardt-Brevier. Halle (Saale), 1922. 184); RAMSTEDT: „hat man nirgends versucht, diesen Worttypus erschöpfend und systematisch zu untersuchen” (JSFOu. 55/2, 106); KRAHE—MEID: „Die sogenannte «Urschöpfung»... ist noch nie umfassend untersucht und dargestellt worden” (Germanische Sprachwissenschaft III. Wortbildungslehre. Sammlung Götschen. Band 1218/1218a/1218b. 10); KNIEZSA: „ez a kor [a XIX. század második fele] tulajdonképpen nem ismerte a szavaknak ezt a kategóriáját” (SzlJsz. 19); BENKÓ: „Mind a mai napig hiányzik nyelvünk onomatopoeitikus eredetű szavainak vagy egyes szócsaládok kiterjedéséből keletkezett nagyobb szócsoporthajnak monografikus feldolgozása” (MNY. LVIII, 263); KÁLMÁN BÉLA: „Belső keletkezésű szavaink módszeres tudományos kutatása még csak nemrég kezdődött meg” (NyK. LXX, 452).

viSSzaszoruló tendenciát mutat a nyelv onomatopoetikus részlege a nem onomatopoetikus szavakhoz viszonyítva. E vélemény szerint — amelyet legutóbb AUSTERLITZ fejtett ki Göttingában egy beszélgetésünk során — a főként agrár lakosságú népeknél, illetőleg nyelvekben az onomatopoetikus szóelemek számottevőbb szerepűek, mivel ezekben a természettel való intenzívebb kapcsolat következtében jobban biztosítva van az onomatopoetikus szóteremtés folytonossága (vö. még W. MITZKA: in: Wortgeographie und Gesellschaft. Hrsg. W. MITZKA. Berlin, 1968. 261). Ezeket a kérdéseket természetesen sem „lét-számfölénnyel”, sem tekintélyi alapon nem lehet eldönteni. A megoldás csak tüzetes, minden nyelvre kiterjedő vizsgálatoktól várható. SCHUCHARDT véleménye ma is áll: „So lange wir keine Wörterbücher besitzen, welche die Naturwörter... aus einer Reihe ganz verschiedener Sprachen ihren Bedeutungen nach geordnet darbieten, werden wir, wo wir uns über die Verpflanzung und Ausbreitung solcher Wörter äussern sollen, uns mehr oder weniger in Verlegenheit befinden” (i. m. 184).

3. A nyelv keletkezéséről szóló elméletek egyik legszilárdabb pontja az a föltevés, hogy a nyelv létrejöttében az onomatopoézisnek része volt. Abban a tekintetben azonban erősen megoszlanak a vélemények, hogy milyen: számottevő vagy jelentéktelen volt-e ez a szerep. A nyelv keletkezésének, a szavak megszületésének rejtélyét — mint ismeretes — több forrás alapján, több irányból is megkísérelték földeríteni. Ám sem a gyermekek, sem az állatok — főként a majmok — „nyelvének” a tanulmányozása, sem pedig az ún. primitív nyelveknek, valamint a mai nyelvek szinkroniájának és a nyelvtörténetnek a vizsgálata nem hozta meg az óhajtott eredményt. Az a föltevés minden bizonnyal helytelen, hogy az emberi nyelv csupán onomatopoézis útján keletkezett, miként az a vélemény is, amely az onomatopoézistól mindenemű közreműködést megtagad a nyelv keletkezésében. Indulatszók és hangutánzó szavak minden nyelvben vannak. Ez az — úgy látszik — pánlingvisztikus jelenség nemcsak a mai nyelvre jellemző, hanem igazolhatóan a nyelvtörténet nyelvemlékes korszakára is. Ez viszont azt jelenti, hogy az onomatopoézis az emberi nyelv szerves tartozéka. Éppen ezért nem lehet kétséges, hogy ez a szóteremtő mechanizmus közreműködött, ez a sajátos szókategória megvolt a nyelv kialakulásának időszakában is. Vö.: SCHUCHARDT: „Urschöpfung hat es von allem Anfang an bis auf den heutigen Tag gegeben” (i. m. 192–3); KRAHE—MEID: „Der Prozeß der Urschöpfung von Wortgebilden ist niemals abgeschlossen, er vollzieht sich in modernen genauso wie in primitiven Sprachperioden” (i. m. 10); PORZIG: „Diese Schicht [ti. az onomatopoetikus szavaké] liegt in allen Sprachen der Erde und auf allen Stufen sprachlicher Entwicklung zutage” (Das Wunder der Sprache.⁴ Bern, é. n. 26); BÁRCZI: „hangutánzó szavak minden időben keletkeztek és keletkeznek a nyelvben” (Szók.² 21); l. még KRIVOSCEKOVA-GANTMAN i. m. 116.

4. Az onomatopoetikus szavak vizsgálatában egy ideig az univerzálisák keresése nagy szerepet játszott. A vonatkozó kutatások — bizonyos leegyszerűsítéssel és túlzással — két irányzatra bonthatók. Az egyik a j e l e n t é s alapján — belőle kiindulva — kísérelte meg az onomatopoézis minden nyelvre jellemző vonásait megtalálni és leírni. Egy meghatározott fogalom különböző nyelvi kifejezéseit gyűjtötték össze s vetették egybe. Ennek a módszernek a legismertebb képviselője az indogermanista OEHL volt, aki saját szavai szerint hosszú éveken át öt világrész mintegy ezernégyszáz élő és holt nyelvéből

gyűjtött anyagot ama tézisének bizonyítandó, hogy „eredete szerint minden nyelv minden szava vagy hangutánzó vagy gyermeknyelvi szó, vagy hangfestő alakulat” („Ihrem Ursprung nach sind alle Wörter aller Sprachen entweder *Schallwörter* oder *Lallwörter* oder *Bildwörter*”: idézi BÜHLER, Sprachtheorie 210). Romantikus hevülettel óriási anyagot gyűjtött, s meg volt győződve arról, hogy elmélete a tényeknek megfelel („Ich habe nichts erfunden, sondern nur gefunden”: idézi BÜHLER: uo.). Sokat idézett és emlegetett nagy tanulmányában („Elementare Wortschöpfung: *papilio* — *fifaltra* — *farfallo*”: Biblioteca Dell’ <Archivum Romanicum> Serie II.: Linguistica. Genève, 1922. Vol. 3. 75—115) a *lepke* különböző nyelvi megfeleléseit vizsgálta, és arra az eredményre jutott, hogy „Die Wörter »Schmetterling« sind in allen Sprachen fast immer und überall nachahmende Bildungen. Und da die Art dieser Nachahmung in allen Sprachen wesentlich gleich ist und oft ganz verblüffend übereinstimmt, so müssen wir in den zahlreichen ähnlichen oder gleichen *papilio*-Wörtern elementare Parallelen sehen” (i. m. 75). OEHL munkásságát kellő szakavatottsággal elemezte és bírálta már BÜHLER is (i. m. 210—6). Garmadával lehet természetesen olyan, bizonyos nyelvben vagy nyelvekben onomatopoeitikus eredetű szavakat találunk, amelyeknek különböző nyelvi megfelelőik a legcsekélyebb hasonlóságot sem mutatják, s sok esetben az onomatopoeízishez semmi közük. Lássuk például a következő összeállítást (ROSENKRANZ, Der Ursprung der Sprache. Heidelberg, 1961. 23 alapján, kiegészítve és magyar adatokkal. Az észti adatok PAUL KOKLA szóbeli közlései):

Német	Szuahéli	Kanuri	Hausza	Maláj	Finn	Észt	Magyar
<i>rollen</i> <i>rieseln</i> <i>säuseln</i>	<i>singa</i> <i>nunja</i> <i>vuma</i>	<i>tambar</i> <i>toltol</i> —	<i>burkutsche</i> <i>digo</i> —	<i>gulong</i> <i>luruh</i> <i>tinp</i>	<i>vieriä</i> <i>tihkua</i> <i>henkiä</i>	<i>veereda</i> <i>pihustada</i> —	<i>gurul</i> <i>csöpög</i> <i>susog</i> <i>zizeg</i>
<i>sausen</i> <i>fließen</i>	<i>vuma</i> <i>enda</i> <i>pita</i> <i>pepea</i>	— <i>kas</i>	— <i>gangara</i> <i>malala</i>	<i>puput</i> <i>liur</i>	<i>suhista</i> <i>virrata</i>	<i>suhiseda</i> <i>voolada</i>	<i>zúg</i> <i>folyik</i>
<i>fluttern</i>	—	—	—	<i>kepa</i>	<i>lepattaa</i>	<i>plagiseda</i>	<i>röpköd</i> <i>lobog</i>
<i>fliegen</i> <i>Wind</i>	<i>ruka</i> <i>upepo</i>	<i>far</i> <i>karua</i>	<i>taschi</i> <i>iska</i>	<i>kambang</i> <i>angin</i>	<i>lentää</i> <i>tuuli</i>	<i>lennada</i> <i>tuul</i>	<i>repül</i> <i>szél</i>

A másik irányzat az alakí hasonlóságot tekintette vezérfonalául. Követői úgy vélték, akkor járnak el helyesen, ha nem az azonos vagy hasonló jelentésből, hanem az azonos, illetőleg hasonló formából, szerkezetből indulnak ki. Szótövekkkel, azaz a nyelvek legrégebbinek s leginkább állandónak tekinthető morfémaival operáltak. Vizsgálatukba — több-kevesebb mértékben — bevonták a jelentést is. Ez az irányzat jól ismert az etimológia „gyökerésző” korszakából (vö.: ENGEL JÓZSEF, A magyar nyelv gyökérszavai: Nyelvtudományi pályamunkák. Budán, 1839. 1—122, NAGY JÁNOS, Tiszta magyar gyökök: i. m. 123—296; CzF. I, 66—118; DONNER, Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen. I—II. Helsingfors, 1874—6.; stb.). Az alakí központú irányzat módosított formában, az alak és jelentés összekapcsolásának a szándékával újra jelentkezett. A finnugrisztikából két példát említünk. FAZEKAS JENŐ „Zur Frage der menschlichen Ursprache” című tanulmányában (UAJb. XXVI, 4—36) a *nyíl* finnugor, indogermán, illetőleg az e tőhöz tartozónak vélt amerikai, ázsiai, afrikai szavakat gyűjtötte össze s vetette egybe. FAZEKAS tiszteletre méltó bátorsággal vállalkozott e sok kudarcot okozó téma megközelítésére

(l. i. m. 5). Sok munkával járó próbálkozása az alkalmazott módszer tarthatatlanságát bizonyítja. FAZEKAS kísérlete E. ITKONENTől részesült nagyon határozott elutasításban, minősítésül az „áltudományos” jelzőt kapván („Tri Fazekasin kirjoitus on kerta kaikkiaan kvasitieteellinen”: Vir. 1954: 418; l. még FAZEKAS válaszát: Vir. 1955: 78—82, ITKONEN újválaszát: Vir. 1955: 82—4). A magyar nyelvtudományban BERNÁTH BÉLA tanulmánya említhető: „Egy hangulatfestő tőhöz. Az *l* + labiális mássalhangzós tő (*leb-, lev-, lep-, lef-, lem-*) és alakváltozatai” (PécsiPedFőiskÉvk. 1957: 193—210). A szerző azt kívánja bizonyítani, hogy „mindazok a szavak, melyek tőszótagjában szókezdő *l* mellett labialis hang jelentkezik (*lebeg, lobog, lepeg, lefeg, leveg* stb.) egyfelől hangulatfestők, másfelől azonos jelentéstartalmúak” (i. m. 193). A fölállított tétel azonban nem bizonyítható, mivel a tények ellentmondanak neki (l. a TESz. vonatkozó címszavait, például *lap, lóp, lom¹, lop* stb.).

Mindkét irányzat pánlingvisztikus elképzelésekkel nyelvi univerzálisokat és törvényeket keresett — és vélt megtalálni. Ezek a nagy nyelvi anyaggal operáló vállalkozások a szigorú kritika próbáját legnagyobbreszt azonban nem állták ki. Számos hasznos és továbbfejleszthető részeredménnyel a bizonyításra vagy cáfolásra váró ötlettel gazdagították a nyelvtudományt, tulajdonképpeni céljukat azonban nem érték el. Látványos vállalkozások voltak ezek — többnyire látványos bukással. Sikertelenségük legfőbb oka módszerükben rejlik: úgy fogtak hozzá a legkülönbélebb nyelvekbeli onomatopoeitikus, illetőleg annak vélt elemek összehasonlító elemzéséhez, hogy nem tisztázták előbb a vizsgálat alapjául szolgáló egyes nyelvi onomatopoeitikus elemeket (vö. SZABÓ DEZSŐ: „szótári és nyelvtani ismerete a nyelveknek nem elég arra, hogy nekimenjünk a hasonlításnak”: NyK. XXXIV, 59). Márpedig módszertanilag a fordított út a helyes, s csak ettől várhatók megbízható eredmények. Tehát: 1. nyelvenként számba kellene venni és rendszerezni a szinkrón tényeket; 2. a rendelkezésre álló források alapján, szigorú módszerrel tisztázni kell, mely szavak biztosan onomatopoeitikus eredetűek; 3. csak ezután következhet a rokon nyelvek, majd 4. a nem-rokon nyelvek egybevető vizsgálata. A tipológiai vizsgálatok itt is új eredményekkel kecsegtetnek.

5. Az onomatopoeitikus szavak etimológiai kutatásának egyik legkényesebb és legismertebb kérdése: a szubjektivizmus. Közismert titok, hogy ehhez a témához az etimológusok egy része vagy talán nagy része ma is vagy negatív¹, vagy pozitív értelemben vett „előszeretettel” viszonyul. Az onomatopoeízis kutatását övező s átszövő szubjektivizmus valóban létezik, s hogy létezik, annak elsősorban az az oka, hogy nincsenek garanciális fogódzóink e szavak etimológiai vizsgálatában. Ez a körülmény számos buktatót rejt magában, s az onomatopoeitikus szavak kutatását az etimológia legsikamlóbb területévé teszi. Az itt lelekedő veszélyekre sokszor figyelmeztettek már neves etimológusok. Vö. például: GOMBOCZ: „az érintett magyarázó elv gyakorlati alkalmazása nagy nehézségekkel jár s avatatlanok kezében könnyen veszedelmessé válhatik, mert hiszen abból, hogy valamely szót hangutánzóznak éreznünk. . .

¹ Vö.: JESPERSEN: „Die meisten wortforscher zeigen großen widerwillen, lautnachahmung gelten zu lassen” (Die sprache 298); L. KETTUNEN: „Ennakkovastustus oli niin suuri . . . , että RYTKÖNEN ei lopulta uskaltanut tavotteilemaan tutkimuksellaan [= Eräiden itämerensuomen *tm*-sanojen historiaa] fil. tohtorin arvoa” (NyK. LX, 73); SCHLACHTER: „Welche Gefahren hier lauern, ist allgemein bekannt; deshalb galten (und gelten noch heute vielfach) die Onomatopoeitika für den Etymologen als tabu” (Süd-Ostforschungen XXX, 398).

korántsem következik, hogy csakugyan hangutánzó eredetű is” (MNy. IX, 387); BÜHLER: „Bis vor kurzem war es so, daß die Einschätzung des Lautmalens nach Gewicht und Ausdehnung in erheblichem Maße von der Mentalität der Forscherpersönlichkeiten diktiert zu werden schien”, illetőleg „nur wächst im gleichen Schritt mit der Feinheit des Heraushörens auch die des Hineinhörens” (Sprachtheorie 208, 214); HORGER: [hogy mit érzünk hangutánzónak, azt] „kiki a maga egyéni benyomása szerint [dönti el], mert erre nézve kritériumot igazán nem lehet fölállítani” (A nyelvtudomány alapelvei² 19); WARTBURG: „Auch hier ist natürlich die sprachliche Empfindung je nach dem Individuum verschieden” (Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft.² Tübingen, 1962. 129); DIEZ: „in der Annahme von Onomatopöien kann man leicht zu weit gehen” (idézi JESPERSEN i. m. 298); BÁRCZI: „hajlamosak vagyunk a hangsorba is beleérezni ugyanolyan hangulatot, mint ami a szó kifejezte cselekvéssel jár együtt” (Szók.² 30), illetőleg: „az ilyen magyarázatok mögött nagyon gyakran szubjektív megítélés, mondhatni belemagyarázás húzódik meg” (MNy. LXIII, 291); stb.

A további lépés föltétele az, hogy szaporítsuk azoknak a fogódzóknak a számát, amelyekkel az onomatopoetikus szavak etimológiai vizsgálatát módszeres alapra helyezhetjük. E fogódzók minőségi-mennyiségi növekedésével párhuzamosan növekednék e szófejtések hitele s csökkenne a szubjektivizmus szerepe, azaz a bele- és félremagyarázás lehetősége. Nem lebecsülendő szerep vár itt a kritikára is. Szükség lenne tehát tárgyilagos és érdembeli bírálatokra, mert az onomatopoézis etimológiai kutatása egyelőre nélkülözni látszik a jó értelemben vett kritikát.

A tárgyilagos érvelést és a tényekkel operáló bizonyítást nélkülöző hiperkriticismus aligha lehet segítő tényező, mivel mögötte — bár nem expressis verbis — bizonyos értelemben az „ignoramus et ignorabimus” tudományban kártékony elve húzódik meg.

6. Az etimológiai ideál „az adatszerű bizonyítás és a teremő fantázia harmonikus egyensúlya” (PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58. sz. 166). Jó etimológiához mindenekelőtt két dolog szükséges tehát: szótörténet és ötlet. A szótörténetnek az etimológiában való alapvető szerepét ugyancsak PAPP LÁSZLÓ ekként fogalmazta meg: „Az írott emlékek adatai alapján, lépésről-lépésre felépített szótörténet, amely alaki és jelentésbeli szempontból egyaránt kielégítő, lehet csupán alapja minden további magyarázatnak” (uo.). Az onomatopoetikus szavak etimológiai vizsgálatában már itt, az első lépésnél súlyos nehézségekkel találjuk szembe magunkat. Eltekintve ugyanis viszonylag csekély számú szótól, az onomatopoetikus szavak többségét csak az újabb korból tudjuk adatolni (l.: GOMBOCZ: MNy. IX, 387; JESPERSEN, Die sprache 400; BENKŐ: MNyTört. 75, 310–1; BÁRCZI, Szók.² 22–3, 30–1, MNyÉletr. 251; FÁBIÁN: MStilVázl. 157; SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 46; stb.). Márpedig éppen ezen szavak esetében különösen is fontos volna ismernünk létrejöttük ideje körüli adatokat, mivel ezek a szavak természetükből következőleg előbb-utóbb veszítenek eredeti, expresszív jellegükből, sőt különböző hang- és jelentésváltozások következtében teljesen el is veszíthetik onomatopoetikus jellegüket. Vö. például a következő, ma semleges, eredetileg azonban onomatopoetikus szavakat: m a g y a r: *cafát, cáfol, csóva, daru, fakad, fakaszt, fecske, fekély, folyik, forr, gége, gólya, góg, guggol, haris, harkály, holló, kacag, puha, réce, reped, ri, rohan, sír, sudár, sugár, tapos, tikkad, zene* stb. (HORGER: NytAl.² 19–20; SzófSz.; BÁRCZI, Szók.² 22; BENKŐ: MNy-

Tört. 309; TESz.; MSzFgrE.); finn: *hely* 'dís, csecsebecse; csengettyű, csörgés', *huhu* 'pletyka', *hymy* 'mosoly', *juro* 'mogorva', *jyri* 'henger', *kahakka* 'csetepaté', *kapina* 'kopogás, lázadás, zendülés', *kerskata* 'herceg', *kitua* 'sínylődik', *nauraa* 'nevet', *nukkua* 'alszik', *puhua* 'beszél', *tappaa* 'megöl, agyonüt' stb. (HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys³ 263; E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 348–9; Suomen kielen etymologinen sanakirja I–IV.); német: *Häher* 'szajkó', *husten* 'köhög', *lachen* 'nevet', *niesen* 'tüsszent' stb. (PORZIG, Das Wunder der Sprache⁴ 22; KLUGE, DtEtWb.²⁰); francia: *bave, beve* 'Geifer, Speichel', *dandiner* 'schaukeln, schendern, schlottern', *pigeon* 'Taube' stb. (WARTBURG i. m. 119–200; GAMILLSCHEG, FrEtWb. 95 *bave* a., 295 *dandiner* a., 702 *pigeon* a.); angol: *crow* 'varjú', *patter* 'páter-noszter', *pigeon* 'galamb' (JESPERSEN i. m. 394, 397; PARTRIDGE, Or. 132 *crow* (1) a., 476 *patter* (1) a., 496 *pigeon* (1) a.) stb.; latin: *pater* 'apa' (WARTBURG i. m. 119); svéd: *le* 'nevet' (COLLINDER: FUF. XXIX, 15; HELLQUIST: SvEtOb. I, 564); stb. stb. Vö. még M. PALM: Vir. 1966: 382; KRAHE—MEID i. m. 15; K. SAL: Pais-Eml. 370–3; KÁLMÁN: NyK. LXIV, 348. Másrészt viszont eredetileg nem onomatopoetikus szavak azzá válhatnak, ahogy a finnugor eredetű *acsarkodik* és *bogyó* (l. MSzFgrE.), a szlovák eredetű N. *sztrikog* 'fecskendez' (KNIEZSA, SzlJsz. 512), az oszmánli eredetű N. *ala* 'ejnye' (NÉMETH: MNy. XXII, 284) a magyarban. Az orosz eredetű *serpa* és *sirppi* s a semleges alapszóból továbbképzett *puittia* és *sommitella*, valamint a *sörkkiä*, *sossa*, *sosso*, *suikia* és *taroa* szavak a finnben (l.: Suomen kielen etymologinen sanakirja; E. ITKONEN i. m. 349–50; PULKKINEN: Vir. 1963: 94). Kellő szótörténeti adatolhatóság nélkül ezeknek a változásoknak a megállapítása s ami ezzel egy: e szavak eredetének a meghatározása többnyire lehetetlen. Ha tehát nem áll rendelkezésünkre viszonylag korai adat egy-egy onomatopoetikusnak vélt szó etimológiai vizsgálatakor, nincs birtokunkban az eredetbizonyítás egyik legnagyobb lehetősége, leghatásosabb ütőkarttyája, s az esetleg jó etimológiai ötlet ilyenképpen „a nyelvemléktelenség korának [ez esetben az onomatopoetikus szavak nyelvtörténeti adattalanságának a] falához koppanva hull le szárnyaszegve” (KUBÍNYI: MNy. LIII, 524). Nem szabad azonban arról sem elfeledkeznünk, hogy az onomatopoetikus szavak számottevő hányada újabb keletkezésű. A tágabb értelemben vett szótörténeti adattalanság sajnálatos tényén ez a körülmény valamit ugyan enyhít, a kérdést azonban nem oldja meg.

KISS JENŐ

Magyar *hajdú* — olasz *aiducco* (vagy *aiduco*)

Nem olasz kutató az illetékes a tekintetben, hogy nyilatkozzék a magyar *hajdú* szó eredetéről; annál is inkább nem, mert aki tájékozatlan e kérdésben, föllapozhatja „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát”-t, ahol a kielégítő választ megtalálja. Mivel azonban a szótár a *hajdú* szónak több idegen nyelvbe (így például a németbe, a franciába és az oroszba) való átkerülését is jelzi, az olasz *aiduco* vagy *aiducco* (többes számban *aiduchi* vagy *aiducchi*) szót viszont nem említi, a hiányosság kíváncsiságot ébreszt és kutatásra ösztönöz. Különösen annak ismeretében, hogy például a XVIII. században a toszkánai nagyherceg különleges testőrségének tagjai az *aiduchi* nevet viselték. Ebben a szóban első látásra is a magyar *hajdú* olasz többes száma gyanítható.

Érdemesnek látszott tehát megvizsgálni, hogyan vélekedik erről a szóról az olasz nyelvtudomány.¹

Az etimológiai szótárak közül csupán C. BATTISTI—G. ALESSIO szótára (Firenze, 1950—1957.) ismeri az *aiduchi* pontos magyar etimológiáját. A. PRATI (Milano, 1951.) és G. DEVOTO (Firenze, 1966.) szótárából a keresett szó hiányzik.

Az *aiduchi* jelentését és etimológiáját számos értelmező szótár többé-kevésbé helyesen közli, közülük a ZINGARELLI 10. kiadását (Bologna, 1970.) említjük meg. A G. CUSATELLI szerkesztette Dizionario Garzanti viszont (Milano, 1965.) az olasz szót meglepő módon a csehből [!] eredeteti. Feltűnő hiányosság az olasz szótárhoz tartozó, hogy a S. BATTAGLIA irányításával készült „Grande dizionario della lingua italiana” (Az olasz nyelv nagy értelmező szótára. Torino, 1961—1970.) tudomást sem vesz a tárgyalt szóról.

Az ellentmondások és mulasztások, melyekkel szótárainkban találkozhatunk, arra készítetnek, hogy az *aiduchi* szó eredetéig visszanyúlva megpróbáljuk felderíteni annak olasz nyelvbéli útját.

Azok közül az olasz szerzők közül, akik ezt a szót írásaikban használták, minden bizonnyal a hadtudományi és történetíró RAIMONDO MONTECUCCOLI a legismertebb (1609—1680.), aki egyebek között a „Della guerra col Turco in Ungheria” című munka szerzője. (Vö.: Opere. A cura di UGO FOSCOLO. Milano, 1807.) Montecuccoli talán tudott magyarul is, mégsem állíthatjuk róla, hogy az eredeti magyar szóból ő formálta annak olasz megfelelőjét. Mivel a Habsburg-birodalom generálisa volt, inkább a magyar szó német változatát kellett ismernie. Még valószínűbb azonban az, hogy az *aiduchi* szót mint az olasz szókészletben már meglevő elemet használta, hiszen mások, ha magyarokról írtak, már használták előtte ezt az elnevezést. Erre vonatkozólag szeretnénk a következőkben adatokat bemutatni.

CIRO SPONTONINAK (kb. 1555—?) két Magyarországra vonatkozó műve ismeretes (1. Azioni de' re d'Ungheria dall'anno 387 al 1601. — A magyar királyok cselekedetei a 387. esztendőttől az 1601-ig. Bologna, 1602.; 2. Historia della Transilvania — Erdély története. Velence, 1638.) A kettő közül az elsőben lapozgatva a 126. lapon a következőket olvashatjuk: „Essendo più volte gli *aiduchi* del Basti scorsi infino a Belgrado con riportarne grossissimi bottini...” („Minekutána Basti *hajdúi* több alkalommal egészen Belgrádig eljutottak, és onnan igen gazdag zsákmánnyal tértek vissza...”). A 134. lapon pedig ez áll: „... e quivi pur le trovarono guardate dal forte del Conte Isolani con tre pezzi, e da certi *aiduchi*...” („... ahol pedig Conte Isolani három ágyúval felszerelt erődítménye vigyázta őket, és azok a bizonyos *hajdúk*...”). Ha viszont a másik műben lapozgatunk, a 284. lapon ezt találjuk: „... e i transilvani senza alcun dubbio il presupponevano per lo molto seguito, ch'egli aveva, e in particolar d'*aiducchi*...” („... és az erdélyieknek semmi kétségük sem volt már felőle, nagy kíséretét látván, amely körülvette őt, és amely főként *hajdúkból* állott...”). Ez utóbbi műben gyakran fordul elő az egyes számú *aiducco* szóalak is, sőt, néhol melléknévi funkcióban is felbukkan; így például ezt olvashatjuk: „fanteria *aiducca*” („*hajdú* gyalogság”). A Historiából vett példák alapján szinte bizonyosra vehető a magyar szó közvetlen átvétele. Nyilvánvaló ez abból a törekvésből, hogy a magyar *hajdúk* szóalak hosszú *ú* hangzóját az olasz *ch* (= *k*) megnyújtásával próbálja

¹ A szerző e helyt mond köszönetet GUGLIELMO CAPACCHINAK, FÁBIÁN PÁLNAK és FOGARASI MIKLÓSNAK a tőlük kapott értékes tanácsokért, valamint SZÉNÁSI FERENCNEK a közlemény magyarra fordításáért.

a szerző érzékeltetni. A *cch*-val ejtés ugyanis, ha kis mértékben is, az *ú* megnyúlását eredményezi az olaszban. A szinte mindig kollektívumra, több emberre, csapatra vonatkozó, tehát *-k* többesjelű, ezért mássalhangzós végű magyar szóalakot az olasz saját morfológiai rendszeréhez igyekezett hasonítani, és azt a toszkán alapú irodalmi nyelv szerint magánhangzóval, mégpedig *-i* többesjellel toldotta meg, s így az *aiducchi* formával megkaptuk a magyar szónak tökéletesen olaszosított változatát. Mivel azonban az Azioni és a Historia különbséget mutat a kérdéses szó írásképeiben, és ez — jól tudjuk — további kérdéseket vet fel, nem lesz haszontalan némi kitérő Spontonival kapcsolatban.

Spontoni életútját azért is érdemes lesz végigkísérni, mert tipikusnak tekinthető a XVI–XVII. században: szerzőnk egyike azoknak az olaszoknak (katonáknak, hadmérnököknek, építészeknek, művészeknek, humanistáknak), akik a török időkben Magyarországon és Erdélyben megfordultak, tehát személyesen érintkezésbe jutottak a hajdúkkal (vagy legalábbis hallottak róluk), s ennél fogva közvetíthették a magyar szót Itáliába. A XVI–XVII. században magyar földön járt olaszok nagy száma elegendőnek látszik ahhoz, hogy ZOLNAI BÉLÁVAL szemben (vö. Nyr. LXXV, 462) ne tartsuk feltétlenül szükségesnek a *hajdú* szó olasz földre kerüléséhez Bécs közvetítő szerepét. S nem szabad megfeledkezni az Itáliában ez idő tájt tanuló magyar diákokról sem, akik a magyarországi eseményekről vendéglátóikat közvetlenül tájékoztatták, s a *hajdú* szót olaszokkal beszélgetve bizonyosan emlegették. ... De térjünk vissza Spontonira!

Szerzőnk 1555 táján született Bolognában, s már kora ifjúságától kezdve intézői hivatalt viselt; megfordult számos olasz fejedelem udvarában. 1593-tól I. Vincenzo Gonzaga (1587–1610.) mantovai herceg udvarához tartozott, aki „lo esercitò in molti gravi affari e seco lo condusse alla guerra di Ungheria in qualità di Foriero” („sok nehéz szolgálatban tette őt próbára, és furírként magával vitte a magyarországi háborúba”) (vö. GIOVANNI FANTUZZI, *Notizie degli scrittori bolognesi*. Bologna, 1781–1794.). Fantuzzi csaknem ugyanazokat a szavakat használja, mint Spontoni, aki 1600. március 4-én kelt levelében egy „curriculum”-ot küldött a bolognai szenátusnak, hogy megpályázza a szenátus első titkári tisztét. A levél megtalálható a Bolognai Állami Levéltárban (Archivio di Stato di Bologna: Archivio del Senato. Serie Istromenti e scritture. Serie C. Libro 14. Cartella 53.). Spontoni 1600 novemberében meg is választották a bolognai szenátus első titkárának. Erről a hivataláról mondott le 1603-ban, hogy saját birtokaira vonuljon vissza, melyeket a „gazdag feleség és a Castiglione delle Stiviere-i márkitól kapott örökség” hozott a számára. (A feleségére utaló szavak Spontoninak imént említett leveléből valók, a hivatalának időtartamára vonatkozó adatok pedig az Archivio di Stato di Bologna adatai. Archivio del Senato. Serie Partiti. Volume 27). 1603-ban megszakadnak a szálak, és bár SARSINA (Spontoni Históriajának bevezetőjében) a szerző haláláról beszél, ez nem nyújt megfelelő támpontot ahhoz, hogy megállapíthassuk annak dátumát. Annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy a Historia 1607 decemberéig, Básta generálisnak már bekövetkezett haláláig követi nyomon az eseményeket, Sarsina pedig értésünkre adja, hogy Spontoni már legalább egy éve halott volt, amikor II. Vincenzo Gonzaga halálával (1627.) kitört a mantovai örökösödési háború. Így tehát bizonyosra vehető, hogy Spontoni 1608 és 1626 között hunyt el.

Spontoni 1600 előtti magyarországi tartózkodásának eredménye tehát

az 1602-ben közreadott Azioniban használt *aiduchi* írásmód, amellyel szemben az 1638-ban kiadott Historiában következetesen ismétlődik az *aiducchi* forma. Az a lehetőség, hogy a mássalhangzó megkettőzése csupán a nyomdász önkénye lett volna, teljességgel kizárható, mivel a Historiát Velencében nyomták, ahol hosszú mássalhangzót nem ejtenek, tehát a *cch*-val írást aligha érezhette szükségesnek bárki. Való igaz, hogy az 1600-as években a helyesírás még bizonytalan, igen sok korabeli írónál találunk egyazon szó esetében is többféle írásmódot, még ugyanazon a lapon is. Látván azonban, hogy Spontoni 1602-ben kiadott írásában következetesen az *aiduchi*, az 1638-asban pedig épp ilyen következetesen az *aiducchi* forma ismétlődik, és nem alkalmazhatjuk FOGARASI MIKLÓS tételét sem, amely a magyar *kocsi*-ból lett velencei *cocio* szó rövid mássalhangzójának megnyúlását igazolja az olaszban (velencei *cocio*, toszkán, ill. olasz *coccio* > *cocchio*; vö. *Lingua Nostra* XXIII [1962.], 2. szám), bizonyosra kellett vennünk, hogy a szerzőt más okok készítették a hosszú mássalhangzó használatára a második esetben. Ezért megkíséreltük, hogy fényt derítsünk Spontoni életének ismeretlen szakaszára. GIORGIO BASTA könyve, az „Il Mastro di Campo Generale” (A hadvezér mestersége. Velence, 1606.) CIBO SPONTONI gondozásában jelent meg, aki a mantovai hercegnek ajánlott bevezetőjében 1605. november 26-i keltezéssel így ír: „Tra i favori, e tra i doni che ho ricevuto dal Sig. Conte Giorgio Basta, mentre mi son trattato al suo servizio nell'Ungaria, l'havermi egli fatto gratia del suo Mastro di Campo Generale, io stimo maggiore di tutti. . . . mi offero di farle vedere, et tra non molti mesi stampati, alcuni ragionamenti militari fatti da essi Sig. Conte Basta con tre gentilhuomini Italiani subito ritornati da Possonia in Vienna nella prossima estate passata, et da me raccolti, che vi fui presente. . . ” („Mindazon pártfogás és szíves adomány közül, amiket Básta György gróf úrtól kaptam, amíg Magyarországon a szolgálatában állottam, legtöbbször azt tartom, hogy nekem adományozta A hadvezér mesterségét. . . . célom az, hogy rövid néhány hónapon belül nyomtatásban is bemutassak néhány katonai értekezést, amelyet a most elmúlt nyáron folytatott Básta György gróf úr három olasz nemes emberrel, akik Pozsonyból nyomban Bécsbe indultak vissza, s amelyet magam gyűjtöttem össze, aki akkor szintén jelen voltam. . . ”). 1603 után tehát Spontoni újra Magyarországon járt, ezúttal Básta szolgálatában. Hogy milyen teendőket látott el, és mennyi ideig maradt, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hiszen ő maga mondja, hogy 1605 nyarán Magyarországon tartózkodott. Újabb bizonyítékát találjuk ennek a Historia 285. oldalán, ahol azt olvashatjuk, hogy 1605 májusának vége felé az egyik fogolynál találtak egy latinul írt levelet, amely ugyanabban a hónapban kelt, s amit Bocskai küldött a császárnak. A levelet Básta nyomban odaajándékozta „Spontoni Lovagnak, avégből, hogy amint ő maga a legmegfelelőbbnek itéli, foglalja bele a jelen elbeszélésbe” (al „Cavaliere Spontone; acciò che secondo, ch'egli giudicava conveniente la inserisse nella presente narratione”), vagyis a Historiába.

Spontoni második magyarországi tartózkodása tehát, mely minden bizonnyal hosszabb volt az előzőnél, lehetővé tette a számára, hogy jobban megismerje a magyar szót, felismerje a hosszú *ú* magánhangzó visszaadásának szükségességét az olaszban, az egyszerű *ch* (= *k*) mássalhangzó megnyúlásával.

Az olasz szó eddig említett és példaként még ezután említendő alakjairól fel kell tételeznünk, hogy azok csak kis részét képezik annak a gazdag példa-

anyagának, amely az 1500-as és 1600-as évek folyamán következtek, katonák és megfigyelők leveleivel Magyarországról Itáliába beáramlott. Az a tény, hogy a levéltárakat látogató kutató igen gyakran bukkan hasonló dokumentumokra, mint az iméntiek, ma is eleven bizonyítéka annak a mindig élénk érdeklődésnek, amit az olaszok a magyar dolgokkal kapcsolatban tanúsítottak.

További bizonyítékát adja az olaszok Magyarország iránti érdeklődésének ASCANIO CENTORIO DEGLI HORTENSII (életrajzával kapcsolatban I. FILIPPO ARGELATI, *Bibliotheca scriptorum mediolanensium*. Mediolani, 1745. Tomo I. Parte II. 409–410.), aki 1566-ban Velencében kiadta „*Commentarii della guerra di Transilvania*” című művét (Az erdélyi háború emlékiratai. Arról a kérdésről, hogy milyen összefüggésben áll Centorio műve más történetsek írásaival, vö.: SZEKŰ GYULA, *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében: Századok XLVIII, 17–33; GÁLDI LÁSZLÓ: Bevezetés a Commentarii fénymásolattal készült kiadásához*. Bp., 1940.). A mű (amely bevett humanista szokás szerint Giambattista Castaldónak, az I. Ferdinánd zsoldosait irányító nápolyi generálisnak tevékenységét törekedett igazolni) 1565 októberében már készen állott. Noha Centorio valószínűleg sohasem járt azokon a helyeken, amelyekről beszél, ismereteit pedig azokból a leírásokból és jelentésekből merítette, amelyeket az 1500-as években Magyarországon és Erdélyben megfordult ismerősei küldtek neki, „elsősorban Signor Giuliano Carleval nemes férfiú és spanyol Lovag, aki . . . híven beszámolt arról, amik megesetek” („e particolarmente dal Signor Giuliano Carleval gentil’huomo, e Cavaliero Spagnolo, che . . . fece di ciò che successe, diligentissima menzione”), mégis ennek a történetésznek köszönhető az *aiduchi* szóalak leggyakoribb használata. Csak néhányat jegyzünk fel a számos példa közül, melyeknek mindegyikét idézhetnénk. „. . . ma solamente spinsero alcuni *aiduchi* fuori che andassero a riconoscere le trincee. . .” („. . . hanem előreküldtek néhány *hajdút*, hogy kémlelnék ki az árkokat. . .”); „. . . vide da lungi venire verso la terra da trecento *aiduchi*, cioè fanti a pie’ . . .” („. . . a távolból jó háromszáz *hajdút*, azaz gyalogost látott közeledni . . .”); „. . . in quell’istante che il Bascià distruggeva gli *aiduchi* . . .” („. . . abban a pillanatban, mikor a basa leverte a *hajdúkat* . . .”). Mint látható, a kérdéses szó írásmódja megegyezik azzal, ahogyan Montecuccoli és első művében Spontoni is használta. Itt azonban nem merülnek fel szükségképpen azok a kételyek, amelyeket említettünk a „*Della guerra col Turco in Ungheria*” írójával, Montecuccolival kapcsolatban. Jól tudjuk ugyanis, hogy Centorio jórészt az imént említett Giuliano Carleval tudósításaiból merítette ismereteit, továbbá tudjuk azt is, hogy a spanyol nyelv nem kedveli a hosszú mássalhangzókat. Ez lehet a magyarázata annak, hogy nincs megkettőzve a *ch* (*k*) a jelen esetben nyilvánvalóan a magyarból közvetlenül átvett *aiduchi* szóban, jóllehet közvetlen átvétel esetén, mint Spontoni 1638-i művében, *cch*-t kellene találnunk. Az olasz hosszú *cch* módosítaná MIGLIORINI véleményét (legalábbis részben!), amely szerint az 1500-as években a magyarból általában német közvetítéssel kerültek át a szavak az olaszba (vö. BRUNO MIGLIORINI, *Storia della lingua italiana*. Firenze, 1963. 422.). Az mindenesetre kizártnak tűnik, hogy Centorio tudott volna arról a néhány évvel korábbi *aiduchi* szóalakról, amelyet nekünk sikerült felfedeznünk, mivel az okmány, amelyre célzunk, kezdettől fogva titkos dokumentumnak számított, később pedig évszázadokig feledésbe merült. LEONARDO MOCENIGO jelentésére gondolunk, amely a Velencei Országos Levéltárból került elő, (Relazione di Leonardo Mocenigo tornato ambasciatore da Ferdinando I nel

1559. — Az 1559-ben I. Ferdinánd udvarából hazatért Leonardo Mocenigo követ jelentése). A Relazioni csaknem teljes egészében a Habsburg-házhoz és a birodalomhoz tartozó államok leírása. Magyarországról többek között ez olvasható benne: „... eleggono gli Ungheri il re loro, nè ad altri obbediscono. Sono luterani, e la maggior parte molto peggio ... Sono buonissimi soldati a piedi e a cavallo, e si chiamano quelli *aiduchi* e questi usseri. Non serve il fante a piedi ordine di milizia, ma nelle scaramucce, nelle imboscate, nel diferendere e nel combattere fortezze è utilissimo ... Si arma il fante chiamato *aiduco* di giacco, di scimitarra, e di accetta-...” („... a magyarok maguk választják meg királyukat, és másoknak nem is engedelmeskednek. Luteránusok, nagy részük még sokkal rosszabb... Igen jó katonák gyalogosan és lovon egyaránt, az előbbieket *hajdúnak*, az utóbbiakat huszároknak hívják. A gyalogos nem tartja meg a katonai fegyelmet, de a rajtaütésekben, a lesben, a várvédelemben és a várak megvételeiben igen nagy hasznát venni ... A *hajdúnak* nevezett gyalogos fegyverzete sodronying, szablya és szekerce ...”) (EUGENIO ALBERI, Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. Firenze, 1839–1863. Serie I. Volume VI. 96–97.). Mint látható, itt bukkan fel első ízben az *aiduco* egyes számú alak. Ha meggondoljuk, hogy a követ I. Ferdinánd udvarában teljesített szolgálatot, alapos okunk lehet arra gyanakodni, hogy az *aiduco* és az *aiduchi* alakok német átvételek. Ismervén azonban a „Serenissima” követeinek alaposságát, ugyancsak okkal tételezhetjük fel, hogy Mocenigo maga is látta azokat a helyeket és azokat a dolgokat, amelyekről beszél, s így ismerhette a magyar szót is, amiből az olasz alakok származnak. Sajnos, a Relazione jelentősége viszonylag kicsiny kutatásunk szempontjából, mivel nem volt közkézen forgó dokumentum, és így nem járulhatott hozzá vizsgált szavunk itáliai elterjedéséhez. A Relazione inkább csak történeti és statisztikai jelentőséggel bír. Itt mindjárt meg kell említenünk, hogy ENRICO ZACCARIA „Raccolta di voci affatto sconosciute o mal note ai lessicografi ed ai filologi” (A filológusok és szótárírók előtt tévesen vagy egyáltalán nem ismert szavak gyűjteménye. Marradi, 1919.) című munkájában az említett Alberi-gyűjteményben előforduló szóra hivatkozva igazolta, hogy a szó már a XVI. században előfordult Itáliában, cáfolva ezzel mindazokat, akiknek véleménye szerint az *aiduchi* szó Montecuccoli nyomán került volna csak be az olaszba, a XVII. században. ZACCARIA azonban nem ismerte sem Spontoni, sem Centorio döntő fontosságú és bőséges példaanyagát, s a Mocenigo által használt szót egészen friss elemnek tekintette az itáliai szókészletben. Látni fogjuk, bizonyos értelemben igaza is volt.

Különbféle források alapján ismeretes, hogy az 1400-as években a „hajdúk” tevékenysége folytán jelentős mértékben felvirágzott az állatkereskedelem; az Alföldről a marhagulyákat egymás után indították útnak a nyugati országok nagyobb városaiba. Útjaik során a hajdúk minden valószínűség szerint Itáliába is eljutottak. Ezért mindent megpróbáltunk, hogy — feltevésünket igazolandó — olyan olasz forrásra bukkanjunk, amely nemcsak hogy magyar állatok érkezéséről ad hírt, hanem benne van a magyar vagy a még jobban olaszosított neve azoknak, akik a marhacsordák terelői voltak. Ám kutatásunk bármennyire kitartó volt is, olyan anyag, ami a segítségünkre lehetett volna, nem került elő.

Ezzel munkánk véget is ért volna, ha rá nem bukkanunk egy számunkra igen becses levélre, amit hajdan, 1552. márciusában egy bizonyos ALFONSO SACRATO írt Ravennából II. Ercole d'Este hercegnek. Részlet a levélből:

„Ill.mo et Ecc.mo mio signore e padrone oss.mo Per non lassare alcuna noua che io non ne auisi la Eccellentia uostra di le bande di Transiluania e di Ongaria come io la auisai della presa di Lipa e morte di frate georgio li diro che . . . sua Maesta il uenere di Carneuale partete per possonia citta di orgaria luntana da uiena diece lege e li ha datto principio alla dieta la dominica uiene noua a sua Maesta li *aidoni* populi di ongaria ma in effetto uilani pouerissimi adunatisi insiema da tre mila di loro con intelligentia de certi cittadini cristiani qualli stauano in segadino Citta grandissima e ricchissima essere andati al ditto locho e con scale intrati in la terra hauerla conbatendo brauamente pressa e morti, 1768 turchj . . .” („Nagyméltóságú és kiváló Uram, nagytiszteletű Uralkodóm. Hogy Transylvaniában és Magyarországbán el ne mulasszak egyetlen hírt is anélkül, hogy Uraságotat afelől ne tudósítanám, csakúgy mint ahogy már tudósítottam Lippa megvételéről és György barát haláláról, most elmondom, hogy . . . Ófelsége Farsang péntekjén elindult Pozsonyba, a Bécs-től tíz mérföldnyi távolságban épült magyar városba, ahol is kezdetét vette a diéta, mikoron vasárnap érkezett a hír Ófelségéhez, hogy a *hajdú* népek — igen-igen szegény parasztemberek — jó háromezren összegyűlekeztek egy-némely Szeged nagy és gazdag városából való keresztyének vezérletével, majd pedig elvonultak az említett helyre, és létrákon át behatolva igen ügyesen elfoglalták azt, 1768 törököt megölven . . .”). (Archivio di Stato di Modena; Archivio segreto Estense. Cancelleria Estero. Ambasciatori. Romagna. Busta I. A levelet ANUSCA GRISENDI is közzétette tanulmányában: Università di Bologna. Facoltà di Lettere e Filosofia. Studio di Lingua e Letteratura Ungherese e Filologia Ugrofinnica.).

Sacrato levele, melyben az *aidoni* szóalak található, olyan olasz irodalmi nyelvváltozatot íródott, amelyen érezhető a Pó vidékén használatos (észak-keleti típusú) olasz nyelvjárás hatása, és egy latinul megszerkesztett eredeti vulgáris változatának látszik, amely latin nyelvű eredeti minden bizonnyal egy magyarországi megfigyelőtől származik, egy — talán nem túlságosan merész — hipotézis kiindulópontját nyújtotta számunkra.

Újra áttanulmányozva a *hajdú* szó eredetének sokat vitatott problémáját, végeredményben azonos nézetre jutottunk azokkal, akik a *hajtó* igenéből eredeztetik a *hajdú* szót. Ha azonban bizonyosra vesszük a *hajdú*-nak a *hajtó*-ból való eredetét, felmerül a $t > d$ hangváltozás problémája. A következőkben előadandó hipotézisünk új érv szeretne lenni a $t > d$ változás lehetősége mellett.

A magyar nyelvre nem alkalmazható a világszerte GRIMM–VERNER-törvény néven ismeretes elmélet. Ez az indoeurópai p , t , k mássalhangzók általános érvényű b , d , g zöngésedését mondja ki. A magyar *hajdú* szó legrégebbi írásos dokumentumai a már végbement $t > d$ hangváltozást rögzítik a latin *haydo*, *haydonis*; *haydones* formákban (vö. OklSz., TESz.). Azt kellene eldöntenünk, hogy vajon a $t > d$ hangváltozás már a latinos továbbképzés előtti fázisban létrejött-e a magyarban, vagy pedig — és ez sem zárható ki teljesen — éppen a latinos továbbképzés eredménye a zöngésedés. Ha egy nyelvi jelenség feltárása a konkrét összetevő elemek hiányában akadályokba ütközik, a történelmi körülményekben kell keresni azokat a fogódzókat, amelyek segíthetnek a nyelvi jelenség létrejöttének magyarázatában. Ismeretes, hogy a latin Magyarországon évszázadokon át hivatalos nyelvként élt, s azokban az időkben, amikor a hajdúk külföldi piacokra hajtották állataikat, a magyar közigazgatásban a latin már kizárólagos volt. Korántsem tartjuk ezért lehetet-

lennek, hogy a latinul jól tudó kancelláriai tisztviselők, juristák, papok latin-ságában — a számtalan analógia hatására — működésbe lépett az említett hangtörvény, s a latin szövegekbe szórványként beágyazott *hajtó* szóalak *hajdú* alakúvá fejlődését elősegítette. Hipotézisünk gyenge pontja — elismerjük — abban áll, hogy a magyar közigazgatással foglalkozók túlnyomó többsége magyar anyanyelvű volt, s így a latin írásban nem kellett feltétlenül érezniük a $t > d$ zöngésedés szükségességét. Nem szabad azonban megfedkezni arról, hogy a szóban forgó személyek gyakran itáliai egyetemeken tanultak, továbbá hogy nem kis számban éltek Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján olyan, latinul is jól tudó olaszok, akik tisztséget viseltek a magyar közügyekben. Az ő latinságuk is belejátszhatott a *hajtó* > *hajdó* változás kialakulásába, felerősítve azt a lappangó tendenciát, amely a $t > d$ zöngésedésre valószínűleg megvolt már magában a magyar nyelvben is (vö. SULÁN BÉLA: MNy. LVII, 304). Hogyha a zöngésedés már szavunk latinizálása előtt végbement, akkor annak okait másutt kell keresni. RÁCZ ISTVÁN, a hajdúkérdés szakértője azt írja, hogy az 1400-as évek végén és az 1500-as évek elején a törökök előretörése miatt Magyarországra menekült szerbek és horvátok megnövelték a hajdúk számát (Slavica IV, 61–62). TAKÁTS SÁNDOR, a „régí magyarság” kiváló ismerője „A magyar gyalogság megalakulása”-ban (Bp., 1908.) a *hajdú* szó eredetét a *hajtó*-ban ismeri fel, s Debrecennel és Kecskeméttel kapcsolatban szintén a rácoknak és horvátoknak a hajdúk közé vegyüléséről ír (Nyr. XXXII, 86; vö. még ANGYAL ENDRE, Szláv *hajduk*—magyar *hajdú*: Nyr. LXXV, 460–1). Hangsúlyozza ezt a tényt GYÖRFFY ISTVÁN is: „XV. századbéli hajcsáraink és pásztoraink között feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is. A törökök már Zsigmond királyunk uralkodása idején súlyos ostarai voltak a Balkán félszigetnek. A szerb deszpóták egymás után a magyar király iltalmába ajánlották magukat. Így Lazarevics deszpota bizonyos várakat engedett át Zsigmondnak, ennek ellenében nővérének fiát, Brankovics Györgyöt biztosította a magyar király, hogy a török ellen megvédelmezi, sőt Magyarország főnemesévé teszi. Brankovics már nagybátyjától, Lazarevics deszpótától is örökölt néhány magyarországi birtokot, melynek számát Zsigmond adományaival még növelte. Így Brankovics részint örökség, részint adomány révén Debrecen és Böszörmény ura lett. A törökök súlyosbodó csapásai egyre kívánatosabbá tették a délszláv és oláh népnek a békés magyar földet.” (Magyar nép, magyar föld. Bp., 1942. 135. l.) A nyelvi változások nemegyszer alkalmi hatásoknak a következményei. A délszlávok, akik nagy számban lettek hajdúkká, a magyar *hajtó* szót az első magyar szavak között tanulták meg, és gyakran használták. Indoeurópai anyanyelvükből adódott, hogy fokozatosan, de határozottan átformálták a *hajtó* szót, zöngésítve annak t hangját, s ezzel jelentősen hozzájárultak a valószínűleg magyar belső fejlődésként megindult $t > d$ hangváltozás gyors lefolyásához.

DE BARTOLOMEIS MARIO

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A német nyelv magyar jövevényszavai és a *der*, *die*, *das*

1. Az analógia nagy szerepe — az újgrammatikusok óta — jól ismert a nyelvtudományban. A nyelvbe lépő új elemek, belső keletkezésűek és jövevények egyaránt, alkalmazkodnak, idomulnak a már meglevőkhöz. Vö.: H. PAUL, Prinzipien⁵ 182–3; WUNDT,

Völkerpsychologie. Leipzig, 1911. I, 671; SAUSSURE, Bev. 95; GOMBOCZ: Nyr. XXX, 107; l. még NyK. LXXIV, 331 stb. A jövevényszavak e tekintetben igen sok tanulsággal szolgálnak. Az átvett jövevényszó úgy és csak akkor válik igazán honossá, ha minden tekintetben megfelel az átvévő nyelv rendszerének. Az idomulás többnyire hangalaki változással jár, az is gyakori, hogy a jövevényszó valamely képző-, illetőleg végződéstípussal bővül. A grammatikai nemmel rendelkező nyelvek minden jövevényfőnevet — akár genuszos, akár grammatikai nemmel nem rendelkező nyelvből származnak — grammatikai nemmel ruházzák föl. Így a német nyelv is magyar jövevényfőneveit.

2. A következőkben ezeket a szavakat kívánjuk vizsgálni (összeállításukat l. J. KISS, Die ungarischen Lehnwörter der deutschen Schriftsprache: Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 65. Geburtstag. Hrsg. J. KISS und H. G. UDALLY. Göttingen, 1973. 49–56), azt kutatván, miért kapták e főnevek ezt vagy azt a grammatikai nemet, tehát a *der*, a *die* vagy a *das* névelőt. Segédeszközü a következő munkákat használtuk: E. MATER, Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1965.; F. DORNSEIFF, Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.⁴ Berlin, 1954.; F. KLUGE — W. MITZKA, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.²⁰; G. WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Berlin, 1972.

der Dolman 'mit Schnüren besetzte Husarenjacke; Männerrock der alt-türkischen Tracht'. Mind végződése, mind a rokon jelentésű szavak genusza predestinálta a hímnemet; vö. *der Mantel* 'kabát', *der Husarenmantel* 'huszárdolmány', *der Rock* 'zakószzerű felsőruha, zakó, kabát (stb.)', illetőleg *der Diwan* 'dívány', *der Kaftan* 'kaftán', *der Ozean* 'óceán', *der Pelikan* 'pelikán', *der Peron* 'peron', *der Roman* 'regény', *der Talisman* 'talizmán' stb.

der Dolmetsch 'Fürsprecher'. Foglalkozásnév, amely eredetileg csak férfifoglalkozást jelölt: mint ilyen hímnemű. Nőnemű párja nincs. A szó *tolmetsche* alakban a XIII. században bukkan föl német forrásokban. Analógiás hatásra később a nomen agentis *-er* végződését kapta (vö. *Lehrer*, *Übersetzer*), amely mindig hímnemű. Ma csak a *Dolmetscher* használatos. A szó szinonimái is hímneműek: R. *der Dragoman*, *der Sprachmittler*: 'ua.', *der Übersetzer* 'fordító'.

der Filler 'ungarische Währungseinheit: 1/100 Forint'. Végződése és a rokonértelmű szavak egyaránt hímnemet „követelnek”: az *-er* tipikus hímnem-végződés a németben (kivételek vannak), s hímnemű a *Filler*-hez legközelebb álló *Heller* 'ua.' is.

der Forint 'ungarische Währungseinheit'. Hímneműségét elsősorban végződésének köszönheti: a mássalhangzóra végződő pénzegységek zöme ugyanis hímnemű a németben, vö. például: *der Dollar* 'dollár', *der Franc* 'francia, belga, luxemburgi' frank', *der Franken* 'svájci frank', *der Piaster* 'piaszter', *der Rubel* 'rubel'. (A magánhangzós végűek ezzel szemben nőneműek: *die Krone* 'dán, osztrák, izlandi, norvég, svéd, cseh' korona', *die Lira* 'lira' stb.).

der Gespan 'ungarischer Verwaltungsbeamter'. Férfifoglalkozást jelölő méltóság-, illetőleg tisztségnév, ezért hímnemű.

der/das Gulasch 'aus Ungarn stammendes Gericht aus Rindfleisch-, später auch Kalbfleischwürfeln mit scharf gewürzter Soße'. Mássalhangzós végződése miatt hímnemű és semlegesnemű egyaránt lehet, hogy mégis a *das* elterjedtebb, azzal magyarázható, e szót hallván német anyanyelvűek a következő — semlegesnemű — rokonértelmű szavakra gondolnak: *das Gericht* 'fogás', *das Fleisch* 'hús', *das Fleischgericht* 'húsos fogás, étel'.

der Heiðuck 'ungarischer Viehhirt; Angehöriger einer ungarischen Söldnertruppe; Gerichtsdiener und Diener hoher ungarischer Adliger'. Férfifoglalkozást jelöl, ezért hímnemű.

der Honvéd 'die 1848 von Kossuth gegen Österreich aufgestellte ungarische

Nationalarmee; seit 1868 ungarische Landwehr; seit 1918 das ungarische Heer'. Férfifoglalkozást jelöl, ezért hímnemű. Vö. *der Soldat* 'katona'.

der Husar 'berittener ungarischer Soldat; Angehöriger einer leichten Reitertruppe in ungarischer Uniform'. Férfifoglalkozást jelöl, ezért hímnemű.

der Kalpak, Kolpak 'hohe tatarische Lammfellmütze; Filzmütze der Armenier; Husarenmütze; von ihr herabhängender Tuchzipfel'. E szó német földön nem járatos. Mássalhangzós végződése miatt nőnemű aligha lehetne, a hímnem talán a *der Helm* 'sisak', *der Hut* 'kalap' hatásával magyarázható.

die Kandare 'Art des Zaumes, Gebißstange mit Kinnkette, Genick-, Stirn-, Nasen-, Kehliemen und Zügel'. — Az -e végződés miatt nőnemű. Rokonértelmű szavai mássalhangzós végűek és hímneműek: *der Zaum* 'zabla', *der Zügel* 'gyeplő'.

die Karbatsche 'Riemenpeitsche'. Végződése s a rokonértelmű *die Peitsche* 'ostor' egyaránt nőneműségét „támogatják.” A bajor nyelvjárásokban *der Karbatsch* (volt?) járatos (SCHMELLER, BayerWb. I, 1268): a hímnemet ez esetben a mássalhangzós végződés magyarázza.

die Kutsche 'gefederter, ein- oder mehrspänniger Personen-Pferdewagen mit Verdeck'. Nőnemű, mert magánhangzóra, éspedig e-re végződik (kivételek itt is vannak). Szinonimája mássalhangzós végű és hímnemű: *der Wagen* 'kocsi, szekér'.

der Magyar 'Ungar'. E ritkán használt népnévnek — *der Ungar* a közkeletű német szó — szabályos hímnemű alakja. A nőnemű változat -in képzőjű: *die Magyarin*, de nem használják. Népevekre vö.: *Amerikaner: Amerikanerin*, *Araber: Araberin*, *Engländer: Engländerin*, *Este: Estin*, *Finne: Finnin*, *Israeli: Israelin*, *Russe: Russin*, *Türke: Türkin*: 'amerikai, arab, angol, észt, finn, izraeli, orosz, török (férfi, ill. nő)'. Kivétel (mivel melléknévi szerepű): *der Deutsche* 'német férfi', *die Deutsche* 'német nő'.

die Palatschinke 'gefüllter Eierkuchen'. Nőnemű volta végződésével magyarázandó, mivel rokonértelmű szavai hímneműek: *der Pfannkuchen* 'fánk', *der Kuchen* 'kalács, lepény, pogácsa, sütemény'.

der Pallasch 'schwerer Degen'. Mind alakja, mind jelentése (azaz rokonértelmű szavainak a genusza) hímnemre utal; vö. *der Degen* 'tőr', *der Säbel* 'szablya' (de: *das Schwert* 'kard').

der Pandur 'bewaffneter ungarischer Diener; ungarischer Fußsoldat'. Férfifoglalkozást jelöl, ezért hímnemű.

der Paprika 'Nachtschattengewächs, das als Gewürz- und Gemüsepflanze angebaut wird, Spanischer Pfeffer; Capsicum annum'. — Hímneműsége a *der Pfeffer* 'bors' hatásával magyarázható. Hallani azonban *die* névelővel is (többen erre esküsznek), amelyet nemcsak a magánhangzós végződés, de a *die Frucht* 'termés' és a *die Schote* 'hüvelyes termés, a paprika termése' is erősít, illetőleg magyaráz.

der Pengö 'ungarische Währungseinheit (1927—1946)'. Széles körben német földön sosem volt ismert. Hímnemű, mert a legtöbb külföldi pénznem is az (1. *forint* a.). Hogy magánhangzós végződése ellenére hímnemű, azzal magyarázható az említett okon kívül, hogy — mivel az *ő, ö* szóvégi helyzetben idegen a németben — nem került a magánhangzós végzések analógiás hatása alá. Bizonyára hatott rá továbbá a hasonló hangzású *der Pfennig*, nyelvjárási *der Penning* 'fillér' is.

das Pörkel(t), Pörköl(t) 'mit Paprika gewürztes, gulaschähnliches Gericht'. Német földön nem járatos (még). Mivel a gulyáshoz hasonló ételt értenek rajta, kézenfekvőnek látszik, hogy a *das Gulasch* 'gulyás' hatásával magyarázzuk nemét.

der Primas 'Zigeunerprimas, Primeiger einer Zigeunerkapelle'. Férfifoglalkozást jelöl, ezért hímnemű.

die Pusta 'ungarische Steppe'. Végződése és szinonimái egyaránt nőneművé „kényszerítik”: *die Steppe* 'sztyeppe', *die Wüste* 'puszta(ság)', *die Taiga* 'tajga', *die Einöde* 'pusztaság', *die Prärie* 'préri', *die Savanne* 'szavanna'.

der Säbel 'Hiebwaaffe mit einschneidiger, spitzer, gekrümmter Klinge'. Alakja-jelentése alapján egyaránt hímnemű; vö.: *der Hebel* 'emelő', *der Hobel* 'gyalu', *der Nabel* 'köldök', *der Nebel* 'köd', *der Schnabel* 'csőr' stb., l. még *Pallasch* a.

die Schabracke 'reich verzierte, sehr lange Decke unter dem Sattel; altes Pferd; abgenutzte Sache, baufälliger alter Gegenstand; alte Frau'. Végződése alapján nőnemű; vö. *Karbatsche*, *Kutsche*, *Palatschinke*, l. még *die Decke* 'terítő'.

der Sekler (*Szekler*) 'Angehöriger eines ungarischen Volkstammes'. Népnév, mint ilyennek hím- és nőnemű változata van: *der Sekler* 'a székely férfi', *die Seklerin* 'a székely nő' (l. *der Magyare* a.).

der Tokaier, *Tokajer* 'ungarischer naturreiner Süßwein'. Valamennyi német bornév hímnemű, ezek analógiájára lett hímnemű a *Tokaier* is, vö.: *der Badener*, *der Kaiserstühler*, *der Pfälzer*, *der Rheingauer*: híres borfajták az NSZK-ban.

der Tolpatsch 'ungeschickter Mensch, ungeschicktes Kind'. Szinonimáinak az analógiájára hímnemű; vö.: *der Tölpel*, *der Dummkopf*, *der Schafskopf*, *der Einfaltspinsel*, *der Schwachkopf*, *der Gimpel*, *der Trottel*, *der Dösbattel*: 'ügyetlen, buta, hülye (ember)'.

der Tschako 'Kopfbedeckung mit Schild und zylinderförmigem Oberteil der Jäger- und Verkehrstruppen sowie der Seebataillone im kaiserlichen deutschen Heer, nach 1918 von der Schutzpolizei getragen'. Hímneműként van szótározva (vö. *der Helm* 'sisak', *der Hut* 'kalap'), de semleges névelővel is hallottuk (vö. *das Käppchen* 'süvegeske').

der Tschardasch 'ungarischer Nationaltanz im 2/4-Takt'. A táncelnevezések zömmel hímneműek (< *der Tanz* 'tánc'), vö. pl.: *der Chachacha* 'csacsacsacs', *der Foxtrott* 'foxtrott', *der Letkis* 'letkis', *der Tango* 'tangó', *der Walzer* 'keringő' (de: *die Polka* 'polka', *die Rumba* 'rumba').

der Tschibuk 'lange türkische Tabakspfeife mit kleinem Ton- oder Meer-schaumkopf'. Mássalhangzós végződése miatt nőnemű aligha lehetne, jöllehet legközelebbi szinonimája nőnemű: *die Pfeife* 'pipa'. Hogy miért éppen hímnemű, nem tudjuk. Vö.: „Bei einer Reihe von Fremdwörtern lassen sich für die Festlegung des Geschlechts weder formale noch inhaltliche Kriterien ermitteln” (Duden 9. Zweifelsfälle der deutschen Sprache.² Mannheim, 1972. 260).

der Tschikosch 'ungarischer Pferdehirt'. Férfifoglalkozás, ezért hímnemű.

3. A német nyelv jövevényfőnevei grammatikai nemét két tényező: a jövevénytípus hangalakja (végződése) és jelentése határozza meg. A jövevényfőnév azt a nemet viszi föl, amilyen neműek a hozzá alakilag és jelentésbelileg legközelebb álló szavak. Akkor is, ha az átvett főnév grammatikai nemmel együtt „érkezett” a németbe (gondoljunk például a francia jövevénytípusokra). Több esetben alak és jelentés „ellentmond” egymásnak: bizonyos esetekben a jövevénytípus végződése alapján nőneműnek, jelentése szerint viszont hímneműnek kellene lennie. Vagy: a valamilyen nemmel „átadott” szó más nemet kap az átvevő nyelvben stb. Ezeknek az eseteknek a vizsgálata különösen is érdekes. Vö. pl.: fr. *le garage* > ném. *die Garage*, fr. *le passage* > ném. *die Passage*, fr. *l'amusement* > ném. *das Amusement*, fr. *le bureau* > ném. *das Büro*, fr. *la banquette* > ném. *das Bankett* stb. A német nyelv egyetlen ismert finn jövevénytípusa, a *Sauna* 'szauna' nőnemű a németben, mivel *a*-ra végződik (l. E. KUNZE, Der Einzug des finnischen Wortes „Sauna” in die deutsche Sprache: *Sauna Archiv* IX [1971.], Nr. 2. 36–8. Hrg. W. FRITZSCHE. Bielefeld), jöllehet — a *die Badestube*-t nem tekintve — a *das Bad* 'fürdő', *das Dampfbad* 'gőzfürdő', *das Badehaus* 'fürdőház' mint számba jöhető szinonimák mind semlegesnemenűek.

A 31 magyar jövevényfőnév közül 23 hím-, 6 nő-, 2 semlegesnemenű a németben. Mindkét semlegesnemenű szó (*Gulasch*, *Pörkölt*) ételnév. Többé-kevésbé ingadozik még ma is a *Gulasch* (*das* és *der*) és a *Paprika* (*der* és *die*) neme.

A magyar jövevénytípusok genuszának a meghatározásában is az alak és a jelentés

döntött. A végződéseknek azonban nagyobb szerepe volt: a kétes esetekben ugyanis, amikor a szó végződése és jelentése más-más nemet „követelt”, a végződésnek megfelelő genuszal ruháztatott föl a szó; 1. a *Kandare*, *Karbatsche*, *Kutsche*, *Palatschinke*, *Paprika* és a *Tschibuk* címszót (de vö. *Pengö*, *Tschako*). A magyar jövevényszavak tanúsága is megerősíti tehát a következőket: „Für die Festlegung des Geschlechts eines Fremdwortes im Deutschen gibt es keine feste Regel. Bestimmend sind vor allem zwei Faktoren: 1. das Geschlecht des sinnverwandten deutschen Wortes oder des deutschen Übersetzungswortes . . . 2. die Bildungsweise des Wortes. Es besteht die Tendenz, allen Wörtern mit derselben Endung auch das gleiche Geschlecht zu geben” (Zweifelsfälle der deutschen Sprache.² Duden. Nr. 9. 260).

KISS JENŐ—SCHLACHTER WOLFGANG

A *z > d* változás érdekes esete

A Baranya megyei mai *Adorjás* község (népi neve: *Adergyás* ~ *Adorgyás*) a múltban *Azarjás* volt: 1191 [o: 1251]: *Azarias*, 1338: ~ (GYÖRFFY I², 269); 1341: *Azaryas* (AnjOkm. V, 220); 1346: *Ozorias* (i. h. IV, 642); 1373: *Azarias* (KOLLER, Hist. Seccl. III, 133); 1423: *Azaryas* (LUKCSICS, XV. sz.-i pápák okl. 671. sz.); 1432: ~ HOkm. VII, 453); 1472, 1478: *Azorias*, *Ozorias* (CSÁNKI II, 469).

A helységnév a bibliai *Azarias* (EtSz. I, 200) személynévvel azonos, abból alkotott. Jelentőségét abban látom, hogy a név történeti adatsora alkalmas arra, hogy vele a *z > d* változás egy esetét időben figyelemmel kísérhessük.

Ugyanis a helységnév a továbbiakban *Adorjás* alakban fordul elő: 1494—1499: *Adoryas* (CSÁNKI II, 469); 1554: *Aderjás* (KÁLDY-NAGY 636. sz.); 1687: *Adiras* in distr. Syklos (OL. U. & C. 56 : 41); KORABINSZKY, 4. 1786.: *Aderjasch*; KORABINSZKY, Atlasz 1804.: *Aderjas*; LIPSZKY: *Aderjás*; Hnt. 1882. és 1907.: *Aderjás*, *Adorjás*. Megállapítható tehát, hogy a XV—XVI. század fordulóján az eredeti évszázados *Azarjás* név már *Adorjás* alakban jelentkezik. — A névváltozásra eddig magyarázat nem volt.

2. Megoldását leljük az itt jelentkező *z > d* hangváltozásnak akkor, ha figyelembe vesszük azt a magyarázatot, amelyet MÉSZÖLY GEDEON (ÓmSzöv. 238—42), BÁRCZI GÉZA (MNY. LVIII, 7) adnak a *bűzös > büdös* szó alakváltozásáról.

MÉSZÖLY (i. h.) azt állítja, hogy az *ézes > édes*, *vizes > vides*, *fizesse > fidesse*, *büzes > büdes*, *Jézus > Jédus* szókban a *z > d* másodlagos hangváltozást a *z +* rövid magánhangzó *+ s* egymás közti hangtani helyzete okozta a magyar nyelvben.

BÁRCZI GÉZA komoly véleményt lát ebben, s megállapítja, hogy (fenti esetekben) nehéz volna a *d* másodlagos voltának föltevése elől elzárkózni.

Amíg az *ézes > édes*, *büzes > büdes* hangváltozást a XIII—XIV. század fordulójáról adatolhatjuk, többiről pedig (talán csak egyelőre) újabb nyelvjárási adatunk van, addig az *Azarjás > Adorjás* hangváltozást a XV. század végén leljük fel. Így az adat időt áthidaló volta jelentős az eddigi magyarázathoz, elsősorban az adatsor folyamatosága miatt! — Ellenben nem illik a MÉSZÖLY-féle *zes ~ zus* hangcsoportra felállított magyarázatba.

3. Felmerülhetne esetleg az *Adorján* (< *Hadrianus*) név hasonlító hatása is, magyarázatként.

A másik megfigyelésem, hogy az *Adorjás* helységnévnek nem ismerjük **Derjás* ~ **Dorjás* változatát, jóllehet az *a* hanggal kezdődő baranyai hely- és helységnevekben ez a jelenség igen korán jelentkezik: 1406: „Anth. de Beel”: *Ábel*, elpusztult helység Magyaregregy határában (ZichyOkm. V, 437). Sőt később is — mai napig — él: 1721: *Baliget* (CanVis.): *Abaliget*; 1332—1335 páp. tiz. *Adria* [o: *Adrian*] (GYÖRFFY I², 269);

1400: „Andr. dictus Pobor de *Adoryan*” (ZichyOkm. V, 193), ma Sepse határában, *Aderján* Hercegszőlőstől keletre *Darján*, egy dülő neve; 1937. évi térképen: *Derján*; *Almamellék* > *Mamelik*: egy *Āmamellék alakon át stb.).

Arra gondolok, hogy a névkezdő *á* hang volt a teljes névalak megőrzésének az oka, bár ezzel ellentmondónak látszanak a régi *Ozorias*, írásbeliségből ismert alakok. Figyelmet érdemel még az *Azarjás* > *Adorjás* > *Aderjás* alakuláshoz, hogy az *Adrian* > > *Adorján* > *Aderján* > *Derján* helységnévben is *o* > *e* magánhangzó-változás történt.

Végezredmény: a *z* > *d* hangváltozás tehát a XV. század végén is működött nyelvünkben, és nem volt kötött a *zes* ~ *zus* hangsoportozáshoz. Okát azonban továbbra is ismeretlennek mondhatjuk.

REUTER CAMILLO

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Dobogó-kő. 1. A *Dobogó-kő* nevű hegy a Visegrádi-hegység legmagasabb pontja (700 m), a Duna visegrádi szorosa felett emelkedik. Csúcsa, orma nincs, inkább hosszan elnyúlt, fennsíkszerű hegyhát (ÚjMagyLex. II, 80; MTurLex. 49).

2. A *Dobogó* igen gyakran szerepel földrajzi neveinkben. A teljességre való törekvés igénye nélkül felsorolok néhányat: *Dobogó* (Egerbocs Heves m.) 'domb' (MNYTK. 125. sz. 73); *Gulya-dobogó* ~ *Dobogó* ~ *Dobogó-tető* (Hevesaranyos Heves m.) 'domb' (MNYTK. 125. sz. 84); *Dobogó* (Mikófalva Heves m.) 'domb' (MNYTK. 125. sz. 65); *Dobogó* (Bükk-szenterzsébet Heves m.) 'dombos hely' (MNYTK. 125. sz. 44); *Dobogó* (Szilvásvár Heves m.) 'domb' (MNYTK. 125. sz. 21); *Dobogó* ~ *Dobogó-kő* ~ *Dobogó álya* (Balaton Heves m.) 'út' (MNYTK. 125. sz. 27); *Dobogó* (Nagyvisnyó Heves m.) 'vízesés' (MNYTK. 125. sz. 15); *Feketé-szikla* ~ *Dobogókő* ~ *Szentvölgyi-kő* (Egerbakta Heves m.) 'kopár szikla' (MNYTK. 125. sz. 132); *Dobogó* ~ *Dobogóbérc* (Szarvaskő Heves m.) 'hegy' (MNYTK. 125. sz. 93); *Dobogó-verő* (Recsk Heves m.) 'domb' (MNYTK. 125. sz. 122); *Dobogó* (Balatonfelvidék) 'dülő' (NyF. 40. sz. 34); *Dobogó* (Tihany, Balatonfüred, Vörs, Keszthely) 'dülő' (JANKÓ, BNépr. 60—1); *Dobogó* (Zalaudvarnok Zala m.) 'rét, szántó' (Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 243); *Dobogus-híd* ~ *Dobogós-híd* (Kerkaszentkirály Zala m.) 'híd' (i. m. 459); *Dobogós-hídi-dűllő* ~ *Dobogus-híd* (Nagykanizsa) 'szántó' (i. m. 589); *Dobogós-part* ~ *Dobogus-part* (Valkonya Zala m.) 'erdő' (i. m. 467); *Dobogó* (Türe) 'szántóföld' (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 264); *Dobogó* (Inaktelke) 'szántóföld' (i. m. 204); *Dobogóra* gr. (Jegenye) 'szántóföld' (i. m. 207); *Dobogó* (Budapest, XI. ker.) 'külsőterületi lakott hely' (Hnt. 1967. 173); *Dobogó* (Gödöllő) 'külsőterületi lakott hely' (i. m. 265); *Dobogódűllő* (Pécs, I. ker.) 'külsőterületi lakott hely' (i. m. 513); *Dobogó-hát* (Tiszabura Szolnok m.) 'külsőterületi lakott hely' (i. m. 637); *Dobogóhegy* (Csákvár Fejér m.) 'külsőterületi lakott hely' (i. m. 185); *Dobogómajor* (Kisunyom Vas m.) 'külsőterületi lakott hely' (i. m. 386). *Dobogó* nevű hegy (594 m) található a Mecsekben (ÚjMagyLex. II, 80); *Dobogó-hegy* (460 m) a Cserhátban (BARCZA IMRE—THIRRING GUSZTÁV, Budapest Duna-balparti környéke. Bp., 1923. 112—3) és *Dobogó-bérc* (601 m) a Börzsönyben (i. m. 171). Az adatok tanúsága szerint a *Dobogó* földrajzi név előfordul az ország különböző tájain, s jelölhet dűllőt, szántóföldet, külsőterületi lakott helyet, erdőt, hegyet, sziklát, vízesést stb. Domborzati szempontból vonatkozhat sík területre, dombra, hegyre. Mivel nem célok a felsorolt neveket mind megvizsgálni, a továbbiakban csak arra keresek választ, milyen indítéka volt a *Dobogó-kő* 'a Visegrádi-hegység legmagasabb pontja' névnek.

3. Már HEFTY GYULA ANDOR (NyF. 66. sz. 12) felfigyelt arra, hogy *dobogó* köznevünk gyakran szerepel földrajzi neveinkben. A *dobogó* a hangutánzó eredetű *dobog* ige-
névnek.

melléknévi igeneve, amely — főnevesülve — jelenthet: 1. fahidat, gyaloghidat; 2. emelvényt (TESz. I, 651 *dobog* a.); 3. emelkedett, dombos helyet sík földön, kis dombos helyet lapos réten (HERTY: i. h.); 4. egy fajta táncfigurát (ÜMTsz.). Jelen esetben csak a 3. jelentés jöhetne számításba, de az 'emelkedett dombos hely sík földön' illetőleg 'kis dombos hely lapos réten' értelmezés nem illik rá a *Dobogó-kő*-re. NYÍRI ANTAL (Népr. és Nytud. V—VI, 57) ebben a jelentésében hangutánzó eredetű térszinformanévnek veszi a *dobogó*-t, s azzal magyarázza, hogy „a sík földön, lapos réten emelkedő dombos helyre való fölmenetelkor ember, állat, kocsi, szekér a sík földön való járáshoz képest viszonylag jobban dobog.” Nem lehet kétséges, hogy a *Dobogó-kő* elnevezése is valamilyen hangjelenséggel van kapcsolatban. A néphagyomány szerint: „A *Dobogó-kő*... ha megdobbantják, zúg, bűg, mert üres a belseje” (THIRING GUSZTÁV, Budapest környéke. Bp., 1900. 250); „kong, dobog a köve, ha ugrálnak rajta” (Turista magazin 1973. áprilisi sz. 12). Hasonló magyarázatot találunk a Heves, illetőleg a Zala megyei gyűjtők anyagában is: „A réteges homokkő kongó hangot ad” (MNYTK. 125. sz. 27). „Dobogó hangot ad” (i. m. 44). „A kocsi alatt dobog. Ha az ember lábával dobbant, zeng, mintha a hegy belseje üres volna” (i. m. 84). „Ha erre megy valaki, dobog alatta a föld, mintha pince lenne ott” (Zala megye földrajzi nevei 467).

4. Más példát is találunk arra, hogy valamely hegyet, hegyoldalt hangjelenség alapján neveztek el. A Balaton-felvidéken pl. visszhangjukról kapták nevüket a *Csattogó*, *Robogás* és *Zöngő oldal* nevű hegyoldalak (JANKÓ i. m. 85). KRANZMAYER (Internationaler Kongress für Namenforschung. Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes. Wien, 1969. I, 66) szerint a vihart kísérő hangokról kapta nevét a Magas-Tauernben található *Klockerin* („wie mir die Bauern versichern, nach dem wilden Anpochen des Sturmes an eine Felswand, an der der Wird klockt und gleichsam anpocht, als würde jemand anklopfen”).

5. Bár a *dobogó* már a XV. sz.-ban előfordul helynevekben (1430: „Monticulum wigo *dobogohalm* vocatum”: OklSz. 156; 1447: „Predium *Dobogozewlews* apellatum”: uo.; „Ad molendium desertum *Dobogo* vocatum”: uo.), a *Dobogó-kő*-re csak viszonylag késői adatot találtam. A II. katonai felmérés (1850—53.) térképén (Königreich Ungarn. District diesseits der Donau Comitatus Gran. Honth. Pesth. Section Nro 48. Colonne Nro XXXI.) szerepel észszám nélkül a *Dobogó-Kő*. (Az I. katonai felmérés 1782—85-i térképein még nincs rajta.)

A *Dobogó-kő* csak a múlt század végén kezdett igazán ismertté és látogatottá válni. Ehhez nagymértékben hozzájárult az Eötvös Loránd menedékház felépítése, amely a magyar turizmus történetében is jelentős eseménynek számított. (Vö. MTurLex. 49, 125, 196.)

POSGAY ILDIKÓ

Az *Írott-kő* nevéhez. POSGAY ILDIKÓ (MNY. LXIX, 217—9) mindenben elfogadható megállapításait szeretném néhány adattal megszerezni. BORBÁS VINCZE említett adata, amelyet a szerző Vas vármegye monográfiájából idéz, egy korábbi forrásból ki egészíthető. Az Erdészeti Lapok 1885. évi XXIV. évfolyamában BORBÁS ismeretéből, kutatásaiból többet közöl (145. lap): „A felső-őri magyarok *Vütmönn*ek híják azt az agyapala képezte hatalmas hegyecsoporthat, amely a földrajzi térképeken »*Geschrieben Steine*« nevet visel. ... A *Vütmö* elnevezés Szt. Vitus kápolnájától eredne, mely Rohonc és Kőszeg között jelentékeny magasságban buzdít áhítatra, s az utazót messzire kíséri tekintetével.” Majd újra így ír: „szintúgy a Nóri havasoknak keleti őrszei, a vas megyei *Vütmö* hegyecsoporthat (a rohonci és borostyánkői hegység) is”. Közlését így teljesíti ki: „A legmagasabb csúcsát a német szerint *Irott-kő*nek fordítják, de a veleimi magyarok ezt *Szállkő*nek mondják.”

A következő adataimmal is arra szeretnék rámutatni, hogy a fordítás lehetséges, de nem kétségtelen. Ha vizsgáljuk helyneveink keletkezését, a párhuzamos helynévadás sokkal jelentősebb szerepet játszott és játszik, mint gondoljuk. KNEZSA ISTVÁN kiváló tudósunknak e téren végzett kutatása ma is mindenben helytáll (nagyon érdemes lenne e vonatkozású munkáját idegen nyelven hozzáférhetővé tenni). Forrásaink tanúsága szerint néha évszázados különbséggel jelentkeznek azonos értelmű, azonos pontra vonatkozó helynevek. Az *Írott-kő* még ma is nyelvterületünk szélén, régebben benne helyezkedett el. A XVII. században keletkezett felirat — különösen mert fontos határvitára tett pontot — nyilvánvalóan messze földön ismertté vált.

Már POSGAY ILDIKÓ rámutat a bácsfalusi *Írott-kő* ~ *Piatra scrișă* azonos szemléltre valló párhuzamos helynévadásra. Elfogadhatónak tartom ezt a megállapítást az *Írott-kő* ~ *Geschriebener Stein* névpárra is.

CERAM C. W. „A hettiták regénye” (Bp., 1964. 15–6) ismerteti Texier Félix Mária (1802–1871.) érdemeit a kisázsiai bogazköyi romok felfedezésében. Leírja továbbá, hogy „Bogazköytől gyalog jó két órányira — a faluval szemben . . . találta azt, amit ma *Yazılıkaya* 'Írott-kő' néven neveznek.” KISCH GUSZTÁV, aki több buzgalommal, mint sikerrel foglalkozott Erdély és Temesköz helyneveivel, példának szintén említi egy hasonló nevet. *Kusma* község határából közli: „B.[erg] N.[ame] Piatra scrișă (Naszód) 'beschriebener Stein' (Fels mit Inschrift im Kuschmaner Gebirge).” (Das Banat im Spiegel seiner Ortsnamen. Banater Deutsche Kulturhefte. II [1928.], 3. füz. 13. lap).

Látható, hogy esetleg még gondosabb kutatással további 'írott-kő' jelentésű helynevek deríthetők fel. Tény, hogy mindegyiknél az emberi íráshoz hasonló vagy valóban kőbe vésott írásjelek szemlélete alapozta meg a névadást. Nyilvánvaló, hogy többnyelvű területen, mindegyik nyelv hordozóiban azonos szemlélet alakult ki, s nincsen akadálya a párhuzamos helynévadásnak.

REUTER CAMILLO

Irtásföld — járt föld. A XVIII–XIX. században, amikor a hosszadalmas és súlyos irtásperek lezajlottak, a figyelem elsősorban a jogi kérdésekre koncentráldott, melyek végül is úgy egyszerűsödtek le: irtásföld-e a kérdésben levő föld vagy nem? Illetőleg: olyan irtásföld-e, mely elvehető a használatától, vagy az ország törvényektől védett telki állományhoz kapcsolható? Ennek megfelelően e földek jelölésére is a legtöbbet — s külön válogatás nélkül — alkalmazták az *irtásföld* kifejezést, illetőleg a vele szemben álló, más jogi kategóriába tartozó *telki föld*-et.

A valóságban azonban a szántóföldi elnevezések jóval tagoltabbak voltak, s nem annyira a hivatalos nyelv jogi kategóriáit követték, hanem azon a tevékenységen alapultak, amit rövidebb-hosszabb ideig kellett ott a jobbágyoknak végezniük. Így pl. az irtásba vett földet, ahol éppen csak a fákat ölték ki, nevezték *aszalás*-nak vagy *keringetés*-nek éppúgy, mint *kerített*, *keringetett föld*-nek.

De a már kitisztított, kiirtott földnek is lehetett több kifejezése. Így az *irtott föld*, *irtás* elnevezések mellett gyakran találkozhatunk a *járt föld* kifejezéssel. Ez a kifejezés többnyire az irtások mellett, azok párjaként, de mégis elválasztó kategóriaként tűnik fel. A Széchenyi-család levéltárában — mely család az elsők között indította el allódiumi fejlesztésére a jobbágyok által tisztává tett és szántóra fordított földek elvételét, s ennek előkészítésére már időben gondoskodott ezek regisztrálásáról — maradt ránk az az összeíró könyvecske, melyben együttesen megtalálhatók a „Marczali Lakosok . . . *Irtás és járt Földek* vételéről szóló Leveleknek valóságos Copiái” 1722-től 1751-ig (OL. Széch. cs. lt. IV/3, 219).

1782-ben, amikor Kaposvár adózásainak rendezésére sor került, azoknak az adózásaira is sort kerítenek, akik bárminemű „számos *járt és irtás föld*eket s *réteket* birnak . . .” (OL. Eszterházy lt. Fasc. I, Num. 731/31). Ugyanebben az évben a Veszprém megyei

Csetényen lefolytatott per vallomásaiból is hasonló tapasztalatra tehetünk szert, hiszen Tóth Mihály kanász vallomásából kiderül, hogy „a Tökös völgyben [ahol ti. a vitás irtásföldek keletkeztek] már akkor [azaz őrizése idején, amikor az irtások is történtek] némely helyeken *jártt földek* voltak . . .” (OL. Helyt. Dep. urb. 1793/225). De a Zala megyei Andrásheidán is az 1772-ben lefolytatott inquisitiós per is azt kívánta megtudakolni: „Morvay István úr özvegyének . . . mely helyen legyenek . . . Andrásheidai határban az *irtás és járt szántó földei* . . .” (ZML, Inqu. 77/44).

A kifejezés értelmét közelebből megvilágítják azok a jelzők, melyek mellette vagy helyette időnként helyet kaptak. A Vas megyei Rédében 1787-ben éppen az irtásföldek pontosabb felderítése ügyében folytatott tanúkihallgatáson a cseszneki Nagy Pál szerint „Vetsenyben és a Dög sorában [a kérdéses földek közül valók] is sok régi *járt földek* voltak . . .”, harasztos megyékkel (OL. Helyt. Dep. urb. 1793/225). A másik tanú, Varga Péter is azt vallotta, hogy az ágcsesi Diverticulumban is „régii *jártt földek* voltak” (uo.). Az egyik 1781-ben Köröshegyen lefolytatott perben az egyik tanú, Vámosi István a következőképpen emeli ki a kérdéses szántók különleges jellegét: „ezen jelentett szántó földeket és réteket pedig, mint akkoron is már régi és *járt földeket*” . . . a köröshegyiek bírták (OL. Széchenyi cs. lt. IV/17, 229 fasc. C).

Más esetekben a földek egyéb tulajdonságára is derül némi fény. Az egyik, 1759-i misejai (Vas m.) kihallgatáson az egyik tanú, Loth Márton, azt vallja, hogy a „ . . . nevezett Csollányos nevezetű Diverticulumban foglalt és kerített egy darabig, de egész a *járt földig* nem meresztelte . . .” (ZML, Inqu. 54/111). Ugyanezt a földet viszont, amit a fenti tanú *járt*-nak nevezett, egy másik *szántó föld*-nek s egy harmadik *tiszta föld*-nek említette (uo.). A fentiek azért is érdekesek, mivel az irtott földeket mintegy két szakaszban is képesek bemutatni: irtás előtt, pontosabban előkészületi állapotukban, amikor is a *foglalás és a kerítés*, azaz a fák kiszáritása megtörtént, majd utána, amikor *szántó* lett, azaz *járt, tiszta föld*.

Ugyancsak az irtás munkájának befejezettségére utallhat a kifejezésnek az a további jelzője, mely egyes irtásperekben feltűnik. Így az 1792-i csetényi irtásper egyik tanúvallomásában, amely szerint a kérdéses irtásföld „ . . . imitt-amott nyír és nyárfákból és csöpetés Berekből állott — amint arra a kihallgatott Nagy Pál cseszneki lakos jól emlékezett —, de az a része, amely a’ faluhoz közelebb vagyon, *kész jártt* szántó föld volt, és nem is emlékezik reá, azok mikor irtattak” (OL. Helyt. Dep. urb. 1793/225). Olyan föld tehát a fenti *járt föld*, melynek irtása nagyon régen történt, és azóta annyira kitisztult, hogy az irtásnak a szántón közvetlen emléke sem maradt. Olyan *tiszta föld* lett, akár a telki földek — amint a következőkből ez ki is tűnik. Az 1770. nov. 10-én Rátóton lefolytatott tanúkihallgatáson feltett első kérdés, mely Gosztonyi uraság majorsági földjének eredetét próbálta tisztázni, biztos választ várt „ . . . akár irtás által az erdőből, akár legelő mezőből, akár pedig az előtt kilenczed alá való *kész földekből* a Jobbágyoktól . . .” nyerték is (Bef. polg. per 88-1784-24 PML). A perben pedig Vajzer Mátyás kismédi lakos azt a vallomást tette, „hogy Tekintetes Gosztonyi András Uram, a Tanunak emlékeztetire, *ház hely után való*, vagyis *kilenczed alá való kész földekből* semmi leg kisebb foglalatokat nem tett . . .” (uo.).

A kérdéses földről — és ennek kapcsán a *járt föld* pontosabb jelentéséről — további felvilágosítást kaphatunk az ugyancsak 1770. nov. 10-én, Rátóton kihallgatott Dékány András kismédi lakos szavaiból, melyek szerint „ . . . kismédy határában, a *puha földekben*, falu mellett Templomon alul fekvő darab földet . . . Gosztonyi András Uram rész szerént köz gyepből foglalta . . . rész szerént tsere formán vette . . .” (Bef. polg. per. 17-1746-7 PML).

S hogy a telki földekhez hasonlóan *tiszta*, jobb földek mégis különböznek a rendszeres adózás alá vont, telekbe osztott földektől, az a következőkből is világossá válik.

A sármelléki 1780-i conscriptióban a félhelyes Németh Jánosnak a következőképpen tüntetik fel a különböző jellegű földjeit: „Két hold Irtás, 1 Hold pedig Ház helyhez vagyon, Közép Dűlőben járt föld Takács Bencze és Kárász Varga szomszédságában 11/2 köblös” (OL. Fest. cs. lt. P. 275/1369). Az irtásföldeknek és a járt földeknek különbségére mutatnak a tósokiaknak 1809-ben a Helytartótanácsához küldött leveléből a következő sorok: „Az Irtás földeket kívánta a régi járt földektől megkülönböztetni és conscribáltatni [ti. a földesúr] holott ember emlékezettől fogva soha senki még tsak egy tenyérynyi irtást sem tett . . .” (Urb. vegyes ir. Tósok, VeML). Még határozottabban kitűnik ez az 1757-ben Külsővathon lefolytatott vallatás egyik tanújának, Ferenczy Jánosnak szavaiból, mely szerint „Assessor Ur Bándon az Jánosházi nevezetű 32 hold régi járt szántó földeket az Vathi Compessor Urak között föl osztotta, az irtásokat pedig az ki mit és mennyit irtott és másnak kiadott irtás alá, kinél kinél maguknál meg hatta” (VeML Inqu. XI/20).

De talán még ennél is világosabban mutatja az irtásoktól megkülönböztetett helyzetét, főleg jogi elbírálását a szentiványi és szentlőrinci jobbágyoknak Battyány Ádám képviselőivel aláírt testimoniális levele, mely szerint az irtásföldeket a földesúr visszaváltja. Az irtások holdjáért két forintot fizettek, a nagyfaludi praediumnál ezzel az indokolással: „mivel azok 14 és több Esztendőnek is találtattak”. A szentlőrincieknél pedig a következő volt a megjegyzés: „Szent Lőrincziek pedig jöllehet a Tizedek praestáltak, de mind hogy 30 és több Esztendő Irtás földeknek is bizonyítottak, azon régiségekre nézve azok is két forintal fizettettek” (ZML. Testm. 12/38).

A mellékelt listán fel is tüntetik, hogy a szentiványi és a szentlőrinci jobbágyok milyen összeget kapnak irtásföldjeik után. Ugyanakkor a szentlőrinciek összeírásában — akiknek irtásföldjeik is 30 vagy több évesek voltak már — pár esetben szerepelnek olyan *tiszta* vagy *járt földnek* feltüntetett földrészek is, melyek után már semmit nem fizetett az uraság. Például Tóth Jánosnak összeírtak „egy helyen” 1/4 hold III. osztályú földet, melyért kapott 50 krajeárt, majd közvetlen utána ez a megjegyzés: „Ezen kívül az három hold *tiszta földet*, melyet birt mostanáig az Méltóságos Uraságh”. S így sorban feltüntetik, hogy Rákosa Mihály „eöt hold *tiszta földet*”, Sidó Mihály „*régi földet* birt két holdat”, Mészáros István „*régi tiszta földet*” 4 holdat, Császár Farkas „*régi járt földet* hat holdat”, Fábján János „*tiszta földet* 5 holdat”, Császár András „3 hold *réghi földet*”, Szenes Mihály „*réghi járt földet*” 3/4 holdat, Takács István „*réghi járt földet* két holdat” birt (uo.). Ezekért tehát, bár az összeírásba bekerültek, semmit nem fizetett az uraság.

A fentiek már azért is érdekesek, mivel segítik behatárolni az irtások idejét, illetőleg megmutatják, hogy az irtásföldek „30 és több Esztendő”-ek is lehettek. Úgy tűnik, hogy a jelen esetben is az irtásra való közvetlen emlékezés lehetett az irtásföld egyik kritériuma, s ez azért is maradhatott oly élénk, mivel az irtás munkálatai általában több éven át tartottak, és nem zajlottak le olyan szűk időhatárok között, egy-két évben, mint a legújabb, uradalmi irtások. A gyakran évszázadokon át háborítatlanul nőtt hatalmas fák teljes eltakarítása, gyökérzetének kitisztítása önmagában is hatalmas feladatot jelentett, amit úgy próbáltak könnyebbé tenni, hogy helyben korhasztották és fokozatosan szabdalták, vágták, irtották. De látnunk kell azt is, hogy abban a Korban, mikor irtani való erdő vagy bokros parlag is bőven állt rendelkezésre, szabadon válogathattak a kedvezőbb munkálátú irtások között. Ennélfogva érthető az irtások oly hosszú ideig való elhúzódása, melynek eredményeképpen ténylegesen tiszta lett a föld, annyira tiszta és kész, hogy azt a telki földekhez is sorolhatták volna. Ez az állandóan használt, művelésbe vett föld lehetett tehát már a *járt föld*.

Számunkra e kifejezés már azért is érdekes, mert segíti tagoltabban értelmezni *irtás* szavunkat, mely különösképpen a XVIII—XIX. századi nagy méretű irtásperek során igen sokféle földet foglalt össze, olyan földet mégis, melyet a jobbágy kitartó munkájával tett termékennyé, művelhetővé, és mely készen állt arra, hogy a szerveződő

allódium részévé válják. Abban a küzdelemben, amit a földesurak és jobbágyok vívtak a fáradságos munkával végre művelhetővé tett földekért, végeredményben két kategóriára redukálták a kérdéses földeket: *irtásföldekre*, melyekért a jobbágy megdolgozott, de földesúri tulajdonban állt, és *telki földekre*, melyeket az állam védett és melyekhez esetleg csatolni lehetett az irtásföldeknek legalább egy részét, s ezzel megmenteni a földesúri rablástól. Ez különösen akkor vált fontossá, amikor az elvett irtásföldek helyett már semmi egyéb pótlási lehetőség nem maradt a láthatáron, sem bérföld, sem újabb irtás, s ugyanakkor közelebbi lehetőségként tűnt fel a jobbágysorból való kiemelkedés, szabadulás is, ami ugyancsak pusztán a telki földek birtoklását jelentette volna. Így e két jogi kategória, a *telki föld* és az *irtás* úgyszólván mindent háttérbe szorított, s ami a telki állományba nem volt beszorítható, az — ugyancsak a telekhez viszonyítva — *maradékföld* maradt.

Ezzel az erősen jogi és telekcentrikus szemlélettel szemben a fenti kifejezések másfajta szemléletet mutatnak, olyant, amit a napi gyakorlat, tevékenység határozott meg. A *járt föld* kifejezés hűen tükrözte azt a folyamatos, emberi tevékenységet, amivel a szántóföldet művelésben tartották, és mint ilyen lényegesen korábbiak látszik azoknál a XVIII—XIX. századi adatoknál, melyekkel ma rendelkezünk. Sőt, olykor mintha e korban, mikor a tulajdonjogi harcok kerültek a központba, kissé anakronisztikusak is lennének. Olyan korábbi időszak szemléletét lehet rajtuk észlelni, amikor az irtás, a szántónyerés még nem szorult korlátok közé, amikor még nem kellett rá külön engedelemlevél, hanem a földesurak is inkább örültek, ha az addig korlátozottan hasznosított erdeikből vagy használatlan bozótosaikból serény munkászekek szántókat, réteket alakítottak, olyan korét, amikor a telek még nem volt olyan merev és kodifikált kategória, mint amivé az úrbérrendezés után vált. Ilyen szabadabb földhasználati kornak szemléletét fejezhette ki a fenti kifejezés is, kiemelve a szántóföldi műveléssel járó szüntelen emberi tevékenységet, járást-kelést.

S hogy e föltevésnek van némi alapja, azt az is mutatja, hogy a *járt föld* kifejezés mai recens anyagban olyan helyen találtuk meg, ahol sem a jobbágyi állapot, sem a telek- vagy irtásföldek mindent átfogó kérdései nem homályosíthatták el e földeknek a napi tevékenységen alapuló, korábbiak feltételezett elnevezését. Szentgálon a királyi vadászfaluban találkoztunk — eddig *c s u p á n o t t !* — a következő kifejezéssel: *járt föld*, illetőleg *járt birtok*, mely jelentheti a művelésbe vont területeket, a szántót és rétet, s egyúttal elválasztja a művelést nem igénylő erdőtől, legelőtől. „A *járt föld* — mondta egyik adatközlőnk, a 74 éves Ányos János — addig maradt járt föld, amíg munkálták. Ha nem munkálták, ugar vagy parlag lett és utána erdő.” Elvesztette tehát az alapot a régi elnevezésre.

S így a mai, kivételes helyzetben megőrződött, szórványos adat valójában olyan régi elnevezésnek az emléke, amely korábban, a nagy irtásvisszaváltások előtt, az irtások nyomán keletkezett tiszta és folyamatosan művelt földeknek általános jelölője volt, olyan földeknek, melyeket még nem szorítottak a telki keretekbe. Az irtásperek gyors és viharos processusai nem pusztán a jobbágyság egyik nagy erőfeszítésének, szántóföldnyerési munkájának voltak zárófejezetei, hanem egyúttal az e munkán alapuló terminusoknak is eltűntetőivé váltak.

Rövid áttekintésünknek ez az egyik tanulsága. A másik nem kisebb jelentőségű, de más természetű. Éppen azzal, hogy a fenti *járt föld* kifejezés nem egynemű földek jelölője, hanem azon szántó is és rét is érthető, felhívja a figyelmet arra a nagy szerepre, mit az irtásban a rétek is betöltöttek. Bár talajuk töretlen, füves maradt, a rét készítéséhez éppúgy jelentős munka kellett, akár a szántóéhoz, még ha e munka más természetű és kevésbé fáradságos volt is. De ugyancsak folyamatos gondozás, munka kellett a rétek jó karba való tartásához, folyamatos üzemeltetéséhez is.

TAKÁCS LAJOS

Kőszeg—Güns. 1. Kőszeg német *Güns* nevéről MELICH JÁNOS kimutatta, hogy nincsen összefüggésben a 802-ben említett *castellum Guntionis*-szal (Ann. Admont. a. 802, MG. S. XXX/2, 737; Ann. s. Emmerani maiores, MG S I 93), hanem a város mellett folyó *Gyöngyös* patak nevéből alakult ki. A betelepülő német lakosság tehát a *Gyöngyös* > *Güns* patak nevét vitte át a településre (HonfMg. 403 és MNy. XXVII, 217). Fordított kialakulás nyelvészetiileg lehetetlen: a német *Güns*-ből sem a *Gyöngyös*, sem a *Kőszeg* név nem keletkezhetett. MELICH véleményét lényegében elfogadta STEINHAUSER (MIÖG. XLV, 319 és Namenforschung. Festschrift für A. Bach. Heidelberg, 1965. 204), továbbá MOÓR ELEMÉR (Westung. 131) és SCHWARTZ ELEMÉR (A nyugat-magyarországi német helységnevek. Bp., 1933.). FRITZ ZIMMERMANN — STEINHAUSER 1965-i tanulmányára válaszolva — azonban ismét a *Güns* > *Gyöngyös*-t próbálta bizonyítani (BNF. Nf. V, 253): *Kőszeg*-et azonosította a 802-i *castellum Guntionis*-szal, a 860-i *ecclesia Gundoldi*-val (MG. D. Karol. I. Ludovici Germ. 102. sz.), továbbá az 1225-ben említett *possessio Gathal*-al (Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz—Köln, 1955., továbbiakban UB., 103). A *Güns* név elsődlegességének bizonyításakor abból az alapállásból indult ki, hogy Kőszeg vidékének földrajzi névanyaga német névadás eredménye, a terület német lakosságú volt a középkor elején, és így eleve nem lehet szó a patak, illetőleg a település esetében sem magyar névadásról. Hogy az általa felvetett hármas azonosítást nyelvészetiileg hogyan látja bizonyíthatónak, arról nem beszél. ZIMMERMANN tanulmányát a magyar nyelv és történelem, az őt eleve cáfoló vélemények ismerete vagy tudomásulvétele nélkül írta meg: egy sereg burgenlandi, illetőleg nyugat-dunántúli magyar (vagy magyar eredetű) településről erőszakolt azonosításokkal és következtetésekkel azok Karoling-kori eredetét próbálta meg kimutatni. Következtetései menete téves, adatismeretei hiányosak, eredményei elfogadhatatlanok (vö. TÓTH ENDRE: Vasi Szemle XXVI, 246).

2. 802-ben az avarok által „Cadalog et Gotheramus seu multi interfecti fuerunt ad castellum Guntionis”. Ha a *castellum Guntionis* *Kőszeg*-gel lenne azonos, akkor a IX. századi helynévből (amennyiben egyáltalában meggyökeresedett helynév) egyrészt *Günzen* alak volna várható (MELICH, HonfMg. 404), másrészt, ha a *castellum* erődtímnévt jelölt, akkor *-burg*, ha templomot, akkor *-kirchen* összetételű névalaknak kellene lennie (MELICH, HonfMg. 345). A történeti adatok sem támogatják a *castellum Guntionis* = *Kőszeg* azonosítást, sőt valószínűtlen, hogy Guntio vára egyáltalában a középkori Magyarország területén kereshető. Cadalog és Gotheramus az Enns és a Wiener Wald közötti területen, illetőleg Traungauban voltak „missi” (MITTERAUER, Karolingische Markgrafen im Südosten: Archiv f. österr. Geschichte CXXIII, 7). Nagy Károly 791-i hadjáratának eredményeit — ha egyáltalában beszélhetünk eredményekről, legalábbis a területszerzés tekintetében, miután az uralkodó harc nélkül vonult vissza a Rába-torkolat közeléből — pontosan meghatározni nem tudjuk. Az azonban szinte biztosan állítható, hogy a 791-i hadjárat után a Karoling birodalom határa még nem toldott ki a Rábáig. DEÉR JÓZSEF szerint a Wiener Waldig terjesztették ki a hatalmat (Karl der Grosse I. kötet, Düsseldorf, 1965. 785): eddig a vonalig terjedt tehát a frank közigazgatás is. VÁCZY PÉTER azonban még 796-ban is a Traisen folyó vonalában látja a megerősített határt (VÁCZY, Győr. Vároستörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 57, 75, 56. jegyzet). Az annales szövegekből nem tűnik ki, hogy a frankok veresége hol történt: a már meghódított avar területen, tehát a fellázadt avarok ellen a két missi vezetésével hadsereg vonult, vagy pedig az avarok törtek be az eredetileg is Karoling területre, és ott arattak győzelmet a két missi fölött. A vár neve azonban német személynévet tartalmaz. Valószínűtlennek látszik, hogy a *castellum Guntionis* mélyen az avar területen lett volna, illetőleg erődítésre ezen a területen adatunk nincsen (VÁCZY i. m. 72, 56. jegyzet). Határ, melynek megerősítésével leginkább lehetne számolni, Kőszegnél nem húzódtott. Guntio vára tehát nem azonosítható sem Kőszeggel, sem a német *Güns* névvel, sőt az sem

valószínű, hogy a történeti Magyarország területén feküdt. (Vö. VÁCZY PÉTER: *Acta Antiqua* XX, 414. E tanulmányt már nem tudtam felhasználni.)

Az *ecclesia Gundoldi*-nak Kőszeggel történő azonosítása cáfolatot sem érdemel.

3. A nyelvészeti képtelenségen túl Kőszeget azért sem lehet azonosítani a borsmonostori apátság 1225-i privilégiumának (UB. I, 143) határjárásában említett *Gathal* faluval, mert Gatalt még 1410-ben is említik (SoprVmOkl. I, 430. sz. = ZsigmOkl. II, 7638 sz., vö. még SZENTPÉTERY, A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bp., 1916. 74), ugyancsak a borsmonostori apátság birtokainak határjárásában. Kőszeg neve viszont 1248-tól folyamatosan szerepel. Az 1225-i privilégium 1608-i német nyelvű átíratában (UB. I, 107) azonban, mely egyébként az oklevél helynévanyagát is németre fordította, *Gathal* helyett *Sathal* áll. Feltehetőleg a XVI. század elejére a település már teljesen megszűnt, nevét nem ismerték, és bizonyára ugyancsak ebben az oklevélben (az 1225-iben) említett *caput unius vallis, qui dicitur Satelbach* (a *Satelbach* név eredetéhez: MOLLAY: NévtVizsg. 41) hatására javíthatták át az akkor már ismeretlen *Gathal*-t *Sathal*-ra. Az ismeretlen eredetű *Gatal* név (KNEZSA: NévtVizsg. 23) egyúttal egy magyar nemzetség neve is, amely nemzetség Sopron és Vas megyékben is birtokos volt (KARÁCSONYI MNemz. II., 3). Az 1225-i *Gatal*-nak tehát a *Kőszeg* vagy *Güns* névhez nincsen köze.

4. Kőszeg nevének okleveles előfordulásai egyébként is valószínűtlenné teszik a *Güns* név elsődlegességét: 1248: *castrum Kwszug* (XV. sz.-i átírásban, UB. I, 314); 1263: *in viam Chuzezh* (UB. I, 430); 1271: *castrum Keuwzeg* (UB. II, 6); 1272: *castrum Kuzeg* (UB. II, 21); 1273: *castra . . . Kuzeg* (UB. I, 61); 1275: *in Kuzyk* (UB. II, 108, Kőszegi Miklós oklevele); ? 1276/1291: *castellanus . . . in Gvns* (UB. II, 134, Kőszegi Henrik oklevele); 1277: *in Gundes* (UB. II, 135, Kőszegi Miklós oklevele); 1277: *castrum Kuzyg* (UB. II, 146); 1279: *castrum . . . Kuzyg* (UB. II, 193, a vasvári káptalan oklevele); 1285: *in Gizeg* (UB. II, 275, Kőszegi Iván oklevele); 1289: *civitatem . . . Guensam* (Chron. Austr. anon.; GOMBOS: CFHH. 1215. sz. 515. lap); 1289: *civitatem . . . Gunsam* (Continuatio Vindob.: GOMBOS: CFHH. 1792 sz. 788); 1289: *Guns* (Ottokar v. Steier: GOMBOS: CFHH. 4146. sz. 1851 stb.); 1296: *castrum Kwzeg* (UB. II, 429); 1296: *castrum Kwzezh* (UB. II, 430); 1296: *in Kuzeg* (UB. II, 431); 1296: *civitatem . . . Gynsam* (Anon. Leobensis: GOMBOS: CFHH. 592 sz. 278); 1279: *castrum Kozik* (UB. II, 441); 1299: *castrum Kwzeg* (ÁUO. V, 204); 1300: *castrum Kőszegh* (UB. II, 475, késői átírásban; amelyik oklevélnél a kibocsátót nem neveztem meg, az királyi oklevél). Továbbá a XIV. századi nagyszámú magyar név- említés mellett: 1327: *Gunch* (SoprOkl. I, 108); 1339: *Gunsa* (SoprOkl. I, 145).

Később is a magyar név a gyakoribb, a németet elsősorban német nyelvű oklevelekben találjuk. A *Güns* név első előfordulása ? 1276/1291., de még a XIV. században is csak szórványosan jön elő. A XIII. századi említései egy oklevél kivételével nem magyar eredetű forrásokban szerepelnek. Német nevét inkább — de nem kizárólagosan — a város megnevezésére használták, míg a magyarral inkább a várat jelölték; továbbá a német név vagy *Kőszeg* németes névalakjai csak a helyi, a birtokos Kőszegielek okleveleiben fordulnak elő.

Az 1276-i oklevél keltezése azonban bizonytalan, miután dátum nélküli. Az egyetlen datálót kritérium a kiadó Kőszegi Iván tárnokmesteri címe. Azonban SZENTPÉTERY rámutatott arra, hogy Kőszegi Iván a tárnokmesteri hivatalt nemcsak 1276-ban, hanem 1291-ben is viselte (A borsmonostori apátság középkori oklevelei 54, 2. jegyzet; az oklevelet inkább 1291-re keltezte). Kőszegi Iván legkorábban 1276. február/július után (ekkor még Csák Máté viselte e hivatalt: SZENTPÉTERY, KritJ. 2710–2711.), legkésőbb 1277. november 10-e előttig (nov. 10-én Csák nb. Ugrin a tárnokmester: uo. 2823.) lehetett tárnokmester. Kőszegi Ivánnak ezt a hivatalt egyetlen napra keltezett oklevél említi: 1276. aug. 9-én (uo. 2721.), amikor egyúttal bányai ispán is volt. Az utóbbi

tiszttség azonban tárgyalta oklevelünkben nincsen megnevezve, de valószínű, hogy a tárnokmesteri hivatalt elődjéhez hasonlóan korábban nyerte el, mint a bányai ispánságot: Csák Máté 1275. december 4-én már tárnokmester (uo. 2659.), de 1275. december 10-én még Ivánka fia András a bányai ispán (uo. 2660.). Azonban 1276. február/júliusában Csák Máté volt már tárnokmester és bányai ispán is (uo. 2710–2711.). Továbbá egy hónapról és napról nem keltezett oklevélben (uo. 2749.) Kőszegi Iván tárnokmesterként és mint volt soproni ispán van említve a méltóságsorban. Iván tehát feltehetőleg abban a rövid időszakban, amikor már tárnokmester, de bányai ispán még nem volt, előző tiszttségét is megjelölte. Nem keltezhetjük tehát oklevelünket kétséget kizáróan 1276-ra. 1291-ben Iván szintén tárnokmester, de emellett soproni ispán is volt; mindegyik őt említő oklevélben utóbbi tisztége is szerepel (UB. II, 343, 346, 358, 371). Ezek az adatok tehát nem nyújtanak segítséget a pontosabb keltezés megállapításához. Az 1291-i keltezés azonban belső okok indokolnák: az oklevelet Iván az ő günsi castellanusának, Vellónak állította ki. Azonban Kőszeg 1276-ban még osztatlan volt Henrik bán fiai, Miklós és Iván között. Henrik 1274 szeptemberében halt meg (KARÁCSONYI, MNemz. II, 147). 1275. szeptember 9-én Miklós adott ki oklevelet *in Kuzyk* (UB. II, 78), 1277. január 1-én szintén (UB. II, 135). 1277 novemberében IV. László oklevelében (UB. II, 146) *castrum filiorum Herrici vocatum* áll. Az apai örökség felosztására 1279-ben került sor (UB. II, 193, vö. KARÁCSONYI, MNemz. II, 150), amely szerint Kőszeg Ivánnak jutott; 1285-ben (UB. II, 275) ő adott ki Kőszegen oklevelet, és 1297-ben (UB. II, 441) mint *Johannis filii Henrici bani Kozik* várát említik. Kérdés, hogy az osztály előtt beszélhetett-e Iván az „ő” kőszegi várnagyáról. Valószínűbbnek látszik, hogy a tárgyalta oklevelet Kőszegi Iván 1291-ben adta ki. Vellót egy másik oklevél is említi: 1288. július 1-én (UB. II, 295): *contra comitem Wel castellanus de Sancto Vito*. Az 1276-ra vagy 1291-re keltezhető oklevél szűkszavú tartalma — a borsmonostori apátság és Vello közti viszály rendezése az apátság Zsidány birtokával kapcsolatban — és a Zsidány körüli egyéb oklevelek összevetése sem szolgáltat biztos datálási érvet (vö. még SZENTPÉTERY, Borsmonostor 47–59).

5. Van azonban még a bizonyításba eddig be nem vont olyan okleveles adat, amely kétséget kizáróan bizonyítja MELICH véleményének helyességét: Kőszeg *Güns* neve nem elsődleges névadás eredménye, nem a *castellum Guntionis*-ből származik, hanem a magyar *Gyöngyös* névből: 1277-ben Kőszegi Miklós oklevelet adott ki *in Gundes* (UB. II, 135): a kiállító hely csak Kőszeg,¹ a névalak csakis a *Gyöngyös* név változata lehet. A név vagy olyan állapotot tükröz, amikor a későbbi *Güns* kialakulása még csak kezdeti vagy átmeneti stádiumban volt, vagy Kőszeg eredeti magyar *Gyöngyös* nevének németes helyesírású alakja; ez azonban vizsgálatunk szempontjából lényegtelen. Lényeges viszont az, hogy a mai Kőszegnek eredetileg *Gyöngyös* volt a neve. Ez az adat a *Gyöngyös* > *Güns* igazolásán túlmenően elősegíti a kettős helynév kialakulásának indoklását és MOOR ELEMÉR (Westung. 131–2) lényegében helyes véleményének kiigazítását is. Kőszegen ugyanis két vár volt: az egyik a „felső vár”, a mai Óháznál, a várostól kb. 2,5–3 km-re nyugatra a hegyekben, egy kisebb hegycsúcson: itt állt a hagyomány szerint az ősi, korai vár (CSÁNKI II, 715; CHERNEL KÁLMÁN: Száz. 1869: 100; LELKES ISTVÁN, Kőszeg. Budapest, 1960. 36). A másik vár a mai város nyugati szélén ma is áll. Kérdés, hogy vonatkozhatott-e a felső várra a *Gyöngyös* > *Gundes* > *Güns* név, miután a névadó pataktól távol, kb. 3,5 km-re nyugatra épült meg. Az alsó, újabb vár építési idejét nem ismerjük, a körülötte levő település indulását sem. Tudjuk, hogy a várat a XIII. század

¹ MELICH a *Gyöngyös* pataknev középkori előfordulásai közt — ORTVAY, Vízr. I, 347-re hivatkozva — *Gundes* alakot is idézett (HonfMg. 404). Ez az adat bizonyára a borsmonostori apátság 1225-i oklevelének FEJÉR-féle kiadásából (CD. III/2, 59) származik, amely azonban a Hevenesig-újítvány XVIII. századi átírását közli (UB. II, 103). Az eredetiben *Gynus* áll.

negyedik évtizedében többször is ostromolták (vö. UB. I, 314). Lehetséges, hogy ezekben a harcokban a felső vár erősebben megrongálódott, és ennek következtében már lent, a hegyek lábánál a Kőszegiek újabb várat építettek. Az építéshez az is hozzájárulhatott, hogy a felső, viszonylag kis területű erődítmény helyett kevésbé elszigetelt helyen nagyobb lakóhelyet akartak építeni maguknak. A felső vár neve volt *Kőszeg*, míg a Gyöngyös patak melletti települést *Gyöngyös*-nek nevezték. Valószínű, hogy az alsó vár építésekor a *Gyöngyös* nevű település már megvolt. Amikor megépítették az alsó várat, a felső vár *Kőszeg* neve átkerült az alsó várra. Az alsó vár építését kb. a XIII. század közepére tehetjük. Az alsó vár jelentőségének növekedésével annak *Kőszeg* nevét átvette a *Gyöngyös* nevű település is, míg a település német neve viszont a várra (várakra) került át. Okleveles adatok hiányában a pontos időrendet csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A gyér adatokból nem tűnik ki, hogy a *Kőszeg* nevek az alsó vagy a felső várra vonatkoznak-e a döntő időszakban. Az 1248-i adat még a felső várra kell, hogy vonatkozzék, míg a későbbiek inkább az alsóra. A kérdést talán a régészeti kutatások tudnák pontosabban eldönteni. Kőszeg felső vára azonban még a XIV. század folyamán is fennállt (SoprVmOkl. I, 229, 356).

Megállapíthatjuk tehát: a mai Kőszeg várost még a XIII. század második felében is *Gyöngyös*-nek nevezték: a mai magyar név névátvitel eredménye, míg a német név a korábbi magyar *Gyöngyös* településnévből alakult ki. Így Kőszeg *Güns* neve nem német névadás eredménye, nem a németek nevezték el Kőszeget a Gyöngyös patak német *Güns* nevével, hanem a település magyar *Gyöngyös* nevéből alakult ki a német név, és talán ezzel párhuzamosan nevezték el a Gyöngyös patakot is *Güns*-nek.

6. Újabban VAS JÓZSEF foglalkozott Kőszeg magyar nevének eredetével (MNy. LXII, 477), aki SCHWARTZ ELEMÉR feltevését kísérelte meg igazolni (vö. SCHWARTZ i. m. 176, vele szemben MOÓR, Westung. 132), amely szerint a *Kőszeg* név a birtokos Güssing-i család nevéből származott, tehát végső soron német eredetű. Ez az elképzelés azonban kizárható. SCHWARTZ szerint a „Németújvári grófok Güssingtől a Güssing családnévet viselték, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy Kőszeg akkor, amikor a Güssingieké lett, a Güssing nevet kaphatta, úgyhogy a XIII. sz.-i Kuszug, Kuzug s később Gussig, Guessig tulajdonképpen a Güssing családnév, mely a Gyöngyös vidékén élő magyar nép ajkán népetimológiával Kőszeg lett”. A „Kőszegi” család azonban természetesen nem viselte és ebben az időszakban nem is viselhette a *Güssing* „családnévet”; így ezt a nevet nem is adhatta Kőszeg őseinek sem. A család egyes tagjait ugyan a XIII. század végén, a XIV. század elején, külföldi forrásokban Güssinginek nevezik (például: *graf Heinrich von dem Guzzinc*, Ottokar v. Steier: Gombos: CFHH. 1811 stb.). Hogy ezt a nyilvánvalóan a család birtokát, várát, központját jelentő *Guzzinc*-et hogyan értelmezzük, az már más kérdés. Teljesen valószínűtlen, hogy a család egyik birtokának nevét (ne vegyük tekintetbe most a kronológiai és birtokjogi adatokat), mellyel csak külföldön jelölték őket, maga a család egy másik birtokának elnevezésére felhasználta volna. Németújvár (Güssing) eredeti *Küszin* nevéből akkor alakult ki a *Güssing* név, amikor az már több mint száz éve nem volt a család birtoka¹; 1291-ben, amikor Németújvárt először nevezik

¹ Küszinben Héder nb. Wolfer alapított Szűz Mária tiszteletére monostort 1157-ben, melyet a szentmártoni apátság alá rendelt. Azonban a kolostort már III. Béla elvette, és várrá alakíttatta át. Kisebb megszakításokkal a kérdéses időszakban mindvégig királyi vár maradt. Nevének alakjai a XIII. század végéig: 1157: *Quizun* (hamis okl., UB. I, 41); 1198: *Novum Castrum* (UB. I, 61); 1212: *Cucin* (UB. I, 91); 1225: *Quizin* (UB. I, 139, 140, 141); 1227, 1228: *Guizin* (UB. I, 149, 153, 154); 1231: *Quicin* (UB. I, 181/1); *Quizin* (UB. I, 218); 1238: *Novum Castrum* (UB. I, 255); 1242: *Novum Castrum* (UB. I, 239); 1263: *castrum Koscen, quod nunc Wywar nuncupatur* (UB. I, 419); 1263: *castrum Kysun quod Vyuar nuncupatur* (UB. I, 420); 1263: *Novum Castrum Kyzun* (UB. I, 425); 1273: *Novum Castrum* (UB. II, 58); 1274: *castrum . . . Vyuar* (UB. II, 84); 1291: *novum castrum . . . Guzynk* (UB. II, 366).

novum castrum . . . *Guzynk*-nak, Kőszeg korai névalakjai már többszörösen és világosan adatoltak.

Nem tudjuk, hogy Kőszeg mikor került a Kőszegiek birtokába. Első említése azzal az eseménnyel kapcsolatos, hogy IV. Béla Osl nb. Herbordnak birtokot adományozott, mert *castrum Kwszug*-öt (XV. sz.-i átírásban) visszafoglalta. A vár feltehetőleg 1242/1246 és 1248 között volt osztrák kézen. Valószínű azonban, hogy korábban is a Kőszegiek birtoka volt. Egy szempontunkból lényegtelen említés után 1271-ben szerepel először a Kőszegi család birtokaként. Biztosnak tarthatjuk tehát, hogy Kőszeg neve nem a *Güssing*-ből származik (így Moór, Westung. 132 is). Kétségtelen ugyanakkor, hogy a család egyes tagjait külföldön *Güssingi*-nek nevezték. Ez a *Güssing* azonban nem Németújvár német neve, hanem Kőszeg nevének németes névalakja (így Moór i. m. 132 is).

A külföldi elnevezések problémája a két vár és a város kettős neve alapján viszonylag jól megoldható. Egyrészt ismerték az alsó vár és város *Güns* nevét, továbbá a *Kőszeg* nevet is, mint a család központi várát, továbbá Németújvár *Güssing* nevét is. Az utóbbi mintájára adtak német alakot a *Kőszeg* névnek.

Vas József (i. h. 480) azt is feltette, hogy *Küszin*-t még a Kőszegiek birtoklása alatt *Küszing*-nek is ejtették, illetőleg Kőszeg korábbi neve *Küszin*, illetőleg *Küszén* volt. Azon túl, hogy Németújvár esetében a *Küszin* > *Güssing* érthető, jól adatolt, és az átalakulás kezdete a XIII. század vége, tehát olyan időszak, amikor a család már régóta nem birtokolta, Kőszeg nevének megmagyarázásához szükségtelen népetimológiát feltenni, miután a vár nevének legkorábbi, XIII. századi előfordulásaiban probléma nincsen,¹ továbbá egyéb *Kőszeg* nevű várakat is ismerünk. Ahogy Németújvár esetében a későbbi (és mai) német név az eredeti magyar *Küszin* származéka, és a mai magyar név a későbbi elnevezés (de már a XIII. sz.-ban előfordul), úgy Kőszeg esetében is a német név a korábbi magyar névből származott, a mai magyar név pedig névátvitel eredménye. A névváltozások, illetőleg átalakulások kora mindkét településnél azonosak. Éppen ezért, és mert mindkét vár, illetőleg település elnevezései hasonlóítottak egymásra (német nyelvűeknek), és mert mindegyikük a XIII. század utolsó harmadában folyó magyar-osztrák és családi harcok központjában állt, ez ad magyarázatot a család külföldi elnevezéseinek névalakjára.

TÓTH ENDRE

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kiegészítés a Szalkai-féle magyar glosszák jegyzékéhez

Szalkai László, a későbbi esztergomi érsek és főkancellár a sárospataki városi-plébániai iskola 14–16 éves diákjaként 1489-ben írta le a róla ma Szalkai-kódexnek nevezett kötet első részét (1–27. lap), 1490-ben pedig további részeit (30–258. lap). E különféle ismereteket nyújtó tananyagot az iskola akkori vezetőjének, Kisvárdai Jánosnak — aki a krakkói egyetemen 1484 szeptemberében szerezte meg a bakkalaureátus fokozatát — irányításával tanulmányozta. A kódexet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi, jelzete: Mss II. 395.; mikrofilm-másolata megvan a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, A 1529/VII. szám alatt. A kódex latin nyelvű szövegeit több száz magyar szó kíséri, ezeket ugyancsak a diák Szalkai László írta be, közvetlenül a tananyag lemásolása után, annak iskolai feldolgozása során. Az 1–27. lapokon levő glosszák 1489-ből, a többiek pedig 1490-ből valók. (Vö. MÉSZÁROS ISTVÁN, A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp., 1972.)

¹ A Vas megyei Kőszeg középkori névalakjaihoz vö.: 1323: *Kanisazyg* (CSÁNKI III, 11); 1379: *Kuzegh*, 1472: *Kwzegh* (CSÁNKI II, 97); 1409: *Kewzegh* (CSÁNKI II, 500); 1347: *Zugluk* (CSÁNKI II, 466); 1247: *Egurscug*, 1266: *Egwrzug* (CSÁNKI III, 20).

A Szalkai-kódex magyar glosszáit SZAMOTA ISTVÁN tette közzé (NyK. XXV, 452–9). Közlésében azonban számos szónak pontatlan az átírása, ezért ezeket „A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása” című cikkemben helyesbítettem (MNY. LXII, 80–5).

SZAMOTA közleményében nem szerepelnek a kódex alábbi, ugyancsak Szalkai László kezevonásával bejegyzett magyar szavak:

1. 22/a: *torokgyík*: „... inflatura colli, vulgo *thorokgijk*”. — A NySz. (I, 1168) az 1525–1531 között másolt Teleki-kódexből idézi e szót, mint első hazai említését.

2. 23/a: *véghurka* (*i*-zöld nyelvjárásban!) ’végbél’: „Intestinum magnum, vulgo *vighurka*”. — Jóval későbből hoz adatot a NySz. (I, 1518) a szó első felbukkanására: Pápai Páriz Ferenc „Pax corporis, az emberi test nyavalyáiról” című, 1690-ben megjelent könyvéből.

3. 226/a: *maláta* ’sörárpa’ vagy ’sörseprő’: „Siliquae, -quarum, pluralis numeri tantum, dicitur sic, quod post brasium vel braxationem exponitur poreis, vulgo *malatha*”. — A NySz. (II, 674) szerint e szó Sylvester János Új Testamentuma (1541.) óta fordul elő magyar szövegeinkben.¹

4. 221/b: *szórolápat*: „ventilabrum *zorolapath*”. — Ez a NySz. szerint (II, 525) korábban csak a Müncheni-kódexben szerepelt.

5–6. 226/a: *rés*, *i*-zöld nyelvjárásban: „Rima, -mae, id est fissura terrae, vulgo *ryss*”.

232/a: *rózsá*: „Rosa, -sae, est genus florum et derivatur a roda graeco, quod apud nos *rosa* dicitur.”

A *rés* és a *rózsá* szavak a NySz. szerint (II, 1417, 1469) előzőleg több XV. századi magyar nyelvű kódexben előfordultak már.

7. 239/b: *borona* ’mezőgazdasági eszköz’ (nem ’gerenda, szálfa’): „occa *Borena*”. Lehetséges azonban, hogy a szóban *o* helyett *e* olvasandó: *berena*. — A TESz. (I, 346–7) egy 1524 körüli esztergomi oklevelet nevez meg, ahol e szó először szerepel. A *borona* szó különféle változatai között új szótárunkban a *borena* szóalak nem fordul elő. A MTsz. viszont a *berena* alakra éppen Zemplén megyéből és a környező megyékből (Szatmár, Bereg, Szilágy) hoz példákat.

Két mai magyar szavunk még latin kifejezéseként szerepel a Kisvárdai János által lediktált latin nyelvű receptekben.

8. 22/a: *gargariza*, vagyis ’gargarizálj’: „... et in os recipe et *gargariza*”. A közép-latin hangutánzó szóból létrejövő magyar *gargarizál* igére a TESz. (I, 1031) egy 1577 körüli lejegyzésre hivatkozik első felbukkanásként.

9. 27/a: *czwchrum*, azaz *cukor*: „... et post vomitum sumere *czwchrum rosarum*”. A TESz. (I, 460) e szó számos más latinos formáját közli hazai forrásokból 1490 utánról, első előfordulásként egy 1490-i variánsát említi; a Szalkai-kódex 1489-ből való *czwchrum* írásváltozata azonban az eddig feltárt anyagban nem fordul elő.

(Idézeteinkben a latin szövegek rövidítéseit feloldottuk, és egyöntetűen *s*-et használtunk az eredetiben levő hosszú *l*-ek helyett is.)

MÉSZÁROS ISTVÁN

Szótörténeti adalékok*

kelendő 1831: SzófSz. — 1785: „némely Mediolanum[i] Scudi nevezetű Tallerok tsak 1 flor. 46 xrbán *kelendők*” (B. 8: 18) | 1786: „mind ezen ... Aranyok ... a *kelendő* Pénz számából ki vétetnek” (uo. 70).

elkelendő ’ua.’. — 1785: „a menyő portékát egy esztendő alatt ... *elkelendőnek* gondolnak” (B. 8: 20).

¹ De vö. TESz. II, 829. — A SZERK.

*L. MNY. LXX, 89–97, 222–8, 350–3.

kelendőség 1836: SzófSz. — 1786: „A Körmötzi Aranynek 4 f 30. xrbán lejendő *kelendőségét* . . . megengedi Felséges Urunk” (B. 8: 69).

kérdezködök 'kérdőzködik'; vö. *kérdezködzik* 1668: NySz. — 1770: „ugyan ez *kérdezködőt* tölle, s- tolmácsolta vallását [vallomását] a Juratusnak” (t. ir. 1/1769. 16) | 1770: „*kérdezködvén* tölle . . . egészségének mi volta felől” (uo. 45).

kérdezelődök 'ua.'. — 1764: „a midőn . . . *kérdezelődnék*, hogy kik voltanak multt étzaka a Csárdán, . . .” (t. ir. 3) | 1771: „*kérdezkölvén* tüllok, hanem [ha nem] láttok e *illyes illyes* lovakat” (t. ir. 4).

keringő 'a szárazmalomban az a kör alakú tér, ahol a malom rúdja elé fogott ló kering'. — 1796: „már a lovam a *keringőben* van [befogva]” (Ö. ir. 3) | 1796: „Zúbor Márton szaladt bé a *keringőből* a malom házba felönteni” (uo.) | 1841: „a malmok *keringőt* olly magosokra [kell] emeltetni, hogy azok alatt jönni menni szabadon lehessen” (Mgy. 117: 73).

keszkendő é. n.: NySz. — 1820: „vitt magával egy fehér és egy kék főre való *keszkendőket*” (Mgy. 111: 205).

kesztyűs fn. 1838: Tzs. — 1785: „Nagy Karoly [nagykárolyi] *Kesztyűs*” (Fgy. 31: 43).

kétszerbúza 1840: MTsz. — 1765: „*Kétzer búzából* következendő képpen barnább lisztből való kenyeret [süt]” (k. ir. 72. 1).

kevesedik 1807: MÁRTON. — 1783: „[69 Ft.-tal] az . . . egész Summa *kevesedik*” (k. ir. 354) | 1786: „Hogy . . . a Lakosoknak költsége *kevesedjen*” (B. 8: 36).

keveset 'kissé'. — 1787: „*keveset* nagyobb termetű” (k. ir. 1865) | 1787: „*keveset* Sárgás haju” (uo. 1906).

kiskésnek a vége. — 1748: „Vácziné tiget [téged] mint *egy kis késnek a vi-ge*, csak anyira sem *ett* [rontott] *meg*” (úrisz. ir.).

[*kispénz* 'dénár' 1838: Tzs.] *kispénznyi*. — 1787: „a két kezén mint *egy kiss pénznyi* himlőhely latzik” (Fgy. 36: 22).

kitáj (ruhaanyag). — 1810: „*1 kitáj* Uiberrock” (Mgy. ár. 15). — Vö. ném. *Küta* 'chines. Seiden- oder Baumwollzeug; chines. Damast' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

kitli 'vászon ujjas' 1940: BALASSA. — 1775: „ruháján felül zöld *Kült* visel” (Ö. 31: 17) | 1775: „fehér paraszt *Kült* . . . visel” (uo. 24) | 1778: „hosszszú Fejér *Kült* . . . visel” (Fgy. 28: 75).

kittel 'Zwillich' 1550: NySz.; alakv. *kikkel* 1841: MTsz. — 1783: „*kéikkel* Nadrágban . . . szökött-el” (k. ir. 358).

kivilágos-kivirradtig 1868: BALL., TeljSz. — 1820: „*ki világos, ki virattig* a muzsika szó mellet *korhelykodnak*” (Ngy. 12/1: 36). — Vö. *világos-kivirradtig*.

klarinét; alakv. *klárinét* 1816: GYARM., Voc. — 1776: „3. *Klárínét*” (OL. P. 418. U 79) | 1840: „*Két Klarínét*” (Ö. 64: 4).

klarinétos. — 1836: „Joska nevezetű Czigány *klarinetos*” (Mgy. 116: 22) | 1836: „[Egy] *Clarinétos* Czigánnyal” (Ngy. 13: 244).

[*kocódik* XVII. sz. 2. f.: SzófSz.] *összekocódik* 1838: Tzs. — 1750: „[Egy öreg] Rátzal Gyulai Magyarok *öszvő koszdván*, a Rátz meg haragudván . . . vissza ment” (OL. P. 418. C 19).

kocsiszin 1821: MNy. XLVI, 392. — 1785: „*egy kocsi szénbül*” (OL. P. 418. U 93).

koldulgat 'kéreget' 1838: Tzs. — 1784: „ő bizonyos Reformáta Eklésiának építésére [szokott] *koldulgatni*” (Fgy. 30: 41).

koleda 'adománygyűjtés egyházi személyek részére; Kollekte' 1838: Tzs. — 1778: „Uj Esztendő, vagy is *koleda* alkalmatossággal két Papnak 2 f 32 xr” (Cs. 128. sz.) |

1779: „*Koleda* alkalmat[osságával] Papoknak” (Cs. ir. 141. sz.) — Az 1778. évi adalékhoz vö. *koleda* ’vízkeresztli házszentelés’ é. n.: MTsz.

kollektá ’adománygyűjtés’ 1835: KUNOSS, Gyal. — 1759: „minden nemű *collectak* . . . tilalmaztatnak” (Ö. 26: 10) | 1768: „mindenféle *Collecta* tiltva vagyon” (Mgy. ir. 163. cs.) | 1775: „[A] Lakosok . . . fel segítésére . . . *collecta* tétetessék” (Ö. 31: 15).

kollektál ’összegyűjt, beszéd (pl. adót)’. — 1725: „[az] incassalando Summát . . . *collectávn* ad Cassam Bellicam administrlátatni méltoztassék” (k. ir. 15).

kollektálás ’pénzbeszedés, adószedés’. — 1729: „az Penznek *Collectálásában* szivessen fáradozni, és ottan ottan ad Cassam Bellicam bé küldeni méltoztassek” (k. ir. 44).

kollektáló ’könyöradomány-gyűjtő’. — 1759: „az ollyatin *Collectalo* szemllyek, akar vilagi[ak] akár szerzetesek” (Ö. 26: 10).

kollektázás ’pénzgyűjtés’. — 1780: „a meg tiltott *Collectázásban*, vagy pénznek a Szegénységnek nyomorgatásával való öszve gyűjtésében” (Or. 488: 24).

kolompér 1807: MÁRTON. — 1816: „a *kolompéromba* sok kárt tettek” (Fgy. ir. 23. cs.). — Vö. *krumpér*, *krumpli*.

komócsin ’Lieschgras, Raupengras’ 1838: Tzs., MTsz. — „1788: „[A puszt]a lapossabb részén . . . *komotsiny* és sás nevelkedett” (k. ir. 4209: Túrkeve).

komorfn, mn. ’rosszul herélt’ 1797: MNy. LX, 366. — 1793: „[Az egyik ökör] Daru szörü tzövek szarvú *komor*” (Ö. 38: 58) | 1795: „*Komornak* heréldött [bika]” (OL. P. 418. S 183) | 1811: „Daru szörü, fenn álló szarvú *komor*” (Ö. 40/2: 16) | 1813: „Sárga sukár [sugár] 10 eszt[endős] *komor ló*” (Ö. 41: 11) | 1826: „a Vári Gulya közzé egy Szőke *Komor* bitangolt” (Ngy. 12/1: 241).

komoros ’komorféle’. — 1842: „Egy alatsony term[etű] *komoros* . . . ökör” (Mgy. 117: 230).

kondás 1708: NySz. — 1720: l. *disznó* a.

kondáskodik ’kondásként szolgál’ 1838: Tzs. — 1785: „Migazzi ö Eminentiája nyájja mellett *kondáskodott*” (k. ir. 304).

kontraband; alakv. *kontrabont* ’elkobzás’ 1724: MNy. LX, 366. — 1809: „a Bora egészen *Contraband* alá vetetődik” (Mgy. 108: 125) | 1813: „rajta kívül aki mada-rászni fog, attul a fogott madarakat *Contrabandba* vegyék el” (B. ir. 6. cs.) | 1820: „[Aki szüret előtt szőlőt szed, szőlője] *Contrabant* . . . büntetés alá vonattatni rendeltetik” (Mgy. 111: 222).

kontrabanda ’ua.’ 1800: MNy. LX, 366. — 1786: „A Gabonának . . . bé vitelekor a Confiscationak, vagy *Contrabandanak* egyebként helye nem lévén” (k. ir. 176. mell. 1) | 1788: „senkinek sem szabad lévén *contrabonda* alatt maga termését mérni” (Ö. ir. 151) | 1789: „*kontrabonda* alatt tiltatik” (Ö. 35: 88).

kontrabandál ’elkoboz’ 1800: MNy. LX, 366. — 1788: „a még nála mara-dot . . . Pálinka . . . *contrabandáltatik*” (k. ir. 2417).

kontrabandált ’elkobzott’. — 1786: „az *Contrabandált* Bor” (k. ir. 863) | 1802: „a *Kontrabandált* Jozság Confiskálása” (Mgy. ir. 163. cs.).

kopka (egy kártyajáték) 1838: Tzs. — 1787: „kártyázni is híván eötet magokkal a katonák, velek kártyázot *kopkát*” (k. ir. 557/1785. a.).

[*kopolya* ’vízállásos gödör’ 1838: Tzs.] *kopolyás*. — 1823: l. *hepehupás* a.

korántag ’korán, jókor’. — 1787: „Má napra kelvén *korántag* jelenté a vendég fogadósnak” (Fgy. 37: 63).

korba ’kocsikas’ 1809: SIMAI, VégSz. — 1786: „Egy ócska Kocsi *Korbája*” (k. ir. 1820) | 1812: [Kerékgártók limitációjában:] „Egy *korba*” (Mgy. 109: 126) | 1812: „*korba* vasalása” (uo.).

kordován 1544: OklSz.; alakv. *gordovány* 1779: MNy. LX, 366, — 1759: „fekete *gordovány* csizmában” (Ö. 26: 10) | 1780: „*Kordván* Tsizmában szökött ell” (k. ir. 101).

korhelykodik 1865: CzF. — 1820: 1. *kivilágos-kivirradtig* a *elkorhelykodik*. — 1. 'elmulat, eldorbézol (pénzt)' 1771: „eszt a penszt pedig csak *el Korhelkodontuk*” (t. ir. 1). — 2. 'henyélve eltölt, áthyenél' 1801: „ha tsak egy két napp dolgozik is egy héten annyi pénzt kapp, hogy azútan azzal [az] egész Hetet *ell korhelykodhattya*” (Ngy. 12: 23).

korhelység 'restség, henyésés' 1789: NySz. — 1785: „megrögzött *korhelságátul* el akarta szoktatni” (k. ir. 720).

korhelység 1749: NySz. — 1775: „Ha Nyári dolog idején a szolgál... *korhelysége* miatt gazdájának munkáját el mulattya, minden napra 17. xria defalcáltasson [levonattasson]” (k. ir. 199).

korsét '(női) mellényke'. — 1785: „Tafotából való... *Korset*” (k. ir. 822. mell. 2) | 1785: „nyestel prémzett *Korsét*” (Gyo. 15: 61) | 1786: „Egy... *Korsett*” (Or. 490: 3). — Vö. *karszetli*.

kotton 'gyapotkelt'. — 1788: „setétes *Cotton* réklit [visel]” (Fgy. 40: 6). — Vö. ném. *Cotton* 'Baumwollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). — Vö. *karton*, *kotton*.

ködmönpruszlí. — 1811: „*Ködmön Púszlinak*, Nadrágnak... adása... tilalmaztatik” (Mgy. 109: 61) | 1816: „az el vett *ködmön puszlí* vissza adni... tartozik” (Mgy. 1/1: 38).

ködmönpruszlík. — 1785: „*ködmön puszlík*, szűr dolmány” (Or. 489: 40) | 1787: „*Ködmön pruszlíkban*... ugrott el” (k. ir. 2872) | 1789: „*Ködmöny Pruszlík*” (k. ir. 456).

kőkőrcsin színű. — 1755: „*kőkőrcsin színű* viseltes csomejet [csömelyet] szoknaja” (k. jk. IX. 391).

[*könyöklík*] *beszögellik* — 1823: „[A gyomai nyomás] egy igen szép része a Ványai lapáj, és székes határba... nagyon *bé könyöklík*” (Gyo. ir. 9. cs.).

könyöködik 'könyököl'. — 1740: „asztalára *könyöködvén*, jaj szóval mondván[:] jaj ugymond hova legyenek” (OL. P. 418. U 48).

[*könyökös* 1868: BALL., TeljSz.] *könyökösen* 'könyök módjára'. — 1796: „*könyökösen* ki fordúlt szarvu [ökör]” (Or. kurr. 495. cs.).

köpcös XVI. sz. k.: SzófSz. — 1762: „*köpcös*” (k. ir. 86) | 1765: „*Köpczes* vál-lú” (k. ir. 93) | 1838: „erős *köptsös* termetű” (Mgy. 116: 338).

kőrísféreg 'kőrisbogár'. — 1781: „*körös féregnek* porával *bé* hinteni” (k. ir. 65).

körömház 1838: Tzs. — 1786: „[A ló] lábán a *köröm házán* felül sütés vagon” (Gyo. 18: 85) | 1788: „A [ló] bal hátulso *körme háza* kesej” (k. ir. 826).

kötéleresztő mn. és fn. 'kötélverő, köteles' 1838: Tzs. — 1783: „Gyula Német Várai *kötéleresztő*” (k. ir. 426) | 1783: „*kötél-eresztő* Munkámnak Nemineműsége” (uo.).

kráglí 'gallér' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1769: „veres rása bélelt ruhát, egy *kraglival* és veres prémmel hordoz” (Ö. 27: 26) | 1776: „Mundérja... *Kráglíja* vagon Fejér Czérnával ki varva” (Fgy. 28: 93). — Vö. 1781: „Kaput mit einem blau atlassenen *Kragel*” (k. ir. 173).

kravátlí 'nyakkendő'. — 1830: „el vitt magával... egy csatos *kravátlí*” (Gyo. 41: 88) | 1837: „ló szőr *kravátlíja* [volt]” (Mgy. 116: 175).

krispin 'női köpeny'. — 1848: „zöld posztó *krispinbe* járó” (áll. biz. ir. 1: 545) | 1849: „fekete sínóros setét zöld *krispin*” (kir. bizt. ir. 181). — Vö. német *Crispine* 'Art Frauenmantel ohne Kragen' (KALTSCHMIDT, Fwb)

k r u m p é r 'burgonya' 1783: MKönyvh. I. 341. — 1789: „[A földet] Babal [bab-bal] Fanos répával, és végtére Grumberral is vessék bé” (B. 12: 215) | 1808: „*Krumpèr*” (Mgy. 108: 70). — Vö. *k o l o m p é r*, *k r u m p l i*.

k r u m p l i 1774: MNy. LX, 368; alakv. *krompli* (l. alább). — 1815: „Egy darabb szántó föld, mellynek edgyik oldalába 22 sor *krompli*, a másik oldalába 11 sor *krompli*” (Mgy. kár. 29) | 1821: „*Krompli ázni* . . . meg-hivattatván” (Mgy. jk. 11). — Vö. *k o l o m p é r*, *k r u m p é r*.

k u b i k 'kubiköl, köböl' (térfogatmérték). — 1819: „28 *Cubik* Flaszter követ Paullisról kell hozni” (Mb. 25: 48).

k u b i k ö l 'ua.'. — 1815: „1 1/4 *Kubik-öl*” (Ö. 43: 41) | 1825: „[A csatornaásás-ból] Tavaszi restantiaja 83 *Cubic öll*, őszi tartozások 691. *Cubic öll*” (Ngy. 12/1: 203) | 1837: „*Cubik ol* számrá levén . . . az alkú” (Ngy. 4: 117).

k u f f e r 1816: GYARM., Voc.; alakv. *koffer* 1787: Nyr. I, 46. — 1808: „Egy avult *Kupfer*. Egy ruhatartó . . . láda” (Mgy. ár. 56) | 1816: „a portékák le szállításakor gondviselése alá adott egy *kupfert* is” (Mgy. 1/1: 30) | 1835: „[A vasároslegény] *kofferjeit* és ruhaneműjét le tartóztatta” (Mgy. jk. 66). — Vö. 1775: „[Der Diener] muß einen grossen *Kuffer* . . . mitführen” (k. ir. 42).

k u f f e r l á d a. — 1768: „azon *kuffer Ládán*” (Ö. 27: 22).

k u k o r i c a c s u h é. — 1830: „a *kukuritza* szár és *tsuhé*” (Ngy. 12/1: 436) | 1830: „a *kukuritza* kórót és *tsuhét* a Szántó Földeken kint hagyni . . . szokták” (uo.).

k ú p 'nád' 1784: KNIEZSA, SzlJsz. — 1830: „egy *kup* rosz nád” (Mgy. ár. 285). — Vö. *k ú p n á d*, *n á d k ú p*.

k u p e c e s k a l a p (amelyet a kupecok viselnek) 1848: MTsz. — 1818: „*kupetzes* kopott *kalapban* [jár]” (Mb. 24: 624) | 1833: „elszőkött egy . . . kerek *küpetzes* [vsz. elírás *kupecs* helyett] forma *kalapban*, egy *kupetzes* subában” (Fgy. 62: 59) | 1833: „el szőkött . . . kerék *kupetzos* forma *kalapba*” (Mgy. 115: 7).

k u p e c k a l a p 'ua.'. — 1839: „*kupecz kalapot* [visel]” (Mgy. 116: 421).

k u p e c s á g; vö. *kupecség* 1795: MNy. LX, 368. — 1784: „A Marhával való kereskedésnek vagy is *kupeczságnak* széne alatt” (Cs. 121: 35).

k ú p n á d 'kúpba rakott nád'. — 1821: „a Város *kup nádjából* több száz kévéket el lopott” (Mgy. jk. 13) | 1828: „*Kup nádja* meg gyuladván” (Ö. 81: 16) | 1828: „a már egészen lángba borult *Kup nád* széllyel hanyattatott” (uo.).

k u p u j k a 'gyékényből font tojástartó' 1877: MTsz. — 1841: „Tojásos *kupujka*” (Cs. ir. 139. cs.).

k u r t i 'női kabátka, otthonka' 1842: MTsz. — 1846: „visel tarka szőttes rokoját, és *kurtit*” (Mgy. 118: 191).

k u r t k a 'női ujjas' 1848/52: Fog.³; alakv. *kurka* 1838: MTsz. — 1796: „*kurtka* nevezetű felső ruhát [visel]” (Fgy. 44: 59) | 1807: „Visel röviden kőrös körül le vágott *kurkát*” (alisp. ir. 62) | 1813: „setétkék viseltes *kurtkába* . . . szőkött el” (Fgy. 56: 103).

k u r v a n y á d (szitokszó) 1865: CzF. — 1756: „a Fatens . . . azt mondya: ugyan fejér a [ti. a kimosott ruha] Sogor Aszszony, mellyre felelt a Deutralis Aszszony, Fejér biz e *kurvanyád*, mi gondod van erre” (úrisz. ir.) | 1756: (uo. más adat is).

k u r v a n y á z 'kurvanyáddal szid'; 'kiefráz' jelentéssel 1879: MTsz. — 1785: „keményen meg támatta, hazugtolta, és *kurványosza* [!]

(k. ir. 633—9. 10.).

k u s z a 1838: Tzs. — 1788: „a [ló] serénye *kusza*, mivel ki hullott” (B. 12: 150).

k ú t r o v á s 'a kút bélése, ill. bélésfája'; alakv. *kútravás* 'kútpárkány' 1879: MTsz. — 1778: „*Kút rovasokért*” (Cs. ir. 128.) | 1780: „100 *kút rovasokért* [fizettünk]” (k. ir. 284) | 1783: „*kut rovasnak* felyebb emeléséhez . . . vettünk . . . 100 tölgy fa *rovást*” (k. ir. 414) | 1784: „100 . . . *Kút ravásokért*” (k. ir. 55). — Vö. *r o v á s*.

k ü l e k e d i k 'dulakodik' 1838: Tzs. — 1848: „látott . . . háza előtt két embert *külekedni*” (áll. biz. ir. 3: 17/1849) | 1848: „két ember egymással *külekedik*” (uo.).

kvínét (ruhaanyag). — 1795: „egy kék *quinet*ből való szoknya” (Cs. ir. 125. cs.) | 1811: „Setét Kék *quienét* új szoknya” (Cs. ir. 129. cs.). — Vö. ném. *Quinette* 'Art | Camelot oder kammwollener Stoff' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

lábán 'lekaszálatlanul, levágás előtt' 1863: MTsz. — 1803: „a katonaság tartására ki osztott fűvet, némellyek *lábán* . . . elladták” (Mgy. 105: 69).

lábujjhegyén. — 1755: „Madaraszszal . . . járta a tánczott, mindenkor csak *láb új hegyin*” (úrisz. ir.).

ládicska 'ládikó' 1880: MTsz. — 1809: „gyermeknek fenyő fából *Laditska*” (Cs. ir. 129. cs.) | 1816: „szeg tarto *laditska*” (Cs. ir. 130. cs.).

lággyfa 'puhafa' 1865: CzF. — 1787: „*Lágy fábul* készült . . . Armárium” (k. ir. 588. 1) | 1787: „*Lágy fábul* készült . . . Asztal” (uo.).

lajdinánt 'hadnagy'. — 1719: „*lajdinont*” (3 adat k. ir. márc. 6.) | 1721: „*Lajdinontya* volt Vaisz” (t. ir. 8) | 1730: „*Laidimont* Ur” (k. jk. III, 418) | 1756: „*Lainánt*” (k. ir. 24).

[*lakkíroz*, írásv. *lackiroz* 1835: KUNOSS, Gyal.] *lakkírozott* 'lakkozott'. — 1785: „*lagérozott* jó Üveg Pohár szék” (OL. P. 418. U. 93) | 1785: „*lákérozott* eszközök” (Fgy. 31: 16) | 1785: „*lakérozott* pohár, s üveg tartók” (uo.) | 1789: „Egy zöldre *lakirozott* kerék dohány por-tartó (pixis)” (k. ir. 1587) | 1806: „*lagirozott* pléh tatzán [tálcan]” (Mgy. ár. 24).

láncoskő 'mennykő', vö. *láncoskő-teremtette* 1718: MNy. LX, 367. — 1756: „Ne káromkogy üssön meg a *Lantzós kö*” (úrisz. ir.) | 1759: „üssön meg téged a *Lántzos kö*” (uo.). — Vö. *láng(o)zós*.

láncos mennykő 'ua.'. — 1756: „*lánczos ménkő* össe meg ötet” (úrisz. ir.).

láncos teremtette 1718: MNy. LX, 369. — 1754: „Kutya *Lánczos* disznó *teremtette* micsoda ember vagy te?” (k. ir. 6) | 1756: „*Lanczos teremtette*” (úrisz. ir.) | 1760: „*Lantzós teremtettivel* szokott káromkodni” (Ö. 26: 36). — Vö. *lángozós teremtette*.

lánc teremtette 1802: MNy. XLVII, 316. — 1756: „Nem kell nekem *Lántz teremtette*” (úrisz. ir.).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárási szövegek Cigándról

A Zemplén megyei Cigánd nyelvjárása az északkeleti nyelvjárástípushoz tartozik, amelynek sajátosságai még nem teljesen tisztázottak (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere 365). Cigánd a NyA. három bodrogi gyűjtőpontja közül az 06-hoz, Ricséhez esik legközelebb, ahol viszont szóföldrajzi gyűjtést nem végeztek, minélfogva a két falu nyelvjárási sajátosságainak összevetéséhez nincs elegendő adat.

Cigánd közvetlenül a Tisza jobb partján fekszik, kapcsolata Szabolcs megyével mindig nagyon szoros volt. Nyelvjárásában az *é₁*, *íé*, *é* egyaránt előfordul. Annak megállapítása, hogy ez a szabolcs-szatmári nyelvjárástípus hatására alakult-e ki, vagy pedig az *é*. és *é₂* fonéma korábbi meglétét bizonyítja, egy majdan nagyobb anyagon elvégzendő vizsgálat feladata.

Ékészülnék a disztó^uöléshez | elő^utte vql^u nap mekhíjják a rokonságot, | gyërmekeit, szomszédokat, | csinálnak este csigát, | reggël megölik a disznó^ut, | megölik, bemennek pálnakázní, | elő^utte is isznak, | utáná is, | de annyi sokáig bemvadnak, | annyi sokáig beszélgeDnek, | ivogatnak, | hogy a disztó^ut kikézdí a kutyo. || Szaladgálnak kifélé, hogy a kutyát |

kutya kikeszte a disznó^{ut}. | No akkor oszt^g csinálík, pērszelík, | az asszonyok fēlbontík, | az asszonyok mennek a hu . . . bⁱél^{ér}, | tisztálík, pucolík, | ^azemberek meg | horgyág be, | közbe megen^D bemennek inni | ety kis pájinkát, | akkor este van jó vo . . . vocsora | csíga-leves, | hūrko, kolbász^t sūlve, | ^akor megen^d beszⁱélgedne^g | maj^d nem reggelig | a pájinka mellett. || Aprób^éés va sūlve, még akkor a vó^{ut} | apró^ubéles, | meg oszt leves, | mek toroskáposzta, | vⁱéreshūrka. || Nem nagyon szerett^{ék} a parasztemberek a bört, | jobban a pájinkát. || Mos mán szere . . . | szeretik még a sört is. || [Mostanában másképpen ölnék disznót a faluban, mint régen?] Hát mosmā hentest hiⁿak. || [És azelőtt ki csinálta?] Azelő^{ut} csak így ez a sok emberek csinál^ták, | rokonság. | Késsel vákták, | husórló^u se vó^{ut}. || No de az a kó^ubász | job is, | amit késsel vágnak, | jobézü, mint akit daráⁿag. | Még van it karq^s jó^zsi kirájnénak az apja | még annak tőpször uty kē csinálⁿi. || Mer így megdaráják | oszt oan lág^y az a | hus, | élágyl, | az meg oqⁿ kizs darabos, | oszt mikor meksül, | há^D jobézü. ||

Adatközlő: Balogh Erzsébet Barát 69 éves helybeli lakos.

Nálunk^k cigánd^g nagy divat az | udvarlás. || Tizenⁿéty, tizenöt^éves gyerekek, | aszt lehet mondⁿi még gyērmek, | még a mama ugy is tet, hogy | még a tojáshaját el se haty^tad, oszt má mégy a jányokhoz? || Hát aszt^g | emēnt az ember, | leskelő^udött az ablak alatt | fēyloraj^u vagy ēgy óraj^g, ha a naty^fijuk | bemvó^{ut}ak, be se mērték mēnni. | Mikor oszt^g | odákapott az embēr rendesē valahova, hogy m^um be mērt mēnni a kutyátul is, | mer vó^{ut} rá eset, hogy | minden est^ére egy jó^u karaj kenyeret ē kel^{et}et vinni, hogy a kutyátul be tuggy^g mēnni. | Én is udvaroltam a feleség^{em}nek, | nek^{ék} is vó^{ut} kē^t hamis kutya. || Há | vat^u három hē^tik csak a kis-aj^tójuk mērtem mēnni, ^még be se mērtem mēnni az udvāra. || A bálbu ^{ha} hazakisértem be mērtem mēnni, | ha meg | nem a bálba vó^{ut}un, úgy mentem vóⁿ udvaró^ulni, nem mērtēm bemenni a kutyátul. || Szegēⁿ anyám mindig monta: hová viszed a kenyért? | mond^{om} majd eszem még az utōn, | hát pedig a kutyának mēnt, | a hattyunak. | Na ^{aszt} bementem, | udvaroltam nekⁱ, | hát első^u este miko kikisér^t, akōr csak tiz percig lehetet kin lenni, mer a mama | kigyōt, hogy | azⁱér ne sokáig legyetēk. | Mán osztān | hat hónap után, | ugye, | mán akkor naty^fiju az embēr, mikō már biztōnságba vaⁿ. | A saogorom mindig monta, | hogy ^{gy}ere jános, | egyé tōkōt, | sütōttek tōkōt a sütō^{be}. || Atⁱge jó^u tōg vó^{ut}, || mindēg ettük. | Gombóc^uot fō^usztek, | ijen ételeket, | mindig mekkinállak, | kizs bōtal | ez^l, | hát ^eső^ube sziegyetēm, | de utānna csak ēvettēm. | Mikor aszt^g | ece összeszó^ulalkosztam a feleség^{em}nekvaló^uval, | ēmentem más hejre is udvaró^ulni. || Há | ott is ugy vó^{ut}, | hogy nem jó^ul ériszte az ember magát, | mer újonc vó^{ut} ojan hejen. | Még öt é^vig udvaró^ultam a feleség^{em}nek | télen, nyáron, | eset, fūjt, horta a havat | sár, víz | nem számítot, | zenget, villámlot, mentem. | Vó^{ut} rá eset miko^r ott iért az idő, lehusztam a cipő^{ut}, | a hó^unom alá csaptam, fēgyūnem a nadrákszárat, | dzsavesz^l hazafele a soroskán. || Na aszt^g | hazajōtem, | ūhom ^{már} zsōrtōlōttek: megen^d el-ásztattam a ruhát, | hát nem vó^{ut} még akkor órkánkabāt meg esernyō, mint mos vam ^{meg} | örū^t az embēr, | ha el tudot csak lēicēlni, mer | mindig ^{mon} | mīnek mensz minden este, | min^den más^odik este, | me^r | keddeⁿ, | csütörtök^g, | szombat^g, | vasárnap este mentünk rendesen a lányokhoz. | Aki mām ^{máskor} elmēnt, aszt^l monták, a hugyos fiju^k járnak szērdán este. | Hát így vó^{ut} ez nálunk, | élvittek kat^onának, | leszerēltēm | októ^ubēr huszadiká, | aszt^g | márcijus hetedikén | élvettem a feleség^{em}et. || Az udvarlás az nehezem mēnt. | Kiscigándra nem lehetett a natycigándi fiju^{nak} menni, mer megvērt^{ék}. || Meg oszt^g | ^a ojan jányos házhoz bekapott az embēr, ahōⁿ || vó^{ut}, hoty | tiz-tizenkē^t fiju ūlt a paszūjhajon, | hát vó^{ut} rá eset, mikor mezūllāb ēlmentünk a jányokhoz. || Rá izz borūtōtták a paszūjhaját a | fiju^gra! || Ha bemēntünk, akkor meg | soká kin vó^{ut} az ember, akō^r mekcsō^urget^{ék} a masinakarikāt. || J^uag, || meg oszt^g a nagyob fiju^g beken^ték a kisebbeket korommal, | oszt jó^ut rōhōktek rájta, | az ember mek hazajōt naty sziegyenkedve. || Hát így ment az i^elet, | így van a sōrsun^y. | Mikor | Én is udvaroltam a feleség^{em}nek hát | má montam a feleség^{em}nekvaló^unak, hogy |

¹ Cigány eredetű szó, jelentése 'gyerünk!'.

én | komo^g szeretⁿék neki udvarolni. | De aszt mongya, szo^g se lehet rulla, mer még | aszt edesannyájék nem igen engedik mēk, hogy | hát igaz, mēk csak tizenötöszendő^s vó^ut, mikō hozzáfoktam neki udvarolni, | nem o^g nagy jánka v^ogt. | Akkor a vó^ut a divat: lekom-firmált, | oszt má mentek este hozzá a fju^g udvarolni. | Hát | mōndom aután neki, hogy | a | mamánnak való^unak, | hogy | hát szeretⁿék ennek a ján'nak udvarolni. | Aa^g fijam, |nem kē még ennek, még gyermek, | aszmongya. || De asztán én csak nem tágitottam, | csak erő^u-szakoskottam, hogy | udvarójak neki. || Udvarótam is neki, | sikerült is a tervem, hogy év^optem feleség^u. || Így ment az i^olet, | így meg^u mámma is. || Szeressük egymás, | sose veszekegy^uñ. | Még aszt^u szeressünk mindenkit, | nircs haragosunk sehō. || Há a | lejánykérés, meg aszt^u montam idehaza | edesanyáméⁱknak, hoty | hát éⁿ megnősülⁿek. || Fijam, hát | így vam meg^u ugy van, rá^orsz mēg. || De oszt^u | csak nem | engettem ěn a magam uttyáb^u mer | hát ugy ěrisztem, hoty huszonhárom éⁱves, hát illō^u megnősülⁿi, má, | kat^unaidōt letuttam, hát mon-dom má | megnősüllōk. || Hát | ěment 'edesanyám a testvéremmel, a v'énébbik lánytestvéremmel | mekkⁱérni a feleségemet | kedde délut^u. || Há nem tuttam nyugonni ěn se, | hogy mit mon^unak | igent é vagy nemet. || Kapuba áltam, a kisajtó^ub^u, várt^ugm a vál^uaszt, | hát mikō megmonták, hoty | hozzámadi^uk, tám mēg a szívem is majnem kirepült a hejébō. || Nem vártam én csak a sūr^ubedést,¹ hogy ě tuggyak menni hozzá, | mēg ecce mēkpuszílhasam a | drága menyasszonyomat. || Megvó^ut aszt^u az ějedzés, | utánna | márc^uus hetedikē^um meg-vó^ut az esküvō. ||

Adatközlő: Gál János Kuru 42 éves helybeli lakos.

A felvételeket készítette és lejegyezte FODOR KATALIN

Kászoni szövegek

Jā^u lukács, tudod mit mit^u lā . . . ha^u o . . . látam gézárul! Hālgazsd mēg! Kihoszt^ua a fej^ussége a fényképek^ukt, s mikor ō fíjatal āmbēr vōt, tanult pankotán, hā:t mījen ěgy mēny-asszonya vōt nēki! Udvarolt ěgy lēānyak: 'szt tudod-ē mījen vōt géza? Fēss. Cilinder, kqlap, kampós pá:ca. S ō nō ért idē^ug hōna ajjái^ug. ěty fōdīg érō fejete ruhā^ug és ěgy űstōcske kalap a fejibe, de ojan csipásnak nēzē^u ki, de ojan ěgy csunya nō vōt. S ē: 'rōhōkti^uk a fej^u-ségivēl, hogy mījen babāj^ug vōt; mikor ō mījen fess vōt. Nahā:t ěgy ijen fēss ěmbēr ěgy ijen hūtvány csipássd. Hogy mit rōhōkti^unk mi rōzsikā^uv^ul, mikor gézāt látuk ō fényképēn av'gl, avgl ō nővel. Hāt oszt^u mījen ō ěgy cifra fíjatalēmbēr vōt, s ěgy ijen hūtvā^uv^ul nem is szēgyēlte lefényképesztetni magát: hā:t oszt^u mījen ěmbērek is vadn^ug.

ělment ěccēr a macska, hoty tej^ut igyon és láss^ug, hogy ěgy lábō^ugba belefullatt, belē akar fulladni a fēre^ug. Nohāt aszt mongya hogy . . . a . . . kērtē az egér, hogy szabadiccs ki innen tē macsk^u! De aszt mongya a macsk^u: ha kiszabadūllak, mēgēs eszlek! De aszt monta az egér: szabadiccs ki, ha mēgeszēl és! De szabadiccs ki! Nahāt kiszabadūtotta a . . . ō macsk^ug, űty-hogy az egér szabadujjon ki; mindēnt megigērt az egér. Mikor a m . . . az egér kiszabadūt a tejbūl, a macska kivēttē, hát ō mēgrāszkodot^u és beszalut ěgy jugb^u. S aszt mongy^ug a macsk^ug: nem így vōut szō^u, úgy vōut szō^u; hogy; hogy én tēgēd mēgeszlek. De aszt mongy^ug az egēr: az ěmber sokat igēr, míg a jukig ér.

Hālgas' mēg, mījen viccet ha^u ottam e! Hā:t vōut ěty kolostor, ahql vōtak a barátok: Hāt a mēnyecske mēnt ēl a kolostor elōtt vīzē^ul a kūt^ug. Ahogy mēnt ēl a kūt^ug, hā^ug ō b^ugrāt nēzegettā. Jā:j, monta a mēnyecske, vajon mit nēz ez a b^ugrāt? Hāt ōst^ug monta a b^ugrāt: Ihaj', mēnyecske! Nahā:t, hazamēnt a mēnyecske, monta ōz urā^ug^u: mit gondolsz tē, ez a b^ugrāt aszt mongya nēkem: ihaj' mēnyecske! Aszt mongya ōz ur^ug: mongyad aszt, gyere nálunk estē! ěl is mēnt a b^ugrāt a a mēnyecskehēz. ěs . . . mi törtēnt? Odakaza vō^ut a férjē. Hāt mit vōut, hoty csināj'on? Ő megijē^ul nagyon, de ōst^ug mont^ug a férjē, nē ějegg^uñ mēg. Mēg-igērtē a b^ugrāt, hogy bármit mēk . . . tēssen csak nehogy mēgmongy^ug valakinek, hogy ō oda-

¹ Sūrbedés 'sötétedés'.

mént. Nem baj, azt mongya a férje, hanem maraggy itt, s az éjjel kávéöllön öröj' le egy mázsá kukoricát. Á' lessz a büntetés. Akkor nem mongyuk még senkinek hogy itt vótá:. No szegény barát egész éjjel örö't'e a kukoricát a kávéöllön; N'ghát reggel elmént nagy búsan, de mént a menyecske a kútra. De a barát csak nézégette, nem mért szólni. S' azt mongya menyecske: iha' barát! S' azt mongya: baszd még anyád, tám elfogyott a dárád!?

Natykászonba születtem, Altizen. A nevem születel' csürös márija (és férjem után szabó lukácsné vagyok. Hatvanöt éves vagyok. Istenem hoty kértek ki engemet, mikor lén vótam, mikor jött a leánkérő. Gyere mári, ojan ügyes legént szerzék. Aszt montam: já:j! Örventem, örültem, hogy miyen szép legin lehet, míg nem ismertem. Mikor megláttam, akár egy vénember. Asz ontam: nem kell, maraggyon az annyanak. O te mári, mekkora szárvu ökrököt tárt, miye jól gazdálkodó ämbër! Ó nem kell nekem sem ökör, sem a gazdálkodás, csak szép lénne, ügyes lénne. De csúf vót, mind egy akármilyen öregämbër. N'ghát asztán mikor odajött vizitába, monta: Gyere mári hézzám feleségül. É' biza nem, tudom istenem, hogyis mennyek egy oja vénemberhez. Igaz én se vótam oja fíjatal, úgy harminc év felé, mégis—mégis megválogattam biza én akkor is a legént. Dehát micsinájjak? N' apám azt mongya muszáj hézzámenni. Jó nagy ökrü, jó natyszárvu ökrököt tárt, jó: gazdálkodik, sok foggye van. Jaj apám, nem kell! Ajj, elékapott éty fejiszt: muszáj férhézzámenni, evvel mégész. No én bizon tudomisten nem nem. Szetttem a sátorfámat, úgy elméntem, hogy nemis jöttem sokáig haza. Nahát asztá még máig is az az én szeretőm még nem is köszön, a köszönésémet se fogaggya. Azt mongya: szégyeld még magadot, te, hoty szerettelek, mégse jöttél hézzám. Asztá jött egy ángyikám. Azt mongya: te mári, ojan ügyes legint szerzék, akár mint az a másik. Monta a nevét. Jaj, hogy örültem, hogy miye szép legént kapok. Jáj, elményünk a táncba; kérdem: ki ez a vénember? A barátnőmtül is: aszongya: Ó te, az a te szeretőd. Ó hogy a menkü ütté vóna még, hát ez az a szíep legén? N' montam ángyomnak, sokat tévet maga, mind az ég a földön. Nem kell nekem. Nem kell nekem ez a vén ördög, hát mi é még fíjatal vótam. Oja vénért, hogy én a vaggyonért hézzá mennyek? Köll a fragncnak! Nekem örökké szerelem kellett. Szép legyen, jó, ügyes. De nem natyszárvu ökör, nem akármije. N'ghát asztán jött oda ángyom. N' ángyika, bassza még a seggüt az ijen legényeknek mind, aki ijen . . . miyeneket maga szeréz. Szégyeljék még magikat, ije vén csúfokot; hát azt gon-dojják, én hézzik mennyek. Nem biz én, n', maraggyon legény ö' s én léány.

Adatközlő: Szabó Lukácsné Csürös Mária, róm. kat., 68 éves. A gyűjtés helye Kászonaltíz, ideje 1973.

Fölvette BALÁZS ÁDÁM, lejegyezte BALÁZS JUDIT és FRANK GABRIELLA

SZEMLE

Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek

Kritérion Könyvkiadó, Bukarest. I. 1970., II. 1971., III. 1972.

A „Válogatott tanulmányok, cikkek” mind a három kötetben alcím. Az egyes kötetek főcímei: Anyanyelvünk életéből. A szó és az ember. Nyelv és múlt.

A válogatásban egy nagy tudós életművének java kerül az olvasó kezébe. A magyarországi nyelvészet történetében sincs példa arra, hogy valakinek már kiadott értekezéseiből, cikkeiből összefoglaló tanulmánykötet jelent volna meg. A szerzői és kiadói vállalkozás jogosultságát igazolja maga a kötetek tartalma: a tanulmányok így együttesen mutatják be igazán, a maga valóságában a tudós pályáját, mindennapos küzdelmét a nyelvi anyaggal és a felmerülő problémákkal, s így tud belőlük folyamatosan sugározni a nevelő erő mind a szakemberek, mind a fogékony nagyközönség felé. S így adnak egy-

séges képet arról az összetett és sokoldalú ismeretanyagról, amely a nyelvészkedés határán túl az erdélyi művelődéstörténet, táj- és emberismeret területére vezet. A kötetek anyagában nemcsak számos részletkérdés mintaszerűen módszeres tárgyalására kerít sort a szerző, hanem képet kapunk az erdélyi magyar nyelvészet nagy tervmunkálatairól, a nagyarányú nyelvtörténeti és nyelvjárástani vállalkozásokról, a szerző módszertani elveiről, egy kevéssé — túlságosan is szerény keretek között — az első kötet „Előljáró beszéd”-ében pályafutásáról, indulásáról és indíttatásáról, s a III. kötet végén megkapjuk szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek 15 lapnyi sűrűn szedett sorokból álló, évről-évre közzétett könyvészetét 1929-től 1969-ig, négy évtized munkásságát.

Mind a három kötet gondos filológiai szereléssel rendelkezik, rövidítések és jelek magyarázatával, az egyes cikkekre vonatkozó jegyzetekkel, az eredeti közlemény megjelenési helyével s a III. kötet végén név-, tárgy-, valamint szó- és szólásmutató található.

SZABÓ T. ATTILA nem a közönségtől elforduló szobatudós, tanulmányaiban állandóan hangoztatja a tudomány társadalmi hasznosságát, s írásai megfogalmazásában is tekintettel van a nem szakemberre is. Az itt közreadott cikkek egy része közvetlenül a nagyközönség, e kötetek számára íródott, s egyes szake cikkek eredeti formáján változtat vagy kiegészíti azokat a közönség érdekében.

A három kötet anyagát úgy rendezte el, hogy a kötetek elejét azokkal a tárgykörökkel kezdi, amelyek inkább felkelthetik a nem nyelvész érdeklődését is. Ezért az első kötetet a nyelvhelyességi kérdések (24 cikk), a másodikat a szólások tárgyköre kezdi (21 cikk), a harmadikat „népszerű nyelvészet” címen (12 cikk) a nyelvi műveltség fejlesztését célzó, a nyelvre és múltjára vonatkozó „általános nyelvészeti” tanulmányok sora. Itt felveszi a harcot a „fellegjáró nyelvrokonítás” ellen, annál is inkább, mert — saját tapasztalatom szerint is — a romániai magyar értelmiség körében ennek sok híve van. Jóindulatú művelt emberekkel találkoztam, írókkal, tanárokkal, akik lelkes hívei a sumir—magyar rokonításnak, de általános nyelvészeti és magyar nyelvtörténeti műveltség nélkül.

Szabó T. Attila közismerten elsősorban nyelvtörténész, s mint ilyen is főleg szótörténettel foglalkozik. Így érthető, hogy a három kötet 227 cikkének, tanulmányának is jelentős része a szótörténet, jelentéstörténet tárgyköréből való. A szótörténeten belül jelentős helyet foglal el munkásságában a tulajdonnév, helynév és személynév. („A hely és a név” című fejezetben 44 helynévtörténeti cikk található.) Nagy gondot fordít a magyar—román kapcsolatok vizsgálatára. Az I. kötetben „A román szókinchata vizsgálatához” cím alatt hat nagyobb tanulmány, a II. kötetben „A szókinchata köréből” című részben 11 tanulmány kapott helyet.

Szabó T. Attila témaválasztását céltudatosan befolyásolta az a törekvése, hogy szűkebb földrajzi-nyelvi környezetének a múltját és jelenét tárja fel. „Innen van az, hogy — a megjelenendő kötetek darabjainak tanúsága szerint is — főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában.” (I, 12.). A szerző óriási munkássága e célkitűzés következtében elsőrendű forrás Erdély múltjának és jelenének megismeréséhez, elsősorban természetesen a nyelvészet és nyelvi érdeklődés számára, de Erdély néprajzára és művelődéstörténetére vonatkozólag is.

A szerző fő feladatának tekinti új nyelvi anyag feltárását. „Ezért van az — írja —, hogy a most és itt egybehordott tanulmányok darabjai között alig-alig van olyan, amely ne bőséges, nemritkán zsúfolt adatolással került volna ki a toll alól”. (I, 12.). A végső céllal tökéletesen tisztában van: a nyelv belső törvényszerűségeinek és a nyelvfejlődésnek társadalmi, történeti, művelődési és gazdasági viszonyokkal való összefüggésében való

bemutatása. E feladat azonban csak úgy érhető el, ha minél több adat áll rendelkezésünkre a múltból és természetesen a jelenből is. Minden cikke, tanulmánya fényesen igazolja, hogy az etimológiai, szótörténeti kérdések tisztázásához mennyire fontosak a régi levéltári adatok. A feltárt nyelvi anyag valóságos kincsesbánya, minden szó történetéhez ad valami újat a szó hangalakját, jelentését vagy földrajzi elterjedését illetően, módosítja a szakirodalom eddigi megállapításait, esetleg tévedéseit. Aki szótörténettel foglalkozik vagy szótárt ír, nem nélkülözheti az ő tanulmányait. Ezért is nagyon hasznos a könyv filológiai szereléke és az utolsó kötet végén található, a szerző összes cikkeit tartalmazó bibliográfia.

Szabó T. Attila szerkesztési módszere leginkább PAIS DEZSŐÉHEZ hasonlít: „mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybeahordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat.” (I, 11.) Így az adatok felsorolása, elrendezése maga bizonyítékkul szolgál az egyes dolgozatok állításához, de az adatok bőséges közlésének másik nagy haszna: mások számára is lehetőséget ad a nyelvi anyagon való elmélkedésre, esetleg más következtetések levonására.

Világosan látja a szerző az adatok fontossága mellett a megfelelő módszer kiválasztásának szükségességét. Egyik még 1944-ben írt és e kiadvány számára átalakított cikkében ezt olvashatjuk: „Ha a tudományos munkában egynéhány évtizede végbement hatalmas fejlődés okát vizsgáljuk, kétségtelennek kell tartanunk, hogy ez a kutatómódszerek tökéletesedésével nyert új megismerési lehetőségek szaporodásában keresendő . . . A nép életével foglalkozó tudományos kutatások kétségtelen eredményeit is, a személyi adottságokon kívül, jórészt újszerű kutatómódszerek alkalmazásának tulajdoníthatjuk.” (I, 475.)

A román szókincshatás vizsgálatának a történetében új fejezetet nyit, amennyiben egy régebbi és eddig elhanyagolt korszaknak, a feudalizmus korának a jövevényszó-kutatására hívja fel a figyelmet, dolgozza ki e kutatásnak módszerét, írja meg e kutatás történetét. „Ha a történeti adalékok száma és jellege ezt megengedi, valósággal történeti-szóföldrajzi módszerrel kell majd minden egyes román kölcsönzó kérdését megvizsgálunk.” (I, 165.) Igen fontos tanulságok adódnak az egyes fogalomkörök vizsgálatából, a szavak pontos jelentéstani elemzéséből. Felhívja a figyelmet, hogy bizonyos fogalomköröket teljesen elhanyagoltak az eddigi kutatások.

Fontos módszertani tanulságokkal és eredményekkel szolgálnak a szerző tanulmányai a történeti jelentéstan számára. Az egyedi szójelentés fejlődésén túlmenően egy általánosabb fejlődési tendencia eseteként mutatja be például a *karajnik* ~ *krájník* tisztségnév (I, 257) és a *sztronga* ~ *esztrenğa* jelentésváltozását (I, 265). Érdekes társadalomtörténeti-lélektani mozzanatok felderítésével kapcsolatos az erdélyi *Bosznia*, *Hercegovina*, *Pindus* és más helynevek magyarázata (I. kötet V. fejezet). A jelentésváltozatok történeti egymásutániságának és az alakváltozatoknak szép magyarázatára, földrajzi elterjedésére számtalan példát említhetnénk. Itt mégis megelégszem csak annyival, hogy utalok a *bongor* tájszóval foglalkozó cikkekre (II, 179–92). A magyar jelölt birtokos szerkezetnek fogalommegnevező szerepére jó példa az *Erdő gyapja*, *erdő szőre* című cikk (II, 299–302). A tájnyelvi szinonimagazdagság szemléltetésére talán a legmegfelelőbb cikk „A *kacsázik* és azonjelentésű társai” (II, 341–52). Hogy a levéltári és egyéb gyűjtés alapján mennyire hitelesebben lehet magyarázni szólásainkat, szépen mutatják többek között a *Baj van köpecen*, *Kétágné*, *Kardos menyecske* és a *Sok bába közt elvész a gyermek* című szólásmagyarázatok (II. kötet I. fejezete).

Üttörő szerepű „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” című tanulmány (III, 339–58), melynek jelentőséget éppen az kölcsönöz, hogy még 1933-ban íródott (l. MNy. XXX, 160–80). Jellemző Szabó T. Attila szakmai szerénységére az a tanács,

amelyet a gyűjtőknek ad: „maga a gyűjtés inkább lelkiismeretes ügyszeretetet kíván, mintsem különösebb előképzettséget.” (III, 356.) Helynévtörténeti tanulmányaiban az eredeti név (személynév) alaki elhomályosulásának bizonyos tipikus eseteire hívja fel a figyelmet (szóhatártévesztés, hangtani változások) (I, 349–472).

Módszertani és tárgyi szempontból talán legérdekesebb személynévtörténeti tanulmánya a jobbágyszökésekkel kapcsolatos névváltoztatásokkal foglalkozik (I, 155–75). Ebből a dolgozatról kiderül, hogy a szándékos, rejtő célzatú névváltozásoknak milyen nagy szerepük volt. A komplex módszer alkalmazására ad példát a tanulmányban, levonva az elvi következtetést is: „A csupán alak- és jelentéstani vagy névtipológiai vizsgálat, illetőleg rendszerezés éppen azt nélkülözi, ami a névélettani kérdések esetében is annyira fontos: a társadalmi és gazdasági vonatkozások kidomborításában jelentkező életszerűséget.” (I, 282.)

Szabó T. Attila megbecsüli azt a munkaterületet is, amely távolabb áll szakmai gyakorlatától. Így sajnálatosnak tartja, hogy a mai magyar irodalmi és köznyelv tudományos vizsgálata a romániai magyar nyelvtudományban „a legelhanyagoltabb munkamező” (III, 110).

Az egységes irodalmi nyelv (szabatosabb elnevezéssel: írott köznyelv) kialakulásának történetével foglalkozó kutatások szempontjából igen értékes megfigyelések találhatók a szerző „Cheh István diák nyelvéhez” című tanulmányában (II, 480–94) és egy másik cikkben (II, 524). Az elsőként említett írásban lehetőséget lát arra, hogy „Kolozsvárt és környékén a XV. század végén és a XVI. század első évtizedében a magánlevelezésben és oklevelezésben már viszonylag olyan sűrűn alkalmazhatták írásbeliségi nyelvként az anyanyelvet, hogy a folyamatos gyakorlat rendjén bizonyos mérvű egységesség, állandóság már korán jellemezhetette az e vidék magyar nyelvű írásbeliségét.” (II, 492.) A második dolgozatban az írott irodalmi nyelv történetének korszakolására vonatkozólag találhatunk megszívlelendő észrevételt. Itt ugyanis a XIX. század második felét jelöli meg olyan korszaknak, amelyet „A hivatali és magán írásbeliség nyelvének elmechanizálódása, elpapírformájúsodása” jellemez. Ezt az észrevételt saját megfigyelésem is támogatja, amikor ezt az időszakot, a XIX. század második felét neveztem — éppen főleg a sajtó hatása következményeképpen — „A magyar köznyelv végleges megszilárdításának szakaszá”-nak (Kultúra Világa VII, 1964. 73).

Szabó T. Attila legnagyobb tudományos vállalkozása az Erdélyi Szótörténeti Tár. Három évtizedes szenvedélyes gyűjtőmunka áll mögötte. Ennek szerkesztési elveiről három cikk szól (II, 520–42, III, 383–402). E tanulmányok meggyőznek bennünket arról, hogy egy olyan szótár fog napvilágot látni (az első kötet most már sajtó alatt van), amely adatgazdagságával és módszerével nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti-szóföldrajzi szempontból példátlan munka a magyar nyelvtudomány történetében. Ez a szótár nemcsak a szavak jelentés- és alak történetére, de a szóösszetételeknek szó szerkezetekből való kialakulására vonatkozólag is értékes adattömeget közöl, sőt a történeti alaktan és mondatnani szempontját is jelentékenyen figyelembe veszi, úgyannyira, hogy felveti a kérdést, nem volna-e (!) helyesebb a „szótörténeti tár” elnevezés helyett a „nyelvtörténeti adattár” megjelölés (III, 402). A szótár mondatnani értékesíthetőségét jól szemlélteti az *aki* szóicikkről szóló közlemény (III, 403–18).

Szabó T. Attila azokhoz a nyelvészekhez áll közel (PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és több tanítványuk), akik elsősorban nyelvtörténeti érdeklődésűek, mégis kiterjed figyelmük a nyelv épségére és fejlesztésére is. Látja a nyelvművelő munka tárgyszerű (azaz a nyelv ismeretéből adódó) és társadalmi (a nyelvhasználók közömbössége okozta) nehézségeit. A tárgyszerű okok óvatosságra intik: a nyelv fejlődik, tehát a nyelvművelőnek is lépést kell tartania a fejlődéssel. De a nyelvművelés — szerzőnk szerint — nem egyszerűen statisztikai felmérés, nem pusztán szentesítése a nyelvszokásnak. (A magyarországi

nyelvművelés talán egy árnyalattal inkább hajlamos a budapesti nyelvszokás normává emelésére olyan esetekben is, amikor némi ellenállásra volna szükség.) A nyelv művelő a nyelv fejlődési törvényeinek, múltjának és jelenének ismeretében dönt a vitás kérdésekben. S ki ismeri jobban a nyelv múltját és jelenét, mint a nyelvész? Ezért, noha ő ezt szerénységből nem mondja ki, de nyelv művelő munkájával bizonyítja, hogy a sokoldalúan képzett nyelvész hivatott elsősorban a nyelv tudatos művelésére, a nyelvi tanácsadásra. Ezt a munkát többirányú tájékozódás és sok szempont alapján lehet csak végezni — írja. A nyelvi—nyelvtani, logikai és esztétikai szempont a népnyelvet is erősen figyelemre méltónak tartja, de leginkább a nyelvtörténeti szempontot emeli ki. „Csak nyelvtörténeti ismeretek birtokában dönthető ugyanis el az, hogy vajon valamely új jelenség a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek megfelelő-e, vagy pedig tőle elütő, idegen és így kerülendő, elutasítandó képződmény.” (I, 32.) Az idegen szavak átvételekor mint általában a nyelvi hibák elkövetésekor a nyelvi restség ellen emeli fel szavát, és a nyelv belső erőiből való szógyarapítást támogatja szóajánlásaival is (*borúlátó*, *derúlátó* az *optimista*, *pesszimista* helyett, *keringő* vagy *kerengő* (út) a *serpentin* (út) helyett). A maga nyelvhasználatával is kitart elvei mellett, lehetőleg kerüli a szaknyelvben is az idegen szavakat: *nyelvtérkép*-ről szól *nyelvatlasz* helyett, a *hiátustöltő* szót pedig a *hangűrmegszüntető*-vel (I, 437), a *hiátuscsökkentő*-t a *hangűrcsökkentő*-vel (I, 468) helyettesíti. Nyelv művelő ítélkezései általában józanok, nem híve sem a nemtörődömségnek, sem a türelmetlen, dogmatikus állásfoglalásnak. Javaslatával én is mindenben egyetértek, csak egy esetben találtam véleményét kissé szigorúnak az egyik forma javára, amikor az *időben*-t hibáztatja az *idejében*-nel szemben. Felfogásának rugalmasságára jellemző, hogy a jóhangzás szempontjának az érvényesítése alapján mind az *-e*, mind az *-é* kérdőszócskát helyesnek tartja és javallja a maga helyén. *Emlékezés-e életed?* szebben hangzik, mint *Emlékezés-é életed?*; s viszont: *Egészséges lett-e?* változatosabb, mint *Egészséges lett-e?* (I, 125). A szubjektív nehézség a nyelvművelésben a restség, a pongyolaság, a nemtörődömség. Szabó T. Attila ezekkel szemben a lelkiismeretre hivatkozik, s ezt nem győzi eléggé hangsúlyozni. Arra is tudunk nem egy példát említeni, hogy javaslata idővel győzött. Az *autó* ellenében az eredeti *gépkocsi*-t szeretné terjeszteni. Kívánsága teljesült. A *kocsi* lett általános, bizonyos nyelvi-társadalmi okokból azonban a rövidebb forma.

Az első kötet elején ott van a szerző fényképe. Én ezt még két jellemző helyzettel egészíteném ki: az egyik kép „a levéltári elvonultság sápadt csendjében” (I, 15) készülne, a másik hátizsákkal a vállán valamelyik Kolozsvár-környéki erdő tisztásán. Ez utóbbira is van — habár rejtett — utalás saját közleményében, amikor *Részeg* című cikkében írja, hogy „A Kolozsvár környékét járó kirándulók, természetjárók jól ismerik a Körösfő, Magyarbikál, Sárvásár, Sztána és Zsobok felett emelkedő legmagasabb hegyet, a *Részeg*et.” (I, 438.) Ezek között a természetjárók (és nem turisták!) közt a legkitartóbb maga a szerző. (Mind a levéltári, mind a hátizsákos kép eredetijével volt szerencsém találkozni romániai vendégtanárságom idején, 1973-ban.) Mert nemcsak a múltnak, nyelvünk történetének szerelmese Szabó T. Attila, hanem a természetnek is. S ami ezzel együtt szokott járni, a természetesnek. Ez meglátszik stílusán is, amely nem szóvirágos, nem nyakatekert tudományoskodó, nem fitogtató, de nem is egyhangú, hanem a régi nyelv és a tájnyelv szépségeivel tarkított, az erdélyi múlt és jelen hangulatait idézi. Csak néhány szemelvény szemléltetésül: *tudton tudtam* (I, 7), *tudván tudtam* (I, 8), *célos határozottság* (I, 10), *igéretes—igézetes cél* (I, 12), *a nyelvi valóság gúzsában, nyűgében élve* (I, 12), *célranézés* (I, 12), *érintőlegesen* (I, 13), *indulástáji bizonytalanság* (I, 13), *bírálatos figyelembevétel* (II, 167), *néhai való jó* Bogáts Dénes (II, 180), *De bárki is legyen e feladatra vállalkozó* (III, 357), *akkor . . . ivakodott bele lelkébe az ilyen irányú . . . tudásvágy* (III, 484). E stílus külön tanulmányt érdemelne.

A tanulmánygyűjteményből kiderül, hogy a szerzőt erős szálak fűzik a magyar-

országi nyelvészethez. Az I. kötet elején és a III. kötet végén meleg hangon emlékszik meg CSÜRY BÁLINTRÓL, aki elindította a nyelvjáráskutatás útján, s akit debreceni egyetemi tanársága idején is példaképnek tekint. Állandóan küld cikkeket magyarországi folyóiratoknak. E kötetek dolgozatainak mintegy a fele magyar folyóiratokban jelent meg először. (Ezek közül a legtöbb, 90 cikk korábban a MNy.-ben látott napvilágot.) A kötetek tanúsítják, hogy Szabó T. Attila a magyarországi nyelvészetet a legnagyobb gonddal kíséri figyelemmel, eredményeit hasznosítja, de nemegyszer „bírálatos” észrevételekkel helyesbíti. Szép méltatásokat közöl a nagy magyar szótári munkálatokról.

A három tanulmánykötet több, mint részletek összege. Egy tudós életpályája, harca, következetes állásfoglalása, szülőföldszeretete bontakozik ki az előtt, aki e köteteket végigolvassa. S akkor, amikor két nagy példaképéről, KELEMEN LAJOSRÓL és CSÜRY BÁLINTRÓL ír, érezzük, s a tanulmányok sugallják, hogy e két nagy tudós „puritán élete és nemes példája” Szabó T. Attila egyéniségén keresztül ránk is hat.

KÁROLY SÁNDOR

Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973. 660 lap. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX.)

1. Az oszmán-törökök 1352-ben szerezték meg a Gallipoli-félszigeten első állandó európai birtokukat, és attól kezdve céltudatosan nyomultak előre a Balkánon észak felé. Az 1389. évi rigómezei csata következtében Magyarország szomszédságába jutottak, s portyázó csapataik — a Balkán félsziget északi határvonalának tekintett Száván és Dunán átkelve — már abban az évben Magyarország területére léptek. Az 1526. évi mohácsi csatával, illetőleg Budának 1541. évi elfoglalásával Magyarország nagy része török hódoltság alá került, a fejedelemséggé váló Erdélynek pedig a szultán lett a védnöke. A felszabadulást csak 1686-ban hozta meg Buda visszavétele, és 1699-ben tetőzött be a karlócai béke. A török birodalom azonban továbbra is Magyarország szomszédja maradt, mert a balkáni államok önállóságának kivívása csupán a XIX. században indult meg, és a XX. században fejeződött be.

Ez az a történelmi keret, amelyben a magyar nyelv, osztozva a balkáni nyelvek (újgörög, albán, bolgár-macedón, szerb-horvát, román) sorsában, érintkezett az oszmán-török nyelvvel. A legintenzívebb magyar-oszmán-török nyelvi érintkezés a hódoltság idején Magyarországon állomásozó török megszálló csapatok révén folyt le. Létszámuk mintegy 30–50,000 főt tett ki, de ebben a számban már benne voltak a csapatokat kísérő és szükségleteikről gondoskodó iparosok, kereskedők, hivatalnokok, papok, der-visék, tanítók stb., továbbá a családtagok is. Sokan közülük nem született törökök voltak, hanem mohamedán hitre tért bosnyákok, akik szerb-horvát anyanyelvükön kívül elsajátították az oszmán-töröknek nyugat-ruméliai típusú, boszniai nyelvjárást. A törökök elől menekülő és Magyarországon megtelepedő déli szláv népcsoportok nyelvében is már számos török jövevényszó élt. A magyar szókinészre gyakorolt oszmán-török nyelvi hatás tehát igen gyakran szerb-horvát közvetítéssel érvényesült, s ennek folytán a magyar szókészletbe dublettek kerülhettek be. Erdélyben a román nyelv játszhatta a közvetítő szerepét. Közvetlenül érte a török nyelvű környezet hatása a rodostói magyar száműzötteket, s e hatásról Mikes Kelemen levelei vallanak.

2. A mondottakból kitűnik, hogy a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak feldolgozásához olyan kutató szükséges, aki nemcsak a magyar nyelvtörténetben és

a turkológiában jártas, hanem kellőképpen tájékozott a szerb-horvát nyelvtudományban, sőt a balkanisztika egészében is. Amikor tehát KAKUK ZSUZSA 1951-ben magyar nyelvészeti tanulmányainak befejeztével NÉMETH GYULA aspiránsaként oszmán-török jövevényszavainkat választotta kutatása tárgyául, s ezzel KÚNOS IGNÁC, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, BÁRCZI GÉZA, HASAN EREN és KNIEZSA ISTVÁN példáját kezdte követni, munka- és időigényes feladatra vállalkozott. Vállalt feladatát lépésről-lépésre oldotta meg. 1955-ben „Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből” című kandidátusi értekezésében az öltözködéssel, étkezéssel, dohányzással, lakással és hadakozással kapcsolatos oszmán-török jövevényszavainkat vizsgálta meg. 1966-ban cikket írt a szláv közvetítés kérdéséről a magyar nyelv oszmán-török elemeiben (NyK. LXVIII, 51–65). 1968-ban készült el „Tanulmány az oszmán-török nyelv 16–17. századi történetéhez (A magyar nyelv oszmán-török elemei alapján)” című doktori értekezése, amely — némi átalakítással — francia nyelvre fordítva most könyv alakban megjelent.

A könyv főcíme (Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles) turkológiai természetű tartalmat, alcíme (Les éléments osmanlis de la langue hongroise) viszont a magyar történeti nyelvtudomány körébe tartozó munkát jelez. Ezt az ellentmondást a szerzőnek az a felfogása oldja fel, hogy a XVI–XVII. századi magyar forrásokban előforduló török elemeket, ha lefejtjük róluk az esetleges magyar vagy szerb-horvát sajátosságokat, az akkori török nyelv emlékeinek lehet tekinteni. S éppen a XVI–XVII. századi középoszmánli szempontjából az efféle másodkézből szerzett adatok különlegesen becsesek. Az arab betűs török nyelvemlékek ugyanis ebben a korban már csak szerfölött fogyatékosan tükrözték a kiejtést, minthogy az írás elmaradt az élő, fejlődő nyelv mögött. A kettős cím tehát voltaképpen azt fejezi ki, hogy a szerző a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavait az átadó nyelv vonatkozásában is adatként kezeli és hasznosítja.

A monográfia törzsszövegének első, nagyobbik fele (17–434. lap) a magyar emlékekben feltalált oszmán-török elemeket mutatja be etimológiai szótár formájában. A szócikkek száma mintegy 1040. (L. a doktori értekezés téziseinek 5. lapját.) Ennek a tekintélyes mennyiségnek jó része tulajdonnevekre esik. Címzőként a magyarba átkerült török nyelvelem szerepel. Ezt a magyar előfordulások, a balkáni nyelvek megfelelő szavai, s — végül — az etimológiai magyarázattal ellátott török nyelvi dokumentáció követik. — A könyv második, kisebbik fele (435–546. lap) a feldolgozott anyag nyelvtörténeti értékelését tartalmazza. Fejezetei: hangtan, alaktan, szókincs, a magyar nyelv oszmán-török elemeinek különböző rétegei az átadó nyelv (nyelvjárás) szempontjából.

3. A továbbiakban megjegyzéseket fűzök a könyv egyes részleteihez.

A *başboğ* 'chef de division, de nation, de secte' szócikkében (59. lap) a szerző a török összetétel utótagját egy 'chef, maître' jelentésben használt bolgár *boz*-ból származtatja. Az oszmán-török *buğ* 'vezér, főnök' szláv eredetében aligha lehet kételkedni, a szláv *boz*-nak azonban mindenütt 'isten' a jelentése, s 'vezér, főnök'-féle jelentés ebből csak afféle képes használaton keresztül fejlődhetett ki, mint például a bulgár *napáma e hēzoe boz* 'a pénz az istene'.

Bizonyára időrendi és szóföldrajzi okokból a szerző a magyar *zsiger* (l. 1825: SzegSz.) közvetlen forrásának inkább a szerb-horvát *džiger*-t, nem pedig az oszmán-török *jiğer*-t tartja (94. lap). Minthogy azonban az étkezés tárgykörébe tartozó kifejezéssel van dolgunk, s e fogalmi körön belül a magyarra gyakorolt oszmán-török hatás mély és maradandó volt, a törökből való származtatásnak nagyobb valószínűséget tulajdonítok, mint a szerző. (L. SzófSz., ÉKsz. is.) A szót a magyarok egyaránt hallották török és déli szláv anyanyelvűek ajkáról.

A bulgáriai Sztara Zagora városnak török névváltozatát, az *Eskei Zagara*-t (146. lap) a szerző teljes egészében töröknek tartja; vö. oszmán-török *eski* 'régí, ó' és *zağara*

'szőrmegallér, prémgallér' (Турско-български речник. София, 1952. 645). E magyarázat csupán az elülső névelemet illetőleg helyes. Az *Eski Zagara* ugyanis a bolgár *Смапа Загара* [tkp. 'Öhegymeg'] (BEtReč. I, 583) részfordítása. Nem az oszmán-török névváltozat az elsődleges, hanem a bolgár.

A *Hamza* személynév szóikkében (170. lap) a szerző megemlíti Érdnek hódoltság korabeli *Hamzsabég* nevét is, és 1586-ból adatolja. Nem lett volna érdektelen idézni Musztafa basa leveleiből a következő részleteket: 1569: „*Hamza bek parkanniatul*” (BudBLev. 39); 1576: „*az Hamza Bek*, Erd neuö kastellia alatt” (BudBLev. 105). Érd tehát azért lett *Hamzsabég*, mert Hamza bégnek ott kastélya, erőssége volt. (L. FEKETE LAJOS-nak „Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink” című dolgozatát: Száz. LVII—LVIII, 614—26.)

A Várnánál a Fekete-tengerbe torkolló Kacsics folyó oszmán-török névváltozatként a szerző *Kamj*-t adja meg, amelyet az oszmán-török *kamēi* ~ *kamfi* 'ostor, korbács, kancsuka' főnévből magyaráz (211. lap). A mai török névalak (hivatalos helyesírásban) *Kamçık* (DudenGeogrN. 296), a bolgár névalak pedig *Камчия* (uo.). A 244,5 km hosszú folyó nevének az oszmán-törökből való származtatása 1930 óta nem elégíti ki a bolgár etimológusokat. Legutóbb GEORGIEV (BEtOn. 32) annak sejtésének adott hangot, hogy a folyónév egy bolgár-török főnévből, mégpedig az oszmán-török *gemici* 'hajós, tengerész, matróz' főnévnek a bolgár-török megfelelőjéből (vö. ótörök *kemiči* 'ua.': DTS. 297) keletkezett úgy, hogy a bolgár-szlávba (óbolgárba) átkerült szónak egyes számú **kamēci(i)* vagy többes számú **kamēcije* alakjával jelölni kezdték azt a folyót, amelynek torkolatában kikötő és hajóépítő műhely volt sok hajóssal.

Nincs teljes következetesség abban, ahogyan a szerző az oszmán-törökön kívül a krími tatárból is származtatható szókészleteti elemeinket kezeli. A 'perzsa herceg, tatár herceg, nemes' jelentésű magyar *mirzá*-ról megállapítja, hogy lehet oszmán-török és krími tatár eredetű egyaránt (280. lap), a *kancsuká*-t (l. TESz. II, 343; RÁSÁNYI, EtWb. 230) viszont egyáltalán nem tárgyalja könyvében. Krími tatár jövevényszavaink kérdése megérdemelne egy önálló tanulmányt.

Az oszmán-török *potur* 'mohamedán hitre tért keresztény' etimológiájáról a szerző nem nyilvánít véleményt (331. lap), pedig nélküle nem kaphatunk képet a szó útjáról. Alighanem Boszniában végbement kontaminációval van dolgunk, amelyben egyfelől az oszmán-török *potur* 'bő ülepű és szűk szárú nadrág' (tkp. 'az, ami ráncba van szedve, ami ráncos', vö. *pot* 'ránc'), másfelől a szerb-horvát *poturčēnik* 'mohamedán hitre tért, eltörökösödött személy', *poturčēnjak* 'ua.', *pōturica* 'ua.' (<: *pōturčiti* 'eltörökösít, mohamedán hitre térít') vett részt. E homofon szavak azért keveredhettek egymással, mert a bosnyákok áttértek a mohamedán hitre és a jellegzetesen török ruhadaraboknak, köztük a bő ülepű nadrágnak a viselésére. (Vö.: ŠKALJIĆ, Turcizmi 523, 624 *tūr* a.; RÁSÁNYI, EtWb. 386; SKOK, EtRj. III, 17 *pōture* a., 526 *Tūrčin* a.)

4. Megemlítek néhány olyan oszmán-török vonatkozású nevet, amelyről szívesen olvastam volna a szerző véleményét.

A szerző nem foglalkozik *Gül Babá*-val, pedig türbéje ma is Budapest idegenforgalmi nevezetessége, róla nevezték el egyik legkedveltebb étkezési burgonyánkat, és a *Rózsadomb* névhez is van köze. A török hódoltság idején a *Gül baba bajırı*-nek (mai hivatalos török helyesírással: *Gül baba bayırı*) hívták Rózsadombon állott „a legrégebb, s egyben a legtekintélyesebb és a legnagyobb budai dervisotthon” (FEKETE LAJOS—NAGY LAJOS: Budapest története. Főszerkesztő GEREVICH LÁSZLÓ. II. Bp., 1973. 417), a *Gül baba tekkesi*. „A Gülbaba elnevezés romantikus magyarázata: »Rózsza-apó« nem állja meg a helyét. Legvalószínűbb, hogy azért kapta a Gülbaba nevet, mert mint dervis rendházfőnök sapkája búbján házfőnöki jelvényt, sapkarózsát: »gül«-t viselt, vagy pedig azért, mert az istenimádat révületében a közös istentisztelet alatt minden sérülés nélkül érinteni

és csókolni tudta a tüzes vasat, a tüzes rózsát, amit a dervisek szintén *gül*-nek neveztek. Arra is van adat, hogy a Gülbaba név később a tekke mindenkori fejének a jelölésére átment, vagyis a Gülbaba-tekke lakóit állandóan egy *gül*baba »házfőnök« vezette.” (FEKETE—NAGY: i. h.) Kevésbé valószínű feltevés szerint *Gül baba* elülső névelemként eredetileg más szó, mégpedig a *kel* ’kopasz’ ← ’koszos fejű’ szerepelt, amelyet később váltott fel a ’rózsa’ jelentésű *gül*. (Vö. HOLLÓSI SOMOGYI, A magyarság kapcsolatai a szomszédnépekkel. Magyarország és Kelet-európa. Szerkesztette GÁL ISTVÁN. Bp., 1947. 252.) — A *Rózsadomb* név a közfelfogás szerint „a török idők virágzó rózsakultuszával és *Gül Baba* nevével hozható összefüggésbe” (Budapest lexikon. Bp., 1973. 1007). A *Gül baba bajjiri*-nek az élő beszédben lehetett rövidebb *Gül bajjiri*, *Gül tepesi*-féle variánsa is, s ennek felelhet meg a mai magyar *Rózsadomb*, valamint a német *Rosenhügel* (POGÁNY: ALingu. XX, 145, 154). Korábban a *Rózsadomb* helyett a *Rózsahegy* névváltozat élt a magyarban; vö. 1806: „a’ *rózsahegy*’ és hármashalom’ tetejére meredtenek szemeim” (Wandza: Ámor 134: NSz.). 1867-ben Gyulai Pál még „A budai *rózsahegyen*” címmel írt verset (MVK.² 562). Lehetséges, hogy a *Rózsahegy*-et a német *Rosenhügel* hatására szorította ki a *Rózsadomb*.

A Budán kívül másutt is sokfelé előforduló *Tabán* helynévről a szerző nem szól könyvében, noha a kérdés tisztázásához ő maga is lényegesen hozzájárult (Nyr. LXXIX, 105—6). Végső forrás a perzsa *dabbāġ-hāne* ’cserzőműhely, tímárműhely’, amely átkerült az oszmán-törökbe (*tabakhane* ~ *tabakane* ~ *tabhane* ’ua.’), onnan pedig a balkáni nyelvekbe; vö.: szerb-horvát *tābhana* ~ *tabakhāna* ~ *tabukāna* ’ua.’ (ŠKALJIĆ, Turcizmi 594), bolgár *maĭa(a)hā* ’ua.’ (MLADENOV, EtR. 627), macedón *maĭāna* ’ua.’ (RMJ. III, 356). A budai Tabán egy XVII. századi térkép legendájában mint *Tabahan* szerepel (Nyr. LXXIX, 106). Átadója lehetett az oszmán-török is, meg a szerb-horvát is.

Nem tudom, milyen megfontolás alapján hagyta ki a szerző könyvéből a pécsi *Tettye* földrajzi nevet, holott nemrég (NyK. LXVIII, 57) tett róla figyelemre méltó megállapítást: „Valószínűleg alakkeveredés eredménye a m. *Tettye* helynév (~ oszm. *tekke* ’derviskolostor’ ~ szb.-hv. *tēkija*, *teċija* ’ua.’).” KLEMM ANTAL (Pécsi helynevek. Pécs, 1935. 8) a *Tettye* legkorábbi adatát 1701-ből idézi *Thettye* alakban.

5. A tekintélyes terjedelmű rövidítésjegyzékben egészen friss, 1973-as évszámú mű is található (Hars.). Éppen emiatt tűnik fel néhány munka hiánya. STANISŁAW STACHOWSKINAK „*Studia nad chronologią turecymów w języku bułgarskim*” (Kraków, 1971.) című munkája bizonyára kéziratának lezárása után jutott a szerző kezébe, s könyvében ezért nem vette figyelembe. Hasonló okból hiányozhat a forrásjegyzékből PETAR SKOKNAK nagy fontosságú szerb-horvát etimológiai szótára (Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I—III. Zagreb, 1971—1973.) is.

6. Kakuk Zsuzsa könyvét a magyar nyelvtudomány, a turkológia és a balkáni nyelvészet szempontjából egyaránt jelentősnek tartom. Oszmán-török jövevényszavaink kutatásában lezár egy szakaszt, s ugyanakkor új szakaszt nyit meg. Az új szakasz eredményessége főleg attól függ majd, milyen mértékben sikerül feltárni a levéltárakban fekvő, nyomtatásban még közzé nem tett hódoltság korabeli iratanyagot.

A feldolgozás korszerűségét tekintve török jövevényszavaink rétegei közül jelenleg — Kakuk munkássága révén — az oszmán-török van az első helyen. De szakadatlanul folynak kutatások a többi réteg körében is.

KISS LAJOS

Idegen szavak és kifejezések szótára

Szerkesztette: BAKOS FERENC. Főmunkatárs: FÁBIÁN PÁL. Budapest, 1973.

Akadémiai Kiadó, 927 lap.

1. Közvetlenül a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) megjelenése után (1972.) újabb eseménye van lexicográfiánk. 60 ezer példányban megjelent az „Idegen szavak és kifejezések szótára”. A hatalmas példányszám már önmagában is széles körű, társadalmi méretű érdeklődést tételez fel e szótári műfaj iránt. Ilyen szempontból sikeres az előzmény s egyben a közvetlen kiindulási alap, az 1958-ban napvilágot látott „Idegen szavak kéziszótára” (szerkesztette: BAKOS FERENC; főmunkatársak: FÁBIÁN PÁL és PROPPER LÁSZLÓ; — a továbbiakban: IdSz.). E műről KISS LAJOS írt alapos, átfogó kritikai ismertetést (l. Nyr. LXXXIII, 495–99), melyet a jelen kötet készítésében — több vonatkozásban is — messzemenően figyelembe vettek. Végeredményben tehát a legújabb Bakos-féle kötet — ha némileg „korpulensebb” is — régi jó ismerősünknek tekinthető, éppen ezért nem szükséges a szokásos módon bemutatni, és erőnyeit (óriási címszóanyagát, a csak itt található etimológiákat, korszerű értelmezéseit stb.) újra meg újra méltatni.

Az alábbiakban inkább az idegen szavak szótárának mint egynyelvű szótárnak néhány műfaji, funkcionális problémáját, illetőleg ezek (későbbi) megoldási formáját általánosságban szeretnénk érinteni. Mindezt a kedvező külső lexicográfiai körülmények alakulása is indokolja, így pl. a már említett ÉKsz.-nek, továbbá „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak (TESz.) a megjelenése, esetleg majd a TESz. alapján készült egykötetesnek a létrejötte. Megjegyzéseinket nem is annyira a szótár gyakorló használójaként, hanem — feladatszerűen — inkább folyamatos olvasójaként adjuk elő. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy észrevételeinkkel nem a szótár hitelét akarjuk rontani, hanem eddig elért magas színvonalának további emeléséhez óhajtunk hozzájárulni — az ügyhöz méltó igyekezettel.

2. A címszóanyag kiválasztása. — Ha a megelőző Kéziszótár 49 íven kb. 32 ezer szótári adatot tartalmaz (l. Nyr. LXXXIII, 495), a 10 ívvel terjedelmesebb kötetünk adatai (címszó, értelmezett szókapcsolat) megközelíthetik a 40 ezret. Ilyen arányú címszósám-növekedés mellett gondolni kell arra is, hogy a jövőben épp csökkentésre lesz szükség. Tulajdonképpen a címszóanyag részleges módosítására gondolunk. A dolog úgy is fölfogható, hogy az ún. közkeletű idegen szavak (részben már meghonosodott jövevényszók) szótározási kötelezettségét az ÉKsz., illetőleg egy egykötetes etimológiai szótár veszi át, az idegen szavak szótárába pedig inkább csak a „virtigli” idegen szavak kerülnek. A jelen pillanatban ugyanis még nagy tömegben vannak kötetünkben idegen szóként olyan címszavak, melyeket az ÉKsz. is, meg a TESz. is már egyáltalán nem idegen szóként szótároz (ilyenek: *afrik*, *akta*, *alabárd*, *album*, *alkohol*, *almárium*, *aluminium* stb.). Ezt a kérdést már KISS is fölvetette (i. h. 496), de a jelen átdolgozásban nemigen támadt különösebb visszhangja. (Az óriásira felduzzasztott címszóanyagból ugyanakkor hiányolható pl. a *digamma*, *einstand*, *etióp*, *evenki* 'tunguz', *galanga*, *gracht*, *hula-hop*, *olefinprogram* stb.). A címszóanyag általunk javasolt csökkentése áttételesen összefüggésbe hozható az ún. műveltségesszmény átalakulásával is. „Míg a múltban az idegen szavak szótárai elsősorban a társadalomtudományoknak túlnyomórészt latin és görög elemeit ismertették (az akkori műveltségesszménynek ez a szókincs volt a tartozéka), újabban egyre nagyobb teret hódít magának a természet- és műszaki tudományok szóanyaga is” (V. lap). Ez a helyzet jól tükröződik szótárunk címszóanyagának az összeállításában is, ellentmondásoktól sem mentesen. Míg ugyanis nagy számban kerültek be pl. orvosi — szigorúan csak az orvosi szaknyelvben járatos — műszavak (*erythromycin*, *odontitis*, *oesophagoscop*, *oligocythaemia* stb.), ugyanakkor nagy számban maradtak ki pl. irodalom-

történeti — de részben a szaktudomány körén kívül is elő-előforduló — műszavak (*anagogikus*, *buffonád*, *cantionale*, *choliambus*, *elizió*, *endecasillabo* (mint utaló címszó), *euphuizmus*, *facetia*, *jaery*; stb., l. a MagyIrLex. címszóanyagát). Ez az ellentmondás az általunk javasolt címszócsoökkentés révén feloldható: az említett orvosi stb. szavak mellé az irodalomtörténetiek stb. is fölvehetők a közkeletű, általánosan ismert *akta*, *album* stb.-félék rovására.

3. A címszóanyag helyesírási vonatkozásai. — Talán elvileg is helyesebb (l. HSz.¹⁰ 307.), az eredmény is megbízhatóbb, ha görög eredet esetén pontosan alkalmazzuk a translitterációt a címszavak írásmódjában; így pl. az *Adonisz*, *Damoklesz* (kardja), *drómosz*, *Éosz*, *Hadész* helyett — a gör. Ἀδωνις (>lat. *Ādōnis*); gör. Δαμοκλῆς (>lat. *Dāmōclēs*); gör. δρόμος (>lat. *drōmōs*); gör. Ῥώς; gör. Αἰδης alapján — *Adónisz*, *Damoklész* (kardja), *dromosz*, *Éósz*, *Hádész* volna az idegen szavak szótárába illő címszóalak (l. V. ZAMAROVSKÝ, Istenek és hősök a görög-római mondavilágban. Móra Könyvkiadó, Bp. 1970. 11, 114, 141, 175, továbbá — részben — Helyesírási tanácsadó szótár.⁴ Terra, Bp.).

Néhány egyéb, a címszóra vonatkozó helyesírási (egységesítő) javaslat: az *adige* alaknak van *adig* változata, l. ANTAL—CSONGOR—FODOR, A világ nyelvei. Gondolat, Bp. 1970. 152; az *appendicitis* a *difteritisz*, *digitális*, *encefalitisz* stb. mintájára lehetne *appendicitisz*; — nem egységes a *barkochba* írásmódja: van *barkohba* (TESz.), *barkóba* (ÉKsz.) alakja is; — a *fallibilis* az IdSz.-ben még helyesen *fallibilis*; — az angolos *go-kart* az ÉKsz.-ben már magyarosan *gokart*; — a *kandiseukor* *kandisz-* változata (l. TESz.) etimologikusabb volna; — hosszú *cs-s* a *szekecs*, de l. *filmszekecs*; — a *Molnyija* 'mesterségeshold-típus' a *szputnyik* 'ua.' alapján kis *m*-mel kezdődhet; — Mózes ószövetségi könyvei közül kettő kis kezdőbetűs: *deuteronomium*, *exodus*, de: (helyesen) *Genesis*, *Leviticus*, *Numeri* stb.

Itt említhető, hogy szótárunk címszóanyagában általában a magyaros írásmódra törekvés tendenciája érvényesül; ilyen pl. a „konzervatív” *arsis*, *chrestomathia*, *contaminatio*, *falsum* stb. (l. MagyIrLex.) alakokhoz képest az *arsisz*, *kresztomatia*, *kontamináció*, *falzum* stb. írásmód.

4. A címszó után közölt ejtésmódról. — Az idegen kiejtés megadása idegen szavak szótárában elengedhetetlen. E követelménynek — elsősorban a nagyszámú angol, francia stb. ejtésmódot tekintve — kötetünk kiválóan meg is felel. A jelölésmód elnagyoltsága (csak magyar betűk alkalmazása) e szótári műfajt tekintve elfogadható. Az elnagyoltság azonban bizonyos ponton túl az eredetihez képest kerülendő eltérésbe is átesaphat. Ilyen jelenség pl. a latin szavak ejtésmódjának jelölésében a hosszú magánhangzók fölösleges, de már-már rendszeres túladagolása. Ez az eredetivel való gondos egybevetéssel elkerülhető vagy legalábbis csökkenthető. Így pl. (a latin) *adagium*, (*ad*) *analogiam*, *adulterium*, *Forum* megadott ejtésmódja *adágium*, (*ad*) *analogíam*, *adulteriúm*, *fórum*, holott a lat. *ādāgium*, *ānālógia*, *ādultérium*, *fórum* alapján az *adagium*, (*ad*) *analogiam*, *adulterium*, *Forum* volna a helyesebb kiejtésforma (de mivel így a címszóval megegyezik — el is maradhat.) Félreértés ne essék: itt latin szavak helytelen kiejtését kifogásoljuk. A hiba olyankor szembeötlő, amikor a megmagyarosodott latin eredetűek ejtésmódja (*analogia*, *fórum*) áll latin szó latin ejtésmódjaként, márpedig a lat. *ānālógia* [ejtsd: *analogia*], de: magy. *analogia* [ejtsd: *analogia*]; lat. *forum* [ejtsd: *forum*], de: magy. *fórum* [ejtsd: *fórum*] nem keverhető össze. Vö. ezzel, hogy pl. az „*enquête ld ankét*” utaló-címszóban sem volna felhasználható a francia szó ejtéseként a m a g y a r *ankét*, tehát „*enquête* [ejtsd: *aket*] *ld ankét*” stb.

5. Etimológiai kérdések. — Az egynyelvű idegen szavak szótárának egyik természetes feladata az olvasó etimológiai tájékoztatása. Kötetünknek egyik, jellegéből is folyó nagy érdeme, hogy a csak magyarul tudók számos esetben csak itt találhatnak etimológiai utalást (sok címszó ugyanis csak itt van szótározva). Az etimológiai tájékoztatás

általában nem könnyű dolog. Az etimológiai utalásnak — e szótári műfajt tekintve — rövidnek kell lennie, amellet sok szó eredete ismeretlen vagy bizonytalan; stb.

Az alábbiakban — ugyancsak a műfajon belül maradva — valamiféle egységesebb etimológiai szemléletmód kialakításának szükségességét szeretnénk hangsúlyozni. A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis az etimológiai minősítés hol tágabb, hol szűkebb értelemben használatos: esetenként a végső forrást, máskor az ún. közvetítő nyelvet, ismét máskor a szót a magyarnak közvetlenül átadó nyelvet jelöli (néha ezek kombinációját; megjegyzendő, hogy a közvetítő meg a magyarnak átadó nyelv sok esetben azonos).

Lássunk néhány megoldási típust kötetünkéből! — a) Az *ámen* héber [*āmēn*] (mint végső forrás); de nincs említve a közvetítő görög [*ἀμήν*], illetőleg a szót a magyarnak közvetlenül átadó latin [*āmēn*]. — b) Az *alkohol* arab [*al-koḥl*] (mint végső forrás) → latin [*alco(h)ol vini*] (mint közvetítő); de nincs említve a német [*Alkohol*] mint a magyarnak átadó nyelv. — c) A *fáraó* (ó)egyiptomi [*per-a'a*] (mint végső forrás) → latin [*Pharaō*] (mint a magyarnak átadó); de nincs említve a héber [*Par'ōh*] → görög [*φαραώ(ν)*] mint közvetítők. — d) Az *izsóp* görög [*ἰσσωπος*] (tkp. mint közvetítő) → latin [*hys(s)ōpus*] (mint a magyarnak átadó); de nincs említve a héber [*'ēzōb*] mint végső forrás. — e) Az *amazon* görög [*Ἀμαζών*] (tkp. mint közvetítő); de nincs említve az iráni [**ha-mazan-*] mint föltehető végső forrás, illetőleg a latin [*Āmāzōn*] mint a magyarnak átadó nyelv. — f) A *farmer* angol [*farmer*] (mint a magyarnak átadó és egyben közvetítő is); de nincs említve az ófrancia [*fermier*] mint végső forrás; stb.

Az itt emlegetett megoldási formák közül közvetlen előrelépésként a c) pont alatti a legcélszerűbb, azaz legalább a végső forrás (ha tudjuk) meg a magyarnak átadó (sokszor egyben a közvetítő) nyelv megjelölése. Ez a formáció kötetünkben különben is gyakori, s kiváltképpen a nem egészen szerencsés *gör-lat* jelölésformában jelentkezik; ez általában azt akarja jelenteni, hogy a szó végső forrása a görög, közvetítője a latin, s a magyarba is a latinból került; vö. pl. „*akadémia gör-lat*”, tkp. *gör → lat*, pl. (ritkán) „*alabástrom gör → lat*”; „*hekatomba gör → lat*”; ebből — az ÉKsz. gyakorlatát is figyelembe véve, a végső forrás meg a magyarnak átadó nyelv sorrendjét megfordítva — lehetne: *lat ← gör*, vagy *lat < gör*, pl. *ájer < lat < gör*; — *akadémia lat < gör*.

További előrelépést jelenthetne — egyben összhangot az ÉKsz. eljárás módjával —, ha a végső forrásnak, a magyarba átadó nyelvnek a feltüntetése mellett a közvetítő nyelv(ek)-re is történnék utalás; ezek szerint pl. a jelenlegi „*ámen héber*” helyett egy későbbi kiadásban lehetne: *ámen < lat < gör < héb*; — a jelenlegi „*izsóp gör-lat*” helyett pedig: *< lat < gör < héb*; — a jelenlegi „*mágus perzsa → lat*” helyett: *mágus < lat < gör < perzsa*; stb.

A kötet sok ezer helyes etimológiája között vannak vitathatók is. Lássunk ezek közül néhányat! — Az *achát gör(ög)-lat(in)* minősítése így aligha helyes; legfeljebb a m. R. *achates* 'achát', *ákátes* 'ua.' (l. TESz. *achát* a.) alakra vonatkoztatható, mely a lat. *āchātēs* (< gör. *ἀχάτης*) átvétele; ezzel szemben a címszóul írt *achát* (~ R. *agát*) közvetlen forrása az ófelnémet *agat(stein)*, ném. *Achat*. — Az *agronómus gör(ög)-lat(in)* minősítésében csak a gör. *ἀγρονόμος*-ra mint végső forrásra való utalás helyes; a kései m. *agronómus* ugyanis a m. R. *agronom* (< ném. *Agronom*) latinositása, de nem latin (**agronomus*) eredetű. — Az *ametiszt gör(ög)* minősítése kiegészítendő; a végső forrás a gör. *ἀμέθυστος*, közvetítője a lat. *āmēthystus*; a m. R. *amethystus* a latinból való, az újabb (címszóul írt) *ametiszt* azonban a ném. *Amethyst* átvétele. — A *gargarizál* etimológiai minősítése kötetünkben *fr(ancia) → ném(et)*, a TESz. szerint a lat. *gargārizāre* (< gör. *γαργαρίζειν*) átvétele. Ez utóbbi azért valószínűbb, mert a magyar adatok orvosi könyvben bukkannak fel, s orvosi (gyógyító) műszóként az orvosi latin jó kiindulópont; vö. még hazai lat. *gargarizare* 'ua.' (CAL. 447; MA.; PP.; MÁRTON 1818. I, 1247). — A *mandragóra* minősítése *gör(ög)-ol(asz)*; szerintünk inkább latin < görög, pontosabban a lat.

mandrägöräs (< gör. *μαρδραγόρας*) szóvégi *s* hiányos alakjának az átvétele; vö. hazai (botanikai) lat. *mandragora* 'ua.' (CAL. 635; MA.; PP.; Magy. Fűvészk. 175; Gradus ad Parnassum . . . Budae, 1827. 2: 1002; CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 259). — A *treff* (stilizált fekete lóherelevéllel jelzett kártyaszín) minősítése *fr(ancia) → ném(et)*, holott a franciában máig is csak *trèfle* 'treff' alak van, tkp. 'háromlevelű lóhere' (az előzményre l. népi lat. *trifollum 'ua.' < lat. *trifolium* 'ua.'; gör. *τριφυλλον* 'ua.');

a francia szó átkerült a németbe: itt a kicsinyítő képzősnek felfogott ném. *Treff(f)le* (KLUGE, EtWb.²⁰ 788) alapján vonódott el a ném. *Treff*, s ez a (magyar) címszó közvetlen alapja, tehát: ném (← fr).

6. A címszó és az utalószó, illetőleg az idegen nyelvi megfelelő kérdései. — Köte-tünkben gyakorlatilag jól használható utalórendszert találunk. Így pl. a magyaros *ankét* címszó mellett van „*enquête ld ankét*” utalócímszó is; ez a magyarul nem tudó számára tkp. az ejtémódot is kifejezi, s egyben etimológiai utalás is. A francia és a magyar szót azonban csak az utalócímszóból kiindulva lehet összekapcsolni (az *ankét fr*-féle megoldás-ból az olvasó nem találhatja ki a francia megfelelőt). Megfontolandó tehát ilyen esetben a kettős utalás bevezetése, vagy ami ezzel egyenrangú: a magyaros címszó után az eredeti-nek a feltüntetése is, tehát „*ankét fr (enquête)*”, vagy: „*ankét (rég írva enquête is) fr*” . . . „*enquête ld ankét*”. Hasonló megoldás, azaz az eredeti nyelvi megfelelő közlése az IdSz.-ben még rendszeres gyakorlat. Ennek azonban sokszor alig volt értelme, így pl. „*abdampf (Abdampf) ném*”; „*abort (Abort) ném*”, — ezért e gyakorlattal szakítottak. Bizonyos esetekben (típusban) azonban, amikor nagyobb ejtés- és írásmódbeli különbségek van-nak (s utalószó sincsen) — szükség volna az eredeti megfelelőre. Így pl. kötetünkben az „*alezánc ném*” címszóhoz kellene: (*alles eins*), a „*gebínes ném*”-hez a (*Gewinn*), a „*mirnix dír ním*”-hez a (*mír nichts dír nichts*) stb., — *alles eins; gewínn(es); mír nichts, dír nichts* címszó ugyanis nincsen (s nem is szükséges).

7. Az értelmezések kérdése. — A magyar értelmező szótári hagyományok szak-szerű felhasználhatósága, a szerkesztő(k) eddigi gyakorlata a biztosíték a címszavak magas színvonalú, korszerű értelmezéséhez. Elsősorban a tömörségre törekvés dicsé-rendő, l. pl. az *ancepsz* értelmezésének tömör, szótárszerű megoldását a MagyÍrLex. részletezőbb (a maga helyén rendjén való) megoldásához képest. — Kevésbé tetszik viszont, ha a kelleténél több a jelentés. Így pl. míg az *attitűd*-nek az ÉKsz.-ben két jelentése van, kötetünkben összesen hat: 1. 'magatartás, viselkedés, modor'; 2. 'elméleti álláspont, szellemi beállítottság'; 3. 'szerepjátszás, felvett szerep, csinált modor, póz' . . . 6. 'a szociológiában: beállítódás, viselkedési mód . . .'. Itt arra lehet gondolni, hogy az 1., 2., 3. és 6. jelentés esetében nem is annyira önálló jelentésről, még csak nem is jelentés-árnyalatról van szó, hanem egy és ugyanazon (alap)jelentésnek (l. az 1. jelentést) az ún. felhasználásáról. Nehéz ugyanis olyan példamondatot elképzelni, amelyből — mondjuk — éppen csak a 2. jelentés vonható el; általában ugyanis az a helyzet, hogy az ilyen (a 2.) jelentés elvonásához kiszemelt mondatban vagy ott a *szellemi* v. *elméleti* jelző, vagy a „*mező*” alapján oda érthető, s maga az elvont (2.) jelentés tkp. a (*szellemi* v. *elméleti*) *attitűd* szókapcsolatnak az értelmezése, nem pedig önmagának az *attitűd* címszónak. Ez úgy is felfogható, hogy az a példamondat, amelyből — szótárunk mintájára — a 2. jelentést vontuk volna el, ugyanabból az 1. (alap)jelentés is elvonható. — Ugyanígy: nincs számot-tevő különbség a *disszidens* megadott 2. és 3. jelentése közt: 'olyan személy, akit felfogása a többséggel szembeállít, s aki ezért vmely közösségből kilép' (2.), illetőleg 'pártból, testü-letből véleménykülönbség miatt, rendszerint többedmagával kilépő személy' (3.); stb. Ezzel kapcsolatban meggondolandó, hogy a későbbiek során (legalábbis bizonyos szócikkek esetében) az értelmező—elemző munka ne más szótárak értelmezései vagy egy bizonyos alapjelentésből való kikövetkeztetés alapján stb., hanem konkrét nyelvi (alap)anyag alapján történjék.

8. Még egy (elvi) kérdést szeretnénk említeni. Feltűnő ugyanis, hogy egy ilyen — várható hatását tekintve nagy jelentőségű — műnek nincsen általános lektora (vagy lektorai). Az előszóból megtudjuk ugyan, hogy a munkálatok során több szakembert is foglalkoztattak konzultánsként — amellet a szerkesztő is, meg a főmunkatárs is a szakma kiváló művelője —, mégis maradt még munka a lektor(ok) számára is. Ezt már az eddigiek is mutathatják (így pl. a címszóanyag kiválogatásának, az ógörög szavak translitterációjának következtetlenségei, a túlhaladott etimológiák stb.), de — csak mintegy öngigazolásul — egy-két tárgyi tévedésre is rámutathatunk. Így pl. az *akadémia* címszóhoz fűzött etimológiai megjegyzés — „(az athéni *Akadémosz* kertről [!], ahol Platón iskolája működött)” — félvezető, ugyanis *Akadémosz* nem *k e r t*, hanem *h é r o s z* mint a gör. *Ἀκαδημία* ~ *Ἀκαδημία* (a Képhiszosz folyó melletti liget Athéntól északnyugatra) névadója; — a *de profundis* nem a 130., hanem a 129. zsoltár kezdete (l. *Bibliorum Sacrorum* . . . curavit A. Gramatica. Typis polyglottis Vaticanis, 1959. 546; — vö. még *Septuaginta id est Vetus Testamentum Graece* . . . edidit A. RAHLFS. Stuttgart, 1935. II, 146); stb.

9. A szótár helyesírási előállítása a hagyományos gondossággal készült. Néhány pontatlanság, az elenyésző számban mégiscsak előforduló „hagyományos” sajtóhibák azonban egy újabb lenyomatban föltétlenül javítandók! Így pl. az *abrichter* korábbi „*simítógyalu* (kétkéses *finom gyalu*)”-féle értelmezéséből kiküszöbölték az egybeírás következtetlenségét, jelenleg viszont a *gyalu* írásmódja következtelen: . . . „*simítógyalú* (kétkéses *finomgyalu*)”; — az *adapter* címszó utáni *műsz* helyett *műsz* írandó; — az *adulár* értelmezésében *aluminium* van *aluminium* helyett; — az *Aeneis* szócikkében a *római*k helyére *rómaiak* való; — a *csetnik* utáni *szerb*—*horvát* helyesen *kiskötőjeles*; — a *guru* utáni *szanszkrit* helyesen *szanszkrit*; — a *Hórusz* értelmezésében *Izisz* van, holott címszóként *Ízisz*; — a *luapnár* nyilvánvalóan *lupanár*; stb.; stb.

10. Befejezésül: az „Idegen szavak és kifejezések szótára” a maga nemében az eddigi legnagyobb szabású s talán a leggyakrabban forgatott egynyelvű szótárunk. Kellő hozzáértéssel, határozottsággal regisztrálja a profiljába illő legújabb szó- és kifejezésanyagot, tovább finomítva lexikográfiai megoldásformáit. Reméljük, hogy néhány ponton a továbblépés lehetőségeire is sikerült rámutatnunk. Meggyőződésünk, hogy a kiállításában is „first class” kötet bőségesen megfelel a várakozásnak, s megbízható segédtársa lesz használojának.

FARKAS VILMOS

Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX.

Szerkesztő: TELEGDÍ ZSIGMOND és DEZSŐ LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 224 lap.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. kötetének témája, a grammatika-elmélet és -módszertan, az elméleti nyelvészetnek mindig is lényeges területe volt. Az utóbbi másfél évtizedben azonban az érdeklődés középpontjába került. Ez összefüggött a nyelvi viselkedés kreatív (alkotó, teremtő) jellege alapvető fontosságának felismerésével. Ennek magyarázata előtérbe állította a hipotetiko—deduktív jellegű, általános érvényű és a specifikus grammatikai modelleket. Igazolásuk, ellenőrzésük pedig jórészt induktív módon történik.

Ezek a kérdések az Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. kötetében megjelent dolgozatokban is — valamilyen módon — tükröződnek.

A teoretikus szintű grammatika egyik kategóriáját, a tárgyat vizsgálja BALÁZS JÁNOS „A tárgy a mondatrészek rendszerében” című dolgozatában. Ennek a mély anyagismerettel megírt tanulmánynak egyik fontos és előremutató értéke a történeti szem-

lélet és a dialektikus logika egymással összefüggésben történő alkalmazása. Az ige jelentésének szituatív típusai és az ige vonzaskörébe került deiktikus és szituatív funkciójú névmási elemeknek sajátos történeti dialektikájából bontotta ki azt a szemantikai differenciálódási folyamatot, melynek során a tárgy is létrejött. Ennek a folyamatnak az egyes fázisait egy differenciálatlan ős esetből levezethető, bináris oppozíciós párokkal jellemzi. Felfogásában ezek kialakulását nagyrészt az ige szituatív jelentése határozza meg. Meggyőző az a következtetése, hogy a tárgy kialakulásának ilyen folyamat keretében történő elképzelése szükségtelenné teszi az ún. grammatikai (nominativus, accusativus, genitivus) esetek éles szembeállítását a lokális esetekkel a mondatrészek rendszerében. Igen érdekes lenne azt a szinkron modellt is elkészíteni, amely a dolgozatban vázolt történeti modell szinkronikus vetületét integrálná, a nyelvi egységek deiktikus és szituatív azonosító-megkülönböztető működésének vezérlésével.

A legátfogóbb grammatikaelméleti koncepciót DEZSŐ LÁSZLÓ dolgozata, „A mondatban tipológiai megközelítése” tartalmazza. Egyetértünk azzal, hogy a grammatikák általános elméletét részben a nyelvtipológiai kutatások eredményeire támaszkodva kívánja felépíteni, másrészt a lételmélet, az ismeretelmélet és a tudományelmélet segítségével, valamint a dialektikus és történelmi materializmus mint világnézet és mint módszer alkalmazásával kívánja modelljét fejleszteni, igazolni, meghatározni az általános grammatika szintjeit, kategóriáinak tartalmát, műveleti rendszerét. Fontosnak tartjuk az ilyen típusú modell által leírt *e g y e t e m e s* mélyszerkezet és az *e g y e s n y e l v e k r e s p e c i f i k u s* felszíni szerkezet megkülönböztetését. Az utóbbit a mélyszerkezetből deriválja a nyelvi típuszabályok (implikációs univerzálék) révén. A mélyszerkezetet és kategóriáit illetően igen előremutatónak tartjuk DEZSŐNEK azt a felfogását, hogy a mélyszerkezetet nem az emberrel veleszületett szabályrendszernek tartja, hanem konstrukcióinak és kategóriáinak *i g a z o l á s á t* a történeti-társadalmi jelenségeként adott felszíni szerkezetben keresi. A FILLMORE-féle „esetgrammatikából” ismert mélyszerkezeti kategóriákat (ágens, instrumentum, páciens, predikátum stb.) DEZSŐ kritikailag és alkotó módon feldolgozta és lényegesen továbbfejlesztette egy sajátos eljárás, a közlési szempontú valóság- és helyzetelemzés segítségével. A fillmore-i koncepciónak a kötetben MOLNÁR ILONA által is jogosan említett statikusságát sikerült DEZSŐ LÁSZLÓNAK feloldania azzal, hogy rendszerszerű kapcsolatokat állapított meg a mélyszerkezet szemantikai-szintaktikai kategóriái és a közlési indítékok szerinti, aktuális szöveg- és mondattagolás között. A téma-réma szabályrendszer és a mélyszerkezet abban a folyamatban kapcsolódnak dinamikusan össze, amelyben a nyelvspecifikus felszíni szerkezetet deriváljuk a mélyszerkezetből. E folyamatban az univerzálék és a nyelvi típuszabályok kiegészülnek a közlési, aktuális tagolódás univerzális és típuszabályaival. Modelljének fejlesztésére és igazolására DEZSŐ bekapcsolja vizsgálataiba az afázia, a gyermeknyelv és a kontrasztív nyelvvizsgálat kérdésköreit is, és ez igen konstruktív, termékeny felismerésekhez vezet, elméleti és gyakorlati vonatkozásokban egyaránt.

ELEKFI LÁSZLÓ tanulmánya, a „Közlésemélet, grammatika, aktuális mondattagolás” a szerzőnek a nyelvről, a nyelvtudományról és a grammatikáról való nézeteit foglalja össze. Valószínűleg éppen az írás összefoglaló jellege miatt olyan megállapításokat is tesz ELEKFI, amelyek nem adnak új információt a tárgyalt kérdésről. (Például a nyelv tükröző szerepéről, a beszéd és az írás viszonyáról, a tövekről és toldalékokról szóló részek). Nem szerencsés továbbá a közlési folyamat magyarázatát BÜHLER modelljére alapozni, mivel ez nem kellőképpen differenciált pl. JAKOBSON vagy HYMES kommunikációs modelljeihez képest. Ugyanakkor ELEKFINÉK ez a tanulmánya is — más írásaihoz hasonlóan — számos újszerű gondolatot, eredeti megállapítást tartalmaz. Fontosak és időszerűek az aktuális mondattagolásról szóló gondolatai, melyeket úttörő tanulmányának megjelenése óta tovább érlelt. És különösen nagy érdeklődéssel olvastuk azokat

az izgalmas megjegyzéseket, amelyeket a metanyelvnek és a metanyelvi funkciónak a magyarban történő elemzéséről írt. Szójelentéstani, szintaktikai, szövegszintű és modalitásbeli kérdéseket elemez ebből a szempontból. Fontos lenne, hogy az idevágó nézeteit részletesebben és rendszeres formában is kifejtse! Valószínű ugyanis, hogy a metanyelvi funkció vizsgálatával új felismerésekhez juthatunk a magyar nyelv rendszeréről. Egyetértünk ELEKFI-nel azzal a tételével is, hogy ki kell dolgozni a beszélt nyelvi grammatikát, az aktuális tagolás vezérelvéként alkalmazásával.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE dolgozata, „A szerkezeti-műveleti grammatika” olyan modellt ismertet, amely alkalmazott nyelvészeti gyakorlat során alakult ki, mintegy az idegennyelv-oktatási tananyagok legabsztraktabb vázának tekinthető. Készséggel elismerjük, hogy a modell az idegennyelv-oktatásban jól hasznosítható, a szerző jegyzet-sorozata és oktatási tevékenysége ezt messzemenően igazolja. Az is nyilvánvaló, hogy elméleti szempontból is lényeges igazságokat tartalmaz ez a modell. Azonban FÜLEI-SZÁNTÓ olyan teoretikus ismérveket is tulajdonít neki, melyekkel nem rendelkezik. Indokolatlannak tartjuk például „nyelv-sajátítási grammatikai modell”-nek (88. l.) nevezni. A nyelv-sajátítási folyamatról (az anyanyelv-iról és az idegen nyelv-iról egyaránt) FÜLEI-SZÁNTÓ szerint is keveset tudunk (87. l.), másrészt egy nyelv-sajátítási grammatikai modellnek olyan m a g y a r á z ó é r t é k ű (heurisztikus) hipotézisekből kell állnia, melyek a nyelvtanulás „mögöttes” szemantikai-szintaktikai, fonológiai stb. rendszerhálózatát rekonstruálják. FÜLEI-SZÁNTÓ modellje ezzel szemben leíró jellegű, bizonyos deskriptivista strukturalista hatásokat mutat, főleg a szintaxis és a morfológia szektoraira irányul, és például szemantikai egysége minimális, egyes szintaktikai alkategóriákra és modális összefüggésekre korlátozódik. FÜLEI-SZÁNTÓ egyúttal generatív modellnek is tartja, mert szerinte s o r o k a t tud létrehozni, generálni. De e n n e k szabályrendszerei hiányoznak a modellből. A leíró transzformációk pedig belsőleg nincsenek kielégítően rendezve. Hangsúlyozzuk, hogy ezekkel a megjegyzésekkel nem a modell értékeit kívánjuk elvitatni, hanem csak elméleti jellemzésének, besorolásának helyesbítését javasoljuk. Az alkalmazott disztribúciós-transzformációs módszer kétségkívül igen termékenynek, hasznosnak bizonyul. Szükséges lenne a modell szemantikai komponensét fejleszteni, bár igaz, hogy e téren a nem alkalmazott nyelvészeti modellek sem kielégítőek, az alkalmazott nyelvészeti modellek pedig — az elméleti eredmények beépítése, felhasználása okán — eleve némi fáziseltolódásban lehetnek. Egyetértünk a szövegtani komponens bekapcsolásával, és nagyon jó gondolatnak tartjuk a PROPP-tól ismert mesemorfológia kiterjesztését és ennek oktatási alkalmazását. Ezenkívül még jónéhány szellemes megoldás, ötlet és a nem nyelvi kommunikációs rendszerekkel történő összevetések is gazdagítják ezt a koncepciót.

MOLNÁR ILONA tanulmánya, „A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója” a grammatikai modellek egyik kulcskérdéséről, az igeközpontú mondatformák sajátosságairól szól. Az igeközpontúságot a mondatok szemantikai és szintaktikai analizisében helyesnek tartjuk. A kérdéskör színvonalas tudománytörténeti áttekintése után MOLNÁR azt vizsgálja, hogy mi a viszony a mondat szemantikai-szintaktikai „pattern”-je és a közölt valóság-helyzet között. Az igei vonzatstruktúrák elemzésében elért eredményeire is támaszkodva megállapítja: az ige kötelező és lehetséges bővíthetősége összefügg azzal, hogy az ige jelentése mennyi elemet tartalmaz a valóság-helyzetből és ennek megfelelően mennyivel kell az igét kiegészíteni. Bár MOLNÁR nem használja a mélyszerkezet fogalmát és apparátusát, a PAULINYI, FILLMORE, HALLIDAY által megállapított szemantikai-szintaktikai igekategóriákat és vonzatstruktúra típusokat relevánsnak tartja. Ugyanakkor helytálló kritikai megjegyzéseket is fűz hozzájuk. Egyik — már említett — észrevétele az eredeti FILLMORE-féle koncepció statikus jellege, ami összeférhetetlen a nyelvi kreativitás teremtő, dinamikus jellegével. A másik észrevétele, mellyel szintén egyet-

értünk, az, hogy a mondatok igeközpontú szemantikai-szintaktikai analízise és a valóság-helyzet viszonyítása túlnyomórészt a nyelv ábrázoló funkciója szempontjából történt. Nem vették itt kellően figyelembe a nyelv közlő-megértő funkcióját. Jogosan állapítja meg, hogy a mondatformák, amelyek a kommunikációs folyamatban dolgozódnak ki, nemcsak ábrázolják a szituációt, de a megértetés célja révén függenek is tőle, és egyúttal alá vannak vetve a beszélő közösség történetileg meghatározott szükségleteinek. MOLNÁR ILONA ezeket a kérdéseket elméletileg közelítette meg és dolgozta ki, a közvetlen operatív javaslatait nem ismerjük. Mégis — úgy gondoljuk — fontos lenne továbbépítenie elképzelését a szövegstruktúrák szintjén is, megvizsgálva az igéknek és vonzatstruktúráknak a szövegben adódó szemantikai és szintaktikai viszonyait.

RÁCZ ENDRE „Megjegyzések Hadrovics Lászlónak »A funkcionális magyar mondattan alapjai« című művéről” című dolgozatát nehéz lenne az eddig használt szempontok szerint értékelnünk. Ez az írás ugyanis egy konkrét művet, mégpedig HADROVICS mondattanát értékeli, elemzi és bírálja, igen körültekintően, sokoldalúan és meggyőzően. Azonban RÁCZ saját grammatikai koncepcióját ezúttal nem ismerteti, legfeljebb következtethetnénk rá abból, hogy HADROVICS művének legfontosabb pozitívumait a mondattan szemantikai oldalának kidolgozásában, a szinkron és diakron mondat-tan-szemantikai folyamatok dialektikájának a leírására való törekvésben és a disztribúciós-transzformációs módszer alkalmazásában látja. De az ilyen következtetések nem pótolhatják RÁCZ felfogásának eredeti kifejtését, melyre, reméljük, hamarosan sort kerít.

ZSILKA JÁNOS kutatásainak eredményeit foglalja össze „A nyelv szerves-, hipotetikus- és homoszintaktikai síkja (a generatív grammatika kritikája)” című dolgozatában. Koncepciójának elemzése, mivel egy speciális, különálló rendszerről van szó, meghaladja írásunk terjedelmi lehetőségeit, ez alkalommal nem mehetünk bele. ZSILKA nézeteit, igaz, ellentmondó eredményre jutva, a kötet több tanulmányában vizsgálják vagy érintik. KOMLÓSY ANDRÁS recenziót írt a „Nyelvi rendszer és valóság” című könyvről, MOLNÁR ILONA már említett írásában értékeli ZSILKÁNAK a mondatformákról való nézeteit és FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE is tesz néhány idevágó megjegyzést. A kötet „Vita” rovatában ZSILKA röviden válaszolt KOMLÓSY recenziójára.

Örvendetes, hogy a „Szemle” rovatban a fiatal nyelvészemzedék képviselői kaptak szót, és az is csak helyeselhető, hogy ez összekapcsolódhatott az „érett” nyelvészek munkáinak elemzésével. A rovat három színvonalas, sokoldalú iskolázottságról tanúskodó recenziót tartalmaz: FÜREDI MIHÁLY, Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai; KOMLÓSY ANDRÁS, Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság; TERTS ISTVÁN, KOVÁCS Ferenc: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények.

Ha összességükben is meg akarjuk ítélni ennek a kötetnek a tanulmányait, először is szembe kell néznünk sokféleségükkel. Ez részben a megközelítések vonzó gazdagságát, változatosságát, az egészséges pluralizmust jelenti. Kétségtelen, e sokféleségben vannak konvergáló mozzanatok, összecsengő gondolatok. Például: a közlési szempontú valóság- és helyzetelemzés, különös tekintettel az ige és vonzasköre szemantikájára és szintaxisára (BALÁZS, DEZSŐ, MOLNÁR), vagy az aktuális mondattagolás és a szemantikai-szintaktikai konstrukció dialektikája (DEZSŐ, ELEKFI, MOLNÁR), vagy a disztribúciós-transzformációs módszer értékelése (FÜLEI-SZÁNTÓ, MOLNÁR, RÁCZ), vagy egymáshoz közelálló problémák vizsgálata, de különböző megoldással: a tárgy és a lokális határozók a szintaxis rendszerében (BALÁZS, ZSILKA), és még számos további kérdés. A kötet szerzői általában a nyelv szerkezeti szabályrendszerének rekonstruálását veszik célba. A hipotetikus-deduktív és az induktív módszerek dialektikus alkalmazására törekednek. Ezek a konvergáló vagy összevethető mozzanatok azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a kutatások kölcsönös összehangolásának lehetőségei nincsenek még kihasználva. A szerzők jól tájékozottak kutatási területük külföldi irodalmában, annak

eredményeit kritikusan és alkotó módon alkalmazzák és továbbfejlesztik. De vajon mennyire ismerik egymás munkáit? E kérdést a kötet egésze veti fel.

A témaválasztás és a színvonalas tanulmányok válogatása a szerkesztők: TELEGDY ZSIGMOND és DEZSŐ LÁSZLÓ munkáját dicsérik. Valóban sajnálatos viszont — mint azt a kötet bevezetésében a szerkesztők megjegyzik —, hogy néhány grammatikusunknak nem volt módja elképzeléseit megírni a kötetbe.

A sokféle koncepció között előbb vagy utóbb, de — adott szempontokból — választanunk is kell. Erre ma még nem állnak rendelkezésre a részletesen kidolgozott modellek. Ha azonban elkészülnek, akkor — szerintünk — azt kell majd választanunk, amely egy bizonyos tekintetben a nyelvi jelenségek legszélesebb körét képes leírni, és amely a legerősebb magyarázó (heurisztikus) értékkel rendelkezik. Az első kritériumát empirikusan állapíthatjuk meg, a másodikat pedig a független evidenciák módszerével. Vagyis annak vizsgálatával, hogy a modellben szereplő magyarázó jellegű, tehát valamilyen „mögöttes” szabályrendszerre rekonstruáló hipotézisek, a modellnek egymástól közvetlenül nem függő egységeiben azonos értelemben érvényesek-e. Ez másképpen azt jelenti, hogy a kommunikációs folyamatoknak mennél több és szélesebb területét szükséges értelmeznünk azonos modell segítségével. Ha ez sikerül, akkor az egymástól közvetlenül nem függő és empirikusan beváló hipotézisek kölcsönösen erősítik egymást. Mindez annál hatékonyabb lesz, mennél több területet tudunk bekapcsolni a nyelvi modell által leírt és azonos, de független hipotézisekkel értelmezett jelenségek körébe. Nyilvánvalóan végtelen ez a folyamat, mindig újabb és újabb valóságterületet kell majd leírni és értelmezni, mindig újabb és újabb szempontok merülhetnek fel, amelyek alapján különféle nyelvi modelleket alkothatunk, ellenőrizhetünk és a lehetséges változatok között választhatunk. Mindez — nézetünk szerint — a kötetben kifejtett grammatikai elképzelésekre is vonatkozik. A szerzők többsége ilyen irányban indult el, és a kommunikáció olyan területeit próbálják egységes modellben leírni és magyarázni, mint pl. a nyelvek közös szerkezeti sajátosságai (univerzálék), a szinkron és diakron szabályrendszerek, az univerzálék rendszere és az afázia, a gyermeknyelv (a nyelvvelsajátítás) és a diakron nyelvi mozgásfolyamatok, a valóság helyzet, az aktuális mondattagolódás és a szemantikai-szintaktikai struktúrák stb. Bár különféle részletekben, főként a szintaxisvaló kapcsolataiban szemantikai problémákat is tárgyalnak, de az átfogóbb szemantikai modellek hiányoznak a kötetből és ez igen sajnálatos. Hasonlóképpen szükség lesz a leírást és magyarázatot a szövegstruktúrákra is kiterjesztő modellekre. És tovább: a nyelven kívül más jelrendszereket is értelmező-leíró szemiotikai modellek, illetve a rendszerekre — mint olyanokra — vonatkozó rendszerelméleti modellek jelenthetik a fejlődés útját. A szövegtan köréből már előkészítés alatt van az Általános Nyelvészeti Tanulmányok egyik kötete, szükséges lenne egy-egy kötetet szentelni a nyelvészet és a szemiotika, illetve a nyelvészet és a rendszerelmélet viszonyainak is. Ezzel is elősegíthetnénk a grammatikai modellek fejlesztését és kiterjesztését, és vele együtt koordinálásukat, integrálásukat, illetve a lehetségesek közti választást is. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. kötete e folyamathoz járul hozzá.

BÁNRÉTI ZOLTÁN

Az újabb akták

1. Az „Acta Iuvenum”-ot, az ELTE BTK KISZ szervezetének tudományos folyóiratát már ismerik a MNy. olvasói. A kari tudományos diákkörök jelentkeznek benne dolgozataikkal. A Nyelvészeti Diákkör munkáját a folyóirat — „Nyelvészeti Tanulmányok” című — 1969-es száma reprezentálja (ismertetését l. B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. LXVII, 249) — először. A nyelvészek az 1969/1970-es tanévben, majd 1970/1971-ben és 1971/1972-

ben is elnyerték „Az év legjobb diákköre” címet, aminek jutalmaként megjelentethették a II. (1972.) és a III. (1973.) önálló Acta-számot.

A két kötet (149, illetőleg 187 lap) bemutatása egy rövid ismertetésben, sajnos, csak szűkszavú lehet, aminél jóval részletesebb elemzést érdemelnének az egyes dolgozatok. A terjedelem szűk volta miatt az ismertetésnek azt a fajtáját választottam, amely röviden említést tesz minden tanulmányról, hogy az olvasót tájékoztassa arról, milyen kérdésekkel foglalkozik a Diákkör, illetőleg milyen tudományos témák érdeklik — itt és most — annak tagjait. A dolgozatokhoz fűzött értékelő (akár dicsérő, akár elmarasztaló) megjegyzések pedig talán szolgálnak némi tanulsággal a Diákkör, illetve a — fiatal, főleg II–III. éves — szerzők számára.

A „Nyelvészeti Tanulmányok” II. és III. kötete (a továbbiakban NyT. II., III.) az elsőhöz képest a „Könyvismertetések”-kel, a III. pedig (a II.-hoz képest is) a „Megemlékezések”-kel gazdagodott.

A „Beköszöntő” (NyT. II. H. GULYÁS ZSUZSA) és az „Előszó...” (NyT. III. NÉMETH MARIETTA) a népes, folyton „újrafiatalodó” Diákkör sokoldalú tevékenységét, a Tudományos Diákköri Konferenciákon elért eredményeket és a kötetekben megjelenő dolgozatok keletkezési körülményeit, sorsát ismerteti.

2. A II. kötet, melyet H. GULYÁS ZSUZSA és ZELLIGER ERZSÉBET szerkesztett, 7 tanulmányt és 4 könyvismertetést tartalmaz. POSGAY ILDIKÓ Rábacsanak ragadványneveit (az 1968-as állapotot) mutatja be dolgozatában (11–31). (Vö. Nyelvtudományi Dolgozatok 12.) Alapos szakirodalmi ismeretek birtokában tárgyalja a téma terminológiai problémáit, határolja el a ragadványnevek kategóriáját a gúnynévtől, csúfnévtől stb., majd a rendszerezés problémáinak tárgyalása után bemutatja a — szófajiság alapján csoportosított — ragadványnév-anyagot. Módszerében, felépítésében, tartalmában is jó dolgozat, mely a leíró szempont következetes érvényesítése mellett (illetve után) a rábacsanaki ragadványnevek történetének, életének is szentel egy rövid fejezetet. A dolgozat a IX. (pécsi) TDK Konferencián I. díjat nyert.

Szintén I. díjas KOROMPAY KLÁRA kitűnő munkája: „A *Roland—Olivier* névpár története a XI–XII. században” (33–48). (Vö. Olivant: MNy. LXVII, 187–94). Igen széles körű francia és a kérdéshez kapcsolódó magyar szakirodalom felhasználásával sokoldalúan, több szempontból világítja meg e névpár alakulásának korai szakaszát. A dolgozat számomra jóval többet adott, mint amit a cím alapján vártam. Általában a névpárok jelentőségének tárgyalásán és a franciaországi *Roland—Olivier* (ill. *Olivier—Roland*) névpár adatainak bemutatásán kívül magyarázatot keres és talál e két név összetartozására, divatnévvé válásának okára, pontosan kimutatva a Roland-ének hatását, sőt az irodalmi névadási divat jelentőségét vizsgálva értékes fogódzókat mutat ki a „chanson de geste” egész történetének, keletkezési helyének, terjedési irányának vizsgálatához is. Külön érdekessége és értéke a dolgozatnak az, hogy a francia adatokkal a korabeli magyar *Rolandus—Oliverius* adatokat szembesíti, kimutatva, hogy e névadási divat mikor és milyen hatásra hódított Magyarországon is.

NÉMETH MARIETTA Vác város nevének etimológiájával foglalkozik (49–56), dicséretes gondnal összegyűjtve az eddigi magyarázatokat. Azoknak értékelése és a helyes eredeztetés bizonyítási módja alapján jó szófejtőnek ígérkezik. — Földrajzinévgyűjtéssel jelentkezik DOLMÁNYOS TERÉZ. A Diákkör Csepel-szigeti gyűjtésének egy részét, Tököl földrajzi neveit mutatja be (57–72). Az elmondottakat a szokásos térkép egészíti ki (73–4).

WACHA BALÁZS 38 lapos tanulmányának témája: „Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban” (75–113). Méltán részesült miniszteri különdíjban ez a dolgozat az 1972-es X. Országos TDK Konferencián. Azt vizsgálja, és az igenlő választ bizonyítja, hogy jogos-e az alanyi—tárgyas és a tranzitív—intranzitív oppozíció összekapcsolása, lehetséges-e

egymásba való átfejlődésük. Ennek kapcsán foglalkozik a kétféle ragozás kialakulásával, az ikes ragozás egyes problémáival, taglalja a tranzitív igéket a tárgyhoz való viszonyuk szerint stb. A dolgozat – mely komoly elméleti felkészültségről, általános nyelvészeti ismeretekről, a nyelvi jelenségek összefüggéseinek éles szemű megátalásáról, jó rendszerező képességről tesz tanúbizonyságot – önálló értékelő ismertetést igényelne és érdemelne.

Színvonalas, jó dolgozat HAVAS FERENCÉ, aki „Az ufai votják nyelvjárás magánhangzó-fonémái”-t tárja fel, azaz a WICHMANNTól lejegyzett szövegek alapján megállapítja a nyelvjárás magánhangzó-fonémáinak számát és minőségét, leírja a fonémák variánsait s előfordulási környezeteiket (115–30). Ehhez a – röviden értékelt – amerikai deskriptív fonológia fonémafeltáró módszerét alkalmazza. – VÉRTESSY PÉTER a beszédhibákról ír röviden (131–7), megadva egyúttal a legfontosabb szakkönyvek bibliográfiáját. A kérdés ismeretének fontosságát hangsúlyozza: „... hiszen az eljövendő [!] tanárainak egyik feladata a »szépen szólás«-ra való nevelés, a szónak nemcsak stíláriis, hanem technikai értelmében is” (131).

3. Már az első NyT. olvasása során felmerült az az igény, hogy jó lenne az olvasónak tudnia, mikor született egyik vagy másik tanulmány, és hányadéves hallgató tollából. A NyT. III. (melynek szerkesztője GÓSY MÁRIA) már ezt is feltünteti a dolgozatok végén. — A kötet első tanulmánya LIPTAI SÁRÁÉ. II. éves korában, az 1972/1973-as tanévben írta „Vasárnap, vásár, bazár, pazarol” című, jól megszerkesztett, bőséges történeti adatokra támaszkodó etimológiai dolgozatát (11–30). Dicséretes alapos-sággal gyűjtötte össze e szavak (főleg a *vásár*) eredeztetésével foglalkozó legfontosabb munkákat, a hibás etimológiák magyarázatát is igyekezve megadni, végül kimutatja, hogy ugyanannak az idegen szónak különböző időkben, különböző közvetítő nyelvekből való, összesen háromszori átvételéről van szó.

Két dolgozattal jelentkezik a kötetben H. GULYÁS ZSUZSA. Az egyiket: „30 év hangtani változásai a zselicségi nyelvjárásban”, III. éves korában 1970/1971-ben írta (153–66). Az 1970-es diákköri nyelvjárásgyűjtés adatait vetette egybe az 1939-ben — NYÍRI ANTAL tollából — megjelent „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárásai” című munka adataival. Sajnos azonban a dolgozat nem tud kellőképpen megfelelni a címnek — a szerző jó adatrendszerzése ellenére sem — a mostani diákköri gyűjtés más jellege miatt. NYÍRI ANTAL akkor módszeres, rendszeres gyűjtést végzett munkájához, a Diákkör pedig szövegeket gyűjtött, úgy, hogy nem volt különösképp tekintettel a hangtani természetű jelenségekre. Az ilyen — hangtani változásokak bemutatni akaró — dolgozathoz viszont a fejlődés végpontjául választott időszak állapotát lehetőleg ugyanolyan teljesen és alaposan fel kell tártni, mint a kiindulást. Így lesz csak elégséges alap általános következtetések levonására. Mivel a dolgozat ötletét — két szinkron adatsor összehasonlítását és ebből a változás sajátosságainak megállapítását — jónak tartom, érdemesnek ítélem az adatoknak jól megtervezett gyűjtés útján való alapos kiegészítését. — H. GULYÁS ZSUZSA másik dolgozatában, melyet IV. éves korában (1971/1972-ben) írt, „A hatalmas melléknév jelentésváltozásai”-t kíséri végig szótárakból gyűjtött adatok alapján. Általános nyelvfejlődési és jelentésfejlődési ismereteinek felhasználásával kísérletet tesz annak megállapítására, hogy milyen sorrendben fejlődhetett egymásból a szó — általa kimutatott — tíz jelentése. A jelentésfejlődést jól áttekinthető ábrával is szemlélteti.

Fontos, és a nyelvészeti szakirodalomban eddig még nem kellő alapossággal tárgyalt kérdést vizsgál GÓSY MÁRIA (III. éves, 1972/1973) tanulmánya: „A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszerezése” (39–77). Világos, logikus, okos, jól felépített dolgozat. Adatait, melyeket az ÉKSz.-ból gyűjtött, transzformációs módszerrel elemzi. Ezek az átalakítások jól feltárják az összetettek mélyebb tartalmát, azokat a szó szerkezeteket, illetve elemi mondatokat, amelyekre a szóössze-

tételek visszavezethetők (ami nem jelenti egyúttal mindig azt is, hogy azokból is származnak, mint a szerző időnként írja). A módszer következetes alkalmazásának és a transzformok összehasonlításának, értékelésének eredményeképpen jobban megvilágosodik az elő- és utótag viszonya, és ennek alapján ezek az összetett szavak is csoportosíthatók. GÓSY MÁRIA dolgozatának azért is örülök, mert nemcsak felvetette a problémát, hanem a megoldási lehetőségek tárgyalására is vállalkozott, amennyiben megkísérelte ezt a rendszerezést. — Még egy dolgozattal szerepel GÓSY MÁRIA a III. kötetben: „A 2–5 évesek igéiről” ír (II. éves, 1971/1972). A felhasznált tanulmányokból vett adatait (gyermeknyelvi példáit) saját gyűjtéssel is kiegészítette.

FRANK GABRIELLA (III. éves, 1971/1972) Tamási Gáspár „Vadon nőtt gyöngyvirág” című kötetét elemzi nyelvjárási-stilisztikai szempontból. Célját így fogalmazza meg: „Igaz lelkesedéssel láttam hozzá, hogy e kötet előttem feltárulkozó szépségeit rendszerbe foglalva felkutassan e szépség forrásait” (101). Külön kiemelendő, hogy — Arany Jánost idézve — arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a nyelv eredetisége a mondatban van”, és ezért nyelvvizsgálatának középpontjában a mondat, a mondat-szerkesztés, annak stilisztikuma áll.

P. EÖRY VILMA (III. éves, 1971/1972) „A köznyelvi *e* fonéma variánsai a badacsonytördemici nyelvjárásban” című munkájában az egyik diákkori nyelvjárásgyűjtés anyagát dolgozza fel. Sok munkával, nagy igyekezettel szedte össze az egyes lejegyzett szavakban előforduló *e*-féle hangokat, elkülönítve a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, utolsó és nem utolsó szótagban levő előfordulásokat (erről statisztikai kimutatást is készített), de a dolgozat mégsem mondható sikeresnek. A tanulmány alapvető fogyatéka az, hogy köznyelvi fonémát nyelvjárásban, tehát más nyelvi rendszerben vizsgál. Olyan nyelvjárásban, ahol fonematikus értékű a nyílt *e* és a zárt *ë*. Ebből következően a gyűjtött adatok igen vegyesek, ilyen jellegű feldolgozásra nem alkalmasak. Ebben az esetben a témaválasztás elhibázott.

4. A NyT. III.-ban a fent bemutatott dolgozatokat a „Megemlékezések” követik. FELDE GYÖRGYI (III. évf.) ír a 190 éve született SOMOGYI GEDEONNAK, a Mondolat írójának munkásságáról (egyúttal a nyelvújítás néhány vonatkozásáról), valamint halálának 100. évfordulója alkalmából a reformkori FÁBIÁN ISTVÁN életművét méltatja.

Fontos, érdekes és igen változatos témájú cikkekről, könyvekről tudósít a „Könyvismertetések” rovat. A két kötet 7 műről beszél (összesen kb. 20 lapnyi terjedelemben). Az itthon megjelenteken (mint pl. a Heves megye földrajzi nevei, a Juhász Gyula költői nyelvének szótára stb.) kívül két német és egy orosz nyelvű munkával is megismertet. Az ismertetések némelyike (pl. VAJDA VIKTÓRIÁÉ, BODNÁR ILDIKÓÉ) hozzáértésről, írójának jó értékelőképeségéről tanúskodik. Kevésbé érzem ugyanakkor sikeresnek (főleg nehézkes megfogalmazása, töredezett előadásmódja miatt) PAPP ZSUZSA — egyébként elméletileg is fontos kérdést tárgyaló — ismertetését.

5. A kötetek olvasása közben az apróbb hiányosságokon, pontatlanságokon is megakad a szem. Egyes — nyelvészetben használatos — jelek például (melyeket pótlólag kellett beírni a legépett szövegbe) néha hiányoznak (pl. 55), sokszor nincsenek aláhúzva a nyelvi adatok (pl. 56, 86), rosszak egyes rövidítések (pl. 29) stb. Van néhány, szintén nem nagy horderejű, de mégis feltétlenül megemlítenő nyelvi hiba egyik-másik dolgozatban, amit különösen nyelvészeti tanulmányban bizony el kellene kerülni. Pl.: „ritka előfordulással rendelkező igeeképzők” (NyT. II, 145), „közkére bocsát” (NyT. III, 14) stb. Nyilván véletlen HAJDÚ PÉTER könyvének átkeresztelése: „Bevezetés az uráli nyelvészetbe” (NyT. II, 74); a „psychés”-t magyarosan is írhatná a szerző (NyT. II, 133); stb. Nem akarom az ilyen példák számát növelni. A jövőben, a következő NyT.-okban a hasonló hibák kis figyelemmel kiküszöbölhetők.

6. Újra áttekintve — most már nem részleteiben, hanem egységében — a két „nyelvész-Actát”, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a diákok komolyan, felelősséggel dolgoznak, hogy tanulmányaikban meglehetősen mélységeig hatolnak egyes nyelvtudományi ágazatokban (például a névkutatásban, a nyelvjáráskutatásban, az etimológia művelésében); ugyanakkor fontosnak tartanánk a tematika bővítését, a Diákkör tevékenységének — elsősorban általános, elméleti kérdések irányába is mutató — szélesítését.

Annak pedig különösen örülünk, hogy létezik az „Acta Iuvenum”, mely lehetővé teszi a diákok dolgozatainak megjelenését, azt, hogy a tudományos közvélemény is megismerkedhessen a diákkörök tevékenységével, eredményeivel. A dolgozatírók számára is hasznos, mivel itt gyakorlatot szerezhetnek a tudományos publikálásban. Úgy érzem, a Nyelvész Diákkör jó iskola (és remélhetőleg egyre jobb iskola lesz) a nyelvészettel foglalkozni akaró hallgatók számára, és jelentős mértékben hozzá tud járulni a nyelvészutánpótlás neveléséhez.

MÁTAI MÁRIA

KÜLÖNFÉLÉK

Inczefi Géza
1906—1974.

1974. április 10-én eltávozott közülünk Inczefi Géza is, a névtudomány gazdag eredményeket felmutató kutatója, a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola ny. tanszékvezető tanára, a lelkiismeretes munka megtestesítője, a jóakarató pályatárs és szocialista társadalmi életünk önzetlen építője.

1906. július 12-én született Szászrégenben, kisiparos családban. Középiskolai tanulmányainak Szászrégenben és Marosvásárhelyen való elvégzése után anyagi gondok miatt előbb édesapja kocsigyártó mesterségét folytatta, majd 1930-ban a szegedi tudományegyetemen végezte tanulmányait, és 1935-ben ugyanott középiskolai tanár lett. Tanári működésének állomásai: Szeged, Budapest, Makó, Naszód és ismét Szeged, közben rövid katonai szolgálat. Szegeden gyakorló gimnáziumi tanár, majd egyetemi előadó, végül a Tanárképző Főiskolán működött, ahonnan 1974. január 1-én tanszékvezető főiskolai tanárként vonult nyugalomba.

Inczefi már egyetemi évei alatt a nyelvtudomány mellé szegődött, amikor doktori értekezéseként megírta „Abafája és vidékének nyelvjárása” című disszertációját (1938.). Ettől kezdve mind sűrűbben jelentek meg nyelvészeti és néprajzi közleményei, de ezek mellett mint a Szegedi Tudományegyetem román nyelvi lektora a magyar—román kapcsolatokat is ápolta. Mint a Szegedi Baross Gábor Gyakorló Gimnázium tanára is sokat tett a gyakorlati tanárképzés ügyéért, és a modern nyelvek módszertanának egyetemi előadójaként is kiváló munkát végzett.

Amikor 1953-ban a Tanárképző Főiskola tanára lett, tudományos munkásságát az addig meglehetősen gyéren művelt földrajzinév-kutatás területére összpontosította és mind jobban elmélyítette. Céljával azt tűzte ki, hogy Csongrád megye gazdag, kiaknázatlan levéltári anyagának felhasználásával és fáradságos, rendkívül lelkiismeretes helyszíni adatgyűjtés alapján nemcsak Szeged, Makó és környéke földrajzi neveinek leltárát készíti el és elemzi a magyar és a nemzetközi nyelvészeti irodalom meg saját kutatási tapasztalatai alapján, hanem kialakítja a földrajzinév-kutatás általa helyesnek tartott módszerét is, és általános, elvi tanulságokat is levon.

Nyelvtudományi munkásságából hadd emeljem ki itt „Insula Lebő” című helynév-magyarozatát (SzPFÉvk. 1956.), mely Inczefi tudományos munkáinak kicsiny, de nagyon szép remeke. Kisebb cikkei egyik eredményeképpen 1960-ban a NytudÉrt. 22.

számaként megjelent „Szeged környékének földrajzi nevei” című tanulmánya, majd „Tápé földrajzi nevei” (a Tápéről szóló monográfiában), de különösen hangsúlyoznom kell kandidátusi értekezését, melynek címe: „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján).” Ez az a műve Inczeffi Gézának, melyben — mint e mű címe is mutatja — elvi magaslatra jutott el, és azt is meg kell említenünk, hogy ez a tanulmány az MTA egyik legrangosabb sorozatában, a „Nyelvészeti Tanulmányok” 14. köteteként jelent meg.

Ezek mellett Inczeffi a különféle szakfolyóiratokban a közlemények hosszú sorát publikálta; közleményei nem csupán a földrajzinév-kutatást gazdagították, tanulmányai kiterjedtek „Szeged műveltségének régi nyomai”-ra (Tiszatáj 1955.); „A Tisza—Maros szöge halászatának nyelvi emlékei”-re (SzTFÉvk. 1961.), továbbá nyelvjárási és helyesírási kérdésekre is. — Tudományos munkásságának elismeréseképpen a nyelvtudományok kandidátusa lett, és igen eredményes főiskolai tanári működésének elismerésül nyugalomba vonulásakor a Munka Érdemrend kitüntetésben részesült.

Sokat fáradozott Csongrád megye és Szeged földrajzinév-kutatásáért is; ezt a munkát nagyon a szíven viselte, és a Hazafias Népfront Csongrád megyei Bizottságának keretében a Csongrád megyei földrajzinév-gyűjtést voltaképpen ő irányította, őneki kellett volna e gyűjtemény megszerkesztését és közzétételét is elvégeznie, de ebben megakadályozta végzte.

Úgy akarta a sors, hogy most vegyünk búcsút tőle, akit a tudomány szenvedélyes szeretete hevített és éltetett, akit tanítványainak, pályatársainak és barátainak a szeretete övezett. Inczeffi Géza hamvaitól 1974. május 21-én búcsúztunk a szegedi Belvárosi temetőben.

Emlékét tudományos munkásságának eredményei, oktató-nevelői tevékenységének tanítványaiban való továbbélése és emberi értékei meg fogják őrizni.

NYÍRI ANTAL

Bíró Izabella

1892—1974.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom Bíró Izabellától.*

Bíró Izabella halálával ismét fájdalmas veszteség érte a magyar nyelvtudományt. Olyan küzdőtársat veszítettünk el benne, akit odaadó, önfeláldozó munkájáért, nyílt, egyenes magatartásáért, erkölcsi bátorságáért mindnyájan tiszteltünk. — Hosszú élet állt már mögötte. De látva szálegyenes természetét, fürgeségét, élénkségét, éveit meghazudtoló szellemi frissességét, munkaszeretetét, napról-napra tapasztalva fordítói és lektori munkálkodásának eredményeit, sokszor szinte hajlandók voltunk azt hinni, hogy mindnyájunk elkerülhetetlen sorsa magas kora ellenére még messze van tőle. Nem így történt, — s most mély megrendüléssel és szomorúsággal állunk ravatala előtt, hogy elbúcsúzzunk tőle, a nyelvésztől és az embertől.

Élete gazdag, tartalmas, értékes élet volt. Korábban magyar—német szakos középiskolai tanárként, majd igazgatóként működött. Kitűnő tanárnak ismerték. Alapos szakmai felkészültséggel, kiváló pedagógiai készséggel és képességekkel, nem középiskolás fokon oktatott és nevelt. Tanítványai — akik közül nem egyet ő igazított a tudományos pálya felé — ma is hálával és szeretettel gondolnak rá.

A nyelvészettel még tanár korában kezdett foglalkozni. Elsősorban nyelvhelyességi, majd stilisztikai kérdések, a szólások, nyelvi fordulatok érdekelték. 1937-ben jelen-

* Elhangzott temetésén, 1974. május 30-án.

tette meg első munkáját, több éven át tartó, gondos gyűjtésének eredményét: a SCHLANDT HENRIKkel közösen készített, többszáz szólást és nyelvi fordulatot tartalmazó magyar–német szólásgyűjteményt. (BÍRÓ IZABELLA—SCHLANDT HENRIK, Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye. Bp., 1937.). A nyelvészeti folyóiratok több ízben közölték nyelv művelő cikkeit, szólásmagyarázatait, etimológiáit. Munkásságára azonban nem elsősorban ezek a kisebb-nagyobb egyéni dolgozatok a jellemzőek. Jelentősebb és fontosabb az a tevékenysége, amelyet egy-egy szélesebb társadalmi igényt kielégítő, nagyobb, kollektív nyelvtudományi munka szerzői közösségében végzett. Az Értelmező Szótárnak ő volt az egyik szerkesztője, s hogy az Értelmező Szótár a felszabadulás utáni évek egyik legkiemelkedőbb nyelvészeti alkotása lett, abban Bíró Izabellának is nagy része volt. Munkáját mindenkor nagy mesterségbeli tudás és lelkiismeretesség jellemezte. Ugyanilyen igényesség nyilvánult meg későbbi szakfordítói és lektori tevékenységében is. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, „A magyar szókészlet finnugor elemei” német nyelvi lektorálását haláláig végezte. Szaktudása, pontossága mindnyájunkat bámulatra készítetett. Egy-egy jelentésárnyalat helyesebb kifejezése, egy előtte kevésbé ismert szakszó megértése, egy érzékletesebb stílusfordulat felkutatása érdekében képes volt lexikonok, szótárak köteteit átböngészni, külföldiekkel levelezni, német nyelv művelő cikkeket olvasni. S ezt sohasem a nagyobb anyagi juttatásért vagy elismerésért tette, hiszen fordítói munkája egyikkel sem bízta. De tette az igazság iránti szeretetből és alázatból, valamint abból a — saját egyénisége diktálta — igényből, hogy minden munkáját a tőle telhető legjobb tudással végezze. Legfőbb életcélja volt: szolgálni a tudományt, önfeláldozóan és önzetlenül, mindig a tudomány haladását s nem a saját érdekeit, a saját hírnevét tartva szem előtt. Ez az önzetlenség, szerénység, jó szándékú segítőkészség jellemezte őt, nemcsak mint nyelvészt, hanem mint embert is. Igazából csak kevesen ismerték. Zárkózott volt és szigorú, néha egészen a ridegségig. Meleg érzéseit, jóságát a szigorúság mesterséges páncéljába burkolta. Mégis: a szeretet legcsekélyebb megnyilvánulását is hálásan, szívből jövően tudta viszonozni. Vele egy jó ember távozott el tőlünk.

Fáj az elválás. De mi, akik szerettük és tiszteltük Bíró Izabellát, tudjuk: nem veszítettük el egészen. Minden műve, amelyet alkotott, s mindaz, ami benne a mulandónál több volt: az igazság szolgálatára intő példája, sok-sok igaz emberi értéke a mienk marad.

HÁMORI ANTÓNIA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1974. június 18-án tartotta meg LXX. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Az elnöki megnyitó után ORSZÁGH LÁSZLÓ egyetemi tanár tartott előadást „Angol elemek szókészletünkben” címmel.

2. Ezt követően SZATHMÁRI ISTVÁN főtítkárra terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Úgy gondolom, minden szerényselenség nélkül megállapíthatjuk, hogy Társaságunk ezúttal a korábbiaknál sokrétebb és eredményesebb évet mondhat a magáénak. A szokásos teendőinken túlmutató 1973/74. évi események közül mindenekelőtt a PAIS DEZSŐ emlékére Zalaegerszegen 1974. május 23-án, 24-én és 25-én megrendezett tudomá-

nyos ülésszakot kell kiemelnünk. Bár tagjaink közül mintegy százötvenen részt vettek ezen a mindvégig érdeklődéssel kísért, kedves és ugyanakkor tanulságos megemlékezésen, mégis legyen szabad néhány mondatban beszámolnom a tisztelt Közgyűlés előtt az ülésszak lefolyásáról.

Talán mondanom sem kell, a legnagyobb készséggel tettünk eleget a nyelvtudomány érdekeit annyira szem előtt tartó Zala megye és Zalaegerszeg azon kérésének, hogy tudományos ülésszak keretében emlékezzünk meg Zalaegerszeg szülöttéről és díszpolgáráról, a magyar nyelvészetnek szinte minden tekintetben sajátos szint képviselő egyéniségéről: Pais Dezsőről, a mindannyiunknak oly felejthetetlen Tosu tanár úrról. Az ünnepség május 23-án délután fél kettőkor kezdődött a zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnáziumban. Tagtársaink és a diákság jelenlétében — az igazgató úr üdvözlő szavai után — elnökünk, BÁRCZI GÉZA leplezte le az előcsarnok falán elhelyezett Pais Dezső-emléktáblát, mindenekelőtt arra utalván, hogy mit adott Pais Dezsőnek Zalaegerszeg, a gimnázium és a szülőföld. Ezután — most már a Megyei Könyvtár olvasótermében — BALÁZS BÉLA, Zalaegerszeg Város Tanácsának elnökhelyettese üdvözölte meleg szavakkal az emlékülés résztvevőit, majd BÁRCZI GÉZA, a Társaság elnöke nyitotta meg a tudományos ülésszakot. Az első félnapon — BÁRCZI GÉZA elnökletével — a következő előadások hangzottak el, elsősorban azoknak a diszciplínáknak a köréből, amelyek különösen összefonódtak a Pais Dezső névvel. BENKŐ LORÁND „Zalaegerszegtől az Akadémiáig” címen idézte elénk Pais professzor tudományos életútját. HADROVICS LÁSZLÓ dolgozatában „Egy Pais-breviárium tervé”-t vázolta fel. Majd LAKÓ GYÖRGY — megemlékezve Pais Dezsőről mint szerkesztőről is — „Tévedések a Sajnovics Jánosra és Demonstratiójára vonatkozó irodalomban”, CZEGLÉDY KÁROLY „Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához)”, NYÍRI ANTAL „A tűzgerjesztés egyik régi szavának eredete és története”, MARKÓ IMRE LEHEL „Személynevek mint nyelvjárástörténeti források (Zala megye nyelvjárási jellege a XIV. században)” és ÖRDÖG FERENC „Az asszonyok megnevezése a népnyelvben” címen mondta el érdekes és tanulságos gondolatait. Még aznap délután, illetőleg este hét tagtársunk nyelvi ismeretterjesztő előadást is tartott (DEME LÁSZLÓ, KOVALOVSKY MIKLÓS, PAPP LÁSZLÓ, RÁCZ ENDRE és SEBESTYÉN ÁRPÁD Zalaegerszegen, LŐRINCZE LAJOS Nagykánizsán és SZATHMÁRI ISTVÁN Zalalövön). — Május 24-én délelőtt BENKŐ LORÁND elnökletével — számos közép- és általános iskolai tanár jelenlétében — négy előadást hallgattunk meg. FÁBIÁN PÁL Pais Dezsőnek a magyar helyesírás érdekében kifejtett tevékenységéről, SZATHMÁRI ISTVÁN az irodalmi nyelv és korstílus összefüggéseiről, RÁCZ ENDRE a befejezett melléknévi igenév használatáról és KOVALOVSKY MIKLÓS a nyelvművelő Pais Dezsőről beszélt. Majd a jelen levő általános és középiskolai tanárok részvételével ankét következett az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről. Az ankétot BENCÉDY JÓZSEF és SZENDE ALADÁR tájékoztató előadása vezette be. — Délután BÁRCZI GÉZA elnökletével folytatódott az ülésszak. KÁLMÁN BÉLA „A magyar igeidők újkori történetéből”, BALÁZS JÁNOS „A magyar funkcionális mondat szemlélet előzményei és kezdetei”, DEME LÁSZLÓ „A mondat meghatározásához”, IMRE SAMU „Azonos-e a »felföldi« a palóccal?”, PAPP LÁSZLÓ „A dunántúli í utáni o-zás történetéhez”, KÁZMÉR MIKLÓS „A magyar szórványok névtani hitelességéhez”, PUSZTAI FERENC „Főlszólalás a megírandó Pais-stilisztika ügyében” és RÉDEI KÁROLY „A *zürjén* népnév eredete” címen tartotta meg érdeklődést keltő előadását. Az ülésszak BÁRCZI GÉZA zárószavaival ért véget. Majd 25-én reggel a szabadtéri néprajzi múzeum megtekintése után autóbuszkiránduláson vettünk részt Göcsej, Hetés és Órség vidékén. — Hadd szóljak még külön is vendéglátóink szerető gondoskodásáról, határtalan kedvességéről. Nemcsak maximális mértékben biztosították az ülésszak külső feltételeit, nemcsak vállalták az ülésszak anyagának a Zalai Tükörben (és ugyanakkor a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban) való kiadását és a Pais-breviárium megjelentetésének az anyagi támogatását, hanem KUSTOS LAJOS, a

Városi Tanács elnöke — a jó barátunk kijáró szavak kíséretében — megajándékozta Társaságunkat a Csány László emléklaplakkal. Nem csoda hát, ha mind a kedves zalai embereket, mind a változatos zalai tájat és műemlékeket a szívünkbe zártuk. Köszönet érte Zala megye és Zalaegerszeg város vezetőinek, az ottani kollégáknak és mindenkinek, aki a legkisebb mértékben is közreműködött ennek a szép és eredményes emlékünnepségnak a megrendezésében!

Ki kell emelnem továbbá, mint — szeretnénk remélni — perspektívájában is jelentős eseményt: a jövő hét elején (június 23-án, 24-én és 25-én) sorra kerülő nyíregyházi anyanyelvoktatási napokat. Illetékes szakosztályunk javaslatára ugyanis arra gondoltunk, hogy — az 1972. április 6–8. között „Anyanyelvünk az általános iskolában” címen megrendezett nyíregyházi vándorgyűlésünk folytatásaként is — a Bessenyei György Tanárképző Főiskola szíves támogatásával összehívunk egy olyan négy félnapos konferenciát, amely a szélesebb értelemben vett magyarnyelvtan-oktatás időszzerű kérdéseinek a megvitatását — hangsúlyozom, hogy elsősorban a legilletékesebbeket: magyar-tanárainkat meghallgatva — tűzi ki célul. Ez az első találkozó dönt aztán arról, hogy milyen időközökben (2–3 évenként vagy minden tanév végén) szervezzük meg a jövőben ezt a közvetlen gyakorlati célt szolgáló összejövetelünket. — Az idén az anyanyelvi oktatás megújításának meglehetősen sokágú problémakörét állítottuk a középpontba. Először öt előadás hangzik el a nyelvtudomány általános és középiskolát érintő területeinek (leíró nyelvtan, stilisztika, helyesírás, beszédművelés és általános nyelvészet) az újabb — mindenekelőtt az oktatásban hasznosítható és hasznosítandó — eredményeiről. Majd a következő két félnapon a résztvevők — miután tájékoztatást kapnak az anyanyelvi oktatásban alkalmazható korszerűsítő törekvésekről — két külön részlegben folytatják tanácskozásukat. Az általános iskolai szekcióban ilyen témakörök kerülnek napirendre: Nevelés és nevelő a nyelvtanórán, A tantervi reform útján, Módszerek és taneszközök, valamint Az órán kívüli anyanyelvi nevelés. A középiskolai szekcióban megtárgyalandó témakörök pedig a következők: Tanterv és kísérlet, A kifejezőképesség fejlesztése, Stílusfejlesztés, továbbá itt is: Az órán kívüli anyanyelvi nevelés. Megjegyzem még, hogy minden témakört 2–3 rövid — mintegy vitaindító — nagyon időszzerű és nagyon gyakorlati kérdéseket fejtegető korreferátum vezet be. A negyedik félnapra marad a szekcióvezetők összefoglalója, javaslataik megkérdése, valamint a konferencia értékelése és az anyanyelv-oktatási napok további útjának a meghatározása. Kérem tisztelt tagtársainkat, tegyenek meg mindent, hogy ez az anyanyelvi műveltség további alakulása szempontjából egyáltalán nem közömbös találkozó minél teljesebb mértékben elérje célját.

Kiemelhető új eredményeink vannak a Társaság tevékenységének három fő területén is, ezekről azonban később, a megfelelő helyen szólok.

2. Most pedig lássuk, hogyan alakult az elmúlt évben az egyes szakosztályok felolvasó üléseinek az aránya, és milyen új, a szokásostól eltérő jelenségek tapasztalhatók szakosztályaink életében. 1973/74-ben — mint az előző időszakban — Budapesten 25 felolvasó ülést rendeztünk. Ezek hét szakosztályunk között szám szerint a következőképp oszlanak meg. Magyar szakosztály 12 (ebből 2 a szlavisztikai, 5 az általános nyelvészeti szakosztállyal, 1 az Irodalomtörténeti Társasággal, 1 pedig az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztályával közösen). — Finnugor szakosztály 1. — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 2 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai — romanisztikai szakosztály 1. — Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály 6 (ebből 5 a magyarral közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 7. — Névtudományi szakosztály 2.

Most is hadd jegyezzem meg: ezek a számok — és főként ami mögöttük van: a felolvasó ülések frissesége; a gyakran kibontakozó viták eredményes volta; a szakosztályok szereplésének aránya; stb. — sok év távlatában általánosságban megnyugtatónak mondhatók. Külön is szeretnénk azonban utalni a következő, kétségtelenül pozitív jelenségekre:

a) Nyelvoktatási szakosztályunk — szinte mindig zsúfolásig megtelt teremben, számos általános és középiskolai tanár, valamint egyetemi hallgató érdeklődését felkeltve — folytatta az „Anyanyelvi oktatás megújítása” című előadássorozatot. — b) Bár a hallgatóság létszámát illetően — az előadó kevésbé ismert volta miatt — egyszer-egyszer negatív irányban hatott, mégis helyeselnünk kell, hogy az elmúlt évben a korábbiaknál lényegesen nagyobb számban szerepeltek felolvasó üléseinken a fiatalabb korosztályba tartozó, illetve vidéki kollégáink (az előbbieik száma 9, az utóbbiaké pedig 10 volt). — c) Örvendetesen tovább erősödtek más társaságokkal és intézményekkel való kapcsolataink. ÉDER ZOLTÁN tagtársunk a magyar szakosztálynak és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztályának közös felolvasó ülésén mondta el „Benkő József lexikológiai munkássága” című előadását. MOLNÁR A. FERENC debreceni kollégánk pedig a magyar szakosztály és az Irodalomtörténeti Társaság közös felolvasó ülésén adott elő „Anekdotakutatás a nyelvészet, a folklór és az irodalom határán” címmel.

A Társaság a magyar szakosztálynak külön, az Akadémián megrendezett felolvasó ülésén köszöntötte meleg szeretettel elnökünket, BÁRCZI GÉZA akadémikust 80. születésnapja alkalmából. Ez alkalommal SZATHMÁRI ISTVÁN és LŐRINCZE LAJOS elnökleltével BENKŐ LORÁND tolmácsolta tagságunk szívből jövő jókívánságait, rámutatva Bárczi tanár úr rendkívül határos tudósi, oktatói, közéleti tevékenységére. Ezután B. LŐRINCZY ÉVA tartotta meg „Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata” című, több renden is időszerű előadását. Közgyűlésünkön szintén azt kívánjuk, hogy Bárczi Géza professzor még nagyon, nagyon sokáig tevékenykedjék közöttünk az eddigi frissességgel és eredménnyel Társaságunk és mindannyiunk örömeire.

Az elmúlt időszakban Budapesten két külföldi kolléga tisztelte meg Társaságunkat előadásával. A germanisztikai—romanisztikai szakosztály egyik szeptemberi felolvasó ülésén GERHARD KETTMANN berlini professzor adott elő „Stadt- und Schreibsprache im Frühneuhochdeutschen. Ein Beitrag zur Methodik frühneuhochdeutscher Sprachforschung” címmel, érdekesen, tanulságosan. — És a magyar szakosztály ülésén üdvözölhetjük SZABÓ ZOLTÁN kolozsvári és bukaresti professzort, ő „A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában” címen mondta el újszerű elgondolásait.

Társaságunk vidéki csoportjai közül a debreceni 3, a pécsi 4 és a szegedi 5 felolvasó ülést rendezett. Debrecenben az előadók közül kettő külföldi volt: SZABÓ ZOLTÁN kolléga itt is elmondta budapesti előadását, továbbá PENAVIN OLGA, az Újvidéki Egyetem professzora „A szlavóniai magyar nyelvjárások” címen tartott élénk érdeklődéssel kísért előadást. Ezenkívül példamutató módon kivették részüket a debreceniek a Magyar Nyelv Hetének a megrendezéséből, hét tagtársunk 33 előadással járult hozzá e fontos esemény debreceni s Hajdú-Bihar megyei sikeréhez: BARLA GYULA 5, BODÓNÉ PORKOLÁB JUDIT 2, KÁLMÁN BÉLA 4, JAKAB LÁSZLÓ 4, NAGY JÁNOS 8, NYIRKOS ISTVÁN 3 és SEBESTYÉN ÁRPÁD 8 alkalommal adott elő. Csak helyeselhető a debreceni csoport májusban szétküldött felhívása is, amelyben a vezetőség az iránt érdeklődik, hogy a csoport tagjai a következő két félévben milyen témáról kívánnak előadni, illetve hallani. — Nagyszámú hallgatóság előtt hangzottak el Pécsen a témájukat a nyelvelmélet, a leíró nyelvtan és a szélesebb értelemben vett nyelv művelés köréből merítő, időszerű előadások. Kiemelkedő munkát végeztek pécsi tagtársaink a „Baranya megye földrajzi nevei” című, szintén jelentősnek ígérkező kötet munkálatainak a megszervezésében: részben helyi, részben dél-dunántúli, részben pedig budapesti szakemberek bevonásával, az általuk elkészített előterjesztés, referátum, illetőleg előadás alapján négy ízben tárgyalták meg — ugyancsak szép számú munkatársi gárda jelenlétében — a földrajzinév- és a személynévgyűjtés tudományos és gyakorlati kérdéseit. Természetesen az elmúlt időszakban is részt vettek a pécsiek a Magyar Nyelv Hete helyi megrendezésében, ellátták a nyelv-művelő közönségszolgálatot és a Dunántúli Naplóban folytatták az „Anyanyelvünk”

címen megkezdett cikksorozatot. — A szegedi felolvasó üléseket szintén érdekes és időszzerű témák jellemzik. Az öt előadó közül kettő külföldi volt: MIKES MELÁNIA, az újvidéki Hungarológiai Intézet munkatársa „A szerb-horvát—magyar kontrasztív nyelvtan elméleti alapjai és szociolingvisztikai aspektusai”, K. E. MAJTYINSZKAJA, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője pedig „A magyar szófajok néhány kérdése” címen tartotta meg — a szokásosnál lényegesen nagyobb számú hallgatóság előtt — szép előadását.

3. Szerény lehetőségeinkhez képest nem panaszkodhatunk az arra érdemes kiadványok megjelentetését illetően sem. Szervező titkárunk, dr. TÖRÖK ZOLTÁNNÉ hozzáértő munkájának az eredményeképpen is, az új eljárással adtuk ki VEKERDI JÓZSEF és MÉSZÁROS GYÖRGY „A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana” (MNYTK. 135. sz. Bp., 1974. 164 l.) című munkáját. Korábbi módon, valamelyik folyóiratból átvéve jelentettük meg a következő munkát: KISS LAJOS, Melich János emlékezete (születésének századik évfordulója alkalmából) (MNYTK. 134. sz. Bp., 1973. 17 l.). A múlt évi közgyűlésen mondottaknak megfelelően más intézmények: közelebbről a Művelődésügyi Minisztérium illetékes főosztálya, illetőleg a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium hathatós anyagi támogatásával két munka látott napvilágot: „Anyanyelvünk az általános iskolában. Az 1972. április 6—8. között megrendezett nyíregyházi vándorgyűlés anyaga.” (Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó. Bp., 1974. 269 l.); „Nyelvtudományi vándorgyűlés. Hódmezővásárhely. 1972. okt. 20—21.” (Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. MNYTK. 133. sz. Bp., 1973. 79 l.). Az előbbi munkából a Társaságunknak átengedett mintegy kétszáz példányt beköttetjük sorozatunk borítójával, hogy annak a számaként eljuthasson minden érdeklődő kezébe.

Mint már két korábbi közgyűlésünkön jeleztem, továbbra is szándékunkban van — a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal együttműködve — a korai, ritkaságszámba menő társasági kiadványszámoknak és más régi, csaknem vagy teljesen megszerezhetetlen munkáknak az eredetivel megegyező reprodukció formájában való megjelentetése. Sajnos e tevékenységünket azért kellett az elmúlt időszakban is szüneteltetni, mert eddig senki sem akadt tagtársaink közül, aki „feláldozta volna” a birtokában levő első példányt a reprodukálás céljaira. Ilyenformán csupán egy munkát sikerült újból kiadnunk: MÉSZÖLY GEDEONNAK Kolozsvárt, 1941-ben kinyomtatott „Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata” (Universitas Francisco-Josephina. Acta Philosophica 8. 79 l.) című, ma már hozzáférhetetlen dolgozatát.

Jelentem továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy végre — miután biztosítottuk a Kultúra Könyvkiadóvállalat segítségével az anyagi fedezetet — nyomdába, pontosabban a sokszorosítóba adtuk az 1970-ben Székesfehérvárott megrendezett Sajnovics János-emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion anyagát, letörlesztvén ezzel az ott részt vevő számos külföldi kollégával szemben is régi adósságunkat. Ezenkívül nyomdában van RÁ CZ ENDRÉNEK az „Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről”, továbbá SZATHMÁRI ISTVÁNNAK „A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika” című, a múlt évi Nyelvőrben, valamint DEME LÁSZLÓNAK „Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról” címen az Osztályközleményekben és ÉDER ZOLTÁNNAK több Magyar Nyelv-számban „A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban” címen megjelent dolgozata (ezek a MNYTK. 138., 136., 139. és 137. számai lesznek).

Természetesen más évekhez hasonlóan most is több dolgozat, tanulmány stb. áll sorban, kiadásra várva. Mihelyt az anyagi alapot biztosítani tudjuk, ezek kiadásáról is gondoskodni fogunk.

4. Választmányi ülést az elmúlt évben háromszor tartottunk. A választmány a minden alkalommal folyamatosan sorra kerülő ügyeken (a kiadványok helyzete, új tagok felvétele, beszámoló a fontosabb eseményekről, a közgyűlés előkészítése stb.) kívül fog-

lalkozott — többek között — Társaságunknak és a TIT Magyar nyelvi választmányának a kapcsolatával. Az anyanyelvi ismeretterjesztés további javítása céljából hozzájárult ahhoz, hogy a TIT minden tagtársunkat megkérdezzen levélben: ki milyen nyelvi—nyelvészeti témáról adna elő vagy hallana szívesen a TIT keretében rendezett összejöveteleken. Ez úton is kérjük a tisztelt Közgyűlést, hasson oda, hogy Társaságunk tagjai még jobban vegyék ki részüket a nyelvi ismeretterjesztésnek hatékonyabbá és az anyanyelvi műveltségnek megalapozottabbá tételéből. — Ami a személyi változásokat illeti, a következőket említem meg. Az 1973/74-es tanév elején HAJDÚ MIHÁLY titkárunkat külföldi szolgálatra osztották be, és ezért felmentését kérte a titkári teendők további végzése alól. A választmány Hajdú Mihály lemondását — korábbi munkájáért köszönetet mondva — elfogadta, és KISS JENŐ tagtársunkat javasolta a titkári tisztség betöltésére. Továbbá: a megüresedett öt választmányi tagsági helyre a következő tagtársainkat ajánlja a választmány a tisztelt Közgyűlésnek: ELEKFI LÁSZLÓ, HAJDÚ MIHÁLY, NAGY FERENC, PUSZTAI FERENC és VÉGH JÓZSEF. — Az utolsó választmányi ülés határozata alapján Közgyűlésünk hozzájárulását kérem ahhoz, hogy a jövőben az általános nyelvészeti és fonetikai szakosztályból kiválva önállóan működjék a fonetikai és beszédművelő szakosztály. Hogy a korábbról örökölt, nem egészen természetes állapotot megszüntessük, azt sok tényező magyarázza: a fonetikai és fonológiai, valamint logopédiai kutatásoknak, továbbá a kiejtés- és hangosztílus-vizsgálatoknak, egyáltalán a beszédművelésnek az örvendetes előtérbe kerülése; az egyetemi önálló fonetikai tanszék létrejötte; stb. Azt is javasoljuk, hogy az új szakosztály elnöki tisztét MOLNÁR JÓZSEF tagtársunk lássa el. — A legutolsó választmányi ülés — a korábbi évekhez hasonlóan — külön bizottsági előterjesztés alapján behatóan megtárgyalta a Révai Miklós és Csúry Bálint emlékérem ez évi odaítélésének ügyét. Ennek eredményéről majd elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

Itt jegyzem meg, hogy Társaságunk részt vett az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárásgyűjtők VII. Országos Találkozásán Kalocsán (1973. augusztus 18 és 20 között). A találkozót a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében SZATHMÁRI ISTVÁN főtítkárral köszöntötte, s ennek keretében rámutatott az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők eddigi munkájának gazdag eredményeire. Úgyisint részt vettünk az MTA Nyelvtudományi Intézetének azon az ünnepélyes összejövetelén, ahol az illetékesek az Akadémiai Kiadó gondozásában, Somogy és Zala megye támogatásával megjelent új névtudományi munkákat mutatták be, nevezetesen a „Somogy megye földrajzi nevei” (szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF) és a „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” (ez utóbbi szerzője ÖRDÖG FERENC tagtársunk) című kiemelkedően szép műveket. Itt elnökünk méltatta ezek tudományos és egyéb értékeit.

5. Társaságunk személyes vonatkozású eseményeiről szóló beszámolómat azzal kell kezdenem, hogy mostani közgyűlésünkkel valamennyi eddiginél szomorúbb évet zárunk: pótolhatatlan veszteségek érték a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Örökre eltávozott tőlünk egyik legjobban hozzánk nőtt tiszteleti tagunk, LOTZ JÁNOS professzor, aki közöttünk érezte magát igazán otthon, és aki hagyományos és modern eszközökkel, itthon és távoli intézetekben oly sokat tett a magyar nyelv törvényszerűségeinek a feltárásáért. — Nincs többé kedves barátunk, KUBÍNYI LÁSZLÓ. Ahogy a temetésén Társaságunk nevében elmondtam az utolsó búcsú végtelen szomorú szavait: „Utána ment kedves tanárának, mintha nem tudta volna elviselni az életet a Pais tanár úr »derűs, mérhetetlenül gazdagon áradó sugárzása«, az ő »mindent értő és mindenkit megértő« tekintete nélkül.” „Kubínyi László élete kettétörött, mégis milyen gazdagságot mondhat a magáénak! A fájdalomtól nehéz órákban csak az lehet a vigasztalásunk, hogy sajátos stílusú cikkeiben; szeretettől, ragaszkodástól áthatott tréfás — és mégis olyan komoly — rajzaiban; a bennünk kitörölhetetlenül élő kedves, felejthetetlen egyéniségével örökre itt marad közöttünk.” — Felolvasó üléseinken immár üres a helye GÁLDI LÁSZLÓ professzor-

nak, aki a szó teljes értelmében polihisztori tudásával, igazi kritikusi egyéniségeével mindig meg tudta indítani a tudomány előbbre jutását, életét jelentő vitát. — Elvesztettük a mindig szerény, csendben, de oly eredményesen munkálkodó INCZEFI GÉZA tagtársunkat, aki a magyar nyelv tudományának, benne különösen az onomasztikának az ügyét annyira szívében viselte. Társaságunk nevében temetésén NYÍRI ANTAL, a szegedi csoport elnöke vett tőle örökre búcsút. — Itt hagyott bennünket FERENCZY GÉZA, a nyelvőrségre vállalkozók mintaképe, aki egy életen át hűséggel, a legtisztább emberséggel őrködött anyanyelvünk szépségén, helyes fejlődésén. — Elhunyt továbbá MOÓR ELEMÉR, a sokoldalú és új utakat törő tudós; ZIMÁNDI P. ISTVÁN, a halk szavú, de örökké munkálkodó irodalomtörténész és nyelvész; BÍRÓ IZABELLA, a magyar lexikológia jeles munkása. És eltemettük BENKE MIHÁLYNÉ, valamint PODHRADSKY GYÖRGY tagtársunkat, szlavisztikai szakosztályunk felolvasó üléseinek rendszeres látogatóját. — Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük!

Társaságunk az elmúlt évben 18 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 556.

6. Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt és egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, fogadja el jelentésemet.

3. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1973. évi pénzforgalmát az alábbiakban ismertetem:

A) Kiadások

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka	39,626.— Ft
	Ezen a rovaton számoltuk el a gazdasági ügyintéző bérét és korpótlékát november 30-ig, valamint szabadság-megváltását. Gazdasági ügyintézőnk ugyanis november 30-ával nyugalmomba vonult. — Ezen a rovaton számoltuk el az egy hónapi próbaidőre felvett alkalmazott bérét is.	
01/5	Megbízási díj	3,309.— Ft
	Erről a rovatról fizettük az alkalmi munkadíjakat: a takarítás, a stencilezés, kézbesítés, vetítés, anyagmozgatás díját.	
02/1	Jutalom (a gazdasági ügyintéző részére)	3,478.— Ft
02/3	Segély	400.— Ft
02/5	Kiküldetés. A közgyűlésre meghívott vidéki elnökök közül a megjelent elnök kiküldetési költsége.	301.10 Ft
02/6	Reprezentáció. A közgyűlésen, a választmányi ülésen és a felolvasó ülések előtt adott feketekávé költségei.	494.— Ft
02/8	Különféle személyi kiadások	20,646.— Ft
	A Társaság saját erőből kiadott kiadványaival kapcsolatos szerzői, szerkesztői, lektori és gépelési költségeket fedeztük ebből az összegből.	
03/2	Ingófenntartás. Az irodaszerek költségei.	2,338.90 Ft
02/12	Postaköltség	5,106.70 Ft
	A meghívók és egyéb levelezés költségei, valamint a távbeszélőszámlák összege.	
03/13	Társadalombiztosítási járulék	4,486.— Ft
03/15	Egyéb szolgáltatás	26,610.30 Ft
	A nyomdai úton előállított meghívók költsége, közlekedési költség, a Pénzügyi Közlöny előfizetése, a kiadványok nyomdai költsége, vegyes kiadások.	

Kiadások összesen:

106,796.— Ft

B) Bevételek

50/1	Működési bevétel		58,923.— Ft
	Egyéni tagdíjakból	14,425.— Ft	
	Jogi személyek tagdíjából	11,600.— Ft	
	Kiadványok árából	32,898.— Ft	
50/3	Költségvetési támogatás		40,100.— Ft
		36,000.— Ft	
	Jutalom	3,700.— Ft	
	Segély	400.— Ft	
	1972. évi maradvány		26,257.20 Ft
		Bevétel összesen:	125,280.20 Ft
Egyenleg	Bevétel:	125,280.20 Ft	
	Kiadás:	106,796.— Ft	
	Maradvány 1973-ban	18,484.20 Ft	

4. A pénztári beszámoló után B. Lőrinczy Éva olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét Kelemen József pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1974. évi költségvetését terjesztem elő:

A) Kiadások

01/1	Főfoglalkozásúak alapórabére, bérpótléka	36,936.— Ft
	Alapbér	32,400.— Ft
	14 százalék korpótlék	4,536.— Ft
01/5	Megbízási díjak	1,064.— Ft
02/5	Kiküldetés	1,700.— Ft
02/6	Reprezentáció	500.— Ft
02/8	Különféle személyi kiadások	8,000.— Ft
03/2	Ingófenntartás	13,900.— Ft
03/9	Szállítás (áru)	100.— Ft
03/12	Postaköltség	6,000.— Ft
03/13	Társadalombiztosítási járulék	3,800.— Ft
	Kiadás összesen:	72,000.— Ft

B) Bevételek

51/1	Működési bevétel	36,000.— Ft
	Tagdíj	kb. 10,000.— Ft
	4 jogi személy tagdíja	9,400.— Ft
	Kiadványokból	16,600.— Ft
51/4	Költségvetési támogatás	36,000.— Ft
	Bevétel összesen:	72,000.— Ft

C) 1973. évi maradvány (Az MTA Tudományos Testületi Titkárság

E-13-25/1974. sz. a. engedélyezte a bevételhez hozzávételét.)

6. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották.

7. A továbbiak során Bárczi Géza, a Társaság elnöke méltató szavak kíséretében adta át a Társaság emlékérméit: a Révai Miklós emlékérmét FOKOS-FUCHS DÁVID professzornak, a Csúry Bálint emlékérmét pedig KIRÁLY LAJOS és MARKÓ IMRE LEHEL tagtársunknak eddigi munkásságuk elismeréseként.

8. A Társaság közgyűlése Szathmári István zárószavával ért véget.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. X. 7. — Terjedelem: 11.2 (A/5) ív

74.914 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXX. közgyűlése	505
E. ABAFFY ERZSÉBET: Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban	430
ANTAL LÁSZLÓ: Szinkrón vázlatok	193
BALÁZS JÁNOS: Belső keletkezésű szavaink történetéhez	44
BALÁZS JUDIT: Kászoni szövegek	481
BÁLINT SÁNDOR: Hideggel háló Szent Pál. — Szent Miklós pénze. — Szentborbála	343
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	355
BÁNRÉTI ZOLTÁN: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX.	195
D. BARTHA KATALIN: Bárczi Géza 80 éves	122
DE BARTOLOMEIS MARIO: Magyar <i>hajdú</i> — olasz <i>aiducco</i> (vagy <i>aiduco</i>)	451
BENKŐ LORÁND: Búcsú Kubinyi Lászlótól 124. — Bárczi Géza köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban születésének nyolcvanadik évfordulóján	249
BUZA JÁNOS: <i>Fertály</i> szavunk XVI—XVII. századi jelentéstörténetéhez	80
CZEGLÉDY KÁROLY: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)	11
ÉDER ZOLTÁN: Az Addenda szerzője a Pápai-Páriz-szótár Bod-féle átdolgozásában ..	36
ERDŐDI JÓZSEF: Néhány sémi apróság. — Toldalék két etimológiához 84. — Toldalék és előleg	345
FÁBIÁN PÁL: Helyesírásunk alapelvei	212
FARKAS VILMOS: Idegen szavak és kifejezések szótára	491
FODOR KATALIN: Nyelvjárási szövegek Cigándról	479
FRANK GABRIELLA: Kászoni szövegek	481
FRIED ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink kutatásának történetéből	245
H. GULYÁS ZSUZSA: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
HAJDÚ PÉTER: Fokos-Fuchs Dávid kilencven éves	373
S. HÁMORI ANTÓNIA: Snassz 202. — Bíró Izabella 1892—1974.	504
R. HUTÁS MAGDOLNA: A <i>modor</i> jelentésének kialakulásáról	348
IMPLOM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	89, 222, 250, 474
IMRE SAMU: Teiszler Pál, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó- rendszere 114. — Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon	237
KÁLMÁN BÉLA: Kabosd. — Lomb. — Simánd 205. — Somogy megye földrajzi nevei	360
KÁROLY SÁNDOR: Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek	482
KATONA IMRE: Nyelv és társadalom	71
KÁZMÉR MIKLÓS: Mező András—Németh Péter, Szaboles—Szatmár megye történeti- etimológiai helységnévtára	119
KEMÉNY GÁBOR: A képszerűség nyelvi formáiról	325
KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a Konstantín-legendában l. 157. — A magyarok említése a Metód-legendában	269, 406
KISS JENŐ: Miscellanea onomatopoeica 444. — A német nyelv magyar jövevény- szavai és a <i>der, die, das</i>	458
KISS LAJOS: Suzanne Kakuk, Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI ^e et XVII ^e siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise	487
KORCHMÁROS VALÉRIA: A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelv- ként való oktatásában	340
KOROMPAY BERTALAN: Hol, mikor, kitől tanult a magyar ember kaszálni?	200

KUBÍNYI LÁSZLÓ: <i>Sáf és láda</i>	85
MÁTAI MÁRIA: Az újabb akták	498
S. MEGGYES KLÁRA: Petőfi-szótár	232
MÉSZÁROS ISTVÁN: Kiegészítés a Szalkai-féle magyar glosszák jegyzékéhez	473
MIKESY SÁNDOR: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 254, 379. — Moór Elemér	377
MOLLAY KÁROLY: Kobilarov-Götze, Gudrun, Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache	239
MOLNÁR ILDIKÓ: Szende Tamás, Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói	371
MOLNÁR ILONA: Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban	181, 298
MOÓR ELEMÉR: A szóegyüttesek és a csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények	173
NAGY FERENC: A nyelvtudomány ma	369
NYÍRI ANTAL: Inczeffi Géza 1906—1974	503
ORSZÁGH LÁSZLÓ: Egy országnév geneziséről	285
PAIS DEZSŐ: Ál, álnok, alak	257, 39
K. PALLÓ MARGIT: A N. <i>tyarat</i> 'gerebenez' ~ <i>gyárt</i> ~ <i>gyarapodik</i> igék összefüggése	206
PAPP FERENC: A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete	55
PAPP LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások atlasza 108. — A finnugor őshaza nyomában	241
POSGAY ILDIKÓ: Ördög Ferenc, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén 364. — Dobogó-kő	463
RÁCZ ENDRE: A klasszikus grammatika megújítása és az iskolai nyelvtanoktatás	385
REUTER CAMILLO: <i>Ostormány</i> (<i>Ostorményes</i>) és <i>Esztramos</i> 87. — A <i>z > d</i> változás érdekes esete 462. — Az <i>grott-kő</i> nevéhez	464
R. ROSTÁS MÁRIA: A Nógrád megyei Buják nyelvjárásából 97. — Imre Samu, Felsőőri tájszótár	367
RUZSICZKY ÉVA: Magyar értelmező kéziszótár	111
SCHEIBER SÁNDOR: Még egyszer a Bár Kochba-játékról	209
SCHLACHTER WOLFGANG: A német nyelv magyar jövevényszavai és a <i>der, die, das</i>	458
J. SOLTÉSZ KATALIN: Gáldi László	375
SOÓS KÁLMÁN: A hajdinatermesztés nyelvi emlékei Kercaszomorrról	229
SZABÓ T. ATTILA: Lencsés György „Ars medica”-ja kéziratainak kérdéséhez	144
SZABÓ ZOLTÁN: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában	315
SZATHMÁRI ISTVÁN: Búcsú Kubinyi Lászlótól 126. — Gondolatok a regionális köz- nyelv kutatásáról	307
SZENDE TAMÁS: A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizs- gálatok tükrében	68
SZÉPE GYÖRGY: The Hungarian Language	103
SZILÁGYI FERENC: A tájszógyűjtő Csokonai	17
TAKÁCS LAJOS: Irtásföld — járt föld	465
TOMPA JÓZSEF: A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye	129
TÓTH ENDRE: Kőszeg — Güns	469
G. VARGA GYÖRGYI: A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutató- munkáról	441
VAS JÓZSEF: Még egyszer a <i>Osorna</i> név eredetéről	211
Kisebb közlemények	77, 200, 340, 458
Szó- és szólásmagyarázatok	80, 203, 343, 463
Nyelvművelés	212
Nyelvtörténeti adatok	89, 222, 350, 473
Nyelvjárások	97, 229, 355, 479

Szemle	102, 232, 360, 482
Különfélék	122, 245, 373, 503
Társasági ügyek	249, 379, 505
Levélszekrény	128, 256

A borítón: Tartalom. Tudnivaló. Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. A Nyelvtudományi Értekezések újabb számai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai. Nyelvtudományi Dolgozatok.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: E. ABAFFY ERZSÉBET, Szóvégrendszerünk az ós- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás (430—40); FRIED ISTVÁN, Szláv jövevényszavainak kutatásainak történetéből (245—9); KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantín-legendában (1—11; 157—73); Uő, A magyarok említése a Metód-legendában (269—85; 406—30); KISS JENŐ—SCHLACHTER WOLFGANG, A német nyelv magyar jövevényszavai és a *der, die, das* (458—62); MOLNÁR ILONA, Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban (181—92; 298—307); SZABÓ T. ATTILA, Lencsés György „Ars medica”-ja kézíratainak kérdéséhez (144—57); TOMPA JÓZSEF, A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye (129—44), valamint a Nyelvtörténeti adatok, a Nyelvjárások, a Szemle és a Társasági ügyek rovata.

ablegény 'pite; lábatlan tyúk' 19, 24—7

Adorjás hn. 462—3

ágyú 264—5

ahajt 47—9

aidoni (olasz) 457

aiducco (olasz) 451—8

akortáncs 78

aktív igék 186—8

ál 'falsus, falsch' 257—69, 369—406

alak 257—69, 369—406

alakos 405—6

alaq (török) 405

álnok 257—69, 369—406

álnokság 261—2

álnokságos 261

álnolkodik 261

álnolkodik 261

álság 257—8, 396—7

áltat 258, 397

Amerikai Egyesült Államok tn. 285—97

-ár 51

arany 84

Ars medica 144—57

aszalás 465

Azariás hn. 462—3

banda 80

bandagazda 78, 80

Bárczi Géza 122—4

barkóbázás 210

Bár Kochba-játék 209—11

bászli 27, 28

belső keletkezésű szavak 444—51

beszél 188—92

bikla 'péntő' 19, 22, 27—8

Bíró Izabella 504—5

birtokos személyragozás 387—9

biztos fn. 79

bogár 44—5

bolgár jövevényszók 175

bolha 175—6

bölgöly 176

bubota 'tészta sütemény neme' 19, 28

Buják nyelvjárása 97—101

bun 'bajon' 19

búzaskas 'hombár' 20, 22

Chuzegh hn. 470

Cirill (Konstantín-legendája) 1—11, 157—73

czilha 'vánkos héjja' 19, 28

csapodár 51

csávás 'moslékos' 19, 20, 22—3

csel 46

cselekedik 45—6

cserkész (ige) 345

csibész 79

csikló 85

csók 'kézfogó' 19, 23

Csokonai tájszógyűjtéséről 17—36

Csorna hn. 211—2

csóró 85

csoze 79

Csörkölő hn. 89

esuma 'kukoritza hajja' 19, 23

csurka 'hurka' 20

-d helynévképző 205

délibáb 345

dévaj 18

diakrónia az oktatásban 340—3

Dobogó-kő hn. 463—4

doneszi 'bászli' 19, 27, 28

dongó 45

dzsevu ~ *dzsevu* (kazár) 17

dzsula 15

elefánt 84

elég (névszó) 193—6

élem- (igető) 47

eleven 46—7

elme 46—7

emberhúskereskedő 79

emberkereskedő 78

emberkupec 78, 79

embervásár 77, 80

eredet | lexémák ~e 55—68 | tőszavak

~e 56—61 | tőnévszók ~e 57—61 |

összetett szavak ~e 61—8

eredménytárgyas igék 181—3

Esztramos hn. 88

fáre 'hivatal' 20, 28—9

fejpénz 77, 80

felhajtó 79

felügyelő 78

fertály 'ürmérték' 80—4

flaskó 19, 20, 29

Fokos-Fuchs Dávid 373—5

fonetikai kutatások röntgennel 68—77

-g képző 50

Gáldi László 375—7

gálya 84

gánitza 'hajdina; téosztás étel' 19, 20, 29—30

garbusa szláv 202

Gatal hn. és nemzetségnév 470

glottális zár 69

gorbusa szláv 201—2

grammatika | klasszikus ~ a nyelv-
oktatásban 385—96

grammatikai nem | a magyar jövevény-
szók ~ei a németben 458—62

Gschinas (német) 204

Gundes hn. (német) 470

Guntionis hn. 469

Guzzinc hn. (német) 472

Güns hn. (német) 469—73

Güssing hn. (német) 472

gyarapodik 206—9

gyarat 206—9

gyárt 206—9

Gyeücsa R. m. szn. 57

Gyöngyös hn. 469—72

gyula 15—7, 415—7, 428

hagiográfia 343—4

hajcsár 79

hajdina 29—30

hajdú 451—8

hál 'hová' 19, 20

hán 'igen' 19

hangutánzás 444—51 | alaki hasonlóságú
~ 448—9 | ~ a helynevekben 464 | ~

jelentés alapján 447—8

hangutánzó igék 181—92, 298—307

hangváltozás | *t* > *d* 462—3 *z* > *d* 462—3

haraszt 18

hasonlat 335—39

he? 'tessék?' 19, 23

héj 'házhéj' 19, 23—4

hely 47—9

helyesírási alapelvek 212—22

helynév | Amerikai Egyesült Államok

285—97 | hangutánzó ~ek 464 | ~

magyarázatok 87—9, 205—6, 462—73

| párhuzamos ~adás 464—5

henna 84

ho- 49

hol? 48

honfoglalás 173—81

ige | aktív és passzív ~k 186—8 | ered-
ménytárgyas ~k 181—3 | hangutánzó

~k 181—92 | tranzitív ~k 181—92

igen 50

illik 345

Inczeffi Géza 503—4

-int 54

Írott-kő 464—5

irtásföld 465—8

istóla 'lajstrom' 20, 24

jara- 206—9

járt föld 465—8

jáspis 84—5

jelzők 394—5

jövevényező | bolgár ~k 175 | magyar

~k a németben 458—62 | magyar ~k

az olaszban 451—8 | német ~k 85—7

| sémi ~k 84—5 | szláv ~k 157, 177 |

szláv ~k kutatásának története 245—9

Kabosd hn. 205

kagán 15

kákompilli 'élhetetlen' 19, 30

kanyaró 'himlő' 20, 30

karton 345

kasza 200—3

kaszál 200—3

káts 'kovács' 19, 21

katuska 345

kazár szakrális királyság 12—7

Kechkeragos hn. 87—8

kecske 87—8

kégy földrajzi köznévi 88

kemence 345—6

kende 16, 416—7, 428

kepe 177

képszerűség 325—39

képzett-összetett szavak eredet szerinti
vizsgálata 66—7

képző | -*d* helynév ~ 205 | -*g* 50 | -*int* 54 |
-*nok/-nök* 268—9

kercaszomori nyelvjárási szövegközlés
229—32

keszőce 'cibere' 20, 30—1

király 269—85, 406—30

kis vendégség 'lakodalom utáni vasárnap'
20, 24

kitli 85

kittel 85

k.n.d.r (kazár) 16—7

kobold 346

Konstantin-legenda 1—11, 157—73

Kozik hn. 471

Kőszeg hn. 469—73

köt 346

kráfli 18

Kubinyi László 124—8

Kundāḡiq szn. (kazár—arab) 17

kuka 'néma' 20, 31

kupciher 79

kusztora 'bicska' 20, 31

kündā (török) 17

künde 15

kündü 416—7

Kwszug hn. 470

látatlan tyúk 24—5

Lada szn. 86

láda 86—7

lazsál 346—7

lexéma 55—68

lezsák 347

liget 347

liliom 85

Lomb hn. és szn. 205

lótartás szavai 175

madár 50—2

madár kicsinye 356—9

magánhangzók képzése 68—9, 72—5

magánközvetítő 77

magyar király 269—85

Magyar Nyelvőr 129—44

magyar szakrális királyság 12—7

malom 179—80

mássalhangzók képzése 73—7

melente 'fatál' 19—21

Metód-legenda 1—11, 157—73, 269—85,
406—30

mező 355—6

míg 50

mihelyt 49

mo- 51

modor 348—50

Modoros szn. 51

Moór Elemér 377—9

mozi 347

muka 'munka' 20—1

munkanéző 78

munkástoborzó 77—8

munkavezető 77

murzsika 'muzsika' 20—2

műveltetés 196—200

nagy mn. 52—3

nagy hsz. 52

negyed 80—4

német jövevényszavak 85—7

névszói—igei állítmány 389—91

no-/na- 52

-nok/-nök képző 268—9

nomád élet szavai 173—81

nyelvjárás | bujáki ~i szöveg 97—101 |
cigándi ~i szöveg 479—81 | Csokonai
tájszógyűjteménye 17—36 | kászoni
~i szöveg 481—2 | kercaszomori ~i
szöveg 229—32 | Magyar Nyelvatlasz
kiadásra nem kerülő térképlapjai 355—
60 | somogyi tájszók 17—36

nyelvoktatás 385—96

nyelvtani nem | a magyar jövevény-
szavak ~ei a németben 458—62

nyelvtörténet | ~i adatok 89—97, 222—8,
350—4, 473—9 | ~ az oktatásban
340—3

old 346

ómagyar kori szóvégrendszerünk 430—40

onogur 417—22

onomatopoetika 444—51

Ostormány hn. 87—9

ostormén 87

Ozorias hn. 462—3

ősmagyar kori szóvégrendszerünk 430—
40

összetett állítmány 389—91

összetett szavak eredet szerinti meg-
oszlása 61—6

pajtás 347

palatzk 'általag' 19—20, 25

párhuzamos helynévadás 464—5

paszit 'keresztelő lakoma' 20, 31—2,
34—5

passzív ige 186—8

pempő 'vízben főtt liszt' 19—20, 32

pendely 22, 27—8

penkkator 19

péntő 'pendely' 19, 22, 27—8

pintes 'fazék, csupor' 19—20, 25—6

polgár 18

porosza 'puliszka' 19, 32

putzik 'vánkos' 19, 32—3

rag 'szarufa' 19, 33

redukálódás a szó végén 430—40

referens 80

regionális köznyelv 307—15, 441—4

retesz 179—80

sáf 'fából készült edény' 85—7

Sáp szn. 86—7

sémi eredetű szavak 84—5

Serna hn. 211—2

sipujjú ing 'magyar ing' 20, 33—4

šiš- (török) 206

Sismánd hn. 205—6

snassz 203—4

somogyi tájszók 17—36

sterc 18
 stilisztika | ~i elemzés újabb szöveg-
 elméletek szerint 315—24 | képszerűség
 325—39 | szabad függő beszéd 256
stremaň (szláv) 87
strižnici (szláv) 423—7, 429
 sűg 45
 sugár (mn.) 45
Surna hn. 211—2

 szabad függő beszéd 256
 szakrális királyság 11—7
 Szálkő hn. 464
 szántó(föld) 466
 szatén 347
 szekszóma 'sessio' 20, 34
 Szent Borbála 344
 Szent Miklós 344
 Szent Pál 343—4
 szinkrón vizsgálatok 193—200
 szláv jövevényszók 175, 177 | ~ kutatá-
 sának története 245—9
 szókép 328—39
 szóvégi redukálódás 430—40
 szövegrendszer 430—40
 szövegelmélet 317—22
 szunk 'szűnyog' 19, 22
 szűnyog 175

t > *d* hangváltozás 457—8
 talál 53
 tárgy | ige és ~ kapcsolatai 181—92
 taszít 53
 tejföl 359—60
 tejszín 360
 tek- 54

tekint 54
 telki föld 465, 468
 tislér 18
 tiszta föld 467
 toborzó 79
 tol- 53
 tom 'lakoma' 20, 31—2, 34—5
 többszörös műveltetés 196—200
 tőigék eredet szerinti megoszlása 56—61
 tőke 347—8
 tőkepénz 348
 tőnévszók eredet szerinti megoszlása
 57—61
 tőszavak eredet szerinti megoszlása
 56—61
 tranzitív igék 181—92, 298—307
 transzformáció 391—4
 trópus 328—39
 tsávás 'moslékos' 19, 20, 22—3
 türk szakrális királyság 12—7

 ugar 180

 ügynök 77, 79—80
 üstök 'eresz' 20, 26

 vadas 'disznótor' 20, 26
 vállalat embere 79—80
 vállalkozó 77—8
Vütöm hn. 464

yabyu (török) 17

z > *d* hangváltozás 462—3
 zűg 45

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Iлона: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisok helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966' 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Knieszsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovás emlékek. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahi Lajos: A zárt 4-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az e-zés vizsgálatához. Doboz község e-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Pál: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.